મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના ભાગવતાર્થપ્રકરણ
તેમજ ભાગવતવ્યાખ્યા 'સુબોધિની' આદિ ગ્રન્થોના આશય સાથે

શ્રીભાગવત મહાપુરાણ

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

ખંડ - ૪

સ્કન્ધ : ૧૦ (અધ્યાય ૭૧-૯૦) થી ૧૨

અનુવાદક : ગો.વા. શાસ્ત્રી શ્રીકલ્યાણજી કાનજી

પ્રકાશક :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ

પ્રકાશક :
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ,
કંસારા બજાર, માંડવી-કચ્છ, ૩૭૦૪૬૫, ગુજરાત
ફોન : (૦૨૮૩૪) ૨૩૧૪૬૩

gosharad@rediffmail.com

(ચાર ભાગ)ગ્રન્થપ્રકાશન સહાય : રૂ. ૪૦૦/-

એકથી વધુ સેટ્ લેવા ઈચ્છનારે ટ્રસ્ટ કાર્યાલયનો સમ્પર્ક કરવો.

પ્રતિ : ૩૦૦૦
પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં. ૨૦૬૭ વલ્લભાબ્દ : ૫૩૩

www.pushtimarg.net

મુદ્રક :
પૂર્વી પ્રેસ પ્રા.લિ.
૧-લોહાનગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ.
ફોન : ૨૩૭૬૬૦૧

શ્રીમદ્ભાગવત ખંડ-૪

શ્રીમદ્ભાગવત ચોથો ખંડ

દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અન્તર્ગત પ્રકરણ-૪ સાત્વિક સાધન પ્રકરણ

કુ.અ.૭ ૭૧/૬૮ થી ૭૭/૭૪

૭૧.૬૮. ભગવાન્ ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા. ૧
૭૨.૬૯. ભગવાને જરાસન્ધને ભીમદ્વારા માર્યો. ૮
૭૩.૭૦. ભગવાને રાજાઓને મુક્ત કરી એમને ઉપદેશ આપ્યો. ૧૬
૭૪.૭૧. યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં શિશુપાલનો વધ. ૨૨
૭૫.૭૨. દુર્યોધનના માનભંગનો પ્રસંગ. ૩૩
૭૬.૭૩. શાલ્વ અને પ્રદ્યુમ્નજી નું યુદ્ધ. ૩૯
૭૭.૭૪. શ્રીકૃષ્ણે કરેલો શાલ્વનો નાશ. ૪૩

પ્રકરણ-૪ સાત્વિક ફલ પ્રકરણ

અ.૭ ૭૮/૭૫ થી ૮૪/૮૧

૭૮.૭૫. દન્તવક્ત્ર તથા વિદૂરથ નો ભગવાને કરેલો ઉદ્ધાર. ૫૦
૭૯.૭૬. બલદેવજીએ કરેલો બલ્વલનો વધ. ૫૭
૮૦.૭૭. શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાનું આખ્યાન. ૬૧
૮૧.૭૮. ભગવાને સુદામાને સમ્પત્તિ આપી. ૬૮
૮૨.૭૯. ભગવાન્નું કુરુક્ષેત્રમાં પધારવું. ૭૬
૮૩.૮૦. ભગવાને પટરાણીઓ ઉપર કરેલ અનુગ્રહ. ૮૫
૮૪.૮૧. બાંધવોનું પ્રસ્થાન અને વસુદેવજીના યજ્ઞનું વર્ણન. ૯૫

પ્રકરણ-૫ ગુણ પ્રકરણ

કુ.અ.૬ ૮૫/૮૨ થી ૯૦/૮૭

૮૫.૮૨. ભગવાને દેવકીજીના મરેલા પુત્રો લાવી આપ્યા. ૧૦૬
૮૬.૮૩. અર્જુને કરેલું સુભદ્રાનું હરણ. ૧૧૮

૮૭.૮૪. શ્રુતિઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી ''જીવે
ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવી'' એમ સિદ્ધ કર્યું. ૧૨૮
વેદસ્તુતિ અથવા શ્રુતિગીતા શ્લોક ૨૮(૧૪ થી ૪૧)
૮૮.૮૫. નિર્દોષ લક્ષ્મી નિત્ય ભગવાન્ પાસે જ રહે છે. ૨૧૨
૮૯.૮૬. ગુણાધિષ્ઠાતા દેવ ત્રણ છે તેમાં વિષ્ણુ ભજન કરવા યોગ્ય છે. ૨૨૦
૯૦.૮૭. ભગવદ્ વૈરાગ્ય વર્ણન. ૨૩૨

એકાદશ સ્કન્ધ

મુક્તિલીલા-મસ્તક-અ.૩૧

પ્રકરણ ૧-જીવ મુક્તિ-અ.૧-૨૯

પેટા પ્ર.૧ બ્રહ્મભાવ પ્રકરણ (૧-૫)

૧. યાદવ કુમારોને બ્રાહ્મણોએ આપેલો શાપ. ૨૫૭
૨. વસુદેવજીના પૂછવાથી નારદજીએ નિમિરાજા અને
યોગેશ્વર નો સંવાદ કહ્યો. ૨૭૫
૩. માયા અને એને તરવાનો ઉપાય, ભગવત્સ્વરૂપ તથા
કર્મનો પ્રશ્ન અને ઉત્તર. ૨૮૫
માયા પરિશિષ્ટ ૨૯૭
૪. ભગવાન્‌ના અવતારોનું વર્ણન. ૨૯૯
૫. ભક્તિ રહિત લોકોની દુર્ગતિ તથા ભગવત્પૂજાનો વિધિ. ૩૦૫

પેટા પ્ર.૨ સાયુજ્ય મુક્તિ (૬-૨૯)

૬. બ્રહ્માદિ દેવોએ ભગવાન્‌ને કરેલી પ્રાર્થના. ૩૧૪
૭. ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલો યદુરાજા અને અવધૂતનો સંવાદ ૩૨૨
૮. અવધૂત અજગર આદિ નવ ગુરુપાસેથી શીખ્યા એ કહે છે. ૩૩૩
૯. અવધૂતના બોધથી યદુ કૃતાર્થ થયા. ૩૪૦
૧૦.જીવને દેહાદિના અધ્યાસથી સંસાર થાય છે. ૩૪૫
૧૧.બદ્ધ-મુક્ત જીવનાં, ભક્તનાં તથા ભક્તિનાં લક્ષણો. ૩૫૨

૧૨.સત્સંગનો મહિમા અને કર્મત્યત્યાગની નિષ્ઠા. ૩૬૧
૧૩.સત્વગુણથી વિદ્યાનો ઉદય કહીને ભગવાન્ હંસે ચિત્ત
અને ગુણ નો ભેદ બતાવ્યો. ૩૬૯
૧૪.સર્વ સાધનોમાં ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૭૬
૧૫.ભગવત્ પ્રાપ્તિમાં આડે આવનારી સિદ્ધિઓ. ૩૮૩
૧૬.ભગવદ્ વિભૂતિનું વર્ણન. ૩૮૯
૧૭.ભગવાને ઉદ્ધવજીને બ્રહ્મચારી અને ગૃહસ્થ ના ધર્મ કહ્યા. ૩૯૪
૧૮.વાનપ્રસ્થ(વનસ્થ) અને યતિના ધર્મ. ૪૦૪
૧૯.જ્ઞાનાદિ સાધનો છૂટે ત્યારે ભક્તિ થાય છે. ૪૧૧
૨૦.કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિયોગ નું વર્ણન. ૪૧૮
૨૧.કામીઓને દ્રવ્ય અને દેશ થી થતા ગુણદોષ. ૪૨૪
૨૨.તત્વોની સંખ્યાનો વિરોધ-પરિહાર. ૪૩૨
૨૩.મનને જીતીને લોકોના તિરસ્કારને સહન કરવો. ૪૪૨
ભિક્ષુ ગીત-શ્લોક ૪૩ થી ૫૮
૨૪.સાંખ્યના જ્ઞાનવડે મોહની નિવૃત્તિ થાય છે. ૪૫૧
૨૫.સત્વાદિ ગુણની વૃત્તિઓનું વર્ણન. ૪૫૬
૨૬.દુષ્ટનો સંગ ન કરવો એ વાત ઐલગીતથી કહે છે. ૪૬૧
ઐલ ગીત-શ્લોક ૭ થી ૨૪
૨૭.ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર ક્રિયાયોગનું વર્ણન. ૪૬૬
૨૮.ભગવાને ટૂંકમાં કહેલો જ્ઞાનયોગ. ૪૭૪
૨૯.ભક્તિયોગનું સંક્ષેપમાં વર્ણન અને ઉદ્ધવજીનું બદરિકાશ્રમ ગમન ૪૮૩

પ્રકરણ.૨ ઈશ/બ્રહ્મ મુક્તિ (૩૦-૩૧)

૩૦.યાદવકુલનો ઉપસંહાર. ૪૯૨
૩૧.ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું તિરોધાન. ૪૯૮
પ્રભાસ લીલાના સમ્બન્ધમાં પરિશિષ્ટ ૧-૨. ૫૦૪

દ્વાદશ સ્કન્ધ

આશ્રયલીલા વામ શ્રીહસ્ત અ.૧૩

પ્રકરણ.૧ લોકાશ્રય (૧-૨)

નિબન્ધાનુસાર ઉપક્રમ ૫૧૬

૧. માગધ રાજાઓનો વંશ. ૫૨૫

૨. ભગવાન્ કલ્કિ અવતાર ધરીને અધર્મીઓનો નાશ કરશે. ૫૩૨

પ્રકરણ.૨ વેદાશ્રય (૩-૪)

૩. ભગવાન્નું કીર્તન કલિદોષ-નિવૃત્તિનો એક જ ઉપાય છે. ૫૩૭

૪. ચાર જાતના પ્રલયની કથા. ૫૪૫

પ્રકરણ.૩ ભગવદાશ્રય (૫-૭)

૫. પરીક્ષિતને મૃત્યુનો ભય દૂર થયો. ૫૫૨

૬. પરીક્ષિતની પરમ ગતિ, જનમેજયનો સર્પસત્ર અને વેદોનો શાખા ભેદ. ૫૫૬

૭. અથર્વવેદની શાખાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ. ૫૬૯

પ્રકરણ.૪ શબ્દાશ્રય (૮-૧૦)

૮. માર્કંડેયજીની તપસ્યા તથા વરદાનની પ્રાપ્તિ. ૫૭૩

૯. ભગવાને માર્કંડેયજીને પ્રલય જળમાં દેખાડેલી પોતાની માયા. ૫૮૧

૧૦.માર્કંડેયજીને શિવજીએ ભક્તિ આપી. ૫૮૭

પ્રકરણ.૫ અર્થાશ્રય (૧૧-૧૩)

૧૧.ભગવાન્નાં અંગ, ઉપાંગ અને આયુધોનું રહસ્ય તથા વિભિન્ન સૂર્ય ગણોનું વર્ણન. (બાર સૂર્યની કથા) ૫૯૩

૧૨.શ્રીભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષય સૂચી. ૬૦૦

૧૩.વિભિન્ન પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા અને શ્રીમદ્ભાગવતનો મહિમા. ૬૦૯

અધ્યાય ૭૧

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૬૮

સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ

ભગવાન્ ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૧

વિશેષ : ઈકોતેરમાં અધ્યાયમાં ધર્મની રક્ષાને માટે ભગવાન્ ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધારે છે તેમાં સર્વની સમ્મતિ લઈને પધારવાથી એની જે શોભા આવી તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાનની એક જ ક્રિયા ઘણા અર્થોને સિદ્ધ કરનારી હોય છે. તેથી પ્રથમ યુધિષ્ઠિરની પાસે જવાને તૈયાર થાય છે. એટલે સુહૃત્કાર્યમાં ભક્તરક્ષણ એ દ્વારા એમાં જ આવી જશે. તેથી ભક્તરક્ષણ ભગવાનનું મુખ્ય કાર્ય થશે તેથી નારદજી અને દૂત એ બન્નેના કથન અવિરોધથી સિદ્ધ થશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્યુદીરિતમાકર્ણ્ય દેવર્ષેરુદ્ધવોઽબ્રવીત્ ।।
સભ્યાનાં મતમાજ્ઞાય કૃષ્ણસ્ય ચ મહામતિઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી મહામતિ ઉદ્ધવજીએ દેવર્ષિ નારદજી, સભાસદો અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ના મત ઉપર વિચાર કર્યો અને પછી તે કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે ભગવન્! દેવર્ષિ નારદજીએ આપને એમ સલાહ આપી કે ફોઈયાત ભાઈ પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં હાજરી આપી એમની સહાયતા કરવી જોઈએ. એમનું આ કહેવું ઠીક છે અને સાથે શરણાગતોની રક્ષા કરવી જોઈએ એ પણ બરાબર છે ।।૨।।

હે પ્રભો! જ્યારે આપણે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ કે રાજસૂય યજ્ઞ તે જ કરી શકે કે જે દશે દિશાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે, ત્યારે આપણે કોઈ પણ જાતની શંકા વિના એ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે પાંડવોનો યજ્ઞ અને શરણાગતોની રક્ષા; એ બન્ને કામોને માટે જરાસન્ધને જીતવો જરૂરી છે ।।૩।।

હે પ્રભો! માત્ર જરાસન્ધને જીતી લેવાથી આપણને ઘણું ધન* પ્રાપ્ત થશે અને હે ગોવિન્દ! રાજાઓને બન્ધનમાંથી મુક્ત કરાવનાર આપને યશ પણ પ્રાપ્ત થશે ।।૪।।

વિશેષ : કાલયવન ઉપરના જયથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયેલું ધન બધું ય જરાસન્ધ લઈ ગયેલો તે મળી જશે. વળી જે રાજાઓને જરાસન્ધે કેદ કરેલા તેમનું ધન પણ તે લઈ ગયેલો. તે ધન પણ જરાસન્ધને હરાવવાથી મળી રહે અને તે ધન મુક્ત કરાયેલ રાજાઓનું પોષણ કરવામાં આવે.

જરાસન્ધનો મુકાબલો યાદવોમાંથી કોઈ કરી શકે એમ નથી. બીજા બધા બળવાન યોદ્ધાઓને તે એકલો પૂરો પડે તેવો તે બલવન્ત છે કારણ કે તેનામાં દસ હજાર હાથીઓનું બળ છે. તેની સામે થનાર જો કોઈ હોય તો તે ભીમસેન જ છે કારણ કે તે પણ એટલા જ બળવાન છે ।।૫।।

દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં એક જ વીર તેને જીતી લે એ સૌથી ઉત્તમ છે. સેંકડો અક્ષૌહિણી સેના લઈને તે જ્યારે યુદ્ધમેદાનમાં સામે આવે ત્યારે તેને જીતવો શક્ય નથી. જરાસન્ધ બહુ જ મોટો બ્રાહ્મણ ભક્ત છે. બ્રાહ્મણ એની પાસે ગમે તે વસ્તુની માગણી કરે તે તેને આપી દે છે ।।૬।।

તેથી ભીમસેન (યજ્ઞોપવીત, બે વસ્ત્રો, તિલક વગેરે સાથે) બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને જાય અને તેની પાસે દ્વન્દ્વયુદ્ધની ભિક્ષા માગે. આપની હાજરીમાં ભીમસેન અને જરાસન્ધનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ થાય તો ભીમસેન તેને અવશ્ય મારી નાખી શકશે ।।૭।।

હે પ્રભો! આપ સર્વશક્તિમાન્, રૂપરહિત, કાલસ્વરૂપ છો. વિશ્વની સૃષ્ટિ અને પ્રલય આપની શક્તિથી જ થાય છે. બ્રહ્માજી અને શંકર તો (તલવાર વગેરેની જેમ) તેમાં નિમિત્ત માત્ર જ છે. (તેવી જ રીતે જરાસન્ધનો વધ તો આપની શક્તિથી જ થશે. ભીમસેન તો માત્ર તેમાં નિમિત્ત બનશે) ।।૮।।

આપનો યશ તો ત્રણ લોકમાં ફેલાયેલો જ છે. જ્યારે આપે હિરણ્યકશિપુને માર્યો અને દેવોને છોડાવ્યાં ત્યારે દેવોની સ્ત્રીઓ પોતાના શત્રુનો નાશ થયો અને પોતે શત્રુના ભયમાંથી મુક્ત થઈ તેથી આપના યશનું ગાન કરે છે. કુંજર પતિ (ગજેન્દ્ર) ની સ્ત્રીઓ પણ નક્ર (મગર) ને મારવાથી અને ગજેન્દ્રરૂપ એમના પતિને આપે મુક્ત કરવાથી આપના યશનું ગાન કરે છે. સીતાજી પોતાના શત્રુ રાવણને મારવાથી આપનો યશ ગાય છે. શંખચૂડને મારવાથી ગોપીજનો આપના યશનું ગાન ગાય છે. આપે કંસને માર્યો અને આપના માતા-પિતા દેવકીજી અને વસુદેવજી ને કેદમાંથી છોડાવ્યા તેથી આપના યશનું ગાન કરે છે. મુનિઓ અને અમે આપના શરણાગત આપના યશનું ગાન કરીએ છીએ. તેવી રીતે આપ જરાસન્ધનો વધ કરી નાખશો ત્યારે કેદમાં

પડેલા રાજાઓની રાણીઓ પોતાના મહેલોમાં આપની આ વિશુદ્ધ લીલાનું ગાન કરશે કે આપે એમના શત્રુનો નાશ કરી દીધો અને એમના પ્રાણપતિઓને છોડાવ્યા ।।૯।।

તેથી હે કૃષ્ણ! (ઉદ્ધવજીને બોલતાં-બોલતાં આવેશ આવી જવાથી, પ્રમાદથી અથવા પાપક્ષયનેમાટે તેમનાથી માત્ર 'કૃષ્ણ' શબ્દનો પ્રયોગ થઈ ગયો છે.) જરાસન્ધનો વધ જ ઘણાં પ્રયોજન (ભક્તિમાર્ગની સિદ્ધિ, શરણાગતોની રક્ષા, યજ્ઞ, કીર્તિ, વેરની વસૂલાત, પૃથ્વી ઉપરનો ભાર હળવો કરવો વગેરે) સિદ્ધ કરશે. (ઘણાનો દ્રોહ કરેલો હોવાથી) જરાસન્ધે કરેલાં કર્મોનો વિપાક આવી લાગ્યો છે. (પાપ પૂર્ણ ભરાઈ ગયું છે.) આપ પણ અત્યારે રાજસૂય યજ્ઞ થાય તે પસંદ કરો છો તેથી પહેલાં આપ ત્યાં પધારો ।।૧૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્!* ઉદ્ધવજીની સલાહ દરેક રીતે હિતકર અને યોગ્ય હતી. દેવર્ષિ નારદજી, યદુવંશના મોટેરાઓ અને સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેનું સમર્થન કર્યું ।।૧૧।।

વિશેષ: કપટ વિના દૈત્યનો વધ થઈ શકતો ન હોવાથીઆવે પ્રસંગે કપટ કરવામાં દોષ નથી એમ જણાવવા તથા રાજાનો ધર્મ પણ તેવો જછે એમ બતાવવા 'રાજન્' સમ્બોધન વાપર્યુ છે.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે વસુદેવજી વગેરે વડીલોની અનુમતિ લઈ દારુક, જૈત્ર વગેરે સેવકોને ઈન્દ્રપ્રસ્થ જવામાટે તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી ।।૧૨।।

હે શત્રુને હણનાર! પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે યદુરાજ ઉગ્રસેન તથા બલદેવજીની આજ્ઞા લઈ, રાણીઓ સાથે પુત્રો અને તેમના સામાનને આગળ રવાના કરી, દારુક સારથિએ લાવેલ ગરુડધ્વજ રથમાં પોતે સવાર થયા ।।૧૩।।

પછી રથો, હાથીઓ, સૈનિકો, અશ્વોના સમૂહો અને એના નાયકો સહિત શત્રુને ભય કરનારી ચતુરંગિણી પોતાની સેનાથી વીંટાઈ મૃદંગ, ભેરી, નગારાં, શંખ અને નરસિંગા વાગતાં તેમના અવાજના દિશાઓમાં પડતા પડઘા સાથે ભગવાન્ નગર બહાર પધાર્યા ।।૧૪।।

સતી શિરોમણિ રુક્મિણીજી વગેરે હજારો રાણીઓ પોતાનાં સન્તાનો સાથે સુન્દર વસ્ત્રાભૂષણ, ચન્દન, અંગરાગ અને પુષ્પોના હાર વગેરેથી સુશોભિત મ્યાના, રથો અને સોનાની પાલખીઓમાં બેસી પોતાના પતિદેવ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ-પાછળ રવાના થયાં. હાથમાં ઢાલ તલવાર લઈ પાયદળ સિપાહીઓ તેમની રક્ષા કરતા ચાલી રહ્યા હતા ।।૧૫।।

તે જ પ્રમાણે અનુચરોની સ્ત્રીઓ અને વારાંગનાઓ પણ સુન્દર શૃંગાર કરી ઝૂરૂપડીઓ, જાતજાતના તમ્બુઓ, કનાતો, ધાબળાઓ અને પાથરવા ઓઢવાની સામગ્રીઓ, બળદો, પાડાઓ, ગધેડાંઓ અને ખચ્ચરો ઉપર લાદી પોતે પાલખી, ઊંટ, ગાડાં અને હાથણીઓ ઉપર સવાર થઈને (શ્રીકૃષ્ણની પાછળ જ નહિ પણ) પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યાં ।।૧૬।।

જેમ મગરમચ્છો અને મોજાંઓ ખળભળી ઊઠે ત્યારે સમુદ્ર શોભી ઊઠે તેમ મોટી ધજાઓ, છત્રો, ચામરો, ઉત્તમ આયુધો, આભરણો, કિરીટો, બખ્તરો અને એની ઉપર દિવસે પડતાં સૂર્યના કિરણોથી મોટા ઘોંઘાટથી સેના શોભવા લાગી ।।૧૭।।

દેવર્ષિ નારદજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી સન્માનિત થઈ આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ના નિશ્ચયને સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા. ભગવાનનાં દર્શનથી તેમનું હૃદય અને બધી ઈન્દ્રિયો પરમાનન્દમાં મગ્ન થઈ ગઈ. વિદાય થતી વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમનું અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓથી પૂજન કર્યું, દેવર્ષિ નારદજીએ આપને મનોમન પ્રણામ કર્યા અને પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપને હૃદયમાં ધારણ કરી આકાશ માર્ગે પ્રસ્થાન કર્યું ।।૧૮।।

ત્યાર પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જરાસન્ધના કેદી રાજાઓના દૂતને પોતાની મધુર વાણીથી પ્રસન્ન કરતાં કહ્યું ''હે દૂત! તમે તમારા રાજાઓને જઈને કહેજો કે તમે ભય ન કરશો. તમારું કલ્યાણ થશે. હું જરાસન્ધને મરાવી નાખીશ'' ।।૧૯।।

ભગવાનની એવી આજ્ઞા મળતાં તે દૂત ગિરિવ્રજ ચાલ્યો ગયો અને રાજાઓને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો સન્દેશો સંભળાવ્યો તે રાજાઓ પણ કારાગારથી છૂટવામાટે જલદીમાં જલદી ભગવાનનાં શુભ દર્શનની રાહ જોવા લાગ્યા ।।૨૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ હવે ઓખામંડળ, સોરઠ, મારવાડ, કુરુક્ષેત્ર અને વચ્ચે-વચ્ચે આવતા પર્વત, નદીઓ, નગર, ગામડાંઓ, અહીરોના નેસડાઓ તથા ખાણોને પસાર કરતા આગળ વધવા લાગ્યા ।।૨૧।।

ભગવાન્ મુકુન્દ માર્ગમાં દષદ્વતી અને સરસ્વતી નદી પાર કરી, પાંચાલ અને મત્સ્ય દેશોમાં થઈ, ઈન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચ્યા ।।૨૨।।

મનુષ્ય માત્રને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન અત્યન્ત દુર્લભ છે. જ્યારે અજાતશત્રુ મહારાજા યુધિષ્ઠિરને એ સમાચાર મળ્યા કે શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે, ત્યારે તેમનું રોમેરોમ

આનન્દથી ખીલી ઊઠ્યું. પોતાના આચાર્યો અને સમ્બન્ધીઓની સાથે ભગવાનનું સ્વાગત કરવામાટે તેઓ નગરથી બહાર આવ્યા ।।૨૩।।

મંગલગીતો ગવાવા લાગ્યાં, વાજાં વાગવા લાગ્યાં અને બ્રાહ્મણો ઊંચા સ્વરે વેદમંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. બહાર નીકળેલ પ્રાણ જેમ અનાયાસેજ પ્રાણની પાસે જાય તેમતેઓ (યુધિષ્ઠિર) હૃષીકેશ(બુદ્ધિપ્રેરક)શ્રીકૃષ્ણની પાસે આદરયુક્ત આવ્યા ।।૨૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ રાજા યુધિષ્ઠિરનું હૃદય અતિશય સ્નેહથી ભરાઈ આવ્યું. પ્રિયતમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય ઘણા દિવસે પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી તે (અન્તરના આનન્દથી બાહ્ય ભાન ભૂલી જઈ) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર હૃદય સરસા ચાંપવા લાગ્યા ।।૨૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું શ્રીઅંગ લક્ષ્મીજીનું પવિત્ર નિવાસસ્થાન છે. રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાની બન્ને ભુજાઓથી તેનું આલિંગન કરી સમસ્ત પાપ-તાપથી મુક્ત થઈ ગયા અને પરમાનન્દના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયા. તેમનાં નેત્રોમાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં, અંગે-અંગ પુલકિત થઈ ગયું અને તેમને આ વિશ્વપ્રપંચના ભ્રમનું લેશ માત્ર ભાન રહ્યું નહિ ।।૨૬।।

પ્રેમના વેગથી જેમની ઈન્દ્રિયો આકુળ થઈ છે તેવા ભીમ હસીને મામાના પુત્રને આલિંગન કરી સુખી થયા. નકુલ, સહદેવ અને અર્જુન એ ત્રણ જણ નેત્રમાં આનન્દનાં અશ્રુવાળા થઈ પોતાના પરમ સુહૃદ અચ્યુત ભગવાનને હર્ષથી ભેટ્યા ।।૨૭।।

(એમ પ્રેમથી કર્યું તે કહ્યું હવે અજુર્ન વગેરેએ લૌકિકની રીતે કરવું જોઈએ એ કહે છે) ભગવાને ભીમ યુધિષ્ઠિર વગેરેને નમસ્કાર કર્યા, અર્જુન સમાન વયસ્ક છે તેણે ભગવાનને આલિંગન કર્યું; નકુલ, સહદેવે ભગવાનને વન્દન કર્યું. ભગવાને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા. વૃદ્ધોને જેની જેવી યોગ્યતા હતી તેમ નમસ્કાર વગેરે કર્યા ।।૨૮।।

કુરુ, સૃંજય અને કેકય દેશના નરપતિઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન કર્યું અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પણ તેમનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. સૂત, માગધ, બન્દીજન અને બ્રાહ્મણો ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા તથા ગન્ધર્વ, નટ, વિદૂષક વગેરે મૃદંગ, શંખ, નગારાં, વીણા અને ઢોલ બજાવી-બજાવી કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. જ્ઞાનીઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી, ભક્તોએ નૃત્ય કર્યું અને

કર્મમાર્ગીઓએ સામ ગાન કર્યું ।।૨૯-૩૦।।

એવી રીતે (નળરાજા, યુધિષ્ઠિર વગેરે) પુણ્યશ્લોક પુરુષોના મુગટમણિ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સુહૃદ-સ્વજનોની સાથે દરેક પ્રકારે સુસજ્જિત ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે બધા લોકો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરતા જતા હતા ।।૩૧।।

ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરની સડકો અને ગલીઓમાં મતવાલા હાથીઓના મદમિશ્રિત સુગન્ધી જલથી છંટકાવ કરવામાં આવ્યો હતો. ઠેકઠેકાણે રંગબેરંગી ધ્વજાઓ બાંધી હતી. સુવર્ણના તોરણો અને જલપૂર્ણ કુમ્ભો શોભી રહ્યા હતા. નગરનાં નર-નારીઓ નાહી-ધોઈ નવાં વસ્ત્રો, આભૂષણ પુષ્પોના હાર, અત્તર-ફૂલેલ આદિથી સજ્જ થઈ ફરતાં હતાં ।।૩૨।।

જે મહેલમાંના દરેક ભવનમાં દીવાઓ પ્રગટાવવામાં આવ્યા હતા, પુષ્પનાં મંડળો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં, તેના જાળિયામાંથી બહાર નીકળતા ધૂપને લીધે તે મઘમઘી રહ્યું હતું, પતાકાઓ લહરાઈ રહી હતી, શિખરો ઉપર સોનાના કળશો અને ચાંદીના શિખરો હતાં તે યુધિષ્ઠિરનો મહેલ ભગવાને જોયો ।।૩૩।।

જ્યારે યુવતીઓએ સાંભળ્યું કે માનવ નેત્રોના પાનપાત્ર અર્થાત્ અત્યન્ત દર્શનીય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ રાજમાર્ગ ઉપર આવી રહ્યા છે ત્યારે તેમના દર્શનની ઉત્સુક્તાના આવેગથી તેમના અમ્બોડા અને સાડીઓની ગાંઠો ઢીલી થઈ ગઈ. તેમણે ઘરનું કામકાજ તો છોડી દીધું એટલું જ નહિ પણ શય્યામાં સૂતેલા પોતાના પતિને પણ છોડીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા રાજમાર્ગ ઉપર દોડી ગઈ ।।૩૪।।

સડક ઉપર હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ સેનાની ઠઠ જામી હતી. તે સ્ત્રીઓએ અટારી ઉપર જઈ રાણીઓ સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં, આપના ઉપર પુષ્પોની વર્ષા કરી, મનોમય આલિંગન કર્યું અને પ્રેમપૂર્ણ મન્દ સ્મિત અને દષ્ટિથી આપનું સ્વાગત કર્યું ।।૩૫।।

ઠેકઠેકાણે ઘણા વેપારીઓ અને કળા-કારીગરી ઉપર જીવન ચલાવનારા નગરજનોએ ચન્દન, પુષ્પ વગેરે માંગલિક વસ્તુઓથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પૂજા-અર્ચા કરી સ્વાગત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણે તેનો સ્વીકાર કરતાં તેમની સામે દષ્ટિ કરી તેથી તેઓ તત્કાલ નિષ્પાપ બની ગયા ।।૩૬।।

ચન્દ્રમાની સાથે બિરાજમાન તારાઓ સમાન રાજમાર્ગ ઉપર શ્રીકૃષ્ણને તેમની

રાણીઓ સાથે જોઈને નગરની સ્ત્રીઓ આપસમાં કહેવા લાગી, ‘‘આપણું લોકમાં એવું ક્યું પુણ્ય હશે કે જેથી પુરુષ શિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઉદાર હાસ્યસહિત દૃષ્ટિની કલા-ઘણી નિપુણતાથી એટલે પોતાના સર્વસ્વથી આપણાં નેત્રોને પરમ આનન્દ આપે છે’’ ।।૩૭।।

રાણીવાસની સ્ત્રીઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ આનન્દમગ્ન થઈ ગઈ. તેમણે પોતાના પ્રેમવિહ્વલ અને આનન્દથી ખીલી ઊઠેલાં નેત્રોથી ભગવાનનું સ્વાગત કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણ તેમના સ્વાગત સત્કારનો સ્વીકાર કરતા રાજમહેલમાં પધાર્યા ।।૩૮।।

જ્યારે કુન્તાજીએ પોતાના ત્રિભુવનપતિ ભત્રીજા શ્રીકૃષ્ણને જોયા ત્યારે પ્રેમથી તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પલંગ ઉપરથી ઊઠી પોતાની પુત્રવધૂ દ્રૌપદી સાથે તેઓ આગળ આવ્યાં અને (જાતિ, દેહ અને ઉંમર ભૂલી જઈ) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને હૃદય સરસા લગાવ્યા ।।૩૯।।

દેવદેવેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને રાજમહેલમાં પધરાવી રાજા યુધિષ્ઠિર આનન્દ અને આદર ના ઉદ્રેકથી આત્મ વિસ્મૃત થઈ ગયા, દેહાનુસન્ધાન ભૂલી ગયા. એ વાતનું પણ એમને ભાન ન રહ્યું કે ભગવાનની પૂજા ક્યા ક્રમથી કરવી જોઈએ ।।૪૦।।

ફોઈના જનાનામાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણે નમસ્કાર કર્યા, દ્રૌપદી અને સુભદ્રાએ શ્રીકૃષ્ણને નમન કર્યું ।।૪૧।।

પોતાનાં સાસુ કુન્તાજીની પ્રેરણાથી દ્રૌપદીએ રુક્મિણી, જામ્બુવતી, સત્યભામા, ભદ્રા, કાલિન્દી, મિત્રવિન્દા, લક્ષ્મણા અને સાધ્વી સત્યા વગેરે ભગવાનની અષ્ટ પટરાણીઓ તથા ત્યાં આવેલી શ્રીકૃષ્ણની બીજી રાણીઓ અને પ્રદ્યુમ્ન વગેરેની રાણીઓનો વસ્ત્ર, માળા, ઘરેણાં વગેરેથી યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો ।।૪૨-૪૩।।

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આપની સેના, સેવકો, મન્ત્રીઓ અને પત્નીઓ સહિત એવા સ્થાનમાં મુકામ આપ્યો જ્યાં તેમને નિત્ય નવી-નવી સુખની સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી રહે. (ખરી રીતે તો સુખ સ્વરૂપ અનન્દઘન ભગવાનને પોતાને ત્યાં પધરાવી યુધિષ્ઠિર પોતે જ સુખી-નિહાલ થઈ ગયા) ।।૪૪।।

અર્જુનને સાથે રાખી ભગવાને ખાંડવવન અગ્નિને ભક્ષણમાટે આપ્યું. તે એના ભક્ષણથી તૃપ્ત થયો. મયદાનવને અગ્નિથી બચાવ્યો. તેણે રાજાને દિવ્ય સભા આપી. એ બધું કાર્ય ભગવાને ત્યાં રહ્યા ત્યારે કર્યું ।।૪૫।।

ઉવાસ કતિચિન્માસાન્ રાજ્ઞઃ પ્રિયચિકીર્ષયા ।।
વિહરન્ રથમારુહ્ય ફાલ્ગુનેન ભટૈર્વૃતઃ ।।૪૬।।

રથમાં બેસી વિહાર કરતા ભગવાને ત્યાંના લોકોને સુખ આપ્યું, અર્જુન અને બીજા યોદ્ધાઓની સાથે ફર્યા, રાજાનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી ત્યાં કેટલાક માસ બિરાજ્યા ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન પ્રકરણના ઐશ્વર્ય રૂપ પહેલો) ''ભગવાન્ ઈન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો બાવીસમો અને ચાલુ) ઈકોતેરમો(પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં અડસઠમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી. ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય ભગવત્સેવાનો બીજોકોઈ (જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં)સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી.તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી

(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

અધ્યાય ૭૨

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૬૯

ભગવાને જરાસન્ધને ભીમદ્વારા માર્યો

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૨

વિશેષ : સગુણ સાત્ત્વિકોનો નિરોધ કહ્યો. આ વખત એમનાં દુઃખ દૂર કરવાનો છે. આ બોતેરમા અધ્યાયમાં જરાસન્ધનો વધ કહેવાશે. એ બધા ક્લેશને મટાડશે ત્યારે બધા સાત્વિકો સુખી થશે. અહીં સાત્ત્વિકોમાં રાજાઓ, યાદવો અને પાંડવો એ ત્રણ ભેદ છે. એમાં બેને તો- રાજાઓને કેદખાનામાંથી તથા શંકરના યજ્ઞમાં થનારા વધમાંથી છૂટવામાટે અને યાદવોને જરાસન્ધ સામે જૂનું વેર હોવાથી જરાસન્ધનો વધ ઈચ્છિત છે પણ ભક્તો અને કર્મઠો ને એનો વધ ઈષ્ટ થાય તો પાંડવોનું ઈચ્છિત પૂરું કરવાને જરાસન્ધનો વધ યોગ્ય ગણાય. એમાં યજ્ઞમાટે તો બ્રાહ્મણને મારવાનું પણ વેદ કહે છે તો અહીં યજ્ઞનેમાટે જરાસન્ધને મારવા એ કાર્ય પાંડવોને

દોષરૂપ નથી. એ તો ક્ષત્રિય છે, ભગવાન્‌થી વિમુખ છે, માત્ર બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર છે તો પણ યજ્ઞાર્થ મારીએ તો બ્રાહ્મણો પણ તેમાં અનુકૂળ થશે.

એકદા તુ સભામધ્યે આસ્થિતો મુનિભિર્વૃતઃ ।।
બ્રાહ્મણૈઃ ક્ષત્રિયૈર્વૈશ્યૈર્ભ્રાતૃભિશ્ચ યુધિષ્ઠિરઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વખતે મુનિઓ, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને પોતાના ભાઈઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા સભામાં બેઠેલા હતા ।।૧।।

ત્યાં આચાર્યો, કુલવૃદ્ધો, જ્ઞાતિ, સમ્બન્ધી અને બાન્ધવો એ બધા સાંભળે તેમ રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૨।।

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : ''હે ગોવિન્દ! સર્વશ્રેષ્ઠ રાજસૂય યજ્ઞદ્વારા હું આપનું તથા આપની પરમ પાવન વિભૂતિસ્વરૂપ દેવતાઓનું યજન કરવા ચાહું છું.હેપ્રભો! આપ કૃપા કરી મારો આ સંકલ્પ સિદ્ધ કરો ।।૩।।

હે કમલનાભ પ્રભો! આપનાં ચરણકમલની પાદુકાઓ સમસ્ત અમંગલોનો નાશ કરનારી છે. જે લોકો નિરન્તર તેમની સેવા કરે છે, ધ્યાન અને સ્તુતિ કરે છે તે લોકો જ ખરી રીતે પવિત્રાત્મા છે. તેઓ જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાંથી છુટકારો મેળવી લે છે અને જો તેઓ સાંસારિક વિષયોની ઈચ્છા કરે તો તેમને તેની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. પરન્તુ જેઓ આપના ચરણકમલોનું શરણ ગ્રહણ નથી કરતા તેમને મુક્તિ અને સાંસારિક ભોગો પણ મળતા નથી ।।૪।।

હે દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ! મારી એવી ઈચ્છા છે કે સંસારી લોકો આપના ચરણકમલની સેવાનો પ્રભાવ નજરે નિહાળે. હે પ્રભો! કુરુવંશી અને સૃંજયવંશી નરપતિઓમાં જે (પાંડવ વગેરે) લોકો આપની સેવા કરે છે અને (શિશુપાલ, દુર્યોધન, જરાસન્ધ વગેરે) જે આપની સેવા નથી કરતા તેમનાં ફલમાંનું અન્તર (અન્તર=તફાવત, તારતમ્ય. સેવકોને કીર્તિ, ધન, ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિમુખોને મરણ, માનભંગ ઠગાવું વગેરે) આપ જગતને બતાવવાની કૃપા કરો ।।૫।।

હે પ્રભો! આપ બધાના આત્મા, સમદર્શી અને સ્વયં આત્માનન્દનો અનુભવ કરનાર છો, સ્વયં બ્રહ્મ છો. આપમાં ''આ હું છું અને આ બીજો, આ મારું છે અને આ પારકું'' આ પ્રકારનો ભેદભાવ નથી. છતાં જેમ કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય લેનારને તેની ભાવના પ્રમાણે ફલ મળે છે તેમ જે લોકો આપની સેવા કરે છે તેમને પણ તેમની ભાવના પ્રમાણે જ ફલ મળે છે. તે ફલમાં જે ન્યૂનાધિકતા હોય છે તે સેવાને અનુરૂપ

જ હોય છે. તેથી આપને વિષમતા કે નિર્દયતા નો દોષ લાગતો નથી'' ।।૬।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ''હે શત્રુ વિજયી ધર્મરાજ! આપનો નિશ્ચય સુન્દર છે. રાજસૂય યજ્ઞ કરવાથી આપની મંગલમય કીર્તિનો વિસ્તાર સમસ્ત લોકોમાં થશે ।।૭।।

હે રાજન્! આપનો આ મહાયજ્ઞ ઋષિઓ, પિતરો, દેવતાઓ, સગાસમ્બન્ધીઓ, અમે, કાલ તેમજ સમસ્ત પ્રાણીઓની મનપસન્દ વાત છે ।।૮।।

પૃથ્વી ઉપરના બધા રાજાઓને જીતી લઈ, આખી પૃથ્વીને પોતાને વશ કરી યજ્ઞને માટે આવશ્યક સમ્પૂર્ણ સામગ્રી તૈયાર કરીને, જેમ મૂર્તિમાંથી દેવને હૃદયમાં પધરાવે છે તેમ, તમે યજ્ઞદેવને અહીં પધરાવો ।।૯।।

હે મહારાજ! આપના ચારેય ભાઈઓ વાયુ, ઈન્દ્ર વગેરે લોકપાલોના અંશથી જન્મેલા છે. તે બધા મોટા શૂરવીર છે. આપ તો *જિતેન્દ્રિય છો જ. આપ લોકોએ પોતાના સદ્ગુણોથી મને વશ કરી લીધો છે. જે લોકોએ પોતાની ઈન્દ્રિયો અને મન ને વશ નથી કર્યા તેઓ મને વશ નથી કરી શકતા ।।૧૦।।

વિશેષ : સર્વ શૃંગારથી સજ્જ થયેલ સ્ત્રી એક શયનમાં પુરુષની સાથે પૂર્ણ એક વરસ સુધી શયન કરે, પુરુષ પણ પોતે પુષ્ટ હોય, યુવાન હોય, કામભોગમાં તત્પર હોય છતાં મનથી પણ એ સ્ત્રીની ઈચ્છા ન કરે એનો સ્પર્શ પણ એને શિલાના સ્પર્શ જેવો લાગે, આવું એક વર્ષનું વ્રત તે 'અસિધારાવ્રત' કહેવાય. એ કરવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. યુધિષ્ઠિરને આ વ્રતથી જ ભગવાન્ વશ જણાય છે.

આ લોકમાં મોટામાં મોટા દેવ પણ તેજ, યશ, લક્ષ્મી અને ઐશ્વર્ય દ્વારા હુંજ જેનો સ્વામીછું તેવા મારા અનન્ય ભકતનો પરાભવ કે તિરસ્કાર નથી કરી શકતા તોપછી કોઈ રાજા એનો પરાભવ કે તિરસ્કાર કરી શકે તેની તો સમ્ભાવના જ ક્યાંથી હોય? ।।૧૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાનની વાત સાંભળી યુધિષ્ઠિરનું હૃદય આનન્દમગ્ન થઈ ગયું. તેમનું મુખકમલ પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું. હવે તેમણે ભાઈઓને દિગ્વિજય કરવાની આજ્ઞા કરી. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોમાં પોતાના સ્પર્શમાત્રથી પોતાની શક્તિનો સંચાર કરી તેમને અત્યન્ત પ્રભાવશાળી બનાવી દીધા હતા ।।૧૨।।

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સંજયવંશી વીરોની સાથે સહદેવને દક્ષિણ દિશામાં દિગ્વિજય કરવા મોકલ્યા. નકુલને મત્સ્ય દેશના વીરોની સાથે પશ્ચિમમાં. અર્જુનને કેકય દેશના

વીરોની સાથે ઉત્તરમાં અને ભીમસેનને મદ્ર દેશના વીરોની સાથે પૂર્વદિશમાં દિગ્વિજય કરવાની આજ્ઞા આપી ।।૧૩।।

હે પરીક્ષિત! તે વીરોએ પોતાના બલપૌરુષથી દશે દિશાઓના રાજાઓને જીતી લીધા અને યજ્ઞ કરવાને તૈયાર થયેલ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને પુષ્કળ ધન લાવી આપ્યું ।।૧૪।।

જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે સાંભળ્યું કે હજુ સુધી જરાસન્ધ જિતાયો નથી ત્યારે તે વિચારમાં પડી ગયા. તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને ઉદ્ધવજીએ પહેલાં જે બતાવ્યો હતો તે ઉપાય બતાવ્યો ।।૧૫।।

ત્યારબાદ ભીમસેન, અર્જુન અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી ગિરિવ્રજ ગયા, જ્યાં જરાસન્ધની રાજધાની હતી ।।૧૬।।

રાજા જરાસન્ધ બ્રાહ્મણોનો ભક્ત તથા ગૃહસ્થોચિત ધર્મોનું પાલન કરવાવાળો હતો. ત્રણેય ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી અતિથિ-અભ્યાગતોના સત્કાર કરવાને સમયે જરાસન્ધની પાસે ગયા અને તેની પાસે આ પ્રમાણે યાચના કરી ।।૧૭।।

''હે રાજન્! આપનું કલ્યાણ હો! અમે ત્રણેય આપના અતિથિ છીએ અને ઘણે દૂરથી આવ્યા છીએ. અમે અહીં ખાસ પ્રયોજનમાટે આવ્યા છીએ તેથી જે કંઈ આપની પાસે અમે માગીએ તે આપ અમને આપો ।।૧૮।।

સહનશીલ પુરુષોને શું અસહ્ય હોય? દુષ્ટ પુરુષો શું ન કરી શકે? ઉદાર પુરુષો શું ન આપી શકે? અને સમદર્શી પુરુષો માટે પારકું કોણ છે? કેમકે એને તો બધા આત્મરૂપ હોય છે ।।૧૯।।

પોતે સ્વયં સમર્થ હોવા છતાં જે પુરુષ આ અનિત્ય શરીરથી સત્પુરુષને વર્ણન કરવા લાયક નિત્યયશને મેળવતો નથી તે આ લોકમાં નિન્દવા લાયક અને પરલોકમાં હીન શરીર મળવાથી શોક કરવા લાયક થાય છે ।।૨૦।।

*હરિશ્ચન્દ્ર, રન્તિદેવ, ઉંછવૃત્તિ, શિબિ, બલિ, વ્યાધ, કપોત અને એવા ઘણા લોકો અતિથિઓને પોતાનું સર્વસ્વ આપીને આ નાશવાન્ શરીરદ્વારા અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. તેથી આપ પણ અમને નિરાશ નહીં જ કરો'' ।।૨૧।।

વિશેષ : હરિશ્ચન્દ્ર સર્વસ્વ આપી ચાંડાળ થયો, રન્તિદેવ તૃષાથી મરતો હતો છતાં અન્ત્યજને જલ આપીને પોતે પ્રાણસંકટ વેઠ્યું. ઉંછવૃત્તિ પોતે ભૂખે મરતો હતો છતાં અનાજ બીજાને

આપ્યું. શિબિએ કપોતને બચાવવા પોતાનું માંસ બાજપક્ષીને આપ્યું હતું. બલિરાજા વિષ્ણુને સર્વસ્વ આપીને પોતે સુતળમાં ગયા. વ્યાઘ બ્રાહ્મણની રક્ષા કરવા ગયો. તેનું વાઘ ભક્ષણ કરી ગયો. કબૂતરને ત્યાં ચોર પરોણો આવ્યો. તેને જમાડવામાં પોતે પોતાનો દેહ અગ્નિમાં મૂકી એને આપી દીધો. આ બધાં દષ્ટાન્તો શ્રીમદ્ભાગવત, પંચતન્ત્ર અને મહાભારતમાં છે.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (મેઘના જેવો ગમ્ભીર) સ્વર અને (ઘૂંટણ સુધીના લાંબા બાહુવાળી) આકૃતિ ઉપરથી તથા ધનુષની પણછ વારંવાર ઘસાવાથી કાંડાં ઉપર પડેલા આંકાના ચિહ્નો જોઈને જરાસન્ધે ઓળખી કાઢ્યા કે આ બ્રાહ્મણો નથી પણ ક્ષત્રિયો છે અને પહેલાં એમને કોઈ જગ્યાએ જોયા છે ।।૨૨।।

પછી મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો કે આ લોકો ક્ષત્રિય હોવા છતાં (મારા ભયથી) બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને આવ્યા છે. જ્યારે તેઓ ભિક્ષા માગવાની હદ સુધી જવા તૈયાર થયા છે ત્યારે તેઓ જે માગે તે હું તેમને આપીશ. યાચના કરવામાં આવે તો મારો અત્યન્ત વ્હાલો અને દુસ્ત્યજ દેહ પણ આપવામાં હું આનાકાની નહીં કરું ।।૨૩।।

વિષ્ણુ ભગવાને બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી બલિરાજાનું ધન, ઐશ્વર્ય વગેરે બધું છીનવી લીધું છતાં બલિની પવિત્ર કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાયેલી છે અને આજે પણ લોકો ઘણા જ આદરપૂર્વક તેનું ગાન કરે છે ।।૨૪।।

એ વાત તો નક્કી છે કે વિષ્ણુ ભગવાને દેવરાજ ઈન્દ્રની રાજલક્ષ્મી બલિ પાસેથી હરી લઈ તેને પાછી આપી દેવામાટે જ બ્રાહ્મણનું વામનરૂપ ધારણ કર્યું હતું. દૈત્યરાજ બલિને આ વાતની ખબર પણ પડી ગઈ હતી અને શુક્રાચાર્યજીએ તેને તેમ કરતાં રોક્યો પણ ખરો; પણ તેણે તો પૃથ્વીનું દાન કરી જ દીધું ।।૨૫।।

મારો તો એ પાકો નિશ્ચય છે કે આ શરીર નાશવન્ત છે. આ શરીરથી જે વિપુલ યશ નથી કમાતો અને જે ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને માટે જ જીવન ધારણ નથી કરતો તેનું તો જીવવું જ વ્યર્થ છે ।।૨૬।।

હે પરીક્ષિત! ખરેખર જરાસન્ધની બુદ્ધિ ઘણી ઉદાર હતી. અને ભીમસેનને કહ્યું, ‘‘હે બ્રાહ્મણો! આપ લોક તમારી ઈચ્છા હોય તે માગો. આપ (બ્રાહ્મણો) ને જોઈએ તો હું મારું માથું આપવાને પણ તૈયાર છું’’ ।।૨૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે રાજન્! તમે આપવાને તૈયાર હો તો અમને દ્વન્દ્વયુદ્ધ આપો. અમે રાજાઓ યુદ્ધ માગવાને આવ્યા છીએ; અમે અન્ન માગનાર બ્રાહ્મણો નથી ।।૨૮।।

આ પૃથાનો પુત્ર ભીમસેન છે. આ તેનો ભાઈ અર્જુન છે. એ બન્નેના મામાનો પુત્ર અને તમારો શત્રુ હું કૃષ્ણ છું એમ જાણી લો ।।૨૯।।

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે પોતાનો પરિચય આપ્યો ત્યારે *મગધરાજ જરાસન્ધ ખડખડાટ હસી પડ્યો અને ક્રોધ કરીને બોલ્યો, અરે મૂર્ખાઓ! જો તમારે યુદ્ધ જ જોઈતું હોય તો લ્યો હું તમારી પ્રાર્થના સ્વીકારું છું ।।૩૦।।

વિશેષ : ભગવાનને જોઈને તેને ભગવાનના સ્વરૂપ સામર્થ્યથી ભક્તિ કેમ ઉત્પન્ન ન થઈ? તિરસ્કાર કેમ કર્યો? તેનું સમાધાન એ છે કે તે માગધ-મગધ દેશનો રાજા હતો અનેમગધ દેશ આસુરી છે. ભક્તિ ઉત્પન્ન થવામાં દેશ, સ્થળ પણ ભાગ ભજવે છે.

પરન્તુ કૃષ્ણ! તું તો ઘણો *બીકણ છે. યુદ્ધમાં તું ગભરાઈ જાય છે. (નીતિ તો એમ કહે છે કે આપત્તિમાં પણ સ્વદેશ છોડવો ન જોઈએ પણ) તેં તો મારા ડરથી પોતાની નગરી મથુરા પણ છોડી દીધી અને સમુદ્રમાં શરણ લીધું છે તેથી હું તારી સાથે તો નહીં લડું ।।૩૧।।

વિશેષઃ ''ન ત્વયાऽભીરુણા યોત્સ્યે!'' ભગવાનને ગાળ દેવામાં કદાપિ સરસ્વતી પ્રવૃત્ત ન થાય. એટલે સાચો અર્થ એ છે કે આપ તો સદા **અભીરુ** અર્થાત્ બીકણ નહીં પણ નીડર છો. આપની સાથે લડવાનું મારું ગજું ક્યાંથી હોય? હા, બીકણ હોવાનું ક્યારેક નાટક કરો છો તે તો લીલા માટે જ.

આ અર્જુન યોદ્ધોછે ખરો પણ ઉંમરમાં તે મારાથી નાનો છે. બીજું તે ખાસ બળવાન્ પણ નથી તેથી તે પણ મારો બરોબરિયો વીર ન કહેવાય. એની સાથે પણ હું નહીં લડું. બાકી રહ્યો ભીમસેન. એ મારા જેટલો બળવાન તેમ જ મારો બરોબરિયો છે* ।।૩૨।।

વિશેષ : ખરી રીતે તો નરનારાયણ (અર્જુન અને કૃષ્ણ) નો ત્યાગ કરી પોતે કાલની કન્યા, જરાનો પુત્ર હોવાથી મુખ્ય પ્રાણ (ભીમ) ને જ પોતાની સમાન માને છે. 'જરા' નામની રાક્ષસીએ જરાસન્ધને જીવતો કર્યો હતો. (મહાભારત સભાપર્વ અ. ૧૭-૧૮)

એમ કહી જરાસન્ધે ભીમસેનને એક ભારે મોટી ગદા આપી અને પોતે બીજી ગદા લઈ (ઘરમાં ઘરના માલિકનું બળ વધારે હોય માટે તે છોડી) નગરની બહાર નીકળ્યો ।।૩૩।।

હવે બન્ને રણોન્મત્ત વીરો અખાડામાં સામસામે આવી ગયા અને પોતાની વજ્ર જેવી કઠોર ગદાઓથી એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા ।।૩૪।।

તેઓ જમણા-ડાબા જાતજાતનાં પેંતરા બદલતા હતા ત્યારે જાણે કે બે શ્રેષ્ઠ નટ રંગમંચ ઉપર યુદ્ધનો અભિનય કરી રહ્યા હોય તેવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા હતા ।।૩૫।।

હે પરીક્ષિત! જ્યારે એકની ગદા બીજાની ગદા સાથે ટકરાતી ત્યારે એમ લાગતું હતું કે જાણે યુદ્ધ કરતા બે હાથીઓના દાંત આપસમાં અથડાઈ ટકરાતા હોય અથવા વીજળીના કડાકા થતા હોય ।।૩૬।।

જ્યારે બે હાથી ક્રોધે ભરાઈ લડવા લાગે છે અને આકડાના વૃક્ષની ડાળીઓ તોડી-તોડી એક બીજા ઉપર ફેંકે છે ત્યારે એક બીજાની ચોટથી તે ડાળીઓના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે તેવી જ રીતે જ્યારે જરાસન્ધ અને ભીમસેન ભારે વેગથી ગદા ચલાવી-ચલાવી એક બીજાના ખભા, કમર, પગ, હાથ, સાથળ અને ગળાની હાંસડી ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમની ગદાઓના તેમનાં અંગો સાથે ટકરાઈ-ટકરાઈને ભૂકે-ભૂકા ઊડી ગયા. (તેમનાં શરીર ગદા કરતાં વધારે કઠોર હતાં) ।।૩૭।।

એવી રીતે જ્યારે બેઉ ગદાઓનો ભૂકો થઈ ગયો ત્યારે બન્ને વીર ક્રોધે ભરાઈને લોઢા જેવા પોતાના કઠોર મુક્કાઓથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પ્રહાર કરતાં તે બેઉનો અવાજ બે હાથીઓની ગર્જના જેવો થયો અને મુષ્ટિ-મૂઠી મારવાથી થયેલો અવાજ વીજળીના પડવા સાથેના વજ્રથી પણ કઠોર થયો ।।૩૮।।

હે રાજન્! જરાસન્ધ અને ભીમસેન બન્નેના ગદાયુદ્ધમાં તાલીમ, બલ અને પરાક્રમ સરખાં હતાં. આ પ્રમાણે સતત લડવા છતાં બેમાંથી કોઈનો વેગ ઓછો થયો નહીં. તેથી ન તો કોઈની જીત થઈ કે ન તો હાર થઈ* ।।૩૯।।

વિશેષ : આ પછી ૩૯-૪૦ એ બે શ્લોકની વચ્ચે **"એકદા માતુલેયમ્"** એ શ્લોક કેટલીક પ્રાચીન પ્રતોમાં છે પણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં એ ન હોવાથી અહીં લીધો નથી. એનો અર્થ આ છે. હે રાજન્! અઠ્ઠાવીસમે દિવસે ભીમસેને પોતાના મામાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને વિનન્તિ કરી કે "હે માધવ! યુદ્ધમાં જરાસન્ધને જીતવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી" ।।૩૯ અ.।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જરાસન્ધના જન્મ અને મૃત્યુ નું રહસ્ય જાણતા હતા અને એ પણ જાણતા હતા કે 'જરા'નામની રાક્ષસીએ જરાસન્ધના શરીરનાં બે ફાડિયાંને જોડીને તેને જીવનદાન દીધું છે. તેથી આપે ભીમસેનના શરીરમાં પોતાની કાલશક્તિ મૂકી (કારણ કે કાલની કન્યા જરા કરતાં કાલશક્તિ વધારે બળવાન્ છે.) અને જરાસન્ધના વધનો વિચાર કર્યો ।।૪૦।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાનનું જ્ઞાન અબાધ છે, આપનો નિર્ણય કદી ખોટો હોતો નથી. હવે આપે તેના મૃત્યુનો ઉપાય જાણી લઈ એક વૃક્ષની ડાળીને બરાબર વચમાંથી ચીરી નાખી અને જરાસન્ધને પણ તેમ ચીરી નાખવા ભીમસેનને ઈશારો કર્યો ।।૪૧।।

વીર શિરોમણિ અને પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો અભિપ્રાય સમજી ગયા અને જરાસન્ધના પગ પકડી તેને ધરતી ઉપર પછાડી દીધો ।।૪૨।।

પછી તેના એક પગને પોતાના પગની નીચે દબાવ્યો અને બીજાને પોતાના બન્ને હાથોથી પકડી લીધો. ત્યાર પછી ભીમસેને તેને, જેવી રીતે ગજરાજ વૃક્ષની ડાળીને ચીરી નાખે તેમ ગુદાએથી ચીરી નાખ્યો ।।૪૩।।

લોકોએ જોયું કે જરાસન્ધના શરીરનાં બે ઊભાં ફાડિયાં થઈ ગયાં છે અને આ પ્રમાણે તેના એક-એક પગ, જાંઘ, વૃષણ, કમર, પીઠ, સ્તન, ખભો, ભુજા, નેત્ર, ભવું અને કાન અલગ-અલગ થઈ ગયાં છે ।।૪૪।।

મગધેશ્વર મર્યો ત્યારે મોટો હાહાકાર થયો. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ભીમને શાબાશી આપી એને આલિંગન કરવા લાગ્યા* ।।૪૫।।

વિશેષ : ભગવાને ભીમની પ્રશંસા કરી તેને આલિંગન કર્યું. પ્રશંસાથી ગર્વ થાય છે અને ગર્વથી તેજ જતું રહે છે. ભગવાને ભીમનું આલિંગન કરી તેનામાં મૂકેલી પોતાની શક્તિ પાછી ખેંચી લીધી.

સહદેવં તત્તનયં ભગવાન્ ભૂતભાવનઃ ।
અભ્યષિંચદમેયાત્મા મગધાનાં પતિં પ્રભુઃ ।
મોચયામાસ રાજન્યાન્ સંરુદ્ધા માગધેન યે ।।૪૬।।

પ્રાણીમાત્રનું પાલન કરનાર, જેના અભિપ્રાયની કોઈને ખબર પડતી નથી તેવા સર્વશક્તિમાન ભગવાને જરાસન્ધના પુત્ર સહદેવનો જરાસન્ધની ગાદી ઉપર અભિષેક કર્યો એને મગધનો રાજા બનાવ્યો અને માગધે જે રાજાઓને કેદ કર્યા હતા તેમને કારાવાસમાંથી મુક્ત કરાવ્યા ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) ''ભગવાને જરાસન્ધનો ભીમદ્વારા માર્યો''નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ત્રેવીસમો અને ચાલુ) બોતેરમો (પ્રક્ષિપ્તત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ઓગણ્યોસિત્તેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૭૩

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૭૦

ભગવાને રાજાઓને મુક્ત કરી એમને ઉપદેશ આપ્યો

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૩

વિશેષ : આ તોતેરમા અધ્યાયમાં જે રાજાઓને કેદમાંથી છોડ્યા તેમને ભગવાને જ્ઞાન આપીને એમનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું અને એમને એવો ઉપદેશ કર્યો કે પ્રયત્ન વિના પ્રાપ્ત થતા પદાર્થોથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી. પોતાના ધર્મથી તેઓ પુષ્ટ ન થાય તો તેમનો નિરોધ કરવો નિરર્થક થાય તેથી ભગવાને એમનો નિરોધ સાર્થક કરવા એમને જ્ઞાન અને રાજ્ય આપ્યાં. તેઓ રાજના મદમાં અન્ધ બની ભગવાનને ન ભૂલે એ માટે જ્ઞાનનું દાન કર્યું.

શ્રીશુક ઉવાચ

અયુતે દ્વે શતાન્યષ્ટૌ લીલયા યુધિ નિર્જિતાઃ ।।
તે નિર્ગતા ગિરિદ્રોણ્યાં મલિના મલવાસસઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જરાસન્ધે અનાયાસે જ વીસ હજાર *આઠસો રાજાઓને જીતી લઈ પહાડોની ઘાટીઓમાં એક કિલ્લામાં કેદ કરી રાખ્યા હતા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને છોડી મૂકતાં તેઓ જ્યારે તેમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમનાં શરીર અને કપડાં મેલાં હતાં ।।૧।।

વિશેષ : જરાસન્ધની યોજના એવી હતી કે કેદ કરવામાં આવેલા રાજાઓની સંખ્યા પૂરી એકવીસ હજાર થાય કે તરત જ પ્રમથનાથ (શિવજી) નો યજ્ઞ કરી તે નરમેધ યજ્ઞમાં એકવીસેય હજાર રાજાઓને હોમી દેવા. પણ દામોદર લીલા (શ્રીભાગવત ૧૦।૯।૧૫, ૧૬) જેમ શ્રીકૃષ્ણને બાંધવા માટે દોરડું બે આંગળ ઘટ્યું હતું બાંધવામાં આવનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર હતા તેમનો કુદરતી ગુણ ઈશ્વરત્વ અને બાંધનાર યશોદાજીનો કુદરતી ગુણ દાસત્વ પ્રતિબન્ધક હોવાથી દોરડું બે આંગળ ઘટ્યું હતું અહીં કેદ કરવામાં આવેલા રાજાઓનો ધર્મ ભગવદીયપણું અને કેદ કરનાર જરાસન્ધનો ધર્મ આસુરત્વ-આ ઉભયનિષ્ઠ બન્નેમાં રહેલ; બે ધર્મો પ્રતિબન્ધક થયા તેથી રાજાઓની સંખ્યા બસો ઓછી જ રહેતી આવી; અસુરે કરવા ધારેલ પ્રમથનાથના યજ્ઞમાં ભગવદીયો-ભગવાનના થઈ ચૂકેલા જીવો હણી શકાય જ નહિ. તે સંખ્યા પૂરી થયા પહેલાં ભગવાને એમને મુક્તિ આપી. એ રાજાઓ સગુણ છે. તેમાંથી નિર્ગુણ થવામાટે નવ શ્લોકથી સ્તુતિ કરે છે, જેથી તે ગુણથી પર એટલે નિર્ગુણ થાય. પ્રથમ શ્લોકમાં

પ્રાર્થના, બીજામાં મત્સરનો અભાવ, ત્રીજામાં રાજ્ય ગયું એનું અનુમોદન, ચોથામાં યુક્તિ, પાંચમામાં પોતાના દોષનું કથન, છઠ્ઠામાં સ્વભાગ્ય-અભિનન્દન, સાતમામાં પ્રાર્થના, આઠમામાં પોતાનો અધિકાર, નવમાંથી ભગવાનનો ઉપદેશ-આ શ્લોકોનો ક્રમ સમજવો.

તેઓ ભૂખથી દૂબળા થઈ ગયા હતા અને તેમનાં મોં સુકાઈ ગયા હતાં. જેલમાં બન્દી રહેવાને લીધે તેમનાં શરીરનું એકે એક અંગ ઢીલું પડી ગયું હતું. ત્યાંથી નીકળતાં જ રાજાઓએ જોયું કે સામે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઊભા છે. વર્ષાઋતુના મેઘના જેવું એમનું સાંવલું સલૂણું શરીર છે અને તેના ઉપર પીળા રંગનું રેશમી વસ્ત્ર ફરફરી રહ્યું છે ।।૨।।

ચાર ભુજાઓછે જેમાં ગદા, શંખ, ચક્ર અને કમલ શોભી રહ્યાંછે. વક્ષઃસ્થલ ઉપર સોનેરી રેખા-શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છેઅને કમલના અન્દરના ભાગ જેવાં કોમલ રતનાળાં નેત્ર છે. સુન્દર વદન પ્રસન્નતાનું સદનછે. કાનોમાં મકરાકૃતિ કુંડલ ઝગમગી રહ્યાંછે. સુન્દર મુગટ,મોતીઓનો હાર,કડાં,કન્દોરા અને બાજુબન્ધ પોત-પોતાને સ્થાને શોભી રહ્યાં છે ।।૩-૪।।

ગળામાં કૌસ્તુભ મણિ ઝગમગી રહ્યો છે અને વનમાલા લટકી રહી છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ એ રાજાઓની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ જાણે કે બન્ને નેત્રોથી તેઓ (બાળક જેમ બેઉ હાથે ભોજન કરે તેમ) આપને પી રહ્યા છે. જીભથી ચાટી રહ્યા છે, નાસિકાથી સૂંઘી રહ્યા છે અને બાહુઓથી આલિંગન કરી રહ્યા છે. એમનાં તમામ પાપ તો ભગવાનનાં દર્શનથી જ નાશ પામી ગયા હતાં. તેમણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણો ઉપર પોતાનાં મસ્તક મૂકી પ્રણામ કર્યા ।।૫-૬।।

શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો આનન્દ એટલો બધો આવ્યો કે તેઓ કેદનાં દુઃખોને ભૂલી ગયા અને એ રાજાઓ હાથ જોડી વાણીવડે ઇન્દ્રિયોના નિયામક ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૭।।

રાજાઓએ કહ્યું : "હે દેવોના દેવો (કાલ વગેરે) ના નિયામક! હે શરણાગતોના તમામ દુઃખ દૂર કરનાર નિર્વિકાર શ્રીકૃષ્ણ! અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપે અમને જરાસન્ધના કારાગારમાંથી તો છોડાવી જ દીધા, હવે આ જન્મ-મૃત્યુરૂપ ઘોર સંસારચક્રમાંથી પણ છોડાવી દો, કારણ કે અમે સંસારમાં દુઃખનો કટુ અનુભવ કરી તેનાથી કંટાળી ગયા છીએ અને આપને શરણે આવ્યા છીએ. હે પ્રભો! આપ અમારી રક્ષા કરો ।।૮।।

હે મધુસૂદન! સ્વામી! જરાસન્ધે અમને આપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી તે તેણે અમારા ઉપર મહાન ઉપકાર જ કર્યો છે એટલે અમે જરાસન્ધનો દોષ જોતા નથી. હે ભગવન્! અમે અમારી જાતને રાજા કહેવડાવનારાની રાજ્યલક્ષ્મી ચાલી ગઈ એ તો આપનો અનુગ્રહ જ માનીએ છીએ. અમારું ઈષ્ટસાધક રાજ્ય દૂર થઈ ગયું. તેની ખોટ આપ જ અમને સાલવા નહિ જ દો કારણ કે આપ વિભુ-સમર્થ છો ।।૯।।

રાજા, ''હું ઈશ્વર-શક્તિશાળી છું, ફાવે તેમ કરીશ એવા'' ઐશ્વર્યના મદથી મત્ત થઈ પોતાનું કલ્યાણ-ધર્મ વગેરે નથી જાણી શકતો કે નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો. સમ્પત્તિથી ધર્મ થઈ શકે છે એ વાત સાચી પણ જો તે સમ્પત્તિ સમૂલ હોય, ધર્મ મૂલક હોય તો. સમ્પત્તિ ધર્મમૂલક ન હોય, અધર્મથી તે પ્રાપ્ત કરેલી હોય તો તે થોડા જ સમયમાં નાશ પામે છે. પણ આપની માયાથી મોહિત થઈ ગયેલ રાજા સમ્પત્તિને નિત્ય અને અચલ માને છે ।।૧૦।।

જેવી રીતે વિવેક શૂન્ય સાર અને અસાર નો ભેદ ન સમજનારા લોકો મૃગતૃષ્ણાના જલને જ જલાશય માની લે છે તેવી જ રીતે આપના ચરણારવિન્દમાં જેમની લય નથી લાગતી તેઓ આ રોજ પરિવર્તન પામતી રંગ બદલતી માયાને જ સત્ય વસ્તુ માની લે છે ।।૧૧।।

પહેલાં અમે લક્ષ્મી ના મદથી આન્ધળા બની જઈ આ પૃથ્વીને જીતી લેવાની ઈચ્છાથી એક બીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા, હે પ્રભો! મૃત્યુરૂપમાં આગળ ઊભેલા આપની અવગણના કરી તેમની પ્રજાનો નિર્દયતાપૂર્વક નાશ અને અમારી પ્રજાનો ખોટો દંડ વગેરે કરી તેમને ત્રાસ આપી રહ્યા હતા ।।૧૨।।

હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! (જેને છેતરીને તેનાથી બચવા બીજે સ્થળે ભાગી જઈ ન શકાય તેવો) કાલનો વેગ ગમ્ભીર છે. જેનો સામનો ન થઈ શકે અને જે ટાળ્યો ટાળી ન શકાય તેવો તે બળવાન છે. કેમ ન હોય? એ કાળ પણ આપનું શરીર જ છે. અત્યારે તેણે અમને શ્રીહીન-નિર્ધન કરી દીધા છે. આપની કૃપાથી અમારો ઘમંડ દૂર થઈ ગયો. હવે અમે આપના *ચરણકમલોનું સ્મરણ કરીએ છીએ ।।૧૩।।

વિશેષ : જિજ્ઞાસા અને આર્તિ એ ભક્તના અધિકારસૂચક બે ધર્મ રાજાઓમાં ભગવાને જોયા ત્યારે સાત્વિકનું મુખ્ય શાસ્ત્ર ભગવાનના છ ગુણ પ્રતિપાદક છે તે એમને કહ્યું. એમાં પોતાના છ ગુણો જે સર્વત્ર દુર્લભ છે તે કહ્યા તેનો આ પ્રમાણે ક્રમ સમજવો; પહેલામાં ભક્તિનું દાન, બુદ્ધિની પ્રશંસા, રાજ્યમાં દોષ, તેની ઉપર કૃપા કરી, ત્રણ ઋણથી મુક્તિ અને વૈરાગ્ય એ છ

ગુણ છ શ્લોકથી કહ્યા તેનાથી ભક્તને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જરાસન્ધથી રાજાઓનાં શરીરોને છોડાવીને હવે એમના આત્માને સંસારથી મુક્ત કરવાને માટે ભગવાન્ કહે છે.

(જેને તાવ આવ્યો હોય તેને જ ભોજન નુકસાન કરનારું હોય છે તેવી રીતે દોષવાળાઓને જ રાજ્ય અનર્થના કારણરૂપ છે. અત્યારે દોષ દૂર થઈ ગયેલા હોવાથી આનન્દથી રાજ કરો એમ કોઈ કહે તો કહે છે કે) હે વિભો! આ શરીર રોજ-રોજ ક્ષીણ થતું જ રહે છે. રોગોની તો એ જન્મભૂમિ જ છે. હવે અમને આ શરીરથી ભોગવી શકાય તેવા રાજ્યની અભિલાષા નથી કારણ કે અમે જાણી ગયા છીએ કે તે મૃગતૃષ્ણાના જલના જેવું બિલકુલ મિથ્યા છે. એટલું જ નહિ, મૃત્યુ પછી મળનારા કર્મના ફલ સ્વર્ગ વગેરે લોકની પણ ઈચ્છા નથી, કારણ કે અમે જાણીએ છીએ કે તે નિસ્સાર (સ્પર્ધા અને અસૂયાવાળા) છે. માત્ર સાંભળવામાં જ આકર્ષક લાગે છે ।।૧૪।।

અમારે સંસારની કોઈપણ યોનિમાં ભલે જન્મ લેવો પડે પણ આપ હવે કૃપા કરીને એવો ઉપાય બતાવો કે આપના ચરણકમલોનું સ્મરણ કદીયે ન ભુલાય, અખંડ સ્મરણ થયા કરે ।।૧૫।।

(ભગવાનને આદર પૂર્વક માત્ર નમસ્કાર કરવામાં આવે તો તેનાથી બધાં કાર્યોની સિદ્ધિ થઈ જાય છે તેમ જણાવવા ભગવાનના છ ગુણ જણાવવા છ નામો વાપરી નમસ્કાર કરે છે) પ્રણામ કરનારાઓના સમસ્ત ક્લેશનો નાશ કરનાર (વીર્ય), શ્રીકૃષ્ણ (વૈરાગ્ય), વાસુદેવ (જ્ઞાન), હરિ (શ્રી), પરમાત્મા (યશ), ગોવિન્દ (ઐશ્વર્ય), ને વારંવાર નમસ્કાર છે'' ।।૧૬।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જેલમાંથી છોડાવાયેલા રાજાઓએ જ્યારે આ પ્રમાણે કરુણાવરુણાલય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી ત્યારે શરણાગતરક્ષક (શરણે આવેલાની રક્ષા કરવી એ જેનો સહજ સ્વભાવ છે તેવા) પ્રભુએ અત્યન્ત મધુરવાણીથી તેમને કહ્યું ।।૧૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ''હે નરપતિઓ! તમે જેવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી છે તે પ્રમાણે આજથી તમારી મારામાં સુહૃદ ભક્તિ ચોક્કસ થશે. એ જાણી લો કે હું બધાનો આત્મા અને સ્વામી છું ।।૧૮।।

તમે જે નિશ્ચય કર્યો છે તે ખરેખર તમારામાટે મહાન સૌભાગ્ય અને આનન્દની વાત છે. તમે મને જે કંઈ કહ્યું છે તે બિલકુલ સાચું છે, કારણ કે હું જોઉં છું કે

ધનસમ્પત્તિ અને ઐશ્વર્ય ના મદથી મત્ત થઈ ગયેલા ઘણા લોકો ઉચ્છ્રુંખલ અને મતવાલા થઈ જાય છે ।।૧૯।।

હૈહય(સહસ્રાર્જુન), યયાતિના પિતા નહુષ, વેન, રાવણ, નરકાસુર તથા હિરણ્યકશિપુ વગેરે બીજા, (નહુષ વગેરે) દેવો, (હિરણ્યકશિપુ વગેરે) દૈત્યો અને (સહસ્રાર્જુન વગેરે) નરપતિઓને તેમના (રાજ્ય)લક્ષ્મીના મદ અને સ્થાન (શરીર) થી ભ્રષ્ટ કરાવવામાં આવ્યા છે(અર્થાત્ રાજ્ય અને દેહ બન્ને તેમને છોડવાં પડ્યા છે)* ।।૨૦।।

વિશેષ : સહસ્રાર્જુનનો મદ પરશુરામજીએ, નહુષનો ઈન્દ્રાણીએ, વેનનો બ્રાહ્મણોએ, રાવણનો શ્રીરામે, નરકાસુરનો મેં (ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે) અને હિરણ્યકશિપુનો શ્રીનરસિંહ ભગવાને દૂર કર્યો હતો.

તમે આટલી વાત સમજી લો કે દેહ, રાજ્ય વગેરે પેદા થાય છે તેથી તેમનો નાશ પણ ચોક્કસ થવાનો છે. તેથી તેમની આળપમ્પાળ કર્યા વિના, તેમની રક્ષાને માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યા વિના, તેમાં વૈરાગ્ય રાખી, યજ્ઞોદ્વારા મારું યજન કરો અને ધર્મપૂર્વક પ્રજાની રક્ષા કરો ।।૨૧।।

તમે તમારી વંશ પરમ્પરાની રક્ષાને માટે, ભોગને માટે નહિ, સન્તાન ઉત્પન્ન કરો અને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ જે-જે આવી મળે તેનું સમાન ભાવથી મારો પ્રસાદ સમજી સેવન કરો અને પોતાનું ચિત્ત મારામાં રાખી, જીવન વિતાવો ।।૨૨।।

અને દેહ, ઘર ધન અને સગાં સમ્બન્ધીઓ પ્રત્યે ઉદાસીન રહી (અર્થાત્ તેમનામાં રાગદ્વેષ રાખ્યા વિના) આત્મામાં જ રમણ કરો અને ભગવદ્વ્રતોનું પાલન કરતા રહો. તમારું મન તમે મારામાં સારી રીતે લગાડી અન્તમાં તમે લોકો મને બ્રહ્મસ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત થશો'' ।।૨૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભકતોને સુખ આપવામાટે જ જેમણે અવતાર લીધો છે તેવા સદાનન્દ શ્રીકૃષ્ણે રાજાઓને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી તે રાજાઓનો શ્રમ દૂર કરવા નવરાવવા પુરુષોને નીમ્યા અને શૃંગાર કરવા સ્ત્રીઓને મોકલી ।।૨૪।।

હે પરીક્ષિત! જરાસન્ધના પુત્ર સહદેવદ્વારા એમને, રાજાને યોગ્ય વસ્ત્રો, આભૂષણો, માલા, ચન્દન વગેરે અપાવી એમનું ખૂબ સન્માન કરાવ્યું ।।૨૫।।

પછી તેમને સુન્દર ભોજન કરાવી, સાંજે ફરીથી સ્નાન કરાવરાવી,

વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત કરાવી, રાજાને યોગ્ય વિવિધ નૃત્યગીત વગેરેથી તેમનું મનોરંજન કરાવી તામ્બૂલ વગેરેથી તેમનું સન્માન કર્યું ।।૨૬।।

હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સ્વયં તેમનું મધુર ભાષણ વગેરેથી સન્માન કર્યું એટલે વરસાદથી ધૂલિ કણો દૂર થઈ જતાં ગ્રહો વરસાદ પછી જેમ વધારે પ્રકાશે છે તેમ રાજાઓ, ક્લેશ ભોગવ્યા પછી પાપોનો નાશ થઈ જવાથી, વધારે તેજસ્વી થયા ।।૨૭।।

પછી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને સુવર્ણ અને મણિઓ થી ભૂષિત અને ઉત્તમ અશ્વોયુક્ત રથોમાં બેસાડ્યા, તેમને મધુર વાણીથી તૃપ્ત કર્યા અને પોત-પોતાને દેશ પહોંચાડ્યા ।।૨૮।।

આ પ્રમાણે મહાત્માઓના *શિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે રાજાઓને મહાન કષ્ટમાંથી છોડાવ્યા. હવે તેઓ જગત્પતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ગુણ, ઉપકાર, સન્માન, અપૂર્વ ઉદારતા વગેરેનું ચિન્તન કરતા-કરતા પોતપોતાની રાજધાનીઓમાં ગયા ।।૨૯।।

વિશેષઃ સુમહાત્મનાઃ મહાત્મા-(ઉદાર) પોતે ઉપકાર કરે છે એવું સામી વ્યક્તિ (દુશ્મન) ને જણાવા ન દે તે મહાત્મા. સુમહાત્મા-કોઈની પ્રેરણા કે માગણી વિના સ્વતઃ દુશ્મનને સર્વનું દાન કરે અને ઉપકારનો ભાર જણાવા ન દે તે સુમહાત્મા.

ત્યાં જઈ તે રાજાઓએ પોત-પોતાની પ્રજાને પરમ પુરુષ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અદ્ભુત કૃપા અને લીલા કહી સંભળાવી અને પછી બહુ જ સાવધાનીથી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતે રાજ્ય કરવા તથા જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા ।।૩૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ભીમસેનદ્વારા જરાસન્ધનો વધ કરાવી, ભીમસેન અને અર્જુન ની સાથે જરાસન્ધનન્દન સહદેવથી સન્માનિત થઈ આપ *ખાંડવપ્રસ્થ જવા રવાના થયા. ઈન્દ્રપ્રસ્થની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તે વિજયી વીરોએ પોત-પોતાના શંખો વગાડ્યા, જેથી તેમના ઈષ્ટમિત્રોને સુખ અને દુશ્મનોને ભારે દુઃખ થયું ।।૩૧-૩૨।।

વિશેષ : ખાંડવ વનને બાળ્યા પછી ભગવાને ઈન્દ્રપ્રસ્થની પાસે અદ્ભુત સામગ્રી અને સુખ સગવડોનાં સાધનોથી સજ્જ ખાંડવપ્રસ્થ નામના નગરની રચના કરેલી.

ઈન્દ્રપ્રસ્થના નાગરિકોનાં મન એ શંખધ્વનિને સાંભળી પ્રફુલ્લિત થયાં. તેમણે સમજી લીધું કે જરાસન્ધ હણાયો અને હવે યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ

એક રીતે પૂરો થઈ ગયો ।।૩૩।।

ભીમસેન, અર્જુન અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે રાજા યુધિષ્ઠિરને વન્દન કર્યું અને જરાસન્ધના વધના પ્રસંગમાં જેણે જે કાર્ય કર્યું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું ।।૩૪।।

નિશમ્ય ધર્મરાજસ્તત્ કેશવેનાનુકમ્પિતમ્ ।।
આનન્દાશ્રુકણાન્ મુંચન્ પ્રેમ્ણાનોવાચ કિંચન ।।૩૫।।

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના આ પરમ અનુગ્રહની વાત સાંભળી પ્રેમ પરવશ થઈ ગયા. એમની આંખોમાંથી આનન્દના આંસુ ટપકવા લાગ્યાં અને (પ્રશંસા અભિનન્દનના શબ્દો સહિત) કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ ।।૩૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો યશ રૂપ ત્રીજો) ''ભગવાને રાજાઓને મુક્ત કરી એમને ઉપદેશ આપ્યો'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ચોવીસમો અને ચાલુ) તોતેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં સિત્તેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર
જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર
સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા,
માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો
બનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૭૪

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૧

યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં શિશુપાલનો વધ

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય૪

વિશેષ : પ્રતિબન્ધથી મુક્ત થયા અને પ્રેમથી ગદ્ગદ્ કંઠ થયા એવા અને ભગવાન્માં નિરુદ્ધ થયેલ રાજા યુધિષ્ઠિરનો ધર્મ આ ચુમોતેરમા અધ્યાયમાં કહેવાય છે. આ ધર્મમાં આધિદૈવિક યજ્ઞરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન થશે તેમાં બાધારૂપ શિશુપાલને ભગવાન્ મારશે. રાજાઓને ભગવાને

છોડાવ્યા છે તે બધા યજ્ઞમાં સેવા કરવાને તત્પર છે. માગધ બ્રહ્મણ્ય હતો તેથી બ્રાહ્મણોમાં અહીં સંશય થાય તેથી બધા મુનિનાં નામ લઈને એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનાથી આધિદૈવિક યજ્ઞ-ભગવત્પૂજાની સર્વ રીતે સર્વથી ઉત્કર્ષ અહીં કહેવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક યજ્ઞ તો તેનો શેષ છે કેમકે આધ્યાત્મિક યજ્ઞ તો તેની આગળ ગૌણ છે. કારણ કે મુખ્ય પ્રયોજનવાળો બીજો (આધિદૈવિક યજ્ઞ) છે. રાજા ભક્ત થયા તેથી પ્રથમ ભગવાનને આજ્ઞા કરેલી એને માટે પહેલા પાંચ શ્લોકથી ક્ષમા માગે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં યુધિષ્ઠિરો રાજા જરાસન્ધવધં વિભોઃ ।।
કૃષ્ણસ્ય ચાનુભાવં તં શ્રુત્વા પ્રીતસ્તમબ્રવીત્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : સમર્થ શ્રીકૃષ્ણના પ્રતાપથી જરાસન્ધને ભીમે માર્યો એ વાતને જાણીને શ્રીકૃષ્ણના પ્રતાપનો અનુભવ કરી પ્રસન્ન થયેલ યુધિષ્ઠિર રાજા ભગવાનને વિનન્તિ કરવા લાગ્યા ।।૧।।

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : ત્રિલોકીના બ્રહ્મા, શંકર, વેદમાં કહેલા ઋષિઓ જેવા ઉપદેશકો, ઈન્દ્ર વગેરે, સહિત સર્વ લોકપાલો આપની આજ્ઞા મેળવવાને માટે તલસતા રહે છે અને જો મળી જાય તો ભારે શ્રદ્ધાથી તેનો અમલ કરે છે ।।૨।।

અમે તો અત્યન્ત દીન છીએ, પરન્તુ પોતાની જાતને ભૂપતિ અને નરપતિ માનીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં અમો તો દંડને પાત્ર છીએ, પરન્તુ આપ અમારી આજ્ઞા સ્વીકાર કરો છો અને તેનું પાલન કરો છો. સર્વ શક્તિમાન પુરુષોત્તમ હોવાછતાં આપ ભક્તો ઉપર કૃપા કરવા કમલનયન દૃષ્ટિથી જ તેમને પુષ્ટ કરનાર થયા તે મનુષ્ય લીલાનો અભિનય માત્ર છે ।।૩।।

જેવી રીતે ઉદય અને અસ્ત ને લીધે સૂર્યના તેજમાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી તેવીજ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના કર્મોથી આપની વૃદ્ધિ કે ક્ષય(હ્રાસ) થતાં નથી કારણ કે આપ સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત ભેદથી રહિત સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો ।।૪।।

હે અજિત ભગવાન્! ‘‘આ હું છું અને આ મારું છે અને આ તું છે અને આ તારું છે’’ આવા પ્રકારની વિકારવાળી ભેદબુદ્ધિ તો પશુઓને હોય છે. ત્રણ પ્રકારના અદ્વૈતવાળા (‘‘ત્રણ પ્રકારનું અદ્વૈત- ભાવનું અદ્વૈત, ક્રિયાનું અદ્વૈત અને દ્રવ્યનું અદ્વૈત’’ શ્રીભાગ.૭।૧૫।૬૨) આપના ભક્તો મારૂ પણ અભિમાન હોતું

નથી કારણ કે આપના ભક્તો આપ રૂપ જ છે. દુનિયામાં જે કંઈ બડપ્પન (મોટાઈ)છે તે લક્ષ્મીને લીધે જ છે અને તે લક્ષ્મીના તો આપ નાથ છો તો પછી આપમાં તો પશુના જેવી વિકારવાળી ભેદબુદ્ધિ હોય જ ક્યાંથી? (તેથી આપ લીલાપૂર્વકજ બધું કરો છો) ।।૫।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : આ પ્રમાણે કહી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિથી યજ્ઞમાટે યોગ્ય સમય આવ્યો ત્યારે યજ્ઞનાં કર્મોમાં નિપુણ વેદવાદી બ્રાહ્મણોનું ઋત્વિજ, આચાર્ય વગેરેના રૂપમાં વરણ કર્યું ।।૬।।

શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસદેવ, ભરદ્વાજ, સુમન્તુ, ગૌતમ, અસિત, વસિષ્ઠ, ચ્યવન, કણ્વ, મૈત્રેય, કવષ, ત્રિત ।।૭।।

વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, સુમતિ, જૈમિનિ, ક્રતુ, પૈલ, પરાશર, ગર્ગ અને વૈશમ્પાયન ।।૮।।

અથર્વા, કશ્યપ, ધૌમ્ય પરશુરામ, શુક્રાચાર્ય, આસુરિ, વીતિહોત્ર, મધુચ્છન્દા, વીરસેન, અકૃતવ્રણ ।।૯।।

તેમ જ બીજા પણ દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય વગેરે બાન્ધવો, ગુરુઓ તથા મિત્રો ને બોલાવ્યા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રો સાથે આવ્યા અને અતિ બુદ્ધિશાળી વિદુરજી પણ યજ્ઞમાં આવ્યા ।।૧૦।।

હે નૃપ! યજ્ઞના દર્શનની ઈચ્છાવાળા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો, રાજાઓ અને તેમની રાણીઓ વગેરે એ યજ્ઞમાં આવ્યાં ।।૧૧।।

પછી દેવ યજનની ભૂમિને સોનાના હળવડે બ્રાહ્મણોએ ખેડી તેમજ વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે રાજાને બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞની દીક્ષા આપી ।।૧૨।।

પહેલાં વરુણના યજ્ઞમાં બનેલાં હતાં તેવાં યજ્ઞસાધન સોનાનાં બનાવ્યાં. ઈન્દ્ર, બ્રહ્મા, શિવ વગેરે પોત-પોતાના ગણો સહિત એ યજ્ઞમાં આવ્યા ।।૧૩।।

સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, ચારણો, વિદ્યાધરો, નાગ, મુનિઓ, યક્ષ, રાક્ષસો, ગરુડજી વગેરે પક્ષીઓ તેમજ કિન્નરો, ચારણ વગેરે બધાં આવ્યાં ।।૧૪।।

બોલાવેલા રાજાઓ અને રાજપત્નીઓ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં એમના નિમન્ત્રણને માન આપી આવ્યાં ।।૧૫।।

લેશમાત્ર આશ્ચર્ય પામ્યા વિના બધાએ એ વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો કે રાજસૂય યજ્ઞ યુધિષ્ઠિરને માટે યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તને માટે આમ

કરવું એ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી. જેવી રીતે પ્રાચીન સમયમાં દેવતાઓએ વરુણ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો તેવી જ રીતે દેવતાઓ સમાન તેજસ્વી યાજકોએ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરાવ્યો ।।૧૬।।

સોમલતાનો રસ કાઢવાને દિવસે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના પરમ ભાગ્યવાન યાજકો અને યજ્ઞકર્મ ની ભૂલચૂક નિરીક્ષણ કરવાવાળા સદસ્પતિઓ (સભાસદો) નું ઘણી સાવધાનીથી વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું ।।૧૭।।

હવે સભાસદો એ વિષય ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા કે સદસ્યોમાં–અગ્રપૂજા સૌથી પહેલાં કોની પૂજા થવી જોઈએ. જેટલી મતિ તેટલા મત. તેથી સર્વાનુમતે તેનો નિર્ણય ન થઈ શક્યો. એવી સ્થિતિમાં *સહદેવે કહ્યું ।।૧૮।।

વિશેષ : સહદેવ ભગવાનની જ્ઞાનકલાનો અવતાર, સર્વજ્ઞ, ભવિષ્યનાં બાર વર્ષોમાં થનારું બધું જાણતા હતા પણ પૂછ્યા વિના કંઈ કહેતા નહિ. અહીં થઈ રહેલા વિચાર વિમર્શમાં તો અગ્રપૂજાનો પ્રશ્ન બધાને પુછાયેલો જ છે એટલે ભગવત્પ્રેરણાથી તે બોલ્યા.

‘‘ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ (કાલને ઠગીને કાલના ઘરમાં આવી ભરાયેલા વૈષ્ણવોને, લઈ જવા પધારેલા છે કારણ કે આપ) વૈષ્ણવોના પતિ છે. આપ જ સદસ્યોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અને અગ્રપૂજા ને લાયક છે કારણ કે આપ જ સર્વ દેવતાઓના રૂપમાં છે. વળી દેશ, કાલ, ધન વગેરે જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધાના રૂપમાં પણ આપ જ છે ।।૧૯।।

આ આખું વિશ્વ શ્રીકૃષ્ણનું જ રૂપ છે. સમસ્ત યજ્ઞ પણ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ જ છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ અગ્નિ, આહુતિ અને મન્ત્રો ના રૂપમાં છે. જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ બન્ને પણ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિમાટે જ છે ।।૨૦।।

હે સભાસદો! હું ક્યાં સુધી વર્ણન કરું? ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે એક (રસ) અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે જેમાં સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત ભેદ નામમાત્રનો પણ નથી. આ આખુંય જગત્ તેનું જ સ્વરૂપ છે* તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત અને જન્મ અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ વગેરે છ વિકારોથી રહિત છે. આપ આપના આત્મસ્વરૂપ સંકલ્પથી જ જગતની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર કરે છે ।।૨૧।।

વિશેષ : ‘‘એતદાત્મ્યમિદં જગત્’’ તે બીજા હશે એવી શંકા થાય તેથી ‘આ’ એમ કહેલું છે. મહાભારતના વન પર્વમાં દુર્વાસા મુનિએ પણ નિર્ણય કર્યો છે કે ‘‘આ જગતના આ (શ્રીકૃષ્ણ) આત્મા છે’’ એમ ન હોત તો શ્રીકૃષ્ણે ભાજીનું માત્ર એક પાન આરોગવાથી દુર્વાસા અને તેના

દસ હજાર શિષ્યો ધરાઈ કેમ જાત? ।।૩૧૨।।*

* ।।૩૧૧।।**દુર્વાસાનો પ્રસંગ :** જ્યારે પાંડવો દ્રૌપદીની સાથે કામ્યક વનમાં રહેતા હતા ત્યારે, પાંડવોનું અનિષ્ટ કરવાની દાનતથી, દુર્યોધનને ત્યાં આવેલા દુર્વાસા ઋષિને તેણે અતિથિ સત્કારથી ખૂબ પ્રસન્ન કરી દીધા. દુર્વાસાએ દુર્યોધનને વરદાન માગવાનું કહ્યું. દુર્યોધને વરદાન માગ્યું કે જેવી રીતે મારું આપે કલ્યાણ કર્યું તેવી જ રીતે પાંડવોને ત્યાં પધારી તેમનું કલ્યાણ કરો. દુર્વાસાને આ ગમ્યું તો નહિ પણ વરદાન આપી ચૂક્યા હતા એટલે કામ્યક વનમાં ગયા પણતે એવા વખતે કે દ્રૌપદી સાથે પાંડવો ભોજન કરી આરામ કરી રહ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરે અતિથિ સત્કારમાટે સૂર્યદેવની પાસે એક એવું પાત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે તેમાં રાંધેલ થોડા અન્નથી પણ ગમે તેટલા મહેમાન આવ્યા હોય તેમને ભોજન કરાવી શકાય. પણ શરત એ હતી કે જ્યાં સુધી દ્રૌપદી ભોજન ન કરી લેતી ત્યાં સુધી જ તે ચમત્કાર રહેતો. યુધિષ્ઠિરે ઋષિને શિષ્યમંડલી સાથે ભોજન કરવા કહ્યું. ઋષિ શિષ્યો સાથે સ્નાનાદિ નિત્યકાર્યથી નિવૃત્ત થવામાટે ગંગાતટ પર ગયા. દુર્વાસાની સાથે દસ હજાર શિષ્યોનું એક વિશ્વ વિદ્યાલય કાયમ રહેતું હતું. ધર્મરાજે એ બધાને ભોજનને માટે નિમન્ત્રણ તો આપ્યું અને ઋષિએ તેનો સ્વીકાર પણ કર્યો પણ કોઈએ એ વાતનો વિચાર ન કર્યો કે દ્રૌપદીએ તો ભોજન કરી લીધું છે તેથી સૂર્યે આપેલ પાત્રથી એમના ભોજનની વ્યવસ્થા અશક્ય હતી. દ્રૌપદી ભારે ચિન્તામાં પડી ગઈ. વિચાર કર્યો કે ઋષિને ભોજન કર્યા વિના જવું પડશે તો શાપ દીધા વિના એ જશે નહિ. બીજો કોઈ ઉપાય નહિ સૂઝતાં દ્રૌપદીએ ભક્ત ભયભંજન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું અને આ આફતમાંથી ઉગારી લેવા વિશ્વાસપૂર્ણ આર્ત પ્રાર્થના કરતા અન્તમાં કહ્યું, ‘‘આપે જેવી રીતે રાજસભામાં દુઃશાસનના અત્યાચારથી મારી લાજની રક્ષા કરી તેવી રીતે ફરી લાજ જવા બેઠી છે તો કૃપા કરી રક્ષા કરો’’ (મહાભારત વન પર્વ ૨૬૩-૧૬)

દુઃશાસનાદહં પૂર્વં સભાયાં મોચિતા યથા ।
તથૈવ સંકટાદસ્માન્ મામુદ્ધર્તુમિહાર્હસિ।।

શ્રીકૃષ્ણ તો સદા સર્વત્ર નિવાસ કરે છે અને ઘટઘટની જાણવાવાળા છે, આપ તત્કાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આપને જોઈને દ્રૌપદીના ખોળિયામાં પ્રાણ પાછા આવ્યા, ડૂબતાને માનો હોડી મળી ગઈ. દ્રૌપદીએ બધી વાત ટૂંકમાં કહી, શ્રીકૃષ્ણે અધીરતા બતાવતા કહ્યું, ‘‘બીજી બધી વાત તો પછી થશે. હું બહુ દૂરથી આવ્યો છું તેથી થાક પુષ્કળ લાગ્યો છે અને થાક કરતાંય ભૂખ વધારે લાગી છે એટલે પહેલાં તો મને કંઈક ખાવામાટે આપ’’ દ્રૌપદીના શરીરમાંથી તો શરમને લીધે માનો લોહી ઊડી ગયું! ખચકાતાં-ખચકાતાં તેણે કહ્યું, ‘‘પ્રભો! હું હમણાં જ ખાઈને

ઊઠી છું. હવે તો ભોજન પાત્રમાં કંઈ બચ્યું નથી'' શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ''જરા તારું પાત્ર મને બતાવ તો ખરી'' દ્રૌપદી તે લઈ આવી. પાત્રના ગળામાં ભાજીનું એક પત્તું ચોટ્યું હતું. તે ભગવાને મુખમાં મૂકી કહ્યું, ''આ ભાજીના પત્તાથી સમ્પૂર્ણ જગતના આત્મા યજ્ઞભોક્તા પરમેશ્વર તૃપ્ત થઈ જાય'' પછી શ્રીકૃષ્ણે સહદેવને કહ્યું ''જાઓ મુનીશ્વરોને ભોજનને માટે બોલાવી લાવો'' સહદેવ ગંગાતટ ઉપર જઈને જુએ તો કોઈ મળે જ નહિ. વાત એમ બની કે જે ક્ષણે શ્રીકૃષ્ણે શાકનું પત્તું મુખમાં મૂકી સંકલ્પ કર્યો તે વખતે મુનીશ્વરો જલમાં ઊભા-ઊભા અઘમર્ષણ કરી રહ્યા હતા. તેમને અકસ્માત એવો અનુભવ થયો કે તેમનું પેટ ગળા સુધી અન્નથી ભરાઈ ગયું હોય. તેઓ એકબીજાના મોં સામું જોવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે ''હવે આપણે ત્યાં જઈશું ખાઈશું? દુર્વાસા ચુપચાપ જવામાં જ શ્રેય સમજ્યા કારણ કે તે જાણતા હતા કે પાંડવો ભગવદ્ભક્ત છે અને અમ્બરીષને ત્યાં તેમના ઉપર જે વીત્યું હતું ત્યારબાદ તેમને ભગવદ્ભક્તોનો ભારે ભય લાગતો હતો. બધા ચુપચાપ ચાલ્યા ગયા. સહદેવે આવી વાત કરી. આ પ્રમાણે દ્રૌપદીની શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિથી એક ભારે આફત ટળી ગઈ. ભગવાને પોતાની શરણાગતવત્સલતાનો પરિચય આપ્યો.

આખું જગત શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી અનેક પ્રકારના કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતું ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરે છે ।।૨૨।।

તેથી (શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પૂર્ણ બ્રહ્મ હોવાથી) સૌથી મહાન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જ અગ્રપૂજા થવી જોઈએ. એમની પૂજા કરવાથી સમસ્ત પ્રાણીઓની તથા આપણી પોતાની પણ પૂજા થઈ જાય છે ।।૨૩।।

જે પોતે કરેલ દાનનું અનન્તગણું ફળ મેળવવા માગતો હોય તે સર્વ પ્રાણી સ્વરૂપ અને આત્મસ્વરૂપ, ભેદભાવ રહિત, પરમ *શાન્ત અને પરિપૂર્ણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જ દાન કરે'' ।।૨૪।।

વિશેષ : કદીયે જેને ક્રોધ ન આવે તે **શાન્ત** લોભનો લેશ પણ જેને ન હોય તે પૂર્ણ આથી એમ કહેવાયું કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નિર્દોષ અને સર્વગુણ સમ્પન્ન છે.

હે પરીક્ષિત! સહદેવ ભગવાનનો મહિમા અને આપના પ્રભાવને જાણતા હતા. એટલું કહી તે ચુપ થઈ ગયા. તે વખતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની યજ્ઞ સભામાં જેટલા સત્પુરુષો હાજર હતા તે બધાએ એકી અવાજે ''બરાબર, બરાબર'' કહી સહદેવની વાતનું સમર્થન કર્યું ।।૨૫।।

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણોની આ આજ્ઞા સાંભળી તથા સભાસદોનો અભિપ્રાય

જાણી પ્રસન્ન અને પ્રેમોદ્રેકથી વિહ્વલ થઈ ગયા અને તેમણે શ્રીકૃષ્ણની અગ્રપૂજા કરી. (પ્રસન્નતા થઈ તે અન્તઃકરણથી પૂજા, પ્રેમવિહ્વળતા થઈ તે ઈન્દ્રિયોથી પૂજા થઈ અને શરીરથી પૂજા તો કરી જ) ।।૨૬।।

એમનાં ચરણનું ક્ષાલન કર્યું. તે જલ લોકને પવિત્ર કરનાર હોવાથી પોતાની સ્ત્રી, પોતાના ભાઈઓ, અમાત્યો અને કુટુમ્બની સાથે એમણે મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું ।।૨૭।।

પીળાં રેશમી વસ્ત્રો, અમૂલ્ય ઘરેણાં વગેરેથી એમનું સારી રીતે પૂજન કરતાં પ્રેમમાં તે એવા વિહ્વલ બની ગયા કે તેથી એમનાં નેત્રમાં આંસુ આવવાથી ભગવાનનાં દર્શન સારી રીતે કરવાને પણ સમર્થ ન થયા ।।૨૮।।

એમ પૂજાયેલા શ્રીકૃષ્ણને બધા માણસો હાથ જોડી ''નમો નમઃ, જય હો, જય હો'' ના શબ્દોચ્ચાર સાથે આપને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા અને એમની ઉપર સ્વયં પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી ।।૨૯।।

હે પરીક્ષિત! પોતાના આસન ઉપર બેઠેલો દમઘોષનો *પુત્ર શિશુપાલ આ બધું જોઈ સાંભળી રહ્યો હતો. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ગુણો સાંભળી તેને ક્રોધ આવ્યો અને તે આસન ઉપરથી ઊભો થઈ ગયો. ભરી સભામાં તે હાથ ઊંચો કરી ભારે અસહિષ્ણુતા પણ નિર્ભયતાપૂર્વક ભગવાન્ સાંભળે તેમ અત્યન્ત કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો ।।૩૦।।

વિશેષ : ''દમઘોષસુતઃવિપરીતમદસ્ય દુષ્ટમદસ્ય યો ઘોષઃ સર્વલોકેષુ બમ્બારવઃ તદાત્મકો દમઘોષઃ'' દમઘોષમાંના 'દમ' શબ્દને ઉલટાવવાથી 'મદ' શબ્દ થાય. તેથી 'દમ' એટલે ઉલટાવેલો-દુષ્ટ મદ. **ઘોષ**-બૂમ બરાડા. ભગવાને પોતાના ગુણો પ્રગટ કર્યાં ત્યારે સિંહાસનમાં ભગવાનનો ગુણ પ્રગટ થયો એટલે ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો તેવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેના દ્વેષને લીધે તેને સભામાં બેસવાનો અધિકાર ન રહ્યો.

''સભાસદો! કાલ જ ઈશ્વર છે એવું શ્રુતિઓનું કહેવું સર્વથા સત્ય છે. લાખ ચેષ્ટા કરવા છતાં તે (કાલ) પોતાનું કામ કરાવી જ લે છે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અમે જોઈ લીધું કે અહીં બાળકની અને મૂર્ખની વાતથી મોટા-મોટા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધની બુદ્ધિ પણ અવળે માર્ગે દોરવાઈ ગઈ છે* ।।૩૧।।

વિશેષ : આ પ્રસંગમાં શ્લોકોનો ઉપરથી જણાતો અર્થ ભગવાનની નિન્દા કરનારો છે, સાચો અર્થ સ્તુતિ કરે છે. **શિશુપાલ-શિશુ,**બાળક. **''પલસમૂહઃ પાલઃ''** : માંસનો ઢગલો. એમ

‘શિશુપાલ’ નામનો અર્થ ‘માંસનો ઢગલો’ થાય છે, પરન્તુ તેમાં ધર્મના કારણરૂપ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ અથવા જીવ કોઈ પણ રહેલ નથી તેથી તે રાક્ષસોને જ યોગ્ય છે.

પણ હું માનું છું કે આપ લોકો અગ્રપૂજાનેમાટે યોગ્યપાત્રનો નિર્ણય કરવામાં સર્વથા સમર્થ છો. તેથી હે સભાસદો! આપ લોક ‘‘કૃષ્ણ જ અગ્રપૂજાને માટે લાયક છે એ બાલક સહદેવની દરખાસ્ત અયોગ્ય માની ન માનશો* ।।૩૨।।

વિશેષ : શ્લોકમાં **‘‘કૃષ્ણો યત્સમ્મતોર્હણે’’** શબ્દો છે. ઉપર-ઉપરથી જણાતો અર્થ ભાષાન્તરમાં લખ્યો છે. શ્રીમહાપ્રભુજીને અભિપ્રેત અર્થ આ પ્રમાણે છેઃ‘‘બાળકનું વચન જેને લીધે કૃષ્ણને પૂજનની સમીપ રહેવા દીધો તે ન સ્વીકારો’’ દુષ્ટના મુખમાંથી નીકળેલો ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ મલિનપણાના સમ્બન્ધને લીધે મલિનને જ દર્શાવે છે. તેથી મલિનપણાના સમ્બન્ધને લીધે તેવો (મલિન) શિશુપાલ જ છે. તેવાને ‘‘જે કારણથી પૂજનની સમીપમાં **સમ્મતઃ** ‘‘ભલે રહે’ એમ રહેવા દીધો છે’’ તે વચન ન સ્વીકારો. **‘કૃષ્ણ’** ના કાળું, મલિન, દુષ્ટ વગેરે પણ અર્થો થાય છે એટલે આ શ્લોકમાં **‘કૃષ્ણ’** શબ્દ મલિન, દુષ્ટના અર્થમાં શિશુપાલને માટે વપરાયો છે.

અહીં મોટા-મોટા તપસ્વી વિદ્વાન્, વ્રતધારી, જ્ઞાનદ્વારા પોતાના સમસ્ત પાપ-તાપોને શાન્ત કરી દેનારા, પરમ જ્ઞાની, પરમર્ષિ, બ્રહ્મનિષ્ઠ વગેરે હાજર છે જેમની પૂજા મોટા-મોટા લોકપાલો કરે છે ।।૩૩।।

યજ્ઞની ભૂલચૂક બતાવવાવાળા તે સદસ્પતિઓને છોડી દઈ આ કુલકલંક ગોવાળિયો અગ્રપૂજાનો અધિકારી કેવી રીતે થઈ શકે? કાગડો વળી ક્યાંય યજ્ઞના પુરોડાશનો અધિકારી હોઈ શકે ખરો?* ।।૩૪।।

વિશેષ : શ્લોક ૩૪નાં વિશેષણો ખરી રીતે શિશુપાલ પોતાને માટે જ વાપરે છે અને ત્યારે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ **ગોપાલઃ** : ઇન્દ્રિયોને લાડ લડાવનાર=ઇન્દ્રિયલોલુપ. ગો=ઇન્દ્રિય, **કુલપાંસનઃ** (ચૈદ્ય)=કુલને બટ્ટો લગાડનાર. **‘‘યથા કાકઃ અથવા યથાકાકઃ’’** એમાં બીજો પાઠ લઈએ ત્યારે થતો અર્થ; **કમ્**=સુખ; **અકમ્**=દુઃખ; એટલે **ક+અક=કાક=સુખ-દુઃખ.** **અકાક**=સુખ કે દુઃખ જેને છે જ નહિ તે, સુખ-દુઃખ રહિત શ્રીશુકદેવજી જેવા તે જેમ પુરોડાશ (યજ્ઞમાં અપાતા બલિ) ને પાત્ર નથી અર્થાત્ કર્મમાર્ગમાટે યોગ્ય નથી તેમ હું પણ પૂજન (સમીપે રહેવા) યોગ્ય નથી.

આપ જાણો છો કે યયાતિએ આના વંશને શાપ આપ્યો છે તેથી સત્પુરુષોએ તેના વંશનો જ બહિષ્કાર કરી નાખ્યો છે. એ બધા કાયમ વ્યર્થ મધુપાનમાં આસક્ત

રહ્યા કરે છે, પછી એ અગ્રપૂજાને લાયક કેમ હોઈ શકે?* ।।૩૫।।

વિશેષ : પાંડવોના વડવા પુરુ, યયાતિના પાંચમા પુત્ર હતા. ભોગને માટે યયાતિએ પુરુનું યૌવન લીધેલું. તે દોષનો સમ્બન્ધ પરમ્પરાથી પાંડવોને પણ છે જ તેથી પાંડવોના ઘરમાં ભગવાન્ પૂજન કેમ સ્વીકારે? આ દોષ આખા કુલનો છે તેથી યયાતિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો (હું) પૂજનની સમીપ રહેવા શી રીતે યોગ્ય ગણાઉં? શિશુપાલ પણ યયાતિના વંશમાં જન્મેલ છે. (શ્રીભાગ. ૯।૨૩-૨૪)

નથી તો તેનો કોઈ વર્ણ, આશ્રમ કે કુલ. સમસ્ત ધર્મોથી તે બહિષ્કૃત છે. વેદ અને લોકમર્યાદાઓને તોડી સ્વચ્છન્દ રીતે વર્તનાર છે. તેનામાં કોઈ ગુણ પણ નથી. આવી સ્થિતિમાં તેની અગ્રપૂજા શી રીતે થઈ શકે?* ।।૩૬।।

વિશેષ : વર્ણ આશ્રમ અને કુલરૂપ ભગવાન્ જ છે. તે ભગવાન્થી શિશુપાલ દૂર રહેતો હોવાથી તે (શિશુપાલ) જ વર્ણ આશ્રમ અને કુલ ની બહાર છે, ભ્રષ્ટ છે. ભગવાન્થી વિમુખ હોવાથી તે શિશુપાલ સર્વ ધર્મોથી બહિષ્કૃત છે. **''સ્વૈરવર્તી=સ્વૈઃ અવર્તી''** એટલે બન્ધુઓ સાથે સારું વર્તન નહિ રાખનારો શિશુપાલ છે નહિ તો તે ભગવાન્માં સ્નેહ જ કરત. તપ વગેરે ગુણોથી પણ હીન શિશુપાલ પૂજનની સમીપ રહેવાને ક્યાંથી યોગ્ય હોય?

આ બધા બ્રહ્મર્ષિઓદ્વારા સેવિત દેશો છોડી બ્રહ્મ તેજ વિનાના (વેદ ચર્ચા રહિત) સમુદ્રમાં કિલ્લો બનાવી તેમાં રહી શત્રુ થઈ પ્રજાને ત્રાસ આપે છે* ।।૩૭।।

વિશેષ : શિશુપાલ કહે છે કે આ અમે વિદ્યા વગેરે પ્રાપ્ત કરવા બ્રહ્મર્ષિઓએ સેવેલા કુરુક્ષેત્ર વગેરે દેશોમાં નહિ રહેતા, બ્રહ્મ તેજ વિનાના, **સમુદ્ર**-મુદ્રાવાળા પાખંડનો આશ્રય કરી ડાકુ થઈ પ્રજાને પીડીએ છીએ. અથવા ભગવાનની સન્નિધિને લઈને ઋષિઓની સ્તુતિ કરે છે. આ ઋષિઓ બ્રહ્મર્ષિઓએ સેવેલા, જ્ઞાન, કર્મ વગેરે વાળા દેશોનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મનું પણ **વર્ચઃ** તેજ છે જેમનાથી તેવા **સમુદ્ર** મુદ્રાવાળા હસ્તમાં ચક્રવાળા ભગવાન્રૂપી દુર્ગનો આશ્રય કરીને **અદસ્યવઃ** થઈને એટલે ઈન્દ્રિયો વગેરેદ્વારા કોઈની પણ વસ્તુ ગ્રહણ નહિ કરતાં. (પ્રજાઃ) 'પ્ર' બલત્કારથી, 'જાઃ' ઉત્પન્ન થયેલી ઈન્દ્રિયોની સર્વથી બલવાન્ વૃત્તિઓને રોકી રાખે છે એમ ભગવાનના આશ્રયને લીધે જ તમે કૃતાર્થ છો. એવી તેમની સ્તુતિ કરેલી છે. સમુદ્ર ખાડો હોવાથી શાપ પામેલો છે અથવા ''સમુદ્રનો કાંઠો ચન્દ્રભાગા...દેશોને શૂદ્રો ભોગવશે'' (શ્રીભા.૧૨।૧।૩૯ એ વાક્ય પ્રમાણે) બ્રહ્મ તેજ વિનાના લોકો ત્યાં રહેતા હોવાથી સમુદ્રનું અબ્રહ્મવર્ચસ્ત્વ થયેલું છે.

હે પરીક્ષિત! જેનું મંગળ પૂર્ણ થયું છે તેવા શિશુપાલે બીજી પણ ઘણી અમંગળ

વાતો કહી. પરન્તુ સિંહ જેવી રીતે શિયાળની બૂમો ઉપર લક્ષ આપતો નથી તેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેની વાતોનો કંઈ જવાબ ન આપ્યો ।।૩૮।।

પરન્તુ સભાસદોમાટે ભગવાનની નિન્દા સાંભળવી અસહ્ય થઈ પડી. તેમાંથી કેટલાય પોત-પોતાના કાન બંધ કરી ક્રોધમાં શિશુપાલને ગાળો દેતા-દેતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ।।૩૯।।

ભગવાનની અથવા તત્પર ભક્તની નિન્દા સાંભળીને જે ત્યાંથી ચાલ્યો ન જાય તે પોતાનાં શુભ કર્મોથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને તેની અધોગતિ થાય છે. (આ વિધાન નિર્બળ, અશક્ત લોકોમાટે છે. સમર્થ હોય તેણે તો નિન્દા કરનારની જીભ ખેંચી કાઢી તેને મારી નાખવો જોઈએ. જુઓઃ ભા. ૪।૪।૧૭) ।।૪૦।।

ત્યારે પાણ્ડુના પુત્રો, મત્સ્ય, કેકય, સૃંજય વગેરે વંશના રાજાઓ ગુસ્સે થઈને શિશુપાલને મારવામાટે હથિયાર ઉગામી ઉભા થઈ ગયા ।।૪૧।।

ત્યારે હે ભારત! શિશુપાલ જરાય ગભરાયા વિના શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ કરનાર રાજાઓનો તિરસ્કાર કરતો એ સભામાં જ પોતે સાવધાન થઈ હાથમાં ઢાલ તલવાર લઈ એમને મારવાને તૈયાર થઈ ગયો ।।૪૨।।

એટલામાં ભગવાન્ ઊભા થયા અને સ્વકીયોને લડતા બંધ કરી ક્રોધ કરી અસ્ત્રાના જેવી તીખી ધારવાળા સુદર્શન ચક્રવડે સામે મારવા આવતા શિશુપાલનું મસ્તક છેદી નાખ્યું ।।૪૩।।

શિશુપાલ મરાયો ત્યારે સભામાં મોટી ધાન્ધલ મચી ગઈ. તેના અનુયાયી એના પક્ષના રાજાઓ જીવવાની ઈચ્છાથી આડા આવળા ભાગી છૂટ્યા ।।૪૪।।

આકાશમાંથી પડેલ ઉલ્કા જેમ પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય તેમ શિશુપાલના શરીરમાંથી નીકળેલું તેજ સર્વ લોકોના દેખતાં વાસુદેવ ભગવાન્‌માં દાખલ થઈ ગયું ।।૪૫।।

પોતે ભગવદ્ભક્ત હતો છતાં બ્રાહ્મણના શાપથી વૈરભાવવડે ભગવાનની શત્રુતા કરતો હિરણ્યકશિપુ, રાવણ અને શિશુપાલ રૂપે વૈરબુદ્ધિથી પણ એમાં સતત ભાવ રાખતો હતો તે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયો. તેથી ભાવ જ મૃત્યુ પછી થનારી ગતિનું કારણ છે. જે માણસ જે વસ્તુને નિરન્તર યાદ કરે તે-તે રૂપ તે થાય છે તેમ, આ શિશુપાલે પણ ભગવાનને ત્રણ જન્મ સુધી નિરન્તર યાદ કર્યા તેથી એ ભગવદ્રૂપ થઈ સાયુજ્યને પામ્યો ।।૪૬।।

સદસ્ય સાથે ઋત્વિજોને મોટી દક્ષિણાઓ આપી બધાની વિધિવત્ પૂજા કર્યા

પછી ભારતવર્ષમાં એકજ રાજા બનેલા યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞાન્ત અવભૃથ સ્નાન કર્યું ।।૪૭।।

રાજાનો યજ્ઞ સિદ્ધ કરાવી યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કેટલાક માસ સુધી સુહૃદોના આગ્રહથી ત્યાં બિરાજ્યા ।।૪૮।।

પછી પણ રાજાની ઈચ્છા નહોતી છતાં પોતાને દેશ જવાની એની પાસેથી રજા લઈ અમાત્યો અને રાણીઓ સહિત દેવકીજીના પુત્ર ઈન્દ્રપ્રસ્થથી પોતાના નગર દ્વારકામાં આવ્યા ।।૪૯।।

હે પરીક્ષિત! હું આ ઉપાખ્યાન તમને બહુ વિસ્તારથી (ત્રીજા અને સાતમા સ્કન્ધોમાં) સંભળાવી ચૂક્યો છું કે વૈકુંઠમાં રહેનાર જય અને વિજય ને સનકાદિ ઋષિઓના શાપથી વારંવાર જન્મ લેવો પડ્યો હતો ।।૫૦।।

રાજસૂયના અવભૃથ નામના સ્નાન કર્યા પછી રાજા યુધિષ્ઠિર, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ની સભામાં બેઠા ત્યારે, દેવોની સભામાં ઈન્દ્ર શોભે તેમ, શોભવા લાગ્યા ।।૫૧।।

દેવો, મનુષ્યો અને બીજા આકાશચારીઓ નું રાજાએ યથા યોગ્ય સન્માન કર્યું ત્યારે એ લોકો શ્રીકૃષ્ણનાં અને યજ્ઞનાં વખાણ કરતા પોત-પોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા ।।૫૨।।

પાપી! કુરુના કુળના રોગરૂપ, કળિયુગના અવતાર એવા દુર્યોધન સિવાય બીજા બધા પાંડવોની ઉજ્જવલ લક્ષ્મીને જોઈને પ્રસન્ન થયા પણ દુર્યોધનથી એ ભવ્ય લક્ષ્મી જોઈ શકાઈ નહિ ।।૫૩।।

ય ઈદં કીર્તયેદ્ વિષ્ણોઃ કર્મ ચૈદ્યવધાદિકમ્ ।।
રાજમોક્ષં વિતાનં ચ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ।।૫૪।।

આ શિશુપાલને મારવા વગેરે ભગવાન્ વિષ્ણુના કર્મને, રાજાઓના છુટકારાને અને યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞની કથાને જે સાંભળે તેનું કીર્તન કરે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે ।।૫૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિકપ્રકરણના બીજાસાધન-પેટાપ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) ''યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં શિશુપાલનો વધ''નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પચીસમો અને ચાલુ) ચુમોતેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ઈકોતેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૨

દુર્યોધનના માનભંગનો પ્રસંગ

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૫

વિશેષ : રાજસૂય યજ્ઞ પૃથ્વીનો ભાર હરવામાં કારણભૂત છે એમ આ પંચોતેરમાં અધ્યાયથી કહેવાય છે. એને માટે આ અધ્યાયમાં દુર્યોધનના માનનો ભંગ વર્ણવ્યો છે. જેમ કંસવધ વગેરે ભગવાનને ભૂતળ ઉપર પધારવાનું મુખ્ય કારણ ગણાય છે તેમ ભૂભાર હરણમાં નિમિત્તરૂપ ગણાતા રાજસૂય વગેરે પણ ભગવાનનાં મુખ્ય કાર્યમાં ગણાય છે. એ રાજસૂય જો સ્વતન્ત્ર હોય તો ભગવાન્ પધાર્યા તેમાં ગૌણતા આવે એ ભગવાનની કથામાં યોગ્ય ન ગણાય તેથી સર્વત્ર ભગવાન્ કારણ છે. એમ કહેવું જોઈએ. દુર્યોધનના અભિમાનનું કારણ લૌકિક સમ્પત્તિ છે. અહીં વધારે સમ્પત્તિ એના જોવામાં આવી તે એનાથી સહન ન થઈ. એ અધિક સમ્પત્તિ અત્રે સ્પષ્ટ છે. અહીં લૌકિકભાષા છે. ભગવાનનું અધીનપણું પ્રેમને લીધે છે, સર્વ પ્રકારે નથી. તેથી પહેલાંના વાક્યોનો અને હવે પછી કહેવાના વાક્યોનો (ભગવાનના સ્વતન્ત્રપણામાં) વિરોધ નથી.

રાજોવાચ

અજાતશત્રોસ્તાં દૃષ્ટ્વા રાજસૂયમહોદયામ્ ।।
સર્વે મુમુદિરે બ્રહ્મન્ નૃદેવા યે સમાગતાઃ ।।૧।।

રાજાએ પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્! રાજસૂય યજ્ઞથી અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાની મહાન અલૌકિક સમૃદ્ધિ થઈ હતી તે જોઈને ત્યાં આવેલા બધા પુરુષો અને દેવો ને આનન્દ થયો ।।૧।।

રાજાઓ, ઋષિઓ અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા પણ દુર્યોધન પ્રસન્ન ન થયો તેમ આપની પાસેથી અમે હમણાં જ સાંભળ્યું. તો બધાજ પ્રસન્ન થયાત્યારે દુર્યોધનને અપ્રસન્ન થવાનું કારણ શું એ કહો ।।૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! તમારા દાદા યુધિષ્ઠિર મહાત્મા હતા. એમના પ્રેમબન્ધનથી બંધાઈને બધાં સગા-સમ્બન્ધીઓએ રાજસૂય યજ્ઞમાં જુદું-જુદું સેવાકાર્ય સ્વીકાર્યું હતું ।।૩।।

(જેને જે કાર્યમાં રસ હોય તેને તે કાર્ય સોંપવાથી પ્રસંગ દીપી ઊઠે) ભીમસેન

(બહુ ભોજન કરનારા હોવાથી તે) ને રસોડાના અધ્યક્ષ બનાવ્યા. (કારણ કે તે રસોઈ વધારે કરાવે એટલે કોઈ વસ્તુ ખૂટી પડવાની બૂમ ન આવે) દુર્યોધનને ધનનો અધિકાર આપ્યો. (કારણ કે તેના હાથમાં પદ્મ હોવાથી જે પદાર્થને તે અડતો તો અક્ષય થઈ જતો) સહદેવ જ્ઞાની હોવાથી તેને બ્રાહ્મણો, અભ્યાગતોનું સ્વાગત કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. નકુલ (અશ્વિનીકુમારના પુત્ર હોવાથી પદાર્થોના ગુણદોષ જાણનાર હોવાથી) વિવિધ પ્રકારની સાધન સામગ્રી એકત્રિત કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું ।।૪।।

અર્જુનને સત્પુરુષોની સેવાનું, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આવેલા અતિથિઓના પગ પખારવાનું, દેવી દ્રૌપદી (ના હાથમાં અમૃત રહેલું હોવાથી તે) ને પીરસવાનું અને દરિયાવદિલ કર્ણને દાન આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું ।।૫।।

યુયુધાન, વિકર્ણ હાર્દિક્ય, વિદુર, બાહ્લીકના પુત્ર ભૂરિશ્રવા અને સન્તર્દન વગેરે બીજા મહાયજ્ઞનાં અનેક કાર્ય કરવામાં રોકાયા હતા. એ બધા ''રાજાનું કેમ સારું થાય'' એમ ઈચ્છતા પોત-પોતાના કામમાં સાવધાનતા રાખીને કામ કરતા હતા ।।૬-૭।।

ઋત્વિજો, સદસ્યો, બહુજ્ઞાનીઓ, ઉત્તમ સ્નેહીઓ વગેરેને મધુર વાણી, દક્ષિણા વગેરેથી બહુ પ્રસન્ન કર્યા પછી અને શિશુપાલ ભગવાનના ચરણમાં પ્રવેશ કરી ગયા પછી (યમુના અથવા) ગંગાનદીમાં રાજાએ અવભૃથ સ્નાન કર્યું* ।।૮।।

વિશેષ : શાસ્ત્રની મર્યાદા એવી છે કે જેણે યજ્ઞની દીક્ષા લીધી હોય તેનાથી યજ્ઞભૂમિની હદની બહાર જઈ શકાય નહિ. છતાં ગંગાજલમાં સુન્દર તુલસીનાં પાન સાથે ભળેલ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ચરણકમલની રજ ઘણી હોવાથી ત્યાં જવું યોગ્ય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગને અનુસરતાં વેદનો વિરોધ થતો હોય તો બાધ નથી એમ ફલિત થાય છે.

મૃદંગ, શંખ, ઢોલ, નોબત, નગારાં, નરસિંગા વગેરે અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર વાદિત્ર (વાજિન્ત્ર) અવભૃથ-ઉત્સવમાં વગાડવામાં આવ્યા ।।૯।।

નર્તકીઓ આનન્દપૂર્વક નાચવા લાગી. ગવૈયાઓની મંડળીઓ ગાવા લાગી અને વીણા, બંસરી તથા ઝાંઝ-મન્જીરા વાગવા લાગ્યાં. આ બધાંનો તુમુલ ધ્વનિ આકાશમાં ગૂંજી ઊઠ્યો ।।૧૦।।

સોનાના હાર જેમણે પહેરેલા છે તેવા યદુ, સૃંજય, કમ્બોજ, કુરુ, કેકય અને કોસલ દેશના રાજાઓ રંગબેરંગી (ગરુડ વગેરેના ચિહ્નોવાળી) ધજાઓ (વિજયસૂચક શબ્દો જેમાં લખેલા છે તેવી) પતાકાઓથી યુક્ત અને ખૂબ શણગારેલા

ગજરાજો, રથો, ઘોડાઓ તથા સુસજ્જિત વીર સૈનિકોની સાથે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને આગળ કરી પૃથ્વીને કમ્પાવતા જઈ રહ્યા હતા ।।૧૧-૧૨।।

યજ્ઞના સદસ્યો, ઋત્વિજો અને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો વેદના મન્ત્રોને ઉચ્ચ સ્વરે બોલતા આવે છે, દેવ ઋષિ, પિતૃ અને ગન્ધર્વો આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા તેમની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે ।।૧૩।।

ઈન્દ્રપ્રસ્થના નર-નારી અત્તરફુલેલ, પુષ્પોના હાર, રંગબેરંગી વસ્ત્રો અને બહુમૂલ્ય આભૂષણો પહેરી એકબીજા ઉપર ગુલાબ જલ, તેલ, દૂધ, માખણ વગેરે રસ નાખતા ભીંજવી દે છે એકબીજાના શરીરમાં લપેડી દે છે અને આ પ્રમાણે ક્રીડા કરતા ચાલે છે ।।૧૪।।

વારાંગનાઓ પુરુષોને તેલ, ગોરસ, સુગન્ધી જલ, હળદર, ગાઢ કેસર વગેરે ચોપડી દે છે અને પુરુષો પણ તેમને તે-તે વસ્તુઓમાં નવડાવી દે છે ।।૧૫।।

તે વખતે તે ઉત્સવ જોવાને માટે જેમ ઉત્તમ-ઉત્તમ વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં ઘણી દેવીઓ આવી હતી તેમ જ સૈનિકોદ્વારા સુરક્ષિત ઈન્દ્રપ્રસ્થની ઘણી બધી રાજ મહિલાઓ પણ સુન્દર-સુન્દર પાલખીઓમાં બેસી આવી હતી. તેમના મામાના પુત્રો તથા તેમના મિત્રો તે રાણીઓ ઉપર જાત-જાતના રંગ છાંટી રહ્યા હતા. તેથી રાણીઓનાં મુખ લજ્જાળુ હાસ્યથી ખીલી ઊઠતાં હતાં અને તેમની ખૂબ શોભા થતી હતી (આ બધી સ્નાન વખતે જલમાં કરવાની વાત સમજવી. માર્ગમાં તે એ એમ ન કરી શકે) ।।૧૬।।

તે લોકોએ રંગ વગેરે છાંટ્યાં એટલે રાણીઓનાં વસ્ત્રો ભીંજાઈ ગયાં. આથી તેમના અંગ-પ્રત્યંગ વક્ષઃસ્થલ જાંઘ અને નાભિ (વસ્ત્રો બારીક હોવાથી) કંઈક-કંઈક દેખાઈ જતાં હતાં. તેઓ પણ પિચકારીઓમાં રંગ ભરી-ભરી પોતાના દિયર અને તેમના મિત્રો ઉપર છાંટી રહી હતી. પ્રેમ ભરી ઉત્સુકતાને લીધે તેમના અંબોડાની ગાંઠો ઢીલી પડી ગઈ હતી અને તેમાં લગાવેલાં ફૂલો પડી જઈ રહ્યાં હતાં. તેમના આરુચિર વિહારને જોઈ મલિન અન્તઃકરણવાળાનાં ચિત્ત ચંચલ થઈ જતાં હતાં, કામ મોહિત થઈ જતાં હતાં ।।૧૭।।

ચક્રવર્તીરાજા યુધિષ્ઠિર પોતાની રાણીઓની સાથે, જેને સુન્દર ઘોડાઓ જોડેલા છે તેવા (હાથીદાન્તના) સોનાના હારથી સુસજ્જિત રથ ઉપર સવાર થયા ત્યારે એવા શોભતા હતા કે સ્વયં રાજસૂય યજ્ઞ સંયાજ વગેરે ક્રિયાઓની સાથે મૂર્તિમાન થઈ પ્રગટ

થઈ ગયો હોય ।।૧૮।।

ઋત્વિજોએ પત્ની સંયાજ (એક પ્રકારનું યજ્ઞકર્મ) તથા યજ્ઞાન્તસ્નાન સમ્બન્ધી કર્મ કરાવી દ્રૌપદીની સાથે સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરને આચમન કરાવ્યું અને ત્યાર પછી ગંગાસ્નાન ।।૧૯।।

એ વખતે દેવતાઓનાં દુન્દુભિઓ સાથે મનુષ્યોનાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં. દેવતાઓ, ઋષિ-મુનિ, પિતર અને મનુષ્યો રાજારાણીની ઉપર પુષ્પોની વર્ષા કરવા લાગ્યા ।।૨૦।।

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે સ્નાન કરી લીધા પછી વર્ણ અને આશ્રમ ના ધર્મો પાળનારા બધા લોકોએ ગંગાજીમાં સ્નાન કર્યું કારણ કે આ સ્નાનથી મહાપાપી પણ પોતાનાં પાપોથી તત્કાલ મુક્ત થઈ જાય છે ।।૨૧।।

(નિયમ, દીક્ષા વગેરે લીધેલાં હોય ત્યારે આભૂષણો ઉતારી નાખેલાં હોય છે એટલે અત્યાર સુધી અલંકાર વિનાના) રાજા યુધિષ્ઠિરે નવી રેશમી ધોતી અને નવો દુપટ્ટો ધારણ કરી વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણો ધારણ કર્યા. પછી ઋત્વિજો, સદસ્યો, બ્રાહ્મણો વગેરેને વસ્ત્રાભૂષણોનું દાન કરી તેમની પૂજા કરી ।।૨૨।।

મહારાજ યુધિષ્ઠિર ભગવત્પરાયણ હતા. તેમને બધામાં ભગવાનનાં જ દર્શન થતાં. તેથી તેઓ ભાઈ-બન્ધુ, કુટુમ્બી, નરપતિ, ઈષ્ટમિત્ર, હિતૈષી અને બધા લોકોની વારંવાર પૂજા કરતા ।।૨૩।।

તે વખતે બધા લોકો જડાઉ કુંડલ, પુષ્પોની માળા, પાઘ, અંગરખા, (કેડે બાંધેલી) રેશમી વસ્ત્રની ભેટ, મણિઓના મૂલ્યવાન હાર પહેરી દેવતાઓના જેવા દીપી રહ્યા હતા. બન્ને કાનોનાં કર્ણફૂલ અને વાંકડિયા વાળની લટોથી સ્ત્રીઓનાં મુખોની શોભા અનેરી થઈ રહી હતી. વળી કટિભાગે પહેરેલા સોનાના કન્દોરા ઘણા જ શોભાયમાન લાગતા હતા ।।૨૪।।

વિદ્વાન ઋત્વિજો, બ્રહ્મવાદી સદસ્યો, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો, આવેલા રાજાઓ, દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, અન્ય પ્રાણીઓ, લોકપાલો એમના સેવકો બધાની રાજાએ પૂજા કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારે હે નૃપ! એ એમની રજા માગી પોત-પોતાના સ્થાને ગયા ।।૨૫-૨૬।।

જેમ માણસ અમૃતને પીતાં-પીતાં તૃપ્ત નથી થતો તેમ હરિના દાસ રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂયની પ્રશંસા કરતા એ લોકો તૃપ્ત થતા ન હતા ।।૨૭।।

(યજ્ઞના અવસર દરમ્યાન તો બધા પોત-પોતાની ફરજ બજાવવામાં રોકાયેલા હોય એટલે સાથે બેસવાનો સમય ન મળ્યો હોય તેથી) રાજા યુધિષ્ઠિરે મિત્રો, જમાઈઓ, કુટુમ્બીજનો અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ને પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કરી વિશેષ રોક્યા કારણ કે તેમને વિદાય આપવી અત્યન્ત વસમી લાગતી હતી ।।૨૮।।

હે રાજા! ભગવાન્ એમને પ્રસન્ન કરવાને માટે કેટલોક વખત ત્યાં બિરાજ્યા અને યદુવીરોને તથા સામ્બ વગેરેને દ્વારકા મોકલ્યા ।।૨૯।।

એમ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાના મનોરથરૂપ દુસ્તર મહાસાગરને શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી તરી ગયા તેથી ચિન્તા રહિત થયા ।।૩૦।।

એક દિવસની વાત છે, ભગવાનના પરમ પ્રેમી ભક્ત મહારાજ યુધિષ્ઠિરના અન્તઃપુરની સ્ત્રીરૂપી અને ધનરૂપી લક્ષ્મી તથા રાજસૂય યજ્ઞ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ મહત્ત્વને જોઈને દુર્યોધનનું મન ઈર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યું ।।૩૧।।

પાંડવોને માટે ભગવાને જે મહેલો બનાવડાવ્યા હતા તેમાં નરપતિ, દૈત્યપતિ અને સુરપતિઓ ની અનુક્રમે માનુષી, માયાપ્રચુર આસુરી અને વિચિત્ર અલૌકિક અનેકવિધ સમ્પત્તિ જે સ્વયં ભગવાને આગવી સિદ્ધ કરી હતી તે શોભતી હતી. તે દ્વારા રાજરાણી દ્રૌપદી પોતાના પતિઓની સેવા કરતી હતી. ઉપરાન્ત તે સમયે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની હજારો રાણીઓ પણ ત્યાં જ નિવાસ કરતી હતી. નિતમ્બના ભારે ભારને લીધે જ્યારે તેઓ રાજભવનમાં ધીરે-ધીરે ચાલવા લાગતાં હતાં ત્યારે તેમના ઝાંઝરનો ઝણકાર ચારે તરફ ફેલાઈ જતો હતો. એમનો કટિભાગ બહુ સુન્દર હતો તથા તેમનાં વક્ષઃસ્થલ ઉપર લાગેલ કેસરની લાલિમાથી મોતીઓના સુન્દર શ્વેત હાર પણ લાલ-લાલ લાગતા હતા. કુંડલોની અને વાંકડી લટોની ચંચલતાથી તેમનાં મુખની શોભા ઘણી વધી જતી હતી. આ બધું જોઈને દુર્યોધનના હૃદયને બહુ સન્તાપ થયો. હે પરીક્ષિત! સાચું પૂછો તો દુર્યોધનનું ચિત્ત દ્રૌપદીમાં આસક્ત હતું અને તે જ તેના સન્તાપનું મુખ્ય કારણ હતું ।।૩૨-૩૩।।

એક દિવસ યુધિષ્ઠિર રાજા મયદાનવે બનાવેલી સુધર્મા સભામાં બન્ધુ, નોકરો અને પોતાના માર્ગદર્શક શ્રીકૃષ્ણની સાથે સાક્ષાત્ દેવરાજ ઈન્દ્રની જેમ સોનાના સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા. તેમની ભોગસામગ્રી, તેમની રાજલક્ષ્મી બ્રહ્માજીના ઐશ્વર્યની બરાબરી કરે તેવી હતી. બંદીજનો તેમની સ્તુતિ કરતા હતા ।।૩૪-૫।।

તે જ વખતે અભિમાની દુર્યોધન તેના દુઃશાસન વગેરે ભાઈઓની સાથે ત્યાં

આવ્યો. તેના સિર ઉપર મુગટ, ગળામાં માળા અને હાથમાં તલવાર હતી. હે પરીક્ષિત! ક્રોધવશ તે દ્વારપાલો તથા સેવકો ને ધમકાવતો-તિરસ્કાર કરતો આવતો હતો ।।૩૬।।

એ મયની સભામાં આવતાં જ્યાં સ્થળ હતું ત્યાં જળ છે એમ સમજીને એણે વસ્ત્ર ઊંચા લઈ લીધાં અને જળ હતું તેને જમીન માનીને ચાલતાં એ પડ્યો. એ મયની માયામાં મોહિત થયો તેથી એને જળ-સ્થળની ખબર ન રહી ।।૩૭।।

એ જોઈને ભીમ, બીજા રાજાઓ અને રાણીઓ વગેરે શ્રીકૃષ્ણના અનુમોદનથી હસી પડ્યાં. હે પરીક્ષિત! યુધિષ્ઠિરે એમ કરતાં અટકાવ્યાં તોયે દુર્યોધન પડ્યો એ જોઈને ખૂબ હસ્યાં ।।૩૮।।

તેથી દુર્યોધન શરમાઈ ગયો અને તેનાં રોમ-રોમમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તે ઊંધું ઘાલી રાજાને, ‘‘હું જાઉં છું’’ એમ કહ્યા વગર ચુપચાપ સભાભવનને છોડી હસ્તિનાપુર ચાલ્યો ગયો. આ ઘટનાને જોઈને સત્પુરુષોમાં હાહાકાર મચી ગયો. (ભગવાનનું આમાં અનુમોદન છે એટલે કંઈક રહસ્ય છે ખરું એમ જાણી) રાજા યુધિષ્ઠિરનું મન પણ ખિન્ન જેવું થઈ ગયું. આ બધું બનવા છતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ચુપ હતા. આપની ઈચ્છા હતી કે કોઈ રીતે પૃથ્વીનો ભાર હળવો થાય. સાચું પૂછો તો ભગવાનની જ્ઞાનદૃષ્ટિ આગળ તો શાનું શું પરિણામ આવી શકે તે બધું પ્રત્યક્ષ છે. (એટલે આપની દૃષ્ટિથી જ દુર્યોધનને આ ભ્રમ થયો હતો) ।।૩૯।।

એતત્તેઽભિહિતં રાજન્ યત્પૃષ્ટોઽહમિહ ત્વયા ।।
દુર્યોધનસ્ય દૌરાત્મ્યં રાજસૂયે મહાક્રતૌ ।।૪૦।।

હે રાજન્! રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં દુર્યોધનની દુષ્ટતાનું કારણ તમે મને પૂછ્યું હતું તે બધું મેં તમને કહી બતાવ્યું ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) ‘‘દુર્યોધનના માનભંગનો પ્રસંગ’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો છવીસમો અને ચાલુ) પંચોતેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાત કરતાં બોતેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭૬

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૩

શાલ્વ અને પ્રદ્યુમ્નજી નું યુદ્ધ

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૬

વિશેષ : સાત્ત્વિકના નિરોધનો છ અધ્યાયથી સાધનાંશ કહ્યો. હવે ફલના અંશવાળા (સાત્ત્વિકોના) નિરોધનું તો આ અધ્યાયથી આરમ્ભી છ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ફલમાં શત્રુનો નાશ, યશ અને અલૌકિકી સમ્પત્ તેને બે-બે અધ્યાયથી કહે છે. બન્ધુને, બીજાને અને મિત્રોને ફલ આપવું છે તેમાં બન્ધુને શ્રીકૃષ્ણમાં સદ્ભાવ હોવાથી એ બીજી ઈચ્છા કરતા નથી. સાથે આવેલા અંશોને તો પૃથ્વીમાં કીર્તિ ઈચ્છિત છે. મિત્રો લક્ષ્મીથી વિમુખ થયા છે તેમને સમ્પત્તિ ઈચ્છિત છે. પરોક્ષમાં દાર (લક્ષ્મી) દર્શક મિત્ર થાય છે એમાં પહેલાં દ્વારકામાં રહેલા બન્ધુઓને કોઈ વખતે અનિવાર્ય દુઃખ આવ્યું તેને બીજા અધ્યાયથી દુઃખથી મુક્ત કરે છે. આ છોતેરમા અધ્યાયમાં યાદવોને મોટો ભય થયાનું કહેવામાં આવે છે. મહાદેવજીની આરાધના કરી પુષ્ટ બનેલા શાલ્વ વગેરેથી એ ભય થયાનું કહે છે. પ્રદ્યુમ્નજીનું કોઈ અપમાન ન કરી શકે એવા છે એમ બતાવવામાટે આ અધ્યાયમાં પ્રદ્યુમ્નજીનો મોટો જય થયો એમ કહે છે. બધાને મોટો ભય થવામાટે બીજું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથાન્યદપિ કૃષ્ણસ્ય શૃણુ કર્માદ્‌ભુતં મહત્ ।।
ક્રીડાનરશરીરસ્ય યથા સૌભપતિર્હતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ક્રીડાથી મનુષ્ય શરીરને ધરનાર શ્રીકૃષ્ણનું સૌભ વિમાનના પતિ શાલ્વને મારવારૂપ બીજું પણ મહાન અદ્‌ભુત કર્મ કહું છું તે સાંભળ ।।૧।।

શાલ્વ શિશુપાલનો મિત્ર હતો. તે રુક્મિણીજીના વિવાહ વખતે શિશુપાલ તરફથી જાનમાં આવ્યો હતો. તે વખતે યાદવોએ યુદ્ધમાં જરાસન્ધ વગેરેની સાથે શાલ્વને પણ જીતી લીધો હતો ।।૨।।

તે દિવસે બધા રાજાઓની સામે શાલ્વે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ‘‘હું પૃથ્વી ઉપરથી યાદવ માત્રને નાબૂદ કરીને જ રહીશ. બધા મારું પરાક્રમ જોઈ લેજો’’ ।।૩।।

એમ એ મૂર્ખ પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રતિદિન એક મૂઠી ધૂળ ખાવાનો નિયમ લઈને, હે

નૃપ! તે તો પશુપતિ મહાદેવજીની આરાધના કરવા લાગ્યો ।।૪।।

આમ તો પાર્વતી પતિ શંકર જલદી પ્રસન્ન થઈ જાય તેવા છે છતાં શાલ્વનો ઘોર સંકલ્પ જાણી એક વર્ષ પછી પ્રસન્ન થયા અને શરણે આવેલા શાલ્વને ''વર માગ''એમ કહ્યું ।।૫।।

એણે તો દેવ અસુર મનુષ્ય ગન્ધર્વ સાપ કે રાક્ષસોથી ભેદાય નહિ તેવું, મનમાં આવે ત્યાં જનાર, વૃષ્ણિ યાદવોને ભય કરનાર વિમાનની માગણી કરી ।।૬।।

ભગવાન્ શંકરે કહ્યું, 'તથાસ્તુ' ત્યારબાદ તેમની આજ્ઞાથી શત્રુઓનાં નગરને જીતનારા મયદાનવે 'સૌભ'નામનું લોઢાનું વિમાન બનાવ્યું અને તે શાલ્વને આપી દીધું ।।૭।।

ખરેખર તો તે વિમાન ન હતું એક નગર જ હતું. તે એટલું અન્ધકારમય હતું કે તેને જોવું અથવા પકડવું કઠિન હતું. ચાલક તેને જ્યાં લઈ જવા માગે ત્યાં એની ઈચ્છા થતાંજ પહોંચી જતું. શાલ્વે તે વિમાન લઈ દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી કારણકે વૃષ્ણિવંશી યાદવોનું વેર તેનાથી ભૂલ્યું ભુલાતું ન હતું ।।૮।।

હે પરીક્ષિત! શાલ્વે પોતાની ભારે મોટી સેનાથી દ્વારકાને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી અને ફલફૂલથી લચી રહેલાં ઉપવનો અને ઉદ્યાનો નો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખવા લાગ્યો તથા નગર દ્વારો, ફાટકો, રાજમહેલો, અટારીઓ, દિવાલો અને નાગરિકોનાં વિશ્રાન્તિનાં સ્થાનોને ખેદાન-મેદાન કરી નાખવા લાગ્યો. તે શ્રેષ્ઠ વિમાનમાંથી બધાંની ઉપર તે શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો ।।૯-૧૦।।

મોટી-મોટી ચટ્ટાનો, વૃક્ષ, વજ્ર, સર્પ અને ઓલાં વરસવા લાગ્યાં. ભારે જોરની આંધી ચડી આવી અને ચારે તરફ ધૂળ જ ધૂળ છવાઈ ગઈ ।।૧૧।।

હે પરીક્ષિત! પ્રાચીન સમયમાં જેવી રીતે ત્રિપુરાસુરે આખી પૃથ્વીને પીડિત કરી દીધી હતી તેવી જ રીતે શાલ્વના વિમાને દ્વારકાપુરીને દુઃખી કરી. ત્યાંના નરનારીઓને ક્યાંય પલભર પણ શાન્તિ મળતી ન હતી ।।૧૨।।

પરમ યશસ્વી વીર ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્નજીએ જોયું કે અમારી પ્રજા ઉપર ભારે ત્રાસ ગુજારવામાં આવી રહ્યો છે ત્યારે રથ ઉપર સવાર થઈ બધાંને ધીરજ આપતાં તેમણે કહ્યું, ''તમે ગભરાઓ નહિ'' ।।૧૩।।

સાત્યકિ, ચારુદેષ્ણ, સામ્બ, ભાઈઓ સહિત અક્રૂર, હાર્દિક્ય, ભાનુવિન્દ, ગદ, શુક, સારણ અને બીજા મોટા ધનુર્ધારીઓ, રથોની સેનાનું રક્ષણ કરનારાઓના પણ

સેનાપતિઓ કવચ ધારણ કરી લઈ રથ, હાથી, અશ્વ અને સૈનિકો થી રક્ષિત થઈ બહાર નીકળ્યા ।।૧૪-૧૫।।

જેમ પ્રાચીન સમયમાં દેવોને દૈત્યો સાથે મોટું ભયંકર વાડાં ઊભાં કરી દે તેવું યુદ્ધ થયું હતું તેમ શાલ્વના સૈનિકો અને યાદવો વચ્ચે વાડાં ઊભાં કરી દે તેવું યુદ્ધ થયું ।।૧૬।।

રુક્મિણીજીના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નજીએ એ સૌભના પતિની માયાને, રાત્રિના અન્ધારાનો સૂર્ય ક્ષણમાં દૂર કરી દે તેમ દૂર કરી દીધી ।।૧૭।।

પ્રદ્યુમ્નજીનાં બાણોમાં સોનાનાં પંખ અને લોઢાનાં ફલ (ફલ=હથિયારનું પાનું, ફળું, અણી.) લાગેલાં હતાં. તેમની ગાંઠો જણાતી ન હતી. એવા પચ્ચીસ બાણોથી શાલ્વના સેનાપતિને ઘાયલ કરી દીધો ।।૧૮।।

મહાપરાક્રમી પ્રદ્યુમ્નજીએ સેનાપતિની સાથે જ શાલ્વને પણ સો બાણ માર્યાં, પ્રત્યેક સૈનિકને એક-એક, સારથિઓને દસ-દસ તથા વાહનોને ત્રણ-ત્રણ બાણો મારી ઘાયલ કર્યાં ।।૧૯।।

(આમ એકલાએ જ બધાની ખબર લઈ નાખી ત્યારે) મહામના પ્રદ્યુમ્નજીનું આ અત્યન્ત આશ્ચર્યકારક અને મહાન કર્મ જોઈ પોતાના તથા દુશ્મનના બધા સૈનિકો તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ।।૨૦।।

હે પરીક્ષિત! મયદાનવે બનાવેલું તે વિમાન બહુ માયામય હતું. તે એટલું વિચિત્ર હતું કે ક્યારેક તે અનેક રૂપે દેખાતું તો ક્યારેક એક રૂપે; ક્યારેક દેખાતું તો ક્યારેક ન પણ દેખાતું. યદુવંશીઓને એ વાતની ખબર જ ન પડતી કે અત્યારે તે વિમાન ક્યાં છે? ।।૨૧।।

તે ક્યારેક પૃથ્વી ઉપર આવી જતું તો ક્યારેક આકાશમાં ઊડવા લાગતું. ક્યારેક પહાડના શિખર ઉપર ચડી જતું તો ક્યારેક પાણીમાં તરવા લાગતું. તે અલાતચક્ર (ઊંબાડિયા) ની જેમ ઘૂમતું રહેતું હતું એક ક્ષણમાટે ય ક્યાંય સ્થિર રહેતું નહોતું ।।૨૨।।

શાલ્વ તેના વિમાન અને સૈનિકો સાથે જ્યાં-જ્યાં દેખાતો *ત્યાં-ત્યાં યદુવંશી સેનાપતિઓ બાણોની ઝડી લગાવી દેતા હતા ।।૨૩।।

વિશેષ : મૂલ શ્લોકમાં **તતસ્તતઃ** શબ્દો છે. 'તતઃ' એટલે ત્યાંથી. એનો ભાવ એવો છે કે યાદવ સેનાપતિઓ બાણ છોડે તે તેની પાસે પહોંચે તે પહેલાં તે સ્થળેથી શાલ્વ બીજે જતો રહ્યો

હોય. નહિ તો 'તત્ર-તત્ર' શબ્દો શ્લોકમાં હોત.

તેમનાં બાણ સૂર્ય અને અગ્નિ જેવા બળબળતાં તથા ઝેરી સાપના જેવા અસહ્ય હતાં. તેમનાથી શાલ્વનું નગરાકાર વિમાન અને સેના અત્યન્ત ત્રાસી ગઈ તે ત્યાં સુધી કે યદુવંશીઓનાં બાણોથી શાલ્વ પોતે મૂર્છિત થઈ ગયો ।।૨૪।।

હે પરીક્ષિત! શાલ્વના સેનાપતિઓએ પણ યદુવંશીઓ ઉપર ઢગલાબંધ શસ્ત્રોની વર્ષા કરી હતી તેથી તેઓ અત્યન્ત પીડાઈ રહ્યા હતા પરન્તુ તેઓએ પોત-પોતાનો મોરચો છોડ્યો નહિ. તેઓ સમજતા હતા કે મરીશું તો પરલોક સુધરશે, સ્વર્ગ મળશે અને જીતીશું તો આ લોકમાં કીર્તિ મળશે ।।૨૫।।

હે પરીક્ષિત! શાલ્વના મન્ત્રીનું નામ 'દ્યુમાન્' હતું, જેને પહેલાં પ્રદ્યુમ્નજીએ પચ્ચીસ બાણ માર્યાં હતાં. તે બહુ જ બળવાન હતો. તેણે પ્રદ્યુમ્નજી ઉપર ધસી આવી પોતાની લોખંડની ગદાથી બહુ જ જોરથી પ્રહાર કર્યો અને "હું જીતી ગયો, હું જીતી ગયો" એમ કહી ગર્જના કરવા લાગ્યો ।।૨૬।।

હે પરીક્ષિત! (મહાદેવજીએ આપેલ વરદાનનું સન્માન કરવાના નાટકમાં) શત્રુદમન પ્રદ્યુમ્નજીના વક્ષઃસ્થલમાં ઘા પડ્યો. દારુકનો પુત્ર તેમનો રથ હાંકતો હતો. સારથિધર્મને અનુસરી તે પ્રદ્યુમ્નજીને રણભૂમિની બહાર લઈ ગયો ।।૨૭।।

એક મુહૂર્ત (અડતાલીસ મિનિટ) પછી પ્રદ્યુમ્નજીની મૂર્છા તૂટી. ત્યારે તેમણે સારથિને કહ્યું, "સારથિ! તેં બહુ જ ખોટું કર્યું. અરરર! તેં મને રણભૂમિમાંથી પીછેહઠ કરાવી! ।।૨૮।।

સૂત! અમારા વંશના કોઈ પણ વીરે ક્યારેય પણ રણભૂમિ છોડી પીઠ બતાવી હોય તેવું કદી સાંભળવામાં આવ્યું નથી. આ કલંકની કાળી ટીલી તો માત્ર મારે કપાળે જ ચોંટી. ખરેખર સૂત! તું કાયર છે, નપુંસક છે ।।૨૯।।

બતાવ તો ખરો, હવે હું મારા બાપુજી બલરામજી અને પિતા શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઈ શું ઉત્તર દઈશ? હવે તો બધા એમ જ કહેશે ને કે હું યુદ્ધમાંથી ભાગી ગયો! તેઓ મને પૂછશે ત્યારે હું મારા મોઢામાં શોભે તેવો ક્યો ઉત્તર દઈશ? ।।૩૦।।

મારી ભાભીઓ હસતાં-હસતાં મને પૂછશે કે "કહો વીર! તમે નપુંસક કેમ કરતાં થઈ ગયા? બીજાએ તમને યુદ્ધમાં નીચું શી રીતે જોવડાવી દીધું? હે સારથિ! રણભૂમિમાંથી મને ભગાડી લાવી તેં અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે" ।।૩૧।।

સારથિએ કહ્યું : હે આયુષ્યમન્! મેં જે કંઈ કર્યું છે તે સારથિનો ધર્મ સમજીને જ

કર્યું છે. હે મારા સમર્થ સ્વામી! યુદ્ધનો એવો ધર્મ છે કે સંકટ પડ્યે સારથિ રથીની અને રથી સારથિની રક્ષા કરી લે ।।૩૨।।

એતદ્વિદિત્વા તુ ભવાન્ મયાપોવાહિતો રણાત્ ।।
ઉપસ્પૃષ્ટઃ પરેણેતિ મૂર્ચ્છિતો ગદયા હતઃ ।।૩૩।।

(ધર્મ અને કીર્તિ વચ્ચે વિરોધમાં ધર્મની રક્ષા કરવી અને કીર્તિને જતી કરવી) એ ધર્મને સમજીને જ હું આપને રણભૂમિની બહાર લાવ્યો છું. શત્રુએ આપના ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો હતો અને તેથી આપને મૂર્છા આવી ગઈ હતી. આપ ભારે સંકટમાં હતા તેથી જ મારે આમ કરવું પડ્યું ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો વૈરાગ્યરૂપ છઠ્ઠો) ''શાલ્વ અને પ્રદ્યુમ્નજીનું યુદ્ધ'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સત્તાવીસમો અને ચાલુ) છોતેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં તોતેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાના શ્રોતા-આયોજકો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
''શ્રીભાગવતમ્ આદરાત્, પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમ્ અદમ્ભતઃ''
(ફંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના (લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ) હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો.

અધ્યાય ૭૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૪

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો શાલ્વનો નાશ

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ અધ્યાય ૭

વિશેષ : સીત્તોતેરમા અધ્યાયમાં યાદવોને અતિ પીડામાં ભગવત્ સ્મરણ થતાં એ દુઃખમાંથી શ્રીકૃષ્ણે બચાવ્યા એ વાત કહે છે. દ્યુમાનનો વધ શ્રીકૃષ્ણ કરે તો એમાં પ્રદ્યુમ્નજીનો યશ વધે નહિ તેથી પ્રદ્યુમ્નજીએ એનો વધ કર્યો એ વાત પણ અહીં કહી છે. ભક્તને દુઃખ થાય એ ભગવાનને યોગ્ય ન લાગે તેથી મતાન્તરથી ભગવાન્ પોતાની અશક્તિ બતાવે છે. એ બીજાના વાક્યથી કહે છે. શ્રીશુકદેવજી આ કથા પોતે કહેતા નથી પણ કોઈ કહે છે એમ કહે છે એથી કોઈ

સમયે અંશાવતાર–શ્રીકૃષ્ણની આ કથા છે એમ સમજવું કેમકે પૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણને માયાનો મોહ થાય એમ કોઈ પણ ભક્તિમાર્ગીય ભક્ત માની શકે નહિ એ સિદ્ધાન્ત ન જાણે તે લોકોને સ્વરૂપમાં પણ ભ્રમ થાય છે. તેમ કોઈ કલ્પાન્તરમાં સૂક્ષ્મ અંશથી અવતાર લઈ કહેલ હશે. અહીં ન જણાવે તો નિરોધમાં વિરોધ આવે તેથી પરભાષા અહીં શુકે બતાવી છે. તેથી સ્કન્ધાર્થ અને શાસ્ત્રાર્થ એ બન્નેનું નિરૂપણ અત્રે કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

સ તૂપસ્પૃશ્ય સલિલં દંશિતો ધૃતકાર્મુકઃ ।।
નય માં દ્યુમતઃ પાર્શ્વં વીરસ્યેત્યાહ સારથિમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (મૂર્છા પછી આચમન કરવું જોઈએ એટલે) પ્રદ્યુમ્નજીએ આચમન કર્યુ. (પહેલાં પોતાના બલપૌરુષના અભિમાનમાં પ્રદ્યુમ્નજી કવચ ધારણ કર્યા વિના ગયેલા તે હવે ગર્વભંગ થયો એટલે) નારાયણ કવચનો પાઠ કરી તથા લોઢાનું કવચ ધારણ કરી, ધનુષલઈ સારથિને કહ્યું, ‘‘મને વીર દ્યુમાનની પાસે લઈ જા’’ ।।૧।।

તે વખતે દ્યુમાન યાદવોની સેનાનો નાશ કરી રહ્યો હતો. પ્રદ્યુમ્નજીએ તેની પાસે જઈ તેમ કરતાં તેને રોકી દીધો અને (દ્યુમાનનું પાણી માપવા જાણે કે) હસીને આઠ બાણ માર્યાં ।।૨।।

ચાર બાણોથી ચાર ઘોડા એક–એક બાણથી સારથિ, ધનુષ, ધજા અને તેનું માથું ઉડાવી દીધું ।।૩।।

આ બાજુ ગદ, સાત્યકિ, સામ્બ વગેરે યદુવંશી વીર પણ શાલ્વની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. સૌભ વિમાન ઉપર ચડેલા સૈનિકોનાં ગળાં કપાઈ જતાં અને તે સમુદ્રમાં જઈ પડતાં ।।૪।।

આ પ્રમાણે યદુવંશી અને શાલ્વ ના સૈનિકો એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરતા રહ્યા. ભારે ભયંકર ઘમસાણ મચી ગયું અને તે સતત સત્યાવીસ દિવસ ચાલતું રહ્યું ।।૫।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના બોલાવવાથી ઈન્દ્રપ્રસ્થ ગયેલા હતા. રાજસૂય યજ્ઞ પૂરો થયો હતો અને શિશુપાલનું પણ મૃત્યુ થઈ ગયું હતું ।।૬।।

ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે ભયંકર અપશુકન થઈ રહ્યા છે ત્યારે ત્યાંનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં કુરુવૃદ્ધોની અને મુનિઓની આજ્ઞા માગી કુન્તીજી તથા એમના પુત્રોની રજા

લઈને ભગવાન્ દ્વારકા તરફ રવાના થયા ।।૭।।

પોતે વિચાર કરે છે કે ‘‘હું અહીં આવ્યો ત્યાં મોટાભાઈ પણ પાછા અહીં મને આવી મળ્યા તેથી શિશુપાલના પક્ષના રાજાઓએ જરૂર મારી નગરી ઉપર ચઢાઈ કરી હશે’’ ।।૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકામાં પહોંચી જોયું કે ખરેખર યાદવો ઉપર આફત આવી પડી છે. ત્યારે આપે બલદેવજીને નગરની રક્ષાનું કામ સોંપીને સૌભપતિ શાલ્વને જોઈ પોતાના સારથિ દારુકને કહ્યું ।।૯।।

‘‘હે સારથિ! મારા રથને જલદી શાલ્વ પાસે લઈ જા. આ સૌભરાટ (સૌભમાં પ્રકાશતો શાલ્વ) માયાવી છે પણ તું ડરીશ નહિ’’ ।।૧૦।।

ભગવાનની એવીઆજ્ઞા મળતાં નીડર થઈને દારુક (દારુક-દારુ=લાકડું; ક=સિર, સુખ. લાકડાં (રથ) તેની ઈચ્છાપ્રમાણે ફરતાં.) રથ ઉપર ચડી ગયોઅને તેને શાલ્વ તરફ લઈ ગયો. બરાબર એ જ વખતે પોતાના અને દુશ્મન ના સૈનિકોએ જેના ધ્વજમાં ગરુડજીનું ચિહ્ન છે એવા રથને યુદ્ધભૂમિમાં પ્રવેશેલો જોયો ।।૧૧।।

હે પરીક્ષિત! અત્યાર સુધીમાં શાલ્વની લગભગ આખી સેનાનો નાશ થઈ ચૂક્યો હતો. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોતાં જ તેણે આપના સારથિ ઉપર એક ભારે મોટી શક્તિ ફેંકી. તે શક્તિ ઘણો ભયંકર અવાજ કરતી આકાશમાં સનસનાટ કરતી આવી રહી હતી અને મોટા ખરતા તારા જેવી લાગતી હતી. તેને સારથિ તરફ આવતી જોઈને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બાણોથી સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા ।।૧૨-૧૩।।

સૂર્ય આકાશને કિરણોથી ભેદે તેમ શાલ્વને અને આકાશમાં ભમતા સૌભને ભગવાને સોળ બાણથી વીંધી નાખ્યું ।।૧૪।।

શાંર્ગધનુષ જેમના હાથમાં છે તેવા શ્રીકૃષ્ણના ડાબા હાથમાં ધનુષ હતું તેમાં શાલ્વે બાણ મારવાથી શાંર્ગધનુષ હાથમાંથી પડી ગયું એ અદ્ભુત વાત બની ।।૧૫।।

ત્યાં જોનાર પ્રાણીઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યાં અને સૌભરાટે હું જીતી ગયો એવી મોટી ગર્જના કરીને ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું : ।।૧૬।।

‘‘હે અમૂઢ! અમારા મિત્ર અને તારા ભાઈ શિશુપાલની સ્ત્રીને તું અમારા દેખતાં લઈ ગયો અને મારા એ મિત્રને ઓચિન્તો સભામાં તેં મારી નાખ્યો ।।૧૭।।

અને તારા મનમાં તું માને છે કે મારો કોઈ પરાજય કરી શકે નહિ તો તું આજ મારી સામે ઊભો રહે તો હું મારાં તમતમતાં તીખાં બાણોથી તને ત્યાં પહોંચાડી દઈશ

જ્યાંથી ફરી કોઈ પાછું આવતું નથી'' ।।૧૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : 'અરે મૂરખ! તું વૃથા બકવાદ કરે છે. તારી પાસે કાળ આવ્યો છે તેને તું જોતો નથી. બહાદુર પુરુષો બહુ બોલતા હોતા નથી તેઓ તો પોતાનું પરાક્રમ પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે'' ।।૧૯।।

આ પ્રમાણે કહી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ગુસ્સે ભરાઈ પોતાની અત્યન્ત વેગવાન્ અને ભયંકર ગદાથી શાલ્વની હાંસડી ઉપર પ્રહાર કર્યો. તેને લોહીની ઊલટી થઈ અને પોતે ધ્રૂજવા લાગ્યો (તેને લોહી ઓકતો જોઈ પોતાનું કાર્ય પૂરું થયું છે એમ માની) ગદા ભગવાનની પાસે પાછી ફરી. (હવે બીજા પ્રહારથી તો મારું મોત જ થશે એમ માની ભગવદ્રૂપ માયાની પ્રાર્થના કરવા) શાલ્વ અન્તર્ધાન થઈ ગયો. (કારણ કે હવે મહાદેવજીએ તેનો પક્ષ છોડી દીધો હતો) ।।૨૦।।

ત્યાર બાદ બે ઘડીમાં એક માણસે ભગવાનની પાસે આવી આપને સિર ઝુકાવી પ્રણામ કર્યા અને તેણે રોતાં-રોતાં કહ્યું, ''મને આપની માતા દેવકીજીએ મોકલ્યો છે'' ।।૨૧।।

તેમણે કહ્યું છે, ''પોતાના પિતા ઉપર અત્યન્ત પ્રેમ રાખનાર મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ! જેવી રીતે કસાઈ પશુને (મારી નાખવા માટે) બાંધીને લઈ જાય તેમ શાલ્વ તમારા પિતાને બાંધીને લઈ ગયો છે'' ।।૨૨।।

આ અપ્રિય સમાચાર સાંભળી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્ય સ્વભાવને સ્વીકારતા ઉદાસ થઈ ગયા. સાધારણ પુરુષની જેમ અત્યન્ત કરુણા અને સ્નેહ થી આપ કહેવા લાગ્યા ।।૨૩।।

''ઓહો! મારા ભાઈ બલદેવજીને તો દેવો તથા અસુરો કોઈ જીતી શકે એમ નથી. તે સદા સર્વદા સાવધાન રહે છે. શાલ્વનું બલ-પૌરુષ તો અત્યન્ત તુચ્છ છે. છતાં તેણે તેમને કેવી રીતે જીતી લીધા તથા મારા પિતાશ્રીને કેવી રીતે બાંધીને લઈ ગયો? ખરેખર, પ્રારબ્ધ બહુ જ બળવાન્ છે'' ।।૨૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે કહી જ રહ્યા હતા ત્યાં શાલ્વ વાસુદેવજીના જેવા એક માયા રચિત પુરુષને (આ પુરુષ શાલ્વે જે માયારૂપ ભગવાનની ઉપાસના કરેલી તે હતો.) લાવીને તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું ।।૨૫।।

''હે બાલિશ!* જો, આ જ તને જન્મ આપનાર તારો બાપ છે, જેને માટે તું જીવી રહ્યો છે. તેને તારા દેખતાં જ હું મારીશ. તારામાં તાકાત હોય તો તેની રક્ષા

કર. ॥૨૬॥

વિશેષ : શાલ્વ માયારૂપ ભગવાન્ હોવાથી તેની જીભની આમ બોલવાની પ્રવૃત્તિ થઈ. હકીકતમાં શ્લોકનો પાઠ આ પ્રમાણે છે :

એષ તે જનિતા તાતો યદર્થમિહ જીવસિ ।
વધિષ્યે વીક્ષતસ્તેઽમુમીશશ્ચેત્ પાહિ બાલિશ ॥૨૬॥

વાસ્તવિક સ્થિતિ તો અજનિતા-જન્મ નહિ આપનાર, અતાત-પિતા નહિ તેવી છે. હકીકતમાં પૂર્ણ બ્રહ્મને ન તો કોઈ પૈદા કરી શકે કે ન તો કોઈ તેનો પિતા હોઈ શકે. બાલિશ=બાલિનોપિ શં યસ્માત્ સ બાલિશ! સુગ્રીવના ભાઈ વાલીને પણ જેની પાસેથી સુખ પ્રાપ્ત થયું તે બાલિશ. દ્વેષીઓ ઉપર સ્વયં ઉપકાર કરો છો, મારીને પણ મોક્ષ આપો છો તો મને પણ મારી નાખીને કૃતાર્થ કરો એવી વાસ્તવમાં પ્રાર્થના જ છે.

માયાવી શાલ્વે આ પ્રમાણે ભગવાનનો તિરસ્કાર કરી માયારચિત વસુદેવજીનું મસ્તક તલવારથી ઉડાવી દીધું અને તેને લઈ આકાશમાં રહેલા પોતાના (સૌભ) વિમાનમાં જઈ બેઠો ॥૨૭॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયંસિદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને મહાનુભાવ છે. આપ આ ઘટના જોઈ બે ઘડીને માટે તો પોતાના સ્વજન વસુદેવજીને માટે અત્યન્ત પ્રેમ હોવાને લીધે સાધારણ મનુષ્યની માફક શોકમાં ડૂબી ગયા. પરન્તુ પછી તો આપ જાણી ગયા કે આ તો મયદાનવે શાલ્વને બતાવેલી આસુરી માયાનો જ પ્રસાર છે ॥૨૮॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રબુદ્ધ થઈ યુદ્ધ ભૂમિમાં જોયું તો નથી ત્યાં દૂત કે નથી પિતાનું તે શરીર; જાણે કે સ્વપ્નમાં એક દશ્ય દેખાઈ લુપ્ત થઈ ગયું હોય! બીજી બાજુ જોયું તો શાલ્વ વિમાન ઉપર ચડી આકાશમાં ફરી રહ્યો છે. એટલે આપ તેનો વધ કરવાને માટે તૈયાર થઈ ગયા. (આ પૂર્વપક્ષ કહ્યો) ॥૨૯॥

(હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે)હે રાજર્ષિ! પૂર્વાપરનો (આગળ-પાછળનો) વિચાર ન કરનારા કોઈ-કોઈ ઋષિ આ પ્રમાણે કહે છે. અવશ્ય તેઓ એ વાતને ભૂલી જાય છે કે શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાં આમ કહેવું તેમનાજ વચનોથી વિપરીત છે* ॥૩૦॥

વિશેષ : મનન કરનાર મુનિઓ કહેવાય તેમને મનનથી જ્ઞાન થાય છે પણ જ્યાં મૂળરૂપમાં વિરોધ આવે ત્યાં આર્ષ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ ગણાતું નથી કેમકે એનું જ્ઞાન એના ઉપજીવ્યથી વિરુદ્ધ છે તેથી એ પ્રમાણ નથી. જેમ સાંખ્યાદિ મત વેદવિરુદ્ધ અંશમાં અપ્રમાણ ગણાય છે તેમ ભગવાનની કૃપા વગર, કેવળ પ્રમેયબળ પ્રાપ્ત કર્યા વગર, આર્ષજ્ઞાન થતું નથી. તેથી જ એ

ભગવાન્‌માં દોષ જોઈ શકે છે. પોતાના જન્મમાં માતાના વ્યભિચારને જોનારની જેમ એ દેખે છે. એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે. પ્રથમ ''કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્'' એમ કહે છે અને અહીં માયા-મોહિત કહે એ કેમ સમ્ભવે? તેથી પૂર્વાપરના અનુસન્ધાન વગર બોલે તે અપ્રમાણ જાણવું

ક્યાં અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થતા શોક, મોહ, સ્નેહ અને ભય અને ક્યાં ક્ષણે-ક્ષણે જેમની દેવોએ સ્તુતિ કરી છે તે પરિપૂર્ણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ. જેમના આત્માનુભવ, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય અખંડિત છે, એકરસ છે! ।।૩૧।।

વિશેષ : જે અજ્ઞાન બાળપણમાં બધામાં હોય છે તે શ્રીકૃષ્ણમાં બાળપણમાં પણ નહોતું તો જે અવસ્થાએ સામાન્ય જીવો પણ સારું નરસું પારખી શકે તેવી પકવ બુદ્ધિ ધરાવતા હોય છે તે અવસ્થાએ એ અજ્ઞાન શ્રીકૃષ્ણમાં સમ્ભવી જ શી રીતે શકે?

મોટા-મોટા ઋષિ મુનિઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલોની સેવા કરી આત્મવિદ્યા પુષ્ટ કરે છે અને તે દ્વારા ''શરીર એ જ આત્મા છે'' એવા અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરી દે છે; એટલું જ નહિ પણ અનન્ત ઐશ્વર્યયુક્ત ભગવાનને જ પ્રાપ્ત કરી લે છે. તે ઉત્તમ સત્પુરુષોની ગતિરૂપ, ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં મોહ કેવી રીતે હોઈ શકે? ।।૩૨।।

વિશેષ : બ્રહ્મ જાણનારના ચરણની સેવા કરવાથી આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આત્મવિદ્યા ભગવાનના ચરણકમલની સેવાથી પુષ્ટ થાય છે.

હવે શાલ્વ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ભારે ઉત્સાહ અને વેગ થી શસ્ત્રોની વર્ષા કરી રહ્યો હતો. અમોઘ પરાક્રમયુક્ત શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાનાં બાણોથી શાલ્વને ઘાયલ કરી દીધો અને તેના કવચ, ધનુષ તથા મસ્તક ના મણિને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખ્યાં. સાથે-સાથે ગદાના પ્રહારથી તેના વિમાનના પણ ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા ।।૩૩।।

(કાલસ્વરૂપ) શ્રીકૃષ્ણની (સમ્પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિરૂપ) હસ્તથી ફેંકાયેલી ગદાથી તે વિમાન ઘૂમરી ખાતું-ખાતું સમુદ્રમાં જઈ પડ્યું ત્યાં તો તેના હજાર ટુકડા થઈ ગયા હતા. શાલ્વ ધરતી ઉપર કૂદી પડ્યો. (''આ અચ્યુત ભગવાન્ જ છે એમનાથી ભાગીને ક્યાં જવું અથવા તેમની સામે પરાક્રમ પણ શું ચાલે?'' એમ વિચારી) શાલ્વ ઉગામેલી ગદા સાથે અચ્યુત ભગવાન્ સામે સ્ફુર્તિથી દોડી આવ્યો ।।૩૪।।

દોડી આવતા શાલ્વને જોઈ આપે ભાલાથી ગદા સહિત તેનો હાથ કાપી નાખ્યો. પછી તેને મોક્ષનું દાન કરવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પ્રલયકાલના સૂર્ય જેવા તેજસ્વી અને

અત્યન્ત અદ્ભુત સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરી થોડીવાર(શાલ્વનું રક્ષણ કરનાર કોઈ હોય તો આવી જાઓ એમ જાણે કે કહેતા હોય તેમ) ઊભા રહ્યા. એ વખતે સૂર્યની સાથે ઉદયાચલ શોભતો હોય તેવા શોભી રહ્યા હતા ।।૩૫।।

જેવી રીતે ઈન્દ્રે વજ્રથી વૃત્રાસુરનું મસ્તક છેદી નાખ્યું હતું તેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીહરિએ તે ચક્રથી, પુરરૂપી મોહ કરાવનારી માયા હતી જેની તેવા, શાલ્વનું કિરીટકુંડલયુક્ત સિર ધડથી અલગ કરી દીધું. તે વખતે શાલ્વના સૈનિકો અત્યન્ત દુઃખી થઈ 'હાય, હાય' કરવા લાગ્યા ।।૩૬।।

નેદુર્દુન્દુભયો રાજન્ દિવિ દેવગણેરિતાઃ ।।
સખીનામપચિતિં કુર્વન્ દન્તવક્ત્રો રુષાભ્યગાત્ ।।૩૭।।

હે પરીક્ષિત! (ભગવાન્ તો અક્લિષ્ટકર્મા છે. આપે શાલ્વને માર્યો નહોતો પણ) જ્યારે તે પાપી પોતાના જ પાપથી મરાયો અને તેના વિમાનના પણ ભૂકેભૂકા ઊડી ગયા ત્યારે દેવતા લોક આકાશમાં દુન્દુભિઓ વગાડવા લાગ્યા. બરાબર આ જ વખતે દન્તવક્ત્ર પોતાના મિત્ર શિશુપાલ વગેરેનો બદલો લેવામાટે અત્યન્ત ક્રોધિત થઈ આવી પહોંચ્યો ।।૩૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં(ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના બીજા સાધન-પેટા પ્રકરણનો ધર્મરૂપ સાતમો) ''શ્રીકૃષ્ણે કરેલો શાલ્વનો''નાશ નામનો(ઉત્તરાર્ધનો અઠ્ઠાવીસમો અને ચાલુ)૭૭મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ ધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૭૪મો)અધ્યાયસમ્પૂર્ણથયો.

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું બીજું સાધન પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે

અધ્યાય ૭૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૫

સાત્વિક ફલ પ્રકરણ

દન્તવક્ત્ર તથા વિદૂરથ નો ભગવાને કરેલો ઉદ્ધાર

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૧

વિશેષ : બે અધ્યાયથી બલદેવજીની સત્કીર્તિ કહેવામાં આવે છે. ઋષિઓ એમની કીર્તિનાં વખાણ કરશે જેનાથી એમની કીર્તિ પૃથ્વી ઉપર સ્થિર થાય. તીર્થાભિષેકથી, યજ્ઞ કરવાથી, સ્વપ્રતાપથી અને ઉપદેશ આપવાથી કીર્તિ પ્રસરે છે. દુર્યોધનના યુદ્ધમાં પોતે મધ્યસ્થ રહ્યા. (દુર્યોધન બલદેવજીનો જમાઈ છતાં તેના પ્રત્યે પક્ષપાત ન કર્યો) તેથી એમની કીર્તિમાં વધારો થયો. રામકીર્તિના અધ્યાયમાં દન્તવક્ત્રનું કથન તો એ પણ ભગવાનનો દાસ (પાર્ષદ વિજય) છે તેથી કર્યું છે તેથી ભગવાનના ત્રણ ભૃત્યો (સેવકો-બલદેવજી, દન્તવક્ત્ર અને વિદૂરથ) નું આ અધ્યાયમાં વર્ણન આવે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

શિશુપાલસ્ય શાલ્વસ્ય પૌણ્ડ્રકસ્યાપિ દુર્મતિઃ ।।
પરલોકગતાનાં ચ કુર્વન્ પારોક્ષ્યસૌહૃદમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! શિશુપાલ, શાલ્વ અને પૌણ્ડ્રક ના મરાયાથી તેમની મિત્રતાનું ઋણ ચુકવવામાટે મૂર્ખ દન્તવક્ત્ર એકલોજ પગે ચાલતો યુદ્ધભૂમિમાં ધસી આવ્યો. ક્રોધથી તે બળી રહ્યો હતો. શસ્ત્ર તરીકે તેના હાથમાં એકમાત્ર ગદાહતી. પરન્તુ, હે પરીક્ષિત! લોકોએ જોયું કે તે એટલોતો શક્તિશાળી હતો કે તેના પગના ધમકારાથી પૃથ્વી ધ્રુજી રહી હતી ।।૧-૨।।

એ દન્તવક્ત્રને આવતો જોઈને ભગવાન્ હાથમાં ગદા લઈ જલદી રથમાંથી ઉતરી, કાંઠા જેમ દરિયાના ભરતી-ઓટને આગળ વધતાં રોકી દે તેમ તેને રોકી દીધો ।।૩।।

ઘમંડના નશામાં ચકચૂર કરૂષનરેશ દન્તવક્ત્રે ગદા ઉગામી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ‘‘ઘણા સૌભાગ્ય અને આનન્દ ની વાત છે કે આજ તું ફરી નજરે પડી ગયો* ।।૪।।

વિશેષ : ગદા ઉગામીને જણાવ્યું કે હું આપનો દ્વારપાલ છું, અધિકારી છું, આપ મુકુન્દ-

મોક્ષ આપનાર છો એટલે મોક્ષ મેળવવાનો મારો અધિકાર છે. સ્નેહથી સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે વેરથી પ્રાપ્ત કરવા માગે છે માટે મૂલ શ્લોકમાં તેને માટે ''દુર્મદ-ઉન્મત્ત'' શબ્દ વાપર્યો છે. આપનાં મને દર્શન થયાં તે મારું અહોભાગ્ય છે.

હે કૃષ્ણ! તું મારા મામાનો પુત્ર છે. તેથી તને મારવો તો ન જોઈએ; પરન્તુ એક તો તેં મારા ઘણા મિત્રોને મારી નાખ્યા છે, બીજું મને પણ તું મારી નાખવા માગે છે. તેથી હે મન્દ! આજે મારી વજ્રજેવી કઠોર ગદાથી તારા ભૂકેભૂકા ઉડાવી દઈશ* ।।૫।।

વિશેષ : **ત્વં માતુલેયો નઃ કૃષ્ણ મિત્રધ્રુંમાં જિઘાંસસિ,**
અતસ્ત્વાં ગદયા મન્દ હનિષ્યે વજ્રકલ્પયા ।।૫।।

શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની નિન્દા જણાવતો અર્થ તો શ્રીસુબોધિનીજીમાં કરતા જ નથી. સરસ્વતી ભગવાનની સ્તુતિ જ કરે. કૃષ્ણ એમ વહાલથી સમ્બોધન કરે છે. મને મારવા માગે છે કારણ કે હું કૃષ્ણના મિત્રોનો દ્રોહ કરું છું. હું પણ કૃષ્ણનો મિત્ર છું તેથી મને અપરાધ વિના નહિ મારો તેથી ગદા ચલાવીને હું પહેલો અપરાધ કરું. ગદયા હનિષ્યે-'ગદા' એટલે સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા હું આપને પ્રાપ્ત કરીશ.

હે અજ્ઞ! આમ તો તું મારો સગો છે પણ પોતાના શરીરમાં કોઈ રોગ હોય તેમ, મારો શત્રુ જ છે. હું મારા મિત્રો ઉપર બહુ પ્રેમ કરું છું તેમનું મારા ઉપર ઋણ ચડેલું છે. હવે તને મારીને જ હું તેમના ઋણમાંથી ઋણમુક્ત થઈ શકું છું* ।।૬।।

વિશેષઃ **તર્હ્યાનૃણ્યમુપૈમ્યજ્ઞ મિત્રાણાં મિત્રવત્સલઃ।**
બન્ધુરૂપમરિં હત્વા વ્યાધિં દેહચરં યથા ।।૬।।

અજ્ઞ=ન વિદ્યતે જ્ઞો યસ્માત્=જેની આગળ કોઈ જ્ઞાની નથી, સર્વજ્ઞ. હે **મિત્ર વત્સલ**-ભગવાન્ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરનારા અને તેથી મિત્ર વત્સલ છે. **''બન્ધુરૂપમરિં હત્વા=બન્ધુરૂપો દેહ;, બન્ધોઃ રૂપમિવ રૂપં યસ્ય હિતકર્તૃત્વાત્ વસ્તુતઃ તુ અરિઃ ''સૃષ્ટ્વાસ્ય બીજમ્'' (૧૧।૯।૨૬) ઈતિ ન્યાયાત્''** બન્ધુરૂપ દેહ છે, બન્ધુના રૂપ જેવું રૂપ છે જેનું તે પણ ખરેખર તો દેહ દુશ્મનની ગરજ સારે છે કારણ કે દેહ પડે છે ત્યારે વૃક્ષની માફક ભવિષ્યના બીજા શરીરમાટે બીજ વાવી તેને માટે પણ દુઃખની વ્યવસ્થા કરતો જાય છે.

જેવી રીતે મહાવત અંકુશથી હાથીને ઘાયલ કરે છે તેવી રીતે દન્તવક્ત્રે પોતાની કડવી વાણીથી શ્રીકૃષ્ણને ચોટ મારવાની ચેષ્ટા કરી અને પછી તે આપના શ્રીમસ્તક ઉપર ભારે જોરથી ગદા મારી સિંહની જેમ ગરજી ઊઠ્યો* ।।૭।।

વિશેષ : મહાવત હાથીને અંકુશ ભોંકી આગળ જવા સૂચના આપે છે તેમ અહીં દન્તવક્ત્ર

શ્રીકૃષ્ણને પોતાને જલદી મારી મોક્ષ આપવા પ્રેરણા કરે છે. હવે પોતાની જાતને કૃતાર્થ માની તેણે ખુશીમાં આવી જઈ ગર્જના કરી.

રણભૂમિ ઉપર ગદાની ચોટ લાગી છતાં પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જરાય ચલિત ન થયા. આપે પણ પોતાની ભારે મોટી ગદા કૌમોદકી તેના વક્ષઃસ્થલ ઉપર મારી* ।।૮।।

વિશેષ : કૌમોદકી ગદા જેના ઉપર પડે તેનો, ગમે તેવો પાપી હોય તો પણ, મોક્ષ થાય તેવું તેનું માહાત્મ્ય છે. ગદા વક્ષઃસ્થલ ઉપર એટલામાટે મારી કે તેના જીવને દેહમાંથી બહાર નીકળતી વખતે છ ચક્ર ભેદવાનો ક્લેશ ન થાય. મારતાં-મારાતાંય દુશ્મન સુખપૂર્વક આસાનીથી મરે તેવી શ્રીકૃષ્ણ વ્યવસ્થા કરે છે.

ત્યારે દન્તવક્ત્રની ગાઢ વિશાળ છાતી ગદાથી ફાટી ગઈ, મોઢામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું અને તે હાથ-પગ પૃથ્વી ઉપર પહોળા કરી જીવ રહિત નીચે પડ્યો ।।૯।।

જેમ શિશુપાલના મરણ વખતે ભગવાન્‌માં એનો આત્મા પેઠો હતો તેમ, હે નૃપ! આના શરીરમાંથી સૂક્ષ્મ જ્યોતિ સર્વ લોકોના દેખતાં ભગવાન્‌માં દાખલ થઈ ગઈ ।।૧૦।।

એનો ભાઈ વિદૂરથ પણ ભાઈના શોકથી અત્યન્ત વ્યાકુલ થઈ ઢાલ તલવાર લઈને ફૂંફાડા મારતો ભગવાનને મારવાની ઈચ્છાથી આવ્યો ।।૧૧।।

એ પ્રહાર કરવા આવતો હતો તેટલામાં જ તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રવડે કિરીટ કુંડળ સહિત એનું માથું ભગવાને ઉડાવી દીધું ।।૧૨।।

એમ સૌભવિમાન, શાલ્વ, દન્તવક્ત્ર એના ભાઈ વિદૂરથ અને બીજાને ભારે પડે તેવા વીરોને શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યા ત્યારે દેવો અને મનુષ્યો ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૧૩।।

મુનિ, સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, વિદ્યાધર, વાસુકિ વગેરે મોટા સર્પો, અપ્સરાઓ, પિતૃગણો, યક્ષો, કિન્નરો તથા ચારણોએ ભગવાનના વિજયનાં ગાન કર્યાં અને પુષ્પોથી જેમને વધાવ્યા તેવા ભગવાન્ યાદવશ્રેષ્ઠોની સાથે પોતાની દ્વારકાપુરીમાં પધાર્યા. ભગવાનના પ્રવેશ વખતે નગરી ઘણી સારી રીતે સજાવવામાં આવી હતી ।।૧૪-૧૫।।

એમ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છ ઐશ્વર્યવાળા અને જગતના ઈશ્વર છે છતાં પશુના જેવી દષ્ટિવાળા લોકો ''ભગવાન્ કોઈ વાર જીતે છે, કોઈ વાર જરાસન્ધ વગેરેથી

*હારે છે'' એમ માને છે એથી એ પશુતુલ્ય છે કેમકે ભગવાનના સામર્થ્યને એ જાણતા નથી ।।૧૬।।

વિશેષ : એ તો પુરુષોત્તમ હોવાથી એમને હાર જીતનો સમ્ભવ જ ન હોય. અહીં ભગવાને પોતાની ક્રિયાશક્તિનો સંકોચ કર્યો છે. પુરાણાન્તરમાં ભગવાને અહીં શસ્ત્ર ત્યાગ કર્યાનું કહ્યું છે તેથી જ પુરુષોત્તમ સહસ્રનામમાં **''વિદૂરથપ્રાણહર્તા ન્યસ્તશસ્ત્રાસ્ત્રવિગ્રહઃ''** એવું ભગવાનનું નામ શ્રીઆચાર્યજીએ કહ્યું છે.

જ્યારે કૌરવોને પાંડવોની સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉભો થયાનું બલદેવજીએ સાંભળ્યું ત્યારે પોતે તટસ્થ હોવાથી તીર્થમાં સ્નાન કરવાને મિષે ત્યાંથી તીર્થોમાં ચાલી નીકળ્યા ।।૧૭।।

પ્રથમ પ્રભાસમાં સ્નાન કર્યું. દેવ, ઋષિ, પિતૃ, મનુષ્ય વગેરેનાં બ્રાહ્મણભોજનદ્વારા તર્પણ કરી બ્રાહ્મણોને સાથે લઈ સરસ્વતીના કિનારા ઉપર પ્રવાહની સામે ચાલ્યા. (બ્રાહ્મણોની મન્જૂરી વિના તીર્થપૂર્તિ થતી નથી) ।।૧૮।।

પૃથૂદક, બિન્દુસર, ત્રિતકૂપ, સુદર્શન તીર્થ, વિશાલ તીર્થ, બ્રહ્મતીર્થ, ચક્રતીર્થ અને પ્રાચી સરસ્વતી વગેરે તીર્થોમાં ગયાં ।।૧૯।।

ત્યાંથી યમુનાજીના કાંઠે-કાંઠે ચાલતાં તીર્થો આવ્યાં તેમ જ ગંગાજીના પ્રવાહને કાંઠે-કાંઠે તીર્થો આવ્યાં તેમાં ફરતા-ફરતા નૈમિષ ક્ષેત્રમાં આવ્યા જ્યાં ઋષિઓ સત્સંગરૂપી મહાન સત્ર કરી રહ્યા હતા ।।૨૦।।

એક દીર્ઘ યજ્ઞના આયોજનમાટે નિયમ લઈ બેઠેલા ઋષિઓએ બલદેવજીને પધારેલા જોઈ પોત-પોતાના આસનેથી ઊભા થઈ તેમનો સ્વાગત સત્કાર કર્યો અને યથાયોગ્ય પ્રણામ આશીર્વાદની વિધિ બાદ તેમની પૂજા કરી ।।૨૧।।

તેઓ બ્રાહ્મણોની સાથે આસન ગ્રહણ કરી બેસી ગયા અને તેમની અર્ચાપૂજા થઈ ગઈ ત્યારે તેમણે જોયું કે ભગવાન્ વ્યાસજીના શિષ્યે રોમહર્ષણ વ્યાસ ગાદી ઉપર બેઠેલા છે ।।૨૨।।

બલદેવજીએ જોયું કે રોમહર્ષણજી હીન સૂત જાતિમાં જન્મેલા હોવા છતાં તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો કરતાં ઊંચા આસન ઉપર બેઠેલા છે અને તેઓ આવ્યા ત્યારે ઊભા થઈને સ્વાગત કરતા નથી કે હાથ જોડીને પ્રણામ પણ કરતા નથી. આથી બલદેવજીને ક્રોધ થયો* ।।૨૩।।

વિશેષ : બલદેવજીનો તર્ક કંઈક આ પ્રમાણે છે : ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ જ્યારે ઊભા થઈને પ્રણામ

વગેરે કર્યા તો સૂત તો જાતિથી હીન છે, છતાં તેણે અભિવાદન ન કર્યું તેથી તેનામાં ધર્મ નથી, ધર્મનો આભાસ (દેખાવ) છે. એ ધર્માભાસ પાખંડ જ છે. પાખંડથી ક્રોધ આવ્યો. વ્રતનિયમ લીધાં હોય તેણે પણ આદરણીયને હાથ જોડી વિનય તો દાખવવો જોઈએ. વિપ્રો કરતાં તે ઊંચા આસન ઉપર બેઠેલો છે. વિપ્રો તો બધાના સુહૃધ હોવાથી તેઓ તો નભાવી લે. પોતે દંડ કરવાને અધિકારી છે એટલે ક્રોધ થયો તે ઉપપન્ન (યોગ્ય) છે.

આ પ્રતિલોમ જાતિનો સૂત બ્રાહ્મણોથી ઊંચા આસન ઉપર કેમ બેઠો છે તે પણ ધર્મરક્ષક એવા અમારી સામે બેઠો છે તે વધને લાયક છે કેમકે એ દુષ્ટ છે. એને કહેવાથી ભાન આવશે નહિ ।।૨૪।।

આ બાદરાયણ ભગવાન્ વ્યાસ ઋષિનો શિષ્ય છે. ઈતિહાસ, પુરાણો વગેરે ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો છે અને એના અભિપ્રાયોને પણ જાણનારો છે ।।૨૫।।

છતાં એ અવિનયવાળો, ઈન્દ્રિય નિગ્રહ રહિત, પોતાને વૃથા પંડિત માનનાર હોવાથી, નટ જેમ બીજાને દેખાડવા ચેષ્ટા કરે છે તેમ, દેખાવ કરનાર અને અન્તઃકરણને કાબૂમાં નહિ રાખનારને વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય તો પણ તે તેને કે બીજાને હિતકર ન થાય (શ્લોક છવ્વીસમાં સૂતમાં પાંચ દોષો કહ્યા છે. અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ છે. પાંચ દોષ હોવાથી સૂતને વિદ્યા ફળી નથી.) ।।૨૬।।

જે લોકો ધર્મના ચિહ્ન ધારણ કરે છે, પરન્તુ ધર્મનું પાલન કરતા નથી તેઓ વધારે પાપી છે અને તેઓ મારે માટે વધને યોગ્ય છે.* આ જગતમાં આ માટે જ મેં અવતાર લીધો છે ।।૨૭।।

વિશેષ : પરમહંસ બધાનો અતિક્રમ સહી લે તે શોભારૂપ છે પણ રાજા એ પ્રમાણે વર્તવા જાય તો સર્વનાશ થાય. નિષિદ્ધનું આચરણ કરવું એ અધર્મ છે. નિષિદ્ધના આચરણની માત્રા વધી જાય ત્યારે તે મહાપાતક બને છે તેના કરતાં પણ ધર્મધ્વજી-પાખંડી વધારે દોષપાત્ર છે.

(જેણે વ્રત-નિયમ લીધા હોય તેનાથી વધ્ય-મારી નાખવા લાયકની પણ હત્યા ન કરાય એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે આથી) ભગવાન્ બલદેવજી તીર્થયાત્રાને કારણે દુષ્ટોનો પણ વધ ન કરતા છતાં આટલું કહી તેમણે પોતાના હાથમાં દર્ભની એક નાનકડી સળી લીધી અને તે સૂતજી ઉપર ફેંકી. સૂતજી તરત જ મરી ગયા. બનવાકાળ જ એવું હતું. (ભગવાન્ જે વસ્તુ હાથમાં લે તે વસ્તુમાં ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થઈ જાય છે) ।।૨૮।।

ભગવત્કથાના શ્રવણમાં વિઘ્ન થવાથી બધા મુનિઓમાં હાહાકાર થઈ ગયો અને

તેઓનાં મન ખિન્ન થઈ ગયાં. તેમણે સંકર્ષણ (બલદેવજી) ભગવાનને કહ્યું, ''આપે ભારે અર્ધમ કર્યો. આપ પ્રભુ છો.(તેથી પ્રભુતા-સામર્થ્યનો પરિચય આપ્યો, જ્ઞાનનો નહિ) ।।૨૯।।

હે યદુવંશ શિરોમણિ બલદેવજી! સૂતજીને અમે જ બ્રહ્માસન આપ્યું હતું અને જ્યાં સુધી અમારું સત્ર પૂરું ન થાય તેટલા સમયમાટે એમને શારીરિક કષ્ટ રહિત (અમારું) આયુષ્ય પણ એમને આપ્યું હતું* ।।૩૦।।

વિશેષ : બ્રાહ્મણ સિવાય બીજાના મુખથી કથા ન સંભળાય માટે અમે તેને બ્રહ્માસન આપેલું, અર્થાત્ જ્યાં સુધી વ્યાસાસન ઉપર બેઠેલા હોય ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણ જ છે અને ક્ષત્રિય આવે ત્યારે બ્રાહ્મણ ઊભો થઈ માન આપતો નથી. સત્રની સમાપ્તિ સુધી અમે અમારું આયુષ્ય પણ તેને આપેલું. તો પછી તમે કેવી રીતે જીવો છો? એનું સમાધાન એ છે કે ધર્મ વગેરેનું આચરણ થતું હોય ત્યારે સૂર્ય તેના આયુષ્યનું હરણ કરતા નથી.

આપે અજાણતાં આ એક એવું કામ કરી નાખ્યું જે બ્રહ્મહત્યાની બરાબર છે. અમે એમ માનીએ છીએ કે આપ યોગેશ્વર છો. (કર્મથી લાગતા ગુણદોષ જીવને લાગે, યોગેશ્વર બ્રહ્મને નહિ) છતાં અમારી આપને પ્રાર્થના છે કે આપનો અવતાર લોકોને પવિત્ર કરવામાટે થયેલો છે. આપે કોઈની પણ પ્રેરણા વિના સ્વયં પોતાની ઈચ્છાથી જ આ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત લોકશિક્ષણાર્થ કરવું જોઈએ'' ।।૩૧-૩૨।।

ભગવાન્ બલદેવજીએ કહ્યું : ''હું લોકશિક્ષણમાટે, લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે આ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરીશ તેથી તેને માટે (અનુકલ્પ નહિ પણ) પ્રથમ શ્રેણિનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તે આપ કહો ।।૩૩।।

આપ લોક આ સૂતને લાંબુ આયુષ્ય, બલ, ઈન્દ્રિયશક્તિ વગેરે જે કંઈ આપવા માગતા હો તે મને બતાવો. હું આપને યોગબલથી બધું સિદ્ધ કરી આપીશ'' ।।૩૪।।

ઋષિઓએ કહ્યું : ''હે બલદેવજી! આપ એવો કોઈ ઉપાય કરો જેથી આપનું અસ્ત્ર, પરાક્રમ અને તેનું મૃત્યુ પણ વ્યર્થ ન થાય અને અમે તેને જે વરદાન આપ્યું હતું તે પણ સત્ય થઈ જાય'' ।।૩૫।।

ભગવાન્ બલદેવજીએ કહ્યું :''હે ઋષિઓ! વેદોનું એવું કહેવું છે કે આત્મા જ પુત્રના રૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી રોમહર્ષણને સ્થાને તેનો પુત્ર આપ લોકોને પુરાણોની કથા સંભળાવશે. તેને હું મારી શક્તિથી દીર્ઘાયુ, ઈન્દ્રિયશક્તિ અને બલ આપું છું ।।૩૬।।

હે ઋષિઓ! તે ઉપરાન્ત આપ લોક બીજું જે કંઈ માગવા ઈચ્છો તે મને કહો. હું આપ લોકોની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ. અજાણતાં મારાથી જે અપરાધ બની ગયો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત પણ આપ લોકો વિચારીને કહો, કારણ કે આપ લોકો તે વિષયના વિદ્વાન છો'' ।।૩૭।।

ઋષિઓએ કહ્યું : ''હે બલદેવજી! ઈલ્વલનો પુત્ર બલ્વલ નામનો એક ભયંકર દાનવ છે. તે દરેક પર્વ ઉપર અહીં આવે અને અમારા આ સત્રને દૂષિત કરે છે. (પર્વ=પૂર્ણિમા અને સોમરસ કાઢવાનો દિવસ) ।।૩૮।।

હે યદુનન્દન! તે અહીં આવી પરુ, લોહી, વિષ્ઠા, મૂત્ર, શરાબ અને માંસની વર્ષા કરવા લાગે છે. આપ તેને મારી નાખો. આ અમારી બહુ મોટી સેવા થશે ।।૩૯।।

તતશ્ચ ભારતં વર્ષં પરીત્ય સુસમાહિતઃ ।।
ચરિત્વા દ્વાદશાન્માસાન્ તીર્થસ્નાયી વિશુદ્ધ્યસે ।।૪૦।।

ત્યારબાદ આપ એકાગ્ર ચિત્તથી તીર્થોમાં સ્નાન કરતા-કરતા બાર મહિના સુધી ભાતરવર્ષની પરિક્રમા કરતા-કરતા વિચરણ કરતા રહેજો. આથી આપની શુદ્ધિ થઈ જશે'' ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રીજાફલ-પેટા પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ પહેલો) ''દન્તવક્ત્ર તથા વિદૂરથ નો ભગવાને કરેલો ઉદ્ધાર'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ઓગણત્રીસમો અને ચાલુ) ઈઠ્યોતેરમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં પંચોતેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

તમારું વાંચન ક્યાંક એકડા વગરના મીંડા જેવું તો નથી!!!
સત્સંગ-મંડળમાં હોય, ભગવદ્વાર્તામાં હોય કે વ્યક્તિગત હોય
ષોડશગ્રન્થ વિનાનું વાંચન એકડા વગરના મીંડા સમાન જાણવું

અધ્યાય ૭૯

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૬

બલદેવજીએ કરેલો બલ્વલનો વધ

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : સૂતજીને મારવાથી અપકીર્તિ થઈ ત્યારે કીર્તિ થાય એવાં કામો તીર્થયાત્રા, ભીમ અને દુર્યોધન ના, ગદાયુદ્ધની મધ્યસ્થી તથા યજ્ઞ વગેરે ધર્મો બલદેવજીએ કર્યા. એનું આ ઓગણ્યાએંશીમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

તતઃ પર્વણ્યુપાવૃત્તે પ્રચંડઃ પાંશુવર્ષણઃ ।।
ભીમો વાયુરભૂદ્ રાજન્ પૂયગન્ધસ્તુ સર્વતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે પૂર્ણિમાનું પર્વ આવ્યું ત્યારે ધૂળ વરસાવતી ભયંકર આંધી ચડી આવી. હે રાજન્! એ વાયુમાં પરુની ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાતી હતી ।।૧।।

પછી બલ્વલે ફેંકેલ મલ, મૂત્ર વગેરે અપવિત્ર પદાર્થનો વરસાદ યજ્ઞશાળામાં થયો અને એ પોતે પણ હાથમાં ત્રિશૂલ લઈને ઊભેલો જોવામાં આવ્યો ।।૨।।

તેનો દેહ રાક્ષસી વિશાળકાય હતો. એવું લાગતું હતું કે ઢગલાબંધ કાજળનો પર્વત જ હોય. તેની ચોટી અને દાઢીમૂછ તપેલા તામ્બા જેવા લાલ-લાલ હતાં. મોટી-મોટી દાઢો અને ભવાંને લીધે તેનું મોં બહુજ બિહામણું લાગતું હતું. તેને જોઈને ભગવાન્ બલદેવજીએ શત્રુ સેનાનો નાશ કરનાર મુશલનું અને દૈત્યોનું દમન કરનાર હળનું સ્મરણ કર્યું. તેમનું સ્મરણ કરતાં જ તે તરત ત્યાં આવી પહોંચ્યા ।।૩-૪।।

બલદેવજીએ આકાશમાં વિચરતા બલ્વલ દૈત્યને પોતાના હળના આગલા ભાગથી ખેંચી તે બ્રહ્મદ્રોહીના માથા ઉપર ક્રોધ કરીને એક મુશલ ભારે જોરથી માર્યું જેથી તેનું કપાળ ફાટી ગયું અને તે લોહી ઓકતો, આર્ત સ્વરથી ચીસો પાડતો, જેવી રીતે વજ્રના પ્રહારથી ગેરુ વગેરેથી રંગેલો *લાલ પર્વત પડી ગયો હોય તેવી રીતે ધરતી ઉપર પડી ગયો ।।૫-૬।।

વિશેષ : શ્લોક ત્રીજામાં તે મેશના જેવો કાળો છે એમ વર્ણન કર્યું છે. અહીં મુશળના મારથી લોહી પુષ્કળ નીકળતાં તેને લાલ પર્વત જેવો કહ્યો છે.

મુનિઓ બલદેવજીની સ્તુતિ કરતા સત્ય આશિષો આપવા લાગ્યા અને વૃત્રને મારીને ઈન્દ્ર આવ્યા ત્યારે દેવોએ અભિષેક કર્યો હતો તેમ બલદેવજીની ઉપર મન્ત્રાભિષેક કરવા લાગ્યા ।।૭।।

અને લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ અને જેમાં ગૂંથેલાં કમળ કરમાતાં નથી તેવી વૈજયન્તી માળા, બે દિવ્યવસ્ત્રો અને દિવ્ય આભૂષણ આપ્યાં ।।૮।।

એ બ્રાહ્મણોએ ત્યાંથી જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે એ બલદેવજી બ્રાહ્મણોની સાથે કૌશિકી નદી ઉપર આવ્યા એમાં સ્નાન કરીને જ્યાંથી સરયૂ નદી નીકળે છે તે માનસ સરોવર ઉપર ગયા ।।૯।।

સરયૂના કાંઠે-કાંઠે ચાલતાં-ચાલતાં પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાં ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરી દેવો, ઋષિઓ અને પિતરોનું તર્પણ કરી પુલહના આશ્રમ (હરિક્ષેત્ર) માં આવ્યા ।।૧૦।।

ત્યાંથી ગંડકી, ગોમતી (પંજાબમાં હરિક્ષેત્રની પાસે આવેલી) વિપાશા[૧] નદીઓમાં સ્નાન કરી શોણ નદીના તટ ઉપર જઈ ત્યાં સ્નાન કર્યું. પછી ગયામાં[૨] જઈ પિતરોનું યજન-પૂજન કર્યું. પછી ગંગાસાગર સંગમ ઉપર ગયા. ત્યાં પણ સ્નાન વગેરે તીર્થકૃત્યોથી નિવૃત્ત થઈ મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર ગયા. ત્યાં પરશુરામજીનાં દર્શન અને અભિવાદન કર્યાં. ત્યારબાદ સપ્ત ગોદાવરી, વેણા (વિદ્યાનગર સમીપ) પમ્પા અને ભીમરથી વગેરેમાં સ્નાન કરી સ્વામી કાર્તિકના દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી મહાદેવજીના નિવાસરૂપ શ્રીશૈલ પર્વત ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાર બાદ ભગવાન્ બલદેવજીએ દ્રવિડ દેશના પરમ પુણ્યમય સ્થાન વેંકટાચલનાં[૩] દર્શન કર્યાં અને ત્યાંથી તે કામાક્ષી-શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી થઈને તથા શ્રેષ્ઠ નદી કાવેરીમાં સ્નાન કરી પુણ્યમય શ્રીરંગક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા. શ્રીરંગક્ષેત્રમાં ભગવાન્ વિષ્ણુ સદા બિરાજમાન રહે છે ।।૧૧-૧૪।।

વિશેષ : ૧. એક બીજી વિપાશા નદી કાશ્મીરમાં પણ છે.

૨. જેના પિતા હયાત હો તેનાથી ગયા ખાસ ન જવાય. પણ યાત્રા કરવા કોઈ નીકળે અને રસ્તામાં ગયા આવે તો ત્યાં જવામાં વાંધો નહિ.

૩. વેંકટ પર્વત પોતે જ વિષ્ણુરૂપ છે.

ત્યાંથી ઋષભાદ્રિ જ્યાં ભગવાનનું ધામ છે ત્યાં ગયા. ત્યાંથી દક્ષિણ મથુરા થઈને

સમુદ્રના સેતુ ઉપર ગયા કે જે મહાપાતકને દૂર કરે છે ।।૧૫।।

ત્યાં હલાયુધ બલદેવજીએ બ્રાહ્મણોને દશ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. પછી કૃતમાલા, તામ્રપર્ણી, મલય (કુલાચલ)* સુધી આવ્યા. ત્યાં અગસ્ત્ય બેઠા છે તેમને નમસ્કાર કર્યા ત્યારે અગસ્ત્યે આશીર્વાદ આપ્યા. એમને વન્દન કરી આજ્ઞા માગીને દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર જ્યાં કન્યાકુમારી ક્ષેત્ર છે ત્યાં પહોંચ્યા અને દુર્ગાદેવીનાં દર્શન કર્યાં ।।૧૬-૧૭।।

વિશેષ : સમગ્ર ખંડમાં આવેલા મુખ્ય સાત પર્વતો કુલપર્વત (કુલાચલ) કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે : મહેન્દ્ર, મલય, સહ્ય, શુક્તિમાન, ઋક્ષ, વિન્ધ્ય અને પારિયાત્ર.

ત્યારબાદ તે ફાલ્ગુનતીર્થ-અનન્તશયન ક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાંના સર્વશ્રેષ્ઠ પંચાપ્સરસ (પાંચ અપ્સરાઓના) તીર્થમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં સદા સર્વદા વિષ્ણુ ભગવાનનું સાન્નિધ્ય રહે છે. ત્યાં દશ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું ।।૧૮।।

હવે ભગવાન્ બલદેવજી ત્યાંથી નીકળી કેરાળા અને મલબાર માં થઈ ભગવાન્ શંકરના ક્ષેત્ર ગોકર્ણ તીર્થમાં આવ્યા. ત્યાં ભગવાન્ શંકર સદા સર્વદા બિરાજમાન રહે છે ।।૧૯।।

જ્યાં વ્યાસજીએ તપ કરેલ તે 'આર્યા'નામની નદી છે ત્યાં થઈ બલદેવજી શૂર્પારિક આવ્યા. ત્યાંથી તાપી, પયોષ્ણિ અને નિર્વિન્ધ્યા માં સ્નાન કરી દંડકારણ્યમાં આવ્યા ।।૨૦।।

ત્યાંથી નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરી માહિષ્મતી નગરીમાં આવ્યા. ત્યાંથી મનુ તીર્થમાં થઈને પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં બલદેવજી આવ્યા ।।૨૧।।

ત્યાં બ્રાહ્મણોએ કૌરવ પાંડવના યુદ્ધની વાત કરી તે સાંભળીને બધા રાજાઓ મર્યા તેથી પૃથ્વીનો ભાર ઓછો થયો એમ બલદેવજીએ માન્યું ।।૨૨।।

એમણે એમ સાંભળ્યું કે ભીમ અને દુર્યોધન ગદાયુદ્ધ કરે છે, ત્યારે એ બન્નેને લડતા બન્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી બલદેવજી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા ।।૨૩।।

યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, કૃષ્ણ વગેરે બલદેવજીને જોઈને પગે લાગ્યા. શું કહેવાને બલદેવજી અહીં આવ્યા છે એ જાણવામાટે પોતે કાંઈ પણ ન બોલતાં ઊભાં રહ્યાં ।।૨૪।।

બલદેવજીએ બન્નેને હાથમાં ગદા લઈ યુદ્ધ કરતા એકબીજાને જીતવાને માટે ક્રોધ કરતા અને અનેક પ્રકારના પેંતરા લેતા જોયા ત્યારે બલદેવજીએ એમને આ

પ્રમાણે કહ્યુંઃ ।।૨૫।।

"હે રાજા દુર્યોધન! હે ભીમસેન! તમે બન્ને વીર છો, તુલ્ય બળવાળા છો એક શિક્ષણમાં અધિક છે જ્યારે બીજામાં બળ વધારે છે ।।૨૬।।

તમે બરાબર પરાક્રમવાળા હોવાથી એકનો જય થવાનો સમ્ભવ નથી. તેમજ પરાજય પણ કોઈનો થાય એમ લાગતું નથી. તેથી તમારું લડવું ફોગટ છે. તેથી તમે લડતા બંધ રહો એમ હું ઈચ્છું છું" ।।૨૭।।

હે રાજન્! અતિ વેર બંધાઈ જવાથી સાર્થક વાક્યોને પણ બન્નેએ સાંભળ્યાં નહિ; એક બીજાના આગળ-પાછળના બોલેલા કરેલા અપકારનું સ્મરણ કરતા રહીને ગદાયુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું ।।૨૮।।

ભગવાન્ બલદેવજીએ નિશ્ચય કર્યો કે તેમનું પ્રારબ્ધ જ એવું હશે તેથી તે બાબતમાં વિશેષ આગ્રહ રાખ્યા વિના તે દ્વારકા પાછા ફર્યા. દ્વારકામાં ઉગ્રસેન વગેરે ગુરુજનોએ તથા બીજા સમ્બન્ધીઓએ પ્રેમ પૂર્વક સામે આવી તેમનું સ્વાગત કર્યું ।।૨૯।।

ત્યાંથી બલદેવજી ફરી નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં ઋષિઓએ બલદેવજીદ્વારા આનન્દપૂર્વક બધી જાતના યજ્ઞો *કરાવ્યા. બલદેવજીએ તમામ વેદવિરોધ, યુદ્ધને તિલાંજલી આપી દીધી હતી. હે પરીક્ષિત! સાચું પૂછોતો જેટલા યજ્ઞ છે તેબધા બલદેવજીના અંગો જ છે. એમને યજ્ઞ કરવાની જરૂર નહોતીપણ છતાં એમણે યજ્ઞો કર્યા તે લોકસંગ્રહને માટેજ ।।૩૦।।

વિશેષ : યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર જેને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા હોય એટલુંજ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રની સાથે જેને મૈત્રી હોય તેને જ હોય છે.

સમર્થ બલદેવજીએ એમને વિશુદ્ધ જ્ઞાન આપ્યું જેનાથી પોતાના આત્મામાં આ વિશ્વને અને વિશ્વમાં પોતાના આત્માને એ ઋષિઓ જોવા લાગ્યા ।।૩૧।।

પોતાની પત્ની રેવતીજી સાથે અવભૃથ સ્નાન કરી જ્ઞાતિ સમ્બન્ધીથી વીંટાઈ ચન્દ્ર પોતાની ચાન્દનીથી શોભે તેમ, બલદેવજી સારાં આભૂષણ અને વસ્ત્રોમાં શોભવા લાગ્યા ।।૩૨।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ બલદેવજી સ્વયં અનન્ત છે. એમનું સ્વરૂપ મન અને વાણી થી અગોચર છે. તેમણે લીલાને માટે જ આ મનુષ્યના જેવું શરીર ધારણ કર્યું છે. એવા બલશાલી બલદેવજીનાં આવાં ચરિત્રો તો અગણિત છે ।।૩૩।।

શૃણ્વન્ ગૃણંશ્ચરામસ્ય કર્માણ્યદ્ભુતકર્મણઃ ।।
સાયં પ્રાતરનન્તસ્ય વિષ્ણોઃ સ દયિતો ભવેત્ ।।૩૪।।

(બલદેવજીનાં ચરિત્રોનાં શ્રવણ, પાઠ વગેરેની શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિમાં ઉપયોગિતા જણાવતાં કહે છે કે) જે પુરુષ અનન્ત, અદ્ભુત કર્મો કરનારા બલદેવજીનાં ચરિત્રોનું સાંજ સવાર શ્રવણ કરે અને (અર્થનું અનુસન્ધાન હોય કે ન હોય) પાઠ માત્ર કરે તે (આ શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરનાર મારા સેવકનો સેવક છે તેથી જેમ પૌત્ર કરતાં પણ પ્રપૌત્ર-પૌત્રનો પુત્ર વધારે વહાલો લાગે છે તેમ) પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનો અત્યન્ત પ્રિય થઈ જાય છે ।।૩૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) ''બલદેવજીએ કરેલો બલ્વલનો વધ'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ત્રીસમો અને ચાલુ) ઓગણ્યાએંસીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં છોતેરમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૮૦

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૭

શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાનું આખ્યાન

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૩

વિશેષ : બે અધ્યાયથી ભગવાનના મિત્ર સુદામા પાસે લોકમાં પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મીના કારણ રાજ્ય વગેરે ન હોવાથી કેવળ ભગવાન્થી જ પ્રાપ્ત થયેલ સમ્પત્તિનું વર્ણન કરે છે. આ ૮૦ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાને સમ્પત્તિ બિલકુલ ન હતી એમ કહેવામાં આવે છે. ચતુર પરીક્ષિત રાજા બલદેવજીના ચરિત્રને સાંભળીને દિલગીર થયા તેથી ભગવાનની વિશેષ લીલા સાંભળવામાટે અહીં પ્રશ્ન કરે છે. (કારિકા)

રાજોવાચ

ભગવન્ યાનિ ચાન્યાનિ મુકુન્દસ્ય મહાત્મનઃ ।।
વીર્યાણ્યનન્તવીર્યસ્ય શ્રોતુમિચ્છામહે પ્રભો ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું : હે ભગવન્! મોક્ષ, મહત્તા અને સ્વ સ્વરૂપ નું દાન કરવા જ પ્રકટ થયેલ શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમો અનન્ત છે. હવે અમે આપની પ્રકટ અને અપ્રકટ ઐશ્વર્યપૂર્ણ બીજી લીલાઓ સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ. અમારી આ જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા સમર્થ આપ જ છો, બીજું કોઈ નહિ ।।૧।।

હે બ્રહ્મન્! આ જીવ વિષયસુખ પાછળ દોડતાં-દોડતાં દુઃખી-દુઃખી થઈ ગયો છે. વિષયો તેને બાણોની જેમ સદા ત્રાસ આપતા જ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં એવો કોણ રસનો વિશેષજ્ઞ પુરુષ હશે જે વારંવાર પવિત્ર કીર્તિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની શ્રેષ્ઠ મંગલમયી લીલાઓ શ્રવણ કરીને તેમનાથી વિમુખ થઈ જાય! ગુણાનુરાગી કોઈ પણ ભગવાનની કથામાં તૃપ્ત જ ન થાય ।।૨।।

જે વાણી ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે તેજ સાચી વાણી છે. તેજ હાથ સાચા હાથ છે જે ભગવાનની સેવા કરે છે. તે જ મન સાચું મન છે જે ચરાચર પ્રાણીઓમાં નિવાસ કરનારા ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે અને તે જ કાન, કાન કહેવડાવવાને યોગ્ય છે જે કલ્યાણકારી ભગવાનની કથાઓનું શ્રવણ કરે ।।૩।।

જે ચરાચર જગતને ભગવાનનાં ચલ-અચલ સ્વરૂપ સમજીને નમસ્કાર કરે છે તે જ મસ્તક કહેવાય અને જે સર્વત્ર ભગવદ્ રૂપોનાં દર્શન કરે છે તે જ નેત્ર વાસ્તવમાં નેત્ર છે. શરીરનાં જે અંગ ભગવાન્ અને આપના ભક્તોના ચરણોદકનું સેવન કરે છે અથવા ભગવદ્ ચરણરૂપ ગંગાજીનાં સ્નાન પાન કરે તે જ અંગ વાસ્તવિક રીતે અંગ છે, સાચું પૂછો તો તેમનું જ હોવું સફલ છે ।।૪।।

સૂતજી કહે છે : આ પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીનું હૃદય ભગવાન્ વાસુદેવમાં તલ્લીન થઈ ગયું. તેમણે પરીક્ષિતને આ પ્રમાણે કહ્યું* ।।૫।।

વિશેષ : આને માટે જ ભગવાને પરીક્ષિતનું તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે રક્ષણ કર્યું હતું. શ્રીશુકદેવજીમાટે સૂતજીએ **ભગવાન્ બાદરાયણિઃ** શબ્દો વાપર્યા છે. **''યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ''** જેને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તે-તે રૂપ જ છે. શ્રીશુકદેવજીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં અડગ શ્રદ્ધા હતી. બીજું તે તપ પરાયણ બોરડીઓના વનમાં રહેનારા વ્યાસ ભગવાનના પુત્ર હતા.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! એક બ્રાહ્મણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પરમ મિત્ર હતા. તે મહાન બ્રહ્મજ્ઞાની, વિષયોથી વિરક્ત, શાન્તચિત્ત અને જિતેન્દ્રિય હતા ।।૬।।

તે ગૃહસ્થ હતા છતાં કોઈ પ્રકારના સંગ્રહ-પરિગ્રહ કરતા નહિ. પ્રારબ્ધ અનુસાર જે કંઈ મળી આવતું તેમાં જ તે સન્તોષ માનતા. તેમનાં વસ્ત્રો તો ફાટ્યાં-તૂટ્યાં હતાં જ તેમની પત્નીનાં વસ્ત્રો પણ તેવાં જ હતાં. તે પણ પોતાના પતિની જેમ ભૂખથી દૂબળી જ થઈ ગઈ હતી* ।।૭।।

વિશેષ : ભગવાન્ જ ભગવાનના સખા થઈ શકે છે. ભગવાનના ઐશ્વર્ય વગેરે છ ધર્મો અને સાતમા ધર્મીપોતે છે. તેમ સુદામાજીમાં પણ સાત ધર્મો છે : **૧. બ્રાહ્મણઃ** - શ્રી (લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનન્દરૂપ છે) **૨. બ્રહ્મવિત્તમઃ** - બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ-જ્ઞાન **૩. વિરક્તઃ** - વૈરાગ્ય **૪.પ્રશાન્તાત્મા** - ધર્મી**૫.જિતેન્દ્રિયઃ** - ઐશ્વર્ય ૬.**''યદચ્છયોપપન્નેન વર્તમાનઃ''**- ભગવદિચ્છાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય તેથી સન્તુષ્ટ વીર્ય **૭. ગૃહાશ્રમી** - ગૃહસ્થ-કીર્તિ.

એક દિવસ દરિદ્રતાની પ્રતિમૂર્તિ દુઃખિની પતિવ્રતા ધ્રૂજતી-ધ્રૂજતી પોતાના પતિદેવની પાસે ગઈ અને કરમાઈ ગયેલ મોઢે કહ્યું ।।૮।।

હે બ્રહ્મન્! (ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ આપમાં સ્થાપ્યું છે તેથી આપ ભગવત્સ્વરૂપ છો. તેથી જ) સાક્ષાત્ લક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આપના સખા છે. શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણોના ભક્ત, સ્વતઃ ઉદાર અને શરણે જનારને સર્વ નિઃસંકોચ આપી દે છે. (શરણે ન જાઓ અને એમને એમ પણ જાઓ તો પણ આપશે એ બીજા 'ચ' નો અર્થ છે) પરમ ભક્તોના તો સ્વામી જ છે. (એટલે સેવકો તેમની પાસે જતાં આપને રોકી શકશે નહિ) ।।૯।।

હે મહાભાગ! એઓ સત્પુરુષના પરમ હિતૈષી છે, તો આપ કુટુમ્બી છો, ગૃહસ્થાશ્રમમાં દુઃખ ભોગવો છો તેથી આપ આપના એ મિત્રની પાસે જાઓ તો આપને બહુ દ્રવ્ય આપશે ।।૧૦।।

ભોજ, વૃષ્ણિ અને અન્ધકવંશી યાદવોના સ્વામીના રૂપમાં દ્વારકામાં બિરાજે છે. આપ એટલા ઉદાર છે કે જે આપનાં ચરણકમલનું સ્મરણ કરે તેને પોતાનો આત્માનન્દ પણ આપી દે તો પછી અર્થ કામ જે આપને બહુ પ્રિય નથી તે ભજનારને આપે એમાં તો શું જ કહેવું? કેમકે એ જગતના ગુરુ છે, હિતોપદેશ કરનાર આપણું હિત થાય તેવું જ આપે. એમનાથી અહિત કરે તેવું મળવાની શંકાને અવકાશ નથી, તો

આપ એકવાર તો આપના સખાને મળો ।।૧૧।।

એમ એમની સ્ત્રીએ બહુ વાર પ્રાર્થના કરી ત્યારે વિપ્રને વિચાર આવ્યો કે ઉત્તમ પુરુષો જેમનાં ગુણગાન કરે છે તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થઈ જશે એ તો જીવનનો એક અણમોલ લહાવો છે ।।૧૨।।

આવો વિચાર સુદામાના મનમાં આવતાં એમણે દ્વારકા જવાનો બુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યો પણ ભગવાનની પાસે ખાલી હાથે ન જવાય તેથી સ્ત્રીને કહ્યું:''હે કલ્યાણિ! હું ત્યાં જાઉં પણ કાંઈ આપણા ઘરમાં આવી ચીજ છે કે જે ત્યાં ભેટ તરીકે આપી શકાય? એવી વસ્તુ હોય તો લાવ એટલે હું જાઉં'' ।।૧૩।।

પતિવ્રતાએ પતિની ઈચ્છા જાણી પડોશના બ્રાહ્મણો પાસે યાચના કરી ચાર મૂઠી પૌંવા લાવી એને એક વસ્ત્રના ટુકડામાં બાંધી ભગવાનને ભેટ ધરવા માટે તૈયાર કરીને પોતાના પતિને આપ્યા ।।૧૪।।

બ્રાહ્મણદેવતા સુદામાએ પોટલી લઈને ચાલ્યા. દ્વારકાને માર્ગે ચાલતાં વિચાર કરે છે કે ''મને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કેમ થશે?'' એમ ચિન્તન કરતા દ્વારકા પહોંચ્યા ।।૧૫।।

ત્રણ પહેરા અને ત્રણ દરવાજા ઓળંગી આગળ ચાલતાં જ્યાં ન પ્રવેશી શકાય તેવા અન્ધક વૃષ્ણિ વગેરે ભગવાનના ભક્તોના મહેલો આવ્યા ।।૧૬।।

તેમનીવચ્ચે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સોળ હજાર રાણીઓના મહેલો હતા. તેમાંથી એકમા તે બ્રાહ્મણ દેવતાએ પ્રવેશ કર્યો.(બ્રાહ્મણ જાણી કોઈએ રોક્યાનહિ) તે મહેલ ખૂબ સજાવેલો-શણગારેલો હતો. દ્વારકામાં વૈકુંઠનો આવેશ, સુદામાજી બ્રાહ્મણ, શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ બ્રહ્મના મહેલમાં સુદામાજીએ પ્રવેશ કર્યો ત્યાં તો જાણે બ્રહ્માનન્દમાં ડૂબી ગયા હોય તેવો અનુભવ થયો ।।૧૭।।

તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પ્રાણપ્રિયા (લક્ષ્મણાજી) ના પલંગ ઉપર બિરાજેલા હતા. બ્રાહ્મણ દેવતાને દૂરથી જ જોઈ આપે એકદમ ઊભા થઈ એમની પાસે જઈ અત્યન્ત આનન્દથી તેમને ભુજપાશમાં બાંધી દીધા ।।૧૮।।

હે પરીક્ષિત! કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પ્રિય મિત્ર અને વિપ્રર્ષિ એવા સુદામાના અંગસ્પર્શથી એટલો બધો આનન્દ થયો કે ભગવાનનું મન જાણે કે તેમને જોવા નેત્રદ્વારા બહાર આવવાની કોશિષ કરે છે અને તેથી નેત્રોને શ્રમ થવાથી સ્વેદની જેમ જાણે કે હર્ષાશ્રુ ટપકી પડ્યાં ।।૧૯।।

એ પછી સુદામાજીને અન્દર લઈ જઈ પોતે બિરાજતા હતા તે પલંગ ઉપર બેસાડી તેમની પૂજા કરતાં પગ ધોવાનું જળ લાવી એમના પગ જાતે ધોઈને ।।૨૦।।

હે રાજન્! પોતે લોકોને પવિત્ર કરનાર છે છતાં એ બ્રાહ્મણના ચરણક્ષાલન જળને પોતાના મસ્તક ઉપર ચડાવ્યું, પછી દિવ્ય સુગન્ધવાળાં ચન્દન, અગરુ, કેસર વગેરેથી બ્રાહ્મણને અનુલેપન કર્યું ।।૨૧।।

સુગંધવાળા ધૂપ અને દિપાવલી થી તેમની આરતી ઉતારી એમનું પૂજન કરી એમને તામ્બૂલ તથા વિધિનું પરિપાલન કરવા વૃષભ અર્પણ કરી તેમનું સ્વાગત કર્યું ।।૨૨।।

બ્રાહ્મણ દેવતાએ જીર્ણ–શીર્ણ કપડાં પહેર્યાં હતાં. શરીર મલિન અને દુર્બલ હતું. શરીર ઉપર નસેનસ દેખાતી હતી. તેવા દુર્બલ બ્રાહ્મણને (લક્ષ્મીજીના આવેશયુક્ત) દેવી લક્ષ્મણાજી ચમર ઢોળવા લાગ્યાં ।।૨૩।।

પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અતિશય પ્રેમથી આ મેલા–ઘેલા અવધૂત બ્રાહ્મણની પૂજા પોતે કરી રહ્યા છે તે જોઈને રાણીવાસની સ્ત્રીઓને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું ।।૨૪।।

તેઓ આપસમાં કહેવા લાગ્યાં ‘‘ભિખારી, નિર્ધન, નિન્દનીય અને નિસ્તેજ એવા આ અવધૂતે એવું તે ક્યું પુણ્ય આ લોકમાં કર્યું હશે કે જેથી ત્રણ લોકના ગુરુ અને લક્ષ્મીજી ના નિવાસરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં તેનો આદર–સત્કાર કરી રહ્યા છે! જુઓ તો ખરાં તેમણે પોતાના પલંગ ઉપર સેવા કરતાં લક્ષ્મીસ્વરૂપ શ્રીલક્ષ્મણાજીને છોડીને આ બ્રાહ્મણને, પોતાના મોટાભાઈ બલદેવજીની જેમ છાતી સરસા ચાંપ્યા છે!’’ ।।૨૫–૨૬।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને તે બ્રાહ્મણ બન્ને એકબીજાના હાથ પકડી પોતાના પૂર્વજીવનની એ રસમય ઘટનાઓનું સ્મરણ અને વર્ણન કરવા લાગ્યા જે ગુરુકુલમાં રહેતી વખતે બની હતી ।।૨૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ધર્મના મર્મજ્ઞ બ્રાહ્મણદેવ! ગુરુદક્ષિણા આપી જ્યારે આપ ગુરુકુલથી પાછા આવ્યા ત્યારે આપે આપને અનુરૂપ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું કે નહિ? એ વાત પ્રથમ કહો ।।૨૮।।

હું જાણું છું કે આપનું ચિત્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પ્રાયઃ વિષયભોગમાં આસક્ત નથી. હે વિદ્વન્! (જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે શરીરનો અધ્યાસ છૂટી જાય છે

તેથી શરીરને પ્રિય ઘરમાં પ્રીતિ ન હોય) એ પણ હું જાણું છું કે (ગાય, ભૂમિ, સુવર્ણ વગેરે) ધનમાં પણ આપની કોઈ ખાસ પ્રીતિ નથી ।।૨૯।।

જગતમાં એવા લોકો વિરલા જ હોય છે જે નિષ્કામ થઈ ફલની આશા રાખ્યા વિના જ કર્મો કરે છે. તેઓ સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવવા કર્મો કરે છે. તેઓ મારી જેમ લોકશિક્ષાનેમાટે કર્મો કરી દૈવી પ્રકૃતિને છોડી દે છે ।।૩૦।।

હે બ્રાહ્મણ શિરોમણિ! શું તમને એ વખતની યાદ આવે છે જ્યારે આપણે બન્ને ગુરુકુલમાં સાથે રહેતા હતા? ખરેખર ગુરુકુલમાં જ દ્વિજાતિઓને ખરેખર જ્ઞાતવ્ય (જાણવા જેવી વસ્તુ-ઈશ્વર અને પ્રમાણો) વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે જે દ્વારા તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૩૧।।

આ સંસારમાં આ શરીરને આપનાર પિતા પ્રથમ ગુરુ છે. ત્યારબાદ ઉપનયન સંસ્કાર કરી સત્કર્મોની શિક્ષા આપનાર બીજા ગુરુ છે. તે મારી જેમ જ પૂજ્ય છે. ત્યાર પછી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર ગુરુ તો મારુંજ સ્વરૂપ છે. વર્ણાશ્રમીઓના આ ત્રણ ગુરુ હોય છે ।।૩૨।।

હે બ્રાહ્મણ દેવ! ગુરુના સ્વરૂપમાં હું જ છું. આ જગતમાં વર્ણાશ્રમીઓમાંથી જે લોકો પોતાના ગુરુદેવના ઉપદેશ પ્રમાણે અનાયાસ જ-સહજમાં ભવસાગર પાર કરી લે છે તે પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ના સાચા જાણકાર છે ।।૩૩।।

હે પ્રિય મિત્ર! ગુરુદેવની સેવા-શુશ્રૂષાથી હું જેટલો સન્તુષ્ટ થાઉંછું તેટલો હું(ગૃહસ્થોના ધર્મ)યાગ અને પ્રજા ઉત્પાદનથી (વાનપ્રસ્થના ધર્મ) તપથીઅને (પરમહંસના ધર્મ) ઉપરામ-તમામ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિથી પણ એટલો સન્તુષ્ટ થતો નથી કારણ કે પ્રાણીમાત્રમાં હુંજ વસેલો છું* ।।૩૪।।

વિશેષ : યજ્ઞ કરવામાં હિંસા કરવી પડે છે. પ્રજોત્પત્તિમાં પણ ક્લેશ છે. તપથી શરીરને ક્લેશ થાય છે. ઉપરામ (પરમહંસના ધર્મ) માં પણ શરીર અને ઈન્દ્રિયો ને ક્લેશ આપવામાં આવે છે. આમ આ બધા ધર્મો ક્લેશ કરનારા હોવાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી. જ્યારે ગુરુ સેવામાં ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને આનન્દ થાય છે તેથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું.

આપણે ગુરુકુલમાં વસતા હતા ત્યારે ગુરુપત્નીએ આપણને લાકડાં લેવા મોકલેલા એ વાત તમને યાદ આવે છે કે? ।।૩૫।।

હે દ્વિજ! આપણે ઘોર અરણ્યમાં પહોંચેલા ત્યાં વર્ષાઋતુ નહોતી છતાં વાયુ અને વરસાદ બહુ થયો, કાનથી સહન ન થાય તેવી મેઘગર્જના થઈ હતી ।।૩૬।।

એટલામાં સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો, દિશાઓમાં અન્ધકાર છવાઈ ગયો. ધરતી ઉપર તો બધું એવું જળબમ્બાકાર થઈ ગયું કે ક્યાં નદી છે, ક્યાં ધરતી છે તેની ખબર જ પડતી નહોતી. (ગુરુના)ઘેર પાછા આવવાનો કોઈ રસ્તો સૂઝતો ન હતો ।।૩૭।।

એ વરસાદ નહોતો, પ્રલયની જ નાની આવૃત્તિ હતી, નાનેરો પ્રલય જ હતો. આંધીના ઝપાટા અને વર્ષાના કડાકા થી આપણ ત્રણેને ભારે પીડા થઈ અને દિશાનું ભાન ન રહ્યું. આપણે ભૂખ્યા તરસ્યા અત્યન્ત વ્યાકુલ થઈ ગયા અને (છૂટા ન પડી જવાય એટલામાટે) એકબીજાના હાથ પકડી રાખી જંગલમાં આમ-તેમ ભટકતા રહ્યા ।।૩૮।।

આ બધી વાત જાણતાં સાન્દીપની ગુરુ દિવસ ઊગતાં પહેલાં જ આપણી શોધમાં નીકળી પડ્યા અને વનમાં આવ્યા. ત્યાં એમણે આપણને ઠંડીથી થરથરતા જોયા ।।૩૯।।

તે કહેવા લાગ્યા, ‘‘હે પુત્રકો! તમે અમારે માટે બહુ દુઃખી થયા. દરેક પ્રાણીને પોતાનું શરીર સૌથી વધારે વહાલું હોય છે છતાં તમે એ શરીરની પરવા કર્યા વગર મારા કામમાટે અહીં આવ્યા ।।૪૦।।

ગુરુના ઋણથી મુક્ત થવામાટે સત્-શિષ્યોનું એટલું જ કર્તવ્ય છે કે તેઓ વિશુદ્ધ ભાવથી પોતાનું સર્વસ્વ અને શરીર પણ ગુરુદેવની સેવામાં સમર્પણ કરી દે ।।૪૧।।

હે દ્વિજ શિરોમણિઓ! હું તમારા ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન છું. તમારી બધી ઈચ્છા-અભિલાષાઓ પૂર્ણ હો અને તમે અમારી પાસેથી જે વેદાધ્યયન કર્યું છે તે તમને સદા કંઠસ્થ રહે તથા આ લોક અને પરલોક માં ફલસાધક થાય’’ ।।૪૨।।

ગુરુકુલમાં આપણા નિવાસ દરમ્યાન આપણા જીવનમાં આવી અનેક ઘટનાઓ બની હતી. એ શંકા વગરની વાત છે કે ગુરુદેવની કૃપાથી જ મનુષ્ય પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે ।।૪૩।।

બ્રાહ્મણ દેવતાએ કહ્યું : હે દેવતાઓના આરાધ્ય દેવ જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ! હવે ભલા અમારે શું કરવાનું બાકી રહ્યું? કારણ કે સત્ય સંકલ્પ પરમાત્મા આપની સાથે અમને ગુરુકુલમાં રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું ।।૪૪।।

યસ્યચ્છન્દોમયં બ્રહ્મ દેહ આવપનં વિભોઃ ।।
શ્રેયસાં તસ્ય ગુરુષુ વાસોઽત્યન્તવિડમ્બનમ્ ।।૪૫।।

હે પ્રભો! છન્દોમય વેદ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોનો મૂલ

સ્રોત છે; આપનો દેહ તે જ વેદસ્વરૂપ છે. તે જ આપ વેદોનો અભ્યાસ કરવામાટે ગુરુકુલમાં નિવાસ કરો તે મનુષ્ય લીલાનો અભિનય નહિ તો બીજું શું છે? ।।૪૫।।

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો) ''શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાનું આખ્યાન''નામનો (ઉત્તરાર્ધનો એકત્રીસમો અને ચાલુ) એંશીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૭૭મો) અધ્યાયસમ્પૂર્ણ થયો.

ફંડ-ફાળામાટે, આજીવિકામાટે દક્ષિણા લઈને કે મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવતકથા કરવી, બેસાડવી કે સાંભળવી એ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ ઘોર પાપ છે, ગુરુદ્રોહ છે

અધ્યાય ૮૧

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૮

ભગવાને સુદામાને સમ્પત્તિ આપી

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૪

વિશેષ : આ એકાશીમા અધ્યાયમાં પુરુષાર્થપણાથી સુદામાએ ભગવાન્ પ્રકટ થયેલા જાણ્યા છે તેથી ભગવાન્ પોતાનું કર્તવ્ય જાણીને એને સમ્પત્તિ આપે છે એ વાત કહેવાય છે. મર્યાદાથી પ્રેરાયેલી લક્ષ્મી અહીં સ્થિર થાય છે તેથી ભગવાન્ અહી એના પૌંવા આરોગે છે. સ્ત્રીએ ભેટ આપી છે તે આપે તો પણ તેજની હાનિ થાય તેથી ભગવાને પોતે એની સ્ત્રીએ આપેલી ભેટ લીધી અને લક્ષ્મી પણ એને લીધે એની સ્ત્રીને જ આપી. એ આપવામાટે જ પોતે એ પૌંવા આરોગ્યા. ભગવાન્ એક મૂઠી આરોગે તો આખું જગત્ તૃપ્ત થાય એ વાત પાંડવોના વનવાસ વખતે દુર્વાસા ત્યાં આવ્યા છે અને ભગવાને શાકનું પત્ર મુખમાં મૂકી સર્વને તૃપ્ત કર્યા છે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. બીજી મૂઠી આરોગતાં પરલોકનું ફલ સિદ્ધ થાય છે. ત્રીજી આરોગે તો લક્ષ્મી દેવતા એને તાબે થાય અને ત્યાર પછી ચોથી મૂઠી આરોગે તો પોતાના આત્માનું દાન કરી દે એવી બુદ્ધિથી સુદામાપત્નીએ ચાર મૂઠી પૌંઆ આપેલ, ચારેય મૂઠી જો ભગવાન્ આરોગે તો તેનું પૂરેપૂરું ફલ મળે. તેથી એક જ મૂઠી ભગવાનના પેટમાં ગઈ. તેથી લક્ષ્મણાજીમાં રહેલા

લક્ષ્મીજીએ નિષેધ કર્યો. (કારિકા)

શ્રીશુક ઉવાચ

સ ઇત્થં દ્વિજમુખ્યેન સહ સંકથયન્ હરિઃ ।।
સર્વભૂતમનોઽભિજ્ઞઃ સ્મયમાન ઉવાચ હ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : બ્રાહ્મણ દેવતા સુદામાની સાથે એમ વાતો કરતા-કરતા, સર્વ પ્રાણીના મનની વાત જાણનાર *હરિ ભગવાન્ જરા મન્દહાસ્ય કરીને બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

વિશેષ : જે વસ્તુની કામના કરી હોય તે નિર્દોષ હોય તો ભગવાન્ તે વસ્તુ ભક્તને આપે છે. ભગવાન્ અલૌકિક સમ્પત્તિ આપે તો એમાંથી દોષ ઉત્પન્ન ન થાય. સુદામાને કામના નથી તેથી એમને કાંઈ આપવાનું નથી. એ પોતે લક્ષ્મીમાટે આવ્યા નથી પણ સ્ત્રીએ એમને મોકલ્યા છે તેથી આ ફલ એમની સ્ત્રીને મળવું જોઈએ એમ ભગવાને વિચાર કર્યો અને સ્ત્રીએ મોકલેલી ભેટને લઈને તેમની સ્ત્રીને સમ્પત્તિ આપી છે તેથી પ્રથમ અર્ધ ઋષિ સુદામાને કહેવાથી એમની સ્ત્રીમાં એવા ધર્મ નથી એમ કહ્યું. ભગવાન્ પાસે ભક્ત સમ્પત્તિ પણ ન માગે એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

બ્રાહ્મણનું પ્રિય કરવા મન્દહાસ્ય સહિત વિનોદ કરતા તેના ઉપર પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ જોઈ સત્પુરુષોના એક માત્ર આશ્રયરૂપ ભગવાન્ એની તરફ જોઈ બોલ્યા ।।૨।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! તમે મારે માટે ઘેરથી શી ભેટ આપવાની લાવ્યા છો? કેમકે મારો ભક્ત મને થોડું આપે તો પણ એ પ્રેમથી આપે તેથી મને એ ઘણું લાગે છે. સ્નેહ વગરનો ઘણું આપે છતાં એનાથી મને સન્તોષ થતો નથી* ।।૩।।

વિશેષ : પ્રભુ પાસે અથવા યાત્રામાં જઈએ ત્યારે પ્રભુને સમર્પણ કરવાની સામગ્રી ઘેરથી જ લઈ જવી જોઈએ. શાસ્ત્રની વિધિનું પાલન કરવા રસ્તામાં ખરીદેલી કે લીધેલી વસ્તુથી પ્રભુને સન્તોષ થતો નથી. આખી દ્વારકામાં મુઠ્ઠીભર પૌંઆને જ ભગવાન્ પ્રેમોપહાર માને છે. પ્રેમ અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. મારો (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો) આ નિયમ છે કે પ્રેમથી લાવેલું જ હૃદયથી લાવેલું હોય છે, કારણ કે હૃદય અણુમાત્ર છે અને હું હૃદયરૂપ છું અને તે રૂપે જ પૌંઆ ગ્રહણ કરું છું. એટલે અણુમાત્ર પણ લાવેલી ભેટ મારી બરાબર હોવાથી હું આરોગીશ. તે મારે માટે બહુ થઈ પડશે. અભક્તે લાવેલી ભેટ, બહારની દૃષ્ટિએ ભેટ લાગે છેપણ બહાર તો બ્રહ્માંડ છે એટલે અભક્તની ભેટ આવે ત્યારે હું પણ બ્રહ્માંડરૂપ થાઉં છું. અભક્ત એટલે લૂખો, સ્નેહ

વગરનો. સ્નેહ=૧.પ્રેમ ૨.ઘી. લોકમાં પણ ઘીમાં બનાવેલ ભોજનથી સન્તોષ થાય છે, લૂખા ભોજનથી નહિ. (શ્રીસુબોધિનીજી)

પત્ર, પુષ્પ ફલ અને જલ જેમને ભક્તિથી આપવાને માટે યત્ન કરેછે. તેમ કરીને પ્રયત્ન પૂર્વક આપેછે અને સ્નેહથી આપે છેતેને હું આરોગું છું ।।૪।।*

વિશેષ : ભક્ત્યુપહૃતમ્ - ભક્તિપૂર્વક સમર્પણ કરેલું. બજાર વગેરે સ્થાનેથી સામગ્રી લાવવામાં આવે ત્યાંથી માંડીને ભોગ ધરતાં સુધી અવિચ્છિન્ન સ્નેહ હોવો અનિવાર્ય છે. **અહમ્** - હું પુરુષોત્તમ. મારે માટે સમ્પાદન કરેલી વસ્તુ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ગમે ત્યાં, જંગલમાં કે પર્વતની ટોચ ઉપર પણ હું તેનું ભક્ષણ કરું છું.

ખરેખર તો બધી જ વસ્તુઓનો સમાવેશ ચારમાં જ થઈ જાય છે, દા.ત. અન્નવસ્ત્રાદિ ફલ જ છે. દૂધ, શેરડીનો રસ વગેરે જલ, તામ્બૂલ, તુલસી વગેરે પત્ર અને સુવર્ણ, રત્ન વગેરે પુષ્પ જ છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્ અશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ।।૧૦।૮૧।૪।।

''તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્'' ભગવાન્ તો સ્વસમ્બન્ધી વસ્તુનો જ અંગીકાર કરે છે, કોઈ પણ પ્રકારે પરસમ્બન્ધી વસ્તુનો અંગીકાર નથી કરતા. આમ હોવાથી, શ્રીને ભોગ ધર્યા પછી પાછળથી પણ વસ્તુ (પ્રસાદ વગેરે) આપણા ઉપયોગમાં આવશે એવું ભાન થાય તો તે વસ્તુને થોડો પણ પરસમ્બન્ધ થવાથી તે વસ્તુનો ભગવાન્ સાક્ષાત્ અંગીકાર કરતા નથી. સર્વથા (બિલકુલ) અન્યસમ્બન્ધ રહિત કેવલ ભગવત્સમ્બન્ધી અને બીજા બધાને અનુપયોગી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે માત્ર તુલસી છે તેથી સાક્ષાત્ અંગીકાર તુલસીનો જ કરે છે. બીજી બધી વસ્તુઓને તેવી બનાવવા તુલસીનો સમ્બન્ધ કરાવવામાં આવે છે અને ત્યારે જ ભગવાન્ તે-તે વસ્તુઓનો અંગીકાર કરે છે, સાક્ષાત્ નહિ. તેથી જ ભોગ ધરતી વખતે તુલસી સમર્પવામાં આવે છે. તુલસી સમર્પવાથી બધી વસ્તુઓ અન્યસમ્બન્ધથી રહિત થઈ જાય છે.

બ્રહ્મસમ્બન્ધ વખતે પણ આટલામાટે જ તુલસીદ્વારા સર્વ સમર્પણ કરવામાં આવે છે કારણ કે ભગવાન્ અન્ય દૃષ્ટિ રહિત સ્વકીયોનો જ અંગીકાર કરે છે. (નોટ : **'તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્'** ઉપર શ્રીહરિરાયજી મહાપ્રભુજીનો સ્વતન્ત્ર લેખ 'વેણુનાદ' માસિક સં.૧૯૭૮ ચૈત્ર-વૈશાખના અંકના પૃષ્ઠ ૧૫૫ ઉપર પ્રગટ થયેલ તેના આધારે)

એમ ભગવાને કહ્યું તો પણ લક્ષ્મીના પતિ શ્રીકૃષ્ણને આ કેમ અપાય એમ જાણી બ્રાહ્મણદેવતા તો શરમાઈ ગયા, નીચું જોઈ ગયા અને ચાર મૂઠી પૌંઆ લાવ્યા હતા તે

આપ્યા નહિ ।।૫।।

હે રાજન્! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણીમાત્રના હૃદયની બધી વાત જાણે છે. ભગવાને વિચાર્યું કે આ બ્રાહ્મણને તો તેની પત્નીએ મોકલ્યો છે તેથી આવ્યો છે, પહેલેથી જ એ મારો ભક્ત છે અને તેની ભક્તિને તેણે કદી કામનાથી અભડાવા દીધી નથી; તે નિષ્કામ ભક્ત છે તેથી તેને તો મારું સ્વરૂપ જ આપવું પડશે. મારો એ સખા છે તેથી મારું પ્રિય કરવાને માટે મારી પાસે આવ્યો છે. તેથી આના સમ્બન્ધને લીધે દેવોને પણ દુર્લભ સમ્પત્તિ (તેની પત્નીને) આપીશ ।।૬-૭।।

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેનાં વસ્ત્રમાંથી ચીંથરાંની એક પોટલીમાં બાંધેલા પૌંઆ, ''અરે, આ શું છે?'' એમ કહી (તેનું ધ્યાન નહોતું ત્યારે) ખેંચી લીધા ।।૮।।

અને આદરપૂર્વક કહેવા લાગ્યા, ''મિત્ર, આ તો તમે મારે માટે અત્યન્ત પ્રિય ભેટ લાવ્યા છો. આ (ભક્તિમાં ભીંજાવેલા) પૌંઆ માત્ર મને જ નહિ, સમગ્ર વિશ્વને તૃપ્ત કરી દેવા પૂરતા છે ।।૯।।

એમ બોલી એક મૂઠી એમાંથી લઈ ભગવાન્ આરોગી ગયા અને બીજી આરોગવામાટે લેવા ગયા ત્યાં (લક્ષ્મણાજી સ્વરૂપ) લક્ષ્મીજીએ ભગવાનનો હાથ પકડી લીધો કેમકે લક્ષ્મીજી તો ભગવત્પરાયણ છે તેથી પોતાની સ્થિતિ ભગવાન્ પાસે રહે એટલામાટે એમને બીજી મૂઠી લેતાં નિષેધ કરવો પડ્યો ।।૧૦।।

હે વિશ્વાત્મન્! બસ, બસ. મનુષ્યને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ સમસ્ત સમ્પત્તિઓની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આ એક મૂઠી પૌંઆ જ પૂરતા છે કારણ કે આપને માટે એટલા જ પ્રસન્નતાનું કારણ છે ।।૧૧।।

બ્રાહ્મણ એ રાત્રિ તો ત્યાં ભગવાનના મન્દિરમાં જ રહ્યા, ખાધું, પીધું અને પોતે જાણે કે સ્વર્ગમાં રહ્યા હોય એવું સુખ માણ્યું ।।૧૨।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! બીજે દિવસે સુદામાજીએ કહ્યું ''મિત્ર, હવે હું જાઉં છું'' ત્યારે ભગવાને કહ્યું ''ભલે પધારો'' આનન્દઘન શ્રીકૃષ્ણે સુદામાજીને માર્ગમાં એમની સાથે થોડું ચાલીને એમને રાજી કરીને વળાવ્યા અને પોતે પોતાના મહેલે પાછા પધાર્યા. પ્રભુએ સુદામાજીને પ્રત્યક્ષ કંઈ આપ્યું નહિ કારણ કે પોતે વિશ્વભાવ છે, સમગ્ર વિશ્વમાં આપનો અનુભાવ મોજૂદ છે, જે સ્થળે જે વસ્તુની જરૂર હોય તે સ્થળે તે વસ્તુ આપના પ્રતાપથી જ હાજર થઈ જાય છે તો પછી દ્વારકાથી સુદામાજી પાસે વ્યર્થ વજન શા માટે ઉંચકાવવું? ।।૧૩।।

ભગવાને સ્વયં સુદામાજીને કંઈ આપ્યું નહિ, સુદામાજીએ પોતે ભગવાનની પાસે કંઈ યાચના કરી નહિ. (ધન ન મળ્યું તેથી કંઈ જ દુઃખ ન થયું પણ બ્રાહ્મણીને જવાબ શું દઈશ એની ચિન્તા થતાં અને યાચનાને નિમિત્તે દર્શન કરવા ગયા તેથી જરા લજ્જિત પણ થયા) ભગવાનનાં દર્શન થયાં એના અલૌકિક સુખનો અનુભવ કરતા-કરતા પોતાના ઘર તરફ રવાના થયા ।।૧૪।।

સુદામાજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા ‘‘કેટલા આનન્દ અને આશ્ચર્ય ની વાત છે? બ્રાહ્મણોને પોતાના ઈષ્ટદેવ માનનારા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની બ્રાહ્મણ ભક્તિ આજે મેં મારી નજરે જોઈ. ધન્ય છે! જેમના વક્ષઃસ્થલ ઉપર સદા સર્વદા લક્ષ્મીજી બિરાજે છે તેમણે, નજરે જોવો પણ ન ગમે તેવા અત્યન્ત દરિદ્ર મને છાતી સરસો ચાંપી આલિંગન કર્યું! ।।૧૫।।

ક્યાં હું અત્યન્ત પાપી અને દરિદ્રી અને ક્યાં લક્ષ્મીજીના એક માત્ર આશ્રય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ? પરન્તુ આપે, ‘‘જેવો તેવો તો ય આ બ્રાહ્મણ તો છે ને?’’ એમ સમજી મને પોતાની ભુજાઓમાં ભીડી લઈ આલિંગન કર્યું ।।૧૬।।

એટલું જ નહિ, આપે મને તે પલંગ ઉપર સુવડાવ્યો જેના ઉપર આપની પ્રાણપ્રિયા પોઢે છે. જાણે કે હું આપનો ભાઈ હોઉં. ક્યાં સુધી કહું? હું થાકેલો હતો તેથી સ્વયં આપની પટરાણીએ હાથમાં ચમ્મર લઈ મારી સેવા કરી! ।।૧૭।।

બધાના પૂજ્ય દેવો છે. દેવોના પણ પૂજ્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમણે જાતે પગ દબાવવા, ગીતનૃત્યથી મનોરંજન વગેરે ચોસઠ ઉપચારોથી દેવની જેમ મારી પૂજા કરી કારણ કે આપ તો વિપ્રોને જ પોતાના ઈષ્ટ દેવ માને છે ।।૧૮।।

(જગતમાં પાંચ પ્રકારનું સુખ પ્રસિદ્ધ છેઃ) સ્વર્ગ, મોક્ષ, પૃથ્વી અને રસાતલની સમ્પત્તિ તથા સમસ્ત યોગસિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિનું મૂલ આપના ચરણોની સેવા જ છે ।।૧૯।।

ધનથી અવશ્ય મદ થાય, મદથી ભગવાનને ભૂલી જવાય. ભગવાનને ભૂલાય એટલે સર્વનાશ થાય એમ સમજીને જ દયાળુ ભગવાને મને વધારે ધન ન આપ્યું’’ ।।૨૦।।

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા-કરતા બ્રાહ્મણ દેવતા પોતાના ઘરની પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં જુએ છે તો સૂર્ય, અગ્નિ અને ચન્દ્રમાના જેવાં તેજસ્વી વિમાનો ઘર ઉપર ઊડી રહ્યાં છે ।।૨૧।।

ઠેકઠેકાણે (ફલપ્રધાન) ઉપવનો, (પુષ્પપ્રધાન) ઉદ્યાનોમાં ઝુંડના ઝુંડ રંગબેરંગી પક્ષીઓનાં સમૂહો કલરવ કરી રહ્યાં છે. સરોવરોમાં (રાત્રે ખીલતાં) કુમુદ, દિવસે ખીલતાં અમ્ભોજ (કમળ) સન્ધ્યા વખતે ખીલતાં કલ્હાર (કમળ) અને રાત્રે વિકસતાં ઉત્પલ (નામનાં કમળ) શોભી રહ્યાં છે ।।૨૨।।

સુન્દર-સુન્દર પુરુષો અને હરિણીના જેવાં નેત્રોવાળી યુવતીઓ સારા શૃંગાર કરી આમ-તેમ ફરી રહ્યાં છે. તે સ્થાનને જોઈને બ્રાહ્મણ દેવતા વિચારવા લાગ્યા, ''આ હું શું જોઈ રહ્યો છું? આ કોનું સ્થાન હશે? હું રહેતો હતો તે જ સ્થાન જો આ હોય તો તે આવું કેમ થઈ ગયું?'' ।।૨૩।।

આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે ત્યાં તો દેવતા જેવા તેજસ્વી સ્ત્રી પુરુષો અનેક પ્રકારનાં વાજાંની સાથે તુમુલ સ્વરથી ગાતાં-ગાતાં (અત્યાર સુધી જેમનો દેખાવ દરિદ્રી જેવો હતો પણ હવે ભાગ્ય ખૂલી જવાથી જેમનું સ્વરૂપ દેવેન્દ્ર જેવું બની ગયું છે તેવા) મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણ્ (સુદામાજી) નું સ્વાગત કરવામાટે આવી પહોંચ્યા ।।૨૪।।

(આ દરમ્યાન ત્યાં ઈન્દ્રની રાજધાની અમરાવતીનો અને તેમની પત્નીમાં ઈન્દ્રાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ ગયો હતો) પતિ દેવનું શુભ આગમન સાંભળી બ્રાહ્મણીનાં નેત્રો અતિ આનન્દથી ખીલી ઊઠ્યાં. તે એકદમ જલદી-જલદી ઘરમાંથી બહાર નીકળી, (એકાએક સર્વ આભૂષણોથી આભૂષિત અને ઐશ્વર્ય યુક્ત થઈ ગઈ તેથી) તે એવી લાગતી હતી કે જાણે મૂર્તિમતી લક્ષ્મીજી કમલ વનમાંથી પધાર્યાં હોય ।।૨૫।।

પાસે આવી પતિને જોઈને પતિવ્રતાને નેત્રમાં પ્રેમનાં આંસુ આવ્યાં તેથી આંખ મીંચાઈ ગઈ, બુદ્ધિથી નમસ્કાર કર્યા અને મનથી પતિને આલિંગન કર્યું ।।૨૬।।

જેમણે સોનાના હાર ગળામાં પહેર્યાં છે તેવી દાસીઓની વચ્ચે વિમાનમાં બેઠેલી દેવાંગનાઓ જેવી તે અત્યન્ત શોભાયમાન અને દેદીપ્યમાન થઈ રહી હતી. તેને આ રૂપમાં જોઈ સુદામાજીને આશ્ચર્ય થયું કે કેવું અલૌકિક ચરિત્ર મારા પ્રભુનું છે! ।।૨૭।।

પોતે એને જોઈને પ્રસન્ન થયા અને એની સાથે પોતાના મન્દિરમાં આવ્યા ત્યાં તો મહેન્દ્રનું ભવન હોય તેવું હજારો મણિઓના સ્તમ્ભવાળું પોતાનું ઘર જોયું ।।૨૮।।

સુવર્ણના સાજવાળા હાથીદાન્તના બનેલા પલંગો ઉપર દૂધના ફીણ જેવા શ્વેત

અને કોમલ બિછાનાં બિછાવવામાં આવ્યાં હતાં. સોનાની દાંડીવાળા ઘણા બધા ચામર યથાસ્થાન રાખેલ હતા ।।૨૯।।

સિંહાસનો સોનાનાં હતાં અને તેમના ઉપર કોમલ ગાદીઓ ગોઠવી દેવામાં આવી હતી. મોતીઓની લટીઓવાળા ચન્દરવા પણ ઝગમગી રહ્યા હતા ।।૩૦।।

ભીંતો સ્વચ્છ સ્ફટિકમણિ તથા લીલમની હતી અને રત્નનિર્મિત સ્ત્રીઓની પ્રતિમાઓના હાથમાં રત્નોના દીવાઓ પ્રકાશી રહ્યા હતા ।।૩૧।।

આ પ્રમાણે સર્વ સમ્પત્તિઓની રેલમછેલ જોઈ તથા તેનું કોઈ પ્રત્યક્ષ કારણ ન જણાતાં સાવધાન થઈ બ્રાહ્મણ દેવતા વિચાર કરવા લાગ્યા કે આટલી સમ્પત્તિ મારે ત્યાં ક્યાંથી? ।।૩૨।।

તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા ''ઓહો! હું જન્મથી જ ભાગ્યહીન અને દરિદ્ર છું. તો પછી મારી આ અઢળક સમ્પત્તિ-સમૃદ્ધિનું કારણ શું હોઈ શકે? ચોક્કસ, લક્ષ્મીજી જેવી જેની અનેક મહાવિભૂતિઓ છે તે યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના કૃપા કટાક્ષ સિવાય બીજું કોઈ કારણ ન હોઈ શકે* ।।૩૩।।

વિશેષ : અઢળક સમૃદ્ધિનાં કારણો ભગવદિચ્છા, પ્રારબ્ધ, કાલ, સાનુકૂલ ગ્રહો અને ભગવાન્ છે. કોઈ એકાએક રાતોરાત પૈસાદાર થઈ જાય તો લોકો કહે છે કે તેના ઉપર લક્ષ્મીજીની નજર પડી ગઈ હશે. લક્ષ્મીજી જેવી મહાન વિભૂતિઓ ભગવાનની અનેક છે તો આપની કૃપાદષ્ટિ પડી જાય તો શું બાકી રહે? માટે તે જ કારણ છે.

જેવી રીતે (વરસાદ ઉપર જ આધાર રાખનાર, બળબળતા તાપથી સન્તપ્ત ખેડૂતો રાતે ઘેર સૂતેલા હોય ત્યારે તેમનાં ખેતરોમાં) મેઘ ખૂબ વરસાદ વરસાવી દે તેવી રીતે ભક્તોની હાલત જોઈને યદુવંશ શિરોમણિ કંઈ પણ બોલ્યા વિના તેમની ગેરહાજરીમાં યાચનારને અઢળક સમ્પત્તિ આપી દે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતે પૂર્ણકામ અને લક્ષ્મીપતિ હોવાથી અનન્ત ભોગ સામગ્રીઓનાં ભોક્તા છે તેમાંય વળી મારા તો એ સખા છે. (પછી મને આપવામાં કશી કચાશ રાખે ખરા?) ।।૩૪।।

મારા પ્યારા સખા શ્રીકૃષ્ણ આપે છે ઘણું પણ તેને માને છે બહુ ઓછું (કારણ કે ઓછું આપનાર જ શરમથી કહ્યા વિના ગુપ્ત રીતે આપે) અને આપના પ્રેમી ભક્તો આપને તુચ્છ વસ્તુની ભેટ કરે તો તેને તે ઘણી મોટી માની લે છે. જુઓ તો ખરા, (ઇન્દ્ર વગેરે અમૃત લાવીને આપને સમર્પણ કરે તો તે પણ આપ નથી આરોગતા જ્યારે) મેં આપેલા મુઠ્ઠીભર પૌંઆ આરોગ્યા અને તે પણ જાણે પોતાની પરમ

ઈચ્છેલી વસ્તુ મળી ગઈ હોય તેમ પરમ પ્રેમથી. સ્વયં તો કોટિ બ્રહ્માંડના નાયક છે. (છતાં આપને ઈન્દ્રના અમૃત કરતાં મારા પૌંઆમાં વધારે સ્વાદ આવ્યો!) ।।૩૫।।

મને ભવોભવ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો જ પ્રેમ, આપનું જ સખ્ય, આપની જ મિત્રતા અને આપનું જ દાસ્ય પ્રાપ્ત હો. (મારે સમ્પત્તિ જોઈતી નથી) સદા સર્વદા ગુણોના એક માત્ર નિવાસસ્થાન મહાનુભાવ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં પ્રેમ વધતો જાય અને આપના જ પ્રેમી ભક્તોનો મને સત્સંગ પ્રાપ્ત થતો રહે* ।।૩૬।।

વિશેષ : આવા ભક્તવત્સલ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજું કોઈ નથી તેથી તેમની સાથે ઘણી જાતની સગાઈ હોય એમ લાગે છે. પ્રેમ (સૌહાર્દ) હૃદયનો ધર્મ છે, સખ્ય પ્રાણનો ધર્મ છે, મૈત્રી એ ઈન્દ્રિયોનો ધર્મ છે અને દાસ્ય એ દેહનો ધર્મ છે. જન્મ થાય તો વિષયાસક્તિ થાય અને તે સત્સંગથી દૂર થાય. સૌહાર્દ (પ્રેમ) હૃદયનો ધર્મ છે, સખ્ય એ પ્રાણનો ધર્મ છે અર્થાત્ ભગવાન્ મારા પ્રાણના સખા થાય તો પ્રાણ આપને જ અનુસરે. મૈત્રી એ ઈન્દ્રિયોનો ધર્મ છે. (ઈન્દ્રિયો મિત્રને રુચે તેવું જ કરતી હોય છે) દાસ્ય એ દેહનો ધર્મ છે. પ્રાણીઓનાં આ ચાર હૃદય, પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો અને દેહ ભગવન્મય થાય તો કૃતાર્થ થવાય. વગર માગ્યે જો આટલી સમૃદ્ધિ આપી દીધી તો પછી આપના ઘેર જઈને યાચનારને આપ શું ન આપે?

અજન્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સમ્પત્તિ આદિના દોષ જાણે છે. આપ જુએ છે કે બહુ ધનવાન પુરુષોનું ધન અને ઐશ્વર્ય ના મદથી પતન થઈ જાય છે તેથી આપ પોતાના અદૂરદર્શી ભક્તને બુદ્ધિનો વ્યામોહ કરનારી સમ્પત્તિ, રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય વગેરે આપતા નથી ।।૩૭।।

હે પરીક્ષિત! પોતાની બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી તે બ્રાહ્મણ દેવતાએ, (આ બધું બ્રાહ્મણીમાટે જ આપ્યું છે) થોડા વખત પછી વિષયો છોડવાની ઈચ્છાથી પોતાની પત્નીમાં આસક્તિ રાખ્યા વગર વિષયોનું સેવન કર્યું; અવિદ્યાને દૂર કરનાર શ્રીકૃષ્ણમાં તેમની ભક્તિ તો રોજ-રોજ વધતી જ રહી ।।૩૮।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ ભક્તભયહારી યજ્ઞપતિ સર્વશક્તિમાન ભગવાન્ સ્વયં બ્રાહ્મણોને પોતાના પ્રભુ, ઈષ્ટદેવ માને છે. તેથી આ જગતમાં બ્રાહ્મણોથી મોટું કોઈ નથી ।।૩૯।।

આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણ દેવતાને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થયો તેથી તેમનામાં ભગવદાવેશ થઈ ગયો. ભગવાનના સખા તો હતા જ. તેમણે જોયું કે ''જો કે ભગવાન્ અજિત છે, કોઈને અધીન નથી, છતાં આપ પોતાના ભક્તોને અધીન થઈ જાય છે''

હવે તે આપના ધ્યાનમાં તન્મય થઈ ગયા, ધ્યાનના વેગથી તેમની અવિદ્યાની ગાંઠો કપાઈ ગઈ. ભગવાનના ચિન્તનથી તેમણે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત કર્યું. પછી થોડા જ વખતમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી સાયુજ્ય પામ્યા ।।૪૦।।

એતદ્ બ્રહ્મણ્યદેવસ્ય શ્રુત્વા બ્રહ્મણ્યતાં નરઃ ।।
લબ્ધભાવો ભગવતિ કર્મબન્ધાદ્ વિમુચ્યતે ।।૪૧।।

હે પરીક્ષિત! બ્રાહ્મણોને પોતાના ઈષ્ટદેવ માનનારા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આ બ્રાહ્મણ ભક્તિને જે સાંભળે છે તેનો ભગવદ્ભાવ દૃઢ થાય છે અને તે કર્મબન્ધનથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૪૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટાપ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) ‘‘ભગવાને સુદામાને સમ્પત્તિ આપી’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો બત્રીસમો અને ચાલુ)એકાશીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૭૮મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં
તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને
મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ
તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(?)
ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

અધ્યાય ૮૨

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૭૯

ભગવાનનું કુરુક્ષેત્રમાં પધારવું

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૫

વિશેષ : સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં છ અધ્યાયથી ત્રણ પ્રકારના ધર્મો-પ્રમેય, સાધન અને ફલ કહ્યા. હવે ધર્મીઓને કહે છે. એ ત્રણ અધ્યાયથી પ્રમેય, સાધન અને ફલ ના ધર્મીઓનું એક સાથે નિરૂપણ કરે છે. સાત્ત્વિક પ્રમેયમાં જેવો ધર્મીજોઈએ તે આ બ્યાસીમા અધ્યાયમાં કહે છે. સર્વનો એ વહાલો હોય, સર્વનો સાક્ષી હોય અને સર્વનું પ્રિય અને હિત કરનાર તેને ધર્મીકહે છે.

એ તીર્થમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. જ્ઞાનપૂર્ણ હોય એવો અને મોક્ષને આપનાર ગુરુ તે જ ધર્મીઅહીં કહે છે. ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન અને રસાત્મક ચરિત્રોનું શ્રવણ એ સાત્ત્વિક ભક્તોનું એક માત્ર સાધન છે તે આગળ ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી ફલ સ્વરૂપ હરિ બધાંની ઈચ્છા પૂરી કરનારા છે તે કહેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ દેશ, કાલ અને અંગ(યજ્ઞરૂપ ક્રિયાશક્તિ)નું નિરૂપણ આવે છે. આમ તામસ ભક્તોનું તામસપણું મટાડી દઈ તેમને રાજસ બનાવવામાં આવે છે અને રાજસ ભક્તોનું રાજસત્વ દૂર કરીને તેમને સાત્ત્વિક બનાવવામાં આવે છે. બધા જ્યારે સાત્ત્વિક થાય ત્યારે ભગવાન્ પ્રમેય થાય છે(ભગવાનને ઓળખી શકાય છે) બીજી રીતે નહિ એ વાત સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે(કારિકા).

શ્રીશુક ઉવાચ

અથૈકદા દ્વારકાયાં વસતો રામકૃષ્ણયોઃ ।।
સૂર્યોપરાગઃ સુમહાન્ આસીત્ કલ્પક્ષયે યથા ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી દ્વારકામાં નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એકવાર પ્રલય વખતે થાય તેવું સર્વ ગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ આવ્યું ।।૧।।

હે પરીક્ષિત! લોકોને જ્યોતિષીઓદ્વારા એ ગ્રહણની ખબર પહેલેથી જ પડી ગઈ હતી તેથી ચારે તરફથી લોકો પોત-પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવાના ઉદ્દેશથી પુણ્ય વગેરે કમાઈ લેવામાટે રાજા કુરુએ નિર્માણ કરેલ સ્યમન્તકતીર્થ કુરુક્ષેત્રમાં ગયાં ।।૨।।

સ્યમન્તપંચક એ ક્ષેત્ર છે જ્યાં શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ પરશુરામજીએ આખી પૃથ્વીને ક્ષત્રિયહીન કરી રાજાઓની રુધિરધારાથી નવ મોટા *કુંડ બનાવી દીધા હતા ।।૩।।

વિશેષ : પરશુરામજીએ સંકલ્પ કર્યો હતો કે અમુક સમયે બધા ક્ષત્રિયોનો હું નાશ કરીશ. ત્યારે બધા ક્ષત્રિયો કુરુક્ષેત્રમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ વિચારી તે સમયે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાં પરશુરામજીએ તેમને હણ્યા હતા પાછળથી ઋચિક વગેરે પિતરોના આશીર્વાદથી તે રુધિરના કુંડ જળના કુંડ બની ગયા હતા.

જેવી રીતે કોઈ સાધારણ મનુષ્ય પોતાના પાપની નિવૃત્તિમાટે પ્રાયશ્ચિત કરે તેવી જ રીતે સર્વ શક્તિમાન્ ભગવાન્ પરશુરામે, પહેલાં તો કુરુક્ષેત્રમાં કરેલા વધનું પાપ કોઈને લાગતું નથી અને બીજું પરશુરામજી ભગવાન્ હતા તેથી પણ તેમને કોઈ પાપનો સમ્બન્ધ હોઈ શકે નહિ છતાં લોકમર્યાદાની રક્ષાને માટે ત્યાં યજ્ઞો

કર્યા હતા ।।૪।।

એ વખતે મોટી તીર્થયાત્રામાં ભારતવર્ષની (બધાં રાજ્યોની) પ્રજા ત્યાં ભેગી થઈ હતી. તેમાં વૃષ્ણિઓ, અક્રૂર, વસુદેવ, ઉગ્રસેન વગેરે ત્યાં ગયા ।।૫।।

હે ભારત! (યાદવોને સર્વદા ભગવાનનું સાન્નિધ્ય હોવાથી) ઘરમાં જ સર્વ શ્રેયનાં સાધન હતાં. તેથી કુરુક્ષેત્ર જવાની જરૂર ન હતી પણભગવાનના સતત સહવાસને લીધે ભગવાનની અવજ્ઞા-અનાદર રૂપી પાપ સમ્ભવે છે જેનું બીજે ક્યાંય પ્રાયશ્ચિત ન હોવાથી તો પાપ દૂર કરવાને માટે ગદ, પ્રદ્યુમ્ન, સામ્બ વગેરે પણ ભરતના વંશજ કુરુએ નિર્માણ કરેલ કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. અનિરુદ્ધજી અને યદુવંશી સેનાપતિ કૃતવર્મા બન્ને, સુચન્દ્ર, શુક, સારણ વગેરેની સાથે નગરની રક્ષાને માટે દ્વારકામાં રોકાયા હતા. યાદવો એક તો સહજ જ તેજસ્વી હતા. ઉપરાન્ત ગળામાં સોનાની માળા દિવ્ય પુષ્પોના હાર, કીંમતિ વસ્ત્રો અને કવચોથી સુસજ્જિત હોવાને લીધે તેમની શોભા ઘણી વધી રહી હતી. તીર્થયાત્રાના માર્ગમાં તેઓ દેવતાઓના વિમાનના જેવા રથો, સમુદ્રના મોજાંઓની જેમ ચાલનારા ઘોડા, વાદળોના જેવા વિશાલકાય અને ગર્જના કરતા હાથીઓ તથા વિદ્યાધરોના જેવા મનુષ્યોદ્વારા ઉંચકાયેલી પાલખીઓ ઉપર પોતાની પત્નીઓની સાથે એવા શોભી રહ્યા હતા જાણે સ્વર્ગના દેવતાઓ યાત્રા કરી રહ્યા હોય. મહાભાગ્યવાન્ યદુવંશીઓએ કુરુક્ષેત્ર પહોંચી કામ, ક્રોધ, ભોગ વગેરેનો ત્યાગ કરી સ્નાન કર્યું સૂર્ય ગ્રહણ ગ્રસ્ત જ અસ્ત થયેલ હોવાથી બધાએ તે દિવસે ઉપવાસ કર્યો. (આ ઉપવાસ તીર્થે પહોંચીને કરવાનો ઉપવાસ નથી, કારણ કે કુરુક્ષેત્રમાં આવા ઉપવાસનો નિષેધ છે) ।।૬-૯।।

ગ્રહણ સમયે તેમણે બ્રાહ્મણોને ગોદાન કર્યું. દાનમાં આપેલી ગાયોને સુન્દર ઝૂલ ઓઢાડેલી હતી અને તેમના ગળામાં પુષ્પોની માલા તથા સોનાની સાંકળો હતી. ત્યાં એક મુખ્ય સરોવર છે અને નવ બીજા હ્રદ (કુંડ) છે જે 'રામહ્રદ'ને નામે ઓળખાય છે. ગ્રહણ છૂટ્યા પછી પહેલાં મુખ્ય સરોવરમાં સ્નાન કરી પછી વિધિવત્ રામહ્રદમાં સ્નાન કર્યું ।।૧૦।।

''અમારી શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં ભક્તિ હો'' એવી કામનાથી સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને તેમણે સુવર્ણનું દાન કર્યું (કારણ કે દાન વિનાનું તીર્થસ્થાન અપૂર્ણ છે) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાના ઈષ્ટદેવ માનવાવાળા યાદવોએ બ્રાહ્મણોની અનુમતિ લઈ ભોજન કર્યું. પછી ઠંડી છાયાવાળાં વૃક્ષોની નીચે પોત-પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ડેરા

નાખી મુકામ કર્યો. હે પરીક્ષિત! વિશ્રામ કરી લીધા પછી (ભગવાન્ ત્યાં જ બિરાજતા હોવાથી યાદવો તે સ્થળ છોડીને ક્યાંય ગયા નથી પણ) તેમણે ત્યાં તેમના મુકામ ઉપર આવેલા હિતૈષી અને સમ્બન્ધી રાજાઓને મળવું શરૂ કર્યું ।।૧૧-૧૨।।

મત્સ્ય, ઉશીનર, કોસલ, વિદર્ભ, કુરુ, સૃંજય, કામ્બોજ, કૈકય, મદ્ર, કુન્તિ, કૌંકણ, કેરલ દેશના અને બીજા અનેક દેશોના પોતાના પક્ષના તથા શત્રુપક્ષના સેંકડો રાજાઓ આવ્યા હતા. હે રાજન્! પોતાના સુહૃદ નન્દરાયજી વગેરેની સાથે ગોપીજનો અને ગોપો ને પણ જોયા. તેઓ ઘણા કાલથી શ્રીકૃષ્ણ દર્શનની તીવ્ર ઉત્કંઠાવાળાં હતાં ।।૧૩-૧૪।।

હે પરીક્ષિત! એકબીજાનાં દર્શન, મિલન અને વાર્તાલાપ થી બધાને બહુ જ આનન્દ થયો. બધાંનાં હૃદયકમલ અને મુખકમલ ખીલી ઊઠ્યાં. બધાં એક બીજાને ભુજાઓમાં ભીડી લઈ છાતીએ લગાવતાં તેમનાં નેત્રોમાં આંસુઓની ઝડી લાગી જતી, રોમેરોમ ખીલી ઊઠતું, પ્રેમના આવેગથી વાણી બંધ થઈ જતી અને બધાંજ આનંદસમુદ્રમાં ડૂબકીઓ મારવા લાગ્યા* ।।૧૫।।

વિશેષ : હર્ષ થાય છે અન્દર પણ એનો વેગ એવો પ્રબળ હોય છે કે તેનો પ્રભાવ બહાર પ્રકટ થઈ જાય છે. કાયા, વાણી, મન અને બધી ઈન્દ્રિયોમાં ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. 'રોમાંચ' કાયિક સન્તોષ, ''ગદ્‌ગદ ગિરા'' વાચિક સન્તોષ અને ''આનન્દિત થયાં'' એ માનસિક સન્તોષ વ્યક્ત કરે છે.

પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ પણ એક બીજાંને જોઈને પ્રેમ અને આનન્દ માં મગ્ન થઈ ગયાં. તેઓ અત્યન્ત સૌહાર્દ, મન્દ મલકાટ, પરમ પવિત્ર તીરછી દષ્ટિથી જોઈ-જોઈ પરસ્પર ભેટ્યાં. ઘણા વખતે મળ્યાં હોવાથી રોતાં-રોતાં તે-તે નામોચ્ચાર પૂર્વક એક બીજાંને પોતાના ભુજપાશમાં જકડી લઈ કેસરચર્ચિત વક્ષઃસ્થલોને બીજી સ્ત્રીઓનાં વક્ષઃસ્થલો સાથે દબાવતાં અને અત્યન્ત આનન્દનો અનુભવ કરતાં નેત્રોમાંથી તે પ્રેમનાં આંસુ છલકાઈ જતાં ।।૧૬।।

અવસ્થા વગેરેમાં નાનાઓએ વૃદ્ધોને પ્રણામ કર્યા અને તેમણે તેમના પ્રણામનો સ્વીકાર કર્યો. એકબીજાનું સ્વાગત કરી, કુશલ-મંગલ વગેરે પૂછી-પૂછી તેઓ શ્રીકૃષ્ણની મધુર લીલાઓ આપસમાં કહેવા-સાંભળવા લાગ્યાં(પરમ વૈષ્ણવનું આજ લક્ષણ છે) ।।૧૭।।

હે પરીક્ષિત! કુન્તાજી (વસુદેવજી વગેરે) પોતાના ભાઈઓ, (શ્રુતદેવા વગેરે)

બહેનો તેમના (બલદેવજી, શિશુપાલ વગેરે) પુત્રો, (મારિષા અને શૂરસેન) માતા-પિતા, (દેવકીજી વગેરે) ભાભીઓ અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જોઈ તથા તેમની સાથે વાતો કરી પોતાનાં બધાં દુઃખ ભૂલી ગયાં ।।૧૮।।

કુન્તાજીએ વસુદેવજીને કહ્યુંઃ હે ભાઈ! (દુષ્ટ ન પૂછે તે તો સમજાય પણ) તમે તો આર્ય છો. હું ખરેખર અભાગણી છું. મારી એક પણ અભિલાષા પૂરી ન થઈ. આપ જેવા સજ્જન શિરોમણિ ભાઈ પણ આફતને સમયે મારી ખબર ન લે, મને યાદ પણન કરે તેથી વધારે દુઃખની વાત બીજી કઈ હોઈ શકે? ।।૧૯।।

હે ભાઈ! જેનું પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂલ હોય, વિધાતા વાંકી હોય તેને સ્વજન-સમ્બન્ધી, પુત્રો, માતા-પિતા પણ ભૂલી જાય છે એમાં આપ લોકોનો કોઈ દોષ નથી ।।૨૦।।

વસુદેવજીએ : (નાની બહેનને સ્નેહથી) કહ્યુંઃહે અમ્બ! અમારો દોષ ન જો. મનુષ્યો તો દેવ (કાલ) નાં રમકડાં છે. આ સમ્પૂર્ણ જગત્ કાલ ભગવાનને વશ છે. તેને વશ રહી સહુ કર્મ કરે છે અને તેનું ફલ ભોગવે છે ।।૨૧।।

હે બહેન! કંસ અમારા ઉપર કાળો કેર વરતાવતો હતો તેથી અમે ચારેય દિશાઓમાં ભાગતા જ ફરતા હતા. હવે થોડા દિવસ પહેલાં જ પ્રભુકૃપાથી અમે પોતાના મૂલ સ્થાને ઠરીને સ્થિર થયાં છીએ ।।૨૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ત્યાં જેટલા રાજાઓ આવ્યા હતા તે બધાનું વસુદેવજી, ઉગ્રસેનજી વગેરે યદુવંશીઓએ ખૂબ સન્માન કર્યું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરી તે બધાંને પરમ આનન્દ અને શાન્તિ થઈ ।।૨૩।।

હે પરીક્ષિત! ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન વગેરે પુત્રોની સાથે ગાન્ધારી, પત્નીઓની સાથે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવ, કુન્તાજી, સૃંજય, વિદુરજી, કૃપાચાર્ય, કુન્તિભોજ, વિરાટ, ભીષ્મક, મહારાજા, નગ્નજિત, પુરુજિત્, દ્રુપદ, શલ્ય, ધૃષ્ટકેતુ, કાશી નરેશ, દમઘોષ, વિશાલાક્ષ, મિથિલાનરેશ, મદ્રનરેશ, કેકયનરેશ, યુધામન્યુ, સુશર્મા, પોતાના પુત્રોની સાથે બાહ્લીક અને બીજા પણ યુધિષ્ઠિરના અનુયાયી નૃપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું પરમ સુન્દર શ્રીનિકેતન શ્રીઅંગ અને આપની પત્નીઓને જોઈ અત્યન્ત વિસ્મિત થઈ ગયા ।।૨૪-૨૭।।

હવે તેઓ બલદેવજી તથા શ્રીકૃષ્ણ પાસે સન્માન પ્રાપ્ત કરી ઘણા આનન્દથી શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહયુક્ત સ્વજનો-યાદવોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (ભગવાનની

પ્રશંસા તો બધા કરે પણભગવાને જેમનો પરિગ્રહ-અંગીકાર કર્યો છે તેમની પ્રશંસા કરનાર વિરલ છે) ।।૨૮।।

તેઓએ ઉગ્રસેનજીને સમ્બોધીને કહ્યું ''હે ભોજરાજ ઉગ્રસેનજી! સાચું પૂછો તો આ જગતના મનુષ્યોમાં જન્મ તમારો જ સફલ છે. ધન્ય છે, ધન્ય છે. (વૈકુંઠવાસીઓને તો દર્શન ક્યારેક થાય છે) યોગ કદાચ પરિપક્વ થાય તો ભગવાનના દર્શન એક જ વાર કરાવી શકે જ્યારે આપ તો ભગવાનનાં દર્શન નિત્ય નિરન્તર કરતા રહો છો ।।૨૯।।

વેદોએ ઘણા આદરપૂર્વક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિનું ગાન કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણની અતિ રસાલ કીર્તિ આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવામાં આવે તો તે જગતને અત્યન્ત પવિત્ર કરી દે છે. જેમની કીર્તિ જગતને પવિત્ર કરી દે તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનું શું કહેવું? વળી આપના ચરણકમલનું જલ-ગંગાજી અને આપની વાણી ગીતાજી તેમજ ભાગવતજી પણ જગતને એવી જ રીતે પાવન કરી દે છે. સમયની ઊથલ-પાથલથી પૃથ્વીનું બધું સૌભાગ્ય નાશ પામી ચૂક્યું હતું; પરન્તુ આપનાં ચરણકમલનો સ્પર્શ થતાં પૃથ્વીમાં સમગ્ર શક્તિઓનો સંચાર થઈ ગયો અને ફરી તે અમારી બધી આશા-અરમાન, ઈચ્છા-અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા લાગી છે ।।૩૦।।

હે ઉગ્રસેનજી! આપ લોકોનો શ્રીકૃષ્ણની સાથે વૈવાહિક તેમ ગોત્રસમ્બન્ધ છે એટલું જ નહિ આપ હર સમય એમનાં દર્શન અને સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરતા રહો છો. આપ શ્રીકૃણની સાથે હરો-ફરો છો, મીઠી-મીઠી વાતો કરો છો, શયન કરો છો, બેસો છો અને ખાન-પાન કરો છો. આમ તો આપ લોક ગૃહસ્થીની ઝંઝટમાં ફસાયેલા રહો છો; જે નરકનો માર્ગ છે, પરન્તુ જે સમ્બન્ધ બીજાઓને માટે નરકમાં નાખનારો છે તે જ સમ્બન્ધ આપને માટે વિષ્ણુરૂપ થઈ રહ્યો છે, કારણ કે આપના ઘરમાં સર્વ સન્દેહોના નિવારક સાક્ષાત્ વિષ્ણુ નિવાસ કરે છે અને વિષ્ણુનાં તો દર્શન માત્રથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ સુદ્ધાંની સ્પૃહા રહેતી નથી ।।૩૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણની સાથે યાદવો અહીં આવ્યા છે એ વાત જાણીને નન્દરાયજી ગોપોને સાથે લઈ ગાડામાં દહીં, દૂધ વગેરે ભેટ આપવાના પદાર્થો ભરીને એમના દર્શનાર્થ ત્યાં આવ્યા ।।૩૨।।

જેમ દેહમાં પ્રાણ આવે અને દેહ ચાલે તેમ યાદવો નન્દરાયજીને જોઈને બહુ રાજી થઈ ઊભા થઈ ગયા. ઘણા દિવસે મેળાપ થયો હતો એટલે દર્શનની ઉત્કંઠા ઘણી વધી

ગઈ હતી તેથી એક બીજાને ગાઢ આલિંગન કરીને મળ્યા ।।૩૩।।

વસુદેવજી નન્દરાયજીને મળીને બહુ પ્રસન્ન થયા અને અન્દરના પ્રેમથી બહાર વિહ્વલ થઈ ગયા; કંસે જે-જે દુઃખ આપ્યાં હતાં જેને લીધે પોતાને સ્વપુત્રોને નન્દરાયજીને ત્યાં રાખવા પડ્યા હતા એ બધી વાતો એક પછી એક યાદ આવી ગઈ ।।૩૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા બલદેવજી એ માતા યશોદાજી તથા પિતા નન્દરાયજીને ભેટીને પછી પ્રણામ કર્યા. હે પરીક્ષિત! તે વખતે પ્રેમનાં પૂરથી બન્ને ભાઈઓને ડૂમો ભરાઈ આવ્યો અને કંઈ બોલી શક્યા નહિ ।।૩૫।।

મહાભાગ્યવતી યશોદાજી તથા નન્દરાયજી એ બન્ને પુત્રોને પોતાની ગોદમાં બેસાડી દીધા અને ભુજાઓથી ગાઢ આલિંગન કર્યું. એમના હૃદયમાં ઘણા કાલનું વિયોગનું દુઃખ હતું તેથી નેત્રો સજલ થયાં, વિયોગનો શોક હળવો થયો* ।।૩૬।।

વિશેષ : ‘‘જે મને જેવી રીતે ભજે છે તેને હું તેવી જ રીતે ભજુ છું’’ એ ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણે નન્દ-યશોદા સદા બાલભાવથી જ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ની ભાવના કરતાં એટલે અહીં બન્ને ભાઈઓએ બાલસ્વરૂપે જ ઝાંખી આપી છે. ગોદમાં બિરાજ્યા ત્યારે તેમનું મસ્તક સૂંઘી શકાય એવી રીતે ગોદમાં સમાઈ ગયાં છે.

રોહિણીજી અને દેવકીજી વ્રજેશ્વરી યશોદારાણીને ભેટી પડ્યા. યશોદાજીએ તેમની સાથે મિત્રતાનો જે વ્યવહાર કર્યો હતો તેને યાદ કરતાં બન્નેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેઓ યશોદાજીને કહેવા લાગ્યાં ।।૩૭।।

‘‘હે વ્રજરાણીજી! હે યશોદારાણી! આપે અને વ્રજેશ્વર નન્દરાયજીએ અમારી સાથે જે મિત્રતાનો વ્યવહાર કર્યો છે તેનો બદલો આ પૃથ્વી ઉપર સર્વથા વાળી શકાય એમ નથી. અમને ઈન્દ્રનો વૈભવ અને ઐશ્વર્ય મળે તો પણ તે ઉપકાર ભૂલી શકાય તેવો નથી. ઈન્દ્રાસન અમને મળી જાય અને એ ઈન્દ્રાસન આખું ને આખું આપને આપી દઈએ તો પણ અમે ઋણમાંથી છૂટી શકીએ નહિ. (વધુ તો શું કહું. તમામ યાદવો તમારી મૈત્રીથી ખરીદાયેલા છે) ।।૩૮।।

હે દેવી! જે વખતે બલદેવ અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં મા-બાપને જોયાં પણ નહોતાં અને એમના પિતાએ તેમને આપને ત્યાં થાપણના રૂપમાં મૂક્યા હતા તે વખતે આપ બન્નેએ એ બન્નેની, આંખની પાંપણ આંખની પૂતળીઓની જેમ રક્ષા કરે તેમ, રક્ષા કરી. આપે જ એમને ખવડાવ્યું, પિવડાવ્યું, લાડ કર્યાં, રીઝવ્યા; એમના કલ્યાણને

માટે અનેક પ્રકારના ઉત્સવ મનાવ્યા. સાચું પૂછો તો એમનાં મા-બાપ જ આપ જ છો. આપની દેખરેખમાં એમને ઊની આંચ સુદ્ધાં નથી આવી. તે સર્વથા નિર્ભય રહ્યા. એવું કરવું આપ લોકોને ઉચિત જ હતું, કારણ કે સત્પુરુષોની દૃષ્ટિમાં પોતાના-પરાયાનો ભેદભાવ નથી રહેતો. તે નન્દરાણીજી! ખરેખર આપ લોક પરમ સન્ત છો'' ।।૩૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! હું કહી ગયો છું કે ગોપીજનોના પરમ પ્રીતમ જીવન-સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણ જ હતા. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરતાં નેત્રોની પલક લાગે છે ત્યારે તેઓ પલકના બનાવનાર બ્રહ્માજીને જ શાપ દેતાં હતાં. તે જ પ્રેમની મૂર્તિ ગોપીજનોને આજ ઘણા સમય બાદ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થયાં. તેમના મનમાં તેને માટે કેટલી આર્તિ હતી તેનું તો અનુમાન પણ ન કરી શકાય. તેમણે નેત્રોને માર્ગે પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં લઈ જઈ ગાઢ આલિંગન કર્યું અને તન્મય થઈ ગયાં. હે પરીક્ષિત! શું કહું? તેઓ નિત્ય નિરન્તર અભ્યાસ કરનારા યોગીઓને પણ જે દુર્લભ છે તે ભાવને પ્રાપ્ત થયાં-ભગવદ્રૂપ થઈ ગયાં ।।૪૦।।

ભગવાને ગોપીજનોને ભાવમાં મગ્ન થઈ ગયેલાં જોયાં. તેમને આપ એકાન્તમાં મળ્યા. એમને હૃદય સરસાં લગાવ્યાં, કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને હસતાં-હસતાં આપ કહેવા લાગ્યા ।।૪૧।।

''હે સખીઓ! અમે અમારા સ્વજન-સમ્બન્ધીઓના કાર્ય કરવામાટે ગોકુલ છોડી ચાલ્યા ગયા. ત્યાં શત્રુઓ અને તેમના પક્ષકારોનો વિનાશ કરવામાં ફસાઈ ગયા. (તેથી પાછું તમને મળવા આવી શકાયું નહિ પણચિત્ત તો તમારામાં જ હતું) ત્યાં ઘણા દિવસો લાગી ગયા. તમે લોકો ક્યારેય અમને યાદ પણ કરો છો? ।।૪૨।।

તમારા મનમાં ક્યાંક એવી શંકા તો નથી થઈ ગઈ કે અમે અકૃતજ્ઞ છીએ અને એવું સમજી તમને અમારા તરફથી ખોટું તો નથી લાગી ગયું? કેમકે મળવું અને છૂટા પડવું એમાં માણસ સ્વતન્ત્ર નથી. પણ ભગવાન્ છૂટા પાડે ત્યારે છૂટા થવાય અને ભગવાન્ મેળાપ કરાવે ત્યારે માણસથી મળાય. ભૂતમાત્રને માટે આ નિયમ છે એમ તમે સમજો. (ગોપીજનો શ્રીકૃષ્ણને મનુષ્ય સમજે છે એવું સ્વીકારી આ કહેવામાં આવ્યું છે) ।।૪૩।।

જેવી રીતે વાયુ મેઘના સમૂહ (નિગુર્ણ) ને, ઘાસનાં તણખલાં (રાજસ) ને, રૂ(સાત્ત્વિક) ને અને રજકણો (તામસ) ને સ્વચ્છન્દરૂપથી એકબીજા સાથે મેળવી

આપે છે કે છૂટાં પાડે છે તેવી જ રીતે કાલ ભગવાન્ પણ બધાનો સંયોગ-વિયોગ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરતા રહે છે. (આમ સંયોગ-વિયોગ કાલને આધિન હોવાથી તેમાં કોઈનો વાંક નથી) ।।૪૪।।

હે સખીઓ! એ ઘણા સૌભાગ્યની વાત છે કે તમને લોકોને મારો તે પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે જે મારી પ્રાપ્તિ કરાવી દેનારો છે, કારણ કે મારી ભક્તિ એકલી જ પ્રાણીઓને અમૃતત્વ (મોક્ષ) મેળવી આપવામાટે સમર્થ છે* ।।૪૫।।

વિશેષ : ભક્તિ=હૃદયના પ્રેમપૂર્વકની સેવા અથવા ''હું પહેલાં, હું પહેલાં'' એવી સેવા કરવા માટેની ઈન્દ્રિયો વચ્ચેની સ્વાભાવિક હરિફાઈ, મર્યાદામાર્ગમાં બ્રાહ્મણોનો જ મોક્ષ છે, ભક્તિમાર્ગમાં બધાંનો અધિકાર છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં અમુક સમયે અમુક કર્મો કરવાં અનિવાર્ય છે. અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પણ જરૂરી છે, જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં એવાં બન્ધન નથી.

હે (અંગના) વહાલાં ગોપીજનો! જેવી રીતે ઘટ, પટ વગેરે જેટલા પણ ભૌતિક પદાર્થો છે તેમના આદિ, અન્ત અને મધ્ય માં, બહાર અને અંદર તેમનાં મૂલ કારણ પૃથ્વી, જલ, વાયુ, અગ્નિ તથા આકાશ જ ઓતપ્રોત થઈ રહેલાં છે. તેવી જ રીતે જેટલા પણ પદાર્થો છે તેમની પહેલાં, પછી, વચમાં, બહાર અને અન્દર કેવલ હું જ રહેલો છું ।।૪૬।।

આ જ પ્રમાણે બધાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં આ જ પંચમહાભૂત તેમનાં સ્વરૂપ તરીકે રહેલાં છે. (અર્થાત્ આ જગત્ પંચમહાભૂતોનું બનેલું છે) પછી બંને મારામાં રહેલાં છે પરન્તું હું બંનેથી પર અવિનાશી સત્ય છું એવો તમે અનુભવ કરો'' ।।૪૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ગોપીજનોને અધ્યાત્મ જ્ઞાન (આત્મા બ્રહ્મ છે તેવા જ્ઞાન) ની શિક્ષા આપી. (તેઓ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યાં હતાં છતાં) બોધ આપનાર ભગવાન્ (અથવા આપે આપેલ ઉપદેશ) નું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી લિંગ શરીર-જીવકોશનો ત્યાગ કરી તેઓ ભગવદ્રૂપ જ થઈ ગયાં ।।૪૮।।

આહુશ્ચ તે નલિનનાભ પદારવિન્દં યોગેશ્વરૈર્હૃદિ વિચિન્ત્યમગાધબોધૈઃ ।।
સંસારકૂપપતિતોત્તરણાવલમ્બં ગેહંજુષામપિ મનસ્યુદિયાત્ સદા નઃ।।૪૯।।

શ્રીગોપીજનોએ કહ્યું : ''હે પદ્મનાભ! બહારના યોગરૂપ સાધન સમ્પન્ન પૂરા જ્ઞાની યોગેશ્વરો પોતાના હૃદયમાં આપનાં ચરણકમલોનું ચિન્તન જ કરતા રહે છે. જેમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય નથી તેવા, સંસારરૂપ કૂવાની અન્દર જે લોકો પડેલા

છે તેમને માટે તેમાંથી બહાર નીકળવામાટે આપનું ચરણકમલ એક માત્ર અવલમ્બન છે. હે પ્રભો! આપ એવી કૃપા કરો કે આપનું એ ચરણકમલ અમે ઘરમાં રહીએ છતાં ઘરમાં આસક્તિ ન થાય અને અમારા હૃદયમાં તે સદા સર્વદા બિરાજમાન રહે એક ક્ષણને માટે પણ તેને ભૂલીએ નહી ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) ''ભગવાનનું કુરુક્ષેત્રમાં પધારવું'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો તેત્રીસમો અને ચાલુ) બ્યાશીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ઓગણ્યાએંશીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દીક્ષા લેવા આવનાર પુષ્ટિ જીવ છે કે નહીં તે ચકાસ્યા વિના જે આવે તેને કંઠી-બ્રહ્મસમ્બન્ધ આપનાર ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહી છે, પુષ્ટિમાર્ગનો શત્રુ છે. આવા બેજવાબદારી ભર્યા આચરણથી તે પોતાનું જ સર્વનાશ નોંતરે છે.

અધ્યાય ૮૩

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૮૦

ભગવાને પટરાણીઓ ઉપર કરેલ અનુગ્રહ

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય ૬

વિશેષ : આ ત્રેયાશીમાં અધ્યાયમાં કૌરવકુલની સ્ત્રીઓ (દ્રૌપદી વગેરે) આગળ યાદવ કુલની સ્ત્રીઓ (રુક્મિણીજી વગેરે) બધાં જ સાધનોમાંથી ભગવત્પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન કીર્તન છે એમ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણનો અનુગ્રહ હોય તો જ સર્વ સાધન મળી આવે, અનુગ્રહ ન હોય તો નહિ; તેથી અહીં અનુગ્રહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાન્ નિર્દોષ છે, દયાળુ છે, ભક્તવત્સલ છે એવી જીવમાં સદ્બુદ્ધિ હોય તો જ અનુગ્રહ સ્થિર રહે છે. આવી સદ્બુદ્ધિ ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોય તો ભગવાનના અનુગ્રહયુક્ત થાય. ભગવાનની સ્તુતિથી તે સદ્બુદ્ધિ અનુગ્રહ સ્થિર કરવા સમર્થ થાય. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ મહિષીઓ (પટરાણીઓ, રાધિકારાણી, ગોપીજનો) સાથેની શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું શ્રવણ કરવું. મહિષીઓનું જીવનસર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણ જ છે કારણ કે તેઓ પણ સાત્વિક જ્ઞાન સહિત શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં થાકતાં નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ

તથાનુગૃહ્ય ભગવાન્ ગોપીનાં સ ગુરુર્ગતિઃ ।।
યુધિષ્ઠિરમથાપૃચ્છત્ સર્વાંશ્ચ સુહૃદોઽવ્યયમ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ ગોપીજનોને શિક્ષા આપનારા ગુરુ (સાધન) છે અને તે જ શ્રીકૃષ્ણ તે શિક્ષા દ્વારા પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુ-ફલ છે. શ્રીકૃષ્ણે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરી, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તથા અન્ય સમસ્ત સમ્બન્ધીઓને કુશળ સમચાર પૂછ્યા ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલનાં દર્શન કરવાથી જ તેમનાં તમામ અશુભ તો નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં હતાં. હવે જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમનો સત્કાર કર્યો, કુશળ સમાચાર પૂછ્યા ત્યારે અત્યન્ત આનન્દ પામી તેઓ આપને કહેવા લાગ્યા ।।૨।।

હે ભગવન્! મોટા-મોટા મહાત્માઓ મનમાં ને મનમાં આપના *ચરણારવિન્દના મકરન્દરસનું પાન કરતા રહે છે. ક્યારેક-ક્યારેક (જ્યારે મહાન ભગવદીયનાં સંગમાં રસનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે) તેમના મુખકમલમાંથી લીલા-કથાના રૂપમાં તે રસ છલકાઈ જાય છે. હે પ્રભુ! એ રસ એટલો અદ્ભુત અને દિવ્ય છે કે કોઈ પણ પ્રાણી તે પી લે તો તે જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ધકેલી દેનારી વિસ્મૃતિ અથવા અવિદ્યાનો નાશ કરી દે છે. તે જ રસને જે લોકો પોતાના કાનરૂપી પડિયામાં ભરી ધરાઈ-ધરાઈને પીએ છે તેમનાં અમંગલની સંભાવના જ ક્યાંથી હોય? ।।૩।।

વિશેષ : આપનું ચરણ પણ પરમ આનન્દરૂપ છે કેમકે આપ આનન્દઘન છો. એ આપનું ચરણ ભક્તિમાર્ગને લોકમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. વળી એ કમળરૂપ એટલે સુખસેવ્ય પણ છે. એ ચરણ કમળનો મકરન્દ એ રસ છે, ભગવાન્ રસાત્મા છે તે સર્વત્ર છે. ભક્તિમાર્ગદ્વારા લાવેલો બ્રહ્માનન્દ જ કર્ણમાં પ્રવેશ કરે તો એ દેહધારીઓને દેહનું સ્મરણ ભુલાવી દે છે. તેથી જ તેને આસવ કહ્યો છે. એ રસ પરમાનન્દરૂપ છે અને લૌકિક કામ વગેરે દોષોનો નિવર્તક છે. એ બ્રહ્માનન્દમાં તેનાથી પણ ઉત્તમ ભક્તિરસ મળે અને કીર્તનથી તે પુષ્ટ થાય તો તો પછી પૂછવું જ શું? તેથી એ બ્રહ્માનન્દરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ ભક્તના મુખથી નીકળે ત્યારે એ પરમકાષ્ઠાપન્ન થાય છે. ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે બ્રહ્માનન્દ પોતાની ઈચ્છાથી, જેમ લાંબુ વસ્ત્ર ઘડી કર્યું હોય તો નાનું દેખાય છે તેમ એ પણ ઘનીભૂત રહે છે. જેમ દહીં ઘાટું થઈ જાય છે ત્યારે થોડું દેખાય પણ એમાં જેટલો રસપડે તેટલું એ વિસ્તૃત થાય છે તેવું ભગવચ્ચરણ આનન્દઘન છે. એને ભક્તિમાર્ગવડે ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ભક્તનાં કાયા, વાણી અને મન થી દઢ રીતે ગ્રહણ

થાય છે ત્યારે એ સ્વયં રસાત્મા હોવાથી આનન્દને સ્રવે છે. એ ભક્તિરસ એવા નામથી બોલાય છે. એ રસ પણ શબ્દ બ્રહ્મરૂપ ભાગવત આદિથી ઉદ્ધૃત થાય છે ત્યારે ઘડાથી લાવેલ જળની પેઠે મોટાઓના મુખથી ઉચ્ચારણ થતાં કાનમાં આવી મુખથી નીકળે છે ત્યારે તે રસ ઈન્દ્રિયોના ઓઘ તથા દેહ નાં છિદ્રોદ્વારા અન્તઃકરણમાં પ્રવેશીને હૃદયરૂપી હૃદમાં ભેગો થાય છે. એ ભક્તિરસ કરતાં પણ ભક્તની ઈન્દ્રિયોથી પવિત્ર થયેલો હોવાથી છણાઈને અતિ ઉત્તમ બને છે. એમ જ્યારે વારંવાર ભગવદ્ગુણનું કીર્તન થાય છે ત્યારે ચરણારવિન્દના મકરન્દરૂપ ગૂઢ અર્થો ભક્તના મુખથી નીકળે છે. એ પણ હમેશાં નહિ પણ કોઈ વખતે ભક્તની ગોષ્ઠીમાં બેઠા હોય, ભગવાનનો પ્રસંગ ચાલતો હોય તેવખતે ભક્તિભાવમાં રસાવેશ થાય ત્યારે એવી ગૂઢ વાતો બહાર આવે છે. એ હમેશાં કહેવા સાંભળવાની ન હોય પણ રસાવેશની પરવશતામાં એ વાત બહાર આવી જાય છે. એને કાનરૂપી પડિયાદ્વારા ઊંચા પડિયામાં અદ્ધરથી ઝીલીને પર્યાપ્ત રીતે એ ગૂઢ રસનું પાન કરે છે એટલે બહાર રહેલા રસને હૃદયમાં દાખલ કરે છે ત્યારે એ રસરૂપ બને છે. આવો દુર્લભ રસ બહુપાન થાય એટલો ક્યાંથી મળે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ પ્રભુ છે એટલે સર્વસામર્થ્યયુક્ત છે. એવા ભગવાનના ભક્તો ભગવાનના ચરણરૂપ ભક્તિમાર્ગમાં કરોડો છે, જે અમૃતના કલશરૂપ ગણાય છે. મધમાખી તો બહુ પ્રયાસ કરીને એક રસનું બુન્દ લાવી એને ભેગું કરે છે પણ ભગવાનને તો રસના કલશરૂપ ભક્તો કોટિશઃ છે તેથી ભગવાનનો આશ્રય કરનારને એવો ઘણો રસ સહજમાં મળી શકે છે. એ રસનું પાન કરનાર ભક્તોને અશુભ હોય જ શાનું કે એનું કુશળ પૂછવું પડે? અશુભ તો ધર્મથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે આનન્દઘન ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભક્તિવડે સર્વ દોષને દૂર કરનાર ભક્તિરસ જે નિત્ય છે અને સંસારને ભુલાવનાર છે તે પ્રકટ થાય છે. એ પણ ભક્તના હૃદયમાંથી મુખદ્વારા બહાર નીકળી કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશે છે ત્યારે એ પાન કરનારને અશુભની સમ્ભાવના પણ કોઈ કરી શકતું નથી. ભક્તને દેહનું અભિમાન તો રહે છે પણ જ્યારે પ્રયત્નથી એ ભક્તિરસને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે એને દેહનું વિસ્મરણ થાય છે ત્યારે એનું દેહાભિમાન પણ વિગલિત થાય છે. એટલે તે ભક્ત જ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. એને કુશળ-અકુશળ વ્યવહારની સમ્ભાવના પણ ન હોય ત્યાં પ્રશ્ન પણ ન સમ્ભવે કેમકે એ તો બ્રહ્માનન્દની પૂર્વ કક્ષાની બધી વાતો છે. જેને ભગવાનનું વિસ્મરણ છે તેને દેહનો સમ્બન્ધ સમ્ભવે, ભગવદ્રસ મગ્નને દેહનું સ્મરણ કેવું? વાસો યથા પરિવૃત્તં મદિરામદાન્ધઃ એ ન્યાયથી એ સ્વરસનિમગ્ન રહે છે.

હે ભગવન્! આપ એકરસ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અખંડ આનન્દના સમુદ્ર છો. અન્તઃકરણની વૃત્તિઓને લીધે થતી જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ- આ ત્રણેય અવસ્થા

આપના સ્વરૂપ સુધી પહોંચી જ શકતી નથી, દૂરથી જ નાશ પામે છે. આપ પરમ હંસોની[1] એક માત્ર ગતિ[2] છો. કાલવશાત્ વેદોનો નાશ થતાં તેમાં કહેલા ધર્મોનું રક્ષણ કરવા આપે આપની અચિન્ત્ય યોગમાયાદ્વારા મનુષ્યના જેવો દેહ ધારણ કર્યો છે. અમે ઘરબાર, દેહ (ની આસક્તિ) છોડી (ભગવદ્ભાવની પ્રાપ્તિમાટે) આપને નમન કરીએ છીએ ।।૪।।

વિશેષ : ૧. હંસ=જે આત્માની સ્થિતિ સંસારથી જુદી છે તે જાણી શકે અને પ્રાપ્ત કરી શકે તે. પરમહંસ=જે ભગવાનનું પદ અને જીવોની સ્થિતિના ભેદને પારખી જાણે તે. ૨.ગતિ=ગમ્ય, જાણી શકાય અથવા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જે વખતે બીજા લોકો આ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે યાદવ અને કૌરવ કુલની સ્ત્રીઓ એકત્ર થઈ પરસ્પર ભગવાનની ત્રિભુવન-વિખ્યાત લીલાઓનું વર્ણન કરી રહી હતી. હવે હું તમને તેમની જ વાતો કહું છું. ધ્યાન દઈ સાંભળો ।।૫।।

દ્રૌપદીએ કહ્યું : હે (વૈદર્ભી) રુક્મિણીજી, હે ભદ્રાજી, હે જામ્બવતીજી, હે કૌસલે (સત્યાજી), હે સત્યભામાજી, હે કાલિન્દીજી, હે શૈબ્યાજી (મિત્રવિન્દાજી), હે રોહિણીજી*, હે લક્ષ્મણાજી અને હે અન્ય શ્રીકૃષ્ણપત્નીઓ! આપ લોકો અમને તો બતાવો કે પોતાની માયાથી લોકોનું અનુકરણ કરતા સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આપનું પાણિગ્રહણ કેવી રીતે કર્યું ।।૬-૭।।

વિશેષ : સોળ હજાર રાણીઓમાં 'રોહિણી' નામનાં રાણી મુખ્ય છે. કોઈ કલ્પમાં વળી તે આઠ પટરાણીઓમાંના એક પણ હોય છે.

રુક્મિણીજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! મારા ભાઈ રુક્મીએ તો નિશ્ચય કરેલો કે મારો વિવાહ શિશુપાલની સાથે જ થાય. કન્યાદાન પહેલાં જ મારું હરણ ન થાય એટલામાટે શસ્ત્રાસ્ત્રથી બધા સુસજ્જિત હતા. પરન્તુ બકરાં અને ઘેટાંઓ ના ટોળામાંથી સિંહ જેમ પોતાનો ભાગ ઉપાડી જાય તેવી રીતે ભગવાન્ મારું હરણ કરી ગયા. એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી કારણ કે જેમનો એક-એક પગપાળો સૈનિક પણ અજેય છેતેવા વીર રાજાઓના મુકુટોઉપર ભગવાનની ચરણધૂલિ શોભાયમાન હોય છે. મારી તો એટલીજ અભિલાષા છે કે ભગવાનનુંતેજ ચરણકમલ જે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીનું આશ્રયસ્થાન છે તે મને જનમોજનમ પ્રાપ્ત થતું રહે, હું તેની જ સેવામાં લાગી રહું* ।।૮।।

વિશેષ : મૂલમાં **શ્રીનિકેતચરણઃ** પ્રયોગ છે. શબ્દાર્થ-જે (ભગવાન્) નું ચરણ લક્ષ્મીજીનો નિવાસ છે. **ભાવ** - લક્ષ્મીજીને ભગવાને પોતાના વક્ષઃસ્થલ ઉપર નિવાસ આપ્યો છે અને લક્ષ્મીજી પણ ત્યાં દક્ષિણાવર્ત સુવર્ણમય રોમરાજીના રૂપમાં બિરાજે છે, છતાં લક્ષ્મીજીનું અન્તઃકરણ ભગવાનના ચરણકમલમાં જ લાગેલું છે તેથી ભગવાનના ચરણનું શ્રીનિકેતન તરીકે ઠેકઠેકાણે વર્ણન આવે છે.

સત્યભામાજી બોલ્યાં : હે દ્રૌપદીજી! મારા પિતાજી પોતાના ભાઈ પ્રસેનના મૃત્યુથી બહુ દુઃખી થઈ રહ્યા હતા તેથી તેમણે તેનું કલંક ભગવાનને લગાડ્યું. આ કલંક દૂર કરવા ભગવાને ઋક્ષરાજ જામ્બવાન્ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને તે સ્યમન્તકમણિ લાવી મારા પિતાને આપી દીધું. આથી મારા પિતાજી મિથ્યા કલંક લગાડવાથી ડરી ગયા. તેથી જો કે મારા પિતાજીએ મારું બીજાને વાગ્દાન કરી દીધું હતું તો પણ તેમણે સ્યમન્તકમણિની સાથે મને પ્રભુના ચરણોમાં સમર્પિત કરી દીધી.(જો કે એ વખતે ભગવાનની બીજી ભાર્યાઓ હતી પણ આપ 'પ્રભુ' હતા તેથી મને પરણાવી) ।।૯।।

જામ્બવતીજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! મારા પિતા જામ્બવાન્ ભગવાન્ સાથે સત્તાવીસ દિવસ લડ્યા અને પરીક્ષા પૂરી થઈ ત્યારે એમણે એમને સીતાપતિ પોતાના આત્માના નાથ અને પૂજ્ય જાણ્યાં. ત્યારે એમણે મણિની સાથે મને પણ ભગવાનને ભેટ તરીકે આપી; એમની એ પ્રકારે હું દાસી થઈ છું. સ્વતન્ત્ર હોય તે કામના કરે, હું તો દાસી છું તેથી દાસ્ય સિવાય મારે બીજી કામના ન હોય ।।૧૦।।

કાલિન્દીજી બોલ્યાં : હે દ્રૌપદીજી! આપના ચરણસ્પર્શની કામનાથી તપ કરતી મને જોઈને પોતાના મિત્ર અર્જુનને મારી પાસે મોકલીને મારો અભિપ્રાય જાણી લીધો, પછી મને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ મારું પાણિગ્રહણ કર્યું મારે કોઈ કામના નથી કારણ કે કુદરતી રીતે જ હું તેમના ઘર (મથુરા) ની સફાઈ કરનારી સાવરણી જ છું. (અથવા ગૃહદાસી થવાની મારી ઈચ્છા હતી તે પૂરી થઈ ગઈ) ।।૧૧।।

મિત્રવિન્દાજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! (હું તો પહેલેથી જ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત હતી. છતાં મારા ભાઈઓદ્વારા) મારો સ્વયંવર રચાયો હતો. ત્યાં આવી ભગવાને બધા રાજાઓને જીતી લીધા અને જેવીરીતે સિંહ કૂતરાના ટોળામાંથી પોતાનો ભાગ લઈ જાય તેવી જ રીતે આપ પોતાની શોભામયી સમૃદ્ધ દ્વારકાપુરીમાં મને લઈ આવ્યા. મારા ભાઈઓ (વિન્દ અને અનુવિન્દ) મને ભગવાન્થી છોડાવી મારો

અપકાર કરવા માગતા હતા પરન્તુ આપે તેમને નીચું જોવડાવી દીધું. હું એ જ ચાહું છું કે ભવોભવ મને આપના ચરણ પખારવાનું સૌભાગ્ય મળતું રહે* ।।૧૨।।

વિશેષ : મિત્રવિન્દાજી ભગવાનના ફઈ રાજાધિદેવીનાં પુત્રી હતાં. ક્ષત્રિયોમાં ફઈની પુત્રી એ પોતાનો ભાગ જ ગણાય છે. ભાઈઓ બે જ, વિન્દ અને અનુવિન્દ છે પણ તેમના પક્ષકારોનો સમાવેશ કરવા 'ભ્રાતૄન્' બહુવચન વાપરવામાં આવ્યું છે.

સત્યાજીએ કહ્યું : હે દ્રૌપદીજી! મારા પિતાજીએ મારા સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓનાં બલ-પૌરુષની પરીક્ષા કરવાને માટે બહુ જ બલવાન અને પરાક્રમી, અણિયાળાં શિંગડાંવાળા સાત આખલા રાખ્યા હતા. તે આખલાઓએ મોટા-મોટા બહાદુર પુરુષોના દુષ્ટ મદનો ચૂરો કરી નાખ્યો હતો. જેમ નાનાં બાળકો બકરીનાં બચ્ચાંને પકડી લે તેમ ભગવાને રમતાં-રમતાં ઝપાટાબન્ધ તેમને પકડી લીધા, નાથી લીધા અને બાંધી દીધા* ।।૧૩।।

વિશેષ : ભૂખ, તરસ, રોગ અને બે પ્રકારનાં (સકામ અને નિષ્કામ) કર્મ, જુગાર, મદિરાપાન અને સ્ત્રીઓ એ સાત વ્યસન સ્કન્ધ ૧૦ અધ્યાય ૫૮ માં આવી ગયાં છે તે યાદ હશે. આમાંથી પહેલાં ચાર આવશ્યક છે, જ્યારે જુગાર, મદિરાપાન અને સ્ત્રીઓ-એ ત્રણ અનાવશ્યક છે. મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૭ માં બતાવેલાં શિકાર વગેરે દસ વ્યસનો બધાંને હોતાં નથી તેથી તે અહીં ગણવાનાં નથી. સત્યાજી (નાગ્નજિતીજી) ના પિતા રાજા નગ્નજિતે વિચાર્યું કે જે વ્યસન ગ્રસ્ત હોય તે ભોક્તા શી રીતે હોઈ શકે? 'વ્યસન' એટલે જે વસ્તુના દોષ જાણતા હોઈએ છતાં જે છોડી ન શકાય તેમાં આસક્તિ.

આ પ્રમાણે ભગવાન્ બલ પરાક્રમદ્વારા મને પ્રાપ્ત કરી ચતુરંગિણી સેના અને દાસીઓ સાથે દ્વારકા લઈ આવ્યા. માર્ગમાં જે રાજાઓએ વિઘ્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમનો સખત પરાજય કર્યો. હવે એટલી જ અભિલાષા છે કે આપનું દાસ્ય સદા મળતું રહે ।।૧૪।।

[૧]**ભદ્રાજીએ કહ્યું :** હે દ્રૌપદીજી! મારું મન મારા મામાના[૨] પુત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત હતું તેથી મારા ભાઈઓએ મારું વાગ્દાન કર્યું અને મારા પિતાએ મને એક અક્ષૌહિણી સેના તથા સખીઓ સાથે આપને આપી ।।૧૫।।

વિશેષ : ૧. આ પટરાણીઓ સાત ગણાવી તે સાત ભક્તિરૂપ છે. અર્ચનરૂપ રુક્મિણીજી, શ્રવણરૂપા સત્યભામાજી તેથી એમાં પ્રથમ સર્વ પાપનો ક્ષય કહ્યો છે. જામ્બવતીજી એકાન્તમાં ભગવાનને આપ્યાં તેથી એ સ્મરણ ભક્તિરૂપ છે, પાદસેવન ભક્તિરૂપ કાલિન્દીજી અને

મિત્રવિન્દાજી કીર્તન ભક્તિરૂપા છે. સર્વ બલવાન્ દોષોને પણ છોડીને કીર્તન કરવું. છઠ્ઠાં પટરાણી સત્યાજી દાસ્યભક્તિરૂપ છે, સાતમાં ભદ્રાજી વન્દન ભક્તિરૂપ છે અને આઠમાં લક્ષ્મણાજી સખ્ય ભક્તિરૂપ છે. એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી કહેવામાં આવે છે. ૨. વસુદેવજીનાં બહેન શ્રુતકીર્તિજીનાં પુત્રી ભદ્રાજી છે.

હું મારું પરમ કલ્યાણ એમાં જ સમજું છું કે કર્મ પ્રમાણે મારે જ્યાં-જ્યાં જન્મ લેવો પડે ત્યાં બધે જ સ્થળે આપના જ ચરણકમલનો સંસ્પર્શ પ્રાપ્ત થતો રહે ।।૧૬।।

લક્ષ્મણાજી બોલ્યાં : હે રાણીજી! દેવર્ષિ નારદજી ભગવાનના અવતાર અને લીલાઓ નું વારંવાર ગાન કરતા રહેતા હતા. તે સાંભળીને મારું ચિત્ત પણ મુકુન્દમાં આસક્ત થઈ ગયું. હાથમાં કમલ રાખી સારી રીતે વિચાર કરી બીજા રાજાઓને છોડી ખરેખર હું આપને (શ્રીકૃષ્ણને) વરી ।।૧૭।।

હે સાધ્વી! મારા પિતા બૃહત્સેન મારા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. જ્યારે તેમને મારી ઈચ્છાની ખબર પડી ત્યારે તેમણે મારી ઈચ્છા પૂરી કરવા આ ઉપાય કર્યો ।।૧૮।।

હે મહારાણી! જેવી રીતે અર્જુનની પ્રાપ્તિમાટે આપના પિતાએ સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેધનું આયોજન કર્યું હતું તેવી જ રીતે મારા પિતાએ પણ કર્યું. આપના સ્વયંવર કરતાં મારા સ્વયંવરમાં વિશેષતા એ હતી કે મત્સ્ય બહારથી ઢંકાયેલ, માત્ર જલમાં જ તેનો પડછાયો દેખાતો હતો ।।૧૯।।

જ્યારે આ સમાચાર રાજાઓને મળ્યા ત્યારે ચારે તરફથી બધાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના તત્વજ્ઞ હજારો રાજાઓ પોત-પોતાના ગુરુઓની સાથે મારા પિતાજીની રાજધાનીમાં આવવા લાગ્યા ।।૨૦।।

મારા પિતાજીએ આવેલા બધા રાજાઓનું બલ પરાક્રમ અને અવસ્થા અનુસાર સારી રીતે સ્વાગત કર્યું. તે લોકોએ મને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી સ્વયંવર સભામાં રાખેલાં ધનુષ અને બાણ ઉઠાવ્યાં ।।૨૧।।

એમાંથી કેટલાય રાજાઓ તો ધનુષને પણછ જ ન ચડાવી શક્યા. તેમણે ધનુષને જેમનું તેમ રહેવા દીધું. કેટલાકે વળી પણછ તો બાંધી પણ તેને છાતી સુધી ખેંચી તેટલામાં તો તેઓ નીચે પડી ગયા અને ઉપર ધનુષ પડવાથી ચગદાઈ મર્યા ।।૨૨।।

હે રાણીજી! બીજા વીરો જરાસન્ધ, *અમ્બષ્ઠ, શિશુપાલ, ભીમ, દુર્યોધન

અને કર્ણે પણછ તો ચડાવી પણ મત્સ્ય (માછલું) ક્યાં છે તે જ તેઓ નક્કી કરી શક્યા નહિ ।।૨૩।।

વિશેષ : પ્રાગ્જ્યોતિષપુરનો રાજા, ભૌમાસુરનો પુત્ર ભગદત્ત. અમ્બષ્ઠ=હાથીનો મહાવત. ભગદત્ત હાથીઓનો શોખીન હતો અને ગજયુદ્ધમાં કુશળ હતો.

અર્જુને જલમાં તે માછલીનો પડછાયો જોઈ લીધો અને એ પણ જાણી લીધું કે તે માછલી ક્યાં છે. ઘણી સાવધાનીથી તેમણે બાણ છોડ્યું પણ ખરું પરન્તુ તેમનાથી લક્ષ્યવેધ થયો નહિ તેમના બાણે તેનો સ્પર્શ માત્ર કર્યો* ।।૨૪।।

વિશેષ : શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનો અવતાર છે, અર્જુન નરનો, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બન્ને નારાયણમાં પૂર્ણ છે, જ્યારે નર (અર્જુન) માં જેવી તેવી એક-જ્ઞાનશક્તિ છે. નર અને નારાયણ માં આટલું તારતમ્ય છે.

હે રાણીજી! આ પ્રમાણે મોટા-મોટા અભિમાની રાજાઓનું માન-મર્દન થઈ ગયું. મોટા ભાગના રાજાઓએ મને મેળવવાની લાલસા અને સાથે-સાથે લક્ષ્યવેધની ચેષ્ટા જ છોડી દીધી. ત્યારે ભગવાને ધનુષ ઉઠાવી રમતાં-રમતાં જ, અનાયાસ જ તેના ઉપર દોરી ચડાવી દીધી, બાણથી સન્ધાન કર્યું અને જલમાં ફક્ત એકવાર મત્સ્યનો પડછાયો જોઈ બાણ માર્યું અને તેને નીચે પાડી દીધો. એ વખતે બરાબર બપોર થઈ રહ્યો હતો, સર્વાર્થસાધક 'અભિજિત' નામના નક્ષત્રમાં સૂર્યે પ્રવેશ કર્યો હતો ।।૨૫-૨૬।।

હે દેવી! તે વખતે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી ઉપર જય જયકાર થઈ રહ્યો. આકાશમાં તથા પૃથ્વી ઉપર નગારાં ગડગડી ઊઠ્યાં અને હવે દૈત્યોનો વધ હાથવેંતમાં જ છે એવા સન્તોષથી દેવતાઓ હર્ષથી વિહ્વલ થઈ પુષ્પોની વર્ષા કરવા લાગ્યા ।।૨૭।।

તે જ વખતે મેં સ્વયંવરના મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. મારા પગનાં ઝાંઝર રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ વાગી રહ્યાં હતાં. મેં નવાં ઉત્તમ બે રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. મારા અમ્બોડામાં માલાઓ ગૂંથી હતી અને મોં પર લજ્જા મિશ્રિત મન્દ હાસ્ય હતું. મેં હાથમાં રત્નોનો હાર લીધો હતો, જે સુવર્ણજટિત હોવાથી વધારે ચમકી રહ્યો હતો. હે રાણીજી! એ વખતે મારું મુખ મંડલ ઘટ્ટ વાંકડિયા કેશોથી સુશોભિત થઈ રહ્યું હતું. ગાલ ઉપર કુંડલોની આભા પડવાથી એ વિશેષ શોભી રહ્યું હતું. મેં એકવાર મુખ ઊંચું કરી ચન્દ્રમાનાં કિરણો જેવી શીતલ હાસ્યરેખા અને વાંકી નજરથી ચારે તરફ બેઠેલા રાજાઓ તરફ જોયું અને હૃદયના અનુરાગથી મેં ધીમે રહીને મારી વરમાળા મુરારિ

ભગવાનનાં કંઠમાં પહેરાવી દીધી ।।૨૮-૨૯।।

મેં જેવી વરમાળા પહેરાવી કે તરત જ મૃદંગ, ઢોલ, શંખ, દુન્દુભી વગેરે વાગવા લાગ્યાં, નટો અને નર્તકીઓ નાચવા લાગી અને ગાયકો ગાન કરવા લાગ્યા ।।૩૦।।

હે યાજ્ઞસેનિ! (દ્રૌપદીજી!) જ્યારે મેં આ પ્રમાણે મારા સ્વામી પ્રિયતમ ભગવાનને વરમાળા પહેરાવી દીધી, આપનું વરણ કરી લીધું ત્યારે હરીફ રાજાઓના યૂથનાં (રાજાઓનાં યૂથ-ટોળાં કહ્યાં છે. ટોળાં બકરાં, ઘેટાનાં હોય. સિંહ એકલો ફરે, ઘેટાં બકરાં ટોળામાં ફરે.) નાયકોથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ ।।૩૧।।

તેટલામાં જેને *ઉત્તમ ચાર અશ્વો જોડેલા છે તેવા રથમાં મને બેસાડી, શ્રીહસ્તમાં શાર્ંગધનુષ લઈ, કવચ ધારણ કરી ચાર ભુજાવાળા થઈ યુદ્ધ કરવામાટે રથ ઉપર ઊભા થઈ ગયા ।।૩૨।।

વિશેષ : મૂલમાં **હયરત્ન ચતુષ્ટયમ્** પ્રયોગ છે. સ્યમન્તક, કૌસ્તુભ, સ્પર્શમણિ અને ચિન્તામણિ ચાર મણિ કહેલા છે. શ્રીકૃષ્ણના અશ્વો તેમના જેવા છે. યુગ ચાર છે, ભગવાન્ અહીં ચતુર્ભુજ થયા છે તેથી આપે કાલના સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યો છે. કાલ એ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે.

પણ હે રાણીજી! મૃગોની વચ્ચેથી સિંહ નીકળે તેમ બધા રાજાઓ જોઈ રહ્યા. તેમની વચ્ચેથી દારુકે સોનાથી શણગારેલો રથ હાંકી મૂક્યો ।।૩૩।।

તેમાંથી કેટલાક રાજાઓ સાવધાન થઈ ધનુષો ચડાવી જેમ કૂતરા સિંહને રોકવા જાય તેમ માર્ગમાં ભગવાનને રોકવા તેમની પાછળ દોડ્યા ।।૩૪।।

શાર્ંગ ધનુષમાંથી છૂટેલાં તીરોથી તેમના હાથ, પગ, ગરદન કપાઈ ગયાં* અને રણભૂમિમાં પડ્યા અને કેટલાક રણમેદાન છોડી પલાયન કરી ગયા ।।૩૫।।

વિશેષ : ભગવાન્ એક જ બાણ છોડતા તેમાંથી અનેક બાણ થતાં. બાણ વાગવાથી દુશ્મનના યોદ્ધાના શરીરના છ ટુકડા થઈ જતા-બે હાથ, બે પગ, ધડ અને માથું.

ત્યાર બાદ સૂર્ય જેમ પોતાના ધામમાં પ્રવેશ કરે તેમ યદુવંશ શિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી માં સર્વત્ર પ્રશંસિત દ્વારકા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પ્રસંગે તે વિશેષરૂપથી સજાવવામાં આવી હતી. એટલી બધી ઝંડીઓ, પતાકાઓ અને તોરણો લગાવવામાં આવ્યા હતાં કે તેને લીધે સૂર્યનો પ્રકાશ ધરતી સુધી આવી શકતો નહોતો ।।૩૬।।

મારા પિતાએ હિતૈષી સુહૃદો, સગા-સમ્બન્ધીઓ અને ભાઈબાન્ધવોને કિંમતી

વસ્ત્રો, આભરણો, શય્યાઓ, આસનો અને બીજી ઘરવખરીની સામગ્રી આપી સર્વનો સત્કાર કર્યો ।।૩૭।।

ભગવાન્ તો પૂર્ણ છે છતાં મારા પિતાએ ભક્તિપૂર્વક દાસીઓ, સર્વ સમ્પત્તિઓ, ચતુરંગિણી સેના, કિંમતી હથિયારો વગેરે દાયજામાં આપ્યા ।।૩૮।।

હે રાણીજી! અમે બધાંએ અમારા પૂર્વજન્મમાં સર્વ આસક્તિ છોડી ભારે તપ કર્યું હશે; ખરેખર તેથી તો આ જન્મમાં અમને આત્મારામ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ઘરની દાસીઓ બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે ।।૩૯।।

સોળ હજાર મહિષીઓ-રાણીઓ (માં મુખ્ય રોહિણીજી) એ કહ્યું : ભૌમાસુરે દિગ્વિજય વખતે ઘણા રાજાઓને જીતી લઈ તેમની કન્યાઓ અમ લોકોને પોતાના મહેલમાં કેદ કરી રાખી હતી. આ જાણી ભગવાને યુદ્ધમાં ભૌમાસુર તથા તેની સેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો અને પોતે પૂર્ણકામ હોવા છતાં આપે અમને જેલમાંથી (દેહથી, ચિન્તામાંથી, સંસારમાંથી) છોડાવી અને અમારું પાણિગ્રહણ કર્યું. હે રાણીજી! અમે સદા સર્વદા આપના એ જ ચરણકમલનું ચિન્તન કરતી રહેતી હતી જે જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસારથી મુક્ત કરી દે છે ।।૪૦।।

હે સાધ્વિ! અમને આખી પૃથ્વી ઉપરનું રાજ્ય, આત્મારામપણું, ભોગ, બ્રહ્માંડરૂપત્વ, બ્રહ્માંડનું આધિપત્ય, મોક્ષ કે હરિનાં પદ (સાયુજ્ય) ની ઈચ્છા નથી પણ અમારે માત્ર એટલું જ જોઈએ છે કે અમને (હરિ સાથે) ભોગ પ્રાપ્ત થતો રહે અને અમારા પ્રીતમ પ્રભુના સુકોમલ ચરણકમલોની જે શ્રીરજ લક્ષ્મીજીના વક્ષઃસ્થલ ઉપર લાગેલ કેસરની સુગન્ધથી યુક્ત હોય તે શ્રીરજ અમારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરતી રહીએ ।।૪૧-૪૨।।

વ્રજસ્ત્રિયો યદ્ વાંછન્તિ પુલિન્દ્યસ્તૃણવીરુધઃ ।।
ગાવાશ્ચારયતો ગોપાઃ પાદસ્પર્શં મહાત્મનઃ ।।૪૩।।

(તુચ્છમાં તુચ્છ મનુષ્ય પ્રસિદ્ધ વસ્તુને છોડી જેની ઈચ્છા કરે તે વસ્તુ જ નિઃશંક સર્વોત્તમ હોય તે પ્રતિપાદન કરે છે) આવા અલૌકિક પ્રભાવવાળા ભગવાનનાં જે ચરણકમલોનો સ્પર્શ આપ ગાય ચરાવતા હોય તે વખતે ગોપ, ગોપીજનો, પુલિન્દીજીઓ (ભીલ સ્ત્રીઓ), તણખલાં અને લતાઓ કરવા માગતી હતી તેમની જ કામના અમને પણ છે. (ભગવાનના ચરણકમલની રજ નૂતન ભગવદીય શરીરનું નિર્માણ કરી દે છે અને ભગવદીય (ભગવાનના) જો થઈ જવાય તો બધા પુરુષાર્થો

પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા, કોઈ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો બાકી રહેતો નથી) ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટાપ્રકરણનો વૈરાગ્યરૂપ છઠ્ઠો) ''ભગવાને પટરાણીઓ ઉપર કરેલ અનુગ્રહ''નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ૩૪મો અને ચાલુ) ૮૩મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં એંશીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''
કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

અધ્યાય ૮૪

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ.૮૧

બાન્ધવોનું પ્રસ્થાન અને વસુદેવજીના યજ્ઞનું વર્ણન

ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણનું ત્રીજું ફલ પ્રકરણ અધ્યાય૭

વિશેષ : આ ચોર્યાસીમા અધ્યાયમાં ફલનો ઉત્કર્ષ, રાજાઓનું સન્માન અને વસુદેવજીનું ૠણથી મુક્ત થવું એ વાત કહેવામાં આવે છે એમાં સંક્ષેપમાં એ કહેવામાં આવ્યું કે ભક્તને ભગવાનના થવું એ મોટી વાત છે. ભગવાન્ પોતાના જીવનો સ્વસ્વરૂપમાં નિરોધ કરાવે છે તેમાં ફલ તો ભગવાનના થવું તે જ છે તે તો સિદ્ધ છે છતાં નિરોધ કરીને એ સિદ્ધ કર્યું એમ કહે છે. ભગવાનની લીલા અદ્‌ભુત છે, નિરોધ એનું ફલ છે એ ફલ તદીય થવાને માટે છે. એટલે ભગવાનની લીલા ફલરૂપ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ

શ્રુત્વા પૃથા સુબલપુત્ર્યથ યાજ્ઞસેની માધવ્યથ ક્ષિતિપપત્ન્ય ઉત સ્વગોપ્યઃ ।
કુષ્ણેઽખિલાત્મનિ હરૌ પ્રણયાનુબન્ધં સર્વા વિસિસ્મ્યુરલમશ્રુકલાકુલાક્ષ્યઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! સર્વના આત્મા પરમાનન્દ સ્વરૂપ સર્વદોષ નિવર્તક શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આપની પત્નીઓનો કેવો ઉત્કટ પ્રેમ છે- આ વાત કુન્તાજી,

ગાન્ધારી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, બીજી રાજપત્નીઓ અને ભગવાનનાં અત્યન્ત વહાલાં ગોપીજનોએ પણ સાંભળી. તેમનો આવો અલૌકિક પ્રેમ જોઈને બધાં જ અત્યન્ત વિસ્મિત થઈ ગયાં. બધાની આંખોમાં પ્રેમનાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં ।।૧।।

એમ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની સાથે અને પુરુષો પુરુષોની સાથે વાતો કરતા હતા તેટલામાં ત્યાં શ્રી રામ (બલદેવજી) અને શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઈચ્છાથી મુનિઓ આવ્યા ।।૨।।

તેમાં મુખ્ય આ હતા- શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, દેવર્ષિ નારદ, ચ્યવન, દેવલ, અસિત, વિશ્વામિત્ર, શતાનન્દ, ભરદ્વાજ અને ગૌતમ ।।૩।।

શિષ્યોની સાથે ભગવાન્ પરશુરામ, ભગવાન્ વસિષ્ઠ, ગાલવ, ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, કશ્યપ, અત્રિ, માર્કણ્ડેય, બૃહસ્પતિ ।।૪।।

દ્વિત, ત્રિત, એકત, બ્રહ્માજીના પુત્ર-પુલહ, અંગિરા, અગસ્ત્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને બીજા વામદેવ વગેરે મુનિઓ ત્યાં આવ્યા હતાં ।।૫।।

પ્રથમ બેઠેલા રાજાઓ ઊભા થઈ ગયા. તેઓએ નમસ્કાર કર્યા અને જગતને વન્દન કરવા યોગ્ય એ મુનિઓને શ્રીરામ-કૃષ્ણ અને પાંડવોએ નમસ્કાર કર્યા ।।૬।।

શ્રીરામની સાથે અચ્યુત ભગવાને એ આવેલા સર્વ મુનિઓનું સ્વાગત કર્યું, આસન આપ્યાં, ચરણ ધોવાનું જલ, પૂજાની સામગ્રી, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, ચન્દન વગેરેથી પૂજન કર્યું ।।૭।।

જ્યારે બધા ઋષિમુનિઓ સ્વસ્થ થઈ બેસી ગયા તે મોટી સભા શાન્ત થઈ ગઈ ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર વિભુ શ્રીકૃષ્ણે બધા સાંભળે તેમ કહ્યું ।।૮।।

***ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા :** ધન્ય છે! અમારા લોકોનું જીવન સફલ થઈ ગયું, જન્મ લેવાનું પૂરેપૂરું ફલ આજ અમને મળી ગયું કારણ કેજે યોગેશ્વરોનાં દર્શન દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે તેમનાં જ દર્શન આજે અમને પ્રાપ્ત થયાં છે ।।૯।।

વિશેષ : ભગવાન્ પાંચ શ્લોકથી મુનિઓની સ્તુતિ કરે છે એમાં એમના મુખથી નિર્ણય કરાવવામાટે પૂર્વ પક્ષ રીતે ભગવાન્ કહે છે.

મનુષ્યોને માત્ર દેવની મૂર્તિમાં દેવ દેખાયછે કારણકે તેમણે બહુ ઓછું તપ કરેલું હોયછે. મુનિઓનાં જે પ્રમાણે દર્શન, સ્પર્શ, કુશલ પ્રશ્ન, વિનયપૂર્વક ચરણપૂજા વગેરે થઈ શકે છેતે બધું મૂર્તિમાં સાક્ષાત્ નથી પણ ભાવથી બધું કરવું પડેછે ।।૧૦।।

ફક્ત જળમય *તીર્થો જ તીર્થો નથી કે માત્ર માટી અને પથ્થરમય દેવોની

પ્રતિમાઓ જ દેવો નથી, પરન્તુ (મહાપુરુષો) ભગવદ્ભક્તો પણ તીર્થરૂપ અને દેવરૂપ છે. તીર્થો અને દેવો નું સેવન ખૂબ લાંબા સમય સુધી કરવામાં આવે ત્યારે તેઓ પવિત્ર કરે છે જ્યારે ભગવદ્ભક્તો દર્શન માત્રથી કૃતાર્થ કરી દે છે ।।૧૧।।

વિશેષ : જે પવિત્ર કરનાર અને સ્વચ્છ હોય તે તેવું જલ પણ છે, ભગવદીયો પણ છે. ફરક એટલો છે કે જે જ્ઞાનરૂપે શુદ્ધિ સાધુઓથી થાય છે તે જલથી થતી નથી.

અગ્નિ, સૂર્ય અને ચન્દ્ર તથા તારાઓ, ભૂમિ, જલ, (હૃદયરૂપી) આકાશ, પ્રાણાયામરૂપી વાયુ, (સરસ્વતીરૂપી) વાણી અને (યોગ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ) મન- આ બધાનું ભગવદબુદ્ધિથી પૂજન કરવામાં આવે તો તેઓ માત્ર પાપોનો નાશ કરે છે એટલું જ તેથી અધિક (ભેદબુદ્ધિનો નાશ) કરતાં નથી કારણ કે ઉપાસક અખંડ બ્રહ્મમાં ભેદ સ્વીકારીને જ પ્રવૃત્ત થયેલ હોય છે તે કૃતાર્થ કેવી રીતે થાય? જ્યારે વિદ્વાન્ પુરુષો તો તેમની મુહૂર્ત માત્રની સેવાથી ભેદબુદ્ધિનોજ નાશ કરી દે છે ।।૧૨।।

જે મનુષ્ય વાત, પિત્ત અને કફ-આ ત્રણ ધાતુઓના બનેલા શબ સમાન શરીરને જ આત્મા માને છે, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેને જ સ્વકીય (આ મારાં સ્વજન છે એમ) ગણે છે, માટી, પથ્થર, કાષ્ઠ વગેરે પૃથ્વીના વિકારોને જ ઈષ્ટદેવ માને છે તથા જે કેવલ જલને જ તીર્થ સમજે છે, જ્ઞાની મહાપુરુષોનો નહીં તે મનુષ્ય હોવા છતાં બળદ કે ગધેડા જેવો જ છે ।।૧૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અખંડ જ્ઞાન સમ્પન્ન છે. આપનું આ ગૂઢ ભાષણ સાંભળી બધા ઋષિમુનિ ચુપ થઈ ગયા. એમની બુદ્ધિ ચક્કરમાં પડી ગઈ તેઓ ભગવાન્ આ શું કહી રહ્યા છે તે સમજી જ ન શક્યા ।।૧૪।।

ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી સાક્ષાત્ ઈશ્વર હોવા છતાં સેવક ભાવ બતાવે છે એમ એમના જાણવામાં આવવાથી ‘‘લોક સંગ્રહાર્થ ઈશ્વર પણ એમ કરે’’ એમ જાણી જરા હસીને જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને મુનિઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૧૫।।

મુનિઓબોલ્યા : અમે તત્વજ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ અને વિશ્વનેબનાવનાર કશ્યપાદિનાપણ ઉપદેશક છીએ તોપણ આપ ગૂઢ રહીને સેવકભાવ બતાવો છો ત્યારે અમે આપની માયામાં મોહ પામીએ છીએ. અહો! ભગવાનની લીલા વિચિત્ર છે, જે જાણનારને પણ ભ્રમમાં નાખે છે ।।૧૬।।

જેમ પૃથ્વી પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થોવડે બહુ નામ અને રૂપવાળી એક છતાં અનેક રૂપે થાય છે તેમ આપ પણ પોતે એક છો, કાંઈ

ચેષ્ટા કરતા નથી, છતાં અનેક પ્રકારે આ જગતને ઉત્પન્ન કરો છો, રક્ષણ કરો છો અને સ્વરૂપમાં લીન કરો છો, છતાં એમાં બંધાતા નથી-એના દોષથી સ્વયં દોષવાળા થતા નથી તેથી આપ લોકનું અનુકરણ કરો છો એ પણ આપનું એક ચરિત્ર છે અને એ વિચિત્ર પણ છે ।।૧૭।।

હે ભગવન્! જો કે આપ પ્રકૃતિથી પર, સ્વયં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો છતાં સમયે-સમયે ભક્તોની રક્ષા તથા દુષ્ટોનું દમન કરવામાટે વિશુદ્ધ સત્વમય શ્રીવિગ્રહ (શરીર) પ્રગટ કરો છો અને પોતાની લીલાદ્વારા સનાતન (પ્રાચીન) વૈદિકમાર્ગની રક્ષા કરો છો કારણ કે વર્ણો અને આશ્રમો ના રૂપમાં આપ જ સ્વયં પ્રગટ છો ।।૧૮।।

તપ, વેદાભ્યાસ અને સંયમને લીધે બ્રાહ્મણ જાતિ આપનું શુકલ હૃદય (અન્તરંગ શક્તિ)* છે, જેમાં પ્રગટ અને અપ્રગટ સદ્રૂપ બ્રહ્મ અને તેથી ઉત્તમ આનન્દરૂપ પુરુષોત્તમ જોવામાં આવે છે ।।૧૯।।

વિશેષ : ભગવાનની અંતરંગ શક્તિ-શુકલ (શ્વેત), લોહિત (લાલ) અને કૃષ્ણ (શ્યામ) ના ભેદથી-ત્રણ પ્રકારની છે. બ્રાહ્મણો સાત્વિક હોવાથી શ્વેત, ક્ષત્રિયો રાજસ હોવાથી અને વૈશ્યો રજસ્પ્રધાન હોવાથી લાલ અને શૂદ્રો તામસ હોવાથી કૃષ્ણ (શ્યામ) વર્ણના ગણવામાં આવે છે. તપ વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં, સ્વાધ્યાય બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં અને સંયમ પરમહંસની દશામાં હોય છે.

હે પરમાત્મા! હે વેદોના મૂલ કારણ! આપ તેથી જ આપના સત્ના ધામરૂપ બ્રાહ્મણકુલનું બહુમાન કરો છો અને તેથી જ આપ બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારાઓમાં અગ્રગણ્ય છો ।।૨૦।।

આપ સર્વ પ્રકારનાં સાધનોની ચરમ (છેવટની) સીમા છો અને સન્ત પુરુષોની એક માત્ર ગતિ (આશ્રય) છો. આપને મળીને આજ અમારો જન્મ, વિદ્યા, તપ અને જ્ઞાન* સફલ થઈ ગયાં. વાસ્તવમાં બધાંનુ પરમ ફલ આપ જ છો ।।૨૧।।

વિશેષ : દશઃ=દૃષ્ટિ, જ્ઞાન. **દશઃ** ને સ્થાને **અનઘ** - ‘‘પાપ ટાળનાર’’ પાઠ પણ છે. આપ પાપનો નાશ કરનાર હોવાથી (અમારાં પાપનો નાશ થઈ જવાથી) અમારા સમ્બન્ધથી આપને કંઈ હાનિ નથી.

આપ ષડ્ગુણ ઐશ્વર્ય સમ્પન્ન, સદાનન્દ, અનન્ત જ્ઞાનવન્ત પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છો, આપે આપની અચિન્ત્ય શક્તિ યોગમાયાદ્વારા આપનો મહિમા છુપાવી રાખ્યો* છે. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૨૨।।

વિશેષઃ ચેતન પુરુષને પોતાનામાટે વિષયનું આચ્છાદન કરવું સમ્ભવે નહીં તેથી એ આત્માનું આચ્છાદન બીજાને માટે જ હોઈ શકે તેથી ભગવાન્ પોતાના મહિમાનું આચ્છાદન પોતાને માટે નથી કરતા પણ બીજાને માટે કરે છે જેનાથી બીજો ભગવાનના મહિમાને ન જાણે.

આ સભામાં બેઠેલા રાજાઓ અને બીજાની વાત તો શું પણ સ્વયં આપની સાથે આહાર-વિહાર કરવાવાળા યાદવો પણ આપને સાચા સ્વરૂપમાં જાણતા નથી કારણ કે આપે આપના સ્વરૂપને- જે બધાનો આત્મા, જગતનું આદિ કારણ અને નિયન્તા છે તેને માયાના પડદાથી ઢાંકી (''ઈશ્વરાસ્તુ ગુપ્તા એવ તિષ્ઠન્તિ'' સમર્થ પુરુષો તો સન્તાતા જ રહે છે. તેમને પ્રસિદ્ધિની કંઈ પડી નથી હોતી) દીધું છે.।।૨૩।।

જ્યારે મનુષ્ય સ્વપ્ન જોવા લાગે છે ત્યારે તે સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થોને જ સત્ય સમજી લે છે અને નામ માત્રની ઈન્દ્રિયોથી જણાતા પોતાના સ્વપ્ન શરીરને જ વાસ્તવિક શરીર માની લે છે. તેને તેટલા વખતને માટે તે વાતની બિલકુલ ખબર જ નથી હોતી કે સ્વપ્ન શરીરથી જુદું એક જાગ્રત અવસ્થાનું શરીર પણ છે ।।૨૪।।

એ જ પ્રમાણે હે બ્રહ્મન્! નામ, માત્ર (વિષયો) અને ઈન્દ્રિયોમાંની ચેષ્ટાને લીધે માયાથી ભમતા ચિત્તવાળો આ પુરુષ (જન્મ, મરણ વગેરેથી) સ્મરણનો નાશ થઈ જવાથી (આ તે જ ભગવાન્ છે એમ) આપને જાણતો નથી* ।।૨૫।।

વિશેષ : જેમ સ્વપ્નમાંના દેહનો આત્મા જાગ્રત અવસ્થાનો દેહ છે તેમ જાગ્રત અવસ્થાના દેહનો આત્મા ભગવાન્ છે તેથીજ ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નથી.

આજે અમને આપનાં તે ચરણારવિન્દના દર્શન થયાં જે સમસ્ત પાપરાશિનો નાશ કરે છે, જે ગંગાજી વગેરે તીર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને સિદ્ધ પરિપક્વ યોગીઓએ જેને પોતાના હૃદયમાં ફલ સમજી ધારણ કર્યું છે. (મર્યાદાથી પણ આગળ વધેલી) આપની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિપૂર્વક અમે અમારા અન્તઃકરણ, જીવ અને દેહ આપને સમર્પણ કર્યાં છે. આમ (બધી ઉપાધિ આપને અર્પણ કરી દઈ) અમે આપના પદને પામીશું. આથી આપ અમ ભક્તોને આત્મસાત્ કરો, અનુગ્રહ કરી અપનાવી લો ।।૨૬।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (સેવકો જેમને પ્રિય છે એવા ભગવાન્) દાશાર્હની એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, આપની, ધૃતરાષ્ટ્રની તથા યુધિષ્ઠિરની અનુમતિ લઈ મુનિઓએ પોતાના આશ્રમે જવાનો વિચાર કર્યો ।।૨૭।।

તે જોઈને મહા યશસ્વી વસુદેવજી તેમની તરફ જઈ પ્રણામ કરી, પાસે આવીને

અત્યન્ત વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા ।।૨૮।।

વસુદેવજી બોલ્યા : હે ઋષિમુનિઓ! આપ લોક સર્વ દેવસ્વરૂપ (''જેટલા દેવતાઓ છે તેટલા બ્રાહ્મણમાં વસેલા છે'' તેવી શ્રુતિ (વેદવચન) છે તેથી આમ કહ્યું છે.) છો. હું આપ સૌને નમસ્કાર કરું છું. આપ કૃપા કરીને મારી એક પ્રાર્થના સાંભળી લો. તે એ કે જે કર્મો કરવાથી કર્મો અને કર્મવાસનાઓનો આત્યન્તિક નાશ-મોક્ષ થઈ જાય તેનો આપ મને ઉપદેશ કરો ।।૨૯।।

શ્રીનારદજી બોલ્યા : હે વિપ્રો! શ્રીકૃષ્ણને (પોતાના) બાળક માનીને વસુદેવજી પોતાના કલ્યાણનું સાધન શુદ્ધ જિજ્ઞાસાથી આપણને પૂછે છે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું પણ કંઈ નથી* ।।૩૦।।

વિશેષ : ''જે મને જેવી રીતે ભજે છે તેમને હું પણ તેવી જ રીતે ભજું છું'' એ ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે વસુદેવજી એમ માને છે કે મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલ મારો પુત્ર મારાથી વધારે શી રીતે જાણતો હોય? તેથી ભગવાન્ પણ તેમને બાળક જેવા જ જણાય છે.

સંસારમાં બહુ પાસે રહેવું મનુષ્યોના અનાદરનું કારણ બની રહે છે. (આપણે જોઈએ જ છીએ કે) ગંગાજીને કાંઠે રહેનારો માણસ શુદ્ધિમાટે બીજું જલ શોધે છે (ગંગાજલમાં ટોળામાં સ્નાન કરવામાં આવે એટલે લોકો વળી ઘેર જઈ ફરીથી સ્નાન કરતા હોય છે.) ।।૩૧।।

શ્રીકૃષ્ણનો અનુભવ કાલક્રમથી થનાર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થી મટતો નથી. તે સ્વતઃ, કોઈ બીજાં કારણ (શાપ વગેરે) થી, ગુણો (રજોગુણ તમોગુણ) થી અને બીજા કોઈથી તે ક્ષીણ થતો નથી ।।૩૨।।

આપનું જ્ઞાનમય સ્વરૂપ અવિદ્યા, ક્લેશ, પુણ્ય પાપમય કર્મ, સુખદુઃખાદિ કર્મફલ, (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ની પરમ્પરારૂપી) ગુણ પ્રવાહથી ખંડિત નથી. આપ સ્વયં અદ્વિતીય ઈશ્વર છે. જ્યારે આપ પોતાનાં સ્વરૂપને પોતાની જ વિભૂતિઓ (આનન્દમય પ્રાણ, ઈન્દ્રિય, અન્તઃકરણ, દેહ) થી ઢાંકી દે છે ત્યારે મૂર્ખ લોકો જેવી રીતે સૂર્યની આડે વાદળાં આવી જાય ત્યારે તેને ઢંકાઈ ગયેલો માને છે, ઝાકળ પડે ત્યારે નિસ્તેજ અને ગ્રહણ વખતે રાહુથી ગ્રસાયેલો માને છે તેવી રીતે ભગવાનને પણ અવિદ્યાથી ગ્રસ્ત તૃષ્ણા વગેરેથી પ્રભાહીન અને શરીરથી ઢંકાયેલા માને છે ।।૩૩।।

હે પરીક્ષિત! ત્યાર પછી ઋષિમુનિઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી તથા

બીજા રાજાઓનાં સાંભળતાં વસુદેવજીને સમ્બોધન કરીને કહ્યું ।।૩૪।।

કર્મોદ્વારા કર્મવાસનાઓ અને કર્મનાં ફલનો આત્યન્તિક (કાયમ માટેનો) નાશ કરવાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞોના ઈશ્વર વિષ્ણુનું યજ્ઞોદ્વારા પૂજન છે ।।૩૫।।

ત્રિકાલદર્શીજ્ઞાનીઓએ શાસ્ત્રદષ્ટિથી આ જ ધનની શાન્તિનો ઉપાય, સુગમ મોક્ષ સાધન અનેચિત્તમાં આનન્દનો ઉલ્લાસ કરનારો ધર્મ બતાવ્યો છે ।।૩૬।।

ન્યાયપૂર્વક કમાયેલ ધનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક પુરુષોત્તમ ભગવાનની આરાધના કરવી એ જ દ્વિજાતિ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય; ગૃહસ્થને માટે પરમ કલ્યાણનો માર્ગ છે ।।૩૭।।

વિચારવાન્ પુરુષને જો ધનની એષણા (તીવ્ર ઈચ્છા) હોય તો તેણે ધન કમાઈને યજ્ઞ અને દાન કરવાં જોઈએ. અને તેથી થતી અન્તઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા ધનની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેને પત્ની અને પુત્ર ની ઈચ્છા હોય તેણે ગૃત્સ્થાશ્રમમાં રહી ગૃહસ્થોચિત ભોગદ્વારા પત્ની અને પુત્ર ની ઈચ્છાનો અને દેવો સાથે ક્રીડા કરી સ્વર્ગ વગેરે લોકની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો. ગામમાં રહી જેણે ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરેલો છે તે બધા ધીર પુરુષો તપોવનમાં જતા રહેતા હતા ।।૩૮।।

હે સમર્થ વસુદેવજી! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય- આ ત્રણેય; દેવતા, ઋષિ અને પિતરો નું ઋણ લઈને જ પેદા થાય છે, યજ્ઞ કરવાથી દેવ ઋણમાંથી છુટાય છે, અધ્યયન કરવાથી ઋષિઓના ઋણમાંથી છુટાય છે અને સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાથી પિતરોના ઋણમાંથી મુક્તિ મળે છે. આ ત્રણ ઋણમાંથી મુક્તિ મેળવ્યા વિના જે સંસારનો ત્યાગ કરે છે તેનું પતન થઈ જાય છે ।।૩૯।।

હે પરમ બુદ્ધિમાન્ વસુદેવજી! આપ અત્યાર સુધીમાં ઋષિ અને પિતરોનાં ઋણથી તો મુક્ત થઈ ગયા છો. હવે યજ્ઞોદ્વારા દેવતાઓનું ઋણ ચૂકવી દો અને ઋણમુક્ત થઈ સર્વનો ત્યાગ કરી યોગી બનો ।।૪૦।।

હે વસુદેવજી! આપે અવશ્ય પરમ ભક્તિપૂર્વક જગદીશ્વર ભગવાનની આરાધના કરી છે ત્યારે તો સ્વયં ઈશ્વર આપને ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રકટ થયા છે ।।૪૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ઋષિમુનિઓની આ વાત સાંભળીને ઘણા ઉત્સાહી વસુદેવજીએ એમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી એમને પ્રસન્ન કર્યાં અને યજ્ઞને માટે ઋત્વિજોના રૂપમાં તેમનું વરણ કર્યું ।।૪૨।।

હે રાજન્! તે ઋષિઓનું વરણ કરાયું એટલે તે ઋષિઓએ તે સ્થળે ઉત્તમ *વિધિવાળા યજ્ઞોથી તે ધાર્મિક વસુદેવજીને ધર્મ પ્રમાણે યજ્ઞો કરાવ્યા ।।૪૩।।

વિશેષ : ઉત્તમ વિધિવાળાઃએટલે જ વિધિમાં જે વસ્તુ જેટલી વાપરવાની હોય તે જ વસ્તુ તેટલી વાપરવી. ક્યાંય અનુકલ્પનો આશ્રય લીધો ન હોતો. દાખલા તરીકે જવની જગાએ ઘઉં કે ચોખા વાપરવા તે 'અનુકલ્પ' કહેવાય.

હે પરીક્ષિત! જ્યારે વસુદેવજીએ યજ્ઞની દીક્ષા લઈ લીધી ત્યારે યદુવંશીઓએ સ્નાન કરી સુન્દર વસ્ત્રો પહેરી કમલોની માલાઓ ધારણ કરી લીધી. ત્યાં આવેલા રાજાઓ પણ વસ્ત્રાભૂષણોથી ખૂબ શોભાયમાન થયા ।।૪૪।।

તે રાજાઓની રાણીઓએ સુન્દર ચાદર ઓઢી અંગરાગ (ચન્દન) અને મંગળસૂત્ર વગેરે પહેરી લઈ શૃંગાર કર્યો અને પછી આનન્દપૂર્વક પોતાના હાથમાં ભેટ આપવાની વસ્તુઓ લઈ યજ્ઞશાળામાં (વસુદેવજીની પત્નીઓનાં દર્શન કરવા) ગઈ ।।૪૫।।

તે વખતે મૃદંગ, ઢોલ, શંખ, નોબત, નગારાં વગેરે વાજાં વાગવા લાગ્યાં. નટ અને નર્તકીઓ નાચવા લાગી. ભાટ અને ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ગન્ધર્વો અને સુરીલા ગળાંવાળી ગન્ધર્વપત્નીઓ ગાન કરવા લાગી ।।૪૬।।

દશ દીશાઓમાં થાય છે તેમ વસુદેવજીએ પહેલાં તો નેત્રોમાં અંજન અને શરીરે માખણ લગાવી દીધું; પછી તેમની દેવકીજી વગેરે અઢાર પત્નીઓ સાથે તેમને ઋત્વિજોએ મહાભિષેકની વિધિથી, પ્રાચીન સમયમાં નક્ષત્રોની સાથે ચન્દ્રમાનો જેવી રીતે અભિષેક થયો હતો તેવી જ રીતે અભિષેક કરાવ્યો ।।૪૭।।

એ યજ્ઞપત્નીઓ રેશમી વસ્ત્રો, હાથમાં કડાં, કંઠમાં હાર, પગમાં નૂપુર, કાનમાં કુંડળ વગેરેથી શૃંગાર કરી બેઠી હતી. જ્યારે વસુદેવજી કાળા મૃગચર્મથી શરીરને ઢાંકીને બેઠા હતા કેમકે દીક્ષિતને એના નિયમ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ ।।૪૮।।

હે મહારાજ! વૃત્રને માર્યા પછી ઈન્દ્રે યજ્ઞ કર્યો હતો ને એના યજ્ઞમાં શોભા થઈ હતી તેવી જ શોભા વસુદેવજીના યજ્ઞમાં થઈ. ઋત્વિજો તેમ જ સદસ્યો રત્નો અને રેશમી વસ્ત્રોથી શોભતા હતા ।।૪૯।।

ત્યારે બલદેવજી અને શ્રીકૃષ્ણ પોત-પોતાનાં બંધુઓ, પુત્રો અને સ્ત્રીઓ ની સાથે જીવ અને અન્તર્યામી પોતાની વિભૂતિઓ સાથે શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા ।।૫૦।।

વસુદેવજીએ દરેક યજ્ઞમાં જ્યોતિષ્ટોમ, દર્શ, પૂર્ણમાસ વગેરે પ્રાકૃત યજ્ઞો, સૌરસત્ર વગેરે વૈકૃત યજ્ઞો અને અગ્નિહોત્ર વગેરે બીજા યજ્ઞોદ્વારા દ્રવ્ય, ક્રિયા અને તેમના જ્ઞાનના મન્ત્રોના સ્વામી વિષ્ણુ ભગવાનની આરાધના કરી ।।૫૧।।

ત્યારબાદ તેમણે ઉચિત સમયે ૠત્વિજોને વસ્ત્રો અને અલંકારો થી સુશોભિત કર્યા અને શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે ઘણી દક્ષિણા અને પ્રચુર ધનની સાથે શણગારેલી ગાયો, ભૂમિ અને સુન્દર કન્યાઓ આપી ।।૫૨।।

ત્યારબાદ મહર્ષિઓએ પત્ની સંયાજ(નામનું યજ્ઞમાં થતું કર્મ) તથા અવભૃથ(યજ્ઞને અન્તે થતું) સ્નાન કરાવી વસુદેવજીને આગળ કરી પરશુરામજીએ બનાવેલ ધરા(રામહ્રદ)માં સ્નાન કર્યું ।।૫૩।।

સ્નાન કર્યા પછી વસુદેવજી તથા તેમની પત્નીઓએ પોતે પહેરેલાં તમામ વસ્ત્રો અને આભૂષણો બન્દી વગેરેને આપી દીધાં. પછી પોતે નવો શૃંગાર કરી સર્વ વર્ણોને બ્રાહ્મણોથી લઈને કૂતરા સુધીના બધા જીવોને અન્ન આપી તૃપ્ત કર્યા ।।૫૪।।

વિદર્ભ, કોસલ, કુરુ, કાશી, કેકય અને સૃંજય વગેરે રાજાઓ, પોતાના બાન્ધવો, સ્ત્રીઓ, છોકરાં વગેરેને વિદાયનાં રૂપમાં ઘણી ભેટો આપી તેમજ ૠત્વિજો, સદસ્યો, દેવો, મનુષ્યો, ભૂત, પિતૃ, ચારણ વગેરેનો સત્કાર કર્યો. તે બધાં લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ ભગવાનની આજ્ઞા માગી યજ્ઞનાં વખાણ કરતાં ત્યાંથી રવાના થયાં ।।૫૫-૫૬।।

હે પરીક્ષિત! તે વખતે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કુન્તાજી, નકુલ, સહદેવ, નારદજી, ભગવાન્ વ્યાસજી તથા બીજાં સ્વજન, સમ્બન્ધી અને બાન્ધવો પોતાના હિતૈષી બન્ધુ યાદવોને છોડીને જવામાં અત્યન્ત સ્નેહાર્દ્ર ચિત્તથી યાદવોને આલિંગન કર્યું અને મહામુશ્કેલીએ જેમ-તેમ કરીને પોત-પોતાના દેશ ગયા. બીજા લોકો પણ તેમની સાથે જ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા ।।૫૭-૫૮।।

નન્દરાયજી અને ગોવાળિયાઓ નો તો રામ (બલદેવજી), શ્રીકૃષ્ણ અને ઉગ્રસેન આદિએ બહુ સત્કાર કર્યો અને એમને રામ-કૃષ્ણે રોક્યા ત્યારે બાંધવોના પ્રેમને લીધે એ રોકાયા ।।૫૯।।

વસુદેવજી મનોરથરૂપી મહાસમુદ્રને સર્વ રીતે તરી ગયા ત્યારે સુહ્રદોથી વીંટાઈને પ્રસન્ન મન વડે નન્દરાયજી પાસે આવી એમનો હાથ પોતાના હાથમાં

પકડી બોલ્યા ।।૬૦।।

વસુદેવજી બોલ્યા : હે ભાઈ! ભગવાને મનુષ્યોમાટે એક ભારે બન્ધન બનાવી દીધું છે. તે બન્ધનનું નામ સ્નેહ છે. હું એમ સમજું છું કે દેવો અને યોગી-યતિ પણ તેને તોડવામાં અસમર્થ છે ।।૬૧।।

આપે અમ અજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે અનુપમ મિત્રતાનો વ્યવહાર કર્યો છે. આપના જેવા સન્તશિરોમણિઓનો તો એવો સ્વભાવ જ હોય છે. અમે તેનો બદલો કદી વાળી શકીએ તેમ નથી, આપને તેનું કોઈ ફલ આપી શકીએ તેમ નથી છતાં આપણો આ મૈત્રી સમ્બન્ધ ક્યારેય પણ તૂટનાર તો નથી જ. આપ એને સદા નિભાવતા રહેજો ।।૬૨।।

હે ભાઈ! પહેલાં તો કેદખાનામાં પૂરાયેલા હોવાથી અમે આપનું કંઈ પણ પ્રિય અને હિત ન કરી શક્યા. હવે અમારી આ દશા થઈ રહી છે કે અમે ધનસમ્પત્તિના નશામાં શ્રી મદથી અન્ધ થઈ રહ્યા છીએ. આપ અમારી સામે છો તો પણ અમે આપના તરફ જોતા નથી ।।૬૩।।

(સ્વયં સન્માન ન ચાહતાં) બીજાને સન્માન આપનાર હે માનદ! જેને પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવું છે તેને તો રાજ્ય લક્ષ્મી ન મળે તેમાં જ તેનું ભલું છે કારણ કે મનુષ્ય રાજ્ય લક્ષ્મીથી અન્ધ થઈ જાય છે અને પોતાના ભાઈ-બન્ધુ સ્વજનો સુદ્ધાં તરફ જોતો નથી ।।૬૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત આ પ્રમાણે કહેતાં-કહેતાં વસુદેવજીનું હૃદય પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ ગયું. તેમને નન્દરાયજીની મિત્રતા અને તેમણે કરેલા ઉપકાર યાદ આવી ગયા. હૈયું હાથ ન રહ્યું, નેત્રોમાં પ્રેમનાં આંસુ ઊભરાયાં અને રુદન કરવા લાગ્યા ।।૬૫।।

યાદવોએ સાચા દિલથી નન્દરાયજીનું સન્માન કર્યું. એટલે તેમને પ્રસન્ન કરવામાટે તથા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ના પ્રેમપાશમાં બંધાઈ નન્દરાયજી ત્યાં ત્રણ મહિના રોકાયા. પછી ''આજે જજો કાલે જજો'' એમ કરતાં-કરતાં ત્રણ મહિના (બીજા) થઈ ગયા ।।૬૬।।

ત્યાર પછી (માહ માસથી અષાડ સુધી રહી) વસુદેવજી, ઉગ્રસેનજી, શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી, ઉદ્ધવજી વગેરે યદુવંશીઓએ (વ્રજમાં નન્દરાયજીને ત્યાં મહિનાઓ સુધી રહેલા તેથી) અલગ-અલગ કીંમતી આભૂષણ, રેશમી વસ્ત્રો, જુદી-જુદી જાતની

ઉત્તમોત્તમ સામગ્રીઓ અને ભોગો થી નન્દરાયજી, તેમના વ્રજવાસી સાથીઓ તથા બંધુ બાન્ધવોને ખૂબ રાજી કર્યાં. એમણે વિદાય આપ્યા પછી તે બધી ભેટની સામગ્રીઓ લઈ નન્દરાયજી પોતાના વ્રજમાં જવા રવાના થયા ।।૬૭-૬૮।।

(આટલા બધા સ્નેહીઓ પાસેથી આટલી બધી વસ્તુઓ નન્દરાયજી લઈને જ જાય છે કે તેમણે કંઈ આપ્યું? તેના જવાબમાં કહે છે કે) નન્દરાયજી, ગોપીજનો અને ગોપો નું મન ગોવિન્દનાં ચરણામ્બુજમાં એવી સજ્જડ રીતે જડાઈ ગયું હતું કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેને પાછું ત્યાંથી લઈ શક્યા નહીં. તેથી મન ત્યાં મૂકીને જ તેઓ મથુરા ગયા.(મનને નિમિત્તેજ બધું અપાય છે. નન્દરાયજી વગેરેનું મન તો ભગવાનના ચરણકમલમાં જ રહી ગયું. તેથી તેઓ મન વિહોણાજ વ્રજમાં ગયા તેથી નન્દરાયજીને જેટલી કિંમતની ભેટની સામગ્રી મળી હતી તેથી વધારે કિંમતની સામગ્રી(મન) અહીં મૂકીનેજ તેઓ વ્રજમાં ગયા) ।।૬૯।।

જ્યારે બધા બાંધવો આવ્યા હતા તે પોત-પોતાના સ્થાને જવા વિદાય થઈ ગયા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જ જેમના એક માત્ર ઈષ્ટદેવ છે તેવા યાદવો ચોમાસું નજીકમાં આવતું જાણીને દ્વારકા ગયા ।।૭૦।।

જનેભ્યઃ કથયાંચક્રુર્વસુદેવમહોત્સવમ્ ।।
યદાસીત્તીર્થયાત્રાયાં સુહૃત્સન્દર્શનાદિકમ્ ।।૭૧।।

ત્યાં જઈ તેઓએ બધા લોકોને વસુદેવજીના યજ્ઞ મહોત્સવ, સ્વજન-સમ્બન્ધીઓનાં દર્શન, મિલન વગેરે તીર્થયાત્રાના પ્રસંગો કહી સંભળાવ્યા ।।૭૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (ચોથા સાત્ત્વિક પ્રકરણના ત્રીજા ફલ-પેટા પ્રકરણનો ધર્મીરૂપ સાતમો) ''બાંધવોનું પ્રસ્થાન અને વસુદેવજીના યજ્ઞનું વર્ણન'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો પાંત્રીસમો અને ચાલુ) ચોર્યાશીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં એક્યાશીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

ચોથા સાત્ત્વિકપ્રકરણનું ત્રીજું ફલપ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!

ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૮૫

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૮૨

ભગવાને દેવકીજીના મરેલા પુત્રો લાવી આપ્યા

પ્રકરણ ૫ ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય ૧

વિશેષ : ભગવાન્ કર્તા છે, સર્વમાં રહીને એને ચલાવનાર છે. એ જ અનેક રૂપ ધરે છે છતાં એનાથી જુદા રૂપે રહે છે. એમ વેદની રક્ષા કરવા સારુ ચાર રૂપે ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે. આવું વસુદેવજીનાં કહેવાનું તાત્પર્ય છે તે અહીં કારિકાથી કહ્યું છે.

કારિકાઓનો ભાવ : એવી રીતે ભગવાને કરેલા સર્વના નિરોધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે શ્રીકૃષ્ણ સર્વ તર્ક સિદ્ધ ભગવાન્ છે કે ભગવાન્ નથી? જો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ન હોય તો તેમણે કરેલો નિરોધ નિષ્ફળ થાય. તેથી બધી રીતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેથી ભગવાન્ વ્યાસજીએ હવે આવતા છ અધ્યાય શ્રીકૃષ્ણનાં ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે રચ્યા. આ જ ખરેખર તો સંગતિ છે, જે ક્રમ લીલા થઈ તે ક્રમ કથામાં સાચવેલો નથી. છ અધ્યાયોમાં આરમ્ભમાં પહેલા અધ્યાયમાં અનુક્રમ પ્રમાણે ઐશ્વર્યનું જ નિરૂપણ કરવું જોઈએ એવી જ સંગતિ છે. એટલે કથાના ભાવાર્થ પ્રમાણે જ કથા વર્ણવેલી છે, પરન્તુ સમયના અનુક્રમ પ્રમાણે (જેમ-જેમ લીલા થઈ તેમ-તેમ) કહેલી નથી. પંચાસીમા અધ્યાયમાં તો શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યરૂપ ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આપનું ઐશ્વર્ય માતા-પિતાના હૃદયમાં સ્થિર થાય એટલામાટે ક્રિયા અને જ્ઞાન ના ભેદથી અલૌકિક અને લૌકિક ઐશ્વર્યરૂપ ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પહેલાં ભગવાનના પ્રભાવને લીધે આપનું ઐશ્વર્ય તેમના હૃદયમાં રહેલું જેને લીધે તે બન્નેએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યથી તો તેમને નિશ્ચય થયો, કારણ કે તીર્થ અને યજ્ઞ માં સત્પુરુષોનાં વચનોથી દરેકનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. પછી શ્રીકૃષ્ણના ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઈચ્છા થાય એમ કહેલું છે. તેવી જ રીતે-તીર્થ અને યજ્ઞ માં સત્પુરુષોનાં વચનથી-દેવી દેવકીજીએ ભગવાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય જાણીને ઐશ્વર્યની પરીક્ષા કરવા પોતાના મૃત પુત્રોને લાવી આપવાનું કહ્યું. (કારિકા) જે અલૌકિક કરે અથવા વેદથી પણ જે અશક્ય હોય તે કરે તે ઈશ્વર. તેવા ઈશ્વરનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પોતાનું પુત્રપણુ કાયમ રાખીને શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવજીને જ્ઞાનનો અને તે પણ અખંડ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે તેથી તે ઈશ્વર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે જન્મતાંની સાથે જ મરી ગયેલા, કાળે તદ્દન પરમાણુ જેમને બનાવી દીધા છે તેમને, કાળના માથા ઉપર પગ મૂકી પાછા તેમને તેમની યોગ્ય સ્થિતિએ પહોંચાડી પોતાના પદની પ્રાપ્તિ પણ

કરાવી આપવાનું કાર્ય શ્રીકૃષ્ણે કરેલું છે તે પણ સિદ્ધ કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર છે. એવી રીતે વેદ અને કાળ નું ઉલ્લંઘન પુરુષોત્તમ વિના બીજા કોઈથી થઈ શકે નહિ.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથૈકદાऽऽત્મજૌ પ્રાપ્તૌ કૃતપાદાભિવન્દનૌ ।।
વસુદેવોऽભિનન્દ્યાહ પ્રીત્યા સંકર્ષણાચ્યુતૌ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વખત વસુદેવજીની પાસે રામ (બલદેવજી) અને શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા અને એમણે વસુદેવજીને નમન કર્યું. વસુદેવજી પોતાના પુત્રોને આવ્યા જાણી એમને અભિનન્દન આપીને પ્રીતિથી બોલ્યા ।।૧।।

પુત્રોનાં સ્વરૂપને સૂચવનારી મુનિઓની તે વાણીનું સ્મરણ કરી તેમનાં શ્રીગિરિરાજ ધારણ કર્યો વગેરે પરાક્રમોથી વિશ્વાસ જેમને થયેલો છે તેવા વસુદેવજીએ સમ્બોધન કરી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, (વિદ્યાઓ અઢાર છે. તેનું નિરૂપણ કરનારા અઢાર શ્લોકોથી શરણ જવા પર્યન્ત સ્તુતિ કરે છે.) ।।૨।।

''હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાયોગી! હે સંકર્ષણ! હે સનાતન! આ (સમ્પૂર્ણ જગત્) ના આપ મુખ્ય પ્રધાન અને પુરુષ છો (શ્રીકૃષ્ણ પુરુષ અને બલદેવજી પ્રધાન છે એવો ભાવ છે.) એમ હું જાણું છું ।।૩।।

આ (જગત્) જેની અન્દર, જેનાથી, જેમાંથી, જેનું, જેનેમાટે, જે, જેને, જે પ્રકારે, જ્યારે થાય છે તે પ્રધાન પુરુષ અને ઈશ્વર સાક્ષાત્ ભગવાન્ આપ છો. (અર્થાત્ આ જગતના આધાર, ઘડવૈયા (નિર્માતા) અને નિર્માણ સામગ્રી પણ આપ જ છો) આ સમસ્ત જગતના સ્વામી આપ જ છો અને આપની જ ક્રીડામાટે આ જગત્‌ની રચના થઈ છે. આ (જગત્) જે વખતે, જે રૂપમાં જે કંઈ રહે છે, થાય છે તે બધું આપ જ છો. પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરુષ પણ આપ છો. તે બન્નેનું કારણ ઈશ્વર એટલે કાળ પણ આપ છો અને તે બે (૧.પ્રકૃતિ અને પુરુષ ૨.કાળ) ને વશ રાખનાર પુરુષોત્તમ પણ આપ (શ્રીકૃષ્ણ) જ છો* ।।૪।।

વિશેષ : વ્યાકરણમાં વિભક્તિઓ આઠ છે. આઠમી વિભક્તિ સમ્બોધન વિભક્તિ (હે કૃષ્ણ!) માં સમ્બોધન જેનું કરવામાં આવ્યું હોય તે શબ્દનો વ્યાકરણની દષ્ટિએ બીજા કોઈ શબ્દ સાથે સમ્બન્ધ હોતો નથી. છઠ્ઠી વિભક્તિમાં એક નામનો બીજાં નામ સાથે સમ્બન્ધ હોય છે, જેમ કે ''કૃષ્ણનું કીર્તન'' માં કીર્તનનો સમ્બન્ધ કૃષ્ણ સાથે છે અને તે બન્ને નામ છે. બાકીની છ વિભક્તિઓમાં નામનો સમ્બન્ધ ક્રિયાપદ સાથે હોય છે. આ સમ્બન્ધ 'કારક' કહેવાય છે. આ

કારક છ છે. ૧. કર્તા ૨. કર્મ ૩. કરણ (સાધન) ૪. સમ્પ્રદાન (જેને કંઈ આપવામાં આવે તે) ૫. અપાદાન (છૂટા પડવું-પાંચમી વિભક્તિનો અર્થ) અને ૬. અધિકરણ (જેમાં કંઈ રહે છે તે-સાતમી વિભક્તિનો અર્થ) આમ છ કારકો અને પ્રકાર સહિત બધી વિભક્તિઓ જેટલો અર્થ જણાવે છે તે આપ જ છો એવો ભાવ છે.

હે અધોક્ષજ (ઈન્દ્રિયાતીત) ભગવાન્! જન્મ, અસ્તિત્વ વગેરે ભાવ-વિકારોથી રહિત પરમાત્મન્! આ ચિત્ર-વિચિત્ર જગતનું નિર્માણ આપે જ કર્યું છે. (પણ બહિર્મુખ લોકો તે સમજતા નથી) અને તેમાં આપે જ આત્મારૂપથી પ્રવેશ પણ કર્યો છે, આપ પ્રાણ (ક્રિયાશક્તિ) અને જીવ (જ્ઞાનશક્તિ) ના રૂપમાં તેનું પાલન પોષણ કરી રહ્યા છો ।।૫।।

વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો વગેરેમાં શક્તિ જોવામાં આવે છે તે એના પર આધિદૈવિકની શક્તિ છે પણ આધ્યાત્મિક કે આધિભૌતિકની શક્તિ નથી. જેમ આત્માનો પ્રયત્ન ઈન્દ્રિયો અને શરીર માં વ્યક્ત થાય છે, આધ્યાત્મિક આદિની શક્તિઓ પરતન્ત્ર છે તેમ ન હોય તો એણે સર્વદા કાર્ય કરવું જ જોઈએ પણ એમ થતું નથી. પરન્તુ જ્યારે શક્તિનું આધાન ભગવાન્ કરે ત્યારે કાર્ય કરે છે, નહિ તો કરતી નથી. વળી સર્વ શક્તિઓનો આત્મા જુદો જ છે કેમકે શક્તિઓ જડ છે ત્યારે એનો આત્મા ચેતન છે. જો એમ ન હોય તો અન્ધ પુરુષને અન્તર્યામી કે જીવ કાન વગેરેમાં જોવાનું સામર્થ્ય કેમ ન મૂકે? તેથી બધી શક્તિઓને ચલાવનાર એક બીજું રૂપ છે એમ માનવું જ જોઈએ તેથી આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક ચેષ્ટા કરે પણ એમાં કર્તૃત્વ, પ્રેરકત્વ તો પણ એટલે આધિદૈવિકનું જ છે. એની પ્રેરણા થાય ત્યારે તૃણાદિમાં પણ ચેષ્ટાભાવ દેખાય છે ।।૬।।

હે પ્રભો! ચન્દ્રમાની કાન્તિ, અગ્નિનું તેજ, સૂર્યની પ્રભા, નક્ષત્ર અને વિદ્યુત વગેરેની સ્ફુરણારૂપથી સત્તા, પર્વતોની સ્થિરતા, પૃથ્વીની સાધારણ શક્તિરૂપ વૃત્તિ અને ગન્ધરૂપ ગુણ- આ બધું વાસ્તવમાં આપ જ છો. (કારણના ગુણો કાર્યમાં આવે છે પણ જે સામર્થ્ય ધર્મીમાં ન હોય તેવું સામર્થ્ય ધર્મમાં હોય તો સમજવું કે તે કાર્યનું સામર્થ્ય ભગવાન્ છે. તેજ અને ભૂમિના ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે એમ આ શ્લોકમાં જણાવ્યું) ।।૭।।

(બીજાં ભૂતોના ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે એમ કહે છે) જલમાં જિવાડવાપણું અને તૃપ્તિ કરવાપણું તથા ગંગાજી વગેરેના જલમાં દેવત્વ મનાય છે તે ધર્મો ભગવાનના

છે. એમ ન માનીએ તો જલ સુકાઈ જાય છે તે ન સુકાવું જોઈએ. માણસ પાણીમાં ડૂબી મરે છે ત્યાં જો જિવાડવું એ ગુણ જલનો હોય તો કોઈ પાણીમાં ડૂબી મરે નહિ. તીર્થમાં પાપ ક્ષય થાય છે તે જલનો ગુણ હોય તો સર્વના પાપનો ક્ષય થવો જોઈએ પણ જલના અનેક ભેદ છે એના અનેક ગુણ કહ્યા છે તે જલપણામાં તો સમાન થવા જોઈએ, વિષમતા તો એને ભગવત્તા હોય તો જ સમ્ભવે તેથી જલના ગુણ જણાય છે તે ગુણો આપના છે. એ જલનો મધુર ગુણ છે છતાં અનેક રસ જણાય છે તે પણ આપના ધર્મને લીધે જ સમજવું. હે ઈશ્વર! વાયુમાં ઇન્દ્રિયસામર્થ્ય, અન્તઃકરણનું સામર્થ્ય, શરીર સામર્થ્ય, તૃણાદિમાં ક્રિયા અને જંગમમાં ગતિરૂપ ધર્મો લોકમાં પ્રાણીમાં હોય તેમ દેખાય છે છતાં એ ભગવદ્ ધર્મો છે. સાક્ષાત્ વાયુ જ આપનું સ્વરૂપ છે. વાયુના હજારો ભેદ છે તે બધા આપના ધર્મ છે ।।૮।।

દિશાઓમાં અવકાશ, આકાશ વગેરે પણ આપ છો. એ દિશાઓ કે આકાશમાં જે સ્ફોટ છે તે પણ આપ જ છો, નહિ તો શબ્દમાંથી અર્થ સ્ફુટ ન થાય. (જેનાથી અર્થ સમજાય તે સ્ફોટ કહેવાય) એના આશ્રય આપ છો. નાદ, વર્ણ અને ઓંકાર, વર્ણની આકૃતિઓ, એ વર્ણો નીકળવાનાં કંઠ, તાલુ વગેરે સ્થાનો વગેરે બધું આપ જ છો, નહિ તો એક કંઠમાંથી પવન નીકળે તેમાંથી વિવિધ જ્ઞાન કેમ સમ્ભવે? ।।૯।।

બધી ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી ઇન્દ્રિય તો આપ છો. એ ઇન્દ્રિયોના દેવો પણ આપ જ છો. ઇન્દ્રિયનો અનુગ્રહ, અન્તઃકરણનું જ્ઞાન, જડબુદ્ધિમાં જ્ઞાન અને જીવ ને સ્મરણ થાય છે તે બધું આપ જ છો. એ સ્મૃતિ દોષને લઈને કદાચિત ઉલટી રીતે પણ સ્ફુરે છે, જેમ છીપમાં રૂપું. એવી સ્મૃતિ ભગવદ્રૂપ નથી એમ કહેવાનેમાટે **''જીવસ્યાનુસ્મૃતિઃ સતી''** એ વાક્યમાં જે સતી સ્મૃતિ છે તે જ ભગવદ્રૂપ છે ।।૧૦।।

પંચમહાભૂતોનું કારણ તામસ અહંકાર, ઇન્દ્રિયોનું કારણ રાજસ અહંકાર, સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મનનું અને દેવોનું કારણ સાત્વિક અહંકાર તથા મહત્તત્વાદિનું કારણ પ્રકૃતિ પણ આપ જ છો ।।૧૧।।

તે-તે ભાવો નાશ પામે છે છતાં જેનો નાશ થતો નથી તેવું આપનું સ્વરૂપ છે. જેમ ઘટ-પટ આદિ ભાવ તિરોહિત થતાં પણ ''અહીં ઘટ નથી, પટ નથી'' એ સદ્ વ્યવહાર થાય છે તે આપની સત્તાથી થાય છે ।।૧૨।।

સત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ અને એની વૃત્તિઓ તે બધાં પરબ્રહ્મ એવા

આપને વિશે યોગમાયાવડે કલ્પાયેલાં છે તેથી એના આપ આધાર છો છતાં એના દોષથી આપ લિપ્ત થતા નથી. યોગવડે પણ જીવો યોગના આધારરૂપ ભગવાનનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી એ યોગમાયાનું કાર્ય છે. જે ગુણો અને એની વૃત્તિઓને ભગવત્સમ્પર્કથી વિમુખ રાખે છે તે જ ગુણની ગુણતા છે ।।૧૩।।

આપનાથી તે-તે ભાવો જુદા કહ્યા છે તેથી એ ભાવોની સત્તાજ નથી. એ વિકારોમાં આપ પણ રહેતા નથી તેથી એ ભાવો વિદ્યમાન દશામાં બીજા સમયે વ્યવહાર માત્રજ છે ।।૧૪।।

આગુણ પ્રવાહને જેપરમાર્થ સત્ય માને છે તે અબુધ છે. જે સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનની સૂક્ષ્મગતિને જાણતો નથી તે સ્વકર્મવશ થઈને આ સંસારમાં આવીને જન્મ-મરણ આદિ ક્લેશને ભોગવે છે ।।૧૫।।

હે પરમેશ્વર! દૈવની ગતિથી ઈન્દ્રિય આદિ સામર્થ્યયુક્ત અત્યન્ત દુર્લભ મનુષ્યજન્મ અહીં (આ અસાર સંસારમાં) પ્રાપ્ત કરી, આપની માયાથી મોહિતથઈ પોતાનો સાચો સ્વાર્થ (ભક્તિ, જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરી લેવામાં જેગાફેલ રહેછે તેનો જન્મ વ્યર્થ જાય છે ।।૧૬।।

હે પ્રભો! આ (વસુદેવ નામે ઓળખાતું શરીર) હું છું એવી બુદ્ધિ હોવી (પરન્તુ હું તેમનો પણ છું એવી બુદ્ધિ ન હોવી) અને આ શરીરના સમ્બન્ધીઓ મારા પોતાના છે- આ અહન્તા અને મમતા રૂપ સ્નેહનાં બન્ધનથી આપે (મને એકલાને નહિ પણ આખા) જગતને બાંધી રાખ્યું છે ।।૧૭।।

આપ બે મારા પુત્રો નથી પરન્તુ ભૂમિના ભારરૂપ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા અવતરેલા પ્રધાન અને પુરુષના ઈશ્વર, અર્થાત્ કાલ અને પુરુષોત્તમ છો. આ વાત આપે મને કહી પણ હતી ।।૧૮।।

(વિષયોના ભોગની ઈચ્છા, દેહનું અભિમાન અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મારા પુત્ર છે એવો બુદ્ધિરૂપ અસાધ્ય ત્રિદોષ પોતાને લાગુ પડ્યો છે તેમ વસુદેવજી કહે છે) તેથી હે આર્ત બન્ધો! હે શરણાગત વત્સલ! હું હવે આપના ચરણકમલને શરણે આવ્યો છું, કારણ કે તે જ શરણાગતોના સંસાર ભયને મટાડનાર છે. (આપ કદાચ વિલમ્બ પણ કરો પણ આપનાં ચરણકમલ અમને અભય આપવામાં વિલમ્બ નહિ કરે) હવે ઈન્દ્રિયોનાં વિષય સુખોને હું ઈચ્છતો નથી. કાળના કોળિયારૂપ આ શરીરને જ મેં આત્મા માની લીધો અને આપને પરમેશ્વરને પુત્ર માની લીધા ।।૧૯।।

હે પ્રભો!આપે પ્રસૂતિગૃહમાં જ અમને કહ્યું હતું કે ''હું જો કે અજન્મા છું તો પણ હું પ્રત્યેક યુગમાં પોતાના ભક્તોના અને ધર્મના રક્ષણમાટે અવતાર ગ્રહણ કરું છું'' હે ભગવન્! આપ આકાશની જેમ અનેક શરીર ગ્રહણ કરો છો અને છોડો છો. વાસ્તવમાં આપ અનન્ત, એક રસ છો. આપની આશ્ચર્યમયી શક્તિ યોગમાયાનું રહસ્ય તો કોણ જાણી શકે? બહુ બહુ તો બધા આપની કીર્તિનું ગાન કરી શકે'' ।।૨૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : (એમ વસુદેવજીએ સ્તુતિ કરી અને શરણ થયા ત્યારે ભગવાને જાણ્યું કે વસુદેવજીને ખંડ જ્ઞાન તો થયું પણ એમને હવે પૂર્ણ જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ તેથી કહે છે) ભક્તના પતિ ભગવાને ઉપરનાં પિતાનાં વચનો સાંભળીને વિનયથી નમ્ર થઈને હસીને મધુર વાણીથી એનો ઉત્તર આપવાનો આરમ્ભ કર્યો ।।૨૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે પિતાજી! ''અમે આપના પુત્રો જ છીએ'' અમને ઉદ્દેશીને આપે આ બ્રહ્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે. અમે આપની એક-એક વાતને અર્થગમ્ભીર અને યુક્તિયુક્ત માનીએ છીએ ।।૨૨।।

હે યદુ શ્રેષ્ઠ! આપ, મોટાભાઈ રામ અને બધા દ્વારકામાં રહેનાર લોકો એટલું જ નહિ પણ ચરાચર સહિત સર્વ જગત્ પણ ભગવદ્રૂપ છે* એમ મારા માટે આપે કહ્યું તેમ સર્વમાં આપ ભગવદ્ બુદ્ધિ કરો ।।૨૩।।

વિશેષ : વિષ્ણુ ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી જેમ અહીં પ્રકટ થાય છે તેમ સર્વરૂપે થવાની ઇચ્છાથી એ જગતરૂપે પણ પોતે જ થાય છે તેથી સર્વત્ર ભગવદ્‌બુદ્ધિ કરવી એમ આ શ્લોકમાં કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

હે પિતાજી! આત્મા તો એક જ છે. પરન્તુ તે પોતાનામાં જ ગુણોની સૃષ્ટિ કરી લે છે અને ગુણો દ્વારા બનાવવામાં આવેલ પ્રાણીઓમાં ઘણે પ્રકારે -એક હોવા છતાં અનેક, સ્વયંપ્રકાશ હોવા છતાં દશ્ય, પોતાનું જ સ્વરૂપ હોવા છતાં પોતાથી ભિન્ન, નિત્ય હોવા છતાં અનિત્ય અને નિર્ગુણ હોવા છતાં સગુણના રૂપમાં દેખાય છે ।।૨૪।।

જેવી રીતે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી—આ પંચમહાભૂત પોતાનાં કાર્ય ઘડો, કુંડલ વગેરેમાં પ્રગટ-અપ્રગટ, નાના-મોટા, વધારે-થોડા, એક અને અનેક હોય તેમ લાગે છે પરન્તુ વાસ્તવમાં સત્તારૂપથી તે એક જ હોય છે તેવી જ રીતે

આત્મામાં પણ ઉપાધિઓના ભેદથી જ જુદાપણાંની પ્રતીતિ થાય છે. તેથી જે હું છું તે જ બધું છે. આ દૃષ્ટિથી આપનું કહેવું બરાબર જ છે. (એમ જ અખંડ અદ્વૈતવાદ સમજો)* ।।૨૫।।

વિશેષ : પંચ મહાભૂતો હાથી વગેરેના શરીરમાં વિસ્તાર પામે છે, મચ્છર વગેરેમાં નાનાં થાય છે. મોર વગેરેમાં અનેક રંગવાળાં અને કોયલ, ધાતુ વગેરેમાં એક જ રંગવાળાં થાય છે. એવી રીતે આત્માને પણ જુદાં-જુદાં ઉપાદાન (રહેવાનાં સ્થાન) પ્રાપ્ત થવાથી જુદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે આત્માનું સ્વરૂપ એક જ છે. એવી જ રીતે સત્, ચિત્, આનન્દ, ઐશ્વર્ય, શ્રી વગેરે ઓછાં-વત્તાં હોવાને લીધે આત્માનું જુદાપણું ઘટે છે. આત્માના જુદાપણાને ઘટાવવામાટે આત્માના સ્વરૂપમાં ભેદ હોવાની કલ્પના કરવી બરાબર નથી.

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળી વસુદેવજીની ભેદબુદ્ધિ જતી રહી અને આનન્દ મગ્ન થઈ જઈ વાણીથી મૌન અને મનથી નિ:સંકલ્પ થઈ ગયા ।।૨૬।।

હે કુરુશ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત! તે વખતે સર્વદેવમયી દેવકીજી પણ ત્યાં બેઠેલાં જ હતાં. શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી પોતાના ગુરુના મરી ગયેલા પુત્રને યમલોકથી પાછો લાવ્યા હતા તે સાંભળીને તે પહેલાંથી જ અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યાં હતાં ।।૨૭।।

હવે તેમને પોતાના તે પુત્રો યાદ આવી ગયા જેમને કંસે મારી નાખ્યા હતા. તેમના સ્મરણથી દેવકીજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, નેત્રોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તેમણે ઘણા જ કરુણ સ્વરે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી ને સમ્બોધન કરીને કહ્યું ।।૨૮।।

દેવકીજીએ કહ્યું : હે લોકાભિરામ રામ! તમારી શક્તિ અને તમારા સ્વરૂપને મન અને વાણી સમજી શકે તેમ નથી. હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે શંકર વગેરે યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર (વશ રાખનાર) છો. હું જાણું છું કે તમે બન્ને બ્રહ્માજી વગેરે વિશ્વ રચનારાઓના પણ ઈશ્વર આદિ પુરુષ નારાયણ છો ।।૨૯।।

એ વાતની પણ મને નક્કી ખબર છે કે જે લોકોએ કાલક્રમથી પોતાનાં ધૈર્ય, સંયમ અને સત્વગુણ ખોઈ નાખ્યાં છે તથા શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરી જે સ્વેચ્છાચારી થઈ રહ્યા છે તેવા ભૂમિને ભારરૂપ થઈ પડેલા રાજાઓનો નાશ કરવામાટેજ તમે બન્ને મારે ત્યાં અવતીર્ણ થયા છો ।।૩૦।।

હે વિશ્વાત્મન્! અક્ષર બ્રહ્મ આપનો અંશ છે. પ્રકૃતિ (માયા) અક્ષરબ્રહ્મનો અંશ છે. ગુણો પ્રકૃતિના અંશરૂપ છે અને તે ગુણોના અંશ માત્રથી ખરેખર જગતની

ઉત્પત્તિ, વિકાસ (પાલન) તથા પ્રલય થાય છે. આજે હું અન્તઃકરણથી આપને શરણે આવી છું ।।૩૧।।

મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા ગુરુ સાન્દીપનિજીના પુત્રને મરી ગયે ઘણા દિવસો થઈ ગયા હતા. તેમને ગુરુદક્ષિણા આપવાને માટે તેમની આજ્ઞા તથા પ્રેરણા થી તમે બન્નેએ તેમના પુત્રને પિતૃઓના સ્થાનમાંથી પાછો લાવી આપ્યો ।।૩૨।।

તમે બન્ને યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છો તેથી આજ મારી પણ અભિલાષા પૂરી કરો. કંસ રાજાએ મારેલા મારા છ પુત્રોને જોવાને હું આતુર છું. તે મારા પુત્રો પણ તમે મને લાવી આપો એવી મારી કામના છે ।।૩૩।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે ભારત! રામ અને શ્રીકૃષ્ણ ને માતાજીએ એવી સૂચના કરી ત્યારે એ બન્ને યોગમાયાનો આશ્રય કરી સુતલમાં જઈ પહોંચ્યા ।।૩૪।।

જ્યારે દૈત્યરાજ બલિને ખબર પડી કે જગતના આત્મા અને ઈષ્ટદેવ તથા મારા પરમ સ્વામી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજી સુતલ લોકમાં પધાર્યા છે ત્યારે તેનું હૃદય બન્નેનાં દર્શનનાં આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ પવિત્ર થઈ ગયું. પોતાના કુટુમ્બ સાથે આસનથી એકદમ ઊભા થઈ જઈ તેણે ભગવાનના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા ।।૩૫।।

એ બન્ને ભાઈઓને ઉત્તમ આસન આપ્યાં. તેની ઉપર એ મહાત્માઓ બિરાજ્યા ત્યારે એમનાં ચરણારવિન્દનું પ્રક્ષાલન કર્યું. તે ભગવચ્ચરણોદક બ્રહ્માજીથી લઈને સર્વ જગતને પવિત્ર કરનાર હોવાથી પોતે એ જલ પરિવાર સહિત મસ્તકઉપર ધારણ કર્યું ।।૩૬।।

ત્યારબાદ દૈત્યરાજ બલિએ બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો, આભૂષણો, ચન્દન, તામ્બૂલ, દીપક, અમૃત સમાન ભોજન તથા બીજી વિવિધ સામગ્રીઓથી આપની પૂજા કરી અને પોતાના સમસ્ત પરિવાર, ધન તથા શરીર આદિને આપનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી દીધાં ।।૩૭।।

હે રાજન્! દૈત્યરાજ બલિએ* ભગવાનનાં ચરણકમલને (પોતાના બન્ને હાથમાં લઈ) પોતાના વક્ષઃસ્થલઅને મસ્તક ઉપરતેને વારંવાર રાખવા લાગ્યા. તેનું હૃદય પ્રેમથી વિહ્વળ થઈ ગયું. નેત્રોમાંથી આનન્દનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. રોમ-રોમ ખીલી ઊઠ્યું અને ગદ્ગદ વાણીથી તે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (ઇન્દ્રિયો, દેહ અને વાણી ત્રણેયની વ્યાકુલતા આથી સૂચવેલી છે) ।।૩૮।।

વિશેષ : દૈત્યરાજ બલિને માટે મૂલમાં 'ઇન્દ્રસેન' શબ્દ વાપર્યો છે. ઇન્દ્રની સેના જેવી સેના છે

જેની તે ઈન્દ્રસેન. ઈન્દ્ર ઉત્તમ સત્વ અંશવાળા છે. તેની ઈન્દ્રિય વગેરે સામગ્રી અત્યન્ત ભગવત્પરાયણ છે તેવી જ બલિની પણ છે.

દૈત્યરાજ બલિએ કહ્યું : આપ અનન્ત છો, સર્વથી મહાન છો, આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, સાંખ્ય અને યોગ ના આપ પ્રવર્તક છો, બ્રહ્મ અને પરમાત્મારૂપ આપ છો, આપને હું નમન કરું છું ।।૩૯।।

પ્રાણીઓને આપ (શબ્દ અને પરબ્રહ્મ)નાં દર્શન *દુષ્પ્રાપ્ય અને અતિ દુર્લભ છે એવા આપે રજોગુણી અને તમોગુણી અમ દૈત્યોને દર્શન આપ્યાં તેનું કારણ આપની ઈચ્છાજ છે ।।૪૦।।

વિશેષઃ પોતાની ક્રિયા-સાધન થી મહામુશ્કેલીએ પણ ન મળી શકે તે 'દુષ્પ્રાપ્ય' અને દેવ વગેરેના વરદાનથી પણ જે ન મળી શકે તે 'દુર્લભ'

હે પ્રભો! અમે અને અમારા જ જેવા બીજા દૈત્યો, દાનવો, ગન્ધર્વો, સિદ્ધપુરુષો, વિદ્યાધરો, ચારણ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, ભૂત, પ્રમથ અને તેમના નાયકો વગેરેએ પ્રેમથી આપનું ભજન કરવું તો દૂર રહ્યું, આપના ઉપર દઢ વેરભાવ રાખીએ છીએ; પરન્તુ આપનું શ્રીઅંગ સાક્ષાત્ વેદમય અને વિશુદ્ધ સત્વ સ્વરૂપ છે. તેથી અમારામાંથી ઘણાએ દઢ વેરભાવથી, કેટલાકે ભક્તિથી અને કેટલાકે કામનાથી આપનું સ્મરણ કરી તે પદને પ્રાપ્ત કર્યું છે જે આપની સમીપ રહેનારા સત્વપ્રધાન દેવતા વગેરે પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ।।૪૧-૪૩।।

હે યોગેશ્વરોના અધીશ્વર! મોટા-મોટા યોગેશ્વરો પણ મોટે ભાગે આપની યોગમાયા આ છે અને આવી છે તે જાણતા નથી તો પછી અમારી તો વાત જ શી કરવી? ।।૪૪।।

સર્વ પ્રકારની કામના રહિત પુરુષોએ જ શોધવા યોગ્ય હે મારા પ્રભુ! આપના ચરણારવિન્દનું સ્મરણ એ જ સાચો પ્રકાશ છે. એ સ્મરણ જે ઘરમાં થતું નથી તે ઘર, ઘર નથી પણ અન્ધારો કૂવો જ છે. તેવા અન્ધારા કૂવા જેવા મારા ઘરનો ત્યાગ કરી તે અન્ધારા કૂવામાંથી બહાર નીકળી, જેમનાં ચરણો વિશ્વનું શરણ છે તેવા સત્પુરુષોના સંગરૂપી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરી હું (પરમ હંસની જેમ) એકલો ફર્યા કરું અને અન્તે બધાનો મિત્ર બની જાઉં તેવી કૃપા આપ મારા ઉપર કરો* ।।૪૫।।

વિશેષ : શ્રીભાગવત ૪।૨૯।૪૦ માં કહ્યું છે કે જ્યાં ભગવદ્ગુણોના કથન અને શ્રવણ માં તત્પર વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા ભક્તો રહે છે તે ભક્તમંડળીમાં ચારે તરફથી મહાપુરુષોના મુખથી

નીકળતી શ્રીમધુસૂદન ભગવાનના ચરિત્રરૂપ શુદ્ધ અમૃતની અનેક નદીઓ વહે છે. જે લોકો અતૃપ્ત ચિત્તથી શ્રવણમાં તત્પર પોતાના કર્ણોદ્વારા મસ્ત થઈને તે અમૃતનું પાન કરે છે તેમને ભૂખ-તરસ, ભય, શોક અને મોહ વગેરે કંઈ સતાવી શકતું નથી.

હે પ્રભો! આપ ઈશ છો, અમે જીવો ઈશિતવ્ય છીએ, અર્થાત્ આપ સ્વામી છો, અમે સેવક છીએ, આપ આજ્ઞા કરનાર છો, અમે આજ્ઞા ઉઠાવનાર છીએ. આપ અમને આજ્ઞા કરો, નિષ્પાપ કરો, ‘‘અમારાં પાપોનો નાશ કરી દો કારણ કે જે પુરુષ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે તે વિધિ-નિષેધનાં બન્ધનથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૪૬।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ભૂતપૂર્વ બ્રહ્માજીના કલ્પમાં પ્રજાપતિ મરીચિની પત્ની ઊર્ણાના ગર્ભથી (ઇન્દ્રિયોના દેવો જેવા) છ પુત્રો થયેલા. પોતાની ઘાટીલી પુત્રી વાણી સાથે સમ્ભોગ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા બ્રહ્માજીને જોઈને તેઓ હસ્યા ।।૪૭।।

પરિહાસરૂપ આ અપરાધને લીધે તેમને બ્રહ્માજીએ શાપ દીધો અને તેઓ અસુર યોનિમાં હિરણ્યકશિપુના પુત્રો રૂપે ઉત્પન્ન થયા. હવે યોગમાયાએ તેમને ત્યાંથી લાવી દેવકીજીના ગર્ભમાં રાખી દીધા અને તેમનો જન્મ થતાં જ કંસે તેમને મારી નાખ્યા. હે દૈત્યરાજ! માતા દેવકીજી પોતાના તે પુત્રોને માટે અત્યન્ત શોકાતુર થઈ રહ્યાં છે અને તેઓ અત્યારે તમારી પાસે બેઠેલા છે ।।૪૮-૪૯।।

અમે અહીંથી એમને માતા દેવકીજીનો શોક દૂર કરવા લઈ જઈશું. આ જીવો શાપથી મુક્ત થશે એટલે એ સન્તાપથી મુક્ત થઈ પોતાના ઋષિલોકમાં જશે ।।૫૦।।

તેમનાં નામ છે- સ્મર, ઉદ્ગીથ, પરિષ્વંગ, પતંગ, ક્ષુદ્રભૃત્ અને ઘૃણી. આ છયે મારી કૃપાથી ફરી સદ્ગતિને પ્રાપ્ત થશે ।।૫૧।।

એમ કહી તેઓને સાથે લીધા ત્યારે ઇન્દ્રના જેવી સેનાવાળા બલિએ એમની પૂજા કરી તે સ્વીકારીને ભગવાને દ્વારકામાં આવી પોતાની માતાને એમના પુત્રો આપ્યા ।।૫૨।।

પોતાનાં બાળકોને જોઈને માતાને પુત્રમાં સ્નેહને લીધે સ્તનમાંથી દૂધ સ્રવવા લાગ્યું. તે પુત્રોને માતાએ આલિંગન કર્યું ને ખોળામાં બેસાડી એમનું મસ્તક વારંવાર સૂંઘવા લાગ્યાં ।।૫૩।।

પુત્રોના સ્પર્શના આનન્દથી તરબોળ થઈ ગયેલાં દેવકીજીએ તેમને સ્તનપાન કરાવ્યું. (સાક્ષાત્ ભગવાન્ જેમના પુત્ર થયા છે તેમને બીજા ઉપર આવો ને આટલો

સ્નેહ કેમ? સમાધાન કરે છે કે) સૃષ્ટિચક્ર જેનાથી ચાલે છે તે વિષ્ણુ ભગવાનની માયાથી તે મોહિત થઈ રહ્યાં હતાં ।।૫૪।।

હે પરીક્ષિત! દેવકીજીનાં સ્તનોનું દૂધ સાક્ષાત્ અમૃત હતું. તે બાલકોએ શ્રીકૃષ્ણને પાન કરતાં બચેલું તે જ અમૃતમય દૂધ પીધું. તે દૂધ પીવાથી અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં અંગોનો સંસ્પર્શ થવાથી તેમને આત્મ સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો* ।।૫૫।।

વિશેષ : **પીત્વામૃતમ્ પયંતસ્યાઃ પીતશેષં ગદાભૃતઃ।**
નારાયણાંગસ્પર્શપ્રતિલબ્ધાત્મદર્શનાઃ

શંકા : આ છ પુત્રોને ઋષિલોકની પ્રાપ્તિ થવાનું કારણ જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન (આત્મદર્શન, આત્મ સાક્ષાત્કાર) થવાનાં ત્રણ કારણો છેઃ૧.ભગવાને પાન કરતાં વધેલા ઉચ્છિષ્ટ અર્થાત્ પ્રસાદી ધાવણનું પાન ૨.અમૃત (અમૃતમય સ્તન) નું પાન ૩.નારાયણનાં અંગોનો સ્પર્શ. ભગવાન્ મથુરામાં જેલમાં ચતુર્ભુજરૂપે પ્રકટ થયા. પછી પ્રાકૃત બાળક થયા કે તરત વસુદેવજી આપને ગોકુળ નન્દરાયજીને ત્યાં પધરાવી આવ્યા. અગિયાર વર્ષે મથુરા પધાર્યા. કંસ આદિને મારી દ્વારકામાં બિરાજ્યા. આમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને માતા દેવકીજીના સ્તનનું પાન ક્યારે કર્યું?

સમાધાન : શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મથુરા અને દ્વારકા માં બિરાજતા હતા ત્યારે નન્દરાયજી વગેરેની વિરહ દશા હતી. વિરહ દશામાં પરમ સ્નેહના ઉદ્રેકથી જ્યારે તેમને બહારના પ્રપંચનું અનુસન્ધાન ન રહેતું, અન્તર્મુખ અને માત્ર શ્રીકૃષ્ણ નિષ્ઠ થઈ જતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં પ્રકટ થઈ જઈ દર્શન આપતા, લીલાઓનો અનુભવ કરાવતા; તેવી જ રીતે શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલમાં અગિયાર વર્ષ બિરાજ્યા તે વખતે દેવકીજીને અત્યન્ત વિરહ થતો ત્યારે પરમ સ્નેહના ઉદ્રેકથી અન્તર્મુખ થતાં પ્રભુ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ નિત્ય સ્તનપાન કરતા. તેથી ગદાભૃત (શ્રીકૃષ્ણ) નું 'પીતશેષત્વ' ''સ્તનપાન કરતાં વધેલું'' સિદ્ધ થાય છે. આ પક્ષ માત્ર ભાવુક વેદ્ય હોવાથી, સર્વ લોકોને સ્વીકાર્ય બીજો પક્ષ કહે છે કે પ્રાકટ્ય થયા પછી, વસુદેવજી શ્રીકૃષ્ણને ગોકુલ પધરાવી જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે માતા દેવકીજીએ પ્રભુને ગોદમાં લઈ સ્તનપાન કરાવેલું. બન્ને પક્ષે છ પુત્રોએ પ્રસાદી સ્તનપાન કર્યું અને ભગવત્પ્રસાદ લેનારા વૈષ્ણવો માયાને તરી જાય છે એ વાત નિઃશંક છે. (તત્વાર્થ દીપ નિબન્ધ)

ત્યારબાદ તેઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, દેવકીજી, પિતા વસુદેવજી અને બલદેવજીને નમસ્કાર કરી, સર્વ લોકોની સામે આકાશમાર્ગે પોતાને ધામ ગયા ।।૫૬।।

હે નૃપ! પોતાના મરેલા પુત્રો આવ્યા અને પાછા ચાલ્યા ગયા એ જોઈને દેવી દેવકીજી વિસ્મય પામ્યાં અને આ બધી શ્રીકૃષ્ણની માયા છે એમ માન્યું ।।૫૭।।

હે ભારત! કૃષ્ણ-પરમાત્માનાં અનન્ત વીર્યવાળા પરાક્રમ અનન્ત છે. (વર્તમાન પ્રયોગથી ચરિત્રોની નિત્યતા સૂચવી છે) ।।૫૮।।

ય ઈદમનુશૃણોતિ શ્રાવયેદ્ વા *મુરારેશ્ચરિતમમૃતકીર્તેર્વર્ણિતં વ્યાસપુત્રૈઃ ।
જગદઘભિદલં તદ્ ભક્તસત્કર્ણ પૂરં ભગવતિ કૃતચિત્તો યાતિ તત્ક્ષેમધામ ।।૫૯।।

સૂતજી કહે છે : (હે શૌનકાદિ ઋષિઓ!) ભગવાન્ મુરારિની કીર્તિ અમર છે, અમૃતમય છે. આપનું ચરિત્ર જગતના સમસ્ત પાપ-તાપોનો નાશ કરનારું તથા ભક્તજનો રૂપી સત્પુરુષોના કર્ણોનું એ ઉત્તમ આભરણ છે, શણગાર છે. તેનું વર્ણન વ્યાસનન્દન શ્રીશુકદેવજીએ કર્યું છે. જે કોઈ આનું શ્રવણ કરે અથવા બીજાને શ્રવણ કરાવે તેની સમ્પૂર્ણ ચિત્તવૃત્તિ ભગવાન્‌માં લાગી જાય છે તેનું ચિત્ત ભગવાન્‌માં સ્થિર થઈ જાય છે અને તે શ્રીકૃષ્ણના પરમ કલ્યાણરૂપ ધામને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૫૯।।

વિશેષ : મુરારિ-મુર નામનો દૈત્ય દોષરૂપ અને વિઘ્નરૂપ છે. તેનો નાશ કરનાર મુરારિનું ચરિત્ર પણ દોષ અને વિઘ્નોનો નાશ કરે જ. વ્યાસપુત્રૈઃ:શ્રીશુકદેવજીએ અનન્તરૂપ ધારણ કરી આ ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. અથવા વ્યાસજીના શિષ્યો અને પુત્રોએ આનું વર્ણન કરેલું છે. (શિષ્યો પુત્રો જ છે)

સત્કર્ણપૂરમ્ : એ જ સત્પુરુષ જેના કાનમાં આ આભરણ પહેરેલું હોય. આ પ્રમાણે વિઘ્નોનો નાશ કરવાથી માંડી ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સુધીનાં ફલ ભગવાનના વીર્યના શ્રવણથી થાય છે. તે સિદ્ધ કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ સર્વના ઈશ્વર છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો ઐશ્વર્યરૂપ પહેલો) ‘‘ભગવાને દેવકીજીના મરેલા પુત્રો લાવી આપ્યા’’નામનો (ઉત્તરાર્ધનો છત્રીસમો અને ચાલુ) ૮૫મો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અ.૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૮૨મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાના શ્રોતા-આયોજકો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
(ફંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના (લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ)હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો.
દક્ષિણા લઈને કથા કરનારના મનોભાવ ગટરના પાણી જેવા
ગંધારા જાણી તેનો સંગ છોડવો.

અધ્યાય ૮૬

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૮૩

અર્જુને કરેલું સુભદ્રાનું હરણ

પ્રકરણ ૫-ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય ૨

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં ભગવાનના વીર્યગુણને કહે છે. એમાં ત્રણ પ્રકારે ભગવદ્ વીર્ય કહે છે. એનાથી ભગવાને બધાનાં બધાં કાર્ય કર્યાં છે એમ કહે છે. લોકમાં જે કોઈનાથી ન થાય તે ભગવદ્ વીર્ય કહેવાય. પોતાની બહેનને બીજાને આપવી એ લોકમાં કોઈ ન કરી શકે એ ભગવાને કર્યું. જેનાથી પોતાનું હીનપણું જણાય તેવા વચનો પોતાની વિભૂતિ (શ્રુતદેવ બ્રાહ્મણ) ને કોઈ કહી શકે નહિ. વગર બોલાવ્યો કોઈ બીજાને ઘેર જાય પણ નહિ એ બધું ભગવાને અહીં કર્યું છે. એમ કરીને પણ પોતાનું વીર્ય બતાવ્યું છે. અહીં વ્યાસજીએ જે પ્રસંગ વિચાર્યો છે તે ક્રમથી શ્રીશુકદેવજીએ કથા કહી છે. ફલસિદ્ધિ ભગવાનને હાથ છે તેથી અહીં વ્યાસજી ઉદાસીનતાથી કથા કહે છે. ગ્રન્થના આરમ્ભમાં શ્રીકૃષ્ણે અમને એ જ વ્યાસજીએ જે ક્રમ પ્રમાણે કથા કહી છે તે જ ક્રમ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહ્યું છે એમ શ્રીઆચાર્યજી કહે છે.

રાજોવાચ

બ્રહ્મન્ વેદિતુમિચ્છામઃ સ્વસારં રામકૃષ્ણયોઃ ।।
યથોપયેમે વિજયો યા મમાસીત્ પિતામહી ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! રામ-કૃષ્ણનાં બહેન સુભદ્રાજી જે મારાં પિતામહી થાય તેમને અર્જુન કેવી રીતે પરણ્યા એ જાણવાની મારી ઈચ્છા છે તેથી આપ મને એ કહો ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એક વાર અત્યન્ત શક્તિશાળી અર્જુન તીર્થયાત્રામાં ફરતા-ફરતા પ્રભાસ આવ્યા. ત્યાં પોતાના મામાની પુત્રી પરણવા જેવડાં છે એમ સાંભળ્યું ।।૨।।

એમને બલદેવજી દુર્યોધનને આપશે એ પણ એમના જાણવામાં આવ્યું પણ બલદેવજી સિવાયના બીજાનો એને દેવાનો વિચાર નથી એમ જાણી એ પોતાનો ભાગ પોતે લેવો જોઈએ* એમ જાણી કૃત્રિમ ત્રિદંડીનો વેશ કરી સન્ન્યાસી થઈ દ્વારકા ગયા ।।૩।।

વિશેષ : અર્જુન નરાવતાર છે. એ જીવની કલારૂપ છે. સુભદ્રા માયાશક્તિ છે જેનો જન્મ પ્રથમ યશોદાજીમાં થયો હતો. દેવકીજીએ એને સ્નેહથી રાખી હતી. જેમ એ માયા આઠ સ્થાનમાં રહી તેમ જ દેવકીજીના સ્નેહથી એની પાસે પણ એ રહી. કંસના હાથમાંથી છટકી ગઈ તે જ 'સુભદ્રા'નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. સ્ત્રીભાવથી પુરુષને મોહ થાય. એ અર્જુનની સ્ત્રી થવાને લાયક હતી તેથી એમાં અર્જુનને મોહ થયો એટલે સન્ન્યાસીનો વેશ કરી ચૌર્યથી કન્યાનું હરણ કર્યું. જો કે ચૌર્ય અને અધર્મવેશ ક્ષત્રિયને નિન્દિત ગણાય પણએ કન્યાનાં માતા-પિતા અને શ્રીકૃષ્ણની સમ્મતિથી એમણે એ કન્યાનું હરણ કર્યું છે. તીર્થમાં કૃત્રિમ વેશનો નિષેધ નથી તેથી એમ કર્યું છે. દ્રૌપદીને પરણ્યા એમાં પાંચને એક સ્ત્રી હોવાથી પરસ્પર કલહ થવાનો સમ્ભવ જણાતાં નારદજીએ આવી સુન્દ અને ઉપસુન્દ ની કથા કહી અને એમને એક વર્ષ સુધી એક ભોગવે એમાં એકના વિલાસને બીજો ભાઈ જોઈ જાય તો એ એક વર્ષ સુધી તીર્થમાં ફરે એવો ઠરાવ કરી ગાર્હસ્થ્ય ચલાવતા હતા. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણની ગાયને ચોર લઈ ગયો. એની બ્રાહ્મણે અર્જુન પાસે ફરિયાદ કરી. અર્જુન શસ્ત્રાગારમાં ગયા. ત્યાં દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરની સાથે બેઠેલાં જોયાં તેથી એ શસ્ત્ર લઈ લુટારા પાસેથી ગાય છોડાવી, બ્રાહ્મણને આપી કરારનું પાલન કરવા ત્યાંથી યાત્રા કરવા નીકળી ગયા. આ બધી વાત મહાભારતમાં છે. મામાની દીકરી પોતાનો ભાગ ગણાય છે. એ બીજાને જાય તો એમાં એમની અશક્તિની સમ્ભાવના થાય તેથી મૂલમાં પ્રભુ શબ્દ કહ્યો છે. ''માતુલસ્યેવ યોષા ભાગસ્તે પૈતૃષ્વસેયીવપામિવ'' એ શ્રુતિ પણ એ વાતનું સમર્થન કરે છે.

પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાટે અર્જુન વરસાદના ચાર મહિના સુધી ત્યાં રહ્યા. વર્ષાકાળમાં યતિને ફરવાનો નિષેધ હોય છે. ગામના લોકોએ યતિની પૂજા કરવા લાગ્યા ત્યારે બલદેવજીએ પણ અજાણતાં તેમની પૂજા કરી ।।૪।।

એક દિવસ તેમને ભિક્ષાનું નિમન્ત્રણ કર્યું અને બલદેવજી યતિને પોતાને ઘેર બોલાવી લાવ્યા અને શ્રદ્ધાથી એમને ભિક્ષા આપી તે યતિએ સ્વીકારી પોતે ત્યાં બેસીને ભોજન કર્યું ।।૫।।

(અર્જુને રસોઈ તૈયાર થાય તેટલો સમય ત્યાં રહ્યા. તે દરમ્યાન) વિવાહ યોગ્ય પરમ સુન્દરી સુભદ્રાજીને જોયાં. તેમનું સૌન્દર્ય મોટા-મોટા વીરપુરુષોનું મન હરી લે તેવું હતું. અર્જુનનાં નેત્રો પ્રેમથી પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં. તેમનું મન તેમને પ્રાપ્ત કરવામાટે ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું અને તેમને પોતાની પત્ની બનાવવાનો તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો ।।૬।।

હે પરીક્ષિત! તમારા દાદા અર્જુન પણ બહુ જ સુન્દર હતા. એમના શરીરનો બાંધો અને ભાવ સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં વસી જાય તેવા હતાં. તેમને જોઈને સુભદ્રાજીએ પણ તેમને જ પોતાના પતિ બનાવવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. તેઓ સહેજ હસ્યાં, લજ્જાળુ દૃષ્ટિથી તેમના તરફ જોવા લાગ્યા અને પોતાનું હૃદય તેમને સમર્પીદીધું ।।૭।।

હવે અર્જુન માત્ર તેમનું જ ચિન્તન કરવા લાગ્યા અને ક્યારે તેમને હરીને લઈ જાઉં તેનો મોકો જોતા રહ્યા. સુભદ્રાજીને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ કામનાથી તેમનું ચિત્ત ભ્રમિત થયું એમની શાન્તિ નાશ પામી ગઈ ।।૮।।

(આ દરમ્યાન ભગવાન્ અર્જુનનો માતા-પિતા સાથે પરિચય કરાવે છે અને માતા-પિતા સુભદ્રાજીનું અર્જુનને વાગ્દાન કરે છે) એકવાર સુભદ્રાજી (શ્રીકૃષ્ણે યોજના કરી હતી તે મુજબ) દેવ દર્શનને માટે રથમાં બેસી દ્વારકાના કિલ્લાની બહાર નીકળ્યાં. તે જ સમયે મહારથી અર્જુને વસુદેવજી, દેવકીજી અને શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિથી સુભદ્રાજીનું હરણ કરી લીધું ।।૯।।

રથ ઉપર સવાર થઈ વીર અર્જુને ધનુષ ઊઠાવી લીધું અને જે સૈનિકો તેમને રોકવાને માટે આવ્યા તેમને હરાવીને નસાડી મૂક્યા. સુભદ્રાજીના સગાં-સમ્બન્ધી કોલાહલ કરતાં રહ્યાં અને સિંહ જેવી રીતે પોતાનો ભાગ લઈ ચાલતો થાય છે તેમ અર્જુન સુભદ્રાજીને ઉઠાવી ચાલતા થયા ।।૧૦।।

આ સમાચાર સાંભળી પૂર્ણિમાને દિવસે સમુદ્ર જેમ ખળભળી ઊઠે તેમ બલદેવજી ઊકળી ઊઠ્યા, પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા બીજા સુહૃદ-સમ્બન્ધીઓએ તેમનાં ચરણ પકડી તેમને બહુ સમજાવ્યા ત્યારે તે *શાન્ત થયા ।।૧૧।।

વિશેષ : આપણે કન્યા અવશ્ય કોઈને દેવાની તો હતી જ. તેને અર્જુન ઉઠાવી ગયો. હરણ કરાયેલી કન્યા હવે બીજું કોઈ લેશે નહિ. આપણે પાછળ પડી તેને મારીએ તો એ કન્યા પતિ વગરની થાય એને આપણે કેમ જોઈ શકીએ? વળી અર્જુન વીર છે, કન્યાને લાયક વર છે. એણે પોતાનું કામ કરવામાટે કૃત્રિમ વેશ કર્યો તેમ તો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને બધા કરે એમાં એનો દોષ ન ગણાય. આપણે એને જાણી શક્યા નહિ એ આપણો દોષ છે. સન્ન્યાસનો વેશ પણ જો બનાવટી હોય તો એમાં વાંધો નહિ. એમ સમજાવી પગમાં પડવાથી બલદેવજી માની ગયા અને બધો સત્કાર થવો જોઈએ એ એમણે કર્યો.

બલદેવજીએ પ્રસન્નતાથી વરવધૂને ઘણા ધન અને ઉપસ્કર સહિત દાયજો આપ્યો* ઘોડા, રથ, હાથી અને માણસોવાળી ચતુરંગિણી સેના તથા સુભદ્રાજીની દાસીઓ તરીકે સ્ત્રીઓ પણ એમને મોકલાવી આપી ।।૧૨।।

વિશેષ : ભગવાને પોતાના ભક્તને પોતાની બહેન આપી તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? કારણ કે કર્મનિષ્ઠ રાજા અને જ્ઞાનનિષ્ઠ શ્રુતદેવને ત્યાં પોતે પધાર્યા, મુનિઓના સમાજને સાથે રાખ્યો અને બન્નેનું ભલું કરવા પોતાનો આત્મા એને આપ્યો. જેને જેવી ઇચ્છા હતી તેવું સુખ ભગવાને બન્નેને આપ્યું. જ્યારે એ કૃતાર્થ થયા ત્યારે ભગવાન્ ત્યાંથી પાછા પધાર્યા.

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! વિદેહની રાજધાની મિથિલામાં એક ગૃહસ્થ[૧] બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું નામ શ્રુતદેવ હતું[૨]. તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તે એક માત્ર ભક્તિથી પૂર્ણકામ, પરમ શાન્ત, જ્ઞાન અને વિરક્ત હતા. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતા હોવા છતાં તે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરતા નહિ. વિના પ્રયાસે જે કંઈ મળી આવતું તેટલાથી જ પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતા અને કર્મમાર્ગ પ્રમાણે બ્રાહ્મણે કરવી જોઈતી ક્રિયા કરતા હતા ।।૧૩-૧૪।।

વિશેષ : **૧.** અભિમાન ન હોય તો બીજા આશ્રમો કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ મુખ્ય છે, કારણ કે અભિમાન વિનાના પુરુષને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દોષો થતાજ નથી. **૨.** શ્રુતદેવ-શ્રવણમાં દેવના જેવી બુદ્ધિ છે જેની તે.

પ્રારબ્ધ વશ રોજ તેમને જીવન નિર્વાહ પૂરતી સામગ્રી મળી રહેતી, વધારે નહિ. તેમને એટલાથી સન્તોષ પણ હતો અને પોતાના વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે ધર્મપાલનમાં તત્પર રહેતા હતા ।।૧૫।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! તે દેશના રાજા પણ બ્રાહ્મણના જેવા જ ભક્તિમાન્ હતા. મૈથિલ વંશના એ પ્રતિષ્ઠિત રાજાનું નામ બહુલાશ્વ હતું. તેમનામાં અભિમાનનું તો નામ પણ નહોતું. શ્રુતદેવ અને બહુલાશ્વ બન્ને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય ભક્ત હતા. એ બન્નેને ભગવાને યાદ કર્યા ।।૧૬।।

એકવાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે બન્ને ઉપર પ્રસન્ન થઈ, દારુક પાસે રથ મંગાવ્યો અને તેમાં સવાર થઈ દ્વારકાથી વિદેહ જવામાટે પ્રસ્થાન કર્યું ।।૧૭।।

ભગવાનની સાથે નારદજી, વામદેવ, અત્રિ, વેદવ્યાસજી, પરશુરામજી, અસિત, આરુણિ, હું (શુકદેવજી), બૃહસ્પતિ, કણ્વ, મૈત્રેય અને ચ્યવન વગેરે ઋષિઓ પણ હતા ।।૧૮।।

હે પરીક્ષિત! તેઓ જ્યાં-જ્યાં જતા ત્યાં-ત્યાં લોકો પૂજાની સામગ્રી લઈને હાજર થતા. પૂજા કરનારાઓને ભગવાન્ ગ્રહોની સાથે સાક્ષાત્ સૂર્યનારાયણ ઉદિત થઈ રહ્યા હોય તેવા જણાતા ।।૧૯।।

હે પરીક્ષિત! તે યાત્રામાં આનર્ત, ધન્વ, કુરુ, જાંગલ, કંક, મત્સ્ય, પાંચાલ, કુન્તિ, મધુ, કેકય, કોસલ, અર્ણ અને બીજા દેશોના નર-નારીઓએ પોતાના નેત્રરૂપી પડિયાઓથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના મુક્ત હાસ્ય અને પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી યુક્ત મુખારવિન્દના મકરન્દરસનું પાન કર્યુ ।।૨૦।।

ત્રણ લોકના ગુરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની દૃષ્ટિથી તેમની અજ્ઞાન દૃષ્ટિ દૂર થઈ ગઈ. દર્શન કરનારાં નર-નારીઓને પરમ કલ્યાણ અને અર્થદૃષ્ટિ (સર્વસ્થલે અર્થરૂપ ભગવાન્, જે સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેમનાં દર્શન કરે તેવી દૃષ્ટિ તે અર્થદૃષ્ટિ.) નું દાન કરતા-કરતા પ્રભુ પધારી રહ્યા હતા. રસ્તામાં બધેય દેવરૂપી મનુષ્યો (અથવા દેવો અને મનુષ્યો) ભગવાનની તે કીર્તિનું ગાન કરીને સંભળાવતા હતા જે સમસ્ત દિશાઓને ઉજ્જવલ બનાવનારી તથા સમસ્ત અશુભોનો નાશ કરી દેનારી છે. આમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ધીરે-ધીરે વિદેહ દેશમાં પહોંચ્યા ।।૨૧।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના શુભાગમનના સમાચાર સાંભળી પ્રજાજનોના આનન્દની સીમા ન રહી. તેઓ પોતાના હાથમાં પૂજાની વિવિધ સામગ્રીઓ લઈ આપનું સામૈયું કરવા આવ્યા ।।૨૨।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને તેમનાં હૃદય અને મુખકમલ પ્રેમ અને આનન્દ થી ખીલી ઊઠ્યાં. તેમણે ભગવાનને તથા જેમનાં નામ માત્ર સાંભળ્યાં હતાં પણ જેમને કદી જોયા નહોતા તે મુનિઓને હાથ જોડી મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા ।।૨૩।।

જગદ્ગુરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઉપર કૃપા કરવા જ પધાર્યા છે એમ સમજી, મિથિલાનરેશ બહુલાશ્વ અને શ્રુતદેવે પ્રભુનાં ચરણોમાં પડી પ્રણામ કર્યા ।।૨૪।।

બહુલાશ્વ અને શ્રુતદેવ બન્નેએ એકી સાથે હાથ જોડી મુનિમંડલી સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આતિથ્ય ગ્રહણ કરવાને માટે આમન્ત્રણ આપ્યું ।।૨૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બન્નેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી બન્નેને પ્રસન્ન કરવામાટે એક જ સમયે જુદા-જુદા રૂપથી બન્નેને ઘેર પધાર્યા અને આ વાતની જાણ એકબીજાને ન થઈ કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મારા ઘર સિવાય બીજે ક્યાંય પણ પધારી રહ્યા છે* ।।૨૬।।

વિશેષ : શ્રુતદેવને ત્યાં ભગવાન્ તથા મુનિઓ પધાર્યા છે. જનકને ત્યાં બીજા સ્વરૂપે તથા મુનિઓનાં સ્વરૂપ ધારણ કરી પધાર્યા છે. જનક રાજાને ત્યાં ઘણા દિવસ બિરાજ્યાં છે. શ્રુતદેવને ત્યાં સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરવા એકજ દિવસ બિરાજ્યા છે અને છતાં બન્નેના ઘેરથી એકી સાથે વિદાય થાય છે.

વિદેહરાજ બહુલાશ્વ બહુ ઉદાર હતા. દુષ્ટ દુરાચારી લોકો જેમનું નામ પણ ન સાંભળી શકે તે જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ઋષિમુનિઓ મારે ઘેર પધાર્યા છે તે જોઈ સુન્દર આસન મંગાવ્યા અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ઋષિમુનિઓ ને આસન ઉપર પધરાવ્યા. તે વખતે બહુલાશ્વની વિચિત્ર દશા હતી. પ્રેમભક્તિના ઉદ્રેકથી તેમનું હ્રદય ભરાઈ આવ્યું હતું. આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ રહ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના અતિ પૂજ્ય અતિથિઓના ચરણોમાં નમસ્કાર કરી ચરણો પખાળ્યાં અને પોતાના કુટુમ્બની સાથે તે ચરણોનું ગંગાજી સમાન લોકપાવન જલ મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું. પછી ભગવાન્ તથા ભગવત્સ્વરૂપ ઋષિઓને ગન્ધ, માલા, વસ્ત્ર, અલંકાર, ધૂપ, દીપ, અર્ઘ્ય, ગાય, બળદ વગેરે સમર્પણ કરી તેમની પૂજા કરી ।।૨૭-૨૯।।

જ્યારે બધા ભોજન (પાન, વિશ્રામ અને શયન) કરી તૃપ્ત થઈ ગયા ત્યારે રાજા બહુલાશ્વ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોને પોતાની ગોદમાં લઈને બેસી ગયા અને બહુ જ આનન્દથી ધીરે-ધીરે તેમના ઉપર હાથ ફેરવતા (ચરણ દબાવતા) અત્યન્ત મધુર વાણીથી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩૦।।

રાજા બહુલાશ્વે કહ્યું : આપ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા, અન્તર્યામી અને સ્વયં પ્રકાશ છો, હે વિભો! આપનાં ચરણ કમલનું સ્મરણ કરનારને આપે દર્શન આપ્યાં તે ભક્તિમાર્ગને અનુરૂપ જ છે ।।૩૧।।

હે પ્રભો! આપનું વચન છે કે "મને લક્ષ્મીજી, બ્રહ્માજી કે શિવજી એટલા પ્રિય નથી જેવો મારો ભકત મને પ્રિય છે" એ વચન સત્ય કરવાને જ આપે અમોને દર્શનઆપ્યાં છે ।।૩૨।।

ભલા એવો ક્યો પુરુષ હોય કે જે આપની પરમ દયાલુતા અને પ્રેમ પરવશતાને જાણીને પણ આપના ચરણકમલનો પરિત્યાગ કરી શકે? હે પ્રભો! જેમણે જગતની સમસ્ત વસ્તુઓનો અને શરીર વગેરેનો મનથી પરિત્યાગ કરી દીધો છે તે પરમ શાન્ત મુનિઓને આપ આપનાં સ્વરૂપ સુદ્ધાનું દાન કરી દો છો ।।૩૩।।

આપે યદુવંશમાં અવતાર લઈ જન્મ-મૃત્યુ (સંસાર) ના પ્રવાહમાં તણાતા

મનુષ્યોને તેમાંથી છોડાવવાને માટે જગતમાં એવા વિશુદ્ધ યશનો વિસ્તાર કર્યો છે કે જે ત્રણેય લોકના પાપ-તાપને શાન્ત કરી દે છે ।।૩૪।।

હે પ્રભો! આપ અચિન્ત્ય, અનન્ત ઐશ્વર્ય અને માધુર્યના નિધિ છો. બધાના ચિત્તને પોતાના તરફ આકર્ષવામાટે આપ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્યામ બ્રહ્મ છો. આપનું જ્ઞાન અનન્ત છે. પરમ શાન્તિનો વિસ્તાર કરવામાટે આપ જ નારાયણ ઋષિના રૂપમાં તપ કરી રહ્યા છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૩૫।।

હે એકરસ અનન્ત! મુનિમંડલીની સાથે આપ અમારે ત્યાં કેટલાક દિવસ બિરાજો અને આપના ચરણની ધૂલીથી આ નિમિના વંશને પવિત્ર કરો ।।૩૬।।

લોકોને અનુભવ કરાવનાર ભગવાન્ રાજા બહુલાશ્વની આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી મિથિલાવાસીઓના નર-નારીઓનું કલ્યાણ કરતા કેટલોક સમય ત્યાં બિરાજ્યા. (મિથિલા જ્ઞાનીઓની નગરી છે. ત્યાંના લોકો ઉત્સવને બહુ જાણતા હોતા નથી તેથી તેમને આપે ઉત્સવનું વિતરણ કર્યું) ।।૩૭।।

જેવી રીતે રાજા બહુલાશ્વ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને મુનિમંડલી ના પધારવાથી આનન્દ મગ્ન થઈ ગયા હતા તેવી જ રીતે શ્રુતુદેવ બ્રાહ્મણ પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને મુનિઓ ને પોતાને ઘેર પધારેલા જાણી આનન્દ વિહ્વલ થઈ ગયા. તેમણે તેમને નમસ્કાર કર્યા અને ખભા ઉપરના દુપટ્ટાના બે છેડા બે હાથમાં લઈ તે ઉછાળતા-ઉછાળતા નાચવા લાગ્યા ।।૩૮।।

પધારેલા સર્વને ઘાસ, દર્ભના આસન તથા ચટાઈ ઉપર બેસાડીને સ્વાગતથી અભિનન્દન કરી પત્ની સહિત તેમણે આનન્દથી તેમનાં ચરણ ધોયાં ।।૩૯।।

મહા સૌભાગ્યશાલી શ્રુતદેવના બધા મનોરથો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ઋષિઓનું ચરણોદક મળવાથી જ પૂર્ણ થઈ ગયા. તે ચરણોદકથી પોતે સ્નાન કર્યું, કુટુમ્બીઓને સ્નાન કરાવ્યું અને આખા ઘરમાં તે છાંટી દીધું. હર્ષના અતિરેકથી તેઓ મતવાલા થઈ રહ્યા હતા ।।૪૦।।

ત્યારબાદ તેમણે ઉત્તમ ફળો, ખસથી સુવાસિત નિર્મલ તથા મીઠું પાણી, (હાથપગ ધોવામાટે) સુગન્ધી માટી, તુલસી, કુશ, કમલો વગેરે અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલ પૂજા સામગ્રી અને સત્વગુણ વધારનાર અન્નથી બધાની પૂજા કરી ।।૪૧।।

શ્રુતદેવ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે હું તો ઘરરૂપી અન્ધારા કૂવામાં પડ્યો છું, સર્વ તીર્થરૂપ ચરણ રેણુવાળા અને ભગવાનને રહેવાના સ્થાનરૂપ તેવા આ

ઋષિમુનિઓનો અને શ્રીકૃષ્ણનો સમાગમ મને ક્યાંથી થાય? છતાં એમની કૃપાથી થયો એ મારું મોટું ભાગ્ય હું સમજું છું ।।૪૨।।

જ્યારે બધા લોકો આતિથ્ય સ્વીકાર કરી આરામથી બેસી ગયા ત્યારે શ્રુતદેવ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રો તથા બીજા સમ્બન્ધીઓ સાથે તેમની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલનો સ્પર્શ કરતાં તે કહેવા લાગ્યા ।।૪૩।।

શ્રુતદેવે કહ્યું : આપે આપની શક્તિઓ દ્વારા આ જગતની રચના કરી અને આત્મસત્તાના રૂપમાં તેમાં પ્રવેશ કર્યો એ ભગવાન્ કેવા હશે તે વિશે અત્યાર સુધી તો હું વિચાર જ કરતો હતો, (કદી દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ન હતું) પરન્તુ આજે જ આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન થયાં* ।।૪૪।।

વિશેષ : આ અર્થ **''અદ્ય નો દર્શનં પ્રાપ્તઃ''** પાઠ પ્રમાણે થયો. બીજો **''નાદ્ય નો દર્શનં પ્રાપ્તઃ''** પાઠ પણ છે. તે પ્રમાણે અર્થ-મને આપનાં દર્શન આજે જ થયાં હોય તેવું નથી. જ્યારથી આપે આ જગતની રચના કરી તેમાં આત્મસત્તાથી પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી હું સર્વ વસ્તુમાં આપનાં દર્શન કરું છું. આ શાસ્ત્રીય વાત થઈ. સાક્ષાત્ મારાં નેત્રોથી તો આજે જ થયાં.

જેવી રીતે નિદ્રાધીન પુરુષ સ્વપ્નની અવસ્થામાં અવિદ્યાવશ મનમાં ને મનમાં સ્વપ્ન જગતની સૃષ્ટિ કરી લે છે અને તેમાં પોતે પણ શામિલ થઈ અનેક રૂપોમાં અનેક કર્મો કરતો જણાય છે તેવી જ રીતે આપે આપમાં જ પોતાની માયાથી જગતની રચના કરી લીધી છે અને હવે તેમાં પ્રવેશ કરી અનેક રૂપોમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છો ।।૪૫।।

જે લોકો સર્વદા આપની લીલા કથાનું શ્રવણ-કીર્તન કરે છે અને આપની પ્રતિમાઓનું અર્ચન-વન્દન કરે છે તથા આપની જ લીલાઓની પરસ્પર ચર્ચા કરે છે તેમનું ચિત્ત (અને દષ્ટિ) શુદ્ધ થતાં આપ તેમના હૃદયમાં પ્રકટ થાઓ છો ।।૪૬।।

કર્મવડે જેનાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયાં છે તેના હૃદયમાં આપ છો છતાં એનાથી બહુ દૂર છો કેમકે અન્તઃકરણમાં રહેલી શક્તિઓથી આપ જોઈ શકાઓ પણ તે શક્તિઓ તો કર્મમાં રોકાઈ ગયેલી હોવાથી કર્મઠના હૃદયમાં આપ દેખાતા નથી. જે શક્તિ ભગવાનનાં દર્શનમાટે છે તેનો વિનિયોગ કર્મમાં કરવાથી ભગવાન્ એની પાસે છતાં બહુ દૂર રહે છે. જેણે જડ ગુણોમાં જ આત્મા સ્વીકાર્યો એટલે જડ અને ચેતન એ બે કોટિમાં ચેતનને આત્મા માને તો દર્શન થાય પણ આ તો જડને આત્મા માને છે તેથી એ ભગવાન્ ચેતન હોવાથી એનું ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ થાય છે ।।૪૭।।

હે પ્રભો! બ્રહ્મ અને આત્મા એક છે એમ જાણનારા અનુભવયુક્ત જ્ઞાનીઓના આપ ઉત્કૃષ્ટ આત્મા છો. (આ સિવાય) બીજો આપને આત્મા જ નથી. જેમણે આત્માનો ભેદ કરેલો છે તેમને માટે તો આપ મૃત્યુરૂપ છો. કાલ વગેરે આપનું નિત્ય શરીર છે, ઘડો વગેરે આપનું અનિત્ય શરીર છે; આમ આપ નિત્ય અને અનિત્ય બન્ને શરીર ધારણ કરો છો, આપે આપની માયાથી આત્માને ઢાંકી દીધેલ છે અને દૃષ્ટિને રોકી રાખેલ છે. આવા આપ તો માત્ર નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છો તેથી આપને હું નમસ્કાર જ કરું છું ।।૪૮।।

હે દેવ! અમે આપના દાસ છીએ. અમને આજ્ઞા કરો. આપની કઈ સેવા અમે કરીએ? મનુષ્યને આપનાં દર્શન થતાં ક્લેશ રહેતો નથી. જ્યાં સુધી આપનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી જ ક્લેશનો સમ્ભવ છે. આપનાં દર્શન કરનાર જીવને સ્વાર્થ તો રહ્યો નહિ એને સ્વામીકાર્ય કરવાનું રહ્યું તેથી આજ્ઞા માગવી એ યોગ્ય જ છે ।।૪૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! શરણાગત ભયહારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શ્રુતદેવની પ્રાર્થના સાંભળી પોતાના હાથથી તેનો હાથ પકડી લીધો અને તેને હસતાં-હસતાં કહ્યું ।।૫૦।।

ભગવાન્ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે આ મુનિઓ તમારે ત્યાં આવ્યા છે એમ તમે જાણો. એ પોતાની ચરણરેણુથી લોકોને પવિત્ર કરતા મારી સાથે સર્વત્ર ફર્યા કરે છે ।।૫૧।।

દેવો, પુણ્યક્ષેત્રો અને તીર્થો વગેરે તો દર્શન, સ્પર્શ, અર્ચન દ્વારા ધીરે-ધીરે ઘણા કાળે પવિત્ર કરે છે, પરન્તુ સન્તપુરુષ પોતાની દૃષ્ટિથી જ બધાને પવિત્ર કરી દે છે. એટલું જ નહિ દેવો વગેરેમાં પવિત્ર કરવાની જે શક્તિ છે તે પણ તેમને સન્તોની દૃષ્ટિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે* ।।૫૨।।

વિશેષ : ‘‘અભ્યનુજ્ઞાવિહીનં હિ બ્રાહ્મણાનાં વિશેષતઃ। સર્વં નિષ્ફલતાં યાતિ વ્રતદાનાર્ચનાદિકમ્’’ વ્રત, દાન, પૂજન વગેરે બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લીધા વગર કરે તો એ સર્વ નિષ્ફળ જાય છે એવાં ધર્મ શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી આ વિષય વિશેષ દૃઢ થાય છે. (કારિકા)

હે શ્રુતદેવ! જગતમાં બ્રાહ્મણ જન્મથી જ બધાં પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય વળી તે તપસ્યા, વિદ્યા, સન્તોષ અને મારી ભક્તિથી યુક્ત હોય તો પછી કહેવાનું જ શું? ।।૫૩।।

આ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ મને બ્રાહ્મણ કરતાં વધારે વહાલું નથી, કારણ કે બધા વેદો વિપ્રમાં રહેલા છે અને બધા દેવો મારામાં રહેલા છે* ।।૫૪।।

વિશેષ : પ્રમેયનું સાબિત થવું પ્રમાણ (વેદ) ને આધીન છે. પ્રમાણથી પ્રમેય સાબિત થાય છે. **માનાધીના મેયસિદ્ધિઃ।** આ બ્રાહ્મણો પ્રમાણના પૂજારીઓ હોવાથી ભગવાન્ અહીં તેમનો આદર કરે છે.

દુર્બુદ્ધિ મનુષ્યો આ મારો અભિપ્રાય અને સિદ્ધાન્ત જાણ્યા વિના માત્ર મૂર્તિ, તીર્થ, ક્ષેત્ર વગેરેમાં જ પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખે છે અને ગુણોમાં દોષ કાઢી મારા રૂપ જગદ્ગુરુ બ્રાહ્મણનો, જે તેનો આત્મા જ છે, તિરસ્કાર કરે છે ।।૫૫।।

આ ચર અને અચર આખું વિશ્વ અને વિશ્વના કારણરૂપ તત્વો તે બધું ભગવદ્રૂપ છે એમ બ્રાહ્મણ પોતાના ચિત્તમાં જાણે છે ।।૫૬।।

હે બ્રહ્મન્! આ બ્રહ્મર્ષિઓને તમે ભગવદ્બુદ્ધિથી પૂજો તો જ તમે મારું સાક્ષાત્ પૂજન કર્યું એમ હું માનીશ, નહિ તો મોટી સમૃદ્ધિથી પણ કરેલ મારું પૂજન મને સન્તોષ આપનાર થતું નથી ।।૫૭।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આ આજ્ઞા મેળવી શ્રુતદેવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને તે બ્રહ્મર્ષિઓની એકાન્ત ભક્તિથી આરાધના કરી સદ્ગતિ (ભગવાનનું સાયુજ્ય) પ્રાપ્ત કરી અને મિથિલા નગરીના રાજા બહુલાશ્વે પણ (દેહ પડ્યા પછી) તે જ ગતિ પ્રાપ્ત કરી ।।૫૮।।

એવં સ્વભક્તયો રાજન્ ભગવાન્ ભક્તભક્તિમાન્ ।।
ઉષિત્વાऽऽદિશ્ય સન્માર્ગં પુનર્દ્વારવતીમગાત્ ।।૫૯।।

હે રાજન્! ભક્તમાં ભક્તિવાળા ભગવાન્ એમ પોતાના બન્ને ભક્તોને ત્યાં બિરાજી એ બન્નેને સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપી સત્પુરુષની ગતિરૂપ ભગવાન્ ફરી દ્વારકાપુરીમાં પધાર્યા ।।૫૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો વીર્યરૂપ બીજો) ''અર્જુને કરેલું સુભદ્રાનું હરણ'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો સાડત્રીસમો અને ચાલુ) છ્યાશીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ત્રેયાશીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૮૭

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૮૪

શ્રુતિઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી જીવે ભગવાનની ભક્તિ કરવી એમ સિદ્ધ કર્યું

પ્રકરણ ૫ મું ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય૩

વિશેષ : વેદરૂપ શબ્દ અને બ્રહ્મરૂપ અર્થનો વાચ્ય-વાચક સમ્બન્ધ જેવો માન્યો છે તેવો કહેવાને માટે વેદવ્યાસજીએ આ શ્રુતિગીત કહ્યું છે. અહીં પ્રમાણરૂપ બ્રાહ્મણ છે એ પૂર્વાધ્યાયમાં શ્રુતદેવની કથાથી કહેવામાં આવ્યું. પ્રમેયરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે તેથી એમનું ભજન કરવાનું આ અધ્યાયમાં કહ્યું છે. એમાં વાચક સમ્બન્ધમાં યુક્તિ કહેવી જોઈએ તેથી રાજાનો અહીં પ્રશ્ન છે. વેદનું વાક્ય સગુણ હોય તો બ્રાહ્મણો પણ વેદમાં નિષ્ઠાવાળા છે. તો-તો અહીં ભગવાન્ જ પૂજ્ય છે, બીજો કોઈ રીતે પૂજ્ય નથી એમ નિશ્ચય થાય. વૈદિક સિદ્ધાન્ત સનન્દને કહ્યો તેથી એ મતાન્તર ઉક્તિ છે. અનન્ત ગુણોથી પૂર્ણ હરિ, બ્રહ્મ (અક્ષર) અને શ્રુતિ એ ત્રણ એકત્ર પોતાની શક્તિમાં વહેંચીને ત્રણ ભાગને ફલ (શ્રીકૃષ્ણ), પ્રમેય (બ્રહ્મ) અને પ્રમાણ (શ્રુતિ) રૂપ થઈ છે. તે જ સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ પણ છે. સ્વરૂપથી ફલરૂપે થયા તે શ્રીકૃષ્ણ, પ્રમેયરૂપે થયા તે બ્રહ્મ, પ્રમાણરૂપે થતાં શ્રુતિરૂપ થયા. આનન્દાંશને પ્રાધાન્ય આપી શ્રીકૃષ્ણ થયા, ચિદંશના પ્રાધાન્યથી બ્રહ્મ અને સદંશને પ્રાધાન્યથી સ્વીકારીને શ્રુતિરૂપ થયા. આ ૮૭ મા અધ્યાયમાં શ્રુતિનો વાચ્યાર્થ બ્રહ્મ છે. એને માટે પૂર્વ પક્ષ કરી સિદ્ધાન્તરૂપે શ્રીકૃષ્ણ ફલાત્મા છે તેમનું ભજન કરવું એ જીવમાત્રનો સ્વધર્મ છે એમ શ્રુતિઓ સિદ્ધ કરે છે. તત્વ અઠ્ઠાવીસ છે તેથી અઠ્ઠાવીસ શ્લોકથી શ્રુતિઓએ ભગવત્સ્વરૂપનું સ્તવન કર્યું છે એટલે સર્વતત્વનું તત્વ આ ગીતમાં કહેવામાં આવ્યું છે. (કારિકા)

રાજોવાચ

બ્રહ્મન્ બ્રહ્મણ્યનિર્દેશ્યે નિર્ગુણે ગુણવૃત્તયઃ ।।
કથં ચરન્તિ શ્રુતયઃ સાક્ષાત્ સદસતઃ પરે ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા : (શબ્દાર્થ) હે ભગવન્! બ્રહ્મ કાર્ય અને કારણ થી સર્વથા પર છે. સત્વ, રજ અને તમ- આ ત્રણે ગુણ તેમાં છે જ નહિ. મન અને વાણી થી સંકેતરૂપમાં પણ તેનો નિર્દેશ થઈ શકે તેવો નથી. બીજી બાજુ બધી શ્રુતિઓનો વિષય ગુણો જ છે. (તેઓ જે વિષયનું વર્ણન કરે છે તેના ગુણ, જાતિ અથવા ક્રિયા

નો જ નિર્દેશ કરે છે) આ સ્થિતિમાં શ્રુતિઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કઈ રીતે કરે છે? કારણ કે નિર્ગુણ વસ્તુનું સ્વરૂપ તો તેની શક્તિની બહારનો વિષય છે ।।૧।।

શ્રીસુબોધિનીજી : (ભગવદ્‌ગુણનો વિરોધ દૂર થતાં પ્રમાણમાં વિરોધ આવે છે એવી શંકા કરે છે) હે બ્રહ્મન્! બ્રહ્મમાં શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરી શકે એ પ્રશ્ન છે. અહીં શ્રુતિની એક વાક્યતાનો સ્વીકાર કરીને રાજા પૂછે છે. એક વાક્યતા તો બધી શ્રુતિઓ એકનું જ કથન કરે તો થાય એ તો સર્વ ગુણનું વર્ણન કરે છે. બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે. તેથી રાજાને સન્દેહ થયો. રાજા પૂછે છેઃ''બ્રહ્મ વેદોનો તાત્પર્યાર્થ છે કે વાક્યાર્થ (વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ) છે?'' અખંડ વાક્યાર્થને રાજા જાણતો નથી માટે પૂછે છે. પદના અર્થો કરણતાને પામી વાક્યાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે એમ રાજાનું મન્તવ્ય છે. **''વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યઃ'' ''સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ''** એ બે શ્રુતિઓથી સર્વ વેદ એક જ અર્થને કહેનાર છે એમ જણાય છે. શ્રુતિઓ ભગવાનની અનેક પ્રકારની જ્ઞાન શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. શક્તિ ગુણમયી છે એટલે શ્રુતિઓને પણ સગુણ કહેવી જોઈએ. પદનો સંકેત તો લૌકિકમાં થઈ શકે તે લૌકિક સંકેતથી અલૌકિક પદાર્થનું સ્મરણ શી રીતે થઈ શકે? લૌકિક સંકેતથી બ્રહ્મનું વર્ણન થાય તો બ્રહ્મ પણ લૌકિક થઈ જાય. આ પૂર્વ પક્ષથી વેદ માત્ર, સાધનનો કહેનાર છે, ફલ સુધી પહોંચનાર નથી તેથી સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ સ્વાનુભવવેદ્ય છે તે પ્રસન્ન થઈને કૃતાર્થ કરે તો જીવ કૃતાર્થ થાય તેથી પ્રમેય (બ્રહ્મ) બલથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય. પ્રમાણ (વેદ) બલથી કાર્ય સિદ્ધિ નથી એ પૂર્વપક્ષ છે. બ્રહ્મ તો અલૌકિક છે એમ કહ્યું. તેની અલૌકિકતાનાં કારણ કહે છે કે એ અનિર્દેશ્ય છે. આ ઘડો-આ કપડું એમ બતાવવું એ નિર્દેશ કહેવાય. તેવો નિર્દેશ બ્રહ્મને માટે કરી શકાતો નથી. વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે બૃહત્‌પણું (સર્વથી અધિક અથવા સર્વથી જૂના હોવાપણું) બૃહણપણું (વધ્યા કરવાપણું) એવી (બ્રહ્મ શબ્દની) વ્યુત્પત્તિ પણ લૌકિક ધર્મ (ગુણ) થી જુદું (બ્રહ્મ છે એમ જણાવનારી) હોવાથી, બ્રહ્મમાં જ ઘટે છે તેથી 'બ્રહ્મ' શબ્દ અયોગ્ય નથી જ. પણ વિચાર કરતાં લૌકિક ધર્મથી જુદું બ્રહ્મ તો સર્વ શબ્દનો વાચ્યાર્થ નથી પણ બુદ્ધિવાચ્ય છે તેથી સમાન ધર્મથી વ્યવહાર થઈ શકશે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે. શ્રુતિઓ તો પદ-પદથી ગુણનું વર્ણન કરનારી એટલે ગુણમાં વૃત્તિવાળી છે એટલે એ ધર્મને કહેનારી છે. બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે. બ્રહ્મમાં ધર્મનો સ્વીકાર કરો તો અદ્વૈતની હાનિ થાય તેથી સાક્ષાત્ નિર્ધર્મક બ્રહ્મમાં એ કેમ પહોંચી શકે? તે બ્રહ્મ જ કાર્યરૂપ થાય છે ત્યારે શ્રુતિ તે કાર્ય કારણનું વર્ણન કરે ત્યારે એ દ્વારા એ ભગવાન્ બ્રહ્મમાં પણ પહોંચે તેથી લક્ષણા, ગૌણી કે તાત્પર્ય વૃત્તિ થી શ્રુતિની

બ્રહ્મપરતા થાય- ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મ તો કાર્ય અને કારણ થી પણ પર છે. એ તો સ્વાનન્દ પૂર્ણ છે. એને કાર્ય કે કારણ થી પ્રયોજન નથી. તેથી સમ્બન્ધના અભાવથી, ગુણના અભાવથી, તાત્પર્યના અભાવથી બ્રહ્મ કેવી રીતે શ્રુતિ પ્રતિપાદ્ય થઈ શકે? ।।૧।।

એમ એક શ્લોકથી રાજાએ પૂર્વપક્ષ કર્યો. બીજા શ્લોકથી શુકદેવજી સિદ્ધાન્ત કહે છે :

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : (શબ્દાર્થ) ૧. જગતને માટે ૨. ઉદ્ભવનેમાટે ૩.આત્માનેમાટે અને ૪. કલ્પનાન થાય (અથવા થાય)તે માટે,પ્રભુએ જીવોનાં બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, મન અને પ્રાણોની સૃષ્ટિ કરી છે ।।૨।।

શ્રીસુબોધિનીજી : અહીં પૂર્વપક્ષ કરનારને પૂછવું જોઈએ કે બ્રહ્મ શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ તેં શ્રુતિદ્વારા જાણ્યું એનો વિચાર કરે છે કે તારા મનથી બ્રહ્મને તું સમજીને વિચાર કરે છે? જો શ્રુતિદ્વારા જાણીને વિચાર કરે તો એમાં સન્દેહ જ નથી પણ વિચારમાં પ્રકાર જ શોધવો જોઈએ. બુદ્ધિથી બ્રહ્મનો વિચાર કરનારને તો જવાબ જ ન દેવો જોઈએ. સત્પુરુષો એવાની તો ઉપેક્ષા જ કરે. બ્રહ્મ તો જેવું વેદાન્તમાં કહ્યું છે તેવું માનવું જોઈએ. એમાં મૂળભૂત બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારથી પર છે તો પણ એ બ્રહ્મ પોતે જ પોતાની શક્તિરૂપે પોતાના ધર્મરૂપે અને કાર્યરૂપે થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. બ્રહ્મ તો શ્રુતિથી જ જણાઈ શકે તેવું હોવાથી એ બ્રહ્મમાં સંકેત સમીપથી અથવા દૂરથી લોકધર્મની સમાનતાથી, વૈદિક પરંપરાથી થાય તેથી સર્વ ભગવદ્ભાવનું ખંડશઃ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી સમ્પૂર્ણ વાક્ય પણ બ્રહ્મને જ કહે છે એમ સિદ્ધ થશે તે વાક્યાર્થ અપૂર્વ થશે. જેમ લોકમાં લોકાનુવાદ છે એ જો શ્રુતિ કહે તો શ્રુતિ લૌકિક થઈ જાય- એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્યાર્થને અપૂર્વ કહ્યો. અપૂર્વ વાક્યાર્થ કેમ બોધ કરે એનો પ્રકાર કહે છેઃલૌકિકમાં **''ચૈત્રઃ ઘટં કરોતિ''** એ વાક્યનો ઘટકૃતિરૂપ વાક્યાર્થ છે. એનો વક્તા લૌકિક જીવ છે તેની બુદ્ધિમાં એ વાક્યાર્થ આવ્યો. હવે ઘટને જાણવાવાળાને એનો એ બોધ કરી દે છે તેમ વૈદિક વાક્યાર્થ ભગવાન્ જગત્ કરે છે એ ભગવાનની બુદ્ધિમાં પ્રલયના સમયમાં રહે છે. એ ઈશ્વરના વાક્યનો વિષય થાય છે. જગત્કર્તાની જિજ્ઞાસાવાળાને એનો ઈશ્વર બોધ કરાવે તેથી શ્રીશુકદેવજી ભગવાને ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ કરી એનો પ્રકાર બતાવે છે. ભગવાન્ પ્રથમ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે, પછી ઈન્દ્રિયોને, પછી મનને અને ત્યાર પછી પ્રાણને ઉત્પન્ન કરે છે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે તેથી **'પ્રભુઃ'** એ પદ કહેલું છે. પ્રત્યેક જીવને બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, મન અને પ્રાણ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે. એમાં બુદ્ધિનું પ્રયોજન માત્ર છે. જેમનું માપ કરવામાં આવે અને જેમનું રક્ષણ કરવામાં આવે તે 'માત્રા'. એટલે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવામાં) અને ક્રિયા (કરવા) માં ઉપયોગી પદાર્થો એટલે કે બધુંય જગત્. એ બધા પદાર્થો જુદા રહે એનો શબ્દથી બોધ થતાં

પણ પુરુષને જ્ઞાન ક્રિયામાં ઉપયોગી ન થઈ શકે તેથી બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરી. એ બુદ્ધિ જ્ઞાનક્રિયોપયોગી વિષયો ગ્રહણ કરે છે. જેમ ચિત્ર જોતાં તેમાં બધા પદાર્થની સ્ફૂર્તિ થાય તેમ બુદ્ધિમાં સર્વ જગતની સ્ફૂર્તિ થાય છે. એ બુદ્ધિવડે જે જાણવાનું કે કરવાનું હોય તે થાય છે. તેથી જગત્‌ને માટે બુદ્ધિ બતાવી. તેથી જ વેદો ખંડશઃ (કટકે-કટકે) અર્થને પ્રતિપાદન કરે તેના મહાવાક્યનું જ્ઞાન બુદ્ધિથી થઈ શકે તેથી વેદો તાત્પર્યથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. આગળ જે બીજાં ત્રણનું પ્રતિપાદન કરે છે તેને માટે પણ બુદ્ધિનું નિર્માણ સમજવું. ‘ભવ’ એટલે સરસાઈમાટે ઈન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી છે. બુદ્ધિ તો સર્વનેમાટે છે. બુદ્ધિથી સર્વ ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મા પણ બુદ્ધિથી જ આત્મનિષ્ઠ અને ભગવન્નિષ્ઠ થાય છે. ભગવત્સેવા પણ બુદ્ધિથી થઈ શકે છે. મોક્ષ પણ બુદ્ધિથી મળે. તેથી સર્વ સિદ્ધ થાય અને સર્વ અડચણ દૂર થાય. એટલામાટે આ ચારની ઉત્પત્તિ કહી છે તેથી શંકા થાય તે પણ બુદ્ધિથી દૂર કરવી એ પણ એનાથી સૂચિત થાય છે. એ બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થાય માટે ઈન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી. ઈન્દ્રિયોથી કર્મ કરે એનાથી બીજો જન્મ થાય. બીજાં પણ પ્રયોજનો ઈન્દ્રિયોથી સિદ્ધ થાય છે. વિષયોનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોથી થાય છે. ભગવત્સેવા પણ ઈન્દ્રિયોથી થાય છે. ઈન્દ્રિયોથી અનેક પ્રકારની કલ્પના થાય છે. યોગાદિ દ્વારા મોક્ષ પણ થાય છે. આત્માને માટે મનને ઉત્પન્ન કર્યું છે. ‘‘મનસૈવાનુદ્રષ્ટવ્યં’’ એમ શ્રુતિ કહે છે. ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે મનની સૃષ્ટિ છે. પ્રાણની સૃષ્ટિ કલ્પના દૂર કરવામાટે છે. સર્વની એકતા કરી આપનાર પ્રાણ છે એટલે કે સર્વ પદાર્થ તરફ જનારા મનને આત્મા તરફ વાળે છે. જો પ્રાણ ન હોય તો અન્ન આદિ (પૃથ્વી વગેરેના પરિણામરૂપ ઘટપટાદિ) પરિણામ કરી દેખાડીને જગતનો પ્રલય થાય ત્યારે જગતની એકપણાની બુદ્ધિ થાય નહિ. ક્રિયાશક્તિ પ્રાણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. **‘‘અન્નેન પ્રાણાઃ પ્રાણૈઃ બલમ્’’** એમ શ્રુતિઓ કહે છે. **‘‘પ્રાણૈર્મનો મનસશ્ચ વિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનાદાનન્દો બ્રહ્મયોનિઃ’’** એમ શ્રુતિ કહે એટલે કે પ્રાણોથી મન, મનથી વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી બ્રહ્મમાં રહેલો આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ સર્વના ઉપયોગમાટે ભગવાને બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, મન અને પ્રાણ ને ઉત્પન્ન કર્યાં છે. આથી (એટલે પ્રાણોથી પોષણ પામેલા મનથી પ્રવૃત્ત થયેલી ઈન્દ્રિયોથી પરિપૂર્ણ થયેલી બુદ્ધિથી કરેલા વિચારથી) સર્વ અયોગ્યતાનો નિરાસ કરવો એવો શ્રીશુકદેવજીનો ગૂઢ આશય છે. આ જ વાત નિબન્ધમાં પણ કહી છે. લૌકિકયુક્તિસિદ્ધ હોય તો એનો લોક બતાવી શકે. આ બધું ભગવાને સ્વરૂપમાંથી કર્યું છે તે અલૌકિક છે. એને અલૌકિક-શબ્દરાશિ વેદ જ કહી શકે, બીજાનું કહેવાનું સામર્થ્ય નથી. ભગવાનનો અલૌકિક યશ આમાં કહેવામાં આવ્યો છે. **‘‘અલૌકિકસ્ય કરણાદ્ યશો જાતમ્ અલૌકિકમ્’’** ઈત્યાદિથી

ભગવાનનો અલૌકિક યશ થયો તે યશને નિરૂપણ કરનાર આ અધ્યાયમાં શ્રુતિવાક્યના શેષભૂત **''જય જય જહ્યજામ્''** એ અઠ્ઠાવીસ શ્લોકથી કહેલા ભાવો સમજવા ।।૨।।

આ અર્થ પોતે (શ્રીશુકે) ખોટો પાડ્યો હશે એમ શંકા થાય તે ન થવા માટે શ્રુતિઓ આ અર્થને પરમ્પરાથી કહેતી આવી છે અને એ જ ક્ષેમ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એમ કહે છે:

બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારી પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદ્‌નું આ જ સ્વરૂપ છે. તેને પૂર્વજોના પણ પૂર્વજ સનક વગેરે ઋષિઓએ ધારણ કરી છે. જે કોઈ મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક તેને ધારણ કરે છે તે અકિંચન થઈ જાય છે (તેની દૃષ્ટિમાં ભગવાન્ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી) અને પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૩।।

શ્રીસુબોધિનીજી : આ બ્રહ્મને કહેનાર શ્રુતિ છે. વેદમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ છે. એ યોગ્ય છે કેમકે શ્રુતિ સિવાય બીજો કોઈ બ્રહ્મને કહેવાને સમર્થ નથી. અહીં 'ઉપનિષદ્' શબ્દથી બ્રહ્મવિદ્યા કહી છે. 'ઉપ' ઉપસર્ગ સામીપ્યને કહેનારો છે. શ્લોકમાં **'તત્ (સા) અને હિ'** શબ્દ કહ્યા છે. તેથી બ્રહ્મ વિદ્યામાં એ જ પ્રમાણ રૂપ છે. 'તત્' શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા છે. **'સદ્'** ધાતુના ત્રણ પ્રકારના અર્થનું **'નિ'** વિશેષણ છે. સદ્ ધાતુના ત્રણ અર્થ છે. ૧. છુટા પડવું ૨. જવું ૩. લીન થવું. જીવને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં પૂર્વ ભાવથી **'વિશરણ'** કરીને એને દેહથી જુદો કરીને બ્રહ્મમાં પહોંચાડીને (એમાં ગતિ આવી ગઈ) બ્રહ્મમાં **'લીન'** કરે છે, સ્થિર કરે છે. એમાંથી કોઈ દિવસ જુદો ન કરે એ **'નિ'** શબ્દનો અર્થ છે. એવી આ **'બ્રહ્મવિદ્યા'** 'ઉપનિષદ્' શબ્દથી કહી છે તેમ અહીં પણ સર્વ અનુપપત્તિનો પરિહાર કરી વેદને બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર કહીને બ્રહ્મમાં મેળવીને એમાં જ સ્થિર કરે છે. આ જ વાક્ય બ્રહ્મરૂપ અર્થને પ્રતિપાદન કરીને અનુપપત્તિઓનો પરિહાર કરીને સિદ્ધાન્તને સ્થાપન કરે છે. એ ઉપનિષદને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી 'ઉપનિષદ્' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં શંકા થાય કે એ અર્થ મારા હૃદયમાં આવવાથી મેં એ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો એમ કેમ અર્થ ન થાય? ત્યાં કહે છે કે એ ઉપનિષદને પૂર્વના તમારા પૂર્વજોએ ધારણ કરી છે તેને જે શ્રદ્ધાથી ધારણ કરે તે ભગવાનને મેળવે છે. તેથી સર્વ સન્દેહ, ઉપનિષદના અર્થને વિચાર કરી, નિવૃત્ત કરવા એવો સિદ્ધાન્ત ફલિત થયો ।।૩।।

આ વિચાર રાજાથી થઈ શકે એવો ન હોવાથી કૃપા કરી પોતે સર્વ શ્રુતિનું મથન કરી જે અર્થ નિર્ણીત કર્યો છે તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:

આ વિષયમાં હું તમને એક ગાથા સંભળાવું છું. તે ગાથાની સાથે સ્વયં ભગવાન્

નારાયણનો સમ્બન્ધ છે. એ ગાથા દેવર્ષિ નારદજી અને ઋષિ શ્રેષ્ઠ નારાયણનો સંવાદ છે ।।૪।।

શ્રીસુબોધિનીજી : પૂર્વ વૃત્તાન્ત પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય પરરૂપરા 'ગાથા' કહેવાય. એ અહીં શ્રુતિગીતારૂપ ગાથા છે. એ લક્ષ્મીજીના ભૂજાન્તરમાં રહેલા, ઉદાર ગુણના સમુદ્રરૂપ, જગતનેક્ષોતાના ઉદરમાં લઈને સૂતેલા નારાયણનો પ્રબોધ કરવા ગવાયેલી છે. એ તમારા જાણવામાં કેમ આવી? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ નારાયણ નારદજીના સંવાદરૂપ છે તે હું તમને કહીશ. મોટાઓએ કરેલો નિર્ણય એમના કહેવાથી જ સર્વના સન્દેહને દૂર કરે છે. તેથી એમનો સંવાદ જ હું કહીશ. એમણે કહેલો જનલોકનો સંવાદ પણ હું તમને કહીશ એ **'ચકાર'**નો અર્થ છે ।।૪।।

સંવાદને માટે એ કથાની પ્રસ્તાવના કરે છે :

એકવાર ભગવાન્ જેમને પ્રિય છે તેવા નારદજી લોકનું પર્યટન કરતા-કરતા સનાતન ઋષિ ભગવાન્ નારાયણનાં દર્શન કરવામાટે બદરિકાશ્રમ ગયા ।।૫।।

શ્રીસુબોધિનીજી : લોકમાં ફરવાથી આ ઉપનિષદ્‌નું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવનારી શુદ્ધિ થાય છે. એમ અહીં સૂચવ્યું છે. 'એક વખતે' એમ કહેવાથી અહીં કાળ નિયામક નથી. નારદજીને પર્યટનનું કારણ તો એ જ કે ભગવાન્ તેમને પ્રિય છે. ક્યાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજાય? ક્યાં ભગવાન્ મળે? એટલા માટે પ્રિય ભગવાનની શોધમાં એ ફર્યા કરે છે. ભગવાનને પ્રિય થવામાટે જેમ કૌંડિન્યે ભ્રમણ કરેલું તેમ ભ્રમણ કરવું જોઈએ. ત્યાંથી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને વેદને સમજાવનાર નારાયણ ઋષિનાં દર્શન કરવામાટે નારદજી બદરિકાશ્રમમાં ગયા ।।૫।।

એ સ્થાનનું પણ ઉત્તમપણું કહે છે :

ભગવાન્ નારાયણ મનુષ્યોના ક્ષેમ અને કલ્યાણ ને માટે આ ભારતવર્ષમાં કલ્પની શરૂઆતથીજ ધર્મ, જ્ઞાન અને સંયમપૂર્વક મહાન તપસ્યા કરી રહ્યા છે ।।૬।।

શ્રીસુબોધિનીજી : આ ભારત દેશ કર્મ (કરવાની) ભૂમિ છે તેમાં એક પણ માણસ તેવું કર્મ કરે કે જેથી (આખા) જગતનો જ પ્રલય થઈ જાય. તેથી તે (જગત્) નું રક્ષણ દુર્લભ હોવાથી, નારાયણ ઋષિ પોતે તેવા કર્મથી રક્ષણ કરવામાટે તથા બધાય માણસોને વધારે ને વધારે કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે કલ્પની શરૂઆતથી તપ કરી રહ્યા છે ।।૬।।

એ જો એકાન્તમાં તપ કરતા હોય તો એમને પૂછી ન શકાય માટે સુગમ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે :

હે પરીક્ષિત! એક દિવસ તે કલાપ ગ્રામવાસી સિદ્ધ ઋષિઓની વચ્ચે બેઠેલા હતા તે વખતે નારદજીએ તેમને પ્રણામ કરી ઘણી નમ્રતા પૂર્વક તમે જે પ્રશ્ન મને પૂછી રહ્યા છો તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો ।।૭।।

શ્રીસુબોધિનીજી : બેઠેલા હોવાથી બીજા કાર્યમાં રોકાયેલા ન હતા. 'કલાપ ગ્રામ' એટલે સર્વ વિદ્યાઓનું ધામ બનેલા. **''કલાઃ પાતિ ઈતિ કલાપઃ''** કલાઓનું પાલન કરે તે કલાપ. તેવાઓનો પણ 'ગ્રામ' એટલે સમૂહ. એટલે બધાય 'કલાપ'-સર્વ વિદ્યાઓનું ધામ હતા. નારાયણ તેમનાથી વીંટાયેલા હતા. એમ બહારની તેમની સત્વગુણની અવસ્થા કહેલી છે. પછી નારદજીએ પોતે પ્રણામ કરીને 'આ જ' એટલે તે પરીક્ષિતે પહેલા શ્લોકમાં જે પ્રશ્ન કર્યો તેજ પ્રશ્ન કર્યો. પરીક્ષિતને આ કથામાં વિશ્વાસ રહે તે માટે ''હે કુરુના વંશ જ'' એ સમ્બોધનથી તેનું માહાત્મ્ય કહેલું છે ।।૭।।

ભગવાન્ નારાયણે ઋષિઓની તે ભરી સભામાં નારદજીને તેમના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો અને પ્રાચીન સમયના જનલોકના નિવાસીઓમાં પરસ્પર વેદોના તાત્પર્ય અને બ્રહ્મના સ્વરૂપના સમ્બન્ધમાં વિચાર કરતાં જે કથા કહી હતી તે કથા સંભળાવી ।।૮।।

શ્રીસુબોધિનીજી : આમાં વિશ્વાસ રહેવો દુર્લભ હોવાથી જ નારાયણે તે વૃત્તાન્ત નારદજીને કહ્યું. પ્રગટ રીતે કહેલ હોવાથી તેમાં કાંઈ સન્દેહ રાખવા જેવું ન હતું. પહેલા સંક્ષેપમાં કહેલ હોવાથી નારદજીનો સન્દેહ દૂર ન થયો એટલે, બ્રહ્મના સ્વરૂપના નિર્ધારમાટે થયેલો વિચાર-બ્રહ્મવાદનો ઈતિહાસ કહ્યો ।।૮।।

એ સંક્ષિપ્ત હોવાથી નારદજીનો સન્દેહ ન ગયો ત્યારે નારદજીને પહેલાં જે બન્યુ હતું તે કહી સંભળાવ્યું એમ હવે કહે છેઃ

ભગવાન્ નારાયણે કહ્યું : (શબ્દાર્થ)હે નારદજી! પ્રાચીન સમયની વાત છે. એકવાર જનલોકમાં ત્યાં રહેનારા બ્રહ્માજીના માનસ પુત્ર, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી સનક, સનન્દન સનાતન આદિ પરમર્ષિઓનો બ્રહ્મસત્ર (બ્રહ્મ વિષયક વિચાર યા પ્રવચન) થયો હતો ।।૯।।

શ્રીસુબોધિનીજી : જેમાં સમાન ફલવાળા અને સમાન સાધનવાળા સત્તર બ્રાહ્મણો મુખ્ય અને ગૌણસ્થાન ધારણ કરી કર્મ કરે છે તે જેમ કર્મસત્ર (કર્મયજ્ઞ) કહેવાય છે એ પ્રમાણે સન્દેહ ન રહે તેવું બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાટે નિર્ણય કરવા બધાય પ્રવૃત્તિ કરે તેમનો વિચાર 'બ્રહ્મસત્ર' કહેવાય છે. તે બ્રહ્મસત્ર જનલોકમાં થયો હતો. મહર્લોક સુધી કર્મનું જ ફળ મળે છે

તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મનો વિચાર ત્યાં થઈ શકતો નથી તેથી (મહર્લોકથી ઉપરનો) *જનલોક તેમણે પસન્દ કર્યો. સ્વાયંભુવ એટલે સ્વયંભૂ; બ્રહ્માજીના પુત્ર નારદજી તેમને આમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે એવું સમ્બોધન કરેલું છે. જનલોકમાં જ રહેતા એટલે તેમનામાં કર્મના સમ્બન્ધથી થતા દોષો ન હતા. બ્રહ્માજીના મનથી ઉત્પન્ન થયેલા માનસ પુત્રો હતા આથી જન્મની ઉત્તમતા કહેવાઈ. 'મુનિએ' એટલે મનન કરવાની ટેવવાળા-આથી તેમનું કર્મ ઉત્તમ કહેવાયું. 'બ્રહ્મચારી' શબ્દથી તેમને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર કહેલો છે ।।૯।।

વિશેષ : લોક ચૌદ છે : અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ અને પાતાળ એ સાત લોક પૃથ્વીની નીચે છે. ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને બ્રહ્મલોક એ ઉપર છે.

આ વાત મારા જાણવામાં કેમ ન આવી? એમ પૂછે તો એના ઉત્તરમાં કહે છેઃ

તે વખતે તમે મારી શ્વેતદ્વીપના અધિપતિ અનિરુદ્ધ મૂર્તિનાં દર્શન કરવા શ્વેતદ્વીપ ચાલ્યા ગયા હતા. તે વખતે ત્યાં તે બ્રહ્મના સમ્બન્ધમાં સુન્દર ચર્ચા થઈ હતી, જેના વિષયમાં શ્રુતિઓ પણ મૌન ધારણ કરી લે છે, સ્પષ્ટ વર્ણન ન કરતાં તાત્પર્ય રૂપથી લક્ષણો બતાવતી તેમાં જ સૂઈ જાય છે-વિરામ પામે છે. જે પ્રશ્ન તમે મને પૂછી રહ્યા છો તે જ પ્રશ્ન તે બ્રહ્મસત્રમાં ઉપસ્થિત થયો હતો ।।૧૦।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ક્ષીરોદ (દૂધના સમુદ્ર) નું સ્થાન એ ભગવાન્ અનિરુદ્ધનું ક્રીડાસાધન છે. ત્યાં શ્વેતદ્વીપના પતિનાં દર્શન કરવાને તમે ગયેલા ત્યારે બ્રહ્મવાદ સારી રીતે થયો હતો. એથી બધા પોત-પોતાના સ્થાનમાં રહેલા હતા ત્યારે બ્રહ્મવાદ થયો હતો એમ કહ્યું. પહેલાંના (ભૂર્લોકથી મહર્લોક સુધીના) લોકોનું રક્ષણ ભગવાન્ નારાયણે કરેલ હોવાથી કર્મ કરનારા સુખી હતા. ભક્તો પણ ભગવાનનાં દર્શન કરવાથી સુખી હતા ત્યારે જ્ઞાનીઓએ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાટે વિતરાગ કથા કરી તેથી એ વાદ સુસમ્પન્ન થયો. ત્યાં શંકા કરે છે કે એ સ્થાન પણ બીજા સ્થાન જેવું જ છે તો ત્યાં કેમ સારી રીતે કથા થઈ? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે શ્રુતિઓ સર્વત્ર ભ્રમણ કરીને જ્યાં શયનમાટે જાય છે તેથી શ્રુતિઓનું એ વિશ્રામસ્થાન છે. ત્યાં રહીને શ્રુતિઓ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે. શ્રુતિની અભિમાની દેવતા અથવા મૂર્તિ ધારિણી શ્રુતિઓના વાક્યને સંવાદી નિર્ણય કોઈ દિવસ ખોટો હોય નહિ. ત્યાં રહેનાર લોકો તો શ્રુતિના અભિપ્રાયને જાણતા હોય છે. એમને સન્દેહ તો હોતો નથી તો એમને આવો વિચાર કેમ આવ્યો? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ત્યાં આ જ પ્રશ્ન ખરેખર ઉપસ્થિત થયો કે જે પ્રશ્ન તમે મને પૂછો છો. તેથી જ આ ઠેકાણે પ્રશ્ન કહ્યો નથી ।।૧૦।।

ન જાણનાર પ્રશ્ન કરે અને સર્વ જાણતો હોય તે એનો ઉત્તર આપે, આ સંવાદની રીતિ છે. ત્યાં તો બધા સરખી રીતે જાણનાર છે તો પ્રશ્ન કોણ કરે? એનો ઉત્તર આપે છેઃ

સનક, સનન્દન, સનાતન, સનત્કુમાર આ ચારેય ભાઈઓ- શાસ્ત્રીયજ્ઞાન, તપસ્યા અને શીલ-સ્વભાવમાં સરખા છે. તેમની દૃષ્ટિમાં શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન સરખા જ છે. છતાં તેઓએ પોતાનામાંથી સનન્દનને વક્તા બનાવ્યા અને બાકીના ભાઈઓ શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળા થઈ બેસી ગયા ।।૧૧।।

શ્રીસુબોધિનીજી : શાસ્ત્રાભ્યાસ, તપ અને શીલ જેમનાં સમાન છે તેવા એ મુનિઓ છે. એ ત્રણે સમાન હોય તો એ અદષ્ટને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો એ અદષ્ટને એટલે કે આ પછીના વિશેષણમાં જણાવ્યો તેવો (મિત્ર, શત્રુ અને ઉદાસીન પ્રતિ સમાનતાનો) ભાવ ઉત્પન્ન કરનાર થઈ શકતાં નથી. પોતાના મિત્ર, શત્રુ કે ઉદાસીન એવા ત્રણ ભાવ નથી તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનને લાયકની શુદ્ધિ એમાં કહેવામાં આવી. એમ દષ્ટ અને અદષ્ટ પ્રકારે જે અધિકારવાળા છે તેમાંથી એક (સનન્દન) ને વક્તા બનાવ્યા જ્યારે બીજા શ્રોતા થયા. **'આવૃત્તિરસકૃ-દુપદેશાત્'** એ ન્યાયથી બ્રહ્મવિચારની આવૃત્તિ કરવા લાગ્યા ।।૧૧।।

એમાં સનન્દન વક્તા થયા, સનકાદિક શ્રોતા થયા. સનન્દન કહેવા લાગ્યા. સન્દિગ્ધ શ્રુતિના નિર્ણયને માટે શ્રુતિનાં વચન કહ્યાં તે પ્રસંગને માટે નારાયણ પોતે બે શ્લોકથી અહીં કહે છે. વેદનાં વાક્યોવડે વેદના અર્થનો નિર્ણય કરવો એવો ભગવાનનો મત છે કેમકે **''સન્દિગ્ધેષુ વાક્યશેષાત્''** એ ન્યાય એવું પ્રતિપાદન કરે છે. તત્વો અઠ્ઠાવીસ પ્રકારે જુદાં છે. તે-તે તત્વમાં સન્દેહ દૂર કરવાને માટે વાક્ય શેષ રૂપ અહીં અઠ્ઠાવીસ શ્લોક છે. આ શ્રુતિ ગીતાના શ્લોકોનું પ્રકરણ વેદમાં નથી એટલે ત્યાં વેદમાં આ શ્લોકો નથી તેથી તેમાં આ શ્લોકોનો પાઠ થતો નથી. પરન્તુ સામાન્ય વાક્યો પણ નિર્ણય કરાવનાર હોવાથી સર્વ તત્વરૂપ ભગવાન્ પોઢ્યા છે ત્યારે શુદ્ધ તત્વરૂપોની સ્ફૂર્તિ ન હોવાથી એ સમયમાં મુખ્ય ગુણની સ્ફૂર્તિ થવામાટે નિર્ણયને કહેતાં ચાલુ વિષયમાં તાત્પર્ય રહિત છે પણ ભગવાનને પ્રબોધ કરવામાં એનું તાત્પર્ય છે. જેમ નટ રસનો અભિનય કરી અર્થનું નિરૂપણ કરે છે તેમ શબ્દરૂપ વેદ અને અર્થરૂપ ભગવાનને નિરૂપણ કરવામાટે તત્વની નટના જેવી અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે. નટને જેમ પોતાને રસાનુભવમાં તાત્પર્ય નથી હોતું પણ બીજાઓને રસાનુભવ કરાવવામાં તાત્પર્ય હોય છે તેમ અહીં તત્વોને સ્વાર્થમાં તાત્પર્ય નથી પણ ભગવદ્બોધનમાં તાત્પર્ય છે. એટલું કહેવાથી સર્વ વેદના સન્દેહની નિવૃત્તિ થતી નથી પણ બીજાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલ કેટલાક વેદોનું જ બોધ કરનારું આ વચન છે. રાજા જાગીને જગતનું પાલન કરે એવા આશયથી ભાટો તેને જગાડે છે. પાલન કરવું એ તો

રાજાને જ અધીન છે. આ (ભાટ અને રાજાના) દૃષ્ટાન્તથી એમ સૂચવ્યું કે બ્રહ્મનો નિર્ણય કરનારા પણ નજીકથી અથવા દૂરથી જ પોતાના પ્રકરણમાં થતા સન્દેહો દૂર કરે છે. પરન્તુ ભગવાનનાં દર્શન કરીને તેમ કરતા નથી. તેથી અહીં વેદને ભાટ (વૈતાલિક) કહ્યા છે.

સનન્દન બોલ્યા : પોતે ઉત્પન્ન કરેલ આ જગતનું સર્વ તરફથી પાન કરીને (બધાંને મુક્ત કરીને) શક્તિઓ સાથે પોઢેલા ઈશ્વરને તે (પ્રલય) ને અન્તે શ્રુતિઓ ભગવાનનાં વીર્યો (પરાક્રમો) નું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોથી જગાડે છે ।।૧૨।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ''પોતે ઉત્પન્ન કરેલ'' શબ્દોનું તાત્પર્ય એવું છે કે સૃષ્ટિ અનાદિ છે. ''આ જગતનું સર્વ તરફથી પાન કરીને'' એટલે પહેલાં ઉત્પન્ન કરેલ બધાને મુક્ત કરીને હવે જાણે કે પોતાને કાંઈ કરવાનું નથી એમ જણાવતા ભગવાન્ પોઢી જ રહ્યા. પછી ભગવાનને સૃષ્ટિના તત્વોના ભેદની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે એમ માની વેદો સન્દેહ ન રહે તેમ જાણે કે આપનો પ્રબોધ કરવા લાગ્યા. ''કાલરૂપ શક્તિ જ પ્રબોધ કરનારી છે, વેદોએ કેમ પ્રબોધ કર્યો?'' એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે આપ શક્તિઓની સાથે પોઢેલા હતા. પછી જગાડવાને વખતે શ્રુતિઓએ જગાડ્યા, વહેલા નહિ. સમય પહેલાં જગાડે તો અપરાધ થાય. આ પ્રબોધ આપના ચિહ્નો (તત્વો, પરાક્રમો) થી કરે છે. તત્વો ભગવાનને આપની અન્દર જગતનો લય થયેલો છે એમ જણાવે છે તેથી તેમનાથી જ પ્રબોધ કરે છે કારણ કે આ શ્રુતિઓ માત્ર શ્રવણ રૂપ જ છે. (ભગવાનનાં વીર્યોથી-વીર્યોનાં શ્રવણથી જ જગતને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવા હેતુથી મોક્ષ જેનો થવાનો છે તેવી સૃષ્ટિ રચે તે માટે વીર્યોથી જ ભગવાનનો પ્રબોધ કરે છે) શ્રુતિઓ ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરનારી નથી. તેમાં પણ તે સાક્ષાત્ પ્રબોધ કરતી નથી. પરન્તુ પ્રબોધ કરનાર (ભગવાનનાં વીર્યો) ની આગળ કરે છે ।।૧૨।।

આ શ્રુતિઓ સ્વતન્ત્રતાથી ભગવાન્ સિવાયના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે તો એનો પણ વિચાર કરવો પડે તેથી એમનું બોધન પ્રકરણ રૂપ નથી એમ બતાવવાને દૃષ્ટાન્ત કહે છેઃ

જેવી રીતે પ્રાતઃકાલ થતાં સૂતેલા સમ્રાટને જગાડવામાટે તેના અનુજીવી (સેવક) ભાટ-ચારણો (બન્દિજનો) સમ્રાટનાં પરાક્રમ અને સુયશનું ગાન કરી તેને જગાડે છે તેવી રીતે શ્રુતિઓ ભગવાનને આ (નીચે જણાવ્યા) પ્રમાણે જગાડે છે ।।૧૩।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભાટ લોકો અનુવાદ કરનારા હોવાથી, સ્વતન્ત્રતાથી નિરૂપણ કરતા નથી તે પ્રમાણે આ શ્રુતિઓ ભગવાનને જ આપે કરેલાં પરાક્રમો શ્રવણ કરાવે છે. તેનું કારણ **'બન્દિનઃ'** ભાટો એ શબ્દથી કહેલું છે. તેઓ પ્રબોધ કરનારા અધિકારીઓ છે અને આજીવિકામાટે વિદ્યા ઉપર આધાર રાખનારા છે. 'વિદ્યા' થી અહીં 'તત્વવિદ્યા' સમજવાની

છે. જેમ બન્દીજન વધારે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે ચક્રવર્તીરાજાને જગાડે છે તેમ આ શ્રુતિઓ પણ અધિક ફલ પ્રાપ્ત કરવા પ્રભુનો પ્રબોધ કરે છે. અધિક ફલનો નિર્ણય કરવા તત્પર થયેલી શ્રુતિઓએ તત્વ વિદ્યા ઉપર આધાર રાખવો જ જોઈએ. જાગેલા ભગવાનનો કોઈ સમયે સાક્ષાત્કાર થાય અથવા કોઈ સમયે પોતાના આનન્દનું દાન કરે તેવી તે શ્રુતિઓને પણ અભિલાષા હોય છે. તેઓ પહેલાંનું જ વૃત્તાન્ત જાણે છે, પરન્તુ ભવિષ્યમાં થવાનું વૃત્તાન્ત જાણતી નથી એમ જણાવવા, ત્રીસ મુહૂર્તના રાત-દિવસમાં માત્ર બે જ મુહૂર્ત (રાતનાં) બાકી રહે ત્યારે આવે છે અને ત્યારે જ પ્રબોધ કરે છે કારણ કે તેઓ અનુજીવી સેવકો છે. આથી એમ સૂચવ્યું કે તેઓ પ્રબોધ ન કરે તો તેમનાં સ્વરૂપનો જ નાશ થાય. કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રુતિઓ (ભગવાનના) પહેલા નિઃશ્વાસમાંથી નીકળેલી છે. (આ મત) દૃષ્ટાન્ત વગેરેથી વિરુદ્ધ નથી પણ તેઓ ભગવાન્‌થી જુદી જ રહે છે. (એમ) દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે જણાવે છે ।।૧૩।।

એ પ્રમાણે પ્રસંગ કહીને પહેલાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ૧. સ્વતન્ત્રતાથી પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરે છે કે કેમ? જો એમ સ્વતન્ત્રતાથી નિરૂપણ કરતી હોય તો શક્તિ અથવા દેવતાનું પ્રધાનપણું થાય; અથવા ૨. ભગવદ્રૂપ પ્રકૃતિને ભગવાન્ તરીકે જણાવે છે? અથવા ૩. આ પ્રકૃતિ જીવોના ધર્મ રૂપ હોવાથી એમના જ પ્રયત્નથી અથવા (એમના જ) સ્વરૂપના જ્ઞાનથી (એને) દૂર કરવાની છે એવું (તેનું) વર્ણન કરે છે? કે ૪.સસલાના શીંગડાંની જેમ જેનું પોતાનું અસ્તિત્વ નથી તેવી (માયિક) દેખાય છે? કે ૫.આ લક્ષ્મીના જેવી ભગવાનની સાચી અન્તરંગ શક્તિ છે (કે) જેથી એનામાં જ સ્થિતિ (કરવી) યોગ્ય હોવાથી, પ્રપંચ હોય ત્યારે અને પ્રપંચ ન હોય ત્યારે એક સરખી રીતે (એનું) નિરૂપણ કરે છે? એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના સન્દેહો ઉત્પન્ન થતાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય થાય તે માટે વાક્ય (શ્રુતિ) નો ભાવાર્થ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

વિશેષ : શ્લોક ૧૪ થી ૪૧ માં આવેલ વેદ સ્તુતિ અથવા શ્રુતિ ગીતાનો છન્દ 'અવિતર્થ' છે. તેનાં જ બીજાં બે નામ 'મર્કટક' અને 'નર્દટક' પણ છે. તેમાં સત્તર માત્રા હોય છે. તેના ત્રણ વિભાગ છે - સાત, ચાર અને છ. સાતમી અને અગિયારમી માત્રા ઉપર યતિ છે. 'યતિ' એટલે વિરામ. પિંગલશાસ્ત્રમાં તેનું લક્ષણ ''નજૌ ભજૌ જ લોગ્'' એ પ્રમાણે છે. તેથી તેનું ગાન કરતી વખતે સાતમી અને અગિયારમી માત્રા ઉપર કંઈક નીચે પ્રમાણે વિશ્રામ લેવો :

ન જ, ભ, જ, જ, લગ

જય જ'ય જહ્ય' જા, મજિ'ત દો, ષ' ગૃતીત ગુણામ્

રાજહંસી, રાજહંસિકા છન્દ જેમ ગોપીગીતમાં એક જ વખત વપરાયો છે તેમ આ 'અવિતર્થ'

છન્દ પણ શ્રીભાગવતજીમાં એક જ વખત પ્રયોજાયો છે.

શ્રુતિઓ કહે છે : હે અજિત! આપ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છો. આપના ઉપર કોઈ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, આપનો જય હો, જય હો, જીવોને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થાય એટલામાટે જ સત્વ આદિ ગુણોનો જેણે સ્વીકાર કર્યો છે તે નિદ્રાને આપ તજી દો; કારણ કે આપે પોતાનાથી જ જેમણે સમસ્ત ભગ-અણિમા વગેરે સુખો અને સ્વરૂપના આનન્દો, નિદ્રાની જરૂર વિના જ, પોતામાં જ સારી રીતે રોકી રાખેલા છે. હે સ્થાવર-જંગમ જીવોની ઈન્દ્રિયોની સમગ્ર શક્તિને જાગૃત કરનાર! કોઈ વાર અજાથી અને (સદા) પોતાની જ ક્રીડા કરતા આપનો વેદ પ્રબોધ કરે છે ।।૧૪।।

શ્રીસુબોધિનીજી : યથા શર્કરા અક્તાઃ ઉપદધ્યાત્ આ શ્રુતિમાં કાંકરીઓને ચોપડવાની છે પણ એ ઘી, તેલ, મધ કે દૂધથી ચોપડવી એમ કહ્યું નથી. બીજી શ્રુતિમાં **''તેજો વૈ ઘૃતમ્''** કહ્યું છે ત્યાં ઘી તેજો રૂપ છે એમ કહ્યું પણ એનો શો ઉપયોગ કરવો એ કહ્યું નથી; તેથી એ પ્રથમ શ્રુતિની શેષ શ્રુતિ કહેવાય. એનો આમાં ઉપયોગ કર્યો ત્યારે ઘી થી તે શર્કરાને ચોપડવાનો નિશ્ચય થતાં દૂધ, મધ, તેલ વગેરેની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ; તેમ ભગવાનની માયાના સ્વરૂપભૂત ગુણના પ્રતિપાદનનું શ્રવણ થતાં જ સન્દેહ નિવૃત્ત થાય છે. એને માટે બીજી યુક્તિ કહેવાની જરૂર નથી છતાં એ યુક્તિ કહે છેઃએમાં પ્રથમ પ્રકૃતિના નિરાકરણને માટે ભગવાનના સ્વરૂપની સ્થિતિને માટે પ્રાર્થના કરે છે : આપ સર્વોત્કર્ષથી વિરાજો. બે વખત 'જય જય' કહેવાથી સર્વદા સર્વોત્કર્ષની પ્રાર્થના કરી. એમ ન કરે તો એના સમ્બન્ધી હોવાથી અમારો એ નાશ કરે. બીજી પ્રાર્થના એ કહે છે કે નિદ્રાને છોડો એટલે અજા-નિદ્રાનો મૂળથી ત્યાગ કરો જેનાથી સારી રીતે આપનો પ્રબોધ થાય. ત્યાં શંકા કરે છે કે અત્યાર સુધી હું એ અજાને વશ થઈને રહ્યો છું તો હું નાશ કેમ કરી શકું? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ **અજિત** છો; આપ કોઈનાથી જિતાયેલા નથી. યોગ નિદ્રા તો આપે લીલાને માટે ગ્રહણ કરી છે. આપ જીવની પેઠે નિદ્રાથી જિતાયેલા નથી. ભગવાનની નિદ્રા, માયા, પ્રકૃતિ એ ત્રણેનું સ્વરૂપ તો એક જ છે તેથી જ 'માર્કણ્ડેય' પુરાણમાં બ્રહ્માજીએ યોગનિદ્રાની સ્તુતિ કરી છે. સૃષ્ટિ ભગવાને ઉત્પન્ન કરી તે પહેલાં જ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવા શ્રુતિઓ પ્રાર્થના કરે છે તેથી સૃષ્ટિ ભગવાન્ ઉત્પન્ન કરે તેમાં પ્રકૃતિ કરણ (સાધના) પણ નથી તો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારી તો તે ક્યાંથી હોય? પણ એ માયા સ્વપ્ન સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આગળ સત્ય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહેવામાં આવશે ત્યારે એનો નાશ કેમ કરવો? એ તો ગુણવાળી છે, સુષુપ્તિમાં પરમાનન્દને આપનારી છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એણે ગુણ રાખ્યા છે તે સ્વરૂપને ભૂલવવાને માટે જ રાખ્યા છે. એ જ માયા

પોતાની શક્તિદ્વારા જીવને મોહ કરાવે છે. એને પણ નિદ્રા, આળસ વગેરેથી મોહ કરે છે. એ સ્થાવર-જંગમાં દેહમાં રહેલા જીવોનો સમ્બન્ધ કરનારી છે, ભગવાન્ કહે છે કે ''એ તો મને પણ સુખ આપનારી છે માટે એ ભલે રહે!'' તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ તો સર્વ ઐશ્વર્યોને આપના સ્વરૂપમાં રોકીને વિરાજો છો. ક્ષુદ્ર સુખો,નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી થતાં સુખોને તે જ ઇચ્છે કે જેને સ્વરૂપાનન્દ કે સાત્વિક આનન્દનો કોઈ કાળે પણ સમ્ભવ ન હોય. આપ તો અજિત છો એમ કહ્યું તેથી આપને તો એ બોલાવી શકે એમ નથી જ. આપનો એ બોધ કરનારી તો નથી જ પણ તે ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનારી પણ નથી એમ 'અજિત' વિશેષણથી કહ્યું. આપ તો સ્વરૂપવડે જ સર્વ અણિમાદિ સુખોને-સ્વરૂપાનન્દને સ્વરૂપમાં રાખીને વિરાજો છો તેથી એ આપનું ઇષ્ટ સાધન કરવાને અસમર્થ છે તેથી આપને એની કાંઈ પણ જરૂર નથી. ભગવાન્ એમ કહે કે મારે સેવા કરવામાટે જીવોની અપેક્ષા રહે. એની ઇન્દ્રિયો તો પ્રાકૃત હોય. જો પ્રકૃતિનો નાશ થાય તો મારા સેવકોનો નાશ થઈ જાય. એ એનો નાશ કરવામાં વિઘ્ન કરનાર છે! તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સ્થાવર-જંગમ જીવની ઇન્દ્રિયોના ઉદ્‌બોધક આપ છો, પ્રકૃતિ નથી. એમાં પણ એ સ્થાવર-જંગમ જેવો આપના છે તેના તો આપ જ ઉદ્‌બોધક છો. પ્રાકૃતનો તો વિચાર પણ કરવો પડે. જો પ્રકૃતિનો નાશ થાય તો મારું જ્ઞાન કરાવનારા વેદો કેમ મને કહેવાને સમર્થ થશે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે વેદ આપને અનુસરશે જ. (આપનો પ્રબોધ કરશે જ) આપ ક્યારેક માયાથી લીલા કરો છો; સર્વદા તો આત્માથી જ આપનો વિહાર છે. અહીં ચકાર છે તેથી માયાથી ફરો છો ત્યારે પણ આપ તો આત્મવિહારમાં જ મગ્ન રહો છો તેથી એ અજાની આપે કોઈ રીતે રક્ષા કરવાની જરૂર નથી. **'નિગમઃ'** શબ્દ એક વચનાન્ત અહીં કહ્યો છે તેથી કોઈ એક જ વેદ આપને માયાનો સમ્બન્ધ છે એમ કહીને વર્ણવે છે. એમાં પણ આપ તો માયા વિહાર વખતે પણ સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહો છો, ''હું પ્રકૃતિના સમ્બન્ધવાળો છું અને તેનો જ વેદ પ્રબોધ કરે છે'' એમ કેમ ન કહેવું? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે **'અરૂપમસ્પર્શ'** ''રૂપ વિનાના સ્પર્શ વિનાના'' (કઠોપનિષદ ૩-૧૫) વગેરે શ્રુતિઓ આપને પ્રકૃતિના સમ્બન્ધ નથી એમ જ કહે છે. તેમ બીજી શ્રુતિઓ સ્વરૂપના આનન્દનો બોધ કરાવનારી છે. કેટલીક સૃષ્ટિનું પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે બીજી કેવળ બ્રહ્મ પરાયણ છે એ આગળ જતાં કહેશે. તેથી મોહ કરનારી શક્તિનો નાશ કરો એવી પ્રાર્થના છે ।।૧૪।।

પ્રાકૃતાઃ શ્રુતયઃ સર્વા ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ।
સ્તુવન્તિ દોષનાશાય તત્રાવિષ્ટો ભવેદ્યથા।।કા.૧।।

આખા શ્લોકનો સાર છેવટે એક કારિકાથી કહે છે કે પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી બધી શ્રુતિઓ ઇન્દ્રિયાતીત ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે કે આપ દોષ-અજાનો ત્યાગ કરી જગતમાં પ્રવેશ કરો ।।૧૪-૧।।

પછી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલી શ્રુતિઓ **''યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે''** જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે; **તસ્માદ્વા એતસ્માત્ આત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ** ''એ આ આત્મામાંથી ખરેખર આકાશ ઉત્પન્ન થયું'' એમ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં વચ્ચે ભૂતોની અને ભૂતોના બનેલા (પદાર્થો) ની સૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે. એ શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી છે કે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનારી છે? *અધ્યારોપ અને અપવાદથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન સ્થિર થાય તે માટે અથવા ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવાય તે માટે (એ શ્રુતિઓ) જગત્ બ્રહ્મ છે એમ જણાવનારી છે? વગેરે અનેક પ્રકારના સન્દેહ થતાં તેમનો નિર્ણય કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

વિશેષ : અધ્યારોપ એટલે જે ગુણો અમુક પદાર્થમાં ન હોય તે તેમાં છે તેમ માનવું. જેમકે દોરડું હોય તેને સાપ માનવો. અપવાદ એટલે તે ગુણો તેમાં નથી એમ જાણવું. સાપ નથી પણ દોરડું છે એમ પાછળથી જાણવું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં જગત્ નથી, છતાં બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યારોપ કરવો અને પછી બ્રહ્મમાં જગત્ નથી પણ આ બ્રહ્મ જ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે કરવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન સારી રીતે થાય તે માટે એમ શ્રુતિ જણાવે છે.

બ્રહ્મવેત્તાઓ અને વેદો આ દેખાતા (અનુભવાતા જંગમ જગત્) ને અવશેષ રહેવાને લીધે બ્રહ્મ જાણે છે કારણ કે માટીની જેમ વિકાર રહિતમાંથી વિકારના ઉદ્ય અને અસ્ત થયેલા છે. તેથી ઋષિઓએ મન અને વાણી ના આચરિતો-મનથી જે કંઈ વિચારવામાં આવે અને વાણીથી જે કંઈ બોલવામાં આવે તેને આપમાં મૂકેલાં છે. ભૂમિ ઉપર માણસનાં પડેલાં પગલાં અયથા (નિરર્થક-ખોટાં) કેમ થાય? ।।૧૫।।

શ્રીસુબોધિનીજી : (મનુષ્ય પોતાનો પગ ક્યાંય પણ રાખે-ઈંટ, પથ્થર અથવા લાકડા ઉપર આખરે તો એ પૃથ્વી ઉપર જ હશે, કારણ કે એ બધાં પૃથ્વી રૂપ જ છે)

જ્યારે શ્રુતિથી અને (બ્રહ્મના) પ્રભાવથી જગત્ બ્રહ્મરૂપ સિદ્ધ થાય ત્યારે બીજી શ્રુતિઓની એ બ્રહ્મમાં એકવાક્યતા થાય તેથી ભગવન્માહાત્મયદ્વારા ભગવાન્ રૂપ અર્થને સિદ્ધ કરનાર શ્રુતિઓ પ્રમાણરૂપ થઈને સાક્ષાત્ ભગવાનરૂપ ફલને કહેનારી થશે તેથી પ્રથમ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે એમ કહે છે. આ દેખાતું ચરાચર જગત્ બ્રહ્મ છે એમ વેદ અને એને જાણનાર કહે છે. અહીં શંકા થાય કે બ્રહ્મ તો નિત્ય, આત્મરૂપ સુખરૂપ છે જ્યારે જગત્ અનિત્ય, અનાત્મરૂપ અને

દુઃખરૂપ છે તેથી જગત્ બ્રહ્મ છે એ તર્ક (યુક્તિ) થી ખોટું ઠરતું હોવાથી તથા પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ દેખાય છે તો એને બ્રહ્મ કેમ કહેવાય? એ શંકાના પરિહારમાં કહેવાનું કે એ જગતને બ્રહ્મ એટલા માટે કહીએ છીએ કે એમાંથી બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. લોકમાં જે બાકી રહે તેનો વ્યવહાર થઈ શકે. કાચ વગેરેવાળું સુવર્ણ હોય તે અગ્નિમાં નાખતાં સુવર્ણ બાકી રહે તેનું જ મૂલ્ય થાય છે. જેમ જેને ઘી જોઈતું હોય તે દૂધ લે તેમાંથી જેટલું ઘી નીકળે તેનું મૂલ્ય થાય. ખેતરમાં ડાંગર થાય તેમાંથી જેટલા ચોખા સિદ્ધ થાય તેના ખરીદ-વેચાણ વખતે હિસાબ થઈ શકે. જેમ ડાંગરને અન્ન જ કહે છે તેમ વિકારવાળા જગતમાંથી વિકાર જતો રહે ત્યારે બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે ત્યારે એનો બ્રહ્મપણાથી વ્યવહાર થાય છે. બાકી જ કાંઈ કેમ રહે? જેમ જળને અગ્નિ ઉપર ચડાવ્યું હોય તો એ બળતાં કાંઈ બાકી રહેતું નથી તેથી બાકી રહેતે બ્રહ્મ એમ કેમ કહો છો? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે બ્રહ્મમાંથી એ જગત્‌ના ઉદય અને અસ્ત થયેલા છે. **યતો વા ઈમાનિ** ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મથી જગતની ઉત્પત્તિ કહે છે. બ્રહ્મમાં એ લીન થાય છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. તેથી જેમ માટીમાંથી ઘડો થયો તે ફૂટે ત્યારે પાછો માટીરૂપ થઈ જાય તેમ બ્રહ્મમાંથી જગત્ થયું તે પાછું એમાં લીન થાય ત્યારે બ્રહ્મ જ બાકી રહે. સોનામાંથી કુંડળ થયું તેને ભંગાવી નાખીએ તો સોનું બાકી રહે એનો ઘાટ ન રહે? ત્યાં કહે છે કે જગતનો ઉદય (ઉત્પત્તિ) અને અસ્ત (વિનાશ) જ થતા નથી? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે શ્રુતિમાં **'જાયન્તે'** એમ કહે છે. તેમાં **'જન્'** ધાતુનો અર્થ પ્રાદુર્ભાવ થવો અને **'નશ્'** નો અર્થ દેખાતું બંધ થવું છે. તેથી **'ઉદય'** અને **'અસ્ત'** ને શ્રુતિ કહે છે તેથી બ્રહ્મથી જગતના આવિર્ભાવ તિરોભાવ થયા કરે છે, જેને ઉત્પત્તિ લય કહેવામાં આવે છે. 'અસત્' (ન હોય તેવા પદાર્થ) ની સત્તા (હોવાપણું), અથવા નાશ થાય છે એમ માની શકાતું નથી એવી શંકા થાય તેથી 'વિકારના' શબ્દ યોજેલો છે. ધર્મીની વાર્તા (ધર્મીના સમ્બન્ધમાં) ભલે એમ હોય-ધર્મીનો ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં ન હોય પણ વિકારનાં થાય છે. ધર્મીનો તો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે પરન્તુ કાર્યમાં જણાતા વિકારનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે પણ કાર્ય થયું તે પહેલાં નહોતા તેવા બધા વિકારો આશ્રય (કાર્ય) નો આધાર લઈ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું જોઈએ. એમ વિકારો ઉત્પન્ન થતા ન હોય તો એ આશ્રયો બ્રહ્મરૂપ હોવાથી વિકાર વિનાના જ રહે. તેથી (કાર્યની સ્થિતિ થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી) વિકારના સમૂહોનો ઉદય અને અસ્ત જ થાય છે એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે એવી રીતે વિકારો નાશ પામે ત્યારે બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. એમાં માટી દૃષ્ટાન્ત રૂપે કહી છે. માટી જ રહે એવો ક્યાં નિયમ છે? ઘડો ફૂટે તો એનાં ઠીકરાં બાકી રહે છે! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ ઠીકરાં પણ ફૂટે છે અને અન્તમાં માટી જ બાકી રહે છે. માટીની પહેલાંની

અવસ્થાઓ વિકૃતિરૂપ છે; તેથી જ મન્ત્રના દ્દષ્ટા ઋષિઓ મન અને વચન થી જે કાંઈ ચિન્તન થાય અને બોલાય તેનું તાત્પર્ય બ્રહ્મરૂપ આપને વિશે છે એમ કહે છે. મન તો મનોરથોના વિચાર કરે છે. વાણી ખોટું બોલે છે. તદ્દન ન હોય તેને માટે પણ બોલે છે; જેમ કે વન્ધ્યા પુત્ર, આકાશ કુસુમ વગેરે ત્રિકાળમાં નથી છતાં શબ્દ એને કહે છે. જ્યાં વાણી અને મનના વિષયને આપણે બ્રહ્મ કહીએ તો જે સાક્ષાત્ અભિવ્યક્ત થઈને દેખાય છે તેવા જગત્‌ને બ્રહ્મ કહેવામાં સન્દેહને અવકાશ જ ક્યાં છે? તેથી બ્રહ્મને જાણનારના બધા વ્યવહાર બ્રહ્મના સમ્બન્ધવાળા હોવાથી એને કોઈ કર્મનો લેપ થતો નથી. અહીં એ શંકા થાય કે જે અસત્ય વસ્તુ છે તેને તમે બ્રહ્મ કહો એ કેમ માની શકાય? ત્યાં કહે છે કે માણસે પગલું માંડ્યું તે પૃથ્વીમાં નથી એમ કેમ કહેવાય? જ્યાં તમે પગ મૂકો ત્યાં પૃથ્વીની સત્તા તો તમારે સ્વીકારવી જોઈશે. એમ અસત્યને પણ અધિકરણરૂપે સત્યની જરૂર પડશે; નહિ તો અસત્યની પ્રતીતિ કેમ થશે? તેથી ભાન થવું-ભાસવું એ બ્રહ્મનો ધર્મ છે; તેથી ભ્રમથી સ્વીકાર કરેલ પદાર્થમાં પણ અધિકરણરૂપે ભગવાન્ જ છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજાનો ભાસ થતો નથી તેથી ભાસે છે તે બ્રહ્મ છે. કાર્યરૂપ હો કે ન હો એ પ્રમા વિષય હો કે ભ્રમ વિષય હો એ બન્ને એક જ છે કેમકે એનો પ્રાદુર્ભાવ ઈચ્છાથી થાય છે. ભગવાનની ઈચ્છાથી પદાર્થ પ્રકટે, એમની ઈચ્છાથી તિરોભાવ થાય પણ એનો ધર્મીબ્રહ્મ તો ત્રણે કાળમાં અબાધિત-સનાતન સત્ય છે ।।૧૫।।

સત્યો હરિઃ સમસ્તેષુ ભ્રમભાતેષ્વપિ સ્થિરઃ।
અતઃ સન્તઃ સમસ્તાર્થે કૃષ્ણમેવ વિજાનતે।।કા.૨।।

સર્વ પદાર્થોમાં, ભ્રમથી જણાતા પદાર્થોમાં પણ, સત્ય હરિ સ્થિર (રહેલા) છે તેથી સત્પુરુષો સર્વ પદાર્થોમાં શ્રીકૃષ્ણ ને જ જાણે છે ।।૧૫-૨।।

એમ પ્રથમ શ્લોકથી પ્રકૃતિને કહેનાર શ્રુતિ કહી અને બીજા શ્લોકથી પુરુષને કહેનારી શ્રુતિને કહી સાધનને કહેનારી શ્રુતિઓ **શાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિક્ષુઃ** ''શાન્ત, દાંત (જિતેન્દ્રિય) ત્યાગી, સહનશીલ'' ''પોતાની અન્દર જ પોતાનાં દર્શન કરે'' વેગરે શ્રુતિઓ અહંકારને પ્રતિપાદન કરે છે અથવા અહંકારદ્વારા આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે? એવા સન્દેહને દૂર કરવામાટે નિર્ણીત અર્થને કહે છેઃ

હે ત્રણ લોકના અધિપતિ! (સાધનનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે) એવો નિશ્ચય કરીને આપના ભક્તોએ સર્વ લોકના મલનો નાશ કરનાર કથારૂપી અમૃતના સાગરનું અવગાહન કરીને તપ (દુઃખદાયક સાધનો) છોડી દીધાં. હે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભો! આપની સ્ફૂર્તિથી દેહ તથા કાલ ના ગુણોને જેમણે દૂર

કરેલા છે તેવા જે નિરન્તર સુખનો જેમાં અનુભવ છે તેવા પદને ભજે છે તેમનું તો પછી કહેવું જ શું? ।।૧૬।।

શ્રીસુબોધિનીજી : શાન્તો દાન્ત ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ અહંકારનું પ્રતિપાદન કરે છે. નહિ તો જીવને કર્તાપણાનો અભાવ હોવાથી એક જ પદાર્થ કર્તા અને કર્મ તો ન હોઈ શકે. ત્યારે આત્માને પણ કર્તા-કર્મપણું નહિ સમ્ભવે! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ આત્મા તો સ્વયંપ્રકાશ છે તેથી એમાં બધું સમ્ભવે. જે પોતાના આત્માને ''હું બ્રહ્મને જાણનાર છું'' એમ માને છે તે અહંકારના આવેશવાળો છે તેથી એ વાક્યના અર્થનું ધ્યાન કરનારના મનની ક્રિયાનો શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે. શાન્ત કહેવાથી મનના ચાંચલ્યનું નિરાકરણ કહ્યું. એ જો કે પ્રયત્નથી થઈ શકે છે તો પણ અહંકારનું એ કાર્ય છે. જેને અહંકાર નથી તે **શાન્ત કે દાન્ત** હોઈ શકે નહિ કેમકે એનો અન્તઃકરણનો અધ્યાસ નથી. પુત્ર વગરનો માણસ પંડિત પુત્રવાળો ન જ હોય. તેથી એ શ્રુતિઓનું શમ આદિ પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરવાનું તાત્પર્ય નથી પણ અહંકારવાળાને ઘણો ક્લેશ થાય છે ત્યારે નિરભિમાનને સ્વતઃ આત્મસ્ફૂર્તિ થાય છે. એમ સાધનનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ ભગવત્પર છે. આમાં કારણ કહે છે કે આમ નક્કી કરીને ડાહ્યા વિદ્વાન્ પુરુષોએ તપ કરવાનું છોડી દીધું એટલે સાધનના ક્લેશને છોડી દીધો. ત્યારે એને સાધન વગર મોક્ષ કેમ મળે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જગતના મળરૂપ સંસારનો નાશ કરનાર આપની કથારૂપી અમૃતમાં એણે અવગાહન કર્યું એનાથી એને સર્વ પ્રાપ્ત થયું. કથા સાંભળવા માત્રથી કાર્ય સિદ્ધિ કેમ થાય? તે-તે અંશના ભાગવાળા દેવો પ્રસન્ન ન થાય તો તેઓ વિઘ્ન કરે. વિઘ્ન ન આવે તે માટે એમની પ્રીતિ રહે એટલામાટે એમને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન કરવું જોઈએ! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ ત્રણ લોકના અધિપતિ છો એટલે દેવ આદિ આપના ભક્તને વિઘ્ન ન કરી શકે. ત્યાં શંકા થાય કે શમ આદિ વેદે કહ્યા છે તેથી વૈદિકે એનો અમલ તો કરવો જોઈએ! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ સૂરિ લોકો છે, જે અવિદ્યાવાળા છે. તેને માટે શ્રુતિ શમાદિનું વિધાન કરે છે, પરન્તુ અવિદ્યાના પારને પહોંચેલા વિદ્વાનોને શમાદિ તો સહજ હોય તેને માટે વિધાનની અપેક્ષા ન હોય તેથી વિદ્વાનો પરમાનન્દ રૂપ સાધનને ગ્રહણ કરી સાધન દશામાં જ કૃતાર્થ થઈ જાય છે, દુઃખ રૂપ સાધનથી એ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ત્યાં કોઈ શંકા કરે કે વિદ્વાનો પણ સાધન તો કરે છે! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપના થઈ ચૂકેલા સેવકો સાધન કરતા નથી.

પહેલા સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. એ પક્ષમાં સાધનો પણ બ્રહ્મરૂપ છે તો સર્વ બ્રહ્મ ન્યાયથી સાધનોને પણ બ્રહ્માત્મક જાણીને એ કરે એ પક્ષમાં આગળ જતાં અરુચિ બતાવી છે કે એમણે

તપ છોડ્યાનું કહ્યું છે તો એમને તાપ ન હોય તો એ સાધન રહે નહિ અને કરે નહિ તે છોડે ક્યાંથી? ભક્તને તો સેવોપયોગી અધ્યાસ ભગવાન્ રાખે છે તેથી એમને તાપ પણ રહે છે. **તાવત્કર્માણિ** એ વાક્યથી ભક્તિમાર્ગમાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં બન્નેમાં ત્યાગ છે પણ ભક્તિમાં ભગવદ્ વિરહ વધે છે ત્યારે સર્વ ત્યાજ્ય થાય છે, જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગમાં એ લૌકિક પદાર્થની જરૂર નહિ હોવાથી એનો ત્યાગ છે. અહીં જ્યારે તમોને જાણનારા કહ્યા તેથી એ તો જે કરે તે બધું ભગવાનને અર્પણ કરે એને સ્વતઃ કાંઈ કરવાનું હોતું નથી તેથી અભિમાન પણ ન હોય. દેહાધ્યાસ પણ એને સ્વાર્થને માટે નથી પણ સેવાર્થ છે તેથી એમને માટે સાધનો કરવાની આજ્ઞા કરેલી નથી. ભગવાનના સમ્બન્ધવાળા પદાર્થો પાપનો નાશ કરનારા હોવાથી, જે કોઈ કથા વગેરેના સમ્બન્ધમાં આવે છે તે સર્વનાં પાપ કથા દૂર કરે છે તેથી કથા સર્વ લોકના મલનો નાશ કરનારી છે. ‘તવ’ ‘આપની’ શબ્દનો અહીં કથા સાથે પણ સમ્બન્ધ છે. કથા જ અમૃતનો સમુદ્ર છે. કથા અમૃત છે એમ **“તવ કથામૃતં તપ્તજીવનં”** શ્રીમદ્ ભાગવત્ (૧૦।૩૧।૯) માં જણાવેલું છે. કથાને સમુદ્ર એટલામાટે કહેલી છે કે એક કથા હૃદયમાં રહેલી હોય ત્યારે તેમાંથી ભગવાનની એક હજાર કથા થાય છે એટલે એ એક કથામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈનું વચન છે કે હરકોઈ શ્લોકના અમે એક સો અર્થ કહીએ છીએ. અમને આગ્રહ કરવામાં આવે તો તેના જ એક હજાર અર્થ કહીએ છીએ. તેથી જેના હૃદયમાં હજારો કથા સ્ફુરે છે તે કથાને સમુદ્ર કહેવાય. એમાં અવગાહન કરે છે એનાથી એ પૂર્ણ હોવાથી એ સાધન કરવાના ક્લેશને છોડે છે. ગુરુઓ આવા જ થાય- જેમના હૃદયમાં અનન્ત કથાઓ સ્ફુરે છે. તેમના હૃદયમાં સમુદ્ર છે અને તેમનો ઉપદેશ બિન્દુ છે. એમની પાસેથી એક બિન્દુ માત્ર મળે તો તાપ જરૂર દૂર થાય. અહીં તો સમુદ્ર કહ્યો છે તેનાથી તાપ નિવૃત્તિ થાય એમાં તો શું કહેવું? તપ વગેરે તો સાધન છે. ભગવાનની પરોક્ષમાં સાધનનો વિચાર હોય છે. જે પાસે રહે છે- જેમ ઉદ્ધવજી, વૈકુંઠસ્થ ભક્તો તેમની તો વાત જ શી કરવી? આપનાં ચરણની સેવા કરનાર આપની કૃપાથી કૃતાર્થ થાય છે. આપના માહાત્મ્યને ન જાણનાર યાદવો પણ છે. તેઓ પુષ્ટિના વિચાર પ્રમાણે કૃતાર્થ હોવા છતાં મર્યાદામાં તેમની કૃતાર્થતા નથી. **“યદવો નિતરામપિ”** એ વાક્ય એની સાક્ષી પૂરે છે! તેથી તેમનો અહીં સમાવેશ થતો નથી એમ જણાવવા “આપની સ્ફૂર્તિથી દેહના અને કાલના ગુણોને જેઓએ દૂર કરેલા છે તેવા” શબ્દો વાપર્યા છે. હૃદયમાં આપની સ્ફૂર્તિ થતાં જેણે કાળના ગુણ-જરા વગેરેને, અન્તઃકરણના ગુણ કામ વગેરેને છોડી દીધા છે તે મુખ્ય સેવક ગણાય. ભગવાન્ પણ મુક્તને પામવા યોગ્ય છે. એવા ભક્તોને ભજનની શી જરૂર છે? એમ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ ભક્તોને આપનું ચરણ નિરન્તર સુખરૂપ હોવાથી એ

નિરન્તર ભજન કરે છે, અન્તરમાં બ્રહ્માનન્દનો એ અનુભવ કરે છે.

કથાનન્ત્યોક્તિહૃદયાઃ સાધનાનિ ન કુર્વતે।
સાક્ષાત્તે પાદસંશ્લિષ્ટાસ્તે કિં વાચ્યા મહાશયાઃ।।કા.૩।।

જેના હૃદયમાં અનન્ત કથાઓ ભરી છે તેવા ભક્તો તપ વગેરે સાધન નથી કરતા તો સાક્ષાત્ આપનાં ચરણને આશ્રયે રહેલા છે તેવા મહાશયોની તો વાત જ શી કહેવી? એ લોકો ફળનો અનુભવ કરતા હોવાથી સાધન આદિ ક્લેશમાં શા માટે ઉતરે? ।।૧૬-૩।।

એવી રીતે સાધન કરવાનું જણાવનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કહી, મહત્તત્વ જીવનરૂપ હોવાથી બીજા દેવતાની ઉપાસના વગેરે કરવાનું અથવા કર્મ કરવાનું જણાવનારી એ શ્રુતિઓ છે તે વિષેનો નિર્ણય જણાવવામાં આવે છે. ભગવાન્ સિવાય બીજા દેવોની ઉપાસના અને કર્મ કરવાનું વેદની આજ્ઞાને આધારે આજ્ઞાના નિયમથી પ્રાપ્ત થાય છે? અથવા કામનાઓ હોય ત્યારે તેમને તેમ કરવાની શ્રુતિઓ માત્ર પરવાનગી આપે છે? અથવા તે ન કરવાં જોઈએ એમ કહેવામાટે તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે? હવે નીચેના શ્લોકમાં ‘‘જે બીજા દેવતાની ઉપાસના કરે છે’’ વગેરે શ્રુતિઓમાં તે ન કરવાં જોઈએ એમ કહેવા તે વર્ણવેલાં છે એવો તેમનો નિર્ણય કહે છેઃ

આપની આજ્ઞાનું પાલન કરનારા આપના ભક્તો જ સાચા પ્રાણધારી છે. (તેમનું જીવન જ સફલ છે) બીજાનું તો જીવન વ્યર્થ છે અને તેમના શરીરમાં શ્વાસનું આવવું જવું તો લુહારની ધમણ જેવું છે. મહત્તત્વ, અહંકાર વગેરે એ આપના અનુગ્રહથી આ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કરી છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય- આ પાંચેય કોશોમાં પુરુષરૂપથી રહેવાવાળા આપ જ છો. આપના અસ્તિત્વથી તે કોશોના અસ્તિત્વનો અનુભવ થાય છે અને તેઓ ન રહે ત્યારે પણ અન્તિમ અવધિરૂપથી આપ વિરાજમાન રહો છો. આ પ્રમાણે બધામાં અન્વિત અને બધાની અવધિ હોવા છતાં આપ અસંગ જ છો, કારણ કે વાસ્તવમાં જે કંઈ વૃત્તિઓદ્વારા અસ્તિ અથવા નાસ્તિ (ભાવ અથવા અભાવ) ના રૂપમાં અનુભવ થાય છે તે બધા કાર્ય-કારણોના આપ નિયામક છો. **‘નેતિ નેતિ’** દ્વારા આ બધાનો નિષેધ થઈ જતાં પણ આપ જ બાકી રહો છો, કારણ કે આપ એ નિષેધના પણ સાક્ષી છો અને વાસ્તવમાં આપ જ એક માત્ર સત્ય છો ।।૧૭।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ૧. જે લૌકિક પુરુષો (પશુ, પુત્ર, સ્વર્ગ વગેરેની) કામનાથી પ્રવૃત્ત થઈ એ કામનાઓ પૂર્ણ કરવા બીજા દેવોની ઉપાસના અને કર્મ કરવાં જોઈએ એમ માને છે અને ૨.

જે કામનાવાળા ન હોય તેમનેમાટે શ્રુતિ ફલ આપનારી નથી તેથી વેદની આજ્ઞા છે માટે એ કરવાં જોઈએ એમ જે માને છે તે બન્ને પણ ધમણની માફક શ્વાસ લે છે. (શ્વાસ લે છે તેટલું જ તેમનામાં જીવનનું લક્ષણ છે. હકીકતમાં તેમનું જીવન વ્યર્થ જ છે) કામનાથી પ્રવૃત્ત થઈ કર્મ કરનારા પ્રાણનું પોષણ કરનારા છે અને એનું પોષણ કરવામાટે શ્રુતિએ કહેલું કરે છે.

કેવળ લૌકિકનો નિષેધ તો પ્રકરણથી જ થઈ જાય છે કેમકે બ્રહ્મને જાણનારના વિચારનો અહીં પ્રસંગ છે. વૈદિક બધા બ્રહ્મવાદી કહેવાય છે તેથી કામના પરત્વે કે વિધિ પરત્વે જે વેદને કહે છે તેની અહીં પ્રાણપોષકમાં ગણના કરી છે. એ પ્રાણરૂપ ઉપાધિથી ગ્રસ્ત થયા છે. ધમણ જેમ ધાતુઓને ગાળે છે તેમ કામનાવાળાને ધમણના જેમ શ્વાસ લેનાર કહ્યા તેથી બહિર્મુખ હોવાથી બીજાને દુઃખ દેવામાટે જ કર્મ કરે છે **''યો નઃ શપાદશપતઃ''** ''શાપ નહિ આપનાર અમને જે શાપ આપે છે'' **''યો નઃ સપત્નઃ''** ''જે અમારો શત્રુ છે'' **''યો માં દ્વેષ્ટિ જાતંવેદઃ''** ''જે વેદ સમજનાર મારો દ્વેષ કરે છે'' ઈત્યાદિ શ્રુતિઓથી એ બીજાને દુઃખ દેવામાટે અલૌકિક પ્રકારથી ઉપદ્રાવક છે તેથી એને મરેલ જેવા કહ્યા છે. એને આ લોકનું કે પરલોકનું ફળ મળતું નથી પણ બીજાને દુઃખ દેવામાટે એનું જીવન છે. બીજા જે યજ્ઞેન **યજ્ઞમયજન્ત** એ શ્રુતિને લઈને આપના અંગરૂપ દેવતાઓને યજ્ઞદ્વારા આરાધે છે તે આપના ભક્તો છે. એના પ્રાણ સફળ છે કેમકે એનાથી બીજાને ગેરલાભ થતો નથી. પહેલા કહ્યા તેમાં બીજા દોષને કહે છે કે ભગવાનની આજ્ઞાથી મહત્તત્વ, અહંકાર વગેરે બ્રહ્માંડ રચે છે તેમાં એ રહે છે. એણે બનાવેલ શરીરને ધારણ કરે છે છતાં એના બનાવનારની ભક્તિ એ કરતા નથી તેથી એ કૃતઘ્નની કોઈ કાળે મુક્તિ થતી નથી. એ સકામ કર્મ કરનારાઓની વાત થઈ. હવે જે આપના સેવક છે તે સર્વભાવથી આપનું ભજન કરે છે. એમને તો મહદાદિ જે બ્રહ્માંડને બનાવે છે તેને ભક્તો ભગવાનની ક્રીડાનું સ્થાન માને છે. મહદાદિ પણ એ ભગવાનની સેવા કરે છે તે પણ આપના અનુગ્રહથી જ કરે છે; એમાં એ સ્વસામર્થ્ય માનતા નથી. તેથી એવી બુદ્ધિથી ભગવાનનાં અંગ તરીકે બીજા દેવોનું ભજન કરે તેને કોઈ જાતનો દોષ લાગતો નથી. બીજી રીતે પણ બન્નેની અનુક્રમે નિન્દા અને સ્તુતિ કરે છે. આ દેહમાં પુરુષ જાતનો સમ્બન્ધ છે તેમાં અન્નમયાદિ કોશમાં ભગવાન્ છેલ્લા છે. જેમ ઢાળાનાં પાત્ર કરનાર પહેલાં આકૃતિ કરી એમાં ધાતુને ગાળી રેડી દે છે એમ ન કરે તો એ પાત્ર તૈયાર ન થાય એવો આ દેહ છે. બીજા ઘડા વગેરે તો માણસની કૃતિથી બને છે. તેથી આ દેહમાં કોઈ એવો છે કે જેને લીધે અન્નના રસ વગેરે બની આ દેહને પોષે છે. એમ ન હોય તો રાખનો ઢગલો હોય તેમ દેહની ધાતુઓ તે-તે સ્થાને ન રહેતાં એકત્ર ઢગલી થાય. તેથી દેહમાં રહી જે આ તન્ત્રને ચલાવે છે તે બહુમાન્ય છે. તેથી **''તસ્ય**

પુરુષવિધતામ્'' એ શ્રુતિમાં ભગવાનને પુરુષ પ્રકારે કહીને અન્નમયાદિને પણ પુરુષરૂપ કહ્યા છે. પુરુષવિધ તો વંશન્યાયથી અન્વિત છે. ત્યાં શંકા કરે કે અન્નમયમાં ભગવદ્ અન્વય હોઈ વિશેષ અન્વયની શી જરૂર છે? ત્યાં કહે છે કે અન્નમયમાં છેલ્લા આનન્દમય તે ભગવાન્ છે. એ આનન્દમય હોવાથી એમને બીજું કાંઈ કર્તવ્ય નથી. અન્દર રહીને એ આકારને આપનાર છે. **''તસ્ય પુરુષવિધતામ્''** એમ ષષ્ઠીના નિર્દેશથી ભેદ બતાવ્યો છે. પણ પૂર્વ પુરુષવિધથી ઉત્તર પુરુષવિધ છે એમ અહીં માનવાનું નથી. એમાં છેલ્લો આનન્દમય છે તે ભગવાન્ છે. અહીં કેટલાક (આનન્દમય) કોશ[૧] છે એમ જણાવનારા પોતાને માટે શોક જ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે આનન્દમય (ભગવાન્) નો ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે શોક જ બાકી રહે. **'મયટ્'**[૨] પ્રત્યયની અયોગ્યતા તો સૂત્રકારે **પ્રાચુર્યાત્** (પ્રચુરતા-પ્રાચુર્યને લીધે) શબ્દથી દૂર કરી જ છે. ''વેદમાં બે સ્વરવાળાને'' (પાણિનિ ૪।૩।૧૫૦) એ વ્યાકરણ પ્રમાણે પણ ત્રણ સ્વરવાળા 'આનન્દ' શબ્દને વિકારના અર્થમાં મયટ્- 'મય' પ્રત્યય લાગે નહિ તેથી સાકાર બ્રહ્મના દ્વેષને લીધે જ કોઈ એ એવું (આનન્દમય કોશ છે એવું) વ્યાખ્યાન કરેલું છે, અથવા 'બ્રહ્મ' શબ્દ ઉપરની શ્રદ્ધાને લીધે એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (જે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે) કારણ કે ''બ્રહ્મ પુચ્છ અને ચરણ છે'' (તૈ. ઉ. ૨-૫) એમ બ્રહ્મને આનન્દમયનું પુચ્છ કહેલ છે, (અને ભગવાનની) ''હંસની આકૃતિ કહેવામાં આવે ત્યારે (બ્રહ્મ) પરમાત્માનું પૂંછડું હોય છે'' તે સિદ્ધાન્ત તેઓ જાણતા નથી. એમ ન હોય તો ભગવાનનું ચરણ બ્રહ્મ ન હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ નું ફલ એક ન હોય એ વાતને ત્યાં જ છોડી દો કેમકે ભાષ્યમાં એ વિસ્તાર પૂર્વક સમજાવવામાં આવી છે તેથી અન્તર રહીને પુરુષપણું અને આનન્દને આપનાર છે તેને જે નથી માનતા તે લોકો કૃતઘ્ન છે અને જે તેને ભજે છે તે યોગ્ય છે. એની યોગ્યતાનું તો શું કહેવું? વળી જગતમાં જે કાર્ય છે તેના નિયન્તા આપ જ છો, જે કાર્ય કારણના પર નિયામક છે તે જ આપ છો અને નિયામક માત્ર નહિ પણ જે બાકી રહે છે તે પણ આપ જ છો; તેથી પર્યવસાન ન્યાયથી ૩ પણ આપને અનુસરવું એ જ ઈષ્ટ છે પણ નશ્વરને અનુસરવું નહિ એ બધામાં જે સત્ય વસ્તુ તે ભગવાન્ છે. બાકી રહે તેટલાથી કામ થતું નથી કેમકે બાકી રહે તેનો કાલ આવે ત્યારે તે જાય છે. તેથી અહીં અવશિષ્ટને ઋતુ (સત્ય) કહ્યા છે તે આપ સ્વયં છો. એને અનુસરે છે તેની સ્તુતિ અને એને અનુસરતા નથી તેની નિન્દા કહી. નહિ કરવાનું કરતા નથી તેની સ્તુતિ ત્યારે જે નહિ કરવાનું કરે છે તેની નિન્દા કહી. આમાં નિન્દા અને સ્તુતિમાં પાંચ હેતુ બતાવ્યા છે ।।૧૭।।

વિશેષ : ૧. કોશ=જીવની સાથે રહેનાર સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવો. ૨.પ્રાણમય, અન્નમય માંનો મય પ્રત્યય. ૩.પરિણામ જોવું જોઈએ એ નિયમ પ્રમાણે.

કૃષ્ણ એવ સદા સેવ્યો નિર્ણીતઃ પંચધા બુધૈઃ।
શરીરદઃ પ્રેરકશ્ચ સુખદઃ શેષસત્યદઃ।।કા.૪।।

ડાહ્યા પુરુષોએ પાંચ પ્રકારે હેતુઓ આપી નિર્ણય કર્યો છે કે શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા કરવી કેમકે આપ શરીરને આપનાર છે, પ્રેરણા કરનાર છે, સુખને આપનાર છે, આ જગતના પ્રલય પછી બાકી રહેનાર છે અને સત્યરૂપ છે ।।૧૭-૪।।

એવી રીતે બીજા દેવોની ઉપાસના અને બીજું કર્મ કરવાનું જણાવનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કરીને ભગવાનની ઉપાસના કરનાર ઘણા છે તેમને જુદાં-જુદાં ફળ મળે છે તેનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ

ઋષિઓના વેદોએ કહેલા માર્ગોમાં જેઓ કર્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા છે. અલ્પ પ્રકાશવાળા નાડીઓના માર્ગ હૃદયની ઉપાસના કરે છે તે અલ્પ જુએ છે. હે અનન્ત! આપનું પરમ ધામ શિર તેથી પણ ઊંચે જાય છે જેને પ્રાપ્ત કરી લેનારા (મનુષ્યો)અહીં જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ફરીથી પડતા નથી ।।૧૮।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાનની ઉપાસના કરનારાઓ ત્રણ પ્રકારના છે : ૧. કર્મ (રૂપ ભગવાન્) ની ઉપાસના કરનારા, ૨. યોગ આચરનારા અને ૩. જ્ઞાનીઓ. એ પૈકી જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ છે, કર્મ કરનારા હીન અને યોગ આચરનારા મધ્યમ છે. **એકત્વેન પૃથક્ત્વેન બહુધા વિશ્વતોમુખમ્** (શ્રીભ.ગીતા ૯।૧૫) ''એકપણાથી, જુદાપણાથી અથવા બહુપ્રકારે વિશ્વ થઈ રહેલાની- મારી ઉપાસના કરે છે'' એ ભગવાનનાં વચન પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન ઘણા પ્રકારે સમ્ભવે છે. કેટલાક ટીકાકારો[1] આ શ્લોક યોગના સમ્બન્ધમાં જ કહેલો છે એવો અર્થ કરે છે. શ્રુતિના નિર્ણયથી તે વિરુદ્ધ હોય તેમ જણાય છે. **'ઋષિવર્ત્મસુ'** વેદે કહેલા માર્ગોમાં જેઓ **'ઉદરમુપાસતે'** કર્મની ઉપાસના કરે છે તેવો અર્થ છે. વેદનું ઉદર કર્મ છે તેથી અને (કર્મની) ઉદરમાં જ સમાપ્તિ થાય. 'ઉદર' શબ્દની બન્ને પ્રકારે લક્ષણા[2] છે અને (ઉદર શબ્દ) નાભિની આસપાસના ચક્રના અથવા કર્મના અર્થમાં લેવામાં આવે તો અહીં છ ચક્રો કહેલાં નહિ હોવાથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. પાંચ (કર્મ) રૂપ ભગવાનનો વિચાર કરતાં પણ ઉદર સોમ થાય છે અને સ્ત્રીલમ્પટ અને ઉદર ભરવામાં આસક્તિવાળા (પુરુષો) લોકમાં નિન્દાય છે તેથી નિન્દા કરવા 'ઉદર' શબ્દ યોજલો છે. એ ઉદરની ઉપાસના કરનાર સ્થૂલ દષ્ટિવાલા હોય છે. 'કૂર્પ' શબ્દથી કાંકરા લેવા. એ કાંકરાથી નાની વસ્તુને જોઈ શકતા નથી તેથી એને સ્થૂલ દષ્ટિવાળા કહ્યા છે અથવા કાચબાની પીઠને 'કૂર્પ' કહે છે. તેના ઉપર ચિત્ર જેવા આકારો હોય છે તેમને આંખ જેવા કહેલા છે તેથી એ કાંઈ પણ જોઈ શકતા નથી એટલે **''ગતાગતં કામકામા**

લભન્તે'' ''આવી રીતે વેદના ધર્મોને વળગી રહેનાર કામનાની ઈચ્છાવાળાઓને જન્મ-મરણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે'' એ ન્યાયથી એની નિન્દા થાય છે. એમ એક કહીને હવે બીજાને કહે છે કે પરિસર પદ્ધતિ એટલે હૃદય નાડીઓનો માર્ગ હૃદયમાં હોય છે. એવા યોગીઓ નાડીઓના માર્ગને શોધીને હૃદયમાં ભગવાનનું ચિન્તન કરે છે. એ અરુણની જેમ અલ્પ પ્રકાશવાળા છે. એ થોડા પ્રકાશવાળા થોડી ઉપાસના કરી શકે છે. એમ સર્વાત્મા ભગવાનનું કેટલાક ઉદર તો બીજા હૃદયને પૂજનાર કહ્યા. આ કર્મ અને યોગ કહ્યાં. ગીતામાં તો એની પ્રશંસા યોગશાસ્ત્ર હોવાથી કરી છે અથવા બહિર્મુખોને ઉદ્દેશીને એની પ્રશંસા છે. ''ત્યારે મુખ્ય ઉપાસના કરનારા ક્યા?'' એમ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી (આપનું પરમ ધામ શિર) તેનાથી ઊંચે જાય છે એમ કહેલું છે. ભગવાનનાં ઘણા સ્થાન છે તેમાં અક્ષર પરમ ધામ છે. અક્ષર શબ્દના પ્રયોગથી એ ભગવાનનું સ્થાન સિદ્ધ થાય છે. ત્રણ લોકથી અને કાળથી પણ શિર ઉપર છે. એનું આધિભૌતિક રૂપ બ્રહ્મલોક છે. બ્રહ્મલોકને વિરાટના શિરરૂપ કહ્યો છે; એ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણી સદાને માટે કાળના મુખમાંથી બચી જાય છે. **''મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે।** ''હે અર્જુન! મને પ્રાપ્ત કરીને તો પુનર્જન્મ થતો નથી'' (ગીતા ૮।૧૬)

વિશેષ : ૧. વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. ૨.'ઉદર' એટલે પેટ. વેદમાં કર્મ કરવાની વિધિઓ કહેલી હોવાથી વેદનું ઉદર કર્મ છે તેથી 'ઉદર'નો અર્થ કર્મ કર્યો. કર્મની સમાપ્તિ ધન વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં એટલે ઉદરનું પોષણ કરવામાં થતી હોવાથી ઉદરનો અર્થ કર્મ કર્યો. આ બન્ને અર્થ લક્ષણા વૃત્તિથી થયા.

કર્મરૂપં હરિં કેચિત્, સેવન્તે યોગંપિણમ્ ।
તેભ્યોપ્યક્ષરરૂપસ્ય સેવકાઃ સમ્મતાઃ સતામ્।।કા.૫।।

કેટલાક કર્મરૂપ ભગવાનને સેવે છે, જ્યારે બીજા યોગરૂપ પણ ભગવાન્ છે એમ જાણી યોગ કરી એમનું હૃદયમાં ચિન્તન કરે છે. એના કરતાં પણ અક્ષરરૂપ ભગવાનની સેવા કરનાર લોકોને સન્તોએ ઉત્કૃષ્ટ (ઉત્તમ) માનેલા છે ।।૧૮-૫।।

એમ ઉપાસનાના ભેદનો નિર્ણય કરીને નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન્ કાર્યોમાં પાછળથી પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કહે છે :

આપે જ દેવતા, મનુષ્ય, પશુપક્ષી વગેરે યોનિઓ બનાવી છે. બધાં રૂપોમાં સદા સર્વદા ઉપાદાન કારણરૂપે આપ છો જ, છતાં આપ તેમાં પ્રવેશ કરતા હો તેવા ભાસો છો. સાથે-સાથે જુદી-જુદી આકૃતિઓનું અનુકરણ કરી, જેમ અગ્નિ નાનાં-મોટાં-વાકાંચૂકાં લાકડાંઓમાં બહુ અથવા થોડા પરિમાણમાં અથવા ઉત્તમ અધમ રૂપમાં

દેખાય છે તેમ, ક્યાંય ઉત્તમ તો ક્યાંય અધમ રૂપમાં દેખાઓ છો. તેથી રજોગુણરહિત સન્તપુરુષો લૌકિક પારલૌકિક કર્મોની દુકાનદારીથી એમનાં ફલોથી વિરક્ત થઈ જાય છે અને સત્ય-અસત્ય, આત્મા-અનાત્માની પહેચાન કરી જગતનાં જુદા રૂપોમાં ફસાતા નથી અને આપના સત્યધામને સમ અને એક રસ જાણે છે ।।૧૯।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ‘‘તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુ પ્રાવિશત્’’ ‘‘એને સર્જીને એમાં જ પછી પ્રવેશ કર્યો’’ **‘‘સ એવ ઇહ પ્રવિષ્ટ આનખાગ્રેભ્યઃ’’** ‘‘આ એ અહીં નખથી માથા સુધી પ્રવેશેલા છે’’ વગેરે શ્રુતિઓમાં ભગવાને કરેલ પ્રવેશ સાંભળવામાં આવે છે. **‘‘ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ તદ્દર્શનાત્’’** હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરેલા બે આત્મા (પરમાત્મા અને જીવાત્મા) છે, કારણ કે એમનું દર્શન (નિરૂપણ કરેલું) છે’’ અહીં એ વિચારવાનું છે કે તે પ્રવેશ ૧. સર્વ પ્રકારે બહાર રહેલાનો થાય છે કે ૨. અન્દર જ રહેલાનો પ્રકાશ થતાં લોકોને તેમાં દર્શન થાય છે તેથી લોકની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને પ્રવેશ કહેલો છે? તે પૈકી ૧.બહાર રહેલાનો જ પ્રવેશ થતો હોય તો ભગવાન્ પોતે જ સૃષ્ટિ બને છે એ (સિદ્ધાન્ત) ખોટો ઠરે છે, અદ્વૈત રહેતું નથી અને ભગવાન્ અવયવરહિત પણ રહેતા નથી. પ્રવેશ થતો હોય તો પણ બન્નેનો પ્રવેશ બ્રહ્મસૂત્રમાં કહેલો છે. પ્રવેશ કર્યા પહેલાં તો જુદા થવાનું કારણ નહિ હોવાથી કોઈની અન્તર પ્રવિષ્ટ થયેલા ભગવાન્ જીવ અને બ્રહ્મ થાય છે. તેથી બે વિષયનો નિર્ણય કરવાનો છેઃશું બહાર રહેલા ભગવાન્ પ્રવેશ કરે છે? અથવા ૨.ભગવાન્ અથવા જીવ બન્ને પ્રવેશ કરે છે? આ પ્રમાણે અહીં અનુક્રમે બે શ્લોકોથી નિર્ણય કરે છે. પોતે જ કરેલી વિચિત્ર યોનિઓમાં ભગવાન્ હેતુપણાથી ત્યાં રહેલા જ જાણે કે પ્રવેશ કરતા હોય એમ પ્રકાશે છે. આથી એમ કહેલું છે કે પ્રવેશ કહેનારી શ્રુતિ દેખાય છે તેવું જાણાવનારી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે ‘‘કારણનો કાર્યમાં પછી પ્રવેશ જુદો થાય છે; એમ ન હોય તો તેમાં કારણ દેખાય નહિ; તેથી બન્ને (મત) નો સંગ્રહ કરવા **‘ઇવ’** ‘‘જાણે કે (પ્રવેશ કરતા હોય)’’ એવો શબ્દ યોજેલો છે. **‘‘પરસ્ય દશ્યતે ધર્મો હ્યપરસ્મિન્ સમન્વયાત્’’** એમ કાર્યમાં કારણના પ્રવેશને ઉપલા વાક્યથી શ્રીભાગવત પણ કહે છે તેથી ભગવાન્ કાર્યમાં ઉપાદાનથી હોવા છતાં એમાં પ્રવેશ કરે છે એમ પ્રવેશ કહ્યા પછી ‘‘સચ્ચ ત્યચ્ચાભવત્’’ એ શ્રુતિ પ્રવિષ્ટની વિલક્ષણતા બતાવે છે. એનો પણ નિર્ણય કરે છે કે ‘‘વધારે ઓછા ભાવથી એમાં ભાસો છો’’ દેવ, મનુષ્ય, પશુ ભાવથી, રાજસ, તામસ, સાત્વિક સ્વભાવથી ભાસો છો. ત્યાં શંકા થાય કે પ્રવેશ કરનાર એક જ હોય તો તરતમ ભાવ કેમ ઘટે? ત્યાં કહેવાનું કે એ અગ્નિની જેમ દેખાય છે. આથી ભેદ જીવનો કરેલ નથી એ વાત સૂચિત થઈ. ભગવાન્ તો અન્તર્યામી એક જ પ્રકારના છે એ દેવાદિ જીવભેદથી ભેદવાળા દેખાય છે

એવો એ મત છે. જેમ અગ્નિ સર્વત્ર કાષ્ટમાં પેસે ત્યારે રંગભેદ, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ભેદ, લાંબા વાંકાનો ભેદ એમાં દેખાય છે, પોતે જે લાકડામાં રહેલો હોય તે સિવાય બીજા કોઈથી ભેદ થતો નથી. ''અહીં તો અગ્નિનું દૃષ્ટાન્ત કહ્યું તેમાં યુક્તિ ન કહી?'' એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ પોતે જે કરે છે તેનું પોતે જ અનુકરણ કરે છે. જેમ શિક્ષક શિષ્યની વિદ્યાનું અનુકરણ કરે છે તેમ ભગવાન્ જગત્રૂપે ક્રીડા કરવામાટે સર્વત્ર અનુપ્રવેશ કરી તે-તે રૂપ પોતે થાય છે. એમ થવામાં દોષની નિવૃત્તિને કહે છે. એ બધા પાંચ ભૌતિકો અસત્ય છે તેમાં પોતાનું સ્વરૂપ સત્ય છે. એનું કારણ કે સર્વમાં પોતાનું સ્વરૂપ સમાન છે. પૃથ્વી વગેરે દસ-દસગણાં વિષમ છે તે પ્રવેશ કરે એમાં એની સમતા નથી કેમકે કઠણપણા અને વિરલતાથી એમાં વૈષમ્ય છે; આકાશ પણ અનિત્ય હોવાથી વિષમ છે પણ એ સૂક્ષ્મ હોઈને એની વિષમતા જાણી શકાતી નથી. ભગવાન્ તો સમ રહીને જ સર્વમાં પ્રવેશ કરે છે કારણ કે **''નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ''** એમ શ્રુતિ કહે છે. જ્ઞાનાદિ તારતમ્ય તો જીવનિષ્ટ છે તે પછીના શ્લોકમાં કહેવાશે, અહીં તો માત્ર સમતા કહેવાની છે. જેમાં પેસે છે તેના જેવડો આત્મા દેખાય છે તેથી જ **''સમો નાગેન સમો મશકેન''** ''હાથી જેવડા, મચ્છર જેવડા'' વગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્ જેમાં પ્રવેશ કરે છે તેના જેવડા થઈને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. ભગવાન્ તુલ્ય અંશથી પ્રવેશ કરે તો સર્વની સમાનતા ન દેખાય. કેમ ન દેખાય? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે જો સમતા જ દેખાય તો ભગવાનના કાર્યમાં વિષમતા જોવામાં ન આવે. ભગવાનનાં કાર્ય તો **''યોન્તઃ પ્રવિશ્ય મમ વાચમિમાં પ્રસુપ્તામ્''** જે અન્દર પ્રવેશ કરીને મારી આ પ્રસુપ્ત વાણીને જિવાડે છે. ઈત્યાદિ ભાગવત વાક્યથી કહ્યાં છે. એ ભગવાનની વિલક્ષણતાને તો જેની બ્રહ્મદૃષ્ટિ થઈ હોય તે જ જાણી શકે છે. જેમ ઝવેરી હોય તે જ આ ખરું અને આ બનાવટી રત્ન છે એમ જાણે છે તેમ રજોગુણ વિનાના પુરુષો ભગવત્સ્વરૂપને જાણે છે. એને જ જણાય એનું શું કારણ કે એ આ લોક અને પરલોક ના વ્યવહારને છોડીને ભગવદ્ દર્શન કરનાર છે. જે જેનો અભ્યાસ કરે તે તેને જોઈ શકે છે. જેમ વ્યવહારમાં રાત-દિવસ તોળનારા હાથમાં લેતાં જ આ એક શેર છે એમ કહી દે છે તેમ વ્યવહારને છોડીને સર્વથા બ્રહ્મનું અનુચિન્તન કરનાર છે તે સર્વત્ર બ્રહ્મને જોઈ શકે છે પણ વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થને જોતા નથી કેમકે એને એ પણ બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે. એ બ્રહ્મને જુએ એ તો ઠીક પણ બધાને બ્રહ્મ જુએ એનું કારણ શું? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ સર્વત્ર એકરસને જુએ છે. રસ તો અનુભવથી જણાય. એ બ્રહ્મજ્ઞોનો પ્રેમ સર્વત્ર સમ હોય છે. જો એમ ન હોય તો અનુભવમાં વિરોધ આવે; તો દર્શનમાંથી સમતા જતી રહે. લોકમાં પણ વિલક્ષણ રસના અભિજ્ઞ થાય છે તે વિલક્ષણ પદાર્થોમાં તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છતાં એની

વિલક્ષણતાને એ જાણી શકે છે. **''બ્રાહ્મણે પુલ્કસે સ્તેને''** શ્રીભાગવત ૧૧।૨૯।૧૪ ''બ્રાહ્મણમાં, ચાંડાલમાં અને ચોરમાં'' તેમની સમદષ્ટિ જણાવી છે. તેથી ભગવાન્ સર્વમાં સમ છે અને સર્વમાં અનુસ્યૂત છે તેથી જગતરૂપમાં પ્રવેશ કરીને ક્રીડા કરતાં પણ એમને દોષનો સમ્ભવ નથી ।।૧૯।।

સર્વત્ર ભગવાન્ તુલ્યઃ સર્વદોષવિવર્જિતઃ।
ક્રીડાર્થમનુકુર્વન્ હિ સર્વત્રૈવ વિરાજતે।।કા.૬।।

ભગવાન્ સર્વ દોષ રહિત છે, સર્વત્ર તુલ્ય છે. એ ક્રીડામાટે અનુકરણ કરતા સર્વત્ર પ્રકાશે છે ।।૧૯-૬।।

એમ પ્રવેશ કરે છે છતાં ભગવાન્ નિર્દોષ છે એ વાત કહીને બેનો પ્રવેશ શ્રુતિમાં કહેલો હોવાથી બીજાની શી વાત છે? એ શંકા નિવૃત્ત કરવામાટે કહે છેઃ

આ પોતે બનાવેલ દેહોમાં સર્વ શક્તિવાળા આપના અંશ જીવને બહારથી અને અન્દરથી દેહે કરેલ ગુણદોષરહિત અંશથી બનેલો કહે છે. એવી રીતે માણસો (જીવો) ની ગતિનો વિવેક રાખીને ભૂતલ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા કવિઓ (પંડિતો) જન્મ-મરણનો ફેરો ટાળનાર, વેદો જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તેવા આપના ચરણની ઉપાસના કરે છે ।।૨૦।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાને કરેલો દેવ, પશુ અને મનુષ્ય શરીરમાં ભગવદંશરૂપ પુરુષ એટલે જીવ અન્દર અને બહાર આવરણરહિત એટલે એના ગુણદોષરહિત હોવાથી અંશરૂપ વિષમતાને ધારણ કરે છે. અહીં એટલું સમજવાનું છે કે જીવ ભગવાનનો ચિત્ અંશ છે એ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે. એ બધા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, અન્દર અને બહાર ચૈતન્ય ગુણથી પૂર્ણ રહે છે તેથી સ્વભાવથી એ જીવ પણ વિષમ નથી તો પણ અંશભાવથી એમાં વિષમતા આવે છે કેમકે એમાં આનન્દનો અંશ તિરોહિત રહે છે. એ પોતાના આનન્દની અપેક્ષામાટે દેહને ધારણ કરે છે. એમાં સુખ ન મળતાં એ વિષમ જેવો દેખાય છે. ભગવાન્ અને જીવ માં આટલો જ તફાવત છે કે ભગવાન્ આનન્દપૂર્ણ છે જ્યારે જીવનો આનન્દ તિરોહિત થયો છે. એ આનન્દને માટે બીજાની અપેક્ષા કરે છે તેટલી એમાં વિષમતા છે. આ અર્થ **અંશકૃત** પદથી કહ્યો છે. એ પ્રમાણે જેઓ ભગવાન્‌થી જીવનો ભેદ જાણે છે તેઓ ભગવાનને ભજે છે, બીજા ભગવાનને ભજતા નથી. જીવની પ્રવૃત્તિ આનન્દને માટે છે. એ આનન્દ ભગવાન્‌માં જ છે, બીજે ક્યાંય પણ નથી. **''કો હ્યેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ એષં હ્યેવાનન્દયતિ''** જો આ આકાશ આનન્દ ન હોત તો કોણ શ્વાસ લે, કોણ જીવે? કારણ કે આ

જ આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (તૈ. ઉ. ૨।૭।૧) એમ શ્રુતિ કહે છે. જ્યાં જીવનો આનન્દ તિરોહિત થયો ત્યાં જડમાં તો આનન્દની ગન્ધ પણ ક્યાંથી હોય? મરુ દેશમાં ઝાંઝવાનાં જળમાં ભ્રાન્તને જળ છે એવો ભાસ થાય તેમ લોક પણ માળા, ચન્દન, વનિતા માં આનન્દ છે એમ કહે છે તે ભ્રાન્ત છે એમ સમજવું. દાતા માણસ પોતાની પાસે હોય તે આપી શકે પણ જે ત્રણે કાળમાં પોતાની પાસે નથી તેને એ ક્યાંથી આપી શકે? તેથી આનન્દ ભગવાન્‌માં છે એ વાતને પંડિતો સારી રીતે જાણે છે તેથી એ ભગવચ્ચરણની ઉપાસના કરે છે કેમકે ભગવાન્ આનન્દના ખજાનારૂપ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે પરમાનન્દ ભગવાન્‌માં હોય એની કોઈ ના ન કહી શકે પણ સ્વર્ગ વગેરેમાં (હલકો) આનન્દ તો હોવો જોઈએ? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે વેદ તો **''સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ''** ''સર્વ વેદો જેમના ચરણનો વિચાર કરે છે'' આપના ચરણને જ ફળ તથા સાધનારૂપ ગણે છે માટે યજ્ઞો પણ ચરણરૂપ અને મુખ્ય ગણાતું સ્વર્ગ પણ આપના ચરણરૂપ છે. **''અસ્યૈવાનન્દસ્ય અન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રામ્ ઉપજીવન્તિ''** આ જ આનન્દના અંશ ઉપર બીજાઓ નભે છે. એમ શ્રુતિ જ કહે છે. **''એષ એવ આનન્દયાતિ''** આ જ આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમાં એવ કાર 'જ' કહ્યો છે તેથી વેદના મતથી તો ભગવચ્ચરણ સિવાય અન્યત્ર કોઈ સ્થળે આનન્દ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ કોઈ દિવસ જેની ઉત્પત્તિ નથી પણ બીજાનાં જન્મ-મરણને પણ દૂર કરનાર આપના ચરણને પૃથ્વી ઉપર તીર્થ આદિથી પવિત્ર અન્તઃકરણવાળા આપનામાં વિશ્વાસ રાખી આપના ચરણનું સેવન કરે છે. સ્વર્ગ આદિમાં આનન્દની સામગ્રીની સમ્ભાવના પણ ખરી તેથી **'ભુવિ'** એ શબ્દ કહ્યો છે. વળી સ્વર્ગ આદિમાં રહેનારને ભગવાન્‌માં વિશ્વાસ પણ ઓછો હોય તેથી પણ **ભુવિ વિશ્વસિતાઃ** ભૂતલ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા એમ કહ્યું છે ।।૨૦।।

ગુપ્તાનન્દા યતો જીવા નિરાનન્દં જગદ્યતઃ।
પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તમાજ્ જીવૈઃ સેવ્યઃ સુખાર્થિભિઃ।।કા.૭।।

જીવમાં આનન્દ તિરોહિત છે, જગત્ આનન્દરહિત છે તેથી સુખની ઈચ્છાવાળા જીવોએ પૂર્ણ આનન્દવાળા હરિની સેવા કરવી ।।૨૦-૭।।

એવી રીતે ભગવાન્ કાર્યોમાં પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવનારી શ્રુતિના વિષયના વિચારથી જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું, આનન્દની અપેક્ષાવાળાએ ભગવાનની સેવા કરવી એ પણ કહ્યું એ ભગવાન્‌માં અસમ્ભાવના વિપરીત ભાવના ન થવામાટે ભગવાન્‌માં આનન્દ ન હોય તો? ક્યા પૂર્ણાનન્દ ભગવાન્? એ બે સન્દેહની નિવૃત્તિને માટે કહે છેઃ

હે ભગવન્! પરમાત્મતત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અત્યન્ત કઠિન છે. તેનું જ જ્ઞાન

પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે આપ અનેક અવતાર ગ્રહણ કરો છો અને તે દ્વારા એવી લીલા કરો છો કે જે અમૃતના મહાસાગરથી પણ મધુર અને માદક હોય છે. આલીલા અને કથા ના અમૃતના મહાસાગરને ડહોળવાનો પરિશ્રમ કરનારાઓ જેમણે આપના ચરણકમલનો જ આશ્રય કરનારા હંસોના સમૂહના સંગમાટે ઘરબાર ત્યજી દીધાંછે તેવા કેટલાક, હે ઈશ્વર! અનેક પ્રકારે લલચાવનારા પદાર્થોનીતો શું પણમોક્ષની પણ ઈચ્છા કરતા નથી ।।૨૧।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાન્‌માં આનન્દ છે કે નહિ એ તો શંકા પણ ન કરવી તેમ ભગવાન્ કોણ એ શંકા પણ કરવી જ નહિ તેમ જીવની પેઠે જન્મ ન લેતાં એનો આનન્દ તિરોહિત થાય એ શંકા પણ ન કરવી કેમકે અવતારને ધરનાર-શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર માત્રના શ્રવણથી પણ એવો આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે કે એનો વિચાર કરનાર પરમાનન્દની પણ ઈચ્છા કરતો નથી એ સર્વના અનુભવની વાત છે. એ મોક્ષને પણ ઈચ્છતો નથી એ બતાવનાર બીજો પણ હેતુ કહે છે કે ઘરમાં માણસ માત્રને ઘણું સુખ હોય તેને પણ જ્યારે એ ભગવાનને માટે છોડી દે છે. જો ભગવાન્‌માં સહસ્રાંશે પણ આનન્દનો સન્દેહ હોય તો પોતાના ઘરનો હાજરાહજૂર આનન્દ કોણ છોડે? માટે ભગવાન્‌માં આનન્દ છે એમાં સન્દેહ કરવાનો નથી. ભગવાનનો અવતાર થાય છે તે પણ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવામાટે થાય છે તેથી અવતાર દશામાં જે આપણી સાથે પરિચયમાં આવે છે તે પણ પૂર્ણ આનન્દરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા કોઈ રીતે જાણી ન શકાય તેવો છે. ચક્ષુવાળો હોવા છતાં જે જુએ નહિ, છતી આંખે આંધળો હોય તેને જ્ઞાન કરાવવાનો ઉપાય કઠિન છે. જે પોતાનો આત્મા છે તેને જાણતો નથી તેને એનો આત્મા કોણ બતાવી શકે? તો પણ આત્મા જણાતો નથી એ માટે શું કરવું એ સન્દેહ રહે છે. એ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ દુર્જ્ઞેય છે. એનું પરમાર્થરૂપ કેવું છે એવું જ્ઞાન લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોત તો આજ સુધીમાં એને કોઈએ જાણ્યું હોત ને આટલા સમયમાં બધા મુક્ત થઈ ગયા હોત; પણ એમ થયું નથી તેથી આત્માને જાણવામાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ કોઈ કારણ હોય એમ જણાતું નથી. ભગવાન્ એને માટે પ્રસિદ્ધ થયા તેથી **'નિતરામ્'** સારી રીતે **'ગમઃ'** જ્ઞાન તે નિગમ. દેહને ગ્રહણ કરવો એ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. ભગવાનનું અદ્‌ભુત ચરિત્ર પણ અજ્ઞાન કાર્ય જેવું પ્રકટ કરીને બધાને એ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેથી અદ્‌ભુત કર્મવાળા ભગવાનનું ચરિત્ર જ અમૃતનો મોટો સાગર છે. 'મોટો' એટલે લોકમાં પ્રસિદ્ધ સમુદ્ર કરતાં મોટો, કારણ કે આ પૃથ્વી ઉપરનો સમુદ્ર ઘણા પ્રયાસે સુકાવી દેવાય[1] પી જવાય, બંધાય કે ઓળંગી શકાય પરન્તુ ભગવાનના ચરિત્રરૂપી અમૃતનો સાગર તો કોઈથી એમ કરી શકાય તેવો નથી. સમુદ્રપણું અને અમૃતપણું તો સિદ્ધ

કરેલાં જ છે[૨] ‘પરિવર્ત’ એટલે એમાં ફર્યા કરવું એટલે એને ઘણા પ્રકારે ડહોળવો. એ માટે સર્વ તરફથી શ્રમ છે જેમનો તેવા પુરુષો મોક્ષની પણ ઈચ્છા કરતા નથી. એવા ચરિત્રને ડહોળી નાખવાનું (એનો વિચાર કરવાનું) જેમનું સામર્થ્ય છે તેઓ મહારસના પાનથી મતવાલા થયા હોય તેમ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ અથવા કોઈથી અપાતા મોક્ષને પણ લે નહિ એમાં કહેવું જ શું? ઘણા પ્રકારે લલચાવનારા પદાર્થમાટે પણ તેમની ઈચ્છા સરખી પણ થતી નથી. ‘હે ઈશ્વર!’ એ સમ્બોધનથી એમ સૂચવ્યું કે આપ મોક્ષ આપો તો પણ તેઓ લેતા નથી. “ભગવાનનું ચરિત્ર અને મોક્ષ બન્નેમાંય પરમાનન્દ સરખો છે અને કથારૂપી સમુદ્રમાં અવગાહન (કથાનો વિચાર કર્યા કરવા) નો ક્લેશ વધારે છે તો પછી મોક્ષની તેઓ ઈચ્છા કેમ કરતા નથી?” એવી શંકા થાય તેથી “આપના ચરણકમલનો જ આશ્રય કરનારા હંસોના સમૂહના સંઘમાટે ઘરને તજ્યાં છે તેવા શબ્દો યોજેલા છે. જેમ લોકમાં એકલો પુરુષ જે પ્રકારે રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તે વધારે સુખ આપનારો થાય છે તેમ પરમાનન્દ પણ (યોગ્ય પુરુષો સાથે અનુભવ કરવાથી) વધારે સુખ આપનારો થાય છે. એટલે આપના ચરણરૂપી કમલનો જ જેમને આશ્રય હોય તે. તેમનું કુલ એટલે સમૂહ તેવા હંસોના સંઘમાટે જેમણે ઘરબાર છોડી દીધેલાં છે તેમને મોક્ષની પણ પરવા નથી. હંસોની સાથે પરમાનન્દનો ઘણે પ્રકારે ભોગ કરવાનો છે. તેથી મોક્ષની પણ ઈચ્છા કરતા નથી. આમ મોક્ષ કરતાં પણ ભગવાનની કથાના શ્રવણનો રસ અદકેરો (વધારે) જણાવેલો છે. ઘર (કથાના શ્રવણમાં) વિઘ્ન કરનારું હોવાથી અને ત્યાં રહેવામાં ભગવાનના સેવકોની સમ્મતિ નહિ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરે છે.

વિશેષ : ૧. ‘કાળકેય’નામના અસુર લોકોને બહુ રંજાડતો અને સમુદ્રમાં છુપાઈ જતો તેથી અગસ્ત્ય ઋષિએ સમુદ્રને શોષી લઈ કાળકેયનો નાશ કર્યો હતો. એવી રીતે ‘ઈલ્વલ’નામનો અસુર સમુદ્રમાં સન્તાઈ ગયેલો. અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્રનું આચમન કરી પી ગયા અને ઈલ્વલને મારી નાખ્યો. શ્રીરામચન્દ્રજીએ સુમદ્રને બાંધ્યો હતો– સેતુબંધ દ્વારા– અને હનુમાનજી સમુદ્રને ઓળંગી ગયા હતા.

૨.આગળના સોળમાં શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજી તથા ૧૦।૨૮।૯ ‘તવ કથામૃતં’ એ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં.

કૃષ્ણે હરૌ ભગવતિ પરમાનન્દસાગરઃ।
વર્તતે નાત્ર સન્દેહઃ કથા તત્ર નિયામિકા।।કા.૮।।

ભગવાન્ હરિ શ્રીકૃષ્ણમાં પરમાનન્દનો સાગર છે. આ વિષયમાં સન્દેહ નથી. કથા એ જણાવનારી છે અર્થાત્ ભગવાન્માં જો પરમાનન્દ ન હોય તો એમની કથામાં પરમાનન્દ ન હોત

એવો ભાવ છે ।।૨૧-૮।।

એ પ્રમાણે પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળાઓએ ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઈએ એમ જણાવીને એ ભગવાનની સેવા થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં ખાસ કરીને સેવામાં વિઘ્ન કરનાર (અસત્સંગ) નું નિરૂપણ કરે છે.

હે પ્રભો! (ઈન્દ્રિય, બલ, વિવેકવાળું) આ શરીર આપને (આપની સેવાને) અનુકૂલ છે. તે આત્મા, મિત્ર અને પ્રિયની જેમ વર્તે છે. વળી આપ હિત કરનાર, પ્રિય અને આત્મા હોવાથી (આ જીવ મારી સેવા ક્યારે કરશે એવી ઉત્કંઠાયુક્ત) અનુકૂલ છો છતાં અરેરે! ખેદની વાત છે કે (પૂર્વ જન્મનાં પાપને લીધે દુઃસંગ થવાથી, ઈન્દ્રિયોની આળપંપાળ કરવાથી તથા અન્યાશ્રય કરવાથી) આત્મહત્યારા આપની ભક્તિમાં રમમાણ થતા નથી, ભક્તિ કરતા નથી તેઓ અસત્સંગમાં આસક્ત હોવાથી ખબર નહિ તેમને કેટલાં દુષ્ટ શરીરો ધારણ કરવાં પડે છે અને અત્યન્ત ભયાવહ સંસારમાં ભટકવું પડે છે ।।૨૨।।

શ્રીસુબોધિનીજી : પોતે જે ઈચ્છેલું હોય (અસત્સંગ) તે જ વિઘ્ન કરનારું થાય છે, બીજાં વિઘ્ન કરનાર થતાં નથી એમ કહેવા, બીજાં વિઘ્ન કરનાર થતાં નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. એ પૈકી શરીર વિઘ્ન કરનાર થતું નથી એમ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે શરીર (એમાં રહેલા) સર્વ દોષોને લીધે દુષ્ટ, શક્તિ રહિત અને આળસુ છે; તેથી આ શરીર ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરનારું હશે એવી શંકા દૂર કરે છે. આ શરીર સર્વ ઈન્દ્રિયવાળું તથા બલ, વિવેક વગેરે ગુણોવાળું આપને **'અનુપથમ્'** અનુકૂલ સેવકરૂપ છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયોવાળાં હોવું એ જ સેવાના અધિકારીનો ગુણ છે. (ઈન્દ્રિયો જેની સંગીન અને સાબૂત હોય તે જ ભગવાનની સેવા કરી શકે છે) તેવા શરીરમાં જો અહન્તા-મમતા દઢ હોય તો તેને લીધે પુરુષ તેને સેવામાં ન લગાડે તેથી તે સેવામાં લગાડે તે માટે **'કુલાયમ્'** શબ્દ યોજેલો છે. **'કુલાયઃ'** એટલે પક્ષીનો માળો. પાંખો આવે ત્યારે પક્ષીઓ તેમાં રહેતા નથી. શરીર પુત્ર વગેરેથી જુદું છે. જેમણે પોતાના શરીરને પુત્ર વગેરેથી જુદું જાણેલું છે, ''આ માત્ર (આત્માના) ઘર રૂપ છે અને એ પણ વિવેક વગરના લોકોને જ હિતકારી લાગે છે, ઈન્દ્રિયો વગેરેથી પણ જુદું છે અને વિવેક પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તજવા યોગ્ય છે'' એમ જેઓએ જાણેલું છે તેમનું શરીર આપને અનુકૂલ છે. એમાં પણ સ્ત્રી અથવા સેવક નું શરીર હોય અથવા ઊલટા સ્વભાવને લીધે (ભગવાનનો) દ્વેષ કરનારનું શરીર હોય તો સેવા થાય નહિ. તેથી **''આત્મસુહૃત્પ્રિયવચ્ચ રતિ''** શબ્દો યોજેલા છે. ''આત્માની જેમ, મિત્રની જેમ અને પ્રિયની જેમ વર્તે છે'' તેવો એનો અર્થ છે. ૧.આત્મા પોતાને અધીન હોય છે તેથી

આવું (શરીર) સ્ત્રીના શરીર જેવું કે સેવકના શરીર જેવું નથી એમ કહેલું છે. સ્ત્રી અથવા સેવકનું શરીર તો બીજાને (સ્ત્રીને અથવા સેવકને) અધીન હોય છે, છતાં પણ ૨.જો ધર્મના કાર્યમાં અસહિષ્ણુ હોય, શક્તિવાળું ન હોય તો પણ સેવા થાય નહિ તેથી એ (ધર્મકાર્યમાં શક્તિમાન હોવા) માટે **'સુહૃદ્વત્'** 'મિત્રની જેમ' શબ્દ વાપરેલ છે, કારણ કે મિત્ર પોતાનું હિત જ કરે છે. એ પ્રમાણે આ શરીર પણ ધર્મના કાર્ય વગેરે કરવા શક્તિવાળું છે. વળી ૩.જેમ પ્રિય (પુરુષ) ઉપર આપણો સ્નેહ હોય છે તેમ આ શરીર સ્નેહ કરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ ઘણા પાપવાળાની જેમ દ્વેષ કરવા યોગ્ય, ચાંડાલ વગેરેના શરીરની જેમ મનને પીડા ઉત્પન્ન કરનારું નથી. એ પ્રમાણે શરીર ભગવાનની સેવામાં વિઘ્ન કરનારું નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. કદાચ જેનું ભોજન કરવાનું છે તે ભગવાન્ જ સેવા ન કરાવે તો એ પ્રતિબન્ધક થાય. એ પણ આપ બ્રાહ્મણ આદિ દેહ આપીને આ જીવ મારી સેવા કરશે એમ આતુર રહો છો. વળી એ દેહનું અકસ્માતથી આપ રક્ષણ કરો છો. આ મિત્રનું કાર્ય છે. વળી ભગવાન્ આ સેવા કરનાર દેહના આત્મા છે અને સર્વને આત્માની જરૂર હોય છે. તેવી રીતે ભગવાન્ અનુકૂલ છે. એમ શરીરરૂપ સાધન અનુકૂલ છે અને સેવા કરાવનાર ભગવાન્ અનુકૂલ છે છતાં જે જીવ ભગવત્સેવા નથી કરતો તે દુષ્ટોનો સંગ કરનાર છે તેથી સંગદોષથી એ ભજન કરતો નથી. બીજી બહારના દેવતાઓ છે તેનો એકવાર પણ પ્રસંગ પડે તો એ ભગવદ્‌ભજનથી વિમુખ કરે છે એ વાત 'ચ'કારથી કહી છે. એ સર્વ પુરુષાર્થને નાશ કરનાર અસત્સંગ કેમ કરતા હશે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ લોકો પૂર્વના પાપને લઈને આત્મહત્યારા થયા છે અથવા દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોની ઉપાસનાને લીધે ભજન કરતા નથી. ''એ દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોની ઉપાસનાથી શું થાય?'' એવી શંકા થાય તો કહે છે કે **'યદનુશયાઃ'** જે અસત્સંગની અન્દર અનુશય એટલે વાસનાવાળા તેઓને મહા ભયાવહ સંસારમાં ખબર નહિ કેટકેટલાં ખરાબ શરીર ગ્રહણ કરવાં પડે છે ।।૨૨।।

અસત્સંગો ન કર્તવ્યો ભક્તિમાર્ગસ્ય બાધકઃ।
દેહે હ્યનુગુણે કૃષ્ણે નેન્દ્રિયાણાં પ્રિયં ચરેત્।।કા.૯।।

ભક્તિમાર્ગમાં બાધક દુષ્ટનો સંગ કોઈ દિવસ ન કરવો. દેહ સેવાને લાયક હોય અને શ્રીકૃષ્ણ સેવા કરાવવાને અનુકૂળ હોય તો સેવા કરવી પણ ઈન્દ્રિયોનું હિત ન કરવું ।।૨૨-૯।।

આટલી વાત કહેવાથી જીવે ભગવાનનું ભજન (સેવા) અવશ્ય કરવું એમ કહ્યું. એમાં ક્યા પ્રકારથી ભગવાનને ભજવા એમ જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યાં એનો નિર્ણય કરે છેઃ

હે પ્રભો! મોટા-મોટા વિચારશીલ યોગી યતિ પોતાના પ્રાણ, મન અને ઈન્દ્રિયો ને વશ કરી દઢ યોગાભ્યાસદ્વારા હૃદયમાં આપના ચરણનું ધ્યાન ધરી ઉપાસના કરે છે.

પરન્તુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તેમને જે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની જ પ્રાપ્તિ તે શત્રુઓને પણ થઈ જાય છે. જે આપની સાથે વેરભાવ રાખે છે કારણ કે સ્મરણ તો તેઓ પણ કરે છે. આપની શેષનાગની કાયા જેવી (પુષ્ટ, લાંબી અને સુકુમાર) ભુજાઓમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ અને અમે (શ્રુતિઓ) પણ સમાન દૃષ્ટિવાળા આપની દૃષ્ટિમાં સરખાં જ છીએ કારણ કે યોગીઓ, શત્રુઓ, સ્ત્રીઓ અને અમે આપનાં ચરણકમલને સારી રીતે ધારણ કરનાર છીએ ।।૨૩।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ''તેથી કોઈપણ ઉપાયથી મન શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવવું. (શ્રીમદ્ ભા. ૭।૧।૩) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના ચરણમાં આસક્તિ જ જરૂરની છે, પરન્તુ કોઈ ચોક્કસ પ્રકાર જરૂરનો નથી એમ કહેવા જણાવે છે કે જેઓ મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે, વેદમાં મના કરેલ માર્ગ પ્રમાણે, પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે અથવા પ્રવૃત્તિ કરાવનારના માર્ગ પ્રમાણે ભગવાનની ઉપાસના કરે છે તે બધામાં જરૂરી સામાન્ય ધર્મગુણ હયાત હોવાથી, ભગવાન્ વિચાર પ્રમાણે એ બધા સરખા છે. ૧.એ પૈકી વેદમાં કહેલા મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે જે સેવા કરે છે તેમને પહેલાં જણાવે છે. **'નિતરાં'** સારી રીતે **'ભૃતઃ'** ધારણ કરેલ (ક) **'મરુદ્ વાયુ'** (ખ) **'મનઃ'** મન અને (ગ) **'અક્ષાણિ'** ઈન્દ્રિયો એ પ્રમાણે (ક) પ્રાણાયામ (ખ) પ્રત્યાહાર અને (ગ) ધ્યાન કહ્યાં. એવી રીતે ત્રણ સાધનોથી જેઓ **'દૃઢયોગયુજઃ'** સદા યોગદ્વારા ભગવાનના જે સ્વરૂપનું ચિન્તન કરે છે, મનથી કરેલી પૂજા વગેરેથી હૃદયમાં ભગવાનની ઉપાસના કરે છે એટલે ભગવાન્માં મનને દૃઢ રાખે છે તે જ ભગવાનના સ્વરૂપને ૨.એમના શત્રુઓએ પણ સ્મરણથી પ્રાપ્ત કરેલું છે. જેની અન્દર મન સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રવેશ કરે તે જ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી વેદમાં કહેલા અને એમાં મના કરેલા માર્ગોનું પરિણામ સરખું જ કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન્માં પ્રમેય બલ જ મુખ્ય છે, પ્રમાણ બલ મુખ્ય નથી કારણ કે આ બન્ને અન્તર્મુખ છે. ૩. ''શેષની કાયા જેવા ભુજદંડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ'' શબ્દથી બહિર્મુખોને પણ જણાવે છે. **'ઉરગેન્દ્રસ્ય'** શેષની ભોગ ઈવ કાયાના જેવા જે બે ભગવાનના બાહુઓ તેમાં આસક્ત થયેલી છે બુદ્ધિ જેમની તેવી ગોપીઓ ઘણી બહિર્મુખ છે અને ૪. અમે શ્રુતિઓ અન્તર્મુખ અને બધાએ આદર કરવા યોગ્ય છીએ. એ પ્રમાણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બધાય આપની દૃષ્ટિમાં સરખાં છે કારણ કે ભગવાન્ સમાન દૃષ્ટિવાળા છે, પોતાનું ચિન્તન કરનારાઓનો સામાન્ય ગુણ **''અંઘ્રિસરોજ સુધાઃ'' (અંઘ્રિ સરોજં સુષ્ઠુ ધારયન્તીતિ।** આ અર્થ કહ્યો. સમાસનો વિગ્રહ તો ''અંઘ્રિ સરોજં સુષ્ઠુ દધતિ'' એમ સમજવાનો છે.) ''ચરણકમલને સારી રીતે ધારણ કરનારા છે'' એમ કહે છે. ૧. મુનિઓ ભગવાનના ચરણને ધારણ કરે છે એ સ્પષ્ટ છે. ૨. ''ભગવાન્

અમને મારી નાખવા પધારે છે'' એવો સતત વિચાર રહેતાં, દ્વેષીઓને તો ચરણનું દર્શન જ દઢ થાય છે, કારણ કે એમને તો ભગવાનના પધારવાનો જ વિચાર કરવાનો હોય છે. ૩. ભગવાનના સમાગમની ઈચ્છા રાખનારી ગોપીઓને પણ એવી જ રીતે ભગવાન્ પધારી રહ્યા છે એવા કાયમના વિચારથી ચરણારવિન્દનાં દર્શન જ થયા કરે છે અને ૪. **''સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ''** ''સર્વે વેદો જેમના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે અમે શ્રુતિઓ ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરીએ છીએ ।।૨૩।।

સર્વ એવ હરે ર્ભક્તાસ્તુલ્યા યાન્મન્યતે હરિઃ।
અતઃ કૃષ્ણો યથાત્મીયાન્ મન્યતે ભજનં તથા।।કા.૧૦।।

જેમને હરિ પોતાના માને છે તે બધાય હરિના ભક્તો સરખા છે તેથી જેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના માને તેવી રીતે (ભજન) સેવા કરવી ।।૨૩-૧૦।।

જ્યારે બધા ભક્તો તુલ્ય છે એમ કહ્યું એમાં તો શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે તેનો પરિહાર કરે છેઃ

હે ભગવન્! આપ અનાદિ અને અનન્ત છો. જેનાં જન્મ અને મૃત્યુ કાલથી સીમિત છે તે ભલા આપને કેવી રીતે જાણી શકે? સ્વયં બ્રહ્માજી આપમાંથી ઉત્પન્ન થયા. પછી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બન્ને પ્રકારના દેવોના સમૂહ ઉત્પન્ન થયા. જ્યારે આપ બધું સમેટી લઈ પોઢી જાઓ છો તે વખતે એવું કોઈ પણ સાધન બચી રહેવા નથી પામતું જેથી એમની સાથે જ સૂઈ રહેલો જીવ આપને જાણી શકે, કારણ કે તે વખતે નથી હોતું સત્ કે નથી હોતું અસત્. બને નથી હોતાં. કાલનો વેગ નથી હોતો તેમ જ કોઈ પણ શાસ્ત્ર નથી હોતું ।।૨૪।।

શ્રીસુબોધિનીજી :''તેથી જ્ઞાની તેમાં મને સૌથી વધારે પ્રિય છે'' ''ચાર પ્રકારના લોકો મને ભજે છે'' એમ આરમ્ભ કરીને ''તેમાં નિત્ય મારામાં યોગ કરનાર એકમાં જ ભક્તિવાળો જ્ઞાની ઉત્તમ છે'' એમ જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરી છે તેથી મુનિઓ, સ્ત્રીઓ, શ્રુતિઓ અને દ્વેષ કરનારની સમતા કહી તે ન ઘટે! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અહીં તો જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી છે. જે માને છે કે હું ભગવાનને જાણું છું તેની બુદ્ધિ લક્ષમાં લઈને આ પ્રશંસા છે. પણ ખરી રીતે તો ભગવાનના સ્વરૂપને કોઈ જાણતું નથી. આ સંસારમાં ભગવાનને કોણ જાણે છે? કેમકે આપણે પણ એનું સ્વરૂપ જાણતાં નથી તેથી જ શ્રુતિ **''યસ્યામતં તસ્ય મતં, મતં યસ્ય ન વેદ સઃ''** ''જે એમ માને છે કે બ્રહ્મ જાણી શકાતું નથી તેણે બ્રહ્મ જાણી લીધું અને જે એમ માને છે કે મને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે તે બ્રહ્મને જાણતો નથી'' એમ કહે છે. પ્રમાણ (જાણવાનાં સાધન વેદ વગેરે) હયાત છે તો ભગવાનના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન કેમ સમ્ભવે? એ

શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ સર્વ પ્રમાણોની પહેલાંથી જ સિદ્ધ છે. જાણનાર પાછળથી થયો છે અને ગયો છે. ભગવાન્ પ્રથમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને પોતે તિરોહિત થયા, મધ્યમાં જીવો ઉત્પન્ન થયા અને થાકી ગયા. જો જીવ પહેલેથી જ રહેલો હોત અને પ્રલય સુધી રહ્યો હોત તો એ જાણત કેમકે સૃષ્ટિનો પડદો એને ન રહેત. શ્રુતિનો **"ન તં વિદાથ ય ઈમા જજાનાન્યદ્યુષ્માકમન્તરં બભૂવ"** "જેમણે આ ઉત્પન્ન કર્યું તેમને તમે જાણતા નથી, કારણ કે એ તમારાથી જુદા પ્રકારના છે" (સં. ૪।૬।૨૨) એમ કહે છે. તેથી સૃષ્ટિ વ્યવધાયક હોવાથી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલ કોઈ પણ ભગવાનને જાણી શક્તો નથી. એ ભગવાન્થી પ્રથમ બ્રહ્માજી થયા એમના પછી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દેવો થયા. પ્રલય પછી વ્યવધાન ન રહે ત્યારે કેમ ન જાણે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ વખતે એટલે ભગવાન્ બધું સમેટીને એને સ્વરૂપમાં લઈને જ્યારે પોઢે છે ત્યારે જ્ઞાનની સામગ્રી કાંઈ રહેતી નથી. પહેલાં તો જાણનાર ન હોય, જ્ઞાન કરાવનાર ઈન્દ્રિયો ન હોય, ઈન્દ્રિયના વિષય કે એનો વ્યાપાર પણ ન હોય, સદસદાત્મક મન પણ ન હોય. મનને ઉભયરૂપ કહ્યું છે એટલે સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ. માત્ર, સ્વર વગેરેનું નિયમન કરનાર સત્વ ગુણનો પ્રેરક કાળનો વેગ પણ જે જ્ઞાનનો ઉત્પાદક છે તે પણ ન હોય, વેદ પુરાણ આદિ પણ ત્યારે નથી હોતાં. જ્યારે ભગવાન્ બધું સ્વરૂપમાં લઈને સૂએ છે ત્યારે જ્ઞાનની કંઈ પણ સામગ્રી ન હોવાથી જ્ઞાન થતું નથી. કદાચિત્ ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય તો તે તેટલું જ જણાવનાર હોય છે પરન્તુ ભગવાનના બધા ખાસ ગુણો જણાવતો નથી. અવતાર સમયમાં તો મર્યાદાવાદી દેહને આનન્દમય માને છે. જીવના સાક્ષાત્કારમાં તો ભગવાનના વૈભવનું સારી રીતે જ્ઞાન થતું નથી. એ યોગ જ ધર્મથી થાય છે. સ્વપ્ન જેવું થાય છે. એમાં વસ્તુનું નિયમન થઈ શકતું નથી. અનુભવ જાત-જાતનો થતો હોવાથી પ્રમાણ કહેવાથી તો સન્દેહ વિનાનું જ્ઞાન થતું નથી. આમ સૃષ્ટિ પડદારૂપ હોવાથી સૃષ્ટિ મોજૂદ હોય ત્યારે, અથવા જ્ઞાનની જરાપણ સાધન સામગ્રી ન હોવાથી પ્રલય વખતે પણ ભગવાનને જાણી શકે એવો કોઈ હોતો જ નથી. જ્ઞાનની પ્રશંસા તો જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવામાટે છે. આ પ્રશંસા હરકોઈ પ્રકારે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય તે માટે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે કે જેનાથી શુદ્ધ થઈ જીવ ભગવાનનું ભજન કરે એવો ભાવ છે ।।૨૪।।

જ્ઞાનમાર્ગો ભ્રાન્તિમૂલસ્તતઃ કૃષ્ણં ભજેદ્બુધઃ।
પ્રવર્તકં જ્ઞાનકાણ્ડં ચિત્તશુદ્ધ્યૈ યતો ભવેત્।।કા.૧૧।।

ભ્રાન્તિને લઈને હું ભગવાનને જાણું છું એમ જીવ કહે છે પણ ખરી રીતે તો જ્ઞાનના માર્ગનું મૂલ ભ્રાન્તિ છે. વેદમાં જ્ઞાનકાંડ છે તે માત્ર ચિત્તની શુદ્ધિ કરાવે છે. એ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર

કરાવતો નથી તેથી ડાહ્યા માણસે શ્રીકૃષ્ણને ભજવા (તેમની સેવા કરવી) એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. તેથી જ્ઞાન મેળવવાની ખટપટમાં ન પડતાં શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું ।।૨૪-૧૧।।

એમ જ્ઞાનમાર્ગનું પ્રયોજન પણ ભગવાનનું ભજન (સેવા) કરાવવામાં છે એમ જણાવીને, બીજા જે વાદીઓ ભગવાનનું ભજન સહન કરી શકતા નથી અને જેઓ શાસ્ત્રનો ખોટો અર્થ કરે છે તેમના મતને નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી બે શ્લોકથી ખોટા સાબિત કરે છેઃ

જેઓ અસત્ (ઘડા વગેરે) નો જન્મ, સત્ (આત્મા) નો નાશ, આત્મામાં ભેદ અને કર્મનાં ફલને સત્ય માને છે તેઓ આરોપોથી-ગૂંચવાડા ઊભા કરી સમજાવે છે. પુરુષ (નારાયણ) ત્રણ ગુણવાળા છે એવો ભેદ અજ્ઞાનથી કરેલો છે તેથી તે અજ્ઞાન તેનાથી પર અને જ્ઞાનૈકઘન આપમાં પ્રવર્તતું (હોઈ શકતું) નથી ।।૨૫।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવદ્‌ભજનના વિરોધીઓ બે જાતના છે તેમાં એક અર્ધ વૈનાશિક છે જ્યારે બીજા સર્વ વૈનાશિક (વૈનાશિક=બૌદ્ધના જેવા નિરીશ્વરવાદી.) છે. એમાં અર્ધ વૈનાશિકનું પ્રથમ નિરાકરણ કરે છે. એ ચાર પ્રકારના છે. ૧. નૈયાયિક ૨. વૈશેષિક ૩. મીમાંસક અને ૪. સાંખ્યના એકદેશીઓ. શ્રુતિઓ જાણે કે તેમની મશ્કરી કરતી હોય તેમ પોતાનો મત જણાવે છે.

૧. તે પૈકી નૈયાયિકો અસત્ જ ઘડા વગેરેનો જન્મ થાય છે એમ કહે છે એટલે અસત્ (ન હતો તેવા) નો જ પછી જન્મ થતાં સત્ થાય છે આ સમ્ભવતું નથી. સત્તા અને સમ્બન્ધ નિત્ય છે* ત્યારે ઘડો અસત્ કેમ હોય? કારણ કે સત્પણું અને અસત્પણું પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. વળી અસત્પણું જાતિ છે અને ઘડાનો તેમાં સમવાય છે એમ પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી કે જેથી કાલની વ્યવસ્થાવડે ઘડો (સત્પણું અને અસત્પણું) બન્ને પ્રાપ્ત કરે. તેથી માત્ર ઘડો દેખાતો નહિ હોવાથી તેને અસત્ કહેનારા નૈયાયિકો ભ્રાન્ત જ છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો ભક્તિમાર્ગ ખોટો ઠરે, ભગવાનની કૃપા વગેરે નિત્ય હોવાથી, (ભગવાનના) ભજનથી તેમની કૃપા ન થાય; ઈચ્છા વગેરે પણ નિત્ય હોવાથી, ઈચ્છાને લીધે અવતાર ન થાય; અને પરમાનન્દ (એક પ્રકારનું) સુખ હોઈ અનિત્ય હોવાથી, ભગવાન્ આનન્દથી ભરપૂર ન હોય. તેથી આ (નૈયાયિકોનો) મત ખોટો ઠરાવવામાં આવે છે.

વિશેષ : સત્ હોવું તે સત્તા. સત્તાનો ઘડા સાથે સમ્બન્ધ અને તે (ઘડા) સત્તા-આ બન્ને નિત્યછે. તેથી ઘડો અસત્ ન હોઈ શકે, કારણ કે સત્પણું અને અસત્પણું પરસ્પર વિરુદ્ધછે.

૨. વૈશેષિકો વગેરે તો સત્‌નો નાશ થાય છે એમ કહે છે. સત્ દેહ જ છે પછી મરણ પામે છે. આમ હોવાથી, (મરણ) પછી તેના પરલોકની ચિન્તા કરવી નહિ કારણ કે ‘દેવદત્ત’ શબ્દથી

જણાવેલો (અર્થ) દેહ જ છે. દેવોને નહિ માનનારાઓનો આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. ભોગની વ્યવસ્થા તો તે જુદાં-જુદાં પ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ તેવા જ (જુદા-જુદા પ્રકારનો ભોગ કરનારાં) હોય છે (એમ તેઓ કહે છે) આ મત પ્રમાણે તો જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે બધા માર્ગોની તિલાંજલી થઈ જાય છે તેથી આ મત ખોટો ઠરાવવો જોઈએ. સંઘાતમાંથી ઈન્દ્રિય સહિત જીવ ઊડીને ઊંચો જાય છે. **''ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ''** ઈત્યાદિ વાક્યો એના ટેકારૂપ છે. બ્રહ્મજ્ઞને એવો અનુભવ પણ થાય છે. લોકમાં પૂર્વજન્મની વાતને જાણનાર પણ દેખાય છે. જો એમ ન હોય તો એમનો અહિંસા આદિ વ્યર્થ જાય છે. વળી જ્યોતિઃ શાસ્ત્રના પ્રામાણ્યથી સંવાદી એવો પરલોકમાં જવારૂપ મત એની દૃષ્ટિથી વ્યર્થ થાય છે. અર્થનો આશ્રય આત્મા છે એમ શ્રુતિ કહે છે. એ અર્થ નિત્ય-સિદ્ધ છે તેને આધિદૈવિક કહો કે દેવતારૂપ કહો એ દેવદત્ત શબ્દથી ઓળખાય છે. આ વાત કર્મનો નિર્ણય કર્યો છે ત્યાં બ્રહ્મસૂત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી છે. વળી નામકરણ સંસ્કાર શાસ્ત્રીય હોવાથી તે (દેહ) માં રહેલા જીવનો જ કરવામાં આવે છે, પરન્તુ દેહ જેનો ખાસ ગુણ છે તેવા જીવનો કરવામાં આવતો નથી; કારણ કે (નામ) શાસ્ત્રીય છે અને કેશ વગેરે અથવા વસ્ત્રો વગેરેની જેમ દેહ પણ માત્ર તે સમયે જીવની સાથે હોય છે તેથી પરલોકની બીજી રીતે સિદ્ધિ થતી નહિ હોવાથી, જીવ અથવા મુખ્ય સંઘાત (સૂક્ષ્મ દેહ) નું મરણ થતું નથી. આત્મા અથવા સૂક્ષ્મ દેહનું મરણ થતું ન હોવાથી પહેલાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થાય છે.

૩. મીમાંસકો વગેરે આત્માઓ એટલે જીવો (ભગવાન્‌થી) જુદા છે એમ માને છે અથવા **'આત્મનિ'** એટલે યજ્ઞ વગેરે રૂપ ઈશ્વર (જુદા છે એમ માને છે) તેમ ઈશ્વર કર્મરૂપ હોય તો ઈશ્વર એક છે એ મત ખોટો ઠરે. ઈશ્વર એક છે તે મત ખોટો થતો ન હોય તો કર્તું, અકર્તું, અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ (કરવાની, ન કરવાની અને કરેલું ફેરવી નાખવાની શક્તિવાળો) એક ઈશ્વર હોય તો વૈષમ્ય (પક્ષપાત) અને નૈઘૃણ્ય (નિર્દયતા) ના દોષો તેમને કેમ ન લાગે? તેથી કર્મ સિવાયનો જુદો ઈશ્વર છે જ નહિ અને તે (ઈશ્વર) અનેક છે તેથી દરેકે પોતાને માટે મુકરર કરેલું કર્મ જ કરવું જોઈએ એમ તેઓ (મીમાંસકો) માને છે. તેમનો મત પણ ખોટો ઠરાવવો જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો ઈશ્વર જ ન હોવાથી ભક્ત ધ્યાન કોનું ધરે? તેઓ પણ આરોપને લીધે જ તે પ્રમાણે માને છે, કારણ કે કર્મ કરનારાઓ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે પરન્તુ ફલ આપે છે કોણ તે (દાતા) ને જોતા નથી. ફલ બીજાને અધીન હોય તો ફલ આપનારની અવશ્ય જરૂર રહે છે કારણ કે સાક્ષાત્ ફલ ઉત્પન્ન ન થાય તેવા રાજામાટે ગઢ બનાવવો વગેરે કાર્યોમાં એ પ્રમાણે (ફલ આપનાર બીજો છે એમ) જોવામાં આવે છે. જેમ રાંધવાની ક્રિયા ભાત તૈયાર

કરે છે તેમ યજ્ઞ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી દેતો નથી કે જેથી ઈશ્વરની જરૂર ન રહે. લોકરૂપ સ્વર્ગ પણ બ્રહ્માંડના અધિપતિને અધીન છે. સુખનાં સાધનો પણ એમને અધીન છે. એમ ન હોય તો યજ્ઞ કરવામાં આવે કે તરત જ સ્વર્ગ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? તેથી ઈશ્વર છે એમ અવશ્ય કબૂલ કરવું પડે છે. ત્યારે મહારાજાની જેમ એક જ ઈશ્વરથી કાર્ય સરતું હોવાથી દરેક કર્મનો જુદો ઈશ્વર ધારવો એ વ્યર્થ છે કારણ કે એ ગૂંચવાડો ઊભો કરનારું છે. **'આત્મનિ'** શબ્દમાં એકવચન યોજેલું હોવાથી અને ચાલુ વિષયમાં જીવોનું જુદા-જુદા હોવાપણું ઉપયોગી નહિ હોવાથી, જીવો જુદા-જુદા છે એમ કહેવું તો અહીં ઈચ્છેલું નથી એ જણાય છે.

જીવો જુદા-જુદા હોય એ તો ઊલટું ભક્તિ સિદ્ધ કરનાર છે, પરન્તુ તેમાં બાધક નથી. એ (જીવો જુદા-જુદા છે તે) મત પણ અનેક રીતે ખોટો સિદ્ધ કર્યો જ છે અને આગળ કરવામાં આવશે.

યોગેન સાધિતો યોર્થઃ સ નિત્યો હિ નિગદ્યતે।
વૈદિકેનાપ્યક્ષયાત્મા લોકઃ સ્યાન્નિત્યકર્મણા।।

૪. ''જે પદાર્થ યોગથી પ્રાપ્ત થયેલો છે તે નિત્ય કહેવાય છે. વૈદિક નિત્ય કર્મથી પણ અક્ષરરૂપ લોક પ્રાપ્ત થાય છે'' એમ બીજા સાંખ્યના એક વિભાગવાળા અને યોગીઓ **વિપણં** વિપણ-કર્મના ફલને નિત્ય માને છે. પોતાથી પ્રાપ્ત થતા ફલથી જ કાર્ય પાર પડતું હોવાથી એ મત પ્રમાણે પણ ઈશ્વરનું પ્રયોજન નથી તેથી તે મત પણ ખોટો ઠરાવવો જોઈએ, કારણ કે આરોપને લીધે જ એટલે પ્રશંસા જાણાવનારા શબ્દોમાં સત્યપણાનો આરોપ કરનારી બુદ્ધિથી જ એ મત સમ્ભવે છે. **''અપામ સોમમમૃતા અભૂમ''** ''અમે સોમ પીધો અને અમર થયા'' એવું સોમની પ્રશંસાનું વાક્ય છે. **''અક્ષય્યં હ વૈ ચાતુર્માસ્યયાજિનઃ સુકૃતં ભવતિ''** ''ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરનારનું સુકૃત ખરેખર ક્ષયરહિત છે'' એવી તો સુકૃતની પ્રશંસા છે તેથી આ સિદ્ધાન્તો ભ્રમવાળા હોવાથી, આ વાક્યને અનુસરીને પહેલાં કહેલા સિદ્ધાન્તો દોષવાળા હોવાની શંકા કરવી નહિ એવો ભાવ છે. ''તમે કહેલા નિયમ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગની પણ સંગતિ થતી નથી, કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં વિષ્ણુ, શિવજી અથવા બ્રહ્માજી ની સેવા કરવામાં આવે છે. આ દેવો ગુણના અભિમાનવાળા છે, દરેક (ગુણનું) મુકરર કરેલું કાર્ય કરનારા છે અને પોતાના ભક્તમાટે પોત-પોતાને અધીન હોય તેવું જ કાર્ય કરે છે તેથી ત્રણ ગુણવાળા આ બ્રહ્માંડના અભિમાનવાળા પુરુષ નારાયણ સત્વ, રજસ્ અને તમોગુણ થી જુદા-જુદા થઈ, ઉપાધિના ભેદને લીધે અથવા જીવના ભેદને લીધે સ્થિતિ વગેરે કરે છે તેથી એ અલ્પ ફલ આપનાર હોવાથી ભક્તિમાર્ગથી પણ શું વળવાનું? વળી એ નારાયણ પણ સગુણ હોઈ તિરોહિત થયેલા

આનન્દવાળા હોવાથી રાજાના સેવકની જેમ એને એકબીજાનું ધ્યાન કરવાની જરૂર રહે છે અને એ પ્રમાણે લોકમાં તથા પુરાણમાં જોવામાં આવે છે એવો જે સ્માર્તનો મત છે તે પણ ખોટો ઠરાવવો જોઈએ, કારણ કે એમ કરવામાં ન આવે તો પહેલાં કહેલો માર્ગ સાબિત ન થાય. ''પુરુષ ત્રણ ગુણવાળા છે'' એવો (ભજન કરવા યોગ્ય) ભગવાન્‌માં જે ભેદ (ગણવામાં આવે છે) તે પણ જેમના અજ્ઞાનથી કરેલો છે એટલે ભગવાનના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ થાય છે. **સ્માર્ત=સ્મ** એટલે પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે, 'આર્ત' એટલે દુઃખી હોય તે 'સ્માર્ત' શબ્દથી ઓળખાય છે. તેઓ જેને ભજન કરવા યોગ્ય કહે છે તે તો ભગવાનની એક વિભૂતિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં જણાવેલ ભગવાન્ તો એટલા જ નથી, પરન્તુ તે પુરુષોત્તમ છે એમ ઘણા પ્રકારે જણાવેલું છે. ''ભજન કરવા યોગ્ય પુરુષોત્તમ છે એવા મત પ્રમાણે પણ જો જગતનું મૂલ બનેલ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન હોય તો એ દોષ એ જ સ્થિતિમાં રહે છે; તેથી જ કેટલાક વાદીઓ ''આશ્રયપણું અને વિષયપણાના સમ્બન્ધવાળું, વિભાગ વિનાનું કેવલ જ્ઞાનજ બ્રહ્મ-ભગવાન્‌માં આવે કેમકે એના ઉપાદાનકારણરૂપ ભગવાન્ છો; જીવને જો ભગવાન્ માનો તો કામક્રોધાદિ જીવદોષો ભગવાન્‌માં આવે એ બન્ને દોષના પરિહારને હવે કહે છેઃ

(ઘાસના તણખલાથી આરમ્ભી મહત્તત્વ સુધી જીવોના સમૂહો છે. તેમાં મનુષ્ય મધ્યમાં છે.) મનુષ્ય સુધી અસત્ ત્રણ ગુણવાળું મન સત્ હોય તેવું આપમાં ભાસે છે. આત્મવેત્તા જ્ઞાનીઓ આ સમગ્ર જગતને આત્મ (બ્રહ્મ) પણાથી સત્ (બધું બ્રહ્મ) છે એમ જાણે છે કારણ કે સુવર્ણના વિકારો (કડાં, કુંડલ, હાર) ને તે સોનાના બનેલા હોવાથી (લોકો) છોડતા નથી. આ જગતને આપે બનાવેલું છે અને પછી આપે તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે તેમ આત્મા (બ્રહ્મ) તરીકે નિર્ધાર થયેલો છે ।।૨૬।।

શ્રીસુબોધિનીજી : પહેલાં તો (બ્રહ્મ) જીવ થતાં એને જે દૂષણો થતાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે તેનું ખંડન કરવામાં આવે છે. એ દોષો મનના જ છે, પરન્તુ જીવના નથી; અને એ મન ચોક્કસપણાથી નિરૂપણ થઈ ન શકે તેવું હોવાથી અસત્ જ છે કારણ કે **''નાસદાસીન્નો સદાસીત્''** ''અસત્ ન હતું, સત્ ન હતું'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મનની એવી સદસદ્રૂપ (સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ) સ્થિતિ છે. એમાં પણ એ સ્વભાવથી અસત્ છે (કારણ કે ન હોય તેવા પદાર્થનો તે વિચાર કરે છે) અને સત્પણું તો અકસ્માતથી થાય છે એમ શ્રુતિ વગેરેથી જણાય છે તેથી ''સત્ હોય તેવું'' એમ ઉપમાથી (ઈવ વાપરી) તેનું વર્ણન કરેલું છે. એ સદસત્ હોવાનું કારણ કહે છે કે એ ત્રણ ગુણથી વીંટાયેલું છે. એમાં સત્વાંશમાં સત્તાનો સમ્ભવ છે, બીજા બે અંશમાં સત્વ નથી એનામાં પ્રકાશ જીવથી નથી પણ આપનાથી જ એ પ્રકાશે છે. મનને વશ બધા છે,

મન કોઈને વશ થતું નથી. એ ભયંકર દેવ છે. તેજસ્વીથી પણ તે વધારે તેજસ્વી છે. એમ શ્રુતિ એના માહાત્મ્યને કહે છે. એ માહાત્મ્ય જીવના આશ્રય કરનારને સમ્ભવે નહિ! ત્યાં કહે છે કે એ ભગવદાશ્રયથી એનું માહાત્મ્ય ભલે હોય પણ એના દોષનો સમ્બન્ધ તો થવો જોઈએ. મનુષ્ય પર્યન્તમાં ભમતા એ મનનો સ્વભાવ છે. એ ઘાસના તણખલાથી લઈ મહત્તત્વ સુધી જીવો છે તેમાં મનુષ્ય વચમાં છે. મન તો ભગવાને બધાને માટે કર્યું છે તે સર્વમાં ભમે છે. એ જેવી રીતે બધામાં ફરી શકે તેવું સામર્થ્ય અથવા અંશના ભેદ એમાં કલ્પવાં જોઈએ. ઉત્પત્તિમાં એ એક છે એમ કહ્યું છે. એમાં મનુષ્ય પર્યન્તમાં ફરે છે ત્યાં સુધી એ અસત્ છે છતાં સત્ હોય તેવું ભાસે છે. આગળ ક્યાંક સત્ જેવું તો ક્યાંક અસત્ જેવું ભાસે છે તેથી કામ આદિ દોષો મનોમૂલક હોવાથી અને મનના એ દોષ સ્વાભાવિક ન હોવાથી એના દોષથી ભગવાન્માં એ દોષ આવતો નથી. બીજા દોષનો પરિહાર કરે છે. આત્માને જાણનારા સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા છે. તેઓ આ બધાને એટલે આખા જગતને, ભ્રમવાળી દૃષ્ટિથી એ જુદા-જુદા પ્રકારે ભાસતું હોવા છતાં, આત્મા તરીકે જ એટલે એ સત્ જ છે એમ જાણે છે, ''બધું બ્રહ્મ છે'' એમ જ તેઓ જાણે છે. અહીં મનના દોષનું પણ ખંડન થયેલું છે. જેમ જાદુગરની એક વસ્તુ બતાવી તેને બીજી વસ્તુમાં ફેરવી નાખવાની શક્તિગુણ છે પણ દોષ ગણાતો નથી તેમ મન પણ કામ વગેરે દેખાડે છે એ ગુણ જ છે, કારણ કે આનન્દમાટે જ એ એમ દેખાડે છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ બ્રહ્મ જ છે. **આત્મવિદ્** કહેવાથી એનું જ્ઞાન આત્મપર્યવસાયી છે, આત્મા તો ખરેખરો સત્ય છે. તે જ જો સર્વ થાય તો અસત્યની શંકા જ કેમ કરી શકાય? તો પણ એમ કહેવામાં યુક્તિ કહેવી જોઈએ. એ એજ કે સ્વરૂપથી સુવર્ણ છે અને કડાં, કુંડળ એના વિકાર હોવાથી સુવર્ણનો ગ્રાહક એના વિકારને સુવર્ણ હોવાથી છોડતો નથી. એમાં કારણ એ જ કે એ વિકાર નામથી બોલાય છે પણ એ સુવર્ણ છે. ત્યાં શંકા કરે છે દાગીના સુવર્ણથી થાય છે એટલે એમાં રેણ વગેરે વિજાતીય આવે તેને પણ સુવર્ણ માનીને વાણિયો લે છે, આ જગત્ તો જડમાંથી બને છે તેમાં જીવ વગેરે સામગ્રી છે તેને ભગવાન્ કેમ કહી શકાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જગત્ પણ ભગવત્કૃત છે તેમાં પોતે પાછળથી પ્રવેશ કરે છે. **''સ આત્માનં સ્વયમકુરુત। તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્''** એ શ્રુતિ પ્રમાણે જગત્ ભગવાને પોતે જ બનાવેલું અને પોતાનું (આત્માનું) જ બનાવેલું છે અને ''તેને બનાવીને પછી તેમાં જ પ્રવેશ કર્યો'' એમ શ્રુતિનું કથન છે. તેથી સામગ્રી પણ ભગવાન્ છે. તેથી આ જગત્ આત્મારૂપ જ છે. જ્યારે સર્વ બ્રહ્મ છે; ત્યારે કોનો દોષ અને એ દોષ કોને લાગે? તેથી બીજા મતમાં દોષો દોષરૂપ ભલે હો, બ્રહ્મવાદમાં તો સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે તેથી અહીં કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી ।।૨૬।।

જીવાનાં બ્રહ્મરૂપત્વાદ્ દોષા અપિ ચ માનસાઃ।
જગચ્ચ સકલં બ્રહ્મ તતો દોષઃ કથં હરૌ।।કા.૧૩।।

જીવો બ્રહ્મરૂપ છે તેથી અને સર્વ જગત્ તથા મન ના દોષો પણ બ્રહ્મ છે તેથી હરિમાં દોષ કેવી રીતે હોય? ।।૨૬-૧૩।।

એ પ્રમાણે ભગવાન્‌માં દોષો નથી એમ જણાવીને ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્ દોષ વિનાના છે એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન્‌માં દોષ નથી એમ *ફલથી જણાવી ભક્તોમાં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરે છેઃ

વિશેષ : બીજાઓ (ભક્તો) ને પણ ભગવાન્ મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપી ફલ આપનાર હોવાથી પોતે દોષરહિત જ છે એવો ભાવ છે.

હે ભગવન્! જે લોકો એમ સમજે છે કે આપ સમસ્ત પ્રાણીઓ તથા પદાર્થો માં બિરાજી રહ્યા છો અને સર્વાત્માભાવથી આપની સેવા કરે છે તેઓ જ મૃત્યુના સિરની અવગણના કરીને તેનું પગથી આક્રમણ કરે છે. તે (પ્રસિદ્ધ) દેવોને પણ આપ વાણીથી પશુઓની જેમ બાંધો છો. આપના ઉપર પ્રેમ રાખનારા ભક્તો ખરેખર (જગત્‌ને) પવિત્ર કરે છે પણ આપથી વિમુખ લોકો પવિત્ર કરતા નથી ।।૨૭।।

શ્રીસુબોધિનીજી : જેઓ આપની સેવા કરે છે તેઓ જ મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને આગળ જાય છે. એમાં પણ એ અજ્ઞાનથી એમ કરતા નથી પણ મૃત્યુને જાણી એની અવગણના કરીને એના મસ્તક ઉપર પગ ધરે છે. આથી ભગવાન્ આપે એની વાત બાજુ પર રહી, માત્ર સેવા કરવાથી ભક્તો મૃત્યુને જીતી લે છે એમ કહ્યું. દુઃખ દૂર થાય અને સુખ મળે એ બે વાત સર્વને પ્રિય છે. એમાં સુખ તો ભગવાન્‌માં જ છે. એ આપે તો જ મળે, બીજી રીતે સુખ મળવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. દુઃખની હાનિ પણ ભગવત્સેવાથી જ થાય છે, બીજી રીતે દુઃખ મટતું નથી એ જ કહે છે. દુઃખની અવધિ મૃત્યુ છે. એ મૃત્યુ કર્મ અનુસાર પ્રાણીઓને દુઃખ આપે છે. બધાં કરતાં દુઃખ આપનારનો તિરસ્કાર અને તેનું માથું ભાંગી નાખવા રૂપ અતિક્રમ અત્યન્ત દુઃખદાયક છે. એનાથી તો મૃત્યુના માથામાં પીડા થાય છે તેથી તે વધારે દુઃખ આપે છે. તે મૃત્યુ પણ જો ભક્તને ભજન કરવામાં સાધનરૂપ થાય તો એને દુઃખ ક્યાંથી હોય? મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ ધરવાની વાત ધ્રુવજીની કથામાં સ્પષ્ટ છે. જેઓ નિરન્તર ભગવાનની સેવા કરે છે તેમની વૈકુંઠમાં પણ સેવામાટે અપેક્ષા રહે છે તેથી એનો દેહ ચાલુ સેવા છોડી સેવોપયોગી દેહને ધારણ કરે તેટલો વખત સેવામાં વિલમ્બ થાય અથવા સેવાનો સંસ્કાર લુપ્ત થાય તેથી એ જ શરીરથી એ જલ્દી સેવામાટે વૈકુંઠમાં જાય છે ત્યારે વચમાં મૃત્યુ

પ્રતિબન્ધ કરે તો એને જોઈને એનો ભય ન રાખતાં એનો તિરસ્કાર કરી વૈકુંઠ ઉપર ચડવામાં નિસરણી હોય એમ એના માથા ઉપર પાદપ્રહાર કરીને આગળ જાય છે. અહીં મોટાં સાહસ મૃત્યુના મસ્તકરૂપ છે તે સાહસ કરવાં એ જ મૃત્યુના માથા ઉપર પગ દેવા જેવું છે. આ તો આધિભૌતિક વ્યવસ્થા કહી, આધ્યાત્મિકમાં તો દેહ, એના ધર્મો-વૈદિક ધર્મો એ બધાને ઓળંગીને વિરુદ્ધ આચરણ કરીને પણ તેઓ ભગવાનની સેવા કરે છે. સેવાનો પ્રકાર કહે છે કે એ બધાં પ્રાણીઓને ભગવાનને રહેવાના સ્થાનરૂપ સમજીને સેવા કરે છે તેથી બહિર્મુખ સેવાને લાયક નથી એ કહેવાઈ ગયું. સર્વત્ર ભગવાન્ છે એમ જાણી કોઈનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે સેવા કરે છે. **‘‘સર્વં તદ્ધિષ્ણ્યમીક્ષધ્વમ્’’** ‘‘સર્વને ભગવાનનાં સ્થાન તરીકે જુઓ. એ પ્રમાણે ભગવાન્ તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે’’ (શ્રીભાગવત ૬।૪।૧૩) એ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે માનનારા ભક્તો છે. આવી રીતે ભગવાનનું દર્શન કરવું એ ભગવાનને પ્રસન્ન કરનાર છે. એમ ન જાણે અને મૂર્તિમાં સેવા કરે છે તેને દોષ લાગે છે તેથી **‘‘કુરુતેર્ચાવિડમ્બનમ્’’ ‘‘ભસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ’’** ‘‘પૂજાની હાંસી કરે છે’’ ‘‘તે રાખમાં જ હોમ કરે છે’’ (શ્રીભાગવત ૩।૨૯।૨૧-૨૨) ઈત્યાદિથી એવાની નિન્દા કરી છે. ‘તવ’ ‘આપના’ શબ્દથી એમ કહ્યું છે કે આપના સમ્બન્ધવાળા કોઈ પણ પદાર્થને તે સેવે છે. પરન્તુ એમાં સર્વાત્મભાવની જરૂર છે. **‘‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઈહ નાનેવ પશ્યતિ’’** ‘‘જે અહીં જુદા-જુદા જેવું જુએ છે તે મૃત્યુના પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે’’ એમ ભેદ જોવામાં આવે ત્યારે જ મૃત્યુનું પરાક્રમ ચાલે છે એમ કહેલું છે. ત્રણેય પ્રકારનાં મૃત્યુનાં મસ્તકોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે ત્યારે દોષ કેમ ન લાગે? અથવા ધર્મનું રક્ષણ કરનાર તેમને (મૃત્યુઓને) ક્રોધ કેમ ન થાય? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ દેવોને તો આપ પશુની જેમ બાંધો છો. પોતાના સ્વામી મૃત્યુ જેવા શ્રેષ્ઠ દેવને બાંધી રાખે તો એના સેવકો મૃત્યુને ન ગણે એમાં એને શંકા શાની હોય? વળી ભગવાન્ બધાને વાણીથી બાંધે છે. ભગવાનના સેવકો એમને હાથથી બાંધે છે. જેમ રાજા હુકમ કરે છે અને એ હુકમથી સિપાઈઓ બાંધે છે તેથી એનો અતિક્રમ કરવાનો તો અભ્યાસ હોય છે એની અવગણનામાં સેવકને ભય લાગતો નથી એ પણ પશુની જેમ બાંધે છે, ગાડામાં જેમ બળદને જોડીને બાંધી દે છે એ સેવકનું તો કામ જ છે તેમ મૃત્યુ વગેરે દેવોને પણ ભક્તો સેવામાં જોડી દે છે. એ પણ ભગવાનની સેવા કરી કૃતાર્થ થાય છે તેથી એના મનને પણ ક્લેશ થતો નથી. આથી ભગવત્સેવકનો દેવો કરતાં પણ ઉત્કર્ષ કહ્યો. તો પણ જો સેવક મર્યાદા ન રાખે તો લોકમાં તેની નિન્દા થાય અને એને દોષ પણ લાગે એમ શંકા થાય તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ ભક્તો આપનું સૌહૃદ કરનાર હોવાથી એ તો જગત્ને પવિત્ર કરે છે. આપથી

વિમુખ રહીને તપ કરનાર કે બીજા ધર્મ કરનાર બીજાને તો શું પણ પોતાની જાતને પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી. શુદ્ધિ એક તો દોષને દૂર કરનારી અને બીજી ગુણ ઉત્પન્ન કરનારી એમ બે જાતની હોય છે એમાં ગુણોની અવધિ ભગવાનની સેવામાં છે : **''યસ્યાસ્તિ ભક્તિર્ભગવત્યકિંચના સર્વૈર્ગુણૈસ્તત્ર સમાસતે સુરાઃ''** ''ભગવાન્‌માં જેને અનન્ય ભક્તિ છે તેનામાં સર્વ ગુણો સહિત દેવો વાસ કરે છે. એ શ્લોકથી એ વાત કહી છે. દોષની અવધિ ભગવાનની અવજ્ઞા પર્યન્ત છે. **''બ્રહ્મહત્યાસહસ્રસ્ય પાપં શામ્યેત્ કથંચન। ન પુનસ્ત્વય્યવજ્ઞાતે કલ્પ કોટિ શતૈરપિ''** ''હજારો બ્રહ્મહત્યાઓનું પાપ તો કદાચ મહામુશ્કેલીએ દૂર કરી શકાય પરન્તુ આપની અવજ્ઞા કરવામાં આવે તે પાપ કરોડો કલ્પોના સેંકડાઓથી પણ મટતું નથી'' એ વાત આ શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી જેઓ ગુણી હોય અને તે જ ગુણોના અંશથી જેમણે દોષો અને દોષ જેવા જણાતા (આચારો) ને મટાડેલા છે તેઓ જ બીજાના દોષોને દૂર કરી તેમનામાં ગુણો લાવવાને શક્તિમાન હોય છે પરન્તુ જેઓ ખુદ દોષપૂર્ણ છે અને તે દોષના અંશોથી જેમના સર્વ ગુણ જતા રહેલા છે તેવા બીજાની શુદ્ધિ કરવા શક્તિમાન હોતા નથી. 'ખલુ' 'ખરેખર' શબ્દથી આ વિષયનું પ્રમાણ કહેલું છે ।।૨૭।।

સર્વથા સર્વતઃ શુદ્ધા ભક્તા એવ ન ચાપરે।
અતઃશુદ્ધિમભીપ્સદ્‌ભિઃ સેવ્યા ભક્તા ન ચાપરે।।કા.૧૪।।

સર્વ પ્રકારે અને પૂર્ણપણે ભક્તો જ શુદ્ધ છે, બીજા શુદ્ધ નથી; માટે પોતાની શુદ્ધિની ઈચ્છા રાખનારે ભક્તોની સેવા કરવી, બીજાની નહિ ।।૨૭-૧૪।।

એ પ્રમાણે ભજનીય ભગવાન્ અને ભક્તો માં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરી ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત દઢ કર્યો છતાં પણ દેખાતા દોષને લીધે કોઈ ભજન (સેવા) ન કરે એવી શંકા કરી તેનું નિરાકરણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ

હે પ્રભો! આપને ઈન્દ્રિયો (સર્વથા) નથી પણ આપનું સ્વરૂપ જ સર્વ સમર્થ સ્વયંપ્રકાશ છે. બધા કારકોની બધી શક્તિઓને સદા આપ જ ધારણ કરો છો તેથી કોઈ કામ કરવાને માટે આપને ઈન્દ્રિયોની જરૂર નથી. જેવી રીતે ખંડિયા રાજાઓ પોત-પોતાની પ્રજા પાસેથી કર ઉઘરાવી પોતાના સમ્રાટને ભરણું ભરે છે તેવી જ રીતે દેવો માયાને અધીન રહી બલિ લે છે અને શેષ પોતે ખાય છે. વિશ્વના રચયિતા બ્રહ્માજી વગેરે, રાજાઓ જેમ સમ્રાટની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે તેમ, આપની બીકથી આપે જેમની જ્યાં જે કાર્ય કરવાને માટે નિમણૂક કરી હોય તેઓ ત્યાં તે કાર્ય કરતા રહે છે ।।૨૮।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાન્ અવતાર ધરે ત્યારે ઈન્દ્રિયવાળા દેખાય છે. એ ઈન્દ્રિયો બીજાને માટે હોય એમ તો ન કહેવાય. એમ હોય તો અધર્મ થાય એટલું જ નહિ પણ કાર્યમાં પણ બાધ આવે. મુક્ત જીવોની ઈન્દ્રિયો ભગવાન્‌માં દેખાય છે એમ પણ ન કહેવાય કેમકે **''વાંમનસિ સમ્પદ્યતે''** ''વાણી મનમાં મળી જાય છે'' ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ જ એનો લય થયાનું કહે છે. **''વાગગ્નિરભવત્''** 'વાણી અગ્નિ થઈ' ઈત્યાદિ એના આધિદૈવિક ભાવને કહે છે. તેથી અવૈદિક જ આવો સિદ્ધાન્ત સંભાળી શકે. માટે ઈશ્વરની ઈન્દ્રિયો પોત-પોતાનું કાર્ય કરનારી અને નિત્ય છે અથવા જીવોની તે ઈન્દ્રિયો સર્વ પ્રકારે તેમના પ્રારબ્ધે કરેલી છે, (અને) ભગવાનની ઈન્દ્રિયો ભગવાન્‌માટે જ કરેલી અને દરેક કાર્ય કરવામાટે મુકરર કરેલી છે એમ માનવું જોઈએ. તેથી તે ઈન્દ્રિયો સાથે ભગવાનને સ્વાભાવિક અથવા અધ્યાસથી થયેલો સમ્બન્ધ છે એમ કહેવું જોઈએ તેથી તે ઈન્દ્રિયોદ્વારા ભગવાન્‌માં દોષ આવવાનું સમ્ભવે છે એવી શંકા થાય તેથી ''આપ ઈન્દ્રિયરહિત છો'' એમ કહેલું છે. આપને 'કરણો' એટલે ઈન્દ્રિયો કોઈ પણ રીતે છે જ નહિ એવો અર્થ છે. જો ઈન્દ્રિય ન માનો તો ભગવાન્ સર્વ કાર્ય કરે છે એ કેમ સમ્ભવે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ સ્વરૂપથી જ પ્રકાશનાર છો. એ સ્વરૂપમાં જ એવું સામર્થ્ય છે કે એને કોઈની જરૂર પડતી નથી. એવું સ્વરૂપ ન માનીએ તો ઈન્દ્રિયોમાં સામર્થ્ય ક્યાંથી આવે? મૂળભૂત ઈન્દ્રિયોની કલ્પના કરો તો અદ્વૈતહાનિ થાય. આપ સર્વ કારકની શક્તિને સ્વરૂપવડે જ ધારણ કરો છો. છ કારકની આધારશક્તિઓ છે તે તો શબ્દનો આશ્રય કરનાર છે અને અનિત્ય છે એને જાતિની જેમ નિયત શક્તિવાળી માનો તો એક જ કાર્ય કરશે. એનાથી બીજું કાર્ય નહિ થઈ શકે. જો સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને માનો તો સર્વ કાર્ય થશે, શુદ્ધ બ્રહ્મતા પણ સિદ્ધ રહેશે અને અનેક કારકો કરવાનું વ્યર્થ થાય તેથી કારકોની સર્વ શક્તિઓને સદા ભગવાન્ જ ધારણ કરે છે. ભગવાન્ તે-તે સમયે તે-તે શક્તિઓનું તેમાં સ્થાપના કરે છે એમ માનવું જોઈએ. આમાં અન્યથાનુપપત્તિ પ્રમાણ છે. જો દેવોમાં સ્વતઃ શક્તિઓ હોત તો એ સ્વાધીન હોવા જોઈએ તો એ ભગવાનને બલિ આપી બાકીનું રહેલું પોતે ગ્રહણ ન કરે. ''હે જન્મરહિત! પોત-પોતાના સમયે જ્યાં સુધી અમે આપનામાટે બલિ લાવી'' (શ્રીમદ્ ભાગ. ૩।૫।૪૮) **''યાવદ્‌બલિં તેજ હરામ કાલે''** એ સૃષ્ટિના પ્રસંગના વાક્યમાં દેવોએ તેવી પ્રાર્થના કહેલી છે. વળી તેઓ અજાથી ઘેરાયેલા એટલે પ્રકૃતિએ વશ કરેલા હોવાથી તેઓ સ્વતન્ત્ર કેમ હોઈ શકે? કારણ કે લોકમાં અજા (બકરીઓ) ના રક્ષકો ભરવાડો પણ પોતાના સ્વામીમાટે સેવા કરે છે. અથવા જેમની મિલકત માત્ર બકરીઓ જ છે તેવા આ ઘણા અલ્પ છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયોના સ્વામી (દેવો) ની પણ આ સ્થિતિ છે તો પછી ઈન્દ્રિયોની

શક્તિઓ ઇન્દ્રિયોમાં કેવી રીતે રહે? આ તો નાના દેવોની વાત થઈ, વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર મોટા દેવોની પણ એવી જ દશા છે. આ જમ્બૂદ્વીપમાં નવ ખંડ છે, બીજા દ્વીપોમાં સાત-સાત છે. એમાં એક-એક ખંડનો એક-એક અધિપતિ હોય છે તે પોતાના નિર્વાહને માટે ખંડિયા રાજાઓ સાર્વભૌમની સેવા કરે છે તેમ એક-એક ઇન્દ્રિયનો અધિપતિ સર્વેન્દ્રિય અધિપતિની સેવા કરે છે. એ સાધારણ નથી પણ વિશ્વને બનાવનાર છે. ખંડના અધિપતિઓ કદાચિત્ સ્વતન્ત્ર પણ રહી શકે છે, આ તો કેવળ આપને અધીન જ છે. એ ભગવાનનો મનમાં ભય રાખીને કાર્ય કરે છે. એમ ન હોય તો પોતાને ન ગમતી વસ્તુમાં એ પ્રવૃત્ત ન થાય. **''દુર્ગન્ધે દુષ્ટશબ્દે ચ વિરસે ચ ભયાનકે। ખર સ્પર્શે દુઃખપુંજે વર્તન્તે ખાનિ યદ્ભયાત્''** ''દુર્ગન્ધયુક્ત, કર્ણકટુ અવાજવાળા, બગડી ગયેલા રસવાળા, ભયાનક, કઠણ સ્પર્શવાળા અને દુઃખપૂર્ણ કાર્યમાં જેમના ભયથી ઇન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિ કરે છે'' એ વાક્યમાં એમ કહેલું છે. ભગવાનનો ભય ન હોત તો મલત્યાગ વગેરે લોકમાં નિન્દાયેલ કાર્યનો અધિકાર તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે ગ્રહણ ન જ કરત ।।૨૮।।

સુવર્ણપ્રતિમેવાસૌ સર્વાનન્દમયોધિરાટ્।
સર્વ સેવ્યો નિયન્તા ચ નિર્દુષ્ટઃ સર્વથૈવહિ।।કા.૧૫।।

સુવર્ણની પ્રતિમાના જેવા આ (શ્રીકૃષ્ણ) આનન્દઘન, સાર્વભૌમ રાજા, બધાએ સેવવા યોગ્ય, (બધાને) વશ રાખનારા હર પ્રકારે દોષ વિનાના છે ।।૨૮-૧૫।।

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન થઈ શકે તે માટે (આપમાં) દોષ નથી એમ ધર્મ અને ધર્મીના પ્રકારથી કહી, નીચેના શ્લોકમાં કાર્ય મારફત થતા દોષ પણ ભગવાન્‌માં નથી એમ સિદ્ધ કરેછેઃ

હે નિત્યમુક્ત પ્રભો! આપ માયાતીત છો. છતાં જ્યારે આપને પ્રકૃતિ (માયા) ની સાથે વિહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે ચરાચર જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આપ પરમ-અક્ષરથી પણ ઊંચે બિરાજોછો. કોઈ આપને ઉત્તમ નથીકે કોઈ અધમ નથી; (કોઈ આપને પોતાનું નથી કે કોઈ પરાયું નથી) કારણ કે આપ આકાશની જેમ આશ્રય રહિત શૂન્યની સમાન છો ।।૨૯।।

શ્રીસુબોધિનીજી : અહીં શંકા થાય કે જો ભગવાન્ પૂર્ણાનન્દ હોય, સર્વ દોષ રહિત હોય તો એના અંશરૂપ જીવો અનેક પ્રકારની યોનિને કેમ પ્રાપ્ત કરે? માટે જણાય છે કે ભગવાને જ એને પોતાના હિતને માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે. એમ ન હોય તો એની ઉત્પત્તિ ન સમ્ભવે! આ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ તો પોતાના આનન્દમાં વિહાર કરો છો, જેમ રાજા પોતાના ઘરમાં રમણ કરતાં વધારે આનન્દ ઊભરાય ત્યારે બહાર નીકળે છે તેમ આપ પણ ક્વચિત

વિહાર કરો છો ત્યારે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ એની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ વર્ષાકાળમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે એમાં વરસાદ તો પૃથ્વી ઉપર જલ વર્ષવા સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી તેમ ભગવાન્ પણ વિહાર સિવાય જીવનેમાટે કાંઈ પ્રયત્ન કરતા નથી. ભગવાનના વિહાર વખતે ચેષ્ટા ઉત્પન્ન થાય છે. કાલ એ જ ચેષ્ટા છે. કાલ પ્રકૃતિ વગેરેને પ્રેરે છે. જેમ રાજા બહાર નીકળે ત્યારે રાજાના સેવકો, રાજાના હુકમ વગર જ, પોત-પોતાના કામમાં લાગી જાય છે તેમ કાલ ગુણોને ખળભળાવે છે. અગ્નિના ભડકામાંથી જેમ અગ્નિના તણખા નીકળે તેમ તે સમયે જીવો નીકળે છે. પછી કાલથી ખળભળી ઊઠેલા ગુણો બારોબાર અથવા પરમ્પરાથી બધાયે કાર્યના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી ભગવાન્માંથી નીકળેલા તે જીવો પ્રકૃતિના સમ્બન્ધમાં આવી (પોતાની) કામનાને લીધે નિમિત્ત, કર્મ અથવા અજ્ઞાનનો આશ્રય કરી જ્યાં-ત્યાં જુદા-જુદા પ્રકારના દેહો પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ અગ્નિમાંથી નીકળેલા તણખાઓ પવનદ્વારા જ્યાં-ત્યાં લઈ જવાય છે ત્યારે તે ઘાસ ઉપર પડતાં વૃદ્ધિ પામે છે, જલમાં પડતાં ઠરી જાય છે અને ભૂમિ ઉપર પડતાં વચલી સ્થિતિમાં રહે છે. પરન્તુ આ બાબતમાં મૂળ અગ્નિ તે પોતે કોઈ તણખાને કોઈ ચોક્કસ જગ્યાએ મૂકતો નથી. તે જ પ્રમાણે આ જીવોની ઉત્પત્તિ છે એમ કહે છે કે પ્રકૃત્યા-પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મરૂપ નિમિત્ત સાથે પણ સમ્બન્ધમાં આવે છે. તે વિષયમાં ભગવાનનો વિહાર જ નિમિત્ત છે. આ વિહારમાં ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ તેમજ જ્ઞાનશક્તિ નિમિત્ત છે. જ્યારે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઈચ્છાથી વિહાર થાય છે એટલે ભગવાનની જ્ઞાનપૂર્વક ક્રીડા થાય છે ત્યારે તેમ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો અર્થ છે. એ ભગવાન્ પ્રકૃતિથી પર-પ્રકૃતિના નિયામક છે. તેથી વિહાર કરતાં એમને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ત્યારે એ એની સ્ત્રી થઈ તેથી એમાં આસક્તિ કે મોહ કેમ ન થાય? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ વિમુક્ત છે એની સાથે સમ્બન્ધ નથી રાખતા કે જેથી તે કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકે. જેમ રાજાની પાસે ક્ષુદ્ર દાસીઓ હોય તે વિહારમાં આવી શકતી નથી તેમ અજા પણ ક્ષુદ્ર હોવાથી ભગવાનના વિહારમાં એ આવી દાખલ થઈ શકતી નથી. તો બીજી અન્તરંગ શક્તિઓ એમાં હશે તેનાથી પણ ભગવાનને દોષનો સમ્ભવ તો ખરો! એમ શંકા કરે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ 'પરમ' છે, અક્ષરથી પણ અતિ ઊંચે રહેનારા છે એ લોકની વાતનો જેમને સમ્બન્ધ નથી તેવા ભગવાનને કોઈ પણ પદાર્થ હલકો અથવા ઉત્તમ હોઈ શકે નહિ. જેને વિષય હોય તેને કોઈ પ્રેરણા કરે, જેમ કે અન્તઃકરણ આંખ-કાનને પ્રેરણા કરે છે. તે પ્રસંગે અન્તરંગ સેવક સામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવનારો અથવા પ્રેરણા કરનારો થાય છે તેમ જેને માટે વિષય પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તેને કોઈક પ્રેરણા કરે

પરન્તુ જે કેવલ આનન્દ જ છે અને સર્વ વિષયના સમ્બન્ધ વિનાના છે તેવા ભગવાનને કોણ કેવી રીતે પ્રેરણા કરનાર થાય? એ માટે ભગવાનને (એવી) સામગ્રી નથી એમ કહે છે. સામગ્રી પાંચ પ્રકારની છેઃ૧.સ્વરૂપ ૨.સ્થાન ૩.ચોક્કસ આકાર ૪.ઊંચી સ્થિતિવાળા પદાર્થ અને ૫.હલકી સ્થિતિવાળા પદાર્થ. એ પાંચમાંથી એકેય ભગવાન્‌માં નથી કારણ કે ભગવાન્ સર્વથી 'પરમ' એટલે ઊંચી અથવા હલકી સ્થિતિ વિનાના સર્વથી વિલક્ષણ છે. આપને પોતાનો કે પારકો એવો ભેદ નથી. વળી સ્થાનરહિત પણ છો. બધા પદાર્થને આધાર તો હોવો જોઈએ! એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ આકાશ જેવા છો. આકાશમાં કોઈ ક્રિયા કે વ્યાપાર નથી. એ કોઈને દેખાતું નથી તેથી કહે છે કે શૂન્યની ઉપમા એને દેવાય છે. ભગવાન્ શૂન્ય નથી એમ જણાવવા 'તુલા'શબ્દ કહ્યો છે તેથી શૂન્યવાદ અહીં નથી. કૃપા કરે તો જ દશ્ય થાય, નહિ તો શૂન્ય તુલ્ય રહે. **''અસંગો હ્યયં પુરુષઃ'' 'અરૂપમસ્પર્શમ્' ''અસ્તીત્યેવોપલબ્ધવ્યઃ''** ''આ પુરુષ સંગ વિનાના છે'' ''રૂપ વિનાનું, સ્પર્શ વિનાનું'' 'માત્ર' 'છે' એમ જ જાણવા યોગ્ય છે'' એવું ભગવત્સ્વરૂપ છે તેને કોણ જાણી શકે કે જે બીજાને પ્રેરણા કરે? ।।૨૯।।

સર્વભાવવિનિર્મુક્તઃ પૂર્ણઃ ક્રીડાર્થમુદ્‌ગતઃ।
નિમિત્તં તં સમાશ્રિત્ય જાયન્તે જીવરાશયઃ।।કા.૧૬।।

સર્વ ભાવથી રહિત પૂર્ણ (શ્રીકૃષ્ણ) ક્રીડામાટે તૈયાર થયા છે એ નિમિત્તનો સારી રીતે આશ્રય કરીને જીવોના સમૂહો તણખાની જેમ ભગવાન્‌માંથી નીકળે છે ।।૨૯-૧૬।।

એ પ્રમાણે જીવોના જુદા-જુદા દેહોના સમ્બન્ધને લીધે થતો દોષ ભગવાન્‌માં નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જીવોને બરાબર ઠસી જાય એટલા માટે જીવો ભગવાનને અધીન છે એમ સિદ્ધ કરવા, નીચેના શ્લોકમાં જીવો સ્વતન્ત્ર છે એવો મત વર્ણવી તેને ખોટો ઠરાવે છેઃ

જો જીવ અસંખ્ય હોય અને બધાયે નિત્ય અને સર્વવ્યાપી હોય તો-તો જીવ આપની બરાબર થઈ જાય અને તો જીવ શાસિત અને આપ શાસક એ વાત ઘટી જ શકે નહિ અને તો આપ તેમનું નિયન્ત્રણ પણ ન જ કરી શકો. આપ તેમનું નિયન્ત્રણ ત્યારે જ કરી શકો જ્યારે જીવ અવ્યાપક હોય, અન્યથા જીવ વ્યાપક હોય અને આપ અણુરૂપ હો તો નિયમ્ય નિયામક ભાવ ઘટી શકે નહિ. જે (જીવ) જેનામય (બ્રહ્મમય) હોય; તે (જીવ) તે (બ્રહ્મમયપણું) તજ્યા વિના વશ રાખનાર કેવી રીતે થાય? ભગવત્સ્વરૂપ જીવનું નિયામક છે. બ્રહ્મ સર્વસમ છે. (જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે એમ માનતા વેદાન્તીઓ પણ તે મત દોષ પૂર્ણ હોવાથી સ્વીકારતા નથી) ।।૩૦।।

શ્રીસુબોધિનીજી : જીવને સ્વરૂપથી વ્યાપક માનો તો એ ભગવાનને વશ ન રહે, ભોગ, મોક્ષ અને દુઃખ ના અભાવને માટે ભગવાન્ અપેક્ષિત છે પણ જો જીવ જ વ્યાપક હોય તો ભગવાનની એને જરૂર ન પડે એ આગળ કહેવાશે. માટે જો શ્રૌતન્યાય-વેદમાં કહેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જીવને તણખારૂપ માનો તો નિયમ્ય-નિયામક ભાવ સમ્ભવે. સ્માર્ત લોકોના મત પ્રમાણે તો જીવ વ્યાપક છે એનું અહીં નિરાકરણ કરે છે. કેટલાક નૈયાયિક લોકો જીવને વ્યાપક કહે છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે જીવ નિત્ય અણુ અને વ્યાપક છે પણ વચલા અવાન્તર પરિમાણવાળો નથી કેમકે અવાન્તર પરિમાણ તો અનિત્ય છે. જો જીવને અણુ જેવડો માનીએ તો સર્વ શરીરમાં ચૈતન્ય ન દેખાય, વળી દેશાન્તરમાં જે દ્રવ્ય આપણા ભોગને માટે ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ આપણું અદષ્ટ છે એમ કહેવું જોઈએ. માટે એની ઉત્પત્તિના દેશમાં અદષ્ટવાળા આત્માનો સંયોગ કારણરૂપે છે તેથી જ જીવ વ્યાપક સિદ્ધ થાય છે; તેથી આત્માઓ (જીવો) પરિચ્છેદ રહિત છે. નિત્ય કહ્યા તેથી કાલની પણ એ હદ નથી. જો આત્મા અનિત્ય હોય તો એનો મોક્ષ ન થાય કેમકે જે વસ્તુ વ્યાપક છે તે અનિત્ય નથી એમ સાબિત થયેલું છે. વળી એ આત્માઓ સર્વત્ર રહ્યા છે; સકલ મૂર્તિવાળા પદાર્થોથી એમનો સંયોગ છે. એમ ન માનીએ તો એ પદાર્થના ભોગ સાધનમાં એ દ્રવ્યો ન આવી શકે. આ અનાદિ સંસારમાં કોઈ પદાર્થ કોઈને માટે નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી આત્માને દેશની અને કાલની હદ નથી એ વાત સિદ્ધ થઈ. તેમ જ સર્વ આકારવાળા પદાર્થનો એને સંયોગ પણ છે એમ અવશ્ય માનવું પડશે. આમ એનો મત કહીને હવે એ મતનું ખંડન કરે છે :

''જો જીવો સર્વના સમ્બન્ધવાળા હોય તો તેમનામાં નિયમ્યપણું (બીજા કોઈને વશ રહેવાપણું) નથી એવો નિયમ છે. આ વશ રાખવાનું કર્મના નિમિત્તનું નથી. જેવું જેનું કર્મ હોય તેવી તેને (શિક્ષા થાય) એ તો યમરાજા વગેરેનું કાર્ય છે. પરન્તુ (આ તો) સેવક અને સ્વામી ની જેમ વશ રહેનાર અને વશ રાખનારની સ્થિતિ છે. જીવો વ્યાપક હોય તો તેમનામાં દાસપણું ન હોય એવો અર્થ છે. વળી, જીવો વ્યાપક હોય તો ઈશ્વર છે એમ પણ સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે એમનું પ્રયોજન રહે નહિ. સર્વ સ્થલે જીવ જ કારણ તરીકે હાજર રહેવાથી એ જ પોતાનો ભોગ પ્રાપ્ત કરી શકે. અદષ્ટને અંકુશમાં રાખનારું તો કર્મ જ છે. ભોગ તો અદષ્ટને વશ છે. કર્મ પ્રયત્નથી કાબૂમાં રહેનારું છે. તેથી જીવોમાટે ઈશ્વરની જરૂર ન રહેવાથી ઈશ્વર છે એમ જ સિદ્ધ ન થઈ શકે તો પછી જીવ અને ઈશ્વર નો વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ તો દૂર રહ્યો (સાબિત જ ન થાય). ''વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ સિદ્ધ થશે નહિ'' એમ જે શ્રુતિઓ કહે છે તેમનો એવો અભિપ્રાય છે કે ભોગનું નિયન્ત્રણ કરનાર પરમેશ્વર જ

છે. (પરમેશ્વર જો ભોગના નિયામક ન હોય તો ભોગમાં કોઈ નિયમ જ ન રહે (નર્યું અન્ધેર જ થઈ જાય) અને ભોગમાં નિયમ તો દેખાય છે જ.

(નૈયાયિક વગેરેના મત પ્રમાણે વ્યાપક જીવો) ઘણા હોવાથી એક શરીરમાં બધાનો સમ્બન્ધ સરખો હોવાથી એક શરીર કેરી ખાય ત્યારે એક જીવને જ સુખ કેમ થાય? ‘‘તે (સુખ) તે જીવના અદષ્ટે ઉત્પન્ન કરેલું છે’’ એમ કહો તો તે અદષ્ટ તે જ જીવનું છે અને બીજાનું નથી એની શી ખાતરી? (તે શરીર સાથે બધા જીવોને) આત્માનો સંયોગ સરખો હોવાથી, (બધાના) જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન પણ સરખાં થાય. વળી ઈશ્વર વિના કોઈ બીજો (ભોગ) નક્કી કરનાર નથી કે જેનાથી દરેક (જીવ) પોતાનો નક્કી કરેલો ભોગ (ભોગવતો) દેખાય છે એ નિયમ સિદ્ધ થાય. (ભોગ) નક્કી કરનાર ઈશ્વર છે એમ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે તો ‘‘(આ ભોગ) એક જ (જીવ) ભોગવે બીજો નહિ’’ એવા ઈશ્વરના કાબૂને લીધે એ નિયમ ઘટે છે. અદષ્ટના સમ્બન્ધમાં પણ તેવું જ (જાણવું). તેથી ભોગ નક્કી કરવામાટે નક્કી કરનાર ઈશ્વર છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ અને જીવ વ્યાપક હોય તો તે (ઈશ્વરનું ભોગ નક્કી કરવાપણું) ઘટતું નથી, (કારણ કે) મોટાપણાને લીધે તે જીવને થતા અભિમાનને લીધે અને (કદમાં ઈશ્વર સાથે) સમાનપણાને લીધે તે ભગવાનને ગણકારે નહિ. જો દરેક (જીવ) નો મુકરર કરેલો ભોગ ઈશ્વરથી જ સિદ્ધ થતો હોય તો જીવ વ્યાપક છે એમ માનવું ન જોઈએ. અણુ જેટલા કદવાળા જીવમાં પણ ગન્ધની જેમ આખા દેહમાં વ્યાપેલો ચૈતન્ય ગુણ સમ્ભવે છે. જ્યારે ગન્ધની સતત ઉત્પત્તિની તપાસ કરવામાં આવે ત્યારે ગન્ધ પોતાના આશ્રય (આધાર) થી છૂટી પડતી નથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કારણ કે જોવામાં તેમ આવે છે. તેમ ન હોય તો પત્ર, પુષ્પ વગેરેની જેમ ગન્ધ પોતાના આશ્રયને પણ છોડીને બીજે જાય છે એમ જ માનવું જોઈએ, કારણ કે વાયુ ગન્ધને લઈ જાય છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે અને ‘‘જેમ સારી પુષ્પિત વૃક્ષની ગન્ધ દૂરથી વાય છે’’ એવી શ્રુતિ છે. ગન્ધનાં અવયવો જાય છે એવી કલ્પના તો યોજનગન્ધા (કસ્તૂરી) ના સમ્બન્ધમાં ખોટી ઠરે છે, કારણ કે ઘણાં ફૂલોની પાસે જેવી ગન્ધ પ્રગટ થાય છે તેવી ગન્ધ એક ફૂલ નાકમાં જતાં પણ પ્રગટ થતી નથી. તેથી ચૈતન્ય ગન્ધની જેમ આખા શરીરમાં પ્રસરેલું રહે છે અને લોકમાં હદવાળા પદાર્થમાં જ વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ હોય છે.

‘‘વશ રાખનાર (ઈશ્વર) હદવાળા હોય તો શું વાંધો છે?’’ એવી શંકા થાય તેથી ‘હે ધ્રુવ!’ એવું સમ્બોધન કરેલું છે. જે નિશ્ચલ (ગતિ ન થઈ શકે તેવા) છે તે વ્યાપક જ હોય છે. બીજા પ્રકારે તો ભૂમિ વગેરેમાં પણ ધ્રુવપણું જોવામાં આવે છે. તેથી ઈશ્વર વ્યાપક જ છે, ‘‘તેમનામાં

આકાશ લાંબુ અને પહોળું ગૂંથાયેલું છે'' શ્રુતિ પણ (ઈશ્વરને વ્યાપક કહે) છે. **''આરાગ્રમાત્રો હ્યપરોપિ દૃષ્ટઃ''** ''આર જેટલો બીજો પણ જોવામાં આવેલ છે'', **''નાણુ રતચ્છ્રુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્''** (જીવ) અણુ નથી, વ્યાપક હોવાની શ્રુતિને લીધે એમ કહો તો તેમ નથી, કારણ કે તે બીજાના ઈશ્વરના સમ્બન્ધમાં કહેલું વાક્ય છે. બ્રહ્મસૂત્ર (૨।૩।૨૧।) પ્રમાણે ઈશ્વર વ્યાપક છે. **'ઈતરથા'** અન્ય પ્રકારે એટલે જીવ વ્યાપક હોય અને ભગવાન્ અણુ હોય અથવા (એ બે માંથી) એક પણ જુદા પ્રકારનાં (બન્ને વ્યાપક અથવા બન્ને અણુ) હોય તો પણ વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ ઘટતો નથી એવો ભાવ છે. આ વિષયમાં કાંઈ દૃઢ તર્ક કહેલો નથી. (જીવ) વ્યાપક પણ ભલે હોય અને વશ રહેનાર પણ ભલે હોય એમાં શો દોષ છે? નાનો બાળ સિંહ પણ મોટા હાથીને વશ કરી લે છે. નાનો રાજા પણ બધા લોકોને વશ રાખે છે. નાનો અગ્નિનો તણખો પણ બધાં ઘરોને બાળી મૂકે છે. તેથી મોટા કદવાળો વશ રાખનાર હોય તેમ જ નાનો વશમાં રહેનાર છે એમ નથી તેથી આ તમારો આગ્રહ નકામો છે'' એવી શંકા થાય તેથી ''(જે) જેના-મય ઉત્પન્ન થયું (તે) તેને તજ્યા વિના વશ રાખનાર થાય?'' એમ કહેલું છે. જે (જીવ) જેના-મય (બ્રહ્મમય) ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે જીવ **'તદવિમુચ્ય'** એ બ્રહ્મપણાને તજ્યા વિના વશ રાખનાર થાય? ન જ થાય એવો અર્થ છે. હારી જનાર અને હરાવી દેનારનો સમ્બન્ધ અને બળનાર અને બાળનારનો સમ્બન્ધ જુદા પ્રકારનો છે. રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા રાજ્યમય હોય છે અને રાજ્ય રાજાનું અંગ છે તેથી પ્રજા રાજામય જ છે તેવી જ રીતે જીવો પણ ભગવન્મય છે. જો તેઓ વ્યાપક હોય તો કોઈ પણ રીતે તન્મય (ભગવન્મય) ન હોઈ શકે. (જીવોને ઈશ્વર સાથે) સદાનો સમ્બન્ધ હોવા છતાં પણ ભોગ મુકરર કરવામાં ઈશ્વર બિનજરૂરી છે. ઈશ્વરની જરૂર નથી, અદૃષ્ટ જ ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ કહેવામાં આવે તો ઉપર કહ્યું તેમ 'ઈશ્વર છે' એ જ સિદ્ધ થશે નહિ તેથી એમ કહેવું એ સાહસનું કાર્ય છે તેથી જીવોનું તન્મયપણું (ભગવન્મયપણું) બીજી રીતે સિદ્ધ થતું ન હોવાથી જીવ વ્યાપક નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

વેદાન્તીઓ પણ આત્માનું એકપણું (જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે એમ) કહેતા હોવાથી તેમનો વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ (હોવાનું) સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેઓ સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિવાળા છે. તેથી વેદાન્તમાં (જીવ અને ઈશ્વર નો) ''વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ નથી'' એમ જેઓ કહે છે તેમનો મત જણાવી ''સમ માનનારાઓને ઈષ્ટ નથી'' શબ્દોથી તેને ખોટો પાડે છે.

શ્રીભાગવતજી (૧૧।૨૯।૧૪) માં શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને કહે છે કે ''બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલ,

ચોર અને બ્રાહ્મણભક્ત, સૂર્ય અને ચિનગારી તથા કૃપાલુ અને ક્રૂરમાં સમાન દષ્ટિ રાખે છે તેને જ પંડિત-સાચો જ્ઞાની સમજવો જોઈએ'' આ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્મ જાણનારાઓ સમાન દષ્ટિવાળા હોવાથી જેઓ સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ જુએ છે તેમને પણ આ ''જીવ વ્યાપક છે'' તે મત ઈષ્ટ નથી. તેઓ પણ જીવ અને ઈશ્વર નો વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ સ્વીકારે છે જ. એમ ન હોય તો ભગવાન્ **'મુક્તોપસૃપ્ય'** (મુક્ત જીવોએ પાસે જવા યોગ્ય) ન હોય. ''ચાર પ્રકારના (ભક્તો) મને ભજે છે'' (શ્રીભગવદ્ગીતા ૭-૧૬) માં જ્ઞાનીઓ પણ ભગવાનનું ભજન કરે છે એમ કહેલું છે. તે નિયમ્ય-નિયામક ભાવ વિના ઘટી શકે નહિ.

''જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ જીવ ભગવાનને વશ નથી એમ માનવામાં શું વાંધો છે?'' એવી શંકા થાય તેથી 'મતદુષ્ટતયા'-મતમાં દષ્ટ હોવાને લીધે શબ્દ યોજેલ છે. મતે બ્રહ્મવાદમાં આ અર્થ દોષપૂર્ણ છે તેથી એવો તેનો અર્થ છે. ઉપનિષદોમાં ઠેકઠેકાણે કહેલું છે : **'એષ સર્વેશ્વરઃ'** આ સર્વના ઈશ્વર છે; **'એષ લોકપાલઃ'** આ લોકપાલ છે; **'એષ ભૂતાધિપતિઃ'** આ પ્રાણીમાત્રના અધિપતિ છે. **''એતસ્યૈવાક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ દ્યાવાપૃથિવી વિધૃતે તિષ્ઠતઃ''** હે ગાર્ગી! આ અક્ષર (ભગવાન્) ની જ આજ્ઞાથી આકાશ અને પૃથ્વી ધારણ કરેલાં રહેલાં છે વગેરે શ્રુતિઓમાં ઈશ્વરની આજ્ઞા સ્પષ્ટ જ જોવા મળે છે. **''સા ચ પ્રશાસનાત્''** (બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૩।૧૧) સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ''અને એ (ધારણ કરેલા રહેવાની સ્થિતિ) આજ્ઞાને લીધે છે'' તેથી ભગવાનની આજ્ઞા ચાલે છે એ બધા વાદવાળાઓને મંજૂર છે અને જીવો વ્યાપક હોય તો એ ઘટતું નથી, કારણ કે તેઓ તન્મય (ભગવન્મય) ન હોવાનું અનુમાન થાય ।।૩૦।।

નિયન્તા જીવસંઘસ્ય હરિસ્તેનાણવો મતાઃ।
જીવા ન વ્યાપકાઃ ક્વાપિ ચિન્મયા જ્ઞાનિનાં મતાઃ।।કા.૧૭।।

જીવોના સમૂહને વશ રાખનાર હરિ છે તેથી જીવો અણુ મનાયેલા છે. જીવો કોઈ પણ સમયે વ્યાપક નથી. જ્ઞાનીઓ જીવને ચિન્મય માને છે ।।૩૦-૧૭।।

એ પ્રમાણે ભક્તિ થઈ શકે તે માટે (જીવ અને ભગવાન્ નો) વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સમ્બન્ધ જણાવ્યો અને તેનું કારણ (જીવો) તન્મય (ભગવન્મયા) હોવાનું કહ્યું તેથી એમ ફલિત થાય છે કે જે જેનામય હોય તે તેનાથી વશ રહેનાર છે. આમ હોવાથી દેહ વગેરે સમૂહમાં જીવે પ્રવેશ કરેલો હોય ત્યારે, જડ ભાગ પ્રકૃતિમય હોવાથી અને ચિદ્ ભાગ પુરુષમય હોવાથી (એ દેહ વગેરેના સમૂહમાં પ્રવેશ કરેલો જીવ) પ્રકૃતિ અને પુરુષ ને જ વશ રહેનાર હોવાનું યોગ્ય છે, પરન્તુ પુરુષોત્તમને વશ રહેનાર હોવાનું યોગ્ય નથી એવી શંકા નીચેના શ્લોકમાં કરી તેને ખોટી ઠરાવે છેઃ

જન્મરહિત પ્રકૃતિ અને પુરુષ નો જન્મ ઘટી શકતો નથી. ઉપાદાન કારણ જલ અને નિમિત્ત કારણ વાયુના સંયોગથી જેમ પરપોટાની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ જીવોની ઉત્પત્તિ પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્નેના સંયોગથી થાય છે. તેથી આ દેખાતા તે વિવિધ નામ અને ગુણો વાળા જીવો, બધી નદીઓ જેમ આખરે સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે, બધાં પુષ્પોનો રસ જેમ મધમાં સમાઈ જાય છે તેમ (સૂક્ષ્મરૂપથી) આપમાં જ સમાઈ જાય છે ।।૩૧।।

શ્રીસુબોધિનીજી : જે જેના સ્વરૂપથી આવિર્ભાવ થવા યોગ્ય હોય ત્યારે તેનામાં તન્મયપણું સમ્ભવે. જેમ ઘડો મૃત્તિકાથી થયો તે 'મૃદ્રૂપ' કહેવાય, અહીં તો જગત્ બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્માત્મક કહેવાય પણ પ્રકૃતિ યોનિ હોવાથી નિમિત્ત કારણ છે, પુરુષ બીજરૂપ છે તેથી ઉભયાત્મક કહો તો ચાલે, કેવળ બ્રહ્મરૂપ કેમ કહી શકાય? પ્રકૃતિ અને પુરુષ તો ઉત્પત્તિ રહિત હોવાથી એ કાર્યરૂપ પણ ન થઈ શકે. એ જ કહે છે કે પ્રકૃતિ પુરુષનો જન્મ સમ્ભવતો નથી. ત્યારે દેહ આદિની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે બન્નેથી ઉત્પત્તિ થાય છે. જે એકથી ન થાય તે બન્નેના સંયોગથી કેમ થઈ શકે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જલના પરપોટાની જેમ થાય છે. જલનો પરપોટો એકલા જલથી કે એકલા વાયુથી થતો નથી પણ બન્નેના સંયોગથી થાય છે તેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ થી દેવ, તિર્ય, મનુષ્ય આદિ સંઘાતો થાય છે. એમ થવાથી શું સિદ્ધ થયું? ત્યાં કહે છે કે એ કારણ થી પ્રાણિમાત્રનું ઉપાદાન કારણ આપ જ છો. ઉત્પત્તિ વગરનાં બે (પ્રકૃતિ અને પુરુષ) નો સંયોગ યોગ્ય નથી. બન્ને ઉત્પત્તિ વગરનાં અને વ્યાપક હોઈ ક્રિયા વગરનાં હોવાથી તેમનો સંયોગ થતો નથી એવાં બેનો સંયોગ થતો નહિ હોવાથી તે સંયોગ ભગવદ્રૂપ અને ભગવાને કરેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે ભગવાન્ જ અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે તેથી બધા દેહ વગેરેના સમૂહો ભગવદ્રૂપ જ છે તેથી એ બધા ભગવાન્માં જ પૂર્ણ થયેલા છે, બીજા કોઈમાં પૂર્ણ થયેલા નથી તેવો નિર્ણય છે. વળી ''વિવિધ નામ અને ગુણો થી'' એમ કહેલું છે. જો સમૂહો એક પ્રકારના હોત તો તેઓ પ્રકૃતિ અને પુરુષ રૂપ છે એવી હરકોઈ પ્રકારે કલ્પના કરવામાં આવત પરન્તુ તેવું નથી. વળી, સર્વના એકબીજાથી જુદા પ્રકારનાં જાત-જાતનાં નામ, રૂપ અને ગુણો હોય છે તેથી એ (જુદાં-જુદાં નામ, રૂપ અને ગુણો) જણાય છે કે તેઓ ભગવાન્થી જ થયેલ છે, કારણ કે ભગવાન્ જ ન ચિન્તન કરી શકાય તેવી શક્તિવાળા અને અનન્ત આકારવાળા છે, ''આધુનિક પ્રકૃતિ અને પુરુષ માં પણ અનન્ત શક્તિઓ કેમ ન હોય?'' એવી શંકા થાય તેથી 'પરમ' શબ્દ યોજેલ છે. પરમ (આપ અથવા ભગવાન્) માં જ એ ગુણો છે બીજામાં નથી એવો સિદ્ધાન્ત હોવાથી એવો અર્થ છે.

વળી બધી નદીઓ સમુદ્રમાં લય પામે છે તેમ જેઓ જેની અન્દર લીન થતા હોય તેઓ જ તદ્રૂપ હોય છે. (બધી નદીઓ) વરસાદ દ્વારા સમુદ્રમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે તેથી જલરૂપ સમુદ્રમાં જલરૂપ નદીઓ પણ તદ્રૂપ થાય છે, પરન્તુ તેઓ પર્વતરૂપ અથવા ભૂમિરૂપ નથી તેથી સદ્રૂપ અને ચિદ્રૂપ આ દેહ વગેરેના સમૂહો સચ્ચિદ્રૂપ ભગવાન્‌માં જ રહેવા યોગ્ય છે, બીજામાં રહેવા યોગ્ય નથી એવો અર્થ છે. જો વિશ્વ ભગવદ્રૂપ હોય તો ભગવાન્‌માં વિશ્વ જણાત. જેને-જેને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તેના-તેના અનુભવમાં વિશ્વ જણાત અને તેથી ભગવાને વિચાર કર્યો, ‘‘હું એક છું તે બહુ થાઉં’’ એ સૃષ્ટિ ભગવાન્‌માં મોજૂદ જ હોવાથી સમ્ભવતું નથી એવી શંકા થાય તેથી ‘‘સર્વ રસો મધમાં લીન થાય છે’’ એ શબ્દો યોજેલા છે. જેમ સર્વ રસો મધમાં લય પામે છે, છતાં પણ ‘‘આ અમુક ફૂલનો રસ છે અને આ તમુક ફૂલનો રસ છે’’ એમ જુદા-જુદા જણાતા નથી, પરન્તુ એકરસ થઈ ગયેલા રસો મધ તરીકે જ જણાય છે તે પ્રમાણે સર્વ દેહ વગેરેના સમૂહો ભગવાન્‌માં સૂક્ષ્મ રૂપે રહે છે, પરન્તુ જુદા-જુદા જણાતા નથી એવો અર્થ છે ।।૩૧।।

નાનારૂપપ્રપંચં હિ દેવતિર્યંનરાત્મકમ્।
કૃષ્ણાદેવ સમુદ્‌ભૂતં લીનં તત્રૈવ તન્મયમ્।।કા.૧૮।।

દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે નામરૂપાત્મક પ્રપંચ શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્તે શ્રીકૃષ્ણમાં જ લીન થાય છે તેથી એ શ્રીકૃષ્ણમય જ છે એનાથી જુદો નથી. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તેનો તેમાં જ લય થાય તે તદ્રૂપ કહેવાય. ઘડો મૃત્તિકાથી ઉત્પન્ન થઈ મૃત્તિકામાં લીન થાય છે તે ઘડો ‘મૃન્મય’ કહેવાય છે તેવું જગત્‌ની બાબતમાં સમજવાનું છે ।।૩૧-૧૮।।

જીવ અને સંઘાત માં પ્રત્યેક તેમ જ બન્ને નિયમ્ય હોવાને લીધે એની ભગવદાત્મકતા કહેવામાં આવી તેથી ભગવાન્ અવશ્ય ભજનીય છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ. એમ ભગવાન્ ભજનીય છે એમ જાણતાં છતાં પણ ભજન કરવામાં તત્પર થનારને કાલ બાધા કરે તો ભજન કેમ સિદ્ધ થાય? એ શંકા દૂર કરતાં હવે કહે છેઃ

આ મનુષ્યો આપની માયાના ભ્રમમાં ભટકી રહ્યા છે એમ સારી રીતે જાણીને બુદ્ધિમાન્ પુરુષો જન્મ-મરણ ને સદાનેમાટે ટાળી દેનાર આપમાં ભગવત્પ્રેમ કરવાની સદ્‌બુદ્ધિનો ઉદય થાય ત્યારથી જ પ્રેમ કરતા થઈ જાય છે. તેમને જન્મ-મરણનો ભય ક્યાંથી રહે? કારણ કે ટાઢ, તાપ અને વર્ષા રૂપી ત્રણ નેમિ (નાભિ) વાળો કાળ જે આપની ભ્રૂકુટિ છે તે, આપનું શરણું જેમણે ન સ્વીકાર્યુ હોય તેમને જ વારંવાર ભય ઉત્પન્ન કરે છે ।।૩૨।।

શ્રીસુબોધિનીજી : સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં ભગવાને કાલ અને માયા ની રચના કરી. જેઓ માયાથી મોહ પામશે તેમનું કાલ ભક્ષણ કરશે, પરન્તુ જેઓ લોકોને ભગવાનની માયાના સપાટામાં સપડાયેલા અને પછી કાલે ભક્ષણ કરેલા જોઈને, માયા દૂર કરવામાં અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં ભગવાનનું ભજન જ સાધન છે એમ જાણીને ભગવત્સેવા કરે છે તેમને પછી માયાથી મોહ થવાનું કોઈ રીતે ઘટી શકતું નથી. તેથી તેમનું કાલથી ભક્ષણ પણ થતું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં વિષયો હોવાથી જો કોઈ પણ સમયે કોઈ પ્રકારે મોહ થઈ પણ જાય, છતાં પણ તે સમયે તો કાલ ભક્ષણ કરતો નથી તેનું કારણ ''(તેમને) ભવનો ભય કેવી રીતે રહે?'' એ શબ્દોથી કહેલ છે. તેમને ભવનો ભય ન રહેવાનું કારણ પણ ''જે કારણથી (કારણ કે) આપની જ ભ્રૂકુટિ આપનું શરણ જેમને ન હોય તેમને ભય ઉત્પન્ન કરે છે'' એ શબ્દોથી કહેલું છે. તેથી ભક્તિમાર્ગ સર્વપ્રકારે કાલને ટાળનારો છે. વળી શાસ્ત્રના અધિકારી મનુષ્યો હોવાથી, (શ્લોકમાં **નૃષુ** શબ્દનો ભાવ કહે છે) તેમને કર્મ કરવાનો અધિકાર છે અને બીજાં પ્રાણીઓએ ભોગમાટે શરીર ધારણ કરેલાં હોવાથી ''(મનુષ્ય દેહ) સ્વર્ગ અને મોક્ષ નું તેમજ હલકાં પ્રાણીઓના અને આ (મનુષ્ય દેહ) નું દ્વાર છે''

(શ્રીભાગવત ૩।૧૩।૨૪।) એ વાક્ય પ્રમાણે મનુષ્યનું શરીર પ્રાપ્ત થયા પછી જ જુદા-જુદા પ્રકારની યોનિઓનો સમ્બન્ધ થાય છે. તેથી 'મનુષ્યોનું ભ્રમણ' એમ કહેલું છે. તેથી જેઓ બુદ્ધિમાન્ છે, જેમણે પોતે પણ મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેઓ જો ગાફેલ રહે તો ''ફરીથી કાલચક્રને લીધે હલકાપણું અથવા ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરેલા આપણે કૃતાર્થ થઈશું નહિ'' એમ જાણીને મોક્ષમાટે પ્રયત્ન કરતા તેઓ (જેમને બીજો જન્મ થતો નથી, શ્રીભગવદ્ગીતા ૧૭-૩ માં કહેલા) તેવા જ ગુરુને શરણે જાય છે અને તેવા ગુરુ ભગવાન્ જ છે અથવા ભગવાન્ જ ગુરુ છે કારણ કે પ્રવૃત્તિ કરાવવાની અને ભજન કરવા યોગ્ય હોવાની બન્ને શક્તિઓ તેમનામાં જ જણાયેલી છે. ગુરુ પ્રવર્તક છે, ભગવાન્ ભજનીય છે, **''યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ।** (શ્રીભગવદ્ગીતા ૧૩-૩) જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે જ તે છે'' એ નિયમ પ્રમાણે લાંબા સમયે એવાપણું (ગુરુપણું) પ્રાપ્ત થાય. ''એ (ગુરુ) પણ જો ફરીથી જન્મ લે તો એવા થવામાં શો લાભ?'' એવી શંકા થાય તેથી અભવે ''ભવ-જન્મમરણ મટાડનાર' એવો શબ્દ યોજેલો છે. ગુરુ ભગવાન્થી જુદા હોય ત્યારે પણ એ ગુરુ ભગવદીય હોવાથી એનો પણ જન્મ થતો નથી. ''ક્યારથી ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ?'' એવી શંકા થાય તેથી ''સારી બુદ્ધિ થઈ ત્યારથી'' **'અનુપ્રભવમ્'** શબ્દ યોજેલો છે. **'પ્રકૃષ્ટઃ ભવઃ'** (સારી) બુદ્ધિ સહિત જન્મ=**પ્રભવઃ।** જ્યારથી ભગવાન્માં સારી બુદ્ધિ થાય ત્યારથી જ આરમ્ભી ભગવાન્માં

ભાવ (પ્રેમ) કરવો. આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન પણ કરવું, કારણ કે કાલ બહારનો છે. આપણા માત્ર અન્દરના ભાવને લીધે તે પીડા કરવી બંધ કરતો નથી, પરન્તુ પીડા કરે છે જ. તેથી જ અન્દરથી ભજન નથી તેથી જ અન્દરથી ભજન કરનાર જ્ઞાનીઓને બહિર્મુખોથી દુઃખ થાય છે અને એનું જડભરતજીના પ્રસંગમાં વર્ણન કરેલું છે. એ (દુઃખ) થી હેરાન થયેલા કદાચ મોહ પણ પામે. તેથી શરૂઆતથી જ બહારનું પણ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું. એ પ્રમાણે બહારના અને અન્દરના ભેદથી (ભગવાનને) અનુસરનારા વાસ્તવિક રીતે (ભગવાનના) સેવક થયેલા જીવોને, કામનાને લીધે સેવા ન કરતા જોઈને એમને શિખામણ આપવામાટે જ દંડ કરનાર કાલ તેમને ભય કેમ કરે અથવા કેમ હણે? કાલ ભગવાનની ભ્રમરરૂપ છે એમ પહેલાં કહેલું છે.

''કાલ થોડો દંડ કરે તેથી લૌકિક ભયની જેમ એ પણ થોડો ભય કરનાર હોવાથી ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય?'' એવી શંકા થાય તેથી મુહુઃ વારંવાર શબ્દ યોજેલો છે. ''કાલ દેખાતો નથી. લોકો જે દેખાય તેનાથી ડરે છે'' એવી શંકા થાય તેથી 'ત્રિણેમિઃ' ''ત્રણ નેમિવાળા'' શબ્દ યોજેલ છે. સંવત્સરરૂપ કાલ પ્રત્યક્ષ જ છે, જેની ટાઢ, તાપ અને વરસાદ નામની ત્રણ નેમિઓ (નાભિઓ) છે તે (ટાઢ વગેરે) ને પ્રકટ કરતો (કાલ) લોકમાં પોતાનું પરાક્રમ જણાવે છે એવો અર્થ છે. આપ જેમનું શરણ નથી એટલે ''જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે'' (શ્રીભગવદ્ગીતા ૪-૧૧) પ્રમાણે જેમણે ભગવાનનું શરણ સ્વીકારેલું નથી તેમને કાલ ભય ઉત્પન્ન કરે છે એવો અર્થ છે ।।૩૨।।

નૃણાં દુર્ગતિમાલોક્ય યે સેવન્તે દઢવ્રતાઃ।
કૃષ્ણં તદ્‌ભ્રુકુટિઃ કાલી ન તાન્ હન્તિ કદાચન।।કા.૧૯।।

મનુષ્યની દુર્ગતિ થાય છે તે જોઈને જે દઢ વ્રત ધરીને શ્રીકૃષ્ણને ભજે છે તેનો શ્રીકૃષ્ણની ભ્રુકુટિરૂપી કાળ કોઈ દિવસ નાશ કરી શકતો નથી ।।૩૨-૧૯।।

એ પ્રમાણે ભજન કરવું યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરી યોગ વગેરેના માર્ગ પ્રમાણે ભજન કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે (એવું ભજન) યોગના અંગ તરીકેનું થાય. તેથી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે સ્વતન્ત્ર રીતે જ ભજન કરવું જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી યોગ (માર્ગ પ્રમાણે ભજન કરવું એવા) મતની નીચેના શ્લોકમાં નિન્દા કરે છેઃ

જે યોગીઓએ પોતાની ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણો ને સારી રીતે વશ કરી લીધાં છે તેઓ પણ જ્યારે ગુરુદેવનાં ચરણોનો સાધન તરીકે પણ ત્યાગ કરી, ઉચ્છ્રૃંખલ અને અતિ ચંચલ મનરૂપી ઘોડાને પોતાને વશ કરવાનો અહીં યત્ન કરે છે ત્યારે હે અજન્મા પ્રભો! તેઓ પોતાના સાધનોમાં સફળ થતા નથી તેમને વારંવાર ખેદ અને સેંકડો

વિપત્તિઓનો સામનો કરવો પડે છે. સુકાની વિનાના નાવમાં મુસાફરી કરનારા સાગરખેડુઓની જેવી દુર્દશા થાય છે તેવી જ દશા એ યોગીઓની પણ થાય છે.।।૩૩।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ગયા શ્લોકમાં ગુરુદ્વારા ભજન કરવાનું જણાવ્યું. એવું જ ભજન પુનર્જન્મ ન થવા રૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોય છે. (ગુરુસ્વરૂપ ભગવાનને અથવા ભગવત્સ્વરૂપ ગુરુને પ્રસન્ન કર્યા વિના) પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થયેલું મન વિઘ્ન કરનારું હોવાથી યોગ તો કોઈથી પણ કોઈ પ્રકારે થઈ શકતો નથી, કારણ કે મન દુષ્ટ છે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે મનમાં શક્તિ આવે છે. જેના ઉપર ઈશ્વર અને ગુરુ ની કૃપા થઈ જાય તેને યોગનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે સાધનથી જ એ કૃતાર્થ થઈ જવાનો સમ્ભવ છે. તેથી લૌકિક પુરુષોની જેમ યોગીઓ પણ સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે પણ કૃતાર્થ થતા નથી એમ આ શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે.

તો પછી યોગ[૧] માર્ગ કરેલો શા માટે છે એવી શંકા થાય તેથી કહીએ છીએ કે ''જેને અણિમાદિ સુખની ઈચ્છા હોય, ભગવાન્‌થી અત્યન્ત બહિર્મુખ હોય, કલેશવાળાં કાર્ય કરવામાં આસક્તિવાળા હોય તેવાને માટે યોગ કહ્યો છે. તેથી જેને ફળમાટે પરંપરાના સાધનમાં શ્રદ્ધા હોય તેમનેમાટે યોગ છે. યોગ સાક્ષાત્ મોક્ષને માટે નથી એમ તો વ્યાસસૂત્ર પણ **''એતેન યોગઃ પ્રત્યુક્તઃ''** ''આથી યોગનો ઉત્તર અપાયો'' બ્રહ્મસૂત્ર (૨।૧।૩।) થી કહે છે તેથી એનાં ફળ તો યોગની પ્રશંસાને માટે કહ્યાં છે તેથી સ્વતન્ત્ર યોગના નિષેધને માટે અહીં કહે છે કે જેણે વિશેષ કરીને ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણાદિ વાયુને જીત્યા હોય તે યોગ કરે છે તેથી યોગ પ્રત્યાહાર પર્યન્ત સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું, નહિ તો યોગનાં આઠ અંગોમાં પહેલાં જ સાધનો સિદ્ધ ન થાય તો યોગ શંકાસ્પદ થાય તેથી મહેનત કરનારને યોગનાં પહેલાં પાંચ અંગ સિદ્ધ થાય છે, વધારે સિદ્ધ થતાં નથી. એનું કારણ કહે છે કે મન સ્વભાવથી જ કાબૂમાં ન રહે તેવા ઘોડા જેવું છે. દરેક જીવનાં મન અને ઈન્દ્રિયો જુદાં-જુદાં મુકરર કરેલાં છે તે (ઉત્તર મીમાંસાના) મત પ્રમાણે જેમનું મન સ્વભાવથી સાત્વિક પ્રકૃતિવાળું હોઈ કાબૂમાં રહે તેવું હોય તેમનાથી યોગ થઈ પણ શકે એમ જણાવેલું છે, પરન્તુ જેમનું મન કાબૂમાં રહી ન શકે તેવું જ અને એ પણ ઘોડા જેવું હોય (અને) એ ઘોડા ઉપર સવાર થયેલો જીવ મનના વિલાસની ઈચ્છા કરનારો થાય તેનાથી તો મનનો નિગ્રહ થઈ શકતો જ નથી એમ જણાવેલું છે; અને પોતે પણ આ લોકમાં લોકની રીત પ્રમાણે જ રહીને (મનને) વશ કરવા ઈચ્છે છે. ''ઘોડાને પણ મહેનત લઈ વશ કરી શકાય છે તેમ મન પણ વશ થશે'' એવી શંકા થાય તેથી ''બહુ જ ચંચલ''

વિશેષણ યોજેલું છે. પ્રયત્નથી પકડી જ શકાય નહિ તેવું (મન) છે. ''ચંચલ અને અસ્થિર મન જ્યાં-જ્યાં જાય (શ્રીભગવદ્ગીતા ૬-૨૬) એમ ચંચલ મનનો પણ નિગ્રહ કરવાનું સાધન કહેલું છે'' એવી શંકા થાય તેથી ''ઉપાય કરતાં જ ખેદ પામે છે'' શબ્દો યોજેલ છે. ઉપાયથી જ દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. એની (મનને વશ કરવાની એટલે ધારણાની) પહેલાં યોગશાસ્ત્રમાં યોગનાં પાંચ અંગો કહેલાં છે અને મન ચંચલ હોવાથી એ (પાંચ અંગો જ) કરવાં અશક્ય છે, કારણ કે મન વિક્ષેપવાળું હોય ત્યારે આસન થઈ શકતું નથી તેમ જ યમ વગેરે થઈ શકતા નથી; તેથી (મન) સર્વ પ્રકારે કાબૂમાં રહી શકે તેવું ન હોય ત્યારે યોગનો આરમ્ભ જ કરવો નહિ. વળી, યમ વગેરે સાધનો લાંબો સમય કરતાં ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારે કદાચ બીજાં સાધનો થઈ શકે, (પરન્તુ) એટલું (ચિત્તની શુદ્ધિ) પણ થતું નથી એમ ''સેંકડો વ્યસનવાળા'' શબ્દથી કહેલ છે. વિક્ષેપપૂર્ણ મનવાળાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીને ક્ષણે-ક્ષણે અનેક આફત આવે છે.

''પ્રથમ દુઃખ મટાડવા બીજું સાધન કરવું'' એવી શંકા થાય તેથી ''ગુરુના ચરણનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને'' શબ્દો યોજેલા છે. **''એતત્ સર્વં ગુરૌ ભક્ત્યા''** ''ગુરુમાં ભક્તિ રાખવાથી આ સર્વ સિદ્ધ થાય છે'' (શ્રીમદ્ ભાગવત ૭।૧૫।૨૫) એ વાક્ય પ્રમાણે આરમ્ભમાં દુઃખ મટાડવાનું એક સાધન ગુરુ જ છે. (એમનો) સારી રીતે ત્યાગ એટલે સાધન તરીકે પણ ત્યાગ કરીને (દુઃખ કેમ મટાડાય?) ગુરુની સેવા કરવામાં આવે તો[2] તેનાથી જ કૃતાર્થ થવાતું હોવાથી, યોગ નકામો જ છે એવો ભાવ છે. ''હે અજ! તેઓ વેપારીઓની જેમ સેંકડો આફતમાં સપડાયેલા હોય છે'' શબ્દોથી પછી એમનું બન્ને (માર્ગ) થી પતન થાય છે એમ કહે છે. સમુદ્રમાર્ગે વેપાર કરનારા વાણિયાઓ સુકાનીને પણ રાખ્યા વિના સમુદ્રમાં જ વિનાશ પામે છે, પરન્તુ (પોતાનું) કાર્ય તો પાર પડતું નથી એટલું જ નહિ, સાજા-તાજા ઘેર પણ નથી આવતા. 'જલધિ' સમુદ્ર શબ્દથી એમાં ઘણું દુઃખ થાય છે એમ સૂચવેલું છે. એ પ્રમાણે યોગમાં શરીર સૂકવી નાખીને રહેનાર ઘણું દુઃખ જ પામે છે એવો અર્થ છે ।।૩૩।।

વિશેષ : ૧. [1]યમ [2]નિયમ [3]આસન [4]પ્રાણાયામ [5]પ્રત્યાહાર [6]ધારણા [7]ધ્યાન અને [8]સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગ છે. ૨.યોગના સાધન તરીકે પણ ગુરુની સેવા જરૂરી છે, ગુરુની સેવા કરવામાં આવે તો યોગની કોઈ જરૂર નથી.

અદાન્તે મનસિ જ્ઞાતે યોગાર્થં ન યતેદ્ બુધઃ।
ગુરુસેવાપરો ભૂત્વા ભક્તિમેવ સદાભ્યસેત્।।કા.૨૦।।

મન કાબૂમાં રહી શકે તેવું નથી એમ જાણી ડાહ્યા પુરુષે યોગમાટે પ્રયાસ કરવો નહિ (પણ) ગુરુની સેવામાં તત્પર રહી સદા ભક્તિ જ કરવી ।।૩૩-૨૦।।

એવી રીતે ભજન (કરાવવા) માં બીજા પ્રકારોનો નિષેધ કરી, વૈરાગ્ય આવ્યા વિના અને મોહ મટ્યા વિના ભક્તિ થઈ શકે નહિ તેથી વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરતાં નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

હે ભગવન્! આપ સર્વ રસરૂપ અને શરણાગતોના આત્મા છો. આપ બિરાજમાન હો પછી માણસોને સ્વજન, પુત્ર, દેહ, સ્ત્રી ધન, ઘર, ભૂમિ વગેરે પ્રાણ વાહકોની શી જરૂર છે? જે લોકો આ સત્ય સિદ્ધાન્તને નથી જાણતા હોતા તેઓ સ્ત્રી-પુરુષના સમ્બન્ધથી થતાં સુખોમાં રમતા રહે છે. તેમને સંસારમાં ભલા એવી કઈ વસ્તુ છે જે સુખી કરી શકે? કારણ કે સંસારની બધી જ વસ્તુઓ સ્વયં પડી ગયેલાં ઘરના જેવી વિશીર્ણ (ચૂરેચરા થઈ ગયેલ) અને તે પણ ઉત્તમ પદાર્થ વિનાની અને અપવિત્ર પદાર્થોના સમ્બન્ધવાળી છે ।।૩૪।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ''સગાંઓએ કરેલા ઉપકારની જરૂર છે જ અને તેને માટે સગાંઓની દરકાર રાખવી જ જોઈએ. આત્મામાં પોતાની સ્થિતિ થયા વિના એવી અપેક્ષાનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ તેથી જ્ઞાન થયા પછી જ વૈરાગ્ય થાય'' એવો મત ચાલુ પ્રસંગ (ભગવાનના ભજન) માં ઘટતો નથી. તેથી સગાં વગેરેનું પ્રયોજન છે એમ સ્વીકારીને જ, બીજાં સાધનથી તે (પ્રયોજન) સિદ્ધ થશે. તેથી પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલાં સાધનો જ નકામાં છે એમ (શ્રુતિ) સિદ્ધ કરે છે. હરકોઈ પ્રકારે લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલાં સાધનો જતાં રહેતાં, ભગવાન્‌થી અપાતું પ્રયોજન અલૌકિક જ હશે તેથી આ વૈરાગ્ય પણ મુખ્ય વૈરાગ્યની બરાબર જ છે. આ લોકમાં સગાંઓનો ઉપયોગ છે, કારણ કે આ લોકની કીર્તિ વગેરે તેમનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુત્રનો ઉપયોગ પરલોક પ્રાપ્ત કરવામાટે છે. **'આત્મનઃ'** દેહનો તો પરલોક પ્રાપ્ત કરાવનારાં કર્મ કરવામાટે અને આ લોકમાં ભોગ ભોગવવામાટે ઉપયોગ છે. પીડા કરનાર કામને શાન્ત કરવામાટે અને સુખમાટે સ્ત્રીનો ઉપયોગ છે. **'ધન ધામ ધરાઃ'** એટલે ધન, ઘર અને ભૂમિ (અનુક્રમે) સુખ, સ્થિતિ અને આજીવિકા આપનારાં છે. આ બધાં જ **'આસવઃ'** પ્રાણરૂપ છે કારણ કે આ ન હોય તો (લોકો) પ્રાણ (પણ) તજી દે છે. અથવા **'અશ્વરથૈઃ'** ''ઘોડા અને રથ'' એવો પાઠ લેવો. આ ગતિનાં સાધનો સુખ આપનારાં છે. આઠ પ્રકારનાં આ સુખનાં સાધનો જેટલો ઉપકાર કરશે તે બધાય ઉપકાર કરતાં કરોડગણો ઉપકાર ભગવાન્ કરે છે. જો સુખની જ જરૂર હોય તો ભગવાન્ પોતે સુખ આપે છે. જો સાધનો સાથે સુખની જરૂર હોય તો અલૌકિક સાધનો પણ સુખ આપે છે એવો ભાવ છે **'નૃણામ્'** 'માણસોને'શબ્દથી તેમને કામનાઓ અને વિવેક છે. એમ જણાવેલું છે. ''કોઈ વખતે ભગવાન્ સુખ અથવા સુખનાં સાધનો ન આપે તો શી સ્થિતિ થાય?'' એવી શંકા થાય તો **''શ્રયત આત્મનિ''** ''આશ્રય કરનારના આત્મા'' શબ્દો

યોજેલા છે. ભગવાનનો જે માણસ આશ્રય કરે છે તેને તો પોતાના આશ્રય તરીકે જ (ભગવાન્) પ્રકાશે છે. જેમ દરેક માણસ પોતે પોતાનું હિત કરે તેમ ભગવાન્ પણ તેનું હિત કરે છે. ''ભગવાન્ પણ જો વિષયો આપતા હોય તો ઉપસ્થિત વિષયોનો ત્યાગ શા માટે કરવો?'' એવી શંકા થાય તેથી **'સર્વ રસે'** શબ્દ યોજેલ છે. કીર્તિ, પરલોક, ભોગ વગેરે બધાય રસો ભગવાન્માં જ હોય છે અને આ રસો પ્રગટ (જણાઈ આવે તેવા) છે પરન્તુ મધમાં હોય છે તેવા જણાઈ ન શકે તેવા, નથી હોતા. ''આ બાબતમાં શું યોગ્ય છે? ભગવાન્માં રહેલા રસોનો ભોગ કરવો કે પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા રસોનો ભોગ કરવો?'' (ભજન) જરૂરી હોવાથી અને સ્ત્રી વગેરે સાથે કરવાનું સહેલું હોવાથી, સ્ત્રી વગેરે સાથે જ ભજન કરવું યોગ્ય છે, પરન્તુ સ્ત્રી વગેરે સર્વનો ત્યાગ કરીને ભજન કરવું યોગ્ય નથી'' એવી શંકા થાય તેથી ''**સદજાનતાં**-સત્ય નહિ જાણનાર'' શબ્દો યોજેલા છે. અહીં જે ભજન કરવાના પ્રકાર પહેલાં કહ્યા તેમાં ભગવાન્ અને સગાંઓને સરખા જણાવેલા નથી, કારણ કે આ સગાંઓ તો દુઃખ દેનારા છે અને ભ્રમથી જ સુખ આપનારના જેવા દેખાય છે પણ ભગવાન્ તો દોષરહિત આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, આવો તેમનામાં તફાવત જાણવામાં આવે ત્યારે સન્દેહ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી ભેદ જાણવામાં આવે તે માટે પુત્ર વગેરેનું સ્વરૂપ શ્રુતિઓ વર્ણવે છે. **ઈતિ** એવા પ્રકારથી જેઓ **સત્**-સત્ય તત્વ એટલે સગાંઓ વગેરે અને ભગવાન્ વચ્ચેનો ભેદ જાણતા નથી, (અને) રતિમાટે સજોડે ફરે છે એટલે વિષયસુખ પ્રાપ્ત કરવા જોડકાં થઈ (વિષયસુખ ભોગવતા) ફરે છે. પોતાને બેસવામાટે જેમ કોઈ મુસાફર મોટો ખાટલો માથે ઊંચકીને ફરે તેમ આવા પુરુષો માત્ર અડધી પલના વિલાસમાટે પૂરેપૂરા બેડીઓથી જકડાયેલા હોય તેમ તે (સ્ત્રી) ની સાથે ફરે છે. આ પ્રમાણે બહુ દુઃખી થયેલા હોય તેમને ક્યો પદાર્થ સુખ આપે? જે બહુ પીડાયેલો હોય તેને વિષયો આનન્દ આપી શકતા નથી. સગાંઓએ તો તેમને સુખ આપેલ હોવાની તો વાત હોય જ ક્યાંથી? વળી બીજાં સાધન (તેમને) હોવાથી, ભગવાન્ પણ તેમને સુખ આપતા નથી એવો અર્થ છે. 'નુ' એ શબ્દ 'તપાસ' ના અર્થમાં વપરાયો છે. અમે (શ્રુતિઓએ) બધું તપાસી જોયું, (છતાં) તેવા પુરુષને સુખ આપનાર અમને કોઈ મળ્યો નહિ. વળી ''કોઈક તેને સુખ આપશે'' એવી શંકા ન કરવી; કારણ કે આ જગત્ પોતાની મેળે જ વિહતે પડી ગયેલાં ઘરની જેમ વિશીર્ણ (ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલ) અને તેમાં પણ **'નિરસ્તભગે'** ''ઉત્તમ પદાર્થ વિનાનું'' અપવિત્ર પદાર્થોના સમ્બન્ધવાળું હોય તેવું છે તેવા સ્થાનમાં સુખ આપનારો પણ કોણ તેને સુખ આપે? અહીં વૈરાગ્યની અવસ્થા જેને વૈરાગ્ય થાય છે તેના વિચારથી કહેવા ઈચ્છેલી છે. જગતનો ત્યાગ કરવાનો છે એ મત પ્રમાણે પણ ભગવાનનો ભક્ત કોઈ પણ સ્થળે ભગવાનની

સેવા કરતો હોય તે વૈકુંઠમાં જ સેવા કરે છે. પરન્તુ જગત્માં સેવા કરતો નથી એમ સમજવું ।।૩૪।।

પુત્રાદીન્ સમ્પરિત્યજ્ય કૃષ્ણઃ સેવ્યો ન તૈઃ સહ।
તત્સુખં ભગવાન્ દાતા તે તુ ક્લિષ્ટેતિદુઃખદાઃ।।કા.૨૧।।

પુત્ર આદિને છોડીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. એની સાથે રહેવાથી સેવા બનતી નથી કેમકે ચિત્તની પ્રવણતાનું નામ સેવા છે. એ પુત્ર આદિની સાથે રહેવાથી ભગવાન્માં ચિત્ત રહેતું નથી. ભક્ત સુખની ઈચ્છા કરે તો એને સુખ પણ ભગવાન્ આપે છે. પુત્ર આદિ સ્વજનો ભક્તને અતિ દુઃખ આપનાર છે. તેથી સર્વ પરિત્યાગ કરી ભગવાનને સેવવા એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે ।।૩૪-૨૧।।

સર્વનો ત્યાગ કરી ભગવાનની સેવા કરવી એમ પૂર્વ શ્લોકથી કહ્યું. એમાં પ્રથમ શું કરવું એમ કોઈને પૂછવાનું મન થાય તો એનો ક્રમ આ શ્લોકથી શ્રુતિ કહે છેઃ

હે ભગવન્! મદ રહિત સન્તપુરુષો આ પૃથ્વી ઉપર પરમ પવિત્ર અને બધાને પવિત્ર કરવાવાળા પુણ્યમય સાચાં તીર્થસ્થાન છે વળી તેઓ આપના ચરણકમલને હૃદયમાં ધારણ કરનારા છે અને પોતાના ચરણના જલથી પાપ-તાપનો નાશ કરનારા છે. હે પ્રભો! આપ નિત્ય આનન્દસ્વરૂપ આત્મા જ છો. જે એકવાર પણ આપને પોતાનું મન સમર્પણ કરી દે છે; આપમાં મન લગાવી દે છે; તેઓ તે દેહ-ગેહમાં કદી ફસાતા નથી જે વિવેક, ધૈર્ય, વૈરાગ્ય, ક્ષમા અને શાન્તિ વગેરે ગુણોનો નાશ કરનારા છે. તેઓ તો બસ આપમાં જ રમતા રહે છે ।।૩૫।।

શ્રીસુબોધિનીજી : પૃથ્વી ભગવાનના ચરણરૂપ છે એટલે પહેલાં પૃથ્વીનો આશ્રય લેવો તેથી મંચ ઉપર સૂવું નહિ, પાદુકા પહેરવી નહિ અને નિરન્તર ભૂમિ ઉપર વાસ કરવો. એમ કહેવાથી સર્વ ભોગનો ત્યાગ કરી ભગવચ્ચરણનો આશ્રય કરીને રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેથી ચરણારવિન્દની સ્ફૂર્તિ થાય તે માટે તીર્થોનું પર્યટન કરવું. બધાં તીર્થોમાં ગંગાજી મુખ્ય છે. એ ભગવાનના ચરણમાં જ રહેનારાં છે. તેથી આધિદૈવિક ગંગાજી ભગવદ્રૂપ છે અને ભગવાનના ચરણકમલની રજ તે ગંગાજીમાં ઘણી છે તેથી ગંગાજીના તીર ઉપર ભગવાનના ચરણારવિન્દની સ્ફૂર્તિ થાય. ભૂમિ ઉપર પણ પુરુપુણ્ય એટલે ઘણાં પવિત્ર તીર્થોમાં ફરવું. કુરુક્ષેત્રાદિ તીર્થો એવાં છે. એ તીર્થોની જ સેવા કરવી એટલું જ નહિ પણ ગુરુરૂપ તીર્થોની પણ સેવા કરવી. તીર્થના ‘સદન’ એટલે ગુરુના ઘરમાં રહી એમની સેવા કરવી. ભૂતલ ઉપર ગુરુનાં ઘર પણ તીર્થ છે તેથી એ ગુરુની સેવા કરવી. એ ગુરુઓ કોણ કે એમની સેવા કરવી? એમ કહે

તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મન્ત્રને જોનાર ઋષિઓ ગુરુ છે. તે (મન્ત્રો) માં (કહેલ) ઉદ્ધાર કરનારો અલૌકિક પ્રકાર તેઓ જાણે છે; તેથી તેમનાં સ્થળોએ જઈને મન્ત્ર વગેરેમાં કહેલું ભગવાનના ભજનનું અલૌકિક સાધન શીખવું જોઈએ એવો અર્થ છે.

''તેમનામાં કઈ ઉત્તમતા છે?'' એવી શંકા થાય તેથી 'મદરહિત' વિશેષણ યોજેલું છે. 'મદ' એટલે જેનાથી 'પોતે' અને 'બીજા' એવું જ્ઞાન થતું નથી તે અહંકાર. આ ('મદરહિત' શબ્દ) થી ઋષિઓને જ્ઞાન પણ છે એમ જણાવ્યું. ''માત્ર મદ ન હોવો (એ જ ઉત્તમપણું હોય) તો સાત્વિક કર્મ કરનારા અથવા બીજા દેવોની ઉપાસના કરનારા પણ આશ્રય કરવા યોગ્ય ગણાય'' એવી શંકા થાય તેથી ''તેઓ વળી આપના ચરણકમલને હૃદયમાં ધારણ કરનારા છે'' શબ્દો યોજેલા છે, આ શબ્દોથી તેમનું અન્દરનું અને બહારનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. અન્દરનું માહાત્મ્ય એ કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિમાર્ગના પ્રકારથી ભગવાન્ બિરાજેલા છે અને બહારનું માહાત્મ્ય એ કે તેઓ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છે. તે મહાત્માઓ તો સર્વ લોક ઉપર ઉપકાર કરવા સર્વનો મોક્ષ થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણને સાથે રાખી પરિભ્રમણ કરે છે'' તેથી જ સર્વના પાપનો નાશ કરે છે. તેમના ચરણારવિન્દના જલથી પાપનો નાશ થાય છે અને તેમના ઉપદેશથી તેમના હૃદયમાં રહેલ ભગવાનનું ચરણારવિન્દ જેમને તે ઉપદેશ કરે છે તેમનામાં આવેછે એમ સૂચવેલું છે.

તેમની સેવા કરવામાં આવે અને ભગવાન્ તેમની સેવા કરનારના હૃદયમાં પધારે ત્યાર પછી તરત જ જો દેહ પડે તો-તો કાંઈ ચિન્તા ન રહે પણ જો દેહ પડવામાં વિલમ્બ થાય તો કાલ વગેરેથી બુદ્ધિનો નાશ થાય એટલે ફરીથી ઘરમાં આસક્તિ થાય તેથી (ભજન) કરેલું સર્વ નકામું થાય'' એવી શંકા થાય તેથી શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ કામી પુરુષોનું અમુક સ્ત્રીમાં ચિત્ત લાગે તે તેનો અનુભવ કર્યા વિના સર્વથા પાછું ફરતું નથી તેમ ભગવાન્‌માં સ્નેહ થઈ જતાં અને ભગવદ્રસમાં આસક્તિ થઈ જતાં જ્યારે ભગવાન્‌માં જેનું ચિત્ત ચોંટે છે તેવા પુરુષ કોઈ પણ સમયે ઘરનો આશ્રય કરતો નથી. જેને ભગવાનનો અનુભવ થયો નથી એટલે કે જેણે પહેલાં ભગવાનનું મનથી ધ્યાન કરેલું નથી તે ઘરનો આશ્રય કરે પણ ખરો, પરન્તુ જેને પહેલાં ભગવાનનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે તે ઘરનો આશ્રય કરતો નથી જ એવો અર્થ છે.

''જેને ભગવાનનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે તે ઘેર આવે તો પણ તે ભગવાનનો ત્યાગ કરે નહિ તો પછી તે ઘેર આવે તેમાં શું વાંધો?'' એવી શંકા થાય તેથી ''પુરુષનો સાર હરી લેનાર ઘરને'' શબ્દો યોજેલ છે. વિવેક, ધૈર્ય વગેરે અને પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલી (ભગવાનનો અનુભવ થવાની) સ્થિતિ, બધુંય ઘરો હરી લે છે એવો અર્થ છે ।।૩૫।।

પરિભ્રમન્ તીર્થે નિષ્ઠો ગુરુલબ્ધહરિસ્મૃતિઃ।
ન સેવતે ગૃહાન્ દુષ્ટાન્ સદ્ધર્માત્યન્ત નાશકાન્।।કા.૨૨।।

ગુરુ પાસેથી જેને હરિની સ્મૃતિ થઈ છે તેવો પરિભ્રમણ કરતાં તીર્થોમાં રહેનાર પુરુષ સારા ગુણોનો નાશ કરી દેનાર દુષ્ટ ઘરોનો આશ્રય કરતો નથી ।।૩૫-૨૨।।

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ એમ દરેક પ્રકારે જણાવી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભજનને સારી રીતે દૃઢ કરી, ભજન કરવા યોગ્ય કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરતાં, ‘‘સચ્ચિદાનન્દ ભગવાન્ ભજન કરવા યોગ્ય છે’’ એમ કહેવામાટે ‘‘લોકમાં સત્, ચિત્ અને આનન્દ ત્રણેય ધર્મો એક પદાર્થમાં નથી એમાં તો કહેવું જ શું? પરન્તુ એ ધર્મોમાંથી એક-એક ધર્મ પણ કોઈ જ પદાર્થમાં નથી’’ એમ જણાવવા માટે, જડ પદાર્થોમાં સત્પણું નથી, ચેતન પદાર્થોમાં ચિત્પણું નથી અને સ્વર્ગ વગેરેમાં આનન્દ નથી એમ બબ્બે શ્લોકથી એ દરેક ધર્મ લોકમાં નથી એમ છ શ્લોકોથી ‘‘જગત્માં સત્પણું નથી’’ એમ પ્રથમ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે એમ ન કરે તો ‘‘ભગવાન્ જ સત્ છે’’ એવો અર્થ ઘટે નહિ, કેમ કે ભજન કરવા યોગ્ય કોણ છે એનો નિશ્ચય કરવામાં *ગૌણ સત્વ નિરર્થક છે. જ્ઞાન થાય તે માટે અથવા દોષ ન રહે તે માટે ગૌણ સત્વનો ઉપયોગ છે. અસત્ની સેવા કરવાથી નાશ થાય છે અને સત્ની સેવા કરવાથી કૃતાર્થ થવાય છે એમ પહેલાં સિદ્ધ કરેલું છે. જો જગત્માં પણ સત્પણું હોય તો તેમાં તેનું પણ ભજન થાય, અથવા તેનું ભજન કરવાથી દોષ ન લાગે તેથી એ જગત્માં સત્પણું નથી એમ અવશ્ય સિદ્ધ કરવું જોઈએ. એ બાબતમાં જેઓ જગત્ સત્ છે એમ કહે છે તેમના મતને વાદી-પ્રતિવાદીના સંવાદથી (વાદ અને તેનો પ્રત્યુત્તર એમ પ્રશ્નોત્તરીથી) અહીં ખોટો ઠરાવે છે.

વિશેષ : બ્રાહ્મણ વગેરે સત્ (ભલા) છે, શૂદ્ર વગેરે અસત્ (દુષ્ટ) છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણપણું વગેરે ગુણોના સમ્બન્ધથી થતું સત્વ ગૌણ સત્વછે. ‘ગૌણ’ ગુણ ઉપરથી બનેલું વિશેષણછે.

એ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે શંકા છે : ‘‘આ જગત્ સત્ છે એમ જે કહો છો તે શું તમારા અનુભવ પ્રમાણે કહો છો? કે એવો નિર્ણય કરનારું કંઈ કારણ છે? અથવા તેનું કોઈ પ્રમાણ છે? એવી નીચેના શ્લોકમાં શંકા કરી શ્રુતિઓ એ મતને ખોટો ઠરાવે છેઃ

આ જગત્ સત્ (સત્વાળા બ્રહ્મ) માંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે તે સત્ છે એમ કહેતા હો તો તે અસમ્ભવિત છે કારણ કે તે યુક્તિથી અસંગત જ છે. સત્માંથી સદા સત્ જ ઉત્પન્ન થાય એવું સદાકાળ હોતું નથી. (સત્-ભલા અંગ રાજાનો પુત્ર અસત્-ભૂંડો વેન રાજા થયો) અને ક્યારેક તે ખોટું પણ થઈ જાયછે. (સત્-છીપમાં અસત્ રૂપું ઉત્પન્ન થાય છે તેમ) પરન્તુ જગતને સદસદાત્મક (સત્ અને અસત્)

બન્ને યુક્ત માનવાથી ઉપર કહેલા વ્યભિચાર આદિ દોષ જગતને લાગતાનથી. જગતની ઉત્તમ સત્પણારૂપ રચનામનથી કલ્પેલીછે પરન્તુ પરમાર્થરૂપ સત્ય નથી. આવીકલ્પના વ્યવહારમાટે અન્ધ પરરૂપરાથી કરવામાં આવેલીછે. આપની વેદરૂપ વાણી રૂઢિ લક્ષણા વગેરે વૃત્તિઓથી કર્મ જડ પુરુષોને ભમાવેછે ।।૩૬।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ઉપર શંકામાં જણાવેલ બીજા પક્ષને (''તેવો નિર્ણય કરાવનારું કાંઈ કારણ છે? એ પક્ષને) પ્રથમ ખોટો ઠરાવે છેઃ''કારણને લીધે આ (જગત્) સત્ છે'' એવો મત પ્રથમ ખોટો ઠરાવે છે. તે મત પ્રમાણે ''જગત્ સત્'' છે એમ અનુમાનથી સાબિત થાય. તે વિષયમાં પૂર્વપક્ષનું અનુમાન નીચે પ્રમાણે છેઃઆ જગત્ સત્ જ છે, કારણ કે તે સત્માંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે તેના જેવો જ હોય, જેમકે સુવર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કુંડલ સુવર્ણ જ હોય છે. તેમ સત્પણાવાળા બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જગત્ સત્ જ છે'' **''કથમસતઃ સજ્જાયેત''** ''અસત્માંથી સત્ કેમ ઉત્પન્ન થાય?'' એ શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે કારણ સત્ હોય ત્યારે કાર્ય પણ સત્ જ થાય છે. ''એમ (કહેતા હો) તો એમ નથી'' શબ્દોથી તે મતને ખોટો કહે છે. ખોટો ઠરાવવામાં તે મતથી વિરુદ્ધ તર્ક અને પ્રમાણ કહે છે. **'નુ'** શબ્દ વિરુદ્ધ તર્ક છે એમ જણાવે છે. આ **'નુ'** શબ્દથી તે મત તર્કથી ખોટો પડે છે એમ કહેલ છે. તર્ક શંકાનો અન્ત લાવનાર છે એવા અભિપ્રાયથી પૂર્વપક્ષીએ પણ વ્યાપ્તિને લીધે બળવાન બનેલા તર્કથી જ પદાર્થનો નિર્ણય કરેલો છે તેથી ''તર્કથી બાધિત (ખોટો ઠરેલ) છે **'તર્કહતમ્'**'' શબ્દથી તે જ (વિરુદ્ધ તર્ક હોવાનો દોષ) કહે છે. અર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ''જગત્માં જે સત્પણું (તમે) સિદ્ધ કરો છો તે ૧. શું કારણમાં રહેલું સત્પણું જ કાર્યમાં આવે છે એમ કહો છો? અથવા ૨. આરમ્ભ (કરવાના) નિયમ પ્રમાણે કાર્યમાં બીજું સત્પણું ઉત્પન્ન થાય છે? તે પૈકી ૧. પહેલો પક્ષ બરાબર નથી, કારણ કે તર્કથી તે ખોટો ઠરે છે. જો કારણનું સત્પણું કાર્યમાં આવે તો કારણ અસત્ (સત્પણા વગરનું) થાય અને પોતાના નાશની શંકા થતાં કાર્યને ઉત્પન્ન પણ ન કરે તેથી પોતાના સત્પણાના નાશ થવાની શંકાથી ભગવાન્ જગત્ને (ઉત્પન્ન) જ ન કરે. વળી કારણમાં રહેલો સત્પણારૂપ ગુણ કાર્યમાં આવ્યો એવું કોઈ સમયે આપણને જ્ઞાન પણ થતું નથી. તેથી ઘણા તર્કોથી એ ખોટું ઠરતું હોવાથી કારણમાં રહેલું સત્પણું કાર્યમાં આવતું નથી એવો અર્થ છે. ૨. બીજું સત્પણું (કાર્યમાં) ઉત્પન્ન થાય છે એવા બીજા પક્ષનો હવે વિચાર કરીએ. તે મત પણ વ્યભિચાર-દોષવાળો[1] હોવાથી ખોટો છે. સત્ (ભલા) અંગ[2] રાજામાંથી પણ વેન રાજા અસત્ (ભૂંડો) ઉત્પન્ન થયો. તેમાં દેહમાં અસત્ ભાગ જ રહ્યો હતો એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેમ હોય તો કાર્યમાં પણ તેટલું જ અસત્

થાય, પરન્તુ તે સિવાયનું સ્વભાવ વગેરે પણ અસત્ ન થાત. ‘‘બીજમાં તે (અસત્ ભાગ) જ આવ્યો એમ કહો તો તે વેનમાંથી પૃથુનો આવિર્ભાવ થાત નહિ. તેથી કાર્ય અને કારણમાં ભેદ હોવાથી, કારણમાં સત્પણું હોવાથી નિયમ તરીકે (બધા પ્રસંગે) કાર્યમાં સત્પણું ઉત્પન્ન થતું નથી.

‘‘ગમે તે કારણ કાર્યમાં સત્પણું ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરન્તુ સમવાયી કારણ જ તેમ કરે છે, બીજ (વીર્ય) તો નિમિત્ત કારણ છે. તેમાં યોનિના દોષને લીધે અને સ્વભાવના દોષને લીધે તે વેન દુષ્ટ થયો. બીજ તો ગુણવાળું હોવા છતાં યોનિનો દોષ તેના કરતાં પણ વધારે બલવાન્ હોવાથી બીજનો ગુણ ઢંકાઈ ગયો, સમવાયી કારણ તો તે-તે અવયવો જુદા જ હતા તેથી વ્યભિચાર થતો નથી’’ એવી શંકા થાય તેથી ‘‘અને કોઈ સ્થલે ખોટું થાય છે’’ શબ્દો વાપરેલા છે. છીપમાંથી ભ્રમવાળા પુરુષને જણાતું રૂપું ઉત્પન્ન થાય છે. છીપ સત્ હોવા છતાં પણ તે (રૂપું) સાચકલું નથી હોતું તે રૂપાનો આશ્રય છીપ હોવાથી તેનું સમવાયી કારણ છીપ જ છે તેથી વ્યભિચાર થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. છીપમાં રૂપું દેખાવામાં માત્ર છીપ ઉપાદાન (સમવાયી કારણ) નથી, પરન્તુ દોષ અને છીપ ઉપાદાન છે. છીપના ચકચકાટ વગેરે દોષને લીધે સારી રીતે તે જોઈ ન શકવાથી તે રૂપું ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ માત્ર ‘‘(તે રૂપાના) આશ્રય (છીપ) માંથી ઉત્પન્ન થતું નથી’’ ‘‘એમ હોય તો પણ એક અંશથી રૂપું સાચું હોય, સમ્પૂર્ણ રીતે અસત્ય ન હોય’’ આ અર્થ ‘ન’ શબ્દથી કહેલો છે. ‘‘સત્નો અંશ દોષને લીધે છીપમાં દેખાતા રૂપામાં ઢંકાઈ ગયેલો હોય છે’’ એમ કહો તો ચાલુ વિષયમાં પણ તેમ ભલે દેખાય એટલે મનના દોષને લીધે જગત્ જુદા પ્રકારનું (બ્રહ્મથી જુદા સત્પણાવાળું) દેખાય છે. તેમ ન હોય તો જગત્ સચ્ચિદાનન્દ રૂપથી કેમ ન દેખાય? વળી સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ જ કારણ છે એવો સિદ્ધાન્ત કહેવાનો નથી, પરન્તુ પ્રકૃતિ અને પુરુષ કારણ છે એવો વાદ પણ કહેલો છે. તેથી બન્નેના યોગને લીધે જગત્ સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ છે, (પણ) માત્ર સત્ નથી એવો અર્થ છે. ‘‘આ કલ્પના વ્યવહારમાટે કરાયેલી છે’’ એ શબ્દોથી બીજા હેતુની કલ્પના કરી તેને ખોટો સિદ્ધ કરે છે. ‘‘આ જગત્ સત્ તરીકે દેખાય છે તેથી બ્રહ્મની જેમ સત્ છે’’ એવું પૂર્વપક્ષીનું અનુમાન છે તેને પણ ખોટું ઠરાવે છે. આ વિકલ્પ એટલે જગત્ની ઉત્તમ સત્પણારૂપ રચના મનથી કલ્પેલી છે, પરન્તુ સત્ય નથી, કારણ કે માત્ર વ્યવહારને લીધે પણ મનથી કલ્પેલી સિદ્ધ થતી હોવાથી તે વસ્તુતઃ સત્ય છે એમ માનવાનું પ્રયોજન નથી. ‘‘આ સંસાર અનાદિ છે અને તે સત્ હોવાથી બધાની માન્યતા છે. તેથી જણાય છે કે તે સત્ જ છે’’ એવી શંકા થાય તેથી ‘‘અન્ધોની પરંપરાથી શબ્દ યોજેલ છે. ભલે અન્ધોની પરંપરા હોય પણ પરંપરા એટલે

પરંપરા અને વળી દેખતાઓની પરંપરા છે એવું કંઈ પ્રમાણ આ બાબતમાં નથી. ઊલટું મહાપુરુષોની બુદ્ધિ ''આ અસત્ જ છે'' એમ ભાસે છે. ''વેદ પ્રમાણે જગત્ સત્ છે એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ'' એવી શંકા થાય તેથી **''ભ્રમયતિ ભારતી તે''** આપની વાણી ભુલાવામાં નાખે છે'' શબ્દો યોજેલા છે. **ભારતી-આપની વેદરૂપ વાણી. 'ઉક્થજડાન્'**-કર્મમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારાઓને ભુલાવામાં નાખે છે. ''કારણ કે વેદ બધું બ્રહ્મના સમ્બન્ધમાં કહે છે, પરન્તુ તે જગત્ના સમ્બન્ધમાં હોય તેમ લોકો ભૂલે છે'' એવો ભ્રમણ કરાવવાનો પ્રકાર તો બીજા સ્કન્ધમાં જણાવેલો છે. ક્રિયામાં જેમની આસક્તિ છે તેઓ પદાર્થોનો વિચાર કરતા નથી તેથી તેમને 'કર્મજડ' કહ્યા છે ।।૩૬।।

સદ્બુદ્ધ્યા સર્વથા સદ્ભિઃ ન સેવ્યમખિલં જગત્।
ભ્રાન્ત્યા સદ્બુદ્ધિરત્રેતિ સન્તં કૃષ્ણં ભજેદ્ બુધઃ।।કા.૨૩।।

સન્તોએ સમગ્ર જગત્ને 'તે સત્ છે' એવી બુદ્ધિથી સર્વથા સેવવું નહિ. આ (જગત્) માં 'સત્' હોવાની માન્યતા ભ્રાન્તિથી થયેલી છે તેથી ડાહ્યા પુરુષે સત્ રૂપ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવી ।।૩૬-૨૩।।

વિશેષ : ૧. વ્યભિચાર-સદા કાળ નિયમ લાગુ ન પડે, સત્ય ન હોય તેવી સ્થિતિ. દા.ત. ''જાડો માણસ બળવાન હોય છે'' એમાં વ્યભિચાર દોષ છે.

૨. અંગ, વેન અને પૃથુરાજા નાં ચરિત્રોમાટે શ્રીમદ્ ભાગવતસ્કન્ધ ૪, અધ્યાય ૧૩ થી ૨૩ વાંચવા વિનન્તિ છે.

જગતની સત્યતા ન માનો એનાથી જગતને વિશેષ સેવનાર હશે તે એમ કરતા બંધ થશે પણ જે સ્વભાવથી જ જગતને સેવનાર છે તેને એમ કરતાં કોણ અટકાવશે? તમે કહો છો જગતમાં સત્વ નથી તેમ અમે કહીએ છીએ કે એમાં અસત્વ પણ નથી. જેમ સત્વ સાબિત થતું નથી તેમ અસત્વ પણ એ જ કારણોથી સિદ્ધ થતું નથી તેથી જ જગતને સત્-અસત્થી જુદા પ્રકારનું માનવું જોઈએ. એની સેવા કરનારને ગુણ ન થાય તેમ દોષ પણ નહિ થાય તો જગતનો ત્યાગ કરવાનું કેવી રીતે સિદ્ધ થશે? એમ કહે ત્યાં કહે છેઃ

હે ભગવન્! વાસ્તવિક વાત તો એમ છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં આ જગત્ હતું નહિ અને પ્રલય પછી તે રહેશે નહિ. તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે વચલા સમયમાં પણ એકરસ આપમાં મિથ્યા જ ભાસી રહ્યું છે. તેથી જ અમે શ્રુતિઓ આ જગત્નું વર્ણન ઉપમા દઈને કરીએ છીએ, (જેમ કે 'રોઝ'નામનું જંગલી પ્રાણી ગાય જેવું છે પણ ગાય નહિ) તેથી દ્રવ્યોની જાતિઓના અવાન્તર ભેદના માર્ગોથી

ઉપમાનથી તે જણાય છે. મનના વિલાસરૂપ અસત્ય જગતને પણ જેઓ સત્ય માને છે તેઓ પંડિતો નથી પણ નાસમજ (અણસમજુ) છે ।।૩૭।।

શ્રીસુબોધિનીજી : જો જગત્‌ને અસત્ સિદ્ધ કરનારું અહીં કાંઈ ન હોત તો એમ કહી પણ શકાત, પરન્તુ ‘‘આ જગત્ અસત્ છે, કારણ કે તે અનિત્ય છે. જે અનિત્ય નથી તે અસત્ નથી, જેમકે બ્રહ્મ’’ એવું તેને અસત્ સિદ્ધ કરનારું (અનુમાન) છે. (આ અનુમાનમાં કેવલ વ્યતિરેકી (વ્યાપ્તિઃતર્કશાસ્ત્રમાં બે અવિચ્છેદ પરિસ્થિતિ અથવા ઘટનાને વ્યાપ્તિ કહે છે. દાખલા તરીકે ‘‘જ્યાં-જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં-ત્યાં અગ્નિ હોય’’ અગ્નિ અને ધુમાડો સાથે જ હોય. આ સાહચર્યના નિયમને ‘વ્યાપ્તિ’ કહે છે.

અન્વય વ્યાપ્તિઃપર્વત ઉપર ધુમાડો છે માટે પર્વત ઉપર અગ્નિ હોવો જોઈએ. વ્યતિરેક વ્યાપ્તિઃજ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધુમાડો ન હોય, દા.ત. સરોવરમાં) હેતુ જગતનું અસત્પણું નિરૂપણ કરે છે. યત્ કારણ કે આ જગત્ સૃષ્ટિ પહેલાં નહોતું અને વળી પ્રલય પછી નહિ હોય તેથી વચમાં અમુક સમય સુધી જ રહેલું છે તેથી જણાય છે કે તે અસત્ છે કારણ કે જે સત્ હોય છે તે ત્રણે કાલમાં સત્ જ હોય છે કેમકે સત્ કોઈ સમયે અસત્ થતું નથી. જુદા-જુદા સમયે પદાર્થનું સ્વરૂપ જુદું-જુદું થતું હોય તો ક્યારેક ઘડો પણ વસ્ત્ર થઈ જાય. તેથી વચલા સમયમાં રહેનારું હોવાથી જગત્ અસત્ છે. ‘‘આ હેતુથી (જગત્) સત્ નથી એમ જ સિદ્ધ થશે પરન્તુ તે અસત્ છે એમ સિદ્ધ નહિ થાય. વ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી પણ તે અમુક ગુણનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ બીજો ગુણ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી’’ એવી શંકા થાય તેથી ‘‘મધ્યમાં આપમાં અનુમાનથી જાણાયેલું ખોટું ભાસે છે’’ શબ્દો યોજેલા છે. આ જગત્ ખોટું જ ભાસે છે તેનું કારણ ‘‘ત્વયિ આપમાં’’ શબ્દથી કહેલુ છે, છીપમાં જેમ રૂપું ભાસે છે તેમ, જે-જે હોય તેનાથી જુદું ભાસે તે-તે જુદા તરીકે મિથ્યા (અસત્) છે એમ સિદ્ધ થયેલું છે. આ સર્વ (જગત્) બ્રહ્મ છે એવો શ્રુતિથી અને બ્રહ્મવેત્તાઓથી નિર્ણય થયેલો છે. છતાં પણ (તે) જે જગત્ તરીકે (જુદું છે તેથી જુદા પ્રકારે) ભાસે છે તે મિથ્યા જ હોવા યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. ‘‘અનુમાનથી જાણાયેલું’’ શબ્દથી (તે અસત્ હોવાનું) બીજું કારણ પણ કહે છે. (છીપમાં) રૂપું પ્રત્યક્ષ તો દેખાતું નથી, કારણ કે આંખ અને છીપ નો સમ્બન્ધ છીપના વિષે થાય છે, કારણ કે રૂપાની સાથે તેવો સમ્બન્ધ થતો નથી કારણ કે સત્ (જે વસ્તુતઃ હોય તેવા) પદાર્થોનો જ સંયોગ થાય છે. ‘‘પુરુષની ઈન્દ્રિયોનો સત્ (પદાર્થ) સાથે સમ્બન્ધ થાય ત્યારે જે જ્ઞાન બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે’’ એવી પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા છે. રૂપું તો (છીપ સાથે આંખનો સમ્બન્ધ થતાં ઉત્પન્ન થયેલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) ત્યાર પછી બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય

છે અને દેખાય છે. તેમાં બુદ્ધિ જ કરણ છે તેથી જ્ઞાન જેનું કરણ છે તેવું જ્ઞાન અનુમાન હોવાથી રૂપું અનુમાનનો વિષય થાય છે. વળી **'અન્તરા'** મધ્યે પ્રકાશે છે. ઈન્દ્રિય અને પદાર્થ ની મધ્યે જે ભાસે તે મિથ્યા છે. તેવી જ રીતે અહીં પણ જેને જ્ઞાન થાય છે તેના ચૈતન્ય અને બ્રહ્મ ના ચૈતન્યની વચ્ચે જગત્ ભાસે છે તેથી તે મિથ્યા છે. જ્યાં સુધી આ બે ચૈતન્યો પાકી પરીક્ષા ન કરી લે ત્યાં સુધી જગત્ ભાસે છે. તેથી તે (એ બેની મધ્યે જ ભાસે છે) આ બન્ને ચૈતન્યનો વિચાર કરવામાં આવે, (અને) ''તે (બ્રહ્મ) તું જીવાત્મા છે. **તત્વમસિ''** એ વાક્ય જાણવામાં આવે, પછી સર્વ સ્થળે બ્રહ્મ જ ભાસે છે. વળી જેમ એક ચન્દ્ર હોવા છતાં બે દેખાય છે તે ભ્રાન્તિથી થાય છે તેમ 'એકરસ' આપમાં જુદા-જુદા પ્રકારે ભાસે છે તે મિથ્યા જ છે એમ જાણવું.

છતાં પણ જગત્ અસત્ છે એમ કેમ સિદ્ધ થશે? કારણ કે તે અસત્ દેખાતું નથી'' એવી શંકા થાય તેથી ઉપમાનથી (**ઉપમાન** : પણ, અનુમાન જેવું એક પ્રમાણ છે. 'સમાનતા' અથવા ''તેના જેવા ગુણવાળા હોવું'' એ કારણ છે.) જણાય છે'' એમ કહેલ છે. ''જગત્ અસત્ના જેવું હોવાથી તે અસત્ છે એનું ઉપમાન થાય છે. ''ગવય ગાયના જેવો હોય છે'' એ વાક્ય સાંભળી વનમાં ગવયને જોતાં સમાનતાને સંભારી તે સમાનતાને ગવયમાં જોતાં, ''ગાયના જેવો હોવાથી આ ગવય છે'' એમ જોનાર માને છે. (તેમ જગત્માં અસત્ પદાર્થની સમાનતા હોવાથી તે અસત્ છે એમ ઉપમાનથી જણાય છે) ગાય વગેરે દ્રવ્યોની જે ગોત્વ (ગાય હોવાપણું) વગેરે જાતિ છે તે જાતિઓનો પેટાભેદ તે જ ઉપમાનમાં ઉપમાન કરવાનું સાધન છે. તેમ ન હોય તો ''આ ગાય છે'' એમ જ જણાય. આ સમાનતામાં તફાવત હોવાને લીધે જ તેના સમ્બન્ધી અનુમાન થતું નથી. *અગ્નિ તો વ્યાપ્તિ વગેરે સર્વ સ્થલે એક જ જાતનો છે. સમાનતાનું જ્ઞાન તો જુદી જાતનું દ્રવ્ય છે એમ જણાવે છે. તેથી છીપમાં દેખાતા રૂપા જેવા અસત્ પદાર્થો જોવામાં આવે છે તેવો વિચાર કરતાં સત્ હોવાનું સમ્ભવતું નથી એવા આ ગુણની સમાનતાને લીધે જગત્ પણ અસત્ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ભાન તો સસલાના શીંગડાંનું પણ થાય છે તેથી તે ભાન સસલાનું શીંગડું અસત્ નથી એમ સિદ્ધ કરતું નથી. સત્યપણું પણ ભાસે છે, અસત્યપણું પણ ભાસે છે, પરન્તુ વિચારસહિષ્ણુ ગુણવાળા પ્રમાણથી સત્ ભાસે છે અને વિચાર અસહિષ્ણુ દોષવાળા કરણ (જ્ઞાનમાં સાધન) થીઅસત્ ભાસેછે એટલો તફાવત છે.

વેદોમાં પારંગત મોટા-મોટા પુરુષો પણ જગત્ને સત્ માને છે. જગત્ સત્ ન હોય તો તે અસત્ હોવાથી તેની સ્થિરતા ન હોવાથી, વિશ્વાસપૂર્વક સર્વ વ્યવહારો થઈ શકે નહીં તેથી

જગત્‌ને કાં તો સત્ માનવું જોઈએ અથવા સત્‌થી તથા અસત્‌થી જુદા પ્રકારનું માનવું જોઈએ'' એવી શંકા થાય તેથી **''વિતથ મનોવિલાસમ્''** ''ખોટો મનનો વિલાસ'' શબ્દ યોજેલો છે. આ સર્વ જગત્ **વિતથમ્** ખોટું જ છે, કારણ કે તે મનનો વિલાસ છે; કારણ કે જગત્‌માં જે કોઈ જેને મિત્ર અથવા શત્રુ, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ, પોતાનું અથવા પારકું એમ જેવું મનથી માને છે તેના પ્રતિ તે તેવું થાય છે કેમકે જગત્‌માં કોઈ એવો પદાર્થ નથી કે જે કુદરતી રીતે બધાને પ્રિય હોય તેથી આ જગત્ મનના વિલાસથી કરેલું હોવાથી, મનોરથની જેમ ખોટું જ છે. આવા જગત્‌ને પણ જેઓ સત્ય છે એમ માને છે તેઓ પંડિતો નથી, વિચાર વિનાના છે એવો અર્થ છે ।।૩૭।।

(જ્યાં-જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં-ત્યાં અગ્નિ હોય, જેમ કે રસોડામાં એવી વ્યાપ્તિથી પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ સાબિત કરે છે. રસોડાનો અગ્નિ અને અને પર્વતનો અગ્નિ એક જ પ્રકારના છે. અનુમાનમાં એ પ્રમાણે છે, ઉપમાનમાં તો પ્રથમ ગાયનું જ્ઞાન થાય છે અને ગવય ગાયના જેવો એટલે ગવયથી ગાય જુદા પ્રકારની છે એવો ભેદ છે.)

ખપુષ્પાદિ સમત્વાદ્ધિ મિથ્યાભૂતં જગદ્યતઃ।
અધિષ્ઠાનાચ્ચ સદ્‌ભાનં તં કૃષ્ણં નિયતં ભજેત્।।કા.૨૪।।

આ જગત્ બ્રહ્મજ્ઞની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મરૂપ છે છતાં સાધારણ જીવની દૃષ્ટિમાં એ આકાશના કુસુમ જેવું મિથ્યા છે કેમકે એ અન્તરા સૃષ્ટિને જુએ છે. તેથી એ જુએ છે તે પદાર્થ માયિક છે. એનું ભાન તો એનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે તેથી થાય છે. એવા શ્રીકૃષ્ણની સદા ભક્તિ કરવી ।।૩૭-૨૪।।

એમ બે શ્લોકથી ભગવાન્ ભજનીય છે એના વગર અન્યત્ર સત્યત્વ નથી તત્વથી ભગવાન્‌માં જ સત્યત્વ છે, એ જ ભજનીય છે એમ બે શ્લોકથી ભગવાનના સદ્‌અંશનો વિચાર કર્યો. હવે ચિદંશનો બે શ્લોકથી વિચાર કરે છેઃ

તે ભગવદ્રૂપ જ જીવ માયાથી અવિદ્યાને અનુસરીને જીવભાવને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ગુણજન્ય વૃત્તિઓ ઈન્દ્રિયો દેહોમાં ફસાઈ જાય છે અને તેમને જ અપનાવી લઈ તેમનું સેવન કરવા લાગે છે. આથી તે જડ બની જાય છે અને તેનું ભાગ્ય પરવારી જાય છે અને મૃત્યુને ભેટે છે પરન્તુ તેનાથી ઊલટું આપ સર્પ જેમ કાંચળી ઉતારી નાખે તેમ અવિદ્યાની સાથે કોઈ સમ્બન્ધ રાખતા જ નથી. તેને સદા સર્વદા દ્વાર દૂર જ રાખો છો તેથી આપ સમ્પૂર્ણ ઐશ્વર્યયુક્ત અણિમા વગેરે આઠેય સિદ્ધિઓ સહિત પૂર્ણ તેજોરૂપ ધામમાં બિરાજો છો, કારણ કે આપનું

ઐશ્વર્ય અમાપ અને અનન્ત છે ।।૩૮।।

શ્રીસુબોધિનીજી : 'ચિત્' અંશનો આશ્રય કરવો જોઈએ'' એવા મત પ્રમાણે પણ ભગવાન્ જ સેવા કરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ જીવો સેવા કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે સ્વરૂપમાં રહેલો આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. પરન્તુ જીવો તો સ્વરૂપ ગુમાવી બેઠેલા છે. તેનું કારણ કહે છે કે **જીવઃ સઃ** ભગવદ્રૂપ જ હોવા છતાં પણ **યદ્** જ્યારે અથવા જે કારણથી **અજયા** ભગવાનની માયાને લીધે **અજામ્** ભગવાનની માયાને અથવા પ્રકૃતિને **અનુશયીત** તે (માયા અથવા પ્રકૃતિ ને અનુસરીને જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે (પ્રકૃતિ અથવા માયા) ના ગુણોને ભોગવતો (એટલે) ''જડ (પદાર્થ) માંથી હું આનન્દ પ્રાપ્ત કરીશ'' એવા વિચારથી પોતાના આનન્દને ત્યજી દઈને જ્યારે જડનો અનુભવ કરે છે ત્યારે પોતે પણ પોતાના ચૈતન્યનો ત્યાગ કરી સમાનતાને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે જડની સ્થિતિ (દેહ) પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યાના સમ્બન્ધને લીધે 'આનન્દ' અંશ તેમ જ 'ચિત્' અંશ જતો રહે છે. (અને) માત્ર જડની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે (ચિત્પણું ભૂલી જઈને, ''હું દેહ જ છું'' એમ જાણે છે) જડ પદાર્થ સેવા કરવા યોગ્ય નથી એ તો પહેલાં જ કહેલું છે.

''જડની સ્થિતિમાં શું વાંધો?'' ભારે કિમ્મતી રત્નો પણ જડ હોય છે'' એમ પૂછવામાં આવે તો, કહે છે કે ''તે પછી ભાગ્ય રહિત થઈ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે'' કાલ જડ ગુણોને ખળભળાવે છે અને અન્ન જેવા (દેહો) નું ભક્ષણ કરે છે તે પ્રમાણે કાલ દેહની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા જીવનો કોળિયો કરી જશે. **'તદનુ'** એટલે જડપણાની પછી તે મૃત્યુને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી જેમ રાજા જીવતાં સુધી સુખથી જીવે છે અને છેવટે મૃત્યુ પામે છે તેમ આટલું અનિષ્ટ જાણે પૂરતું ન હોય તેમ તે **'અપેતભગઃ'** ઐશ્વર્ય અને ભાગ્યહીન થઈ જાય છે. એમ માટીના ઢેફાં જેવો અને કાલનો કોળિયો જીવ સેવા કરવા યોગ્ય શી રીતે હોઈ શકે?'' **''મમ માયા દુરત્યયા''** ''મારી માયા તરવી મુશ્કેલ છે'' એ ભગવદ્ વાક્યથી ભગવાનને પણ માયાનો સમ્બન્ધ તો છે અને તેથી ભગવાન્ પણ મૃત્યુથી ગળાયેલા જ હશે'' એવી શંકા થાય તેથી ''તેનાથી ઉલટું આપ તેને તજો છો'' શબ્દો યોજેલા છે. **''જહાત્યેનાં ભુક્ત ભોગામજોન્યઃ''** ''જન્મરહિત બીજો ભોગવાઈ ચૂકેલી આ (માયા) નો ત્યાગ કરે છે'' (શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ ૪-૫) શ્રુતિ અનુસાર આપ તો એ મોહ કરનારી માયાને તજો છો. ભગવાન્ અને જીવ વચ્ચે આ જ તફાવત છે. **''આત્તભગઃ ભગ (ઐશ્વર્ય) ને સ્વીકારીને''** શબ્દથી પ્રકૃતિનો ત્યાગ જેનું મૂલ છે તેવો બીજો તફાવત કહે છે. ઐશ્વર્ય વગેરે ભાગ્યો (આપે તો) સ્વીકારેલાં જ હોય છે, કારણ કે તેમનો નાશ કરનાર કોઈ કારણ નથી.

‘‘એ માયા સાથે ગૂંથાઈને રહેલા (ભગવાન્) જો તેનો ત્યાગ કરે તો આપનું ઉત્તમ સ્વરૂપ જ જતું રહે તેથી આપ તેનો ત્યાગ કેવી રીતે કરે?’’ એવી શંકા થાય તેથી ‘‘સર્પ કાંચળીને તજે તેમ’’ શબ્દો યોજેલા છે. કાલને લીધે સર્પો પોતાને ઘરડા માનવા લાગ્યા. પછી તેઓમાંના મુખ્ય સર્પ કસર્ણીરિ **‘ભૂમિર્ભૂમ્ના’** વગેરે કેટલાક મન્ત્રોનું દર્શન કરી પોતાની કાંચળી ઉતારી નાખી અને એ મન્ત્રોથી બધા સર્પોને વૃદ્ધાવસ્થાથી બચાવી લીધા. ત્યારથી બધા સર્પો પોતાની જૂની કાંચળી ઉતારી નાખવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ભગવાન્ પણ કાંચળીરૂપ માયા સહજ સમ્બન્ધવાળી હોવા છતાં પણ અખંડ જ રહીને એટલે પોતાના ઐશ્વર્યને લીધે પોતાની પહેલાંની અવસ્થામાં રહીને જ તેનો ત્યાગ કરે છે. ‘‘સર્પો કાંચળી તજી દે તો પણ તેમને કંઈ પણ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. એ પ્રમાણે ભગવાન્માં પણ માયાને ગ્રહણ કરેલી અવસ્થામાં અથવા તેનો ત્યાગ કરેલી અવસ્થામાં કાંઈ ફરક હશે નહીં તેથી તેનો ત્યાગ નકામો છે’’ એવી શંકા થાય તેથી **‘‘મહસિ મહીયસે’’** પૂર્ણ અજોડ આઠ ઐશ્વર્યવાળા ધામમાં આપ બિરાજો છો. સાચી વાત તો એ છે કે માયા હોય કે ન હોય તેથી આપને કાંઈ હાનિ અથવા લાભ નથી. આપતો પરમ પ્રકાશમાન આઠ ઐશ્વર્યવાળા સ્વરૂપાનન્દમાં સદા બિરાજી રહ્યા છો જ છતાં પણ માયાનો સમ્બન્ધ હોય ત્યારે લોકની દષ્ટિએ દોષ દેખાય તેથી આ કહેલું છે કે ‘‘એને આપ તજો છો’’ વાસ્તવિક રીતે તો એ સર્વ (માયા વગેરે શક્તિઓ) ભગવાન્માં જ રહેલી છે. ભગવાનને તેમનાથી કંઈ નુકશાન કે હાનિ થતાં નથી, કારણ કે નુકસાન તો ભગવાન્થી જુદા પડેલા જીવોને જ (થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં) કહેલું છે.

આપ તો અમાપ ભગવાળા છો. જેમનું માપ થઈ શકે તેમનો જ ક્રિયાથી નાશ થઈ શકે, પરન્તુ જેમનું માપ થઈ શકતું નથી તેમનો ક્રિયા શક્તિથી પણ કેવી રીત નાશ થાય? તેથી બધા સદ્ગુણ હોવાના માહાત્મ્યવાળા તથા કોઈ પણ દોષ વિનાના ભગવાન્ જ સેવા કરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ જીવો કોઈ સમયે સેવા કરવા યોગ્ય નથી એવો અર્થ છે ।।૩૮।।

કાલાદિતૃણપર્યન્તા ન સેવ્યામુકિત મિચ્છતા।
દોષત્યાજનશક્તો હિ સેવ્યો દાતા ગુણસ્ય ચ।।કા.૨૫।।

મુક્તિની ઈચ્છા રાખનારે *કાલથી આરમ્ભી ઘાસના તણખલા સુધીના (જીવો) ની સેવા ન કરવી કારણ કે સેવા કરવા યોગ્ય તો દોષ દૂર કરી દેવાની શક્તિવાળા અને ગુણનું દાન કરનાર ભગવાન્ જ છે ।।૩૮-૨૫।।

વિશેષ : ત્રીજા સ્કન્ધમાં કાલની સૃષ્ટિ પછી મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ કહેલી છે તેથી **‘‘કાલઃ કાલ આદિઃ’’** ‘‘આરમ્ભમાં છે જેમના’’ એવો અતદ્ગુણ સંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ સમાસ છે (એટલે

કાલનો સમાવેશ થતો નથી. ત્યાર પછી કહેલા બધા જીવો એટલે ‘‘મુક્ત જીવો અને એમના પછી સર્જેલા બધા જીવો’’ એવો અર્થ થયો) તેથી ‘‘મુક્ત જીવથી આરમ્ભી તણખલા સુધીના જીવો’’ એવો અર્થ છે.

ભગવાનની સેવા કરતાં જીવનું ભજન જ મુખ્ય છે. જીવમાં ભગવાન્ પણ છે અને જીવ પણ છે તેથી અંશસહિત ભગવાન્ એ (જીવ) માં હોવાથી તેને છોડી અંશ વિનાના કેવળ ભગવાન્ સેવા કરવા યોગ્ય કેમ ગણાય? એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

હે ભગવન્! મનુષ્યો યોગી-યતિ બનીને પણ જો હૃદયની વિષય-વાસનાઓને ઊખેડીને ફેંકી નથી દેતા તો તેમને માટે પણ આપ દેખાવા અશક્ય છો. કંઠમાં મણિ પહેર્યો હોય અને પહેરનાર તેને ભૂલી જાય તો તે મણિને આમ-તેમ શોધતો ફરે છે તેમ દેહાભિમાની અસત્પુરુષોના હૃદયમાં આપ બિરાજતા હોવા છતાં તેમને દેખાવા અશક્ય છો, ઈન્દ્રિયોનો લાડ લડાવવામાં જે લોકો લાગેલા રહે છે તેમને જીવનભર અને જીવન બાદ પણ દુઃખો જ ભોગવવાં પડે છે-એક તો હજુ તેમને મૃત્યુથી છુટકારો નથી મળ્યો અને બીજું આપનું ચરણ પ્રાપ્ત ન થવાને લીધે પરલોકમાં નરક વગેરે દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનો ભય તો ઊભો જ છે ।।૩૯।।

શ્રીસુબોધિનીજી : જ્યાં ભગવાનનો અંશ પ્રકટ હોય અને ભગવાન્ પણ પ્રકટ હોય ત્યાં એમ જ કરવું યોગ્ય છે. તેથી જ પહેલાં વિષ્ણુના પુરુષ નામના ત્રણ રૂપોનું જ આરાધન કરવાનું કહેલું છે, પરન્તુ જ્યાં જીવનું સ્વરૂપ જડપણાને પ્રાપ્ત થયેલું છે અને ભગવાન્ જરાપણ પ્રગટ નથી ત્યાં શું થાય? કાષ્ઠમાં અગ્નિ છે તે કારણથી ટાઢ ઉડાડવા અથવા હોમ કરવામાટે કોઈ કાષ્ઠ વાપરતું નથી. તેથી જેમનામાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રગટ નથી તેઓ બિલકુલ આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી.

‘‘(જીવના) હૃદયમાં રહેલા પોતાની મેળે પ્રકાશનાર[૧] ભગવાન્ કેમ ન પ્રકાશે?’’ એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે ‘‘યતિઓ પણ જો હૃદયમાં રહેલી કામની વાસનાઓને દૂર ન કરે’’ તો તેમને પણ ભગવાનનાં દર્શન થવાં અશક્ય છે. જેમ દાટી દીધેલા ધન ઉપર વૃક્ષો રોપવામાં આવ્યા હોય ત્યારે જેમ તે વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યા વિના દાટી દીધેલું ધન વગેરે બહાર કાઢી શકાતું નથી તે પ્રમાણે હૃદયની અન્દર બિરાજતા ભગવાન્ માયારૂપી પડદાથી ઢંકાયેલા છે અને તેના પર વળી અવિદ્યાની ચાદર બિછાવી દેવામાં આવી છે અને પછી વાસના, કામ, ક્રોધ વગેરે વૃક્ષોને લીધે જીવ આપનું જ્ઞાન બિલકુલ ખોઈ બેસે છે તે કેમ દેખાય? એમાં પણ અસત્ પુરુષોને એટલે દેહના અભિમાનવાળાઓને તો દેખાય જ કેમ? ‘‘છતાં પણ હૃદયમાં ભગવાન્

છે તેથી વસ્તુ (ભગવાન્) ના સામર્થ્યને લીધે (જેના હૃદયમાં ભગવાન્ છે તેવા જીવની સેવા કરવાથી) ફલ પ્રાપ્ત થશે'' એવી શંકા થાય તેથી **''અસ્મૃત કંઠમણિઃ** વિસરાયેલા કંઠનો મણિ'' શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. કંઠમાં પહેરેલો પણ ભુલાઈ ગયેલો મણિ જેમ પહેરનારને સુખ આપતો નથી તેમ ભગવાન્ પણ (હૃદયમાં બિરાજતા હોવા છતાં, જે જીવ તેને ભૂલી જાય છે તેને સુખ આપતા નથી. ઊલટું ભૂલી જવાને લીધે તેની યાદ આવે ત્યારે દુઃખ જ આપે છે તે પ્રમાણે ભગવાન્ એ જે જીવની સેવા કરવામાં આવે તેને જ) સુખ આપતા નથી તો પછી એની પૂજા કરનારને સુખ ક્યાંથી જ આપે? ઊલટું ભગવાન્ યતિઓને દુઃખ આપનારા પણ થાય છે. જે માણસ પોતાનો મણિ ભૂલી ગયો હોય તે તેની શોધ કરતાં જેમ દુઃખી થાય છે તેમ આત્માને શોધવામાટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયેલા યતિઓને ભગવાન્ ઘણું દુઃખ આપનારા થાય છે. મરણ સુધી સન્ન્યાસના ધર્મનું પાલન કરનારા વિશે આ કહ્યું, પરન્તુ જેઓ બહાર આત્માની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ઘણો ક્લેશ આપનારાં સાધનોથી દુઃખી થઈ મુશ્કેલીથી પ્રાણનું પોષણ કરે છે તેઓ તો પ્રાણ પોષનારા છે અને પહેલાં યોગીઓ હતા અથવા પ્રાણનું પોષણ કરવામાટે જ યોગીઓ થઈ (પોતાનાં) બધાંય કૃત્યથી ભરણપોષણ જ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમને ''બન્નેય બાજુથી દુઃખ થાય છે'' ''દૂર નહીં થયેલ મૃત્યુથી'' અને 'આપથી' શબ્દોથી (જે બે બાજુએથી દુઃખ થાય છે) તે બન્ને કહેલાં છે. (તેમણે સન્ન્યાસના) ધર્મનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી યમ સહિત કાલ[૨] પણ તેમને દુઃખ આપે છે અને નરક તથા મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે છે; અને ભગવાનને વિસારેલ હોવાથી ભગવાન્ એમને દુઃખ આપે છે તેથી જીવતા હોય ત્યારે પણ તેમને દુઃખ થાય છે. ભગવાન્ બહુ-બહુ તો પ્રાપ્ત ન થાય, દુઃખ શા માટે આપે? એમ શંકા થાય તેના સમાધાનમાં ''જેમનું ચરણ પ્રાપ્ત થયેલ નથી'' એ વિશેષણ વાપર્યું છે. ભગવાનનું ચરણ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું નથી તેથી તેઓ ચિન્તાથી આકુળ-વ્યાકુળ થઈ દુઃખી થાય છે. એવો અર્થ છે ।।૩૯।।

વિશેષ : ૧. સ્વયંપ્રકાશ પદાર્થને તેનો કોઈ બીજો પ્રકાશ કરે તેની તો જરૂર ન હોય પરન્તુ પોતે પ્રકાશે તેમાં તેનો પ્રકાશ રોકનાર બીજો કોઈ આડો ન આવે તેવી તો જરૂર રહે જ. સ્વયંપ્રકાશ સૂર્ય વાદળાંથી ઢંકાઈ જાય ત્યારે દેખાતો નથી. ભગવાનને તો ઢાંકી દેનારા એના કરતાં પણ વધારે છે.

૨. પહેલાં જે યોગીઓ જણાવ્યા તેમના ઉપર કાલનું સામર્થ્ય ચાલતું નથી, પરન્તુ ભગવાન્ જ મરણ સુધી દુઃખ આપી, પછી તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાછળથી કહ્યા તે યોગીઓ ઉપર તો કાલનો પણ અધિકાર ચાલે છે એમ 'અપિ=પણ' શબ્દથી

જણાવેલું છે.

જીવેષુ ભગવાનાત્મા સંછન્નસ્તેન તત્ર ના।
ભજનં સર્વથા કાર્યં તતોન્યત્રૈવ પૂજયેત્।।કા.૨૬।।

જીવોમાં ભગવાન્ આત્મારૂપે બિરાજે છે ખરા પણ આપ અત્યન્ત અણછતા (ઢંકાયેલા) છે તેથી સર્વથા જીવોનું ભજન ન કરવું તેથી બીજા (અંશ-જીવ અને અંશી-ભગવાન્ બન્ને પ્રકટ હોય છે તેવા અવતારો) માં (ભગવાનનું) જ પૂજન કરવું ।।૩૯-૨૬।।

એ પ્રમાણે 'ચિત્' અંશવાળા જીવો પૂજા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવી નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી બે શ્લોકથી લૌકિક આનન્દો પણ ભોગવવા યોગ્ય નથી પણ ભગવત્સમ્બન્ધી આનન્દ જ ભોગવવા યોગ્ય છે એમ કહે છેઃ

આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરુષ આપના નિમિત્તે પ્રાપ્ત થતાં સુખ તથા દુઃખ ના ગુણ તથા અવગુણ ના સમ્બન્ધને જો નથી ગણકારતો તો દેહાભિમાનીઓની (વિધિ, નિષેધ, ચિન્તા, અપકીર્તિ કરનાર) વચનોની પણ તે પરવા કરતો નથી, કારણ કે શ્રવણાદિના અધિકારી મનુષ્યોએ પ્રસિદ્ધ આપ જે ભક્તોના હિતકર્તા અને મોક્ષના દેનાર છો તેમને યુગેયુગમાં દર્રોજ, વ્યાસજી વગેરેએ આપના ગુણોનાં ગાયેલાં ગીતોની પરંપરા દ્વારા, પોતાના કર્ણોમાં ભરી દીધા છે અને પછી હૃદયમાં બેસાડી દીધા છે ।।૪૦।।

શ્રીસુબોધિનીજી : સ્મૃતિ વગેરેમાં સ્વભાવથી જ તમામ આનન્દો ભોગવવાની મના ફરમાવેલી છે. જેમ આ લોકમાં ગણિકાઓ સેવન કરવા યોગ્ય નથી તેમ સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ પણ, (સેવન કરવા યોગ્ય નથી) જેમ આ લોકમાં કાલ વગેરેના નિયમોનું પાલન કર્યા વિના ભોગ ભોગવવામાં આવે તો શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ થી વિરુદ્ધ કાર્ય થાય તેમ સ્વર્ગ લોકમાં પણ એવું થાય એમ જાણવું. જેમ (બે લગામ ભોગ ભોગવવાથી) અહીં અપકીર્તિ થાય તેમ ત્યાં પણ (અપકીર્તિ થાય). તેથી તમામ સુખનો અનુભવ કરવાની મના ફરમાવેલી છે. તેથી મના કરેલા કાર્યનું આચરણ કરવાથી દરેક પ્રકારે દુઃખ થતું હોવાથી બધું જ સુખ દુઃખ મિશ્રિત છે તેથી એ સુખ ભોગવવા યોગ્ય કેમ ગણાય? ભગવાન્ સમ્બન્ધી આનન્દ તો બધાએ ભોગવવા યોગ્ય છે. એમાં ઉપર જણાવેલા દોષો સમ્ભવતા નથી કારણ કે અહીં (આ લોકમાં) જ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં, ભોગ વગેરે ભોગવવાથી દુઃખ, નિન્દા, ચિન્તા વગેરે થતાં નથી એ અર્થ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે કે જો **'ત્વદવગમી'** આપને જાણનાર **'ભવદુત્થશુભાશુભયોઃ'** આપના નિમિત્તે પ્રાપ્ત થયેલ સુખ અથવા દુઃખ ના ગુણ અથવા

અવગુણ ને ન જાણે (તો દેહાભિમાનીઓની વાણીને પણ જાણતો નથી) જેમ જાર (સ્ત્રી ઉપર) ઘણો સ્નેહ રાખતો હોય ત્યારે સ્ત્રી એને માટે ગમે તેટલું દુઃખ ઉઠાવતી હોય તો પણ તેને તે દુઃખ માનતી નથી અથવા જેમ રાજાનો સેવક રાજાને કસ્તુરી વગેરેના લેપ કરતો હોય ત્યારે પોતાને એનો લેપ થતો હોવા છતાં પોતે તેને સુખ માનતો નથી તે પ્રમાણે જેમ ભગવાનના મહાન વૈભવનો સેવક તરીકે એમની સાથે અનુભવ કરતો હોવા છતાં (સેવક) એને સુખ માનતો નથી તેમ ભગવાનની સેવા કરવામાટે ઘણુંય દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં એને પણ જો દુઃખ ન માને તો શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ, નિષેધ, ચિન્તા, અપકીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારાં વાક્યો પણ એને અસર કરતાં નથી. વાસ્તવિક રીતે એ વાક્યો **'દેહભૃતાં'** દેહના અભિમાનવાળા લોકોના સમ્બન્ધમાં કહેલાં છે તેથી આ લોકમાં જ ભગવાનનો સમ્બન્ધ થતાં એ ભગવત્સેવકના બધા ઉપદ્રવો જતા રહે છે. બીજાને તો સાધારણ પણ સુખ અથવા દુઃખ નો અનુભવ થતાં રાગ અથવા દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પ્રાણીઓનાં સમ્બન્ધવાળા શાસ્ત્રમાં કરેલ વિધિ (આજ્ઞા) અથવા નિષેધ (મના) નાં વાક્યો પણ લાગુ પડે છે એ સ્પષ્ટ છે. એ પ્રમાણે ભગવત્સમ્બન્ધ સ્પષ્ટ થાય કે તરત જ સુખ થાય છે, બીજી રીતે નહીં એ સ્પષ્ટ છે. ''સુખ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં આપને જાણનાર પુરુષને રાગ અથવા દ્વેષ કેમ થતા નથી? અથવા તેની અપકીર્તિ વગેરે કેમ થતાં નથી?'' એવી શંકાના સમાધાનમાટે શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. મનુષ્યોએ યુગે-યુગે દર્રોજ આપને કર્ણોમાં ધારણ કરેલા છે, કારણ કે આપ મોક્ષદાતા છો ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ એ દરરોજ કરવાનું કર્મ છે કારણ કે અમુક સ્થળે જ અથવા અમુક સમયે જ ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ થાય એવો નિયમ નથી. જે કર્મ અમુક ચોક્કસ સમયે જ કરી શકાય તે કામ્ય કર્મ કહેવાય તેથી ભગવાનના **'ગુણગીતપરંપરયા'** વ્યાસજી વગેરેએ જે ગીતો રચેલાં છે તેમની જે પરંપરા છે તે પરંપરા દ્વારા ભગવાનને (ભક્તે) ધારણ કરેલા છે તેથી શાસ્ત્રના નિષેધ વગેરે બીજું એ સાંભળતો નથી કારણ કે તેના કાનમાં ભગવાન્ જ ભરેલા છે. તેના બધાં પાપોનો નાશ તેના નિત્ય કર્મે-ભગવાનના ગુણોના શ્રવણે અને ભગવાને કરી નાખેલ હોવાથી તેને દુઃખદાયક અપકીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત થતાં નથી. મોક્ષ તો તેનો થયેલો જ છે કારણ કે મોક્ષ આપનાર ભગવાન્ છે. સદાય ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ તેનો ધર્મ હોવાથી કાલના ધર્મો (ગુણો) તેને પીડતા નથી. વળી ભગવાન્ ભક્તોનું હિત કરનાર તરીકે (વ્યાસજી વગેરેની રચનાઓદ્વારા) ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. બધા મનુષ્યોએ ભગવાનને શ્રવણમાં ધારણ કરેલા હોવાથી તથા ભગવાનના ભક્તોએ ભગવાન્ સાથે એક્તા પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી કોઈ આપના સેવકની નિન્દા કરતું નથી તેથી ભગવાનના સેવક જ નિર્દોષ સુખ ભોગવનાર છે,

બીજો કોઈ નહીં એમ જણાવેલું છે ।।૪૦।।

સુખસેવાપરો યસ્તુ સ આનન્દં હરિં ભજેત્।
અન્યથા સુખસમ્પ્રેપ્સુઃ સર્વથા દુઃખમાપ્નુયાત્।।કા.૨૭।।

સુખ અને સેવા ના પ્રયોજનવાળો જે હોય તેણે આનન્દ સ્વરૂપ હરિની ભક્તિ કરવી. એ સિવાય બીજી રીતે સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છતો પુરુષ સર્વથા દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૪૦-૨૭।।

વળી સુખ પણ તે જ સેવવું કે જે સુખ નશ્વર ન હોય. દેશ અને કાળ થી જેનો પરિચ્છેદ થતો હોય તેવું સુખ તો સર્વથા સેવવું નહીં. એ જ વાત કહે છેઃ

સ્વર્ગાદિ લોકોના અધિપતિ બ્રહ્માજી વગેરે પણ આપના આનન્દના અન્તને પામી શક્યા નથી. નવાઈની વાત તો એ છે કે આપ પણ આપના સ્વરૂપનો પાર પામી શકતા નથી, કારણ કે જ્યારે અન્ત છે જ નહીં ત્યારે કોઈ તે પામી કેવી રીતે શકે? હે પ્રભો! જેવી રીતે આકાશમાં હવાથી ધૂળનાં રજકણો ઊડતાં રહે છે તેવી જ રીતે આપ (નાં રોમના છિદ્ર) માં (ઉત્તરોત્તર સાત) આવરણો સહિત કરોડો કાલ સાથે ખચીત જ અસંખ્ય બ્રહ્માંડો એકીસાથે ગોથાં ખાધા કરે છે. અમે શ્રુતિઓ ''આ નથી, આવા નથી, આટલા નથી'' એમ જણાવીને આપમાં લય પામતી આપમાં ભમ્યા કરીએ છીએ અને આપમાં ખરેખર પર્યવસાન પામીએ છીએ, પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ।।૪૧।।

શ્રીસુબોધિનીજી : હે પ્રભો! સ્વર્ગના અધિપતિઓ ઈન્દ્ર, બ્રહ્માજી વગેરે આપના સુખનું તારતમ્ય જાણે છે. તેઓ પણ ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો થાહ (છેડો) પામી શક્યા નથી. બ્રહ્માનન્દ સુધીના આનન્દનું પણ પરિમાણ (માપ) સેંકડોની સંખ્યાથી જણાયેલું હોવાથી, આનન્દમય (ભગવાન્) ના જ (આનન્દ) નો પાર પામી શકાયો નથી. ''અન્ત હોય તો એ જાણવામાં ન આવે તોય શું? પાર પમાય કે ન પમાય તો પણ પાર (છેડો) હોવાથી, (આનન્દ) સમાપ્ત થતાં (તેનો અન્ત) દુઃખનો અનુભવ કરાવે જ'' એવી શંકા થાય તેથી ''**અનન્તતયા** અનન્ત હોવાથી'' શબ્દ યોજેલ છે. અન્ત જો હોય અને જાણવામાં ન આવે તો જ આ દોષ ગણાય અને તેઓ અસર્વજ્ઞ થાય, પરન્તુ અન્ત છે જ નહીં. વળી, આપ પણ (આપના આનન્દના અન્તને) જાણતા નથી ''સર્વજ્ઞ ભગવાન્ પણ પોતાના આનન્દના અન્તને કેમ ન જાણે?'' એવો વિચાર ન કરવો, કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય તેનું જ અજ્ઞાન સર્વજ્ઞતામાં ઉણપ (ઓછપ) કરનારું છે. પરન્તુ જે હોય જ નહીં તેના અજ્ઞાનથી સર્વજ્ઞપણામાં ઊણપ આવતી નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનના આનન્દને કાલની અવધિ નથી એમ કહી ''આપમાં બ્રહ્માંડોના

બ્રહ્માંડો આવરણો સહિત ઘૂમતાં રહે જ છે'' શબ્દોથી એને દેશ (સ્થળ) ની પણ અવધિ નથી એમ કહે છે. જે બ્રહ્માંડો ઘૂમે છે તે પણ **સાવરણાઃ** પ્રકૃતિ સુધી એક પછી એક દશગણાં આવરણો સહિત ફરે છે. આથી એક બ્રહ્માંડના અધિપતિનો બ્રહ્માનન્દ સસીમ (હદવાળો) છે એમ જણાવી ભગવાનનો આનન્દ અનન્ત છે એમ દઢ કર્યું, છતાં પણ બ્રહ્માંડોની સંખ્યા નિયત ગણી શકાય એવી હોવાથી ભગવાનનો આનન્દ અનન્ત છે એમ સિદ્ધ થશે નહીં'' એવી શંકા થાય તેથી ''આકાશમાં રજકણોની જેમ ઘૂમે છે'' શબ્દો યોજેલા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ જાળીમાંથી આવતાં સૂર્યનાં કિરણોમાં કરોડો રજકણો ઊડ્યા કરે છે તે પ્રમાણે ભગવાનના રોમનાં છિદ્રોમાં બ્રહ્માંડો છે. વાસ્તવિક રીતે તો એક-એક રોમનું છિદ્ર અત્યન્ત વિશાળ આકાશ જેવું છે અને જેમ એ આકાશમાં ભૂમિનાં કરોડો રજકણો ભમે છે તેમ ભગવાનના રોમછિદ્રમાં બ્રહ્માંડોનાં બ્રહ્માંડો ઘૂમતાં હોય છે. ''તો-તો પછી કાલ મોટો હશે'' એવી શંકા થાય તેથી ''વયસા સહ કાલની સાથે'' શબ્દો વાપર્યા છે. કાલ પણ કરોડોની સંખ્યામાં એરૂવાંના છિદ્રમાં ઘૂમ્યા કરે છે. અથવા કાલ વાયુને સ્થાને છે, ''એમ છતાં પણ વેદથી તેની અવધિ જણાઈ આવશે, કારણ કે 'અનન્ત' વગેરે શબ્દોથી એ જણાવાય છે'' એવી શંકા થાય તેથી **''યદ્ કારણ કે યદન્તરા''** ''જે ભગવાનની અન્દર શ્રુતિઓ પણ ભમ્યા કરે છે'' એમ કહેલું છે. બ્રહ્માંડો જેમ અનન્ત છે તેમ વેદો પણ અનન્ત છે તેથી એક વેદ એક જ બ્રહ્માંડની વાત કહે છે તેથી વેદો પણ ભગવાનના આનન્દની હદ બાંધી શકતા નથી.

''એમ હોય તો સર્વ પ્રમાણોથી ભગવાનનો આનન્દ જાણી શકાતો ન હોવાથી ભગવાન્‌માં એવો આનન્દ છે એમ જાણવાનું સાધન શું?'' એવી શંકા થાય તેથી **''ત્વયિ હિ ફલન્તિ''**- આપમાં ખરેખર ફલિત થાય છે, (ચરિતાર્થ થાય છે, પર્યવસાન પામે છે) શબ્દો યોજ્યા છે. શ્રુતિઓ એનું પ્રમાણ છે. પણ તેઓ પર્યવસાન વૃત્તિથી પ્રમાણ છે પણ વાચ્ય (**'વૃત્તિ'** એટલે શબ્દની પોતાનો અર્થ જણાવવાની શક્તિ. **'વાચ્યવૃત્તિ'** એટલે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પોતાનો જે અર્થ થતો હોય તે જણાવવાની શક્તિ. આનું બીજું નામ **'અભિધા'** શક્તિ. **''પર્યવસાનવૃત્તિ''** તો ફળો, વૃક્ષો અને ભૂમિ ના દૃષ્ટાન્તથી સમજી શકાશે.) વૃત્તિથી પ્રમાણ નથી. જેમ અનન્ત વૃક્ષો ભૂમિ ઉપર ફળે છે તેથી વૃક્ષો ઉપરનાં ફળો પણ ભૂમિ ઉપર જ પડે છે તે પ્રમાણે બધા વેદો પોત-પોતાની રીતે પોતનાથી બની શકે તેટલું ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે. ભગવાનના માહાત્મ્યનાં જ્ઞાનો તે ફળ. એમનું ભગવાન્ સિવાય બીજે ક્યાંય પણ પરિણામ આવતું નહીં હોવાથી તેઓ ભગવાન્‌માં જ પડે છે અને પરિણામ પામે છે, અર્થાત્ ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે. જેમ અનન્ત વૃક્ષોનાં અસંખ્ય ફલો ભૂમિ ઉપર પડે છે પણ ભૂમિના

એક હજારમા ભાગને પણ તેઓ ઢાંકી શકતા નથી તેમ શ્રુતિઓ વાસ્તવિક રીતે મેરુસર્ષપન્યાયથી ('મેરુ' પર્વતનું નામ છે. 'સર્ષપ એટલે રાઈનો દાણો. પર્વતનો રાઈના દાણા જેટલો અંશ જણાવવામાં આવે ત્યારે તે 'મેરુસર્ષપ' ન્યાય કહેવાય છે.) ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓ વિધિના (અમુક વસ્તુ આવી છે એ વિધિનો પ્રકાર.) પ્રકારથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે એમ કહી, ''એટલાપણું જ નથી એમ જણાવીને આપમાં લય પામતી'' શબ્દોથી નિષેધ (અમુક વસ્તુ આવી નથી એ નિષેધનો પ્રકાર.) ના પ્રકારથી પણ તેઓ ભગવાનને જણાવે છે એમ કહે છે. જણાવવામાં આવતો પદાર્થ બ્રહ્મ નથી એમ જણાવનારી **''ન તદશ્નોતિ કશ્ચન''**-તેને કોઈ ખાતું નથી **''યતો વાચો નિવર્તન્તે''** જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે વગેરે હજારો શ્રુતિઓ, જે કંઈ વેદમાં જણાવેલું છે તે બધાનો ઉલ્લેખ કરી, ''જે ભગવાન્ આ સર્વથી ઉત્તમ છે'' એમ ભગવાનનું એ બધાથી ઉત્તમપણું (ભગવાન્ એટલા જ નથી પણ એથી તો હજારોગણા ગુણવાળા છે એમ.) જણાવે છે એટલે કે ભગવાન્ એટલા જ નથી પણ એનાથી હજારોગણા ગુણવાળા છે. હદવાળા તરીકે નિષેધનો અન્ત નથી અને નિષેધ (અમુક પદાર્થ આવો નથી, આવો નથી એમ કહેવું તે 'નિષેધ' કહેવાય. નિષેધને તો હદ હોય,) તેથી નિષેધથી કંઈ જણાવવું હોય ત્યારે તેની હદનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ભગવાનના સમ્બન્ધમાં તે હદનું જ્ઞાન શ્રુતિઓને નથી.

એક જગાએ પુસ્તક અને બીજા પાંચ પદાર્થો હોય અને પુસ્તક મંગાવવું હોય તો, ''લાકડી નહીં, ઘડો નહીં, થાળી નહીં'' એમ પુસ્તક સિવાયના પાંચેય પદાર્થોનો નિષેધ કરી દઈએ એટલે બાકી રહેલું પુસ્તક મળી જાય. અહીં નિષેધ કરવાના પદાર્થો ગણતર હોવાથી એમનો અન્ત છે. ભગવાનનું જ્ઞાન નિષેધથી કરાવવું હોય ત્યારે નિષેધ કરવાના પદાર્થોનો અન્ત જ નથી તેમ કેટકેટલા પદાર્થોનો નિષેધ કરવો જોઈએ તેનું શ્રુતિઓને પણ જ્ઞાન નથી તેથી તે પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રયાસ કરતાં શ્રુતિઓની શક્તિ પણ ઓછી પડે છે અને શ્રુતિઓ પૂરું જ્ઞાન કરાવી શક્તી ન હોવાથી અપ્રમાણ હોય તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી ભગવાન્માં જ પોતાની હસ્તી (સત્તા) સમાવી દઈ કે ખોઈ નાખી સફલ થઈ જાય છે તેવો અર્થ જણાય છે.) કરવાના છેવટની હદ સુધીના પદાર્થોનું શ્રુતિઓને જ્ઞાન નથી તેથી ભગવાનને જણાવવાની તેમની શક્તિ અટકી પડતાં-અધૂરી પૂરવાર થતાં-જાણે કે પોતે અપ્રમાણ હોય તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતી શ્રુતિઓ ભગવાન્માં જ લય પામે છે એવો અર્થ છે. તેથી આવા પરમાનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સેવા કરવા યોગ્ય છે, બીજો કોઈ સેવા કરવા યોગ્ય નથી એવો બધા વેદોએ નક્કી કરેલો અર્થ છે એમ સૂચવેલું છે અને વેદો ભગવાનનો એ પ્રમાણે બોધ કરે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાટે

ભગવાને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરેલી છે તેથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી એમ જાણવું કે બધા વેદો ઉપર જણાવેલા પ્રકારે ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓ ગુણ જણાવવાની શક્તિવાળી હોવા છતાં, નિર્દેશ ન થઈ શકે તેવા બ્રહ્મને પણ સાક્ષાત્ જણાવે છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. આ વિષયને લગતી મૂળ શ્રુતિઓ જેમને વિષે વિવાદ થયેલો છે તે જિજ્ઞાસુએ પોતે જોઈ લેવી. બહુ વિસ્તાર થઈ જાય તેવા ભયથી લખેલી નથી. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ જણાવેલો અર્થ ગૂઢ છતાં લખ્યો છે ।।૪૧।।

કૃષ્ણાનન્દઃ પરાનન્દો નાન્યાનન્દસ્તથાવિધઃ।
વેદા અપિ ન તચ્છક્તાઃ પ્રતિપાદયિતું સ્વતઃ।।કા.૨૮।।

કૃષ્ણાનન્દ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આનન્દ છે, બીજો કોઈ આનન્દ તેવો નથી. વેદો પણ સ્વસામર્થ્યથી તેનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ નથી (તો બીજાનું તો શું ગજું?) ।।૪૧-૨૮।।

ઈત્યેવં શ્રુતિગીતાયાઃ સંક્ષેપેણ નિરૂપિતઃ।
અર્થરાશિઃ સમુદ્રો હિ યથાંગુલ્યા નિરૂપ્યતે।।કા.૨૯।।

આવી રીતે જેમ સમુદ્રને આંગળીથી દેખાડવામાં આવે તેમ શ્રુતિગીતાના અર્થના સમૂહને *સંક્ષેપથી કહ્યો ।।૪૧-૨૯।।

વિશેષ : રાત દિવસનાં ત્રીસ મુહૂર્ત હોય છે. એટલે ૧ મુહૂર્ત=૪૮ મિનિટ. રાત્રિનાં છેલ્લા બે મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે ચક્રવર્તીસમ્રાટને ભાટચારણો આવીને તેની કીર્તિનું વર્ણન કરી જગાડે તેવી રીતે શ્રુતિઓ ભગવાનનો પ્રબોધ કરે છે, આપને જગાડે છે. ભાટચારણો જેવી રીતે સમ્રાટ પાસે અધિક દ્રવ્યની આશા કરે છે તેમ શ્રુતિઓ પણ ભગવાન્ પાસે અધિક ફલની અપેક્ષાએ પ્રબોધ કરે છે. આ પ્રબોધ આપના ચિહ્નોથી કરે છે. તત્વો જ ભગવાનનાં ચિહ્નો છે જેમનું બીજું નામ વીર્ય અથવા પરાક્રમ છે. તત્વો અઠ્ઠાવીસ છે તેથી અઠ્ઠાવીસ શ્લોકથી પ્રબોધ કરે છે. શ્રુતિગીતાના પહેલા ચાર શ્લોકમાં તો ચાર તત્વોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે પ્રમાણે ક્યા શ્લોકમાં ક્યું તત્વ છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે નીચે વિગતે સમજ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છેઃ

પદ્ય	**શ્લોક**	**તત્ત્વ**
૧૪.	જય જય જહ્યજામ્	૧.પ્રકૃતિ
૧૫.	બૃહદુપલબ્ધ	૨.પુરુષ
૧૬.	ઈતિ તવ સૂરયઃ	૩.અહંકાર
૧૭.	દતય ઈવ	૪.મહત્તત્વ

૧૮.	ઉદરમુપાસતે	૫.આકાશતત્વ
૧૯.	સ્વકૃતવિચિત્ર	૬.તેજતત્વ
૨૦.	સ્વકૃતપુરેષુ	૭.વાયુતત્વ
૨૧.	દુરવગમાત્મ	૮.જલતત્વ
૨૨.	ત્વદનુપથં	૯.ભૂતતત્વ
૨૩.	નિભૃતમરુન્	૧૦.મનસ્તત્વ
૨૪.	ક ઈહ નુ વેદ	૧૧.ચક્ષુસ્તત્વ
૨૫.	જનિમસતઃ	૧૨.શ્રોત્રતત્વ
૨૬.	સદિવ મનઃ	૧૩.ત્વચાતત્વ
૨૭.	તવ પરિ યે	૧૪.હસ્ત
૨૮.	ત્વમકરણઃ	૧૫.રસના અને વાણી (બન્નેનું એક સ્થાન હોવાથી)
૨૯.	સ્થિર ચર જાતયઃ	૧૬.ગુદા
૩૦.	અપરિમિતા	૧૭.ગન્ધ તન્માત્રા
૩૧.	ન ઘટત ઉદ્ભવઃ	૧૮.ઉપસ્થ
૩૨.	નૃષુ તવ માયયા	૧૯.ચરણ
૩૩.	વિજિતહૃષીક	૨૦.સ્પર્શ તન્માત્રા
૩૪.	સ્વજન સુતાત્મ	૨૧.રસ તન્માત્રા
૩૫.	ભુવિ પુરુપુણ્ય	૨૨.ઘ્રાણેન્દ્રિય
૩૬.	સત ઈદમુત્થિતં	૨૩.શબ્દ તન્માત્રા
૩૭.	ન યદિદમગ્ર રૂપ	૨૪.તન્માત્રા
૩૮.	સ યદજયા	૨૫.તમોગુણ
૩૯.	યદિ ન સમુદ્ધરન્તિ	૨૬.રજોગુણ
૪૦.	ત્વદવગમી ન	૨૭.સત્વગુણ
૪૧.	દ્યુપતય એવ તે	૨૮.નિર્ગુણાવસ્થા

તત્વો ભગવાનના ભાવરૂપ છે અને ભગવાન્ જેમનું કારણ છે તેવાં છે. વેદો કહે છે કે આ તત્વો ભગવાને રચેલાં છે તેથી તત્વો અઠાવીસ હોવાથી વેદ અઠાવીસ પ્રકારના છે. પ્રજાનું પાલન એ રાજાને અધીન છે. તેથી ભાટચારણો રાજાને જગાડે છે. રાજા જાગીને પ્રજાપાલન

કરે. તેવી રીતે શ્રુતિઓ ભગવાનનો પ્રબોધ કરે છે. તત્વો નિવૃત્તિરૂપ છે એટલે કે તેઓ મોક્ષમાટે ઉપયોગી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે. ભાટચારણો સમ્રાટને જગાડતી વખતે કદાચ અતિશયોક્તિ કરે, શ્રુતિઓ તો ભગવાનના જે ગુણો વેદોમાં જણાવેલ છે તે જ કહે છે.

ઉપરના શ્લોક ૧૪ થી ૪૧ સુધી શ્લોકોનાં શ્રુતિઓએ કહેલાં વાક્યો સુનન્દન માત્ર ફરી બોલી ગયા. તેથી ''વ્યાખ્યાન વિના તે વાક્યોનો અર્થ સમજી શકાયો કે નહિ'' એવો સન્દેહ કરી જન્મજાત કુદરતી બુદ્ધિથી આનો અર્થ સમજાઈ ગયો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં તે અર્થનું જ્ઞાન થયું એમ કહે છેઃ

શ્રીનારાયણે કહ્યું : (નારદજીને નારાયણે કહ્યું ત્યાં સાંભળનાર બ્રહ્માજીના પુત્રો છે. સમ્પૂર્ણ શ્રુતિગીતાનો સંક્ષેપમાં અર્થ નારાયણ કહે છે) 'આત્મા' એટલે જીવને શ્રુતિગીતાનો ઉપદેશ આપેલ છે. ''ભગવાન્ જ પુરુષાર્થ રૂપ છે. એ જ સેવા કરવા યોગ્ય છે'' એ શ્રુતિગીતાનો અર્થ છે. તેને સાંભળનાર બ્રહ્માજીના પુત્રો છે. એ અર્થ એમના હૃદયમાં આવ્યો એટલે શ્રોતાઓએ ગુરુ સનન્દનની પૂજા કરી. પ્રથમ તો બધા સમાન હતા એ **''તુલ્યશ્રુતતપઃશીલાઃ''** (પાછળ શ્લોક ૧૧) થી કહેવામાં આવ્યું છે. હવે તો શ્રુતિગીતારૂપ અર્થ એમના દ્વારા વિશેષ રીતે જાણવામાં આવ્યો. જ્યારે એ બધાએ એમને ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર આપ્યો ત્યારે બધા જે ન જાણતા હોય તે જ કહેવું જોઈએ તેથી આ ઉપાખ્યાન સનન્દને કહ્યું. જો તેઓએ આ અર્થ સારી રીતે જાણ્યો ન હોત તો **''શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્''** તેને સાંભળવા છતાં કોઈ પણ જાણતો નથી એ ન્યાયથી એમના તરફથી વિશેષ અર્થ જાણવામાં ન આવ્યો હોય તો વક્તાની કોઈ પૂજા ન કરે. તેથી આ અપૂર્વ અર્થ જનલોકવાસીઓને પણ દુર્લભ હમણાં જ પ્રકટ થયો એ નિશ્ચય થયો. એ અર્થને જાણવાથી બધા 'સિદ્ધ' થઈ ગયા હવે એમને શ્રવણ કરવાનું કાંઈ રહ્યું નહિ. પહેલાં પણ તેમને આત્માનું જ્ઞાન હતું પણ ''માત્ર ભગવાનની જે સેવા કરવી જોઈએ, બીજો ઉપાય નથી'' એવી તેમની ગતિ અત્યારે જ એમના જાણવામાં આવી માટે એ 'સિદ્ધ' થયા ।।૪૨।।

નારદજીને અહીં જાણવાની ઈચ્છા થઈ કે આવો બીજો પણ અર્થ હશે તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

સમગ્ર વેદો, પુરાણો અને ઉપનિષદો નું મન્થન કરતાં જે સાર નીકળ્યો તે આ શ્રુતિ ગીતામાં કહ્યો. તેથી એ રસ છે. એ રસ પ્રથમ તેમાં રહ્યો હતો પછી પૂર્વે થયેલ મહાત્માઓએ (સનકાદિકે) એમાંથી જુદો કાઢ્યો. એમ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે કે એ

મહાત્માઓ છે તેમને પરોપકાર કરવો એ જ કાર્ય હોય છે તેથી જગતના ઉદ્ધારમાટે એમની કૃતિ છે ।।૪૩।।

અર્થઃ સ્થલત્રયે ગૂઢઃ પુરાણોપનિષચ્છ્રુતૌ।
સર્વતઃ સારમેતદ્ધિ સમુદ્ધૃતમિહોચ્યતે।।(કા.)

ગૂઢ અર્થ પુરાણો, ઉપનિષદો અને શ્રુતિઓ-આ ત્રણ સ્થલોએ રહેલો છે. બધાંમાંથી આ સાર કાઢેલો છે એમ અહીં કહેલું છે તેથી બીજો કોઈ સારાંશ નથી એમ કહેવા આ જણાવે છે.

એમ શ્રુતિગીતાનું માહાત્મ્ય કહીને નારદજીને નારાયણ ભગવાન્ વિશેષ ઉપદેશ કરે છેઃ

હે બ્રહ્મના વારસદાર દેવર્ષે! મનુષ્યોની કામનાઓનો નાશ કરનાર આ તને આપેલ અણમોલ ઉપદેશને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધારણ કરી તું ઈચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર ફરતો રહે ।।૪૪।।

શ્રીસુબોધિનીજી : બ્રહ્માજીનો પુત્ર બ્રહ્મનો વારસો પ્રાપ્ત કરનાર થાય. અહીં તો બ્રહ્મસમ્બન્ધી જ વારસો નારદજીએ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેથી ખાસ કરીને આ સમ્બોધન ''**બ્રહ્મદાયાદ** બ્રહ્મનો વારસદાર'' કહેલું છે અથવા નારદજીનો અધિકાર જણાવવા આ સમ્બોધન કરેલું છે. જેને બ્રહ્મનો વારસો મળેલો હોય તેના હૃદયમાં આ અર્થ સ્ફુરે જ. આપેલ ઉપદેશ એટલે તને આપેલ મહાન ઉપદેશરૂપ આ અર્થને શ્રદ્ધાથી ધારણ કરતાં એટલે આ અર્થનો સદા વિચાર કરતાં તું પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થળે પરિભ્રમણ કર્યા કર, કારણ કે આ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ ભજન પરિત્યાગથી જ પ્રાપ્ત થવાનું સમ્ભવે છે. (આ) જીવોને આપેલ ઉપદેશથી જ સદા ભગવાનનું ભજન પ્રાપ્ત થાય છે. નારદજીને તે પ્રાપ્ત થયેલું પણ છે મહાપુરુષને ભગવાનનું સ્મરણ કરવામાં એક વિઘ્ન છે અને તે છે 'કામ' જેનો ઉલ્લેખ **''કશ્ચિન્ મહાન્ તસ્ય ન કામનિર્જયઃ''** ''કોઈ મહાન પણ તેણે કામને જીત્યો નથી. (શ્રીભાગવત ૮।૮।૨૦)'' તેથી તેની કામનાઓનો નાશ કરનારું સાધન છે. ''કામાનાં કામનાઓનો'' એ બહુવચનનો પ્રયોગ એમ સૂચવે છે કે આ શ્રુતિગીતા તેની બધી કામનાઓ દૂર કરનાર છે. ''નૃણામ્-મનુષ્યોની'' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે મનુષ્યોનું આ વધારે હિત કરનાર છે ।।૪૪।।

આ ઉપદેશ નારદજીના હૃદયમાં ઊતર્યો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરમ્ભી તેમનીકથા કહે છેઃ

શ્રીશુકદેવજી કહે છે : હે રાજન્! એ પ્રમાણે ગુરુએ આપેલ ઉપદેશને શ્રદ્ધાથી

ગ્રહણ કરી, સંયમી, સન્તોષ પામેલા, સાંભળેલું યાદ રાખી શકનારા, વીરવ્રતી (નારદજી) મુનિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યુંઃ ।।૪૫।।

શ્રીસુબોધિનીજી : જો કે નારદજીએ ઘણાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા હતાં, છતાં પણ આ વ્યાખ્યાનમાં તેમને ઘણી શ્રદ્ધા થઈ. **''આત્મવાન્ સંયમી''** શબ્દથી તેઓ સાંભળવાના અધિકારી હતા તેમ જણાવેલું છે. **પૂર્ણઃ** તેમણે અર્થ જાણ્યો અને પૂર્ણતાનો અનુભવ કર્યો. **શ્રુતધરઃ** માત્ર શ્રવણ કરવાથી જ તેમણે શબ્દ અને અર્થ બન્ને ધારણ કરી લીધાં. આ અર્થ તેમણે યાદ રાખી લીધો, હવે આવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી એમ સૂચવ્યું છે. **'રાજન્'** સમ્બોધન રાજા પરીક્ષિતને એટલામાટે કર્યું છે કે આ આર્થ ગ્રહણ કરવા જેવો છે. 'વીરવ્રતઃ' નારદજી વીરના જેવા વ્રતવાળા હતા. વીર એ જ વખત કાર્ય હાથમાં લઈ તેને પાર પાડે છે અને તે પણ વિના વિલમ્બે. આથી ક્રિયાશક્તિ તો નારદજીમાં ઘણી હતી એ કહ્યું, જ્ઞાનશક્તિ પણ ઘણી હતી એ **મુનિઃ** શબ્દથી કહ્યું ।।૪૫।।

નીચેના શ્લોકમાં નારદજી પોતાના ગુરુને નમસ્કાર કરે છેઃ

દેવર્ષિ નારદજીએ કહ્યું : હે ભગવન્! આપ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છો. આપનું સ્વરૂપ પરમ પવિત્ર છે. આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના પરમ કલ્યાણ-મોક્ષને માટે કમનીય કલાવતાર ધારણ કરતા રહો છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૪૬।।

શ્રીસુબોધિનીજી : શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનું સ્વરૂપ છે. નારાયણરૂપથી શ્રીકૃષ્ણે જ અવતાર લીધેલો હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણ મૂલ (સ્વરૂપ) છે. જો કે **''તાવિમૌ વૈ ભગવતો હરેરંશાવિહાગતૌ''** ''આ બે તે ભગવાનના અંશો અહીં આવેલા છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ નારાયણના જ અંશ છે એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે, છતાં પણ શ્રુતિ ગીતાની શિક્ષાથી તેમણે તેથી ઊલટું જાણ્યું; કારણ કે શ્રુતિ ગીતામાં **''સ્ત્રિય ઉરગેન્દ્ર ભોજભુજદંડવિષક્તધિયઃ''** ''શેષનાગની કાયા જેવા આપના ભુજદંડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ'' (શ્લોક ૨૩) સ્ત્રીઓને શ્રુતિઓની સમાન કહેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ વિષે જ ગોપિકાઓ વગેરે તેવી આસક્તિવાળી છે. બીજા અવતારોની બાબતમાં તેવું નથી તેથી શ્રુતિગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ જ ભજન કરવા યોગ્ય જણાવેલા એમ તેમણે જાણ્યું ।।૪૬।।

માહાત્મ્યં બહુધા જ્ઞાત્વા જીવાનાં ચ ગતિં પરામ્।
સર્વં ત્યક્ત્વા વિધાર્યૈતન્ નિત્યં કૃષ્ણં સ્મરંશ્ચરેત્।।(કા.)

શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય ઘણા પ્રકારે જાણીને તથા જીવોની ઉત્તમ ગતિ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ જાણીને, બધું છોડી દઈ આ (શ્રુતિગીતાનો અર્થ) ધારણ કરી સદા શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં

ફર્યા કરવું. (કારિકા)

આટલો જ ઉપાખ્યાનનો અર્થ છે એમ જાણીને નારદજી શ્રીકૃષ્ણને જ નમી પડે છે. **'અમલમૂર્તયે'** એ શબ્દથી, શ્રીકૃષ્ણ અવતાર હોવાથી તેમનામાં દોષ હશે એવી બુદ્ધિ ન રાખવા જણાવેલ છે. અથવા ''પવિત્ર (પુરુષો) માં બિરાજે છે સ્વરૂપ જેમનું'' એવો અર્થ કરવો, અથવા (આ શબ્દથી) ભગવાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જણાવેલો છે. ''નારાયણ સાક્ષાત્ ગુરુ છે અને તે (શ્રીકૃષ્ણ) ના અવતાર છે તે પ્રત્યક્ષ ગુરુને છોડી, 'તમ્' 'તેમને' એ શબ્દથી જણાવેલ પરોક્ષ શ્રીકૃષ્ણને શા માટે નમસ્કાર કરે છે?'' એવી શંકાનું નિવારણ કરવા ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તે જ ભગવાન્ (શ્રીકૃષ્ણ) આપણે વગેરે બધાય પ્રાણીઓના મોક્ષમાટે સુન્દર કલાઓ ધારણ કરે છે. તે (શ્રીકૃષ્ણ) જ આ (નારાયણ) ના રૂપથી આપણો ઉદ્ધાર કરવા અવતરેલા છે. એમ હોવાથી આ (નારાયણ) મૂલરૂપ નથી તેથી તેમણે (શ્રીકૃષ્ણે) જ આ ઉપકાર કરેલો હોવાથી તેમને જ નમસ્કાર કર્યા છે ।।૪૬।।

ગુરુને નમસ્કાર કરવા જોઈએ તે નારદજીએ કેમ ન કર્યા?'' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

એવી રીતે આદ્ય ઋષિને તથા તેમના મહાત્મા શિષ્યોને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી નારદજી મારા પિતા દ્વૈપાયનના સાક્ષાત્ આશ્રમમાં ગયા ।।૪૭।।

શ્રીસુબોધિનીજી : એવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને) જ તે (નારાયણ) ને નમસ્કાર કર્યા, કારણ કે તે નારાયણ આદ્ય ઋષિ છે તેથી હું શ્રીકૃષ્ણ છું એવું પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે અને તેમના શિષ્યો તેમને (શ્રીકૃષ્ણ છે એમ) જાણે છે, કારણ કે વસ્તુના સ્વરૂપને મહાત્માઓ જાણે છે. બહિર્મુખો જાણતા નથી. ''આ માત્ર બીજાનો મત (જો કે સનન્દને આ કહ્યું તેથી (વ્યાસજીનો નહિ પણ) બીજાનો આ મત થયો, છતાં પણ આ મત વ્યાસજીને માન્ય છે તેથી આ મતાન્તરભાષા (બીજાના મતની ભાષા) નથી એવો ભાવ છે.) હશે'' એવી બુદ્ધિ ન થાય તે માટે ઉત્તરાર્ધથી વ્યાસજીનો સમ્બન્ધ કહે છે. જો કે વ્યાસજીનાં સ્થાનો ઘણાં છે તો પણ સાક્ષાત્ સ્થાન તે (તેમનો આશ્રમ) જ છે. ''વ્યાસજી સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે તેમણે પોતાની મેળે શ્રુતિગીતાનો અર્થ કેમ ન જાણ્યો?'' એવી શંકા થાય તેથી દ્વૈપાયન (**''દ્વિર્ગતા આપો યસ્મિન્''** જેમાં જલના બે પ્રવાહ થાય છે તેવું સ્થાન-બેટ વ્યાસજીનું જન્મસ્થાન હોવાથી તેમની બુદ્ધિમાં પણ ક્યારેક દ્વિધા થઈ જાય તેવું સૂચન છે.) શબ્દ વાપર્યો છે ।।૪૭।।

ભગવાન્ વેદવ્યાસે તેમનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. તે આસન સ્વીકારી બેસી ગયા. ત્યાર બાદ નારદજીએ ભગવાન્ નારાયણના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે બધું મારા

પિતાજી વ્યાસજીને સંભળાવ્યું ।।૪૮।।

શ્રીસુબોધિનીજી : પછી વ્યાસજીએ તેમનો સત્કાર કર્યો. પૂજા અને આસન સ્વીકારી, નારદજીએ નારાયણના મુખે સાંભળેલ ગૂઢ અર્થ (તેમને) કહ્યો. તેમની (વ્યાસજીની) પાસેથી પરરૂપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તે અર્થ મેં પણ તમને કહ્યો. આ વિચાર પ્રમાણે જ જેમ નિર્ગુણ (બ્રહ્મ) માં મન પ્રવેશ કરે તેમ કરવું જોઈએ. ભાવ એવો છે કે ભગવાને જો તને (પરીક્ષિતને) એવી બુદ્ધિનું દાન કર્યું હશે તો તારું મન નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરશે ।।૪૮।।

આ પ્રમાણે મન અને વાણી થી અગોચર અને સમસ્ત પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું વર્ણન શ્રુતિઓ કેવી રીતે કરે છે અને મન તેમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે તે હે રાજન્! મેં તમારી આગળ વર્ણન કર્યું. આ જ તો તમારો પ્રશ્ન હતો ।।૪૯।।

શ્રીસુબોધિનીજી : આ અર્થ ન સમજવાથી ''મેં પૂછ્યું હતું કંઈ અને ઉત્તર આપ્યો કંઈ'' એમ પરીક્ષિત ન માને તે માટે કહે છે કે જે પ્રશ્ન તમે અમને પૂછ્યો હતો તેનોજ આ જવાબ છે. વેદો તો નિર્ગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે તે ક્યા પ્રકારે કરે છે એવો સન્દેહ થતાં, આ (અધ્યાયમાં જણાવેલ)પ્રકારથીજ કરે છે એમ જાણનારનું મન નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં પણ પ્રવૃત્ત થાયછે ।।૪૯।।

શ્રુતિગીતામાં કહેલો અર્થ સહેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે શ્રીશુકદેવજી પોતે પણ ફરીથી ટૂંકાણમાં નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ

ભગવાન્ જ આ વિશ્વના હિતચિન્તક છે. આપ જ તેના આદિ મધ્ય અને અન્તરૂપ છે. આપ જ પ્રકૃતિ, જીવ અને વશ રાખનાર સમર્થ કાલ છે. આપ જ તેને ઉત્પન્ન કરી વેદ સાથે તેમાં પ્રવેશ કરી જુદાં-જુદાં શરીરો બનાવે છે અને તેમને વશ રાખે છે; સૂઈ ગયેલો પુરુષ જેમ દેહને ભૂલી જાય તેમ તેમને પ્રાપ્ત કરી પ્રકૃતિને અનુસરનારો પુરુષ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી દે છે એટલે અવિદ્યાનું જરા પણ સ્મરણ તેને રહેતું નથી. આપે કેવલપણાથી જન્મમરણના કારણરૂપ યોનિનો નાશ કરી દીધેલ છે. આપ ભયરહિત છે એટલું જ નહિ. બીજાને પણ અભય બનાવી દે છે. આવા ભગવાન્ હરિનું નિરન્તર ધ્યાન ધરવું ।।૫૦।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને ભગવાનનું ભજન કરવું એમ હોવાથી શ્રુતિ ગીતાના બે અર્થ છેઃ૧.ભગવાનનું માહાત્મ્ય અને ભગવાનનું ભજન. તે પૈકી ભજનનું નિરૂપણ કરનારી બધી શ્રુતિઓને એકત્ર કરી કહે છે કે **'ધ્યાયેદજસ્રમ્'** ''નિરન્તર ધ્યાન કરવું'' હૃદયમાં ભગવાનનું સ્થાપન કરી ત્યાં તેમની સેવા કરવી. તે ભજન ફલરૂપ છે એમ જણાવવા ''નિત્ય (હરિ) એટલે સુખરૂપ, સર્વ દુઃખ હરનારનું ધ્યાન કરવું'' એમ કહેલું છે. તે

સમ્બન્ધમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય ગુણરૂપ અને દોષ વિનાનું છે. તે પૈકી ગુણરૂપ માહાત્મ્ય બાર પ્રકારે જણાવે છે. ૧. જે ભગવાન્ આ સમસ્ત જગતના ઉત્પ્રેક્ષક ઊંચે જોનારા (ઉન્નતિના ચાહક) છે એટલે આ જીવોના સમૂહોને મોક્ષ કેવી રીતે મળે'' એમ વિચાર કરી ''આવી રીતે તેમને મોક્ષ મળશે'' એમ તેમનું હિત વિચારે છે. ભજન કરવા યોગ્ય ભગવાનનો આ યોગ ગુણ થયો. આ જગત્માં ૨. આદિ ૩. મધ્ય અને ૪. અન્તરૂપ એમ જરૂરી હોવાથી બીજા ત્રણ ગુણો કહે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ ભજન કરવા જેવા છે તે સિદ્ધ કરનાર આ ચાર ગુણોનો સમૂહ સૃષ્ટિના કારણરૂપ એક છે. ત્રણ પ્રકારનાં માહાત્મ્ય કહે છે કે જે ૫.**અવ્યક્ત**-પ્રકૃતિ ૬. **'જીવઃ'** પુરુષ અને ૭. **'ઈશ્વરઃ'** વશ રાખનાર કાલ ત્રણના સમૂહરૂપ છે. આ પ્રમાણે સાત ગુણો જણાવ્યા. બાકીના પાંચ ગુણો કહે છે. ૮. જે ભગવાન્ ''આ જગત્ને ઉત્પન્ન કરીને'' એવો એક ગુણ, ૯.પછી તેમાં પ્રવેશ કરે છે એ બીજો ગુણ. બ્રહ્માંડને સરજીને ભગવાને બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કર્યો એવો અર્થ છે. ૧૦. પછી **'ઋષિણા'** વેદ સાથે અથવા મુખ્ય જીવ સાથે સમ્બન્ધમાં આવ્યા, એવો અર્થ છે. ૧૧.પછી દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ વગેરે શરીરો બનાવ્યાં. પાંચ પૈકી આ ચોથો ગુણ કહ્યો અને ૧૨.તેમને વશ રાખનારછે એ પાંચમો ગુણ કહ્યો.

હવે ઉત્તરાર્ધથી આરમ્ભી ભગવાન્માં ત્રણ દોષો નથી એમ કહે છે. ૧. જીવો પણ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરી એટલે ભાવનાવડે મનથી પણ પ્રાપ્ત કરી **'અજાં જહતિ'** અવિદ્યાને દૂર કરે છે. ''ત્યારે તો (જીવો ભગવાનનું) સ્મરણ કરવાથી જ મુક્ત થઈ જતા હશે અને તેમ હોય તો તેઓ ફરીથી દેહ ગ્રહણ કરતા નહિ હોય'' એવી શંકા થાય તેથી ''જેમ નિદ્રાધીન પુરુષ દેહને ભૂલી જાય'' એવું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. તેઓ સમ્પૂર્ણ રીતે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરતા નથી, પરન્તુ ભગવાનનું માહાત્મ્ય એવી રીતે જાણાવવામાં આવે છે કે તેમનો માત્ર સમ્બન્ધ થવાથી જ પુરુષ અવિદ્યાનો તેના કાર્ય (પરિણામ) સહિત ત્યાગ કરે છે એટલે જેમ સૂઈ રહેલા પુરુષને શરીરનું ભાન રહેતું નથી તેમ તેને અવિદ્યાનું જરાપણ સ્મરણ રહેતું નથી એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે પરરૂપરાથી પણ (ભગવાન્માં) દોષ નથી એમ જણાવ્યું. ૨. **'કૈવલ્યેન'** કેવલપણાને લીધે **'નિરસ્તા'** નાશ કરેલો છે **'યોનિઃ'** (જન્મ-મરણનું) કારણ બનેલી યોનિનો જેણે એ વિશેષણથી (ભગવાન્માં) સાક્ષાત્ દોષ નથી એમ કહે છે. બધું જ ભગવાન્ છે તેથી (ભગવાન્થી) વધારાની યોનિ (પ્રકૃતિ પદાર્થ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે તે મત પ્રમાણે પણ તે (પ્રકૃતિ) પણ ભગવદ્રૂપ હોવાથી તે વધારાનો પદાર્થ નથી એવો ભાવ છે.) ક્યાંથી હોય? **૩. 'અભયમ્'** 'ભયરહિત' એ શબ્દથી ભગવાન્માં ત્રીજો દોષ નથી એમ કહેલું છે. (ભગવાન્) પોતે ભય વિનાના છે અને બધાનોય ભય દૂર કરનારા છે. એ પ્રમાણે ભગવાન્

દોષરહિત અને ગુણપૂર્ણ હોવાથી તે પોતે જ પરમાનન્દ આપે છે અને દુઃખ દૂર કરે છે તેથી બધાએ તેમનું જ ભજન કરવું જોઈએ તેવો અર્થ છે. ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભગવત દશમસ્કન્ધમાં (છેલ્લા પાંચમાં ગુણ પ્રકરણનો યશરૂપ ત્રીજો) શ્રુતિઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી ''જીવે ભગવાનની ભક્તિ કરવી'' એમ સિદ્ધ કર્યું નામનો (ઉત્તરાર્ધનો આડત્રીસમો અને ચાલુ) સત્યાસીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ચોર્યાસીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્, વૃત્યર્થં નૈવ યુંજીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈપણહેતુ વિનાજ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૮૮

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૮૫

નિર્દોષ લક્ષ્મી નિત્ય ભગવાન્ પાસે જરહે છે

પ્રકરણ ૫ ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય ૪

વિશેષ : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની સગી બહેન સુભદ્રાનું હરણ કરાવ્યું. આવા શ્રીકૃષ્ણ મૂલ બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે એવી શંકા કરનારાના સન્દેહને શ્રીકૃષ્ણ અલૌકિક છે એમ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી ગયા અધ્યાયમાં જણાવી દૂર કર્યો. એ સન્દેહ દૂર થતાં શ્રીકૃષ્ણ સૌથી મહાન છે તેમ અનુભવપૂર્વક જણાયા. આવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ વિષે ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયોનો વ્યવહાર પણ તેવા જ પ્રકારનો થાય છે. જેવી રીતે શ્રુતિઓ પર્યવસાનવૃત્તિથી ભગવાનને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેલું છે તેવી જ રીતે ઈન્દ્રિયો પણ પર્યવસાન વૃત્તિથી જ શ્રીકૃષ્ણને ગ્રહણ કરે છે. જેમ અલૌકિક શબ્દ (વેદાદિ) ભગવાનને જ લાગુ પડે છે તેમ અલૌકિક ઈન્દ્રિયો પણ ભગવાન્માં જ પર્યવસાન પામે છે. તેથી જ શ્રીભાગવત ૧૦।૧૫।૪૩ **''પીત્વા મુકુન્દ મુખ સારઘમક્ષિભૃંગૈઃ''** શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોનાં નેત્રો ફરે છે બધેય પણ

દર્શન તો શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિન્દના લાવણ્યરૂપી અમૃતનાં જ કરે છે. (દશમસ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના) આ ઓગણચાલીસમા અધ્યાયમાં ભજનીયના ગુણમાં સન્દેહ થયો તે દૂર થાય તે માટે રાજા પરીક્ષિતે ફરી પ્રશ્ન કર્યો છે. પહેલાંનો અધ્યાય(૩૮) ભગવાનનો યશ કરવા કહેલો. આ (૩૯મો) અધ્યાય ભગવાનનો શ્રીગુણ પ્રગટ કરવા કહેલો છે. તેથી સદા હયાત, નિત્ય અને અવ્યય લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણમાં જ રહે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજે ક્યાંય આનન્દ નથી તેમ લક્ષ્મી દેવતા પણ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. લોકમાં ચંચળ લક્ષ્મીના સંબંધવાળા હોવું દોષરૂપ છે. ભગવાનની સાથે લક્ષ્મીજી નિત્ય રહે છે તેથી ભગવાનમાં પણ દોષની કલ્પના કરવી એ નરી ભ્રાન્તબુદ્ધિ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવા જેવી છે એમ સિદ્ધ કરવા લક્ષ્મી સંબંધી નિર્ણય કહેલો છે. બીજી કથા પ્રસંગોપાત્ત છે. શિવજી વગેરે દેવો પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના દાન દેનારા છે. પરન્તુ વિચાર કરીને પરિણામે હિતકારક દાન તો શ્રીકૃષ્ણ જ કરે છે. અવિચારી દાન દાતાનો પણ નાશ નોંતરે છે તો પછી યાચકનું તો કહેવું જ શું? તેથી લક્ષ્મીપતિ એવું દાન આપતા જ નથી. બીજા પાસે ગયેલી લક્ષ્મી ચંચળતા રૂપ દોષવાળી જ છે. માત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં જ આસક્તિવાળી લક્ષ્મી ચંચળતા વગેરે દોષો વિનાની શુદ્ધ છે. તેથી બુદ્ધિમાન્ માણસે શ્રીકૃષ્ણની જ કામના કરવી. શ્રીકૃષ્ણ મળે તો એમાં લક્ષ્મી છે જ એટલે કદી પણ લક્ષ્મીની લાલસા રાખવી નહીં.

દેવાસુરમનુષ્યેષુ યે ભજન્ત્યશિવં શિવમ્ ।।
પ્રાયસ્તે ધનિનો ભોજા ન તુ લક્ષ્મ્યાઃ પતિં હરિમ્ ।।૧।।

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો : દેવ, અસુર અને મનુષ્ય ભજન કરે છે તેમાં લક્ષ્મીની શોભા વગરના શિવજીને ભજનાર ભક્તો ઘણું કરીને ધનવાળા અને ભોગ ભોગવનાર હોય છે જ્યારે ।।૧।।

એ બન્ને સમર્થ છે છતાં બન્નેના શીલ વિરુદ્ધ છે. એકની પાસે લક્ષ્મી નથી તે પોતાના ભક્તોને લક્ષ્મી અને ભોગ આપે છે. જ્યારે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના પતિ ભક્તોને લક્ષ્મી અને ભોગ આપતા નથી, આનું કારણ શું એ આપ કહો ।।૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : શિવજી સદા પોતાની ઘોરરૂપ શક્તિ (શિવા) ની સાથે જ હોય છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. સાત્વિક, રાજસ અને તામસ. અહંકાર ગુણોથી વીંટાયેલો હોવાથી શિવજી પોતે પણ એવા થયા* ।।૩।।

વિશેષ : શાન્ત સ્વરૂપવાળા શિવજી પ્રલય કરનારી શક્તિનો એક ક્ષણ પણ ત્યાગ કરે તો તે ઘોર શક્તિ પ્રલય કરી નાખે. જો શિવજી કાલકૂટ ઝેરને કંઠમાં ન રાખે તો તે સર્વ વસ્તુઓના દોષનું

આધિદૈવિક રૂપ હોવાથી તેનો શિવજીથી ત્યાગ થતાં, બધી વસ્તુઓમાં દોષ વ્યાપી જતાં અન્ન વગેરેનું ભોજન કરવાથી બધા મરણ પામે. જો તે સર્પોને ધારણ ન કરે તો બધાય પુરુષો સર્પથી વીંટાઈ જઈ તેનાથી મરણ પામે. શિવજી તેમના આધિદૈવિક સર્પોનો નિરોધ કરી (રોકી રાખી) તેમને પોતાની પાસે રાખે છે તેથી તે સર્વ કોઈને હણતો નથી એમ સૂચવ્યું છે. એ પ્રમાણે અગ્નિને ધારણ કરે છે કારણ કે તેમ ન કરે તો તે બધાને બાળી નાખે. ચન્દ્રને ધારણ ન કરે તો તે બધાનો ક્ષય કરી દે. વસ્ત્રો સર્વ દેવતામય હોવાથી લોકોને પીડા કરનારાં નથી તેથી શિવજી વસ્ત્રો ધારણ કરતા નથી. ''વાઘનું ચર્મ તે મૃત્યુનો વર્ણ છે'' (તૈ.બ્ર. ૧।૭।૮) શ્રુતિ પ્રમાણે વાઘનું ચામડું તો પ્રાણીઓનાં મૃત્યુને રોકી રાખવા ધારણ કરે છે. ગંગાજી માત્ર સ્પર્શથી દોષરૂપ પહેલાંના દેહને દૂર કરી ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવી દે છે તેથી જો ગંગાજીને રોકી ન રાખે તો ગંગાજી અધિકારી-બિન અધિકારી બધાને ફલ આપી દે. ''કેશો વાદળાં છે'' તેથી જટાને ધારણ કરી શિવજી વાદળને કાબૂમાં રાખે છે નહિ તો વાયુ વશાત્ વાદળો જતાં જ રહે અને વૃષ્ટિ ન કરે. ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે આ બધાં પોતાને સોંપેલું જ કામ કરે તેટલામાટે શિવજીએ તેમને ધારણ કરી રોકી રાખેલાં છે.

તેમાંથી સોળ વિકારો થયા. મહાદેવ સોળ રૂપ થયા. જે મનુષ્ય આ સોળમાંથી ગમે તે એકનો આશ્રય કરે તે તમામ વિભૂતિઓનું ફલ ભોગવે છે ।।૪।।

''લક્ષ્મીયુક્ત વિષયો ઉત્તમ છે કે અધમ? જો ઉત્તમ હોય તો ભગવાન્ પોતાના ભક્તોને કેમ આપતા નથી? જો અધમ હોય તો પોતે કેમ ભોગવે છે?'' લક્ષ્મીરૂપ વિષયો ઉત્તમ છે તેથી તો ભગવાન્ સેવે છે એ બરાબર છે. દોષરૂપ વિષયોનો સમૂહ રાખવામાટે ભગવાને શિવનું રૂપ જ ધરેલું છે તેથી આગળ કહેલી વિચારધારા અહીં લાગુ પડતી નથી. તો હવે જો તે વિષયો ઉત્તમ હોય તો ભગવાન્ પોતાના ભક્તોને કેમ આપતા નથી એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે હરિ તો પ્રકૃતિથી પર, પુરુષ (બધાના આત્મા અને તેથી બધાનું હિત વિચારનાર), ગુણાતીત છે. આપ સર્વજ્ઞ અને અન્તર્યામી છે તેથી જેને જ્યારે જે વસ્તુ વિના હવે નહિ ચાલે તેમ ભગવાન્ જુએ ત્યારે જ તેને તે વસ્તુ આપે છે. તેથી આવા ચતુર ભગવાનની ભક્તિ કરનાર જીવ પોતે પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે; તેથી તો ભક્ત વિષયોની ઇચ્છા કરતો નથી. ભગવાન્ તેને વિષયો આપતા પણ નથી ।।૫।।

યજ્ઞ કર્યા પછી ભગવાનના ધર્મોની કથા શ્રવણ કરવી એવી શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે. તે મુજબ ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો પૂરા થયા ત્યારે તમારા દાદા યુધિષ્ઠિરે ભગવાનના ગુણો

સાંભળતાં શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રશ્ન પૂછયો હતો ।।૬।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર છે. મનુષ્યોને મોક્ષ આપવાને માટે જ આપે યદુકુલમાં અવતાર લીધો હતો. સેવાનિષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેમને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો ।।૭।।

ભગવાન્ બોલ્યા : હું જેના ઉપર કૃપા કરું છું તેનું ધન ધીરે-ધીરે હરી લઉં છું. જ્યારે એ મારો ભક્ત ધનહીન થાય ત્યારે તો એના સ્વજનોથી પણ દુ:ખી દેખાય એટલે સ્વજનો તેનો ત્યાગ કરે છે. એમાં પોતાનો સ્વાર્થ ન દેખાતાં તેને છોડી દે છે ।।૮।।

પછી તે ધન કમાવામાટે પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે તેનો તે પુરુષાર્થ પણ નિષ્ફળ બનાવી દઉં છું. આ પ્રમાણે વારંવાર નિષ્ફળ જવાથી તેનું મન સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય છે. પછી મારા ભક્તો સાથે તે મૈત્રી કરે છે અને તે વખતે હું મારી મેળે જ તેના ઉપર અનુગ્રહ કરું છું ।।૯।।

તે મારો અનુગ્રહ પરમ સૂક્ષ્મ, કેવલ ચિત્, અનન્ત બ્રહ્મભાવ છે. તેથી ઘણા કષ્ટથી પ્રસન્ન કરી શકાય તેવા મને છોડી દઈ માણસ બીજાનું ભજન કરે છે. અહીં આ ક્રમ છે:પહેલાં ભગવદ્ ભક્તોની સાથે થયેલ મૈત્રીથી તે મારા સેવક સમાન થાય છે. પછી ભક્તોના સંગથી અથવા મારા (ભગવાન્) થી તેના જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે એકલો જ મારું ભજન કરે છે. શબ્દ બ્રહ્મનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા 'પરમ'શબ્દ યોજેલ છે. કાર્યનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા 'સૂક્ષ્મ'શબ્દ વાપર્યો છે. ગુણવાળા પદાર્થનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા **''ચિન્માત્ર કેવલ ચિત્''** શબ્દ યોજેલ છે. દુષ્ટ જીવનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા **'સત્'** શબ્દ વાપર્યો છે. ભલા જીવનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા 'અનન્ત' શબ્દ યોજેલ છે. એ પ્રમાણે ''બ્રહ્મ, સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત છે'' એવી બ્રહ્મની જે વ્યાખ્યા કહેલી છે તેના પણું એટલે કે બ્રહ્મભાવ હું કરું છું એવો અર્થ છે ''એમ કરવાથી તેનો ક્યો પુરુષાર્થ સરે? શરૂઆતથી જ તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કેમ કરતા નથી?'' એવી શંકા થાય તેનું સમાધાન શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કરે છે કે એમ કરવામાં બીજું પણ પ્રયોજન છે એ સત્ય છે. ભગવાન્ પોતે (ધન) આપતા નથી, હતું તે પણ હરી લે છે, મુક્તિ જ આપે છે, પરન્તુ આ લોકનું સુખ માગવા છતાં આપતા નથી. તેથી તે ''અત્યન્ત કષ્ટથી આરાધન થઈ શકે તેવા'' છે તેથી જ આ

લોકનાં સુખની ઈચ્છાવાળા ''મને છોડીને બીજાને ભજે છે'' તેમ ન થતું હોય તો, મારા ભક્તો જાતજાતના; ભલા તેમજ ભૂંડા પણ હોય. તેવું ન થાય તે માટે હું તેમ કરું છું એવો અર્થ છે ।।૧૦।।

''બીજો દેવ પણ એવો હોય તો આપમાં ઉત્તમતા શી? એવી શંકા થાય તો કહે છે કે પછી જલદી પ્રસન્ન થઈ જનારા (દેવો) પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ રાજ્યની લક્ષ્મીથી ઉદ્ધત થઈ ગયેલા તેઓ પ્રમાદી અને ઉન્મત્ત થઈ જાય છે અને પોતાને વરદાન આપનાર દેવતાઓને પણ ભૂલી જાય છે તથા તેમનો તિરસ્કાર કરે છે ।।૧૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ, (દુર્ગા, ગણેશ) વગેરે શાપ અને વરદાન આપવામાં સમર્થ છે; પરન્તુ તેમાં મહાદેવજી અને બ્રહ્માજી જલદી પ્રસન્ન અથવા રુષ્ટ થઈ જઈ વરદાન અથવા શાપ દઈ દે છે. પરન્તુ વિષ્ણુ ભગવાન્ તેવા નથી ।।૧૨।।

આ વિષયમાં પ્રાચીન ઈતિહાસના જાણકારો કહે છે કે મહાદેવજી એકવાર વૃકાસુરને વરદાન આપી આફતમાં આવી પડ્યા હતા ।।૧૩।।

(હિરણ્યાક્ષના પુત્ર) શકુનિના દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુત્ર 'વૃક'નામના અસુરે રસ્તામાં નારદજીને જોઈને તેમને પૂછ્યું, ''ત્રણ દેવોમાં સૌથી જલદી પ્રસન્ન કોણ થઈ જાય છે?'' ।।૧૪।।

તેમણે જણાવ્યું 'મહાદેવજી' અને કહ્યું ''તું તેમની ઉપાસના કર. તારી ઈચ્છા તરત સફળ થશે કારણ કે થોડાજ ગુણથી તેઓ પ્રસન્ન થઈ જાય છે અને થોડા જ દોષથી ગુસ્સે થાય છે'' ।।૧૫।।

રાવણ અને બાણાસુરે ભાટ ચારણોની જેમમહાદેવજીની (ભક્તિપૂર્વક નહિપણ સપડાવવાના દુષ્ટ હેતુથી) માત્ર થોડી સ્તુતિજ કરેલી. તેટલાથીજ તેઓ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયા અને તેમને અતુલ્ય ઐશ્વર્ય આપી દીધું. બાદમાં તેમને બન્નેના પહેરેગીર બનવું પડેલ હોવાથી તેઓ સંકટમાં પણ આવી પડ્યા હતા ।।૧૬।।

નારદજીનાં વચનો સાંભળી વૃકાસુર કેદારક્ષેત્ર (કેદારતીર્થનું જલ પેટમાં જતાં ત્યાં લિંગો પ્રકટ થાય છે તેવું તે પવિત્ર છે.) (અતિ શુદ્ધ હિમાલય) માં ગયો અને અગ્નિને મહાદેવજીનું મુખ માની પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપી-કાપી તેમાં હવન કરવા લાગ્યો ।।૧૭।।

આ પ્રમાણે છ દિવસ સુધી ઉપાસના કરવા છતાં પણ જ્યારે તેને દેવનાં પ્રત્યક્ષ

દર્શન ન થયાં ત્યારે તે હતાશ થઈ ગયો. સાતમે દિવસે કેદાર તીર્થમાં સ્નાન કરી પોતાના ભીંજાયેલા વાળવાળું મસ્તક હથિયારથી કાપવા લાગ્યો ।।૧૮।।

હે પરીક્ષિત! શિવજી મહાકારુણિક (**'મહાકારુણિકઃ'**–બીજાનું દુઃખ દેખીને જે દુઃખી થાય તે કારુણિક (દયાળુ). બીજાના ઉપર દુઃખ આવવાની સમ્ભાવના માત્રથી જે દુઃખિત થાય તે મહાકારુણિક) છે. ''રુદ્ર, પધારો, આ બલિ ગ્રહણ કરો, સ્વાહા'' એમ કહી જેવો તે પોતાનું માથું કાપવા જાય છે કે તત્કાલ *ધૂર્જટિ (ધૂળના રંગની જટાવાળા) શિવજી અગ્નિકુંડમાંથી અગ્નિદેવની જેમ પ્રકટ થઈ પોતાના બન્ને હસ્તોથી તેના બન્ને હાથ પકડી લીધા અને માથું કાપતાં તેને રોકી દીધો. શિવજીનો સ્પર્શ થતાં જ વૃકાસુરના અંગો પહેલાં હતાં તેવાં જ પૂર્ણ થઈ ગયાં ।।૧૯।।

વિશેષ : ધૂર્જટિ : ધૂળ જેવી જટાવાળા (શંકર). શંકરની જટા ધૂસરવર્ણીછે. દેવોને દુર્લભ મહામોલો મનુષ્ય દેહ મળવા છતાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કર્યા વિના લોકો વૃથા મરી રહ્યા છે તેનો આઘાત જીરવી ન શકાવાથી શંકર સ્મશાનની ધૂળમાં વ્યાકુલ થઈને આળોટે છે તેથી તેમની જટા ધૂસરવર્ણી(ધૂળના રંગની) થઈ ગઈ છે.

શિવજીએ કહ્યું : હે અંગ! હવે બહુ કર્યું, હવે બસ છે. તારી ઈચ્છા હોય તે વર માગી લે. હું વર આપવાને તૈયાર છું. જે મારે શરણે આવે છે તેને હું પ્રસન્ન થાઉં છું. તેં તો તારા દેહને વૃથા દુઃખ આપ્યું. આટલું કરવાની જરૂર નહોતી ।।૨૦।।

હે પરીક્ષિત! અત્યન્ત પાપી વૃકાસુરે સમસ્ત પ્રાણીઓને ભયભીત કરી દેનારું વરદાન માગ્યું કે ''જેના માથા ઉપર હું હાથ મૂકું તે મરણ પામે'' ।।૨૧।।

હે પરીક્ષિત! તેની આ યાચના સાંભળી ભગવાન્ રુદ્ર (**રુદ્ર** : પ્રાણીનું દુઃખ દેખી જે રોઈ પડે તે રુદ્ર. **પ્રાણિનો દુઃખં દષ્ટ્વા રોદિતિ**) પહેલાં તો ખિન્ન જેવા થઈ ગયા, પછી હસીને કહી દીધું, ''સારું એમ જ થશે'' આવું વરદાન આપી જાણે તેમણે સર્પને અમૃત પાઈ દીધું ।।૨૨।।

તે અસુર ખરેખર ગૌરીનું હરણ કરવાની ઈચ્છાથી અને તે વરદાનની પરીક્ષા કરવા શિવજીના મસ્તક ઉપર પોતાનો હાથ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હવે તો શિવજી પોતે આપેલા વરદાનથી જ ભયભીત થઈ ગયા ।।૨૩।।

તે એમનો પીછો કરવા લાગ્યો અને શિવજી કાંપતા–કાંપતા ત્રાસ પામીને ત્યાંથી દોડ્યા. તે પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને દિશાઓ ના અન્ત સુધી દોડતા ગયા. છતાં તેને પાછળ પડેલો જોઈ ઉત્તર દિશા પકડી ।।૨૪।।

મોટા-મોટા દેવતાઓ આ સંકટ ટાળવાનો કોઈ ઉપાય જાણતા ન હોવાથી ચૂપ જ થઈ રહ્યા. છેવટે (શિવજી પ્રાકૃતિક અન્ધકારથી પર પરમ પ્રકાશમય વૈકુંઠમાં (આ વૈકુંઠસ્થાન બદરીમાં નારાયણ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમાં મૂલ વૈકુંઠનો આવેશ હોવાથી તે પણ જ્યોતિર્મય અને પ્રકૃતિથી પર છે) ગયા ।।૨૫।।

જ્યાં શાન્ત અને દંડધારી સન્ન્યાસીઓના પરમ ફલરૂપ સાક્ષાત્ (બદરી) નારાયણ બિરાજે છે. ત્યાં ગયેલા જીવને ફરી (સંસારમાં) પાછું આવવું પડતું નથી. (સૂચન એવું છે કે વૃકાસુર પણ પાછો નહિ આવે) ।।૨૬।।

ભક્ત ભયહારી ભગવાને જોયું કે શિવજી તો ભારે આફતમાં આવી પડ્યા છે. ત્યારે તેઓ પોતાની યોગમાયાથી બટુક બ્રહ્મચારી બની જઈ દૂરથી ધીમે-ધીમે તેની સામે આવવા લાગ્યા ।।૨૭।।

ભગવાને મુંજની મેખલા (કન્દોરો), કાળું મૃગચર્મ, (ખાખરાનો) દંડ અને માળા ધારણ કર્યા હતાં. આપનાં એક-એક અંગમાંથી ધધકતી આગ જેવી જ્યોતિ નીકળી રહી હતી. હાથમાં દર્ભ હતા. વૃકાસુરને જોઈ વિનયવાળાની જેમ અભિવાદન (વન્દન)* કરવા લાગ્યા ।।૨૮।।

વિશેષ : ભગવાને વન્દન કરી તેનું આયુષ્ય હરી લીધું, દર્ભથી તેનું પુણ્ય હર્યું, કન્દોરો વગેરે ચાર વસ્તુઓથી તેના ચારેય પુરુષાર્થો હરી લીધા તેજથી તેજ અને અગ્નિ જેવા થઈ તેનું બલ વગેરે હરી લીધાં.

બ્રહ્મચારી વેશધારી ભગવાને કહ્યું : હે શકુનિનન્દન વૃકાસુર! (પસીનાથી રેબઝેબ થઈ ગયેલા હોવાથી) આપ સ્પષ્ટ રીતે જ બહુ થાકી ગયેલા હો તેવા લાગો છો. આજ આપ બહુ દૂરથી આવી રહ્યા છો શું? થોડો આરામ તો કરી લો. જુઓ, આ શરીર જ બધાં સુખોનું મૂળ છે. તેનાથી જ બધી કામનાઓપૂર્ણ થાય છે. તેને વધારે પડતું કષ્ટ ન આપવું જોઈએ ।।૨૯।।

આપ તો હર પ્રકારે સમર્થ છો. અત્યારે આપ શું કરવા માગો છો? મને સંભળાવવા જેવી કોઈ વાત હોય તો બતાવો, કારણ કે હે પુરુષવ્યાઘ્ર! સંસારમાં જોવામાં આવે છે કે લોકો સહાયકો દ્વારા ઘણાં કામ કાઢી લેતા હોય છે ।।૩૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાનના શબ્દે-શબ્દે અમૃત ઝરતું હતું. એ પ્રમાણે ભગવાને પૂછ્યું તેટલા માત્રથી તેનો થાક તો ક્યાંય જતો રહ્યો. ત્યાર પછી ક્રમશઃ પોતાની તપસ્યા, વરદાન પ્રાપ્તિ તથા શિવજીની પાછળ દોડવાની વાત કહી

સંભળાવી ।।૩૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : સારું! એમ છે? તો-તો ભાઈ! અમે શિવજીની વાત ઉપર વિશ્વાસ કરતા નથી. આપ નથી જાણતા શું? શિવજી તો દક્ષ પ્રજાપતિના શાપથી પિશાચપણાને પ્રાપ્ત થયા છે અને પ્રેત તથા પિશાચના રાજા છે ।।૩૨।।

હે દાનવરાજ! આપ આટલા મોટા હોવા છતાં આવી નાની-નાની વાતો ઉપર વિશ્વાસ કરી લો છો? આપ જો હજુ પણ તેમને જગદ્‌ગુરુ માનતા હો અને તેમની વાતમાં વિશ્વાસ રાખતા હો તો જલદી પોતાના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી જોઈ પરીક્ષા જ કરી લો ।।૩૩।।

હે દાનવ શિરોમણિ! જો શિવજીનું વચન અસત્ય હોય તો એ ખોટું બોલનારાને પ્રહાર કરો કે એવાં ખોટાં વચન હવે પછી ન બોલે ।।૩૪।।

એમ સુન્દર વિચિત્ર અને ભ્રમ કરાવે એવાં ભગવાનનાં વચનવડે એની બુદ્ધિમાં ભેદ પડ્યો. પહેલાંની સ્થિતિને ભૂલી ગયો* અને કુબુદ્ધિવાળાએ પોતાના માથા ઉપર જ પોતાનો હાથ રાખ્યો ।।૩૫।।

વિશેષ : વિસ્મૃતઃ ને સ્થાને વિસ્મિતઃ પણ પાઠ છે. ત્યારે અર્થ ‘‘ન વયં શ્રદ્દ્ધીમહિ ‘‘અમે વિશ્વાસ નથી કરતા’’થી ભગવાને આમ કેમ કહ્યું હશે તે વાતથી તે વિસ્મય પામ્યો.

બસ એ જ ક્ષણે તેનું માથું ફાટી ગયું અને જાણે કે તેના ઉપર વીજળી પડી હોય તેમ તે ત્યાં જ ધરતી ઉપર પટકાઈ ગયો. તે વખતે આકાશ ‘‘જય જય, નમો નમઃ સારું થયું, સારું થયું’’ ના પોકારોથી ગાજી ઊઠ્યું ।।૩૬।।

પાપી વૃકાસુરના મૃત્યુથી દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતરો અને ગન્ધર્વો એ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, શિવજીને (ભગવાને વિકટ) સંકટમાંથી* છોડાવ્યા ।।૩૭।।

વિશેષ : આ બાજુ વાઘ અને તે બાજુ ખીણ હોય ત્યારે માણસ સંકટમાં છે એમ કહેવાય. વૃકાસુર શિવજીના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકે અને શિવજીને કાંઈ હાનિ ન થાય તો પોતે આપેલું વરદાન ખોટું પડે અને વરદાન સાચું પડે તો શિવજી અજર અને અમર છે તેવું શાસ્ત્રનું વચન ખોટું પડે.

હવે ભગવાન્ પુરુષોત્તમે ભયમુક્ત શિવજીને કહ્યું, ‘‘અહો દેવ! અહો મહાદેવજી! આ દુષ્ટ પોતાના પાપવડે જ મર્યો. હે ઈશ! મહાપુરુષોનો અપરાધ કરનાર જીવ ક્યાંથી સુખી થાય? પછી સ્વયં જગદ્‌ગુરુ વિશ્વેશ્વર! આપનો અપરાધ કરીને તો કોઈ સકુશલ રહી જ કેવી રીતે શકે! ।।૩૮-૩૯।।

ય એવમવ્યાકૃતશક્ત્યુદન્વતઃ પરસ્ય સાક્ષાત્ પરમાત્મનો હરિઃ ।।
ગિરિત્રમોક્ષં કથયેચ્છૃણોતિ વા વિમુચ્યતે સંસૃતિભિસ્તથારિભિઃ ।।૪૦।।

ભગવાન્, મન, વાણી અને બુદ્ધિ થી અગોચર તેવી અનન્ત શક્તિઓના સાગર છે. આ મહાદેવજીનો મોક્ષ એ અનન્ત ભગવાનની અનન્ત લીલાઓમાંની એક લીલા છે. આપ પ્રકૃતિના નિયામક, સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે એટલું જ નહિ, બધાના દુઃખો દૂર કરનાર પણ છે. મહાદેવજીના મોક્ષરૂપ આ ચરિત્ર એ પ્રમાણે જે વર્ણન કરે અથવા સાંભળે તે અજ્ઞાન અને વાસનારૂપ સંસારના બંધનોથી તેમજ કામ વગેરે શત્રુઓથી મુક્ત થાયછે ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમ સ્કન્ધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો શ્રીરૂપ ચોથો) ‘‘નિર્દોષ લક્ષ્મી નિત્ય ભગવાન્ પાસે જ રહે છે’’ નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ઓગણચાલીસમો અને ચાલુ) અઠ્યાસીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ ધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં પચ્ચાસીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૮૯

શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૮૬

ગુણાધિષ્ઠાતા દેવ ત્રણ છે તેમાં વિષ્ણુ ભજન કરવા યોગ્ય છે

પ્રકરણ ૫ મું ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય૫

વિશેષ : આગળના અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ દાન કરતા નથી એવો સન્દેહ દૂર કર્યો. એનાથી ભગવાનની ઉત્તમતાનો નિર્ધાર થયો તો પણ ભગવાનની શ્રેષ્ઠતા આ નેવ્યાશીમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવે છે. લોકમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય પ્રમાણ અને પ્રમેયના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. એમાં પ્રમાણનું મૂળ વેદ છે. તેના વડે માહાત્મ્ય પ્રથમ કહેવાયું; બીજું પ્રમેયથી માહાત્મ્ય ભગવાને જ કહ્યું છે. ભગવાન્માં જ્ઞાનશક્તિ પૂર્ણ છે અને એ જ્ઞાન ક્રિયામાં ઊતરેલું

છે. સર્વનું મૂળ ભગવાન્ હોવાથી સર્વસહન કરનાર છે. પિતાના જેવી એમની સહનશક્તિ અહીં બતાવે છે. અથવા અત્યાર સુધીમાં ભગવાનનાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ અને શ્રી એમ ચાર ગુણ કહેવામાં આવ્યા. હવે જ્ઞાન વૈરાગ્યને શ્રીશુકદેવજી રાજાના પૂછ્યા વિના પોતેજ કહે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

સરસ્વત્યાસ્તટે રાજન્ ઋષયઃ સત્રમાસત ।।
વિતર્કઃ સમભૂત્તેષાં ત્રિષ્વધીશેષુ કો મહાન્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! એકવાર સરસ્વતી નદીના કિનારે યજ્ઞનો પ્રારમ્ભ કરવાને માટે ઋષિ મુનિઓ બેઠેલા હતા. તે લોકોમાં એ વિષય ઉપર વાદવિવાદ ઊભો થયો કે બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ માં સૌથી મહાન કોણ છે?* ।।૧।।

વિશેષ : ઋષિ મુનિઓને એ જિજ્ઞાસા થઈ કે કર્મનું ફલ ક્યા દેવને સમર્પણ કરવું? કેટલાક ઋષિઓએ કહ્યું કે બ્રહ્માજી પિતા હોવાથી તેમને સમર્પણ કરવું. બીજાઓએ કહ્યું કે વિષ્ણુ યજ્ઞરૂપ હોવાથી કર્મફલ વિષ્ણુને સમર્પણ કરવું. કેટલાકે વળી એમ કહ્યું કે મહાદેવજી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુ હોવાથી તેમને સમર્પણ કરવું. ક્યા એકને બીજા બે દેવો અધીન છે તેનો સર્વ સ્વીકાર્ય નિર્ણય ન થઈ શક્યો. નક્કી એમ થયું કે સૌથી વધારે મહાન હોય તેમને કર્મફળ અર્પણ કરવું. મોટાઈ સદ્ગુણોથી થાય છે. સદ્ગુણોમાં સૌથી મોટો સદ્ગુણ–અક્ષોભ્યતા કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ક્ષોભ ન થાય એ છે. ગુસ્સો આવ્યા વિના રહે નહિ. એવા સંજોગોમાં પણ ગુસ્સો ન કરવો એ સત્વ ગુણ જ મોટાઈનો માપદંડ. જેનામાં સત્વગુણ જેટલો વધારે તેટલો તે વધારે મહાન.

હે પરીક્ષિત! તે લોકોએ એ વાત જાણવાનેમાટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ ની પરીક્ષા લેવાને માટે બ્રહ્માજીના પુત્ર ભૃગુ ઋષિને તેમની પાસે મોકલ્યા. સૌથી પહેલાં તે બ્રહ્માજીની સભામાં ગયા ।।૨।।

(બ્રહ્માજી મારા પિતા છે, 'બ્રહ્મન્' શબ્દથી ઓળખાય છે, સર્વની પ્રવૃત્તિ પણ કરાવનાર છે તેથી તેમને જો ક્ષોભ ન થાય, ગુસ્સો ન આવે, તો આટલેથી જ હું પાછો ફરીશ એવો નિશ્ચય કરી) બ્રહ્માજીના સત્વ (વિવેક, ધૈર્ય, અક્ષોભ્યતા વગેરે) ની પરીક્ષા કરવામાટે તેમણે બ્રહ્માજીને પ્રણામ કર્યા નહિ અને તેમની સ્તુતિ પણ કરી નહિ. આથી પોતાના તેજથી પ્રકાશતા ભગવાન્ બ્રહ્માજી તેમના ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા ।।૩।।

જેમ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલ જલથી કોઈ માણસ અગ્નિ ઓલવી નાખે તેમ

સમર્થ બ્રહ્માજી પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર (ભૃગુજી) ઉપર ગુસ્સાને પોતે જ ગળી ગયા. (**''અગ્નેરાપઃ** અગ્નિમાંથી જલ ઉત્પન્ન થયું'' એવી શ્રુતિ છે. તે મુજબ ભૃગુજીમાં ઋષિઓએ સ્થાપન કરેલ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ તેજથી બ્રહ્માજીનો ક્રોધ શાન્ત થયો છે) ।।૪।।

(બ્રહ્માજીને ગુસ્સો આવ્યો. મહાનને ગુસ્સો ન આવે. ભગવાન્ ભોગાવિષ્ટ છે એમ માની તેમને પડતા મૂકી) પછી ત્યાંથી તેઓ કૈલાસ ગયા. (શિવજી ભૃગુજીના ભાઈ થતા હોવાથી અને એ રીતે સમાન હોવાથી, માત્ર શાન્ત રહેવાથી તે ખળભળી નહિ ઉઠે માટે વાણીથી અપરાધ કરવાનું કહેલ છે.) દેવાધિદેવ શિવજીએ ઊભા થઈ જઈ ભાઈને ભેટવા આનન્દથી ભુજાઓ પસારી ।।૫।।

પરન્તુ ભૃગુજીએ તેમના આલિંગનનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને કહ્યું, ''તમે લોક અને વેદ ની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરો છો તેથી હું તમને નહિ ભેટું'' ભૃગુજીની આ વાત સાંભળી શિવજીને ગુસ્સો આવ્યો, નેત્રો લાલ થયાં, (આંખોમાંથી આગ ઝરવા લાગી) ત્રિશૂલ ઉઠાવી ભૃગુજીને મારવા જ જતા હતા ત્યાં દેવી પાર્વતીજીએ તેમના ચરણોમાં પડી (વિનયયુક્ત) વાણીથી તેમનું સાન્ત્વન કર્યું ।।૬।।

ત્યાર પછી મહર્ષિ ભૃગુ અવિદ્યાનાશક દેવ (વિષ્ણુ) જ્યાં બિરાજે છે તે વૈકુંઠમાં ગયા. પ્રભુ લક્ષ્મીજીના ખોળામાં શ્રીમસ્તક રાખીને પોઢ્યા હતા. ભૃગુજીએ ભગવાનની છાતી ઉપર ચરણથી લાત મારી. (એક કલ્પમાં લક્ષ્મીજી, કર્દમકુમારી ખ્યાતિ અને ભૃગુજીને ત્યાં પુત્રીરૂપે પ્રગટ થયાં હતાં તેથી ભગવાન્ ભૃગુજીના જમાઈ થાય. એટલે દ્વારપાલોએ ભૃગુજીને રોક્યા નહિ. સૂતેલા પુરુષને લાત મારીને જગાડવા કરતાં તેનો કોઈ મોટો અપરાધ હોઈ શકે નહિં) ।।૭।।

સત્પુરુષોની ગતિરૂપ ભક્તવત્સલ ભગવાન્ વિષ્ણુ લક્ષ્મીજીની સાથે ઊભા થઈ ગયા અને એકદમ પોતાની સુખશય્યા ઉપરથી નીચે ઊતરી મુનિને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા ।।૮।।

ભગવાને કહ્યું, ''હે બ્રહ્મન્! આપનું અહીં આગમન કુશલતાપૂર્વક થયું છે ને? આ આસન ઉપર થોડી ક્ષણો બેસી વિશ્રામ કરો. હે પ્રભો! આપના શુભ આગમનના મને ખબર નહોતા. તેથી હું આપની આગતા-સ્વાગતા કરી શક્યો નહિં. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. (હે પ્રભો! એવું સમ્બોધન કરી ભગવાન્ પોતાના ગુણો ભૃગુજીમાં સ્થાપન કરે છે) ।।૯।।

હે મહામુનિ! હે પ્રિય! આપનાં ચરણો ઘણાં જ કોમલ છે એમ કહી પોતાના શ્રીહસ્તથી વિપ્રના ચરણનું મર્દન કરતા-કરતા કહેવા લાગ્યા, (આ દસમા શ્લોક ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીજી લખ્યાં નથી. આગળ પાછળનો સમ્બન્ધ જોતાં શ્રીમદાચાર્યજીએ આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત માન્યો હોય તેમ જણાય છે) ।।૧૦।।

તીર્થોને પણ તીર્થ બનાવનાર આપના ચરણનાં જલથી વૈકુંઠલોકને, મને અને મારામાં રહેનાર લોકપાલોને પવિત્ર કરો. (ભગવાન્ પોતાના ધર્મો ભૃગુજીમાં મૂકી તેમના ધર્મો પોતે ગ્રહણ કરી આ પ્રમાણે બધું કહે છે. આમ ભગવાન્ ન કરે તો ભૃગુજીનો નાશ થઈ જાય. જેમ મહાન રાજદ્રોહ કરવામાં આવે ત્યારે રાજાના સેવકો રાજદ્રોહ કરનારનો નાશ જ કરી નાખે. પણ રાજા જો તે અપરાધ કરનારને પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસાડી દે તો બધાય બાધક સાધક બની જાય અને પીડા ન કરે, તેથી ભૃગુજીને સાચવી લેવા ભગવાને આ લીલા કરી છે. ભગવાનનું હીનત્વ કહેનારી આ લીલા મોહ કરાવનારી સમજવી) ।।૧૧।।

હે ભગવન્! આપનાં ચરણકમલોના સ્પર્શથી મારાં બધાં પાપ ધોવાઈ ગયાં. આજ હું લક્ષ્મીનો એક માત્ર આશ્રય બની ગયો. હવે આપનાં ચરણોથી ચિહ્નિત મારા વક્ષઃસ્થલ ઉપર લક્ષ્મી સદા સર્વદા નિવાસ કરશે ।।૧૨।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : જ્યારે ભગવાને અત્યન્ત ગમ્ભીર વાણીથી આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભૃગુજી અત્યન્ત સુખી, તૃપ્ત અને શાન્ત થઈ ગયા. (અદ્ભુત કર્મ કરનારા ભગવાને તેમને અપરાધના બદલામાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું દાન કર્યું તેથી) ભગવાન્ વિષે તે ઉત્કંઠાવાન્ થયા અને ''વાહ રે ભગવચ્ચરિત્ર'' એમ આશ્ચર્ય થવાથી નેત્રો પ્રેમાશ્રુથી ઊભરાઈ ગયાં ।।૧૩।।

હે પરીક્ષિત! ભૃગુજી ત્યાંથી પાછા બ્રહ્મવાદી મુનિઓનાં સત્સંગ સત્રમાં આવ્યા અને ત્રણેય દેવોનો જે અનુભવ થયો હતો તે બધો કહી સંભળાવ્યો ।।૧૪।।

(અલ્પ ઉત્કર્ષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલા) મુનિઓને (વિષ્ણુનો પરમ ઉત્કર્ષ જણાવતો) ભૃગુજીનો અનુભવ સાંભળી ભારે આશ્ચર્ય થયું અને તેનો સન્દેહ દૂર થઈ ગયો. ત્યારથી તેઓ ભગવાન્ વિષ્ણુને સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ માનવા લાગ્યા કારણ કે તે જ શાન્તિ અને અભય નું ઉદ્ગમસ્થાન છે (અર્થાત્ શાન્તિ અને અભય આપી શકે તેવા તે જ છે, બીજું કોઈ જ નહિ) ।।૧૫।।

ભગવાન્ વિષ્ણુ પાસેથી જ સાક્ષાત્ ધર્મ, દયા સાથેનાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આઠ

પ્રકારનું અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ સહિતનું ઐશ્વર્ય અને અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરી દેનાર યશ પ્રાપ્ત થાય છે. (**‘દયાન્વિતમ્’** ને સ્થાને **‘તદન્વિતમ્’** પાઠ હોય ત્યારે ‘‘જ્ઞાન સહિત વૈરાગ્ય, માંકડાનું વૈરાગ્ય નહિં’’ એવો અર્થ કરવો) ।।૧૬।।

બધાં શાસ્ત્રો કહે છે કેશાન્ત, સમચિત્ત, અકિંચન અને બધાને અભય આપવાવાળાસાધુ મુનિઓનીતે જ એક માત્ર પરમ ગતિ(ફલ)છે ।।૧૭।।

સત્વગુણ ભગવાનની પ્રિય મૂર્તિ છે. (સત્વગુણ ઉત્પન્ન કરનારા) બ્રાહ્મણો તેમના ઈષ્ટ દેવતા છે. (આથી એમ જણાવ્યું કે આ માર્ગમાં પ્રમાણ વિઘ્ન કરતું નથી) નિષ્કામ, શાન્ત અથવા વિવેક અને જ્ઞાનયુકત પુરુષો તેમનું ભજન કરે છે. (ભક્તિમાં કુશલબુદ્ધિની બહુ જરૂર નથી) ।।૧૮।।

ભગવાનની ગુણમયી માયાએ તેનાં ત્રણ સ્વરૂપ બનાવી દીધાં છે : રાક્ષસો (તામસ) અસુરો(રાજસ) અને દેવો(સાત્વિક) (આથી એમ કહ્યું કે ભગવાન્ સર્વરૂપ છે તેથી બધેય ભગવદ્ બુદ્ધિ રાખવી) બધામાં પણ સત્વ છે તે પવિત્ર કરનારાઓનું સાધન છે(આથી દરેક રીતે શ્રીકૃષ્ણ જ સૌથી મહાન છે એમ જણાવ્યું) ।।૧૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! આ રીતે સરસ્વતી નદીના તીરે રહેનારા ઋષિઓએ પોતાને માટે નહિ, મનુષ્યોનો સંશય દૂર કરવાને માટે જ આ યુક્તિ રચી હતી. પોતે પણ પુરુષોત્તમ પ્રભુનાં ચરણકમલોની સેવા કરી તેનાથી પ્રાપ્ત થતી પરમ ગતિને તેઓ પામ્યા ।।૨૦।।

સૂતજીએ કહ્યું : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! ભગવાન્ પુરુષોત્તમની આ કમનીય કીર્તિકથા જન્મ-મૃત્યુ રૂપ સંસારના ભયને ટાળનારી છે. વ્યાસનન્દન ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીના મુખારવિન્દમાંથી નીકળેલી આ સુધા ધારા છે. આ સંસારના લાંબાં પંથનો જે મુસાફર પોતાના કાનરૂપી પડિયાથી આનું નિરન્તર પાન કરતો રહે છે તેની આ દુનિયામાં આમતેમ ભટકવાથી થયેલી તમામ થકાવટ દૂર થઈ જાય છે અને તે ભગવદ્ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૨૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! એક દિવસ દ્વારિકાપુરીમાં કોઈ બ્રાહ્મણીના ગર્ભથી એક પુત્ર થયો પરન્તુ તે-તે જ વખતે (કાલ પૃથ્વી પર રહેલો હોવાથી) પૃથ્વીનો સ્પર્શ થતાં જ ખરેખર મૃત્યુ પામ્યો* ।।૨૨।।

વિશેષ : બ્રાહ્મણીના આ દશ પુત્રો જેમને માટે ભગવાન્ દૂર-દૂર પધારશે તે સર્ગ વગેરે

ભગવાનની દશ લીલારૂપ હતા અથવા શરીરમાંના દશ પ્રાણરૂપ હતા અથવા શ્રવણાદિ નવ સગુણ અને દશમી નિર્ગુણ ભક્તિરૂપ હતા.

બ્રાહ્મણ પોતાના બાલકના મૃત શરીરને રાજમહેલના દ્વારે લઈ ગયો અને ત્યાં તે રાખી અત્યન્ત આતુરતા અને દુઃખી મનથી વિલાપ કરતાં-કરતાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો* ।।૨૩।।

વિશેષ : કમલોથી છવાયેલ માનસ સરોવરમાં પણ જલના દોષને લીધે છીપો પણ થાય છે. તે મુજબ ભગવાન્ જ્યાં બિરાજતા હોય તે દેશમાં પણ રાજાના દોષને લીધે મારો બાલક મરણ પામ્યો પણ સાક્ષાત્ ભગવાન્ બિરાજતા હોવાથી મારો બાલક પાછો આવશે એવો અર્થ છે.

શ્રીરામચન્દ્રજીના રાજ્યમાં 'શમ્બૂક'નામનો એક શૂદ્ર તપ કરતો હતો. શૂદ્રોને તપ કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છે અને રાજ્યમાં કોઈ શૂદ્ર તપ ન કરે તે જોવાની જવાબદારી રાજાની છે. રાજાના આ દોષથી એક બ્રાહ્મણનો બાલક, પિતા જીવતો હોવા છતાં મરણ પામ્યો હતો. શ્રીરામે શમ્બૂકને હણ્યો અને તે બ્રાહ્મણનો બાળક જીવતો થઈ ગયો હતો. શમ્બૂકનો અર્થ છીપ પણ થાય છે.

"એમાં કાંઈ સન્દેહ નથી કે બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનાર દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા, લોભી અને વિષયી ક્ષત્રિય નામ ધારી રાજાના કર્મદોષથી જ મારા બાળકનું મૃત્યુ થયું છે ।।૨૪।।

હિંસા વડે વિહાર કરનાર, ખરાબ આચરણવાળા, અજિતેન્દ્રિય એવા રાજાને ભજનારી પ્રજા દરિદ્રી અને નિત્ય દુઃખ ભોગવનારી હોવાથી નાશ પામે છે" આટલું બોલી બાલકને લઈને તે ચાલ્યો ગયો ।।૨૫।।

હે પરીક્ષિત! આ જ પ્રમાણે પોતાનો બીજો અને ત્રીજો બાળક પણ જન્મતાં જ મરી જવાથી તે બ્રાહ્મણ છોકરાના મૃત શરીરને રાજમહેલના દરવાજે નાખી ગયો અને તે જ વાત કહી ગયો ।।૨૬।।

નવમું બાળક મરી જવાથી જ્યારે તે ત્યાં આવ્યો ત્યારે તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે અર્જુન પણ બેઠેલા હતા. તેમણે બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી તેને કહ્યું ।।૨૭।।

("આ એક સ્ત્રીમાં દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર" એ શ્રુતિ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગ અનુસાર દશ જ પુત્રો થાય. નવ બાલક મરણ પામ્યા. હવે એક જ બાકી રહ્યો. ગુણ નવ છે. ગુણોનું કાર્ય પૂરું થયું. ભગવાન્ નિર્ગુણ જ કાર્ય કરે છે તેથી નવમો પુત્ર મર્યા

પછી હવે ભગવાન્ વિલમ્બ કરવાના નથી એવો ભાવ છે) હે બ્રાહ્મણ! તમે જ્યાં રહો છો તે દ્વારિકામાં ધનુષને ધારણ કરનાર કોઈ ક્ષત્રિય નથી કે શું? (સભામાં બેઠેલા ક્ષત્રિયોને બતાવી) આ તો માત્ર કહેવડાવવા પૂરતા ક્ષત્રિય છે. (એમના પૂર્વજો ક્ષત્રિય હતા. બ્રાહ્મણો બાલકની રક્ષા નથી કરતા કારણ કે) બ્રાહ્મણો તો યજ્ઞ કરી રહ્યા છે. ક્ષત્રિય દોષથી તમારા પુત્રો મરે છે એ વાત તમારી ખરી લાગે છે ।।૨૮।।

જે રાજાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો, ધન, સ્ત્રી અને પુત્ર ના વિયોગવાળા હોય છે તે રાજાઓ નટની જેમ પોતાની જીવિકા ઉત્પન્ન કરી પેટ ભરનારા છે, તેમાં રક્ષકતાનો ધર્મ નથી હોતો ।।૨૯।।

હે ભગવન્! હું તમારી પ્રજાની રક્ષા કરીશ, જો આ પ્રતિજ્ઞાને હું ન પાળું તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અને એમ કરી પ્રતિજ્ઞાભંગનો દોષ દૂર કરી શુદ્ધ થઈશ ।।૩૦।।

બ્રાહ્મણે કહ્યું : હે અર્જુન! અહીં બલદેવજી, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, ધનુર્ધર શિરોમણિ પ્રદ્યુમ્ન, અદ્વિતીય યોદ્ધા અનિરુદ્ધ પણ મારા બાળકોની રક્ષા કરવા સમર્થ નથી. આ જગદીશ્વરોને માટે પણ આ કામ કઠિન થઈ પડ્યું છે ત્યારે તમે તે કેવી રીતે કરવા માગો છો? ખરેખર આ તમારી મૂર્ખતા છે. અમે તમારી આ વાત ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ કરતા નથી ।।૩૧-૩૨।।

અર્જુને કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! હું બલદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અથવા પ્રદ્યુમ્ન નથી. હું તો અર્જુન છું, જે એકલો જ ગાંડીવ ધનુષ વાપરી જાણે છે ।।૩૩।।

હે બ્રાહ્મણ દેવતા! આપ મારાં પરાક્રમનો તિરસ્કાર ન કરો. આપ જાણતા નથી, મેં મારાં પરાક્રમથી (મૃત્યુંજય) શંકર ભગવાનને પણ સન્તુષ્ટ કર્યા હતા. હે ભગવન્! હું આપને વધારે શું કહું? યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ મૃત્યુને પણ જીતી લઈ હું આપનું સન્તાન લાવી આપીશ એટલી મારામાં શક્તિ છે ।।૩૪।।

હે પરીક્ષિત! અર્જુને જ્યારે વિપ્રમાં આ પ્રમાણે વિશ્વાસ પેદા કર્યો ત્યારે તે અર્જુનના બલ-પૌરુષની વાહ-વાહ કરતો-કરતો પ્રસન્ન થઈ ઘેર ગયો ।।૩૫।।

બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને પ્રસૂતિનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે તે આતુર થઈ અર્જુન પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, ‘‘આ વખતે મારા સન્તાનને તમે મૃત્યુથી બચાવો’’ ।।૩૬।।

આ સાંભળી અર્જુને મન્ત્રથી પવિત્ર જલનું આચમન કર્યું. (મહાદેવજીના આશ્રયથી ધારેલું કામ પાર પાડીશ એમ વિચારી) શિવજીને નમસ્કાર કર્યા. દિવ્ય

અસ્ત્રોનું સ્મરણ કર્યું અને ગાંડીવ ધનુષને દોરી ચડાવી તે હાથમાં લઈ લીધું ।।૩૭।।

અર્જુને બાણોને અનેક પ્રકારના અસ્ત્રમન્ત્રોથી અભિમન્ત્રિત કરી પ્રસૂતિગૃહને ચારે તરફથી ઘેરી લીધું. આ પ્રમાણે તેમણે સૂતિકાગૃહની ઉપર-નીચે, આજુ-બાજુ બાણોનું એક પાંજરું બનાવી દીધું ।।૩૮।।

ત્યાર બાદ બ્રાહ્મણીના ગર્ભથી એક શિશુ થયો જે વારંવાર રુદન કરી રહ્યો હતો. પણ જોત-જોતામાં તે શરીર સાથે આકાશમાં અદશ્ય થઈ ગયો ।।૩૯।।

હવે તો તે બ્રાહ્મણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સામે જ અર્જુનની નિન્દા કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું ‘‘મારી મૂર્ખતા તો જુઓ કે મેં આ નપુંસકની વાતોમાં વિશ્વાસ કર્યો ।।૪૦।।

જેને પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, બલરામ કે શ્રીકૃષ્ણ પણ ન બચાવી શક્યા તેની રક્ષા કરવા, ભલા બીજો કોણ સમર્થ હોય?* ।।૪૧।।

વિશેષ : જો ધનથી પુત્રનું રક્ષણ થઈ શકતું હોત તો ‘પ્રદ્યુમ્ન’ કરત. ‘દ્યુમ્ન’ એટલે ધન. ‘પ્રદ્યુમ્ન’ એટલે પુષ્કળધન. જો બલથી રક્ષણ થઈ શકતું હોત તો ‘અનિરુદ્ધ’ કરત. અ+નિરુદ્ધ એટલે યુદ્ધમાં જેની સામે કોઈ ટકી ન શકે તે જો આનન્દ ઉત્પન્ન કરાવીને રક્ષણ કરી શકાતું હોત તો (બલ) રામ કરત. રમણ કરાવે તે રામ. જો સૃષ્ટિ અને પ્રલયથી રક્ષા થઈ શકતી હોત તો ‘કેશવ’ કરત. ક=બ્રહ્મા, ઈશ=મહાદેવ-સૃષ્ટિ અને પ્રલય કરતા દેવો. જો ધર્મથી રક્ષા શક્ય હોત તો હું બ્રાહ્મણ હું કરત.

ખોટા બોલા અર્જુનને ધિક્કાર છે! પોતાને જ મોઢે પોતાનાં જ વખાણ કરનારા અર્જુનના ધનુષને ધિક્કાર છે!! એની કુબુદ્ધિ તો જુઓ. પ્રારબ્ધે જે બાળકને અમારી પાસેથી આંચકી લીધું છે તે બાળકને તે પાછો લાવવા માગે છે! મૂઢતાની કોઈ મર્યાદા હોતી હશે કે નહિં? ।।૪૨।।

જ્યારે તે બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે તેમને ગાળો દેવા લાગ્યો ત્યારે અર્જુન દૈવી વિદ્યાના પ્રભાવથી તત્કાલ સંયમની પુરી ગયા જ્યાં ભગવાન્ યમરાજ નિવાસ કરે છે ।।૪૩।।

ત્યાં તેમને બ્રાહ્મણનો બાલક ન મળ્યો. પછી શસ્ત્ર લઈ ક્રમશઃ ઈન્દ્રની નગરી (પૂર્વ) માં ગયા. ત્યાંથી અગ્નિ, નૈઋત્ય, ઉત્તણ, વાયવ્ય અને પશ્ચિમ દિશાઓમાં ગયા. ત્યાંથી રસાતલ, સ્વર્ગ અને (ગન્ધર્વો વગેરેનાં) બીજાં સ્થાનોમાં ગયા ।।૪૪।।

પરન્તુ કોઈ સ્થલે તેમને બ્રાહ્મણનો પુત્ર મળ્યો નહિ. તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન થઈ શકી, તેથી તેમણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે

તેમને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું ।।૪૫।।

‘‘ભાઈ અર્જુન! તમે તમારી જાતે પોતાનો તિરસ્કાર ન કરો. હું તમને બ્રાહ્મણના (બધા) પુત્રો હમણાં જ બતાવી દઉં છું. (લોકો તો જેવું જુએ તેવું બોલે છે, સાચી વાત જાણવાની દરકાર નથી કરતા હોતા) જે લોકો આજ તમારી નિન્દા કરે છે તેઓ જ વળી આપણી નિર્મલ કીર્તિની સ્થાપના કરશે’’* ।।૪૬।।

વિશેષ : ‘‘દર્શયે દ્વિજસૂનૂંસ્તે માવજ્ઞાત્માનમાત્મના’’ આ પાઠ બધાં પુસ્તકોમાં છે. વિદ્વદ્વર્ય (વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ) ધીરજલાલ ભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પુસ્તકમાં **‘‘માવજ્ઞાત્માનમાત્મના!’’** ને બદલે **‘‘માવજ્ઞાત્મનઃ કૃથાઃ’’** પાઠ (શ્લોકના બીજા પાદનો) લીધો છે. સામાન્ય પાઠનો શ્રીસુબોધિનીજીમાં **‘‘બ્રાહ્મણપુત્રાંસ્તુભ્યં દર્શયામિ ઈતિ તતો હેતોઃ આત્મનઃ સ્વસ્યાવજ્ઞાં મા કૃથાઃ’’** આ શબ્દોથી અર્થ કરેલ છે. તેને અનુસરીને આ પાઠ લીધો હોય તેમ જણાય છે, પરન્તુ લેખકાર શ્રીવલ્લભજી **‘અવજ્ઞ’** પદ આજ્ઞાર્થ (લોટ્) ના બીજા પુરુષનું એક વચન કેવી રીતે થાય છે તે **‘મનોરમા’** નું પ્રમાણ ટાંકી લંબાણપૂર્વક સમજાવે છે. તેથી લેખકારને પણ **‘‘માવજ્ઞાત્માનમાત્મના’’** આ પાઠ સમ્મત છે. અર્થમાં કંઈ ફરક પડતો નથી.

આ પ્રમાણે કહીને, કોઈથી રોક્યા રોકાયા નહિ તેવા સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સાથે પોતાના દિવ્ય ગરુડધ્વજ રથમાં બેસી પશ્ચિમ દિશા તરફ પધાર્યા ।।૪૭।।

તેમણે સાત-સાત પર્વતોવાળા સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર અને લોકાલોક પર્વત વટાવી ઘોર અન્ધકારમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૪૮।।

હે પરીક્ષિત! તે અન્ધકાર એટલો તો ઘોર હતો કે તેમાં ભગવાનના ચાર પ્રસિદ્ધ અશ્વો- શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક પોતાના માર્ગ ભૂલી જઈ ઠોકર ખાવા લાગ્યા. તેમને કંઈ સૂઝતું જ નહોતું ।।૪૯।।

મહાયોગેશ્વર બ્રહ્માજી વગેરેના પણ ઈશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાની આ સ્થિતિ જોઈ પોતાના હજારો સૂર્યના જેવા તેજસ્વી સુદર્શન ચક્રને આગળ ચાલવાની આજ્ઞા કરી ।।૫૦।।

જેમ ધનુષની દોરીમાંથી છૂટેલું શ્રીરામનું બાણ સડસડાટ કરતું દુશ્મનની સેનામાં ઘૂસી જાય તેવી રીતે મનના જેવા વેગવાળા સુદર્શન ચક્રે ઘણા જ ભયાનક, ગાઢ અને પ્રકાશ કરતાં પણ વધારે મહાન અને બલવાન્ અન્ધકારને તેનાથી વધારે ઉગ્ર તેજથી

ચીરી નાખી તેમાં પ્રવેશ કર્યો. (શ્રીરામચન્દ્રજીનું બાણ દોરી ઉપરથી છૂટતાં જ લક્ષ્યને વીન્ધીને જ રહે તેમ સુદર્શન ચક્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના શ્રીહસ્તમાંથી છૂટતાં રેખા માત્ર આડું અવળું ગયા વિના શ્રીકૃષ્ણે વિચારેલી દિશામાં અને વિચારેલ લક્ષ્ય ઉપર જ જતું) ।।૫૧।।

એ પ્રમાણે સુદર્શન ચક્રદ્વારા બતાવાયેલા માર્ગે જતાં અર્જુને જોયું કે રથની પાછળ તો અપાર ઘોર અન્ધકાર છે અને રથની આગળ પરમ જ્યોતિર્મય સુદર્શન ચક્રનો અનન્ત બ્રહ્મતેજરૂપ પ્રકાશ છે અને વચમાં રથ છે. (ઘોર અન્ધકારમાં વીજળી થતાં આંખો અંજાઈ જાય તેમ) અર્જુનની તો આંખો અંજાઈ ગઈ અને વિવશ થઈ તેણે તે મીંચી દીધી ।।૫૨।।

ત્યારબાદ ભગવાનના રથે પ્રચંડ વાયુથી ઉત્પન્ન થતાં મોટાં-મોટાં મોજાવાળાં ભયંકર જલરાશિમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં એક વિશાળ સુન્દર મહેલ હતો. તેમાં મણિઓના હજાર થાંભલાઓ પોતાના ઝગમગાટથી તેની શોભામાં વધારો કરી રહ્યા હતા. અને તેની ચારે તરફ અત્યન્ત ઉજ્જવલ પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો હતો ।।૫૩।।

તે જ મહેલમાં ભગવાન્ શેષજી બિરાજમાન હતા. તેમનું શરીર અત્યન્ત ભયાનક અને અદ્‌ભુત હતું. તેમને એક હજાર મસ્તક હતાં અને દરેક ફેણ ઉપર સુન્દર મણિઓ ઝગમગી રહ્યા હતા. પ્રત્યેક સિરમાં બબ્બે નેત્રો હતાં અને તે ભયંકર હતા. તેમનું આખું શરીર કૈલાસ અથવા હિમાલય જેવું શ્વેત વર્ણનું હતું અને ગળું તથા જીભ નીલવર્ણના હતાં. (આ શેષજી મહાદેવજીનું આધિદૈવિક રૂપ છે. જિહ્‌વામાં મૃત્યુ અને કંઠમાં કાલકૂટ ઝેર હોવાથી બન્નેનો રંગ નીલ કહ્યો છે.) ।।૫૪।।

હે પરીક્ષિત! અર્જુને જોયું કે શેષ ભગવાનની સુખમયી શય્યા ઉપર સર્વના નિયામક વિભુ અત્યન્ત પ્રભાવશાલી, સર્વગુણસમ્પન્ન અતિ સુન્દર પુરુષોમાં પણ ઉત્તમ ભગવાન્ બિરાજી રહ્યા છે. તેમનાં શરીરની કાન્તિ વર્ષાકાળના મેઘના જેવી *શ્યામલ છે. અત્યન્ત સુન્દર પીળું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે. મુખ ઉપર પ્રસન્નતા ખેલી રહી છે અને મોટાં-મોટાં નેત્રો બહુ જ સોહામણાં લાગે છે. ।।૫૫।।

વિશેષ : ભગવાનના શ્રીઅંગનો વર્ણ શ્યામ શા માટે છે તેનાં કારણો : ૧. સત્વગુણનો રંગ શ્યામ છે અને તે ધામ હોવાથી ભગવાન્ તેના ઉપર આધાર રાખે છે એટલે તેના રંગનું ભગવાન્ ઉપર પ્રતિબિમ્બ પડવાથી ભગવાનનો રંગ શ્યામ થાય છે. ૨. કાલ કલિ શ્યામ રંગનો હોવાથી તે (કલિ) કાલમાં ભગવાનનો પણ તેવો રંગ થાય છે. ભગવાનના અવતારોનો વર્ણ સત્યયુગમાં

શ્વેત, ત્રેતાયુગમાં લાલ અને દ્વાપરયુગમાં પીળો હોય છે. શ્રીભાગવત ૧૦।૮।૧૩ ૩. ચક્ષુ રંગવાળા પદાર્થ જુએ છે અને રંગ ન હોય ત્યારે દૂર-દૂર ફરતું શ્યામના જેવું જુએ છે તેથી ભગવાનનો રંગ શ્યામ છે. ૪. શૃંગાર રસનો રંગ શ્યામ છે અને ભગવાન્ શૃંગારરૂપ હોવાથી આપનો રંગ પણ શ્યામ છે. ૫. કામનો ભાવ શ્યામ છે. ૬. આનન્દ સ્વભાવથી જ શ્યામ છે તેથી આનન્દપૂર્ણ ભગવાન્ પણ શ્યામ છે. ૭. ભગવાનને રૂપ શ્યામ જ ગમે છે (અને રસ માખણનો ગમે છે) તેથી ભગવાનની રુચિ અનુસાર આપનો વર્ણ શ્યામ છે. ૮. લક્ષ્મીજી વીજળી જેવાં ઝબકતાં છે, તેથી તેમને પોતાને યોગ્ય શ્યામ રંગ જ ગમે છે તેથી તેમની રુચિને માન આપવા ભગવાને શ્યામ રંગ સ્વીકાર્યો છે. ૯. ભગવાનનો કુદરતી સહજ વર્ણ શ્યામ છે.

બહુમૂલ્ય મણિઓથી જડેલ મુગટ અને કુંડલોની કાન્તિથી સહસ્રો વાંકડિયા કેશની અલકો ચમકી રહી છે. લાંબી-લાંબી સુન્દર આઠ ભુજાઓ છે. ગળામાં કૌસ્તુભમણિ છે. વક્ષ:સ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે અને ઘૂંટણો સુધી વનમાલા લટકી રહી છે ।।૫૬।।

અર્જુને જોયું કે સુનન્દ, નન્દ વગેરે પોતાના પાર્ષદ, સુદર્શન ચક્ર (શંખ, તલવાર, ઢાલ, શાર્ંગ ધનુષ, ગદા, બાણ, કમલ અને મૂશલ) વગેરે આયુધો પોતાનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપોથી ભગવાનની સેવામાં ઉપસ્થિત હતાં. પુષ્ટિ, શ્રી, કીર્તિ અને અજા (પ્રકૃતિ) તથા ધનધાન્ય વગેરે ઋદ્ધિઓનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપો પણ હજારો બ્રહ્માઓના અધીશ્વર ભગવાનની સેવા કરી રહ્યા હતાં ।।૫૭।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જ સ્વરૂપ શ્રીઅનન્ત ભગવાનને પ્રણામ કર્યાં. અર્જુન એમના દર્શનથી ભયભીત થઈ ગયા હતા; શ્રીકૃષ્ણના પછી તેમણે પણ તેમને પ્રણામ કર્યા અને બન્ને હાથ જોડી ઊભા થઈ રહ્યા. હવે પરમેષ્ઠિઓ (બ્રહ્માઓ) ના પતિ ભૂમા પુરુષે (ભૂમા પુરુષ એ જ અનિરુદ્ધજી છે.) હસતાં-હસતાં મધુર અને ગમ્ભીર વાણીમાં કહ્યું ।।૫૮।।

*“હે શ્રીકૃષ્ણ! હે અર્જુન! તમારા બન્નેનાં દર્શન કરવા જ હું બ્રાહ્મણના આ પુત્રોને લાવ્યો છું. બ્રાહ્મણો અને ધર્મ નું રક્ષણ કરવામાટે મારી કલારૂપ તમે પૃથ્વી ઉપર અવતાર લીધો છે. પૃથ્વીને ભારરૂપ બની ગયેલા અસુરોનો સંહાર કરી જલદીમાં જલદી અહીં મારી પાસે પાછા આવી જાઓ ।।૫૯।।

વિશેષ : અર્જુનનું અભિમાન દૂર કરવામાટે જ શ્રીકૃષ્ણે આ નાટ્ય કર્યું, નહિતર તો **“ભૂમેતિ ગોવર્ધન પૂજાગ્રાહી, યઃ કૃષ્ણઃ સ એવ”** ગોવર્ધનપૂજાને ગ્રહણ કરનાર એ જ આ

ભૂમાસ્વરૂપ છે. (શ્રીસુબોધિનીજી)

તમે બન્ને ઋષિવર નર અને નારાયણ છો. જો કે તમે પૂર્ણકામ અને સર્વ શ્રેષ્ઠ છો તો પણ જગતનું પાલન કરવા તથા જગતને ઉત્તમ આદર્શ આપવા ધર્મનું આચરણ કરો ।।૬૦।।

ભગવાન્ પરમેષ્ઠિએ જ્યારે એ પ્રમાણે આદેશ આપ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને 'બહુ સારું' કહી ભૂમા ભગવાનને નમસ્કાર કરી બહુ જ આનન્દપૂર્વક બ્રાહ્મણના બાળકોને લઈ જે રસ્તે જેવી રીતે આવ્યા હતા તે જ રસ્તે તેવી જ રીતે દ્વારકા પાછા આવ્યા. બ્રાહ્મણના બાળકો પોત-પોતાની ઉંમર પ્રમાણે મોટા થઈ ગયા હતાં. તેમનું રૂપ, આકૃતિ, સ્વભાવ, જન્મ વખતે જેવા હતા તેવા જ હતા. સર્વશક્તિમાન પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને બાલકો તેમના પિતાને સોંપી દીધા. (બ્રાહ્મણે એક પુત્ર પાછો લાવવાની અપેક્ષા કરી હતી, ભગવાને બધા લાવી આપ્યા) ।।૬૧-૬૨।।

અર્જુનને તો ત્યાં જઈને પાછા આવ્યા ત્યાં સુધીમાં કાંઈ ગમ જ પડી નહિં. પછી ભગવાને અનિરુદ્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું ત્યારે તે સાંભળી તેમને વિષ્ણુના ધામનું જ્ઞાન થયું. અર્જુન તો માનતા હતા કે વિષ્ણુનું ધામ પણ ઈન્દ્ર વગેરેના ધામ જેવું હશે. પણ બે ધામની વચ્ચે પર્વત અને રાઈના દાણા જેટલો તફાવત જાણી તેમને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું. આ અનુભવથી તેમણે મનોમન ગાંઠ વાળી કે જીવોમાં જે કંઈ બલ પરાક્રમ છે તથા મેં અત્યાર સુધીમાં જે પરાક્રમો કર્યાં છે તે બધું શ્રીકૃષ્ણની કૃપાનું જ ફલ છે ।।૬૩।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાને અહીં પૃથ્વી ઉપર બીજી પણ આવી અનેક ઐશ્વર્ય અને વીરતાથી પરિપૂર્ણ લીલાઓ કરી હતી. લોકદષ્ટિમાં સાધારણ પૃથગ્જનોની જેમ સાંસારિક વિષયોનું સેવન કર્યું તથા મોટા-મોટા મહારાજાઓની જેમ ઉત્તમ-ઉત્તમ યજ્ઞો કર્યા ।।૬૪।।

જેવી રીતે ઈન્દ્ર પ્રજાને માટે સમયસર વરસાદ વરસાવે છે તેવી રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દરેક રીતે શ્રેષ્ઠપણું બતાવતાં બ્રાહ્મણ વગેરે સમસ્ત પ્રજાજનોના મનોરથ પૂર્ણ કર્યા ।।૬૫।।

હત્વા નૃપાનધર્મિષ્ઠાન્ ઘાતયિત્વાઽર્જુનાદિભિઃ ।।
અંજસા વર્તયામાસ ધર્મં ધર્મસુતાદિભિઃ ।।૬૬।।

આપે ઘણા અધર્મીરાજાઓનો સ્વયં સંહાર કર્યો અને ઘણાને અર્જુનાદિ દ્વારા મરાવી નાખ્યા.આ પ્રમાણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓદ્વારા આપે સમ્પૂર્ણ રીતે ધર્મની મર્યાદાઓની સ્થાપના કરાવી દીધી ।।૯૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો જ્ઞાનરૂપ પાંચમો) ''ગુણાધિષ્ઠાતા દેવ ત્રણ છે તેમાં વિષ્ણુ ભજન કરવા યોગ્ય છે'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ચાલીસમો અને ચાલુ) નેવ્યાસીમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં છ્યાસીમો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્ । વૃત્યર્થં નૈવ યુંજીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈપણહેતુવિનાજ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૯૦

શ્રી સુબોધિનીજી અનુસાર અ. ૮૭

ભગવદ્ વૈરાગ્ય વર્ણન

પ્રકરણ ૫ ગુણ પ્રકરણ અધ્યાય૬

વિશેષ : એમ સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને અમારા ઈશ્વર ક્રીડા કરે છે. ક્રીડામાં પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રીઓનાં સંસારને ક્રીડા કરીને દૂર કરાવે છે. આ અધ્યાયની પૂર્વના અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું, આ નેવુંમા અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરે છે. આ ચરિત્ર અદ્ભુત છે તેથી એમાં પ્રણયલીલા કહેવામાં આવી છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ છે તેથી તેમને પોતાને તો વિષયમાં આસક્તિ થતી નથી જ પરન્તુ સ્ત્રીઓને વિષયમાં આસક્તિ થાય તેનું નિવારણ શ્લોક તેરમામાં ગતિ વગેરેથી કરવામાં આવે છે. આ ઉત્તરાર્ધના એકતાળીશમા અધ્યાયમાં શ્રીશુકદેવજી આનન્દપૂર્વક ભક્તના સુખમાટે પરમ ઉત્સવરૂપ લીલાને કહે છે(કા.)

શ્રીશુક ઉવાચ

સુખં સ્વપુર્યાં નિવસન્ દ્વારકાયાં શ્રિયઃ પતિઃ ।।
સર્વ સમ્પત્સમૃદ્ધાયાં જુષ્ટાયાં વૃષ્ણિપુંગવૈઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પોતાની દ્વારકા નગરી જે સર્વ સમૃદ્ધિથી યુક્ત છે અને શ્રેષ્ઠ વૃષ્ણિઓથી સેવાયેલ છે તેમાં લક્ષ્મીના પતિ સુખથી નિવાસ કરતા હતા ।।૧।।

એમાં ઉત્તમ વેશવાળી, નવ યૌવનની કાન્તિવાળી, વીજળીના સરખી તેજસ્વિની પોતાના ઘરમાં દડા વગેરે સાધનોથી ક્રીડા કરતી હતી ।।૨।।

મદઝર હાથીઓથી, અલંકારથી સજ્જ થયેલ યોદ્ધાઓથી, ઘોડાઓથી અને સોનાના ઉજ્જવલ રથોથી એ દ્વારકાના માર્ગો ખીચોખીચ ભીડવાળા રહેતા હતા ।।૩।।

જ્યાં જુઓ ત્યાં (પુષ્પપ્રધાન) બગીચા અને (ફલપ્રધાન) ઉપવનો લહરાઈ રહ્યાં હતાં. વૃક્ષોની અનેક હારો ફૂલોથી લચી રહેલી હતી. તેમના ઉપર બેસી ભમરાઓ ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા અને પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યા હતા ।।૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સોળ હજાર પત્નીઓના એકમાત્ર પ્રાણવલ્લભ હતા. તે પત્નીઓના અલગ-અલગ મહેલ પણ પરમ ઐશ્વર્યથી સમ્પન્ન હતા. જેટલી પત્નીઓ હતી તેટલાં જ અદ્ભુત રૂપ ધારણ કરી આપ તેમની સાથે વિહાર કરતા હતા ।।૫।।

બધી પત્નીઓના મહેલોમાં સુન્દર-સુન્દર સરોવરો હતાં. તેમનું નિર્મલ જલ ખીલેલાં ઉત્પલ, કલ્હાર, કુમુદ, અમ્ભોજ (નીલ, પીળાં, શ્વેત, લાલ) વગેરે જાત-જાતનાં કમલોના પરાગથી મહેકી રહ્યું હતું. તેમાં ઝુંડનાં ઝુંડ હંસ, સારસ વગેરે સુન્દર-સુન્દર પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે જલાશયોમાં અને ક્યારેક-ક્યારેક નદીઓના જલમાં પ્રવેશ કરી પોતાની પત્નીઓની સાથે જલવિહાર કરતા હતા. મહોદય ભગવાનની સાથે વિહાર કરતી આપની પત્નીઓ જ્યારે આપને ભુજપાશમાં જકડી લેતાં, આલિંગન કરતી ત્યારે ભગવાનનાં શ્રીઅંગોમાં એમના વક્ષઃસ્થલનું કેસર લાગી જતું ।।૬-૭।।

તે વખતે ગન્ધર્વો આપના યશનું ગાન કરવા લાગતા અને સૂત, માગધ અને બન્દીજન આનન્દથી મૃદંગ ઢોલ નગારાં વીણા આદિ વાજાં વગાડવા લાગતા ।।૮।।

ભગવાનની પત્નીઓ ક્યારેક-ક્યારેક હસતાં-હસતાં પીચકારીઓથી આપને ભીંજવી દેતી. આપ પણ તેમને તરબોળ કરી દેતા. યક્ષરાજ કુબેર યક્ષિણીઓની સાથે વિહાર કરે તે પ્રમાણે ભગવાન્ પોતાની પત્નીઓ સાથે ક્રીડા કરતા. (યક્ષો પ્રણય કલહમાં પ્રવીણ હોય છે તેથી તે દષ્ટાન્ત આપ્યું છે) ।।૯।।

તે વખતે ભગવત્પત્નીઓનાં વસ્ત્રો ભીંજાઈ જવાથી તેમનાં વક્ષઃસ્થલ અને જાંગ (સાથળ) આદિ અંગો તેમાંથી ઝળકવા લાગતાં. તેમની લાંબી-લાંબી વેણી અને અમ્બોડામાં ગૂંથેલાં ફૂલ ખરી પડતાં. તેઓ આપને ભીંજવતાં ભીંજાવતાં પીચકારી આંચકી લેવાને માટે આપની પાસે પહોંચી જતાં અને આજ બહાનાથી પોતાના પ્રિયતમનું આલિંગન કરી લેતાં. આપના સ્પર્શથી પત્નીઓના હૃદયમાં પ્રણયભાવનું પૂર આવતું જેથી તેમનાં મુખકમલ ખીલી ઊઠતાં. આવે પ્રસંગે એમની શોભા ઓર વધી જતી હતી ।।૧૦।।

તે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વનમાલા તે રાણીઓના વક્ષઃસ્થલ ઉપર લાગેલા કેસરના રંગથી રંગાઈ જતી. વિહારમાં અત્યન્ત મગ્ન થઈ જવાથી વાંકડિયા કેશ ઉન્મુક્ત ભાવથી લહેરાવા લાગતા. આપ રાણીઓને વારંવાર ભીંજાવી દેતા. અને રાણીઓ પણ આપને તરબોળ કરી દેતાં. જેવી રીતે હાથણીઓથી ઘેરાયેલ ગજરાજ તેમની સાથે ક્રીડા કરતો હોય તેવી રીતે આપ તેમની સાથે વિહાર કરતા ।।૧૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને આપની પત્નીઓ ક્રીડા કરી લીધા બાદ ક્રીડામાટે જ ખાસ સિલ્દ્ધ કરાવેલા અને પહેરેલા અલંકારો અને વસ્ત્રો નટ, નર્તકી અને ગાવા બજાવવાની જ આજીવિકાવાળાંઓને આપી દેતાં. (ભવિષ્યમાં બીજી વાર પહેરવામાટે રાખી મૂકવામાં આવતાં નહિ.) ।।૧૨।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ આ જ પ્રમાણે તેમની સાથે વિહાર કરતા રહેતા. તેમની ગતિ, વાર્તાલાપ, દષ્ટિ, સ્મિત, હાસવિલાસ અને આલિંગન આદિથી રાણીઓની ચિત્તવૃત્તિ આપે જ હરી લીધી હતી. તેમને બીજી કોઈ વાતનું સ્મરણ જ ન રહેતું ।।૧૩।।

હે પરીક્ષિત! રાણીઓનું જીવન સર્વસ્વ એમના એકમાત્ર હૃદયેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ હતા. તેઓ કમલનયન શ્રીશ્યામસુન્દરના ચિન્તનમાં એટલા મગ્ન થઈ જતાં કે જેમ ઉન્મત્ત (પાગલ) ગન્ધર્વગૃહીત્ ગણાય છે તેમ આ ભગવદ્ગૃહીત્ હતા. (પાગલને લૌકિક ભૂતપ્રેતનો વળગાડ હોય તેમ આમને અલૌકિક હતો) ઉન્મત્તની જેમ અસંબલ્દ્ધ વાતો કરતાં. જડ પદાર્થોમાં પણ ચેતન ધર્મોનું આરોપણ કરતાં. પ્રેમોન્માદમાં તેઓ જે કહેવા લાગતાં તે મારી પાસેથી સાવધાન થઈને સાંભળો ।।૧૪।।

(શ્રોતાઓનો પણ નિરોધ થાય તે માટે શ્રીશુકદેવજી, સગુણ (નવ) અને નિર્ગુણ

(એક) એમ દશ પ્રકારના પ્રભુ પ્રત્યેના સ્નેહરૂપી કરણ (સાધન) થી મહારાણીઓએ દશ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે તે પરીક્ષિતને કહે છે. આ મહિષીગીત છે.)

મહિષીઓ બોલ્યાં : અરે ટિટોડી! અત્યારે તો રાત ઘણી વીતી ગઈ છે. સંસારમાં સર્વત્ર સન્નાટો છવાઈ ગયો છે. જો, અત્યારે જેમનું જ્ઞાન છુપાતું નથી, પ્રગટ જ હોય છે તેવા ઈશ્વરે જગતમાં શયન કર્યું છે અને તને નીંદ નથી આવતી? તું આ પ્રમાણે રાતે જાગતી રહીને વિલાપ કેમ કરે છે? હે સખી! કમલનયન ભગવાનના મધુર હાસ્ય અને લીલા ભરી ઉદાર દૃષ્ટિથી અમારા હૃદયની જેમ તારું હૃદય પણ વીંધાઈ તો નથી ગયું ને? ।।૧૫।।

વિશેષ : ટિટોડી, ચક્રવાકી, સમુદ્ર, ચન્દ્ર, મલયનો પવન, મેઘ, કોયલ, ક્રીડા, પર્વત, નદી અને હંસ એમ દસ જણને ભગવાન્‌માં સ્નેહને લઈને સ્ત્રીઓએ સ્વભાવથી કહ્યું છે. આમાં મનવડે ભગવાનનું તિરોધાન ઉક્તિથી સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વાચિક તિરોધાનમાં પણ રુક્મિણીજીને વાક્યો જ કહ્યાં છે. અહીં ભગવાન્ વિદ્યમાન છે. પટરાણીઓ સમ્ભોગની લાલસાવાળાં છે છતાં એમની દઢ આસક્તિનાં ખ્યાપક એમનાં વાક્યો છે. પોતાના ધર્મને અને પોતાના પ્રિયને કુરરી વગેરે સર્વમાં કલ્પીને બહાર પણ ભગવાનના વિયોગના ભાવને જોતી પટરાણીઓ પ્રલાપ કરે છે. એ વાત અહીં કહે છે. અહીં ચકવી વગેરે કોઈ મહિષીની પાસે નથી છતાં વિપ્રયોગવશાત્ ઉન્મત્ત દશામાં તેઓ બોલે છે તેથી અસમ્બદ્ધ વાક્યો છે.

શ્રીસુબોધિનીજી : શ્રીભાગવત૧૦।૨૯।૪૮। માં **"તતશ્ચાન્તર્દધે કૃષ્ણઃ"** "પછી કૃષ્ણ અન્તર્ધાન થઈ ગયા" ભગવાનનું કાયિક અન્તર્ધાન કહેલ છે તેમ અહીં માનસ અન્તર્ધાન છે. ઘરનાં કામકાજ, નિદ્રા વગેરે અન્ય આસક્તિના પદાર્થોને દૂર કરવા બધામાં પોતાના વિયોગને લીધે થતા વિલાપ વગેરેની તથા પોતાના પ્રિયની પણ કલ્પના કરીને ગાન કરેલું છે.

ભગવાને શયન કરવાની લીલાનો આરમ્ભ કર્યો ત્યારે પ્રથમ બહાર ટિટોડીનો સ્વભાવાવિક વિલાપ સાંભળીને રાજસ-રાજસ મહારાણીઓને ટિટોડીના વિલાપથી ભગવાન્ જાગી જશે એવો ભય લાગતાં, પ્રભુ જાગે તો ફરી વિહારાદિ લીલા થઈ શકે એમ હોવા છતાં તે ઈચ્છાનો ત્યાગ કરી, ભગવાન્‌માં તેમનો ઘણો સ્નેહ હોવાથી આપની નિદ્રામાં ભંગ ન પડે એટલામાટે તેઓ ટિટોડીને વિલાપ કરતાં અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં દુઃખિણી ટિટોડીને જોઈ તેને આશ્વાસન આપવા સમ્બોધન કરે છે હે ટિટોડી! વગેરે.

ભગવાન્ સિવાય સમગ્ર જગત્ સ્ત્રીરૂપ જ છે અને તેથી સમસ્ત સ્ત્રીઓના ભર્તા એકલા

ભગવાન્ જ છે એમ તેઓ માને છે તેથી જે કોઈ દુઃખિયું હોય તેના દુઃખનું કારણ ભગવાનનો વિરહ જ છે, કારણ કે બીજું દુઃખ ભગવાન્ જ દૂર કરી દે છે તેથી આ ટિટોડી પણ સ્ત્રી ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થયેલી અને ભગવાને સમાગમમાટે લાવીને કટાક્ષરૂપી બાણોથી તેના મનનું ભગવાને હરણ કરી તેને જ હરી લીધી હતી તેથી વિલાપ કરે છે એવો નિશ્ચય કરીને તેને કહે છે કે હે ટિટોડી! તું વિલાપ કરે છે તે અમે જાણ્યું. તેમ કરવું અયોગ્ય હોવાથી અમે તને અટકાવવા આવ્યા છીએ. તું શા માટે વિલાપ કરે છે? તું અને અમે સમદુઃખી છીએ. ઊંઘ ન આવતી હોય તો પણ તું આડે પડખે થઈ પડી કેમ નથી રહેતી?

(કારિકાર્થ) જ્યારે દેહમાં ઘણી ચિન્તા હોય અથવા ધાતુમાં વિષમતા હોય ત્યારે, ખાસ કરીને ભય વગેરેને લીધે ઊંઘ આવતી હોતી નથી. મોટી ચિન્તા એ છે કે મહા મુશ્કેલીએ પ્રસન્ન થાય તેવા ભગવાન્ કેમ વશ થશે? (તેથી ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ છે.) અમને પણ ઊંઘ આવતી નથી અને અમે સૂઈ પણ શકતાં નથી. ''મારી વેદના તમે ભગવાનને જણાવો'' એમ ટિટોડી કહે તો કહે છે કે ''ઈશ્વરે શયન કરેલું છે'' ''પરબ્રહ્મ ભગવાનને તો નિદ્રા ન હોય તે કેમ ઊંઘે?'' એવી શંકા થાય તેથી 'જગતમાં'શબ્દ વાપર્યો જગતમાં સર્વત્ર ભગવાન્ જ પોઢે છે, કારણ કે બીજો કોઈ નિદ્રાનું સુખ ભોગવનાર નથી. અથવા બધાં પ્રાણીઓને સુખ થાય તે માટે (ભગવાન્ જગતમાં સર્વ સ્થળે પોઢે છે) એટલે **'જગતિ'**જગતના નિમિત્તથી નિદ્રાનો વિસ્તાર કરે છે. ''ત્યારે લોકોને માટે ભગવાને સ્વીકારેલી તેમની નિદ્રાથી તેમને પોતાને પણ મોહ થતો હશે'' એવી શંકા થાય તેથી ''જેમનું જ્ઞાન છુપાતું નથી તેવા **અગુપ્તબોધઃ**'' એ વિશેષણ યોજેલું છે. ભગવાન્ પોઢી રહ્યા હોય ત્યારે પણ આપનું જ્ઞાન છુપાતું નથી. ''ત્યારે તેમને મારું દુઃખ કેમ જણાવતા નથી?'' એવી શંકા થાય તેથી 'ઈશ્વર'શબ્દ યોજેલો છે. લીલામાટે પણ ઈશ્વર પોઢેલા હોય ત્યારે આપને જગાડી શકાય નહિ. તેથી અમારી સાથે પતિ સમ્બન્ધી વાત-ચીતથી તારું દુઃખ દૂર કર એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'હે સખી!'એટલે સમદુઃખિણી. **''ગાઢ-નિર્ભિન્નચેતાઃ** ઘણા જ ઘવાયેલા ચિત્તવાળી'' શબ્દથી મોટા દુઃખનું કારણ પણ મોટું હશે એમ કલ્પેલું છે, કારણ કે પીડા કામથી જ થાય છે. કામનું નામ પુષ્પધન્વા છે. તેનું ધનુષ પુષ્પનું બનેલું હોય છે તેથી ભગવાનના નેત્રને પણ કમલરૂપ કહેલું છે. વણખીલ્યાં પુષ્પથી શું થાય? એ શંકા થાય તેથી **''નલિન નયન હાસ''** ''કમલ જેવા નયનમાં જે હાસ્યવાળા'' છે એમ કહેલું છે. ''હૃદય વીંધાયા વિના વ્યથા થતી નથી'' એવી શંકા થાય તેથી **''ઈક્ષણેન-**દૃષ્ટિથી''શબ્દ યોજેલ છે. તીક્ષ્ણ બાણને સ્થાને દૃષ્ટિ છે. ''છતાં પણ ભગવાન્ દયાળુ હોવાથી હણશે નહિ'' એવી શંકા થાય તેથી **'ઉદાર'**=**ઉત્**ઊંચી છે આરાઃ અણીઓ જેની

અથવા **''ઉદ્ગતાઃ ઊર્ધ્વભૂતાઃ પ્રબલાઃ કટાક્ષૈઃ પીડાજનકાઃ દારાઃ યસ્ય''** ''ઊંચી થયેલ છે, પ્રબલ છે, કટાક્ષોથી પીડા કરનાર છે દારા જેનાં'' એવા ભગવાન્ છે. પોતે પીડાતાં હોવાથી બીજાને પણ પીડશે. દૃષ્ટિને લીલાવાળી દૃષ્ટિ કહી છે, રમતમાં જે આસક્ત હોય તે કોઈના પણ સુખનો વિચાર કરતા નથી હોતા. તેથી ''ઘણો જ ઊંડો ઘા થયેલો હોય તેવા ચિત્તવાળી'' કહેવું છે.

(કારિકાર્થ) જ્ઞાનશક્તિ (દૃષ્ટિ), ક્રિયાશક્તિ (લીલા), ભક્તિયોગ (ઉદારતા કારણ કે મુખ્ય ભક્તિ ઉદાર જ હોય છે), માયા (હાસ્ય) વૈભવનો સમય (કમલનાં જેવા નયનો કહ્યાં તેથી સૂચવેલો કમલમાંથી ઝરતા મકરન્દના સ્થાને રહેલા જાત-જાતના સંકેત સૂચવનારો કાલ)- હરિના સમ્બન્ધવાળી આ પાંચ વસ્તુઓ જેના હૃદયમાં સદા બિરાજે છે તે ભક્ત પોતાના ભક્તોની અન્દર દુઃખી (અનિર્વૃત) કહેવાય છે ।।૧૫।।

રાજસ સાત્વિક મહારાણીઓ પહેલાંની જેમ ચક્રવાકને ખેદ કરતા અટકાવવા પ્રવૃત્ત થઈ કહે છે :

અરે ચકવી! તેં રાતે પણ પોતાનાં નેત્રો બંધ કર્યાં નથી. તારા પતિને જોતી નથી માટે નેત્રો બન્ધ કરતી નથી અને કરુણ ક્રન્દન કર્યા કરે છે? કે પછી અમારી જેમ દાસી બનેલી તું અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં ધરાવેલી પ્રસાદી માલાને અમ્બોડામાં ધારણ કરવા ઈચ્છે છે? ।।૧૬।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ચકવા-ચકવીનું એક જોડું મહારાણીઓને રમવામાટે રાખેલું એમ માનીને તેમને જોવા એક ચકવી આવી. પોતાની પાસે આવેલી જોઈને તે પણ રડે છે એમ વિચારીને તેનું પણ દુઃખ દૂર કરવા મહારાણીઓ દુઃખનું વર્ણન કરે છે. ઊંઘ ન આવતી હોય તો પણ નેત્રો મીંચીને પડ્યું રહેવાય. તું (ચકવી) તે પણ કરતી નથી. ''કેમ આંખો બંધ નથી કરી દેતી?'' એવો પ્રશ્ન છે. **''નક્તમ્ રાત્રે''** શબ્દથી એમ કહેલું છે કે નેત્રો બંધ કરવાનો જ આ સમય છે. તન્દુરસ્ત પ્રાણી નેત્રો બંધ કરે છે. ''મારાં પતિ ક્યાં છે એની તપાસ કરવા નેત્રો બંધ નથી કરતી અને કરુણ ક્રન્દન કરે છે'' જ્યાં ચકવી આવેલી માનેલી તેની પાસે ચકવો આવ્યો એવી ભાવના કરે છે. આમ હોવાથી પતિ પાસે હોવા છતાં રડે છે તેથી તેની ઈચ્છા પ્રસાદી માલા મસ્તક ઉપર ધારણ કરવાની છે એનો ભાવ છે. જેમ આખો દિવસ સેવા કરી અન્તે એમને ફલની ઈચ્છા થઈ તેમ આ પણ સેવાનું ફલ ઈચ્છે છે અને તે ફલ પ્રસાદરૂપ છે. ભગવાન્ જો પોતાના ચરણમાં સમર્પેલી માલા આપે તો પ્રસાદ મળ્યો ગણાય. ભગવાન્ પ્રસાદી માલા આપે ત્યારે ભગવાને મારી સેવાનો સ્વીકાર કર્યો છે એવો નિશ્ચય કરીને ભક્ત તે ભક્તિરૂપ માલાને

માથે ચડાવી કૃતાર્થ થાય છે. આ ચકવીને તેવો પ્રસાદ મળેલ નથી તેથી તે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી ખેદ કરે છે એમ અમારી જેમ તું અચ્યુતના ચરણમાં રહેલી માલાને અમ્બોડામાં ધારણ કરવા ઈચ્છે છે?'' એ શબ્દોથી કહે છે. અમ્બોડો વગેરે તો મહારાણીને હોય, ચકવાકીને ન હોય એટલે તે પ્રસાદી માલા માથે ચડાવવા માગે છે ।।૧૬।।

રાજસ-તામસ મહારાણીઓ તો સમુદ્રનો ઘુઘવાટ સાંભળીને તેને પણ સમ્બોધન કરે છેઃ

અરે ઓ સમુદ્ર! તું નિરન્તર ઘૂઘવ્યા જ કરે છે તે તને નીન્દ નથી આવતી શું? લાગે છે કે તને અનિદ્રાનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. પરન્તુ ના, ના, અમે સમજી ગયાં; અમારા પ્યારા શ્યામસુન્દરે જેવી રીતે અમારા દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અન્તઃકરણ હરી લીધાં છે તેવી રીતે તારાં ધૈર્ય, ગામ્ભીર્ય વગેરે સ્વાભાવિક ગુણો પણ હરી લીધા છે. શું તેથી જ અમારી માફક જ એવી વ્યાધિનો શિકાર તું પણ થઈ ગયો છે જેની કોઈ દવા જ નથી ।।૧૭।।

શ્રીસુબોધિનીજી : સમુદ્ર સાંભળે તે માટે ''ભો ભોઃ અરે ઓ'' એમ બે વાર કહેલું છે. સ્તન્ ધાતુનો અર્થ ''અવાજ કરવો, ઘૂઘવવું'' થાય છે. નિષ્ટનસે એટલે નિરન્તર ઘૂઘવતો રહે છે એવો થાય છે, આથી જણાય છે કે તું પણ રાતે સૂતો નથી. તે ન સૂવાનું કારણ **'ઉદન્વન્ સમુદ્ર'**શબ્દથી કહેલું છે. જે જલવાળો હોય તે ઠંડીથી પીડાયેલો હોય. તેથી જ તને કોઈ પણ રીતે ઊંઘ આવતી નથી, ઉલટું ઘણો જ ઉજાગરો થાય છે કારણ કે જ્યાં જલ હોય છે ત્યાં લક્ષ્મીજીનું ઉત્તમ રમણ થતું નથી તેથી તેની અન્દર ત્યાં ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી ભોગ કરતા નથી. તેથી નિદ્રાનું *પ્રયોજન નહિ હોવાથી તેને ઉજાગરો જ થાય છે, પરન્તુ તેને નિદ્રા આવતી નથી. ''છતાં પણ રાડારાડ કરવાનું શું પ્રયોજન?''

વિશેષ : શ્રુતિમાં ઉપાખ્યાન આવે છે કે ''જમણી આંખમાં ઈન્દ્ર રહે છે અને ડાબી આંખમાં ઈન્દ્રાણી રહે છે, ઊંઘતા હોઈએ ત્યારે તેઓ પરસ્પર ભોગ કરે છે. તેથી તેઓ ભોગ કરે તે માટે ઊંઘ છે'' તેથી જલવાળા પ્રદેશમાં લક્ષ્મીજીનું રમણ થતું નહિ હોવાથી, પ્રદેશ (સમુદ્ર) ઉત્તમ નહિ હોવાથી તેમનો (ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણિનો) ભોગ તેમાં થતો નથી તેથી અહીં તેમનો ભોગ થાય તે પ્રયોજનથી નિદ્રા થાય નહિ તેથી સમુદ્રને ઊંઘ આવતી નથી અને ઊંઘનું ફલ તેમનો ભોગ પણ થતો નથી એવો અર્થ છે. તેથી તેમનો ભોગ ન થાય એ જ ઉજાગરો એવો અર્થ છે. (લેખ) વિદ્વાનોનું માનવું છે કેઅહીં ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી અનુક્રમે નારાયણ અને લક્ષ્મીજી ના અર્થમાં યોજાયા છે.

—એવી શંકા થાય તેથી ઉત્તરાર્ધ કહે છે. જેમ ભગવાન્ અમારા હૃદયમાં શયન કરે છે તેમ

પહેલાં એ પ્રમાણે સમુદ્રમાં પણ શેષરૂપી શય્યા ઉપર શયન કરતા હતા. ત્યાં (સમુદ્રમાં) થી હમણાં અહીં અવતાર લઈ બિરાજેલા છે તે જ પ્રમાણે અમારા હૃદયમાંથી પણ તિરોહિત થયેલા છે. તેથી જ (પોતાનું) સર્વસ્વ જાય ત્યારે ચીસો પાડવી યોગ્ય જ છે. 'મુકુન્દ' એટલે મોક્ષ આપનારાએ હરી લીધેલું છે મહારાણીઓની પેઠે **લાંછનમ્** ચિહ્ન જેનું તેવો સમુદ્ર છે. તેથી તેને મોક્ષ પણ મળ્યો નથી અને સંસાર પણ રહ્યો નથી તેથી (મોક્ષ અને સંસાર) બન્નેથી તું ભ્રષ્ટ થયેલો હોવાથી અમારી જે હાલત થઈ છે એ હાલત તારી પણ થઈ છે. એ પ્રમાણે સમુદ્રના દુઃખનું વર્ણન કરી, **''ન દુઃખં પંચભિઃ સહ** પાંચની સાથે રહેવાથી દુઃખ (લાગતું) નથી'' એ નિયમ પ્રમાણે તે દૂર કરેલું છે. **''દૂરત્યયામ્**-જેનો કોઈ ઈલાજ કે દવા નથી તેવી'' એ વિશેષણથી બીજા પ્રકારે પણ દુઃખ હરે છે. આ દશા અમારી જેમ તારી પણ સદાકાળમાટે થયેલી છે તેથી આ દશાનો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી દુઃખ ગણકારવું ન જોઈએ એવો ભાવ છે ।।૧૭।।

તામસ-તામસી મહારાણીઓ તો કાલને શાપ આપતાં, રાત જો પૂરી થાય તો અમારું દુઃખ મટે એવો નિશ્ચય કરી, ચન્દ્રનો અસ્ત થાય ત્યારે સવાર થાય તેથી ચન્દ્રની ગતિ ઉપર મીટ માંડી જ્યોતિઓની ગતિ દેખી શકાય તેવી ન હોવાથી (ચન્દ્ર) ધીમે-ધીમે ચાલે છે અથવા ચાલતો નથી એવો નિર્ણય કરી અતિ કામને લીધે અન્ધ જેવા થઈ ગયાં. બહાર અન્ધારું ઘોર જોઈને તેઓ નીચેનો શ્લોક કહે છે :

હે ચન્દ્રદેવ! તમને બહુ ભારે ક્ષયરોગ લાગુ પડી ગયો છે. તેથી જ તમે આટલા ક્ષીણ થઈ રહ્યા છો. જેથી હવે તમે પોતાનાં કિરણોથી અન્ધારું પણ હટાવી શકતા નથી તે ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. અમારા પ્યારા શ્યામસુન્દરની મીઠી-મીઠી વાણી ભૂલી જવાથી તમારી વાચા બંધ થઈ ગઈ છે? શું તેની જ ચિન્તાથી તમે મૌન થઈ રહ્યા છો? અમને તો તમે તેવા લાગો છો ।।૧૮।।

શ્રીસુબોધિનીજી : 'યક્ષ્મા'એટલે ક્ષય રોગ. તે પણ બલવાન્ (ગમ્ભીર) અને દક્ષ પ્રજાપતિના શાપથી થયેલો છે. તેથી જ તમને તે લાગુ પડ્યો છે અને તેથી ચાલતા નથી એ બરાબર છે. (પણ) ''પોતાનાં કિરણોથી અન્ધકાર દૂર કરતા નથી'' તે ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. આ વિષયમાં અમારો અનુભવ જ પ્રમાણ છે. એ પ્રમાણે ચન્દ્રનો દોષ કહી, ઘણું કરીને આનો આ દોષ સ્વાભાવિક નથી એવો નિશ્ચય કરી, ઉત્તરાર્ધથી બન્ને બાબત (ચન્દ્ર ઝડપથી ચાલી શકતો નથી અને અન્ધકારનો નાશ કરતો નથી) નાં કારણની કલ્પના કરે છે. મુકુન્દ મોક્ષ આપવામાટે કેટલાંક વાક્યો બોલેલા તે (વાક્યો) ને દુર્લભ માની, ભૂલી જઈ, પછી ઘણી જ

ચિન્તાને લીધે તમારી વાણી બન્ધ થઈ ગઈ. (વાણી વિરામ પામી) તમારા મુખમાંથી વાક્ય પણ નીકળતું નથી. ચન્દ્રમાનું વાક્ય જ ***'ગો'** હોવાથી કિરણરૂપ છે અને ઈન્દ્રિય હોવાથી ચરણરૂપ છે. તે ન હોવાથી (અટકી પડવાથી) ઝડપથી જવાનું અને અન્ધકારનો નાશ કરવાનું બન્ને તમારાથી થતાં નથી. 'ભો હે' એવું સમ્બોધન ''અમે જે કહીએ છીએ તેમ થયેલ છે કે નહિ?'' એવો પ્રશ્ન પૂછવા કરેલું છે. ''તમે (મહારાણીઓએ) તે કેમ જાણ્યું?'' એવી શંકા થાય તેથી **''ઉપલક્ષ્યસે નઃ।** અમને તમે તેવા જણાઓ છો'' એમ કહેલું છે ।।૧૮।।

વિશેષ : 'ગો' એટલે ૧. વાણી ૨. કિરણ ૩. ઈન્દ્રિય. ચન્દ્રની વાણી અટકી ગઈ છે તેથી તેના મુખમાંથી વાક્ય નીકળતું નથી. અહીં ગિર્ શબ્દ વાણીના અર્થવાળો યોજેલો છે. તેથી ચન્દ્રનું વાક્ય જ ગો હોવાથી કિરણરૂપ છે અને ઈન્દ્રિયરૂપ પણ છે. કિરણ અટકી પડ્યાં તેથી અન્ધકારનો નાશ થતો નથી. ઈન્દ્રિય એટલે ચરણ અટકી પડ્યાં તેથી ઝડપથી ચાલતા નથી.

તામસ રાજસી મહારાણીઓ કામથી પીડિત હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં મલયપર્વતના વાયુને ઠપકો (ગાળો) આપે છે :

હે મલયાનિલ! (મલય પર્વતના વાયુ)! અમે તારું શું અપ્રિય કર્યું (બગાડ્યું) છે કે જેથી તું અમારા હૃદયમાં કામનો સંચાર કરે છે? અરે તું જાણતો નથી શું? ભગવાનના કટાક્ષથી અમારું હૃદય તો પહેલેથી જ વીંધાઈ ચૂક્યું છે ।।૧૯।।

શ્રીસુબોધિનીજી : હે મલયાનિલ! અમે તે તારું શું અપ્રિય કર્યું છે? શીતલ મલયના વાયુનું અપ્રિય (તેને) ઉષ્ણ બનાવનારું કાર્ય છે. જ્યારે અમે ભગવાન્ સાથે રહેતાં હતાં ત્યારે અમારાં હૃદય ઉપર લગાડેલાં ચન્દન વગેરેથી અમે તને ઘણો શીતલ બનાવેલો. એ પ્રમાણે ઉપકાર કરનારા ઉપર તું અપકાર કેમ કરે છે? ''શું અપકાર કર્યો?'' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ગોવિન્દના કટાક્ષનું સ્મરણ થતાં જ વીન્ધાઈ ગયેલાં હૃદયમાં તું કામનો સંચાર કરે છે. જેમ વૃક્ષના પોલાણમાં કોઈ અગ્નિ મૂકે કે જેથી આખુંય વૃક્ષ લીલુંછમ હોવા છતાં બળી જાય તેમ તું અમને તાપ ઉપજાવે છે એવો અર્થ છે. ગોકુલ પધારેલા ભગવાનની લીલાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તેથી જ ઘણું દુઃખ થયું એમ 'ગોવિન્દ' શબ્દથી સૂચવેલું છે. પરન્તુ જો હમણાં અમે તપ્ત (દુઃખી) છીએ તેથી તારો અમારા ઉપર રોષ હોય તો પણ (તું) મલયાનિલ સર્પાદિએ ગળેલો આવે છે તેવાના ઉપર કોણ અપકાર કરી શકે? ।।૧૯।।

તામસ સાત્વિક મહારાણીઓ તો મેઘને ભગવાનના જેવો જોઈને મેઘે ચન્દ્રને ઢાંકી દીધેલ હોવાથી થોડીવાર જાણે કે ઠંડક પ્રાપ્ત કરી હોય તેમ નીચેના શ્લોકમાં તેની પ્રશંસા કરી, પછી પોતાના ગુણોનો તેમાં આરોપ કરીને તે પણ દુઃખી છે એવી કલ્પના કરી, પોતાના

સમાનપણાને લીધે તેનું દુઃખ દૂર કરે છેઃ

હે શ્રીમાન્ મેઘ! તમારા શરીરનું સૌન્દર્ય તો શ્યામસુન્દરના જેવું જ છે. અવશ્ય તમે યદુવંશશિરોમણિ ભગવાનના પરમ પ્યારા છો ત્યારે તો તમે અમારી જેમ પ્રેમપાશમાં બંધાઈ એનું ધ્યાન કરી રહ્યા છો. તમારું હૃદય શબ્દના બળવાળું એટલે લૌકિક કાર્યમાં નિન્દનીય થયેલું છે. તેમને માટે તમે અત્યન્ત આતુર થઈ રહ્યા છો. ત્યારે તો વારંવાર તેને યાદ કરી-કરી અમારી માફક જ આંસુઓની ધારાઓ વહાવી રહ્યા છો. હે શ્યામઘન! ખરેખર ઘનશ્યામની સાથે સમ્બન્ધ બાંધવો એ ઘેર બેઠાં આફતને આમન્ત્રણ આપવા બરાબર છે ।।૨૦।।

શ્રીસુબોધિનીજી : મેઘને **શ્રીમાન્** વિશેષણ એટલામાટે આપવામાં આવ્યું છે કે તે વિદ્યુત વગેરેથી શોભાવાળો છે. એ પ્રમાણે મેઘનો આદર કરે છે. તું ભગવાનનો પ્રિય છે. કેમકે તું વર્ણ (રંગ) માં ભગવાનના શ્યામ વર્ણ (રંગ) વાળો છે. તેમની માફક વસ્ત્રો પણ પીળા છે. તથા પ્રાણીઓને જીવન પણ આપે છે અને તેમના તાપને પણ મટાડે છે. આ કાર્યોને લીધે તું ભગવાનને પ્રિય છે. ''ત્યારે તો હું સુખી છું. જેથી તેમને હું સુખી કરીશ'' જો મેઘ આ પ્રમાણે કહે તો આથી કહે છે કે તું સુખી નથી. કારણ કે તું પણ અમારી માફક શ્રીવત્સ ચિહ્નવાળા (ભગવાન્) નું માત્ર ધ્યાન કરી રહ્યો છે. તને પણ તેમનાં દર્શન થતાં નથી કારણ કે આ સમયે ભગવાન્ સૂઈ રહ્યા છે. મિત્ર હોય તે મિત્રના ભાવોને જાણે છે. ભગવાનનાં દર્શન થાય તો અથવા મળે તો પણ આનન્દ થાય છે. તે પણ સુખથી સૂઈ રહ્યા છે. આથી મિત્ર (ભગવાન્) ની સુખી અવસ્થા જોઈને મિત્ર મેઘ સુખી થાય છે. કોઈ વખતે દુઃખ કરતો નથી. આ પ્રકારની શંકા થાય તેથી કહે છે કે ભગવાન્ શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા છે. બ્રાહ્મણ તેમનું અતિક્રમણ કરે છે. તેની ચિન્તાથી દુઃખ થાય છે એવો અર્થ છે. લક્ષ્મીજી શ્રીવત્સમાં રહે છે પરન્તુ અત્યારે તો તે લક્ષ્મીજી ભગવાન્ પાસે છે. જેથી ભગવાન્ લક્ષ્મીજીની સાથે હોવાથી અમને ધ્યાનમાં પણ લેતા નથી આથી અમને દુઃખ છે. જેમ બ્રાહ્મણ લક્ષ્મીજીના અતિક્રમથી ભગવાનનું અપમાન કરે છે. જેની ચિન્તાથી મેઘને દુઃખ થાય છે. એક જ શ્રીવત્સ બન્નેના દુઃખમાં કારણ છે. આટલામાટે કહ્યું છે કે ''**વયમિવ**-અમારી માફક'' જો કહો કે દુઃખને ભૂલી જાવ તો આ વાત પર કહ્યું છે કે ''**પ્રેમ બદ્ધઃ** જેના અન્તઃકરણને પ્રેમરૂપી દોરડાથી બાંધી રાખે છે તેને ભૂલી શકાતું નથી'' હું તો સુખી છું. મારામાં તમને દુઃખના ક્યા ધર્મો દેખાયા છે? આ પ્રકારની આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે પાંચ પ્રકારનો ક્લેશ (દુઃખ) તારા (મેઘ) માં અમને દેખાય છે. ૧. ભગવાનનાં દર્શનની ઉત્કંઠા, આ પહેલો માનસ ક્લેશ છે. ૨. ઘણા જોરથી મેઘનાદ-અવાજ

(ગર્જના) કરવાના કારણે લોકમાં નિન્દાને પાત્ર થયો છે. જે બીજો કલેશ છે. તેથી થતી ગર્જના રોકી દે. ૩. આથી તું અમારા જેવો ધૂસર (ધૂલના જેવા રંગવાળો), ગતિ રહિત અને નિસ્તેજ થઈ ગયો છે. મહારાણીઓ આકાશમાં રહેલા મેઘને જોઈને આ વચન કહી રહ્યાં છે. ૪. આ બધા દુઃખોનું નિયામક દુઃખને કહે છે કે તું થોડી-થોડી વારે આંસુઓની વર્ષા કરી રહ્યો છે. ૫. બહુ દુઃખ થાય છે. તું વારંવાર પ્રિયનું સ્મરણ કરે છે કારણ કે વારંવાર સ્મરણ કરવાથી દુઃખ થવાથી આ પ્રમાણે થોડી-થોડીક વારે આંસુ વહાવે છે. (વર્ષા કરે છે)

જો મેઘ કહે કે મેં ક્યો અપરાધ કર્યો છે? જેથી મને આટલું દુઃખ આપે છે? જેનો ઉત્તર આપે છે કે **'દુઃખદસ્તત્પ્રસંગઃ'** તેમનો પ્રસંગ (સમ્બન્ધ) માત્ર જ બધા દુઃખનું કારણ છે તો વિશેષ સંગ તો દુઃખદાયી હોય જ, જો ન થતો હોત તો અમે મહારાણીઓએ એવો ક્યો અપરાધ કર્યો છે? જગતમાં કોઈ એવું જોવામાં આવતું નથી કે જેણે ભગવાન્ સાથે પ્રેમ કરીને ક્ષણ માત્ર પણ સુખ મેળવ્યું હોય! આ દોષ તો ભગવાન્ સાથે સમ્બન્ધ જોડ્યા પછી જાણવામાં આવે છે. જેમણે આનો અનુભવ કર્યો નથી તેમને માટે આ દોષ બાધક નથી. તેથી જે અનુભવી નથી તે ભગવાન્ સાથે પ્રેમ કરવા ચાહે છે ।।૨૦।।

સાત્વિક સાત્વિક મહારાણીઓ નીચે પ્રમાણે વિચાર કરે છે :

હે કોયલ! તારું ગળું અત્યન્ત સુરીલું તેમ જ ઊંચું છે. મીઠી બોલી બોલનાર અમારા પ્રાણપ્રિયની જેમ જ તું મધુર સ્વરથી બોલે છે, ખરેખર તારી બોલીમાં અમૃત ઘોળેલું છે, જે પ્રીતમના વિરહથી મરી રહેલા પ્રેમીઓને જીવાડનારું છે. તું જ બતાવ, અત્યારે અમે તારું શું પ્રિય કરીએ? ।।૨૧।।

શ્રીસુબોધિનીજી : પછી કોયલનો અવાજ સાંભળી, ભગવાન્ અમને બોલાવે છે એમ થોડી વાર પરમ આનન્દનો અનુભવ કરી, આવું સુખ અમને કોયલ ની વાણીથી થયું એમ વિચારી તેની પ્રશંસા કરે છે. **'પ્રિયરાવ'** એટલે પ્રિયના અવાજ જેવો છે અવાજ જેનો તેવી, હે પ્રિયના જેવા અવાજવાળી! એમ કહે છે. કોયલને ભગવાનનો સમ્બન્ધ છે તેથી તારી (કોયલની) સાથે વાત-ચીત કરવામાં પણ કાંઈ પણ દોષ નથી. ''એ ભગવાનનું જ વાક્ય નથી પણ કોયલનું છે એમ શાથી જાણ્યું?'' એવો વિચાર થાય તેથી **''પદાનિ ભાષસે''** શબ્દો બોલે છે'' એમ કહેલું છે. તે બોલે છે તેનાં વાક્યનો અર્થ જાણતો નથી. તેથી તે બોલે છે તે વાક્ય નથી પણ ભગવાને કહેલા શબ્દોનું તે સ્મરણ કરાવે છે. તેથી સમાનતાને લીધે કોયલની વાણી શબ્દ છે. ''ત્યારે આવી શબ્દવાળી વાણીનો શું ઉપયોગ?'' એવી શંકા થાય તેથી ''મરેલાને જીવાડનારી આ વાણીથી'' એ શબ્દો યોજેલા છે. પહેલાં ભગવાનના વિરહને લીધે

અમે લગભગ મરેલાં જ હતાં. જો એક ક્ષણ પણ કોયલનો ટહુકો સાંભળ્યો ન હોત તો મરી જ ગયાં હોત તેવો અર્થ છે. આ વાણી મરેલાને જીવાડનારી છે. આ વાણીથી તને ઓળખી કાઢી. તારું અમે શું પ્રિય કરીએ? એક મહારાણી વધારામાં કહે છે, 'મને કહે'મારી પાસે આવી એકાન્તમાં કહે. હું તને ખીર ખવડાવીશ એવો ભાવ છે. પરન્તુ આવી મીઠી વાણી વારંવાર બોલતી રહેજે એવા અભિપ્રાયથી ''હે વલ્ગિત કંઠવાળી'' એવું સમ્બોધન કરેલું છે. ઊંચો છે સ્વર (કંઠ) જેનો એવી તું છે. તું શબ્દો બોલવા પ્રયત્ન કરે છે પણ બોલતી નથી એમ કહેવા આ સમ્બોધન કરેલું છે. 'હે કોયલ!' એ સંબોધન તે મુખ્યત્વે શબ્દ બોલનારી છે એમ જણાવવા કરેલુંછે ।।૨૧।।

સાત્વિક-રાજસ મહારાણીઓએ નીચે પ્રમાણેકહ્યું :

હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા પર્વત! તેં જ પૃથ્વીને પણ ધારણ કરી રાખી છે. તું નથી તો હાલતો ચાલતો કે નથી કંઈ બોલતો ચાલતો. એવું જણાય છે કે તું કોઈ મહાન ગમ્ભીર વિષયનું ચિન્તન કરી રહ્યો છે. ઠીક છે, ઠીક છે. અમે સમજી ગયાં કે તું પણ અમારી જ માફક પોતાના સ્તનો સમાન ઘણાં શિખરો ઉપર, ભગવાન્ શ્યામસુન્દરના ચરણ કમલને ધારણ કરવાનો મનોરથ સેવે છે ।।૨૨।।

શ્રીસુબોધિનીજી : આ પર્વત પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દને ધારણ કરતો હોવાથી ભક્ત છે એવો નિર્ણય આ શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. તેવો ભક્ત પણ ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરતો નથી તેથી તેનું કારણ પૂછે છે અને તે ભ્રાન્ત નથી જ એમ ''**ઉદારબુદ્ધે**-હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા!'' એ સમ્બોધનથી કહે છે. પર્વતની બુદ્ધિ ઉદાર છે. તેની બુદ્ધિ આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે : ''ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી શું? જેને ભગવાનનો માત્ર આશ્રય છે તે સર્વ કૃતાર્થ થશે. તેવો ઉપાય કરવો જોઈએ કે જેથી સમગ્ર વિશ્વ જ કૃતાર્થ થઈ જાય'' તેથી ''બધાને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાઓ'' એવી તેની ઉદાર બુદ્ધિ છે. તેથી જ ''તું મહાન વિષયનું ચિન્તન કરે છે'' તેથી મન નિશ્ચલ હોવાથી તારી કાયા અને વાણી પણ નિશ્ચલ છે. તે અર્થ ''તું હાલતો ચાલતો નથી, બોલતો ચાલતો નથી'' એ શબ્દોથી કહેલ છે. 'હે ક્ષિતિધર।' એ સમ્બોધનથી આની બુદ્ધિ સારી હોય તે યોગ્ય છે એમ કહે છે. ભૂમિ ઉપર રહીને ભૂમિને જે ધારણ કરે તે ઘણી જ સારી બુદ્ધિવાળો હોય જ. ''ત્યારે આવો મહાન વિષય ક્યો હશે?'' તેનો વિચાર કરી, મહારાણીઓ પોતે જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી તે વિષય જણાવે છે. વસુદેવજીના પુત્રનું જ ચરણ આવું છે, કે એક પણ પુરુષ તેનું ચિન્તન કરીને વિશ્વનો મોક્ષ કરાવી શકે છે. તેથી ઘણાભાગે આપના ચરણનાં ચિન્તનની જ ઈચ્છા તેં સેવેલી છે. ''તમે આ કેમ જાણી લીધું? કારણ કે

પૃથગ્જન સામાન્ય માણસ- આ વિષય જાણતો નથી હોતો'' એવી શંકા થાય તેથી ''અમારી જેમ કામના કરે છે'' એ શબ્દો યોજેલા છે. અમારી પણ આ જ ઈચ્છા છે કે ભગવાનનાં ચરણને સ્તન ઉપર ધારણ કરવું. આ તો જ્યારે ભગવાન્ પોઢેલા હોય ત્યારે ચરણ ચાંપવા વગેરે ઉપાયથી થઈ શકે. તું તો (ભગવાન્ તારા ઉપર પરિભ્રમણ કરે ત્યારે) આપનું ચરણ તારા ઉપર ધારણ કરી શકે. પર્વતની ટોચના જેવા ભાગ તેનાં સ્તન છે. અમારે ચરણને સ્તન ઉપર ધારણ કરવાનું બંધ વિશેષમાં થાય છે અને પર્વતને સાત્વિક ભાવ ઉભરાતાં જેમ ગયામાં થયેલ છે તેમ ટોચ ઉપરનાં મેદાનમાં ચરણની આકૃતિ ગ્રહણ કરવાથી થાય છે- આટલો અમારી અને પર્વતની વચ્ચે તફાવત છે એવો અર્થ છે ।।૨૨।।

સાત્વિક તામસ મહારાણીઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું :

જેમ અમે યદુપતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત ન થવાથી અમારું હૃદય ખોઈ બેઠાં છીએ તેમ સાગરની પત્નીઓ (નદીઓ) ને પણ મનના માન્યા પતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં તેઓના કુંડ સુકાઈ ગયા છે. પોતે ક્ષીણ થઈ ગઈ છે અને હવે તો તેમાં કમલોની શોભા પણ રહી નથી ।।૨૩।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ક્રીડા કરવામાટે બનાવેલા પર્વતોની જે નદીઓ અન્તઃપુરમાં હતી તે પહેલાં અગાધ જલવાળી હતી. પછી ધીમે-ધીમે ક્ષીણ થતાં ઉનાળામાં તેમના ધરા પણ સુકાઈ ગયા. મહારાણીઓ ઘણાં દૂબળાં થઈ ગયાં છે એમ જણાવવા આ કહેલું છે. થોડા સમય પછી અરર! તેમના પટમાં કાંકરા જ ઊડતા રહેશે એમ અમે પણ હતી ન હતી થઈ જઈશું. ''કઈ યોગ્યતાને લીધે નદીઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે? તેઓમાં કોઈ પણ ભગવદીય ગુણ નથી (એટલે કે મહાન પતિને પ્રાપ્ત કરીને પણ, કોઈ વાર તેમનો વિયોગ થાય ત્યારે ઘણા દૂબળા થઈ જવું એ ભગવદીયોમાં રહેલ તેમનો ગુણ છે એવો અર્થ જણાવવા આ શંકા અને તેનું સમાધાન કરેલાં છે) એવી શંકા થાય તેથી ''સિન્ધુની પત્નીઓ'' શબ્દ યોજેલ છે. 'સિન્ધુની' એટલે મહાન જલરાશિની પત્નીઓ થવા છતાં પણ જેમ ઘણી જ ક્ષીણ થઈ ગયેલી છે તેમ અમે પણ આનન્દાકાર કોટિ બ્રહ્માંડોના પતિની પત્નીઓ હોવા છતાં પણ ઘણાં જ ખિન્ન છીએ એમ જણાવવા નદીઓની કથા કહે છે. શરીરનું દુઃખ હોવા છતાં પણ જો ચિન્તા ન હોય તો પણ મુખ કરમાઈ જાય નહિ. તેવું પણ નથી એમ જણાવવા ''હમણાં કમલની શોભા વિનાની'' એ વિશેષણ યોજેલ છે. ''એ પ્રમાણે અન્તઃકરણનું અને શરીરનું દુઃખ થયું. શાથી?'' એ જાણવાની ઈચ્છા થતાં, પોતે જ ''ઈચ્છેલા પતિ યદુપતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત ન થતાં'' એ શબ્દોથી તે (દુઃખ) નાં કારણની કલ્પના કરે છે. મનનો માન્યો પતિ ન

મળવાથી મનમાં દુઃખ થાય છે અને (પોતાને) પોષનારી (એ પતિની) દૃષ્ટિ ન મળવાથી શરીર કરમાય છે. જો કે નદીઓનો પતિ સમુદ્ર છે, છતાં પણ તે જોયેલો નથી કારણ કે ક્રીડામાટે મહેલમાં બનાવેલા પર્વત ઉપરની આ નદીઓ છે. તેથી આ નદીઓ મહેલની બહાર નીકળતી જ ન હોવાથી તેમણે સમુદ્ર ન જ જોયો હોય. ભગવાન્ તો સર્વના પતિ હોવાથી ''ઇચ્છેલા પતિ'' છે. અહીં **ભર્તૃ**=પતિ'શબ્દ ''પાલન કરનાર'' ના અર્થમાં યોજેલો છે, કારણ કે દૃષ્ટાન્તમાં લાગુ ન પડે તેવો ગુણ કહેવો એ પ્રસિદ્ધ નથી. ''જેમ અમે દૂબળાં થઈ ગયાં છીએ તેમ આ સુકાઈ ગઈ છે. અમો ઈષ્ટ પતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ વિનાનાં હમણાં જ થયાં છીએ તેથી ક્ષણમાત્રમાં દૂબળાં થઈ ગયાં છીએ. સજાતીયનો પતિ (પાલન કરનાર) સજાતીય હોય. જો પતિ મહાન હોય તો વિષમ જાતીય (એક જાતના ન હોય તે) માં પણ સ્નેહ રાખી પાલન કરે. આ મહાનતા જણાવવા 'યદુપતિ'શબ્દ યોજ્યો છે. દૃષ્ટિ એ બહારનો ગુણ છે અને સ્નેહ એ અન્દરનો ગુણ છે. તે બેમાંથી એકેય પ્રાપ્ત ન થતાં અમે અન્દર તેમ જ બહારથી દૂબળાં થઈ ગયાં છીએ. ''જેમ મિષ્ટાન્ન ન મળે તો જે મળે તેથી પુષ્ટ કેમ ન થવાય?'' એનું સમાધાન ''હરાયેલા ચિત્તવાળી'' થી કરે છે. હૃદય પહેલેથીજ ચોરાઈ ગયું છે તેથી જે સાધનથી કોઈનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે તે સાધન ભગવાનેજ હરી લીધેલું છે તેથી હવે બીજા કોઈથી પુષ્ટ થવાની નથી એવો અર્થ છે ।।૨૩।।

એવી રીતે બહાર વિચાર કરતાં કેટલાંક ગુણાતીત મહારાણીઓ દૂર ગયાં. પછી અન્તઃપુરમાં જ નદી વગેરેના તીર ઉપર રહેલાં હંસને જોઈને તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:

હે હંસ! આવ, આવ, ભલે આવ્યો. અમે તારું સ્વાગત કરીએ છીએ. બેસ, લે દૂધ પી. પ્રિય હંસ! શ્યામસુન્દરની કોઈ વાત તો સંભળાવ. અમે સમજીએ છીએ કે તું તેનો દૂત છો. કોઈના પણ વશમાં ન થનાર શ્યામસુન્દર છે તો સકુશળ ને? અરે ભાઈ! તેની મિત્રતા તો ભારે અસ્થિર છે, ક્ષણભંગુર છે. એક વાત તો બતાવ. આપે અમને કહ્યું હતું કે તું જ મને સૌથી વધારે વહાલી છે, શું તે વાત આપને હજુ યાદ છે કે? જા, જા, અમે તારી મીઠી-મીઠી વાતો નથી સાંભળવા માગતી. જ્યારે એ અમને યાદ નથી કરતા તો અમે શા માટે તેમને ભજીએ (યાદ કરીએ)? હે મીઠા બોલા! તું કહે છે કે તેઓ સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનારા છે તો તેમનો પ્રસંગ ભલે ચલાવ પણ તેમાં લક્ષ્મીજીની વાત ન આવવી જોઈએ. શું શ્યામસુન્દરમાં અનન્ય નિષ્ઠા રાખનારાં એકલાં લક્ષ્મીજી જ છે? ।।૨૪।।

શ્રીસુબોધિનીજી : તે ગુણાતીત મહારાણીઓ તો શુદ્ધ હતાં, ભગવાનને કોઈ પ્રકારે દોષ

દેતાં નથી. તેથી ભગવાન્ પોતાનું હિત જ કરે છે એમ વિચારતાં હતાં અને તેમનું હિત ભગવાન્ સાથે સમ્બન્ધ થવાથી જ થાય અને તે સમ્બન્ધ માનવતીઓનું માન દૂર કર્યા વિના એમને એમ ન થાય. તેથી ભગવાને તેમનું માન મનાવવા હંસને મોકલેલો છે, કારણ કે આ હંસ છે એટલે (દૂધ અને પાણી નો) સારા-નારસાનો ભેદ જાણે છે. તેથી તે આપણને-ગુણાતીતને ભગવાનની પાસે લઈ જશે એવો નિશ્ચય કરીને તેનું 'હે હંસ!' એમ સમ્બોધન કરે છે. તે પોતાને માટે આવેલો હોવાથી તેના કુશળ સમાચાર પૂછે છે. અમે જલદી માની જનાર નથી એમ જણાવવા 'બેસ' એમ કહેલું છે. ''અમે પક્ષીઓ સદા ભૂખ્યાં થતાં હોવાથી ભૂખ મટાડવાનો ઉપાય અમારે કરવો જોઈએ તેથી મારે જવું જોઈએ'' એમ કેમ ન કહ્યું એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે 'દૂધ પી' આથી મહારાણીઓ તેને એમ જણાવે છે કે અહીં રહીશ તો દૂધ જેવાં અમને ભગવાન્ પાસે તું લઈ જઈશ અને બીજે જઈશ તો જલના જેવી એટલે કે જેમનામાં માધુર્ય નથી તેવી બીજીઓને લઈ જઈશ. ''અહીં રોકાઈને કરવું શું?'' એવી શંકા થાય તેના જવાબમાં કહે છે કે ''શૌરેઃ (શૂરસેનજીના પૌત્ર શ્રીકૃષ્ણ) ની કથા કહે'' ભગવાનના દાદા શૂરસેનજીના નામથી ભગવાન્માં શૌર્ય છે એમ સિદ્ધ કરતી એમની કથા છે એમ કહેલું છે. ''હું શૌરિની કથા જાણતો નથી'' એમ તારે ન કહેવું એમ અમે ''તને દૂત જાણીએ છીએ'' એ શબ્દોથી કહેલું છે. પહેલાં પણ હંસો દૂત હતા તેથી તું પણ હંસ હોવાથી દૂત છો એવા અનુમાનના અર્થમાં 'નુ' શબ્દ યોજેલો છે. તારે અહીં આવવાનું કોઈ બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી તું દૂત જ છો એમ અમે નિર્ણય કરીએ છીએ એવો 'નું' નો અર્થ છે. તેથી દૂતપણાનો નિશ્ચય થાય તે માટે શૌરિની કથા કહે. ''પૂછ્યા વગર ન કહેવાય'' એવી શંકા થાય તેથી ''અજિત ભગવાન્ કુશળ તો છે ને?'' એમ પૂછે છે. ભગવાન્ અજિત (કોઈથી ન જિતાયેલ) હોવાથી તેમની કુશળતાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી પરન્તુ બધાને હણતાં કદાચ વ્યગ્ર થાય તેથી કુશળતા વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. ''અમને પહેલાં જે કહેલું તે અસ્થિર મિત્રતાવાળા સંભારે છે?'' પહેલાં કહેલું કે ''તારા જેવી પ્રણયિની ગૃહિણીને કોઈ મહેલમાં હું જોતો નથી'' તે શબ્દો ભગવાન્ સંભારે છે કે નહિં? ''બધું જાણનારને યાદ ન રહે એવું બને?'' એવી શંકાના જવાબમાં ''અસ્થિર મિત્રતાવાળા'' એ વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ વાત કાયમને માટે યાદ રાખતો નથી. મિત્રતા હોય ત્યાં સુધી યાદ રહે અને ભગવાન્ અસ્થિર મિત્રતાવાળા છે. ''ભગવાનને તે પૂરેપૂરું યાદ છે. તમે મારી સાથે ચાલો'' એમ હંસ કહે તેથી ''અમે તેમને શા માટે ભજીએ?'' એમ કહેલું છે. મિત્રતામાં તો સન્દેહ છે તેથી ભજવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી અમે તેમને શા માટે ભજીએ? ''તો પણ ક્રોધ તો ન કરવો જોઈએ, મારી સાથે ચાલો'' એમ હંસ કહે તેથી તેનું ''હે

ક્ષૌદ્રાલાપય!'' એવું સમ્બોધન કરે છે. 'ક્ષૌદ્ર' એટલે સાકર, **'આલાપ'** એટલે વાત. **ક્ષૌદ્રાલાપઃ** એટલે સાકર જેવી મીઠી-મીઠી વાતો કહેનારો. **ક્ષૌદ્રાલાપયઃ** એટલે મીઠી વાણીવાળા પાસે જે જાય છે તે અહીં સમ્બોધન છે. 'હે ક્ષૌદ્ર!' એવા સમ્બોધનમાં પણ મધુરપ સ્પષ્ટ છે. **''ક્ષુદ્રસ્ય સમ્બન્ધી ક્ષૌદ્રઃ''** ''ક્રૂર અથવા નીચનો સમ્બન્ધી તો ક્ષૌદ્ર'' એમ કેટલાક ટીકાકારો નિન્દા કરનારું આ સમ્બોધન છે એવો અર્થ કરે છે. તે જ ભગવાનની તું **આલાપય**-વાર્તા કર. કામદં-કામના પૂર્ણ કરનાર ભગવાનની તું વાત કર. કામના પૂરનાર ભગવાન્ પાસે મીઠી વાતો કરવા જનારો તું છે, પરન્તુ તેમની વાત કરતાં લક્ષ્મીજીની વાત કરીશ નહિં એમ **''શ્રિયમૃતે**-લક્ષ્મીજી સિવાય'' શબ્દોથી કહેલું છે. ''લક્ષ્મીજી તો પરમ અનન્ય ભક્ત છે, ભગવત્ પરાયણ જ છે એમની કથા સાથે કેમ ન આવે?'' એમ પૂછવામાં આવે તો કહે છે કે **''સૈવૈકનિષ્ઠા સ્ત્રિયઃ?''** સ્ત્રીઓમાં શું લક્ષ્મીજી એકલાં જ અનન્ય છે? ના એમ નથી, બધી સ્ત્રીઓ (પ્રથમા બહુવચન) તેવી એક નિષ્ઠાવાળી છે. કેટલાક ટીકાકારો જાતિ બતાવવા સ્ત્રિયઃ ને છઠ્ઠી વિભક્તિનું એક વચન લે છે. જેમનો સમ્પૂર્ણ નિરોધ થઈ ચૂક્યો છે તેવાં આવા ભાવવાળાં મહારાણીઓનું વર્ણન કરેલું છે (**વિશેષ :** શ્લોક ૧૫ થી ૨૪ મહિષી ગીત કહેવાય છે.) ।।૨૪।।

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને ક્રીડામાં પ્રાપ્ત થયેલ સંસાર ભગવાને દૂર કર્યો પછી તેમનો ભગવાન્‌માં ભાવ અતિ દૃઢ થયો. હે પરીક્ષિત! મહાદેવજી વગેરે યોગેશ્વરેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં મહારાણીઓ આવોજ અનન્ય પ્રેમભાવ રાખતાં હતાં તેથી તેમને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. અર્થાત્ તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ ।।૨૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિકથા, લીલા ચરિત્રોનું અનેક પ્રકારે ગાન કરવામાં આવ્યું છે. તે લીલા એટલી તો મધુર અને મનોહર છે કે તે સાંભળવા માત્રથી સ્ત્રીઓનાં મન સ્વસ્વરૂપમાં આકર્ષાય છે તો પછી સાક્ષાત્ દર્શન કરનારી સ્ત્રીઓનું મન ભગવાન્ સ્વસ્વરૂપમાં આકર્ષે તેમાં તો કહેવું જ શું?* ।।૨૬।।

વિશેષ : ભગવત્પ્રાપ્તિમાટે માત્ર ભગવત્સમ્બન્ધની જ જરૂર છે. સમ્બન્ધોમાં સહેલામાં સહેલો સમ્બન્ધ શ્રવણથી થાય છે. શ્લોકમાંનો **'માત્ર'** કહી જાય છે કે સાંભળો તેને વિષે વિચાર વગેરેની પણ જરૂર નથી. ''**ઉરુગાયોરુગીતાનાં**-વિપુલ કીર્તિવાળા ભગવાનનું ઘણું ગાન કરનારી સ્ત્રીઓનું'' એ શબ્દ શ્રવણ કરતાં કીર્તનની ઉત્તમતા બતાવે છે.

જે મહાભાગ્યવાળી સ્ત્રીઓએ જગદ્ગુરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પતિ માની પરમ પ્રેમપૂર્વક આપની ચરણસેવા વગેરે અનેક પ્રકારની સેવા કરી તેમની તપસ્યાનું

વર્ણન તો ભલા થઈ જ શી રીતે શકે? ।।૨૭।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સત્પુરુષોમાટે સાક્ષાત્ એક માત્ર ફલરૂપ છે. આપે વેદોક્ત ધર્મનું વારંવાર આચરણ કરીને લોકોને એ વસ્તુ સમજાવી દીધી કે ઘર જ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ સિદ્ધ કરવાનું સ્થાન છે ।।૨૮।।

ઉત્તમ ધર્મનું આચરણ કરતાં ગૃહસ્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મહારાણીઓ તો સોળહજાર હતી. તેમાંની એકે એક રાણી દરેક રીતે સો-સો સ્ત્રીઓથી પણ વિશેષ હતી ।।૨૯।।

વિશેષ : કૃષ્ણસ્ય છઠ્ઠી વિભક્તિ એક વચન. **'ગૃહમેધિનામ્'** છઠ્ઠી વિભક્તિ બહુવચન. **મહિષ્યાઃ :** મહિષીનું છઠ્ઠી વિભક્તિ એકવચન. **શતાધિકમ્ :** સોથી વધારે. સ્વરૂપથી શ્રીકૃષ્ણ એક હતા પણ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું આચરણ કરવા, જેટલી રાણીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપ ધારણ કરી ગૃહસ્થ ધર્મનું આચરણ જગત્માટે ઉત્તમ આદર્શ સ્થાપવા કરતા. તેવી જ રીતે મહારાણી લક્ષ્મીજીએ જ જુદાં-જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કરી જુદી-જુદી રાણીઓમાં પ્રવેશ કરેલો તેથી જ એકે એક ભગવત્પત્ની સો-સો આદર્શ સ્ત્રીઓ કરતાં પણ ઉત્તમ હતાં. આમ રાણીઓની સંખ્યા સમાધિભાષામાં ૧૬,૦૦૮ છે; નહિં કે ૧૬,૧૦૮. ૧૬,૧૦૮ બીજા કલ્પની વાત છે.

હે રાજન્! તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓમાંથી રુકૃમિણીજી વગેરે આઠ પટરાણીઓ અને તેમના પુત્રોનું વર્ણન તો હું પહેલાં જ ક્રમપૂર્વક કરી ચૂક્યો છું ।।૩૦।।

(જેમનાં નામ નથી આપ્યાં તે રાણીઓ પણ જેમનાં નામ આપ્યાં છે તેમના સમાન જ હતાં એમ જણાવવા એમના પુત્ર વગેરે જણાવે છે કે) તે ઉપરાન્ત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની બીજી પણ પત્નીઓ હતી. તેમનાથી દરેકને *દસ-દસ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી કારણ કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ શક્તિમાન તેમજ અમોઘરતિ છે ।।૩૧।।

વિશેષ : શ્રુતિ કહે છે કે **''દશાસ્યાં પુત્રાનાં ધેહિ''** ''આમાં દશ પુત્રોનું ગર્ભાધાન કરજે'' ભાવ દસ છે એટલે કે કામ દસ ઈન્દ્રિયોથી સાધ્ય છે. ''પણ લોકમાં આ નિશ્ચિત નથી'' બધા લોકો દસ-દસ પુત્રો ઉત્પન્ન કરતા નથી; તેના સમાધાનમાં કહે છે કે અશક્તિમાન પુરુષો શ્રુતિના અર્થનું પરિપાલન ભલે ન કરે, શક્તિમાન પુરુષ શ્રુતિના અર્થનું પાલન કેમ ન કરે?

ભગવાનના પરમ પરાક્રમી પુત્રોમાંથી અઢાર તો મહારથી હતા જેમનો યશ સમગ્ર જગતમાં ફેલાયેલો હતો. મારી પાસેથી તેમનાં નામ સાંભળો* ।।૩૨।।

વિશેષ : મહારથીઓ તો ભગવાનના બધા જ પુત્રો હતા પણ આ અઢાર પુત્રોએ મહારથીપણું યુદ્ધના મેદાન ઉપર પ્રત્યક્ષ એક યા બીજા પ્રસંગે પ્રગટ કરેલું.

પ્રદ્યુમ્ન, *ચારુદેષ્ણ, દીપ્તિમાન્, ભાનુ, સામ્બ, મધુ, બૃહદ્ભાનુ, ચિત્રભાનુ, વૃક, અરુણ, પુષ્કર, વેદબાહુ, શ્રુતદેવ, સુનન્દન, ચિત્રબાહુ, વિરૂપ, કવિ અને ન્યગ્રોધ ।।૩૩-૩૪।।

વિશેષ : ચારુદેષ્ણને સ્થાને 'અનિરુદ્ધ' પાઠ પણ છે. ત્યારે અનિરુદ્ધ નામના ભગવાનના એક પુત્ર સમજવા.

હે રાજેન્દ્ર! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના આ પુત્રોમાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ રુક્મિણીકુમાર પ્રદ્યુમ્નજી હતા. તે બધા ગુણોમાં પોતાના પિતાના જેવા જ હતા ।।૩૫।।

મહારથી પ્રદ્યુમ્નજીએ રુક્મીની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેના જ ગર્ભથી અનિરુદ્ધજીનો જન્મ થયો, જેમનામાં દસ હજાર હાથીઓનું બલ હતું ।।૩૬।।

રુક્મીના દૌહિત્ર અનિરુદ્ધજીએ પોતાના નાના રુક્મીની પૌત્રી સાથે વિવાહ કર્યો. તેના ગર્ભથી વજ્રનાભનો જન્મ થયો. બ્રાહ્મણોના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલ મુસળદ્વારા યદુવંશનો નાશ થઈ ગયા પછી માત્ર તે જ બચી ગયા હતા ।।૩૭।।

વજ્રનાભના પુત્ર પ્રતિબાહુ, તેમના સુબાહુ, સુબાહુના શાન્તિસેન અને તેમના શ્રુતસેન થયા ।।૩૮।।

હે પરીક્ષિત! આ વંશમાં કોઈ પણ એવો પુરુષ ન થયો જેને ઘણાં સન્તાન ન હોય, જે નિર્ધન, અલ્પાયુ અને અલ્પ શક્તિવાળો હોય. ઉપરાન્ત તે બધા બ્રાહ્મણોના ભક્તો હતા ।।૩૯।।

હે રાજા! યદુવંશમાં એવા-એવા યશસ્વી અને પરાક્રમી પુરુષો થઈ ગયા કે જેમની ગણતરી હજારો વર્ષમાં પણ પૂરી ન થઈ શકે ।।૪૦।।

યાદવકુમારોમાં યદુકુલમાં જ જન્મેલાં આચાર્યો ત્રણ અબજ આઠ હજાર અને આઠસો હતા એવું અમે સાંભળ્યું છે ।।૪૧।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ''આદૌ સહસ્રાણાં તિસ્રઃ કોટ્યઃ ત્રિંશદર્બુદાનિ। તતઃ અષ્ટાશીતિ શતાનિ ચ। એતાવતઃ યદુકુલાચાર્યાઃ યદુકુલોદ્ભવા એવ આચાર્યાઃ। તત્કુમારાણામિતિ શ્રુતમિતિ પ્રમાણમ્। બહૂનાં મધ્યે કશ્ચિદાચાર્યો ભવિતુમર્હતિ। બાલકાશ્ચૈકસ્ય સ્થાને બહવોપિ પઠન્તિ।

પહેલાં તો ત્રણ કરોડ હજાર એટલે ત્રીસ અર્બુદ અર્થાત્ ત્રણ અબજ, વત્તા અઠાસી સો

એટલે ૩,૦૦,૦૦,૦૮,૮૦૦ ત્રણ અબજ આઠ હજાર અને આઠ સો તો યદુકુલમાં જ જન્મેલા આચાર્યો હતા ઘણા યાદવોમાંથી કોઈક જ આચાર્ય થઈ શકે અને એક આચાર્યના સ્થાને ઘણાં બાળકો ભણતા હોય છે* ।।૪૧।।

વિશેષ : સંખ્યાઓ-એક, દસ, સો, હજાર, દસ હજાર અથવા અયુત, લાખ, દસ લાખ, અથવા પ્રયુત, કરોડ, દસ કરોડ અથવા અર્બુદ, અબજ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મા, શંકુ, જલધિ, અન્ત્ય, મધ્ય, પરાર્ધ. દરેક સંખ્યા આગલી કરતાં દસ ગણી છે. 'પરાર્ધ' એટલે એકડા ઉપર ૧૭મીંડાવાળીસંખ્યા.

આ સ્થિતિમાં મહાત્મા યદુવંશીઓની સંખ્યા તો બતાવી જ કેવી રીતે શકાય? સ્વયં મહારાજ ઉગ્રસેનના સેવક વર્ગની સંખ્યા શંકુ અથવા દસ હજાર અબજ (૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦) કરતાં વિશેષ હતી. (આ ઉપરથી બીજા પણ મહાત્મા યાદવોના સેવક વર્ગનું અનુમાન લગાવી લેવું)* ।।૪૨।।

વિશેષ : કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં આચાર્યો, ઉગ્રસેનના સેવક વર્ગ અને તે પ્રમાણે બીજા મહાત્માઓના સેવક વર્ગની સંખ્યા વાંચતા ચક્કર આવવા લાગે. આસ્તિકને પણ ઘડીભર એમ થઈ આવે કે આટલાં બધાં માણસો રહેતાં ક્યાં હશે? અત્યારે આખી પૃથ્વીની વસ્તી પણ અમુક અબજ જ છે. તેનું સમાધાન એ છે કે એ બધા દ્વારકામાં જ રહેતા હતા. દ્વારકા સાક્ષાત્ ભગવાને (એક મત પ્રમાણે ભગવદાજ્ઞા અનુસાર વિશ્વકર્માએ) રચી હતી જેમાં પ્રત્યેક મકાનને એકવીસ માળ હતા, જે સ્વર્ણમય હતી. તેનો આધાર પૃથ્વી નહિં, ભૂમિની જેમ નગરી અન્તરિક્ષમાં સમુદ્રની વચ્ચે અને જલનો સ્પર્શ કર્યા વિના જલથી અદ્ધર બાંધેલી હતી. શ્રીકૃષ્ણે ભૂતલનો ત્યાગ કર્યો તે જ ક્ષણે ભગવદાજ્ઞાથી સુમદ્રે તેને પોતાનામાં સમાવી દીધી હતી. **''દ્વારકાં હરિણા ત્યક્તાં સમુદ્રીપ્લાવયત્ ક્ષણાત્''** શ્રીભાગવત ૧૧।૩૧।૨૩. ભગવાને ગીતાજીમાં **''જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્''** મારાં જન્મ કર્મ વગેરે દિવ્ય છે એમ કહ્યું છે. 'દિવ્ય' એટલે મુઠી જેવડા મગજમાં ન સમાય તે દિવ્ય.

ઉત્તમ જીવો તો થોડા જ ઉત્પન્ન થાય છે. આટલા બધાની એકી સાથે કેમ ઉત્પત્તિ થઈ? એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે હે પરીક્ષિત! સાચી વાત તો એ છે કે પ્રાચીન કાલમાં દેવો અને અસુરો ના સંગ્રામ વખતે અત્યન્ત ભયંકર અસુરો મરાયા હતા. તેઓ જ મનુષ્યોમાં પેદા થયા અને ઘમંડમાં પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજારતા હતા ।।૪૩।।

તેમનું દમન કરવા ભગવાનની આજ્ઞાથી દેવતાઓએ યદુવંશમાં અવતાર લીધો

હતો. હે પરીક્ષિત! તેમનાં કુલની સંખ્યા એકસોને એક હતી ।।૪૪।।

(તે દેવો જે હતા તેની શું ખાતરી?) તેઓ દેવો હોવાનું પ્રમાણ એ છે કે ભગવાન્ હરિ તેમના પ્રભુ (સ્વામી) થયા. (સ્વામી અને સેવક સજાતીય જ હોય, ભગવાન્ બીજા (અ-દેવો) ના પ્રભુ થતા નથી) બધા જ યાદવો અને તેમના સેવકો (વડલાના જરા જેટલા બીજમાંથી ઘેઘૂર વડલો થાય તેમ) વૃદ્ધિ પામ્યા તેમની સર્વ રીતે ઉન્નતિ થઈ ।।૪૫।।

યદુવંશીઓનું ચિત્ત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં એવી રીતે લાગી ગયું હતું કે તેમને ૧. શયન ૨. ભોજન ૩. ફરવું ૪. વાતચીત ૫. ક્રીડા (ચોપાટ વગેરે રમવી) ૬.સ્નાન અને ૭. આસન -આ બધી અવસ્થાઓમાં તેઓ યાદવો છે તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં તેમને રહેતું નહિં. (તેમનો નિરોધ થઈ ગયો અર્થાત્ તેઓ પ્રપંચને ભૂલી જઈ ભગવાન્માં આસક્ત થઈ ગયા) ।।૪૬।।

(હા પણ મહાભારતની જેમ શ્રીભાગવતજીમાં ભૂભાર હરવાની વાત તો ન આવી. ત્યાં કહે છે)

હે પરીક્ષિત! ભગવાનનું ચરણધોવન ગંગાજી અવશ્ય બધાં તીર્થોમાં મહાન અને પવિત્ર છે. પરન્તુ જ્યારે સ્વયં પરમ તીર્થસ્વરૂપ ભગવાને જ યદુવંશમાં અવતાર લીધો ત્યારે તો ગંગાજીના જલનો મહિમા આપોઆપ આપના સત્કીર્તિરૂપ તીર્થની તુલનામાં ઓછો થઈ ગયો. ભગવાનના સ્વરૂપનો આ કેટલો મહિમા છે કે આપ ઉપર પ્રેમ કરનારા ભક્ત અને આપનો દ્વેષ કરનારા દુશ્મન બન્ને જ આપના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. જે લક્ષ્મીજીને પ્રાપ્ત કરવા મોટા-મોટા દેવતાઓ યત્ન કરતા રહે છે તે જ લક્ષ્મીજી ભગવાનની સેવામાં નિત્ય નિરન્તર લાગેલાં રહે છે. ભગવાનનું નામ સાંભળવાથી અથવા સાંભળ્યા પછી તેનો ઉચ્ચાર કરવાથી બધાં જ અમંગલોને ભસ્મીભૂત કરી દે છે. ઋષિઓની પરરૂપરામાં જેટલા પણ ધર્મ પ્રચલિત છે તે બધા ધર્મોના સંસ્થાપક શ્રીકૃષ્ણ જ છે. આપ પોતાના શ્રીહસ્તમાં કાલસ્વરૂપ સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરેલું જ રાખે છે. આપને માટે ભૂમિનો ભાર હરવાનું આ કાર્ય રમત વાત છે. એમાં આશ્ચર્ય જેવું ન જ ગણાય ।।૪૭।।

શ્રીસુબોધિનીજીઃ ''એ ક્યું તીર્થ?'' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી ''સ્વઃ સરિત્-સ્વર્ગના ગંગાજી'' શબ્દ યોજેલો છે. યદુકુલમાં અવતરેલા ભગવાનના સમ્બન્ધવાળું જે કંઈ છે તે બધુંય, દરેકે દરેક પદાર્થ એકલો પણ, ગંગાજીથી ઉત્તમ છે. ''**અજનિ** - કર્યું'' શબ્દથી આ

પદાર્થને ગંગાજીથી ઉત્તમ ભગવાને જ બનાવી દીધો છે. ભગવાને પોતે તે ચરિત્રને તેવું માહાત્મ્ય આપેલું છે. (તીર્થ પોતે જ હલકું નથી પરન્તુ લીલાકર્તા ભગવાને સ્વચરિત્રનું અધિમૂલ્યન કર્યું છે) ''જેઓ દલીલોથી જ સિદ્ધાન્તના સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કરતા હોય તેમને આ વાત કેમ ગળે ઊતરે? એવી શંકા થાય તેથી ''સ્વર્ગનાં ગંગાજી ચરણ ધોવાનું જલ છે'' એમ કહેલું છે. પ્રાણીઓ ચરણ ધોવાના જલને સૌથી હલકું ગણે છે. ચરણ ધોવનના જલનો પુરુષ ફરીથી સ્પર્શ જ કરતો નથી. ભૂમિ ઉપરનાં ગંગાજી અથવા પાતાલનાં ગંગાજીને તો ભૂમિનો અથવા પાતાલનો દોષ પણ લાગ્યો હોય તેથી ''**સ્વઃ સરિત્**-સ્વર્ગના ગંગાજી'' શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રકારનું બધા જડ પદાર્થોને લાગુ પડતું એક માહાત્મ્ય કહ્યું.

૨. ''દ્વેષ કરનારા અને પ્રેમ કરનારાઓને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ'' એ શબ્દોથી જીવો વિષેનો ખાસ મહિમા કહે છે. દ્વેષ અને પ્રેમ પણ મોક્ષ મેળવી આપનારા થયા. તેથી શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં હરકોઈ પ્રકારનો ધર્મ મોક્ષ આપશે એમ જણાવેલું છે. ૩.''લક્ષ્મીજી અજીતમાં આસક્ત છે'' એ શબ્દોથી ભગવાન્ પાસેથી આ લોકનું ફલ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ કહેલું છે. લક્ષ્મીજી ભગવાન્‌માં આસક્ત છે. તેથી સ્વામી પોતાના સેવકોને જ લક્ષ્મી આપશે, બીજાને નહિં આપે એમ પ્રયાસ વિના જ આ લોકનું ફલ ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ્પરાના પ્રકારથી થતું આ ત્રીજું માહાત્મ્ય કહ્યું. ''જેમને માટે બીજાઓ પ્રયત્ન કરે છે'' એ શબ્દોથી પ્રસંગને લીધે ભગવાનના સમ્બન્ધવાળાં લક્ષ્મીજીનું માહાત્મ્ય કહે છે કે જેથી બીજાઓનું માહાત્મ્ય નથી એમ સિદ્ધ થાય. જે લક્ષ્મીજીના સમ્બન્ધવાળાં અર્થ (ધન) એટલે અર્થરૂપ પુરુષાર્થમાટે, બીજાઓ ઘણો જ પ્રયત્ન કરે છે પણ તેની પ્રાપ્તિમાં તો સન્દેહ જ રહે છે એવો અર્થ છે. 'અર્થ' જેવો હલકો પુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત થવામાં જ્યાં સન્દેહ છે ત્યાં ધર્મ વગેરે ઉત્તમ પુરુષાર્થોનું તો કહેવું જ શું? ૪.એ પ્રમાણે ભગવત્સમ્બન્ધી સર્વ પદાર્થો, જીવો અને શક્તિ ના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરી, ''જેમનું નામ અમંગલનો નાશ કરે છે'' એ શબ્દોથી નામનું માહાત્મ્ય કહે છે. 'સાંભળેલું' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે નામના માત્ર સમ્બન્ધથી જ તે અમંગલનો નાશ કરી દે છે. ૫.ઉચ્ચારેલું નામ તો તેથી પણ વધારે-અમંગલનો કારણ સાથે નાશ-કરી દે છે. ૬.''ઋષિઓના પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મનું માહાત્મ્ય હશે'' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે જે ભગવાને જ ઋષિઓની પરંપરામાં રહેલો ધર્મ કરેલો છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનું છ પ્રકારનું માહાત્મ્ય કહ્યું.

જેમનું આટલું માહાત્મ્ય છે તેમનું આ ભૂમિનો ભાર હરવા રૂપ કાર્ય છે તે અર્જુન વગેરેએ

કરેલું છે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે તે જીવનો ધર્મ છે. ''કોઈક ધર્મ સેવકોથી જ થઈ શકે તેથી ભૂમિનો ભાર હરવાનું કાર્ય ભગવાનને માટે અશક્ય કેમ ન હોય?'' એવી શંકા થાય તેથી ''કાલરૂપી ચક્રના આયુધવાળા'' એ વિશેષણ યોજેલ છે. કાલરૂપ ચક્ર ભગવાનનું આયુધ છે. કાલનો એક હજારમો ભાગ પણ ભૂમિનો ભાર હરવા શક્તિમાન છે. ત્યારે પૂરેપૂરો કાલ સુદર્શન ભગવાનનું એક આયુધ હોવાથી ભગવાન્ ભૂમિનો ભાર હરે તેમાં શું સન્દેહ હોઈ શકે? ।।૪૭।।

આવાપણ ભગવાન્ અત્યારે ક્યાં છે તે માટે જીજ્ઞાસા થાય તો કહે છેઃ

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વ જનોમાં વાસ કરીને બિરાજેલા છે. દેવકીજીને ત્યાં આપે જન્મ લીધેલો એ તો માત્ર કહેવા પૂરતું જ છે. ઉત્તમ યાદવોની સભામાંના પોતાના સેવકોરૂપી બાહુઓથી શ્રીકૃષ્ણ અધર્મનો નાશ કરી રહ્યા છે. હે પરીક્ષિત! સ્થાવર અને જંગમ (ચરાચર) જગતના પાપોનો નાશ કરી દે છે. મન્દ-મન્દ હાસ્યયુક્ત પોતાના સુન્દર મુખારવિન્દથી વ્રજસ્ત્રીઓ અને પુરસ્ત્રીઓ (ના હૃદય) માં (કામની) પ્રેમભાવની વૃદ્ધિ કરતા રહે છે. વાસ્તવમાં જગત્ ઉપર આપ જ વિજયી છે. આપનો જય હો! જય હો!! ।।૪૮।।

શ્રીસુબોધિનીજી : તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અત્યારે પણ તેમના બધાય સમ્બન્ધવાળા જનોમાં સર્વથી ઉત્તમ થઈ બિરાજી રહ્યા છે, કારણ કે આપ **'જનનિવાસ'** હોવાથી સ્વભાવથી પણ સર્વ જનોમાં બિરાજી રહ્યા છે. પરમાત્મા સર્વમાં છે જ. ''દેવકીજીના પુત્રને વિશે હું પૂછું છું, દેવકીજીમાં જે જન્મેલા તે ક્યાં છે?'' એમ પૂછવામાં આવે તો ''દેવકીજીને ત્યાં જન્મેલા એવું જેમના વિશે કહેવાય છે'' એમ કહેલું છે. દેવકીજીમાં જન્મેલા એ તો માત્ર કહેવા પૂરતું છે. લોકોમાં વિવાદ થતાં, ભગવાન્ ક્યાંય છે જ નહિં એમ કહેવામાં આવે ત્યારે સંસારમાંથી જેમની આસક્તિ જતી રહેલી છે તેઓ ભગવાન્ દેવકીજીમાં જન્મ્યા છે એમ કહે છે, પરન્તુ માત્ર તેટલું જ ભગવાનનું સ્વરૂપ નથી એવો અર્થ છે. ''તે ભગવાન્ બધામાં બિરાજીને શું કરે છે?'' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તો આપનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ કહે છે. તે પૈકી ૧. સાત્વિક કર્મ કહે છે કે ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પણ માત્ર લૌકિક (કાર્ય) માં આસક્ત પણ જેઓ સ્વૈઃ પોતાના સેવકો છે તેમનાથી પણ દૈત્ય વગેરે રૂપ બધાય અધર્મના સમૂહનો નાશ કરતા, આજ પણ ભગવાન્ દ્વારકામાં યાદવોની સભામાં પોતાના સેવકો સહિત જ બિરાજી રહ્યા છે. કોઈ પણ દૈત્ય જો પ્રકટ થાય તો ત્યાંથી જ કોઈને મોકલી તેને હણે છે એવો અર્થ છે. ૨.''સ્થાવર અને જંગમ નાં પાપનો નાશ કરી દેનારા'' એ વિશેષણથી ભગવાનનું તામસ કર્મ કહે છે. (દ્વારકામાં તો પાપનો સમ્ભવ જ નથી તેથી) દ્વારકા સિવાય બધે સ્થળે જ્યાં-જ્યાં ભગવાન્ પરિભ્રમણ કરે છે ત્યાં-

ત્યાં પુરુષો કે વૃક્ષો બધાનાં પાપનો પ્રસંગવશાત્ જ નાશ કરી દે છે; અથવા પાપના જ પ્રકાર અને વાસનારૂપ સ્થાવર અને *જંગમ એમ બે ભેદો છે તેમનો નાશ કરી દે છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે જો કોઈ ભક્ત હોય તેને માટે ભગવાન્ સર્વ સ્થળે હાજરાહજૂર છે.

વિશેષ : હત્યા વગેરે નિષેધ કરેલાં પાપો સ્થિર (સ્થાવર) છે કારણ કે તેનું પરિણામ ભોગવ્યા વિના તેનો નાશ થતો નથી; જ્યારે મનથી વિચારેલ દુષ્કર્મ એ ચર (જંગમ) છે. કારણ કે તેના નાશમાટે તેનું ફલ ભોગવવાની જરૂર રહેતી નથી.

૩. ''સુન્દર સ્મિતયુક્ત શોભીતા મુખારવિન્દથી વ્રજ અને પુર ની સ્ત્રીઓના (કામની) પ્રેમભાવની વૃદ્ધિ કરતા'' એ વિશેષણથી રાજસ કર્મ કહે છે. ભગવાનના હાસ્યયુક્ત અને શોભાયમાન મુખારવિન્દથી **વ્રજે**-ગોકુલમાં અને પુરે-મથુરા તથા દ્વારકામાં ગોપીજનો, કુબ્જા અને મહારાણીઓ વગેરેના હૃદયમાં કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા ભગવાન્ અત્યારે પણ બિરાજી રહ્યા છે. કામનું ફલ મોક્ષ થતું હોવાથી તેને કામદેવ કહેલો છે. જે કામ બધાંમાં મોજૂદ તો છે જ તેનીજ વૃદ્ધિ કરતા, માત્ર પોતાના સમ્બન્ધથીજ મોક્ષ આપે છે તેવો અર્થ છે. અત્યન્ત મોહ ઉત્પન્ન કરનારી લોકમાં પરમસુન્દર ભક્તિથી (ભગવાનનું મુખારવિન્દ ભક્તિરૂપ છે.) વ્રજવાસીઓના અને ગામમાંતથા વનમાં રહેનારાઓના કામને જાગ્રત કરતા ભગવાન્ બિરાજી રહ્યા છે તેથી તેમને (કામને) દેવ માનવા જોઈએ ।।૪૮।।

આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરી શ્રીશુકદેવજી તે ચરિત્રનું શ્રવણ વગેરે નિત્ય કરવાની આજ્ઞા કરે છેઃ

એ પ્રમાણે (અક્ષરબ્રહ્મથી પણ) ઉત્તમ પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરવા શ્રીકૃષ્ણે દિવ્ય લીલા; શરીર ધારણ કર્યું અને તેને અનુરૂપ અનેક અદ્ભુત ચરિત્રોનો અભિનય કર્યો. યદુવંશ શિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલોની સેવા કરવાની જેની ઈચ્છા હોય તેણે, કર્મબન્ધનોનો નાશ કરી દેનારી આપની લીલાઓનું શ્રવણ કરવું જોઈએ ।।૪૯।।

શ્રીસુબોધિનીજી : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ **પરઃ** અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ છે. **'નિજધર્માઃ'** એટલે ભક્તો. તેમની રક્ષા કરવા લીલામય શરીર ધારણ કર્યું. પરમ કૃપાલુ ભગવાને લીલાતનુથી લોકમાં ભોજન, શયન વગેરે લૌકિક કર્મ કરવાનો અભિનય કર્યો. તે કર્મોનું શ્રવણ કરવું જોઈએ તેવી વિધિ (આજ્ઞા) છે. શ્રવણ ન કરવાથી પાપ થાય છે એવો અર્થ છે. ''શ્રવણથી શું (ફલ પ્રાપ્ત) થાય?'' એવી શંકા થાય તેથી **''કર્મકષણાનિ :** કર્મનો નાશ કરી દેનારાં'' એ વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાનનાં કર્મો) સર્વ પાપોનો નાશ કરી દે છે. પાપોનો નાશ એ તેમનું ગૌણ ફલ

છે એવો અર્થ છે. જો કે બીજા અવતારોનાં ચરિત્ર પણ પાપનો નાશ કરનારાં છે, છતાં પણ યદુવંશ શિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવું. ''શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવામાં શું અધિક છે?'' એવી શંકા થાય તેથી ''આમના ચરણારવિન્દની સેવા ઈચ્છનારે'' એ શબ્દો યોજેલા છે. જો શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દની સેવાની ઈચ્છા હોય તો આ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનુંજ શ્રવણ કરવું જોઈએ તેવો અર્થ છે ।।૪૯।।

એવી રીતે નિત્યશ્રવણ કરતાં ચરણારવિન્દનીસેવા પ્રાપ્ત થતાં શું ફલ થશે? એના જવાબમાં કહે છેઃ

મર્ત્યસ્તયા તનુસમેધિતયા મુકુન્દશ્રીમત્કથાશ્રવણકીર્તનચિન્તયૈતિ ।।
તદ્ધામદુસ્તરકૃતાઽન્તજવાપવર્ગં ગ્રામાદ્વનં ક્ષિતિભુજોઽપિ યયુર્યદર્થાઃ ।।૫૦।।

હે પરીક્ષિત! મુકુન્દ ભગવાનની શ્રીમતી કથાના શ્રવણ, કીર્તન અને ચિન્તન થી ધીમે-ધીમે પુષ્ટ થયેલ તે સેવાના પ્રતાપથી મનુષ્ય ભગવાનના વૈકુંઠ ધામને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ભગવાનના આ ધામ આગળ કોઈ પણ પ્રકારે રોકી ન શકાય તેવા કાલનો વેગ પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ જ ધામની પ્રાપ્તિના પ્રયોજનમાટે પ્રાચીન સમયમાં સમ્રાટો રાજપાટ છોડી દઈ (શહેરમાંથી ગામડામાં જતા હતા) અને ગામડામાંથી વનમાં જતા રહેતા હતા ।।૫૦।।

શ્રીસુબોધિનીજી : તે ચરણની સેવાથી મરણ પામવાના ધર્મવાળો મનુષ્ય પણ તે જ શરીરથી ભગવાનનું ધામ પ્રાપ્ત કરે છે. ''તે જ સમયે તે વૈકુંઠમાં આવતો હોય તેવું જણાતું નથી'' એવી શંકા થાય તેથી ''ધીરે-ધીરે વધેલી'' એ વિશેષણ યોજેલું છે. 'તનુ' એટલે થોડી-થોડી વધેલી એટલે તેલની ધારની જેમ સતત શ્રવણ વગેરેથી જ્યારે તે સેવા પુષ્ટ થાય છે ત્યારે તે ભગવાનનું ધામ પ્રાપ્ત કરે છે અથવા ''**તનૌ** એટલે શરીરમાં'' વધેલી (તે સેવાથી ભગવદ્ધામ પ્રાપ્ત કરે છે) **'તનુ'** ને બદલે **'નનુ'** પાઠ હોય ત્યારે ''હું તને છેતરતો નથી'' એમ શ્રીશુકદેવજીએ કરેલું સમ્બોધન જાણવું. તે સેવાનું પોષણ થાય તે માટે પણ તેનાં ત્રણ અંગો કહે છે કે તે સેવા શ્રીમતી કથાનું શ્રવણ, કીર્તન અને ચિન્તન સહિત કરાયેલી છે. ''**શ્રીમત્**-શ્રીમતી, મનોહારિણી'' શબ્દથી કથા કહેવાનું નહિં જાણનારા પામર અજ્ઞાનીઓએ કરેલી કથા બાતલ કરી છે. ભગવાનનું ધામ સર્વથી ઉત્તમ ફલ છે એમ જણાવવા ''રોકી ન શકાય તેવો કાલનો વેગ જ્યાં સમાપ્ત થાય છે'' એવું તેનું વિશેષણ યોજેલું છે. **દુસ્તર**-કોઈ પણ પ્રકારે રોકી ન શકાય તેવા તે (કાલ) ના મારવામાટે દોડતા વેગની સમાપ્તિ જેની અન્દર

થઈ જાય છે તેવું તે ધામ છે. મૃત્યુ અક્ષર (બ્રહ્મ) સુધી જ દોડે છે, કારણ કે કાલનું નિરૂપણ અક્ષર સુધી જ કરેલું છે. તેથી અક્ષરરૂપ વ્યાપી વૈકુંઠમાં તે ભક્ત જાય છે તેવો અર્થ છે. આ ફલ જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ દુર્લભ છે એમ જણાવવા, શ્લોકનું ચોથું ચરણ કહેલું છે. પહેલાંના જમાનામાં રાજાઓ રાજ્યમાં રહી, રાજ્યનું પાલન કરવાના ધર્મથી ઘણા અનુભવી થઈ શહેરમાંથી ચાલી નીકળતા. જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા રાખી કલાપ ગ્રામ વગેરે ગામડાંમાં રહેતા હતા. ત્યાંથી પણ ભગવાનનો મહિમા જાણી તે ગામડાંને પણ **ત્યજી વનં**-સર્વથી છૂપા સ્થાન વનમાં જતા હતા એવો અર્થ છે. અથવા '**ગ્રામ**-ગ્રામ'શબ્દ ગ્રામ્ય (વિષયી જીવન) ના અર્થમાં વપરાયેલો જાણવો. ભગવાનના ધામનું માત્ર શ્રવણ રાજ્યના કરતાં પણ ઘણું ઉત્તમ છે. એમ ન હોય તો જે રાજ્ય (સુખ ભોગ માટે) હાજર હતું. છતાં તેને છોડી દઈને તે વિવેકીઓ (સાર અસારનો ભેદ જાણનારાઓ) વનમાં શા માટે જાય? '**યદર્થાઃ**' એટલે જે સ્થાન જ જેમનો પુરુષાર્થ છે તેઓ રાજપાટ છોડી દઈ ગામડાંમાંથી વનમાં જતા રહેતા હતા ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં (છેલ્લા પાંચમા ગુણ પ્રકરણનો વૈરાગ્યરૂપ છઠ્ઠો) ''ભગવદ્ વૈરાગ્ય વર્ણન'' નામનો (ઉત્તરાર્ધનો ૪૧મો અને ચાલુ) નેવુંમો (પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય ૧૨-૧૩-૧૪ બાદ કરતાં ૮૭મો) અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો

પાંચમું ગુણ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ

દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ સમાપ્ત

''દાને હિ ન સ્વવિનિયોગઃ'' પ્રભુને દાન-ભેટસ્વરૂપે અર્પણ કરેલ વસ્તુ
દેવદ્રવ્ય બની જાય છે. દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ (પ્રસાદ સ્વરૂપે પણ)
પોતાનાથી કરી શકાતો નથી. પરન્તુ પોતાના માથે બિરાજતા
પ્રભુની સેવામાં સમર્પિત કરાતી વસ્તુ દેવદ્રવ્ય
બનતી નથી તેથી મહાપ્રસાદ તરીકે પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકાયછે.
(નવરત્ન, શ્રીપ્રભુચરણકૃત વિવૃ.પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિવૃતિ)

એકાદશસ્કન્ધ

મુક્તિલીલા-શ્રીમસ્તક

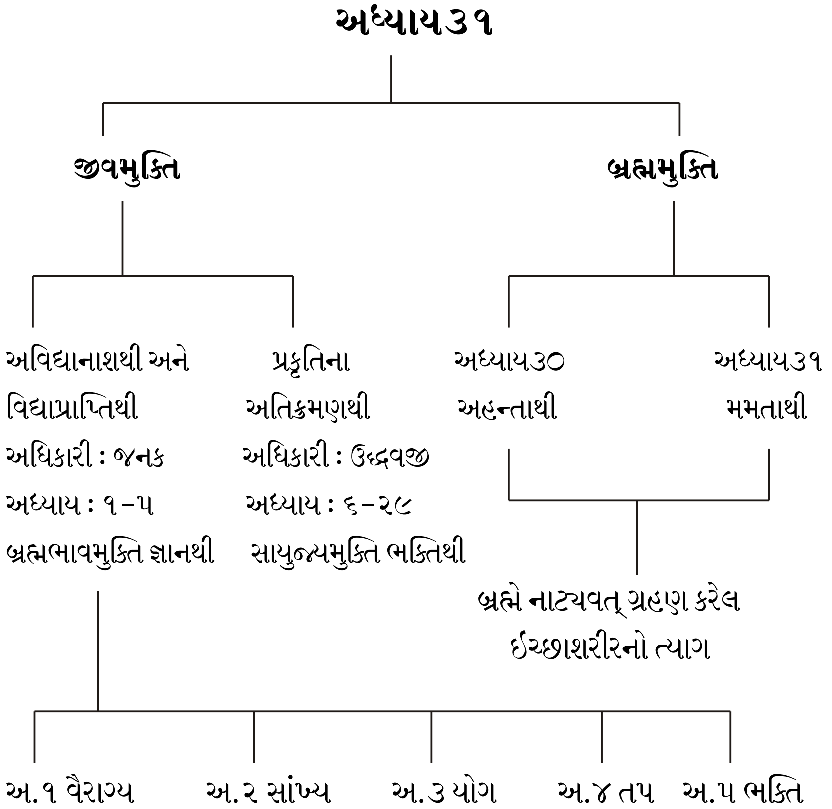
અધ્યાય૩૧
જીવમુક્તિ
બ્રહ્મમુક્તિ
અવિદ્યાનાશથી અને વિદ્યાપ્રાપ્તિથી
અધિકારી : જનક
અધ્યાય : ૧-૫
બ્રહ્મભાવમુક્તિ જ્ઞાનથી
પ્રકૃતિના અતિક્રમણથી
અધિકારી : ઉદ્ધવજી
અધ્યાય : ૬-૨૯
સાયુજ્યમુક્તિ ભક્તિથી
અધ્યાય૩૦ અહન્તાથી
અધ્યાય૩૧ મમતાથી
બ્રહ્મે નાટ્યવત્ ગ્રહણ કરેલ ઈચ્છાશરીરનો ત્યાગ
અ.૧ વૈરાગ્ય
અ.૨ સાંખ્ય
અ.૩ યોગ
અ.૪ તપ
અ.૫ ભક્તિ

અધ્યાય૧ - પ્રકરણ : ૧ જીવમુક્તિ

યાદવકુમારોને બ્રાહ્મણોએ આપેલો શાપ

વિશેષ: ૧.પૂર્વે નેવું અધ્યાયથી દશસમસ્કન્ધ કહ્યો. તેમાં તામસાદિ અધિભૂત, અધ્યાત્મ અને અધિદૈવ ના ભેદથી નિરોધ પદાર્થ સ્પષ્ટ કર્યો. હવે એકત્રીસ અધ્યાયથી મુક્તિનો વિચાર આ સ્કન્ધમાં કરે છે. એમાં જીવમુક્તિ અને ઈશમુક્તિ, જીવના બદ્ધ-મુકત ભેદ અને ઈશ્વરનાટ્ય ત્યાગરૂપ ભેદથી મુક્તિમાં લોકનાટ્યોનો ત્યાગ અને દેહ આદિનો ત્યાગ એવા બે ભેદ છે. તેમાં

પહેલો બ્રહ્મભાવ પાંચ અધ્યાયથી કહે છે. બીજી સાયુજ્યમુક્તિ ચોવીસ અધ્યાયથી કહે છે. એકથી અહન્તા અને એકથી મમતાનો ત્યાગ એમ બે અધ્યાયથી ઈશમુક્તિ મળી એકત્રીસ અધ્યાય થાય છે.

જીવમુક્તિમાં બ્રહ્મભાવરૂપ પ્રથમ મુક્તિ વિદ્યાથી અને સાયુજ્યરૂપ બીજી મુક્તિ પ્રકૃતિના ત્યાગથી કહેવામાં આવી છે અથવા પ્રથમ મુક્તિ જ્ઞાનથી અને બીજી મુક્તિ ભક્તિથી થાય છે. જ્ઞાનરૂપ પ્રથમ સાધનનો ઉપદેશ કરનારા દશ=નવ સગુણ + એક નિર્ગુણ વકતાઓ છે; અને બીજા ભક્તિરૂપ સાધનનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષોત્તમ પ્રભુ છે. બ્રાહ્મણ, હંસ, ભીષ્મ, ભિક્ષુ, પુરૂરવા તથા મૂલરૂપ અને અવતારરૂપ એમ દ્વિરૂપ ભગવાન્ એમ સાત વકતાઓ છે. તેથી ઐશ્વર્યાદિ પૂર્ણધર્મયુકત ધર્મી બોધક છે.

બીજા પ્રકરણમાં નારદજી નિર્ગુણ છે. કવિ વગેરે યોગેશ્વરો છે. વૈરાગ્ય ભગવદ્ ધર્મો, સર્વ નિર્ણીત અર્થ, કથા શ્રવણ અને પૂજા એ પાંચ છે. ''પ્રથમ અધ્યાયમાં યદુકુલને શાપ થયો તેની જ કથા છે તેથી વૈરાગ્યનો જ બોધ થાય છે એમ કેમ કહેવાય?'' એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે તેનો અભિપ્રાય વૈરાગ્યમાં છે એટલે કે શાપથી વૈરાગ્ય થાય છે. બીજી ભક્તિરૂપ સાધનની પ્રક્રિયામાં મૂળભૂત ભગવાન્ની સ્તુતિ છે. ચતુર્મૂર્તિમાં ત્રણ સ્વરૂપનું ચરિત્ર પહેલાં કહી ગયા. અહીં સંકર્ષણની લીલા કહેવાની છે એમાં જ્ઞાનશક્તિ મુખ્ય છે. વાસુદેવ તો મોક્ષ આપનાર છે. પ્રદ્યુમ્નથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે. અનિરુદ્ધ ધર્મના રક્ષક છે. અહીં જ્ઞાન આદિ કહ્યું છે તે ચતુર્મૂર્તિનું ચરિત્ર બતાવવામાટે છે. ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા છે તે કાલ આદિ દ્વારા બધું કરાવે છે એ બતાવવા અહીં મૌસલનો પ્રસંગ કહ્યો છે. એ પ્રથમ સંક્ષેપથી કહ્યો છે પણ અહીં એનો વિસ્તાર છે. આથી સ્કન્ધાર્થ અને પ્રકરણાર્થ કહ્યો; હવે અધ્યાયાર્થ કહે છે.

યાદવો તો બ્રહ્મણ્ય છે. તેમને બ્રાહ્મણનો શાપ ન સમ્ભવે માટે ભગવાન્ જ એમાં કર્તા છે, બ્રાહ્મણો નિમિત્ત માત્ર છે. એ પહેલા અધ્યાયનો અર્થ છે. પ્રથમ ભગવાને વસુદેવજીને જ્ઞાનનું દાન કરેલ પણ એ કાળે કરીને ભુલાઈ ગયું એનું કારણ એ જ કે એમને ભગવાન્માં ગુરુ તરીકેની ભાવના ન હતી પણ પુત્ર તરીકેની ભાવના હતી. વસુદેવજીમાં ભગવાને પિતૃત્વ સ્થાપ્યું છે તેથી નારદજીદ્વારા એમને પૂર્વજ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવ્યું. ગોપીજનોની જેમ વસુદેવજી પણ બહાર દષ્ટિ કરે છે ત્યારે એમને દુ:ખ થાય છે. સર્વ સંસારત્યાગની એમની ઈચ્છા છે. એમને સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનનો બોધ નારદજીએ કર્યો. હવે એ નિર્ગુણ થશે, બાહ્યદષ્ટિ નિવૃત્ત થશે એ નારદજીના ઉપદેશનું ફલ થશે. નારદજી પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી વસુદેવજીને એમનામાં દઢ શ્રદ્ધા ન થાય તેથી નવ યોગેશ્વરોની કથા કહી. એમાં ચાર ભૂમિકા કહેવામાટે ચાર અધ્યાય કહ્યા. તેની કથા

સાંભળતાં વસુદેવજીને નારદજીએ કરેલો ઉપદેશ પ્રકાશશે. ચાર ભૂમિકામાંથી ભગવદ્ભકતે ભગવદ્ધર્મ કરવો અથવા ભગવદ્ભકતનો સંગ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. ઉત્તમ એ તો માયાને જાણવી, વૈરાગ્ય રાખવું, માયાને તરવા ગુરુસેવા કરવી, પરબ્રહ્મને જાણીને એની યજ્ઞાદિથી અહર્નિશ આરાધના કરવી. એમાં પણ વૈદિક અને તાન્ત્રિક એવી આરાધનાના ભેદથી આરાધના કરવી. તેટલા માટે વેદનો પણ નિર્ણય એમાં બતાવ્યો છે. આ બધું બીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે કરવા અશકત હોય તેમણે સતત કથા શ્રવણ આદિ કરવાં. પ્રથમ પ્રકરણનો વિચાર કરી બીજાનો વિચાર કરે છે.

આ બીજા પ્રકરણમાં સાયુજ્ય કહેવાનું છે. એ બ્રહ્મભાવથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં ભગવાન્થી વિભેદ થતાં જીવને પ્રકૃતિનો સંસર્ગ થાય છે એનું કારણ મૂલ ઈચ્છા છે. તેથી એનો નાશ તો હરિના હાથમાં છે. સ્વત્વથી સ્વીકારેલને ભગવાન્ પ્રકૃતિથી છોડાવશે. એમાં ગુરુત્વથી ભગવાન્ એ સાધનરૂપ થાય છે. તેને માટે આગળના અધ્યાયમાં ઉદ્ધવજીના પ્રસંગમાં સાધન કહ્યાં છે એ ત્રેવીસ અધ્યાયથી કહેશે. કેમ કે પ્રાકૃત ગુણના પ્રકાર તેટલા છે. પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત નો પોતે કરેલ સાધનથી નાશ કરી બ્રહ્મભાવ કરવા કરતાં એનો ભગવાન્ નાશ કરે તો ઉત્તમ તેથી બ્રહ્મભાવથી પણ આ પ્રકરણને ઉત્તમ કહ્યું. અહીં છઠ્ઠો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકૃતિમાંથી પ્રથમ અંકુરરૂપે મહત્તત્ત્વ થાય છે. ‘‘**વિશ્વમાત્મગતં વ્યઞ્જન્**’’ એ શ્લોકથી સંક્ષેપથી એનું વર્ણન કરી ‘‘**એષ તેડભિહિતઃ કૃત્સ્નો બ્રહ્મવાદસ્ય સંગ્રહઃ**’’ ત્યાં ઉપસંહાર કરે છે. ઉપસંહારમાં બ્રહ્મવાદ છે તેથી ઉપક્રમમાં પણ બ્રહ્મવાદ હોવો જોઈએ. એમાં ‘‘**યદાત્થ …**’’ ઈત્યાદિ ત્રણ શ્લોકથી ભગવાને ઉદ્ધવજીના પ્રશ્નનો અનુવાદ કરીને ‘‘**ન યસ્તવ્યં**’’ ઈત્યાદિ વડે બાહ્ય સાધન બતાવીને ‘‘**યદિદં મનસા વાચા**’’ ઈત્યાદિથી પ્રાકૃત અંકુરની જેમ સર્વ બતાવ્યું છે. ‘‘**તસ્માદ્ યુકતેન્દ્રિયગ્રામઃ**’’ ઈત્યાદિ ચાર શ્લોકથી પ્રાકૃત અંકુરના નાશનાં સાધન બતાવીને ‘‘**પશ્યન્ મદાત્મકં વિશ્વમ્**’’ ઈત્યાદિથી ભગવાને બ્રહ્મવાદનો નિર્દેશ કર્યો છે. એથી ‘‘**યદ્ ઈદં મનસા**’’ ઈત્યાદિથી માયિકપણું કહ્યું છે. તે બુદ્ધિમાં રહેલ પ્રપંચને માયિક કહ્યો એ દ્વિતીયસ્કન્ધમાં ‘‘**ઋતેર્થં યત્ પ્રતીયેત**’’ ઈત્યાદિમાં જે વિષયતા બતાવી છે એ માયિક સમજવી, સત્ય પ્રપંચ માયિક છે એમ સમજવાનું નથી. એ જ શ્રુતિમાં ‘‘**ન તં વિદાથ ય ઈમા જજાનાન્યદ્યુષ્માકમન્તરં બભૂવ**’’ એ શ્રુતિમાં જે આન્તરાલિક સૃષ્ટિ કહી છે તે માયિક છે. અહીં પણ આગળ ચાલતાં ‘‘**ઈન્દ્રિયાયનસૃષ્ટ્યેદં; ઈક્ષેત વિભ્રમમિદં, ત્વય્યુદ્ધવાશ્રયતિ**’’ ઈત્યાદિથી એ જ આન્તરાલિક સૃષ્ટિનું કથન થશે. પ્રાકૃતતા તો ‘‘**દ્વે અસ્ય બીજે**’’ ઈત્યાદિથી કહેવાશે. આન્તરાલિક સર્ગ સાંખ્યસ્મૃતિ સિદ્ધ છે તે અહીં

વૈરાગ્યાર્થ કહેવાયો છે. વૈદિક સર્ગ તો ‘‘સ એષ જીવઃ’’ (ભાગ.પુરા.૧૧।૧૨।૧૭) ઇત્યાદિ સાડાચાર શ્લોકથી કહેશે. **‘‘કાલેન નષ્ટા પ્રલયે’’** (૧૧।૧૪।૩) ઇત્યાદિ એનો જ વિસ્તાર છે. જ્ઞાન પ્રાકૃત અંકુરનો નાશ કરી દે છે. તેથી અહીં મહત્તત્ત્વરૂપી અભિમાન્‌નો નાશ અધ્યાયનો અર્થ છે. આ પ્રકરણમાં તો ભક્તિવડે બ્રહ્મભાવ થાય એમાં જ્ઞાન કહેવાની શી આવશ્યકતા છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જ્ઞાન પણ અહીં ભક્તિમાટે જ છે. મુખ્ય ભક્તિ અહીં પ્રકરણી છે એ વાત સમાપ્તિમાં સ્પષ્ટ થશે. **‘‘વાતરશના યે’’** (૧૧।૬।૪૭) ઇત્યાદિથી બ્રહ્મધામમાં પહોંચવામાટે એ જ્ઞાન છે. ભગવદ્ગીતામાં એ જ્ઞાનને ભક્તિમાટે કહ્યું છે. આગળ તો ભકિતનો જ ઉપદેશ કરશે. જો ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર હોય તો એને જ્ઞાનની ઈચ્છા ન થાય. પણ એણે તે વખતે પોતાનો અધિકાર ન જોયો તેથી જ્ઞાનાર્થ પ્રશ્ન કર્યો છે. અહીં ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

આન્તર-બાહ્યના ત્યાગમાં મુક્તિ કહે છે. બે માર્ગનું શ્રવણ કરવાથી સન્દેહ થાય છે. એની નિવૃત્તિ કેવળ વચનમાત્રથી થતી નથી એવો સન્દેહ ન થવામાટે યુક્તિ કહે છે. એમાં મૂલ, મધ્ય અને અન્તમાં એનું સ્વરૂપ કહે છે. સત્ત્વાદિથી અન્તઃકરણદોષ નિવૃત્ત થવાનું કહ્યું એ શુદ્ધાદ્વૈતમાં દોષ પણ ભગવદાત્મક હોવાથી ભગવાન્ એને છોડાવે નહિ ત્યાંસુધી એ છૂટતા નથી તેથી પહેલા ગુરુ કહ્યા છે તેનાથી ઉત્તમ ગુરુ મળે તો જ એ દોષ જાય. તેથી સનકાદિક પ્રશ્ન કરે છે. ત્યારે હંસ એનો ઉત્તર આપે છે. ત્રણ ગુણ અને (ચિત્તનો ત્યાગ તો કૃષ્ણ કૃપાવડે થાય. શ્રદ્ધા એમાં ફલમુખ-અંગ છે. ભક્તિ ગુણાતીત થાય ત્યારે એનું ફલ મળે છે. એ વાત **‘‘માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન’’** એ શ્લોકથી કહી છે. **‘‘ઇતિ મે ચ્છિન્ન સન્દેહઃ’’** એમાં પણ એ જ વાત છે. ભગવત્પ્રવેશ પણ ભક્તિ વિના ન થાય. તેથી જ **‘પરયા’** એવું ભક્તિને વિશેષણ આપ્યું છે. એવી પરાભક્તિ બ્રહ્મભાવ પછી થાય. જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા એ બ્રહ્મભાવ કહેવાય. એને માટે પ્રથમ બુદ્ધિનું શોધન થવું જોઈએ તેથી **‘‘બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધયા’’** વગરેથી એની પ્રણાલી બતાવી એમાં ત્રણ ગુણ અને ચિત્તનો ત્યાગ કહ્યો છે. એ બુદ્ધિ ગુણને ત્યારે જ છોડે કે જ્યારે બુદ્ધિમાં ભગવત્પ્રવેશ થાય. જ્યારે બુદ્ધિમાં ભગવત્પ્રવેશ થાય ત્યારે ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય, સર્વત્ર ભગવત્સ્ફૂર્તિ થાય. એને અહીં ‘‘મનથી, વાણીથી, દૃષ્ટિથી તથા બીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે બધું હું જ છું, મારા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ એવી અભેદ બુદ્ધિ રાખો’’ એમ હંસાવતારે ઉપદેશ આપ્યો છે. એમાં ‘અહં’ શબ્દ કહ્યો છે તે જીવને કહેનાર છે કે બ્રહ્મને? એ સન્દેહના ઉત્તરમાં આગળ જીવને આત્મા કહ્યો છે તેથી ‘અહં’ શબ્દ બ્રહ્મને કહેનાર છે એમ સિદ્ધ કરીને ગુણ અને ચિત્તના ત્યાગમાટે બુદ્ધિની અવસ્થાઓ કહી. એનાથી જીવને બ્રહ્મથી જુદો બતાવી વૃત્તિના સાક્ષી પોતે થઈ **‘‘ત્યાગઃ**

સગુણચેતસાં'' વગેરેથી ત્યાગ બતાવીને **''યાવન્નાનાર્થ ધીઃ''** ઈત્યાદિ વડે ભેદબુદ્ધિનું મિથ્યાત્વ અને એવી બુદ્ધિવાળાનું **'અજ્ઞત્વ'** દેખાડીને **''યો જાગરે''** ઈત્યાદિથી **'સ્મૃત્યન્વયાત્'** સુધી યુક્તિ બતાવી પોતાનું સાક્ષીપણું કહ્યું અને બધા સન્દેહ દૂર કરી પોતાના ભજનનો રસ્તો ખુલ્લો કર્યો.

ગુણસર્ગાદિના મિથ્યાત્વમાં મુક્તિ કહે છે. અહીં ગુણને ચિત્તપ્રભવ કહ્યા, આગળ ઉપદેશમાં સાંખ્ય-યોગનું જ્ઞાન કહ્યું તેથી ભેદવાદની સિદ્ધિમાટે ઐચ્છિક ભેદ મિથ્યા નથી એમ પણ કહ્યું. અહીં તેરમો અધ્યાય પૂર્ણ થયો.

આ નિર્ણય શ્રુતિને માન્ય છે એ બતાવનાર ચૌદમો અધ્યાય છે. આ જ નિશ્ચિત અર્થ છે એમ બતાવવા શ્રેયનું નિરૂપણ કર્યું. બીજું શ્રેય માનીએ તો શ્રીકૃષ્ણ ફલરૂપ ન ઠરે તેમ ગુણ અને ચિત્ત નો ત્યાગ સાધનરૂપ ન થઈ શકે તેથી **'આદ્યન્તવદસત્'** થી લઈ **''મદ્વિનાન્યત્ (મદ્ વિના અન્યત્)''** સુધીમાં એ વાત દેખાડી છે. સેવક થવામાં હીનતા નથી એમ મનાય ત્યારે શ્રદ્ધા સિદ્ધ થાય. ભક્તિ સાધન અને ફલરૂપ છે. ભકિતનું સાધન ધ્યાન છે. તેના અનેક ભેદ ભગવાન્‌નો ચિત્તમાં આવેશ થવા માટે કહ્યા. અહીં **''માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ''** માં કહેલો દ્વિતીય ખંડ પૂર્ણ થયો. **''દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયાભ્રમઃ''** એટલે દ્રવ્યમાં મારું અને બીજા નું એ દ્રવ્યભ્રમ, વિષય માયિક છે એ જ્ઞાનભ્રમ અને ભગવાન્‌ની સેવા સિવાય બીજું લૌકિક કરવું એ ક્રિયાભ્રમ એ ત્રણ ભ્રમો દૂર થયા પછી સુદૃઢ અને સર્વતોધિક (સર્વ કરતાં અધિક) સ્નેહ પ્રભુમાં થાય એ જ ઉપર કહેલો દ્વિતીય ખંડ થયો. અહીં પંદરમાનો અર્થ કહ્યો. એની સમાપ્તિમાં **''સર્વાસામપિ સિદ્ધીનાં''** ઈત્યાદિ બે શ્લોકથી સર્વનું પ્રભુપણું અને પ્રભુનું સર્વપણું કહ્યું તેથી સિદ્ધિમાં કોઈને ઉત્કર્ષનો ભ્રમ થાય તેને દૂર કરવા એ સિદ્ધિઓ ભગવાન્‌માં અન્તરાયરૂપ કહી તેથી એ અધ્યાય ભ્રમનિવૃત્તિ શેષ થયો. ચૌદમા અધ્યાયમાં મનસ્તત્ત્વનો નાશ કહ્યો ત્યારે પંદરમાં અધ્યાયમાં આકાશ અને વાયુ-તત્ત્વનો નાશ કહ્યો.

સોળમા અધ્યાયમાં **''યેષુ યેષુ ચ ભાવેષુ''** ઈત્યાદિથી વિભૂતિનો પ્રશ્ન કર્યો તેની અહીં જરૂર શી? એમ કોઈ શંકા કરે તેનો ઉત્તર કહે છે કે ભગવદ્ગીતામાં **''ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ''** ઈત્યાદિ શ્લોકથી **''યચ્ચ યાવચ્ચ''** જ્ઞાનપ્રવેશમાં હેતુરૂપ કહ્યું તે જ **''જ્ઞાત્વા જ્ઞાત્વા''** થી કહ્યું છે. એ પણ ભક્તિની પહેલાં એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ. ભગવત્પ્રવેશમાં એ જ્ઞાનને વ્યાપારતા છે તેથી મૂળમાં **'તત્ત્વતઃ'** એમ કહ્યું છે. **'અભિજ્ઞાન'** તો ભક્તિવડે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય ત્યારે જ થાય. એવું જ્ઞાન બ્રહ્મભાવ પહેલાં ન થાય. પરાભક્તિ પણ બ્રહ્મભાવ પછી જ થઈ શકે છે. તેથી **''યેષુ યેષુ ચ ભાવેષુ''** ઈત્યાદિથી ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું

ત્યારે ‘‘**અહમાત્મોદ્ધવામીષામ્**’’ ઈત્યાદિથી પોતે જ સર્વના આત્મા હોવાનું ભગવાને એને કહ્યું છે એ સર્વતાના જ્ઞાનમાટે ‘‘**યચ્ચ યાવચ્ચ**’’ જ્ઞાનસ્વરૂપ પોતે હોવાથી ‘‘**યચ્ચ યાવચ્ચ**’’ ને વિભૂતિ કહી એ સર્વ હું જાણું છું એમ કહી ‘‘**મનોવિકારહ્યેવૈતે યથા વાચાભિધીયતે**’’ એ બધા મનના વિકારરૂપ છે એમ જાણે ત્યારે એને ભગવાન્ સર્વાત્મા છે એવું જ્ઞાન થાય. અહીં સોળમો અધ્યાય પૂરો થયો.

સત્તરમો અધ્યાય અને અઢારમો બન્ને અધ્યાયો ભક્તિશેષ છે. ‘‘**યસ્ત્વયાભિહિતઃ**’’ એમ સત્તરમાં અધ્યાયના આરમ્ભમાં ઉદ્ધવજીએ પ્રશ્ન કર્યો તેમાં ધર્મ પૂછ્યો તે ભકિતમાં ઉપયુકત ધર્મ પૂછયો. સદ્ધર્મથી દુર્વાસિના નિવૃત્ત થવાનું સપ્તમસ્કન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ‘‘**ઈતિ માં યઃ સ્વધર્મેણ ભજન્નિત્યમનન્યભાક્, સર્વ ભૂતેષુ મદ્ભાવો મદ્ભક્તિં વિન્દતેઽચિરાત્**’’ એ શ્લોકમાં ધર્મનો ઉપયોગ ભક્તિમાં કહ્યો છે તેથી બન્ને અધ્યાયને ભજન શેષ કહ્યા છે. ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા અને સાધનરૂપા એમ બે પ્રકારની છે તે બન્ને ‘ભજત્’ અને ‘અનન્યભાક્’ એ બે શબ્દથી કહી. જો એમ ન કહે તો સાધનભાવ નષ્ટ થઈ જાય. એમાં સ્વધર્મ–સાધન ભક્તિના અંગરૂપ છે પણ એ સ્વધર્મ પણ બાધક જણાય છે તેથી વર્ણાશ્રમધર્મ ભક્તિ શેષ છે. ઓગણીસમા અધ્યાયના આરમ્ભમાં ‘‘**યો વિદ્યાશ્રુતસમ્પન્નઃ**’’ ઈત્યાદિ કહી ‘**તપસ્તીર્થ**’ ઈત્યાદિથી જ્ઞાનનાં વખાણ કરી ‘‘**તસ્માજ્ જ્ઞાનેન સહિતમ્**’’ ઈત્યાદિથી જ્ઞાનને ભકિતનું અંગ કહી ‘**જ્ઞાનવિજ્ઞાન**’ ઈત્યાદિથી જ્ઞાનયજ્ઞની સિદ્ધિને બતાવી જ્ઞાનીની શ્લાઘામાં ‘‘**માયામાત્રમિદં**’’ એ શ્લોકથી દેખાતું બધું ‘માયિક’ છે એમ કહી તારો દેહ પણ માયિક છે એમ કહેવામાટે ભગવાને ‘‘**ત્વય્યુદ્ધવાશ્રયતિ**’’ ઈત્યાદિથી કહ્યું. આના પ્રથમના અધ્યાયમાં પણ ‘‘**નૈતદ્વસ્તુતયા પશ્યેત્ યદેતદાત્મનિ જગત્**’’ એ બે શ્લોકથી દેખાતું બધું અવસ્તુ કહ્યું. પોતાના શરીરમાં રહેલ બધું જગત માયિક કહ્યું ત્યારે ઉદ્ધવજીને સન્દેહ થયો કે જગતને માયિક જાણવું એ જ્ઞાન ભક્તિના અંગરૂપ કે જગતને બ્રહ્મ જાણવું તે અંગરૂપ? એના ઉત્તરમાં ભગવાન્ યુધિષ્ઠિર અને ભીષ્મ ના સંવાદરૂપ ઈતિહાસ કહે છે; એમાં સર્વનો નિર્ણય આવે છે. એમાં ભીષ્મે પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, મન, પંચભૂત, પાંચવિષય, દશ ઈન્દ્રિયો અને ત્રણ ગુણો એમ અઠાવીસ તત્ત્વો કહ્યાં તેમાં પરમાત્મતત્ત્વ એક સત્ત્વ છે એમ જાણવું. સદ્રૂપ કૈવલ્ય જેનાથી દેખાય તે જ્ઞાન છે. આ ‘‘**સર્વભૂતેષુ યેનૈકં**’’ ઈત્યાદિ શ્લોકથી કહ્યું છે. પચ્ચીસમા અધ્યાયમાં ‘‘**કૈવલ્યં સાત્ત્વિકં જ્ઞાનં**’’ એમ કહેશે. ‘‘**એતદેવ હિ વિજ્ઞાનમ્**’’ ઈત્યાદિથી વિજ્ઞાન બતાવ્યું. એકલા બ્રહ્મથી તૃણસ્તંબથી બ્રહ્મા સુધીના ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે તે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તે વિજ્ઞાન છે. જે વસ્તુ આદિ, મધ્ય અને અન્ત માં

અનુસ્યૂત રહે, કાર્યનો કારણમાં લય થતાં જે બાકી રહે તે 'સદ્વસ્તુ' કહેવાય. બીજું આગન્તુક છે. આરોપિત સમજવું. એ પણ વિજ્ઞાન છે એમ ભીષ્મે કહ્યું છે તેમાં બે પ્રકાર કહ્યા. એમાં શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષ, ઐતિહ્ય અને અનુમાન માં કાંઈ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન ન થવાથી વિચારકને વૈરાગ્ય થાય છે. વિકલ્પ વૈરાગ્યનો પ્રયોજક છે તેથી અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો વગેરે વૈરાગ્યમાટે છે. બીજાનું પ્રયોજન એ કે બ્રહ્મપર્યન્તના ભાવો નષ્ટ થવાથી અમંગળરૂપ છે એમ જાણે ત્યારે મૂળ કારણમાં શ્રદ્ધા થાય. એમ બે વિભાગનું પ્રયોજન કહીને મહદ્વિમૃગ્ય ભક્તિયોગ પૂછ્યો એટલે અગિયારથી ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં કહેલ ભક્તિથી ઉત્તમ ભક્તિનો પ્રશ્ન કર્યો તેના ઉત્તરમાં ભીષ્મે બધા ઋષિઓની સન્મુખ કહ્યું હતું તે ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું. એમાં વિકલ્પને માયિક કહ્યો તે વૈરાગ્યાર્થ છે એમ પણ કહ્યું. વૈરાગ્ય પણ ગુણવૈતૃષ્ણ્ય સુધી થવું જોઈએ, તો જ એ પરમ ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય. બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનનો ભક્તિમાં સાક્ષાત્ ઉપયોગ છે. ત્યાર પછી ઉદ્ધવજીએ યમ આદિનો પ્રશ્ન કર્યો. ભગવાને એનો ઉત્તર આપ્યો. એ વિજ્ઞાનના અંગરૂપ અને સંન્નિપત્ત્યુપકારક છે. ભક્તિમાં જ્ઞાનને અંગરૂપ કહ્યું તેથી ઓગણીસમા અધ્યાયનો વિચાર પૂરો કર્યો.

વીસમો અધ્યાય પણ પરમ્પરાથી ભક્તિ શેષ છે. વેદમાં જે ભેદો કહ્યા તે હીનાધિકારીઓને વૈરાગ્યમાટે કહ્યા છે. વેદનું તાત્પર્ય એવા ભેદમાં નથી પણ વૈરાગ્યમાં છે. તેથી જ પૂર્વોત્તરકાંડમાં વિરોધ નથી. વેદ પણ પરમ્પરાથી ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. એમ વીસમો અધ્યાય તપાસ્યો.

એકવીસમા અધ્યાયનો વિચાર કરે છે. પૂર્વાધ્યાયમાં ભેદ માયિક કહ્યો તેથી અભેદમાં વેદનું તાત્પર્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. ઓગણીસમા અધ્યાયમાં અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વ કહ્યાં તે સંખ્યા પણ માયિક ઠરી તો એવાં તત્ત્વો શા માટે સ્વીકારવાં જોઈએ? ભગવાને મતાન્તરને 'યૌક્તિક' કહ્યા પણ સ્વમતને એમ નથી કહ્યો. તેથી ભેદ સિદ્ધ થશે, અભેદ સિદ્ધ નહિ થાય. વૈરાગ્ય કહ્યું. તે પણ પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેક પૂરતું જ ગણાશે, ભકતાર્થ ગણાશે નહિ. એમ **''ગુણેષ્વાવિશતે ચેતો''** ઈત્યાદિથી કહી એનો અન્યોન્ય ત્યાગ કરવાનું કહ્યું. તેમ અહીં જીવ અને પ્રકૃતિ ના રૂપમાં વૈલક્ષણ્ય છતાં પરસ્પર સંશ્લેષથી અભેદજ્ઞાન થાય છે એ વાત **''પ્રકૃતિઃ પુરુષશ્ચોભૌ''** ઈત્યાદિથી ભેદને વાચારમ્ભણ કહ્યો. માયા બુદ્ધિમાં એને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ઉપાધિવડે બધા સાપેક્ષ બને છે. તેથી અંશથી ત્રિવિધ છતાં અંશીવડે એકતા બતાવી, **''આત્મા યથૈષામપરો ય આદ્યઃ''** એ અર્ધશ્લોકથી આકાશમાં રહેલ સૂર્યનું દૃષ્ટાન્ત આપી પ્રકૃતિ આદિથી આત્માને જાુદો કહ્યો. એનું સ્વધર્મ અને અનુભવ થી સર્વાનુભાવકત્વ કહી **''એવં ત્વગાદિ''** ઈત્યાદિથી ઈન્દ્રિયોનું ત્રૈવિધ્ય અને વિકારને પ્રધાનજન્ય બતાવી પ્રકૃતિ-

પુરુષ જુદાં નથી પણ ધર્મભેદથી એ વાચારમ્ભણ માત્ર છે. એ વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. પૂર્વકાંડમાં ભેદ પ્રવૃત્તિ અર્થે છે તેમ અહીં પણ હીન અધિકારીને ઉદ્દેશી ભેદ કલ્પ્યો છે. **''અપાગાદગ્નેરગ્નિત્વમ્''** ની જેમ અહીં નિર્ણય સમજવો. ત્રિવિધ માયાથી બહિર્મુખ જીવને એ ભેદહીન અધિકારીથી દેખાય છે, વસ્તુતઃ અભેદમાં તાત્પર્ય છે. **''ત્વત્તઃ પરાવૃત્તધિયઃ''** ઇત્યાદિ શ્લોકથી ઉદ્ધવજીએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને **''મનઃ કર્મમયં''** ઇત્યાદિથી એના સંસારની અનિવૃત્તિ કહી. એનું કારણ કે એ ભગવદ્વિમુખ હોવાથી એને ભેદભાવ જતો નથી. એ ભગવદ્અપરાધ કરે છે તેથી એનો સંસાર છૂટતો નથી. એથી જ **''તત ઉદ્ધવ મા ભુંક્ષ્વ''** ઇત્યાદિથી ભગવાન્ એને મટવાનો ઉપાય બતાવે છે. તેથી મનોદંડ કહ્યો છે. અહીં પણ એ માયિકપણું કહ્યું તે વૈરાગ્ય અર્થે સમજવું. ભક્તિને માટે વૈરાગ્ય છે એમ તો પ્રથમ કહ્યું. આગળ પણ કહેશે. આમ બાવીસમો અધ્યાય કહ્યો.

ભેદ પારમાર્થિક છે, આગન્તુક છે, આરોપિત છે એવો સન્દેહ કરીને એને ચોવીસમા અધ્યાયમાં દૂર કરે છે.

ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં તો મનોદંડ અથવા દંડિતમનને જાણવાનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. અતિક્રમને સહન કરવાનું સામર્થ્ય આવે ત્યારે એને જ્ઞાન થાય છે એમ સમજાય. સાધન જ્ઞાનમાં ભિક્ષુ ગુરુ છે. એના જેવી ભાવના કરે તો મન દંડિત થાય. જો મનનો ત્યાગ થાય તો બીજાં સાધનોની જરૂર રહેતી નથી. તેથી આ અધ્યાય પૂર્વાધ્યાય શેષ ગણાય. એમ ત્રેવીસમો અધ્યાય વિચારી ચોવીસમા અધ્યાયનો વિચાર કરે છે.

ઓગણીસમા અધ્યાયમાં **''તસ્માજ્જ્ઞાનેન સહિતમ્''** એમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને ભક્તિનાં અંગ કહ્યાં, **''નવૈકાદશપંચત્રીણ્યાત્થ''** ઇત્યાદિથી ગૌણ-મુખ્ય ભેદવડે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો. એમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સમ્પત્તિથી ભજે તો સન્ન્યાસી થઈને (અધ્યાય બાવીસ-ત્રેવીસમાં) કહેલી રીતથી અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વના ભેદને આગન્તુક જાણીને ભજે. આધિદૈવિક વાદનો આશ્રય કરી વિજ્ઞાનસમ્પત્તિથી ભજે તો ચોવીસમા અને પચ્ચીસમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે **''યેન મે નિર્જિતાઃ સૌમ્ય''** ઇત્યાદિ સાડા ચાર શ્લોકમાં કહેલ પ્રકારથી ભજે. તેમાં વૈરાગ્ય અને શ્રદ્ધા ભક્તિનાં અંગરૂપ છે. ભજનનો પ્રકાર અગિયારમા અધ્યાયમાં **''મલ્લિંગ-મદ્ભક્તજન''** ઇત્યાદિ શ્લોકથી કહેલ સમજવો. **''પુનશ્ચ કથયિષ્યામિ''** ઇત્યાદિથી ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કહેલો પ્રકાર પણ લેવો. ભક્તિનું સ્વરૂપ **''ન રોધયતિ માં યોગઃ''** ઇત્યાદિ બારમા અધ્યાયમાં કહેલું લેવું. પછી મુખ્ય અધિકાર થાય ત્યારે બારમા અધ્યાયમાં કહેલી શરણાગતિ સાધનરૂપ જાણવી. ઓગણીસમા અધ્યાયમાં

આત્માર્પણપૂર્વક ભજન કરવાનું કહ્યું છે તે પણ કરવું. હીન અધિકારીએ અગિયારમા અધ્યાયનો પ્રકાર ગ્રહણ કરવો. એમ ચોવીસ અને પચ્ચીસમા અધ્યાયનો વિચાર થયો.

છવ્વીસમો અધ્યાય પણ વૈરાગ્યને કહેનાર હોવાથી ભક્તિશેષ છે. **''એવં જાતોપિ સંગેન પુનશ્ચેન્નાશમેતિ હિ''** ઇત્યાદિથી ભકિત શેષ કહ્યો.

સત્તાવીસમો અધ્યયા પણ ભક્તિશેષ છે. દૈવીસમ્પત્તિમાં મોક્ષ થાય તેવો હોય છતાં વાસનાને વશ થતાં સંગદોષ લાગે તેમાં જ દેહ પડે અને બીજા દેહ મળે ત્યારે પ્રારબ્ધ નાશ થાય. પછી દૈવીસમ્પત્તિના ધર્મો સ્ફુરતાં એને મુક્તિની ઇચ્છા થાય ત્યારે એનો નિસ્તાર કેમ થાય એ વાત ઉદ્ધવજીએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્‌ને પૂછી ત્યારે એના ઉત્તરમાં ભગવાને સંક્ષેપથી કર્મકાંડ કહ્યો, યોગરૂપ સાધન પણ કહ્યું. એ પણ જ્ઞાનની જેમ ભકતમાં અંગરૂપે રહે છે. એ દૂરથી સાધનરૂપ છે. એમ સત્તાવીસ અધ્યાયનો વિચાર થયો.

હવે અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયનો વિચાર કરે છે. એમાં માયાવાદને કહે છે. ભક્તિ અર્થે બ્રહ્મવાદને પણ કહે છે, પછી **''નિઃસંગો વિચરેત્ ઇહ''** એને માટે ઉદ્ધવજીને માયાવાદ અને બ્રહ્મવાદ પણ કહ્યો. **''યાવદ્દેહેન્દ્રિયપ્રાણ''** ત્યાંથી લઈને **''દ્વયં પંડિતમાનિનામ્''** સુધીમાં એ બધું આવી ગયું. **''યોગિનો-પક્વયોગસ્ય''** ઇત્યાદિનો અર્થ બતાવી **''તત્પરં પુરુષખ્યાતેર્ ગુણવૈતૃણ્યમ્''** ઇત્યાદિ પાતાઞ્જલયોગસૂત્રથી કહેલું વૈરાગ્ય તો ભેદવાદીઓને પણ ઈષ્ટ છે. એને છોડી અહીં માયાવાદ કેમ કહ્યો? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જીવવિષયક વૈરાગ્ય પણ અહીં જરૂરનો છે. **''પ્રકૃતિઃ પુરુષશ્ચેતિ, અવિદ્યમાનોપ્ય-વભાસતે''** ઇત્યાદિ વાક્યોથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે ત્યારે ભગવાન્‌નું તાત્પર્ય માયાવાદમાં છે એમ કહો. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે **''જ્ઞાનં વિવેકો નિગમઃ''** ઇત્યાદિમાં **''યથા હિરણ્યં સુકૃતં''** ઇત્યાદિથી કાર્યમાત્રને બ્રહ્મપણું કહ્યું છે એનો વિરોધ આવે માટે દ્વૈતપ્રતિપન્નને માયિક કહ્યું. પણ ઐચ્છિકભેદને માયિક કહ્યો નથી તેથી ભગવત્ તાત્પર્ય બ્રહ્મવાદમાં છે, માયાવાદમાં નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે ઓગણત્રીસમા અધ્યાયનો વિચાર કરે છે. એમાં અનુકલ્પ કહ્યા છે તેથી એ અધ્યાય પણ ભક્તિશેષ છે. આના આરમ્ભમાં **''વિદ્ધિ માયામનોમયમ્''** વળી **''એષ તેઽભિહિતઃ કૃત્સ્નો બ્રહ્મવાદસ્ય સંગ્રહઃ''** તેથી આનું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં હોવાનું જણાય છે. તેથી પ્રકરણી જ્ઞાન છે. ભક્તિ તો **''યદ્યનીશો ધારયિતું''** ઇત્યાદિથી અનુકલ્પ તરીકે કહી છે! એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અન્ય લિંગોથી સર્વનું ભક્તિમાં તાત્પર્ય છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં **''અથૈતત્પરમં ગુહ્યં''** એથી 'પરમગુહ્ય' અને 'સુગોપ્યતા' કહીને બારમા અધ્યાયમાં

ભક્તિનો બોધ કર્યો. **''મત્કામા રમણં જારમ્''** ઈત્યાદિથી જ્ઞાનના અભાવમાં કેવળ ભાવથી પણ સ્વપ્રાપ્તિ બતાવી છે. એમાં પણ **''શતસહસ્રશઃ''** તે કાકતાલીય નહિ પણ જ્ઞાન વગર પણ અનેકને કેવળ ભાવ અને સત્સંગમાત્ર થી ભગવત્પ્રાપ્તિ થવાનો માર્ગ મોટો છે એમ કહ્યું. અધ્યાય તેરમામાં નાનાત્વ ભ્રમનિવર્તક જ્ઞાન કહીને **''ભજત માખિલસંશયાધિમ્''** ઈત્યાદિથી ભગવાને ભકિતનો બોધ કર્યો છે. ઓગણીસમા અધ્યાયમાં **''જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નો ભજ માં ભકિતભાવતઃ''** ઈત્યાદિમાં પણ ભજન કહ્યું છે. આગળ પણ શ્રદ્ધા, વૈરાગ્ય વગેરે કહી પરમ કારણતામાં **''શ્રદ્ધામૃતકથાયામ્''** વગેરે કહી **''મયિ સઞ્જાયતે ભકિતઃ''** ઈત્યાદિથી એ જ વાત કહેવામાં આવી છે. ચૌદમા અધ્યાયમાં ભક્તિનું બળ અને એનું ફળ કહ્યું. સાંગ ધર્મ અને વિદ્યાને એ ભક્તિનાં અંગ કહ્યાં તેથી એ બધાં ભકિતથી ન્યૂન છે એમ કહી સોળમા અધ્યાયમાં ભકિતયુકત બુદ્ધિને તથા સત્તરમા અને અઢારમા અધ્યાયમાં ભક્તિને માટે ધર્મને કહી આગળના અધ્યાયોને ભક્તિશેષ કહ્યા. તેથી સર્વત્ર આ સ્કન્ધમાં ભક્તિ જ પ્રધાન છે. ઉપક્રમમાં જ્ઞાન કહ્યું તે તો મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં જીવાત્માની પેઠે સૌલાભ્યાર્થ. ઉપસંહારમાં બ્રહ્મવાદ કહ્યો તે પણ પરમ્પરાથી ભક્તિના અંગરૂપ છે એમ બતાવવામાટે છે. **''યદ્યનીશો ધારયિતું''** ઈત્યાદિ અનુક્રમ તો ઉપાસના શેષભૂતના ભક્તિના સાધનભૂત સિદ્ધ થાય છે. **''અથૈતત્પરમં ગુહ્યમ્''** એમ ભેદથી કહ્યું એ તો અહીં વિવાદાસ્પદ નથી. **''મત્કામા રમણં જારમસ્વરૂપ''** વગેરેમાં અજ્ઞાન કહ્યું તે તો અન્તર્ગૃહગતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે એમ **'તમેવ'** ઈત્યાદિ શુકોક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. રાસસ્થાને તો કુરુક્ષેત્રમાં જ્ઞાનોપદેશ કર્યો છે. તે જ્ઞાનનું પણ ભક્તિમાં પર્યવસાન છે, જ્ઞાન ભક્તિ સમુચ્ચયમાં નહિ. એમ હોત તો **'રમણં'** પદનો ઉલ્લેખ ન કરત. **''રામેણ સાર્ધં''** ઈત્યાદિમાં રાસસ્થ આલિંગનનો પણ વિરોધ આવે. **''કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવઃ ખગા મૃગાઃ''** ઈત્યાદિનો પણ વિરોધ આવે. જ્ઞાનનો ઉપદેશ તો **''જ્ઞાત્વા પાને મહાન્ રસ''** ઈત્યાદિ ન્યાયથી **''સ્રક્ચન્દનાદિવત્''** ઉપકરણાર્થ છે, ફલાર્થ નથી. **''યોગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તાઃ''** એમાં ત્રણ માર્ગો ફલાર્થ કહ્યા એનું શું? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અધિકારીના ભેદથી માર્ગભેદો કહ્યા છે. એ જ માર્ગો કહેવાનું તાત્પર્ય છે. એમાં મુખ્ય ભક્તિ કહી નથી એ જ વાત **''જાતશ્રદ્ધો મત્કથાસુ''** ઈત્યાદિથી આરમ્ભીને **''કથંચિદ્યદિ વાઞ્છતિ''** એથી ફલાન્તર કહીને **''ન મય્યેકાન્તભક્તાનામ્''** ઈત્યાદિ શ્લોકથી અધિકારીનું સ્વરૂપ બતાવીને મુખ્ય ભક્તિ પ્રકરણો છે એમ સિદ્ધ કર્યુ છે.

એમ જીવપ્રકરણને સમાપ્ત કરીને હવે ઈશ પ્રકરણના બે અધ્યાયનો વિચાર કરે છે.

અહન્તા-મમતા છોડવામાટે આ પ્રકાર છે. તેથી નિત્ય શુદ્ધ-બુદ્ધ મુકતને મુક્તિ સમ્ભવે નહિ એ શંકાને અહીં અવકાશ નથી. એકાદશ અધ્યાયમાં **''બદ્ધો મુક્ત ઈતિ વ્યાખ્યા ગુણતઃ''** ઈત્યાદિથી જીવને બન્ધ માયાથી કહ્યો. કેમકે એ અહંકારથી થાય છે. એ ભ્રાન્તિજન્ય છે. વાસ્તવ બન્ધ જીવને પણ નથી. માયાની નિવૃત્તિ વિના જીવને બન્ધ દૂર થતો નથી. એને દૂર કરવામાટે ભક્તિ, જ્ઞાન, ઉપાસના વગેરે કહ્યાં છે. ભગવાન્‌ને તો માયા પોતાની શક્તિરૂપ હોવાથી એ બાધ કરતી નથી. તેથી તેને તત્કૃત ગુણબન્ધન સમ્ભવતું નથી પણ એને તો ઐચ્છિક છે; એ જ સ્પષ્ટ કરે છે. બ્રહ્મવાદમાં સર્વાત્મા ભગવાન્ છે એમ પ્રભુએ અનેક સ્થળ કહ્યું છે. મમત્વ તો દેખાવ માત્ર છે. એ બન્નેનો નાશ પણ અભિનય માત્રમાં જ સમજવાનો છે. અહં ભાવના ક્ષયનો અભિનય કરવામાં આવ્યો છે. **''અહં બ્રહ્માસ્મિ, અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ, અહં યોગસ્ય સાંખ્યસ્ય''** ઈત્યાદિમાં 'અહં'શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે તે **'આત્મવિષયક'** છે તેથી નટની જેમ કપટમાનુષવેશનો દેવોની પ્રાર્થનાથી ભગવાને ત્યાગ કર્યો છે. માનુષવેશમાં પણ પ્રાર્થના કારણરૂપ હતી. તેને દેવોના કહેવાથી ભગવાને છોડી. મમતાક્ષયમાં શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મરૂપ છે. યાદવો તેમને સ્વતુલ્ય માને છે. તે બ્રહ્મ યાદવોથી જુદું થાય ત્યારે મમતાનો ક્ષય થાય એ ભાવ ભગવાન્ એને છોડે ત્યારે નિવૃત્ત થાય. શરીરને સ્વીકારવામાં અને છોડવામાં દેવોની પ્રાર્થના કારણરૂપ છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણોનો શાપ કહ્યો. તેને દુરત્યય કહ્યો તેથી ભગવાન્‌ની તિરોધાનની ઈચ્છા હતી એમ જણાય છે. નહિ તો શાપનો પ્રતિકાર કરવાને પ્રભુ સમર્થ હતા. શંખોદ્ધારમાં સ્ત્રીઓને મોકલી યાદવોને પ્રભાસ લઈ ગયા તેથી દેશની ગૌણતા કહી છે. કાળ આવે તો સ્ત્રી બાળકનો સંહાર કરે એમ ન થવા માટે એમને અન્યત્ર પહોંચાડ્યાં છે. તેમની દ્વારકામાં મુક્તિ થાય એ પણ ભગવાન્‌ને ઈષ્ટ ન હતું તેથી પણ બીજે મોકલ્યાં છે. તેથી એ બધાં ભગવાન્‌ની પાસે જ પહોંચશે એ જ ભગવાન્‌ને ઈષ્ટ હોવું જોઈએ. સરસ્વતી પણ બ્રહ્મરૂપ છે તેમાં મુક્તિ ન થાય એમ ન કહેવાય. **''વિમુક્તઃ કિલ્બિષાત્ સદ્યઃ''** ઈત્યાદિ વાકયોથી ત્યાં પણ પાપક્ષય તો કહ્યો છે. **''ક્ષત્રિયાણામયં ધર્મઃ'', ''ભ્રાતાપિ ભ્રાતરં હન્યાત્'', ''ધર્મ્યાદ્ધિ યુદ્ધાત્ શ્રેયોન્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે'', ''દ્વૌ સમ્મતાવિહ મૃત્યુ દૂરાપૌ''** ઈત્યાદિ વાક્યથી યુદ્ધ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે તેના વડે મુક્તિ કહી છે. યુદ્ધ મુક્તિસાધન છે તેથી અહીં ભગવાને વૈરાગ્ય ગુણ પ્રકટ કર્યો છે. તેથી સર્વ સમ્બન્ધ છોડી મુક્તિપ્રતિબન્ધક પાપનો ત્યાગ કરાવી એને ભગવાને વૈરાગ્ય કરાવ્યું છે. જો ભગવાન્‌ને મુક્તિ આપવી હોય તો એમને શાપ આપનાર મુનિઓને **'ભગવન્મતકોવિદા'** એવું વિશેષણ આપ્યું છે. એ ભગવાન્‌ના અભિપ્રાયને જાણનાર હતા તેથી એમની ઈચ્છા પ્રમાણે મુનિઓ શાપ

આપ્યો છે. એમને કાયક્લેશ ન કરાવ્યો પણ ધર્મરૂપ યુદ્ધ કરાવ્યું. એમાં આસુરોને મોહ પણ કરાવ્યો. તેથી ષષ્ઠ સ્કન્ધના નિબન્ધની અન્તમાં **''સર્વા લીલા પુષ્ટિમધ્યે પ્રવિશન્તીતિ મે મતિઃ''** એમ શ્રીઆચાર્યચરણનું કથન છે તે અહીં સાર્થક થાય છે. એમાં પણ પ્રભુનો યાદવો ઉપર અનુગ્રહ થયો છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં રામનો સત્ત્વદેહ છે એમ કહ્યું છે તેથી અહીં જે દેહ છોડ્યો છે તે સત્ત્વદેહ નહીં પણ લૌકિક દેહ છે એમ સમજવું. જરા તો અભિમાની દેવ શિકારીરૂપે આવ્યો એ એના કાર્યથી જણાય છે. શાપ બ્રહ્મરૂપ છે, આધિભૌતિક અક્ષયરૂપ છે એણે શિકારીને ભગવાન્ સાથે જોડી દીધો. શેષલોહનું શિકારીએ બાણનું ફલ કર્યું હતું તે ભગવાન્‌ના ચરણમાં વાગ્યું તે પૂર્ણ બ્રહ્મમાં પહોંચ્યું ત્યારે આધિભૌતિક હરિણ જેવું શિકારીને લાગ્યું. વેદમાં કાળાં મૃગચર્મને બ્રહ્મરૂપે કહ્યું છે તેથી બહાર હતું તે ભગવાને આ લીલાથી પોતાના સ્વરૂપમાં લીધું ત્યારે દેવોએ ભ્રમથી જાણ્યું કે ભગવાન્ સ્વધામ પધારે છે. ''આ ભગવાન્ સગુણ છે એમને આપણે ઘેર લઈ જઈશું'' એવી બુદ્ધિથી વિમાનમાં બેસીને જોવા આવ્યા. એ પણ એમાં વિસ્મિત જ થયા. સારથિ દારુક જય-વિજયની પેઠે વૈકુંઠથી આવ્યો હતો. તે રથ લાવ્યો અને પોતે મુકત થઈ ગયો. બળદેવજીની પેઠે રુક્મિણીજી પણ સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય છે. એમ ભગવાન્‌નું નાટ્ય સમાપ્ત થયું.

અહીં 'નાશ'શબ્દ નૈયાયિકના ધ્વંસ જેવો નથી પણ કાર્યનો કારણમાં લયરૂપ છે, જેને પુરાણમાં 'પ્રતિસંચર' કહે છે. શ્રુતિમાં **'યત્પ્રયન્તી'** ઇત્યાદિથી પ્રતિયાન કહે છે તે સમજવો.

''યોગધારણયાગ્નેયા'' ઇત્યાદિનું તાત્પર્ય કહે છે. **''રવિમધ્યે સ્થિતઃ સોમઃ''** ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં **''તસ્ય મધ્યે વહ્નિશિખા અણીયોર્ધ્વ વ્યવસ્થિતા''** ઇત્યાદિ સન્દર્ભમાં **''નીલતોયદમધ્યસ્થા વિદ્યુલ્લેખેવ ભાસ્વરા''** કહી છે તેનું અહીં **''સૌદામિન્યા-યથાકાશે'' ઇત્યાદિથી સ્મરણ કરાવ્યું છે. એ અગ્નિમાં ભગવાન્ છુપાઈ ગયા. થોડીવાર પછી ''બિભ્રચ્ચતુર્ભુજં રૂપં''** ઇત્યાદિથી એમનું વર્ણન કરીને ઇચ્છા શરીરથી રહ્યાનું કહ્યું છે. ભગવાને એ સમયે નયનનિમીલન કર્યું તેથી બધાની જ્ઞાન શક્તિનો સંકોચ કર્યો છે. તેથી જેઓ હતા તેમને સ્વરૂપમાં સગુણતાનો ભ્રમ થયો. ત્યારે એમણે **''સલોકાન્ લોકપાલાન્નઃ પાહિ''** એમ પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને **''યાસ્યામિ ભવનં બ્રહ્મન્''** ઇત્યાદિ કહ્યું ત્યારે વિમાનથી પધારશે એમ દેવોએ જાણ્યું. ભગવાન્ તો ગુણાતીત છે; માયાને દૂર કરે ત્યારે દેખાય એને આચ્છાદન કરે ત્યારે ન દેખાય. એમને કયાંય આવવા-જવાનું હોય નહિ. **'યાસ્યામિ'** એમ કહ્યું એ તો બ્રહ્મરૂપ સરસ્વતી ઉપર રહ્યા એ કહ્યું છે. તેથી દેવો એ વાત ન સમજતાં આશ્ચર્યચકિત થયા છે.

સ્ત્રીઓમાં રુક્મિણીજી વગેરેનો દેહ સાત્ત્વિક છે. બીજાં રાજસ-તામસ દેહવાળાં છે. અષ્ટાવક્રના શાપવાળાં જુદાં છે. તેમના વાસનાદેહોને છોડાવ્યા અને બ્રાહ્મદેહો આપ્યા. એમ કરી ભગવાને એ નાટ્યને પૂરું કર્યું છે. એમ ચાર પ્રકરણથી નિબન્ધાનુસાર મુક્તિલીલા કહી.

૨. અગિયારમાં સ્કન્ધમાં એકત્રીસ અધ્યાયોથી બે પ્રકારની મુક્તિ કહેવામાં આવી છે. આ બે પ્રકારની મુક્તિ :

૧. સત્, ચિત્ અને આનન્દ અંશોમાંથી જે અંશો તિરોહિત થયેલા હોય તે પ્રગટ થતાં બ્રહ્મભાવ થાય છે એમ તત્ત્વદીપ નિબન્ધમાં કહેલું છે.

૨. શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ એટલે ‘સાયુજ્ય’.

તે પૈકી બ્રહ્મભાવ હરિના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાથી થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ ભગવાન્‌ની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી થાય છે.

અવિદ્યા પાંચ પ્રકારની છે. તેનો નાશ થતાં પહેલી મુક્તિ થાય અને પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન થાય ત્યારે બીજી મુક્તિ થાય. તેથી બે મુક્તિઓમાં અધ્યાયો તે પ્રમાણે છે. એટલે કે મુક્તિમાં પ્રતિબન્ધરૂપ હોય તેને રોકવાથી પણ મુક્તિ થાય છે એમ અધ્યાયની સંખ્યાના તાત્પર્યથી જણાવે છે.

પહેલા પ્રકારની મુક્તિ પાંચ અધ્યાયોથી અને બીજા પ્રકારની ચોવીસ (૬।૨૯) અધ્યાયોથી જણાવેલી છે (કારણ કે અવિદ્યાના પાંચ પર્વો છે અને પ્રકૃતિના ચોવીસ તત્ત્વો છે) સાત્ત્વિક જનક અને રાજસ ઉદ્ધવ જ તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનારા છે.

ઉદ્ધવજી રાજસ છે છતાં તે ઉત્તમ પ્રકારની મુક્તિના અધિકારી કેમ? જનક સાત્ત્વિક છે છતાં તેમની ઉત્તમ મુક્તિ કેમ નહિ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ફલની પ્રાપ્તિ તો પુષ્ટિ (ભગવાનના અનુગ્રહ) થી જ છે. એ અનુગ્રહ અધિક હોય તો ગુણો તો અકિંચિત્કર (પાંગળાં) છે એટલું જ નહિ પણ ઊલટાના તે તો ભગવાન્‌માં આસક્તિ દઢ કરાવી ફલ પ્રાપ્ત કરાવી દેનારા થાય છે. તેથી અધિકારી (ઉદ્ધવજી) હીન છે એમ માનવાનું કારણ નથી.

‘‘મુક્તિના બે પ્રકાર ભલે હોય તો પણ બાકીના બે અધ્યાયો (૩૦।૩૧)નું શું પ્રયોજન છે?’’ તેનું સમાધાન કરે છે કે મુક્તિ એટલે અન્યથારૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપમાં રહેવું. મુક્તિ બે પ્રકારની : ૧. જીવ અને ૨. બ્રહ્મના વિભાગથી છે. તેથી આ બીજી બ્રહ્મની બે પ્રકારની મુક્તિ જણાવવા આ બે અધ્યાયો કહેલા છે. ‘‘જે દેહથી ભૂમિનો ભાર હર્યો’’ ‘‘જેવાં મત્સ્ય વગેરે રૂપો છે’’ એ બે વાક્યો પ્રમાણે લીલામાં ઉપયોગી વ્યૂહ સાથેનું પોતાનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ ભગવાને દર્શાવેલ તેનો ત્યાગ કરી વ્રજનો ઉદ્ધાર કરનારું પોતાનું અપ્રાકૃત સ્વરૂપ ભગવાને

ધારણ કર્યું અને પોતાના અંશો (યાદવો) એ ગુણોનાં અભિમાનનો ત્યાગ કરી તેમને જીવની જેમ બીજા સાધનની જરૂર ન હોવાથી માત્ર ભગવાનની ઈચ્છાથી તેઓ અવતારયોગ્ય રૂપથી રહ્યા એમ બે પ્રકારની બ્રહ્મની મુક્તિ જણાવી એવો ભાવ છે.

આગળનો સ્કન્ધ પાછળના સ્કન્ધના કારણરૂપ હોવાથી મુક્તિ (અગિયારમો સ્કન્ધ), નિરોધ (દશમા સ્કન્ધ) નું પરિણામ છે. તેથી જેમનો નિરોધ થયો તેમની મુક્તિ થવી જ જોઈએ. તેથી દશમા સ્કન્ધમાં જણાવેલ તામસ ભકતોનો પણ મુક્તિમાં સમાવેશ થવો જોઈએ એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે તામસો અને રાજસો એક છે. એટલે કે તામસો અને રાજસોનો એક વિભાગમાં સમાવેશ થતો હોવાથી જીવની મુક્તિના પ્રકરણમાં વ્યાસજીએ તે બન્નેનો અધિકાર કહેલો છે. અંશો અને ભગવાન્ એમ બીજો વિભાગ પણ બે પ્રકારનો વિચારેલો છે. અર્થાત્ પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ અંશો યાદવોમાં રહેલ (તેમની અને ભગવાન્ ની મુક્તિ કહેવાની હોવાથી બે અધ્યાયો છે) તેથી પાંચ અધ્યાયોથી પહેલી અને ચોવીસ અધ્યાયોથી બીજી કહેવાય.

બ્રહ્મની મુક્તિમાં પણ બીજાં રૂપનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી તેમાં પણ તેટલા જ ઓગણત્રીસ અધ્યાયો જોઈએ, છતાં એક-એક જ કેમ? એ શંકાનું નિવારણ એ છે કે ઈશ્વરની મુકિતમાં તજવા યોગ્ય અંશ-અવિદ્યા તથા પ્રકૃતિનો સમ્બન્ધ નથી. માત્ર તેમની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ જ કહેવાની હોવાથી તે એક-એક અધ્યાયથી જ કહેલી છે. બન્ને મુક્તિમાં બબ્બે પેટા પ્રકરણ હોવાનું બીજું તાત્પર્ય એ છે કે ‘મારું’ અને ‘હું’ (મમતા અને અહન્તા) નો નાશ થાય તે માટે તે બે પ્રકારો કહેલ છે અને પાછળથી ભગવાને તે બેનો અભિનય કરેલો છે એમ કહેલું છે. આથી, ઈશ્વરને ‘મારું’ અને ‘હું’ એવી બુદ્ધિ ન હોવાથી તેમની મુક્તિમાં બે પેટા પ્રકરણ શા માટે? એ શંકાનું નિરાકરણ કર્યું અને તેથી પહેલા અધ્યાયમાં મુક્તિના બે બીજ (મૂલ) કહેલા છે.

૧. બ્રહ્મની મુક્તિ પોતાની ઈચ્છાથી અને ૨. જીવની મુક્તિ વૈરાગ્યથી થાય છે. ચાર પ્રકારની મુક્તિ હોવાનો વિચાર પણ તેમની (ભગવાનની અથવા ભકતોની) ઈચ્છાથી છે તેવી સ્થિતિ છે. શ્રીભાગવત ૩।૨૫।૩૬ માં કહ્યા પ્રમાણે ભકતોની એ મુક્તિની ઈચ્છા ન હોય તો પણ ભગવાન્ આપે છે, ત્યારે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરી તેઓ મુકત થાય છે. સેવાથી પૂર્ણ થયેલ ન હોય તેવા ભકતો પણ તેની ઈચ્છા કરી તે પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી પાંચ અધ્યાયોથી પહેલી અને ચોવીસ અધ્યાયોથી બીજી કહેવાય. ઈશ્વરની મુક્તિમાં તજવા યોગ્ય અંશ ન હોવાથી બીજી બે એક-એક અધ્યાયથી કહેલી છે.

શ્રીબાદરાયણિર્ ઉવાચ

કૃત્વા દૈત્યવધં કૃષ્ણઃ સરામો યદુભિર્વૃતઃ ।।
ભુવોઽવતારયદ્ ભારં જવિષ્ઠં જનયન્ કલિમ્ ।।૧।।

વ્યાસનન્દન શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે બલરામજી તથા બીજા યદુવંશીઓની સાથે મળી ઘણા દૈત્યોનો સંહાર કર્યો તથા પાંડવો અને કૌરવો માં પણ અત્યન્ત પ્રબલ કલહ ઉત્પન્ન કરી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી દીધો ।।૧।।

કૌરવોએ કપટપૂર્ણ જુગારથી, જાત-જાતનાં *અપમાનોથી તથા દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવા વગેરે અત્યાચારોથી પાંડવોને ખૂબ ક્રોધિત કરી દીધા હતા. તે જ પાંડવોને નિમિત્ત બનાવી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે બન્ને પક્ષોમાં એકત્ર થયેલા (અધમ)રાજાઓને મરાવી નાખ્યા અને આ પ્રમાણે પૃથ્વીનો ભાર હળવો કરી દીધો ।।૨।।

વિશેષ : ષણ્ઢતિલાઃ પાંડવા જાતાઃ। પાંડવો તો તેલ વગરના તલ છે એ તલમાં હવે તેલ નથી-નામર્દ, બાયલા, સમ્પત્તિ હીન થઈ ગયાં છે વગેરે વાચનિક અપરાધો કરવામાં આવેલા.

પૃથ્વીને ભાર કરનાર રાજાઓની સેનાઓને પોતાના ગુપ્ત હાથરૂપ યાદવોથી નષ્ટ કરાવીને ભગવાને વિચાર કર્યો કે મેં પૃથ્વીનો ભાર તો ઓછો કર્યો પણ જ્યાં સુધી કોઈથી સહન ન થાય તેવું યાદવોનું કુળ પૃથ્વી ઉપર છે ત્યાં સુધી પૃથ્વીનો ભાર ઉતર્યો છે એમ માનવાને હું તૈયાર નથી કેમકે એ યાદવકુળને કોઈ પહોંચી શકે તેવો નથી ।।૩।।

એ યાદવો મારા આશ્રિત હોવાથી એમનો કોઈ બીજો માણસ પરાભવ કરી શકે એમ નથી. તેમ એમનો વૈભવ બહુ મોટો છે. તેથી એમની સામે થવાની કોઈની હિમ્મત થઈ શકે એમ ન હોવાથી એમને માંહો-માંહે કલેશ કરાવું જેથી વાંસડા જેમ પરસ્પર ઘસાય ત્યારે એમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય અને એને લીધે જ બળી જાય તેમ યાદવોનું કરીને હું સ્વધામ જવાનો વિચાર કરું ।।૪।।

હે રાજન્! ભગવાન્ સર્વ શક્તિમાન અને સત્ય સંકલ્પ છે. પોતાના મનમાં આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી બ્રાહ્મણના શાપને બહાને પોતાના કુલનો ઉપસંહાર કર્યો* ।।૫।।

વિશેષ : બુદ્ધ્યાની જગ્યાએ **રાજન્** એવો પાઠ પણ છે. ત્યારે એ આશય છે કે હે રાજા! તને પણ બ્રાહ્મણના શાપનો પરચો મળી ચૂક્યો છે. તે ટાળી શકાય નહિ. શ્રીકૃષ્ણ વિભુઃ સર્વ શક્તિમાન છે. ઉદ્ધવજી, વજ્રનાભ વગેરેને વિપ્રશાપ લાગ્યો નહિ તેથી ભક્તિનો અપ્રતીમ પ્રતાપ તો સિદ્ધ થયો જ, બ્રાહ્મણોનું અભિમાન પણ રહેવા ન દીધું. 'સઞ્જહ્રે' એટલે

ઉપસંહાર કર્યો, પોતાની પાસે સ્વધામમાં લઈ લીધા, પ્રલય (નાશ) ન કર્યો એવો ભાવ છે. આગળ ૧।૭।૩૨ માં **સઞ્જહારાર્જુનો દ્વયમ્** વગેરેમાં પણ આવો પ્રયોગ થયેલ છે. અર્થ એ થાય કે કાર્યનો જ તિરોભાવ થયો, સ્વરૂપનો નહિ. 'ઉપસંહાર' અને 'પ્રલય' વચ્ચે આ જ તફાવત છે. શ્રીગુસાંઈજી વિરચિત **'વિદ્વન્મંડન'** ગ્રન્થમાં **'સઞ્જહ્રેઽસ્વકુલં વિભુઃ।** અસ્વકુલ-જે કુલ પોતાનું નહોતું એટલે કે માયિક હતું તેનો એ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરી માયિક કુલનો પ્રલય કર્યો અને પોતાના કુલને પોતાની પાસે લઈ ગયા તેવો અર્થ કરેલ છે. તે **''મન્માયારચિતામેતામ્''**ની સાથે વિરોધ ન આવે તે સ્વારસ્યથી કરેલ છે.

હે પરીક્ષિત! ભગવાનનું તે સ્વરૂપ ત્રિલોકીના સૌન્દર્યનું તિરસ્કાર કરનારું હતું. આપે પોતાની સૌન્દર્યમાધુરીથી બધાંના નેત્રો પોતાની તરફ આકર્ષિત કરી લીધાં હતાં. આપની વાણી, ઉપદેશ પરમ મધુર દિવ્યાતિદિવ્ય હતાં. તે દ્વારા આપે સ્મરણ કરનારાઓના ચિત્તને હરી લીધાં હતાં. આપના ચરણકમલ ત્રિલોક સુન્દર હતાં. જેણે આપના ચરણચિહ્નના પણ દર્શન કરી લીધાં તેની બર્હિમુખતા ચાલી ગઈ. આપે અનાયાસે જ પૃથ્વી ઉપર પોતાની કીર્તિનો વિસ્તાર કરી દીધો જેનું વર્ણન વ્યાસજી જેવા મહાકવિઓએ સુન્દર ભાષામાં કર્યું છે. તે એટલામાટે કે આપના સ્વધામ પધાર્યા પછી લોકો આપની આ કીર્તિનું ગાન, શ્રવણ અને સ્મરણ કરી આ અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારમય સંસારસાગરને સહેલાઈથી તરી જાય. ત્યારબાદ પરમ ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ધામમાં પધાર્યા ।।૬-૭।।

રાજાએ પૂછ્યુંઃ બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર, ઉદાર, કુલવૃદ્ધોની સેવા કરનાર અને શ્રીકૃષ્ણમાં નિરન્તર ચિત્તને સ્થાપન કરનાર યાદવોને બ્રાહ્મણનો શાપ કેમ થયો એ કહો ।।૮।।

હે જ્ઞાનભક્તિ સમ્પન્ન! એ શાપ કેવો અને એ થવાનું કારણ શું? વળી યાદવોના તો શરીર જ જુદાં હતાં, આત્મા તો એક જ (શ્રીકૃષ્ણમય) હતો તો તેઓમાં ફૂટ કેમ પડી તે આપ મને કહો ।।૯।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સમ્પૂર્ણ સુન્દર પદાર્થોનો સન્નિવેશ જેમાં છે તેવા શ્રીઅંગને ધારણ કર્યું હતું. (નેત્રો મૃગનયન, ખભો સિંહનો, ગતિ ગજની, ચરણોમાં કમલ, મુખમાં ચન્દ્ર અથવા કમલ વગેરે) પૃથ્વી ઉપર મંગળમય કલ્યાણકારી કર્મો કર્યાં એ પૂર્ણકામ પ્રભુએ દ્વારકામાં બિરાજી ક્રીડા કરતાં રહેતાં પોતાની ઉદાર કીર્તિની સ્થાપના કરી. અન્તમાં શ્રીહરિએ પોતાના કુલને સંકેલી

લેવાની ઈચ્છા કરી. કારણ કે હવે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાં આટલું જ કાર્ય બાકી હતું ।।૧૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એવા પરમ મંગલમય અને પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવી આપનારાં કર્મો કર્યાં કે જેમનું ગાન કરવાથી લોકોના તમામ કળિયુગના દોષ નષ્ટ થઈ જાય છે. હવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મહારાજ ઉગ્રસેનની રાજધાની દ્વારકાપુરી વસુદેવજીના ગૃહમાં યાદવોનો ઉપસંહાર કરવામાટે કાલરૂપથી જ નિવાસ કરી રહ્યા હતા. તે વખતે તેમના વિદાય કરી દેવાથી વિશ્વામિત્ર, અસિત, કણ્વ, દુર્વાસા, ભૃગુ, અંગિરા, કશ્યપ, વામદેવ, અત્રિ, વસિષ્ઠ અને નારદજી વગેરે મોટા-મોટા ઋષિઓ દ્વારકાની પાસે જ પિંડારક ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા હતા ।।૧૧-૧૨।।

યાદવોના પુત્રો ત્યાં રમતા હતા તે બધા મળી મુનિઓની પાસે ગયા અને એ અવિનયવાળા હતા છતાં વિનય બતાવતા હોય એવો દેખાવ કરી મુનિઓને પ્રણામ કરી પ્રશ્ન કર્યો ।।૧૩।।

એ બધાએ જામ્બુવતીના પુત્ર સામ્બને સ્ત્રીનો વેશ પહેરાવ્યો હતો. એને આગળ કરી મુનિઓ પાસે આવીને બોલ્યા : ''શ્યામનેત્રવાળી આ બાઈને ગર્ભ છે ।।૧૪।।

એટલું જ નહિ પણ પ્રસવની તૈયારી છે. એ આપને પૂછતાં શરમાય છે. એને પુત્રની ઈચ્છા છે તેથી અમોઘ દષ્ટિવાળા આપને અમારી મારફત પૂછાવે છે કે એને પુત્ર થશે કે પુત્રી એ આપ કહો'' ।।૧૫।।

હે રાજન્! એમ જ્યારે મુનિઓને બનાવ્યા (છેતર્યા) ત્યારે મુનિઓ ગુસ્સે થયા અને એના ઉત્તરમાં કોપ કરીને બોલ્યા કે ''હે મુર્ખો! તમારા કુળનો નાશ કરનાર મુસળને એ બાઈ જન્મ આપશે'' ।।૧૬।।

એવા શાપને સાંભળીને તેઓ બહુ જ ગભરાઈ ગયા. તેમણે સામ્બના પેટને કપડાંથી મોટું બનાવ્યું હતું. તે કપડાં ઝટપટ પેટ ઉપરથી ખસેડ્યાં ત્યાં તો એમાંથી લોઢાનું મુશળ નીકળ્યું. તેને બધાએ જોયું ।।૧૭।।

હવે તો તેમના પસ્તાવાનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ કહેવા લાગ્યા : ''આપણે ઘણા અભાગી છીએ. જુઓ, આપણે કેવો અનર્થ કરી બેઠા? હવે દુનિયા શું કહેશે?''. આમ તેઓ બહુ જ ગભરાઈ ગયા અને મુશળ લઈ પોતાના ઘેર ગયા ।।૧૮।।

તે વખતે તેમનાં મુખ કરમાઈ ગયાં હતાં અને ચહેરા ફિક્કા પડી ગયા હતા. તેઓએ રાજા ઉગ્રસેનની સભામાં સર્વ યાદવો સમક્ષ સમગ્ર ઘટના કહી સાંભળાવી

અને રાજાને મુશળ આપ્યું ।।૧૯।।

હે રાજન્! જ્યારે તે બધાએ બ્રાહ્મણોના શાપની વાત સાંભળી અને લોહ મુશળ જોયું ત્યારે દ્વારકાના બધા નાગરિકો વિસ્મિત અને ભયભીત થઈ ગયા કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે બાહ્મણોનો શાપ કદી ખોટો પડતો નથી ।।૨૦।।

યદુરાજ ઉગ્રસેને તે મુશળનો ભૂકો કરાવી નાખ્યો અને તે ભૂકો તથા લોહના વધેલા ટુકડાને સમુદ્રમાં ફેંકાવી દીધા. (આ બાબતમાં કોઈએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સલાહ લીધી નહિ; એવી જ આપની પ્રેરણા હતી) ।।૨૧।।

હે પરીક્ષિત! લોઢાના તે ટુકડાને એક માછલું ગળી ગયું અને ભૂકો મોજાંઓથી ધકેલાતો-ધકેલાતો સમુદ્રને કિનારે આવી પહોંચ્યો. થોડા દિવસોમાં તેમાંથી એરકા (નામનું ઘાસ) ઊગી આવ્યું ।।૨૨।।

મચ્છીમારોએ જાળમાં માછલાં પકડ્યાં. તેમાં એ લોઢાના ટુકડાને ગળનાર માછલું પણ પકડાઈ ગયું. એને ચીરતાં એના પેટમાંથી તે લોઢાનો ટુકડો નીકળ્યો. તેનું ‘જરા’ નામના શિકારીએ પોતાના બાણનું ફળું બનાવ્યું ।।૨૩।।

ભગવાન્ જ્ઞાતસર્વાર્થઃ ઈશ્વરોઽપિ તદન્યથા ।।
કર્તું નૈચ્છદ્ વિપ્રશાપં કાલરૂપ્યન્વમોદત ।।૨૪।।

ભગવાન્ તો કર્તુમ્ અકુર્તમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે. પોતે સર્વ વાતને જાણે છે કે મારા કુળને બ્રાહ્મણનો શાપ થયો છે. એને મટાડવા ધારે તો મટાડી શકે છતાં એમણે અનુમોદન આપ્યું પણ એ અત્યારે કાળરૂપ થયા છે તેથી એમને બચાવવાનો વિચાર ન કર્યો ।।૨૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધના (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બ્રહ્મભાવ પ્રકરણનો) ‘‘યાદવકુમારોને બ્રાહ્મણોએ આપેલો શાપ’’ નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

(ફંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના
(લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ)હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો
પાઠ કરવો. દક્ષિણા લઈને કથા કરનારના મનોભાવ ગટરના
પાણી જેવા ગંધારા જાણી તેનો સંગ છોડવો.

અધ્યાય ૨

વસુદેવજીના પૂછવાથી નારદજીએ નિમિરાજા અને યોગેશ્વર નો સંવાદ કહ્યો.

વિશેષ : વૈરાગ્ય થવાનું કારણ બ્રાહ્મણનો શાપ સારી રીતે પ્રાપ્ત થયો હોવાથી વૈરાગ્ય થવો જોઈએ. હૃદયમાં આસક્તિ હોવાની સમ્ભવતી હોવાથી અને અંદરની આસક્તિ બળવાન હોવાથી વૈરાગ્ય ફળતો નથી. મુક્તિ જેણે મેળવવી હોય તેને પહેલાં ગુરુ જોઈએ અને તેને શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ જરૂરી છે. ઉદ્ધવજીની મુક્તિની બાબતમાં ગુરુ હરિ છે. ભક્તિમાર્ગનો સેવક (ઉદ્ધવજી) ઉત્તમ અધિકારી છે. ભગવાનનાં વચનો શાસ્ત્ર છે. સેવકોમાં તો જે શાસ્ત્રના માર્ગે સેવકનો આશ્રય કરે તે જ અધિકારી છે.

‘‘વ્રજવાસીઓની પણ મુક્તિ થઈ છે. તેમનો ઉલ્લેખ અહીં નહિ કરતાં વસુદેવજી અને ઉદ્ધવજીનો જ ઉલ્લેખ કેમ છે?’’ એમ શંકા થાય તેનું સમાધાન કરે છે કે ‘‘ગોપીજનો, ગાયો, પક્ષીઓ અને પશુઓ ને માત્ર ભાવથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ છે’’ એ વાક્ય પ્રમાણે તેમનો તો નિરોધ જ તેમની મુક્તિમાં સમર્થ છે. તેથી તેઓ તો સૌથી મુખ્ય હોવાથી અહીં તેમનો નિર્દેશ નથી.

‘‘વસુદેવજીને તો સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ હાજરાહજૂર હતા છતાં ભગવાને પોતે ઉપદેશ નહિ કરતાં નારદજી દ્વારા શા માટે કરાવ્યો?’’ એવી શંકા થાય તેનું સમાધાન કરે છે કે વસુદેવજીની મુક્તિનું બીજ કૃપા-તો છે. પ્રપત્તિ વગેરે રૂપ જ્ઞાન અને કર્મ પણ તેમને સિદ્ધ થયાં છે પણ તેમના ઉપરનો અનુગ્રહ શુદ્ધપુષ્ટિ નહિ પણ મર્યાદા મિશ્રિત હોવાથી અને શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વસુદેવજી આચાર્યરહિત હોવાથી અર્થાત્ ભગવાને તેમના ગુરુ થવાનું સ્વીકારેલ ન હોવાથી વસુદેવજીને જ્ઞાન ફળ્યું નહિ. તેથી હવેની કથા તેમને ફલ પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાટે છે.

‘‘ભગવાને ઉદ્ધવજીને જ્ઞાનનો સંદેશો લઈને ગોપીજનો પાસે મોકલ્યા હતા ત્યારે જ્ઞાન આપેલું જ હતું. અહીં ફરીથી તેમને ઉપદેશ શા માટે?’’ તેનું સમાધાન કરે છે કે એ ઉપદેશ બીજા (ગોપીજનો) માટે હતો તેથી તેણે લૌકિક થઈ જઈ પ્રપત્તિનું જ પોષણ કર્યું. તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા સમર્થ ન હતો. તેથી ફરી સંવાદથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. શ્રુતિમાં તો કહ્યું છે કે જ્ઞાનથી જ મુક્તિ થાય છે. અહીં વસુદેવજી અને ઉદ્ધવજી ને તે પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલ છે. અકસ્માતથી પણ અગ્નિનો સ્પર્શ થાય તો પણ તે બાળ્યા વિના ન રહે એ નિયમ પ્રમાણે જ્ઞાનથી તેમની મુક્તિ થઈ જવી જોઈતી હતી.

‘‘વસુદેવજી આચાર્ય રહિત હતા અને ઉદ્ધવજીને જ્ઞાન ગોપીજનોમાટે આપેલું તેથી તેમની મુક્તિમાં પણ પ્રતિબન્ધ આવે?’’ તે શંકાનું સમાધાન કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણમાં મમતા સાથેનો વસુદેવજીનો બહુ જ દઢ નિરોધ હતો તેથી તે મમતાના નાશને માટે તથા ઉદ્ધવજીની અહન્તાના નાશને માટે આ કથા કહેવામાં આવી છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ગોવિન્દભુજગુપ્તાયાં દ્વારવત્યાં કુરૂદ્વહ ।।
અવાત્સીન્નારદોઽભીક્ષ્ણં કૃષ્ણોપાસનલાલસઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે કુરુ શ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત! દેવર્ષિ નારદજીના મનમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વારંવાર સેવા કરવાની તીવ્રલાલસા રહેતી હતી. તેથી તે શ્રીકૃષ્ણની ભુજાઓથી સુરક્ષિત દ્વારકામાં પુનઃ-પુનઃ આવી રહ્યા કરતા હતા* ।।૧।।

વિશેષ : શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવામાં દૈત્યો અને પાપો બે મોટાં વિઘ્નો છે. પાપ તો નારદજીમાં હતું જ નહિ પણ બહારના અને અંદરનાં દૈત્યો વિક્ષેપ કરનારા હતાં. આધ્યાત્મિક વગેરે દૈત્યો હૃદયમાં રહેતા હોવાથી ભગવાન્ પ્રગટ હોવા છતાં આપની સેવા કરી શકવાનું સમ્ભવતું નથી. (શ્રી.ભા.૬।૫।૪૩ મુજબ) આમ તો નારદજીને દક્ષનો શાપ હતો કે તમે એક ઠામ ઠરીને રહી શકશો નહિ. પણ દ્વારકામાં નાદજી ઠરીને રહેતા કારણ કે દ્વારકામાં શાપનો પ્રભાવ ચાલી શકતો નહિ. યાદવોએ પણ જો નારદજીની માફક ભગવત્સેવા કરી હોત તો શાપની અસર કાંઈ થાત નહિ. ભગવત્સેવા દેવો વગેરેને પણ દુર્લભ છે. બધાં અનિષ્ટોનો અન્ત લાવનારી છે. મુકત જીવોએ પણ ઈચ્છેલી છે અને મોક્ષ સમાન છે. બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરી ચુકેલા નારદજીને સેવા કરવાની કેમ ઈચ્છા થાય? ઈન્દ્રિયો સાર્થક કરવા માટે એ એનું સમાધાન છે.

હે રાજન્! જેની ઈન્દ્રિયો પોતાને વશ છે તેવો કયો માણસ બ્રહ્માજી વગેરે મોટા-મોટા દેવતાઓના પણ સેવ્ય ભગવાનના ચરણકમલોની દિવ્યગન્ધ, મધુર મકરન્દરસ અલૌકિક રૂપ માધુરી, સુકુમાર સ્પર્શ અને મંગલમય ધ્વનિનું સેવન કરવાની ચાહના ન કરે? કારણ કે તે બિચારો ચારે તરફથી મૃત્યુથી ઘેરાયેલો છે ।।૨।।

એ વસુદેવજીએ એક દિવસ નારદજી ઘેર પધારતાં એમનું પૂજન કર્યું અને સુખથી ઘરમાં પધરાવ્યા પછી એમને નમન કરીને વસુદેવજી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા ।।૩।।

વસુદેવજીએ કહ્યું : સંસારમાં માતા-પિતાનું આગમન પુત્રોને માટે અને ભગવન્માર્ગના પથિક સાધુ-સન્તોનું પધારવું સંસારમાં સપડાયેલા દીન-દુઃખીઓને માટે બહુ જ સુખકર અને મંગલમય હોય છે. પરન્તુ હે ભગવન્! આપ તો સ્વયં

ભગવન્મય ભગવત્સ્વરૂપ છો. આપનું હરવું-ફરવું તો સમસ્ત પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે જ હોય છે ।।૪।।

દેવોનું ચરિત્ર મનુષ્યના સુખને માટે તેમજ દુઃખને માટે પણ થાય છે. જેમ કે દેવ પ્રસન્ન થાય તો વૃષ્ટિ કરે. યોગ્ય વૃષ્ટિ થાય તો અન્ન આદિની ઉત્પત્તિ થતાં લોકો સુખી થાય. પણ અતિવૃષ્ટિ થાય તો એનાથી લોકો દુઃખી પણ થાય. તેથી દેવોના ચરિત્રમાં દુઃખ પણ હોવાથી એના કરતાં પણ ભકતનું ચરિત્ર કેવળ સુખ આપનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે કેમકે એ ભકત તમારા સરખા અને અચ્યુત ભગવાન્‌માં મન રાખનાર હોવાથી એના સંગીને પણ એ ભગવત્પર કરે છે તેથી એ દેવોથી શ્રેષ્ઠ છે ।।૫।।

વળી દેવોને મનુષ્ય જે ભાવથી ભજે છે, દેવો પણ એને એના કર્મ અનુસાર ફળ આપે છે કેમકે એ કર્મથી વધારે આપી શકતા નથી. જ્યારે ભગવદ્‌ભકત તો દીનની ઉપર પ્રીતિ રાખનાર હોવાથી એના કર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ એને ભગવદ્રૂપ ફળ આપે છે ।।૬।।

હે બ્રહ્મન્! આપ અમારે ત્યાં પધાર્યા તેથી જ અમે કૃતાર્થ થઈ ગયા, તો પણ અમે આપને ભગવદ્ધર્મોને કહેવામાટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જે ધર્મોને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવાથી જ મનુષ્ય ચારે તરફથી ભયરૂપ મૃત્યુથી બચી મુકત થઈ જાય છે ।।૭।।

મેં પણ પહેલાંના જન્મમાં એની માયામાં મોહિત થઈને મુક્તિ આપનાર ભગવાનને પ્રજાને માટે ભજ્યા હતા પણ મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, કારણ કે હું દેવોને પણ મોહ કરનારી ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈ ગયો હતો ।।૮।।

હે સુવ્રત! આશ્રિતના સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરી આપનારા નારદજી! હવે આપ અમને એવો ઉપદેશ કરો કે જેથી આ જ જન્મમાં વિચિત્ર વિપત્તિવાળા સર્વ તરફથી થતા ભયમાંથી અમે સહેલાઈથી અને અનાયાસે જ છૂટી જઈએ. (આ સંસાર એવો વિચિત્ર છે કે કોઈ દુઃખને દૂર કરવા એક ઉપાય અજમાવીએ તો તે ઉપાય જ વળી નવી આફત ઊભી કરે છે) ।।૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! બુદ્ધિમાન વસુદેવજીએ ભગવાનના સ્વરૂપ અને ગુણ વગેરેના શ્રવણના આશયથી જ આ પ્રશ્ન કર્યો હતો. દેવર્ષિ નારદજી પ્રશ્ન સાંભળી ભગવાનના અચિન્ત્ય અનન્ત કલ્યાણમય ગુણોના સ્મરણમાં તન્મય થઈ ગયા અને તેમણે પ્રેમ અને આનન્દપૂર્વક વસુદેવજીને કહ્યું : ।।૧૦।।

શ્રીનારદજીએ કહ્યું : હે ઉત્તમ ભકત વસુદેવજી! તમારો આ નિશ્ચય બહુ જ સુન્દર છે કારણ કે સમસ્ત વિશ્વમાં જેમનો પ્રભાવ છે તેવા ભગવદીયના ધર્મો સમ્બન્ધી પ્રશ્ન તમે પૂછયો છે ।।૧૧।।

હે વસુદેવજી! *ભગવદીયનો ધર્મ એક એવી ચીજ છે કે જે કાનથી સાંભળવાથી, વાણીથી ઉચ્ચાર કરવાથી, ચિત્તમાં સ્મરણ કરવાથી, હૃદયમાં સ્વીકાર કરવાથી કે તેનું પાલન કરનારને અનુમોદન આપવાથી જ મનુષ્ય એ જ ક્ષણે પવિત્ર બની જાય છે, પછી ભલેને તે સમગ્ર જગત કે દેવનો દ્રોહી હોય ।।૧૨।।

વિશેષ : સતઃ ભગવાનના ભકતનો એક ધર્મ પણ લોક-વેદના ઘાત કરનારા તેમની બિલકુલ દરકાર ન રાખનારા, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે પણ અધિકારી નહિ એવા ઘણાને માત્ર શ્રવણ કરવાથીજ તરતજ પવિત્ર કરી દે છે.

જેમનાં ગુણ, લીલા અને નામ વગેરેનું શ્રવણ અને કીર્તન પાપીઓને પણ પાવન કરનાર છે તે જ પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ મારા આરાધ્ય દેવ ભગવાન્ નારાયણનું આજે તમે મને સ્મરણ કરાવીને મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે ।।૧૩।।

હે વસુદેવજી! તમે મને જે પ્રશ્ન પૂછયો છે તે બાબતમાં સન્તપુરુષો, ઋષભના પુત્રો, નવ યોગેશ્વરો અને મહાત્મા વિદેહનો શુભ સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઈતિહાસ કહે છે* ।।૧૪।।

વિશેષ : 'વિદેહ' શબ્દ તેને દેહનું અભિમાન ન હતું તે અને 'મહાત્મા' શબ્દથી તેનું ચિત્ત ભગવાન્‌માં મસ્ત રહેતું તેમ સૂચવ્યું છે. વિદેહ તે જ 'નિમિ'. પણ આ નિમિ નવમા સ્કન્ધના ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં આવેલા નિમિથી જુદા છે. આ નિમિમાં લોચનમાં રહેનાર તરીકનો દોષ નથી.

તમે જાણો જ છો કે સ્વાયમ્ભુવ મનુના એક પ્રસિદ્ધ પુત્ર પ્રિયવ્રત હતા. પ્રિયવ્રતના આગ્નીધ્ર, આગ્નીધ્રના નાભિ અને નાભિના પુત્ર ઋષભ થયા ।।૧૫।।

શાસ્ત્રોએ એમને ભગવાન્ વાસુદેવના અંશ કહ્યા છે. મોક્ષધર્મનો ઉપદેશ કરવામાટે તેમણે અવતાર લીધો હતો. એમને સો પુત્રો હતા અને બધાજ વેદોના પારદર્શીવિદ્વાન હતા ।।૧૬।।

એ સો પુત્રોમાં સૌથી મોટા પુત્ર ભરતજી હતા. તે ભગવત્પરાયણ હતા; જેમના નામ ઉપરથી આ અજનાભ નામનો ખંડ 'ભરતખંડ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે ।।૧૭।।

એ ભરત રાજા પૃથ્વીને ભોગવીને પછી એને છોડીને વનમાં તપ કરવા ગયા, ભગવાનનું ભજન કરવા લાગ્યા અને ભગવાનના સ્વરૂપને ત્રણ જન્મે પ્રાપ્ત થયા ।।૧૮।।

ભગવાન્ ઋષભદેવજીના બાકીના નવાણુ પુત્રોમાંથી નવ પુત્રો તો આ ભારતવર્ષની ચારે બાજુ આવેલા નવ દ્વીપોના અધિપતિ થયા અને એકાસી પુત્રો કર્મકાંડના રચયિતા બ્રાહ્મણ થઈ ગયા ।।૧૯।।

બાકીના નવ મુનિઓ (નવધા ભક્તિરૂપ) મહાભાગ્યશાળી હતા. તેમણે આત્માવિદ્યાના સમ્પાદનમાટે ભારે પરિશ્રમ કર્યો હતો અને વાસ્તવમાં તેઓ તેમાં બહુ નિપુણ હતા. તેઓ મોટે ભાગે દિગમ્બર (નિર્વસ્ત્ર) રહેતા હતા અને અધિકારીઓને પરમાર્થ-વસ્તુનો ઉપદેશ કર્યા કરતા હતા. કવિ, હરિ, અન્તરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિર્હોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન એવાં એમનાં નામ હતાં ।।૨૦-૨૧।।

તેઓ આ કાર્ય-કારણ ભગવદ્રૂપ વિશ્વને પોતાના આત્માથી અભિન્ન હોવાનો અનુભવ કરતા-કરતા પૃથ્વી ઉપર સ્વચ્છન્દ વિચરણ કર્યા કરતા હતા ।।૨૨।।

તેમના માર્ગને ક્યાંય કોઈ રોકી શકતું નહોતું. જ્યાં જવા માગતા ત્યાં તેઓ યથેચ્છ ચાલ્યા જતા. દેવતા, સિદ્ધ, સાધ્ય, ગન્ધર્વ, યક્ષ, મનુષ્ય, કિન્નર અને નાગો ના લોકોમાં તથા મુનિ, ચારણ, ભૂતનાથ, વિદ્યાધર, બ્રાહ્મણ અને ગાયો ના સ્થાનોમાં તેઓ યથેચ્છ ફરતા હતા. હે વસુદેવજી! તેઓ બધા જીવનમુકત હતા ।।૨૩।।

વિદેહરાજ મહાત્મા નિમિ ઋષિઓદ્વારા એક મહાન યજ્ઞ કરાવી રહ્યા હતા. ઋષભદેવના મહારાણી જયન્તીના પૂર્વોક્ત આ નવ જ યોગેશ્વર પુત્રો એક દિવસ ભગવદિચ્છાથી ફરતા-ફરતા તેમના તે યજ્ઞમાં જઈ પહોંચ્યા ।।૨૪।।

હે વસુદેવજી! તે યોગેશ્વરો ભગવાનના પરમ પ્રેમી ભકતો તથા સૂર્યના જેવા તેજસ્વી હતા. તેમને જોઈને રાજા નિમિ, આહવનીય વગેરે મૂર્તિમાન અગ્નિ અને ઋત્વિજ વગેરે બ્રાહ્મણો બધા જ તેમનું સ્વાગત કરવા ઉભા થઈ ગયા ।।૨૫।।

વિદેહ રાજાએ, આ બધા નારાયણ પરાયણ ભકત છે એમ જાણી, યથાયોગ્ય આસન આદિથી તેમનો સત્કાર કરી પ્રસન્ન થઈને એમની પૂજા કરી ।।૨૬।।

બ્રહ્માજીના પુત્ર સનકાદિની જેમ પોતાના તેજથી પ્રકાશમાન એ યોગીઓને

જોઈને રાજાએ પ્રસન્ન થઈ વિનયથી નમસ્કાર કરી પ્રેમપૂર્વક પૂછયું ।।૨૭।।

રાજા જનકે કહ્યું : હે ભગવન્! હું એમ સમજું છું કે આપ મધુસૂદન ભગવાનના મુખ્ય પાર્ષદો જ છો કારણ કે ભગવાનના પાર્ષદો સંસારી પ્રાણીઓને પવિત્ર કરવામાટે ફર્યા કરતા હોય છે ।।૨૮।।

જીવોને માટે મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે. જો તે પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પણ પ્રતિક્ષણ મૃત્યુનો ભય સિર ઉપર સવાર થઈને રહેલો છે. કારણ કે ક્ષણભંગુર છે તેથી અસ્થિર મનુષ્ય જીવનમાં ભગવાનને પ્રિય અને ભગવાન્ ઉપર જ પ્રેમ રાખનારા ભકતોનાં દર્શન તો અતિ દુર્લભ છે. (મનુષ્યનો દુર્લભ દેહ મળે અને ભગવદ્ભકતનો સંગ ન મળે તો મનુષ્ય દેહ મળ્યો એ ન મળ્યા બરાબર છે અને દુઃખદાયક છે) ।।૨૯।।

તેથી હે નિષ્પાપ મુનિઓ! અમે આપને પૂછીએ છીએ કે પરમ કલ્યાણનું સ્વરૂપ શું અને તે કેમ પ્રાપ્ત થાય? આ સંસારમાં અડધી ક્ષણમાટે પણ ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ મનુષ્યોમાટે નિધિરૂપ છે ।।૩૦।।

વળી અમે સાંભળવાની યોગ્યતાવાળા હોઈએ તો આપ અમને ભગવાનના ધર્મો સંભળાવો કે જે ધર્મો સાંભળવાથી પ્રસન્ન થયેલ અજન્મા ભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપનું દાન કરે છે ।।૩૧।।

દેવર્ષિ નારદજી બોલ્યા : હે વસુદેવજી! રાજા નિમિએ એ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો ત્યારે (અધિકાર રહિતને પણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવી આપવા સમર્થ) તે ભગવત્પ્રેમી સન્તોએ સભાસદો અને ઋત્વિજો સાથે બેઠેલા તે નિમિ રાજાના પ્રશ્નનું સન્માન કરતાં પરમ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું ।।૩૨।।

કવિજી યોગેશ્વર બોલ્યા : હે રાજન્! (પોતાના સ્થાનથી કદી ચ્યુત ન થનાર તથા ભકતોના હૃદયમાંથી કયારેય દૂર ન થનાર તેમજ પોતાના ભકતોને પણ અચ્યુત બનાવી દેનાર) અચ્યુત ભગવાનનાં ચરણોની નિત્ય-નિરન્તર ઉપાસના જ આ સંસારમાં પરમ કલ્યાણ છે અને સર્વ ભયને નિવૃત્ત કરનાર છે એવો મારો નિશ્ચિત મત છે. (હું ભગવાનનો પાર્ષદ છું તેથી ભકતનો નિર્વાહ કરવારૂપી ભગવાનનો સ્વભાવ હું બરાબર જાણું છું તેથી ખાતરી આપું છું) દેહ, ઘર વગેરે તુચ્છ અને અસત્ પદાર્થોમાં અહન્તા અને મમતા થવાથી જે લોકોની બુદ્ધિમાં ઉદ્વેગ રહે છે તેમનો ભય પણ આ સેવા કરવાથી સદન્તર નિવૃત્ત થઈ જાય છે. કારણ કે ભકત સેવા કરવાની શરૂઆત કરે ત્યારથી જ ભગવાન્ તેની સાથે રહે છે. (સેવા કરવામાં ન આવે તો મહામોલો

મનુષ્યદેહ અને સત્સંગ પણ નિષ્ફલ છે) ।।૩૩।।

ભગવાને ભલા-ભોળા અજ્ઞાની પુરુષોને પણ સાક્ષાત્ પોતાની પ્રાપ્તિ સુગમતાથી થઈ જાય તે માટે ખરેખર જે ઉપાયો સ્વયં શ્રીમુખથી કહેલા છે તેમને જ તમે 'ભાગવત ધર્મો' સમજો* ।।૩૪।।

વિશેષ : ભગવાને ભગવદ્ગીતા (૯ા૨૭-૨૮) માં 'યત્કરોષિ' 'તું જે કરે' એ બે શ્લોકમાં એક પ્રકારના અને ''મન્મના ભવ'' (ભગવદ્ગીતા ૧૮-૬૫) ''મારામાં મન રાખનાર થા'' શ્લોકથી બીજા પ્રકારના ઉપાયો કહેલા છે તે બન્નેનું ફલ ભગવત્પ્રાપ્તિ છે.

(સર્વ માર્ગોથી ભગવાનના ધર્મો ઉત્તમ છે એમ કહેવા તેમને પ્રવાહ કે મર્યાદા વિઘ્ન કરતાં નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે ''યાનાસ્થાય નરો રાજન્ ન પ્રમાદ્યેત કર્હિચિત્, ધાવન્ નિમીલ્ય વા નેત્રે ન સ્ખલેન્ ન પતેદ્દિહ''.

હે રાજન્! આ ભાગવતધર્મોનું આચરણ કરવાથી મનુષ્ય કયારેય ભૂલ કરતો નથી તેમ જ આંખો મીચીને દોડે તો પણ તે ઠોકર ખાતો નથી તેમ જ પડી જતો નથી* ।।૩૫।।

વિશેષ : આસ્થાય-આસ્થિતિઃ એટલે કાયા, વાણી અને મનથી ભગવાનના દાસ થઈ જવું. **'ધાવન્'** એટલે ઈચ્છિત સ્થળે દોડતા જવું અથવા વચ્ચે-વચ્ચે ઉપદેશનું ઉલ્લંઘન કરવું. શાસ્ત્રો અને ગુરુ અથવા વેદ અને સ્મૃતિ નેત્રો છે. ''ઠોકર ખાવી'' એટલે લથડિયું ખાવું, 'પડવું' એટલે દેહને અન્તરાય થવો. ''ઈહ=અહીં, આમાં-એટલે સપાટ રેતીવાળી ભૂમિ જેવા ભગવાનના ધર્મોમાં''. ઉતાવળમાં સાધન છૂટી જાય અને શાસ્ત્રો અને ગુરુનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો પણ ફલ ન મળે એવું બનતું નથી તેમજ ફલપ્રાપ્તિમાં વિલમ્બ થતો નથી એવો અર્થ છે.

તે શરીર, વાણી, મન, ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, અહંકાર થી અનેક જન્મો અથવા એક જન્મની આદતોથી સ્વાભાવવશ જે-જે કરે તે બધું પરમપુરુષ ભગવાન્ નારાયણ માટે જ છે એવા ભાવથી આપને સમર્પણ કરી દે. (આત્મનિવેદન કર્યું ત્યારે બધું સમર્પણ કરેલું જ છે છતાં પડી ગયેલા સ્વભાવની આદતને લીધે ભગવાન્ અને આત્મનિવેદન વિસરાઈ ગયાં છે તેથી લૌકિક-કર્તા તરીકે કરે છે તેનું જ સમર્પણ છે એટલો ફરક છે) ।।૩૬।।

ઈશ્વરથી વિમુખ પુરુષને ભગવન્માયાથી પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થાય છે અને તેથી આ દેહ એ જ હું છું એવું મિથ્યા જ્ઞાન થાય છે. વળી ભોગમાં આસક્તિ થવાથી ભય થાય છે. આત્માથી ગુરુ અને દેવતા ના અભેદના અનુસન્ધાન પૂર્વક

ભગવાન્‌માં અનન્ય પરમ પ્રેમ કરવો જેથી માયા અને મોહનું નિવારણ થઈ જાય ।।૩૭।।

સ્વપન અને મનોરથ ની જેમ દ્વૈતપ્રપંચ પણ ન હોવા છતાં, વિચાર કરનારની બુદ્ધિથી ભાસે છે તેથી ડાહ્યા પુરુષે કર્મના સંકલ્પ અને વિકલ્પ કરનાર મનને વશ કરી લેવું. બસ એટલું કરવાથી જ તેને અભય પદ (ભગવાન્) ની પ્રાપ્તિ થઈ જશે ।।૩૮।।

આ સંસારમાં ભગવાનના જન્મની અને લીલાની ઘણી મંગલ કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે તે સાંભળતા રહેવું. તે ગુણો અને લીલાઓ યાદ કરાવનારાં ભગવાનનાં ઘણાં નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે. શરમ સંકોચ છોડી દઈ તેમનું ગાન કરતા રહેવું. આ પ્રમાણે કોઈ પણ વ્યક્તિ, વસ્તુ કે સ્થાન માં આસક્તિ રાખ્યા વિના વિચરણ કરતા રહેવું ।।૩૯।।

જે આવું વ્રત લઈ લે છે તેના હૃદયમાં પોતાના પરમ પ્રિયતમ પ્રભુનાં નામોનાં કીર્તનથી અનુરાગ-પ્રેમનો અંકૂર ફૂટે છે તેનું ચિત્ત દ્રવિત થઈ જાય છે. હવે તે સાધારણ લોકોની સ્થિતિથી, માન્યતાઓથી, ધારણાઓથી પર થઈ જાય છે અને દમ્ભથી નહિ પણ સ્વભાવથી જ જાણે કે મતવાલો થઈ જઈ કયારેક ખડખડાટ હસવા લાગે છે તો કયારેક ધ્રુસકે-ધ્રુસકે રોવા લાગે છે. કયારેક ઊંચા અવાજે પોકારી-પોકારી ભગવાનને બોલાવવા લાગે છે તો કયારેક મધુર સ્વરથી આપના ગુણોનું ગાન કરવા લાગે છે. વળી (પ્રભુ જાણે કે પ્રત્યક્ષ હોય તેમ) નૃત્ય પણ કરવા લાગે છે. (અંદરના ત્રણ ભાવો અને પાંચ ક્રિયાપદોથી કહેલાં પાંચ કાર્યોથી આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરી દે છે) ।।૪૦।।

હે રાજન્! આ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, ગ્રહ-નક્ષત્ર, પ્રાણી, દિશાઓ, વૃક્ષ-વનસ્પતિ, નદી, સમુદ્ર-બધાં ભગવાનનાં શરીર છે. બધાં રૂપોમાં સ્વયં ભગવાન્ પ્રગટ છે એમ સમજી તે જે કંઈ ઉત્પન્ન થયેલ છે તેને અનન્ય ભાવથી, ભગવદ્ભાવથી પ્રણામ કરે છે ।।૪૧।।

જેવી રીતે (સ્વાદિષ્ટ અને ઘૃતયુક્ત) ભોજન કરનારને દરેક કોળિયે તુષ્ટિ (તૃપ્તિ અથવા સુખ), પુષ્ટિ (જીવન શકિતનો સંચાર) અને ક્ષુધાનિવૃત્તિ-આ ત્રણેય એકી સાથે થતાં જાય છે તેવી જ રીતે જે મનુષ્ય ભગવાનને શરણે જઈ ભગવાનનું ભજન કરવા લાગે છે તેને ભજનના પ્રત્યેક ક્ષણે ભગવાનની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, પોતાના પ્રેમાસ્પદ પ્રભુના સ્વરૂપનો અનુભવ અને પ્રભુ સિવાય બીજી

વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય આ ત્રણેયની એકી સાથે પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ।।૪૨।।

હે રાજન્! આ પ્રમાણે પ્રતિપળે એકે-એક વૃત્તિદ્વારા ભગવાનનાં ચરણકમલોની જ જે ભક્તિ કરે છે તે ભકતને ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન અવશ્યમેવ થાય છે. પછી તે સાક્ષાત્ પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૪૩।।

રાજા નિમિએ પૂછ્યું : હે યોગેશ્વર! હવે આપ કૃપા કરીને ભગવદ્ભકતના લક્ષણોનું વર્ણન કરો. તેના ધર્મો શું છે, તેનો સ્વભાવ કેવો હોય છે, મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે તે કેવું આચરણ કરે છે, તે શું બોલે છે અને કયા લક્ષણોથી તે ભગવાનનો પ્રિય બને છે ।।૪૪।।

બીજા યોગેશ્વર હરિજી બોલ્યા : હે રાજન્! આત્મસ્વરૂપ ભગવાન્ સમસ્ત પ્રાણીઓમાં બિરાજે છે તથા સાથે-સાથે સમસ્ત પ્રાણી અને સમસ્ત પદાર્થ આત્મસ્વરૂપ ભગવાન્માં જ આધેય રૂપથી સ્થિત છે, અર્થાત્ વાસ્તવમાં ભગવત્સ્વરૂપ જ છે. આ પ્રકારનો જેનો અનુભવ છે, આવી જેની સિદ્ધ દષ્ટિ છે તેને ઉત્તમ ભકત સમજવો જોઈએ ।।૪૫।।

જે ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ, આપના ભકતોની મિત્રતા, દુઃખી અને અજ્ઞાનીઓ ઉપર કૃપા અને ભગવાનનો દ્વેષ કરનારની ઉપેક્ષા કરે છે તે મધ્યમ કોટિનો ભકત છે ।।૪૬।।

અને જે ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા તો શ્રદ્ધાથી કરે છે, પરન્તુ ભગવાનના ભકતો અથવા બીજા લોકોની વિશેષ સેવાશુશ્રૂષા કરતો નથી તે સાધારણ શ્રેણીનો ભકત છે ।।૪૭।।

જે શ્રોત્ર, નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયોદ્વારા શબ્દ, રૂપ વગેરે વિષયોને ગ્રહણ તો કરે છે પરન્તુ પોતાની ઈચ્છાથી પ્રતિકૂલ વિષયોનો દ્વેષ કરતો નથી અને અનુકૂલ વિષયો પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષિત થતો નથી તેની એવી દષ્ટિ રહેતી આવે છે કે આ બધી ભગવાનની માયા છે તે પુરુષ ઉત્તમ ભકત છે ।।૪૮।।

સંસારના ધર્મ, દેહના ધર્મ : જન્મ-મૃત્યુ, પ્રાણના ધર્મ : ભૂખ-તરસ, ઈન્દ્રિયના ધર્મ : શ્રમ-કષ્ટ, મનનો ધર્મ ભય અને બુદ્ધિનો ધર્મ તૃષ્ણા પ્રાપ્ત થતાં જ રહે છે. જે પુરુષ ભગવાનના સ્મરણમાં એટલો તન્મય રહે છે કે આ બધાં ફરી-ફરી થતાં રહેવા છતાં તેમનાથી મોહિત થતો નથી, તેમનાથી હારી જતો નથી તે પ્રધાન (પ્રાકૃત) ભકત છે. (ભક્તિમાર્ગ જ ઉત્તમ હોવાથી આમાં ઉત્તમ, મધ્યમ વગેરે પ્રકારો

નથી. તેથી ‘પ્રધાન’ એટલે ‘ઉત્તમ’ નહિ પણ ‘પ્રાકૃત’ એવો અર્થ કર્યો છે. હા, મર્યાદાપુષ્ટિના ભેદથી બે પ્રકારો છે અને તેથી ૪૮ માં શ્લોકમાં ‘ઉત્તમ’ શબ્દ વાપર્યો છે. આમ ૪૮મા શ્લોકમાં પુષ્ટિભક્તિ, ૪૯માં મર્યાદાભક્તિ અને ૫૦માં આશ્રય કહેલાં છે) ।।૪૯।।

જેના ચિત્તમાં કામના (જ ઉત્પન્ન) થતી નથી, (કામના ઉત્પન્ન થાય તો) કર્મ થતાં નથી અને કર્મો થાય તો વાસનાઓ હોતી નથી. અને જેને એક માત્ર વાસુદેવ ભગવાનનો જ આશ્રય છે તે ખરેખર ઉત્તમ ભકત છે ।।૫૦।।

જેને ઉત્તમ કુળમાં જન્મ થવાથી, તપસ્યા વગેર કર્મથી તથા વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિ થી આ શરીરમાં અહમ્ભાવ થતો નથી તે નિશ્ચય ભગવાનનો પ્રિય ભકત છે ।।૫૧।।

જેને દ્રવ્યો કે શરીર વિશે પોતાનું કે પારકું એવો ભેદ નથી અને આત્મા વિશે પારકો એવો ભેદ નથી; સમસ્ત પ્રાણીપદાર્થમાં સમસ્વરૂપ પરમાત્માને જાુએ છે, સમભાવ રાખે છે અને કોઈ પણ ઘટના કે સંકલ્પથી વિક્ષિપ્ત ન થતાં શાન્ત રહે છે તે ભગવાનનો ઉત્તમ ભકત છે ।।૫૨।।

હે રાજન્! મોટા-મોટા દેવતા અને ઋષિમુનિઓ પણ પોતાના અન્તઃકરણને ભગવન્મય બનાવવા માટે જેમને શોધતા રહે છે; ભગવાનનાં એવાં ચરણકમલોનું સ્મરણ અડધી ક્ષણ—અડધી પલમાટે પણ જે છોડતો નથી, નિરન્તર તે ચરણોના સાન્નિધ્ય અને સેવામાંજ સંલ્લગ્ન રહે છે તે ત્યાં સુધી કે કોઈ સ્વયં તેને ત્રણ લોકની રાજ્યલક્ષ્મી આપે તો પણ તે ભગવત્સ્મરણનો તાર તૂટવા દેતો નથી તે રાજ્યલક્ષ્મીની તરફ ધ્યાન જ આપતો નથી તે જ પુરુષ વાસ્તવમાં વૈષ્ણવોમાં અગ્રગણ્ય છે ।।૫૩।।

જેવી રીતે ચન્દ્રનો ઉદય થયા પછી સૂર્યનો તાપ લાગી શકતો નથી તેવી રીતે બ્રહ્માંડ ભેદીને ભગવાનના જે ચરણકમલે ગંગાજીનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો હતો તેવા અથાહ પરાક્રમશીલ પરમાત્માના ચરણકમલની શાખારૂપ નખમણિની ચન્દ્રિકાથી જેના તાપનો નાશ થઈ ચૂકયો છે તેના હૃદયમાં સાંસારિક કામનાઓના તાપનો સમ્ભવ જ કેમ હોઈ શકે? ।।૫૪।।

વિસૃજતિ હૃદયં ન યસ્ય સાક્ષાદ્ હરિરવશાભિહિતોઽપ્યઘૌઘનાશઃ ।।
પ્રણયરશનયા ધૃતાંઘ્રિપદ્મઃ સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉકતઃ ।।૫૫।।

વિવશતાથી આપત્તિ વખતે પણ જેના નામના ઉચ્ચાર માત્રથી સમ્પૂર્ણ પાપના પર્વતનો પણ નાશ કરનાર સ્વયં ભગવાન્ શ્રીહરિ જેના હૃદયને એક ક્ષણ પણ છોડતા નથી કારણ કે ભકતે પ્રેમરૂપી દોરડાથી પોતના હૃદયમાં આપનાં ચરણકમલોને બાંધી રાખ્યાં છે વાસ્તવમાં આવો પુરુષજ ભકતોમાં મુખ્ય છે ।।૫૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધના (પ્રથમ જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બ્રહ્મભાવ પ્રકરણનો) ''વસુદેવજીના પૂછવાથી નારદજીએ નિમિરાજા અને યોગેશ્વરનો સંવાદ કહ્યો''નામનો (ભગવદ્ભકતનાં લક્ષણોનું નિરૂપણવાળો) બીજા અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૩

માયા અને એને તરવાનો ઉપાય, ભગવત્સ્વરૂપ તથા કર્મનો પ્રશ્ન અને ઉત્તર

વિશેષ : ગયા અધ્યાયમાં જે કહેવાયું તેમાં અધિકાર ન હોય તેવાના અનુકલ્પ અને અધિકાર આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. તે ચાર છે. ૧. દુષ્ટ પ્રવાહના જ્ઞાન ૨. ધીરે-ધીરે સાધનોથી એ પ્રવાહને તરી જવાનું જ્ઞાન ૩. જ્ઞાનનો પરિચય અને ૪. કર્મના જ્ઞાનથી થશે. આ ચાર વિષયો ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે. બે પગવાળાને ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ચાર પગવાળા નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. ચાર પગવાળા ખીલે બાંધેલા સ્થિર છે. તે ખીલો બે પગવાળાઓએ દઢ કરેલો હોય છે. જેમ ભોગમાટે ચાર પગવાળા છે તેમ મોક્ષમાટે ચાર સનત્કુમારો છે. તેથી સનત્કુમાર અને નારદજીનો વૈદિક સંવાદ શ્રુતિ ગીતા (સનન્દને કહેલી સ્કન્ધ ૧૦-અધ્યાય ૮૭-શ્લોક ૧૪।૪૧) અને સનદ-સુજાતીયે ધુતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ આપેલ છે. બે પગવાળાઓના ખીલાને સ્થાને તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર આ નવ યોગેશ્વરો છે કારણ

કે તેઓ મતને સ્થિર કરનારા છે અને તેને સ્થિર કરાવનાર જનક છે. તેથી જનકે સ્થાપન કરેલા યોગેશ્વરો સ્થિર થઈ, ચારેય તેના મતને સ્થિર કરતાં આ જનકને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવશે એમ જણાવવા, ચાર રૂપવાળા ગણાય તે માટે તેટલા (ચાર) ઉત્તર આપે છે એવું કારણ છે.

પરસ્ય વિષ્ણોરીશસ્ય માયિનામપિ મોહિનીમ્ ।।
માયાં વેદિતુમિચ્છામો ભગવન્તો બ્રુવન્તુ નઃ ।।૧।।

રાજા નિમિએ પૂછયું : પ્રકૃતિથી પર અર્થાત્ જગતના કર્તા, મોક્ષ આપનાર વિષ્ણુ અને સર્વને વશ રાખનાર ઈશ્વરની માયા મોટા-મોટા માયાવીઓ (અધિકારીઓ) ને પણ મોહિત કરે છે તેને કોઈ જાણી શકતું નથી; તેથી અમને *માયાના સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છા છે તો આપ કૃપા કરીને તેનું સ્વરૂપ કહો ।।૧।।

વિશેષ : 'માયા'એ ભગવાન્‌ની અનેક શક્તિઓમાંની એક શક્તિ છે તેથી આ બાબતમાં કંઈ શંકાને અવકાશ નથી, કારણ કે વ્યાસજીની સમાધિમાં તેવું દર્શન થયેલ છે, પરન્તુ માયા શબ્દના પ્રયોગ સમ્બન્ધી વિચાર કરવામાં આવે છે. શ્રીભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૪માં **''દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયામારી આ દૈવી ત્રિગુણમયી માયાને તરવી મુશ્કેલ છે''** શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલું આ વાક્ય માયાના સ્વરૂપનું લક્ષણ જણાવે છે.

અધિષ્ઠાન સાથેના કાર્યનું ભાન થવું અથવા ન થવું એ નિશ્ચય કાર્યમાં જણાતું લક્ષણ છે. **''ઋતેર્થં યત્પ્રતીયેત''** માયાનાં બે કાર્યો છે. ૧. સુવર્ણના જેવું એટલે વિકાર રહિત છે. ૨.જલના જેવું એટલે પ્રતિબિમ્બ વગેરે ઉત્પન્ન કરનારું મોહરૂપ કાર્ય. આ વ્યવસ્થા પુરાણોની છે. વેદોમાં ક્યાંય સૃષ્ટિ રચવામાં માયાને કારણ (સાધન) તરીકે કહેલી નથી. ક્યાંક માયાની સાથે રહી કાર્ય અથવા સત્ (પદાર્થ) ને પણ છુપાવવાનું થાય છે. એટલે માયાનાં ત્રણ કાર્ય ૧.પ્રતિકૃતિનું નિર્માણ (અસલ કરતાં ચડિયાતું નકલી બનાવવું) ૨. છુપાવવું ૩. વિક્ષેપ (ગોટાળો ઊભો કરવો). કેટલેક સ્થળે 'માયા'ની સાથે 'માત્ર' શબ્દનો પ્રયોગ જોવા મળે છે, દા.ત. **''માયામાત્રં તુ કાત્સ્ન્યેં ન''** વ્યાસ સૂત્ર તથા **''માયામાત્રમિદં જ્ઞાત્વા''** ભાગ. સ્કન્ધ ૧૧ માં. ત્યાં માયાનું એક જ કાર્ય જણાવેલું છે. હરિનાં તો બન્ને કાર્યો છે. બીજા કાર્યમાં તો માયા કરણ (સાધન) છે. માત્ર બીજા કાર્યમાં કરણ હોવામાં કારકૃત્સ્નનો મત અનુકૂળ છે.

હે યોગેશ્વરો! હું મૃત્યુનો શિકાર એવો મનુષ્ય છું. સંસારના વિવિધ તાપો મને ઘણા વખતથી દઝાડી રહ્યા છે. આપ લોકો જે ભગવત્કથારૂપી અમૃતનું પાન કરાવી રહ્યા છો તે તે તાપોને મટાડવાનું એક માત્ર ઔષધ છે; તેથી હું આપની આ વાણી સાંભળી તૃપ્ત જ થતો નથી. આપ કૃપા કરીને આગળ કહો ।।૨।।

હવે ત્રીજા યોગેશ્વર અન્તરિક્ષજીએ કહ્યું : ભગવાન્‌ની માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. તેથી તેનાં કાર્યદ્વારા જ તેનું નિરૂપણ કરાય છે. આદિ પુરુષ પરમાત્મા જે શક્તિથી સમ્પૂર્ણ ભૂતોનું કારણ બને છે અને તેમના વિષય ભોગ તથા મોક્ષની સિદ્ધિને માટે અથવા પોતાના ઉપાસકોની ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિને માટે સ્વનિર્મિત પંચભૂતો દ્વારા જુદી-જુદી જાતના દેવ, મનુષ્ય વગેરે શરીરોનું સર્જન કરે છે તેને જ *'માયા' કહે છે ।।૩।।

વિશેષ : માયાના વિવિધ અર્થો : ૧. જાદુગીરી ૨. કપટ ૩. કૃપા ૪. બુદ્ધિ

આ પ્રમાણે પંચમહાભૂતોદ્વારા બનેલાં પ્રાણી શરીરોમાં તેમણે અન્તર્યામી રૂપથી પ્રવેશ કર્યો અને પોતાને પહેલાં એક અન્તઃકરણના રૂપમાં અને ત્યાર પછી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો-આ દસ રૂપોમાં વિભાજન કરી દીધું અને તેમના દ્વારા વિષયોનો ભોગ કરે છે ।।૪।।

પોતે પ્રકાશિત કરેલા વિષયોનો ગુણોથી ભોગ કરતા તે પ્રભુ આ સર્વ તરફ દેખાતા જગતને પોતે હોવાનું માનતા આમાં જ આસકત થાય છે. આ ભગવાનની માયા છે ।।૫।।

કર્મેન્દ્રિયોથી વાસના સહિત કર્મ કરતા અને જુદા-જુદા કર્મોનું સુખ તથા દુઃખરૂપ ફલ ગ્રહણ કરતા તે દેહધારીઓ આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. આ ભગવાનની માયા છે ।।૬।।

આવી રીતે દુઃખદાયી કર્મોના ફલ પ્રાપ્ત કરતો-કરતો પુરુષ મહાભૂતોનો પ્રલય થાય ત્યાં સુધી પરવશ થઈ જન્મ-મરણ પામ્યા કરે છે. આ ભગવાનની માયા છે ।।૭।।

જ્યારે પંચભૂતોના પ્રલયનો સમય આવે છે ત્યારે અનાદિ અને અનન્ત કાલ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય એવં ગુણરૂપ આ સમસ્ત વ્યકત સૃષ્ટિને અવ્યકતની તરફ તેના મૂલ કારણ તરફ ખેંચે છે. આ ભગવાનની માયા છે ।।૮।।

તે વખતે પૃથ્વી ઉપર સતત સો વર્ષ સુધી ભયંકર દુકાળ પડે છે. વરસાદ બિલકુલ થતો નતી; પ્રલયકાળની શક્તિથી સૂર્યનો તાપ બહુ જ વધી જાય છે. તથા તે ત્રણેય લોકને બાળવા લાગે છે. આ ભગવાન્‌ની માયા છે ।।૯।।

તે વખતે શેષનાગ-સંકર્ષણ-ના મોંમાંથી આગની પ્રંચડ જવાલાઓ નીકળે છે અને વાયુની પ્રેરણાથી તે જવાલાઓ પાતાલ લોકથી બાળી મૂકવાનું શરૂ કરે છે તથા

ત્યાંથી ઊંચે-ઊંચે ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે. આ ભગવાન્‌ની માયા છે ।।૧૦।।

ત્યાર પછી પ્રલય સમયના સાંવર્તક મેઘગણ હાથીની સૂંઢ જેવી ધારાઓથી સો વર્ષ સુધી વરસતો રહે છે. તેથી આ વિરાટ્ બ્રહ્માંડ (બળી ગયેલ છાણના પિંડાની જેમ) જલમાં ડૂબી જાય છે. આ ભગવાન્‌ની માયા છે ।।૧૧।।

હે રાજન્! તે વખતે બળતણ વિના જેવી રીતે આગ બુઝાઈ જાય છે તેવી જ રીતે વિરાટ્ પુરુષ બ્રહ્માજી પોતાના બ્રહ્માંડ-શરીરને છોડી દઈ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અવ્યકતમાં લીન થઈ જાય છે. એ ભગવાન્‌ની માયા છે ।।૧૨।।

વાયુ પૃથ્વીની ગન્ધ ખેંચી લે છે જેથી તે (પૃથ્વી) જલના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે અને તે જ વાયુ જલના રસને ખેંચી લે છે, ત્યારે તે જલ પોતાનું કારણ અગ્નિ બની જાય છે. આ ભગવાન્‌ની માયા છે ।।૧૩।।

જ્યારે અન્ધકાર અગ્નિનું રૂપ છીનવી લે છે ત્યારે તે અગ્નિ વાયુમાં લીન થઈ જાય છે અને જ્યારે અવકાશરૂપ આકાશ વાયુની સ્પર્શશક્તિ હરી લે છે ત્યારે તે આકાશમાં લીન થઈ જાય છે. આ ભગવાન્‌ની માયા છે ।।૧૪।।

હે રાજન્! ત્યાર પછી કાલરૂપ અવકાશ આકાશના શબ્દગુણને હરી લે છે જેથી તે તામસ અહંકારમાં લીન થઈ જાય છે. ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ રાજસ અહંકારમાં લીન થઈ જાય છે. મન સાત્ત્વિક અહંકારથી ઉત્પન્ન દેવતાઓની સાથે સાત્ત્વિક અહંકારમાં પ્રવેશ કરી દે છે અને પોતાનાં ત્રણ પ્રકારનાં કાર્યોની સાથે અહંકાર મહત્તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. પછી તેનાથી ઊલટા ક્રમથી સૃષ્ટિ થાય છે. આ ભગવાન્‌ની માયા છે ।।૧૫ ૧/૨।।

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારી ભગવાન્‌ની આ ત્રિગુણમયી *માયાનું અમે આપની પાસે વર્ણન કર્યું. હવે આપ બીજાું શું સાંભળવા ઈચ્છો છો? (માયાનું સ્વરૂપ તો નિરૂપણ થઈ શકે એવું છે જ નહિ; તેથી માયાનાં કાર્ય જણાવી તેનું નિરૂપણ કર્યું. આકૃતિ તેની સ્ત્રીરૂપ છે. સ્ત્રી આનન્દરૂપ છે. માયા સદા પોતાના ભોગમાટે અને દૈત્યોને મોહ કરવામાટે ઉપયોગી છે) ।।૧૬ ૧/૨।।

વિશેષ : માયા એક તો વ્યામોહ કરનારી છે; એક જગતના કારણરૂપ છે આ બે સેવ્ય નથી. દેવતારૂપ સાત્ત્વિક મોક્ષદાતા વાસુદેવજીની મોક્ષમાં ઉપયોગી સાધન સમ્પાદન કરવામાટે લક્ષ્મીજીએ ભગવદ્દ્વાર્યાના રૂપમાં માયારૂપ ધારણ કર્યું તે. તેનું નામ 'માયા' એટલા માટે છે કે **મયા સહ આગંતવ્યમ્ ઈતિ નિયોગકરણાત્ 'માયા' ઈત્યભિધાનમ્-(ભાગ.૨।૩।૩)**

રાજા નિમિએ પૂછ્યું : હે મહર્ષિજી! જે લોકોએ પોતાના મનને વશ નથી કર્યું તેમને માટે ભગવાન્‌ની આ માયા તરી જવી બહુ જ કઠિન છે, તો આપ કૃપા કરી એવો ઉપાય બતાવો કે જાડી બુદ્ધિવાળા (ભક્તિ અને જ્ઞાનરહિત બર્હિમુખ) જીવો પણ સહેલાઈથી તેને તરી જઈ શકે ।।૧૭।।

ચોથા યોગેશ્વર પ્રબુદ્ધજીએ કહ્યું : હે રાજન્! સ્ત્રી-પુરુષ સમ્બન્ધ વગેરે બંધનોમાં બંધાયેલા સંસારી મનુષ્યો સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિને માટે કર્મો કરતાં રહે છે. જે પુરુષ માયાને તરવા માગે છે તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે તેના કર્મોનું ફલ કેવી રીતે ઉલટું થતું જાય છે. તેને સુખને બદલે દુઃખ મળે છે અને દુઃખ દૂર થવાને બદલે દિવસે-દિવસે વધતું જ જાય છે ।।૧૮।।

એક ધનનો જ દાખલો લો. તેનાથી દિવસે-દિવસે દુઃખ વધે જ છે; તેને મેળવવું પણ મુશ્કેલ છે અને જો કોઈ રીતે મળી પણ જાય તો પણ આત્માને માટે તો તે મૃત્યુરૂપ જ છે. જે એની ઝંઝટમાં પડી જાય છે તે પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે. તે જ પ્રમાણે ઘર, પુત્ર, સ્વજન-સમ્બન્ધી, પશુધન વગેરે પણ અનિત્ય અને નાશવાન્ છે. કદાચ કોઈ તે મેળવી પણ લે તો તેમનાથી સુખ-શાન્તિ મળતાં નથી ।।૧૯।।

એ જ પ્રમાણે જે મનુષ્ય માયાને તરી જવા માગે છે તેણે સમજી લેવું જોઈએ કે મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થનાર લોક-પરલોક પણ એવી રીતે નાશવાન્ છે, કારણ કે આ લોકની વસ્તુઓની જેમ પરલોક પણ સીમિત ફલમાત્ર છે. ત્યાં પણ પૃથ્વી ઉપર નાના-નાના રાજાઓની જેમ જ સમાન સાથે સ્પર્ધા, વધારે ઐશ્વર્ય અને સુખવાળાઓપ્રત્યે ઈર્ષ્યા-દ્વેષની ભાવના અને ઓછા સુખ તથા ઐશ્વર્યવાળાઓ પ્રત્યે ઘૃણા રહે છે અને કર્મોનું ફલ પૂરું થતાં ત્યાંથી પતન થાય છે. તેનો પણ નાશ નિશ્ચિત છે. નાશના ભયમાંથી ત્યાં પણ છુટકારો હોતો નથી ।।૨૦।।

તેથી પરમ કલ્યાણના જે જિજ્ઞાસુ હોય તેમણે ગુરુને શરણે જવું જોઈએ. ગુરુદેવ એવા હોય કે જે શબ્દબ્રહ્મ(વેદો)ના પારદર્શીવિદ્વાન હોય જેથી તે બરાબર સમજાવી શકે અને સાથે-સાથે પરબ્રહ્મમાં પરિનિષ્ઠિત તત્ત્વજ્ઞાની પણ હોય જેથી પોતાના અનુભવદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ રહસ્યની વાતો સમજાવી શકે. તેનું ચિત્ત શાન્ત હોય, વ્યવહારના પ્રપંચમાં બહુ પ્રવૃત્ત નહોય ।।૨૧।।

જિજ્ઞાસુ ગુરુને જ પોતાના પરમ પ્રિયતમ આત્મા અને ઈષ્ટદેવ માને. તેમની નિષ્કપટ ભાવથી સેવા કરે અને તેમની પાસેથી ભાગવતધર્મ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરાવી

દેનાર ભક્તિભાવનાં સાધનોની ક્રિયાત્મક શિક્ષા ગ્રહણ કરે. આ જ સાધનોથી સર્વાત્મા અને ભકત ને પોતાના સ્વરૂપનું દાન દેનારા ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. ભકતના દુઃખની નિવૃત્તિ તો આનુષંગિક (ગૌણ) ફલ છે ।।૨૨।।

પહેલાં તો શરીર, સન્તાન વગેરેમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખે, પછી ભગવાન્ના ભકતો ઉપર પ્રેમ કરવાનું શીખે. ત્યારબાદ પ્રાણીઓ ઉપર યથા યોગ્ય દયા, મૈત્રી અને વિનય ની નિષ્કપટ ભાવથી શિક્ષા ગ્રહણ કરે ।।૨૩।।

(કર્મમાર્ગમાંનો પ્રવેશ કહે છે). ૧. માટી, જલ વગેરેથી બ્રાહ્ય શરીરની શુદ્ધિ, છલકપટ વગેરેના ત્યાગથી ભીતરની શુદ્ધિ, ૨. સંકટ સહન કરવારૂપી તપ, ૩. ટાઢ, તાપ વગેરે સહન કરવાં, ૪. મિથ્યા વાત-ચીતના ત્યાગરૂપી મૌન, ૫. વેદોનો અભ્યાસ, ૬. સરલતા (સત્ય પણ પ્રિય ભાષણ), ૭. કામ ઉપર વિજય, ૮. ક્રોધ ઉપર વિજય તથા ૯. શીત-ઉષ્ણ, પ્રિય-અપ્રિય, સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોમાં હર્ષ-વિષાદથી રહિત થવાનું શીખે* ।।૨૪।।

વિશેષ : પહેલાં ત્રણ (૧।૩) કાયાથી થતાં કર્મ, બીજાં ત્રણ (૪।૬) વાણીથી થતાં કર્મ અને ત્રીજાં ત્રણ (૭।૯) મનથી થતાં કર્મ છે.

(જ્ઞાનમાર્ગમાંનો પ્રવેશ કહે છે). સર્વત્ર અર્થાત્ સમસ્ત દેશ, કાલ અને વસ્તુઓમાં ચેતનરૂપથી આત્મા અને નિયન્તારૂપથી ઈશ્વર હોવાની દષ્ટિ એકાન્ત સેવન, ''આ જ મારું ઘર છે'' એવો ભાવ ન રાખવો, ગૃહસ્થ હોય તો થોડાં પવિત્ર વસ્ત્રો અને ત્યાગી હોય તો પવિત્ર ફાટ્યાં તૂટ્યાં ચીંથરાં પહેરવાં અને જે કંઈ મળે તેનાથી સન્તોષ રાખવો ।।૨૫।।

(ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય તે માટે સાધનો કહે છે). ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરાવી આપનારાં શાસ્ત્રો (વેદ, ગીતા, ભાગવત, વ્યાસસૂત્ર, નારદ ભક્તિસૂત્રો) માં શ્રદ્ધા રાખવી. બીજાં શાસ્ત્રોની નિન્દા ન કરવી. કાયા, વાણી અને મન ઉપર સંયમ રાખવો. સત્ય, શમ (ભગવાન્માં સ્થિર થયેલી બુદ્ધિ) અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહ આચરવાં ।।૨૬।।

(ભક્તિમાર્ગનાં મુખ્ય સાધનો કહે છે). અદ્ભુત કર્મ કરનારા શ્રીહરિનાં અને તેમનાં એવાં જ અદ્ભુત જન્મ, કર્મ અને ગુણો નું શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન કરવું. (ભગવાન્ ભક્તિથી પ્રેમથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભગવત્પ્રેમ પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાં શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન એ અચૂક સાધન છે તેથી) શરીરથી બીજી પણ જે કંઈ ચેષ્ટા થાય તે બધી શ્રવણ આદિની સિદ્ધિમાટે જ કરવી ।।૨૭।।

યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, સદાચારનું પાલન અને સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પ્રાણ તથા જે કંઈ પોતાને પ્રિય લાગતું હોય તે બધું જ ભગવાન્‌ના ચરણોમાં નિવેદન કરવું આપને સોંપી દેવાનું શીખે ।।૨૮।।

(આવી રીતે નિયમપૂર્વક આત્મનિવેદન કરી તાદૃશી ભગવદીયો સાથે રહીને ભગવત્સેવા કરવી એમ કહે છે). જે ભગવદીયોને સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો દૃઢ આશ્રય હોય-મારા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ જ છે, બીજું કોઈ નહિ એવી અડગ અનન્યતા હોય તેમના ઉપર પ્રેમ રાખવો અને ભગવાન્ તથા ઉત્તમ સદાચારી સન્ત પુરુષોની સેવા કરવી ।।૨૯।।

એકબીજાની સાથે વાતચીત ભગવાન્‌ના પરમ *પાવન યશ વિષે જ કરવી. આવા એક ભાવવાળા સાધકોએ એકત્રિત થઈ આપસમાં અન્તઃકરણની સાચી પ્રીતિ, પરસ્પર સન્તોષ અને પરસ્પરમાં આત્માનો આનન્દ માનતાં શીખવું।।૩૦।।

વિશેષ : ''ભગવાન્‌નો યશ જ પરમ પાવન-પવિત્ર કરનાર છે'' તે સ્નાન વગેરેમાંથી આસક્તિ દૂર કરવામાટે કહેલું છે. પરસ્પર શ્રવણ-કીર્તન થતાં જ પ્રીતિ અને સન્તોષ થાય છે. આ શ્રવણ કીર્તન છે તો સાધનરૂપ પણ આનન્દરૂપ હોવાથી ફલરૂપ પણ છે.

હે રાજન્! પાપના ઢગલાનો નાશ શ્રીકૃષ્ણ એક જ ક્ષણમાં કરી નાખે છે. બધા તેમનું જ સ્મરણ કરે અને એકબીજાને સ્મરણ કરાવે. આ પ્રમાણે સાધન ભક્તિ કરતાં-કરતાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉદય થઈ જાય છે અને તેમનાં શરીર પ્રેમની અધિકતાને લીધે પુલકિત થઈ જાય છે ।।૩૧।।

(આવી રીતે શરીરમાં ભક્તિરસ છલોછલ ભરાઈ જતાં ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય ત્યાં સુધીનું તેનું કાર્ય કહે છે). કયારેક-કયારેક તેઓ એવી ચિન્તા કરવા લાગે છે કે ''આજ સુધી ભગવાન્ ન મળ્યા, શું કરું? કયાં જાઉં? કોને પૂછું? મને આપની પ્રાપ્તિ કોણ કરાવશે?'' આ પ્રમાણે વિચાર કરતા-કરતા તેઓ રોવા લાગે છે. તો કયારેક સામે જ પ્રભુ બિરાજે છે એવી સ્ફૂર્તિ થતાં વિચારે છે કે ''ઓહો! હું વ્યર્થ રડું છું, પ્રભુ તો આ રહ્યા'' એમ વિચારી ખડખડાટ હસવા લાગે છે. કયારેક પ્રભુ પોતાને અધીન છે એવો અનુભવ થતાં આનન્દમગ્ન થઈ જાય છે તો ક્યારેક લોકાતીત ભાવમાં સ્થિત થઈ જઈ ભગવાન્‌ની સાથે વાત-ચીત કરવા લાગે છે. ક્યારેક જાણે કે ભગવાન્‌ને સંભળાવતા હોય તેમ આપના ગુણોનું ગાન કરવા લાગે છે તો ક્યારેક નાચી-નાચી આપને રીઝવવા લાગે છે.

ક્યારેક આપનાં દર્શન ન થતાં આપને આમ-તેમ શોધવા લાગે છે તો ક્યારેક-ક્યારેક આપની સાથે એક થઈ જઈ આપની સન્નિધિમાં સ્થિત થઈ જઈ પરમ શાન્તિનો અનુભવ કરી તેઓ ચુપ થઈ જાય છે ।।૩૨।।

હે રાજન્! આ પ્રમાણે જે ભાગવત ધર્મોનું શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે તેને તે ધર્મોદ્વારા પ્રેમભક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અને તે ભગવાન્ નારાયણને પરાયણ થઈ જઈ, જેના સકંજામાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ છે તે માયાને તે અનાયાસજ તરી જાય છે ।।૩૩।।

રાજા નિમિએ પૂછ્યું : હે મહર્ષિઓ! આપ લોકો પરમાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. તેથી મને જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું નનારાયણથ નામથી વર્ણન કરવામાં આવે છે તેની નિષ્ઠા (પરકાષ્ઠા, ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ) સમજાવો ।।૩૪।।

પાંચમા યોગેશ્વર *પિપ્પલાયનજી કહે છે : હે રાજન્! જે આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય નું નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ બન્નેય છે, બનવાવાળા પણ છે અને બનાવવાવાળા પણ છે પરન્તુ સ્વયં કારણ રહિત છે; જે સ્વપ્ન, જાગ્રત અને સુષુપ્તિ અવસ્થાઓમાં તેમના સાક્ષીના રૂપમાં વિદ્યમાન હોય છે અને જુદા જણાય છે. તે સિવાય સમાધિમાં પણ જે જેમના તેમ એકરસ રહે છે; જેમની સત્તાથી જ સત્તાવાન્ થઈ શરીર, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને અન્તઃકરણ પોતપોતાનાં કામ કરવા સમર્થ થાય છે તે જ પરમ સત્ય વસ્તુને આપ **‘નારાયણ’ સમજી લો** ।।૩૫।।

વિશેષ : ‘‘પિપ્પલ વૃક્ષ છે અયન-સ્થાન જેનું તે ‘પિપ્પલાયન’. વૃક્ષ (કાષ્ઠ)માં અગ્નિ રહેતો હોવાથી ‘પિપ્પલાયન’નો અર્થ અગ્નિ થતો હોવાથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાર અગ્નિરૂપ છે અને અગ્નિ વાણીના અધિપતિ છે.

જેવી રીતે ચિનગારીઓ અગ્નિને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી કે તેને દઝાડી શકતી નથી તેવી જ રીતે પરમતત્ત્વ (પરમાત્મા) સુધી મનની કે વાણીની ગતિ નથી; નેત્રો તેને જોઈ શકતાં નથી અને બુદ્ધિ તેને વિશે વિચાર કરી શકતી નથી; પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો તો તેની પાસે ફરકી પણ શકતાં નથી. **‘‘નેતિ-નેતિ’’** વગેરે શ્રુતિઓના શબ્દ પણ તે આ છે-એવી રીતે તેનું વર્ણન નથી કરતા, પરન્તુ તેનું જ્ઞાન કરાવનારાં જેટલાં સાધન છે તેનો નિષેધ કરી તાત્પર્યરૂપથી પોતાનું નિષેધનું મૂલ જણાવી દે છે,

કારણ કે નિષેધના આધારની, આત્માની સત્તા (અસ્તિત્વ) ન હોય તો નિષેધ કોણ કરી રહ્યું છે, નિષેધની વૃત્તિ શામાં છે-આ પ્રશ્નોનો કોઈ ઉત્તર જ ના રહે, નિષેધનો જ નિષેધ થઈ જાય, નિષેધની જ સિદ્ધિ ન થાય ।।૩૬।।

(હવે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે દેશ, કાલ અને સ્વરૂપની હદ વિનાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે). જ્યારે સૃષ્ટિ ન હતી ત્યારે માત્ર એક તેઓ જ હતા. સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામાટે તેને જ ત્રિગુણ (સત્ત્વ-રજ-તમ) મયી પ્રકૃતિ કહીને તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. પછી તેનું જ જ્ઞાનપ્રધાન હોવાથી મહત્તત્ત્વ, ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી સૂત્રાત્મા અને જીવની ઉપાધિ હોવાથી અહંકારના રૂપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વાસ્તવમાં જેટલી શક્તિઓ છે-પછી તે ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતૃ દેવતાઓના રૂપમાં હોય કે ઈન્દ્રિયોના વિષયોના રૂપમાં હોય કે વિષયોના પ્રકાશના રૂપમાં હોય-બધું બ્રહ્મજ છે, કારણ કે બ્રહ્મની શક્તિ અનન્ત છે. ક્યાં સુધી કહું? જે કંઈ ઉંચું છે, નીચું છે તે બન્નેને જે વશ રાખે છે તે બ્રહ્મજ છે ।।૩૭।।

તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ આત્મા કયારેય જન્મ લેતો કે મરતો નથી. તે વધતો કે ઘટતો નથી. જેટલા પણ પરિવર્તનશીલ પદાર્થ છે-પછી તે ક્રિયા, સંકલ્પ અને તેમના અભાવના રૂપમાં જ કેમ નથી હોતા-બધાની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સત્તાનો તે સાક્ષી છે, બધામાં છે. દેશ, કાલ અને વસ્તુ થી અપરિચ્છિન્ન છે, અવિનાશી છે. તે ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ) કરનાર અથવા ઉપલબ્ધિનો વિષય નથી. પ્રાણની જેમ માત્ર ઉપલબ્ધિરૂપ અને ઈન્દ્રિયોનાં બળથી વિચારેલા સત્ જેવો છે. (પ્રાણ તો એક જ છે પણ સ્થાન ભેદથી પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન-એમ તેનાં જુદાં-જુદાં નામ છે. કડાં, કુંડલ, બંગડી વગેરે નામ જુદાં-જુદાં હોવા છતાં તે સુવર્ણ જ છે તેવી જ રીતે જ્ઞાન એક હોવા છતાં ઈન્દ્રિયોના સહયોગથી તેમાં અનેકતાથી કલ્પના થઈ જાય છે. વાણી વગેરેથી બ્રહ્મમાં વિકારો જ પ્રતીત થાય છે પરન્તુ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી) ।।૩૮।।

જગતમાં ચાર પ્રકારના જીવ હોય છે. ૧. ઈંડું ફોડી બહાર નીકળનાર-પક્ષી, સર્પ વગેરે ૨. જન્મતી વખતે જરાયુ (ઓર) થી વીંટાયેલ-મનુષ્ય, પશુ વગેરે ૩. ધરતી ફાડી બહાર નીકળનાર વૃક્ષ, વનસ્પતિ વગેરે અને ૪. પસીનાથી ઉત્પન્ન થનાર-માંકડ, જૂ વગેરે. આ બધાં જીવ-શરીરોમાં પ્રાણશક્તિ જીવની પાછળ લાગી રહેલી હોય છે. શરીરો જુદાં-જુદાં હોવા છતાં પ્રાણ એક જ હોય છે. સુષુપ્તિ (ગાઢનિદ્રા)

અવસ્થામાં જ્યારે ઈન્દ્રિયો નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય છે, અહંકાર પણ સૂઈ જાય છે લીન થઈ જાય છે, અર્થાત્ લિંગ શરીર રહેતું નથી તે વખતે જો કૂટસ્થ (નિર્વિકાર સર્વ દોષરહિત) આત્મા પણ ન હોય તો એ વાતની પાછળથી સ્મૃતિ જ કેવી રીતે હોય કે હું સુખપૂર્વક સૂતો હતો? પાછળથી થતું આ સ્મરણ જ તે આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ છે. (દેહ અને આત્મા અલગ છે અને આત્માને દેહના ગુણોનો સમ્બન્ધ નથી) ।।૩૯।।

જ્યારે ભગવાન્ કમલનાભનાં ચરણકમલોને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી તીવ્ર ભક્તિ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ભક્તિ જ અગ્નિની જેમ ગુણ અને કર્મો થી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તના બધા મલને બાળી નાખે છે. જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે જેમ નેત્રો સ્વચ્છ થઈ જતાં સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેમ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. (તીવ્રભક્તિ-ઉત્કટપ્રેમ-થી હૃદય નિર્મલ બને છે) ।।૪૦।।

રાજા નિમિએ કહ્યું : હે યોગેશ્વરો! હવે આપ અમને કર્મયોગનો ઉપદેશ કરો કે જે દ્વારા મનુષ્ય શુદ્ધ થઈ જઈ જલદીમાં જલદી પરમ નૈષ્કર્મ્ય અર્થાત્ કર્તૃત્વ, કર્મ અને કર્મફલ ને નિવૃત્ત કરનારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ।।૪૧।।

મારા પિતા ઈક્ષ્વાકુની હાજરીમાં એકવાર આ જ પ્રશ્ન મેં બ્રહ્માજીના માનસપુત્રો સનકાદિ ઋષિઓને પૂછ્યો હતો, પરન્તુ તેઓ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમણે આપ્યો નહિ તેનું શું કારણ હતું? કૃપા કરી આપ મને તે બતાવો ।।૪૨।।

હવે છઠ્ઠા યોગેશ્વર આવિર્હોત્રજીએ[1] કહ્યું : હે રાજન્! કર્મ (શાસ્ત્રવિહિત), અકર્મ (નિષિદ્ધ) અને વિકર્મ (વિહિતનું ઉલ્લંઘન)[2] આ ત્રણેય એકમાત્ર વેદદ્વારા જાણી શકાય છે તેમની વ્યવસ્થા લૌકિક રીતે હોતી નથી. વેદ અપૌરુષેય-ઈશ્વરરૂપ છે. તેથી તેમના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. તેથી જ મોટા-મોટા વિદ્વાનો પણ તેમના અભિપ્રાયનો નિર્ણય કરવામાં ભૂલ કરી બેસે છે.(તેથીજ તમારી બાલ્યાવસ્થાનો વિચાર કરી તમને અનધિકારી સમજી સનકાદિ ઋષિઓએ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો ન હતો) ।।૪૩।।

વિશેષ : ૧.આવિર્હોત્ર-આવિઃ પ્રકટં હૂયતેસ્મિન્ ઈતિ હોત્રં યસ્મિન્ ઈતિ આવિર્હોત્રઃ એ પ્રમાણેની નિરુક્તિથી તેનો અર્થ-આમનામાં યજ્ઞો પ્રકટ થાય છે.

૨.**'કર્મ'** શાસ્ત્રોએ જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરી હોય તે. દા.ત. **''સત્યં બ્રૂયાત્''** દરેકે સત્ય બોલવું જોઈએ. **'અકર્મ'** જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યુ હોય. **દા.ત. વાત કરવી**

નહિ'' માં વૃથા વાતનો નિષેધ (મના) છે છતાં વૃથા વાત કરવી તે અકર્મ. 'વિકર્મ' જે કર્મો શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાં જોઈએ તે ન કરવાં. દા.ત.**''કૃષ્ણ સેવા સદા કાર્યા''** ''શ્રીકૃષ્ણની સેવા સદા કરવી જોઈએ'' એ શાસ્ત્રની આજ્ઞા. ''સેવા સદા ન કરવી'' એ વિકર્મ થયું.

આ વેદ *પરોક્ષવાદાત્મક છે. તે કર્મોની નિવૃત્તિમાટે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે છે; જેવી રીતે બાલકને મીઠાઈ વગેરેની લાલચ આપીને દવા ખવડાવવામાં આવે છે તેવીજરીતે અજ્ઞાની લોકોને સ્વર્ગાદિનું પ્રલોભન આપી શ્રેષ્ઠ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે ।।૪૪।।

વિશેષ : પરોક્ષવાદ-જેનો શબ્દાર્થ કંઈ હોય અને તાત્પર્યાર્થ કંઈ બીજો જ હોય તે.

જેનું અજ્ઞાન ગયું નથી, જેની ઈન્દ્રિયો વશમાં નથી તે જો મનમાની રીતે વેદોકત કર્મોનો ત્યાગ કરી દે તો તે વિહિત (જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી હોય તેવાં) કર્મોનું આચરણ ન કરવાથી વિકર્મરૂપ અધર્મ જ કરે છે તેથી તે મૃત્યુ પછી ફરી જન્મમરણ વગેરે સંસારને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે ।।૪૫।।

તેથી ફલની અભિલાષા છોડી દઈ અને ઈશ્વરને સમર્પિત કરી જે વેદોકત કર્મો જ કરે છે તેને કર્મોની નિવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થનારી જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. વેદોમાં સ્વર્ગ વગેરે ફલનું વર્ણન જોવા મળે છે તેનું તાત્પર્ય ફલની સત્યતામાં નથી એ તો કર્મોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે છે ।।૪૬।।

મારા બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માની હૃદયગ્રન્થિ-'હું' અને 'મારું' ની કલ્પિત ગાંઠ ખુલી જાય તેણે તન્ત્રમાં કહેલી પરમાત્માની વિધિ (માત્ર પુષ્ટિમાર્ગ) પ્રમાણે કેશવદેવની સેવા કરવી. (''લૌકિક દોષને લૌકિક સાધનથી જ દૂર કરવો'' એવા અભિપ્રાયથી સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ સિધ્ધાન્તોની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તે પૈકી વૈષ્ણવ સિધ્ધાન્ત હૃદયની ગાંઠને તરત જ કાઢી નાખે છે માટે કહ્યું છે કે પરમાત્માની વિધિ પ્રમાણે કેશવ દેવનું ભજન કરવું–સેવા કરવી) ।।૪૭।।

આચાર્ય પાસેથી દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી તેમની સેવા કરી તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી. ગુરુના માર્ગદર્શન પ્રમાણે નારદપંચરાત્ર વગેરે ભક્તિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. પછી પોતાના મનમાં વસી જાય તેવી **શ્રીનવનીતપ્રિયજી, શ્રીમદનમોહનજી, શ્રીગિરિરાજધરણજી** વગેરેમાંથી એક સ્વરૂપ પધરાવીને મહાપુરુષ (શ્રીકૃષ્ણ) ની (પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ સર્વભાવથી-સર્વાત્મભાવથી શ્રીજીના સુખના વિચારપૂર્વક

પુષ્ટિમાર્ગની રીત પ્રમાણે) સેવા કરવી. (હવે પૂજામાર્ગ-મર્યાદામાર્ગની રીત કહેવામાં આવે છે) ।।૪૮।।

પહેલાં સ્નાન વગેરેથી શરીર અને સન્તોષ વગેરેથી અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરે. ત્યાર પછી મૂર્તિની સન્મુખ બેસી પ્રાણાયામ વગેરેથી મહાભૂત શુદ્ધિ-નાડીશોધન કરે. ત્યારે પછી વિધિપૂર્વક મન્ત્ર, દેવતા આદિના *ન્યાસથી અંગરક્ષા કરી ભગવાન્‌ની પૂજા કરે ।।૪૯।।

વિશેષ : ન્યાસ કરવાનાં છ અંગઃહૃદય શિર શિખા કવચ નેત્ર અને અસ્ત્ર.

પહેલાં પુષ્પ વગેરે પદાર્થોમાંથી જન્તુ વગેરે કાઢી નાખી, પૃથ્વીનું સમ્માર્જન વગેરેથી, પોતે અવ્યગ્ર થઈ અને ભગવાન્‌ની મૂર્તિને પહેલાં કરેલી પૂજાના લાગી રહેલા ચન્દન તિલકનું ક્ષાલન કરી પૂજાને યોગ્ય કરી પછી આસન ઉપર મન્ત્રોચ્ચારપૂર્વક જલ છાંટી પાદ્ય, અર્ધ્ય વગેરે પાત્રોનું સ્થાપન કરે. ત્યારબાદ એકાગ્રચિત્ત થઈ હૃદયમાં ભગવાન્‌નું ધ્યાન કરી પછી તેનું સામે બિરાજતી શ્રીમૂર્તિમાં ચિન્તન કરે. ત્યારબાદ હૃદ્ય, સિર, શિખા, (**હૃદયાય નમઃ, શિરસે સ્વાહા**) ઈત્યાદિ મન્ત્રોથી ન્યાસ કરે અને પોતાના ઈષ્ટદેવના મૂલમન્ત્રદ્વારા દેશ, કાલ આદિને અનુકૂલ પ્રાપ્ત પૂજા-સામગ્રીથી પ્રતિમા આદિમાં તેમજ હૃદયમાં ભગવાન્‌ની પૂજા કરે. (ચરણ વગેરે અંગો, ચક્ર વગેરે ઉપાંગો અને સુનન્દ વગેરે પાર્ષદો સાથેની મૂર્તિની હૃદયમાં પૂજા કરવી) ।।૫૦-૫૧।।

અંગો સાથેની તે-તે મૂર્તિની પોતાના મન્ત્રથી વિધિ પ્રમાણે ચરણ ધોવાનાં જલ, પૂજા દ્રવ્યો, આચમનના જલ વગેરેથી સ્નાન, વસ્ત્રો તથા ભૂષણોથી, સુગન્ધી દ્રવ્યો, પુષ્પો અને વગર તૂટેલી માલાઓ થી (અથવા ચોખાના આખા દાણાથી) ધૂપ, દીપ અને ભેટો થી વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરી સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી શ્રીહરિને નમસ્કાર કરવા ।।૫૨-૫૩।।

પોતાની જાતને ભગવન્મય ધ્યાન કરતાં-કરતાં ભગવાન્‌ની મૂર્તિનું પૂજન કરવું જોઈએ. નિર્માલ્યને પોતાના મસ્તક ઉપર ચડાવે અને આદરપૂર્વક ભગવદ્‌વિગ્રહનું પોતાના ધામમાં અપસારણ (વિસર્જન) કરી પૂજા સમાપ્ત કરવી ।।૫૪।।

એવમગ્ન્યર્કતોયાદાવતિથૌ હૃદયે ચ યઃ ।।
યજતીશ્વરમાત્માનમ્ અચિરાન્ મુચ્યતે હિ સઃ ।।૫૫।।

આ પ્રમાણે જે પુરુષ અગ્નિ, સૂર્ય, જલ, (બ્રાહ્મણ) અતિથિ અને પોતાના હૃદય

વગેરેમાં આત્મારૂપ શ્રીહરિની પૂજા કરે છે (પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો સર્વભાવથી-સર્વાત્મભાવથી માર્ગની રીત પ્રમાણે શ્રીજીના સુખના વિચારપૂર્વક સેવા કરે છે) તે થોડા જ સમયમાં સંસારથી મુકત થઈ જાય છે ।।૫૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધના (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બ્રહ્મભાવ પ્રકરણનો)''માયા અને એને તરવાનો ઉપાય; ભગવત્સ્વરૂપ તથા કર્મનો પ્રશ્નઅનેઉત્તર''નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

માયા પરિશિષ્ટ

શ્રીભાગવત અગિયારમા સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં રાજા નિમિ **'માયા'** વિશે પ્રશ્ન કરે છે. આ પ્રસંગે **'માયા'** વિશે શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીજીમાં પ્રગટ કરેલા વિધાનોનું સંકલન કરી અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છેઃ

માયા ભગવાન્‌ની શક્તિ છે. તે બે પ્રકારની છે : ૧. વ્યામોહ કરનારી અને ૨. જગત રચનારી (૨।૫।૧૨).

ભગવાન્ સ્વરૂપથી કૃતાર્થ કરે છે અને માયાથી મોહ કરાવે છે. (૧।૮।૪૩).

જેમ દર્પણ પાસે હોય ત્યારે તેમાં પ્રવેશેલું મુખ વિપરીત રીતે દેખાય છે તેમ માયા સમીપ હોય ત્યારે આત્મા વિમુખ અને પરિચ્છિન્ન દેખાય છે તેથી અન્યથા (ઉલટું) દેખાવાનું કારણ માયા જ છે. (૩।૭।૯).

માયા બુદ્ધિનું આવરણ કરી દેનારી (બુદ્ધિને ઢાંકી દેનારી) છે તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં પુરુષોત્તમ બુદ્ધિને ઢાંકી મનુષ્ય બુદ્ધિ કરે છે. (૧૦।૧।૪).

ભગવાન્ પોતે પરમાનન્દ છે. બીજાઓ પોતાને જાણે નહિ તે માટે તેમની જ્ઞાનશક્તિને માયાથી રોકે છે. (૧૦।૧૧।૪૯).

ભગવાન્‌ને વસ્તુતઃ ઈન્દ્રિયો વગેરેનો સમ્બન્ધ નથી, પરન્તુ તેમનામાં ઈન્દ્રિયો વગેરેના સમ્બન્ધની પ્રતીતિ માયાથી જ થાય છે. (૧૦।૩૮।૧૧).

વિષ્ણુ રક્ષક છે. તેમની જ માયા ઉપસંહાર કરનારી છે (૩।૧૦।૧૨).

માયા શ્રીરૂપ હોવાથી તેણે ધારણ કરેલ રૂપ અને આકૃતિ 'સ્ત્રી' કહેવાય છે. તે સદા પોતાના (ભગવાન્‌ના) ભોગમાટે અને દૈત્યોને મોહ કરવામાટે છે (૧૧।૩।૧૬).

ભગવાન્ મહામાયાવાળા છે. તેમની પાસે બીજાની માયાને સ્થાન પણ મળતું નથી તો

પછી તે કાર્ય તો ક્યાંથીજ કરી શકે? (પ્રક્ષિપ્ત અ.૨।૪૫)

ભગવાન્‌ની સમીપ માયાનો વિલય થઈ જાય છે (૧૦।૬।૯).

આ વ્યામોહિકા માયા ભગવાન્‌ના ચરણની દાસી છે, કારણ કે ભગવાન્ જ્ઞાનરૂપ છે. તે મોહ કરનારી છે. તેથી જ તે માણસોને વ્યામોહ કરે છે એમ ભગવાન્ જાણતા હોવાથી, જેઓ ભગવાન્‌ને સન્મુખ છે, તથા ભગવાન્‌ના જે સેવકો છે એટલે કે જે જ્ઞાની અને ભકતો છે તેમની પાસે તે સર્વત્ર ઘણી જ લાજ પામે છે. ઘણી લજ્જાથી તે જરા પણ કાર્ય કરી શકતી નથી (૨।૭।૪૭).

તે ભગવાન્‌ની ભાર્યા છે. ભગવાન્‌ની સાથે પોતે નિરન્તર રમણ કરી શકે તે માટે બીજાઓની બુદ્ધિને મોહ કરે છે. તે આવી છે તેમ ભગવાન્ જાણે છે તેથી તેમના દૃષ્ટિપથમાં રહેતાં તે શરમાય છે. તેથી જ તે, જેઓ ભગવાન્‌ને સન્મુખ છે તેમને મોહ કરતી નથી પણ બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિઓ કરનારાને જ તે મોહ કરે છે (૨।૫।૧૩)

તેથી ભગવાન્‌ની માયા લોકોને જ મોહ કરે છે, પરન્તુ ભગવદીયોને મોહ કરતી નથી (૧૦।૪૫।૧)

'અવિદ્યા'તો ભગવાન્‌ની શક્તિ માયાએ નિર્માણ કરેલી છે. જ્યારે માયા પણ ભગવાન્‌ના દૃષ્ટિપથમાં રહેતાં શરમાય છે ત્યારે તેની નિર્માણ કરેલી અવિદ્યા તો ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધીઓને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? આમ હોવાથી અવિદ્યાનું કાર્ય અજ્ઞાન તો તેમનામાં ઘટી શકતું જ નથી (૧૦।૨૮।૧૩)

જ્ઞાનરૂપ ભગવાન્‌ને વશ રહેનારી માયા નામની કોઈ શક્તિ છે તે જગત્કર્તાની માયાથી જુદી છે. આનું ફલ વ્યામોહ જ છે જ્યારે તે ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી જગતનું કરણ અથવા કરનારી થાય છે (૨।૫।૧૨)

આવી રીતે ભગવાન્‌ની જે શક્તિ જગતનું કારણ થાય છે તે યોગમાયા કહેવાય છે (૧૦।૨।૬)

જેમ પ્રમાણમાં અને રક્ષા કરવામાં ભગવાન્‌માં બલભદ્રજીનો ઉપયોગ કરે છે તેમ કાર્ય કરવામાં યોગમાયાનો ઉપયોગ કરે છે (૧૦।૨૯।૧)

'માયા' એટલે ભગવાન્‌ની સર્વ થવાની શક્તિ અથવા કોઈક નકામી (કાર્ય નહિ કરનારી) શક્તિ. તેને ભગવાન્ 'કરણ' તરીકે સ્વીકારી આ સર્વ જગતનાં ઉત્પત્તિ, પાલન અને નાશ કરે છે. (૧૦।૫૭।૧૫).

આ યોગમાયા ક્ષણમાત્રમાં કરોડો બ્રહ્માંડો રચવાની શક્તિવાળી છે પણ તેનું બલ

ભગવાન્‌ના ગુણોથી જ છે (૩।૬।૩૫)

જેમ કરોળિયો જાળ રચવામાટે એક લાળ કાઢે છે તેમ ભગવાન્ પણ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ રચવામાટે ત્રણ ગુણોને કાઢે છે. સદ્રૂપથી બહાર નીકળે છે તે 'સત્ત્વગુણ' કહેવાય છે, ચિદ્રૂપથી બહાર નીકળે છે તેનામાં ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય છે અને સદાનન્દ નથી તેથી તે રજોગુણ કહેવાય છે. આનન્દાંશથી તમોગુણ નીકળે છે. આ ગુણો ભગવાને ભગવદ્રૂપ જ રચેલા છે. પહેલાં તે ભગવાન્‌માં હતા એમ ન માનવું, કારણ કે પહેલાં પણ તે ભગવાન્‌માં હોય તો તે ભગવદાત્મક ન હોય. જેમ કપાસમાં પહેલેથી જ દોરો હોતો નથી પણ કપાસના જ અવયવોને આગળ પાછળ ગોઠવવાથી પછીથી તેમાંથી દોરો નીકળે છે તેમ આ ગુણો પ્રથમ ભગવાન્‌માં ન હતા અને ભગવાન્ બહાર કાઢે ત્યારે નીકળે છે તેથી જ ભગવાન્ નિર્ગુણ છે (૨।૫।૧૯)

ભગવાન્ તે ગુણોનો પણ માયાથી સ્વીકાર કરે છે. આ માયા જગત્ રચનારી છે, વ્યામોહિકા નહિ. તે માયા જગત્ રચનારની શક્તિ છે. સર્વરૂપ ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધી સર્વની પ્રતિકૃતિરૂપ છે. જગત્ રચવામાં તે કરણ (સાધન)રૂપ છે. તેથી કરણાંશ તેનો હોવાથી, ગુણો કરણરૂપથી જ નીકળેલા હોવાથી માયાથી જ તેમનું ગ્રહણ થયેલું છે. તેઓ માયાના પુત્રો હોય તેમ તેને વશ રહે છે (૨।૫।૧૯).

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

‘‘પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ’’
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સેથજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૪

ભગવાન્‌ના અવતારોનું વર્ણન

વિશેષ : અત્યાર સુધીમાં રાજા નિમિએ માયા, માયાનો તરવાનો ઉપાય, જ્ઞાન અને કર્મ નો નિર્ણય સાંભળ્યાં. આથી તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું. હવે મુક્તિની પ્રાપ્તિમાટે રાજા નિમિ ભગવાન્ શ્રીહરિની શુદ્ધલીલા સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરે છે. આ હરિકથાનું સદા શ્રવણ કરવું કે જેથી કરીને ચિત્ત સમ્પૂર્ણ રીતે તેમાં આસકત થાય. પહેલાં કહેલી કક્ષાઓથી કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવું હોવાથી આનું શું પ્રયોજન? તેવી શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે આ ત્રીજી કક્ષા ભગવત્કથાનું શ્રવણ બધાં સાધનોનો અનુકલ્પ (સર્વને બદલે યોજી શકાય તેવી) છે. (કારિકા)

યાનિ યાનીહ કર્માણિ યૈર્યૈઃ સ્વચ્છન્દજન્મભિઃ ।।
ચક્રે કરોતિ કર્તા વા હરિસ્તાનિ બ્રુવન્તુ નઃ ।।૧।।

રાજા નિમિએ પૂછ્યું : હે યોગેશ્વરો! ભગવાન્ સ્વેચ્છાથી પોતાના ભક્તોની ભક્તિને વશ થઈ અનેક પ્રકારના અવતાર ગ્રહણ કરે છે અને અનેક લીલાઓ કરે છે. ભગવાને અત્યારસુધીમાં જે લીલાઓ કરી છે, અત્યારે જે લીલાઓ કરી રહ્યા છે કે ભવિષ્યમાં જે લીલાઓ કરશે તે ભગવદ્ લીલાઓનું વર્ણન આપ કૃપા કરીને કરો ।।૧।।

હવે સાતમા યોગેશ્વર દ્રુમિલજીએ કહ્યું : હે રાજન્! ભગવાન્ અનન્ત છે. આપના ગુણો પણ અનન્ત છે. જે એમ ધારે છે કે હું આપના ગુણોની ગણતરી કરી લઈશ તે બાલબુદ્ધિ કે મૂર્ખ છે. પૃથ્વીની ધૂળનાં રજકણો કદાચ કોઈ કેમેય કરીને મહાકષ્ટથી ગણી શકેપરન્તુ સમસ્ત પ્રાણીઓમાં વસતા અનન્ત ભગવાન્‌ના અનન્ત ગુણોનો કોઈ કેમેય કરીને કયારેય પાર પામી શકતો નથી* ।।૨।।

વિશેષ : અનન્ત-દેશ અને કાલની હદ વિનાના. અસંખ્ય બ્રહ્માંડોમાં અને અસંખ્ય બ્રહ્માજીના દિવસોમાં એક ગામમાં એક દિવસે કરેલું એક કર્મ પણ ગણે તો કરોડો જન્મ ચાલ્યા જાય. વળી ગુણો તો વેદ, શિલ્પ વગેરે વિદ્યાઓની જેમ જુદાં-જુદાં જ્ઞાન અને ક્રિયાઓ નો પ્રકાશ કરનારા છે. તે પૈકીની એક વિદ્યાથી જો એક કાર્ય કરે તો પણ અનન્ત કાર્યો થાય. કર્મની વાત જવા દઈએ, કર્મના કારણ બનેલા ગુણોની પણ ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી.

૧ (રજ) કણ=૧૦૦ પરમાણુ. એક ચણોઠીમાં એક કરોડ કણ હોય છે. ચણોઠીથી પચાસ કરોડ ગણી સંખ્યા થાય ત્યારે પુરુષનો ભાર થાય.

ભગવાને જ પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ-આ પાંચ ભૂતોની પોતે સૃષ્ટિ કરી. જ્યારે તે પંચમહાભૂતદ્વારા વિરાટ્ શરીર બ્રહ્માંડનું નિર્માણ કરી તેમાં લીલાથી પોતાના (આનન્દ) અંશથી પ્રવેશ કર્યો. (ભોકતા રૂપથી નહિ, કારણ કે ભોકતા તો પોતાનાં પુણ્યોના ફલસ્વરૂપ જીવ જ હોય છે). ત્યારે તે આદિદેવ નારાયણે **'પુરુષ'** નામ પ્રાપ્ત કર્યું. તે ભગવાન્‌નો પહેલો અવતાર ગણાયો ।।૩।।

એમના જ આ વિરાટ્ બ્રહ્માંડ શરીરમાં ત્રણેય લોક રહેલા છે. એમની જ ઈન્દ્રિયોથી સમસ્ત દેહધારીઓની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો કાર્ય કરે છે. એમના સ્વરૂપથી જ સ્વતઃ સિદ્ધ જ્ઞાનનો સંચાર થાય છે. એમના શ્વાસોચ્છ્‌વાસથી બધાં શરીરોમાં બલ આવે છે તથા ઈન્દ્રિયોમાં ઓજ (ઈન્દ્રિયોની શક્તિ) અને કર્મ કરવાની

શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એમના સત્ત્વ આદિ ગુણોથી સંસારની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે. આ વિરાટ્ શરીરના જે શરીરી છે તે જ આદિ કર્તા નારાયણ છે ।।૪।।

સૌથી પહેલાં જગતની ઉત્પત્તિને માટે તેમના રજોગુણના અંશથી બ્રહ્માજી થયાપછી તે આદિપુરુષ જ સંસારની સ્થિતિને માટે પોતાના સત્ત્વાંશથી ધર્મ તથા બ્રાહ્મણો ના રક્ષક યજ્ઞપતિ વિષ્ણુ બની ગયા. પછી તેજ તમોગુણના અંશથી જગતના સંહારને માટે રુદ્ર બન્યા. આ પ્રમાણે નિરન્તર એમનાથીજ પરિવર્તનશીલ પ્રજાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર થતાં રહે છે ।।૫।।

દક્ષ પ્રજાપતિની એક કન્યાનું નામ મૂર્તિ હતું. તે ધર્મની પત્ની હતી. તેના ગર્ભથી ભગવાને શ્રેષ્ઠ અત્યન્ત શાન્ત **'નારાયણ'** અને **'નર'** ઋષિના રૂપમાં અવતાર લીધો. તેમણે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દેનાર તે ભગવદ્ આરાધનરૂપ યોગની સાધના કરીજે કર્મબંધનથી છોડાવી દઈ નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. આજે પણ તેઓ બદરિકાશ્રમમાં બિરાજી રહ્યા છે જ્યાં મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ તેમના ચરણકમલોની સેવા કરી રહ્યા છે ।।૬।।

''પોતાની ઘોર તપસ્યાથી આ (નર-નારાયણ) મારું સ્થાન પડાવી લેવા ઈચ્છે છે'' એવી આશંકા કરી ઈન્દ્રે કામદેવને તેના ગણ અપ્સરાઓના સમૂહ, વસન્તઋતુ અને ઉત્તમ મન્દવાયુ સાથે તેમની તપસ્યામાં વિઘ્ન કરવામાટે મોકલ્યો. કામદેવને ભગવાન્‌ના મહિમાનું જ્ઞાન નહોતું તેથી તે અપ્સરાગણ, વસન્ત તથા મન્દસુગન્ધ વાયુની સાથે બદરિકાશ્રમમાં જઈ સ્ત્રીઓના કટાક્ષબાણોથી તેમને ઘાયલ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો ।।૭।।

આદિ દેવ નર-નારાયણ ઈન્દ્રના આ અપકૃત્યને જાણી ગયા. તેમણે ભયથી ધ્રૂજતા કામદેવ વગેરેને કોઈ પણ જાતના ગર્વ વિના કહ્યું : ''હે કામદેવ! મલયમારુત અને દેવાંગનાઓ! તમે ડરો નહિ. અમારા અતિથિ સત્કારને ગ્રહણ કરો. હમણાં અહીં જ રોકાઈ જાઓ. અમારા આશ્રમને સૂનો ન કરો'' ।।૮।।

હે રાજન્! જ્યારે નર-નારાયણ ઋષિએ તેમને અભયદાન દઈ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે કામદેવ વગેરેનાં મસ્તક લજ્જાથી નમી પડ્યાં. તેમણે દયાલુ ભગવાન્ નર-નારાયણને કહ્યું : ''હે સર્વશક્તિમાન પ્રભો! આપને માટે આ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી કારણ કે આપ માયાથી પર અને નિર્વિકાર છો. મોટા-મોટા આત્મારામ અને ધીરપુરુષો નિરન્તર આપનાં ચરણકમલોમાં પ્રણામ કરતા રહે છે ।।૯।।

આપના ભકતો આપની ભક્તિના પ્રભાવથી દેવતાઓની રાજધાની અમરાવતીનું ઊલ્લંઘન કરી આપનાં પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ્યારે તેઓ આપની સેવારૂપી ભક્તિ કરવા લાગે છે ત્યારે દેવતાઓ જાત-જાતનાં વિઘ્નો તેમની સેવામાં ઊભાં કરે છે. પણ જે લોકો કર્મકાંડમાં લાગી જઈ યજ્ઞાદિ દ્વારા દેવોને બલિના રૂપમાં તેમનો ભાગ આપતા રહે છે તેમના માર્ગમાં તેઓ વિઘ્ન કરતા નથી. પરન્તુ હે પ્રભો! આપના ભકતજનો તેમના દ્વારા ઊભી કરવામાં આવતી વિઘ્ન બાધાઓથી પતિત થતા નથી. પરન્તુ આપના કરકમલોની છત્રછાયામાં રહીને તેઓ વિઘ્ન-બાધાઓના મસ્તક ઉપર પગ મૂકી આગળ નીકળી જાય છે, પોતાના લક્ષ્યથી ચલિત થતા નથી ।।૧૦।।

હે પ્રભો! ઘણા લોકો તો એવા હોય છે કે જે ૧. ભૂખ ૨. તરસ ૩. ત્રણઋતુના ગુણો (ટાઢ, તાપ અને વર્ષા) ૪. આંધી ૫. રસનેન્દ્રિય (જિહ્વા) અને ૬. જનનેન્દ્રિયના અપાર સમુદ્રના જેવા અમારા (છ ના) વેગને તો સહન કરી લે છે, પાર કરી જાય છે, પરન્તુ તેઓ ગાયની ખરીથી બનેલા ખાડા જેવા ક્રોધને વશ થઈ જાય છે. જેનાથી લાભ તો કંઈ છેજ નહિ આત્મનાશક છે અને આમ પોતાની તપસ્યા વૃથા ગુમાવી બેસે છે ।।૧૧।।

એમ કામદેવ, વસન્ત વગેરે દેવતાઓ નારાયણની સ્તુતિ કરે છે તેટલામાં સુન્દર વેષભૂષાયુકત અને નારાયણની સેવા કરતી અદ્‌ભુતરૂપ સમ્પત્તિવાળી સ્ત્રીઓને ભગવાને એ દેવો સમક્ષ પ્રગટ કરી બતાવી ।।૧૨।।

(ઈન્દ્ર વેગરે દેવોના અન્તઃપુરની સ્ત્રીઓથી પણ જેમને મોહ ન થતો તેવા) દેવરાજ ઈન્દ્રના સેવકોએ લક્ષ્મીજી સમાન રૂપવતી તે સ્ત્રીઓને જોઈ ત્યારે તેમનાં મહાન સૌન્દર્ય અને ઉદારતા આગળ તેમના ચહેરા અને કાન્તિ ફિક્કાં પડી ગયાં તેઓ શ્રીહીન થઈ જઈ તેમનાં શરીરમાંથી નીકળતી દિવ્ય કમલના કેસરની સુગન્ધથી જ મોહિત થઈ ગયા. (શ્રીના બે પ્રકાર છે. ૧. કાન્તિ અને ૨. ધન. કાન્તિના આધાર સ્ત્રીઓના રૂપથી તેમની કાન્તિ ફિક્કી પડી ગઈ અને ઉદારતાથી ધન. ઉદારતા ન હોય તો ધન પથ્થર જેવું છે અથવા તેમનાં રૂપથી સમીપ જવાથી જ સર્વરૂપવાળાં થાય એવી તેમના રૂપની ઉદારતા હતી) ।।૧૩।।

દેવોએ જ્યારે દેવના દેવ નર-નારાયણને પ્રણામ કર્યા ત્યારે ભગવાન્ નારાયણ હસીને તેઓને કહેવા લાગ્યા ''આ ઘણી સ્ત્રીઓમાંથી તમારે લાયક અને તમારા જેવી એકને તમે સ્વર્ગમાં લઈ જાઓ. એ તમારા સ્વર્ગના ભૂષણરૂપ થશે'' ।।૧૪।।

દેવરાજ ઈન્દ્રના અનુચરોએ ‘‘જેવી આજ્ઞા’’ કહી ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી આપને નમસ્કાર કર્યા. પછી આપે બનાવેલી રમણીઓમાંથી શ્રેષ્ઠ અપ્સરા ઉર્વશીને આગળ કરીને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા ।।૧૫।।

ત્યાં જઈ તેમણે ઈન્દ્રને નમસ્કાર કર્યા તથા ભરી સભામાં દેવતાઓ સમક્ષ ભગવાન્ નર-નારાયણના બલ, પ્રભાવ અને ગૌરવ નું વર્ણન કર્યું. તે સાંભળી દેવરાજ ઈન્દ્ર અત્યન્ત ભયભીત અને ચકિત થઈ ગયા ।।૧૬।।

ત્રણેય લોકોના કલ્યાણમાટે વિષ્ણુએ કલાથી અવતાર લઈ અચ્યુત રહી હંસનો અવતાર લઈ બ્રહ્માજીને આત્મસ્વરૂપ બતાવ્યું. તેમજ દત્તાત્રેય અને અમારા પિતા ભગવાન્ ઋષભદેવરૂપે અવતાર લઈ આત્માનાં તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો. હયગ્રીવ ભગવાન્‌નો અવતાર લઈ મધુ (અને કૈટભ દૈત્યો) નો નાશ કરી તેમના ઉદરમાંથી પોતાના મુખમાં મૂકી વેદની શ્રુતિઓને પાછી લઈ આવ્યા. (ભગવાન્ ગમે તે દેહે અવતાર લે-વરાહ, હંસ, હયગ્રીવ-છતાં આપનો દેહ આનન્દસ્વરૂપ જ હોય છે એ ‘અચ્યુત’ શબ્દનું સ્વારસ્ય છે. મૂલમાં ‘જગતાં’ બહુવચન છે તે ત્રણેય લોકો-સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ-નું કલ્યાણ કરવામાટે અવતાર લે છે એવો ભાવ છે) ।।૧૭।।

પ્રલય વખતે મત્સ્યનો અવતાર લઈ આપે ભાવી મનુ, સત્યવ્રત, પૃથ્વી અને ઓષધિઓ (ધાન્યાદિ) ની રક્ષા કરી. વરાહનો અવતાર ગ્રહણ કરી પૃથ્વીનો રસાતલમાંથી ઉદ્ધાર કરતી વખતે હિરણ્યાક્ષનો સંહાર કર્યો. કૂર્મનો અવતાર લઈ એ જ ભગવાને અમૃત મન્થનનું કાર્ય સમ્પન્ન કરવામાટે પોતાની પીઠ ઉપર મન્દરાચલ પર્વત ધારણ કર્યો અને તે જ ભગવાન્ વિષ્ણુએ પોતાના શરણાગત એવં આર્ત ભકત ગજેન્દ્રને હરિ નામનો અવતાર લઈ ગ્રાહથી છોડાવ્યો ।।૧૮।।

(પાંચમા મન્વન્તરના ત્રણ અવતારો કહે છે). એક વખત વાલખિલ્ય ઋષિ તપસ્યા કરતાં-કરતાં અત્યન્ત દુર્બલ થઈ ગયા હતા. તેઓ જ્યારે કશ્યપ ઋષિમાટે સમિધ લાવી રહ્યા હતા ત્યારે થાકી જઈ ગાયની ખરીથી બનેલા એક ખાડામાં પડી ગયા[1] (તેમના શરીરનું કદ અંગૂઠાના એક વેઢા જેવડું છે). તેમણે જ્યારે સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને અવતાર લઈ તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. વૃત્રાસુરનો વધ કરવાથી ઈન્દ્રને જ્યારે બ્રહ્મહત્યા લાગી ત્યારે તે તેના ભયથી ભાગી જઈ છુપાઈ ગયા ત્યારે ભગવાને તે હત્યાથી ઈન્દ્રની રક્ષા કરી. (છઠ્ઠા મન્વન્તરના અવતારો કહે છે). અસુરોએ જ્યારે દેવાંગનાઓને બન્દી બનાવી દીધી ત્યારે પણ ભગવાને તેમને છોડાવી[2] જ્યારે

હિરણ્યકશિપુ પ્રહ્લાદજી વગેરે સન્ત પુરુષો ઉપર ત્રાસ ગુજારવા લાગ્યો ત્યારે તેમને નિર્ભય કરવા માટે ભગવાને નૃસિંહ અવતાર ગ્રહણ કરીને હિરણ્યકશિપુને મારી નાખ્યો ।।૧૯।।

વિશેષ : ૧. એક કથા એવી છે કે એક વખત ગરુડજી આ વાલખિલ્ય ઋષિઓને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી લઈ જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં સમુદ્ર આવતાં તેમને ચકકર આવવાથી ગરુડજીની પીઠ ઉપરથી સમુદ્રમાં પડી ગયા. તેઓ સૂર્યના રથ આગળ સૂર્ય તરફ મોઢું રાખી સૂર્યદેવની સ્તુતિ કરતા સૂર્યની સાથે ફરે છે. (૫।૨૧।૧૭)

૨. સમુદ્ર મન્થન પ્રસંગે ભગવાન્ દેવોને અમૃતનું પાન કરાવી પધારી ગયા પછી, બલિરાજાએ ઈન્દ્ર ઉપર આક્રમણ કરી ઈન્દ્રાસન પડાવી લીધું. દેવો નાસી છૂટ્યા તે વખતે અસુરોએ દેવાંગનાઓને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ પોતાનાં ઘરોમાં છુપાવી રાખી હતી.

આપે દેવતાઓની રક્ષામાટે દેવાસુરસંગ્રામમાં દૈત્યપતિઓનો વધ કર્યો. જુદા-જુદા મન્વન્તરોમાં આપે પોતાની શક્તિથી કલાવતાર ધારણ કરી ત્રિભુવનની રક્ષા કરી. પછી (સાતમા મન્વન્તરમાં) વામન અવતાર ગ્રહણ કરી આપે યાચનાને બહાને આ પૃથ્વી દૈત્યરાજ બલિ પાસેથી માગી લઈને અદિતિપુત્રો એવા દેવોને આપી દીધી ।।૨૦।।

હૈહયના કુલનો નાશ કરવામાટે ભૃગુકુલમાં અગ્નિરૂપે પરશુરામજી પ્રકટ થયા. તેમણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય રહિત કરી. રામાવતારમાં ભગવાને સમુદ્ર ઉપર પાળ બાંધી અને દશમુખ રાવણને મારી સીતાજીને લઈ આવ્યા. તે રામની કીર્તિ લોકોના પાપને દૂર કરનારી છે. એ સીતાપતિ રામચન્દ્રજીનો સદા સર્વત્ર જયજયકાર જ હોય છે ।।૨૧।।

અજન્મા ભગવાન્ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાટે યાદવોમાં પ્રકટ થશે અને દેવોથી પણ ન બની શકે તેવાં કર્મ કરશે. વળી બુદ્ધનો અવતાર ધારણ કરી વૈદિક કર્મને અયોગ્ય એવા લોકને વાદ કરી વેદમાં મોહ કરાવશે, યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં થતી હિંસા અટકાવશે. છેલ્લે કલ્કિ અવતાર ધરીને ભગવાન્ મ્લેચ્છ થયેલ શૂદ્ર રાજાઓનો સંહાર કરશે ।।૨૨।।

એવંવિધાનિ કર્માણિ જન્માનિ ચ જગત્પતેઃ ।।
ભૂરીણિ ભૂરિયશસો વર્ણિતાનિ મહાભુજ ।।૨૩।।

મહા યશસ્વી જગતના પતિ ભગવાન્નાં કર્મો અને જન્મો ઘણાં છે. તેને ધારણ

કરીને અનેક યશ આપનાર કર્મો એ કરે છે. હે મહાભુજ! મેં તમારી પાસે એ કર્મો વર્ણવી બતાવ્યાં ।।૨૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ એકાદશ સ્કન્ધના (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બ્રહ્મભાવ પ્રકરણનો) ''ભગવાન્‌ના અવતારોનું વર્ણન'' નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

> **પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્।વૃત્ત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ**
> ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈપણ હેતુ વિના જ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૫

ભક્તિરહિત લોકોની દુર્ગતિ તથા ભગવત્પૂજાનો વિધિ

વિશેષ : વિષયી જીવો ભગવાનની ભક્તિ કરતા નથી. એમની દુર્ગતિ થાય છે એનું નિરૂપણ આ પાંચમા અધ્યાયમાં આવે છે, તથા યુગયુગમાં લોકો ભગવાનને કેવા પ્રકારભેદથી આરાધે છે એ વાત પણ આ પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

ભગવન્તં હરિં પ્રાયો, ન ભજન્ત્યાત્મવિત્તમાઃ ।।
તેષામશાન્તકામાનં કા નિષ્ઠાવિજિતાત્મનામ્ ।।૧।।

રાજા નિમિએ પૂછયું : હે યોગેશ્વરો! આપ તો શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાની અને *ભગવાન્‌ના પરમ ભક્ત છો. કૃપા કરી એ બતાવો કે જેમની કામનાઓ શાન્ત થઈ નથી, આ લોક પરલોકના ભોગોની લાલસા મટી નથી, મન અને ઈન્દ્રિયો વશ નથી અને ભગવાનનું ભજન જે કરતા નથી તેવા લોકોની શી ગતિ થાય છે? ।।૧।।

વિશેષ : ભગવાન્ : જેમની પાસે સર્વ ઈચ્છેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે. હરિ-સર્વ દુઃખો હરનારા. જો કે ભજન ન કરતાહોય તે સર્વને પ્રવાહરૂપ ફલ જ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે દોષવાળાનો દોષ જાય એ જ તેનો ગુણ છે છતાં થોડા જ્ઞાનવાળો પ્રવાહી નિન્દા કર્યા વિના રહેતો ન હોવાથી પ્રશ્ન કરેલ છે.

નિન્દા કરવાથી ભજન કરવાની યોગ્યતા રહેતી નથી. જેઓએ ઈન્દ્રિયોને વશ કરેલી ન હોય

અને જે કામનાવાળા હોય તેમને પણ વેદ તારે છે. બીજા માર્ગમાં રહેનારા તો સ્વભાવથી જ પતિત હોવાથી વેદમાર્ગે ચાલનારા સમ્બન્ધી જ આ પ્રશ્ન છે. પ્રવાહમાં પડેલા અને લોકમાં ચતુર હોય તેમની ગતિ શ્લોક બીજા તથા ત્રીજામાં કહે છે.

હવે આઠમા યોગેશ્વર ચમસજીએ કહ્યું : હે રાજન્! વિરાટ પુરુષના મુખથી સત્ત્વ પ્રધાન બ્રાહ્મણ, ભુજાઓથી સત્ત્વ-રજ પ્રધાન ક્ષત્રિય, જંઘાથી રજ-તમ પ્રધાન વૈશ્ય અને ચરણો થી તમઃપ્રધાન શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેમની જ જાંઘોથી ગૃહસ્થાશ્રમ, હૃદયથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વક્ષઃસ્થલથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને મસ્તકથી સન્ન્યાસાશ્રમ આ ચાર આશ્રમ પ્રગટ થયા છે. આ ચારેય વર્ણો અને આશ્રમો ના જન્મદાતા સ્વયં ભગવાન જ છે* આપ જ તેમના સ્વામી, નિયન્તા અને આત્મા પણ છે. તેથી આ વર્ણ અને આશ્રમ માં રહેનારો જે મનુષ્ય ભગવાન્‌નું ભજન કરતો નથી, પરન્તુ તેમનો અનાદર કરે છે તે પોતાના સ્થાન, વર્ણ, આશ્રમ અને મનુષ્ય યોનિથી પણ ચ્યુત થઈ જાય છે; તેનું અધઃપતન થાય છે ।।૨-૩।।

વિશેષ : શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની શ્રીસુબોધિનીજી ટીકા અહીં સુધી ઉપલબ્ધ છે.

ઘણી સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રો વગેરે ભગવાનની કથા અને નામકીર્તન વગેરેથી દૂર પડી ગયાં છે. તેઓ આપ જેવા ભગવદ્ ભક્તોની દયાને પાત્ર છે. આપ તેમને કથા કીર્તનની અનુકૂળતા કરી આપી તેમનો ઉદ્ધાર કરો ।।૪।।

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જન્મથી, વેદોના અભ્યાસથી તથા યજ્ઞોપવીત આદિ સંસ્કારોથી ભગવાન્‌ના ચરણોની પાસે પહોંચી ગયા છે. છતાં પણ તેઓ વેદોનું અસલી તાત્પર્ય સમજ્યા વિના અર્થવાદમાં લાગી જઈ મોહિત થઈ જાય છે ।।૫।।

તેમને કર્મના હાર્દની સાચી જાણકારી હોતી નથી. મૂર્ખ હોવા છતાં પોતાને પંડિત માને છે અને અભિમાનમાં અક્કડ ને અક્કડ રહે છે. મીઠી-મીઠી વાતોમાં ભૂલા પડે છે અને કેવલ વસ્તુ શૂન્ય શબ્દ માધુરીના મોહમાં પડી જઈ મોટી-મોટી વાતો કહ્યા કરે છે ।।૬।।

રજોગુણની અધિકતાને લીધે તેમનાં સંકલ્પો ઘોર હોય છે, કામનાઓની કોઈ સીમા હોતી નથી તેમનો ક્રોધ સર્પના (ક્રોધ) જેવો હોય છે. દમ્ભ અને અહંકાર રાખે છે. આવા પાપી લોકો ભગવાન્‌ના પ્યારા ભક્તોની મશ્કરી કરે છે ।।૭।।

મહાપુરુષો, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને અનુભવવૃદ્ધ ની ઉપાસના કરવાને બદલે તે મૂરખાઓ સ્ત્રીઓની ઉપાસના કરે છે. એટલું જ નહિ તેઓ પરસ્પર એકઠા થઈ એવા

ગૃહસ્થાશ્રમના સમ્બન્ધમાં મોટા-મોટા મનસૂબા સેવે છે, જ્યાંનું સૌથી મોટું સુખ સ્ત્રીસહવાસમાં જ સીમિત છે. ક્યારેક વળી યજ્ઞ કરે તો અન્નદાન કરતા નથી, વિધિનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને દક્ષિણા પણ આપતા નથી. કર્મનું રહસ્ય ન જાણનારા એ મૂર્ખો કેવલ પોતાની જીભને સન્તુષ્ટ કરવા, પેટની ભૂખ મટાડવા અને શરીરને પુષ્ટ કરવા નિર્દોષ બીચારાં પશુઓની હત્યા કરે છે ।।૮।।

લક્ષ્મી વિદ્યા કુલ દાન રૂપ બલ અને કર્મ નો એમને ભારે ઘમંડ હોય છે. તેથી એ ગર્વમાં અંધ બનીને ભગવદ્ ભક્તને જ નહિ પણ ભગવાનને પણ એ ગણતા નથી અને એ ખલ હોવાથી ભક્તસહિત ભગવાનનું અપમાન કરે છે ।।૯।।

સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં આકાશ રહ્યું છે તેમ વ્યાપકપણાથી રહેલા નિત્ય સાથે રહેનાર હોવાથી પરમ પ્રેમાસ્પદ અને આત્મારૂપ ભગવાન્, જેમનું વેદો ગાન કરે છે તેને કર્મઠ લોકો સાંભળતા નથી અને માત્ર પોતાના મોટા-મોટા મનોરથની વાતો કરે છે તેથી જ તેઓ સત્ય વસ્તુને જાણનાર ન હોવાથી મૂર્ખ છે ।।૧૦।।

લોકમાં મૈથુન, માંસ અને મદ્ય માં મનુષ્યોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે. હવે શાસ્ત્ર એમ કરવાનું વિધાન તો કરી શકે નહિ કેમકે જે કોઈ રીતે પ્રાપ્ત ન હોય તેને કહેવું એ અપૂર્વ વિધિ કહેવાય. એવી અપૂર્વતા મૈથુનાદિમાં નથી તેથી એનો વિધિ નથી. તેથી શાસ્ત્રોમાં મૈથુનાદિ રૂપી ભોગોની વ્યવસ્થા વિવાહ-યજ્ઞાદિમાં બતાવવામાં આવી છે. ખરેખર તો શાસ્ત્રનું પ્રયોજન મનુષ્યને તે બાબતોમાંથી નિવૃત્ત કરવું છે ।।૧૧।।

વિશેષ : ત્યાં શંકા થાય કે **''ઋતૌ ભાર્યામુપેયાત્, હુતશેષં ભક્ષયેત્''** ઈત્યાદિ વિધિ તો શાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત છે એટલું જ નહિ પણ **''ઋતૌ સ્નાતાં તુ યો ભાર્યાં સન્નિધૌ નોપગચ્છતિ, ઘોરાયાં ભ્રૂણહત્યાયાં યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ''** ઈત્યાદિ વાક્યથી ઋતુમાં ગમન ન કરનારને દોષ પ્રાપ્ત થવાનું પણ કહ્યું છે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે રાગ (આસક્તિ) પૂર્વક પ્રાપ્ત તે વસ્તુને માટે શાસ્ત્રકારોએ એ કર્મ નિરન્તર કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. એ કર્યા વગર ન રહી શકે તેવા પુરુષને એ કરવાને માટે વ્યવસ્થા કહી બતાવી છે કે જો તેમાં રાગ હોય તો નિરન્તર એ જ કાર્ય ન કરવું પણ એને માટે શાસ્ત્રવિધિથી લગ્ન કરવું; એમાં શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલ પર્વાદિ દિવસોને છોડીને સ્ત્રી-સમાગમ કરવો. એ પણ દિવસે નહિ પણ રાતે જ, વારંવાર નહિ પણ એક રાતમાં એક જ વખત; એ પણ પિતૃઋણમાંથી છૂટવાના હેતુથી ઉત્પન્ન થતા પુત્રની ઈચ્છાથી જ પણ રાગ (આસક્તિ) પૂર્વક એ ન કરવું; એ પ્રમાણે એની વ્યવસ્થા છે. માંસ

ભક્ષણમાં રાગ હોય તો અવિહિત માંસ ખાવું નહિ પણ શાસ્ત્રને અનુસરી યજ્ઞ કરવો એમાં હોમ કરતાં વધેલાં માંસનો અંશ વિધિ પ્રમાણે જ કરવો. સુરા (મદ્ય)ને માટે પણ સૌત્રામણિ યાગમાં એના પાનનો વિધિ કહ્યો છે તેવો યજ્ઞ કરીને સુરાનો સૂંઘવા માત્ર ઉપયોગ કરવો. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કહી છે. તે બધી વ્યવસ્થાઓને રાગી (આસક્તિવાળા) લોકો સાંભળતા નથી અને પોતાની ઈચ્છાને તૃપ્ત કરવામાટે જિહ્વા અને જનનેન્દ્રિય ના વિષયને અધીન થાય છે તેથી કર્મઠ લોકો શાસ્ત્રના અભિપ્રાયને જાણતા નથી અને રાગપૂર્તિ માટે વેદના એક વાક્યને પકડી એના પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યા વિના મનમાન્યા મનોરથ કરી વિષયની વાસનાને પોષે છે. તેથી તેઓ આ લોક પરલોકથી ભ્રષ્ટ થઈને યાતનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે માટે એ મૂરખા છે. ડાહ્યા પુરુષો શાસ્ત્રના અનુશીલનથી વૈરાગ્યવાળા થાય અને યજ્ઞ, સ્ત્રી વગેરેનો ત્યાગ કરે તો એમને શાસ્ત્ર બાધક થતું નથી પણ **''યદહરેવ વિરજેત્ તદહરેવ પ્રવજેત્''** ઈત્યાદિ વિધિથી સાધક થાય છે. તેમના સેવનની શાસ્ત્રોમાં જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેનો હેતુ લોકોની ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિનું નિયન્ત્રણ અને એમનું મર્યાદામાં સ્થાપન કરવાનો છે. વાસ્તવમાં લોકોની તે પ્રવૃત્તિઓ છોડાવવી એ જ શ્રુતિઓને અભીષ્ટ છે ।।૧૧।।

સ્ત્રી સુખ વગેરેમાં આસક્તિવાળા લોકો ભગવાન (આત્મા)નું શ્રવણ કરતા નથી એ વાત કહી હવે ધનનો ધર્મમાં ઉપયોગ કરે તો એ દ્વારા મોક્ષ મેળવી શકે પણ એ ધનનો પણ એ સદુપયોગ કરતા નથી એ વાત કહે છે. ધર્મ કરવો એ જ જેનું ફળ છે તેવા ધનને એ લોકો ગૃહકાર્યમાં (સંસારમાં ભોગો ભોગવવામાં) ઉપયોગ કરે છે. જો એનો ધર્મમાં વિનિયોગ કરે તો ધર્મથી અધર્મનો નાશ થાય ત્યારે એનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય. તેનાથી જ્ઞાન થાય અને જ્ઞાનથી એ આત્માનો ઉદ્ધાર કરે. પણ એના ઘરમાં, પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેમાં વિનિયોગ કરી સકામ કર્મ કરે તેનાથી એને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યન્ત પરાક્રમવાળો કાળ તેના શરીરને ખાઈ જાય છે એને જોતા નથી તેથી એ નેત્રરહિત અંધતુલ્ય છે ।।૧૨।।

વળી પ્રથમ રાગીને મૈથુન વગેરે કરવું તો પરિણીતામાં કરવું એ વ્યવસ્થામાં યથેષ્ટ ચેષ્ટા કરવાનું શાસ્ત્ર કહેતું નથી પણ જો સુરાની ઈચ્છા થાય તો માત્ર તે સૂંઘવું, પાન ન કરવું. વળી દેવતાના ઉદ્દેશથી પશુ મારવું તે આલભન કહેવાય તે યજ્ઞમાં જ થાય. પોતાને ભક્ષણની ઈચ્છાથી યજ્ઞ કરનારને તો હિંસા પ્રાપ્ત થાય છે. દેવને ધરીને પણ યથેષ્ટ ઉપયોગ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી. એમ સ્ત્રી સંગ કરવો તે પ્રજાને માટે કર્તવ્ય છે પણ રાગ (આસક્તિ) થી મૈથુન સ્વસ્ત્રીમાં પણ કર્તવ્ય નથી. આ શુદ્ધ ધર્મને

કર્મઠ લોકો જાણતા નથી અને પોતાની ઈચ્છાને યજ્ઞ વગેરે બહાનાથી પોષે છે તે દોષભાગી થાય છે ।।૧૩।।

ઉપરોક્ત ધર્મના સ્વરૂપને જાણ્યા વગર અમે શ્રેષ્ઠ છીએ એવા અભિમાનવડે કોઈને ન ગણનાર કર્મ જડ લોકો નિઃશંક રીતે પશુનો દ્રોહ કરે છે. તે જ્યારે મરે છે ત્યારે એ પશુઓ હિંસકના માંસને ખાય છે. માંસ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે **''માંસ ભક્ષયિતામુત્ર યસ્ય માંસમિહાદમ્યહમ્, એતન્ માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ''** માંસ ખાનાર જેનું માંસ ખાય છે તે પશુ તે હિંસકના માંસને ખાય છે તે જ માંસનું માંસપણું છે એમ ડાહ્યા પુરુષોનું કથન છે ।।૧૪।।

પારકા શરીરમાં રહેલા આત્મારૂપી ઈશ્વરનો એ દ્વેષ કરે છે, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સહિત બધા નાશ પામનાર છે છતાં એના દેહમાં અનુરાગ કરે છે તે અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૫।।

જે લોકોએ આત્મજ્ઞાન સમ્પાદન કરી કૈવલ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો નથી અને જે પૂરેપૂરા મૂઢ પણ નથી તે અધકચરા લોકો ઘરના કે ઘાટના રહેતા નથી. તેઓ ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રણેય પુરુષાર્થોમાં ફસાયેલા રહે છે. પળવાર પણ તેમને ભગવાન્‌ના ગુણગાનનો અવકાશ મળતો નથી. તેઓ પોતાને હાથે પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારી રહ્યા છે. આવા લોકો જ આત્મઘાતી કહેવાય છે ।।૧૬।।

અજ્ઞાનને જ જ્ઞાન માનનારા આ આત્મઘાતીઓને ક્યારેય શાન્તિ મળતી નથી. તેમના કર્મોની પરમ્પરા ક્યારેય શાન્ત થતી નથી. કાલ ભગવાન સદા સર્વદા તેમના મનોરથો અપૂર્ણ જ રાખે છે. તેથી તેઓ અકૃતાર્થ રહેતાં તેમના હૃદયનો તાપ, વિષાદ ક્યારેય મટતો જ નથી ।।૧૭।।

હે રાજન્! જે લોકો અન્તર્યામી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી બહિર્મુખ છે તેઓ અત્યન્ત પરિશ્રમ કરીને ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર અને ધનસમ્પત્તિ એકઠી કરે છે પરન્તું અન્તે તો તેમને બધું જ છોડી દેવું પડે છે અને અનિચ્છાએ પણ વિવશ થઈ ઘોર નરકમાં જવું પડે છે. (ભગવાનની ભક્તિ ન કરનારા વિષયી પુરુષોની આ ગતિ જ થાય છે) ।।૧૮।।

રાજા નિમિ કહે છે : કયા કાળમાં એ ભગવાન કેવા આકારવાળા અને વર્ણવાળા હોય છે અને મનુષ્યો એમને ક્યા પ્રકારે કયા નામથી પૂજે છે એ વાત આપ મને કહો ।।૧૯।।

કરભાજન નામના છેલ્લા નવમા યોગેશ્વર આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહે છે : કૃતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કળિયુગ એવા એના ચાર યુગ છે. તેમાં ભગવાન અનેક પ્રકારના વર્ણવાળા અનેક પ્રકારનાં નામવાળા અને અનેક પ્રકારની આકૃતિવાળા થાય છે. તેમને લોકો વિભિન્ન વિધિઓથી પૂજે છે ।।૨૦।।

કૃતયુગમાં ભગવાનનો વર્ણ શ્વેત હોય છે. આપને ચાર ભુજાઓ હોય છે, મસ્તક ઉપર જટા ધરે છે, વૃક્ષની છાલનાં વસ્ત્ર ધરાવે છે, કાળિયાર મૃગનું ચર્મ, જનોઈ, અક્ષમાળા, દંડ અને કમંડળ ને ધારણ કરે છે ।।૨૧।।

કૃતયુગમાં મનુષ્યો શાન્ત હોય છે, વૈરરહિત હોય છે, સર્વની સાથે મૈત્રી અને સમાનતા રાખે છે, મન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખીને એ લોકો ભગવાનની આરાધના કરે છે ।।૨૨।।

હંસ, સુપર્ણ, વૈકુંઠ, ધર્મ, યોગેશ્વર અમલ, ઈશ્વર પુરુષ, અવ્યક્ત અને પરમાત્મા આદિ નામથી લોકો ભગવાનનાં ગુણ, લીલા આદિનું ગાન કરે છે ।।૨૩।।

ત્રેતાયુગમાં ભગવાનનો વર્ણ લાલ હોય છે, ચાર ભુજા હોય છે, ત્રેવડી મેખલા ધર છે, સોના જેવા પીળા એમના કેશ હોય છે, ત્રણ વેદમાં પ્રતિપાદ્ય સ્વરૂપવાળા હોય છે, સ્રુક્, સ્રુવા વગેર યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરેલાં હોય છે ।।૨૪।।

તે યુગના લોકો પોતાના ધર્મમાં દૃઢ નિષ્ઠા રાખનારા અને વેદોના અધ્યયન-અધ્યાપનમાં બહુ પ્રવીણ હોય છે. તે લોકો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદરૂપ વેદત્રયી દ્વારા સર્વદેવસ્વરૂપ દેવાધિદેવ ભગવાન શ્રીહરિની આરાધના કરે છે ।।૨૫।।

ત્રેતાયુગમાં અધિકાંશ લોકો વિષ્ણુ, યજ્ઞ, પૃશ્નિગર્ભ, સર્વદેવ, ઉરુક્રમ, વૃષાકપિ, જયન્ત અને ઉરુગાય વગેરે નામોથી તેમના ગુણ, લીલા વગેરેનું કીર્તન કરે છે ।।૨૬।।

હે રાજન્! દ્વાપરયુગમાં ભગવાનના શ્રીઅંગનો રંગ શ્યામ હોય છે. તે પીતામ્બર તથા શંખ, ચક્ર, ગદા વગેરે પોતાનાં આયુધો ધારણ કરે છે. વક્ષઃસ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, ભૃગુલતા, કૌસ્તુભમણિ વગેરે લક્ષણોથી તે ઓળખાય છે ।।૨૭।।

હે રાજન્! તે વખતે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો મહારાજાઓનાં ચિહ્ન છત્ર, ચમર વગેરેથી યુક્ત પરમ પુરુષ ભગવાનની વૈદિક અને તાન્ત્રિક વિધિથી આરાધના કરે છે ।।૨૮।।

તે લોકો આ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ''હે જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન વાસુદેવ! એવં ક્રિયાશક્તિરૂપ સંકર્ષણ! અમે આપને ફરી-ફરી નમસ્કાર કરીએ છીએ. ભગવાન પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ ના રૂપમાં અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ।૨૯-૩૦।।

હે રાજન્! દ્વાપરયુગમાં લોકો આ પ્રમાણે જગદીશ્વર ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. હવે કલિયુગમાં અનેક તન્ત્રોના વિધિવિધાનથી ભગવાનની જેવી પૂજા કરવામાં આવે છે તે સાંભળો ।।૩૧।।

કલિયુગમાં ભગવાન્નો શ્રીઅંગનો વર્ણ શ્યામ હોય છે. જેવી રીતે નીલમ મણિમાંથી ઉજ્જ્વલ કાન્તિધારા નીકળતી રહે છે તેવી જ રીતે એમના અંગની છટા પણ ઉજ્જ્વલ હોય છે. તે હૃદય વગેરે અંગ, કૌસ્તુભ વગેરે ઉપાંગ, સુદર્શન આદિ અસ્ત્ર અને સુનન્દન વગેરે પાર્ષદોયુક્ત હોય છે. કલિયુગમાં સુબુદ્ધિમાન પુરુષો એવા યજ્ઞોદ્વારા એમની આરાધના કરે છે કે જેમાં નામ ગુણ લીલા વગેરેના કીર્તનથી પ્રધાનતા હોય છે'' ।।૩૨।।

તે લોકો ભગવાનની સ્તુતિ આ પ્રમાણે કરે છે, ''હે પ્રભો! આપ શરણાગત રક્ષક છો. આપનાં ચરણારવિન્દ સદા સર્વદા ધ્યાન કરવા યોગ્ય, માયા મોહને લીધે થતા સાંસારિક પરાજ્યોનો અન્ત કરનાર તથા ભક્તોની સમસ્ત અભીષ્ટ વસ્તુઓનું દાન કરનાર કામધેનું સ્વરૂપ છે. તે તીર્થોને પણ તીર્થ બનાવનાર સ્વયં પરમ તીર્થસ્વરૂપ છે. શિવજી, બ્રહ્માજી વગેરે મોટા-મોટા દેવતાઓ તેમને નમસ્કાર કરે છે અને ગમે તે વ્યક્તિ તેને શરણે આવી જાય તેનો સ્વીકાર કરી લે છે. સેવકોની સમસ્ત આર્તિ વિપત્તિઓનો નાશ કરનાર તથા સંસારસાગર પાર કરવા માટે જહાજ છે. હે મહાપુરુષ! હું આપનાં તે જ ચરણાવિન્દોની વન્દના કરું છું ।।૩૩।।

હે ભગવન્! આપનાં ચરણકમલોનો મહિમા કોણ કહી શકે? રામાવતારમાં પોતાના પિતા દશરથજીના વચનોથી દેવતાઓ માટે પણ વાંછનીય અને છોડી છોડાય નહિ એવી રાજ્યલક્ષ્મીને છોડીને આપનાં ચરણકમલ વન-વન ઘૂમતાં રહ્યાં. ખરેખર આપ પ્રેમની પરકાષ્ઠા છો. હે પ્રભો! હું આપનાં એ જ ચરણકમલોની વન્દના કરું છું ।।૩૪।।

હે રાજન્! આ પ્રમાણે જુદાજુદા યુગોના લોકો પોતપોતાના યુગને અનુરૂપ નામરૂપો દ્વારા વિભિન્ન પ્રકારથી ભગવાનની આરાધના કરે છે. એમાં સંદેહ નથી કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ બધા પુરુષાર્થોના એક માત્ર સ્વામી ભગવાન શ્રીહરિ જ છે ।।૩૫।।

કલિયુગમાં માત્ર ભગવદ્ નામના કીર્તનથી જ બધા સ્વાર્થ અને પરમાર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે તેથી આ યુગના ગુણને જાણનારા સારગ્રાહી શ્રેષ્ઠ પુરુષો કલિયુગની ભારે

પ્રશંસા કરે છે ।।૩૬।।

દેહાભિમાની જીવ અનાદિ કાલથી સંસારચક્રમાં ભટકી રહ્યા છે. તેમને માટે ભગવાનની લીલા, ગુણ અને નામના સંકીર્તનથી વધારે સારો બીજો કોઈ પરમ લાભ છે જ નહિ, કારણ કે તેનાથી સંસારમાં ભટકવાનું કાયમમાટે મટી જાય છે અને પરમ શાન્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૩૭।।

હે રાજા! સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગની પ્રજા ઝંખે છે કે અમારો જન્મ કલિયુગમાં હો, કારણ કે ક્યાંક-ક્યાંક કલિયુગમાં ખરેખર નારાયણ-પરાયણ જેમને ભગવાન નારાયણનો જ આશ્રય હોય તેવા અનન્ય ઘણા લોકો ઉત્પન્ન થશે. હે મહારાજ વિદેહ! કલિયુગમાં જ્યાં તામ્રપર્ણી, કૃતમાલા, પયસ્વિની, પરમ પવિત્ર કાવેરી, મહાનદી અને પ્રતીચી નામની નદીઓ વહે છે તે દ્રવિડ દેશમાં વધારે ભક્તો મળી આવે છે. હે રાજા! જે મનુષ્યો આ નદીઓનું જલ પીએ છે, પ્રાયઃ તેમનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને તેઓ ભગવાન્ વાસુદેવના ભક્ત થઈ જાય છે ।।૩૮-૪૦।।

હે રાજા! જે મનુષ્ય ‘‘આ કરવું બાકી છે તે કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી’’ વગેરે કર્મવાસનાઓ અથવા ભેદબુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરી સર્વાત્મભાવથી શરણાગત વત્સલ, પ્રેમના પારખુ ભગવાન મુકુન્દને શરણે આવી ગયો છે તે દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતરો, પ્રાણીઓ, કુટુમ્બીઓ અને અતિથિઓ ના ઋણથી ઉઋણ ઋણમુક્ત થઈ જાય છે. તે કોઈને અધીન, કોઈનો સેવક, કોઈના બંધનમાં રહેતો નથી ।।૪૧।।

(ભગવદ્ ભક્તમાટે ભક્તિ સિવાય બીજું કર્તવ્ય ન હોય એ વાત ઠીક છે. પણ એ કદાચ નિષિદ્ધ કાર્યનું આચરણ કરે તો તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ? એના સમાધાનમાં કહે છે કે) જે પ્રેમી ભક્ત પોતાના પ્રિયતમ ભગવાનના ચરણકમલોનું અનન્ય ભાવથી બીજી ભાવનાઓ, આસ્થાઓ, વૃત્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ છોડી દઈ ભજન કરે છે તેનાથી, પાપકર્મ થતાં જ નથી, પરન્તુ જો કયારેક કોઈ પ્રકારે થઈ પણ જાય તો પરમ પુરુષ ભગવાન શ્રીહરિ તેના હૃદયમાં બિરાજી તે બધાંપાપ ધોઈ નાખે છે અને તેના હૃદયને શુદ્ધ બનાવે છે ।।૪૨।।

નારદજી બોલ્યા : મિથિલાના અધિપતિ નિમિ રાજાએ એમ યોગેશ્વરો પાસેથી ભાગવત ધર્મો સાંભળ્યા ત્યારે પોતાના ઉપાધ્યાયને સાથે રાખીને જયન્તીના પુત્રો યોગેશ્વરોની એણે પ્રસન્ન થઈને પૂજા કરી ।।૪૩।।

જ્યારે રાજાએ એમનો સત્કાર કરી લીધો ત્યારે સર્વ લોકોના દેખતાં જ એ સિદ્ધ યોગેશ્વરો અન્તર્ધાન થઈ ગયા. રાજા એ સાંભળેલા ધર્મોને જીવનમાં ઉતારી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા ।।૪૪।।

હે મહાભાગ વસુદેવજી! તમે પણ એ ભગવદ્ ધર્મો સાંભળ્યા છે તે પ્રમાણે એને આચરણમાં મૂકશો અને ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખશો તો અન્તે સર્વ આસક્તિઓથી છૂટી જઈ પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરશો ।।૪૫।।

હે વસુદેવજી! તમારા અને દેવકીજીના યશથી તો આખું જગત્ છલોછલ ભરાઈ ગયું છે કારણ કે ભક્ત દુઃખહારી સર્વ શક્તિમાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તમારે ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રકટ થયા છે ।।૪૬।।

તમે ભગવાનનાં દર્શન, આલિંગન તથા તેમની સાથે વાતચીત કરવી અને તેમને ઉઠાડવા, બેસાડવા અને પોઢાડવા તથા સામગ્રી આરોગાવવી વગેરે દ્વારા વાત્સલ્ય કરી તમે પોતાનાં હૃદય શુદ્ધ કરી લીધાં છે. તમે પરમ પવિત્ર થઈ ચૂક્યા છો ।।૪૭।।

હે વસુદેવજી! શિશુપાલ, પૌંડ્રક અને શાલ્વ વગેરે રાજાઓએ તો વેરભાવથી શ્રીકૃષ્ણનાં હલન-ચલન, લીલા-વિલાસ સ્મરણ, ભાષણ વગેરે સ્મરણ કર્યું હતું. તે પણ નિયમાનુસાર નહિ પણ સૂતાં, બેસતાં, હરતાં-ફરતાં સ્વાભાવિક રૂપથી જ છતાં પણ તેમની ચિત્તવૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણમય થઈ ગઈ અને તે સારૂપ્યમુક્તિના અધિકારી થઈ ગયા. તો પછી જે લોકો પ્રેમભાવ અને અનુરાગ થી શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરે છે તેમને માટે શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થવામાં શંકાને કોઈ સ્થાન ખરું? ।।૪૮।।

હે વસુદેવજી! તમે શ્રીકૃષ્ણને માત્ર તમારા પુત્ર જ ન માનો. એ તો સર્વાત્મા, સર્વેશ્વર કારણાતીત અને અવિનાશી છે. આપે લીલાને માટે મનુષ્યરૂપ પ્રગટ કરી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ છુપાવી રાખ્યું છે ।।૪૯।।

તે પૃથ્વીને ભારરૂપ થઈ રહેલા રાજવેષધારી અસુરોના નાશ અને સન્તપુરુષોના રક્ષા કરવામાટે તથા જીવોને પરમ શાન્તિ અને મુક્તિ આપવાને માટે જ પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા છે અને એને જ માટે જગતમાં આપની કીર્તિનું ગાન થઈ રહ્યું છે ।।૫૦।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પ્રિય પરીક્ષિત! નારદજીના મુખથી આ બધું સાંભળી પરમ ભાગ્યવાન વસુદેવજી તથા પરમ ભાગ્યવતી દેવકીજીને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. તેમણે તત્કાલ શ્રીકૃષ્ણમાં પુત્ર તરીકે પોતાની સર્વ માયા-મમતાનો ત્યાગ કર્યો ।।૫૧।।

ઈતિહાસમિમં પુણ્યં ધારયેદ્ યઃ સમાહિતઃ ।।
સ વિધૂયેહ શમલં બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ।।૫૨।।

હે રાજન્! આ પરમ પવિત્ર ઈતિહાસને એકાગ્ર ચિત્તથી જે હૃદયમાં ધારણ કરે છે તે પોતાના સમસ્ત શોક મોહને દૂર કરી બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધના પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર પ્રથમ બ્રહ્મભાવપ્રકરણનો ‘‘ભક્તિરહિત જીવોનીદુર્ગતિ તથા ભગવત્પૂજાનો વિધિ’’નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

‘‘હે શ્રીવલ્લભ! આપની આજ્ઞાથી વિપરીત (દેવદ્રવ્યનો પ્રસાદ ખાઈ શકાય, દક્ષિણા લઈને ભાગવત કથા કરી શકાય, સેવા ન કરનાર પણ બ્રહ્મસમ્બન્ધ લઈ શકે વગેરે) ઉપદેશ કરનારા ભાન ભૂલેલા છે. તેઓ બધા અન્ધન્તમ ઘોર નરકમાં પડનારા સહજ આસુરી જીવો છે’’ **(શ્રીગુસાંઈજી)**

અધ્યાય ૬

બ્રહ્માદિ દેવોએ ભગવાન્‌ને કરેલી પ્રાર્થના

વિશેષ : આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બ્રહ્માદિ દેવોએ ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી છે અને સ્વધામ પધારવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઉદ્ધવજીએ પણ પોતાને સાથે લઈ જવાની પ્રાર્થના કરી એટલી વાત આવે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ બ્રહ્માઽઽત્મજૈર્દેવૈઃ પ્રજેશૈરાવૃતોઽભ્યગાત્ ।।
ભવશ્ચ ભૂતભવ્યેશો યયૌ ભૂતગણૈર્વૃતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકેદવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જ્યારે દેવર્ષિ નારદજી વસુદેવજીને ઉપદેશ આપી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે પોતાના પુત્રો સનકાદિ, દેવતાઓ અને પ્રજાપતિઓ ની સાથે બ્રહ્માજી, ભૂતગણોની સાથે સર્વેશ્વર મહાદેવજી અને મરુદ્ગણો ની સાથે દેવરાજ ઈન્દ્ર દ્વારકામાં આવ્યા. સાથે-સાથે બધા આદિત્ય ગણ, આઠેય વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો, ઋભુઓ, અંગિરાના વંશના ઋષિઓ, અગિયારેય રુદ્ર, વિશ્વદેવ, સાધ્યગણ, ગન્ધર્વ, અપ્સરાઓ, નાગ, સિદ્ધ, ચારણ, ગુહ્યક, ઋષિ, પિતર,

વિદ્યાધર અને કિન્નરો પણ ત્યાં જ પહોંચ્યા. મનુષ્યના જેવો મનોહર વેષ ધારણ કરનારા અને પોતાના સાંવરા-સલોણા શ્રીઅંગથી બધા લોકોનાં મન ઉપર કામણ કરી મૂકનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવામાટે તેઓ આવ્યા હતા; કારણ કે આ વખતે આપે પોતાનો શ્રીવિગ્રહ પ્રગટ કરી તે દ્વારા ત્રણેય લોકમાં એવી પવિત્ર કીર્તિનો વિસ્તાર કર્યોછેજે સમસ્ત પાપ-તાપને સદાને માટે મટાડી દે છે ।।૧-૪।।

દ્વારકાપુરી સમસ્ત પ્રકારની સમ્પત્તિ અને ઐશ્વર્યો થી સમૃદ્ધ તથા અલૌકિક દીપ્તિથી દેદીપ્યમાન થઈ રહી હતી. ત્યાં આવી તે લોકોએ શ્રીકૃષ્ણની અનોખી છબીનાં દર્શન કર્યાં. ભગવાન્‌ની રૂપમાધુરીનાં નિર્નિમેષ નયનોથી પાન કરવા છતાં તેમનાં નેત્રો તૃપ્ત થતાં નહોતાં. તેઓ ઘણી વાર સુધી પલક પણ પડે નહિ તેવી આંખોથી નીરખતાં જ રહ્યા ।।૫।।

તે લોકોએ સ્વર્ગના ઉદ્યાન નન્દનવન, ચૈત્રરથ આદિનાં દિવ્ય પુષ્પોથી જગદીશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ઢાંકી દીધા અને ચિત્ર-વિચિત્ર શબ્દો અને અર્થોવાળી વાણીથી તેઓ આપની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૬।।

દેવો બોલ્યાં : હે સ્વામી! કર્મોના વિકટ બંધનમાંથી મુકત થવાની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુજન ભકિતભાવથી પોતાના હૃદયમાં જેનું ચિન્તન કરતા રહે છે (પણ સાક્ષાત્ દર્શન કરી શકતા નથી) તે જ આપનાં ચરણકમલને અમે બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને વાણી થી સાક્ષાત્ નમસ્કાર કરીએ છીએ તે કેટલા આશ્ચર્યની વાત છે!* ।।૭।।

વિશેષ : દોર્ભ્યાં પાદાભ્યાં જાનુભ્યામ્ ઉરસા શિરસા દશા। મનસા વચસા ચેતિ પ્રણામોડષ્ટાંગ ઈરિતઃ।। હાથ પગ, ઘૂંટણ, છાતી,શિર, નેત્રો, મન, વચન આ આઠ અંગોથી પ્રણામ ‘સાષ્ટાંગ’ પ્રણામ કહેવાય છે.

હે અજિત! આપ માયિક રજોગુણ વગેરેમાં સ્થિત રહી આ અચિન્ત્ય પ્રપંચની ત્રિગુણમયી માયાદ્વારા પોતાનામાં જ રચના કરો છો, પાલન કરો છો અને સંહાર કરો છો. આ બધું કરવા છતાં પણ આપ આ કર્મોથી લિપ્ત થતા નથી કારણ કે આપ રાગદ્વેષ વગેરે દોષોથી સર્વથા મુકત છો અને પોતાના નિરાવરણ અખંડ સ્વરૂપાત્મક પરમાનન્દમાં મગ્ન રહો છો ।।૮।।

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય પરમાત્મન્! જે મનુષ્યોની ચિત્તવૃત્તિ રાગદ્વેષ વગેરેથી ખરડાયેલી છે તે ઉપાસના, વેદાધ્યયન, દાન, તપસ્યા અને યજ્ઞ વગેરે કર્મ કર્યા કરે તો પણ જેવી શુદ્ધિ શ્રવણદ્વારા સુપુષ્ટ શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા સજ્જન પુરુષોની આપની

લીલાકથા, કીર્તિના વિષયમાં રોજ-રોજ વધતી જતી પરિપૂર્ણ થતી શ્રદ્ધાથી થાય છે તેવી શુદ્ધિ તેમની થતી નથી ।।૯।।

મનનશીલ મુમુક્ષુજન મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે પોતાના પ્રેમથી પીગળી ગયેલા હૃદયમાં જેને કાયમ ધારણ કરી રાખે છે, પાંચરાત્ર વિધિથી ઉપાસના કરનારા ભકતજનો સમાન ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ-આ ચાર વ્યૂહના રૂપમાં જેનું પૂજન કરે છે અને જિતેન્દ્રિય ધીર પુરુષ સ્વર્ગલોકનું અતિક્રમણ કરી ભગવદ્ધામની પ્રાપ્તિને માટે ત્રણેય સમય જેમની પૂજા કરતા રહે છે, યાજ્ઞિક લોકો ત્રણેય વેદોદ્વારા બતાવવામાં આવેલી વિધિથી પોતાના સંયમશીલ હાથમાં હવિષ્ય લઈ યજ્ઞકુંડમાં આહુતિ દે છે અને તેમનું જ ચિન્તન કરે છે. આપની આત્મસ્વરૂપિણી માયાના જિજ્ઞાસુ યોગીઓ હૃદયના અન્તર્દેશમાં દહર વિદ્યા વગેરે દ્વારા આપનાં ચરણકમલનું જ ધ્યાન કરે છે અને આપના મોટા-મોટા પ્રેમી ભકતજન તેમને જ પોતાના પરમ ઈષ્ટ આરાધ્ય દેવમાને છે. હે પ્રભો! આપનાં તે જ ચરણકમલ અમારી સમસ્ત અશુભ વાસનાઓ, વિષય વાસનાઓને ભસ્મ કરી દેવાને માટે અગ્નિસ્વરૂપ હો. તે અગ્નિની જેમ અમારા પાપ-તાપોને ભસ્મ કરી દે ।।૧૦-૧૧।।

હે પ્રભો! આ ભગવતી લક્ષ્મી આપના વક્ષઃસ્થલ ઉપર કરમાઈ ગયેલી વાસી વનમાલાની સાથે પણ શોક્ય(સપત્ની) ની જેમ સ્પર્ધા કરે છે. છતાં આપ તેની પરવા ન કરતાં ભકતોએ એ વાસી માલાથી કરેલી પૂજાનો પણ પ્રેમથી સ્વીકાર કરો છો. આવા ભકતવત્સલ પ્રભુનાં ચરણકમલ સર્વદા આમારી વિષયવાસનાઓને બાળી નાખનાર અગ્નિ સ્વરૂપ હો ।।૧૨।।

હે અનન્ત! વામન અવતારમાં દૈત્યરાજ બલિએ આપેલ પૃથ્વી માપવાને માટે આપે આપનું ચરણ ઊંચું કર્યું હતું અને તે સત્યલોકમાં પહોંચી ગયું હતું ત્યારે તે એવું લાગતું હતું કે જાણે કોઈ મોટો વિજયધ્વજ હોય. બ્રહ્માજીના પખારવા બાદ તેમાંથી પડતી ગંગાજલની ત્રણ ધારાઓ એવી લાગતી હતી કે જાણે તેમાં લાગી રહેલી ત્રણ પતાકાઓ લહેરાઈ રહી હોય. તેને જોઈ અસુરોની સેના ફફડી ઊઠી અને દેવસેના નિર્ભય થઈ ગઈ. આપનું તે ચરણકમલ સાધુસ્વભાવ પુરુષોને માટે આપના ધામ વૈકુંઠલોકની પ્રાપ્તિનું અને દુષ્ટોને માટે અધોગતિનું કારણ છે. હે ભગવન્! આપનું તે જ પાદપદ્મ અમ ભજન કરનારાઓના સમસ્ત પાપ-તાપ ધોઈ નાખો ।।૧૩।।

બ્રહ્મા આદિ જેટલા-જેટલા શરીરધારી છે તે સત્ત્વ, રજ, તમ-આ ત્રણ ગુણોના પરસ્પર વિરોધી ત્રિવિધ ભાવોની ટક્કરથી જનમતા અને મરતા રહે છે. તેઓ સુખ-દુઃખના સકઞ્જામાં સપડાયેલા છે અને જેવી રીતે નાથેલો બળદ તેના માલિકને વશ રહે છે તેમ તેઓ આપને વશ છે. આપ એમને માટે પણ કાલસ્વરૂપ છો. એમના જીવનના આદિ મધ્ય અને અન્ત આપનેજ અધીન છે. એટલુંજનહિ આપ પ્રકૃતિ-પુરુષથી પણ પર સ્વયં પુરુષોત્તમ છો. આપનાં ચરણકમલ અમારું કલ્યાણ કરે ।।૧૪।।

હે પ્રભો! આપ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના પરમ કારણ છો, કારણ કે શાસ્ત્રોએ એમ કહ્યું છે કે આપ પ્રકૃતિ, પુરુષ અને મહત્તત્ત્વ નું પણ નિયન્ત્રણ કરનાર કાલ છો. શીત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષાકાલરૂપ ત્રણ નાભિવાળા સંવત્સરના રૂપમાં બધાને ક્ષયની તરફ લઈ જનાર કાલ આપજ છો. આપની ગતિ અબાધ અને ગમ્ભીર છે. આપ સ્વયં પુરુષોત્તમ છો ।।૧૫।।

આ પુરુષ આપની પાસેથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી અમોઘવીર્ય થઈ જાય છે અને પછી માયાની સાથે સંયુકત થઈ વિશ્વના મહત્તત્ત્વરૂપ ગર્ભનું સ્થાપન કરે છે. ત્યારબાદ તે મહત્તત્ત્વ ત્રિગુણમયી માયાનું અનુસરણ કરી પૃથ્વી, જલ તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર અને મનરૂપ સાત આવરણો (પડો) વાળા આ સુવર્ણવર્ણ (સોનેરી રંગના) બ્રહ્માંડની રચના કરે છે ।।૧૬।।

તેથી હે ઋષીકેશ! આપ સમસ્ત ચરાચર જગતના અધીશ્વર છો. તે જ કારણથી માયાની ગુણ-વિષમતાને લીધે બનેલા વિભિન્ન પદાર્થોનો ઉપભોગ કરવા છતાં આપ તેમનાથી લેપાતા નથી. આવા કેવલ આપ જ છો. આપ સિવાય બીજા તો સ્વયં તેમનો ત્યાગ કરી દઈને પણ તે વિષયોથી ડરતા રહે છે. (કારણ કે વિષયોને ભૌતિક રીતે સ્વરૂપથી છોડવાથી વાસના નિર્મૂળ થતી નથી) ।।૧૭।।

સોળ હજારથી પણ વધારે રાણીઓ આપની સાથે રહે છે. તે બધાં પોતાનાં મન્દ-મન્દ મલકાટ અને તીરછી દષ્ટિયુકત મનોહર ભમરોના સંકેતથી અને સુરતાલાપોથી પ્રૌઢ સમ્મોહક કામબાણ ચલાવે છે અને કામકલાની વિવિધ રીતિઓથી આપનું મન આકર્ષવા ચાહે છે પરન્તુ છતાં તેઓ એક રત્તીભર પણ આપનું મન ડગાવી ન શકયાં તેઓ અસફલ જ રહ્યાં ।।૧૮।।

આપે ત્રિલોકીના પાપપુઞ્જનો નાશ કરવા માટે બે પ્રકારની પવિત્ર નદીઓ

વહેવડાવી રાખી છે એક તો આપની અમૃતમયી લીલાથી ભરેલી કથા નદી અને બીજી આપના પાદ-પ્રક્ષાલનના જલથી ભરેલ ગંગાજી. તેથી સત્સંગ સેવી વિવેકીજન કાનદ્વારા આપની કથા નદીમાં અને શરીરદ્વારા ગંગાજીમાં ડૂબકી મારી બન્નેય તીર્થોનું સેવન કરે છે અને પોતાના પાપ-તાપ મિટાવી દે છે ।।૧૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! સમસ્ત દેવતાઓ અને ભગવાન્ શંકરની સાથે બ્રહ્માજીએ આ પ્રમાણે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી. ત્યારબાદ તેઓ પ્રણામ કરી પોતાના ધામમાં જવા માટે આકાશમાં સ્થિત રહી ભગવાન્‌ને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૨૦।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે સર્વાત્મા પ્રભો! પહેલાં અમે આપને અવતાર લઈ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાટે પ્રાર્થના કરી હતી, તો તે કામ આપે અમારી પ્રાર્થના પ્રમાણે યથોચિત રૂપથી પૂરું કરી દીધું ।।૨૧।।

આપે સત્યપરાયણ સન્તપુરુષોના કલ્યાણને માટે ધર્મની સ્થાપના પણ કરી દીધી અને દશે દિશાઓમાં એવી કીર્તિ ફેલાવી દીધી કે જેને સાંભળી-સંભળાવી બધા લોકો પોતાના મનનો મેલ મિટાવી દે છે ।।૨૨।।

આપે આ સર્વોત્તમ રૂપ ધારણ કરી યદુવંશમાં અવતાર લીધો અને જગતના હિતને માટે ઉદાર અને પરાક્રમપૂર્ણ અનેક લીલાઓ કરી ।।૨૩।।

હે પ્રભો! કલિયુગમાં જે સાધુસ્વભાવ મનુષ્યો આપની આ લીલાઓનું શ્રવણ-કીર્તન કરશે તેઓ સહેલાઈથી જ આ અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારને તરી જશે ।।૨૪।।

હે સર્વશક્તિમાન પુરુષોત્તમ પ્રભો! આપને યદુકુલમાં અવતાર ગ્રહણ કર્યે ૧૨૫ વર્ષ વીતી ગયાં છે ।।૨૫।।

હે સર્વાધાર! હવે અમારું એવું કોઈ કામ બાકી નથી, જે પૂર્ણ કરવામાટે આપને અહીં રહેવાની આવશ્યકતા હોય. બ્રાહ્મણોના શાપને કારણે આપનુંઆ કુલ પણ એક પ્રકારથી તો નષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે ।।૨૬।।

તેથી આપને જો ઉચિત લાગે તો હવે આપ સ્વધામ કૃપા કરીને પધારો અને આપના સેવક અમ લોકપાલો નું તથા અમારા લોકોનું પાલન-પોષણ અને રક્ષણ કરો ।।૨૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે બ્રહ્માજી! આપના કહેવા પ્રમાણે મેં પહેલેથી જ એવો નિશ્ચય કરી લીધો છે. મેં તમારાં બધાં કામ પૂરાં કરી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી દીધો

છે ।।૨૮।।

પરન્તુ હજુ એક કામ બાકી છે અને તે એ કે યાદવો બલ-વિક્રમ, વીરતા-શૂરતા અને ધન-સમ્પત્તિથી ઉન્મત્ત થઈ રહ્યાં છે અને લોકનો નાશ કરવા થનગની રહ્યા છે પણ જેમ સમુદ્ર એની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી તેમ મારાથી આ યાદવો નિયમનમાં રહ્યા છે ।।૨૯।।

આ યાદવકુળનો સંહાર કર્યા વગર જ જો હું ચાલ્યો જાઉં તો, જેમ સમુદ્ર મર્યાદા ઓળંગતાં જગતને ડૂબાડી દે તેમ એ ગર્વિષ્ઠ અને ઉચ્છૃંખલ યાદવો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી તમામ લોકોનો સંહાર કરી નાખે ।।૩૦।।

હે નિષ્પાપ બ્રહ્માજી! બ્રાહ્મણોના શાપથી આ વંશના અન્તનો આરમ્ભ થઈ ચૂકયો છે. તેનો અન્ત થઈ જશે ત્યારે હું આપના ધામમાં થઈને જઈશ ।।૩૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા :જ્યારે અખિલ લોકાધિપતિ ભગવાને બ્રહ્માજીને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે બ્રહ્માજી દેવગણોની સાથે ભગવાન્‌ને પ્રણામ કરી પોતાના સ્થાનમાં ગયા ।।૩૨।।

એમના જતાં જ દ્વારકામાં બધે મોટા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. એ ઉત્પાતો જોઈને યાદવોમાં વૃદ્ધ હતા તે ભગવાન્‌ની પાસે આવ્યા તેમને ભગવાન્ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૩૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ગુરુજનો! આજકાલ દ્વારકામાં જ્યાં જાુઓ ત્યાં ભારે અપશુકન અને ઉત્પાત થઈ રહ્યા છે. આપ લોકો જાણો જ છો કે બ્રાહ્મણોએ આપણા કુળને એવો શાપ આપી દીધો છે કે જેને ટાળવો બહુ જ કઠિન છે. મારા મત પ્રમાણે જો આપણે આપણા પ્રાણોની રક્ષા કરવી હોય તો આપણે અહીં ન રહેવું જોઈએ. હવે વિલમ્બ કર્યા વગર આજે જ આપણે પરમ પવિત્ર પ્રભાસક્ષેત્રમાં જવા રવાના થઈ જઈએ ।।૩૪-૩૫।।

પ્રભાસક્ષેત્રનો મહિમા બહુ પ્રસિદ્ધ છે. જે વખતે દક્ષ પ્રજાપતિના શાપથી ચન્દ્રમાને ક્ષય રોગે ગ્રસી લીધા હતા ત્યારે તેણે પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈ સ્નાન કર્યું અને તે તત્કાળ તે પાપજન્યરોગથીછૂટીગયા.સાથે- સાથે તેમને કલાઓની અભિવૃદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ ।।૩૬।।

આપણે પણ પ્રભાસક્ષેત્ર જઈ સ્નાન કરીશું, દેવતા અને પિતરો નું તર્પણ કરીશું અને સાથે-સાથે અનેક ગુણવાળા પકવાન તૈયાર કરી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને ભોજન

કરાવીશું. ત્યાં આપણે તે સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને પૂરી શ્રદ્ધાથી ખૂબ (મોટાં) દાન-દક્ષિણા આપીશું. એ રીતે જેમ કોઈ જહાજદ્વારા સમુદ્રને પાર કરી જાય તેમ આપણે આપણા સંકટોમાંથી એમના દ્વારા ઊગરી જઈશું ।।૩૭-૩૮।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે કુલનન્દન! જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી ત્યારે યદુવંશીઓએ સર્વાનુમતિથી પ્રભાસ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને બધા પોત-પોતાના રથો સજાવવા અને જોડવા લાગ્યા ।।૩૯।।

હે પરીક્ષિત! ઉદ્ધવજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં અત્યન્ત પ્રેમી અને સેવક હતા. તેમણે જ્યારે યદુવંશીઓને યાત્રાની તૈયારી કરતા જોયા, ભગવાન્‌ની આજ્ઞા સાંભળી અને અત્યન્ત ઘોર અપશુકન જોયા ત્યારે તેઓ જગતના એકમાત્ર અધિપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પાસે એકાન્તમાં ગયા, આપનાં ચરણો ઉપર પોતાનું મસ્તક મૂકી દઈ પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડી આપને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા ।।૪૦-૪૧।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : હે યોગેશ્વર! આપ દેવાધિદેવોના પણ અધીશ્વર છો. આપની લીલાઓના શ્રવણકીર્તનથી જ જીવ પવિત્ર થઈ જાય છે. આપ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર છો. જો આપની ઈચ્છા હોત તો બ્રાહ્મણોનું શાપનું નિવારણ થઈ શકત. પણ આપે તેમ કર્યું નહિ. તેથી હવે આપ યદુવંશનો ઉપસંહાર કરી તેને સમેટી લઈ અવશ્યમેવ આ લોકનો પરિત્યાગ કરશો એમ હું માનું છું ।।૪૨।।

પરન્તુ હે કેશવ! હું અડધી ક્ષણમાટે પણ આપનાં ચરણકમલનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ છું. તેથી હે નાથ! આપ મને પણ આપની સાથે આપના ધામમાં લઈ ચાલો ।।૪૩।।

હે કૃષ્ણ! આપની એક-એક લીલા મનુષ્યોમાટે પરમ મંગલમયી છે. તે કાનમાટે અમૃતસ્વરૂપ છે. એકવાર પણ તેનો રસાસ્વાદ લેનાર માણસને પછી બીજા કોઈ લૌકિક પદાર્થની સ્પૃહા રહેતી નથી ।।૪૪।।

હે પ્રભો! અમે આપના ભકતો તો ઊઠતાં-બેસતાં, સૂતાં-જાગતાં, ઘૂમતાં-ફરતાં આપની સાથે જ રહ્યા છીએ. અમે આપની સાથે સ્નાન કર્યું, રમતો રમ્યાં, ભોજન કર્યાં. અમારી એક-એક પ્રવૃત્તિ આપની સાથે જ થઈ છે. આપ અમારા પ્રાણપ્યારા અને આત્મા જ છો. એવી સ્થિતિમાં અમે આપના પ્રેમી ભકત આપને ક્ષણવાર પણ કેવી રીતે છોડી શકીએ? ।।૪૫।।

આપની સાથે અમે આપની પ્રસાદી (આપના ઉપયોગમાં આવેલી) માળા,

ચન્દન, વસ્ત્ર, અલંકાર અને આભૂષણો ધારણ કર્યાં અને આપના ઉચ્છિષ્ટ ભોજન (જૂઠણ) થી અમારા દેહનો નિર્વાહ કર્યો. તેથી અમે આપની માયા ઉપર અવશ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરી લઈશું. (તેથી હે પ્રભો! અમને આપની માયાનો ડર નથી, પરન્તુ આપના વિયોગનો ડર છે) ।।૪૬।।

આપની માયાને તરવી બહુ જ મુશ્કેલ છે. મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ દિગમ્બર રહી, આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી, અધ્યાત્મવિદ્યાને માટે અત્યન્ત પરિશ્રમ કરે છે. આ પ્રકારની કઠણ સાધનાથી તે સન્ન્યાસીઓનાં હૃદય નિર્મલ થાય છે અને અત્યન્ત મુશ્કેલીથી તેઓ સમસ્ત વૃત્તિઓની શાન્તિરૂપ નૈષ્કર્મ્ય અવસ્થામાં સ્થિત રહી આપના બ્રહ્મ નામના ધામને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૪૭।।

હે બ્રહ્મન્! અમે તો અહીં કર્મમાર્ગમાં જ અથડાયા-કુટાયા કરીએ છીએ, પરન્તુ એટલી વાત તો નક્કી છે કે અમે આપના ભકતોના સંગમાં આપના ગુણો અને લીલાઓ ની ચર્ચા કરીશું તથા મનુષ્યના જેવી લીલા કરતા આપે જે કાંઈ કર્યું છે કે કહ્યું છે તેનું સ્મરણ-કીર્તન કરતા રહીશું. સાથે-સાથે આપની ગતિ-વિલાસ, દષ્ટિ-હાસ્ય, હાસ-પરિહાસ અને ઉપદેશ ની યાદમાં તલ્લીન થઈ જઈશું. બસ આટલાથી જ આપની દુસ્તર માયાને અમે તરી જઈશું. (તેથી માયાને તરવાની ચિન્તા અમને નથી પણ આપના વિરહની ચિન્તા છે. આપ અમારો ત્યાગ ન કરતાં અમને સાથે લઈ લો) ।।૪૮-૪૯।।

એવં વિજ્ઞાપિતો રાજન્ ભગવાન્ દેવકીસુતઃ ।।
એકાન્તિનં પ્રિયં ભૃત્યમુદ્ધવં સમભાષત ।।૫૦।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! જ્યારે ઉદ્ધવજીએ દેવકીનન્દન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે એક નિષ્ઠાવાળા પ્રિય અને દાસ એવા ઉદ્ધવજીની સાથે ભગવાને એમના આત્માને સંતોષ થાય તેવી રીતે બોલવાનો ઉપક્રમ કર્યો ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુકિત પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્યમુકિત નામના પ્રકરણનો પહેલો અને ચાલુ) ''બ્રહ્માદિ દેવોએ ભગવાન્‌ને કરેલી પ્રાર્થના'' નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭

(અવધૂત ઉપાખ્યાન)

ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલો યદુરાજા અને અવધૂત નો સંવાદ

વિશેષ : ઉદ્ધવજીને આત્મજ્ઞાન કરાવવામાટે ભગવાન્ અવધૂત અને યદુ નો ઈતિહાસ કહે છે. તેમાં આ સાતમા અધ્યાયમાં ચોવીસમાંથી આઠ ગુરુ કર્યાની વાત આવે છે.

યદાત્થ માં મહાભાગ તચ્ચિકીર્ષિતમેવ મે ।।
બ્રહ્મા ભવો લોકપાલાઃ સ્વર્વાસંમેડભિકાંક્ષિણઃ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુંઃ હે મહાભાગ્યવાન્ ઉદ્ધવ! તમે જે કંઈ મને કહ્યું તે જ હું કરવા ઈચ્છું છું. બ્રહ્મા, શંકર, ઈન્દ્ર વગેરે લોકપાલ પણ હવે એમ જ ઈચ્છે છે કે હું તેમના લોકમાં થઈને જ મારા ધામમાં જાઉં ।।૧।।

બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી બલદેવજીની સાથે હું આ લોકમાં જે કાર્ય કરવામાટે આવ્યો હતો તે બધું દેવોનું કાર્ય મેં પૂરું કરી દીધું છે ।।૨।।

હવે આ યદુવંશ જે બ્રાહ્મણોના શાપથી ભસ્મ થઈ ચૂકયો છે તે પરસ્પર કલહ અને યુદ્ધ થી નષ્ટ થઈ જશે. આજથી સાતમે દિવસે સમુદ્ર આ દ્વારકાપુરીને ડુબાડી દેશે ।।૩।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જે ક્ષણે હું આ મર્ત્યલોકનો પરિત્યાગ કરીદઈશ તેજ ક્ષણે તેનાં તમામ મંગલ નષ્ટ થઈ જશે. ત્યારથી લોકમાં પ્રવેશ કરી કલિ લોકોને દુઃખ આપવાનું ચાલુ રાખશે ।।૪।।

હે સાધુ ઉદ્ધવ! જ્યારે હું આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી દઉં ત્યારે તમે અહીં રહેતા નહિ કારણ કે કલિયુગમાં લોકોની રુચિ અધર્મમાં જ રહેશે ।।૫।।

હવે તમે પોતાના આત્મીય જનો અને બંધુ-બાંધવોમાંથી સ્નેહ છોડીને અનન્યપ્રેમથી મારામાં મન સ્થિર કરીને સમદષ્ટિથી પૃથ્વીઉપર ફરતા રહો ।।૬।।

આ જગતમાં જે કંઈ મનથી વિચારવામાં આવે છે, વાણીથી કહેવામાં આવે છે, નેત્રોથી જોવામાં આવે છે, કાનથી સાંભળવામાં આવે છે, ઈન્દ્રિયોથી અનુભવાય છે તે બધું નાશવન્ત છે, સપનાની જેમ મનનો વિલાસ છે તેથી માયા માત્ર છે, મિથ્યા છે-એમ સમજી લો. (અહીં ભગવાને ઉદ્ધવજીને વૈરાગ્ય થાય તેટલા માટે આ જે દેખાય છે તે માયા મનોમય છે એમ કહ્યું છે) ।।૭।।

જે પુરુષનું મન અશાન્ત છે, અસંયત છે તેને જ પાગલની જેમ અનેક વસ્તુઓ જણાય છે, હકીકતમાં તે ચિત્તનો ભ્રમ જ છે. નાનાત્વનો ભ્રમ થઈ જવાથી જ ''આ ગુણ છે'' અને ''આ દોષ છે'' આવા પ્રકારની કલ્પના કરવી પડે છે. જેની બુદ્ધિમાં ગુણ અને દોષ નો ભેદ દઢમૂલ થઈ ગયો છે તેને જ માટે કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મરૂપ ભેદનું પ્રતિપાદન થયું છે* ।।૮।।

વિશેષ : કર્મ : વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવું તે-વિહિત કર્મ. **અકર્મ** : વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે ન કરવું તે-વિહિત કર્મનો લોપ. **વિકર્મ** : વેદમાં નિષિદ્ધ કહ્યું હોય તે કરવું તેનું નામ વિકર્મ-નિષિદ્ધ કર્મ.

તેથી હે ઉદ્ધવ! તમે પહેલાં તો પોતાની બધી ઈન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરીલો તેમની લગામ તમારા હાથમાં લઈ લો અને માત્ર ઈન્દ્રિયોને જ નહિ, ચિત્તની તમામ વૃત્તિઓને પણ રોકી દો અને પછી એવો અનુભવ કરો કે આ આખું જગત્ પોતાના આત્મામાં જ ફેલાયેલું છે અને આત્મા મારા-સર્વાત્મા ઈન્દ્રયાતીત બ્રહ્મમાં રહેલો છે, મારાથી જુદો નથી ।।૯।।

જ્યારે વેદોનાં મુખ્ય તાત્પર્ય-નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવરૂપ વિજ્ઞાનથી સારી રીતે સમ્પન્ન થઈ તમે તમારા આત્માના અનુભવમાં જ આનન્દમગ્ન રહેશો અને સમ્પૂર્ણ દેવતા આદિ શરીરધારીઓના આત્મા થઈ જશો ત્યારે કોઈ પણ વિઘ્નથી તમને પીડા નહિ થાય કારણ કે તે વિઘ્નો અને વિઘ્નો કરવાવાળાના આત્મા પણ તમે જ હશો ।।૧૦।।

જે પુરુષ ગુણ અને દોષ-બુદ્ધિથી પર થઈ જાય છે તે બાલકની જેમ નિષિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરન્તુ દોષ-બુદ્ધિથી નહિ. તે વિહિત કર્મ કરે છે પણ ગુણ-બુદ્ધિથી નહિ ।।૧૧।।

જેણે શ્રુતિઓના તાત્પર્યનું માત્ર યથાર્થ જ્ઞાન જ પ્રાપ્ત નથી કર્યું પરન્તુ તેનો સાક્ષાત્કાર પણ કરી લીધો છે તે સમસ્ત પ્રાણીઓનો હિતૈષી સુહૃદ હોય છે અને તેની વૃત્તિઓ સર્વથા શાન્ત રહે છે. તે આ દેખાતા આખા વિશ્વને મારું જ સ્વરૂપ જુએ છે તેથી તેને ફરી કદી જન્મ-મૃત્યુનાં ચક્કરમાં પડવું પડતું નથી ।।૧૨।।

શ્રીશુકદેવજીબોલ્યા : હે પરિક્ષીત! જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણેઆ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી ત્યારે ભગવાન્‌ના પરમ પ્રેમી ઉદ્ધવજીએ આપને પ્રણામ કરી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી આ પ્રશ્ન કર્યો ।।૧૩।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે ભગવન્! આપ જ સમસ્ત યોગીઓની ગુપ્ત પૂંજી, યોગોના કારણ અને યોગેશ્વર છો. આપ જ સમસ્ત યોગોના આધાર તેમના કારણ અને યોગસ્વરૂપ પણ છો. આપે મારા કલ્યાણમાટે સન્ન્યાસરૂપ ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો ।।૧૪।।

પરન્તુ હે અનન્ત! જે લોકો વિષયોના ચિન્તન અને સેવનમાં લાગેલા રહે છે, વિષયાત્મા થઈ ગયા છે તેમને માટે વિષય-ભોગો અને કામનાઓનો ત્યાગ અત્યન્ત કઠિન છે. હે સર્વસ્વરૂપ! એમાં પણ જે લોકો આપથી વિમુખ છે તેમને માટે તો આવી જાતનો ત્યાગ સર્વથા અસમ્ભવ જ છે એવો મારો નિશ્ચય છે ।।૧૫।।

હે પ્રભો! હું પણ એવો જ છું. મારી મતિ એટલી બધી મૂઢ થઈ ગઈ છે કે ''આ હું છું'', ''આ મારું છું'' આ ભાવથી હું આપની માયાના ખેલ દેહ અને દેહનાં સમ્બન્ધી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિમાં ડૂબી રહ્યો છું. તેથી હે ભગવન્! આપે જે ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે તેનું તત્ત્વ મને-આપના સેવકને કૃપા કરીને એવી રીતે સમજાવો કે હું સહેલાઈથી તેનું સાધન કરી શકું ।।૧૬।।

''તારે જે કરવાનું છે તે બાબત મેં તને ટૂંકાણમાં કહી છે, વિસ્તારથી સમજવું હોય તો કોઈ બીજાની પાસેથી સમજી લેજે'' એમ આપ કહેતા હો તો હે ઈશ! આપ ત્રિકાલથી અબાધ્ય સત્યરૂપ પરમાત્મા છો તેથી જ્ઞાન એ આપનામાં સ્વતઃસિદ્ધ છે. આપના જેવા દેવોમાં પણ કોઈ નથી કે જે મને સમજાવી શકે કેમકે બ્રહ્માજી સુધીના બધા દેવો આપની માયામાં મોહિત થઈને અહન્તા-મમતાત્મક સ્ત્રીપુત્ર વગેરે બાહ્ય અર્થનેજ જોનાર છે ।।૧૭।।

હે ભગવન્! તેથી જ દશે દિશાએથી (દુઃખોના દાવાગ્નિથી) દાઝેલો હું વિરકત થઈ આપને શરણે આવ્યો છું. આપ નિર્દોષ દેશકાલથી અપરિચ્છિન્ન, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને અવિનાશી વૈકુંઠલોકના નિવાસી તેમ જ નરના નિત્ય સખા નારાયણ છો. (તેથી આપ જ મને કૃપા કરીને ઉપદેશ કરો) ।।૧૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવ! સંસારમાં જે મનુષ્યો ''આ જગત્ શું છે? તેમાં શું થઈ રહ્યું છે?'' ઈત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરવામાં નિપુણ છે તેઓ ચિત્તમાં ભરેલી અશુભ વાસનાઓથી પોતાની જાતને પોતે જ પોતાની વિવેકશક્તિથી પ્રાયઃ બચાવી લે છે ।।૧૯।।

સમસ્ત પ્રાણીઓનો, ખાસ કરીને મનુષ્યનો આત્મા પોતાના હિત અને

અહિતનો ઉપદેશક ગુરુ છે કારણ કે મનુષ્ય પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અનુમાન દ્વારા પોતાના હિત અને અહિત નો નિર્ણય કરવામાં સમર્થ છે ।।૨૦।।

સાંખ્યયોગના નિષ્ણાત ધીરપુરુષો આ મનુષ્યયોનિમાં ઈન્દ્રિયશક્તિ, મનઃશક્તિ આદિના આશ્રયભૂત મારો-આત્મતત્ત્વનો પૂર્ણપણે પ્રગટરૂપથી સાક્ષાત્કાર કરી લે છે ।।૨૧।।

મેં એક પગવાળા, બે પગવાળા, ત્રણ પગવાળા, ચાર પગવાળા, ચારથી વધારે પગવાળા અને પગ વિનાના ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં શરીરનું નિર્માણ કર્યું છે. એ બધામાં મને સૌથી વધારે પ્રિય મનુષ્યનું જ શરીર છે ।।૨૨।।

આ મનુષ્ય શરીરમાં એકાગ્રચિત્ત, અપ્રમત્ત (સાવધાન) પુરુષો બુદ્ધિ વગેરે ગ્રહણ કરાતા હેતુઓથી, અનુમાનથી અગ્રાહ્ય અર્થાત્ અહંકાર વગેરે વિષયોથી ભિન્ન, મારો-સર્વ પ્રવર્તક ઈશ્વરનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે* ।।૨૩।।

વિશેષ : મારા સ્વરૂપના અન્વેષણના બે પ્રકાર છે. - **૧.** બુદ્ધિ વગેરે જડ પદાર્થોનો પ્રકાશ કોઈ એક સ્વયમ્પ્રકાશ તત્ત્વ વિના હોઈ શકે નહિ. એક પ્રકારની અર્થાપત્તિ દ્વારા. અર્થાપત્તિ-જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પાંચ પ્રકારોમાંનો એક પ્રકાર. બીજી કોઈ રીતે જે સમ્ભવી ન શકે તેવી પરિસ્થિતિની સંયોગો ઉપરથી ફલિત થતા અનુમાન દ્વારા થતી સાબિતી-**અર્થસ્ય અનુક્તાર્થસ્ય આપત્તિઃ સિદ્ધિઃ** દા.ત. ''હૃષ્ટપુષ્ટ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી''. દેવદત્ત હૃષ્ટ-પુષ્ટ છે તે દિવસે ખાતો નથી. ભોજન વિના શરીર પુષ્ટ હોઈ શકે નહિ તેથી તે દિવસે ન ખાતો હોય તો રાતે તો ખાતો હોવો જ જોઈએ એવું અનુમાન.

૨. વાંસલો, કરવત વગેરે કરણ છે તો તેને વાપરનાર સુથાર વગેરે કર્તા હોય જ તે કરણ કાર્ય કરી શકે. અહીં બુદ્ધિ વગેરે જડ સાધનો હોય તેમને કાર્યક્ષમ બનાવનાર કોઈ પ્રેરક (ભગવાન્) હોવા જોઈએ. જડ હોય તે પરપ્રેર્ય (તેમને બીજો પ્રેરણા આપનાર) હોય જ, તો જ તેઓ કામ આપે. બુદ્ધિ વગેરે જડ છે તે ભગવાન્થી જ પ્રકાશિત થાય છે.

આમ જ્યાં-જ્યાં કરણત્વ હોય ત્યાં-ત્યાં કર્તૃત્વપ્રયોજ્યત્વ હોય જેમ કે વાંસલો, કરવત. આ 'અન્વય' કહેવાય.

જ્યાં કર્તૃત્વપ્રયોજ્યત્વ નથી ત્યાં કરણત્વ પણ નથી જેમકે આત્મા. અહીં આત્મા શબ્દ પરમાત્માના અર્થમાં વપરાયો છે જે સ્વતન્ત્ર કર્તા છે. આ 'વ્યતિરેક' કહેવાય.

અન્વય વ્યતિરેકનું સરલ દૃષ્ટાન્તઃ અન્વય=જ્યાં-જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં-ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઈએ જેમ કે પર્વત. વ્યતિરેક=જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમાડો પણ નજ હોય

જેમ કે નદી.

આ બાબતમાં મહાત્મા લોકો એક પ્રાચીન ઈતિહાસ કહેતા હોય છે. આ ઈતિહાસ પરમ તેજસ્વી અવધૂત દત્તાત્રેય અને રાજા યદુના સંવાદના રૂપમાં છે ।।૨૪।।

એકવાર ધર્મના મર્મને જાણનાર રાજા યદુએ જોયું કે એક ત્રિકાલદર્શીતરુણ અવધૂત બ્રાહ્મણ નિર્ભય ફરી રહ્યા છે. ત્યારે રાજાએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો ।।૨૫।।

રાજા યદુએ પૂછયું : હે બ્રહ્મન્! આપ પરમ વિદ્વાન હોવા છતાં જેનો આશ્રય લઈ બાલકની જેમ સંસારમાં ફરો છો તેવી અત્યન્ત નિપુણ બુદ્ધિ આપને કયાંથી પ્રાપ્ત થઈ? આપ કર્મ તો કંઈ કરતા નથી ।।૨૬।।

એવું જોવા મળે છે કે મનુષ્ય આયુ, યશ અથવા સૌન્દર્ય-સમ્પત્તિ-ની અભિલાષાથી જ ધર્મ, અર્થ, કામ અથવા તત્ત્વ જિજ્ઞાસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કોઈનીય કોઈ કારણ વિના પ્રવૃત્તિ જોવા મળતી નથી ।।૨૭।।

આપ કર્મ કરવામાં સમર્થ, વિદ્વાન અને નિપુણ છો. આપનું ભાગ્ય અને સૌન્દર્ય પણ પ્રશંસનીય છે. આપ અમૃત સરખી વાણી બોલી રહ્યા છો, છતાં આપ જડ, ઉન્મત્ત અથવા પિશાચની જેમ રહો છો. આપ કંઈ કર્મ કરતા નથી કે આપને કોઈ કામના નથી ।।૨૮।।

સંસારના મોટા ભાગના લોકો કામ અને લોભ ના દાવાનળમાં બળી રહ્યા છે. વનમાં દાવાગ્નિ લાગતાં જેમ કોઈ હાથી તેમાંથી છૂટી ગંગાજલમાં ક્રીડા કરતો શીતળતાથી ઊભો હોય તેમ આપ સુધી એ દાવાગ્નિની આંચ પણ પહોંચી શકતી નથી. આપ મુકત છો ।।૨૯।।

હે બ્રહ્મન્! આપ પુત્ર, સ્ત્રી, ધન વગેરે સંસારના સ્પર્શથી પણ રહિત છો. આપ સદા સર્વદા પોતાના 'કેવલ' સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહો છો. અમે આપને એ પૂછવા માગી છીએ કે આપને આપના આત્મામાં જ એવા અનિર્વચનીય આનન્દનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે? આપ કૃપા કરી અવશ્ય બતાવો ।।૩૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવ! અમારા પૂર્વજ મહારાજ યદુની બુદ્ધિ શુદ્ધ હતી અને તેમના હૃદયમાં બ્રાહ્મણ ભકિત હતી. તેમણે પરમ ભાગ્યવાન્ દત્તાત્રેયજીનો અત્યન્ત સત્કાર કરી આ પ્રશ્ન પૂછયો અને નમ્રતાથી મસ્તક નમાવી તેમની સામે ઊભા રહી ગયા. હવે દત્તાત્રેયજીએ કહ્યું ।।૩૧।।

બ્રહ્મવેત્તા દત્તાત્રેયજીએ કહ્યું : હે રાજન્! મેં મારી બુદ્ધિથી ઘણા ગુરુઓનો આશ્રય લીધો છે. તેમની પાસેથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી હું આ જગતમાં મુકતભાવથી સ્વચ્છન્દ ફરું છું. તમે તે ગુરુઓનાં નામ તથા તેમની પાસેથી હું જે શીખ્યો તે સાંભળો ।।૩૨।।

મારા ગુરુઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે. પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જલ, અગ્નિ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, કપોત (કબૂતર), અજગર, સમુદ્ર, પતંગ, ભમરો (કેમધમાખી), હાથી, મધ કાઢનાર, હરણ,માછલું, પિંગલા વેશ્યા, કુરર પક્ષી (ટિટોડી), બાલક, કુંવારીકન્યા, બાણ બનાવવાવાળો, સર્પ, કરોળિયો અને ભૃંગીકીટ ।।૩૩-૩૪।।

હે રાજન્! મેં આ ચોવીસ ગુરુઓનો આશ્રય કર્યો છે અને એમનાં જ આચરણ ઉપરથી આ લોકમાં મારે માટે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે ।।૩૫।।

હે વીરવર યયાતિનન્દન! મેં જેની પાસેથી જે રીતે જે કાંઈ ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે તે તમારી સમક્ષ કહું છું તે સાંભળો ।।૩૬।।

મેં પૃથ્વી પાસેથી તેનાં ધૈર્ય અને ક્ષમા ની શિક્ષા લીધી છે. લોકો પૃથ્વી ઉપર કેટકેટલા આઘાત અને ઉત્પાત કરે છે, પરન્તુ તે વેરની વસુલાત કરતી નથી કે રોતી કકળતી નથી. સંસારનાં બધાં પ્રાણી પોતપોતાના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરી રહ્યાં છે તેઓ અવાર-નવાર જાણ્યે-અજાણ્યે આક્રમણ કરી બેસે છે. ધીર પુરુષે તેની વિવશતા સમજી ધીરજ ન ખોવી જોઈએ તેમ જ ક્રોધ ન કરવો જોઈએ. પોતાના માર્ગ પર અડગતાથી ચાલતા રહેવું ।।૩૭।।

પૃથ્વીના જ વિકાર પર્વત અને વૃક્ષ પાસેથી હું એ શીખ્યો કે જેવી રીતે તેમની બધી ચેષ્ટાઓ સદા સર્વદા બીજાના હિતને માટે જ હોય છે તેમનો જન્મ જ બીજાઓના હિતમાટે જ થયો છે તેવી જ રીતે સાધુ પુરુષે (સજ્જને) તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકારી તેમની પાસેથી પરોપકાર કરવાની શિક્ષા ગ્રહણ કરવી ।।૩૮।।

હું શરીરની અંદરના વાયુ-પ્રાણવાયુ પાસે એ શીખ્યો કે જેવી રીતે તે માત્ર આહારની ઈચ્છા રાખે છે અને તે મળી રહેતાં સન્તુષ્ટ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે સાધક જેટલાથી જીવન નિર્વાહ થઈ રહે તેટલું જ ભોજન કરે. ઈન્દ્રિયોને લાડ લડાવવા ઘણા વિષયોની વાંછના ન કરે. એટલા જ વિષયોનો ઉપભોગ કરે જેનાથી બુદ્ધિ બગડે નહિ, મન ચંચલ ન થાય અને વાણી વ્યર્થ વાતોમાં ન વળગી જાય ।।૩૯।।

શરીરની બહાર રહેતા વાયુ પાસેથી હું એ શીખ્યો કે જેવી રીતે વાયુને અનેક સ્થાનોમાં જવું પડે છે, તો પણ તે કયાંય આસકત થતો નથી, કોઈના પણ ગુણ–દોષ તે અપનાવતો નથી. તેવી જ રીતે સાધક પુરુષ પણ જરૂર પડ્યે વિભિન્ન પ્રકારના ધર્મ અને સ્વભાવવાળા વિષયોમાં જાય પણ પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકે નહિ. કોઈના ગુણ કે દોષથી લેપાઈ ન જાય. કોઈમાં આસક્તિ કે દ્વેષ કરે નહિ ।।૪૦।।

ગન્ધ વાયુનો ગુણ નથી, પૃથ્વીનો ગુણ છે પરન્તુ વાયુને ગન્ધ વહન કરવી પડે છે. આમ કરવા છતાં શુદ્ધ જ રહે છે, ગન્ધની સાથે એનો સમ્પર્ક થતો નથી. તેવી જ રીતે સાધકને જ્યાં સુધી આ પાર્થિવ શરીરનો સમ્બન્ધ છે ત્યાં સુધી તેને તેની વ્યાધિ–પીડા, ભૂખ–તરસ વગેરે વહન કરવાં પડે છે; પરન્તુ પોતાને શરીર નહિ, આત્માના રૂપમાં જોનાર સાધક શરીર અને તેના ગુણોનો આશ્રય હોવા છતાં પણ તેમનાથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે ।।૪૧।।

જેટલા પણ ઘટ–મઠ વગેરે પદાર્થ છે તે ચલ હો કે અચલ તેમને લીધે જુદું–જુદું જણાતું હોવા છતાં આકાશ એક અને અપરિચ્છિન્ન (અખંડ) છે. તેવી જ રીતે ચર–અચર જેટલાં–જેટલાં સૂક્ષ્મ–સ્થૂલ શરીર છે તેમાં આત્મારૂપથી સર્વત્ર સ્થિત હોવાને લીધે બ્રહ્મ બધાંમાં છે. દોરામાં પરોવેલા મણિઓમાં જેમ દોરો વ્યાપ્ત છે તેમ આત્માને અખંડ અને અસંગરૂપથી દેખે. આત્મા એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તેની તુલના કંઈક–કંઈક આકાશની સાથે જ કરી શકાય. તેથી સાધકે આત્માની આકાશરૂપતાની ભાવના કરવી જોઈએ ।।૪૨।।

આગ લાગે છે, પાણી વરસે છે, અન્ન વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, વાયુની પ્રેરણાથી વાદળ વગેરે આવે છે અને ચાલ્યાં જાય છે. આકાશની દષ્ટિમાં આમાંનું કંઈ છે જ નહિ. તેવી જ રીતે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ના ચક્કરમાં કોણ જાણે કેટકેટલાં નામ–રૂપોની સૃષ્ટિ અને પ્રલય થાય છે પરન્તુ આત્માની સાથે તેનો કોઈ પણ સંસ્પર્શ નથી ।।૪૩।।

જેવી રીતે સ્વભાવથી જ જલ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, મધુર અને પવિત્ર કરનારું હોય છે તથા ગંગા વગેરે તીર્થોનાં દર્શન, સ્પર્શ અને નામના ઉચ્ચારથી પણ લોકો પવિત્ર થઈ જાય છે તેવી જ રીતે સાધકે પણ શુદ્ધ, સ્નિગ્ધ (સ્નેહાળ), મધુરભાષી અને લોકપાવન થવું જોઈએ. જલ પાસેથી શિક્ષા ગ્રહણ કરનાર પોતાના દર્શન, સ્પર્શ અને કીર્તન થી લોકોને પવિત્ર કરી દે છે ।।૪૪।।

હે રાજન્! મેં અગ્નિ પાસેથી એ શિક્ષા લીધી કે જેમ તે તેજસ્વી અને જ્યોતિર્મય હોય છે, જેમ તેને કોઈ પોતાના તેજથી દબાવી શકતું નથી, જેવી રીતે તેની પાસે સંગ્રહ-પરિગ્રહને માટે કોઈ પાત્ર નથી-બધું જ પોતાના પેટમાં જ પધરાવી દે છે અને સર્વનું ભક્ષણ કરવા છતાં વિભિન્ન વસ્તુઓના દોષોથી તે લિપ્ત થતો નથી. તેવી જ રીતે સાધક પણ પરમ તેજસ્વી, તપસ્યાથી દેદીપ્યમાન, ઇન્દ્રિયોથી અપરાજિત, ભોજનમાત્રનો સંગ્રહી અને યથા યોગ્ય બધા વિષયોને ઉપભોગ કરવા છતાં પોતાના મન અને ઇન્દ્રિયો ને વશ રાખે, કોઈનો દોષ પોતાનામાં ન આવવા દે ।।૪૫।।

જેવી રીતે અગ્નિ ક્યાંક (લાકડાં વગેરેમાં) અપ્રગટ રહે છે અને ક્યાંક પ્રગટ તેવી જ રીતે મુનિ પણ ક્યાંક ગુપ્ત રહે અને ક્યાંક પ્રગટ થઈ જાય. તે ક્યાંક-ક્યાંક એવા રૂપમાં પ્રગટ થઈ જાય છે કે જેથી કલ્યાણ કામી પુરુષ તેની ઉપાસના કરી શકે. તે અગ્નિની જેમ જ ભિક્ષારૂપ હવન કરવાવાળાના ભૂત અને ભાવી અશુભને ભસ્મ કરી દે છે. અગ્નિ જેવી રીતે બીજાની ઇચ્છાથીજ હવિનો ભોગ કરે છે તેવીજ રીતે મુનિ સર્વત્ર દાતાઓની ઇચ્છાને માન આપી ભોજન કરે છે ।।૪૬।।

સાધક પુરુષ એ વાતનો વિચાર કરે છે કે અગ્નિ જાડાં-પાતળાં, લાંબાં-ટૂંકાં, સીધાં-આડાં લાકડાંમાં હોય ત્યારે તે જાડો-પાતળો, લાંબો-ટુકો, સીધો-આડો દેખાય છે, ખરેખર તે તેવો નથી; તેવી જ રીતે સર્વવ્યાપી આત્મા પણ પોતાની માયાથી રચવામાં આવેલા કાર્ય-કારણરૂપ જગતમાં વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તે- તે વસ્તુઓનાં નામ-રૂપ સાથે કોઈ સમ્બન્ધ ન હોવા છતાં તેમના રૂપમાં દેખાય છે ।।૪૭।।

મેં ચન્દ્રમાં પાસેથી એ શિક્ષા ગ્રહણ કરી કે, જેની ગતિ જાણી શકાતી નથી તે કાલના પ્રભાવથી ચન્દ્રમાની કલાઓ ઘટતી વધતી રહે છે તો પણ ચન્દ્રમા તો ચન્દ્રમા જ છે તે નથી ઘટતો કે નથી વધતો. તેવી જ રીતે જન્મથી મૃત્યુ પર્યન્ત જેટલી પણ અવસ્થાઓ છે તે બધી શરીરની છે; આત્માની સાથે તેમનો કોઈ પણ સમ્બન્ધ નથી ।।૪૮।।

જેવી રીતે અગ્નિની જ્વાળાઓ કે દીપકની જોત ક્ષણે-ક્ષણે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતી રહે છે-તેમનો આ ક્રમ નિરન્તર ચાલતો રહે છે પરન્તુ દેખાતો નથી-તેવી જ રીતે જલપ્રવાહના જેવા વેગવાન્ કાલદ્વારા ક્ષણે-ક્ષણે પ્રાણીઓના શરીરની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતાં રહે છે પરન્તુ અજ્ઞાનને લીધે તે દેખાતાં નથી ।।૪૯।।

હે રાજન્! મેં સૂર્ય પાસેથી એ શિક્ષા ગ્રહણ કરી કે જેવી રીતે તે પોતાનાં કિરણોથી પૃથ્વી ઉપરનું જલ ખેંચે છે અને સમય આવ્યે તે વરસાવી દે છે તેવી જ રીતે યોગી પુરુષ ઇન્દ્રિયોદ્વારા સમય આવ્યે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે અને સમય આવ્યે તેમનો ત્યાગ-તેમનું દાન-પણ કરી દે છે. તેને કદાપિ ઇન્દ્રિયોના કોઈ વિષયમાં આસક્તિ હોતી નથી ।।૫૦।।

જાડી બુદ્ધિવાળા પુરુષોને જલનાં જુદાં-જુદાં પાત્રોમાં સૂર્યના જુદાં-જુદાં પ્રતિબિમ્બ પડેલાં જોઈને સૂર્યો અનેક છે એવું જણાય છે, પરન્તુ તેથી સ્વરૂપથી સૂર્ય ઘણા થઈ જતા નથી. તેવી જ રીતે ચલ-અચલ ઉપાધિઓના ભેદથી એવું લાગે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં આત્મા અલગ-અલગ છે, પરન્તુ જેમને એમ લાગે છે તેમની બુદ્ધિ સ્થૂલ છે. અસલ વાત તો એ છે કે આત્મા સૂર્યની સમાન એક જ છે. સ્વરૂપથી એમાં કોઈ ભેદ નથી ।।૫૧।।

હે રાજા! ક્યાંય કોઈનાઉપર અત્યન્ત સ્નેહ કે આસક્તિન રાખવી જોઈએ, નહિ તો તેની બુદ્ધિ પોતાની સ્વતન્ત્રતા ખોઈ બેસશે અને દીન થઈ જશે. તેને કપોતની જેમ અત્યન્ત કલેશ ઉઠાવવો પડશે. એ હું કપોત (કબૂતર-હોલો)પાસેથી શીખ્યો ।।૫૨।।

કોઈ એક કપોત (કબૂતર) અરણ્યમાં વૃક્ષ ઉપર માળો બાંધીને પોતાની સ્ત્રીની સાથે કેટલાંક વર્ષથી રહેતો હતો ।।૫૩।।

તે કપોત અને કપોતીએ પરસ્પર પ્રેમને લીધે દષ્ટિ સાથે દષ્ટિ, અંગ સાથે અંગ અને બુદ્ધિ સાથે બુદ્ધિ મેળવી દીધાં હતાં ।।૫૪।।

એ બન્ને દમ્પતી સૂવામાં સાથે, બેસવામાં સાથે અને ફરવામાં સાથે રહેતાં હતાં તથા વનમાં ફરતાં હતાં ।।૫૫।।

હે રાજન્! કપોતી કપોતને પ્રસન્ન કરતી, કપોતની એની ઉપર કૃપા હતી તેથી જે-જે વસ્તુની તે ઈચ્છા કરતી તે કપોત કષ્ટ વેઠીને પણ લાવી આપતો હતો કેમકે એ કામુક હતો ।।૫૬।।

સમય જતાં કપોતીને પ્રથમ ગર્ભ રહ્યો ત્યારે પોતાના માળામાં પોતાના પતિની હાજરીમાં એણે ઈંડાં મૂક્યાં અને તેમને સેવવા લાગી ।।૫૭।।

સમય ઉપર ભગવાન્‌ની અકળ અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિથી એ ઈંડામાંથી અવયવવાળાં કોમળ રોમાવલીવાળાં બચ્ચાં થયાં ।।૫૮।।

એ બચ્ચાનાં અવ્યકત શબ્દ અને મધુર ભાષણને સાંભળતાં દમ્પતી અત્યન્ત સુખ માનવા લાગ્યાં તેમની ઉપર બહુ હેત કરતાં તેમના પોષણમાં ધ્યાન રાખવા લાગ્યાં ।।૫૯।।

તેમની કોમળ પાંખોનો સ્પર્શ કરતાં તેમનું કૂજન સાંભળતાં અને સુન્દર ચેષ્ટાને જોતાં હતાં. બચ્ચાં થોડાં મોટાં થયાં ત્યારે થોડું-થોડું ઊંચું ઊડવાનો આરમ્ભ કરતાં જોઈને એમને અત્યન્ત હર્ષ થયો ।।૬૦।।

ભગવાન્‌ની માયાથી પરસ્પર સ્નેહથી દમ્પતીનાં હૃદય બંધાયેલા હોઈને તેમના પોષણ વગેરેમાં બહુ કાળજી રાખતાં, મોહને લીધે દીન બનીને તે બન્ને બચ્ચાનું પોષણ કરતાં હતાં ।।૬૧।।

તેઓ પોતાનાં બન્ને બચ્ચાંનાં ચારાને માટે એક દિવસ આગળ પાછળના વનમાં ફર્યાં. પણ મનમાન્યો ખોરાક ન મળતાં ત્યાં એમને ઘણો કાળ ગયો ।।૬૨।।

આ બાજુ એક પારધી દૈવ ઈચ્છાથી ત્યાં આવી ચડ્યો. પોતાના માળાની નજીક ફરતાં તે બચ્ચાંને સંયોગવશાત્ તેણે જોયાં અને તેમનીઉપર જાળ પાથરી એ બચ્ચાંને તેણે પકડી લીધાં ।।૬૩।।

કપોત અને કપોતી તેમના પોષણમાં હંમેશાં તત્પર હતાં. એટલામાં તેઓ પોતાના માળાની પાસે ચારો લઈને આવી પહોંચ્યા ।।૬૪।।

કપોતીએ પોતાનાં વહાલાં નાનાં-નાનાં બચ્ચાંને જાળમાં સપડાયેલા તથા આક્રન્દ કરતાં જોયાં. તેમની આવી હાલત જોઈ કપોતીના દુઃખની કોઈ સીમા ન રહી. રોતી કકળતી તે તેમની પાસે દોડી ગઈ ।।૬૫।।

ભગવાન્‌ની માયામાં મોહિત બનેલી તેનું ચિત્ત અત્યન્ત દીન-દુઃખી થઈ રહ્યું હતું. તે ઊભરાતા સ્નેહની રસ્સીથી જકડાઈ ગઈ હતી. પોતાનાં બચ્ચાંને જાળમાં ફસાયેલાં જોઈને તેને પોતાના શરીરનું પણ ભાન ન રહ્યું (હું મરી જઈશ એવું સ્મરણ ન રહ્યું) અને પોતે પણ જાળમાં જઈ પડી ।।૬૬।।

જ્યારે કપોતે જોયું કે પ્રાણોથી પણ પ્યારાં બચ્ચાં અને પોતાની પ્રાણપ્રિયા પત્ની જાળમાં ફસાઈ ગયાં છે ત્યારે તે અત્યન્તત દુઃખી થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો. ખરેખર એ વખતે તેની દશા અત્યન્ત દયનીય હતી ।।૬૭।।

''અરે! મારાં થોડાં પુણ્ય કે આ મારો નાશ પ્રાપ્ત થયો. હું કામાદિથી તૃપ્ત થયો નથી (મારી આશાઓ સન્તોષાઈ નથી) પુત્રાદિ રમાડી કૃતાર્થ થયો નથી એટલામાં તો

જેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય તેવો મારો ગૃહસ્થાશ્રમ નાશ પામ્યો ।।૬૮।।

અરર! મારી જે પ્રાણપ્રિયા મને જ પોતાનો ઈષ્ટદેવ સમજતી હતી, મારી એકેએક વાત માનતી હતી, દરેક રીતે મને યોગ્ય હતી તે આજે મને સૂના ઘરમાં રઝળતો મૂકી અમારાં ભલાંભોળા પવિત્ર બચ્ચાંની સાથે સ્વર્ગમાં જઈ રહી છે ।।૬૯।।

મારાં પ્યારાં મરી પરવાર્યાં, મારી પ્રાણપ્રિયા ચાલી ગઈ. મારું હવે આ સંસારમાં શું કામ છે? મારા રંકનું વિધુરજીવન-ગૃહિણી વગરનું જીવન-વ્યથામય જીવન છે. હવે હું આ સૂના ઘરમાં કોને માટે જીવું?'' ।।૭૦।।

હે રાજન્! કપોતનાં બચ્ચાં જાળમાં ફસાઈ જવાથી તરફડી રહ્યાં હતાં, સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે તેઓ મોતના પંજામાં છે પરન્તુ તે મૂરખ કપોત આ બધું જોવા છતાં પણ એટલો દીન થઈ રહ્યો હતો કે સ્વયં જાણીબૂજીને જાળમાં કૂદી પડ્યો ।।૭૧।।

હે રાજન્! તે પારધી બહુ ક્રૂર હતો. ગૃહસ્થ કપોત, કપોતી અને તેમનાં બચ્ચાં મળી જવાથી તે બહુ રાજી થયો. તે સમજ્યો કે મારું તો કામ પૂરું થયું. તેથી તેમને બધાંને લઈને તે ત્યાંથી ઘર તરફ ચાલતો થયો ।।૭૨।।

જે કુટુમ્બી છે, વિષયો અને લોકો ના સંગ સાથમાં જ જેને સુખ મળે છે અને પોતાના કુટુમ્બના ભરણ-પોષણમાં જ જે સુધ-બુધ ખોઈ બેસે છે તેને કયારેય શાન્તિ મળતી નથી. તે પેલા કપોત (કબૂતર-હોલા) ની જેમ પોતાના કુટુમ્બની સાથે કષ્ટ પામે છે ।।૭૩।।

યઃ પ્રાપ્ય માનુષં લોકં મુક્તિદ્વારમપાવૃતમ્ ।।
ગૃહેષુ ખગવત્ સક્તસ્તમારૂઢચ્યુતં વિદુઃ ।।૭૪।।

જેમાં મુકિતનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે તેવા આ મનુષ્ય શરીરને મેળવીને પણ જે ઉપર કહેલા કપોતની જેમ ઘર-ગૃહસ્થીમાં જ આસકત રહે છે તે ઘણું ઊંચે ચડીને પણ પડી રહ્યો છે. શાસ્ત્રની ભાષામાં તે '**આરૂઢચ્યુત**' છે ।।૭૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલાં જીવમુક્તિ પ્રકરણનો બીજો અને ચાલુ)''ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલો યદુરાજા અને અવધૂત નો સંવાદ'' નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૮

અવધૂત અજગર આદિ નવ ગુરુ પાસેથી શીખ્યા એ કહે છે

વિશેષ : અજગર વગેરે નવ ગુરુઓ પાસેથી સમ્પાદન કરેલ જ્ઞાનનો હરિ ભગવાન્ અવધૂતનાં વચનોમાં ઉદ્ધવજીને કહે છે. આટલી વાત આ આઠમા અધ્યાયમાં આવે છે.

સુખમૈન્દ્રિયકં રાજન્ સ્વર્ગે નરક એવ ચ ।।
દેહિનાં યદ્ યથા દુઃખં તસ્માન્નેચ્છેત તદ્ બુધઃ ।।૧।।

અવધૂત દત્તાત્રેયજી બોલ્યા : હે રાજા! જેવી રીતે પ્રાણીઓને ઈચ્છા વિના, કોઈ પણ પ્રયત્ન વિના, રોકવામાટે પ્રયત્ન કરવા છતાં, પૂર્વકર્માનુસાર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે સ્વર્ગમાં કે નરકમાં કયાંય પણ રહે તેમને ઈન્દ્રિય સમ્બન્ધી સુખ પણ પ્રાપ્ત થાય જ છે. તેથી સુખ અને દુઃખ નું રહસ્ય જાણવાવાળા બુદ્ધિમાન્ પુરુષે સુખની ઈચ્છા કે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ ।।૧।।

વગર માગ્યે, વગર ઈચ્છાએ સ્વયં અનાયાસ જે કંઈ મળી આવે તે રૂખું-સૂકું હોય, મધુર અને સ્વાદિષ્ટ હોય, બહુ હોય કે થોડું હોય, બુદ્ધિમાન્ પુરુષે અજગરની જેમ તે જ ખાઈને જીવન નિર્વાહ કરી લેવો અને ઉદાસીન રહેવું ।।૨।।

કદાચ ભોજન ન પણ મળે તો તેને પ્રારબ્ધ-ભોગ સમજી કોઈ જાતની પ્રવૃત્તિ ન કરે, દિવસોના દિવસો ભૂખ્યો જ પડ્યો રહે. અજગરની જેમ કેવલ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલ ભોજનથી જ તે સન્તુષ્ટ રહે ।।૩।।

તેના શરીરમાં મનોબળ, ઈન્દ્રિયબળ અને દેહબળ ત્રણેય હોવાં છતાં તે નિશ્ચેષ્ટ જ રહે. નિદ્રારહિત હોવા છતાં સૂતેલાની જેમ રહે અને કર્મેન્દ્રિયો સશકત હોવા છતાં કોઈ ચેષ્ટા ન કરે. હે રાજન્! અજગર પાસેથી હું આટલી વાતો શીખ્યો. (**'શયાન'**સૂતેલો અર્થાત્ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ શૂન્ય. **'વીતનિદ્રઃ'** ભગવચ્ચિન્તન, પ્રભુપ્રાપ્તિ, વિપ્રયોગ વગેરે ભાવોમાં સર્વદા અત્યન્ત સાવધાન) ।।૪।।

સમુદ્ર પાસેથી હું એ શીખ્યો કે સાધકે સર્વદા બહાર પ્રસન્ન અને અંદર ગમ્ભીર રહેવું જોઈએ. તેનો ભાવ અથાહ, અપાર અને અસીમ હોવો જોઈએ તથા કોઈ પણ કારણથી તેને ક્ષોભ (માનસિક કે શારીરિક ખળભળાટ) ન થવા જોઈએ એટલે કે ભરતી-ઓટ-તરંગો વિનાના શાન્ત સમુદ્રના જેવા થવું જોઈએ ।।૫।।

સમુદ્ર વર્ષાઋતુમાં નદીઓનાં પૂરનાં પાણીથી વધતો નથી કે ઉનાળામાં જળ

સુકાતાં એ ઘટતો નથી; તેવી જ રીતે ભગવત્પરાયણ સાધકે પણ સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી ન તો પ્રફુલ્લિત થવું જોઈએ અને ન તો તેમના ઘટવાથી ઉદાસ થવું જોઈએ ।।૬।।

હે રાજન્! *પતંગિયા પાસેથી મેં શિક્ષા ગ્રહણ કરી કે જેવી રીતે તે રૂપ ઉપર મોહિત થઈ જઈ આગમાં કૂદી પડે છે તેવી જ રીતે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ ન રાખનારો પુરુષ પરમાત્માની માયારૂપી સ્ત્રીના રૂપ અને હાવભાવમાં લોભાઈને ઘોર અન્ધકારમાં, નરકમાં પડી પોતાનું અધઃપતન નોતરે છે. ખરેખર સ્ત્રી એક એવી માયા છે કે જેનાથી જીવ ભગવત્ પ્રાપ્તિ કે મોક્ષપ્રાપ્તિથી વંચિત રહી જાય છે ।।૭।।

વિશેષ : કુરંગમાતંગપતંગભૃંગમીનાહતાઃ પંચભિરેવ પંચ। એકઃ પ્રમાદી સ કથં ન હન્યતે યઃ સેવતે પંચભિરેવ પંચ।। અર્થાત્ મૃગ, હાથી, પતંગિયું, માછલું અને ભમરો એ પાંચેય પ્રાણીઓ એક-એક જ્ઞાનેન્દ્રિયને વશ થઈને હણાઈ જાય છે, તો જેની પાંચેય ઇન્દ્રિયો વશમાં ન હોય તેના માટે શું કહેવું? એ તો હણાયેલો જ છે.

જે મૂઢ કામિની, કાંચન, ઘરેણાં, કપડાં આદિ નાશવાન્ માયિક પદાર્થોમાં ફસાયેલો હોય છે અને જેની સમ્પૂર્ણ ચિત્તવૃત્તિ તેમના ઉપભોગને માટે જ આસક્ત રહે છે તે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ ખોઈ નાખી પતંગિયાની જેમ નાશ પામે છે ।।૮।।

હે રાજન્! જેમ મધમાખી પુષ્પનો નાશ ન કરતાં એનો થોડો સાર લઈને એમાં આસક્તિ છોડી પોતાનું કામ ચલાવે છે તેમ સન્ન્યાસી ગૃહસ્થોને બોજારૂપ થયા વિના તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ આપ્યા સિવાય મધમાખીની જેમ પોતાનો જીવન-નિર્વાહ કરે. દેહ નિર્વાહ થાય તેટલું જ અનેક પાસેથી લઈને જીવન ચલાવે. (નહિ તો એક જ કમલની ગન્ધમાં આસક્ત થઈ ગયેલો ભમરો જેવી રીતે કમલ બિડાઈ જતાં તેમાં પુરાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે તે જ રીતે સ્વાદના લોભે એક જ ગૃહસ્થનું અન્ન ખાવાથી તેના સાંસર્ગિક મોહમાં ફસાઈ જઈ સન્ન્યાસી પણ નષ્ટ થઈ જાય) ।।૯।।

જેવી રીતે મધમાખી જુદાં-જુદાં અનેક ફૂલોમાંથી તે નાનાં હોય કે મોટાં તેમના સારનો જ સંગ્રહ કરે છે તેવી જ રીતે બુદ્ધિમાન્ પુરુષે નાનાં-મોટાં બધાં શાસ્ત્રોમાંથી તેમનો સાર જ ગ્રહણ કરવો ।।૧૦।।

હે રાજન્! મેં મધમાખી પાસેથી એ શિક્ષા લીધી કે સન્ન્યાસીએ સાંજ અથવા બીજા દિવસમાટે ભિક્ષાનો સંગ્રહ ન કરવો જોઈએ. તેની પાસે ભિક્ષા લેવાને માટે કોઈ પાત્ર હોય તો હાથ અને રાખવાને માટે કોઈ વાસણ હોય તો પેટ. તે કદી સંગ્રહ ન કરી

બેસે, નહિ તો મધમાખીઓની જેમ તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે ।।૧૧।।

આ વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ કે સન્ન્યાસી સવાર કે સાંજ માટે કોઈ પ્રકારનો સંગ્રહ ન કરે. જો કરશે તો મધમાખીઓની જેમ બધો સંગ્રહ અને પોતાનું જીવન પણ ગુમાવી બેસશે ।।૧૨।।

હે રાજન્! હાથી પાસેથી હું એ શીખ્યો કે સન્ન્યાસી કયારેય પગથી પણ કાષ્ઠની પુતળીનો પણ સ્પર્શ ન કરે. જો કરશે તો જેવી રીતે હાથણીના અંગ-સંગથી હાથી બંધાઈ જાય છે તેવી જ રીતે તે પણ બંધાઈ જશે. (હાથી પકડવામાટે મોટા ખાડા ખોદી ઉપર હલકાં લાકડાં અને ઘાસ ઢાંકી દેવામાં આવે છે. તેના ઉપર કાગળની હાથણી ઊભી કરવામાં આવે છે. તેમાં મોહિત થઈ હાથી હાથણીના સ્પર્શના લોભથી ત્યાં આવે છે અને ખાડામાં પડે છે એને ઘણા દિવસ ભૂખે મારી નિર્બળ કરીને પછી એને વશ કરે છે) ।।૧૩।।

વિવેકી પુરુષ કયારેય પણ કોઈ પણ સ્ત્રીનો ભોગ્યરૂપે સ્વીકાર ન કરે, કારણ કે તે મૂર્તિમાન મૃત્યુ છે. જો તે સ્વીકાર કરશે તો બીજા હાથીઓ જેમ તે હાથીને મારી નાખી હાથણીઓનો ભોગ બળવાળો હાથી કરે છે તેમ બીજા વધારે બલવાન પુરુષો તેને મારી નાખશે ।।૧૪।।

મધ કાઢનાર પાસેથી લીધેલ ઉપદેશની વાત કહું છું. જેમ મધમાખીએ ભેગું કરેલું મધ તે મેળવનાર લોકો મધમાખીને મારી નાખીને લઈ જાય છે તેમ આ સંસારમાં લોભી માણસો મહા મુશ્કેલીએ ધનનો સંચય કરે છે તે મેળવવામાં અતિ કલેશને સહન કરે છે છતાં તે સંચિત ધન નથી તો તેઓ કોઈને દાન કરતા કે નથી તેઓ પોતે તેનો ઉપભોગ કરતા. આ ધનને બીજો કોઈ માણસ જ ભોગવે છે ।।૧૫।।

મધમાખીઓએ એકઠું કરેલું મધ તેઓ ખાય તે પહેલાં જ મધુહારી (મધ કાઢનાર) તેનો સ્વાદ માણી લે છે. તેવી જ રીતે ગૃહસ્થો ઘણાં કષ્ટ વેઠીને સંચિત કરેલા પદાર્થોથી સુખભોગની અભિલાષા રાખે છે તે પદાર્થો તેમનાથી પણ પહેલાં સન્ન્યાસી અને બ્રહ્મચારી ભોગવે છે, કારણ કે ગૃહસ્થ તો પહેલાં અતિથિ અભ્યાગતોને ભોજન કરાવી પછી જ પોતે ભોજન કરે છે ।।૧૬।।

વનમાં ફરનાર હરિણને પારધી પકડવા આવે ત્યારે એ ગીત ગાય છે. તેમાં એ મોહિત થઈ એની પાસે જાય છે, ત્યારે પારધી એને બાંધી લઈને મારી નાખે છે માટે વનવાસી સન્ન્યાસીએ કદી વિષય સમ્બન્ધી ગીત સાંભળવાં ન જોઈએ ।।૧૭।।

હરણીના ગર્ભથી જન્મેલા (વિભાંડ ઋષિના પુત્ર) ઋષ્યશૃંગ મુનિ સ્ત્રીઓના નૃત્ય જોઈને તથા ગીત અને વાજિન્ત્રને સાંભળીને સ્ત્રીઓને વશ થઈ ગયા હતા તેમના હાથની કઠપૂતળી બની ગયા હતા. એ તો તમે જાણો જ છો ।।૧૮।।

હવે હું તમને માછલાની શીખ સંભળાવું છું. જેવી રીતે માછલું કાંટામાં લગાડેલ માંસના ટુકડાના લોભથી પોતાના પ્રાણ ગુમાવી બેસે છે તેવી જ રીતે સ્વાદના લોભી દુર્બુદ્ધિ મનુષ્ય પણ પોતાના મનને મથી નાખી વ્યાકુલ કરી દેનાર જિહ્‌વાને વશ થઈ જાય છે અને માર્યો જાય છે ।।૧૯।।

વિવેકી પુરુષ ભોજન લેવું બંધ કરી બીજી ઈન્દ્રિયો ઉપર તો બહુ જલદી વિજય મેળવી લે છે પરન્તુ તેથી તેની રસના ઈન્દ્રિય (જીભ) વશ થતી નથી. તે તો ભોજન બંધ કરવાથી તો વધારે પ્રબલ થઈ જાય છે ।।૨૦।।

મનુષ્ય બીજી બધી ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લેવા છતાં તે જ્યાં સુધી રસના ઈન્દ્રિયને પોતાને વશ નથી કરી લેતો ત્યાં સુધી તે જિતેન્દ્રિય નથી થઈ શકતો અને રસના ઈન્દ્રિયને વશ કરી લીધી તેની તો બધી જ ઈન્દ્રિયો વશ થઈ ગઈ માનવી ।।૨૧।।

હે નૃપનન્દન! પ્રાચીન કાલની વાત છે. વિદેહનગરી મિથિલામાં એક વેશ્યા રહેતી હતી. તેનું નામ *પિંગલા હતું. હું એની પાસેથી જે શીખ્યો તે કહું છું. સાવધાન થઈને સાંભળો ।।૨૨।।

વિશેષ : પિંગલા ૧. પિંગં સ્વર્ણં લાતિ સ્વીકરોતિ નિજદેહાર્પણેન–દેહ અર્પણ કરી દઈને બદલામાં જે સોનું લે તે. **૨. પિંગં પિતામ્બરં શ્રીકૃષ્ણં લાતિ ઈતિ વા**–પિતામ્બર શ્રીકૃષ્ણને સ્વીકારે છે તે.

તે સ્વેચ્છાચારિણી તો હતી જ, રૂપવતી પણ હતી. એક દિવસે રાત્રે કોઈ પુરુષને પોતાના રમણસ્થાનમાં લાવવામાટે ખૂબ ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરી ઘણો વખત પોતાના ઘરના બહારના દરવાજે ઊભી રહી ।।૨૩।।

હે નરરત્ન! એને પુરુષની કામના ન હતી પરન્તુ ધનની કામના હતી. એના મનમાં એ કામના એટલી બધી દૃઢમૂલ થઈ ગઈ હતી કે તે કોઈ પણ પુરુષને ત્યાંથી આવતો જતો જોઈ એમજ ધારવા લાગતી કે આ કોઈ ધનિક છે અને મને ધન આપીને મારો ઉપભોગ કરવામાટેજ આવી રહ્યો છે ।।૨૪।।

જ્યારે આવતા જતા માણસો આગળ નીકળી જતા ત્યારે તો ફરી તે

સંકેતજીવિની વેશ્યા એમ જ વિચારતી કે હવે તો કોઈ એવો ધનવાન અવશ્ય આવશે કે જે મને ઘણું ધન આપશે ।।૨૫।।

તેના ચિત્તની આ દુરાશા વધતી જ જતી હતી. તે ઘણા વખત સુધી દ્વાર પર બેસી રહી. તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ. ઘડીક તે અંદર જતી તો ઘડીક બહાર આવતી. આ પ્રમાણે મધરાત થઈ ગઈ ।।૨૬।।

હે રાજા! ધનની આશા-લોભ ભારે ભૂંડી ચીજ છે. ધનિકની વાટ જોતાં-જોતાં તેનું મોઢું સુકાઈ ગયું, ચિત્ત વ્યાકુલ થઈ ગયું. હવે તો તેને આ વૃત્તિથી કંટાળો આવ્યો અને તીવ્ર વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. તેમાં દુઃખ બુદ્ધિ થઈ ગઈ. એ વાતમાં તો શંકા નથી કે આ વૈરાગ્યનું કારણ ચિંતાજ હતું. પણ આવો વૈરાગ્ય પણ સુખ આપે છે ।।૨૭।।

જ્યારે પિંગલાના ચિત્તમાં આ પ્રમાણે વૈરાગ્યની ભાવના જાગી ત્યારે તેણે એક ગીત ગાયું. એ તમને સંભળાવું છું. હે રાજા! મનુષ્યને આશારૂપી બંધન છે તેને તલવારની માફક કાપી નાખનાર કોઈ વસ્તુ હોય તો તે કેવલ વૈરાગ્ય છે ।।૨૮।।

હે પ્રિય રાજન્! જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ મમતા છોડવાની ઈચ્છા પણ કરતો નથી તેવી રીતે જે બખેડા (સંસારનાં દુઃખો) થી કંટાળ્યો નથી અને જેને વૈરાગ્ય થયો નથી તે શરીરને બંધનમાં રાખનાર વિષયોની આશાને છોડવા માગતો નથી ।।૨૯।।

પિંગલા બોલી : હાય! હાય! હું ઈન્દ્રિયોને અધીન થઈ ગઈ. ભલા, મારા મોહનો વિસ્તાર તો જાુઓ. હું આ દુષ્ટ પુરુષો કે જેમનું કોઈ અસ્તિત્વજ નથી તેમની પાસેથી વિષયસુખની અને ધનની લાલસા રાખું છું. કેટલા દુઃખની વાત છે! હું ખરેખર મૂર્ખ છું ।।૩૦।।

જુઓ તો ખરા, મારી નિકટમાં નિકટ હૃદયમાં જ મારાં સાચા સ્વામી ભગવાન્ બિરાજમાન છે. તે સાચો પ્રેમ, સુખ અને પરમાર્થ નું નક્કર ધન પણ આપનારા છે. જગતના પુરુષો અનિત્ય છે અને ભગવાન્ નિત્ય છે. અરેરે! મેં એમને તો છોડી દીધા અને એવા તુચ્છ મનુષ્યોનું સેવન કર્યું જે મારી એક પણ કામના પૂરી ન કરી શકે તેવા છે. ઉલટાના તેઓ દુઃખ અને ભય, આધિ અને વ્યાધિ, શોક અને મોહ જ આપનારા છે. મારી મૂર્ખતાની એ હદ છે કે હું એમનું સેવન કરું છું ।।૩૧।।

ઘણા ખેદની વાત છે કે મેં અત્યન્ત નિન્દનીય આજીવિકા વેશ્યાવૃત્તિનો આશ્રય લીધો અને વ્યર્થ જ મારા શરીરને અને મનને પીડા પહોંચાડી. મારું આ શરીર વેંચાઈ ગયું છે. લમ્પટ, લોભી અને નિન્દનીય મનુષ્યોએ તે ખરીદી લીધું છે

અને હું એટલી બધી મૂર્ખ છું કે આ જ શરીરથી ધન અને રતિસુખ મેળવવા માગું છું. મને ધિક્કાર છે! ।।૩૨।।

આ શરીર એક ઘર છે. તેમાં હાડકાંરૂપી આડા-ઉભાં વાંસ અને થાંભલા લાગેલા છે. ચામ, રૂવાં અને નખોથી છાયેલું છે. તેમાં નવ દરવાજા છે, જેમાંથી મળ નીકળતા જ રહે છે. તેમાં સંચિત સમ્પત્તિ ખાતે માત્ર મળ-મૂત્ર છે. મારા સિવાય એવી કઈ સ્ત્રી હશે કે જે આ સ્થૂલ શરીરને વહાલું ગણીને તેનું સેવન કરે? ।।૩૩।।

આમ તો આ વિદેહો-જીવન્મુક્તોની નગરી છે, પરન્તુ તેમાં હું જ સૌથી મૂર્ખ અને દુષ્ટ છું કારણ કે એકલી હું જ આત્માનું દાન કરનાર, અવિનાશી અને પરમ પ્રિયતમ પરમાત્માને છોડી બીજા પુરુષની અભિલાષા કરું છું ।।૩૪।।

મારા હૃદયમાં બિરાજમાન પ્રભુ સમસ્ત પ્રાણીઓના હિતૈષી, સુહૃદ, પ્રિયતમ, સ્વામી અને આત્મા છે. હવે હું મારી જાતને સમર્પી એમને જ ખરીદી લઈશ અને તેમની સાથે લક્ષ્મીજીની જેમ વિહાર કરીશ ।।૩૫।।

ઓ મારા મૂર્ખ ચિત્ત! તું બતાવ તો ખરું કે જગતના વિષયભોગોએ અને તે આપનારા પુરુષોએ તને કેટલું સુખ આપ્યું છે? અરે! તેઓ પોતે જ જનમતા અને મરતા રહે છે. હું માત્ર મારી જ વાત નથી કરતી, માત્ર મનુષ્યોની પણ નહિ; દેવતાઓએ પણ ભોગોથી પોતાની પત્નીઓને સન્તુષ્ટ કરી છે? તે બીચારા પોતે જ તો કાલની દાઢો વચ્ચે કણ કણી રહ્યા છે ।।૩૬।।

ખરેખર મારા કોઈ શુભ કર્મથી ભગવાન્ વિષ્ણુ મારા ઉપર પ્રસન્ન છે ત્યારે સુખ આપનાર, દુષ્ટ આશાનો અન્ત કરનાર, વૈરાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયો અવશ્ય આ મારો વૈરાગ્ય સુખ આપનાર નીવડશે ।।૩૭।।

જે વૈરાગ્ય વડે મનુષ્ય દેહ, ગેહ વગેરેમાંની અહન્તા-મમતાનો ત્યાગ કરી શાન્તિરૂપ મોક્ષ અથવા ભગવાન્‌ના ચરણને પ્રાપ્ત થાય છે તે વૈરાગ્ય ઉપજાવનારા ક્લેશો મારા જેવી મન્દ ભાગ્યવાળીને પ્રાપ્ત થયા એ કેવલ ભગવત્કૃપા જ છે ।।૩૮।।

હવે હું ભગવાન્‌નો આ ઉપકાર આદરપૂર્વક મસ્તક નમાવી સ્વીકારું છું અને વિષયભોગોની દુષ્ટ આશાઓને છોડી દઈ તે જ જગદીશ્વર (સર્વેશ્વર)નું શરણ સ્વીકારું છું ।।૩૯।।

હવે મને મારા પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જે કંઈ મળી રહેશે તેનાથી જ નિર્વાહ કરી લઈશ અને અત્યન્ત સન્તોષ અને શ્રદ્ધા ની સાથે રહીશ. હવે બીજા કોઈ પણ

પુરુષ તરફ દૃષ્ટિ પણ કર્યા વિના મારા હૃદયેશ્વર, આત્મસ્વરૂપ પ્રભુની સાથે જ હું વિહાર કરીશ ।।૪૦।।

આ જીવ સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલો છે. વિષયોએ તેને અંધ બનાવી દીધો છે, કાલરૂપી અજગરે તેને મોંમાં દબાવી રાખ્યો છે. આવા જીવની રક્ષા ભગવાન્ સિવાય બીજો કોણ કરી શકવાને શક્તિમાન છે? ।।૪૧।।

જો મનુષ્ય સાવધાન રહી કાળરૂપી અજગર આ જગતને ગળી રહ્યો છે એમ જાણી આ સંસારથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે તો પોતાના આત્માથી જ પોતાનો ઉદ્ધાર જીવ કરી શકે છે. તેથી મારા આત્માના ઉદ્ધારમાટે પણ હું ભગવાન્‌ને ભજવાની નથી. કેવળ નિર્હેતુક પ્રેમથી એમને ભજીશ ।।૪૨।।

અવધૂત દત્તાત્રેયજી બોલ્યા : હે રાજન્! આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પોતાના પ્રિય ધનવાનોની દુરાશા તેમને મળવાની લાલસા છોડી દઈને પિંગલા વેશ્યા શાન્તિપૂર્વક પોતાની શય્યામાં સૂઈ ગઈ ।।૪૩।।

આશા હિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ ।।
યથા સઞ્છિદ્ય કાન્તાશાં સુખં સુષ્વાપ પિંગલા ।।૪૪।।

(આખ્યાનનો સાર) આશા જ સૌથી મોટું (પરમ) દુઃખ છે. નિરાશા (કોઈની આશા જ ન રાખવી) તે જ સૌથી મોટું (પરમ) સુખ છે. જેમ પિંગલા વેશ્યાએ જ્યારે કાન્તની આશા છોડી દીધી ત્યારે જ તે સુખપૂર્વક સૂઈ શકી તેમ કોઈની આશા ન રાખે તો જ માણસ સુખી થાય ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો ત્રીજો અને ચાલુ) ‘‘અવધૂત અજગર આદિ નવ ગુરુ પાસેથી શીખ્યો એ કહે છે’’ નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૯

અવધૂતના બોધથી યદુ કૃતાર્થ થયા

વિશેષ : ટિટોડી અને શરીર વગેરેથી શીખ્યા તે અવધૂત દત્તાત્રેયજીએ કહ્યું ત્યારે યદુરાજા કૃતાર્થ થયા એમ શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને આ નવમાં અધ્યાયમાં કહે છે.

પરિગ્રહો હિ દુઃખાય યદ્ યત્ પ્રિયતમં નૃણામ્ ।।
અનન્તં સુખમાપ્નોતિ તદ્ વિદ્વાન્ યસ્ત્વકિંચનઃ ।।૧।।

અવધૂત દત્તાત્રેયજીએ કહ્યું : મનુષ્યો જેને-જેને પોતાનું પ્રિય ગણીને સંગ્રહ કરે છે તે જ એને દુઃખ આપનાર થાય છે. જે બુદ્ધિમાન્ પુરુષ આ વાત સમજી અકિંચન ભાવથી રહે છે તેને અનન્ત સુખ (સ્વરૂપ પરમાત્મા)ની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૧।।

એક ટિટોડી (કુરર પક્ષી) ચાંચમાં માંસનો ટુકડો લઈને જતી હતી. તે વખતે બીજાં બલવાન્ પક્ષીઓ જેમની પાસે માંસ ન હતું તેઓ તેની પાસેથી તે પડાવી લેવામાટે તેના ઉપર ચાંચના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. જ્યારે તે ટિટોડીએ તે માંસનો ટુકડો ફેંકી દીધો ત્યારે બધાં પક્ષીઓ માંસ પાછળ પડ્યાં એટલે ટિટોડી સુખેથી જતી રહી. આ ઉપરથી હું એ શીખ્યો કે કોઈ પદાર્થને પાસે ન રાખવો; રાખવાથી ટિટોડીની જેમ દુઃખ થાય; તેથી નિષ્કિંચન રહેવું શ્રેષ્ઠ છે ।।૨।।

મારે માન-અપમાન જેવું કંઈ છે જ નહિ અને ઘર તથા પરિવારવાળાઓને જે ચિન્તા થતી હોય છે તે મને નથી. મારા આત્મામાં જ હું રમું છું અને મારી સાથે જ હું ક્રીડા કરું છું. આ શિક્ષા મેં બાલક પાસેથી ગ્રહણ કરી છે ।।૩।।

આ જગતમાં બે જ પ્રકારનાં મનુષ્યો નિશ્ચિન્ત અને પરમાનન્દમાં મગ્ન રહે છે- એક તો ભલું-ભોળું નિશ્ચેષ્ટ નાનકડું બાલક અને બીજો તે પુરુષ જે ગુણાતીત થઈ ગયો હોય ।।૪।।

એકવાર કોઈ કુંવારી કન્યાને ઘેર તેનું વરણ કરવામાટે કેટલાક લોકો આવ્યા હતા. તે દિવસે તેના ઘરનાં માણસો ક્યાંક બહાર ગયેલાં હતાં. તેથી તેણે પોતે તેમની આગતા-સ્વાગતા કરી ।।૫।।

હે રાજન્! તેમને ભોજન કરાવવામાટે ઘરની અંદરના ભાગમાં તે કમોદ ખાંડવા લાગી. તે વખતે તેણે પહેરેલી ચૂડીઓ જોરજોરથી ખખડવા લાગી ।।૬।।

આ અવાજને નિન્દિત[1] સમજી કુમારીને ભારે શરમ આવી અને તેણે એક-એક કરીને બધી ચૂડીઓ વધાવી[2] લીધી અને બન્ને હાથમાં માત્ર બબ્બે જ રહેવા દીધી ।।૭।।

વિશેષ : ૧. કારણ કે તે વખતે તે જાતે ખાંડી રહી છે એ વાત છતી થાય અને તેથી ઘર દરિદ્ર છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય.

૨. ચૂડી વધાવવી=ચૂડી ઉતારવી, તોડી નાખવી. ('ઉતારવી' શબ્દ અમંગલ છે તેથી)

તેણે ફરીથી ખાંડવાનું કામ આગળ ચલાવ્યું, પરન્તુ તે બબ્બે ચૂડીઓ પણ ખખડવા લાગી ત્યારે તેણે ફરી બન્ને હાથમાંથી એક-એક ચૂડી વધાવી લીધી અને બન્ને હાથમાં એક-એક જ ચૂડી રહેવા દીધી, ત્યારે કોઈ જાતનો અવાજ ન થયો ।।૮।।

હે અરિન્દમ *રાજા યદુ! તે વખતે લોકોનો આચાર-વિચાર જોવાને માટે આમ-તેમ ફરતો હું પણ ત્યાં જઈ ચડ્યો. હું એની પાસેથી એ શીખ્યો કે જ્યારે ઘણાં માણસો સાથે રહેતાં હોય છે ત્યારે કલહ થાય છે અને બે માણસો સાથે રહે છે ત્યારે પણ વાત-ચીત તો થતી જ હોય છે; તેથી કુમારી કન્યાની ચૂડીની જેમ એકલા જ ફરવું જોઈએ ।।૯-૧૦।।

વિશેષઃ જનસમુદાયમાં ભળવું એ આત્મનિષ્ઠા કે ભક્તિનું દુશ્મન છે. તે દુશ્મનને તમે મારી નાખો અર્થાત્ ટોળું ટાળો એકાન્તનું સેવન કરો.

હે રાજન્! બાણ બનાવનારની પાસેથી હું એ શીખ્યો કે જેમ બાણ બનાવનારનું ચિત્ત બાણમાં એવું લાગ્યું હતું કે એની પાસેથી રાજાની સવારી ચાલી ગઈ છતાં તેણે તે જોઈ કે સાંભળી નહિ તેમ યોગીએ આસન અને શ્વાસને જીતી લઈ વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ દ્વારા પોતાના મનનો નિરોધ કરી (મનને સર્વમાંથી ખેંચી) સાવધાનીપૂર્વક તેને એક જ લક્ષ (ભગવદ્ચિન્તન) માં લગાવી દેવું ।।૧૧।।

જ્યારે પરમાનન્દસ્વરૂપ પરમાત્મામાં મન સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે તે ધીરે-ધીરે કર્મવાસનાઓની ધૂળને ધોઈ નાખે છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી રજોગુણી અને તમોગુણી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી ઈન્ધન વિનાના અગ્નિની જેમ જ મન શાન્ત થઈ જાય છે ।।૧૨।।

આ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત(બાણ બનાવનારની જેમ) પોતાના આત્મામાં જ

સ્થિર-નિરુદ્ધ થઈ જાય છે તેને અંદર-બહાર ક્યાંય કોઈ પણ પદાર્થનું ભાન હોતું નથી ।।૧૩।।

હે રાજન્! સાપની પાસેથી હું એ શીખ્યો કે સન્ન્યાસીએ સર્પની જેમ એકલા જ ફરવું જોઈએ તેણે મંડળી કે મઠ રચવાં ન જોઈએ. તે એક જ ઠેકાણે ન રહે, પ્રમાદ ન કરે, ગુફા વગેરેમાં પડ્યો રહે, બહારના આચારથી ઓળખાય નહિ. કોઈની પાસેથી સહાયતા ન લે અને બહુ જ ઓછું બોલે ।।૧૪।।

જેમ સાપ પોતાને માટે ઘર તૈયાર કરતો નથી પણ બીજાએ બનાવેલા ઘરમાં રહી બહુ જ આરામથી પોતાનો સમય પસાર કરી લે છે તેમ સન્ન્યાસીએ પણ ઘર બાંધીને રહેવું નહિ પણ બીજાના ઘરમાં રહીને નિર્વાહ કરવો કેમકે દેહ કયારે પડશે એ નકકી ન હોવાથી ઘરનો પ્રયત્ન કરવો એ નિષ્ફળ છે ।।૧૫।।

હવે કરોળિયા પાસેથી હું જે શીખ્યો તે સાંભળો. બધાના પ્રકાશક અને અન્તર્યામી સર્વશક્તિમાન ભગવાને પહેલાંના કલ્પમાં, બીજા કોઈ સહાયક વિના પોતાની જ માયાથી રચેલા જગતને કલ્પના અન્તમાં (પ્રલયકાલ આવતાં) કાલ-શક્તિદ્વારા નષ્ટ કરી દીધું-તેને પોતાનામાં લીન કરી દીધું અને એકલા જ શેષ (બાકી) રહ્યા. તે બધાના અધિષ્ઠાન છે, બધાના આશ્રય છે, પરન્તુ સ્વયં પોતાના આશ્રય છે એમનો આશ્રય બીજો કોઈ નથી. તે પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેના નિયામક, કાર્ય અને કારણાત્મક જગતના આદિ કારણ પરમાત્મા પોતાની શક્તિ કાલના પ્રભાવથી સત્ત્વ-રજ આદિ સમસ્ત શક્તિઓને સામ્યાવસ્થામાં પહોંચાડી દે છે અને સ્વયં કૈવલ્યરૂપથી એક અને અદ્વિતીય રૂપે બિરાજમાન રહે છે. તે કેવલ અનુભવસ્વરૂપ અને આનન્દઘન માત્ર છે. કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિનો એમને સમ્બન્ધ નથી. તે જ પ્રભુ કેવલ પોતાની શક્તિ કાલદ્વારા પોતાની ત્રિગુણમયી માયાને ક્ષુબ્ધ કરે છે અને તે પહેલાં ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન સૂત્ર (મહત્તત્ત્વ) ની રચના કરે છે. આ સૂત્રરૂપ મહત્તત્ત્વ જ ત્રણેય ગુણોની પહેલી અભિવ્યક્તિ છે તે જ બધા પ્રકારની સૃષ્ટિનું મૂલ કારણ છે. તેમાં જ આ આખું વિશ્વ, સૂતરમાં તાણા-વાણાની જેમ ઓતપ્રોત છે અને તેનેજ લીધે જીવને જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં પડવું પડે છે ।।૧૬-૨૦।।

જેવી રીતે કરોળિયો પોતાના હૃદયમાંથી મોં મારફત જાળ ફેલાવે છે તેમાં જ વિહાર કરે છે અને પાછો તેને ગળી જાય છે તેવી જ રીતે પરમેશ્વર પણ આ જગતને પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં વિહાર કરે છે અને પછી તેને પોતાનામાં લીન કરી

લે છે ।।૨૧।।

હે રાજા! હું ભમરી પાસેથી એ શીખ્યો કે જો પ્રાણી સ્નેહથી, દ્વેષથી કે ભયથી પણ જાણીબૂજીને એકાગ્રરૂપથી પોતાનું મન કોઈમાં લગાવી દે તો તેને તે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૨૨।।

હે રાજન્! ભમરી કીડાને લઈને પોતાના ઘરમાં પૂરી દે છે. કીડો ભયથી ભમરીનું જ ચિન્તન કરતાં-કરતાં પોતાનું પહેલાનું શરીર છોડ્યા વિના જ તે જ શરીરથી *તદ્રૂપ થઈ જાય છે ।।૨૩।।

વિશેષ : જ્યારે તે જ શરીરથી, જેનું ચિન્તન કરવામાં આવ્યું હોય તેનું રૂપ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો બીજા શરીરથી તો કહેવાનું જ શું હોય? તેથી મનુષ્યે બીજી કોઈ વસ્તુનું ચિન્તન ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણનું જ ચિન્તન કરવું જોઈએ.

હે રાજા! આ પ્રમાણે મેં ઉપર જણાવેલા ગુરુઓ પાસેથી આટલો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો. હવે હું મારા શરીર પાસેથી જ શીખ્યો છું તે તમને બતાવું છું. તમે સાવધાન થઈને સાંભળો ।।૨૪।।

આ શરીર પણ મારો ગુરુ જ છે, કારણ કે તે મને વિવેક અને વૈરાગ્ય શીખવે છે, મરવું અને જીવવું એ તો એની સાથે જ જડાયેલ છે. આ શરીરને વળગી રહેવાનું ફલ એ છે કે એક પછી એક દુઃખ ભોગવતા જ જાઓ. જો કે આ શરીરથી તત્ત્વવિચાર કરવામાં સહાયતા મળે છે, તો પણ હું તેને પોતાનું ક્યારેય સમજતો નથી. હંમેશાં એ જ ખ્યાલમાં હું રહું છું કે એક દિવસ એને શિયાળ, કૂતરાં કે કાગડા ખાઈ જશે. તેથી જ તેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના હું ફર્યા કરું છું ।।૨૫।।

જીવ આ શરીરનું પ્રિય કરવામાટે જ અનેક પ્રકારની કામનાઓ અને કર્મો કરે છે તથા સ્ત્રી-પુત્ર, ધન-દોલત, હાથી-ઘોડા, નોકર-ચાકર, ઘરબાર, ભાઈ-બધુંઓનો વિસ્તાર કરતાં-કરતાં તેમના પાલન પોષણમાં લાગી રહે છે. ભારે-ભારે મુશ્કેલીઓ વેઠી ધનસંચય કરે છે. આયુષ્ય પૂરું થતાં તે સ્વયં તો નષ્ટ થાય જ છે, પરન્તુ વૃક્ષની જેમ બીજા શરીરને માટે પણ બીજ વાવી દઈ તેને માટે પણ દુઃખની વ્યવસ્થા કરતો જાય છે ।।૨૬।।

જેવી રીતે એક જ પુરુષની ઘણી પત્નીઓ (શોક-સપત્ની) પોતાના એક જ પતિને પોત-પોતાની તરફ ખેંચે છે તેવી જ રીતે આ દેહને વાસનારૂપી સ્ત્રીઓ પોત-પોતાના વિષયને માટે ખેંચે છે. આ દેહને જીભ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો તરફ, તરસ

સ્વાદિષ્ટ પીણાં તરફ, જનનેન્દ્રિય સ્ત્રી સહવાસ (મૈથુન) તરફ, ત્વચા કોમલ સ્પર્શ તરફ, પેટ અન્ન તરફ, કાન મધુર શબ્દ તરફ, નાક સુન્દર સુગન્ધ તરફ અને ચચલ નેત્રો સુન્દર રૂપ જોવાને માટે ખેંચે છે. આ પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો બન્ને તેને સતાવતી રહે છે. એમ દેહમાં અનેક કષ્ટો જોઈ મને એનામાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયું છે ।।૨૭।।

તો પણ મનુષ્ય દેહ શ્રેષ્ઠ છે કેમકે ભગવાને પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિ માયાવડે વૃક્ષો, સરિસૃપો (પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ), પશુઓ, પક્ષીઓ, ડાંસ, માછલી વગેરે અનેક પ્રકારના દેહ ઉત્પન્ન કર્યા, પરન્તુ તેમનાથી તેમને સન્તોષ ન થયો. ત્યારે મનુષ્ય-શરીરનું નિર્માણ કર્યું. તેમાં એવી બુદ્ધિ છે કે જે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેની રચના કરી ભગવાન્‌ને બહુ આનન્દ થયો ।।૨૮।।

જો કે આ મનુષ્ય-શરીર અનિત્ય જ છે. મૃત્યુ સદા એની પાછળ પડ્યું જ છે, પરન્તુ તેનાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; તેથી અનેક જન્મો પછી આ અત્યન્ત દુર્લભ મનુષ્ય શરીર પ્રાપ્ત કરીને બુદ્ધિમાન્ પુરુષે જલદીમાં જલદી, મૃત્યુ પહેલાં જ, મોક્ષ પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરી લેવો. આ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મોક્ષ જ છે. વિષય ભોગ તો બાકીની બધી યોનિઓમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી તેમનો સંગ્રહ કરવામાં આ અમૂલ્ય જીવન વેડફી નાખવું જોઈએ નહીં ।।૨૯।।

હે રાજા! આ બધું વિચારતાં મને સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય થઈ ગયો. મારા હૃદયમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની જોત ઝગમગતી રહે છે તેથી આસક્તિ અને અહંકાર ને છોડીને હું આ પૃથ્વી ઉપર સ્વચ્છન્દરૂપથી ફર્યા કરું છું ।।૩૦।।

હે રાજા! એકલા ગુરુ પાસેથી જ યથેષ્ટ અને સુદઢ બોધ થતો નથી તેને માટે પોતાની બુદ્ધિથી પણ આગળ-પાછળ ખૂબ વિચારીને સમજવાની જરૂર છે. જુઓ! ઋષિઓએ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મનું અનેક પ્રકારે ગાન કર્યું છે. (જો તમે જાતે વિચાર કરી નિર્ણય કરો તો બ્રહ્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કેવી રીતે સમજી શકશો?) ।।૩૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! ગમ્ભીર બુદ્ધિવાળા અવધૂત દત્તાત્રેય રાજા યદુને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો. રાજા યદુએ પૂજા કર્યા બાદ તેમને પ્રણામ કર્યા. દત્તાત્રેયજી એમની અનુમતિ લઈ પ્રસન્નતાપૂર્વક ઇચ્છાનુસાર પધારી ગયા ।।૩૨।।

અવધૂતવચઃ શ્રુત્વા પૂર્વેષાં નઃ સ પૂર્વજઃ ।।
સર્વસંગવિનિર્મુકતઃ સમચિત્તો બભૂવ હ ।।૩૩।।

અમારા પૂર્વજોના પણ પૂર્વજ રાજા યદુએ અવધૂતની આ વાત સાંભળી (ધન, પુત્ર, શીત, ઉષ્ણ, સ્વર્ગ, મોક્ષ, નરક, શત્રુ, મિત્ર વગેરેમાં ઉદાસીન) સમચિત્ત થઈ, સમસ્ત આસક્તિઓનો પરિત્યાગ કરી દીધો. (**સમચિત્ત**નો એક ભાવ છે-**સમે ભગવત્યેવ ચિત્તં યસ્ય** 'સમ' માં 'સમ', સૌથી 'સમ' ભગવાન્ છે. તેમનામાં જેનું ચિત્ત લાગી ગયું છે તે **'સમચિત્તઃ'** સત્સંગનું કેવું અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે તે જણાવવા શ્લોકમાં છેલ્લો આશ્ચર્યચસૂચક શબ્દ 'હ' મૂકયો છે) ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુકિત પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો ચોથો અને ચાલુ) ''અવધુતના બોધથી યદુ કૃતાર્થ થયા'' નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

બ્રહ્મસમ્બન્ધ લેનારાઓ! સાવધાન! પાળી શકો તો જ લો!

બ્રહ્મસમ્બન્ધ દીક્ષા લીધા બાદ અસમર્પિત ખાન-પાન વગેરેનો ત્યાગ ન કરનારનું બ્રહ્મસંબંધ ફોક થઈ જાય છે (સિદ્ધાંતરહસ્ય) અસમર્પિત ખાનારા 'અસિપત્ર' નામના નરકમાં જાય છે. (**શ્રીહરિરાયચરણ**)

અધ્યાય ૧૦

જીવને દેહાદિના અધ્યાસથી સંસાર થાય છે

વિશેષ : ચોવીસ ગુરુની વાત કરવાથી ઉદ્ધવજીને આત્મતત્ત્વને જાણવાની યોગ્યતા થતાં હવે એનાં સાધનોને કહેશે. તેમાં દેહસમ્બન્ધથી-દેહાધ્યાસથી આત્માને સંસાર થાય છે એ વાત આ દસમા અધ્યાયમાં કહે છે.

મયોદિતેષ્વવહિતઃ સ્વધર્મેષુ મદાશ્રયઃ ।।
વર્ણાશ્રમકુલાચારમકામાત્મા સમાચરેત્ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! સાધક હરેક પ્રકારે મારે શરણે રહી (ગીતા, પંચરાત્ર વગેરેમાં) મેં ઉપદેશ કરેલા પોતાના ધર્મોનું સાવધાનીથી પાલન કરે. સાથે-સાથે એમની સાથે વિરોધ ન આવે તેમ નિષ્કામ ભાવથી પોતાના વર્ણ, આશ્રમ

અને કુલ અનુસાર સદાચારનું પણ પાલન કરે ।।૧।।

વિષયી પુરુષો દેહાદિના વિષયોને સત્ય માની જે-જે કર્મો કરે છે તેમાં એમણે સુખાદિની ધારણા રાખી હોય તે સિદ્ધ ન થતાં એને બદલે દુઃખ થાય છે એ વાતનો શુદ્ધ ચિત્ત રાખી વિચાર કરે તો એની કામના નિવૃત્ત થાય છે ।।૨।।

આ બાબતમાં એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે સ્વપ્ન અવસ્થામાં અને મનોરથ કરતી વખતે જાગૃત અવસ્થામાં પણ મનુષ્ય મનોમન અનેક પ્રકારના વિષયોનો અનુભવ કરે છે, પરન્તું તેની તે બધી જ કલ્પના વસ્તુ શૂન્ય હોવાથી વ્યર્થ છે. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતી ભેદબુદ્ધિ પણ વ્યર્થ જ છે, કારણ કે એ પણ ઇન્દ્રિયજન્ય અને વિવિધ વસ્તુવિષયક હોવાથી પૂર્વવત્ અસત્ય જ છે ।।૩।।

જે પુરુષ મત્પરાયણ છે, વિષયોને પરાયણ નહીં વિષયો ભગવાન્‌ને ભુલાવનારા છે એમ સમજી જે મારે જ શરણે આવેલો છે તેણે અન્તર્મુખ કરનારાં નિષ્કામ અથવા નિત્યકર્મ જ કરવાં જોઈએ. જે બહિર્મુખ બનાવનારાં છે અને જે સકામ છે તેવાં કર્મોનો બિલકુલ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. જ્યારે આત્મજ્ઞાનની ઉત્કટ ઇચ્છા જાગી ઉઠે ત્યારે તો કર્મ સમ્બન્ધી વિધિ-વિધાનોનો પણ આદર ન કરવો જોઈએ ।।૪।।

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય વગેરે બાર ધર્મોનું તો આદરપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ પરન્તુ શૌચ, જપ, તપ વગેરે બાર નિયમોનું પાલન શક્તિ પ્રમાણે અને આત્મજ્ઞાનનો વિરોધ ન થાય એ રીતે કરવું જોઈએ. જિજ્ઞાસુ પુરુષને માટે યમ અને *નિયમ ના પાલનથી પણ વધારે અગત્યની વાત એ છે કે મારા સ્વરૂપને જાણનારા, શાન્ત અને મારામાં નિષ્ઠાવાળા પોતાના ગુરુને મારું જ સ્વરૂપ સમજીને તેમની સેવા કરે ।।૫।।

વિશેષ : બાર યમ અને બાર નિયમ માટે શ્રીભાગવત સ્કન્ધ ૧૧ અધ્યાય-૧૯-શ્લોક ૩૩ અને ૩૪ વાંચવા વિનન્તિ છે.

શિષ્ય અભિમાન ન કરે, કોઈનું ભૂંડું ન ઇચ્છે, દરેક કાર્યમાં કુશળ હોય-આળસ ન કરે. ક્યાંય મમતા ન રાખે, ગુરુના ચરણોમાં દૃઢ અનુરાગ હોય. દરેક કામ અવ્યગ્રતાપૂર્વક સાવધાનીથી કરે. પરમાર્થ સમ્બન્ધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખ્યા કરે. કોઈના ગુણદોષ ન જાુએ અને વ્યર્થ વાતો ન કરે ।।૬।।

જિજ્ઞાસુનું પરમ ધન આત્મા છે તેથી તે સ્ત્રી-પુત્ર, ઘર-ક્ષેત્ર-જમીન, સ્વજન અને ધન વગેરે સમ્પૂર્ણ પદાર્થોમાં એક સમાન આત્માને દેખે અને કોઈમાં કંઈ વિશેષતાનો આરોપ કરી તેમાં મમતા ન રાખે, ઉદાસીન રહે ।।૭।।

હે ઉદ્ધવ! જેવી રીતે બળતા કાષ્ઠથી તેને બાળનાર અને પ્રકાશિત કરનાર અગ્નિ સર્વથા અલગ છે તેવી જ રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે પંચભૂતોનું બનેલું સ્થૂલ શરીર અને મન-બુદ્ધિ વગેરે સત્તર તત્ત્વોનું બનેલું સૂક્ષ્મ શરીર બન્નેય દૃશ્ય અને જડ છે. તેમને જાણનાર અને પ્રકાશિત કરનાર આત્મા સાક્ષી અને સ્વયં પ્રકાશ છે. શરીર અનિત્ય અનેક તેમ જ જડ છે. આત્મા નિત્ય એક એવં ચેતન છે. આ પ્રમાણે દેહથી આત્મામાં મહાન વિલક્ષણતા છે. તેથી દેહથી આત્મા જુદો છે ।।૮।।

જ્યારે અગ્નિ કાષ્ઠમાં પ્રજ્વલિત થાય છે, ત્યારે કાષ્ઠનાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ, મોટા કે નાનાપણું અને અનેકતા વગેરે બધા ગુણ તે પોતે ગ્રહણ કરી લે છે. પરન્તું સાચું પૂછો તો કાષ્ઠના તે ગુણોની સાથે અગ્નિનો કોઈ સમ્બન્ધ નથી. તેવી જ રીતે આત્મા પોતાનો શરીર માની લે છે ત્યારે તે દેહની જડતા, અનિત્યતા, સ્થૂલતા અનેકતા વગેરે ગુણોથી સર્વથા રહિત હોવા છતાં તે ગુણોવાળો જણાય છે ।।૯।।

ઈશ્વરદ્વારા નિયન્ત્રિત માયાના ગુણોએ જ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શરીરનું નિર્માણ કર્યું છે. જીવને શરીર અને શરીરને જીવ સમજી લેવાથી જ સ્થૂલ શરીરનાં જન્મ-મરણ અને સૂક્ષ્મ શરીરના આવાગમનનો આત્મામાં આરોપ કરવામાં આવે છે. જીવને જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસાર આ જ ભ્રમ અથવા અધ્યાસને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેની જડ કપાઈ જાય છે ।।૧૦।।

હે ઉદ્ધવ! આ જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસારનું બીજું કોઈ કારણ નથી, કેવલ અજ્ઞાન જ મૂલ કારણ છે. તેથી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને, આત્માને જાણવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ. પોતાનું આ વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમસ્ત પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત જગતથી અતીત, દ્વૈતની ગન્ધથી રહિત એવં પોતાનામાં જ સ્થિત છે. તેનો બીજો કોઈ આધાર નથી. તેને જાણી લઈ ધીરે-ધીરે સ્થૂલ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર આદિમાં સાચા હોવાની બુદ્ધિ થઈ રહી છે તે ક્રમે-ક્રમે મટાડી દેવી જોઈએ ।।૧૧।।

(યજ્ઞમાં જ્યારે અરણિ-મન્થન કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તેમાં ઉપર-નીચે બે અરણિનાં કાષ્ઠ રહે છે અને વચમાં મન્થન કાષ્ઠ રહે છે. તેવી જ રીતે) વિદ્યારૂપ અગ્નિની ઉત્પત્તિને માટે શિષ્ય ઉપરની અરણિ અને આચાર્ય નીચેની અરણિ છે અને ઉપદેશ મન્થન કાષ્ઠ છે. આથી જે જ્ઞાનાગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે તે વિલક્ષણ સુખ દેનારો છે. આ યજ્ઞમાં બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય સદ્ગુરુદ્વારા જે અત્યન્ત વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે ગુણોથી બનેલી વિષયોની માયાને ભસ્મ કરી દે છે.

ત્યારબાદ જેનાથી આ સંસાર બન્યો છે તે ગુણો પણ ભસ્મ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે બધું ભસ્મ થઈ જતાં જ્યારે આત્મા સિવાય કોઈ ચીજ જ બાકી રહેતી નથી ત્યારે તે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પણ જેવી રીતે ઇંધન ન રહેવાથી આગ ઓલવાઈ જાય છે તેવી જ રીતે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં શાન્ત થઈ જાય છે ।।૧૨-૧૩।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જો તમે કદાચ કર્મોના કર્તા સુખ-દુઃખોના ભોકતા જીવોને અનેક માનતા હો, તથા જગત, કાલ, વેદ અને આત્માઓને નિત્ય માનતા હો, સાથે-સાથે સમસ્ત પદાર્થોની સ્થિતિ પ્રવાહથી નિત્ય અને યથાર્થ સ્વીકાર કરતા હો તથા એમ સમજતા હો કે ઘટ-પટ આદિ બાહ્ય આકૃતિઓના ભેદથી તેને અનુસાર જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય છે અને બદલાતું રહે છે તો એમ માનવાથી ભારે અનર્થ ઊભો થશે. (કારણ કે આ પ્રમાણે જગતના કર્તા આત્માની નિત્ય સત્તા અને જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાંથી મુક્તિ પણ સિદ્ધ નહિ થઈ શકે) જો કદાચિત એવો સ્વીકાર પણ કરી લેવામાં આવે તો દેહ અને સંવત્સરાદિ કાલના અવયવોના સમ્બન્ધથી થનારી જીવોની જન્મ-મરણ વગેરે અવસ્થાઓ પણ નિત્ય હોવાને લીધે દૂર નહિ થઈ શકે કારણ કે તમે દેહ વગેરે પદાર્થ અને કાલની નિત્યતા સ્વીકારો છો. એ સિવાય અહીં પણ કર્મોના કર્તા તથા સુખ-દુઃખના ભોકતા જીવ પરતન્ત્ર જ દેખાય છે. જો તે સ્વતન્ત્ર હોય તો દુઃખનું ફલ ભોગવવાનું સ્વીકારે જ શા માટે? આ પ્રકારે સુખભોગની સમસ્યા ઉકલી જવા છતાં દુઃખભોગની સમસ્યા તો અણઊકલી જ રહેશે. તેથી આ મત પ્રમાણે જીવને કયારેય મુક્તિ કે સ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત નહિ થઈ શકે. જ્યારે જીવ સ્વરૂપથી પરતન્ત્ર છે, વિવશ છે, ત્યારે તો સ્વાર્થ યા પરમાર્થ કોઈ પણ તેનું સેવન નહિ કરે, અર્થાત્ સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્નેથી તે વંચિત જ રહી જશે ।।૧૪-૧૭।।

(જો એમ કહેવામાં આવે કે સારી રીતે કર્મ કરવાનું જે જાણે છે તે સુખી રહે છે અને જે નથી જાણતા તેમને દુઃખ ભોગવવું પડે છે તો એમ કહેવું પણ બરાબર નથી; કારણ કે) એવું જોવામાં આવે છે કે મોટા-મોટા કર્મકુશલ વિદ્વાનોને પણ કંઈક સુખ મળતું નથી અને મૂઢ લોકોને પણ કયારેક દુઃખ પડતું નથી. તેથી જે લોકો પોતાની બુદ્ધિ કે કર્મ થી સુખ મેળવવાનો ઘમંડ કરે છે તેમનું આ અભિમાન વ્યર્થ છે ।।૧૮।।

જો એમ માની લેવામાં આવે કે લોકો સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખના નાશનો સાચો ઉપાય જાણે છે તો પણ એમ તો માનવું જ પડશે કે તેમને પણ એવા ઉપાયની જાણકારી નથી જેથી મૃત્યુ તેમના ઉપર કોઈ પ્રભાવ ન પાડી શકે અને તે કદી મરે જ

નહિ ।।૧૯।।

જ્યારે મૃત્યુ તેમના માથા પર ચડી બેઠેલું જ છે ત્યારે એવી કઈ ભોગ-સામગ્રી કે ભોગ-કામના છે જે તેમને સુખી કરી શકે? જે મનુષ્યને ફાંસી પર લટકાવવામાટે ફાંસીને માંચડે લઈ જવામાં આવી રહ્યો હોય તેને ફૂલ, ચન્દન, મિષ્ટાન્ન, સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો ગમે ખરા? કદાપિ નહિ. (તેથી ઉપરોક્ત મત માનનારાઓની દૃષ્ટિથી ન તો સુખ સિદ્ધ થઈ શકશે અને ન તો જીવે પ્રાપ્ત કરવાનો કોઈ પુરુષાર્થ જ રહેશે) ।।૨૦।।

હે ઉદ્ધવ! આ લોકના સુખની જેમ પરલોક સ્વર્ગ વગેરેમાં સુખ પણ દોષ યુક્ત જ છે, કારણ કે ત્યાં પણ સમાનની સાથે હરિફાઈ, વધારે સુખી પ્રત્યે ઈર્ષ્યા હોય છે. તેથી તેમના ગુણોમાં દોષ જોવામાં આવે છે અને નાનાઓ પ્રત્યે ઘૃણા હોય છે. દરરોજ પુણ્ય ક્ષીણ થતું રહેતું હોવાથી ત્યાંનાં સુખો પણ ક્ષયની નિકટ પહોંચતાં રહે છે અને એક દિવસ નષ્ટ થઈ જાય છે. ત્યાંની કામના પૂર્ણ થવામાં પણ યજમાન, ઋત્વિજ અને કર્મ આદિની ત્રુટિને લીધે વિઘ્નોની સમ્ભાવના રહેતી હોય છે. જેવી રીતે લીલીછમ ખેતી પણ અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, હિમ, તીડ વગેરેને લીધે નષ્ટ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થતાં-થતાં વિઘ્નોને લીધે હાથમાંથી સરકી જાય છે ।।૨૧।।

જો કોઈ પણ વિઘ્ન વિના યજ્ઞયાગાદિ ધર્મ સાંગો-પાંગ પૂર્ણ થઈ પણ જાય તો તે દ્વારા જે સ્વર્ગાદિ લોક મળે છે તેમની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર હું બતાવું છું તે સાંભળો ।।૨૨।।

યજ્ઞ કરનારો પુરુષ યજ્ઞોદ્વારા દેવતાઓની આરાધના કરી સ્વર્ગે જાય છે અને ત્યાં પોતાનાં પુણ્ય કર્મોદ્વારા પ્રાપ્ત દિવ્ય ભોગો દેવતાઓની જેમ ભોગવે છે ।।૨૩।।

તેને તેનાં પુણ્યો પ્રમાણે એક સુન્દર ચમકતું વિમાન મળે છે અને તેમાં બેસી સુર સુન્દરીઓની સાથે વિહાર કરે છે. ગન્ધર્વગણ તેના ગુણોનું ગાન કરે છે અને તેનું રૂપ-લાવણ્ય જોઈ બીજાઓનાં મન લોભાઈ જાય છે ।।૨૪।।

તેનું વિમાન તે જ્યાં લઈ જવા ધારે ત્યાં જાય છે અને તેના ઉપરની ઘંટડીઓ દિશાઓને ગુઞ્જારવથી ભરી દે છે. તે અપ્સરાઓની સાથે નન્દનવન વગેરે દેવતાઓનાં વિહારસ્થાનોમાં ક્રીડા કરતો-કરતો એટલો બધો બેધ્યાન બની જાય છે કે તેને એ વાતનું સ્મરણ રહેતું નથી કે હવે મારાં પુણ્ય પૂર્ણ થવાની તૈયારી છે અને પછી મારું અહીંથી પતન થશે ।।૨૫।।

જ્યાં સુધી તેના પુણ્ય બાકી હોય છે ત્યાં સુધી તો તે સ્વર્ગમાં આનન્દ કરે છે પરન્તુ પુણ્ય પૂરાં થતાં જ ઈચ્છા ન હોવા છતાં તેને નીચે પડવું પડે છે, કારણ કે કાલની ગતિ જ એવી છે ।।૨૬।।

જો કોઈ મનુષ્ય દુષ્ટોની સોબતમાં પડી જઈ અધર્મ પરાયણ થઈ જાય, ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ બની જઈ મન માન્યું કરવા લાગે, લોભવશ કૃપણતા કરે, લમ્પટ થઈ જાય, પ્રાણીઓને સતાવવા લાગે અને વિધિ વિરુદ્ધ પશુઓનું બલિદાન આપી ભૂત અને પ્રેતો ની ઉપાસનામાં લાગી જાય, તો તે પશુઓથી પણ વધારે ખરાબ બની જાય છે અને અવશ્ય નરકમાં જાય છે. તેને અન્તમાં ઘોર અન્ધકાર, સ્વાર્થ અને પરમાર્થ રહિત અજ્ઞાનમાં જ ભટકવું પડે છે ।।૨૭-૨૮।।

જેટલાં-જેટલાં સકામ અને બહિર્મુખ કરવાવાળાં કર્મ છે તેમનું ફલ દુઃખ જ છે. જે જીવ શરીરમાં અહન્તા-મમતા કરી તેમાં જ લાગ્યો રહે છે તેનાં તો જન્મ પછી મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછી જન્મ જ વારંવાર થતાં રહે છે. આ સ્થિતિમાં મૃત્યુધર્મા જીવને શું સુખ મળી શકે? ।।૨૯।।

બધા લોક અને લોકપાલોનું આયુષ્ય પણ માત્ર એક *કલ્પ છે તેથી તેઓ મારાથી ભયભીત રહે છે. બીજાની તો વાત જ શી, સ્વયં બ્રહ્માજી પણ મારાથી ડરતા રહે છે, કારણ કે તેમનું આયુષ્ય પણ કાલથી સીમિત-કેવલ બે પરાર્ધ વર્ષ છે ।।૩૦।।

વિશેષ : કલ્પ=એક હજાર ચતુર્યુગી અથવા ચોકડી. એક ચોકડી=૪૩,૨૦,૦૦૦ આપણા વર્ષ. બ્રહ્માજીનો એક દિવસ તે જ ‘કલ્પ’. કલ્પ=૪૩૨ કરોડ વર્ષો. સ્કન્ધ ૩ અધ્યાય ૧૧ વાંચવા વિનન્તિ. (ભાગ-૧)

સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણેય ગુણ ઈન્દ્રિયોને તેમનાં કર્મોમાં પ્રેરિત કરે છે અને ઈન્દ્રિયો કર્મ કરે છે. જીવ અજ્ઞાન વશ સત્ત્વ, રજ આદિ ગુણો અને ઈન્દ્રિયોને પોતાનું સ્વરૂપ માની બેસે છે અને તેમણે કરેલાં કર્મોનાં ફલ સુખ-દુઃખ ભોગવવા લાગે છે ।।૩૧।।

જ્યાં સુધી ગુણોની વિષમતા છે અર્થાત્ શરીર વગેરેમાં હું અને મારાપણાનું અભિમાન છે ત્યાં સુધી જ આત્માના એકત્વની અનુભૂતિ થતી નથી તે અનેક જણાય છે અને જ્યાં સુધી આત્માની અનેકતા છે ત્યાં સુધી તો તેણે કાલ અથવા કર્મ કોઈને અને કોઈને અધીન રહેવું જ પડશે ।।૩૨।।

જ્યાં સુધી કર્માધીનપણારૂપી પરતન્ત્રતા છે ત્યાં સુધી કાલરૂપ ઈશ્વરનો ભય

ઊભો જ છે. 'હું' અને 'મારું' ના ભાવથી જકડાયેલા જીવ આત્માની અનેકતા, પરતન્ત્રતા વગેરે માને છે અને વૈરાગ્ય ગ્રહણ ન કરતાં બહિર્મુખ કરનારાં કર્મોનું જ સેવન કરતાં રહે છે. તેમને શોક અને મોહ ને લીધે કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૩।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જ્યારે માયાના ગુણોમાં ક્ષોભ થાય છે ત્યારે આત્માનું જ કાલ, જીવ, વેદ, લોક, સ્વભાવ અને ધર્મ વગેરે અનેક નામોથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ।।૩૪।।

ઉદ્ધવજીએ પૂછયું : હે ભગવન્! આ જીવ દેહ વગેરે રૂપ ગુણોમાં જ વસી રહ્યો છે પછી દેહથી થનારાં કર્મો કે સુખ-દુઃખ વગેરે રૂપ ફલોમાં કેમ બંધાતો નથી? અથવા આ આત્મા ગુણોથી નિર્લિપ્ત છે, દેહ વગેરેના સમ્પર્કથી સર્વથા રહિત છે તો પછી તેને બંધન કેમ થાય છે? ।।૩૫।।

બદ્ધ અથવા મુકત પુરુષ કેવો વર્તાવ કરે છે તે કેવી રીતે વિહાર કરે છે અથવા તે કયાં લક્ષણોથી ઓળખી શકાય છે? તે કેવી રીતે ભોજન કરે છે અને મલત્યાગ વગેરે કેવી રીતે કરે છે? તે કેવી રીતે શયન કરે છે, બેસે છે અને ચાલે છે? ।।૩૬।।

એતદચ્યુત મે બ્રૂહિ પ્રશ્નં પ્રશ્નવિદાં વર ।।
નિત્યમુકતો નિત્યબદ્ધઃ એક એવેતિ મે ભ્રમઃ ।।૩૭।।

હે અચ્યુત! પ્રશ્નનો મર્મ જાણનારાઓમાં આપ શ્રેષ્ઠ છો તેથી આપ મારા આ પ્રશ્નનો કૃપા કરીને ઉત્તર આપો એક જ આત્મા અનાદિ ગુણોના સંસર્ગથી નિત્ય બદ્ધ પણ જણાય છે અને અસંગ હોવાને લીધે નિત્ય મુકત પણ જણાય છે. આ વિષયમાં મને ભ્રમ થઈ રહ્યો છે ।।૩૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો પાંચમો અને ચાલુ) ''જીવને દેહાદિના અધ્યાસથી સંસાર થાય છે'' નામનો દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

''પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ''
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સેથજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૧૧

બદ્ધ-મુક્ત જીવ, ભક્ત તથા ભક્તિ નાં લક્ષણો

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં બદ્ધ તથા મુક્ત જીવોનાં, ભક્તનાં અને ભક્તિનાં લક્ષણો કહેવામાં આવે છે.

બદ્ધો મુક્ત ઈતિ વ્યાખ્યા ગુણતો મે ન વસ્તુતઃ ।।
ગુણસ્ય માયામૂલત્વાન્ન મે મોક્ષો ન બન્ધનમ્ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! આત્મા બદ્ધ છે કે મુકત છે એ પ્રકારની વ્યાખ્યા યા વ્યવહાર મારે અધીન રહેનારા સત્ત્વ વગેરે ગુણોની ઉપાધિથી જ થાય છે, ખરેખર તત્ત્વ દષ્ટિથી નહિ. બધા ગુણ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. હું માયાનો નિયન્તા છું. મારામાં બદ્ધ મુકતપણું સમ્ભવતું નથી તેથી હું બંધાતો નથી તેમ હું મુકત પણ થતો નથી ।।૧।।

જેવી રીતે સ્વપ્ન બુદ્ધિનો વિવર્ત છે-તેમાં ન હોવા છતાં ભાસે છે-મિથ્યા છે તેવી જ રીતે શોક-મોહ, સુખ-દુઃખ, શરીરની ઉત્પત્તિ અને મૃત્યુ-આ બધો સંસાર માયા(અવિદ્યા) ને લીધે પ્રતીત હોવા છતાં, અનુભવાતો હોવા છતાં વાસ્તવિક નથી ।।૨।।

હે ઉદ્ધવ! શરીરધારીઓને મુક્તિનો અનુભવ કરાવનારી આત્મવિદ્યા અને બંધનનો અનુભવ કરાવનારી અવિદ્યા આ બન્નેય મારી અનાદિ શક્તિઓ છે. મારી માયાથી જ એમની રચના થઈ છે. એમનું કોઈ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી ।।૩।।

હે મહાબુદ્ધિશાળી! તમે વિચાર તો કરો-જીવ તો એક જ છે. તે વ્યવહારને માટે જ મારા અંશના રૂપમાં કલ્પી લેવામાં આવ્યો છે, ખરેખર તો તે મારું સ્વરૂપ જ છે. આત્મજ્ઞાનથી સમ્પન્ન હોય ત્યારે તેને 'મુકત' કહે છે અને આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેને 'બદ્ધ' કહે છે. આ અજ્ઞાન અનાદિ હોવાથી બંધન પણ 'અનાદિ' કહેવાય છે ।।૪।।

આ પ્રમાણે મારા એક જ ધર્મીમાં રહેવા છતાં જે શોક અને આનન્દરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મવાળા જણાય છે તે બદ્ધ અને મુક્ત જીવનો ભેદ હું બતાવું છું ।।૫।।

(એ વૈલક્ષણ્ય **''દ્વા સુપર્ણા''** શ્રુતિમાં વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા પક્ષીની સાથે સરખાવતાં કહે છે કે તે ભેદ બે પ્રકારનો છે એક તો નિત્યમુકત ઈશ્વરથી જીવનો ભેદ

અને બીજો મુકત બદ્ધ જીવનો ભેદ. પહેલો સાંભળો) જીવ અને ઈશ્વર બદ્ધ અને મુક્ત ના ભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં એક જ શરીરમાં નિયન્ત્રિત અને નિયામક ના રૂપથી રહે છે. એમ સમજો કે શરીર એક વૃક્ષ છે તેમાં હૃદયનો માળો બનાવી ચેતન હોવાને લીધે સમાન છે અને કયારેય છૂટા ન પડવાને કારણે સખા છે. તેમના નિવાસ કરવાનું કારણ માત્ર લીલા છે. આટલી સમાનતા હોવા છતાં જીવ તો શરીરરૂપ વૃક્ષનાં ફલ સુખ-દુઃખ આદિ ભોગવે છે, પરન્તુ ઈશ્વર તે નહિ ભોગવતાં કર્મફલ સુખ-દુઃખ વગેરેથી અસંગ (અનાસકત) અને તેમના સાક્ષી માત્ર રહે છે. ભોકતા ન હોવા છતાં પણ ઈશ્વરની એ વિલક્ષણતા છે કે તે જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, આનન્દ અને સામર્થ્ય વગેરેમાં જીવ કરતાં અધિક છે ।।૬।।

સાથે-સાથે બીજી પણ એક વિલક્ષણતા છે કે અભોક્તા ઈશ્વર તો પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તે સિવાયના જગતને પણ જાણે છે, પરન્તું ભોક્તા જીવ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ કે પોતાના સિવાયના જગતને પણ જાણતો નથી. આ બન્નેમાં જીવ તો અવિદ્યાવાળો હોવાથી નિત્ય બદ્ધ છે અને ઈશ્વર વિદ્યાસ્વરૂપ હોવાથી નિત્ય મુકત છે ।।૭।।

(હવે દશ શ્લોકથી બદ્ધ અને મુકત જીવોના પરસ્પર વૈલક્ષણ્યને બતાવે છે) જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગેલો માણસ દેહમાં રહે છે છતાં એ દેહમાં નથી કેમકે એ જીવનમુકત છે એ સંસ્કારવશાત્ દેહમાં રહે છે પણ એ દેહના અને આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે માટે એ દેહમાં હોવા છતાં તેમાં નથી. વળી જેમ સ્વપનાવસ્થાવાળો તે-તે સ્વપન દેહમાં નથી છતાં હું તે-તે રૂપે છું એમ માને છે તેમ અજ્ઞાની પુરુષ દેહ વગેરેમાં આત્માના ભ્રમથી તન્નિમિત્ત સુખ-દુઃખ વગેરેનો ભોક્તા થાય છે ।।૮।।

(હવે ત્રણ શ્લોકોથી, આગલા અધ્યાયના છત્રીસમા (૧૧।૧૦।૩૬) શ્લોકમાં **"કથં વર્તેત?"** બદ્ધ અથવા મુકત જીવ કેવો વર્તાવ કરે છે? એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો તેનો ઉત્તર ભગવાન્ આપે છે) વ્યવહારમાં ઈન્દ્રિયો શબ્દ-સ્પર્શ વગેરે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે કારણ કે એ તો નિયમ જ છે કે ગુણ જ ગુણને ગ્રહણ કરે છે, આત્મા નહિ. તેથી જેણે પોતાના નિર્વિકાર-રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરેથી તેમજ અસ્વીકારમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અભિમાન કરતો નથી. (આ વાત ગીતામાં તત્ત્વવિત્તુ ઈત્યાદિથી કહી છે) ।।૯।।

આ શરીર પ્રારબ્ધને અધીન છે. તેનાથી શારીરિક અને માનસિક જેટલાં પણ કર્મ

થાય છે તે બધાં ગુણોની પ્રેરણાથી જ થાય છે. અજ્ઞાની પુરુષ ખોટી રીતે પોતાને તે ગ્રહણ-ત્યાગ વગેરે કર્મોનો કર્તા માની બેસે છે અને આ જ અભિમાનને લીધે તે બંધાઈ જાય છે ।।૧૦।।

(આ વાત ભગવદ્ગીતાજીમાં **''પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ''** ઈત્યાદિ શ્લોકોથી સ્પષ્ટ કરી છે. કેમ વર્તે છે? તેનો ઉત્તર આપ્યો. હવે **''કિં ભુઞ્જીત''** કેવી રીતે ખાય છે? તેનો ઉત્તર આપે છે) હે ભાઈ ઉદ્ધવ! ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચાર કરી વિવેકી પુરુષ સમસ્ત વિષયોથી વિરક્ત થઈ જાય છે અને સૂવું-બેસવું, ફરવું, નહાવું, જોવું, સ્પર્શ કરવો, સૂંઘવું, ખાવું અને સાંભળવું વગેરે ક્રિયાઓમાં પોતાને કર્તા માનતો નથી પણ ગુણોને જ કર્તા માને છે. ગુણ જ બધાં કર્મોના કર્તા-ભોક્તા છે એમ સમજી વિદ્વાન પુરુષ કર્મવાસના અને ફલોમાં બંધાતો નથી. તે પ્રકૃતિ (દેહ) માં રહેવા છતાં જેવી રીતે આકાશ સ્પર્શ વગેરેથી સૂર્ય જલની ભીનાશથી અને વાયુ ગન્ધ વગેરેથી અસંગ રહે છે તેવી જ રીતે તે અસંગ (ઉદાસીન, નિર્વિકાર) રહે છે. તેની વિમલ બુદ્ધિની તલવાર અસંગભાવનાની સરાણથી વધારે ધારદાર થઈ જાય છે અને તે તેનાથી પોતાના તમામ સંશય-સન્દેહોને છેદી નાખી ફેંકી દે છે. જેવી રીતે કોઈ સ્વપનમાંથી જાગી ઊઠ્યો હોય તેમ તે આ ભેદબુદ્ધિના ભ્રમથી મુકત થઈ જાય છે ।।૧૧ થી ૧૩।।

(કેવાં લક્ષણોથી એને ઓળખવો તેનો ઉત્તર ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે કે) જેના પ્રાણ, ઈન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ ની બધી ચેષ્ટાઓ કે વ્યાપારો સંકલ્પ વિના જ થાય છે, આ ખાવું છે, આ જોવું છે, આ મેળવવું છે, આ નથી મેળવવું વગેરે સંકલ્પ રહિત હોય તે દેહમાં સ્થિત હોય છતાં (નાળિયેરની કાચલી અંદરના ટોપરાથી અલગ પડી જાય છે તેવી રીતે) તેના ગુણો (જન્મ, નાશ વગેરે) થી મુકત છે ।।૧૪।।

તે તત્ત્વજ્ઞ મુકત પુરુષના દેહને હિંસક લોકો પીડા કરેકે કોઈ દૈવયોગથી તેની પૂજા કરવા લાગે, તે કોઈના સતાવવા કે પીડવા થી દુઃખી, કે કોઈના પૂજવાથી પ્રસન્ન થતો નથી ।।૧૫।।

જે સમદર્શીમહાત્મા પુરુષ ગુણ અને દોષ ની ભેદ દષ્ટિથી પર થઈ ગયો છે તે સારાં કામ કરનારની સ્તુતિ કે બૂરાં કામ કરનારની નિન્દા કરતો નથી. કોઈના ગુણ દોષને ગ્રહણ ન કરતાં સમતા રાખે છે ।।૧૬।।

જીવન્મુકત પુરુષ કંઈ ભલું કે બૂરું કામ કરતો નથી અથવા કંઈ ભલું કે બૂરું કહેતો કે વિચારતો પણ નથી. તે વ્યવહારમાં પોતાની વૃત્તિ સમાન રાખી આત્માનન્દમાં જ

મગ્ન રહે છે અને જડની જેમ જાણે કે કોઈ મૂર્ખ હોય તે પ્રમાણે ફરતો રહે છે ।।૧૭।।

(આ બધાં મુમુક્ષુનાં સાધનો જાણવાં. જે આચરણહીન પોતાની પંડિતાઈના અભિમાનવાળો છે તેની નિન્દા કરે છે કે) હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જે પુરુષ વેદોમાં પારંગત વિદ્વાન હોય પરન્તુ પરબ્રહ્મના ધ્યાન, ભક્તિ વગેરે કરવામાં કુશલ ન હોય તેના પરિશ્રમનું કોઈ ફલ નથી. તે તો વસૂકી ગયેલી અથવા વાંઝણી ગાયને પાળનારના જેવો છે ।।૧૮।।

દૂધ ન દેનારી ગાય, વ્યભિચારિણી, સ્ત્રી, પરાધીન શરીર, દુષ્ટ પુત્ર, સત્પાત્ર મળી આવવા છતાં દાનમાં નહિ આપેલું ધન અને મારા ગુણગાન જેમાં નથી તેવી વાણી વ્યર્થ છે. આ વસ્તુઓની રખવાળી કરનારો એક પછી એક દુઃખ જ ભોગવતો રહે છે ।।૧૯।।

તેથી હે ઉદ્ધવ! જે વાણીમાં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ મારી લોકપાવન લીલાનું વર્ણન ન હોય અને લીલા-અવતારોમાં પણ લોકપ્રિય રામ-કૃષ્ણ વગેરે અવતારોનું યશોગાન અને એમાં કરેલાં પવિત્ર કરનાર કર્મો વગેર ન હોય તેવી વંધ્યા-વાંઝણી વાણીનું ઉચ્ચારણ કે શ્રવણ મારા ધીર ભકતે કરવું જોઈએ નહિ ।।૨૦।।

(જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે) ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે આત્મજિજ્ઞાસા અને વિચાર દ્વારા આત્મામાં અનેકતાના ભ્રમ (દેવ, મનુષ્ય આદિ દેહાધ્યાસ) ને દૂર કરી સર્વવ્યાપી પરમાત્મા એવા મારામાં પોતાનું નિર્મલ મન લગાવી દે અને સંસારના વ્યવહારોથી ઉપરામ (નિવૃત્ત) થઈ જાય. (સંસારના વ્યવહારોથી એટલે કર્મોના અનુષ્ઠાન, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વગેરેથી નિવૃત્ત થાય પણ તે ભગવાન્‌માં મન સ્થિર થયા પછીની વ્યવસ્થા છે તે પહેલાંની નહિ) ।।૨૧।।

(એની જ સ્પષ્ટતા કરે છે કે) જો તમે તમારું મન પરબ્રહ્મમાં સ્થિર ન કરી શકો તો ફલની કામના છોડી દઈ નિરપેક્ષ થઈ બધાં (વર્ણાશ્રમ-વિહિત) કર્મો મારે માટે જ કરો ।।૨૨।।

(આમ મારે નિમિત્તે જ કર્મો કરવાથી તમારું મન વિશુદ્ધ થઈ જશે અને શ્રવણાદિ ભકિતદ્વારા પરમ પદની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થશે તે કહે છે) મારી કથાઓ સમસ્ત લોકોને પવિત્ર કરનારી અને કલ્યાણસ્વરૂપ છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક તે સાંભળવી જોઈએ. મારા અવતાર અને લીલાઓ નું ગાન, સ્મરણ અને અભિનય

ફરી-ફરીને કરવાં જોઈએ ।।૨૩।।

મારે આશ્રિત રહી મારે જ માટે ધર્મ, કામ અને અર્થ નું સેવન કરવું જોઈએ. આમ જે કરે છે તે, હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મારી પ્રેમમયી નિશ્ચલ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ('કામ' નું ભગવદર્થે સેવન એટલે ભગવત્પ્રસાદી માળા, સુગન્ધ, વસ્ત્રો, અલંકાર વગેરેનો ઉપયોગ. 'અર્થ' નું ભગવદર્થે સેવન એટલે પ્રભુ સેવા સારી રીતે થઈ શકે એટલા માટે ધન કમાવું) ।।૨૪।।

ભક્તિની પ્રાપ્તિ સત્સંગથી થાય છે. જેને મારી ભકિત પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તે (ધ્યાન પરાયણ થઈ) મારી ઉપાસના કરે છે અને મારા સાન્નિધ્યનો અનુભવ કરે છે. પછી સન્ત પુરુષોના ઉપદેશ અનુસાર તેમણે બતાવેલ મારા પરમ પદ (મારા સ્થાન અને સ્વરૂપ) ને સહજમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૨૫।।

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું : હે પ્રભો! મોટા-મોટા ભક્તો આપની કીર્તિનું ગાન કરે છે. કૃપા કરીને આપ બતાવો કે આપની દૃષ્ટિથી ભક્તનાં લક્ષણ કયાં છે? ભક્તો જેનો આદર કરે છે તે આપની ભક્તિ કેવી હોય? ।।૨૬।।

હે ભગવન્! આપ જ બ્રહ્માજી આદિ શ્રેષ્ઠ દેવતા, સત્યાદિ લોક અને ચરાચર જગતના સ્વામી છો. હું આપનો વિનીત, પ્રેમી અને શરણાગત ભકત છું. આપ મને ભક્તિ અને ભકતનું રહસ્ય બતાવો ।।૨૭।।

હે ભગવન્! હું જાણું છું કે આપ પ્રકૃતિના પણ નિયામક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છો, આકાશની માફક અસંગ છો, છતાં ભકતોની ઈચ્છાને માન આપી શ્રીઅંગને ધારણ કરી અવતાર લીધો છે તેથી વાસ્તવમાં આપ જ ભક્તિ અને ભક્ત નું રહસ્ય બતાવી શકો તેમ છો ।।૨૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : (ભક્તનાં ત્રીસ લક્ષણ કહે છે) હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મારો ભક્ત કૃપાની મૂર્તિ હોય છે. તે કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે વેરભાવ રાખતો નથી અને મોટામાં મોટા દુઃખો પણ તે પ્રસન્નતાપૂર્વક સહન કરે છે. તેના જીવનના સાર સત્ય છે અને તેના મનમાં કોઈ પ્રકારની પાપવાસના કદી પણ આવતી નથી. તે સમદર્શીઅને બધાનું ભલું કરવાવાળો હોય છે ।।૨૯।।

તેની બુધ્દ્ધિ કામનાઓથી ક્લુષિત થતી નથી. તે સંયમી, કોમલ ચિત્તવાળો અને (સ્નાન વગેરેથી બહારથી અને ભગવત્સ્મરણ વગેરે દ્વારા અંદરથી) પવિત્ર હોય છે. સંગ્રહ પરિગ્રહથી દૂર રહે છે. કોઈ પણ વસ્તુમાટે તે કોઈ ચેષ્ટા કરતો નથી. પરિમિત

ભોજન કરે છે અને શાન્ત રહે છે. તેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે. તેને એક માત્ર મારો જ ભરોસો–આશ્રય હોય છે અને આત્મતત્ત્વના ચિન્તનમાં સદા સંલગ્ન રહે છે ।।૩૦।।

તે પ્રમાદરહિત, ગમ્ભીર સ્વભાવવાળો અને ધૈર્યવાન્ હોય છે. ભૂખ–તરસ, શોક–મોહ અને જન્મ–મૃત્યુ આ છ ઊર્મિઓ તેને વશ હોય છે. તે પોતે તો ક્યારેય કોઈની પાસે કોઈ પ્રકારની સન્માનની આશા રાખતો નથી પણ બીજાઓને સન્માન આપતો રહે છે. મારા સમ્બન્ધી જ્ઞાન બીજાઓને સમજાવવામાં બહુ નિપુણ હોય છે અને બધાની સાથે મિત્રતાનો વ્યવહાર કરે છે. તેના હૃદયમાં કરુણા ભરી હોય છે. મારા તત્ત્વનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે ।।૩૧।।

મેં વેદો તથા શાસ્ત્રો દ્વારા કરણશુદ્ધિ વગેરે ઉપદેશ કર્યો છે તેના પાલનથી અન્તઃ-કરણશુદ્ધિ વગેરે ગુણ અને ઉલ્લંઘન વગેરેથી ચિત્તની મલિનતા, નરક વગેરે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે; પરન્તુ મારો જે ભકત તેમને પણ પોતાના ધ્યાન વગેરેમાં વિક્ષેપ કરનાર સમજી છોડી દે છે અને કેવલ મારી જ ભક્તિમાં લાગ્યો રહે છે તે પરમ સન્ત છે ।।૩૨।।

હું કેવો મહાન (દેશકાલથી અપરિચ્છિન્ન) છું, કોણ (સર્વનો આત્મા) છું, કેવો (સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ) છું એ વાતોને એ જાણે કે ન જાણે; પરન્તુ અનન્ય ભાવથી જે મારું ભજન (સેવા–સ્મરણ) કરે છે તે મારી દૃષ્ટિએ મારો પરમ ભકત છે ।।૩૩।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મારો ભકત મારી મૂર્તિ (મારા સ્વરૂપ) અને મારા ભકતજનોનાં દર્શન, સ્પર્શ, પૂજા સેવા–શુશ્રૂષા, સ્તુતિ અને પ્રણામ કરે તથા મારા ગુણ અને કર્મો નું કીર્તન કરે ।।૩૪।।

હે ઉદ્ધવ! મારો ભકત મારી કથા સાંભળવામાં શ્રદ્ધા રાખે અને નિરન્તર મારું ધ્યાન કરતો રહે. જે કંઈ મળી આવે તે મને સમર્પિત કરી દે અને દાસ્યભાવથી મને આત્મનિવેદન કરે ।।૩૫।।

મારા દિવ્ય જન્મ અને કર્મો ની ચર્ચા કરે. જન્માષ્ટમી, રામનવમી વગેરે પર્વો ઉપર આનન્દ મનાવે અને સંગીત, નૃત્ય, વાજાં અને સમાજ દ્વારા મારાં મન્દિરોમાં ઉત્સવ ઊજવે અને ઉજવાવે ।।૩૬।।

ઉત્સવના દિવસોમાં મારાં સ્થાનોની યાત્રા કરે, વરઘોડો કાઢે તથા વિવિધ ઉપહારોથી મારાં સ્થાનોની પૂજા કરે. વૈદિક અથવા તાન્ત્રિક પદ્ધતિથી દીક્ષા ગ્રહણ કરે. એકાદશી વગેરે મારાં વ્રતો કરે ।।૩૭।।

મન્દિરોમાં મારી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં શ્રદ્ધા રાખે. આ કાર્ય જો પોતે એકલો ન કરી શકે તો બીજાઓના સહયોગથી કરે. મારે માટે પુષ્પ વાટિકા, બગીચા, ક્રીડાનાં સ્થાન, નગર અને મન્દિર બનાવડાવે ।।૩૮।।

સેવકની જેમ શ્રદ્ધા ભક્તિ સહિત નિષ્કપટ ભાવથી મારાં મન્દિરોમાં સેવા શુશ્રૂષા કરે તેને સ્વચ્છ રાખે, તેને લીંપે, તેમાં જલ છાંટે, તેમાં ચિત્રો બનાવે અને જાત-જાતના ચોક પૂરે ।।૩૯।।

અભિમાન ન કરે, દમ્ભ ન કરે, પોતાની સેવા-શુશ્રૂષાનાં શુભ કર્મો કોઈને કહે નહિ કેમકે **''ધર્મઃ ક્ષરતિ કીર્તનાત્''** જાહેરાત કરવાથી ધર્મનો ક્ષય થાય છે. મને ચડાવેલી વસ્તુનો પોતાના કાર્ય માટે ઉપયોગ કરવાની વાત તો દૂર રહી, મને સમર્પિત દીપકનો પ્રકાશ પણ પોતાના ઉપયોગમાં ન લે. કોઈ બીજા દેવતાને ચડાવેલી વસ્તુ મને ન ચડાવે* ।।૪૦।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ને દીપ સમર્પિત કર્યો હોય તેના પ્રકાશનો પણ પોતાના કામમાં ઉપયોગ ન કરવો. એવી અહીં શ્લોક ચાલીસમામાં ભગવાન્‌ની આજ્ઞા છે. અહીં એ શંકા થાય કે ભક્તિમાર્ગમાં તો **''નિવેદિભિઃ સમર્પ્યૈવ સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ''** ''ભગવાન્‌ને સમર્પિત ન કરી હોય તેવી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. નિવેદન જેમણે કર્યું છે. તેમણે સમર્પણ કરીને જ બધાં કાર્ય કરવાં'' એવી 'સિદ્ધાન્તરહસ્ય'માં શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે. આ બે પરસ્પર વિરોધી વિચારધારાઓનો સમન્વય કેમ કરવો? તેનું સમાધાન શ્રીમહાપ્રભુજી સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં જ કરે છે કે **''ન ગ્રાહ્યમિતિ વાક્યં હિ ભિન્ન માર્ગ પરં મતમ્''** નિવેદ તરીકે અર્પણ કરેલી વસ્તુનો પોતે ઉપયોગ ન કરવો એ વાક્ય બીજા માર્ગ-કર્મમાર્ગ, પૂજામાર્ગનું વાક્ય છે, ભક્તિમાર્ગનું નહિ. ભક્તિમાર્ગમાં બ્રહ્મસમ્બન્ધ થાય છે અને બ્રહ્મસમ્બન્ધ થયા પછી **''ત્વયોપભુક્તસ્રગ્ગન્ધ''** શ્લોકમાં ઉદ્ધવજીએ કહ્યા પ્રમાણે અને **''નિવેદિભિઃ સમર્પ્યૈવ''** માં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે બધી વસ્તુઓનું ભગવાન્‌ને નિવેદન કરીને જ વૈષ્ણવોએ નિર્વાહ કરવો. શ્રીકૃષ્ણ-અવતાર સમયે સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે વેણુનાદ-શબ્દબ્રહ્મ દ્વારા બધાં વ્રજવાસીઓનો બ્રહ્મસમ્બન્ધ કરાવ્યો હતો તેમ શ્રીહરિરાયજી સિદ્ધાન્તરહસ્યની ટીકામાં જણાવે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી પોતાની ટીકામાં જણાવે છે કે મહાપાક વગેરે સમર્પણ કરવા અશકય હોય ત્યારે મન અને વાણીથી સમર્પણ કરવું. જેવી રીતે વિજ્ઞાપનનો અર્થ વિશેષ રીતે જ્ઞાપન-સ્પષ્ટતાથી અર્થ જણાવવો થાય છે, ''આ વાકય સમર્પક છે, આ શબ્દ અસમર્પક છે'' એવા પ્રયોગો વિદ્વાનો કરે છે તેવી રીતે નિવેદનનું પણ સમજવું.

આગળથી શક્ય હોય તેવા સંયોગોમાં આગળથી અને શક્ય ન હોય તો પાછળથી ભગવાન્‌ને સમર્પણ-નિવેદન કરવું, જણાવવું. ગંગાજીમાં ગમે તે જલ મળે તે જલ ગંગાજી-સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મસમ્બન્ધથી બધાની બ્રહ્મતા-નિર્દોષતા અને સમતા થઈ જાય છે. વળી એક માર્ગનું વાક્ય બીજા માર્ગને લાગુ પડે નહિ. દા.ત. દ્વિજે શિખાસૂત્ર-ચોટી અને જનોઈ અવશ્ય ધારણ કરવાં જોઈએ એ ન હોય તો બધાં સત્કર્મ વ્યર્થ છે પણ એ જ દ્વિજ સન્ન્યાસ ગ્રહણ કરે ત્યારે શિખાસૂત્રનો ત્યાગ કરે છે ગૃહસ્થાશ્રમનો વિધિ સન્ન્યાસ આશ્રમમાં નિષેધ બને છે. આવું જ પૂજામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ નું સમજવું. ભક્તિમાર્ગમાં **''પત્રં પુષ્પં''** શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાન્ સાક્ષાત્ આરોગે છે અને ભગવત્પ્રસાદી વસ્તુઓથી નિર્વાહ કરવો એ ભગવાન્‌ના દાસનો ધર્મ છે.

સંસારમાં જે-જે વસ્તુ પોતાને પ્રિય, અભીષ્ટ લાગે તે-તે વસ્તુ મને સમર્પિત કરી દે. એમ કરવાથી તે વસ્તુ અક્ષય ફલ (મોક્ષ) આપનારી તથા મારી અનન્ત પ્રીતિ સમ્પાદન કરનારી થાય છે ।।૪૧।।

હે ભદ્ર! સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, ગાય, વૈષ્ણવ, આકાશ, વાયુ, જલ, પૃથ્વી, આત્મા અને બધાં પ્રાણી આ બધાં મારી પૂજાનાં સ્થાન છે ।।૪૨।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ ના મન્ત્રોદ્વારા સૂર્યમાં મારી પૂજા કરવી જોઈએ. હવન દ્વારા અગ્નિમાં, આતિથ્યદ્વારા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણમાં, લીલા ઘાસ વગેરે દ્વારા ગાયમાં મારી પૂજા કરે ।।૪૩।।

વૈષ્ણવમાં ભાઈ-બન્ધુ જેટલો સત્કાર કરીને, હૃદયાકાશમાં નિરન્તર ધ્યાન મગ્ન રહીને, વાયુમાં મુખ્ય પ્રાણ સમજીને અને જલમાં જલ, પુષ્પ વગેરે સામગ્રીઓ દ્વારા મારી આરાધના કરાય છે ।।૪૪।।

ગુપ્તમન્ત્રો દ્વારા ન્યાસ કરી માટીની વેદીમાં, ઉપયોગી ભોગદ્વારા આત્મામાં અને સમદષ્ટિદ્વારા સમ્પૂર્ણ પ્રાણીઓમાં મારી આરાધના કરવી જોઈએ, કારણ કે હું બધામાં ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માના રૂપમાં સ્થિત છું ।।૪૫।।

આ બધાં સ્થાનોમાં શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મધારી ચતુર્ભુજ શાન્તમૂર્તિ શ્રીભગવાન્ બિરાજમાન છે એવું ધ્યાન કરતાં-કરતાં એકાગ્રતા પૂર્વક મારી પૂજા કરવી જોઈએ ।।૪૬।।

આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય એકાગ્રચિત્તથી યજ્ઞયાગાદિ ઈષ્ટ અને કૂવા, વાવડી, ધર્મશાળા વગેરે બનાવડાવવા આદિ પૂર્ત કર્મોદ્વારા મારી પૂજા કરે છે તેને મારી શ્રેષ્ઠ

ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સન્ત પુરુષોની સેવા કરવાથી મારી સ્મૃતિ સદા બની રહે છે. (યોગમાં સમાધિ યમ નિયમ વગેરે ક્લેશસાધ્ય સાધન કરવાં પડે છે. સાંખ્યમાં વૈરાગ્યની જરૂર પડે છે. ધર્માચરણમાં ધન વગેરેની જરૂર પડે છે. આ બધાં સાધનો પણ સવ્યભિચારી છે એટલે કે તે સાધનો કરવામાં આવે તો પણ ફળ મળે જ મળે એવું નથી હોતું. ફલ ન પણ મળે. તેથી હવે એક સ્વતન્ત્ર, વૈરાગ્ય વગેરેની જેમાં જરૂર ન પડે તેવું અને કદી નિષ્ફળ ન જાય તેવું અને તેથી પરમગુહ્ય સાધન કહે છે) ।।૪૭।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મારો એવો નિશ્ચય છે કે સંસારસાગરને તરી જવાનો એક માત્ર યોગ્ય ઉપાય જો કોઈ હોય તો તે મારી ભક્તિજ છે અને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારું અમોઘ સાધન સત્સંગ-સત્પુરુષોનો સંગજ છે; કારણ કે સંત પુરુષો મને પોતાનો આશ્રય માને છે અને હું સદા-સર્વદા તેમની પાસે હાજરજ હોઉં છું।।૪૮।।

અથૈતત્ પરમં ગુહ્યં શૃણ્વતો યદુનન્દન ।।
સુગોપ્યમપિ વક્ષ્યામિ ત્વં મે ભૃત્યઃ સુહૃત્ સખા ।।૪૯।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! હવે હું તમને એક અત્યન્ત ગોપનીય (ગોપ્ય) પરમ રહસ્યની વાત બતાવીશ કારણ કે તમે મારા પ્રિય સેવક, હિતૈષી, સુહૃદ અને પ્રેમી સખા છો; સાથે-સાથે તે જાણવાની તમારી જિજ્ઞાસા પણ છે ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા ‘સાયુજ્યમુક્તિ’ પ્રકરણનો છઠ્ઠો અને ચાલુ) ‘‘બદ્ધ-મુકત જીવનાં, ભક્તનાં તથા ભક્તિનાં લક્ષણો’’ નામનો ૧૧મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

‘‘જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ’’
કથા-કીર્તનની દક્ષિણા સ્વીકાર નારા નીચ લોકોના મનોભાવો ગટરના ગંધાતા પાણી જેવા ગંદા હોય છે (શ્રીવલ્લભાચાર્ય, જલભેદ) આવા અધમ વક્તાઓની વાણીને સાંભળવામાં આનન્દ અનુભવનારાઓને શું સમજવા!!!

અધ્યાય ૧૨

સત્સંગનો મહિમા અને કર્મત્યાગની નિષ્ઠા

ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ એવ ચ ।।
ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્તં ન દક્ષિણા ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જગતમાં આસક્તિઓ છે તેમને સત્સંગ નષ્ટ કરી દે છે. તેથી જ સત્સંગ મને જેવી રીતે વશ કરી લે છે તેવું સાધન યોગ કે સાંખ્ય નથી, ધર્મ પાલન કે સ્વાધ્યાય નથી. તપસ્યા, ત્યાગ, ઈષ્ટાપૂર્ત અને મોટી દક્ષિણાઓથી પણ હું એવો પ્રસન્ન થતો નથી. કયાં સુધી કહું? વ્રત, યજ્ઞ, વેદ, તીર્થ અને યમ-નિયમ પણ સત્સંગની જેમ મને વશ કરવા સમર્થ નથી* ।।૧-૨।।

વિશેષ : યોગ : આસન, પ્રાણાયામ વગેરે પૂર્વક કરેલો ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ. **સાંખ્ય** : તત્ત્વોનો વિવેક, આત્મા-અનાત્માનો વિવેક. **'ધર્મ'** : પરોપકાર વગેરે. **'સ્વાધ્યાય'** : વેદોનું અધ્યયન. **'તપ'** : કૃચ્છ્ર, અનશન (ઉપવાસ). **'ત્યાગ'** : સન્ન્યાસ. **'ઈષ્ટ'** : વૈદિક અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ ઈત્યાદિ કર્મો. **'ઈષ્ટાપૂર્ત'** : કૂવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવવાં. **'દક્ષિણા'** : દાન.

હે નિષ્પાપ ઉદ્ધવજી! આ એક યુગની નહિ, બધા જ યુગની એક જ વાત છે. સત્સંગદ્વારા જ દૈત્ય અને રાક્ષસ, પશુ અને પક્ષી, ગન્ધર્વ અને અપ્સરા, નાગ અને સિદ્ધ, ચારણ અને ગુહ્યક તેમજ વિદ્યાધરોને મારી પ્રાપ્તિ થઈ છે. મનુષ્યોમાં વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી અને અન્ત્યજ વગેરે જ મારું પરમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે ।।૩-૪।।

વૃત્રાસુર[૧] પ્રહ્લાદ[૨] વૃષપર્વા[૩] બલિ[૪] બાણાસુર[૫] મયદાનવ[૬] વિભીષણ[૭] સુગ્રીવ, હનુમાન, જામ્બવાન, ગજેન્દ્ર[૮] જટાયુ[૯], તુલાધાર વૈશ્ય[૧૦] ધર્મવ્યાધ[૧૧] કુબ્જા[૧૨] વ્રજનાં ગોપીજનો[૧૩] યજ્ઞ (ઋષિ) પત્નીઓ[૧૪] અને બીજા લોકો[૧૫] પણ સત્સંગના જ પ્રભાવથી મને પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે ।।૫-૬।।

વિશેષ : ૧. **'વૃત્રાસુર'** : ને પૂર્વ જન્મમાં નારદજી, અંગિરા અને શ્રીસંકર્ષણજીનો સત્સંગ થયો હતો. (શ્રીભાગ. સ્કન્ધ ૬, અ.૯ થી ૧૪)

૨. **''કયાધુપુત્ર પ્રહ્લાદજી''** : ને ગર્ભમાં જ નારદજીનો સત્સંગ મળ્યો હતો. (શ્રીભાગવત સ્કન્ધ ૭, અધ્યાય ૭)

૩. **'વૃષપર્વા'** : ને જન્મ થતાં જ તેની માતા દનુએ તેનો ત્યાગ કર્યો. તેથી પિતા કશ્યપજીએ તેને પાળી-પોષી મોટો કર્યો. મુનિ કશ્યપજીના સંગથી તેને વિષ્ણુ ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ

હતી.

૪. **'બલિ'** : પ્રહ્લાદજીનો પૌત્ર અને વિરોચનનો પુત્ર. પ્રહ્લાદજીનો સત્સંગ થયો. વામન ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ ભક્તિનો વિશેષ ઉદ્‌બોધ થયો છે. (શ્રીભાગવત સ્કન્ધ ૮ અધ્યાય ૧૫।૨૩) બલિને બાંધવા જતાં ભગવાન્ પોતે બંધાયા અને આજ સુધી બલિને બારણે સુતલમાં પૌરિયાગીરી કરે છે.

૫. **'બાણાસુર'** : બલિનો પુત્ર. તેને પિતા બલિનો અને વૈષ્ણવ શિરોમણિ શિવજીનો સત્સંગ સાંપડ્યો હતો. યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ ભગવદ્ દર્શન થયાં હતાં અને વિષ્ણુ માહાત્મ્ય જાણ્યું. તેને મહાભાગવત મહેશજીની પ્રાપ્તિ થઈ છે પણ ભગવાને ભકત અને સત્સંગ નું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરવા તેને પોતાની પ્રાપ્તિ બરાબર ગણાવી છે.

૬. **'મયદાનવ'** : વિશ્વકર્મા જેમ દેવોના બાંધકામ ખાતાના અધિકારી છે તેમ મય અસુરોના ઈજનેર છે. ખાંડવ વનદહન પ્રસંગે અર્જુને એનું રક્ષણ કર્યું હતું. પાંડવોમાટે સભા નિર્માણ કરતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો નો સત્સંગ તેને થયો હતો.

૭. **'વિભીષણ'** : વિશ્રવા ઋષિની બીજી સ્ત્રી કૈકસીના ત્રણ પુત્રો હતા, રાવણ, કુમ્ભકર્ણ અને વિભીષણ. તેમણે પાંચ હજાર વર્ષ સુધી 'ગોકર્ણ' ક્ષેત્રમાં તપ કરી, બીજાં પાંચ હજાર વર્ષ એક પગે ઊભા રહી તપ કરી બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન કર્યા હતા. બ્રહ્માજીએ પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવાનું કહેતાં તેમણે ''મારી મતિ હંમેશાં સદ્‌ધર્મમાં જ અચલ રહે'' એવું વરદાન માગ્યું જે બ્રહ્માજીએ આપ્યું. ભગવાન્ શ્રીરામચન્દ્રજી અને હનુમાનનો સત્સંગ મળી જવાથી તેઓ ભકત શિરોમણિ તો બની ગયા તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ પણ થઈ.

૮. **''સુગ્રીવ, હનુમાન, જામ્બવાન અને ગજેન્દ્ર પશુઓ છે''** : સુગ્રીવને હનુમાનનો અને જામ્બવાનને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો સત્સંગ લાધ્યો હતો. સૃષ્ટિના સર્જનમાં ગળાડૂબ રચ્યા-પચ્યા રહેવાથી ભગવત્સ્મરણ ન થઈ શકવાથી બ્રહ્માજીએ જ જામ્બવાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ભગવદ્ સ્મરણ યથેચ્છ કરવા માંડયું. ગજેન્દ્રને પૂર્વજન્મના સત્સંગ ઉપરાન્ત હરિ ભગવાન્‌નો સંગ થયો હતો.

૯. **'જટાયુ'** : કશ્યપ અને વનિતા ના પુત્ર અરુણનો પુત્ર. તે ગીધોનો રાજા હતો. દેશમાં દુકાળ પડતાં દુકાળના કારણની તપાસ કરતાં શનિ જવાબદાર જણાતાં દશરથ રાજાએ શનિ ઉપર ચડાઈ કરી. શનિએ રથ સાથે તેમને નીચે ધકેલી દેતાં પડતા દશરથ રાજાને જટાયુએ ઝીલી લીધા અને તેમના પ્રાણ બચાવ્યા. ત્યારથી દશરથ અને જટાયુ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી થઈ. આથી જટાયુને દશરથના સત્સંગનો લાભ મળ્યો અને પ્રભુમાં તેને પ્રેમ

થયો. એક વખતે તેણે આકાશમાંથી ''દોડો, દોડો; બચાવો, બચાવો'' ની ચીસો સાંભળી. તેણે જોયું કે રાવણ સીતાજીનું હરણ કરી આકાશમાર્ગે જઈ રહ્યો છે. સમજાવટથી ન માનતાં રાવણની સાથે યુદ્ધ કર્યું. રાવણે તેની બન્ને પાંખો કાપી નાખી. સાઠ હજાર વર્ષની વયના જટાયુએ પ્રાણને રોકી રાખ્યા. રામ-લક્ષ્મણ સીતાજીને શોધતા-શોધતા ત્યાં આવ્યા. જટાયુએ બધા સમાચાર આપ્યા અને કહ્યું કે ''આ સમાચાર આપવામાટે જ હું મોત સામે ઝઝૂમી જીવી રહ્યો હતો. હવે આપ મારી નજર સામે બિરાજતા હો એનાથી વધારે મંગળમય મૃત્યુ મારું બીજાું કયું હોઈ શકે?'' એમ કહી પ્રાણ છોડ્યા. શ્રીરામચન્દ્રજીએ અશ્રુભીની આંખે જટાયુનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને સન્તોષ લીધો કે ''ચાલો! પિતાશ્રીનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો લાભ તો ન મળ્યો, પિતાશ્રીના મિત્રનો તો અગ્નિસંસ્કાર કરી સન્તોષ લઉં?''

૧૦. **''તુલાધાર વૈશ્ય''** : જાજલિ નામના એક ઋષિ સમુદ્ર કિનારે ઘોર તપ કરી રહ્યા હતા. યોગસાધનાની બહુ ઊંચી ભૂમિકા ઉપર તેઓ પહોંચી ગયા હતા. ધ્યાન કરતાં-કરતાં તેમના મનમાં સૃષ્ટિના જ્ઞાનનો ઉદય થયો. ભૂગોળ, ખગોળ વગેરે વિષય હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યા. અભિમાન થયું કે મારા જેવો બીજો કોઈ તપસ્વી કે જ્ઞાની નથી. તરત જ આકાશવાણી થઈ, ''હે મહાશય આપનો આ વિચાર બરાબર નથી. કાશીમાં રહેતા તુલાધાર વૈશ્ય પણ આવું ન વિચારી શકે'' જાજલિ કાશી ગયા. જોયું તો તુલાધાર પોતાની દુકાને બેઠા-બેઠા વેપાર કરી રહ્યા છે. ઋષિને જોઈ તુલાધારે તેમને આવકાર્યા અને કહ્યું કે પક્ષીઓ, આપને એક સૂકું ઠૂંઠું સમજીને આપની જટામાં માળો બાંધતાં, ઈંડાં મૂકતાં તેની આપને ખબર રહેતી નહિ. આથી અભિમાન થવાથી આકાશવાણી સાંભળીને આપ અહીં આવ્યા છો. કહો હું આપની શી સેવા કરું? ચર્ચા દરમિયાન વૈશ્યે કહ્યું, ''કોઈનું કદી અહિત ન કરવું. મનસા, વાચા, કર્મણા બધાના હિતમાં લાગ્યા રહેવું. જગત્ ભગવાન્નું સ્વરૂપ છે. સોનું એ પીળી માટી જ છે. શ્રદ્ધા, સદાચાર, વર્ણાશ્રમ, ધર્મ, સત્ય, સમબુદ્ધિ જીવનમાં ઉતારવાં જોઈએ'' (મહાભારત-શાન્તિપર્વ)

૧૧. 'ધર્મવ્યાધ' : કૌશિક નામના એક વિદ્વાન, તપસ્વી, ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ હતા. એક વખત તેઓ સૂર્યને અર્ઘ્ય આપતા હતા ત્યારે એક બગલી અંજલિમાં ચરકી ગઈ. ઋષિએ લાલ આંખ કરી ઊંચે જોતાં બગલી મરી ગઈ. ઋષિ એકવાર ભિક્ષામાટે ગયા. બાઈ વાસણ માંજતી હતી એટલે કહ્યું, ''મહારાજ! ઊભા રહો, આવું છું'' ત્યાં તેના પતિ આવ્યા એટલે થોડું વધારે મોડું થયું. બ્રાહ્મણે કહ્યું, ''તું જાણે છે કે બ્રાહ્મણ અગ્નિના જેવો

તેજસ્વી હોય છે, ધારે તો આખી પૃથ્વીને બાળી નાખે'' તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ કહ્યું, ''હા, મહારાજ, મને ખબર છે કે બ્રાહ્મણના ક્રોધને લીધે દરિયાનું પાણી પીવા જેવું રહ્યું નથી. પતિ સેવામાં રોકાયેલી હોવાથી મોડું થયું પણ મને બગલી ન સમજતા. તમારે મિથિલા નગરીમાં ધર્મવ્યાધ (શિકારી) પાસે ભણવા જવાની જરૂર છે'' કૌશિક મિથિલા ગયા. ત્યાં જોયું તો ધર્મવ્યાધ માંસ વેચવાનો ધમધોકાર ધંધો કરી રહ્યા છે. ધર્મવ્યાધે તેમને જોઈ તેમનું સન્માન કરી તેઓ શા માટે આવ્યા હતા તે સર્વ કહી દીધું. તેમને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. ઘર ઘણું સ્વચ્છ અને સુઘડ હતું. વ્યાધે વૃદ્ધ માતા-પિતાને પ્રણામ કર્યા. ધર્મની ચર્ચા દરમિયાન વ્યાધે કહ્યું, ''આ ધંધો પરમ્પરા પ્રાપ્ત બાપદાદાનો હોવાથી હું તે કરું છું. હું પોતે માંસ ખાતો નથી. માંસમાટે હું જાતે કોઈ પશુની હિંસા કરતો નથી. પાડા અને સૂવર નું જ માંસ હું વેચું છું. સાક્ષાત્ ભગવાન્ મારી સેવા સ્વીકારવા પધાર્યા છે એમ સમજીને દરેક ઘરાક સાથે વર્તાવ કરું છું. દેવતાઓ, અતિથિઓ, કુટુમ્બીજનો અને સેવકો ને જમાડીને જ જમું છું. લુહારની ધમણની જેમ પાપી માણસો ફૂલેલા દેખાય ખરા પણ તેઓ સત્ત્વહીન હોય છે. લોભ પાપનું મૂળ છે. પૂર્વ જન્મમાં હું વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ હતો. શિકારી રાજાના સંગથી શિકારની લત લાગી. ભૂલમાં એક ઋષિની હત્યા થઈ ગઈ. તેનું ફલ ભોગવી રહ્યો છું'' (મહાભા.વનપર્વઅ.૨૦૬-૨૧૬)

૧૨. **'કુબ્જા'** : ત્રેતાયુગમાં આ શૂર્પણખા હતી. તેને મર્યાદા-પુરુષોત્તમ શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શન તો થયાં જ હતાં. દર્શન માત્રથી હૈયું ઓળઘોળ (ન્યોછાવર) પણ કરી નાખ્યું હતું. માથુર હરિવંશપુરાણ મુજબ નારદજીના સત્સંગના સંસ્કાર સાથે કૃષ્ણાવતારમાં કુબ્જા બની હતી.

૧૩. **'ગોપીજનો'** : અનેક યુગમાં અનેક સાધકોએ કરેલ કઠોર સાધનાને સાથે લઈને **''વ્રજે ગોપ્યો ભવિષ્યથ''** તમારા મનોરથની સિદ્ધિ વ્રજમાં ગોપીજનો થશો ત્યારે થશે એવા ભગવાન્‌ના વરદાનની હૂંડી સાથે વ્રજમાં ગોપી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલું. તેમને સત્સંગ નિત્ય સિદ્ધા મુખ્ય સ્વામિનીજી શ્રીરાધિકાજીનો થયો હતો.

૧૪. **'ઋષિ પત્નીઓ'** : કૃષ્ણકથામૃતની નદીઓ વહેવડાવનારા કથાકારો, કીર્તનકારો, માણભટોદ્ધારા તથા ગોરસ વેચવામાટે જતાં ગોપીજનોના સત્સંગથી શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં દર્શન થતાં પહેલાં જ આસક્તિ થઈ ગઈ હતી.

૧૫. **'તથાપરે'** : ''અને બીજા લોકો'' થી માલાકાર સુદામા વગેરે સમજવા. આ નામી તથા બીજા અસંખ્ય અનામી મહાભાગ્યશાળી જીવોને સત્સંગ સાંપડ્યો. સત્સંગથી ભક્તિ

થઈ અને ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ. આમ સત્સંગ ભગવત્ પ્રાપ્તિમાં અસહાયશૂર–એકલવીર સાધન છે.

તે લોકોએ વેદોનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો કે મહાપુરુષોની વિધિપૂર્વક ઉપાસના નહોતી કરી. તેમણે કૃચ્છ્ર–ચાન્દ્રાયણ વગેરે વ્રત કે કોઈ બીજી તપસ્યા પણ નહોતી કરી. બસ, માત્ર સત્સંગના પ્રભાવથી જ મને પ્રાપ્ત કરી લીધો હતો ।।૭।।

ગોપીજનો, ગાયો, પક્ષીઓ, પશુઓ, સુદર્શન, કાલીયનાગ વગેરે તો સાધન-સાધ્યની બાબતમાં બિલકુલ મૂઢ બુદ્ધિવાળા હતા. આટલા જ નહિ બીજા પણ અનેક થઈ ગયા છે જેમણે માત્ર પ્રેમપૂર્ણ ભાવ (પ્રેમ, દર્શન, સ્પર્શ વગેરે) દ્વારા જ વિના પ્રયાસે મારી પ્રાપ્તિ કરી લીધી અને કૃતકૃત્ય થઈ ગયા ।।૮।।

હે ઉદ્ધવ! પ્રયત્નશીલ સાધન સમ્પન્ન સાધક યોગ, સાંખ્ય, દાન, વ્રત, તપસ્યા, યજ્ઞ, શ્રુતિઓની વ્યાખ્યા, સ્વાધ્યાય અને સન્ન્યાસ વગેરે દ્વારા મને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, પરન્તુ સત્સંગથી હું અત્યન્ત સુલભ થઈ જાઉં છું ।।૯।।

હે ઉદ્ધવ! જે વખતે અક્રૂરજી મને મોટાભાઈ બલદેવજીની સાથે મથુરા લઈ આવ્યા તે વખતે ગોપીજનોનાં હ્રદય ગાઢ પ્રેમને લીધે મારા અનુરાગના રંગમાં રંગાઈ ગયાં હતાં. મારા વિયોગની તીવ્ર વ્યાધિથી તેઓ વ્યાકુલ થઈ રહી હતી અને મારા સિવાય જગતની બીજી કોઈ વસ્તુ તેમને સુખકારક જણાતી નહોતી ।।૧૦।।

તમે જાણો છો કે હું જ તેમનો એક માત્ર પ્રિયતમ છું. જ્યારે હું વૃન્દાવનમાં હતો ત્યારે તેઓએ રાસની અનેક રાત્રિઓ મારી સાથે અડધી ક્ષણની જેમ વિતાવી દીધી હતી; પરન્તુ હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મારા વિના તે જ રાત્રિઓ તેમને માટે એક–એક કલ્પ સમાન થઈ પડી હતી ।।૧૧।।

જેવી રીતે મોટા–મોટા ઋષિમુનિઓ સમાધિમાં તથા ગંગા વગેરે મોટી–મોટી નદીઓ સમુદ્રમાં મળી જઈ નામરૂપ-વિહીન બની જાય છે તેવી જ રીતે તે ગોપીજનો પરમ પ્રેમદ્વારા મારામાં એટલી બધી તન્મય થઈ ગઈ હતી કે તેમને આ લોક–પરલોક, શરીર અને પોતાના સાંસારિક પતિ, પુત્ર વગેરેની પણ સૂધ–બૂધ રહી નહોતી ।।૧૨।।

હે ઉદ્ધવ! તે ગોપીજનો મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને તો જાણતી પણ નહોતી. તેઓ મને પ્રિયતમ જાણી જાર ભાવથી મને મળવાની આકાંક્ષા રાખ્યા કરતી હતી. તે નિઃસાધન હજારો *અબલાઓએ માત્ર સત્સંગના પ્રતાપથી જ પરબ્રહ્મ એવા મને

પ્રાપ્ત કરી લીધો ।।૧૩।।

વિશેષ : અબલાઃ। ૧. 'અઃ' એટલે પૂર્ણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ તે જ બળ છે જેનું તે **'અબલાઃ।'** ૨. કોઈ પણ જાતના સાધનનું જેને બળ નથી તે નિઃસાધન - **'અબલાઃ।'**

તેથી હે ઉદ્ધવ! તમે શ્રુતિ-સ્મૃતિ, વિધિ-નિષેધ (કાર્ય અકાર્ય), પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ અને શ્રવણ કરવા યોગ્ય અને શ્રવણ કરેલા વિષયોનો પણ પરિત્યાગ કરી દઈ, સર્વત્ર મારી જ ભાવના કરતા, સમસ્ત પ્રાણીઓનો આત્મા હું જ છું એમ સમજીને મારું અનન્ય શરણ ગ્રહણ કરી લો, કારણ કે મારે શરણે આવી જવાથી તમે સર્વથા (સર્વરીતે) નિર્ભય થઈ જશો ।।૧૪-૧૫।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : સનકાદિ યોગેશ્વરોના પણ પરમેશ્વર, હે પ્રભો! આમ તો હું આપનો ઉપદેશ સાંભળી રહ્યો છું પરન્તુ તેથી મારા મનનો સન્દેહ હજુ મટતો નથી. હમણાં જ આપે ''નિરપેક્ષ થઈને બધાં કર્મો મને અર્પણ કરી સાવધાનીપૂર્વક કરવાં'' એમ કહી મને કર્મનો અધિકાર આપ્યો. વળી તેની પહેલાં ''મન, વાણી, ચક્ષુ વગેરેથી જે અનુભવાય છે એ બધો માયાનો પ્રભાવ છે તેથી મારા અધીશ્વરમાં આ બધું જગત્ રહેલું છે એવી દૃષ્ટિ રાખવી'' એમ કહી મને જ્ઞાનનો અધિકાર આપ્યો. હવે આપ કહો છો કે બધું જ છોડીને સર્વાત્મભાવથી મારે શરણે આવી જા, આમ કહી મને ભક્તિનો અધિકાર આપ્યો. (હવે આપ આગળ કોણ જાણે કયો અધિકાર આપશો એવી વક્ર ઉક્તિ સમજવી) ।।૧૬।।

(એમ ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું તેનો ઉત્તર આપવામાટે કહે છે કે ઈશ્વર પોતે લીલાને માટે પ્રપંચરૂપ થાય છે. દેહના અધ્યાસને લીધે જીવને અનાદિ અવિદ્યાથી કર્તાપણું સ્ફુરે છે, ત્યારે આ કરવું આ ન કરવું એમ વિધિ-નિષેધનો એને અધિકાર થાય છે. તે-તે કર્મ કરે તો સત્ત્વશુદ્ધિ થાય માટે એને કર્મ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. સત્ત્વ શુદ્ધ થયા પછી કર્મમાં જડ ન થવામાટે ચિત્ત વિક્ષેપક કર્મોનો નિષેધ કરી દૃઢ વિશ્વાસથી ભક્તિ કરવાનું કહ્યું છે. ભક્તિથી આત્મ સાક્ષાત્કાર થાય તો પછી કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી એમ બતાવવામાટે ઈશ્વરથી વાણીદ્વારા જીવને સંસારના કારણરૂપ પ્રપંચ થાય છે એ જ વાત અહીં ભગવાન્ કહે છે). **ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું :** હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જે પરમાત્માનું પરોક્ષરૂપથી વર્ણન કરવામાં આવે છે તે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ જ છે, કારણ કે તે આપ જ તમામ વસ્તુઓને સત્તા-સ્ફૂર્તિ-જીવનદાન કરવાવાળા છે; તે જ પહેલાં અનાહત નાદ સ્વરૂપ પરા વાણી નામના પ્રાણની સાથે મૂલાધાર ચક્રમાં પ્રવેશ

કરે છે. ત્યારબાદ મણિપૂરક ચક્ર (નાભિસ્થાન) માં આવી પશ્યન્તી વાણીનું મનોમય સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરે છે અને પછી કંઠદેશમાં સ્થિત વિશુદ્ધ નામના ચક્રમાં આવે છે અને ત્યાં મધ્યમાં વાણીના રૂપમાં વ્યકત થાય છે. પછી ક્રમશઃ મુખમાં આવી હ્રસ્વ, દીર્ઘ વગેરે માત્રા, ઉદાત્ત-અનુદાત્ત આદિ સ્વર તથા કકારાદિ અક્ષરરૂપ સ્થૂલ-વૈખરી વાણીનુંરૂપ ગ્રહણ કરી લે છે ।।૧૭।।

અગ્નિ આકાશમાં ઉષ્મા કે વિદ્યુત ના રૂપમાં અવ્યકત રૂપથી રહેલો છે. જ્યારે જોરથી કાષ્ઠમન્થન કરવામાં આવે છે ત્યારે વાયુની સહાયથી તે પહેલાં અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ચિનગારીના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને પછી આહુતિ આપવામાં આવે ત્યારે તે પ્રંચડરૂપ ધારણ કરી લે છે. તેવી જ રીતે હું પણ શબ્દબ્રહ્મ સ્વરૂપથી ક્રમશઃ પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી વાણીના રૂપમાં પ્રગટ થાઉં છું ।।૧૮।।

તેવી જ રીતે મોઢેથી બોલવું, હાથથી કામ કરવું, પગથી ચાલવું, સ્પર્શ કરવો, સાંભળવું, મનથી સંકલ્પ, વિકલ્પ કરવા, બુદ્ધિથી સમજવું, અહંકારદ્વારા અભિમાન કરવું, મહત્તત્ત્વના રૂપમાં બધાના તાણા-વાણા બનવું તથા સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ ના બધા વિકાર કયાં સુધી કહું? સમસ્ત કર્તા, કરણ અને કર્મ મારી જ અભિવ્યક્તિઓ છે ।।૧૯।।

આ બધાને જીવિત કરનાર પરમેશ્વર જ આ ત્રિગુણમય બ્રહ્માંડ કમલનું કારણ છે. આ આદિ પુરુષ પહેલાં એક અને અવ્યકત હતા. જેવી રીતે ઉપજાઉ-ફળદ્રૂપ ખેતરમાં વાવેલું બીજ શાખા-પત્ર-પુષ્પ વગેરે અનેક રૂપ ધારણ કરી લે છે તેવી જ રીતે કાલગતિથી માયાનો આશ્રય લઈ શક્તિ-વિભાજન દ્વારા પરમેશ્વર જ અનેક રૂપોમાં જણાવા લાગે છે ।।૨૦।।

જેવી રીતે દોરાના તાણા-વાણામાં વસ્ત્ર ઓતપ્રોત હોય છે તેવી જ રીતે સૂતર વિના વસ્ત્રનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહિ પણ સૂતર વસ્ત્ર વિના પણ રહી શકે છે તેવી જ રીતે આ જગત્ ન રહેવા છતાં પણ પરમાત્મા રહે છે; કિન્તુ આ જગત્ પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે પરમાત્મા વિના તેનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. આ સંસારવૃક્ષ અનાદિ અને પ્રવાહરૂપથી નિત્ય છે. તેનું સ્વરૂપ જ કર્મની પરમ્પરા છે તથા મોક્ષ અને ભોગ આ વૃક્ષનાં ફલ-ફૂલ છે ।।૨૧।।

આ સંસાર વૃક્ષનાં બે બીજ છે પાપ અને પુણ્ય. અસંખ્ય વાસનાઓ તેનાં મૂળિયાં છે અને ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ) તેનાં થડ છે. પાંચ મહાભૂત તેની

મોટી-મોટી શાખાઓ છે અને શબ્દાદિ પાંચ વિષયો રસ છે, અગિયાર ઈન્દ્રિયો તેની શાખાઓ છે. જીવ અને ઈશ્વર નામનાં બે પક્ષી તેમાં માળો બનાવીને રહે છે. આ વૃક્ષમાં વાત, પિત્ત અને કફરૂપ ત્રણ જાતની છાલ છે. તેમાં બે જાતનાં ફલ લાગે છે સુખ અને દુઃખ. આ વિશાળ વૃક્ષ સૂર્યમંડળ સુધી ફેલાયેલું છે. (આ સૂર્યમંડળને ભેદીને પેલી પાર જનાર માણસો ફરી સંસાર ચક્રમાં પડતાં નથી) ।।૨૨।।

જે ગૃહસ્થો શબ્દ-રૂપ-રસ વગેરે વિષયોમાં ફસાયેલા છે તેઓ કામનાઓથી ભરેલા હોવાને લીધે ગીધ જેવા છે. તેઓ આ વૃક્ષનું દુઃખરૂપી ફલ ભોગવે છે કારણ કે તેઓ અનેક પ્રકારના કર્મોનાં બંધનમાં ફસાયેલા રહે છે. જે અરણ્યવાસી પરમહંસ વિષયોથી વિરક્ત છે તેઓ આ વૃક્ષમાં રાજહંસ જેવા છે અને તેઓ આનું સુખરૂપી ફલ ભોગવે છે. હે પ્રિય ઉદ્ધવ! વાસ્તવમાં હું એક જ છું. આ મારા જે અનેક પ્રકારનાં રૂપો છે તે તો કેવલ માયામય છે. જે આ વાતને ગુરુઓ દ્વારા સમજી લે છે તે જ વાસ્તવમાં સમસ્ત વેદોનાં રહસ્ય જાણે છે ।।૨૩।।

એવં ગુરૂપાસનયૈકભક્ત્યા વિદ્યાકુઠારેણ શિતેન ધીરઃ ।।
વિવૃશ્ચ્ય જીવાશયમપ્રમત્તઃ સમ્પદ્ય ચાત્માનમથ ત્યજાસ્ત્રમ્ ।।૨૪।।

તેથી હે ઉદ્ધવ! તમે આ પ્રમાણે ગુરુદેવની ઉપાસના રૂપી અનન્ય ભક્તિ દ્વારા તમારા જ્ઞાનની કુહાડીનું પાનું કાઢી લો અને તે દ્વારા ધૈર્ય અને સાવધાનીથી જીવ ભાવને કાપી નાખો. પછી પરમાત્મ સ્વરૂપ થઈ જઈ તે વૃત્તિરૂપ અસ્ત્રોને પણ છોડી દો અને પોતાના અખંડ રૂપમાં સ્થિત થઈ જાઓ* ।।૨૪।।

વિશેષ : ઈશ્વર પોતાની માયાદ્વારા પ્રપંચરૂપે પ્રતીત થઈ રહ્યા છે. આ પ્રપંચના અધ્યાસને લીધે જ જીવોને અનાદિ અવિદ્યાથી કર્તાપણા વગેરેની ભ્રાન્તિ થાય છે. પછી ''આ કરો, આ ન કરો'' એવી જાતના વિધિ-નિષેધનો અધિકાર થાય છે. ત્યારે અન્તઃકરણની શુદ્ધિમાટે કર્મ કરો એમ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અન્તઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે કર્મસમ્બન્ધી દુરાગ્રહ મટાડવાને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે ભક્તિમાં વિક્ષેપ કરનારાં કર્મો પ્રત્યે આદરભાવ છોડી દઈ દઢ વિશ્વાસથી ભક્તિ કરો. તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જતાં કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી એ આ પ્રસંગનો અભિપ્રાય જણાય છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા 'સાયુજ્યમુક્તિ' પ્રકરણનો સાતમો અને ચાલુ) ''સત્સંગનો મહિમા અને કર્મત્યાગની નિષ્ઠા'' નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૩

સત્ત્વગુણથી વિદ્યાનો ઉદય કહીને ભગવાન્ હંસે ચિત્ત અને ગુણ નો ભેદ બતાવ્યો

સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણા બુદ્ધેર્ન ચાત્મનઃ ।।
સત્ત્વેનાન્યતમૌ હન્યાત્ સત્ત્વં સત્ત્વેન ચૈવ હિ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવ! સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણેય બુદ્ધિના ગુણ છે, આત્માના નહિ. સત્ત્વદ્ધારા રજ અને તમ આ બે ગુણો ઉપર વિજય મેળવી લેવો જોઈએ. ત્યાર પછી સત્ત્વગુણની શાન્ત વૃત્તિદ્ધારા તેની દયા વગેરે વૃત્તિઓને પણ શાન્ત કરી દેવી જોઈએ ।।૧।।

જ્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે જ જીવને મારી ભક્તિરૂપ સ્વધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિરન્તર સાત્ત્વિક વસ્તુઓનું સેવન કરવાથી જ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને ત્યારે ભક્તિરૂપ સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થવા લાગે છે ।।૨।।

જે ધર્મના પાલનથી સત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે તે જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તે ધર્મ રજોગુણ અને તમોગુણ ને નષ્ટ કરી દે છે. જ્યારે તે બન્ને નષ્ટ થઈ અદશ્ય થઈ જાય છે ।।૩।।

શાસ્ત્ર, જલ, પ્રજા, દેશ, કાળ (સમય), કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મન્ત્ર અને સંસ્કાર આ દશ *વસ્તુઓ જો સાત્ત્વિક હોય તો સત્ત્વગુણની, રાજસિક હોય તો રજોગુણની અને તામસિક હોય તો તમોગુણની વૃદ્ધિ કરે છે ।।૪।।

વિશેષ : આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં દસ પદાર્થો ગણાવ્યા છે તેની સ્પષ્ટતા- ૧. આગમ-શાસ્ત્ર-ભગવાન્નું માહાત્મ્ય જણાવનારાં વેદ, પંચરાત્ર, ભાગવત, ગીતા વગેરેનું જ સેવન કરવું. ૨. ગંગાજી-યમુનાજી વગેરેનું જલનું સેવન કરવું; સુગન્ધી જલ, સુરાપાન વગેરેનું નહિ. ૩. પ્રજા-સાધુ-ભગવદીયોનો સંગ કરવો. ૪. દેશ-અપેય પાન, સ્ત્રી, દ્યૂત વગેરે જોવા મળે તેવા દેશથી દૂર ભાગી એકાન્ત સ્થળનું સેવન કરવું. ૫. કાળ-બ્રાહ્મ મુહૂર્ત (પ્રભાત કાળ) ઉત્તમ છે તેમાં ભગવદ્ધ્યાન કરવું. મધ્યરાત્રિ વગેરે ઉત્તમ નથી. ૬. નિષ્કામ-ફલની આશા રાખ્યા વગર કરાયેલું કર્મ ઉત્તમ છે. ૭. જન્મ-શૌકલ, સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક. ૮. ધ્યાન-શ્રીકૃષ્ણનું જ કરવું. ૯. મન્ત્ર-શ્રીકૃષ્ણના જ કરવા (શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ) ૧૦. સંસ્કાર-દેહગેહને શુદ્ધ કરનાર સ્નાન, માર્જન એ જ માત્ર સંસ્કાર નથી પણ મનના મેલને ધોનાર ભગવત્સ્મરણ વગેરે

જ સાચા સંસ્કાર છે. (બાલપ્રબોધિની)

આમાંથી શાસ્ત્રોના જાણકાર મહાપુરુષો જેમની પ્રશંસા કરે છે તે સાત્ત્વિક છે, જેમની નિન્દા કરે છે તે તામસિક છે અને જેમની ઉપેક્ષા કરે છે તે વસ્તુઓ રાજસિક છે ।।૫।।

જ્યાં સુધી પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર તથા સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીર અને તેમનાં કારણ આ ત્રણેય ગુણોની નિવૃત્તિ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી મનુષ્યે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિને માટે સાત્ત્વિક શાસ્ત્ર વગેરેનું જ સેવન કરવું જોઈએ કારણ કે તેથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને ધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થઈ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે ।।૬।।

વાંસ વચ્ચે પરસ્પર ઘર્ષણ થવાથી આગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આગ વાંસના આખા વનને બાળી નાખી શાન્ત થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે આ શરીર ગુણોની વિષમતામાંથી જ પેદા થયું છે. વિચારદ્વારા મન્થન કરતાં તેમાંથી જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે અને તે સમસ્ત શરીરો અને ગુણોને ભસ્મ કરી દઈ સ્વયં શાન્ત થઈ જાય છે ।।૭।।

(કાંઈક સન્દેહ પડવાથી ઉદ્ધવજી પૂછે છે). **ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું :** હે ભગવન્! પ્રાયઃ બધાં માણસો એ વાત જાણે છે કે વિષયો વિપત્તિઓનું ઘર છે, છતાં પણ તેઓ કૂતરાં, ગધેડાં અને બકરાંની જેમ અપમાનિત દશામાં, દુઃખ સહન કરીને પણ તે વિષયોને જ ભોગવતા રહે છે તેનું શું કારણ? ।।૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જીવ જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈ હૃદયથી સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ-આદિ શરીરોમાં અહમ્ભાવ કરી બેસે છે, જે બિલકુલ ભ્રમ જ છે, ત્યારે તેનું સત્ત્વપ્રધાન મન ભયંકર રજોગુણ તરફ ઝૂકી જાય છે તેનાથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે ।।૯।।

મનમાં રજોગુણની પ્રધાનતા થતાં જ તેમાં સંકલ્પ-વિકલ્પો એક પછી એક થતાં જ રહે છે. ત્યારબાદ તે વિષયોનું ચિન્તન કરવા લાગે છે અને પોતાની અવિદ્યાયુક્ત દુર્બુદ્ધિથી કામને વશ થાય છે જેમાંથી પછી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ છે ।।૧૦।।

પછી તે અજ્ઞાની મનુષ્ય કામને લીધે અનેક પ્રકારનાં કામો કરવા લાગે છે અને ઇન્દ્રિયોને અધીન થઈ જઈ આ કર્મોનું અન્તિમ ફલ દુઃખ જ છે એમ જાણવા છતાં તે જ કરે છે તે વખતે તે રજોગુણના તીવ્ર વેગથી અત્યન્ત મોહિત થઈ ગયેલો રહે છે ।।૧૧।।

જો કે વિવેકી પુરુષનું ચિત્ત પણ ક્યારેક-ક્યારેક રજોગુણ અને તમોગુણ ના વેગથી વિક્ષિપ્ત થાય છે તો પણ તેની વિષયોમાં દોષદષ્ટિ રહેતી હોવાથી તે ઘણી સાવધાનીથી પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની ચેષ્ટા કરતો રહે છે જેથી તેને વિષયોમાં આસક્તિ થતી નથી. (કેસર કસ્તુરીવાળું કઢેલ મીઠું દૂધ જેને આપવામાં આવે પણ પીનારને ખબર પડી જાય કે આમાં તો ઝેર ભેળવવામાં આવ્યું છે તો તે દૂધ પીવાની મૂર્ખતા કરતો નથી. તેવી જ રીતે વિષયો વિષરૂપ છે એવું સમજીને વિષયો છોડવા) ।।૧૨।।

સાધકે આસન અને પ્રાણવાયુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્તિ અને સમય પ્રમાણે ઘણી જ સાવધાનીથી ધીરે-ધીરે મારામાં મન લગાવીને આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં-કરતાં વિલમ્બ થાય તો પણ કંટાળ્યા વગર વધુ ઉત્સાહથી તેમાં જ લાગી જવું જોઈએ ।।૧૩।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મારા શિષ્યો સનક વગેરે મોટા-મોટા ઋષિઓએ યોગનું એ જ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે કે સાધકે પોતાના મનને ચારેય તરફથી ખેંચી મારાં વિરાટ વગેરે સ્વરૂપોમાં નહિ પણ સાક્ષાત્ મારામાં જ પૂર્ણ રૂપથી લગાવી દેવું જોઈએ ।।૧૪।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : બ્રહ્માજી અને મહાદેવજી ના પણ સુખદાતા હે કેશવ! આપે જે વખતે જે રૂપથી સનકાદિ પરમર્ષિઓને યોગનો આદેશ આપ્યો હતો તે રૂપને જાણવાની મારી ઈચ્છા છે ।।૧૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! સનકાદિ પરમર્ષિ બ્રહ્માજીના માનસ પુત્રો છે. તેમણે એકવાર પોતાના પિતાને યોગની સૂક્ષ્મ અન્તિમ સીમાના સમ્બન્ધમાં આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો હતો ।।૧૬।।

સનકાદિ પરમર્ષિઓએ પૂછ્યું : હે પિતાજી! ચિત્ત ગુણો અર્થાત્ વિષયોમાં ઘૂસેલું જ રહે છે અને ગુણો પણ ચિત્તની એક-એક વૃત્તિમાં પ્રવિષ્ટ રહે જ છે. અર્થાત્ ચિત્ત અને ગુણ અરસ-પરસ ગૂંચવાયેલાં જ રહે છે. એવી સ્થિતિમાં જે પુરુષ આ સંસાર-સાગરને તરી જઈ મુક્ત થવા માગે છે તે આ બન્નેને એકબીજાથી જુદા શી રીતે પાડી શકે? ।।૧૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જો કે બ્રહ્માજી બધા દેવતાઓના શિરોમણિ, સ્વયમ્ભૂ અને પ્રાણીઓના જન્મદાતા છે છતાં સનકાદિ પરમર્ષિઓએ આ પ્રમાણે પૂછતાં, ધ્યાન કરીને પણ તે આ પ્રશ્નનું મૂલ કારણ ન સમજી શક્યા,

કારણ કે તેમની બુદ્ધિ કર્મપ્રવણ-કર્મવિક્ષિપ્ત હતી ।।૧૮।।

હે ઉદ્ધવ! તે વખતે બ્રહ્માજીએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાટે ભક્તિ-ભાવથી મારું ચિન્તન કર્યું ત્યારે હંસનું રૂપ ધારણ કરી હું તેમની સમક્ષ પ્રગટ થયો ।।૧૯।।

મને જોઈને સનકાદિ બ્રહ્માજીને આગળ કરી મારી પાસે આવ્યા અને તેમણે મારા ચરણોમાં વન્દના કરી મને પૂછયું, ''આપ કોણ છો?'' ।।૨૦।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! સનકાદિ પરમાર્થ તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ હતા તેથી તેના પૂછવાથી મેં તેમને તે વખતે જ કહ્યું તે તમે મારી પાસેથી સાંભળો ।।૨૧।।

તમારો આ પ્રશ્ન આત્મા વિષે છે કે તેની ઉપાધિ દેહ વિષે છે? જો આત્મા વિષે હોય તો હે બ્રાહ્મણો! પરમાર્થરૂપ વસ્તુ નાનાત્વ (પૃથકત્વ) થી રહિત અર્થાત્ એક જ હોવાથી આપ લોકોનો આવો પ્રશ્ન યુક્તિ સંગત કેવી રીતે હોઈ શકે? અથવા જો ઉત્તર આપવામાટે હું બોલું તો પણ કઈ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સમ્બન્ધ વગેરેનો આશ્રય લઈને ઉત્તર આપું? ।।૨૨।।

પ્રશ્ન જો દેહ વિષે હોય તો દેવતા, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે બધાં શરીર પંચમહાભૂતનાં બનેલાં હોવાથી અભિન્ન એક જ છે અને પરમાર્થરૂપથી પણ અભિન્ન છે. આવી સ્થિતિમાં આપ લોકોનો પ્રશ્ન ''આપ કોણ છો?'' એ માત્ર વાણીનો વ્યવહાર છે. વિચારપૂર્વકનો નથી તેથી અર્થ વગરનો છે ।।૨૩।।

મનથી, વાણીથી, દૃષ્ટિથી તથા બીજી ઈન્દ્રિયોથી પણ જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે બધું હું જ છું, મારા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. આ સિદ્ધાન્ત આપ લોકો તત્ત્વવિચારથી સમજીલો ।।૨૪।।

(એમ સામાન્યતઃ આત્માનું સ્વરૂપ બતાવીને બ્રહ્માજીથી પણ જેનો ઉત્તર ન આપી શકાયો એવો જે પ્રશ્ન સનકાદિકે કરેલો તેનો ઉત્તર **ભગવાન્ હંસનું રૂપ ધારણ કરીને કહે છે કે**) હે પુત્રો! આ ચિત્તમાં ચિન્તન કરતાં-કરતાં વિષયાકાર થઈ જાય છે અને વિષયો ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે છે એ વાત સાચી, તો પણ વિષયો અને ચિત્ત આ બન્નેય મારા સ્વરૂપભૂત જીવના ઉપાધિરૂપ દેહને કારણે છે એટલે કે આત્માનો ચિત્ત અને વિષયોની સાથે કોઈ સમ્બન્ધ જ નથી ।।૨૫।।

તેથી વારંવાર વિષયોનું સેવન કરતા રહેવાથી જે ચિત્ત વિષયોમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને વિષયો પણ ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયા છે એવા એ બન્નેને મારા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીને (એટલે કે મારા જ ચિન્તન અને સ્મરણદ્વારા) છોડી દેવા

જોઈએ ।।૨૬।।

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણેય અવસ્થાઓ અનુક્રમે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણ અનુસાર થાય છે અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે, સચ્ચિદાનન્દનો સ્વભાવ નથી. જીવ આ વૃત્તિઓનો સાક્ષી હોવાથી તેમનાથી વિલક્ષણ જાુદો જ છે. શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભૂતિદ્વારા આ સિદ્ધાન્ત નકકી થયેલો છે ।।૨૭।।

કારણ કે બુદ્ધિ-વૃત્તિઓ દ્વારા થતું આ બંધન જ આત્મામાં ત્રિગુણમયી વૃત્તિઓનું દાન કરે છે તેથી ત્રણે અવસ્થાઓથી વિલક્ષણ અને તેમનામાં અનુગત મારા તુરીય (ચોથા) તત્ત્વમાં સ્થિત થઈ જઈ આ બુદ્ધિના બંધનનો ત્યાગ કરી દે ત્યારે વિષય અને ચિત્ત બન્નેનો એકી સાથે ત્યાગ થઈ જાય છે ।।૨૮।।

આ બંધન અહંકારની જ રચના છે અને એ જ આત્માના પરિપૂર્ણતમ સત્ય, અખંડજ્ઞાન અને પરમાનન્દ સ્વરૂપને છુપાવી દે છે એ વાત જાણીને વિરક્ત થઈ જાય અને પોતાના ત્રણ અવસ્થાઓમાં અનુગત ચોથા સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જઈ સંસારનાં બંધન અને ચિન્તાથી મુક્ત થાય ।।૨૯।।

જ્યાં સુધી પુરુષની ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થોમાં સત્યપણાની બુદ્ધિ, અહમ્બુદ્ધિ અને મમબુદ્ધિ યુક્તિઓ દ્વારા દૂર થઈ જતી નથી ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની જાગતો હોવા છતાં સૂતેલા જેવો જ રહે છે. જેવી રીતે સ્વપ્ન અવસ્થામાં સૂતેલો માણસ એમ જ સમજે છે કે હું જાગું છું તેમ અજ્ઞાન અવસ્થામાં આ દેહ એ જ આત્મા છે એમ માનવામાં આવે છે. જાગ્યા પછી જ ખબર પડે છે કે આ તો સ્વપન હતું. તેમ જ્ઞાન થયા પછી જ દેહ એ આત્મા નથી એવું જ્ઞાન થાય છે ।।૩૦।।

આત્મા સિવાય દેહ વગેરે દેખાતા અને અનુભવાતા નામ-રૂપાત્મક પ્રપંચનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી તેથી તેને લીધે નીપજેલા વર્ણાશ્રમ વગેરે ભેદ, સ્વર્ગ વગેરે ફલ અને તેમનાં કારણરૂપ કર્મ આ બધું જ જેવી રીતે સ્વપ્ન જોનાર પુરુષને માટે સ્વપ્નમાં જોયેલા બધા પદાર્થો મિથ્યા જ છે તેવી જ રીતે આ આત્માને માટે તો મિથ્યા જ છે ।।૩૧।।

જાગ્રત્ અવસ્થામાં સમસ્ત ઈન્દ્રિયો દ્વારા બહાર દેખાતા સમ્પૂર્ણ ક્ષણભંગુર પદાર્થોનો જે અનુભવ કરે છે અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં હૃદયમાં જ જાગ્રત અવસ્થામાં દેખેલા પદાર્થોની જેમ જ વાસનામય વિષયોનો જે અનુભવ કરે છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે બધાં વિષયોને સમેટી લઈ તેમના લયનો પણ અનુભવ કરે છે તે એક

જ છે. જાગ્રત અવસ્થાની ઇન્દ્રિય સ્વપ્ન અવસ્થાના મન અને સુષુપ્તિની સંસ્કારવાળી બુદ્ધિનો પણ તે જ સ્વામી છે, કારણ કે તે ત્રિગુણમય ત્રણેય અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. ‘‘જે હું એ સ્વપ્ન જોયું, જે હું સૂતો તે જ હું જાગી રહ્યો છું.’’ આ સ્મૃતિના આધારે એક જ આત્મા સમસ્ત અવસ્થાઓમાં છે તે સિદ્ધ થઈ જાય છે ।।૩૨।।

એવો વિચાર કરી મનની આ ત્રણેય અવસ્થાઓ ગુણોદ્વારા મારી માયાથી મારા અંશસ્વરૂપ જીવમાં કલ્પી લેવામાં આવી છે અને આત્મામાં એ તદ્દન અસત્ય છે એવો નિશ્ચય કરી તમે લોકો અનુમાન, સત્પુરુષોદ્વારા કરવામાં આવેલ ઉપનિષદોનો ઉપદેશ અને તીક્ષ્ણ જ્ઞાનરૂપી તલવારથી બધા સંશયોના આધાર અહંકારને છેદી નાખી હૃદયમાં રહેલા મારું પરમાત્માનું ભજન કરો ।।૩૩।।

(અનુમાન કહે છે) આ જગત્ મનનો વિલાસ છે. આત્મામાં દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, સુખ, દુઃખ વગેરે દેખાય છે છતાં નષ્ટપ્રાય છે, અલાતચક્ર (ઊમ્બાડિયા) ની જેમ અત્યન્ત ચંચલ છે અને ભ્રમ માત્ર છે એમ સમજો. જ્ઞાતા અને જ્ઞેયના ભેદ થી રહિત એક જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ અનેક હોય તેમ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. આ સ્થૂલ શરીર, ઇન્દ્રિય અને અન્તઃકરણરૂપ ત્રણ પ્રકારનો વિકલ્પ ગુણોના પરિણામની રચના છે અને સ્વપનની જેમ માયાનો ખેલ છે, અજ્ઞાનથી કલ્પિત છે ।।૩૪।।

તેથી એ દેહ વગેરે રૂપ દશ્ય ઉપરથી દષ્ટિ હટાવી લઈ તૃષ્ણારહિત ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર છોડી દઈ, નિરીહ થઈ (બધી ચેષ્ટાઓ છોડી દઈ) આત્માનન્દના અનુભવમાં મગ્ન થઈ જાય. જો કે ક્યારેક-ક્યારેક આહાર આદિ કરતી વખતે આ દેહાદિ પ્રપંચ જોવામાં આવે છે તો પણ તેનો તો પહેલેથી જ આત્મવસ્તુથી અલગ અને મિથ્યા સમજીને ત્યાગ કરી દેવામાં આવ્યો છે તેથી તે ફરીથી ભ્રાન્તિમૂલક મોહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. દેહ પડી જાય ત્યાં સુધી તેની પ્રતીતિ સંસ્કાર રૂપે જ થાય છે ।।૩૫।।

મદિરાપાનથી ઉન્મત્ત થઈ ગયેલ માણસ જેવી રીતે પોતે પહેરેલું વસ્ત્ર શરીર ઉપર છે કે ખસી ગયું છે તો તે જોતો નથી તેવી જ રીતે સિદ્ધ પુરુષ જે દેહથી તેણે પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે પ્રારબ્ધ વશ ઊભો છે, બેઠો છે યા દૈવવશ કયાંય ગયો છે કે કયાંયથી આવ્યો છે નાશવન્ત શરીર સમ્બન્ધી આ વાતો ઉપર તે ધ્યાન આપતો નથી ।।૩૬।।

પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો ની સાથે આ શરીર પણ પ્રારબ્ધને અધીન છે. તેથી તેનાં

આરમ્ભક (બનાવવાવાળાં) કર્મો જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી તેમની પ્રતિક્ષા કરતો જ રહે છે, પરન્તુ જેવી રીતે જાગી ગયેલો પુરુષ સ્વપન અવસ્થાના દેહ વગેરેનો ક્યારેય સ્વીકાર કરતો નથી, પોતાના માનતો નથી તેવી જ રીતે આત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાવાળો તથા સમાધિપર્યન્ત યોગમાં આરૂઢ પુરુષ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ પ્રપંચ સહિત તે શરીરનો ફરી કદી સ્વીકાર કરતો નથી, પોતાનાં માનતો નથી ।।૩૭।।

હે સનકાદિ ઋષિઓ! મેં તમને જે કંઈ કહ્યું છે તે સાંખ્ય અને યોગ બન્નેનું ગોપનીય રહસ્ય છે. હું સ્વયં ભગવાન્ છું. તમને સર્વને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાટેજ હું અહીં આવ્યો છું એમ સમજો ।।૩૮।।

હે વિપ્રવરો! યોગ, સાંખ્ય, સત્ય(સમદર્શન), ઋત (મધુરવાણી), તેજ, શ્રી, કીર્તિ અને દમ(ઇન્દ્રિયનિગ્રહ) આ બધાની પરમ ગતિ–પરમ ફલરૂપ પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ હુંજ છું ।।૩૯।।

હું સમસ્ત ગુણોથી રહિત છું અને કોઈનીય અપેક્ષા રાખતો નથી. છતાં સામ્ય, અસંગતા (અનાસક્તિ) વગેરે બધા ગુણો મારું જ સેવન કરે છે, મારામાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે કારણ કે હું બધાનો હિતૈષી, સુહૃદ, પ્રિયતમ અને આત્મા છું. સાચું પૂછો તો તેમને ગુણ કહેવા એ પણ ઠીક નથી કારણ કે તેઓ સત્ત્વાદિ ગુણોનાં પરિણામ નથી અને નિત્ય છે ।।૪૦।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! આ રીતે મેં સનકાદિ મુનિઓના સંશયો દૂર કર્યા. તેમણે પરમ ભક્તિપૂર્વક મારી પૂજા કરી અને સ્તુતિઓ દ્વારા મારા મહિમાનું ગાન કર્યું ।।૪૧।।

તૈરહં પૂજિતઃ સમ્યક્ સંસ્તુતઃ પરમર્ષિભિઃ ।।
પ્રત્યેયાય સ્વકં ધામ પશ્યતઃ પરમેષ્ઠિનઃ ।।૪૨।।

જ્યારે તે પરમ ઋષિઓએ સારી રીતે મારી પૂજા કરી અને સ્તુતિ કરી લીધી ત્યારે હું (હંસ સ્વરૂપે) બ્રહ્માજીના દેખતાં જ અન્તર્ધાન થઈ સ્વધામમાં પાછો આવ્યો ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્યમુક્તિ નામના પ્રકરણનો આઠમો અને ચાલુ) ‘‘સત્ત્વગુણથી વિદ્યાનો ઉદય કહીને ભગવાન્ હંસે ચિત્ત અને ગુણ નો ભેદ બતાવ્યો’’ નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૪

સર્વ સાધનોમાં ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે

વદન્તિ કૃષ્ણ શ્રેયાંસિ બહૂનિ બ્રહ્મવાદિનઃ ।।
તેષાં વિકલ્પપ્રાધાન્યમુતાહો એકમુખ્યતા ।।૧।।

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું : હે શ્રીકૃષ્ણ! વેદવાદી માહાત્માઓ આત્મકલ્યાણનાં અનેક સાધનો બતાવે છે. તેમાં પોત-પોતાની દષ્ટિ અનુસાર બધાં સાધન શ્રેષ્ઠ છે કે કોઈ એક સાધન મુખ્ય છે? ।।૧।।

હે સ્વામી! હમણાં જ આપે તો ભક્તિયોગને જ નિરપેક્ષ અને સ્વતન્ત્ર સાધન બતાવ્યું છે; કારણ કે તેનાથી જ બધામાંની આસક્તિ છોડી દઈ મન આપમાં જ તન્મય થઈ જાય છે ।।૨।।

(તેથી ભક્તિ મહાફલરૂપ છે, બીજાં સાધન તો જીવે પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર સ્વર્ગાદિ મેળવવાની આસક્તિને લઈને કલ્પેલાં છે તે થોડા ફળવાળાં છતાં તેને એ લોકોએ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એમ કહેવાને માટે સ્વપ્રકૃતિને અનુકૂળ લોકોએ વેદના અર્થો કર્યા છે એમ કહે છે). **ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું :** હે પ્રિય ઉદ્ધવ! આ વેદ વાણી સમયની ઉથલ-પાથલથી પ્રલય સમયે લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. ફરીથી જ્યારે સૃષ્ટિનો સમય આવ્યો ત્યારે મેં મારા સંકલ્પથી જ તેનો બ્રહ્માજીને ઉપદેશ કર્યો જેમાં મારા ભાગવત ધર્મનું જ વર્ણન છે ।।૩।।

બ્રહ્માજીએ પોતાનાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર સ્વાયમ્ભુવ મનુને ઉપદેશ કર્યો અને તેની પાસેથી ભૃગુ, અંગિરા, મરીચિ, પુલહ, અત્રિ, પુલસ્ત્ય અને ક્રતુ આ સાત પ્રજાપતિ-મહર્ષિઓએ ગ્રહણ કર્યો ।।૪।।

ત્યાર પછી આ બ્રહ્મર્ષિઓનાં સન્તાન દેવો, દાનવો, ગુહ્યકો, મનુષ્યો, સિદ્ધો, ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, ચારણો, કિન્દેવો[1], કિન્નરો[2], નાગો, રાક્ષસો અને કિમ્પુરુષો[3] વગેરેએ તેને પોતાના પૂર્વજ આ જ બ્રહ્મર્ષિઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યો. બધી જાતિઓ અને વ્યક્તિઓ ના સ્વભાવ-તેમની વાસનાઓ સત્ત્વ, રજ અને તમો ગુણને લીધે ભિન્ન-ભિન્ન છે. તેથી તેમનામાં અને તેમની બુદ્ધિ વૃત્તિઓમાં પણ અનેક ભેદ છે. તેથી જ તેઓ બધા પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે વેદવાણીના ભિન્ન-ભિન્ન અર્થ ગ્રહણ કરે છે. તે વાણી જ એવી અલૌકિક છે કે તેમાંથી જુદા-જુદા અર્થ નીકળે એ

સ્વાભાવિક જ છે ।।૫-૭।।

વિશેષઃ ૧. કિન્દેવ : શ્રમ, પસીનો અને દુર્ગન્ધ રહિત હોવાથી જેમને વિષે ''આ દેવતા છે કે મનુષ્ય'' એવો સન્દેહ થાય તે બીજા દ્વીપમાં રહેતા મનુષ્યો. **૨. 'કિન્નર'** : મુખ અને શરીર ની આકૃતિ ઉપરથી થોડાં-થોડાં મનુષ્યના જેવાં લાગતાં પ્રાણી. **૩. 'કિમ્પુરુષ'** : આંશિક રીતે પુરુષ જેવા લાગતા વાનરવગેરે.

તે જ પ્રમાણે સ્વભાવનો ભેદ તથા પરમ્પરાગત ઉપદેશના ભેદથી મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ભિન્નતા આવી જાય છે અને કેટલાક તો કોઈ જાતના વિચાર કર્યા વિના જ વેદવિરુદ્ધ પાખંડ મતનું અવલમ્બન કરતા થઈ જાય છે ।।૮।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! બધાની બુદ્ધિ મારી માયાથી મોહિત થઈ રહી છે તેથી જ તેઓ પોત-પોતાના કર્મ, સંસ્કાર અને પોત-પોતાની રુચિ પ્રમાણે આત્મકલ્યાણનાં સાધન પણ એક નહિ અનેક બતાવે છે ।।૯।।

પૂર્વમિમાંસકો ધર્મને, સાહિત્યાચાર્ય યશને, કામશાસ્ત્રી કામને, યોગવેત્તા સત્ય અને શમદમાદિને, દંડનીતિકાર ઐશ્વર્યને, ત્યાગી ત્યાગને અને *લોકાયતવાદીઓ ભોગને જ મનુષ્ય જીવનનો સ્વાર્થ પરમ લાભ બતાવે છે ।।૧૦।।

વિશેષ : લોકાયતવાદી (ચાર્વાકવાદી)ઓ પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એમ માનનારા.

કર્મયોગી લોક યજ્ઞ, તપ, દાન, વ્રત તથા યમ-નિયમ વગેરેને પુરુષાર્થ બતાવે છે પરન્તુ એ બધાં કર્મ છે. એમનાં ફલરૂપે જે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા છે. કર્મોનું ફલ સમાપ્ત થઈ જતાં તેમનાથી દુઃખ જ મળે છે અને સાચું પૂછો તો તેમની અન્તિમ ગતિ ઘોર અજ્ઞાનજ છે. તેમાંથી સુખ મળે છે તે તુચ્છ છે, નગણ્ય છે અને તે લોક ભોગ દરમિયાન પણ અસૂયા વગેરે દોષોને લીધે શોકથી પરિપૂર્ણ છે. (તેથી આ વિભિન્ન સાધનોના ચક્કરમાં પડવું જોઈએ નહિ) ।।૧૧।।

હે (સભ્ય) ઉદ્ધવ! જે બધી જ રીતે નિરપેક્ષ છે, કોઈપણ કર્મ કે ફલ ની જેને જરૂર જ જણાતી નથી અને જે પોતાના અન્તઃકરણને સર્વ રીતે મને જ સમર્પિત કરી ચૂકયો છે તેને જ પરમાનન્દ સ્વરૂપ હું એના આત્માના રૂપમાં સ્ફુરાયમાન થવા લાગું છું તેથી તે જે સુખનો અનુભવ કરે છે તે સુખ વિષયલોલુપ પ્રાણીઓને સર્વથા મળી શકતું નથી ।।૧૨।।

જે દરેક પ્રકારના સંગ્રહ-પરિગ્રહથી રહિત છે, અકિંચન છે, જે પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવી શાન્ત અને સમદર્શીથઈ ગયો છે, જે મારી પ્રાપ્તિથી જ મારા

સાન્નિધ્યનો અનુભવ કરવાથી જ સદા સર્વદા પૂર્ણ સન્તોષનો અનુભવ કરે છે તેને માટે સર્વ દિશાઓ આનન્દમય હોય છે ।।૧૩।।

જેણે પોતાની જાતને મને સમર્પિત કરી દીધી છે તે મને છોડીને બ્રહ્માજીનું પદ, દેવરાજ ઈન્દ્રનું સ્થાન, સાર્વભૌમ સમ્રાટનું પદ, સ્વર્ગથી પણ શ્રેષ્ઠ રસાતલનું આધિપત્ય, યોગની મોટી-મોટી સિદ્ધિઓ કે મોક્ષ ની સુદ્ધાની કામના (ઈચ્છા) કરતો નથી ।।૧૪।।

હે ઉદ્ધવ! તમારા જેવા પ્રેમી ભકતો મને જેટલા વહાલા છે તેટલા વહાલા મારા પુત્ર બ્રહ્મા, પૌત્ર શંકર, સગા ભાઈ બલદેવજી, સ્વયં અર્ધાંગિની લક્ષ્મીજી અને મારો પોતાનો આત્મા પણ નથી ।।૧૫।।

જેને કોઈની કંઈ જ અપેક્ષા નથી, જે પ્રપંચને સર્વથા ભૂલી જઈ મારા જ મનન-ચિન્તનમાં તલ્લીન રહે છે અને કોઈના પ્રત્યે રાગ દ્વેષ ન રાખતાં બધાના પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે તે ભકતની પાછળ-પાછળ હું ફર્યા કરું છું કે જેથી કરીને તેના ચરણોની ધૂલિ ઊડી મારા ઉપર પડી જાય તો હું પવિત્ર થઈ જાઉં. (ભગવાન્નું વિવશતાથી લીધેલું એક નામ મહાપાપીને પણ પવિત્ર કરી દે છે તે ભગવાન્ પવિત્ર થવાની વાત એટલામાટે કરે છે કે ભકતની ચરણરજથી ભગવાન્ની અંદર રહેલાં કોટાનકોટિ બ્રહ્માંડો પવિત્ર થઈ જાય. વળી ભગવાન્ ભકત ભક્તિમાન-ભકતોની ભક્તિ કરનારાં સદા એમ જ માને છે કે મારા ભકતોની ભક્તિના બદલામાં મારે જેટલું આપવું જોઈએ તેટલું હું આપી શકતો નથી તેથી મારા ભકતોના ચરણ રજ મારા ઉપર પડી જાય તો મારા તે અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત થઈ જાય અને હું પવિત્ર થઈ જાઉં) ।।૧૬।।

જે બધી જાતના સંગ્રહ-પરિગ્રહથી રહિત છે, જેમનું ચિત્ત મારા જ પ્રેમના રંગમાં રંગાઈ ગયું છે, જે સંસારની વાસનાઓથી શાન્ત-ઉપરત થઈ ચૂકયા છે અને જે પોતાની મહત્તા-ઉદારદાને લીધે સ્વભાવથી જ સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા અને પ્રેમનો ભાવ રાખે છે, કોઈ પ્રકારની કામના જેમની બુદ્ધિનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી તેમને મારા જે પરમાનન્દ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તે બીજો કોઈ જાણી શકતો નથી, કારણકે તે પરમાનન્દ તો કેવલ નિરપેક્ષતાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૭।।

હે ઉદ્ધવ! (મારા ઉત્તમ ભકતની વાત જવા દો પણ) મારો કોઈ પણ ભકત જે માત્ર મારે જ શરણે આવ્યો છે પણ હજુ જિતેન્દ્રિય થઈ શકયો નથી અને જેને સંસારના વિષયો વારંવાર હરકત પહોંચાડયા કરે છે, પોતાની તરફ ખેંચી લીધા કરે છે

તે પણ મારી બહુધા ક્ષણે-ક્ષણે વધતી જતી ભક્તિના પ્રભાવથી પ્રાયઃ વિષયોથી પરાજિત થતો નથી. (જેવી રીતે શત્રુએ શસ્ત્રનો સાધારણ ઘા કર્યો હોય છતાં યોદ્ધામાં શૌર્ય હોવાથી તે હારેલો ન ગણાય કે જેવી રીતે દરદીને તાવ આવ્યો હોય અને તે દૂર કરવા જલદ દવા આપવામાં આવી હોય અને દવા જે દિવસે આપવામાં આવી હોય તે દિવસે પણ તાવ આવે છતાં પણ તે ન આવ્યા બરાબર છે, તાવ બાધક હોવા છતાં બાધક નથી કારણ કે તેણે જવાનું છે જ અને બીજે દિવસે જાય પણ છે. તેવી જ રીતે માત્ર મારે જ શરણે આવનારને વિષયો બાધક બની શકતા નથી) ।।૧૮।।

(પોતાની ભક્તિના મહિમાથી ભગવાન્‌ને પોતાને પણ વિસ્મય થાય છે અને ઉદ્ધવજીને આનન્દ મનાવવાનું જાણે કે કહેતા હોય એમ કહે છે કે) હે ઉદ્ધવ (ઉત્સવ)! જેવી રીતે ધધકતો અગ્નિ કાષ્ઠના મોટા ઢગલાને પણ બાળીને ખાક કરી નાખે છે તેવીજ રીતે મારી ભક્તિ પણ સમસ્ત પાપરાશિને સમ્પૂર્ણ બાળી નાખે છે ।।૧૯।।

હે ઉદ્ધવ! દરરોજ વધતી જતી મારી અનન્ય પ્રેમમયી ભક્તિ મારી પ્રાપ્તિ કરાવી આપવા જેટલી સમર્થ છે તેટલા સમર્થ યોગ-સાધન, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, ધર્માનુષ્ઠાન, જપ-પાઠ કે તપ-ત્યાગ પણ નથી ।।૨૦।।

હું ભક્તોનો પ્રિયતમ આત્મા છું. હું અનન્ય શ્રદ્ધા અને અનન્ય ભક્તિથી જ વશ થાઉં છું. મને પ્રાપ્ત કરવાનો તે એક જ ઉપાય છે. જે જન્મથીજ ચાંડાલ છે તે લોકોને પણ મારી અનન્ય ભક્તિપવિત્ર કરી દે છે તેમના જાતિ દોષથી મુક્ત કરી દે છે ।।૨૧।।

મારી ભક્તિ વિનાના પુરુષના ચિત્તને સત્ય અને દયા થી યુક્ત ધર્મ અને તપસ્યા સહિતની વિદ્યા પણ સારી રીતે પવિત્ર કરવા સમર્થ નથી ।।૨૨।।

જ્યાં સુધી આખા શરીરમાં રોમાંચ થઈ આવતો નથી, ચિત્ત પીગળી જઈ ગદ્‌ગદ થઈ જતું નથી, આનન્દનાં આંસુ આંખોમાં ઊભરાતાં નથી તથા અન્તરંગ અને બહિરંગ ભક્તિના પૂરમાં ચિત્ત તરબોળ થઈ જતું નથી ત્યાં સુધી તેના શુદ્ધ થવાની કોઈ શક્યતા નથી ।।૨૩।।

હે ઉદ્ધવ! જેની વાણી પ્રેમથી ગદ્‌ગદ થઈ રહી છે, ચિત્ત પીગળી જઈ ભક્તિના પ્રવાહમાં વહી રહ્યું છે એક ક્ષણને માટે પણ રુદન અટકતું નથી પરન્તુ જે ક્યારેક-ક્યારેક ખડખડાટ હસવા પણ લાગે છે તો ક્યારેક વળી લાજ શરમ છોડી દઈ જોર-જોરથી ગાવા લાગે છે તો ક્યારેક વળી નાચવા લાગે છે. મારો આવો ભક્ત, માત્ર

પોતાની જાતને જ નહિ, સમગ્ર સંસારને પણ પવિત્ર કરી દે છે ।।૨૪।।

જેવી રીતે અગ્નિમાં તપાવવાથી સોનાનો મેલ બળી જાય અને સોનું ચોખ્ખું થઈ જાય છે તેવી જ રીતે મારી ભક્તિદ્વારા આત્મા કર્મવાસનાઓથી મુક્ત થઈ જઈ મને જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે કારણ કે હું જ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છું ।।૨૫।।

હે ઉદ્ધવ! જેવી રીતે અંજન આંજવાથી નેત્રોના દોષ મટી જઈ આંખ સૂક્ષ્મ- ઝીણી-ઝીણી વસ્તુઓ પણ જોઈ શકે છે તેવી જ રીતે મારી પરમ પાવન લીલા કથાના શ્રવણ-કીર્તનથી જેમ-જેમ ચિત્તનો મેલ દૂર થાય છે તેમ-તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુ વાસ્તવિક તત્ત્વ મારા સ્વરૂપનું દર્શન થવા લાગે છે ।।૨૬।।

જે મનુષ્ય નિરન્તર વિષયોનું ચિન્તન કર્યા કરે છે તેનું ચિત્ત વિષયોમાં ફસાઈ જાય છે અને જે નિરન્તર મારું જ સ્મરણ-ચિન્તન કરે છે તેનું ચિત્ત મારામાં તલ્લીન થઈ જાય છે ।।૨૭।।

તેથી તમે બીજાં સાધનો અને ફલો નું ચિન્તન છોડી દો. અરે ભાઈ! મારા સિવાય બીજાું કંઈ છે જ નહિ, જે કંઈ જણાય છે તે સ્વપ્ન કે મનોરથના રાજ્ય જેવું જ છે. તેથી મારા ચિન્તનથી તમે તમારું ચિત્ત શુદ્ધ કરી લો અને તેને એકાગ્રતાથી મારામાં જ લગાડી દો ।।૨૮।।

સંયમી પુરુષે સ્રીઓ અને તેમના સંગીઓનો (પ્રેમીઓનો)સંગ છોડીને પવિત્ર એકાન્ત સ્થાનમાં બેસીને આળસ ત્યજીને ખૂબજ સાવધાનીથી મારુંજ સ્મરણ અને ચિન્તન એકાગ્રતાપૂર્વક કરવું ।।૨૯।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! સ્રીઓનાં સંગથી અને તેમનો સંગ કરનાર લમ્પટ પુરુષોના સંગથી પુરુષ જેવા ક્લેશ અને બંધન પામે છે તેવા ક્લેશ અને બંધન બીજા કોઈના પણ સંગથી થતાં નથી તેથી એવો દુષ્ટોનો સતત પરિત્યાગ કરવો ।।૩૦।।

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું : હે કમલનયન શ્યામસુન્દર! મુમુક્ષુ (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા) પુરુષે આપના કયા સ્વરૂપનું કેવી રીતે અને કેવા ભાવથી ધ્યાન કરવું જોઈએ તો તે બતાવવાની આપ કૃપા કરો ।।૩૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જે બહુય ઉંચું ન હોય તેમજ બહું નીચું ન હોય એવા આસન ઉપર શરીર સીધું રાખી આરામથી બેસવું, બે હાથ ખોળામાં રાખવા અને નજર નાકના ટેરવા સ્થિર કરવી ।।૩૨।।

ત્યાર પછી પૂરક, કુમ્ભક અને રેચક તથા રેચક, કુમ્ભક અને પૂરક આ

પ્રાણાયામોદ્વારા નાડીઓનું શોધન કરવું. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ ધીરે-ધીરે વધારવો જોઈએ અને સાથે-સાથે ઈન્દ્રિયોને જીતવાનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ।।૩૩।।

અ પ્રમાણે કમલની દાંડીમાંના પાતળા તન્તુ સમાન 'ૐકાર'નું ચિન્તન કરવું. પ્રાણાયામદ્વારા તેને ઉપર લઈ જવો અને તેમાં ઘંટાનાદની જેમ સ્વર સ્થિર કરવો. તે સ્વરનો તન્તુ તૂટે નહિ તેનું ધ્યાન રાખવું ।।૩૪।।

આ પ્રમાણે દરરોજ ત્રણ વખત દસ-દસ વાર ૐકાર સહિત પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો. આમ કરવાથી એક મહીનામાંજ પ્રાણવાયુ વશ થઈ જાય છે।।૩૫।।

ત્યાર પછી એવું ચિન્તન કરે કે હૃદય એક કમલ છે. તે શરીરની અંદર એવી રીતે રહેલું છે કે તેની દાંડી તો ઉપર છે અને (કેળના ફૂલની જેમ) મુખ નીચેની દિશામાં છે. હવે એવું ધ્યાન કરવું કે તેનું મુખ ઉપર આવી જઈ ખીલી ગયું છે તેને આઠ પાંખડીઓ છે અને બરાબર તેની વચ્ચે પીળી અત્યન્ત કોમળ કર્ણિકા (ગાદી) છે ।।૩૬।।

કર્ણિકા ઉપર ક્રમશઃ સૂર્ય ચન્દ્રમા અને અગ્નિ નો ન્યાસ કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી અગ્નિમાં મારા આ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. મારું આ સ્વરૂપ ધ્યાનને માટે અત્યંત મંગલમય છે ।।૩૭।।

(કેવા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું એનું સ્વરૂપ બતાવે છે). મારા અવયવોનો ઘાટ બહુ સુડોલ છે. રોમ-રોમથી શાન્તિ ટપકે છે. મુખકમલ અત્યન્ત પ્રફુલ્લિત અને સુન્દર છે. ઘૂંટણો સુધી લાંબી મનોહર ચાર ભુજાઓ છે. ગરદન અત્યન્ત સુન્દર અને મનોહર છે. મરકતમણિના જેવા સુસ્નિગ્ધ કપોલ છે. મુખ ઉપર મન્દ-મન્દ મલકાટની અનોખી છટા છે. બન્ને તરફના કાન સમાન છે અને તેમાં મકરાકૃત કુંડલ ઝગમગ-ઝગમગ કરી રહ્યાં છે. વર્ષાઋતુના મેઘના જેવા શ્યામલ શરીર ઉપર પીતામ્બર ફરફરી રહ્યું છે. શ્રીવત્સ અને લક્ષ્મીજીનું ચિહ્ન વક્ષઃસ્થલ ઉપર જમણી અને ડાબી બાજુએ બિરાજમાન છે. ચાર હાથમાં ક્રમશઃ શંખ, ચક્ર, ગદા તથા પદ્મ ધારણ કરેલાં છે. ગળામાં વનમાળા લટકી રહી છે. ચરણોમાં નૂપુર શોભી રહ્યાં છે. ગળામાં કૌસ્તુભમણિ ઝગમગી રહ્યો છે. પોત-પોતાને સ્થાને ઝળહળાટ કરતાં કિરીટ, કંગન, કરધની અને બાજુબંધ શોભી રહ્યાં છે. મારું એક-એક અંગ અત્યન્ત સુન્દર અને હૃદયહારી છે. સુન્દર મુખ અને પ્રેમ ભરી નજર કૃપા પ્રસાદની વર્ષા કરી રહી છે. હે ઉદ્ધવ! મારા આ સુકુમાર રૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ અને પોતાના મનને એક-એક અંગમાં લગાડવું જોઈએ ।।૩૮-૪૧।।

બુદ્ધિમાન પુરુષે મનદ્વારા ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોમાંથી વાળી લઈ મનને બુદ્ધિરૂપ સારથિની સહાયથી મારા સ્વરૂપમાં કે સ્વરૂપના ગમે તે અંગમાં જ લગાડી દેવી ।।૪૨।।

જ્યારે સમસ્ત શરીરનું ધ્યાન થવા લાગે ત્યારે પોતાના મનને ખેંચીને એક જ સ્થાનમાં સ્થિર કરે અને અન્ય અંગોનું ચિન્તન ન કરતાં સુન્દર સ્મિતવાળા મુખનું જ ધ્યાન કરવું ।।૪૩।।

જ્યારે ચિત્ત મુખારવિન્દમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે તેને ત્યાંથી ખેંચીને બ્રહ્મરૂપ (આકાશ) માં સ્થિર કરવું. પછી તેનું ચિન્તન પણ છોડી દઈ મારા સ્વરૂપમાં આરૂઢ થઈ જઈને મારા સિવાય બીજી કોઈ જ વસ્તુનું ચિન્તન ન કરવું ।।૪૪।।

જ્યારે આ પ્રમાણે ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે જેવી રીતે એક જ્યોત બીજી જ્યોતમાં મળી એક થઈ જાય છે તેવી જ રીતે પોતાનામાં મને અને મારા સર્વાત્મક સ્વરૂપમાં પોતાનો અનુભવ કરવા લાગે છે ।।૪૫।।

ધ્યાનેનેત્થં સુતીવ્રેણ યુઞ્જતો યોગિનો મનઃ ।।
સંયાસ્યત્યાશુ નિર્વાણં દ્રવ્યં જ્ઞાન ક્રિયા ભ્રમઃ ।।૪૬।।

જે યોગી આ પ્રમાણે તીવ્ર ધ્યાન યોગ દ્વારા મારામાં જ પોતાના ચિત્તને લગાડી દે છે તેના ચિત્તમાંથી વસ્તુની અનેકતા તે સમ્બન્ધી જ્ઞાન અને તેની પ્રાપ્તિને માટે થતાં કર્મોનો ભ્રમ તત્કાળ નિવૃત્ત થઈ જાય છે ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્યમુક્તિ નામના પ્રકરણનો નવમો અને ચાલુ) ‘‘સર્વ સાધનોમાં ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે’’ નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૧૫

ભગવત્પ્રાપ્તિમાં આડે આવનારી સિદ્ધિઓ

જિતેન્દ્રિયસ્ય યુક્તસ્ય જિતશ્વાસસ્ય યોગિનઃ ।।
મયિ ધારયતશ્ચેતઃ ઉપતિષ્ઠન્તિ સિદ્ધયઃ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : જેણે ઈન્દ્રિયોને અને પ્રાણને જીત્યા છે અને જેણે ધારણાવડે મારામાં મનને સ્થિર કર્યું છે તેવા યોગીને સિદ્ધિઓ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : હે અચ્યુત! કઈ ધારણાવડે કઈ જાતની સિદ્ધિ અને એ સિદ્ધિ કેવી રીતે મળે છે, વળી સિદ્ધિઓ કેટલી છે? આપ જ યોગીઓને સિદ્ધિઓનું દાન કરનાર હોવાથી એ સિદ્ધિઓનાં સ્વરૂપને આપ જ કહો ।।૨।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! ધારણા નામના યોગના પારગામી વિદ્વાનોએ અઢાર પ્રકારની સિદ્ધિઓ બતાવી છે. તેમાંથી અણિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓ પૂર્ણરૂપથી મારામાં જ રહે છે, બીજે તો મારા અનુગ્રહથી અંશતઃ જાય છે. બાકીની દસ સિદ્ધિઓથી તો માત્ર વિષયોની પ્રાપ્તિ જ થઈ શકે છે અને તેથી તે તુચ્છ છે ।।૩।।

તેમાં 'અણિમા'[૧] 'મહિમા'[૨] અને 'લઘિમા'[૩] નામની ત્રણ સિદ્ધિઓ તો શરીરની છે. 'પ્રાપ્તિ'[૪] એ ઈન્દ્રિયોની એક સિદ્ધિ છે. 'પ્રાકામ્ય'[૫] લૌકિક અને પારલૌકિક પદાર્થોનો ઈચ્છાનુસાર અનુભવ કરનારી સિદ્ધિ છે. માયા અને તેનાં કાર્યોનું ઈચ્છાનુસાર સંચાલન કરનારી 'ઈશિતા'[૬] નામની સિદ્ધિ છે ।।૪।।

વિશેષ : ૧.અણિમા : મોટા રૂપમાંથી નાનું રૂપ કરવું. ૨.મહિમા : નાના રૂપમાંથી મોટું રૂપ કરવું. ૩.લઘિમા : ભારે શરીરને હલકું કરવું. ૪.પ્રાપ્તિ : સર્વ પ્રાણીઓની ઈન્દ્રિયાધિષ્ઠાતૃદેવરૂપે સંબંધથવો. ૫.પ્રાકામ્ય : આ લોક પરલોકના વિષયભોગ જોવાની શક્તિ. ૬. ઈશિતાઃ ઈશ્વરમાં માયાની અને જીવમાં માયાના અંશોની પ્રેરણા કરવાની શક્તિ.

વિષયોમાં રહેવા છતાં તેમાં આસક્ત ન થવું 'વશિતા'[૧] અને જે-જે સુખની ઈચ્છા કરે તેની છેલ્લી સીમા સુધી પહોંચી જવું 'કામાવસાયિતા'[૨] નામની આઠમી સિદ્ધિ છે. આ આઠેય સિદ્ધિઓ મારામાં સ્વભાવથી જ રહે છે અને જેમને હું આપું છું તેમને જ અંશતઃ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૫।।

વિશેષ : ૧. વશિતા : વિષયના ભોગમાં સંગ ન કરવો. ૨. કામાવસાયિતા (અવસ્યતી): જે-જે સુખની ઈચ્છા હોય તે-તે સુખની સીમાએ પહોંચવું.

હવે બીજી દશ સિદ્ધિઓને કહે છે. શરીરમાં અનુર્મિમત્વ[૧], દૂર શ્રવણ[૨], દૂર દર્શન[૩], મનોજવ[૪], કામરૂપ[૫]. પરકાય પ્રવેશ[૬] સ્વચ્છન્દ મૃત્યુ[૭], દેવોની ક્રીડા જોવી[૮], યથા સંકલ્પ સંસિદ્ધિ[૯] અને અજ્ઞાની અપ્રતિહતસિદ્ધિ[૧૦]-આ દશ સિદ્ધિઓ વિષયોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે ।।૬-૭।।

વિશેષ:

૧. અનુમિમત્ત્વ : શરીરમાં ક્ષુધા તૃષાનો અભાવ.
૨. દૂર શ્રવણ : ઘણે દૂરથી સાંભળવું.
૩. દૂર દર્શન : ઘણે દૂરના પદાર્થો જોવા.
૪. મનોજવ : મનની સાથેજ શરીરનું પણ તે સ્થાને પહોંચીજવું.
૫. કામરૂપ : ઈચ્છામાં આવે તે રૂપ ધારણ કરી લેવું.
૬. પરકાય પ્રવેશ : બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો.
૭. સ્વચ્છન્દ મૃત્યુ : ઈચ્છા થાય ત્યારે દેહ ત્યાગ કરવો. (મરવું).
૮. દેવોની ક્રીડા જોવી : અપ્સરાઓની સાથે થતી દેવક્રીડા જોવી.
૯. યથા સંકલ્પ સંસિદ્ધિ : સંકલ્પ પ્રમાણે સિદ્ધિ મેળવવી.
૧૦. અજ્ઞાની અપ્રતિહતસિદ્ધિ : બધે સ્થળે બધાદ્વારા આનાકાની વિના આજ્ઞાપાલન-કોઈ હુકમનો ભંગ ન કરે.

ત્રિકાલજ્ઞત્વ[૧], અદ્વન્દ્વ[૨], પરચિત્તને જાણવાપણું[૩] અગ્નિ, સૂર્ય, જલ, ઝેરમાં નિર્વિકાર રહેવું[૪], કોઈ થી પરાભવ ન થઈ શકે[૫]-પ્રથમ ગણાવી તેનાથી વિશેષ આ પાંચ સિદ્ધિઓ પણ યોગીઓને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૮।।

વિશેષ :

૧. ત્રિકાલજ્ઞત્વ : ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની વાત જાણી લેવી.
૨. અદ્વન્દ્વ : ઠંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખ અને રાગ-દ્વેષ આદિ દ્વન્દ્વોને વશ ન થવું.
૩. પરિચિત્તને જાણવાપણું : બીજાના મનની વાત જાણી લેવી.
૪. અગ્નિ સૂર્ય જલ વિષ આદિની શક્તિ સ્તમ્ભિત કરીદેવી.
૫. અપરાજિતા : કોઈથી પણ પરાજિતન થવું નિશ્ચય જય મેળવવો.

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! યોગધારણા કરવાથી જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમનું નામ

સાથે વર્ણન કરી દીધું. હવે કઈ ધારણાથી કઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવું છું તે સાંભળો ।।૯।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! પંચભૂતોની સૌથી સૂક્ષ્મ માત્રાઓ મારું જ શરીર છે. જે સાધક કેવલ મારા તે જ શરીરની ઉપાસના કરે છે અને પોતાના મનને તદાકાર બનાવી તેમાં જ લગાડી દે છે; અર્થાત્ મારા તન્માત્રાત્મક શરીર સિવાય બીજી કોઈ ચીજનું ચિન્તન કરતો નથી તેને 'અણિમા' નામની સિદ્ધિ અર્થાત્ પથ્થરની ચટ્ટાને વગેરેમા પણ પ્રવેશ કરવાની શક્તિ-અણુતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૧૦।।

મહત્તત્ત્વના રૂપમાં પણ હું જ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છું અને તે રૂપમાં સમસ્ત વ્યાવહારિક જ્ઞાનોનું કેન્દ્ર છું. જે મારા તે-તે આકાશ, પૃથ્વી વગેરે રૂપોમાં પોતાના મનને મહત્તત્ત્વાકાર કરીને તન્મય કરી દે છે તેને 'મહિમા' નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ જ પ્રમાણે આકાશ, પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોમાં જે મારાં જ શરીર છે અલગ-અલગ મન લગાવવાથી તેની મહત્તા પ્રાપ્ત થાય છે, આ પણ 'મહિમા' સિદ્ધિમાં જ અન્તર્ગત છે ।।૧૧।।

જે યોગી વાયુ વગેરે ચાર ભૂતોના પરમાણુઓને મારું જ સ્વરૂપ સમજી ચિત્તને તદાકાર કરી દે છે તેને 'લઘિમા' (વજનવિહીનતા, વજન બિલકુલ ન હોવું તેવી સ્થિતિ) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેને પરમાણુ રૂપ *કાલની જેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુ બનવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૧૨।।

વિશેષ : પૃથ્વી વગેરેનાં પરમાણુઓમાં ગુરુત્વવજન હોય છે. તેથી તેનો પણ નિષેધ કરવામાટે કાલના પરમાણુની સમાનતા કહી છે.

જે સાત્ત્વિક અહંકારને મારું સ્વરૂપ સમજી મારા તે જ રૂપમાં ચિત્તની ધારણા કરે છે તે બધી ઈન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા થઈ જાય છે. મારું ચિન્તન કરનારો ભક્ત આ પ્રમાણે 'પ્રાપ્તિ'નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીલે છે ।।૧૩।।

જે પુરુષ મહત્તત્ત્વાભિમાની સૂત્રાત્મા એવા મારામાં પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરે છે તેને મારા અવ્યક્ત જન્મા (સૂત્રાત્મા) ની સર્વોત્કૃષ્ટ 'પ્રાકામ્ય' નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. (ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન મહત્તત્ત્વ એ જ સૂત્ર) 'પ્રાકામ્ય' નામની સિદ્ધિથી દૃષ્ટ અદૃષ્ટ બધા ભોગ ઈચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૧૪।।

જે ત્રિગુણમયી માયાના સ્વામી મારા કાલસ્વરૂપ વિશ્વરૂપની ધારણા કરે છે તે શરીરો અને જીવોને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રેરિત કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ સિદ્ધિનું નામ 'ઈશિત્વ' છે ।।૧૫।।

જે યોગી મારા નારાયણ સ્વરૂપમાં જેને તુરીય અને ભગવાન્ પણ કહે છે મનને લગાવી દે છે તેનામાં મારા સ્વાભાવિક ગુણ પ્રગટ થવા લાગે છે અને તેને 'વશિતા' નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (આથી ગુણકાર્યો-વિષયોમાં-અનાસક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે) ।।૧૬।।

નિર્ગુણ બ્રહ્મ પણ હું જ છું. જે પોતાનું નિર્મલ મન મારા આ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કરી દે છે તેને પરમાનંદ સ્વરૂપ 'કામાવસાયિતા' નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિદ્ધિ મળવાથી તેની બધી કામનાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે, સમાપ્ત થઈ જાય છે ।।૧૭।।

શ્વેતદ્વીપના સ્વામી તરીકેનું મારું સ્વરૂપ અત્યન્ત શુદ્ધ અને ધર્મમય છે. જે સ્વરૂપની ધારણા કરે છે તે ભૂખ-તરસ, જન્મ-મૃત્યુ અને શોક-મોહ આ છ ઊર્મિઓથી મુક્ત થઈ જાય છે અને તેને શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૧૮।।

હું જ સમષ્ટિ-પ્રાણરૂપ આકાશાત્મા છું. જે મારા આ સ્વરૂપમાં મનદ્વારા અનાહત નાદનું ચિન્તન કરે છે તે 'દૂર શ્રવણ' નામની સિદ્ધિથી સમ્પન્ન થઈ જાય છે અને આકાશમાં કે ઘણે દૂર રહેલાં વિવિધ પ્રાણીઓની બોલી સાંભળી અને સમજી શકે છે ।।૧૯।।

જે યોગી નેત્રોને સૂર્યમાં અને સૂર્યને નેત્રોમાં સંયુક્ત કરી દે છે અને બન્નેના સંયોગમાં મનમાં મારું ધ્યાન કરે છે તેની દષ્ટિ સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે. તેને 'દૂર દર્શન' નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સમગ્ર વિશ્વને જોઈ શકે છે ।।૨૦।।

મન અને શરીર ને પ્રાણવાયુ સહિત મારી સાથે સંયુક્ત કરી દે અને મારી ધારણા કરે તો તેથી 'મનોજવ' નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેના પ્રભાવથી તે યોગી જ્યાં પણ જવાનો સંકલ્પ કરે છે તે જ ક્ષણે તેનું શરીર ત્યાં પહોંચી જાય છે ।।૨૧।।

જે વખતે યોગી મનને ઉપાદાન-કારણ બનાવી કોઈ દેવતા વગેરેનું રૂપ ધારણ કરવા ઈચ્છે છે તો તે ધાર્યા પ્રમાણે તેવું જ રૂપ ધારણ કરી લે છે. આનું કારણ એ છે કે તેણે પોતાના મનને મારી સાથે જોડી દીધું છે ।।૨૨।।

જે યોગી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરવા માગતો હોય તે એવી ભાવના કરે કે હું તે જ શરીરમાં છું. એમ કરવાથી તેના પ્રાણ વાયુરૂપ ધારણ કરી લે છે અને તે એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ ઉપર જનારા ભમરાની જેમ પોતાનું શરીર છોડી દઈ બીજા

શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ।।૨૩।।

યોગીને જો શરીર છોડી દેવું હોય તો એડીથી ગુદાદ્વારને દબાવી પ્રાણવાયુને ક્રમશઃ હૃદય, વક્ષઃસ્થલ, કંઠ અને મસ્તક માં લઈ જાય; પછી બ્રહ્મરન્ધ્રદ્વારા તેને બ્રહ્મમાં લીન કરી દઈ શરીર છોડી દે ।।૨૪।।

જો તેને દેવતાઓના વિહારસ્થલોમાં ક્રીડા કરવાની ઈચ્છા થાય તો મારા શુદ્ધ સત્ત્વમય સ્વરૂપની ભાવના કરે. આમ કરવાથી સત્ત્વગુણની અંશરૂપ સુર સુન્દરીઓ વિમાન પર ચડી તેની પાસે પહોંચી જાય છે ।।૨૫।।

જે પુરુષે મારા સત્યસંકલ્પ સ્વરૂપમાં પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી દીધું છે તેના જ ધ્યાનમાં સારી રીતે લાગેલો છે તે પોતાના મનથી જે સમયે જેવો સંકલ્પ કરે છે તે જ વખતે તેનો તે સંકલ્પ સિદ્ધ થઈ જાય છે ।।૨૬।।

હું ‘ઈશત્વ’ અને ‘વશિત્વ’ બન્ને સિદ્ધિઓનો સ્વામી છું તેથી કદીય કોઈ મારી આજ્ઞા ઉથાપી શકતું નથી. જે મારા તે રૂપનું ચિન્તન કરતો-કરતો તે જ ભાવથી યુક્ત થઈ જાય છે તેની આજ્ઞાનો પણ કોઈ, મારી આજ્ઞાની જેમ જ, અનાદર કરી શક્તો નથી ।।૨૭।।

જે યોગીનું ચિત્ત મારી ધારણા કરતાં-કરતાં મારી ભક્તિના પ્રભાવથી શુદ્ધ થઈ ગયું છે તેની બુદ્ધિ જન્મ-મૃત્યુ વગેરે અદષ્ટ વિષયો પણ જાણી લે છે. બીજાં તો શું ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેય કાલની બધી જ ઘટનાઓ તેને પ્રત્યક્ષની જેમ દેખાય છે ।।૨૮।।

જેવી રીતે જલથી જલમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનો નાશ થતો નથી તેવી જ રીતે જે યોગીએ પોતાનું ચિત્ત મારામાં લગાવી દઈ શિથિલ કરી દીધું છે તેના યોગમય શરીરને અગ્નિ, જલ વગેરે કોઈપણ પદાર્થ નષ્ટ કરી શકતા નથી ।।૨૯।।

જે પુરુષ શ્રીવત્સ વગેરે ચિહ્ન અને શંખ, ગદા, ચક્ર, પદ્મ વગેરે આયુધોથી વિભૂષિત તથા ધ્વજા, છત્ર, ચમર વગેરે યુક્ત મારા અવતારોનું ધ્યાન કરે છે તે અજેય થઈ જાય છે ।।૩૦।।

આ પ્રમાણે જે વિચારવાન પુરુષ મારી ઉપાસના કરે છે અને યોગધારણાદ્વારા મારું ચિન્તન કરે છે તેને મેં વર્ણન કરેલી બધી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૩૧।।

જેણે ઈન્દ્રિયો, શ્વાસ અને મન ને જીતી લીધાં છે, મૌન રાખે છે, મારામાં મનને સ્થિર કરે છે તેને કઈ સિદ્ધિ દુર્લભ હોઈ શકે? કોઈ સિદ્ધિ તેને દુર્લભ નથી ।।૩૨।।

છતાં યોગીએ એ સિદ્ધિઓની ઈચ્છા કરવી નહિ કેમકે મારી ઉપાસના રૂપ ઉત્તમ પ્રકારનો યોગ સાધતા અને મને જલ્દી મળવાને ઈચ્છતા યોગીમાટે એ સિદ્ધિઓ વિઘ્નરૂપ અને સમયનો બગાડ છે કેમકે એ ભોગવવામાં ઘણો કાળ જવાથી મારી પ્રાપ્તિમાં વિલમ્બ થાય છે ।।૩૩।।

આ જગતમાં જન્મ, ઓષધિ, તપ તથા મન્ત્રોથી જેટલી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે બધી કેવળ મારામાં મનનો યોગ કરવાથી મળે છે. પરન્તુ મારા યોગની અન્તિમ સીમા-મારું સારૂપ્ય, સાલોક્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ મારામાં ચિત્ત લગાવ્યા વિના બીજા કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી ।।૩૪।।

બ્રહ્મવાદીઓએ યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ વગેરે ઘણાં સાધનો બતાવ્યાં છે. તેમનો અને સમસ્ત સિદ્ધિઓનો એકમાત્ર લક્ષ્ય, સ્વામી અને પ્રભુ હું છું તેથી મનેજ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખવી એજ ઉત્તમ છે ।।૩૫।।

અહમાત્માઽન્તરો બાહ્યોનાવૃતઃસર્વદેહિનામ્ ।।
યથા ભૂતાનિ ભૂતેષુ બહિરન્તઃ સ્વયં તથા ।।૩૬।।

સર્વપ્રાણીઓનો આત્મા હું છું, હું એમની અંદર અન્તર્યામીરૂપે રહું છું પણ એનાથી હું એટલો જ છું એમ સમજવાનું નથી. એ બધા મારા પરિચ્છેદક નથી કેમકે હું એમની અંદર છું તેમ એમનાથી બહાર પણ છું. જેમ જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજ્જનામના ચતુર્વિધ પ્રાણીઓમાં પંચમહાભૂતો રહ્યા છે છતાં એની બહાર પણ છે તેમ હું સર્વની અંદર બહાર રહેનાર વ્યાપક હોવાથી સર્વનિયામક છું ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા 'સાયુજ્યમુક્તિ' પ્રકરણનો દશમો અને ચાલુ) ''ભગવત્ પ્રાપ્તિમાં આડે આવનારી સિદ્ધિઓ'' નામનો પંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી.
ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય
ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ **(જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં)**
સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે
અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી
(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

અધ્યાય ૧૬

ભગવદ્ વિભૂતિનું વર્ણન

વિશેષ : ૧. આ સોળમાં અધ્યાયમાં ઉદ્ધવે પોતાને ચિન્તા થવાથી પૂછ્યું ત્યારે ભગવાને પોતાની વિભૂતિઓ એને કહી એટલી વાત આવે છે.

ત્વં બ્રહ્મ પરમં સાક્ષા-દનાદ્યન્તમપાવૃતમ્ ।।
સર્વેષામપિ ભાવાનાં ત્રાણસ્થિત્યપ્યયોદ્ભવઃ ।।૧।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે ભગવન્! આપ સ્વયં પરબ્રહ્મ છો. આપનો આદિ કે અન્ત નથી, અર્થાત્ આપનાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશ નથી. આપ (કર્મરૂપ) આવરણ રહિત અદ્વિતીય તત્ત્વ છો. સમસ્ત પ્રાણીઓ અને પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, રક્ષા અને પ્રલય ના કારણ પણ આપ જ છો. ઊંચા-નીચાં બધાં પ્રાણીઓમાં આપ બિરાજો છો, પરન્તુ શ્રવણ આદિ સાધનથી વિમુખ લોકો જેમણે પોતાની ઈન્દ્રિયો અને મન ને વશ કર્યાં નથી તેઓ આપને જાણી શકતા નથી. આપની યથોચિત ઉપાસના તો વેદ-ઉપનિષદનાવિદ્વાનો જ કરે છે ।।૧-૨।।

મોટા-મોટા ઋષિ મહર્ષિઓ આપનાં જે રૂપો અને વિભૂતિઓની પરમ ભક્તિ સહિત ઉપાસના કરીને પ્રાપ્ત કરે છે તે આપ મને કહો ।।૩।।

સમસ્ત પ્રાણીઓના જીવનદાતા હે પ્રભો! પૃથ્વી, સ્વર્ગ, પાતાલ તથા દિશા-વિદિશાઓમાં આપના પ્રભાવથી યુક્ત જે-જે વિભૂતિઓ છે તેનું આપ કૃપા કરીને વર્ણન કરો. હે પ્રભો! સમસ્ત તીર્થોને પણ તીર્થ બનાવનાર આપનાં ચરણ કમલોને હું વન્દન કરું છું ।।૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! પ્રશ્નનો મર્મ સમજનારાઓમાં તમે શિરોમણિ છો. જે વખતે કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું તે વખતે શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર અર્જુને મને આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો ।।૬।।

અર્જુનના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે કુટુમ્બીઓની હત્યા કરવી અને તે પણ રાજ્યને માટે જ તે ઘણો જ નિન્દનીય અધર્મ છે. સાધારણ પુરુષની જેમ જ તે વિચારી રહ્યો હતો કે હું મારનારો છું અને આ બધા મરનારા છે. આમ વિચાર કરી તેણે શસ્ત્રો નીચે મૂકી દીધાં ।।૭।।

તમે મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે જ પ્રશ્ન અર્જુને રણભૂમિ ઉપર મને પૂછ્યો હતો.

તે વખતે અનેક યુક્તિઓ સહિત આ વાત મેં અર્જુનને સમજાવી હતી ।।૮।।

હે ઉદ્ધવજી! હું સમસ્ત પ્રાણીઓનો આત્મા, હિતૈષી, સુહૃદ અને ઈશ્વર-નિયામક છું. હું જ આ સમસ્ત પ્રાણીઓ અને પદાર્થોના રૂપમાં છું અને તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય નું કારણ પણ હું જ છું ।।૯।।

ગતિમાન પદાર્થોમાં હું ગતિ છું. (જ્ઞાની, કર્મીઅને ભક્તો ની ગતિ પ્રાપ્ત કરવાનું ફલ હું જ છું). પોતાને અધીન કરનારાઓમાં હું કાલ છું. ગુણોમાં હું તેમની મૂલસ્વરૂપ સામ્ય અવસ્થા છું અને જેટલા પણ ગુણવાન પદાર્થો છે તેમનામાં તેમનો સ્વાભાવિક ગુણ હું જ છું ।।૧૦।।

ગુણયુક્ત વસ્તુઓમાં હું ક્રિયાશક્તિપ્રધાન પ્રથમ કાર્ય સૂત્રાત્મા છું અને મોટાઓમાં જ્ઞાન શક્તિમાન પ્રથમ કાર્ય મહત્તત્ત્વ છું. સૂક્ષ્મ વસ્તુઓમાં હું જીવ છું અને કઠિનાઈથી વશ થનારાઓમાં મન છું ।।૧૧।।

વેદોના અધ્યાપકોમાં બ્રહ્મા છું અને મન્ત્રોમાં ત્રણ માત્રાઓ (અ+ઉ+મ) વાળો ૐકાર હું છું. અક્ષરોમાં હું ૐકાર છું અને છન્દોમાં ત્રિપદા ગાયત્રી હું છું ।।૧૨।।

સમસ્ત દેવતાઓમાં ઈન્દ્ર, આઠ વસુઓમાં અગ્નિ, બાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ અને અગિયાર રુદ્રોમાં નીલલોહિત નામનો રુદ્ર છું ।।૧૩।।

હું બ્રહ્મર્ષિઓમાં ભૃગુ, રાજર્ષિઓમાં મનુ, દેવર્ષિઓમાં નારદ અને ગાયોમાં કામધેનું છું ।।૧૪।।

સિદ્ધોમાં કપિલ, પક્ષીઓમાં ગરુડ, પ્રજાપતિઓમાં દક્ષ અને પિતરો માં અર્યમા હું છું ।।૧૫।।

હે ઉદ્ધવ! હું દૈત્યોમાં દૈત્યરાજ પ્રહ્લાદ, નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રમા, ઓષધિઓમાં સોમરસ અને યક્ષ તથા રાક્ષસોમાં કુબેર છું એમ સમજો ।।૧૬।।

હું ગજેન્દ્રોમાં ઐરાવત, જલ-નિવાસીઓમાં એમનો સ્વામી વરુણ, તાપ કરનાર અને પ્રકાશ કરનારમાં સૂર્ય તથા મનુષ્યોમાં રાજા છું ।।૧૭।।

હું ઘોડાઓમાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો, ધાતુઓમાં સોનું, દંડધારીઓમાં યમ અને સર્પોમાં વાસુકિ છું ।।૧૮।।

હે નિષ્પાપ ઉદ્ધવજી! હું નાગરાજોમાં શેષનાગ, શિંગડાં અને દાઢવાળાં પ્રાણીઓમાં તેમનો રાજા સિંહ, આશ્રમોમાં સન્ન્યાસ અને વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ છું ।।૧૯।।

હું તીર્થ અને નદીઓમાં ગંગા, જલાશયોમાં સમુદ્ર, અસ્ત્ર-શસ્ત્રોમાં ધનુષ તથા ધનુર્ધરોમાં શંકર છું ।।૨૦।।

હું નિવાસસ્થાનોમાં મેરુ, દુર્ગમ સ્થાનોમાં હિમાલય, વનસ્પતિઓમાં પીપળો અને ધાન્યોમાં જવ છું ।।૨૧।।

હું પુરોહિતોમાં વસિષ્ઠ, વેદને જાણનારાઓમાં બૃહસ્પતિ, સર્વ સેનાપતિઓમાં સ્કન્દ કાર્તિક સ્વામી અને સન્માર્ગના પ્રવર્તકોમાં બ્રહ્મા છું ।।૨૨।।

પાંચ મહાયજ્ઞો (દેવયજ્ઞ, બ્રહ્મ યજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ) માં બ્રહ્મ યજ્ઞ (સ્વાધ્યાય યજ્ઞ) હું છું. વ્રતોમાં અહિંસા વ્રત હું છું. શુદ્ધ કરનારા પદાર્થોમાં નિત્યશુદ્ધ વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, જલ અને વાણીનો આત્મા નિયામક, શુદ્ધ કરનાર હું જ છું ।।૨૩।।

આઠ પ્રકારના યોગોમાં મનના નિરોધરૂપ સમાધિ હું છું. વિજય ઈચ્છનારાઓમાં રહેતું મન્ત્ર (નીતિ) બલ હું છું. કૌશલોમાં આત્મા અને અનાત્માના વિવેકરૂપ કૌશલ હું છું અને ખ્યાતિવાદીઓમાં વિકલ્પ હું છું* ।।૨૪।।

વિશેષ : યોગનાં આઠ અંગ છે.-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.

ખ્યાતિવાદ પાંચ પ્રકારના છે : ૧. વેદાન્તીઓ અનિર્વચનીય ખ્યાતિમાં ૨. નૈયાયિકો અન્યથા ખ્યાતિમાં ૩. વિજ્ઞાનવાદીઓ આત્મખ્યાતિમાં ૪. મીમાંસકો અખ્યાતિમાં અને ૫. શૂન્યવાદીઓ અસત્ખ્યાતિમાં માને છે. **વિકલ્પ-એવમિદમેવં વા।** આ આમ છે કે આમ? તું આ પ્રકારે કહે છે કે તેથી ઉલટું કહે છે? વિકલ્પ ભગવાન્‌ની વિભૂતિ છે અને તેથી તે દુરન્ત છે તેનો અન્ત જ નથી. અથવા (શ્લોક ચોવીસના ચતુર્થપાદનો બીજો ભાવાર્થ) ખ્યાતિ એટલે પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી જગતની પ્રસિદ્ધિ, આ નિરીશ્વરવાદ છે. આ નિરીશ્વરવાદીઓ માટે હું **''વિકલ્પઃ વિશેષતઃ કલ્પઃ સમર્થઃ''** અત્યન્ત સમર્થ પ્રતિભટ સમર્થ પ્રતિયોદ્ધો વેદના બલથી ઈશ્વર પ્રતિપાદક આચાર્ય હું છું.

સ્ત્રીઓમાં મનુ પત્ની શતરૂપા, પુરુષોમાં સ્વાયંભુવ મનુ, મુનિઓમાં નારાયણ અને બ્રહ્મચારીઓમાં સનત્કુમાર હું છું ।।૨૫।।

ધર્મોમાં સન્ન્યાસ, ક્ષેમમાં અન્તર્નિષ્ઠા, ગુપ્ત રાખવાના પદાર્થોમાં સૂનૃત અને મૌન હું જ છું. સ્ત્રી-પુરુષનાં જોડાઓમાં હું પ્રજાપતિ છુંજેના શરીરનાબે ભાગોમાંથી પુરુષ અને સ્ત્રી નું પહેલું જોડું પેદા થયું ।।૨૬।।

સદા સાવધાન રહી જાગનારોઓમાં સંવત્સરરૂપ કાલ હું છું. ઋતુઓમાં વસંત, મહિનાઓમાં માગશર અને નક્ષત્રોમાં અભિજિત હું છું ।।૨૭।।

હું યુગોમાં સત્યયુગ, વિવેકી પુરુષોમાં મહર્ષિ દેવલ અને અસિત્, વેદનો વિભાગ કરનારા વ્યાસોમાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ અને કવિઓ (તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષો)માં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાન શુક્રાચાર્ય છું ।।૨૮।।

સૃષ્ટિની ઉત્પતિ અને લય, પ્રાણીઓમાં જન્મ અને મૃત્યુ તથા વિદ્યા અને અવિદ્યા જાણનારા ભગવાનો (વિશિષ્ટ મહાપુરુષો)માં હું (ચિત્તના અધિષ્ઠાતા) વાસુદેવ છું. મારા પ્રેમી ભક્તોમાં તમે (ઉદ્ધવ), કિમ્પુરુષોમાં હનુમાન, વિદ્યાધરોમાં સુદર્શન (જેણે અજગરના રૂપમાં નન્દરાયજીને ગ્રસી લીધા હતા અને પછી ભગવાન્‌ના પાદસ્પર્શથી મુક્ત થઈ ગયા હતા તે) હું છું ।।૨૯।।

રત્નોમાં પદ્મરાગ (માણેક), સુન્દર વસ્તુઓમાં કમળની કળી, તૃણોમાં કુશ અને હવિષ્યોમાં ગાયનું ઘી હું છું ।।૩૦।।

હું વ્યાપારીઓમાં રહેવાવાળી લક્ષ્મી, છલકપટ કરનારાઓમાં જુગાર, તિતિક્ષુઓ (સહનશીલ પુરુષો)ની તિતિક્ષા (કષ્ટ સહિષ્ણુતા) અને સાત્ત્વિક પુરુષોમાં રહેવાવાળો સત્ત્વગુણ છું ।।૩૧।।

બલવાનોમાં હું ઉત્સાહ અને પરાક્રમ તથા ભગવદ્‌ભક્તોમાં ભક્તિ યુક્ત નિષ્કામ કર્મ છું. વૈષ્ણવોની પૂજ્ય વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, નારાયણ, હયગ્રીવ, વરાહ, નૃસિંહ અને વામન આ નવ મૂર્તિઓમાં હું પહેલી અને શ્રેષ્ઠ મૂર્તિ વાસુદેવ છું ।।૩૨।।

હું ગન્ધર્વોમાં વિશ્વાવસુ, અપ્સરાઓમાં બ્રહ્માજીના દરબારની અપ્સરા પૂર્વચિત્તિ, પર્વતોમાં સ્થિરતા અને પૃથ્વીમાં શુદ્ધ અવિકારી ગન્ધ છું ।।૩૩।।

હું જલમાં રસ તેજસ્વીઓમાં પરમ તેજસ્વી અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારાઓમાં પ્રભા(કાન્તિ) તથા આકાશમાં તેનો એક માત્ર ગુણ શબ્દ છું ।।૩૪।।

હે ઉદ્ધવજી! બ્રાહ્મણોના ભક્તોમાં હું બલિ છું, વીરોમાં અર્જુન અને પ્રાણીઓમાં તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય હું જ છું ।।૩૫।।

હું જ પગોમાં ચાલવાની શક્તિ, વાણીમાં બોલવાની શક્તિ, પાયુમાં મલ ત્યાગની શક્તિ, હાથમાં પકડવાની શક્તિ અને જનનેન્દ્રિયમાં આનન્દનો ઉપભોગ કરવાની શક્તિ છું. ત્વચામાં સ્પર્શની, આંખોમાં જોવાની, જીભમાં સ્વાદ લેવાની, કાનોમાં

સામ્ભળવાની અને નાકમાં સૂંઘવાની શક્તિ પણ હું જ છું. સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની ઈન્દ્રિયશક્તિ હું જ છું ।।૩૬।।

(આમ વિશેષ વિભૂતિઓ કહીને હવે સામાન્ય વિભૂતિઓ કહે છે). પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જલ તેજ, અહંકાર, મહત્તત્વ, વિકાર (પંચમહાભૂત+અગિયાર ઈન્દ્રિયો), પુરુષ (જીવ), અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), સત્વ, રજ, તમ અને આ બધાંથી પર રહેવાવાળું બ્રહ્મ આ બધું હું જ છું ।।૩૭।।

આ તત્ત્વોની ગણના, લક્ષણોદ્ધારા તેમનું જ્ઞાન તથા તત્ત્વ-જ્ઞાનરૂપ તેનું ફલ પણ હું જ છું. હું જ ઈશ્વર છું, હું જ જીવ છું, હું જ ગુણ છું અને હું જ ગુણી છું, હું જ બધાનો આત્મા છું અને હું જ બધું છું. મારા સિવાય બીજો કોઈ પણ પદાર્થ ક્યાંય પણ નથી ।।૩૮।।

જો હું ગણવા બેસું તો લાંબે સમયે ક્યારેક પૃથ્વી વગેરેનાં પરમાણુઓની ગણતરી તો કરી શકું. પરન્તુ મારી વિભૂતિઓની ગણતરી હું પણ ન કરી શકું. જ્યારે મેં રચેલાં કરોડો બ્રહ્માંડોની જ ગણના ન થઈ શકે તો પછી મારી વિભૂતિઓની ગણના તો થઈ જ શી રીતે શકે? ।।૩૯।।

એમ સમજી લો કે જેમાં પણ તેજ, શ્રી, કીર્તિ, ઐશ્વર્ય, લજ્જા, ત્યાગ, સૌન્દર્ય, સૌભાગ્ય,પરાક્રમ, તિતિક્ષા અને વિજ્ઞાન આદિ શ્રેષ્ઠ ગુણ હોય એ મારો જ અંશ છે ।।૪૦।।

હે ઉદ્ધવજી! તમારા પ્રશ્ન અનુસાર મારી વિભૂતિઓનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું. આ બધા પદાર્થો મારી વિભૂતિઓ છે એમ સમજી ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે. ભોગ્યબુદ્ધિથી તેમનું ચિન્તન કરવાથી તેઓ મનમાં વિકાર-મોહ ઉત્પન્ન કરનારા નીવડશે. જેમ શાસ્ત્રમાં ઘણાં વિષયાસક્ત પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એ મનોવિકારથી કેવો અનર્થ થાય છે તે દર્શાવવામાટે છે તેથી આ બધા પદાર્થોને મનોવિકાર જ સમજવા. મનથી વિચારવામાં આવેલી અને વાણીથી ઉચ્ચારાયેલી કોઈપણ વસ્તુ પરમાર્થ (વાસ્તવિક) હોતી નથી. તેની એક કલ્પના જ હોય છે ।।૪૧।।

વિષયાસક્તિ અનર્થ કરનારી છે તેથી તમે વાણીને લગામ લગાવી દો, મિથ્યા ભાષણ બંધ કરો અને મનના સંકલ્પ-વિકલ્પને મિટાવી દો. તેને માટે પ્રાણોને, ઈન્દ્રિયોને અને આત્માને મનવડે નિયમમાં રાખો. પ્રપંચમાં જતી બુદ્ધિને

નિશ્ચયાત્મક સાત્ત્વિક બુદ્ધિદ્વારા રોકો, શાન્ત કરો. આમ કરવાથી તમારે સંસારના જન્મ-મૃત્યુરૂપ ભીષણ માર્ગમાં ભટકવું નહિ પડે ।।૪૨।।

જે સાધક બુદ્ધિદ્વારા વાણી અને મન ને પૂરેપૂરાં વશ કરી લેતો નથી તેનાં વ્રત, તપ અને દાન કાચા ઘડામાં ભરેલ પાણીની જેમ (ખબર પણ ન પડે તેમ) ક્ષીણ થઈ જાય છે ।।૪૩।।

તસ્માન્મનોવચઃપ્રાણાન્ નિયચ્છેન્મત્પરાયણઃ ।।
મદ્‌ભક્તિયુક્તયા બુદ્ધ્યા તતઃ પરિસમાપ્યતે ।।૪૪।।

(વાણી વગેરેનો નિરોધ કરવામાં ન આવે તો બધાં સાધન વ્યર્થ છે તેથી) મારો પ્રેમી ભક્ત મત્પરાયણ થઈ, મારું એક માત્ર શરણ ગ્રહણ કરી લઈ ભક્તિયુક્ત બુદ્ધિથી વાણી, મન અને પ્રાણો ને સંયમમાં રાખે. એટલું કરી લેવાથી તેને માટે બીજું કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. તે કૃતકૃત્ય મુક્ત થઈ જાય છે ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશ સ્કન્ધમાં (પહેલા જીવ મુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા 'સાયુજ્યમુક્તિ' પ્રકરણનો અગિયારમો અને ચાલુ) ''ભગવદ્‌વિભૂતિનું વર્ણન'' નામનો સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... ... શ્રીભાગવતમાદરાત્, પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
પ્રયત્ન પૂર્વક, (ફંડ-ફાળા,આજીવિકા)લૌકિક કે પારલૌકિક (મૃતકનોઉદ્ધાર)
જેવા કોઈ પણ હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક શ્રીભાગવતનો
જાતે પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૭

ભગવાને ઉદ્ધવજીને બ્રહ્મચારી અને ગૃહસ્થ ના ધર્મ કહ્યા

વિશેષ : ભક્તિને સિદ્ધ કરનારા સ્વધર્મોનો ઉદ્ધવજીએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને બ્રહ્મચારી અને ગૃહસ્થ ના ધર્મો કહ્યા એ વાત આ સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

યસ્ત્વયાભિહિતઃ પૂર્વં ધર્મસ્ત્વદ્‌ભક્તિલક્ષણઃ ।।
વર્ણાશ્રમાચારવતાં સર્વેષાં દ્વિપદામપિ ।।૧।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ! આપે પહેલાં વર્ણાશ્રમધર્મનું

પાલન કરનારાઓ માટે અને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય માત્રમાટે એવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો જેનાથી આપની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આપ કૃપા કરીને એ બતાવો કે મનુષ્ય કઈ રીતે પોતાના ધર્મનું આચારણ કરે જેથી આપના ચરણોમાં તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય ।।૧-૨।।

હે પ્રભો! મહાબાહુ! માધવ! પહેલાં આપે હંસરૂપે અવતાર ગ્રહણ કરી બ્રહ્માજીને પોતાના પરમ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે ધર્મો બીજા કહી ન જ શકે; તેથી એને આપ કૃપા કરીને કહો. (આ શ્લોકમાં ત્રણ સમ્બોધનો છે. ૧. મહાબાહો! ૨. પ્રભો! ૩. માધવ! 'મહાબાહો' નો એ ભાવ છે કે આ ધર્મનું નિરૂપણ આપથી જ થઈ શકે તેમ છે, બીજા કોઈની ગુંજાઇશ નથી. 'પ્રભો!' સમ્બોધનનો એવો ભાવ છે કે આપ જગતના સ્વામી છો તેથી ધર્મનિરૂપણ આપને માટે આવશ્યક છે. 'માધવ' માયાના નાશક અથવા 'મા' એટલે વિદ્યા તેના 'ધવ' એટલે પતિ) ।।૩।।

હે રિપુદમન! આપે તે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યે ઘણો સમય વીતી જવાથી તે અત્યારે મૃત્યુલોકમાં પ્રાયઃ નહિ જેવો જ રહ્યો છે ।।૪।।

હે અચ્યુત! પૃથ્વીની વાત તો જવા દો પણ જ્યાં વેદ વગેરે વિદ્યાઓ મૂર્તિમાન થઈ બિરાજે છે તે બ્રહ્માજીની સભામાં પણ આપના સિવાય એવો કોઈ પણ નથી જે આપના આ ધર્મનો ઉપદેશ, પ્રચાર અને રક્ષણ કરી શકે.* ।।૫।।

વિશેષ : પાંચમા શ્લોકમાં મૂલમાં ''**મૂર્તિધરા કલાઃ**'' પ્રયોગ છે. પુરાણોમાં કલા વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે : ''પુરાણં ધર્મમીમાંસા વેદા ઉપવેદાશ્ચ તે, અંગાનિ સેતિહાસાનિ કથ્યન્તે શ્રીહરેઃકલાઃ, દેવા બ્રહ્મર્ષયશ્ચૈવ ક્ષત્રિયા રક્ષણોત્સુકાઃ, કલાઃ સર્વે હરેરેવ સ પ્રજાપતયોડપરે''

પુરાણો, ધર્મમીમાંસા, વેદો, ઉપવેદો અને ઈતિહાસ સહિતનાં અંગો શ્રીહરિની કલાઓ કહેવાય છે. દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ, રક્ષણ કરવા ઉત્સુક ક્ષત્રિયો અને પ્રજાપતિઓ શ્રીહરિની કલાઓ કહેવાય છે.

'કલા' એટલે વેદ વગેરે અઢાર વિદ્યાઓ આ પ્રમાણે છે : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ, પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્રો, શિક્ષા (ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર), કલ્પ (યજ્ઞ વગેરેમાં કરવી જોઈતી વિધિ નિરૂપણ કરતું શાસ્ત્ર), વ્યાકરણ, નિરુકત (વ્યુત્પત્તિ-શબ્દની મૂળ ઉત્પત્તિ બતાવનાર શાસ્ત્ર), જ્યોતિષ, છન્દ-એક મત પ્રમાણે આ ચૌદ વિદ્યાઓ, અઢાર વિદ્યા છે એમ કહેનારા તેમાં આ ચાર ઉમેરે છે-આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગન્ધર્વવેદ અને અથર્વવેદ. ''**વેદનાં છ**

અંગ'' શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુકત, છન્દ અને જયોતિષ.

આ ધર્મના પ્રવર્તક, રક્ષક અને ઉપદેશક આપ જ છો. પહેલાં મધુ દૈત્યને મારી, જેવી રીતે આપે વેદોની રક્ષા કરી હતી તેવી જ રીતે આપના ધર્મની પણ રક્ષા કૃપા કરીને કરો. હે સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મન્! જ્યારે આપ પૃથ્વીપટ ઉપરથી લીલા સંવરણ કરી લેશો, ત્યારે તો આ ધર્મનો લોપ જ થઈ જશે તો પછી એ કોણ બતાવશે? ।।૬।।

આપ સમસ્ત ધર્મોના મર્મજ્ઞ છો તેથી હે પ્રભો! આપની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તે ધર્મનું આપ કૃપા કરીને વર્ણન કરો અને એ પણ બતાવો કે કોને માટે તેનું કેવું વિધાન છે ।।૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભક્તશિરોમણિ ઉદ્ધવજીએ જ્યારે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈ પ્રાણીઓને માટે આપ સનાતન ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો ।।૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! તમારો પ્રશ્ન ધર્મમય છે, કારણ કે તેથી વર્ણાશ્રમ ધર્મી મનુષ્યને પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હું તમને તે ધર્મોનો ઉપદેશ કરું છું. સાવધાન થઈને તમે સાંભળો ।।૯।।

જે વખતે આ કલ્પનો આરમ્ભ થયો હતો અને પહેલો સત્યયુગ ચાલી રહ્યો હતો તે વખતે બધાં મનુષ્યોનો 'હંસ' નામનો એક જ વર્ણ હતો. તે યુગમાં બધા લોકો જન્મથી જ કૃતકૃત્ય થતા હતા તેથી તેનું એક નામ કૃતયુગ પણ છે ।।૧૦।।

તે વખતે કેવલ પ્રણવ 'ૐ' જ વેદ હતો. (પણ આ ચાર વેદ ન હતા) તપસ્યા, શૌચ, દયા અને સત્યરૂપ ચાર ચરણોવાળો હું વૃષભરૂપધારી ધર્મ હતો (યજ્ઞયાગાદિ નહિ). તે વખતના નિષ્પાપ અને પરમ તપસ્વી ભક્તજન મારા હંસસ્વરૂપ શુદ્ધ પરમાત્માની ઉપાસના કરતા હતા. (હંસ=વિશુદ્ધ, કલ્યાણકારી ગુણોના નિધિ; પ્રણવ=પ્રકૃષ્ટઃ નવઃ અથવા પ્રકર્ષેણ નવઃ। સંસારનાં સમસ્ત સૌન્દર્યો સમય જતાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. ભગવાન્ સદા સર્વદા **નવ-નૂતન** જ રહે છે) ।।૧૧।।

હે પરમ ભાગ્યવાન ઉદ્ધવ! સત્યયુગ પછી ત્રેતાયુગનો આરમ્ભ થતાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસ દ્વારા મારા હૃદયમાંથી ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદરૂપ ત્રયી વિદ્યા પ્રગટ થઈ અને તે ત્રયી વિદ્યાથી હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્‌ગાતાના કર્મરૂપ ત્રણ ભેદોવાળા યજ્ઞના રૂપમાં હું પ્રગટ થયો ।।૧૨।।

વિરાટ પુરુષના મુખથી બ્રાહ્મણ, ભુજાથી ક્ષત્રિય, જંઘાથી વૈશ્ય અને

ચરણોથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમની ઓળખાણ તેમના સ્વભાવ અને આચરણથી જ થાય છે ।।૧૩।।

હે ઉદ્ધવજી! વિરાટ પુરુષ પણ હું જ છું. તેથી મારા જ ઊરુસ્થલથી (જંઘા) થી ગૃહસ્થાશ્રમ, હૃદયથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વક્ષઃસ્થલથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને મસ્તકથી સન્ન્યાસાશ્રમની ઉત્પત્તિ થઈ છે ।।૧૪।।

આ વર્ણો અને આ આશ્રમોના પુરુષોના સ્વભાવ પણ એમનાં જન્મસ્થાનો પ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ થઈ ગયા. અર્થાત્ ઉત્તમ સ્થાનો (મુખ અને મસ્તક) થી ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણ (બ્રાહ્મણ) અને આશ્રમ (સન્ન્યાસ) ના સ્વભાવ ઉત્તમ અને અધમ સ્થાનો (પાદ અને જાંઘ) થી ઉત્પન્ન થયેલા (શૂદ્ર અને ગૃહસ્થાશ્રમ) અધમ થયા. (વાસ્તવમાં ભગવાન્‌ના અવયવો બધા જ આનન્દમય રસરૂપ જ છે. આ મન્દમતિ લોકોની માન્યતા અનુસાર કહ્યું છે) ।।૧૫।।

(એમ સ્વભાવના ભેદો કહીને હવે બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોને બતાવનારા ધર્મોને કહે છે). શમ (અન્તકરણ નિગ્રહ), દમ (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ), તપ (તત્ત્વનિરીક્ષણ), પવિત્રતા, સન્તોષ, ક્ષમા, સરળતા, મારી ભકિત, દયા અને સત્ય એ બ્રાહ્મણ વર્ણના સ્વભાવ છે ।।૧૬।।

તેજ, બળ, ધીરજ, શૌર્ય, ગરીબ અપરાધ કરે તો એને સહન કરવો, ઉદારતા, ઉદ્યોગ કરવો, સ્થિરતા, બ્રાહ્મણની ભક્તિ, ઐશ્વર્ય આ ક્ષત્રિયની પ્રકૃતિ સમજવી ।।૧૭।।

આસ્તિક્ય બુદ્ધિ, દાન દેવું, દમ્ભ ન કરવો, બ્રાહ્મણની સેવા કરવી, પૈસા મળવા છતાં અસન્તોષ વગેરે વૈશ્યની પ્રકૃતિ જાણવી ।।૧૮।।

બ્રાહ્મણ, દેવ અને ગાય ની કપટરહિત થઈને સેવા કરવી એનાથી જે કંઈ મળે તેમાં સન્તોષ માનવો એ શૂદ્રની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ છે ।।૧૯।।

અપવિત્રતા, ખોટું બોલવું, ચોરી કરવી, ઈશ્વર અને પરલોક ની પરવા ન કરવી; કારણ વગર કજિયો કરવો, કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણા એ બધાં લક્ષણો વર્ણાશ્રમરહિત ચાંડાલ આદિનાં સમજવા ।।૨૦।।

(એમ વર્ણને બતાવનાર ધર્મો કહીને પુરુષાર્થના સાધનરૂપ ધર્મો જે સર્વ વર્ણને લાગુ પડે છે તેને કહે છે) કાયા, વાણી અને મન થી અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, કામ, ક્રોધ અને લોભ થી બચવું; પ્રાણી માત્રના ભલાની ચેષ્ટા કરવી એ સર્વવર્ણોનો

સાધારણ ધર્મ છે ।।૨૧।।

(બ્રહ્મચારીઓ બે પ્રકારના છે. ૧. ઉપકુર્વાણક-ચોક્કસ સમયની મુદતમાટે બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરનાર દા.ત. ગુરુકુલમાં વિદ્યાભ્યાસમાટે રહેતા બટુકો અને ૨.નૈષ્ઠિક-આજીવન દા.ત. ભીષ્મ પિતામહ. પહેલાં પ્રકારના ધર્મો કહે છે) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારોના ક્રમથી યજ્ઞોપવીત સંસ્કારરૂપ દ્વિતીય જન્મ પ્રાપ્ત કરી ગુરુકુલમાં રહે અને ઈન્દ્રિયોને વશ રાખે. આચાર્ય બોલાવે ત્યારે વેદોનો અભ્યાસ કરે અને તેમના અર્થનો પણ વિચાર કરે ।।૨૨।।

મેખલા, મૃગચર્મ, વર્ણ પ્રમાણે દંડ, *અક્ષમાળા, યજ્ઞોપવીત અને કમંડલુ ધારણ કરે. શિર ઉપર જટા વધારે, (શોખને માટે નહિ પણ સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા માટે) દાંત અને વસ્ત્ર ધુએ, રંગીન આસન ઉપર ન બેસે અને કુશ ધારણ કરે ।।૨૩।।

વિશેષ : ''અક્ષ (માલા)-આદિક્ષાન્ત ગતૈર્વર્ણૈર્જપમાલાક્ષમાલિકા'' 'અ'કારથી શરૂ કરી 'ક્ષ'કાર સુધીનો ક્રમબોધ કરનારી માલા તે અક્ષમાલા. અક્ષમાલાનો અર્થ કેટલાક રુદ્રાક્ષની માળા પણ કરે છે. શિવપુરાણમાં રુદ્રાક્ષનું માહાત્મ્ય કહેવાયું છે તે સકામપરક અને શૈવપરક સમજવું. નિષ્કામ ભક્તિમાર્ગમાં તુલસી અને તુલસી ન મળે તો આંબળાનાં ફલનું વિધાન છે.

સ્નાન, ભોજન, હવન, જપ અને મળમૂત્ર ત્યાગ કરતી વખતે મૌન રહે. કાખ (બગલ) અને ઉપસ્થ (ગુપ્તેન્દ્રિય) ના વાળ અને નખ ક્યારેય ન કાપે ।।૨૪।।

પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે. સ્વયં તો ક્યારેય વીર્યપાત કરે જ નહિ. જો સ્વપ્ન આદિમાં વીર્ય સ્ખલિત થાય તો જલમાં સ્નાન કરી પ્રાણાયામ કરે અને ગાયત્રીનો જપ કરે ।।૨૫।।

બ્રહ્મચારીએ પવિત્રતા સહિત એકાગ્ર ચિત્ત થઈ અગ્નિ, સૂર્ય, આચાર્ય, ગાય, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધજન અને દેવતાઓ ની ઉપાસના કરવી જોઈએ અને સાયંકાલ તથા પ્રાતઃકાલ મૌન રહી સન્ધ્યોપાસન એવં ગાયત્રીનો જપ કરવો જોઈએ ।।૨૬।।

આચાર્યને[૧] મારું જ સ્વરૂપ સમજે, ક્યારેય તેનો તિરસ્કાર ન કરે. તેમને સાધારણ મનુષ્ય સમજી દોષદૃષ્ટિ ન કરે, કારણ કે ગુરુ[૨] સર્વ દેવમય હોય છે ।।૨૭।।

વિશેષ : ૧. આચાર્ય : ઉપનયન સંસ્કારપૂર્વક શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કરે તે. **૨. ગુરુ** : માત્ર શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કરે તે.

સાંજે અને સવારે બન્ને વખતે જે કંઈ ભિક્ષામાં મળે તે લાવી સર્વ ગુરુદેવની આગળ ધરી દે. ત્યાર પછી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે સંયમપૂર્વક (સ્વાદમાટે નહિ) ભિક્ષા

આદિનો યથોચિત ઉપયોગ કરે ।।૨૮।।

આચાર્ય જતા હોય તો તેમની પાછળ-પાછળ ચાલે. તેમના સૂઈ ગયા પછી ઘણી જ સાવધાનીથી તેમનાથી થોડે દૂર સૂએ. થાકી ગયા હોય તો પાસે બેસી ચરણ દબાવે અને બેઠા હોય તો તેમની આજ્ઞાની રાહ જોતો હાથ જોડી પાસે જ ઊભો રહે. આ પ્રમાણે અત્યન્ત નાના માણસની જેમ સેવા-શુશ્રૂષા દ્વારા સદાસર્વદા આચાર્યની આજ્ઞામાં તત્પર રહે ।।૨૯।।

જ્યાં સુધી વેદાધ્યયન સમાપ્ત ન થઈ જાય ત્યાં સુધી બધી જાતના ભોગોથી દૂર રહી આ જ પ્રમાણે ગુરુકુલમાં નિવાસ કરે અને કયારેય પણ પોતાનું બ્રહ્મચર્યવ્રત ખંડિત ન થવા દે ।।૩૦।।

(ઉપકુર્વાણક બ્રહ્મચારીના ધર્મો કહીને હવે છ શ્લોકથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના ધર્મો કહે છે). જો બ્રહ્મચારીનો એવો વિચાર હોય કે હું મૂર્તિમાન વેદોના નિવાસસ્થાન બ્રહ્મલોકમાં જાઉં તો તેણે આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ અને વેદોના સ્વાધ્યાયને માટે પોતાનું સમગ્ર જીવન આચાર્યની સેવામાં જ સમર્પિત કરી દેવું જોઈએ ।।૩૧।।

આવા બ્રહ્મચારી ખરેખર બ્રહ્મતેજથી સમ્પન્ન થઈ જાય છે અને તેનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેણે અગ્નિ, ગુરુ, પોતાનું શરીર અને સમસ્ત પ્રાણીઓમાં મારી જ ઉપાસના કરવી જોઈએ અને એવો ભાવ રાખે કે મારા તથા બધાના હૃદયમાં એક જ પરમાત્મા બિરાજી રહ્યા છે ।।૩૨।।

બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સન્ન્યાસીઓએ સ્ત્રીઓ તરફ જોવું નહિ તેમનો સ્પર્શ કરવો નહિ તેમની સાથે વાતચીત કે તેમની હાંસી-મજાક વગેરે કરવાં નહિ, મૈથુન કરતાં પ્રાણીઓ તરફ દષ્ટિ સરખીય કરવી નહિ ।।૩૩।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! શૌચ, આચમન, સ્નાન, સન્ધ્યોપાસન, સરલતા, તીર્થસેવન, જપ, સમસ્ત પ્રાણીઓમાં મને જ જોવો, મન, વાણી અને શરીરનો સંયમ આ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્ન્યાસી બધાને માટે એક સરખા નિયમ છે. અસ્પૃશયોનો સ્પર્શ ન કરવો, અભક્ષ્ય વસ્તુઓ ન ખાવી અને અસમ્ભાષ્ય (વાતચીતને માટે અયોગ્ય) ની સાથે બોલવું જોઈએ નહીં-આ નિયમો પણ બધાને માટે છે ।।૩૪-૩૫।।

નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ આ નિયમોનું પાલન કરવાથી અગ્નિના જેવો તેજસ્વી

થઈ જાય છે. તીવ્ર તપસ્યાને લીધે તેના કર્મસંસ્કાર ભસ્મ થઈ જાય છે, અન્તઃકરણ શુધ્ધ થઈ જાય છે અને તે મારો ભક્ત થઈ મને પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૩૬।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા ન હોય, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા માગતો હોય તો વિધિપૂર્વક વેદાધ્યયન સમાપ્ત કરી, આચાર્યને દક્ષિણા આપી તેમની અનુમતિ (આજ્ઞા) લઈને સમાવર્તન સંસ્કાર કરાવે. સ્નાતક બની બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છોડી દે ।।૩૭।।

બ્રહ્મચારીએ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ પછી (વૈરાગ્ય મન્દ હોય તો) ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારવો, (વૈરાગ્ય હોય તો) વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવો અને અત્યન્ત તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય તો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સીધો સન્ન્યાસ પણ સ્વીકારી શકે છે. મારો ભક્ત ન હોય (**અમત્પરઃ**) તેણે ક્રમશઃ એક પછી એક આશ્રમનો સ્વીકાર કરવો. મારા ભક્ત (**મત્પરઃ**) ને માટે આ ક્રમનું બંધન નથી. (સન્ન્યાસ લેવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોને જ છે)* ।।૩૮।।

વિશેષ : મૂળ શ્લોક **“ગૃહં વનં વોપવિશેત્ પ્રવ્રજેદ્ વા દ્વિજોત્તમઃ, આશ્રમાદાશ્રમં ગચ્છેન્નાન્યથાऽમત્પરશ્ચરેત્”** આ શક્ય છેદ [૧]**“આશ્રમાદાશ્રમં ગચ્છેત્ નાન્યથા મત્પરશ્ચરેત્”**. [૨]**“આશ્રમાદાશ્રમં ગચ્છેત્ ન અન્યથા મત્પરશ્ચરેત્”** [૩]**“અન્યથાऽમત્પરશ્ચરેત્”**. ભકતને માટે આમ જ કહેશે : **“જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ભક્તો વાનપેક્ષકઃ, સલિંગાન્ આશ્રમાન્ ત્યકત્વા ચરેદ્ અવિધિગોચરઃ”** (૧૧।૧૮।૨૮). જ્ઞાનનિષ્ઠ, વિરક્ત, મુમુક્ષુ અને મોક્ષની પણ ઈચ્છા ન રાખનારો મારો ભક્ત આશ્રમોની મર્યાદાઓમાં બંધાયેલ નથી. તે ઈચ્છે તો આશ્રમો અને તેનાં ચિહ્નો છોડી દઈ વિધિ-નિષેધોથી પર થઈ જઈ સ્વચ્છન્દ ફરે (૧૧।૧૮।૨૮)

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જો બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો હોય તો પોતાને લાયક અને શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોવાળી કુલીન કન્યાની સાથે લગ્ન કરે. તે ઉમરમાં નાની અને પોતાના જ વર્ણની હોવી જોઈએ. જો કામવશ અન્ય વર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં હોય તો ક્રમશઃ પોતાનાથી નિમ્ન (ઉતરતા) વર્ણની કન્યા સાથે કરી શકે છે ।।૩૯।।

યજ્ઞયાગાદિ, અધ્યયન અને દાન કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનો સમાન છે. પરન્તુ દાન લેવું; ભણાવવું અને યજ્ઞ કરાવવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણોને જ છે ।।૪૦।।

આ ત્રણેય વૃત્તિઓમાં પ્રતિગ્રહ-દાન લેવાની વૃત્તિને તપસ્યા તેજ અને યશ નો નાશ કરનારી સમજીને ભણાવવું અને યજ્ઞ કરાવવા દ્વારા જ પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે અને આ બન્ને વૃત્તિઓમાં પણ દોષ દેખાય લાચારી, દીનતા વગેરે દેખાતા હોય તો લણણી થઈ ગયા પછી (ખેતરમાંથી ખેડૂત પાક લણીને ઘેર લઈ જાય પછી) ખેતરોમાં પડી રહેલા દાણા વીણીનેજ પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરીલે ।।૪૧।।

(આ તો અત્યન્ત કષ્ટકારક વૃત્તિ કહેવાય તેના સમાધાનમાં કહે છે કે) બ્રાહ્મણનું શરીર અત્યન્ત દુર્લભ છે. તે તુચ્છ વિષય ભોગ જ ભોગવવામાટે નથી. તે તો જીવન પર્યન્ત કષ્ટ ભોગવવા, તપસ્યા કરવા અને અન્તે અનન્ત આનન્દસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે છે ।।૪૨।।

જે બ્રાહ્મણ ઘરમાં રહી પોતાના મહાન ધર્મનું નિષ્કામ ભાવથી પાલન કરે છે અને ખેતરોમાં તથા બજારોમાં પડી ગયેલા દાણા વીણી સન્તોષપૂર્વક પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે, સાથે-સાથે પોતાના શરીર, પ્રાણ, અન્તઃકરણ અને આત્મા મને સમર્પિત કરી દે છે અને ક્યાંય પણ અત્યન્ત આસક્તિ કરતો નથી તે સન્ન્યાસ લીધા વિના જ પરમ શાન્તિસ્વરૂપ પરમ પદ પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૪૩।।

જે લોકો વિપત્તિમાં સપડાયેલા અને કષ્ટ ભોગવતા મારા ભક્ત બ્રાહ્મણને વિપત્તિઓથી બચાવી લે છે તેમને હું, સમુદ્રમાં ડૂબી રહેલ પ્રાણીને જેમ નૌકા બચાવી લે છે તેમ, શીઘ્ર સમસ્ત સંકટોમાંથી બચાવી લઉં છું ।।૪૪।।

જેવી રીતે ગજરાજ બીજા હાથીઓની રક્ષા કરીને પોતે પણ બચે છે તેવી રીતે રાજાએ પિતાની જેમ સમસ્ત પ્રજાની કષ્ટોથી રક્ષા કરીને ધીર થઈ સ્વયં પોતાની જાતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો ।।૪૫।।

જે રાજા આ પ્રમાણે પ્રજાની રક્ષા કરે છે તે બધાં પાપોથી મુકત થઈ અન્તે સૂર્યના જેવા તેજસ્વી વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગલોકમાં જાય છે અને ઈન્દ્રની સાથે સુખ ભોગવે છે ।।૪૬।।

જો બ્રાહ્મણ અધ્યાપન કે યજ્ઞ-યાગાદિથી પોતાનો નિર્વાહ ન કરી શકે તો વૈશ્યવૃત્તિનો આશ્રય લઈ લે અને જ્યાં સુધી વિપત્તિ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી જ તે વૃત્તિ ચલાવે. જો બહુ મોટી આપત્તિનો સામનો કરવાનો હોય તો તલવાર ઉઠાવી ક્ષત્રિયોની વૃત્તિથી પણ પોતાનું કામ નભાવી લે, પરન્તુ કોઈ પણ અવસ્થામાં નીચની સેવા જેને ‘શ્વાનવૃત્તિ’ કહે છે-તે ન કરે ।।૪૭।।

એવી જ રીતે ક્ષત્રિય પણ પ્રજા પાલન વગેરે દ્વારા પોતાનો જીવન નિર્વાહ ન કરી શકે તો વૈશ્યવૃત્તિ વ્યાપાર વગેરે કરી લે. બહું મોટી આફત આવી પડે તો શિકાર કરીને અથવા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી પોતાની આફતના દિવસો જેમ-તેમ કરીને વિતાવી લે, પરન્તુ નીચની સેવા-શ્વાનવૃત્તિ ક્યારેય ન કરે ।।૪૮।।

વૈશ્ય પણ વિપત્તિ વખતે શૂદ્રોની વૃત્તિ સેવાથી પોતાનો ગુજારો કરી લે અને શૂદ્ર ચટાઈ, ટોપલા, ટોપલી બનાવવા વગેરે કારીગરનો ધંધો કરી લે. પરન્તુ હે ઉદ્ધવ! આ બધી વાતો વિપત્તિવેળાની છે, વિપત્તિ વીતી જાય ત્યારે નિમ્ન (ઉતરતા) વર્ણની વૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવવાનો લોભ ન કરે ।।૪૯।।

ગૃહસ્થ પુરુષ વેદોના અધ્યયનરૂપ બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણરૂપ પિતૃયજ્ઞ, હવનરૂપ દેવયજ્ઞ, કાકબલિ વગેરે ભૂતયજ્ઞ અને અન્નદાનરૂપ અતિથિયજ્ઞ વગેરે દ્વારા મારાં જ સ્વરૂપ ઋષિ, દેવતા, પિતર, મનુષ્ય અને અન્ય સમસ્ત પ્રાણીઓની યથા શક્તિ પ્રતિદિન પૂજા કરતો રહે ।।૫૦।।

(આવશ્યક ધર્મ કહીને હવે શક્તિ અનુસાર આચરવાના ધર્મ કહે છે) ગૃહસ્થ પુરુષ ઉદ્યમ વિના ભગવદ્ ઈચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલ અથવા શાસ્ત્રોક્ત રીતે કમાયેલ પોતાના શુદ્ધ ધનથી પોતાના ભૃત્ય, આશ્રિત પ્રજાજનને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ પહોંચાડયા વિના ન્યાય અને વિધિપૂર્વક જ યજ્ઞ કરે. (ભૃત્ય-જેના ભરણ પોષણની જવાબદારી હોય તે માતા, પિતા, ગુરુ, ભાર્યા, આપણે આશરે આવેલ કોઈ પણ નિઃસહાય વ્યક્તિ, અભ્યાગત, અતિથિ અને અગ્નિ) ।।૫૧।।

હે ઉદ્ધવ! ગૃહસ્થ પુરુષ કુટુમ્બમાં આસક્ત ન થાય. મોટું કુટુમ્બ હોવા છતાં મારી ભક્તિમાં પ્રમાદ ન કરે. બુદ્ધિમાન પુરુષે સમજી લેવું જોઈએ કે જેવી રીતે આ લોકની બધી વસ્તુઓ નાશવન્ત છે તેવી જ રીતે સ્વર્ગ વગેરે પરલોકના ભોગ પણ નાશવન્ત જ છે ।।૫૨।।

આ જે સ્ત્રીપુત્ર, ભાઈબંધુ અને ગુરુજનોનો મેળાપ થયેલ છે તે જેવી રીતે પરબ આગળ પાણી પીવા મુસાફરો ભેગા થઈ ગયા હોય તેવો છે. બધાંને અલગ-અલગ રસ્તે જવાનું છે. ઊંઘ હોય ત્યાં સુધી જ જેમ સ્વપ્ન રહે છે તેવી જ રીતે આ શરીર સમ્બન્ધીઓનો સમ્બન્ધ ફક્ત શરીર હોય ત્યાં સુધી જ રહે છે. પછી તો કોણ કોને પૂછે છે? ।।૫૩।।

આ પ્રમાણે વિચાર કરનાર મુક્ત ગૃહસ્થ, ગૃહમાં અનાસક્તિ પૂર્વક અતિથિની પેઠે

રહે, શરીર વગેરેમાં અહંકાર અને ઘર વગેરેમાં મમતા રાખે નહીં, તો એ ઘરમાં બંધાતો નથી ।।૫૪।।

ભક્તિમાન પુરુષ ગૃહસ્થોચિત શાસ્ત્રોક્ત કર્મોદ્વારા મારી આરાધના કરતો ઘરમાં જ રહે અથવા જો પુત્રવાન હોય તો વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં ચાલ્યો જાય અથવા સન્ન્યાસ આશ્રમ સ્વીકારી લે ।।૫૫।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જે લોકો આ પ્રકારે ગૃહસ્થ જીવન નહીં જીવતાં ઘર-ગૃહસ્થીમાં જ આસક્ત થઈ જાય છે; તેઓ સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનની કામનાઓને વશ થઈ જાય છે અને મૂઢતાવશ સ્ત્રી લમ્પટ અને કૃપણ થઈ મૂઢ ઘરમાં હું અને મારું એવા ભાવથી બંધાય છે ।।૫૬।।

તેઓ વિચાર કર્યા જ કરે છે. ‘‘મારાં મા-બાપ વૃદ્ધ થઈ ગયાં છે, પત્નીનાં બાળકો હજુ નાનાં-નાનાં છે, મારા વિના એમની રક્ષા કરનાર કોઈ નથી. હું નહિ હોઉં ત્યારે આ બધાં દીન, અનાથ અને દુઃખી-દુઃખી થઈ જશે. પછી તેઓ કેવી રીતે જીવી શકશે?’’ ।।૫૭।।

એવં ગૃહાશયાક્ષિપ્તહૃદયો મૂઢધીરયમ્ ।।
અતૃપ્તસ્તાનનુધ્યાયન્ મૃતોઽન્ધં વિશતે તમઃ ।।૫૮।।

આ પ્રમાણે ઘર-ગૃહસ્થીની વાસનાથી જેનું ચિત્ત આકુળ-વ્યાકુળ થઈ રહ્યું છે તે મૂઢબુદ્ધિ પુરુષ વિષયભોગોથી ક્યારેય તૃપ્ત થતો નથી. તેમાં જ અટવાઈ જઈ તે પોતાનું જીવન ખોઈ બેસે છે અને મૃત્યુ પછી ઘોર તમોમય નરકમાં જાય છે ।।૫૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલો જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો બારમો અને ચાલુ)‘‘ભગવાને ઉદ્ધવજીને બ્રહ્મચારી અને ગૃહસ્થ ના ધર્મ કહ્યા’’ નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

‘‘પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ’’
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સેથજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૧૮

વાનપ્રસ્થ (વનસ્થ) અને યતિના ધર્મ

વનં વિવિક્ષુઃ પુત્રેષુ ભાર્યાં ન્યસ્ય સહૈવ વા ।।
વન એવ વસેચ્છાન્તસ્તૃતીયં ભાગમાયુષઃ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ગૃહસ્થ જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ પૂરો કરી વનમાં જવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે પોતાની સ્ત્રી પુત્રોને સોંપી દે અથવા પોતાની સાથે વનમાં લઈ જાય અને ત્યાં આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શાન્ત રહીને નિર્ગમન કરે ।।૧।।

પવિત્ર કન્દ, મૂળ અને ફલથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે, ઝાડની છાલથી શરીર ઢાંકે, ઘાસ, પાંદડાં અને મૃગચર્મ નો પથારી કરવામાં તથા ઓઢવામાં ઉપયોગ કરે ।।૨।।

કેશ, રોમ, નખ અને દાઢી-મૂછને દૂર ન કરે, દાતણ ન કરે, દિવસમાં ત્રણ વખત જલમાં ડૂબકી મારી સ્નાન કરે, પૃથ્વી ઉપર પડ્યો રહે ।।૩।।

ઉષ્ણકાલમાં પંચાગ્નિવડે તપ કરે, વર્ષામાં બધો વરસાદ શરીર ઉપર લે, શીતકાલમાં જલમાં કંઠ સુધી રહીને તપ કરે ।।૪।।

કન્દમૂળને માત્ર અગ્નિમાં શેકી લઈ ખાઈ લે અથવા સમયાનુસાર પાકેલાં ફળો વગેરેથી જ કામ ચલાવી લે. તેમને ખાંડવાની જરૂર જણાય તો ખાંડણિયામાં અથવા છાટ ઉપર ખાંડી લે અથવા દાંતોથી જ ચાવી ચાવીને ખાઈ લે ।।૫।।

વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ કયો પદાર્થ કયાંથી લાવવો જોઈએ, કયે વખતે લાવવો જોઈએ, કયા-કયા પદાર્થ પોતાને માફક આવે તેવા છે આ બધું સમજીને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે પોતે જ બધી જાતનાં કન્દ, મૂળ, ફળ વગેરે લઈ આવે. દેશ, કાલ વગેરે નહિ જાણનારા લોકોએ લાવેલ અથવા પહેલાંના સંચિત પદાર્થો પોતાના કામમાં ન લે. માંદગી વખતે બીજાએ લાવેલ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવામાં બાધ નથી. કોઈ પદાર્થની અછતની સમ્ભાવના હોય તો સંચય કરવાનો પણ વાંધો નથી ।।૬।।

નીવાર (સામો) વગેરે જંગલમાં જ ઉત્પન્ન થયેલ અન્નથી જ ચરુપુરોડાશ વગેરે તૈયાર કરે અને તેનાથી જ 'આગ્રયણ' (વર્ષાઋતુને અન્તે પહેલા પાકની આહુતિ) વગેરે વૈદિક કર્મો કરે. વાનપ્રસ્થ થઈ ગયા પછી વેદવિહિત પશુઓદ્વારા મારું યજન ન કરે ।।૭।।

વેદજ્ઞ લોકોએ ગૃહસ્થની જેમ વાનપ્રસ્થને માટે પણ અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય વગેરે કર્મો કરવાનું વિધાન કર્યું છે ।।૮।।

આ પ્રમાણે ઘોર તપસ્યા કરતાં-કરતાં માંસ સુકાઈ જવાથી વાનપ્રસ્થીની એકે-એક નસ દેખાવા લાગે છે. તે આ તપસ્યાદ્વારા મારી આરાધના કરી પહેલાં તો ઋષિઓના લોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી પછી મારી પાસે આવી જાય છે કારણ કે તપ મારું જ સ્વરૂપ છે ।।૯।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જે પુરુષ મહાકષ્ટથી થતું અને મોક્ષ આપનાર આ મહાન તપ સ્વર્ગ, બ્રહ્મલોક આદિ નાના-મોટા ફળોની પ્રાપ્તિમાટે કરે છે તેનાથી મોટો મૂરખ બીજો કોણ હોઈ શકે? માટે તપ નિષ્કામ ભાવથી જ કરવું જોઈએ ।।૧૦।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! વાનપ્રસ્થી જયારે પોતાના આશ્રમોચિત નિયમોનું પાલન ન કરી શકે, વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર કમ્પવા લાગે ત્યારે યજ્ઞના અગ્નિઓને ભાવનાદ્વારા પોતાના અન્તઃકરણમાં આરોપિત કરી લે અને પોતાનું મન મારામાં લગાડી દઈ, અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી દે. (આ વિધાન જે વિરક્ત નથી તેમને માટે જ છે) ।।૧૧।।

કામ્ય કર્મોના ફલરૂપ જે લોક પ્રાપ્ત થાય છે તે નરકોના જેટલા જ દુઃખ પૂર્ણ છે એમ સમજીને આ લોક અને પરલોક પ્રત્યે પૂર્ણ વૈરાગ્ય થઈ જાય તો વિધિપૂર્વક યજ્ઞના અગ્નિઓનો પરિત્યાગ કરી સન્ન્યાસ લઈ લે ।।૧૨।।

જે વાનપ્રસ્થી સન્ન્યાસ આશ્રમ સ્વીકારવા માગતો હોય તે પહેલાં વેદ વિધિ પ્રમાણે આઠેય પ્રકારના શ્રાદ્ધ અને પ્રાજાપત્ય યજ્ઞથી મારું યજન કરે. ત્યારબાદ પોતાનું સર્વસ્વ ઋત્વિજને આપી દે. યજ્ઞના અગ્નિઓને પોતાના પ્રાણોમાં લીન કરી લે અને પછી કોઈ પણ સ્થાન, વસ્તુ અને વ્યક્તિઓની આશા-અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વચ્છન્દ વિચરણ કરે ।।૧૩।।

હે ઉદ્ધવજી! જ્યારે બ્રાહ્મણ સન્ન્યાસ લેવા લાગે છે ત્યારે દેવો સ્ત્રી પુત્રાદિ સગા સમ્બન્ધીઓનાં રૂપ ધારણ કરી તેના સન્ન્યાસ ગ્રહણમાં વિઘ્નો નાખે છે. તેઓ વિચાર કરે છે કે આ તો અમારાથી આગળ વધીને, અમારી અવહેલના કરીને (પરમપદને) પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા જઈ રહ્યો છે ।।૧૪।।

સન્ન્યાસી જો વસ્ત્ર ધારણ કરે તો માત્ર લંગોટીજ અને વધુમાં વધુ તેના ઉપર એક એવો નાનકડો ટુકડો લપેટી લે જેથી લંગોટી ઢંકાઈ જાય તથા આશ્રમોચિત દંડ અને કમંડલુ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની પાસે ન રાખે. આપત્તિકાલને બાદ

કરતાં આ નિયમ સદા માટે છે ।।૧૫।।

સારી રીતે ધરતી જોઈને પગ મૂકે, કપડાથી ગાળીને જલ પીએ, સત્યથી પવિત્ર થયેલી વાણી જ બોલે, મનથી જે પવિત્ર જણાય તેનું જ આચરણ કરે તથા શરીરથી ફક્ત પવિત્ર કાર્યો જ બુદ્ધિપૂર્વક સમજી વિચારીને જ કરે ।।૧૬।।

વાણીને માટે મૌન, દેહને માટે નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ અને મનને માટે પ્રાણાયામ દંડ છે. હે ઉદ્ધવજી! જેની પાસે આ ત્રણેય દંડ નથી તે કેવલ વાંસનો દંડ ધારણ કરવાથી દંડીસ્વામી (યતિ) ન કહેવાય ।।૧૭।।

સન્ન્યાસીએ જાતિભ્રષ્ટ તથા ગો હત્યારા વગેરે પાપીઓ સિવાય ચારે વર્ણને ત્યાંથી ભિક્ષા લેવી. પહેલેથી જ નક્કી નહિ કરેલાં એવાં સાત ઘરેથી જેટલું મળી આવે એટલાથી જ સન્તોષ માની લે. (**''સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદ્દર્શનાત્''** (વ્યાસ સૂત્ર સર્વાપેક્ષેત્યધિકરણ ૩।૪।૨૮) સૂત્ર પ્રમાણે સન્ન્યાસીએ ભિક્ષા બ્રાહ્મણોને ત્યાંથી જ લેવાની છે. પ્રાણ-સંકટ આવી પડે ત્યારે જ બ્રાહ્મણોને ત્યાંથી ન મળે તો ક્ષત્રિયોને ત્યાંથી, ક્ષત્રિયોને ત્યાંથી ન મળે તો વૈશ્યોને ત્યાંથી અને વૈશ્યોને ત્યાંથી ન મળે તો શૂદ્રોને ત્યાંથી ભિક્ષા લેવી એવો વિવેક છે) ।।૧૮।।

આ પ્રમાણે ભિક્ષા લઈ ગામની બહાર જલાશય (નદી-સરોવર આદિ) પાસે જાય. ત્યાં હાથ-પગ ધોઈ જલથી ભિક્ષા પવિત્ર કરી લે. પછી શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી જેને-જેને ભિક્ષાનો ભાગ આપવો જોઈએ તેને-તેને તે આપી, જે કંઈ વધે તે મૌન રહીને ખાઈ લે. બીજા વખતમાટે બચાવીને કંઈ રાખે નહિ કે માગીને વધારે લાવે નહીં ।।૧૯।।

સન્ન્યાસીએ પૃથ્વી પર એકલા જ ફરવું. તે કયાંય પણ આસક્તિ ન કરે અને બધી ઈન્દ્રિયો તેને વશ હોય. તે પ્રભુપ્રેમમાં જ મસ્ત અને તન્મય રહે, પ્રતિકૂલમાં પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં પણ ધૈર્ય રાખે અને સર્વત્ર સમાન રૂપથી સ્થિત પરમાત્માનો અનુભવ કરતો રહે ।।૨૦।।

સન્ન્યાસીએ નિર્જન અને નિર્ભય એકાન્ત સ્થાનમાં રહેવું. તેનુ હૃદય નિરન્તર મારી ભક્તિથી વિશુદ્ધ રહેવું જોઈએ. તે પોતાને મારાથી અભિન્ન અને અદ્વિતીય, અખંડના રૂપમાં ચિન્તન કરે ।।૨૧।।

તે પોતાની જ્ઞાનનિષ્ઠાથી ચિત્તના બંધન અને મોક્ષ ઉપર વિચાર કરે અને નિશ્ચય કરે કે ઈન્દ્રિયોનું વિષયોમાટે વિક્ષિપ્ત થવું-ચંચલ થવું એજ બંધન છે અને તેમને

સંયમમાં રાખવી એજ મોક્ષ છે ।।૨૨।।

તેથી સંન્યાસીએ મન અને પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જીતી લેવી જોઈએ, ભોગોની તુચ્છતા સમજી લઈ તેમનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને પોતાનામાં જ પરમ આનંદનો અનુભવ કરે. આ પ્રમાણે તે મારી ભાવનાથી પૂર્ણ થઈ પૃથ્વીમાં ફરતો રહે ।।૨૩।।

માત્ર ભિક્ષાને માટે જ નગર, ગામડાં, આહીરોની વસ્તી કે યાત્રીઓના સમૂહમાં જાય. પવિત્ર દેશ, નદી, પર્વત, વન અને આશ્રમોથી પૂર્ણ પૃથ્વીમાં કયાંય પણ આસક્તિ રાખ્યા વિના ફરતા રહેવું ।।૨૪।।

ભિક્ષા પણ મોટે ભાગે વાનપ્રસ્થીઓના આશ્રમેથી જ ગ્રહણ કરે કારણ કે જે ખેતરોમાંથી પાક ઉતારી લેવામાં આવ્યો છે તે ખેતરોમાં પડી રહેલા અનાજના દાણાની બનેલી ભિક્ષા ચિત્તને તરત શુદ્ધ કરી દે છે અને તેથી રહ્યો-સહ્યો મોહ પણ દૂર થઈ જઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૨૫।।

વિચારવાન સંન્યાસી આ દેખાતાં ગૃહ, વિત્ત(ધન), પુત્ર, પત્ની, મિષ્ટાન્ન વગેરે જગતના પદાર્થોને કયારેય સત્ય વસ્તુ ન સમજે, કારણ કે એ બધાં પ્રત્યક્ષ નાશવાન છે. આ જગતમાં કયાંય પણ પોતાના ચિત્તને લગાડે નહિ. આ લોક તથા પરલોકમાં જે કંઈ કરવાની કે મેળવવાની ઈચ્છા હોય તેનાથી વિરક્ત થઈ જાય ।।૨૬।।

(ત્યાં શંકા થાય કે જગત્ નાશ થવાનું એ વાત સાચી, પરન્તુ નાશ ન થાય ત્યાં સુધી તો એના ભોગથી સુખ થાય તેને શા માટે છોડવા એમ કોઈ કહે તો ત્યાં કહેવાનું કે) જે મન, વાણી અને પ્રાણ ની સાથે રહેલું આ શરીર અને એનાથી થતું સુખ માયાવડે આપણે સુખ તરીકે માનેલું છે તે અવિદ્યાથી આપણને સુખ જણાય છે. જેમ સ્વપનમાં જણાય છે તે સુખ નિદ્રા છોડ્યા પછી દેખાતું નથી તેમ આ લોકનું સુખ અવિદ્યા ગયા પછી સુખરૂપ નથી એમ નિશ્ચય કરી આત્મામાં સ્થિર ચિત્ત થઈને શરીરનો અધ્યાસ છોડીને કયારેય લોક સુખનું સ્મરણ પણ ન કરે ।।૨૭।।

(એમ સન્ન્યાસીના ધર્મોને કહીને હવે સાડાદશ શ્લોકથી પરમહંસના ધર્મોને કહે છે) જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળો, વિરક્ત, મુમુક્ષુ અને મોક્ષની પણ પરવા ન કરનારો મારોભક્ત આશ્રમોની મર્યાદામાં બંધાયેલો નથી. તે ઈચ્છેતો આશ્રમો અને તેમના ચિહ્નોને તાબે ન થાયઅને વેદશાસ્ત્રના વિધિ-નિષેધથી પર થઈ જઈ સ્વછન્દ

ફરે ।।૨૮।।

તે બુદ્ધિમાન હોવા છતાં બાલકબુદ્ધિનો દેખાવ કરે, નિપુણ હોવા છતાં જડની જેમ વર્તે, વિદ્વાન હોવા છતાં પાગલની જેમ વાતચીત કરે અને સમસ્ત વેદ વિધિઓનો જાણકાર હોવા છતાં પણ પશુવૃત્તિથી (અનિયત આચારવાળો થઈને) રહે. (દેહાધ્યાસ, વિષયાનુસન્ધાન, બીજાઓને ખુશ કરવા, પોતાનું માહાત્મ્ય જાણાવવું-વગેરેનો ત્યાગ કરવો) ।।૨૯।।

વેદમાં અક્ષય્ય ફલનું પ્રતિપાદન કરનારા અર્થવાદોમાં આસક્ત ન થાય. પાખંડી (શ્રુતિસ્મૃતિ વિરુદ્ધ આચરણ કરનારો) ન થાય. તર્કવિતર્કથી દૂર રહે અને જ્યાં નિષ્પ્રયોજન અર્થ વગરની ચર્ચાઓ થતી હોય ત્યાં કોઈ પક્ષને ટેકો આપી પક્ષકાર ન થાય ।।૩૦।।

તેનું ધૈર્ય તો એવું હોય કે તેના મનમાં કોઈ પણ પ્રાણીથી ઉદ્વેગ ન થાય તેમ જ તે પોતે કોઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્વિગ્ન ન કરે. તેની કોઈ નિન્દા કરે તો પ્રસન્તાથી તે સહન કરી લે. કોઈનું અપમાન ન કરે. હે પ્રિય ઉદ્ધવ! સન્ન્યાસી આ શરીરને માટે કોઈની પણ સાથે વેર ન કરે, આવું વેર તો પશુઓ જ કરે છે ।।૩૧।।

જેવી રીતે એક જ ચન્દ્રમા જલથી ભરેલા જુદાં-જુદાં પાત્રોમાં અલગ-અલગ દેખાય છે. તેવી જ રીતે એક જ પરમાત્મા સમસ્ત પ્રાણીઓમાં અને પોતાનામાં પણ બિરાજી રહ્યો છે, બધાનો આત્મા તો એક છે જ, પંચભૂતોથી બનેલાં શરીર પણ બધાનાં એક જ છે, કારણ કે બધું પાંચભૌતિક જ છે. (આવી સ્થિતિમાં કોઈથી પણ વેર કરવું પોતાનો જ વેર વિરોધ કરવા બરાબર છે) ।।૩૨।।

સન્ન્યાસીને કોઈ દિવસ સમયસર ભોજન ન મળે તો તેણે દુઃખી ન થવું જોઈએ અને સમયસર નિયમિત રીતે મળતું રહે તો તેને હર્ષ ન થવો જોઈએ. તેણે ધૈર્ય રાખવું જોઈએ. તે હર્ષ અને વિષાદ બન્નેમાંથી એકેય પ્રકારનો વિકાર મનમાં ન આવવા દે, કારણ કે ભોજન મળવું કે ન મળવું તે પ્રારબ્ધને અધીન છે ।।૩૩।।

ભિક્ષા અવશ્ય માગવી જોઈએ એમ કરવું ઉચિત જ છે, કારણ કે ભિક્ષાથી જ પ્રાણોની રક્ષા થાય છે. પ્રાણ રહેવાથી જ તત્ત્વનો વિચાર થઈ શકે છે અને તત્ત્વ વિચારથી જ તત્ત્વજ્ઞાન થઈ મુક્તિ મળે છે ।।૩૪।।

સન્ન્યાસીને પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સારી કે ખરાબ જેવી ભિક્ષા મળી જાય તેનાથી જ પેટ ભરી લે. વસ્ત્ર અને શય્યા પણ જેવાં મળી જાય તેવાંથી જ કામ ચલાવી લે તેમાં

સારા કે ખરાબની કલ્પના ન કરે ।।૩૫।।

જેવી રીતે હું પરમેશ્વર હોવા છતાં પણ મારી લીલાથી જ શૌચ (પવિત્રતા) વગેરે શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવેલા નિયમોનું પાલન કરું છું તેવી જ રીતે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ પણ શૌચ (પવિત્રતા), આચમન, સ્નાન અને બીજા નિયમોનું લીલાથી જ લોક શિક્ષાર્થ આચરણ કરે. તે શાસ્ત્ર વિધિને અધીન થઈ જઈ માત્ર વિધિકિંકર બની ન કરે ।।૩૬।।

કારણ કે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષને ભેદની પ્રતીતિ જ હોતી નથી. પહેલાં જે હતી તે પણ મારા સર્વાત્માના સાક્ષાત્કારથી નષ્ટ થઈ ગઈ. જો ક્યારેક-ક્યારેક મરણ પર્યન્ત બાધિત ભેદની પ્રતીતિ પણ થાય તો પણ મૃત્યુ થતાં તે મારામાં એકરૂપ થઈ જાય છે ।।૩૭।।

હે ઉદ્ધવજી! (આ તો જ્ઞાનનિષ્ઠની વાત થઈ, હવે કેવલ વૈરાગ્ય નિષ્ઠની વાત સાંભળો). જિતેન્દ્રિય પુરુષને જ્યારે નિશ્ચય થઈ જાય કે સંસારના વિષયોના ભોગનું ફલ નર્યું દુઃખ જ છે, ત્યારે તે વિરક્ત થઈ જાય અને જો તે મારી પ્રાપ્તિનાં સાધનો જાણતો ન હોય તો ભગવચ્ચિન્તનમાં તન્મય રહેનારા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જાય ।।૩૮।।

તે ગુરુની દઢ ભક્તિ કરે. તેનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખે અને તેનાં દોષ ન જાુએ. જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી અત્યન્ત-આદરપૂર્વક મને જ ગુરુના રૂપમાં સમજી મારી સેવા કરે ।।૩૯।।

પરન્તુ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન-આ છ ઉપર જેણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો નથી, જેના ઈન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓ અને બુદ્ધિરૂપી સારથિ બગડી ગયેલા છે અને જેના હૃદયમાં જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય નથી તે જો ત્રિદંડી સન્ન્યાસીનો વેશ ધારણ કરી લઈ પેટ ભરે છે તો તે સન્ન્યાસ ધર્મનું સત્યાનાશ વાળીએ પોતાના પૂજ્ય દેવતાઓને, પોતાની જાતને અને પોતાના હૃદયમાં રહેલા મને પણ ઠગવાની ચેષ્ટા કરે છે. હજાુ તે વેષધારી સન્ન્યાસીની વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ નથી તેથી તેનો આ લોક અને પરલોક બન્ને બગડે છે ।।૪૦-૪૧।।

(ચાર આશ્રમના પ્રધાન ધર્મોને ગણાવે છે). ઈન્દ્રિય અને મન નો નિગ્રહ અને પરપીડા નો ત્યાગ એ બે સન્ન્યાસીના ધર્મો છે. શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલ તપથી કલેશ સહન કરવો તથા તત્ત્વનો વિચાર કરવો આ બે ધર્મો વાનપ્રસ્થના છે. પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરવી. પંચમહાયજ્ઞ કરવા એ ગૃહસ્થનો મુખ્ય ધર્મ છે. ગુરુની પાસે રહેતા

બ્રહ્મચારીનો મુખ્ય ધર્મએ ગુરુની સેવા છે ।।૪૨।।

(કેટલાક આશ્રમધર્મો ગૃહસ્થોને પાળવાના છે તેનો અતિદેશ કરે છે) બ્રહ્મચર્ય, તપ, બાહ્યાભ્યન્તર (બહારની અને અન્દરની) પવિત્રતા, સન્તોષ, સર્વત્ર મૈત્રી, ગૃહસ્થે પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. ગૃહસ્થ જો ઋતુકાલમાંજ સ્ત્રી ગમન કરે તો એ બ્રહ્મચારી ગણાય છે. મારી ઉપાસના કરવી એતો પ્રાણીમાત્રનો ધર્મ છે ।।૪૩।।

અનન્ય ચિત્ત થઈને જે મને એવી રીતે નિત્ય ભજે છે અને સર્વ પ્રાણીઓમાં મારો ભાવ રાખે તેને તુરત જ મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૪૪।।

હે ઉદ્ધવ! સર્વ લોકનો એકમાત્ર સ્વામી, બધાંની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય નું પરમ કારણ હું બ્રહ્મ છું. નિત્ય નિરન્તર વધતી જતી મારી અખંડ ભક્તિદ્વારા તે મને પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૪૫।।

આ પ્રમાણે તે ગૃહસ્થ પોતાના ધર્મપાલનદ્વારા અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરી મારા ઐશ્વર્યને-સ્વરૂપને જાણી લે છે અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી સમ્પન્ન થઈ મને જલદી પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૪૬।।

મેં તમને આ સદાચારરૂપ વર્ણાશ્રમીઓનાં ધર્મ બતાવ્યા છે. તે ધર્મની સાથે જો એ મારી ભક્તિ કરે તો અનાયાસજ પરમ કલ્યાણરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૪૭।।

એતત્તેઽભિહિતં સાધો ભવાન્ પૃચ્છતિ યચ્ચ મામ્ ।।
યથા સ્વધર્મસંયુકતો ભકતો માં સમિયાત્પરમ્ ।।૪૮।।

હે સાધો! (ઉદ્ધવજી) તમે મને જે પ્રશ્ન પૂછયો હતો તેનો ઉત્તર મેં આપી દીધો અને એ બતાવ્યું કે પોતાના ધર્મનું પાલન કરનાર ભકત મારા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ।।૪૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો તેરમો અને ચાલુ) ''વાનપ્રસ્થ (વનસ્થ) અને યતિના ધર્મ'' નામનો અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

મારે જંતુ (શ્રોતા) અહિ(નાગ=કથાકાર) મણિ(ભાગવત)અજવાળે,
ત્યમ તેં ઉદર પોખી લીધું!! પારસમણિનું પાત્ર(ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર
ભિક્ષા માંગે! જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્રય ના ભાંગે

અધ્યાય ૧૯

જ્ઞાનાદિ સાધનો છૂટે ત્યારે ભક્તિ થાય છે

વિશેષ : જ્ઞાનીએ સાધનો છોડી દેવાં જોઈએ તો એને શાશ્વતી ભક્તિ થાય છે. એ વાત આ ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં કહે છે તથા યમ આદિનાં લક્ષણો પણ આ અધ્યાયમાં ભગવાને ઉદ્ધવજીના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે કહ્યાં છે.

યો વિદ્યાશ્રુતસમ્પન્ન આત્મવાન્ નાનુમાનિકઃ ।।
માયામાત્રમિદં જ્ઞાત્વા જ્ઞાનં ચ મયિ સન્ન્યસેત્ ।।૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : આત્માનો અનુભવ થાય ત્યાં સુધી શ્રુતિ વગેરે શાસ્ત્રોથી સમ્પન્ન થઈને આત્માના તત્ત્વને જાણનાર કેવળ પરોક્ષ જ્ઞાનવાળો જ નહિ એવો મારો ભક્ત હું અને મારું એવું આ બધું માયા છે એમ જાણી જ્ઞાન સ્વરૂપ ભૂત મને જાણે ।।૧।।

જ્ઞાનીને તો હું જ અપેક્ષિત છું, ફલરૂપ પણ હું જ છું, મારા સિવાય સ્વર્ગ, મોક્ષ કે બીજો કોઈ પદાર્થ એને પ્રિય નથી ।।૨।।

જ્ઞાન અને અનુભવ થી સમ્પન્ન સિદ્ધ પુરુષ મારા શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને જાણે છે માટે જ્ઞાની મને વિશેષ પ્રિય છે કેમકે એ જ્ઞાનવડે મને પોતાના અન્તઃકરણમાં ધારણ કરે છે ।।૩।।

તત્ત્વજ્ઞાનના લેશમાત્રના ઉદયથી જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે તપસ્યા, તીર્થ, જપ, દાન અથવા અન્તઃકરણ શુદ્ધિના બીજા કોઈ પણ સાધનથી પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઈ શક્તી નથી ।।૪।।

તેથી હે પ્રિય ઉદ્ધવ! તમે જ્ઞાન સહિત પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણીને પછી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી સમ્પન્ન થઈ ભક્તિ ભાવથી મારું ભજન કરો ।।૫।।

મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓએ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનરૂપ યજ્ઞદ્વારા પોતાનાં અન્તઃકરણમાં બધા યજ્ઞોના અધિપતિ આત્માનું-મારું યજન કરી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે ।।૬।।

હે ઉદ્ધવ! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક આ ત્રણ વિકારોનો સમુદાય જ શરીર છે અને તે સર્વથા તમારે આશ્રિત છે. તે પહેલાં નહોતુ અને અન્તમાં નહિ રહે; માત્ર વચલા સમયમાં જ દેખાઈ રહ્યું છે. તે જ માયા છે એમ તમે સમજો. તેનો જન્મ, અસ્તિત્વ (રહેવું), વૃદ્ધિ (વધવું), ફેરફાર (બદલવું), ક્ષય (ઘટવું)

અને નષ્ટ થવું આ છ ભાવવિકાર છે તેમની સાથે તમારો કોઈ સમ્બન્ધ નથી. એટલું જ નહિ તે વિકાર તેના પણ નથી કારણ કે તે પોતે અસત્ છે. અસત્ વસ્તુ તો પહેલાં નહોતી, પછી પણ નહિ રહે તેથી વચમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ હોતું નથી ।।૭।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે વિશ્વરૂપ પરમાત્મન્! આપ જ વિશ્વના સ્વામી છો. વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાનયુક્ત આપનું આ વિશુદ્ધ જ્ઞાન જે રીતે સુદઢ થઈ જાય તે જ રીતે મને સ્પષ્ટ કરી સમજાવવાની કૃપા કરો અને આપના તે ભક્તિયોગનું વર્ણન કરવાની કૃપા કરો કે જે ભક્તિયોગ બ્રહ્માજી, શુકદેવજી અને સનત્કુમારો જેવા મહાપુરુષો પણ શોધ્યા કરે છે ।।૮।।

હે મારા સ્વામી! જે પુરુષ આ સંસારના વિકટ માર્ગમાં ત્રણેય તાપોની થપ્પડો ખાઈ રહ્યો છે અને અંદર-બહાર બળી રહ્યો છે એને માટે આપના અમૃતવર્ષીયુગલ ચરણારવિન્દોની છત્રછાયા સિવાય બીજો કોઈ પણ આશ્રય દેખાતો નથી ।।૯।।

હે મહાનુભાવ! આપનો આ નિજી સેવક અંધારિયા ભવકૂપ (કૂવા) માં પડેલો છે, કાલરૂપી સર્પે અને દંશ દીધેલો છે છતાં વિષયોના ક્ષુદ્ર સુખભોગોની તીવ્ર તૃષ્ણા મટતી તો નથી, વધતી જ જઈ રહી છે. આપ કૃપા કરી તેનો ઉદ્ધાર કરો અને તેમાંથી ઉગારી લેનારી વાણીની સુધા ધારાથી તેને તરબોળ કરી દો. જેનાથી આપના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન થાય ।।૧૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવજી! તમે મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે જ પ્રશ્ન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ધાર્મિક શિરોમણિ ભીષ્મપિતામહને પૂછ્યો હતો. તે વખતે અમે બધાં ત્યાં હાજર હતા ।।૧૧।।

જ્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું હતું અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના સ્વજન સમ્બન્ધીઓના સંહારથી શોક-વિહ્વલ થઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ભીષ્મપિતામહને ઘણા ધર્મોનું વિવરણ સાંભળ્યા પછી મોક્ષનાં સાધનો સમ્બન્ધી પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો ।।૧૨।।

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ના ભાવોથી પરિપૂર્ણ એ મોક્ષધર્મોને મેં દેવના જેવા વ્રતવાળા ભીષ્મપિતામહ પાસેથી સાંભળ્યા છે તે બધા ધર્મો હું તમને કહીશ ।।૧૩।।

હે ઉદ્ધવજી! જે જ્ઞાનથી પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ) આ નવ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય (શ્રોત્ર-કાન, ત્વચા-

ચામડી, ચક્ષુ-આંખ, જિહ્‌વા-જીભ અને ઘ્રાણ-નાસિકા-નાક), પાંચ કર્મેન્દ્રિય (વાચા, પાદ, પાણિ (હાથ), પાયુ, ઉપસ્થ) અને એક મન આ અગિયાર, પાંચ મહાભૂત (પૃથ્વી, જલ, આકાશ, વાયુ અને અગ્નિ) અને ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્) અર્થાત્ આ અઠાવીસ તત્ત્વોને બ્રહ્માથી માંડીને તૃણ સુધી બધાં કાર્યોમાં દેખી શકાય છે અને તેમનામાં પણ એક પરમાત્મતત્ત્વને ઓતપ્રોત થયેલ દેખાય છે તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે એવો મારો નિશ્ચય છે ।।૧૪।।

જે એક તત્ત્વાનુગત એકાત્મક તત્ત્વોને પહેલાં જોતો હતો તેમને પહેલાંની જેમ ન જાુએ પણ એક પરમ કારણ બ્રહ્મને જ જાુએ ત્યારે તે જ નિશ્ચિત વિજ્ઞાન (અપરોક્ષ જ્ઞાન) કહેવાય છે. (આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ને પ્રાપ્ત કરવાની યુક્તિ એ છે કે) આ શરીર વગેરે જેટલા-જેટલા ત્રિગુણાત્મક અવયવસહિત પદાર્થો છે તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનો વિચાર કરે ।।૧૫।।

જે તત્ત્વવસ્તુ સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં અને અન્તમાં કારણરૂપે રહેલી હોય છે તે જ વચમાં પણ રહે છે અને તે જ પ્રતીયમાન કાર્યથી પ્રતીયમાન બીજા કાર્યમાં અનુગત પણ હોય છે. (કાર્ય કારણમાં પ્રવેશ કરે) પછી તે કાર્યોનો પ્રલય અથવા બાધ થતાં તેના સાક્ષી અને અધિષ્ઠાન રૂપથી બાકી રહી જાય છે તે જ સત્ય પરમાર્થ વસ્તુ છે એમ સમજવું ।।૧૬।।

શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષ, *ઐતિહ્ય અને અનુમાન-પ્રમાણોમાં આ ચાર મુખ્ય છે. એ પ્રમાણોની કસોટી ઉપર કસવાથી દેખાતો અહન્તા મમતાત્મક સંસાર અસ્થિર, નશ્વર અને વિકારી હોવાથી સત્ય સિદ્ધ થતો નથી તેથી વિવેકી પુરુષ તેનાથી વિરક્ત થઈ જાય છે ।।૧૭।।

વિશેષ : ઐતિહ્ય-તે-તે શાસ્ત્રોના પ્રવર્તક મહાપુરુષોમાં પ્રસિદ્ધિ એટલે ''જગત ક્યારેય આવું ન હતું એમ નહિ'' કહેનારા મહાપુરુષો નથી.

વિવેકી પુરુષ યજ્ઞાદિ કર્મોના ફલરૂપે મળનારાં સ્વર્ગ વગેરે નાશવન્ત હોવાને લીધે બ્રહ્મલોક સુધીનાં સ્વર્ગ વગેરે સુખ ને પણ આ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતા વિષય સુખની જેમ જ અમંગલ, દુઃખદાયી અને નાશવન્ત સમજે ।।૧૮।।

હે નિષ્પાપ ઉદ્ધવજી! ભક્તિયોગનું વર્ણન હું તમારી આગળ પહેલાં જ (બારમાં અધ્યાયમાં) કરી ચૂક્યો છું; પરન્તુ તમારી તેમાં બહુ જ પ્રીતિ છે તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન હું તમને બતાવું છું ।।૧૯।।

મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા જે ઈચ્છતો હોય તે નિરન્તર મારી અમૃતમય કથામાં શ્રદ્ધા રાખે, નિરન્તર મારા ગુણ, લીલા અને નામોનું સંકીર્તન કરે. મારી સેવાપૂજામાં નિરન્તર અત્યન્ત નિષ્ઠા રાખે અને નિરન્તર સ્તોત્રોદ્વારા મારી સ્તુતિ કરે ।।૨૦।।

મારી સેવા-પૂજામાં પ્રેમ અને આદર રાખે, મને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે, મારી સેવા-પૂજા કરતાં મારા ભક્તોની સેવા-પૂજા વધારે કરે અને બધાં પ્રાણીઓમાં મને જ જુએ ।।૨૧।।

પોતાના સર્વ અંગોની ચેષ્ટા કેવળ મારે જ માટે કરે, વાણીથી મારા જ ગુણોનું ગાન કરે અને પોતાનું મન મને જ અર્પણ કરી દે તથા બધીજ કામનાઓનો ત્યાગ કરી દે ।।૨૨।।

મારામાટે ધન, ભોગ અને આવી મળેલ સુખનો પણ પરિત્યાગ કરી દે અને જે કંઈ યજ્ઞ, દાન, હવન, જપ, વ્રત અને તપ કરવામાં આવે તે બધું મારેમાટે જ કરે ।।૨૩।।

હે ઉદ્ધવજી! જે મનુષ્યો આ ધર્મોનું પાલન કરે છે અને મને આત્મનિવેદન કરી દે છે તેમના હૃદયમાં મારી પ્રેમમયી ભક્તિનો ઉદય થાય છે અને જેને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેને બીજી કઈ વસ્તુ મળવાની બાકી રહી જાય છે? (કોઈ પણ પુરુષાર્થ બાકી રહેતો નથી એના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થાય છે) ।।૨૪।।

આ પ્રકારના ધર્મોનું પાલન કરવાથી ચિત્તમાં જ્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે શાન્ત થઈ આત્મામાં લાગી જાય છે તે વખતે સાધકને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય ની આપોઆપ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ।।૨૫।।

જ્યારે ચિત્ત દેહગેહ વગેરેમાં આસક્ત થાય છે, ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોની સાથે આમ તેમ ભટકવા લાગે છે. આ પ્રમાણે ચિત્તમાં રજોગુણ વધી જાય છે તે અસત્ વસ્તુઓ-નિષિદ્ધ વિષયોમાં લાગી જાય છે અને તેના ધર્મ જ્ઞાન આદિનો લોપ થઈ જાય છે તે અધર્મ અજ્ઞાન અને મોહનું પણ ઘર બની જાય છે ।।૨૬।।

હે ઉદ્ધવ! જેનાથી મારી ભક્તિ થાય તે જ ધર્મ છે. જેનાથી બધાં પ્રાણીઓમાં પરમાત્માનાં દર્શન થાય તે જ જ્ઞાન છે. વિષયોથી નિર્લેપ રહેવું તેમાં આસક્ત ન થવું તે જ વૈરાગ્ય છે અને અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ જ ઐશ્વર્ય છે ।।૨૭।।

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું : હે રિપુસૂદન (અરિકર્ષણ)! યમ અને નિયમ કેટલા પ્રકારના છે? હે શ્રીકૃષ્ણ! શમ શું છે? દમ શું છે? હે પ્રભો! તિતિક્ષા અને ધૈર્ય શું છે? ।।૨૮।।

આપ મને દાન, તપસ્યા, શૂરતા, સત્ય અને ઋતનું પણ સ્વરૂપ બતાવો. ત્યાગ શું છે? અભીષ્ટ ધન કયું છે? યજ્ઞ શાને કહેવાય? અને દક્ષિણા શી ચીજ છે? ।।૨૯।।

હે શ્રીમાન્ કેશવ! પુરુષનું સાચું બલ કયું છે? ભગ અને લાભ એટલે શું? ઉત્તમ વિદ્યા, લજ્જા, શ્રી તથા સુખ અને દુઃખ શું છે? ।।૩૦।।

પંડિત અને મૂર્ખ નાં લક્ષણ કયાં છે? સન્માર્ગ અને કુમાર્ગ નું લક્ષણ શું છે? સ્વર્ગ અને નરક શું છે? ભાઈ-બન્ધુ કોને માનવા જોઈએ? અને ઘર કોને કહેવું? ।।૩૧।।

ધનવાન અને નિર્ધન કોને કહે છે? કૃપણ કોણ છે? ઈશ્વર કોને કહેવાય? હે ભક્તવત્સલ પ્રભો! આપ મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તર કૃપા કરીને આપો અને સાથે-સાથે તેમના વિરોધી ભાવોની પણ વ્યાખ્યા કરવાની કૃપા કરો ।।૩૨।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘યમ’ બાર છે અહિંસા (કોઈને પીડા થાય તેમ ન કરવું), હિતકારક પ્રિય સત્ય, અસ્તેય (બીજાની માલિકીની વસ્તુ હડપ કરી જવાનો વિચાર પણ ન આવવો), અનાસક્તિ, લજ્જા, અપરિગ્રહ (કોઈ આપે તો ન લેવું-આવશ્યકતાથી વધારે ધન વગેરેનો સંગ્રહ ન કરવો), આસ્તિકતા (શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તેમાં વિશ્વાસ રાખવો), બ્રહ્મચર્ય (આઠ પ્રકારે સ્ત્રીના સમ્બન્ધથી અલગ રહેવું), મૌન (વૃથા વાત-ચીતનો ત્યાગ), સ્થિરતા (ધર્મપાલનમાં મક્કમતા), ક્ષમા (અપરાધી ઉપર પણ ક્રોધ ન કરવો) અને અભય. **નિયમોની સંખ્યા પણ બાર છે.** શૌચ (બહારની તેમજ અન્દરની શુદ્ધિ પવિત્રતા), જપ, તપ, હવન, શ્રદ્ધા, અતિથિ સેવા, મારી પૂજા, તીર્થ યાત્રા, પરોપકારી પ્રવૃત્તિ, સન્તોષ અને ગુરુસેવા **આ પ્રમાણે ‘યમ’ અને ‘નિયમ’ બન્નેની સંખ્યા બાર-બાર છે.** સકામ અને નિષ્કામ બન્ને પ્રકારના સાધકોમાટે આ ઉપયોગી છે. હે ઉદ્ધવજી! જે પુરુષ આનું પાલન કરે છે તેને આ યમ નિયમો તેની ઈચ્છા પ્રમાણે સકામને ભોગ અને નિષ્કામને મોક્ષ આપે છે ।।૩૩ થી ૩૫।।

કેવળ શાન્તિ એ શમ નથી પણ બુદ્ધિનું મારામાં લાગી જવું એ જ ‘શમ’ છે. ચોર વગેરેનું દમન કરવું એ જ માત્ર દમ નથી પણ ‘દમ’ એટલે ઈન્દ્રિયોને તેમના વિષયો છોડાવી તેમને વશ રાખવી તે છે, ભાર વગેરે ઉઠાવવા તે તિતિક્ષા નહિ પણ શાસ્ત્રવિહિત બ્રહ્મચર્ય, ધર્મ વગેરેનું પાલન કરવામાં થતો ક્લેશ સહન કરવો તેજ તિતિક્ષા છે. ઉદ્વેગન કરવો એ જ માત્ર ધૃતિ-ધૈર્ય નથી પણ જિહ્વા અને જનનેન્દ્રિય

નો વેગ ધારણ કરવો, બન્નેને જીતી લેવી તેજ ધૈર્ય છે ।।૩૬।।

ધન અર્પણ કરવું તે જ માત્ર દાન નથી પરન્તુ કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો અને બધાંને અભયદાન આપવું તે જ 'દાન' છે. કૃચ્છ્રાદિ એ તપ નથી પણ 'તપ' એટલે કામનાઓનો ત્યાગ-ભોગોની અનપેક્ષા. બહારના શત્રુઓને જીતી લેવા એ જ માત્ર શૂરવીરતા નથી પણ સ્વભાવ વાસના, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવો તે 'શૌર્ય' છે. માત્ર સાચું બોલવું એ સત્ય નથી પણ સર્વત્ર સમસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને નિહાળવા એ 'સત્ય' છે ।।૩૭।।

એ જ પ્રમાણે સત્ય અને મધુર વાણીને જ મહાત્માઓએ 'ઋત' કહ્યું છે, માત્ર યથાર્થ ભાષણને નહિ. કેવળ પવિત્રતા કે માત્ર મલત્યાગ જ શૌચ નથી પણ કર્મોમાં આસક્ત ન થવું તે જ 'શૌચ' છે. ગૃહત્યાગ એ જ સન્ન્યાસ નથી, 'સન્ન્યાસ' એટલે આ લોક અને પરલોક સમ્બન્ધી બધાં કર્મોનાં ફલનો તથા સ્રી, પુત્ર વગેરેમાં મમતાનો ત્યાગ ।।૩૮।।

સોનું, ચાંદી, ઘર, પશુ એજ મનુષ્યોનું ઈચ્છિત ધન નથી પણ 'ધર્મ' એ જ ઈષ્ટ ધન છે. સોના વગેરેનું દાન દક્ષિણા નથી, જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો એજ 'દક્ષિણા' છે, કારણ કે જ્ઞાનના ઉપદેશથીજ યજ્ઞરૂપ હું પ્રાપ્ત થાઉં છું. શારીરિક બળ એ બળ નથી પણ પ્રાણાયામ એજ 'બળ' છે ।।૩૯।।

(ઉદ્ધવજીએ 'ભગ' ની વ્યાખ્યા પૂછી નથી છતાં લોકોમાં 'ભગ' અને 'લાભ' નો સરખો અર્થ થતો હોવાથી આપ સ્પષ્ટતા કરે છે.) 'ભગ' (ભાગ્ય) તે જ કે જેનાથી મને જ કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ ઈશ્વર માને, કોઈ જીવ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર વગેરેને નહિ. પુત્ર આદિની પ્રાપ્તિ એ ઉત્તમ 'લાભ' નહિ પણ મારી ભક્તિની જ પ્રાપ્તિ એ જ ઉત્તમ 'લાભ' છે. ''હું યુવાન છું'', ''બાલક છું'', ''દેવ છું'', ''મનુષ્ય છું'' એવો આત્મામાં જણાતો ભેદ દૂર થવો એ 'વિદ્યા' માત્ર જ્ઞાન એ વિદ્યા નથી. પાપ કર્મ કરતાં ઘૃણા થવી એ સાચી 'લજ્જા' ।।૪૦।।

આભૂષણો શરીરનું સાચું સૌન્દર્ય-શ્રી નથી પણ નિરપેક્ષતા વગેરે ગુણો જ સાચો 'શ્રી' શણગાર છે. ભોગ સાચું સુખ નથી પણ દુઃખ અને સુખ બન્નેની ભાવનાનો સદાને માટે નાશ થઈ જવો એ જ સાચું 'સુખ' છે. માર પડવો, અગ્નિથી દાઝી જવું એ દુઃખ નથી પણ વિષય ભોગોની કામના જ 'દુઃખ' છે. બંધ અને મોક્ષ ના તત્ત્વને જે જાણે તે જ 'પંડિત' માત્ર વિદ્વાન એ પંડિત નથી ।।૪૧।।

શરીર એ જ હું છું અને સ્ત્રી, પુત્ર, વિત્ત, ઘર વગેરે મારાં છે એમ માનનાર જ ‘મૂર્ખ’ છે, માત્ર અજ્ઞાની જ મૂર્ખ નથી. માત્ર કાંટા, કાંકરા વગરનો માર્ગ જ સારો માર્ગ નથી પણ સંસારમાંથી નિવૃત્ત કરી મને જે મેળવી આપે તે જ સન્માર્ગ છે. ચોર વગેરે વાળો માર્ગ જ (ઉત્પથ-ઉન્માર્ગ) ખરાબ માર્ગ નથી પણ ચિત્તની બહિર્મુખતા એ જ ‘કુમાર્ગ’ છે. ઈન્દ્રલોક વગેરે સ્વર્ગ નથી પણ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ એ જ સ્વર્ગ છે ।।૪૨।।

રૌરવ, કુમ્ભીપાક વગેરે નરક નથી પણ તમોગુણની વૃદ્ધિ એ જ ‘નરક’ છે. ભાઈ વગેરે બન્ધુ નથી પણ ગુરુ એ જ સાચા ‘બન્ધુ’ છે અને તે ગુરુ હુંજ છું. રહેવાનું આલિશાન મકાન એ ઘર નથી પણ શરીર એ જ ‘ઘર’ છે. જેની પાસે ફક્ત ધનજ હોય તે ધનવાન નથી પણ એ જેની પાસે વિવેક, ધૈર્ય, સત્ય વગેરે ગુણોની સમ્પત્તિ હોય તે ‘ધનવાન’ છે ।।૪૩।।

નિર્ધન પુરુષ દરિદ્ર નથી પણ જેને સન્તોષ નથી તે જ ‘દરિદ્ર’ છે. દીન પુરુષ કૃપણ નથી પણ અજિતેન્દ્રિય પુરુષ ‘કૃપણ’ (શૌચ્ય) છે. રાજા વગેરે ઈશ નથી પણ જેની ચિત્તવૃત્તિ વિષયોમાં આસક્ત નથી તે જ ‘ઈશ્વર’ છે અર્થાત્ સમર્થ-સ્વતન્ત્ર છે. એથી ઊલટું જે વિષયોમાં આસક્ત છે તે જ સર્વથા અસમર્થ (પામર જીવ) છે ।।૪૪।।

કિં વર્ણિતેન બહુના લક્ષણં ગુણદોષયોઃ ।।
ગુણદોષદશિર્દોષો ગુણસ્તૂભયવર્જિતઃ ।।૪૫।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! તમે જેટલા પ્રશ્નો પૂછયા હતા તેમના ઉત્તર મેં આપી દીધા. ગુણ અને દોષો નાં અલગ-અલગ લક્ષણો હું તમને કયાં સુધી બતાવું? ગુણો અને દોષો ઉપર દૃષ્ટિ જવી એ જ સૌથી મોટો દોષ છે અને ગુણ-દોષો ઉપર દૃષ્ટિ ન જવી એ જ સૌથી મોટો ગુણ છે ।।૪૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો ચૌદમો અને ચાલુ) ‘‘જ્ઞાનાદિ સાધનો છૂટે ત્યારે મુક્તિ થાય છે’’ નામનો ઓગણીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

* * *

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૨૦

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ યોગોનું વર્ણન

વિશેષ : ગુણ-દોષની વ્યવસ્થામાટે અધિકારીના ભેદથી કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ રૂપ ઉપાયોને આ વીસમા અધ્યાયમાં કહેછે.

વિધિશ્ચ પ્રતિષેધશ્ચ નિગમો હીશ્વરસ્ય તે ।।
અવેક્ષતેઽરવિન્દાક્ષ ગુણં દોષં ચ કર્મણામ્ ।।૧।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : હે કમલનયન! વિધિ અને નિષેધ એ ઈશ્વરરૂપ આપની આજ્ઞા એ જ વેદ છે. કર્મનાં વિધાનથી અને નિષેધથી ગુણ અને દોષ ને કહેનાર તે વેદ છે ।।૧।।

વર્ણોમાં અને આશ્રમોમાં પણ ઉચ્ચ-નીચ ભેદ છે, જાતિમાં પણ અનુલોમ અને પ્રતિલોમથી પ્રજા થાય તેમાં ઉચ્ચ-નીચ ભાવો કહ્યા છે તેમજ દ્રવ્ય, દેશ, અવસ્થા અને કાળ માં ગુણ-દોષ ગણાવેલા છે. સ્વર્ગ અને નરકમાં પણ પુણ્યનાં ફલ અને પાપના ફલરૂપ ભેદ જોવામાં આવે છે ।।૨।।

આપની વાણીરૂપ વેદમાં વિધિ-નિષેધ ન હોત તો ગુણ અને દોષ એવા ભેદ જ ઉત્પન્ન ન થાત; વળી વિધિ-નિષેધ ન હોય તો લોકકલ્યાણ કેમ થાય? તેથી એની જરૂર પણ જણાય છે ।।૩।।

હે ઈશ્વર! જે અર્થ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોવડે જણાતો નથી તેવા સ્વર્ગ, મોક્ષ, આદિ તથા આ વસ્તુ મેળવવામાં આ સાધન છે એ જાણવામાં આપના વચનરૂપી વેદ જ પિતૃ, દેવ અને મનુષ્યો ને નેત્રની જેમ માર્ગદર્શક છે ।।૪।।

હે પ્રભો! એમાં સન્દેહ નથી કે ગુણો અને દોષોમાં ભેદ દષ્ટિ આપની વાણી વેદ અનુસાર જ છે, કોઈની પોતાની કલ્પના નથી; પરન્તુ પ્રશ્ન તો એ છે કે આપની વાણી જ ભેદનો નિષેધ પણ કરે છે. આ વિરોધ જોઈ મને ભ્રમ થઈ રહ્યો છે. આપ કૃપા કરીને મારો એ ભ્રમ દૂર કરો ।।૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મેં જ વેદો અને બીજાં શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરવામાટે અધિકારી ભેદથી ત્રણ પ્રકારના યોગોનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ છે. મનુષ્યના પરમ કલ્યાણમાટે આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય કયાંય પણ છે જ નહિ ।।૬।।

હે ઉદ્ધવજી! જે લોકો કર્મો તથા તેમનાં ફલોથી વિરક્ત થઈ ગયા છે અને તેમનો ત્યાગ કરી ચૂકયા છે તેઓ જ્ઞાનયોગના અધિકારી છે. એથી ઊલટું જેમનાં ચિત્તમાં કર્મો અને તેમનાં ફલો પ્રત્યે વૈરાગ્ય થયો નથી તેમાં દુઃખ બુદ્ધિ થઈ નથી તે સકામ લોકો કર્મયોગના અધિકારી છે ।।૭।।

જે પુરુષ અત્યન્ત વિરકત કે અત્યન્ત આસકત નથી તથા કોઈ પૂર્વ જન્મનાં શુભ કર્મથી સૌભાગ્યવશ મારી લીલા કથા આદિમાં તેની શ્રદ્ધા થઈ ગઈ છે તે ભક્તિયોગનો અધિકારી છે. તેને ભક્તિયોગદ્વારા જ સિદ્ધિ મળી શકે છે ।।૮।।

કર્મની બાબતમાં જેટલા-જેટલા વિધિ-નિષેધ છે તે અનુસાર કર્મો ત્યાં સુધી જ કરવાં જોઈએ કે જ્યાં સુધી કર્મમય જગત્ અને તેથી પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગ વગેરેનાં સુખોથી વૈરાગ્ય ન થઈ જાય અથવા જ્યાં સુધી મારી લીલા કથાના શ્રવણ કીર્તન વગેરેમાં શ્રદ્ધા ન થાય ।।૯।।

(કર્મયોગવાળાને જ્ઞાનયોગ તથા ભક્તિયોગમાં આવવાનો પ્રકાર બતાવે છે) હે ઉદ્ધવ! ફલની કામનાને છોડીને પોતાના વર્ણાશ્રમ-ધર્મનિષ્ઠ યજ્ઞથી દેવનું યજન કરતો પુરુષ જો નિષિદ્ધાચરણ ન કરે તો એ સ્વર્ગ કે નરકમાં જતો નથી. નરકમાં બે રીતે જાયઃએક તો વિહિત ન કરે તે અને બીજો નિષિદ્ધ આચરે તે. એમાં વિહિતનું અનુષ્ઠાન કરે છે અને નિષિદ્ધને છોડે છે તેથી નરકમાં જતો નથી, વળી નિષ્કામબુદ્ધિથી કરે છે તેથી ક્ષણિક સ્વર્ગાદિમાં પણ જતો નથી ।।૧૦।।

સ્વધર્મ કરતો રહે છે, શરીરથી કોઈ ખરાબ કાર્ય કરતો નથી, જેના રાગાદિ મળ નિવૃત્ત થયા છે તેવો પુરુષ પ્રભુકૃપાથી શુદ્ધ આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવનાર જ્ઞાન અથવા મારી ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૧૧।।

(જ્ઞાન-ભક્તિનો સાધક મનુષ્ય દેહ છે તેની સ્તુતિ કરે છે કે)જેમ નરકની યાતના ભોગવનાર મનુષ્યદેહની ઈચ્છા કરે છે, કારણકે મનુષ્યશરીરવાળો જ્ઞાન અથવા ભક્તિ વડે મુક્તિને સિદ્ધ કરી શકે છે, સ્વર્ગીય અને નારકીય શરીર જ્ઞાન કે ભક્તિ મેળવવા સમર્થ થતાં નથી તેથી મનુષ્ય દેહ સર્વથી ઉત્તમ છે ।।૧૨।।

તેથી ડાહ્યા માણસ સ્વર્ગ કે નરક ન ઈચ્છે એટલે કામ્ય કર્મથી સ્વર્ગ થાય તેમજ નિષિદ્ધ કર્મના સેવનથી નરક થાય તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોને છોડે. વળી ફરીને હું મનુષ્ય થાઉં એમ આ લોકની ઈચ્છા પણ ન કરે, કારણ કે દેહમાં પણ અહં-મમનું અભિમાન થાય તો એને સ્વરૂપનું અનુસન્ધાન છૂટી જાય તેથી એનું અકલ્યાણ થાય તેથી મનુષ્ય દેહને પણ ઈચ્છે નહિ ।।૧૩।।

આમ જાણીને દેહ પડતાં પહેલાં મુક્તિ મેળવવાનો યત્ન કરે, દેહમાં રહ્યા છતાં પ્રમાદ ન કરે, આ શરીર નાશવાન છે છતાં તે પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી છે એમ જાણે ।।૧૪।।

આ શરીર એક વૃક્ષ છે. જીવરૂપ પક્ષી તેમાં માળો બનાવીને રહે છે. તેને યમરાજાના દૂત પ્રતિક્ષણ કાપતા રહે છે. જેવી રીતે કપાઈ રહેલા વૃક્ષને છોડી દઈ પક્ષી ઊડી જાય છે તેવી જ રીતે અનાસક્ત જીવ પણ આ શરીરને છોડી દઈ મોક્ષ મેળવી લે છે, પરન્તું આસક્ત જીવ દુઃખ જ ભોગવે છે ।।૧૫।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! કાળના અવયવ આ દિવસ અને રાત ક્ષણે-ક્ષણે શરીરના આયુષ્યને ક્ષીણ કરી રહ્યાં છે એમ જાણી ભયથી જે વ્યક્તિ કમ્પી ઊઠે છે તે દેહ-ગેહ વગેરેમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખે છે અને આત્મા તો દેહ-ગેહથી ભિન્ન છે એમ સમજી ભગવાન્‌ને ભુલાવનારી અને સંસારમાં ફસાવનારી બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી દે છે. આમ તેના સર્વ સન્તાપોનો અન્ત આવી જવાથી તે પરમાનન્દથી પૂર્ણ બને છે ।।૧૬।।

(પ્રભુકૃપા હોય તો જ જીવને પ્રભુની શરણાગતિ સિદ્ધ થાય. પ્રભુ સાનુકૂલ છે કે નહિ તે જીવ જાણી શકે નહિ અને તે જાણી ન શકે તો તેમાં તેનો વાંક પણ શો? એવી શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં આપ કહે છે કે) આ મનુષ્ય શરીર સમસ્ત શુભ ફલોની પ્રાપ્તિનું મૂલ છે. રોગ વગેરે પ્રતિબન્ધ રહિત અને બધી ઈન્દ્રિયોના સૌષ્ઠવ-કાર્ય-ક્ષમતાવાળો આ અત્યન્ત દુર્લભ મનુષ્યદેહ મળ્યો એ જ મારી અનુકૂળતાનો પુરાવો છે. સંસાર-સાગર પાર કરવામાટે તે એક સુદૃઢ નૌકા છે. ગુરુદેવને માત્ર શરણે જવાથી તે સુકાની બની જાય છે. હોડીને હંકારવા પવન જોઈએ તે તો મેં પ્રાણવાયુના રૂપમાં મનુષ્યોને આપેલો જ છે. આટલી સુવિધા હોવા છતાં પણ જે આ શરીરદ્વારા સંસારસાગરને પાર કરી જતો નથી તે આત્મહત્યા કરી રહ્યો છે* ।।૧૭।।

વિશેષ : ‘‘નૃદેહમાદ્યં સુલભં સુદુર્લભં પ્લવં સુકલ્પં ગુરુકર્ણધારમ્, મયાનુકૂલેન

નભસ્વતેરિતં પુમાન્ ભવાબ્ધિં ન તરેત્ સ આત્મહા''. ભગવાન્‌ની કૃપા વિના મનુષ્યદેહ મળતો નથી માટે તેને અત્યન્ત દુર્લભ-'સુદુર્લભ'-કહ્યો. ભાગ્યયોગથી મળી ગયો છે અને તેની તેને કિંમત નથી માટે સુલભ કહ્યો. ''અનુકૂલેન મયા નૃદેહમાસાદ્ય યઃ પુમાન્ ભવાબ્ધિં ન તરેત્ સ આત્મહા'' ''મારા અનુકૂલ હોવાથી મનુષ્ય દેહ મેળવીને જે પુરુષ સંસારસાગર તરી જાય નહીં તે પુરુષ આત્મહત્યારો છે'' એવો અર્થ છે. ''મયાનુકૂલેન નભસ્વતેરિતમ્'' ''હું અનુકૂળ વાયુરૂપે હોડી ચલાવું છું'' એ અર્થ બરાબર નથી. ભગવાન્ અનુકૂળ વાયુને સ્થાને હોય તો જીવ ન તરે તે બને જ કેમ? માટે ઉપર પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. અલબત્ત આમાં 'દૂરાન્વય' છે પણ ''પરોક્ષં ચ મમ પ્રિયમ્'' મને તો પરોક્ષ કથન પ્રિય છે. એ ન્યાયે ગુપ્ત રીતે કહ્યું છે. મેં આટલી અનુકૂળતા કરી આપી છતાં ન તરી જાય તરવામાટે પ્રયત્ન ન કરે, પ્રયત્ન પણ કષ્ટ સાધ્ય નથી કિન્તુ ''મારો ઉદ્ધાર કરો'' એટલી ગુરુને પ્રાર્થના જ કરવાની છે. આટલું પણ જીવ ન કરે તો તેનું સંસારમાં પતન થવાથી તે આત્મહત્યારો બને છે **(શ્રીદેવકીનન્દનજીનો સ્વતન્ત્રલેખ)**

(આમ અવિરક્તમાટે વૈરાગ્યદ્વારા જ્ઞાન અને ભક્તિ સિદ્ધ કરાવી આપનાર કર્મયોગ કહીને દઢ વૈરાગ્યવાળાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં તેણે શું કરવું જોઈએ અને શું છોડવું જોઈએ તે કહે છેઃ) હે ઉદ્ધવ! કર્મોમાં દોષ જોઈને જ્યારે પુરુષ કર્મોથી ઉદ્વિગ્ન અને તેનાં ફલોમાં વિરક્ત થઈ જાય, ત્યારે જિતેન્દ્રિય થઈ તે યોગમાં સ્થિત થઈ જાય અને અભ્યાસ દ્વારા પોતાનું મન મારામાં નિશ્ચલ રૂપથી ધારણ કરે ।।૧૮।।

સ્થિર કરતી વખતે જ્યારે મન ચંચલ થઈ આમ તેમ ભટકવા લાગે ત્યારે આળસ છોડી અત્યન્ત સાવધાનીથી તેને મનાવી, સમજાવી, ફોસલાવી તેની ઈચ્છા થોડી ઘણી પૂરી કરીને પણ પોતાને વશ કરી લે ।।૧૯।।

ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણોને વશ રાખે અને મનને એક ક્ષણમાટે પણ સ્વતન્ત્ર ન છોડે. તેની દરેક ચાલ જોતો રહે. આ પ્રમાણે સત્ત્વસમ્પન્ન બુદ્ધિ દ્વારા ધીરે-ધીરે મનને વશ કરી લેવું જોઈએ ।।૨૦।।

ઘોડાને પલોટતી વખતે જેવી રીતે સવાર કાંઈક-કાંઈક એની મરજી પ્રમાણે ચાલવા દઈને અન્તે પોતાની ધારણા પ્રમાણે એને ચાલતાં શીખવે છે અને પોતાને વશ કરી લે છે તેવી જ રીતે મનને પણ થોડુંક અનુકૂળ વર્તીને પણ અન્તે એને વશ કરવું એ પરમ યોગ છે ।।૨૧।।

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિથી માંડી શરીર સુધી સૃષ્ટિનો જેક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે સૃષ્ટિનો વિચાર કરવો જોઈએ અને જે ક્રમથી શરીર વગેરેનો પ્રકૃતિમાં લય

બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે લયનો વિચાર કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી મન શાન્ત સ્થિર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી આ ક્રમ ચાલુ રાખવો જોઈએ ।।૨૨।।

જે પુરુષ સંસારથી વિરક્ત થઈ ગયો છે અને જેને સંસારના પદાર્થોમાં દુઃખ બુદ્ધિ થઈ ગઈ છે તે પોતાના ગુરુજનોના ઉપદેશને સારી રીતે સમજી લઈ પોતાના સ્વરૂપના જ ચિન્તનમાં લાગેલો રહે છે. આ અભ્યાસથી બહુ જલદી તેનું મન તેની અનાત્મા શરીર વગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ કરવાથી જે ચંચલતા થઈ ગઈ છે તેને છોડી દે છે ।।૨૩।।

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે યોગમાર્ગોથી વસ્તુ-તત્ત્વનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરનારી આત્મવિદ્યાથી તથા મારી પ્રતિમાની ઉપાસનાથી અર્થાત્ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ થી મન પરમાત્માનું ચિન્તન કરવા લાગે છે, બીજો કોઈ ઉપાય નથી ।।૨૪।।

હે ઉદ્ધવજી! આમ તો યોગી કયારેય કોઈ નિષિદ્ધ કર્મ કરતો નથી પરન્તુ ક્યારેક પ્રમાદથી જો કોઈ અપરાધ થઈ જાય તો યોગ, મારા ધ્યાન-નામસંકીર્તન-જ્ઞાન, દ્વારાજ તે પાપને બાળી નાખે, કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણ વગેરે બીજાં પ્રાયશ્ચિત્ત કયારેય ન કરે ।।૨૫।।

પોતપોતાના અધિકારમાં જે નિષ્ઠા છે તેનેજ ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ગુણ-દોષ અને વિધિ-નિષેધના વિધાનથી સાર એ જ નીકળે છે કે કોઈ પણ રીતે વિષયાસક્તિ છૂટી જાય. કારણ કે કર્મ તો જન્મથીજ અશુદ્ધ છે, અનર્થનું મૂલ છે.શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય તેમનું નિયન્ત્રણ કરવામાં છે.શક્ય હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિનો સંકોચજ કરવો જોઈએ ।।૨૬।।

જે સાધક સમસ્ત કર્મોથી વિરક્ત થઈ ગયેલો હોય તેમાં તેઓ દુઃખરૂપ છે એવી બુદ્ધિ રાખતો હોય, મારી લીલાકથામાં શ્રદ્ધાળુ હોય અને એ પણ જાણતો હોય કે બધા ભોગ અને ભોગ વાસનાઓ દુઃખરૂપ છે પણ એ બધું જાણવા છતાં તે છોડવા શક્તિમાન ન હોય તેણે એ ભોગો તો ભોગવી લેવા પરન્તુ સાચા હૃદયથી તેમને દુઃખ જનક સમજે, મનોમન તેમની નિન્દા કરે તથા તેને પોતાનું દુર્ભાગ્ય જ સમજે. સાથે-સાથે આ દુવિધાની સ્થિતિમાંથી છૂટવામાટે શ્રદ્ધા, દઢ નિશ્ચય અને પ્રેમથી મારું ભજન કરે ।।૨૭-૨૮।।

આ પ્રમાણે મેં બતાવેલા ભક્તિયોગદ્વારા નિરન્તર મારું ભજન કરવાથી હું તે સાધકના હૃદયમાં બેસી જાઉં છું અને મારા બિરાજતાંજ તેના હૃદયની તમામ

વાસનાઓ તેમના સંસ્કારો સહિત નષ્ટ થઈ જાય છે ।।૨૯।।

આ પ્રમાણે જ્યારે તેને મારો સર્વાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે ત્યારે તો તેના હૃદયની ગાંઠો તૂટી જાય છે તેના બધા સન્દેહો છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે અને કર્મવાસનાઓ સર્વથા ક્ષીણ થઈ જાય છે ।।૩૦।।

(જ્ઞાન અને કર્મ ને ભક્તિની જરૂર છે પણ ભક્તિને જ્ઞાન અને કર્મ ની જરૂર નથી) તેથીજ જે યોગી મારી ભક્તિથી યુક્ત હોય અને મારા ચિન્તનમાં મગ્ન રહે તેને જ્ઞાન અથવા વૈરાગ્ય ની પ્રાયઃ આવશ્યકતા હોતી નથી. (પ્રથમ દશામાં અથવા મર્યાદા ભક્તિને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની જરૂર છે એમ જણાવવા 'પ્રાયઃ' કહ્યું છે) ।।૩૧।।

કર્મ, તપસ્યા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગાભ્યાસ, દાન, ધર્મ અને બીજાં કલ્યાણ કરનારાં સાધનોથી જ કંઈ સ્વર્ગ, મોક્ષ, મારું પરમ ધામ અથવા કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે બધી મારો ભક્ત મારા ભક્તિયોગના પ્રભાવથી જ, જો તે ઈચ્છે તો, અનાયાસ પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૩૨-૩૩।।

મારા અનન્ય અને ધૈર્યવાન સાધુભક્તો સ્વયં તો કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા રાખતા જ નથી; જો હું તેમને આપવા ઈચ્છું અને આપું પણ છું તો પણ, બીજી વસ્તુ તો શું પણ તેઓ કૈવલ્ય મોક્ષ પણ લેવા ઈચ્છતા હોતા નથી ।।૩૪।।

(પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભક્તોની જેમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ની અપેક્ષા નથી એવા આશયથી કહ્યું કે **ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યમ્। પણ મર્યાદામાર્ગમાં તો ભક્તિઃ પરેશાનુભવો વિરક્તિઃ।** એમ કહ્યું છે તેથી ભરત વગેરેની જેમ વૈરાગ્યની અપેક્ષા છે જ એ આશય જણાવવા કહે છે કે) હે ઉદ્ધવજી! સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને મહાન નિઃશ્રેયસ (પરમ કલ્યાણ) તો નિરપેક્ષતાનું જ બીજું નામ છે. તેથી જે નિષ્કામ અને નિરપેક્ષ હોય છે તેનેજ મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૫।।

(જેવી રીતે જલમાં રહેલું કમળ જલથી ભીંજાતું નથી તેવી રીતે) બુદ્ધિથી અતીત પરમતત્ત્વને જે મારા અનન્ય પ્રેમી ભક્તો અને સમદર્શીમહાત્માઓ પામી ચૂક્યા છે તેમને આ વિધિ અને નિષેધ થી થતાં પુણ્ય તેમજ પાપ લાગતાં નથી ।।૩૬।।

એવમેતાન્ મયાઽઽદિષ્ટાનનુતિષ્ઠન્તિ મે પથઃ ।।
ક્ષેમં વિન્દન્તિ મત્સ્થાનં યદ્ બ્રહ્મ પરમં વિદુઃ ।।૩૭।।

આ પ્રમાણે જે લોકો મારા બતાવેલા આ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મમાર્ગો નો આશ્રય

લે છે તેઓ મારા પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ ધામને પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે તેઓ પરબ્રહ્મ તત્ત્વને જાણી લે છે ।।૩૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્યમુક્તિ નામના પ્રકરણનો પન્દરમો અને ચાલુ) ‘‘કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિયોગ નું વર્ણન’’ નામનો વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
‘‘પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી’’
ભગવત્કથા એ દિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા-ધંધો નહીં.

અધ્યાય ૨૧

કામીઓને દ્રવ્ય અને દેશ થી થતા ગુણદોષ

વિશેષ : કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ માં જેનો અધિકાર નથી તેવા કામનાઓવાળા લોકોને માટે દ્રવ્ય, દેશ વગેરેથી થતા ગુણ-દોષો આ એકવીસમા અધ્યાયમાં બતાવે છે.

ય એતાન્ મત્પથો હિત્વા ભક્તિજ્ઞાનક્રિયાત્મકાન્ ।।
ક્ષુદ્રાન્ કામાંશ્ચલૈઃ પ્રાણૈર્જુષન્તઃ સંસરન્તિ તે ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવ! મારી પ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગ છે- ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ. જે લોકો આ માર્ગોને છોડી ચંચલ ઈન્દ્રિયોદ્વારા ક્ષુદ્ર ભોગ ભોગવતા રહે છે તેઓ વારંવાર જન્મ મૃત્યરૂપ સંસારના ચક્કરમાં ભટકતા રહે છે ।।૧।।

પોત-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ધર્મમાં દ્દઢ નિષ્ઠા રાખવી એને જ ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે અને તેથી ઊલટું અધિકાર વગરની ચેષ્ટા કરવી એ દોષ છે. તાત્પર્ય એ કે ગુણ અને દોષ ની વ્યવસ્થા અધિકાર અનુસાર કરવામાં આવે છે, કોઈ વસ્તુ અનુસાર નહીં ।।૨।।

સમાન વસ્તુઓમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, ગુણદોષ અને શુભ-અશુભ હોવાનું જે કહેવામાં આવે છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે તે વડે વસ્તુનું બરાબર નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ થઈ શકે ।।૩।।

તે દ્વારા ધર્મ-સમ્પાદન કરી શકે, સમાજનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવી શકે અને પોતાના અંગત જીવનના નિર્વાહમાં પણ સુવિધા રહે. વાસનાઓ જેના મૂળમાં પડેલી છે તેવી સહજ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તેમની જાળમાં ન ફસાતાં, મનુષ્ય પોતાના જીવનને શાસ્ત્રાનુસાર નિયમિત અને મનને વશ કરી લે છે તે પણ આનો ફાયદો છે. હે નિષ્પાપ ઉદ્ધવજી! મનુ આદિનું રૂપ ધારણ કરીને મેં જ ધર્મનો ભાર ઊંચકી ફરનારા કર્મજડોને માટે ઉપદેશ કર્યો છે. (શુદ્ધ વસ્તુનો જ ઉપયોગ કરવો. ક્રય-વિક્રય ખરીદ-વેચાણ વગેરે વ્યાપાર પણ શુદ્ધ વસ્તુઓનો જ કરવો. શુદ્ધ વ્યવહારથી કમાયેલ શુદ્ધ દ્રવ્યથી જ દેહનિર્વાહ કરવો. તેથી ધર્મ થાય છે. ધર્મથી સુખ મળે છે. અશુદ્ધ-નિષિદ્ધ વસ્તુનો ઉપયોગ ન કરવો તેમ કરવાથી અધર્મ થાય છે. અધર્મીદુઃખી થાયછે) ।।૪।।

પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ આ પંચમહાભૂત જ બ્રહ્માથી લઈ પર્વત, વૃક્ષ સુધી બધાં પ્રાણી પદાર્થોના શરીરોનાં મૂલ કારણ છે. આ પ્રમાણે તે બધાં શરીરની દૃષ્ટિએ તો સમાન છે જ, બધાંનો આત્મા પણ એક જ છે ।।૫।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જો કે બધાના શરીરોનાં પંચમહાભૂત સમાન છે, તો પણ વેદોએ એમના વર્ણાશ્રમ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ વગેરે અલગ-અલગ નામ અને રૂપ એટલામાટે બનાવ્યાં છે કે પોતાની વાસનામૂલક પ્રવૃત્તિઓને સંકુચિત કરી, નિયમમાં રાખી, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરી શકે ।।૬।।

હે સાધુ શ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવજી! દેશ, કાલ, ફલ, નિમિત્ત, અધિકારી અને ધાન્ય વગેરે વસ્તુઓના ગુણ-દોષોનું નિરૂપણ પણ મેં એટલા માટે કર્યું છે કે કર્મોમાં લોકોની ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિ ન થાય, મર્યાદાનો ભંગ ન થવા પામે ।।૭।।

જે દેશમાં કાળિયાર મૃગ ન હોય અને જ્યાં રહેનારા લોકો બ્રાહ્મણ ભકતો ન હોય તે દેશ અપવિત્ર છે. કૃષ્ણસાર મૃગ હોવા છતાં, જ્યાં સન્તપુરુષો રહે છે તે પ્રદેશો સિવાયના કીકટ (મગધ, અંગ, બંગ, કલિંગ વગેરે પ્રદેશો) અપવિત્ર જ છે. સંસ્કાર રહિત અને ઉષર (ઉખર) ખારવાળી બિન ઉપજાઉ જમીન વગેરે સ્થાન પણ અપવિત્ર હોય છે ।।૮।।

સમયમાં દિવસનો પહેલો અર્ધોભાગ (પ્રાતઃકાળ) સ્વતઃ શુદ્ધ છે. જે સમયે કર્મમાટેની સામગ્રી મળી રહે તથા કર્મ પણ થઈ શકે તે સમય શુદ્ધ છે. જે સમયે કર્મ કરવાની સમાગ્રી ન મળી રહે તે સમય, સૂતકના દિવસો, મધરાત અને રાષ્ટ્રવિપ્લવ ના દિવસો અશુદ્ધ સમજવા ।।૯।।

પદાર્થોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ, દ્રવ્ય, વચન, સંસ્કાર, કાલ, મહત્ત્વ અથવા અલ્પત્વથી પણ થાય છે. (જેમ કે કોઈ પાત્ર જલથી શુદ્ધ અને મૂત્ર આદિથી અશુદ્ધ થઈ જાય છે. કોઈ વસ્તુની શુદ્ધિ બાબતમાં શંકા થાય તો બ્રાહ્મણ કહે છે કે આ શુદ્ધ છે તો તે શુદ્ધ સમજવી અને તે અશુદ્ધ કહે તો તેને અશુદ્ધ સમજવી. પુષ્પ વગેરે ઉપર જલ છાંટવાથી તે પવિત્ર અને સૂંઘવાથી અપવિત્ર થાય છે. તત્કાલ પકાવેલ અન્ન શુદ્ધ છે, વાસી અન્ન અશુદ્ધ છે. મોટાં સરોવરો અને નદી વગેરેનું જલ શુદ્ધ અને નાના ખાડાઓમાં ભરાયેલું જલ અશુદ્ધ છે) ।।૧૦।।

શક્તિ, અશક્તિ, બુદ્ધિ અને વૈભવ અનુસાર પણ પવિત્રતા અને અપવિત્રતાની વ્યવસ્થા થાય છે. તેમાં પણ સ્થાન અને ઉપયોગ કરનારની ઉંમરનો વિચાર કરીને જ અશુદ્ધ વસ્તુઓના વ્યવહારનો દોષ યોગ્ય રીતે આંકવામાં આવે છે. (જેમ કે ધનવાન-દરિદ્ર, બલવાન-નિર્બલ, બુદ્ધિમાન-મૂર્ખ, ઉપદ્રવપૂર્ણ અને સુખદ દેશ તથા તરુણ અને વૃદ્ધાવસ્થાના ભેદથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ ની વ્યવસ્થામાં ફરક પડી જાય છે. દાખલા તરીકે ગ્રહણ વખતે સશકત માણસો સ્નાનથી જ શુદ્ધ થાય છે પણ બાળક, રોગી અને વૃદ્ધને સ્નાન વગર પણ શુદ્ધ *સમજવાં. પુત્ર જન્માદિ પ્રસંગે દશ દિવસ પછી જાણ થાય તો શુદ્ધિ છે તે પહેલાં જાણ થાય તો વૃદ્ધિસૂતક લાગે. ફાટેલાં અને મેલાં વસ્ત્ર દરિદ્રને માટે પવિત્ર છે પણ ધનિકને માટે અપવિત્ર છે. નિર્ભય દેશમાંજ સ્નાન વગેરેથી શુદ્ધિ થાય છે પણ ચોરી થતી હોય, સંચારબંધી વગેરે હોય ત્યારે તે અશક્ય છે) ।।૧૧।।

વિશેષઃ ''દેશકાલં તથાત્માનં દ્રવ્યં દ્રવ્યપ્રયોજનમ્। ઉપપત્તિમવસ્થાં ચ જ્ઞાત્વા શૌચ પ્રકલ્પયેત્''

(દ્રવ્યવડે દ્રવ્યની શુદ્ધિ કહી. વચનની શુદ્ધિ એક પ્રકારની છે. દ્રવ્યની શુદ્ધિ બહુ પ્રકારની છે તેનો વિસ્તાર કરે છે) ધાન્ય (અનાજ), લાકડાં, હાથીદાંત વગરે હાડકાં, સૂતર, મધ, તેલ, ઘી આદિ રસ, સોનું, પારો વગેરે તેજસ પદાર્થ, ચામડું, ઘડો વગેરે માટીની બનેલી વસ્તુઓની શુદ્ધિ કાલ, વાયુ, અગ્નિ, માટી અને જલ થી થાય છે. ધાન્યને વાયુ અને તાપ લાગતાં શુદ્ધિ થાય છે. લાકડાં અને એનાં પાત્રો મૃત્તિકા અને જલથી શુદ્ધ થાય છે. વધારે અપવિત્ર થયાં હોય તો એને છોલવાથી શુદ્ધ થાય છે. હાથીદાંત વગેરે વાયુ તાપ વગેરેથી શુદ્ધ થાય છે. સૂતરમાંથી બનેલાં વસ્ત્રોની શુદ્ધિ જલથી થાય છે. ઘી, દૂધ, મધ વગેરે ગાળવાથી ગરમ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. સોનાનાં

વાસણ જલથી ધોવાથી તથા તપાવવાથી શુદ્ધ થાય છે. ચામડાને તેલ લગાડવાથી શુદ્ધ થાય છે. બીજા પાર્થિવ (માટીના) પદાર્થોને માટી જલ વગેરેનો એકત્ર સંસ્કાર થવાથી એની શુદ્ધિ થાય છે. કેટલાકની કેવળ જલથી શુદ્ધિ થાય છે ।।૧૨।।

જો કોઈ વસ્તુને કોઈ અશુદ્ધ વસ્તુ ચોંટી ગઈ હોય તો તેને છોલી નાખવાથી અથવા લૂણ, ખટાઈ, જળ, માટી વગેરે ઘસવાથી જ્યારે તે પદાર્થની ગન્ધ અને લેપ જતા રહે અને તે વસ્તુ પોતાના અસલ રૂપમાં ફરીથી આવી જાય ત્યારે તે વસ્તુને શુદ્ધ ગણવી ।।૧૩।।

(આમ દ્રવ્યશુદ્ધિ કહી. હવે કર્તાની શુદ્ધિ કહે છે) સ્નાન, દાન, તપસ્યા, વય, સામર્થ્ય, સંસ્કાર (ઉર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરવું), કર્મ અને મારા (ભગવદ્) સ્મરણથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. તે દ્વારા શુદ્ધ થઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યે વિહિત કર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ ।।૧૪।।

ગુરુ મુખથી સાંભળી સારી રીતે હૃદયંગમ કરી લેવાથી મન્ત્રની અને મને સમર્પિત કરી દેવાથી કર્મની શુદ્ધિ થાય છે. હે ઉદ્ધવજી! આ પ્રમાણે દેશ, કાલ, પદાર્થ, કર્તા, મન્ત્ર અને કર્મ આ છયે શુદ્ધ હોય તો ધર્મ અને અશુદ્ધ હોય તો અધર્મ થાય છે ।।૧૫।।

કયારેક-કયારેક શાસ્ત્રવિધિથી ગુણદોષ થઈ જાય છે અને દોષ ગુણ થઈ જાય છે. જેમ કે સ્નાન એ શુદ્ધિ કરી આપનારું હોવાથી ગુણ છે પણ રોગીને માટે સ્નાન કરવું એ દોષ છે. ગાયત્રીજપ, સન્ધ્યાવન્દન એ બ્રાહ્મણને માટે ગુણ છે પરન્તુ શુદ્રને માટે દોષ છે. આપત્તિ ન હોય ત્યારે બ્રાહ્મણને માટે પ્રતિગ્રહ-દાન લેવું તે દોષ છે પણ આપત્તિના સમયમાં પ્રતિગ્રહ ગુણ છે એક જ વસ્તુની બાબતમાં કોઈને માટે ગુણ અને કોઈને માટે દોષનું વિધાન ગુણ અને દોષોની વાસ્તવિકતાને ખોટી ઠરાવી દે છે અને તેથી એ નક્કી થાય છે કે ગુણ-દોષને આ ભેદ કલ્પિત છે ।।૧૬।।

(દોષને પણ કવચિત્ દોષપણું નથી પણ ગુણપણું છે એ બતાવે છે) સુરાપાન વગેરે અપતિતને પતિત કરનાર છે છતાં એ જાતિથી ભ્રષ્ટ થયેલ પતિતને પતિત કરી શકતું નથી કેમકે એ પાન કર્યા પહેલાંનો જ પતિત છે તેથી દોષને પણ એકાન્ત દોષપણું નથી. તેમજ સ્ત્રીસંગ યતિને દોષરૂપ છતાં ગૃહસ્થને તો એ ગુણરૂપ છે કેમકે **''ऋतौ भार्यामुपेयात्''** એમ વેદ જ એને માટે વિધાન કરે છે. હે ઉદ્ધવજી! જે નીચે જ સૂતેલો છે તે પડશે કયાં? તેવી જ રીતે જે પહેલાંથી જ પતિત છે તેનું હવે

વધારે પતન શું થશે? ।।૧૭।।

(ગુણદોષથી નિયમન કરવાના વિધિઓનું તાત્પર્ય પ્રવૃત્તિના સંકોચ દ્વારા નિવૃત્તિમાં છે એ જ કહે છે) જે-જે વિષયથી પુરુષ છૂટે તે-તે વિષયોથી એ બંધાતો મટે છે. આ વિષયાસક્તિરૂપ બંધની નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ લોકનું કલ્યાણ કરનાર છે; શોક, મોહ અને ભય ને દૂર કરનાર છે ।।૧૮।।

(વેદ પ્રવૃત્તિમાં તાત્પર્યવાળો નથી એમ કહેવામાટે પ્રવૃત્તિ અનર્થનું મૂળ છે એમ કહે છે) હે ઉદ્ધવજી! વિષયોમાં કયાંય પણ ગુણોનો આરોપ કરવાથી તે વસ્તુમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. આસક્તિ થવાથી તે તેને પોતાની પાસે રાખવાની કામના થઈ આવે છે અને આ કામનાની પૂર્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન આવવાથી લોકોમાં પરસ્પર ઝઘડો થવા લાગે છે ।।૧૯।।

કલહમાંથી અસહ્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રોધ થાય ત્યારે પોતાના હિત-અહિતનું ભાન રહેતું નથી, અજ્ઞાન છવાઈ જાય છે. આ અજ્ઞાનથી તરત જ મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ તેનો નિર્ણય કરનારી વ્યાપક ચેતનાશક્તિનો લોપ થઈ જાય છે ।।૨૦।।

હે સાધો! ચેતનાશક્તિ એટલે કે સ્મૃતિનો લોપ થઈ જતાં મનુષ્યમાં માનવતા રહેતી નથી, પશુતા આવી જાય છે અને તે શૂન્યની જેમ અસ્તિત્વ વિહોણો બની જાય છે, ત્યારે જાણે કે તેને મૂર્છા આવી ગઈ હોય અથવા તે મરી ગયો હોય તેવી તેની અવસ્થા થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં તે કોઈ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી ।।૨૧।।

વિષયોની આસક્તિથી તે આત્મા કે પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી. પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી લેવાનું અનુસન્ધાન નહિ હોવાથી અને આહાર માત્ર લેતો હોવાથી તેનું જીવન વૃક્ષના જીવન જેવું જડ છે. લુહારની ધમણમાં જેમ બીજાને તપાવવામાટે જ હવાની અવરજવર હોય છે તેમ આવો મનુષ્ય પણ બીજાને ત્રાસ આપવા માટે વ્યર્થ જ શ્વાસ લેતો હોય છે ।।૨૨।।

વેદમાં **''અક્ષય્યં હ વૈ ચાતુર્માસ્યયાજિનઃ સુકૃતં ભવતિ''** વગેરે વાકયોથી કર્મનાં ફળ કહ્યાં છે તે કાંઈ પણ કર્મ ન કરનારને સ્વર્ગના ભોગની આશાએ કર્મ કરાવવામાટે કહ્યાં છે પણ એ કર્મોનું તાત્પર્ય સ્વર્ગાદિમાં નથી. જેમ બાળકના રોગને મટાડવામાટે પિતા કડવાં ઔષધ આપતાં એને લાડુ બતાવે છે તે લાડુ એને ખાવામાટે

આપવામાં પિતાનું તાત્પર્ય નથી પરન્તુ ઔષધનું પાન કરાવવામાં અને એનાથી સિદ્ધ થતા આરોગ્યમાં તાત્પર્ય છે તેમ વેદમાં કર્મો કરવાનું કહ્યું છે તે કર્મોથી છૂટવામાટે જ છે. એને નહિ સમજનાર કર્મીએવાં કર્મો કરી ક્ષુદ્ર ભોગ ભોગવી પાછો જન્મ-મરણવાળા સંસારમાં પડે છે ।।૨૩।।

(ત્યાં શંકા કરે છે કે કર્મકાંડમાં મોક્ષનું નામ પણ જોવામાં આવતું નથી, તમે તો કહો છો કે મોક્ષને કહેવાની ઈચ્છાથી કર્મ કહ્યાં છે એ કેમ સમજવામાં આવે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) પશુઓ, વિષયો, પ્રાણ, આયુષ, બલ, વીર્ય, સ્વજન, પુત્ર તથા કલત્ર એ બધાં જીવના અનર્થના કારણરૂપ છે છતાં પ્રાણીમાત્ર જન્મથી જ શાસ્ત્રોપદેશ વિનાય એમાં આસક્તિવાળાં હોય છે ।।૨૪।।

તેઓ પોતાના પરમ પુરુષાર્થને જાણતા હોતા નથી તેથી વેદમાં સ્વર્ગના લલચાવનારા ભોગોનું વર્ણન મળે છે તેનો ગૂઢાર્થતાત્પર્ય ન જાણવાથી ઉપર ઉપરનો અર્થ સત્ય માનીને દેવાદિ યોનિઓમાં ભટકતા રહે છે અને પછી વૃક્ષ, સૂકર વગેરે યોનિઓના ઘોર અંધકારમાં આવી પડે છે. આવી અવસ્થામાં કોઈ પણ વિદ્વાન કે વેદ ફરી તેને તે જ વિષયોમાં કેમ પ્રવૃત્ત કરે? ।।૨૫।।

વેદોનું તાત્પર્ય નિવૃત્તિમાં છે એમ સમજ્યા વિના ભ્રાન્ત કર્મમાર્ગીઓ કર્માસક્તિથી પુષ્પોના જેવાં સ્વર્ગાદિનાં વર્ણન જાુએ છે અને તેમને જ પરમ ફલ માની લઈ ભુલાવવામાં પડે છે, પરન્તુ મહર્ષિ વેદવ્યાસ જેવા વેદવેત્તા શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય એવું બતાવતા નથી ।।૨૬।।

વિષય વાસનાઓમાં ફસાયેલા દીનહીન અને લોભી પુરુષો રંગબેરંગી પુષ્પોના જેવા સ્વર્ગ વગેરે લોકોને જ સર્વશ્રેષ્ઠ સમજી બેસે છે, અગ્નિદ્વારા સિદ્ધ થતા યજ્ઞયાગાદિ કર્મોમાં જ મુગ્ધ થઈ જાય છે. બીજે માર્ગે ચડી જવાથી તેમને અન્તે દેવલોક, પિતૃલોક વગેરેની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમને નિજધામ આત્મપદનો પત્તો લાગતો નથી ।।૨૭।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવ! તેમની પાસે માત્ર કર્મની જ સાધના છે અને તેનું ફલ કેવળ ઈન્દ્રિય તૃપ્તિ જ છે. જેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જે સ્વયં આ જગતના રૂપમાં છે તેવા તેમના હૃદયમાં જ રહેલા મને પરમાત્માને તેઓ જાણતા નથી ।।૨૮।।

જો હિંસા અને તેના ફલરૂપ માંસ ભક્ષણમાં રાગ-આસક્તિ-હોય જ તે છોડી ન જ શકાતું હોય, તો તે યજ્ઞમાં જ કરે. સન્ધ્યાવન્દન વગેરે કરવાં જ જોઈએ એ વિધિ છે

એમ આ માંસભક્ષણ વિધિ નથી. આ મારા પરોક્ષ અભિપ્રાયને જાણ્યાવિના વિષય લોલુપ ક્રૂર પુરુષો હિંસાનો ખેલ ખેલે છે અને દુષ્ટતાવશ પોતાની ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિમાટે વધ કરેલા પશુઓના માંસથી યજ્ઞ કરી દેવતા પિતર અને ભૂતપતિઓનું યજન કરે છે ।।૨૯-૩૦।।

હે ઉદ્ધવજી! સ્વર્ગ વગેરે પરલોક સ્વપનમાં દેખાતાં દશ્યો જેવા નાશવન્ત છે; વાસ્તવમાં તે અસત્ છે, માત્ર તેની વાતો સાંભળવામાં બહુ મીઠી લાગે છે. સકામ પુરુષ ત્યાંના ભોગોને માટે મનમાં ને મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ કરી લે છે. સાગર ખેડુ પોતાની પાસેનું ધન લઈ જઈ સાગર ખેડે પણ નૌકા ડૂબતાં પોતાની મૂળ મૂડી પણ ખોઈ બેસે છે તેવી જ રીતે સકામ પુરુષો પરલોકના ભોગનાં સાધનો (યજ્ઞો વગેરે) કરવામાં પોતાનું સિદ્ધિરૂપ ધન ખર્ચે છે ।।૩૧।।

તેઓ પોતે રજોગુણ, સત્ત્વગુણ કે તમોગુણ માં સ્થિત રહે છે અને રજોગુણી, સત્ત્વગુણી કે તમોગુણી ઈન્દ્રાદિ દેવોની ઉપાસના કરે છે. પરન્તુ તેઓ તે જ સામગ્રીઓથી તેટલા જ પરિશ્રમથી નિર્ગુણ એવો જે હું (પરમાત્મા) તેને ભજતા નથી કેમકે એ પોતે ગુણની ઉપર જઈ શકતા નથી ।।૩૨।।

તેઓ જ્યારે આ પ્રકારની પુષ્પિતા વાણી રંગબેરંગી મીઠી-મધુર વાતો સાંભળે છે કે અમે આ લોકમાં યજ્ઞોદ્વારા દેવતાઓનું યજન કરી સ્વર્ગમાં જઈશું અને ત્યાં દિવ્ય આનન્દ ભોગવીશું, ત્યાર પછી ફરી અમારો જન્મ મોટા કુલીન પરિવારમાં જ થશે, અમે મોટા-મોટા મહેલોના માલિક હોઈશું, અમારું કુટુમ્બ બહુ જ વિશાળ અને સમૃદ્ધ હશે આવી વાતોથી તેમનું ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે. તે દેહ-ગેહ આદિમાં અહન્તા-મમતા રાખનારા ઘમંડીઓને મારા સમ્બન્ધી તો વાતચીત પણ ગમતી હોતી નથી. (તેથી તેઓ જન્મ-મરણ રૂપ સંસારમાં જ અથડાયા કરે છે) ।।૩૩-૩૪।।

(વેદોનું તાત્પર્ય પ્રવૃત્તિપરક ન હોય તો શામાં છે તેનું સમાધાન કરે છે કે) હે ઉદ્ધવજી! વેદોમાં ત્રણ કાંડ છે-કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન. આ ત્રણેય કાંડોદ્વારા બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે. બધા મન્ત્રો અને મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ આ વિષયને ખુલ્લો કરીને નહિ, ગુપ્તભાવે બતાવે છે અને મને પણ આ વાત ગુપ્ત રીતે કહેવાય એ જ ગમે છે. (કારણ કે બધા લોકો આના અધિકારી હોતા નથી. અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય ત્યારે જ આ વાત સમજાય છે) ।।૩૫।।

વેદોનું નામ શબ્દ બ્રહ્મ છે. તે મારી મૂર્તિ-મારું સ્વરૂપ છે તેથી જ તેમનું

રહસ્ય સમજવું અત્યન્ત કઠિન છે. તે શબ્દબ્રહ્મ-વેદ-પરા, પશ્યન્તી અને મધ્યમા વાણીના રૂપમાં પ્રાણમય, મનોમય અને ઈન્દ્રિયમય છે. તે સમુદ્રની જેમ સીમારહિત અને ગહન-દુર્ગમ છે. તેનો થાહ (છેડો) પામવો અત્યન્ત મુશ્કેલ છે. (તેથી જ જૈમિની વગેરે મોટા-મોટા વિદ્વાન પણ તેના તાત્પર્યનો બરાબર નિર્ણય કરી શકતા નથી) ।।૩૬।।

હે ઉદ્ધવજી! હું અનંત શક્તિ સમ્પન્ન તેમ જ સ્વયં અનંત બ્રહ્મ છું. વેદ-વાણીનો વિસ્તાર મેં જ કર્યો છે. જેવી રીતે કમલની દાંડીમાં પાતળો તન્તુ હોય છે તે જ રીતે તે વેદવાણી પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં નાદના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે ।।૩૭।।

ભગવાન્ હિરણ્યગર્ભ સ્વયં વેદમૂર્તિ અને અમૃતમય છે. તે પ્રાણરૂપ છે અને સ્વયં અનાહત શબ્દદ્વારા જ તેની અભિવ્યક્તિ થઈ છે. જેવી રીતે કરોળિયો પોતાતા હ્રદયમાંથી મુખદ્વારા તન્તુ બહાર કાઢે છે અને પછી ગળી જાય છે તેવી જ રીતે તે સ્પર્શ વગેરે વર્ણોના સંકલ્પ કરનાર મનરૂપ નિમિત્ત કારણ દ્વારા જ હ્રદયરૂપી આકાશમાંથી અનન્ત અપાર અનેક માર્ગોવાળી વૈખરીરૂપ વેદવાણીને પોતે જ પ્રગટ કરે છે અને પછી તેને પોતાનામાં જ લીન કરી લે છે. તે વાણી હ્રદયમાં રહેલ સૂક્ષ્મ ઓંકારદ્વારા અભિવ્યકત સ્પર્શ વ્યંજન ('ક' થી 'મ' સુધી-૨૫); 'અ' વગેરે સોળ સ્વર; **શ, ષ, સ, હ** આ ચાર ઉષ્માક્ષર; **ય, ર, લ, વ** એ ચાર અન્તઃસ્થ આ (૪૯) વર્ણોથી વિભૂષિત છે. તેમાં એવા છન્દ છે જેમાં ઉત્તરોઉત્તર ચાર-ચાર વર્ણ વધતા જાય છે અને તે દ્વારા વિચિત્ર ભાષાના રૂપમાં તે (વેદવાણી) વિસ્તૃત થઈ છે ।।૩૮-૪૦।।

(ચાર-ચાર અધિક અક્ષરોવાળા છન્દોમાંથી કેટલાક આ છે) **'ગાયત્રી'** દરેક પાદ છ અક્ષરનો એવા ચોવીસ અક્ષરવાળો. **'ઉષ્ણિક'** અઠ્ઠાવીસ અક્ષરનો. **'અનુષ્ટુપ્'** બત્રીસ અક્ષરનો. **'બૃહતો'** છત્રીસ અક્ષરનો. **'પંક્તિ'** ચાલીસ અક્ષરનો. **'ત્રિષ્ટુપ્'** ચુમાલીસ અક્ષરનો. **'જગતી'** અડતાલીસ અક્ષરનો. **'અતિચ્છન્દ'** બાવન અક્ષરનો. **'અત્યષ્ટિ'** છપ્પન અક્ષરનો. **'અતિજગતી'** સાઠ અક્ષરનો અને **'વિરાટ્'** ચોસઠ અક્ષરનો ।।૪૧।।

તે વેદવાણી કર્મકાંડમાં શું વિધાન કરે છે, ઉપાસના કાંડમાં કયા દેવતાઓનું વર્ણન કરે છે અને જ્ઞાનકાંડમાં કઈ પ્રતીતિઓનો અનુવાદ કરી તેમાં અનેક પ્રકારના વિકલ્પ કરે છે આ બાબતો આ સમ્બન્ધમાં શ્રુતિઓના રહસ્યને મારા સિવાય બીજું કોઈ

જાણતું નથી ।।૪૨।।

એતાવાન્ સર્વવેદાર્થઃશબ્દ આસ્થાય માં ભિદામ ।।
માયામાત્રમનૂદ્યાન્તે પ્રતિષિદ્ધ્ય પ્રસીદતિ ।।૪૩।।

હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે કર્મકાંડમાં બધી શ્રુતિઓ મારું જ વિધાન કરે છે. ઉપાસનાકાંડમાં ઉપાસ્ય દેવતાઓના રૂપમાં તેઓ મારું જ વર્ણન કરે છે અને જ્ઞાનકાંડમાં આકાશ વગેરે રૂપથી બીજી વસ્તુઓનો આરોપ મારામાં જ કરી તેમનો નિષેધ કરી દે છે. સમ્પૂર્ણ શ્રુતિઓનું બસ એ જ તાત્પર્ય છે કે તેઓ મારો આશ્રય લઈ મારામાં ભેદનો આરોપ કરે છે, માયા માત્ર કહીને તેનો અનુવાદ કરે છે અને અન્તમાં બધાનો નિષેધ કરી મારામાં જ શાન્ત થઈ જાય છે અને કેવલ અધિષ્ઠાન રૂપે હું જ શેષ રહી જાઉં છું ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો સોળમો અને ચાલુ) ''કામીઓને દ્રવ્ય અને દેશ થી થતા ગુણદોષ'' નામનો એકવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

''શ્રીભાગવતમ્ આદરાત્, પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમ્ અદમ્ભતઃ''
(ફંડફાળા-મૃતકોદ્ધાર-આજીવિકા વગેરે) કોઈ પણ પ્રકારના (લૌકિક-પારલૌકિક સ્વાર્થ-પરાર્થ) હેતુ વિના ભક્તિભાવથી આદરપૂર્વક શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો.

અધ્યાય ૨૨

તત્ત્વોની સંખ્યાનો વિરોધ પરિહાર

વિશેષ : ઉદ્ધવજીના પૂછવાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ના ભેદથી તત્ત્વના વિરોધનો પરિહાર આ બાવીસમા અધ્યાયમાં કહે છે.

કતિતત્ત્વાનિ વિશ્વેશ સંખ્યાતાન્યૃષિભિઃ પ્રભો ।।
નવૈકાદશ પંચ ત્રીણ્યાત્થ ત્વમિતિ શુશ્રુમઃ ।।૧।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે વિશ્વના ઈશ્વર! ઋષિઓએ તત્ત્વોની સંખ્યા કેટલી બતાવી છે? હે પ્રભો! આપે તો હમણાં (ઓગણીસમા અધ્યાયમાં) નવ, અગિયાર, પાંચ અને ત્રણ અર્થાત્ કુલ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો ગણાવ્યાં છે એ તો અમે સાંભળી ચૂક્યા

।।૧।।

પણ કેટલાક લોકો છવ્વીસ તત્ત્વો બતાવે છે તો કોઈ પચીસ, કોઈ સાત, નવ અથવા છ તત્ત્વો માને છે. કોઈ ચાર, તો કોઈ વળી અગિયાર બતાવે છે ।।૨।।

તે જ પ્રમાણે કોઈ-કોઈ ઋષિમુનિઓના મતે તેમની સંખ્યા સત્તર છે; કોઈ સોળ અને કોઈ તેર બતાવે છે. હે શ્રીકૃષ્ણ! આપ સનાતન નિત્યમૂર્તિ અર્થાત્ સર્વકાલમાં બિરાજમાન હોવાથી આ બધા જુદા-જુદા મતોનો અભિપ્રાય આપ જ જાણી શકો તો તે કૃપા કરી અમને બતાવો ।।૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવજી! વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો આ બાબતમાં જે કંઈ કહે છે તે બધું સાચું છે; કારણ કે બધાં તત્ત્વો બધાંમાં અન્તર્ભૂત છે. મારી માયાનો સ્વીકાર કરી શું ન કહી શકાય? શું કહેવું અશક્ય છે? ।।૪।।

''તમે જે કહો છો તે બરાબર નથી. હું જે કહું છું તે જ સાચું છે'', આ પ્રમાણે જગતના કારણના સમ્બન્ધમાં વિવાદ એટલામાટે થાય છે કે મારી શક્તિઓ-સત્ત્વ, રજ વગેરે ગુણો અને તેમની વૃત્તિઓનું રહસ્ય લોકો સમજી શકતા નથી તેથી તેઓ પોત-પોતાના મતનો હઠાગ્રહ પકડી રાખે છે ।।૫।।

સત્ત્વ વગેરે ગુણોના ક્ષોભથી જ આ વિવિધ કલ્પનારૂપ પ્રપંચ જે વસ્તુ નથી માત્ર નામ છે ઊભો થયો છે એ જ વાદ-વિવાદ કરનારાઓના વિવાદનો વિષય છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયો પોતાને વશ થઈ જાય છે તથા ચિત્ત શાન્ત થઈ જાય છે ત્યારે આ પ્રપંચ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તે નિવૃત્ત થતાં જ બધા વાદવિવાદ પણ મટી જાય છે ।।૬।।

હે પુરુષ શિરોમણિ! તત્ત્વોનો એકબીજામાં અન્તર્ભાવ થાય છે તેથી વકતા તત્ત્વોની જેટલી સંખ્યા બતાવવા માગે છે તે પ્રમાણે કારણને કાર્યમાં અથવા કાર્યને કારણમાં સમાવી દઈ પોતે ધારેલી સંખ્યા સિદ્ધ કરી લે છે ।।૭।।

એવું જોવામાં આવે છે કે એકજ તત્ત્વમાં બીજાં ઘણાં તત્ત્વોનો અન્તર્ભાવ(સમાવેશ)થઈ જાય છે. કયારેક ઘડો-વસ્ત્રવગેરે કાર્ય વસ્તુઓનો તેમના કારણ માટી-સૂતર વગેરેમાં તો કયારેક માટી-સૂતર વગેરેનો ઘડો-વસ્ત્ર વગેરે કાર્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે ।।૮।।

તેથી વાદી-પ્રતિવાદીમાંથી જેની વાણીએ જે કાર્યને જે કારણ અથવા જે કારણને જે કાર્યમાં અન્તર્ભૂત કરી તત્ત્વોની જેટલી સંખ્યા સ્વીકાર કરી છે તે આપણે સ્વીકાર કરીએ જ છીએ; કારણ કે તેમનું તે ઉપપાદન (સિદ્ધ કરવાની ક્રિયા) યુક્તિ સંગત જ

છે ।।૯।।

હે ઉદ્ધવજી! જે લોકોએ તત્ત્વોની સંખ્યા છવ્વીસ સ્વીકારી છે તેઓ એમ કહે છે કે જીવ અનાદિ કાલથી અવિદ્યાથી ગ્રસ્ત થઈ રહ્યો છે તે પોતે પોતાને જાણી ન શકે. તેને આત્મ જ્ઞાન કરાવવામાટે કોઈ અન્ય સર્વજ્ઞની જરૂર છે. (તેથી પ્રકૃતિના કાર્યકારણરૂપ ચોવીસ તત્ત્વ, પચીસમો પુરુષ અને છવ્વીસમા ઈશ્વર–આ પ્રમાણે કુલ છવ્વીસ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ) ।।૧૦।।

પચીસ તત્ત્વ માનવાવાળા કહે છે કે આ શરીરમાં જીવ અને ઈશ્વર માં અણુ જેટલું પણ અન્તર યા ભેદ નથી તેથી તેમનામાં ભેદની કલ્પના નિરર્થક છે. જ્ઞાનની વાત વિચારીએ તો એ તો સત્વાત્મક પ્રકૃતિનો ગુણ છે તેથી તે પ્રકૃતિમાં આવી જાય તેથી તે જુદું તત્ત્વ ન ગણાય ।।૧૧।।

(ત્યાં શંકા થાય કે જ્ઞાન તો જીવનો ધર્મ છે તેથી તેનો પ્રકૃતિમાં અન્તર્ભાવ કેમ સમ્ભવે? તો સમાધાન કરે છે કે) ત્રણ ગુણની સામ્ય અવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ; અર્થાત્ એ ગુણો–સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ પ્રકૃતિના છે, ચેતનના નહિ. આ ત્રણ ગુણોદ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થયા કરે છે તેથી જ્ઞાન આત્માનો ગુણ નહિ, પ્રકૃતિનો જ ગુણ સિદ્ધ થાય છે ।।૧૨।।

આ પ્રસંગમાં સત્ત્વગુણ જ જ્ઞાન છે, રજોગુણ જ કર્મ છે અને તમોગુણને જ અજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. ગુણોમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવાવાળા ઈશ્વર જ કાલ છે અને સૂત્ર અર્થાત્ મહત્તત્ત્વ જ સ્વભાવ છે (તેથી પચીસ અને છવ્વીસ તત્ત્વોની બન્નેય સંખ્યા યુક્તિસંગત છે. સૂત્ર એ મહત્તત્ત્વમાં રહેલી ક્રિયા શકિત છે તેથી તે બધાંનો પ્રકૃતિમાં સમાવેશ થતાં તત્ત્વોની સંખ્યા વધવા પામતી નથી) ।।૧૩।।

હે ઉદ્ધવજી! (જો ત્રણ ગુણોને પ્રકૃતિથી જુદા માની લેવામાં આવે અને તેમની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ને જોતાં માનવા જઈએ તો તત્ત્વોની સંખ્યા આપો આપ અઠ્ઠાવીસ થઈ જાય છે. એ ત્રણ સિવાયનાં પચીસ આ પ્રમાણે છેઃ–) પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી આ નવ તત્ત્વ હું પહેલાં જ ગણાવી ગયો છું ।।૧૪।।

શ્રોત્ર (કાન), ત્વચા, ચક્ષુ, નાસિકા અને રસના (જીહ્વા) આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાણી, પાણિ (હાથ), પાદ (પગ), પાયુ (ગુદા) અને ઉપસ્થ (ગુહ્યેન્દ્રિય) આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા મન જે કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય બન્નેય છે.

આ પ્રમાણે કુલ અગિયાર ઈન્દ્રિયો તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ આ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષય. આ પ્રમાણે ત્રણ, નવ, અગિયાર અને પાંચ બધાં મળીને અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વ થાય છે. કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા થતાં પાંચ કર્મ ચાલવું, બોલવું, મલત્યાગ, પેશાબ કરવો અને કામ કરવું આમનાથી તત્ત્વોની સંખ્યા વધતી નથી. આમને કર્મેન્દ્રિય સ્વરૂપ જ માનવાં જોઈએ ।।૧૫-૧૬।।

સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં કાર્ય (અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને પંચભૂત) અને કારણ (મહત્તત્ત્વ વગેરે સાત) ના રૂપમાં પ્રકૃતિ જ રહે છે. તે જ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ ની સહાયતાથી જગતની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને સંહાર સમ્બન્ધી અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે. અવ્યકત પુરુષ તો પ્રકૃતિ અને તેની અવસ્થાઓના કેવલ સાક્ષીરૂપે જ રહે છે ।।૧૭।।

(તત્ત્વોએ આરમ્ભેલા કાર્યનો એ પ્રકૃતિમાં અન્તર્ભાવ થાય છે તે કહે છે કે) મહત્તત્ત્વ વગેરે કારણ ધાતુઓ (તત્ત્વો) વિકારને પ્રાપ્ત થતા પુરુષના ઈક્ષણથી શકિત પ્રાપ્ત કરી પરસ્પર ભળી જાય છે અને પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈ તેના જ બલથી બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિ કરે છે ।।૧૮।।

હે ઉદ્ધવજી! જે લોકો તત્ત્વોની સંખ્યા સાત સ્વીકારે છે તેમના વિચારથી આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચ ભૂત છઠ્ઠો જીવ અને સાતમા પરમાત્મા જે સાક્ષી જીવ અને સાક્ષ્ય જગત્ બન્નેનું અધિષ્ઠાન છે એજ તત્ત્વ છે. દેહ, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણ આદિની ઉત્પત્તિ તો પંચભૂતોથીજ થઈ છે(તેથી તેઓ તેમને અલગ ગણતા નથી) ।।૧૯।।

જે લોકો માત્ર છ તત્ત્વો સ્વીકારે છે તેઓ કહે છેકે પાંચ ભૂત છે અને છઠ્ઠા પરમપુરુષ પરમાત્મા છે. તે પરમાત્મા પોતે બનાવેલ પંચભૂતોથી યુકત થઈ દેહ વગેરેની સૃષ્ટિ કરે છે અને તેમાં જીવરૂપથી પ્રવેશ કરે છે. (આ મત પ્રમાણે જીવનો પરમાત્મામાં અને શરીર વગેરેનો પંચભૂતોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે) ।।૨૦।।

જે લોકો કારણના રૂપમાં ચાર જ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ કહે છે કે આત્મામાંથી તેજ, જલ અને પૃથ્વી ની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જગતમાં જેટલા પદાર્થ છે તે બધાં આમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ બધાં કાર્યોનો આમાં જ સમાવેશ કરી લે છે ।।૨૧।।

જે લોકો તત્ત્વોની સંખ્યા સત્તર બતાવે છે. તેઓ આ પ્રમાણે ગણતરી કરે છે

પાંચ ભૂત, પાંચ તન્માત્રા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એક મન અને એક આત્મા ।।૨૨।।

જે લોકો તત્ત્વોની સંખ્યા સોળ બતાવે છે તેમની ગણતરી પણ આ જ પ્રમાણે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે તેઓ આત્મામાં મનનો પણ સમાવેશ કરી લે છે અને આ પ્રમાણે તેમની તત્ત્વસંખ્યા સોળ થઈને રહે છે. જે લોકો તેર તત્ત્વો માને છે તેઓ કહે છે કે આકાશ વગેરે પાંચ ભૂત, શ્રોત્ર આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, એક મન, એક જીવાત્મા અને પરમાત્મા આ તેર તત્ત્વ છે ।।૨૩।।

અગિયાર તત્ત્વો માનનારાઓએ પાંચ ભૂત, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તે ઉપરાન્ત એક આત્માનો સ્વીકાર કર્યો છે. જે લોકો નવ તત્ત્વ માને છે તેઓ આકાશ આદિ પાંચ ભૂત અને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર આ આઠ પ્રકૃતિઓ અને નવમો પુરુષ આમને જ તત્ત્વ માને છે ।।૨૪।।

હે ઉદ્ધવજી! આ પ્રમાણે ઋષિમુનિઓએ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારથી તત્ત્વોની ગણતરી કરી છે. બધાનું કહેવું ઉચિત જ છે કારણ કે બધાની સંખ્યા યુક્તિયુકત છે. જે લોકો તત્ત્વજ્ઞાની છે તેમને કોઈ પણ મતમાં ખરાબ પણું દેખાતું નથી. એમનામાટે તો બધું બરાબર જ છે ।।૨૫।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે શ્યામ સુન્દર! જો કે સ્વરૂપથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને એકબીજાથી તદ્દન જુદાં છે, તો પણ તેઓ આપસમાં એટલાં બધાં હળી-મળી ગયાં છે કે સાધારણ રીતે તેમનો ભેદ જણાતો નથી. પ્રકૃતિમાં પુરુષ અને પુરુષમાં પ્રકૃતિ અભિન્ન જેવાં-એકરૂપ. જેવાં દેખાય છે. તેઓ જુદાં છે એમ સ્પષ્ટ કેવી રીતે થાય? ।।૨૬।।

હે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ! એમની ભિન્નતા અને અભિન્નતાની બાબતમાં મારા મનમાં બહુ મોટો સન્દેહ છે. આપ તો સર્વજ્ઞ છો, આપની યુક્તિયુકત વાણીથી મારા સન્દેહ આપ કૃપા કરીને દૂર કરો ।।૨૭।।

હે ભગવન્! જીવોને આપની કૃપાથી જ જ્ઞાન થાય છે અને આપની માયા શક્તિથી જ તેમના જ્ઞાનનો નાશ પણ થાય છે. આપની આત્મસ્વરૂપિણી માયાની વિચિત્ર ગતિ આપ જ જાણો છો, બીજું કોઈ જાણતું નથી. તેથી મારો સન્દેહ દૂર કરવા આપ જ સમર્થ છો ।।૨૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવજી! પ્રકૃતિ અને પુરુષ શરીર અને આત્મા આ બન્નેમાં ઘણો તફાવત છે. આ પ્રાકૃત જગતની સાથે જન્મ અને મરણ,

વધવું અને ઘટવું વગેરે વિકાર જડાયેલા જ છે. તેનું કારણ એ છે કે તે ગુણોના ક્ષોભ-અન્યોન્યના મિશ્રણથી જ બનેલ છે ।।૨૯।।

હે પ્રિય મિત્ર! મારી માયા ત્રિગુણાત્મિકા છે. તે જ પોતાના સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણો થી અનેક પ્રકારની ભેદવૃત્તિઓ પેદા કરી દે છે. જો કે તેનો વિસ્તાર અપાર છે, છતાં આ વિકારાત્મક સૃષ્ટિને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય. એ ત્રણ ભાગ-અધ્યાત્મ, અધિદૈવ અને અધિભૂત છે ।।૩૦।।

દાખલા તરીકે 'નેત્ર ઈન્દ્રિય' અધ્યાત્મ છે તેનો વિષય 'રૂપ' અધિભૂત છે અને નેત્રગોલકમાં સ્થિત 'સૂર્ય દેવતાનો અંશ' અધિદૈવ છે. આ ત્રણેય પરસ્પર એકબીજાના આશ્રયથી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી અધિભૂત અધ્યાત્મ અને અધિદૈવ આ ત્રણેય પરસ્પર સાપેક્ષ છે તેમને એકબીજાની અપેક્ષા રહે છે, પરન્તુ આકાશમાં સ્થિત સૂર્યમંડલ આ ત્રણેયની અપેક્ષાથી મુકત છે, કારણ કે તે સ્વતઃ સિદ્ધ છે. એ જ પ્રમાણે આત્મા પણ ઉપર્યુકત ત્રણેય ભેદોનું મૂલ કારણ તેમનો સાક્ષી અને તેમનાથી પર છે. તે જ પોતાના સ્વયં સિદ્ધ પ્રકાશથી તમામ સિદ્ધ પદાર્થોની મૂલ સિદ્ધિ છે. તે દ્વારા જ બધાનો પ્રકાશ થાય છે. જેવી રીતે ચક્ષુના ત્રણ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા તે જ પ્રમાણે ત્વચા, શ્રોત્ર, જિહ્‌વા, નાસિકા અને ચિત્ત વગેરેના પણ ત્રણ ભેદ છે. જેમકે ત્વચા, સ્પર્શ અને વાયુ; શ્રવણ, શબ્દ અને દિશા; જિહ્‌વા રસ અને વરુણ; નાસિકા ગન્ધ અને અશ્વિનીકુમાર; ચિત્ત, ચિન્તનનો વિષય (ચૈતન્ય) અને વાસુદેવ; મન, મનનો વિષય અને ચન્દ્રમા; અહંકાર, અહંકારનો વિષય અને રુદ્ર; બુદ્ધિ, સમજવાનો વિષય અને બ્રહ્મા આ બધા ત્રિવિધ તત્ત્વોની સાથે આત્માનો કોઈ સંબંધનથી ।।૩૧।।

પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ બને છે અને મહત્તત્ત્વથી અહંકાર બને છે. આ પ્રમાણે આ અહંકાર ગુણોના ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રકૃતિનો જ એક વિકાર છે. અહંકારના ત્રણ ભેદ છે-સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. આ અહંકાર જ અજ્ઞાન અને સૃષ્ટિની વિવિધતાનું મૂલ કારણ છે ।।૩૨।।

આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે; તેનો આ પદાર્થો સાથે કંઈ સમ્બન્ધ નથી એ નિર્વિવાદ વાત છે પણ અસ્તિ-નાસ્તિ (છે-નથી), સગુણ-નિર્ગુણ, ભાવ-અભાવ, સત્ય-મિથ્યા વગેરે જેટલા વાદ-વિવાદ છે તે બધાનું મૂલ કારણ ભેદદષ્ટિ જ છે. આ વિવાદનું કોઈ પ્રયોજન નથી એ બાબતમાં કોઈ શંકા જ નથી તે તદ્દન વ્યર્થ છે; તો

પણ જે લોકો મારાથી-મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપથી વિમુખ છે તેઓ આ વિવાદમાંથી મુકત થઈ શકતા નથી ।।૩૩।।

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું : હે ભગવન્! આપથી વિમુખ જીવ પોતે કરેલ પુણ્ય-પાપના ફલ સ્વરૂપે ઉંચી-નીચી યોનિઓમાં જન્મે છે અને મરે છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે વ્યાપક આત્માનું એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જવું, અકર્તા કર્મ કરે અને નિત્ય વસ્તુનાં જન્મ મરણ કેવી રીતે સમ્ભવે? ।।૩૪।।

હે ગોવિન્દ! જે લોકોને આત્મજ્ઞાન નથી તેઓ તો આ વિષય વિષે બરાબર વિચાર પણ ન કરી શકે અને આ વિષયના વિદ્વાન સંસારમાં પ્રાયઃ મળતા નથી કારણ કે બધા લોકો આપની માયાની ભુલ-ભુલામણીમાં અટવાયેલા છે. તેથી કૃપા કરીને આપ જ મને આનું રહસ્ય સમજાવો ।।૩૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! મનુષ્યોનું મન કર્મ-સંસ્કારોનો પુંજ છે. તે સંસ્કારો અનુસાર ભોગ પ્રાપ્ત કરવામાટે તેની સાથે પંચભૂત, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ લાગેલાં છે. તેનું જ નામ લિંગ શરીર છે. તે જ કર્મો પ્રમાણે એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં, એક લોકથી બીજા લોકમાં આવતું જતું રહે છે. આત્મા આ લિંગ શરીરથી તદ્દન પૃથક્ છે. તે આવતો કે જતો નથી; પરન્તુ જ્યારે તે પોતાને લિંગ શરીર જ સમજી બેસે છે. તેમાં જ અહંકાર કરે છે, ત્યારે તેને પણ પોતાનું આવવું-જવું પ્રતીત થવા લાગે છે ।।૩૬।।

મન કર્મોને અધીન છે. તે દેખેલા કે સાંભળેલા વિષયોનું ચિન્તન કરવા લાગે છે અને ક્ષણવારમાં જ તેમની સાથે તદાકાર થઈ જાય છે તથા તે જ પૂર્વે ચીન્તવેલા વિષયોમાં લીન થઈ જાય છે. ધીરે-ધીરે તેની સ્મૃતિ, પૂર્વાપરનું અનુસંધાન નષ્ટ થઈ જાય છે ।।૩૭।।

દેવાદિ શરીરોમાં તેની એટલી આસક્તિ એટલી તલ્લીનતા થઈ જાય છે કે જીવને પોતાના પહેલાંના શરીરનું સ્મરણ પણ રહેતું નથી. કોઈ પણ કારણથી શરીરને સર્વથા ભૂલી જવું તે જ મૃત્યુ છે ।।૩૮।।

હે ઉદાર ઉદ્ધવજી! જેવી રીતે સ્વપ્ન સમયના અને મનોરથ સમયના શરીરમાં અભિમાન કરવું એ જ સ્વપન કે મનોરથ કહેવાય છે તેવી જ રીતે આ જીવ કોઈ પણ શરીરને અભેદ ભાવથી 'હું' ના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કરી લે છે ત્યારે તે જ 'જન્મ' કહેવાય છે ।।૩૯।।

આ જીવ સ્વપનમાં રાજા થાય છે ત્યારે હું ગરીબ બ્રાહ્મણ છું એવું પૂર્વ દેહનું સ્મરણ એને થતું નથી પણ હું રાજા છું એવો જ એનો ભાવ થાય છે. એવી રીતે કર્મના યોગથી મનવડે યાદ કરેલ દેહમાં હું આત્મા છું એવો ભાવ થવાથી આત્મા પૂર્વાદિ દેહનું સ્મરણ ન કરતાં પોતે સ્વપન દેહની પેઠે એમાં જ અભિનિવિષ્ટ રહે છે. તેથી સ્વયં નિત્ય છતાં પૂર્વવૃત્તને ભૂલી પોતે દેહના જન્મને પોતાનો જન્મ માને છે ।।૪૦।।

જેમ માણસ સ્વપનમાં બહુ દુષ્ટ છોકરાઓને ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં મારાપણાના અભિમાનથી બહાર અને અંદર વિષયોનો અનુભવ કરે છે તેમ ઈન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિને લઈને પરમાર્થ રૂપ આત્મામાં પણ દેહ, ઈન્દ્રિય અને અન્તઃકરણ રૂપ ત્રણ પ્રકારના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. એ શરીરના અભિમાનવડે જ આત્મા અંદર અને બહારના ભેદવાળો થાય છે એને લીધે શબ્દાદિ વિષયોને અને આન્તર સુખાદિને એ ભોગવે છે ।।૪૧।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! કાલની ગતિ સૂક્ષ્મ છે. સાધારણ રીતે તે દેખી શકાતી નથી. તે દ્વારા ક્ષણે-ક્ષણે શરીરોની ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં રહે છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી જ પળે-પળે થતાં જન્મ-મરણ દેખાતાં નથી ।।૪૨।।

જેવી રીતે કાલના પ્રભાવથી દીવાની જ્યોતિ, નદીઓનો પ્રવાહ અથવા વૃક્ષના ફલોની ખાસ-ખાસ અવસ્થાઓ બદલાતી રહે છે તેવી જ રીતે તમામ પ્રાણીઓનું શરીરનું આયુષ્ય, અવસ્થા વગેરે પણ બદલાતાં રહે છે ।।૪૩।।

જેવી રીતે આ તે જ જ્યોતિઓનો તે જ દીપક છે, પ્રવાહનું આ તે જ જલ છે એમ સમજવું અને કહેવું ખોટું છે તેવી જ રીતે વિષય ચિન્તનમાં વ્યર્થ આયુષ્ય વિતાવવાવાળા અવિવેકી પુરુષોનું આ તે જ પુરુષ છે એમ કહેવું અને સમજવું બિલકુલ ખોટું છે ।।૪૪।।

(તેથી જીવમાં જન્મ મરણનો વ્યવહાર ભ્રાન્તિથી છે, વસ્તુતાથી નથી. એ જ બતાવે છે) જેમ મહાભૂતરૂપ અગ્નિ સૃષ્ટિના આરમ્ભથી પ્રલય સુધી છે છતાં એ કાષ્ઠના યોગથી વ્યવહાર ગોચર થાય છે, કાષ્ઠના વિયોગથી દેખાતો નથી તેમજ આત્માને કર્મભૂત બીજથી આ દેહ થાય છે એમ નથી પણ એને દેહનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે એ અજન્મા છતાં જન્મ લેતો હોય એમ માને છે, મરતો નથી છતાં મરણ ધર્મવાળો પોતાને માને છે ।।૪૫।।

(એની અવસ્થાઓને કહે છે). હે ઉદ્ધવજી! ૧. ગર્ભાધાન ૨. ગર્ભવૃદ્ધિ ૩.

જન્મ ૪. બાલ્યાવસ્થા (પાંચ વર્ષ સુધી) ૫. કુમાર અવસ્થા (છ થી પંદરવર્ષ સુધી) ૬. યુવાવસ્થા (સોળથી પિસતાલીસ વર્ષ સુધી) ૭. આધેડ અવસ્થા (છેતાલીસથી સાઠ વર્ષ સુધી) ૮. વૃદ્ધાવસ્થા (સાઠ વર્ષ પછી) અને ૯. મૃત્યુ આ નવ અવસ્થા શરીરનીજ છે ।।૪૬।।

આ શરીર જીવથી જુદું છે અને આ ઊંચી-નીચી અવસ્થાઓ તેના મનોરથ પ્રમાણે જ છે, પરન્તુ તે અજ્ઞાનથી ગુણોના સંગથી તેમને પોતાની માની લઈ ભટકવા માંડે છે અને ક્યારેક-ક્યારેક વિવેક થઈ જતાં તેમને છોડી પણ દે છે ।।૪૭।।

પિતાએ પુત્રના જન્મથી અને પુત્રે પિતાના મૃત્યુથી પોત-પોતાના જન્મમરણનું અનુમાન કરી લેવું જોઈએ.(પિતાનો અગ્નિ સંસ્કાર કરતી વખતે પુત્ર પ્રત્યક્ષ જુએ છે કે આ મારા પિતાનું મૃત્યુ થયું તેમ મારું પણ થશે. પોતાને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે જાતકર્મ સંસ્કાર કરતી વખતે પિતા જુએ છે કે આ પુત્રનો જન્મ થયો એમ મારો પણ થયો હશે) જન્મ-મૃત્યુવાળા દેહોના દ્રષ્ટા જન્મ-મૃત્યુયુકત શરીર નથી ।।૪૮।।

જેવી રીતે જવ, ઘઉં વગેરે ખેતરમાં વાવવાથી ઊગી નીકળે છે અને પાકી જતાં લણી લેવામાં આવે છે પરન્તુ જે પુરુષ તેમના ઊગવા અને લણવાનું જાણનારો સાક્ષી છે તે-તે બન્નેથી તદ્દન પૃથક્ છે તેવી જ રીતે શરીર અને તેની અવસ્થાઓનો જે સાક્ષી છે તે શરીરથી બિલકુલ જુદો છે. આ સમજનાર બન્નેથી બંધાતો નથી ।।૪૯।।

અજ્ઞાની પુરુષ આ પ્રમાણે આત્મા એ પ્રકૃતિ અને શરીરથી જુદો છે એમ સમજતો નથી. તે તેમનાથી તાત્વિક દૃષ્ટિથી જુદો છે એમ તે અજ્ઞાની અનુભવ કરતો નથી અને વિષયભોગોમાં સાચું સુખ માનીને તેમાં જ મોહિત થઈ જાય છે. તેથી જ તેને જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં ભટકવું પડે છે ।।૫૦।।

જ્યારે અવિવેકી જીવ પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જન્મમૃત્યુના ચક્કરમાં ભટકવા લાગે છે, ત્યારે સાત્ત્વિક કર્મોની આસક્તિથી તે ઋષિલોક અને દેવલોકમાં, રાજસિક કર્મોની આસક્તિથી મનુષ્ય અને અસુર યોનિઓમાં તથા તામસિક કર્મોની આસક્તિથી ભૂત-પ્રેત અને પશુ પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં જાય છે ।।૫૧।।

(આત્મા તો ચેષ્ટારહિત છે એમ આપે કહ્યું એને ભ્રમણ કેમ થાય છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) જેમ કોઈને નાચતાં અને ગાતાં જોનાર પુરુષને નાચવા અને ગાન કરવાનું મન થતાં એ શૃંગારાદિ રસનું અનુકરણ કરે છે તેમ આત્મા નિષ્ક્રિય છે છતાં બુદ્ધિએ આપેલા દેહની ચેષ્ટાને જોઈને એમાં પોતે પોતાપણાનો અધ્યાસ કરીને દેહનું

અનુકરણ કરે છે ।।પ૨।।

(આથી દશ્યનો ધર્મ દ્રષ્ટામાં દેખાય છે એ વાત કહી હવે ઉપાધિના ધર્મો પહિતમાં દેખાય છે એ દૃષ્ટાન્તથી બતાવે છે). જેવી રીતે નદીના જલના ંચચલ થવાથી તેમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલાં વૃક્ષો પણ ચાલતાં હોય એમ દેખાય છે તેમ દેહ આદિમાં આત્માનો અધ્યાસ થવાથી તેના કર્તાપણાના ધર્મ આત્મામાં જોવામાં આવે છે. ફેરફૂદડી ફરનારને નેત્ર ફરવાથી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે તેમ વિષયગ્રાહક મનવડે કલ્પિત વિષય સ્ત્રી વગેરેમાં લાવણ્ય આદિ ગુણો દેખાય છે. ખરી રીતે એ ગુણો વિષયના નથી પણ ભગવાન્‌ના છે ।।પ૩।।

(ભોગ મિથ્યા છે એ સમજાવવા બે દૃષ્ટાન્તો આપે છે). જેવી રીતે મનમાં વિચારેલા તથા સ્વપનમાં જોયેલા ભોગ પદાર્થ સર્વથા મિથ્યા જ હોય છે તેવી જ રીતે હે દાશાર્હ! આત્માએ વિષયોનો અનુભવ કરવારૂપી સંસાર પણ સર્વથા અસત્ય છે. આત્મા તો નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુકત જ છે ।।પ૪।।

જેવી રીતે સ્વપનમાં દેખાયેલા વાઘનો ડર, જ્યાં સુધી સ્વપન ચાલુ હોય ત્યાં સુધી સાચો હોય તેવું લાગે છે અને સ્વપન તૂટતાં જ તે ડર દૂર થાય છે તેવી જ રીતે વિષયો સત્ય ન હોવા છતાં પણ જે જીવ વિષયોનું જ ચિન્તન કરતો રહે છે તેનો જન્મ-મરણરૂપી સંસાર ક્યારેય નિવૃત્ત થતો નથી ।।પપ।।

(ત્યાં શંકા થાય કે ભોગ તો સુખના સાધનરૂપ છે તેને કેમ છોડાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) સુખ-દુઃખ એ કેવળ ભ્રમ છે કેમકે એ દેહમાં આત્માના અધ્યાસથી જ દેખાય છે, વસ્તુતઃ એ સુખ-દુઃખ વગેરે અન્તઃકરણના ધર્મ છે, આત્માના નથી ।।પ૬।।

(સંસારનિવૃત્તિના હજારો ઉપાયોમાં પરમેશ્વરમાં ચિત્તને સ્થિર કરવારૂપ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે તે જ કહે છે કે) દુષ્ટ પુરુષો અપમાન કરે, વાણીથી તિરસ્કાર કરે, હાંસી કરે, નિન્દા કરે, મારપીટ કરે, બાંધે, આજીવિકા છીનવી લે, ઉપર થૂંકે-પેશાબ કરે અથવા પ્રભુ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ડગાવી દેવા અનેક ત્રાસ આપે; તેમના કોઈપણ જુલમથી ક્ષુબ્ધ ન થવું જોઈએ; કારણ કે તેઓ તો બિચારા અજ્ઞાની છે તેમને પરમાર્થનો તો પત્તોજ નથી. તેથી જેપોતાનું કલ્યાણ કરવા માગે છે તેણે પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી ધીરજ રાખી કષ્ટને સહન કરવું, ભગવાન્‌માં સ્થિર થયેલ મનને એમાંથી ંચચલ ન કરવું અને પોતાની જાતને બચાવી લેવી. વસ્તુતઃ આત્માદષ્ટિ જ સમસ્ત વિપત્તિઓથી

બચવાનું એકમાત્ર સાધન છે ।।૫૭-૫૮।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે ભગવન્! આપ સમસ્ત વકતાઓના શિરોમણિ છો. આ દુર્જનોએ કરેલ તિરસ્કારને હું મારા મનમાં અત્યન્ત અસહ્ય સમજાું છું. તેથી હું જેવી રીતે તે સમજી શકું, આપનો ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારી શકુ તેવી રીતે આપ કૃપા કરીને મને સમજાવો ।।૫૯।।

વિદુષામપિ વિશ્વાત્મન્ પ્રકૃતિર્હિ બલીયસી ।।
ઋતેત્વદ્ધર્મનિરતાન્ શાન્તાંસ્તે ચરણાશ્રયાન્ ।।૬૦।।

હે વિશ્વાત્મા! જે આપના ભાગવત ધર્મના આચરણમાં પ્રેમપૂર્વક લાગેલા છે, જેઓએ આપના ચરણકમલોનો જ આશ્રય લઈ લીધો છે તે શાન્ત પુરુષો સિવાય મોટા-મોટા વિદ્વાનોમાટે પણ દુષ્ટોદ્વારા કરવામાં આવેલ તિરસ્કાર સહન કરવો અત્યન્ત મુશ્કેલ છે, કારણ કે સ્વભાવ બહુ જ બળવાન હોય છે તે બદલવો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે ।।૬૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા 'સાયુજ્યમુક્તિ' પ્રકરણનો સત્તરમો અને ચાલુ) ''તત્ત્વોની સંખ્યાનો વિરોધ પરિહાર'' નામનો ૨૨મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

તમારું વાંચન ક્યાંક એકડા વગરના મીંડા જેવું તો નથી!!!
સત્સંગ-મંડળમાં હોય, ભગવદ્વાર્તામાં હોય કે વ્યક્તિગત હોય
ષોડશગ્રન્થ વિનાનું વાંચન એકડા વગરના મીંડા સમાન જાણવું.

અધ્યાય ૨૩

મનને જીતીને લોકોના તિરસ્કારને સહન કરવો

વિશેષ : તિરસ્કાર સહન કરવો એમાં મનનો જય કારણરૂપ છે એના દષ્ટાન્તમાં ભિક્ષુગીતને આ ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં કહે છે.

સ એવમાશંસિત ઉદ્ધવેન ભાગવતમુખ્યેન દાશાર્હર્ષભેણ ।।
સભાજયન્ ભૃત્યવચો મુકુન્દઃ તમાબભાષે શ્રવણીયવીર્યઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! વાસ્તવમાં શ્રવણ કરવા યોગ્ય કંઈ હોય તો

તે ભગવાન્‌ની લીલા-કથા જ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ પ્રેમ અને મુક્તિ ના દાતા છે. જ્યારે આપના પરમપ્રેમી ભકત ઉદ્ધવજીએ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે યદુવંશ વિભૂષણ શ્રીભગવાને એમના પ્રશ્નની પ્રશંસા કરી તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે ।।૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે બૃહસ્પતિના શિષ્ય! એવો કોઈ સાધુ પુરુષ જગતમાં ઉત્પન્ન થયો નથી કે જે દુષ્ટ પુરુષોએ ઉચ્ચારેલાં વાકયોથી વીંધાયેલા મનને સંભાળી શકે અથવા વીંધાયેલા મનનું સમાધાન કરવાને સમર્થ થઈ શકે ।।૨।।

એ તમારું કથન સાચું છે. દુષ્ટ પુરુષોનાં વાણીરૂપી બાણ મર્મસ્થાન સુધી પહોંચી જે દુઃખ આપે છે તેવું દુઃખ મર્મને વીંધનાર તીક્ષ્ણ-બાણો શરીરમાં લાગવાથી શરીર ભેદાય એનાથી પુરુષને થતું નથી, કારણ કે બાણનો ઘા રુઝાય છે પણ વચનરૂપી બાણનો ઘા સદા તાજો રહે છે ।।૩।।

હે ઉદ્ધવજી! આ બાબતમાં એક અત્યન્ત પવિત્ર ઈતિહાસ મહાત્મા લોકો કહે છે તે હું તમને કહું છું જેને તમે સ્થિર ચિત્તથી સાંભળો ।।૪।।

દુષ્ટ લોકોનો તિરસ્કાર પામીને પોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મના ફલરૂપનું સ્મરણ કરીને ધીરજ ધરતા કોઈ ભિક્ષુકે એ ઈતિહાસ ગાયો છે ।।૫।।

પ્રાચીન સમયની વાત છે. ઉજ્જૈન શહેરમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ખેતી, વેપાર વગેરે દ્વારા ઘણી ધન-સમ્પત્તિ કમાયો હતો. તે *કદર્ય, અતિ ક્રોધી, કામી, લોભી અને ઘણો જ કૃપણ હતો ।।૬।।

વિશેષ : ધર્મશાસ્ત્રમાં કદર્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે : **"આત્માનં ધર્મકૃત્યં ચ પુત્રદારાંશ્ચ પીડયન્, દેવતાતિથિભૃત્યાંશ્ચ સ કદર્ય ઈતિ સ્મૃતઃ"** પોતાને, ધર્મકૃત્યને, પુત્ર, સ્ત્રીને અને દેવ, અતિથિ તથા નોકરોને પીડા કરનારો તે 'કદરી' કહેવાય.

તેણે પોતાના જ્ઞાતિભાઈઓ અને અતિથિઓ ને કયારેય મીઠી વાત કરીને પણ પ્રસન્ન નહોતા કર્યા, પછી ખાન-પાન (ભોજન વગેરે) ની તો વાતો જ કયાં રહી? તેના ઘરમાં ધર્મ-કર્મ તો કંઈ થતું જ નહિ. પોતાની ધન-સમ્પત્તિ પોતાની જાતને સુખી કરવામાં પણ તે વાપરવામાં સમજતો નહિ ।।૭।।

તેની કૃપણતા અને ખરાબ સ્વભાવને લીધે તેના પુત્ર-પુત્રીઓ, ભાઈ-બન્ધુઓ, નોકર-ચાકર અને પત્ની વગેરે બધાં દુઃખી રહેતાં હતાં અને મનોમન તેનું અનિષ્ટ ઈચ્છયા કરતાં હતાં. તેને ગમે તેવું વર્તન કોઈ જ કરતું નહોતું ।।૮।।

તેનું આલોક-પરલોક બન્નેથી પતન થઈ ગયું હતું. બસ, યક્ષોની જેમ તે ધનનું

રક્ષણ કર્યા કરતો હતો. ધનથી તે ધર્મ કમાતો નહિ કે ભોગ પણ ભોગવતો નહિ. ઘણો સમય આ પ્રમાણે જીવન વિતાવવાથી પંચમહાયજ્ઞના અધિકારી દેવતા તેના ઉપર ગુસ્સે થયા ।।૯।।

હે ઉદાર ઉદ્ધવજી! પંચમહાયજ્ઞના અધિકારી દેવોના તિરસ્કારથી તેનાં પૂર્વનાં પુણ્યોના બળથી અત્યાર સુધી ટકી રહેલું ધન જે તેણે ભારે ઉદ્યોગ અને સખત પરિશ્રમથી એકઠું કર્યું હતું તે ધનનો ખજાનો પણ નષ્ટ થઈ ગયો ।।૧૦।।

તે નીચ બ્રાહ્મણનું કેટલુંક ધન તો તેના કુટુમ્બીઓએ જ છીનવી લીધું, કેટલુંક ચોર–ચોરી ગયા, કેટલુંક આગ લાગવા વગેરે દૈવી કોપથી નષ્ટ થઈ ગયું, કેટલુંક કાલક્રમથી નાશ પામ્યું, કેટલુંક સાધારણ માણસોએ હડપ કરી લીધું અને બાકી રહેલું સર્વ કર અને દંડના રૂપમાં રાજ કર્તાઓએ જપ્ત કરી લીધું ।।૧૧।।

હે ઉદ્ધવજી! આ પ્રમાણે તેની બધી જ સમ્પત્તિ નાશ પામી. ન તો તેણે ધર્મની કમાઈ કરી કે ન તો તેણે ભોગ ભોગવ્યા. બીજી બાજુએ તેના સગાંઓએ પણ તેને છોડી દીધો તેથી તેને ભયાનક ચિન્તાએ ઘેરી લીધો ।।૧૨।।

ધનના નાશથી તેના દિલમાં ભારે બળતરાઓ થઈ. તેનું મન ખેદથી ભરાઈ આવ્યું. આંસુઓને લીધે તેનું ગળું રુંધાઈ ગયું પરન્તુ આ પ્રમાણે ચિન્તા કરતાં-કરતાંજ તેના મનમાં સંસાર પ્રત્યે મહાન દુઃખબુદ્ધિ અને ઉત્કટ વૈરાગ્યનો ઉદય થઈ ગયો ।।૧૩।।

હવે તે બ્રાહ્મણ મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો, ‘‘હાય! હાય!! આટલા દિવસો સુધી મેં પોતાની જાતને આ રીતે સતાવી તે ભારે ખેદની વાત છે. જે ધનને માટે આવું કમરતોડ કષ્ટ સહન કર્યું તે ધન ન તો ધર્મકાર્યમાં કામ આવ્યું કે ન તો મારા સુખભોગમાં તેનો ઉપયોગ થયો ।।૧૪।।

પ્રાયઃ એવું જોવામાં આવે છે કે કૃપણ પુરુષોને ધનથી કયારેય સુખ મળતું નથી. આ લોકમાં તો તેઓ ધન કમાવાની અને તેને સાચવવાની ચિન્તામાં બળ્યા કરે છે અને મર્યા પછી ધર્મ ન કરવાને લીધે નરકમાં જાય છે ।।૧૫।।

જેવી રીતે જરા જેટલો કોઢ સર્વાંગસુન્દર સ્વરૂપને બગાડી દે છે તેવી જ રીતે થોડો પણ લોભ યશસ્વીઓના શુદ્ધ યશ અને ગુણીજનો ના પ્રશંસનીય ગુણોનો નાશ કરે છે ।।૧૬।।

ધન કમાવવામાં, કમાયા પછી તેને વધારવામાં, સાચવવામાં અને ખર્ચ કરવામાં

તથા તેના નાશ અને ઉપભોગમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં નિરન્તર પરિશ્રમ, ભય, ચિન્તા અને દુઃખ નો જ સામનો કરવો પડે છે ।।૧૭।।

અતિશય ધન કમાવામાં ચોરી, હિંસા, જૂઠું બોલવું, દમ્ભ, કામ અને ક્રોધ આ છ અનર્થો રહેલા છે. કમાયા પછી ગર્વ, અહંકાર, ભેદબુદ્ધિ, વેર, અવિશ્વાસ, સ્પર્ધા, વ્યભિચાર, જુગાર અને શરાબ વગેરે વ્યસનો આ નવ અનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. આમ કુલ પંદર અનર્થો મનુષ્યોમાં ધનને લીધે જ આવે છે. તેથી પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા પુરુષે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ના વિરોધી અનર્થને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા, ભલેને એ અનર્થનું નામ અર્થ (પૈસો-ધન) હોય! ।।૧૮-૧૯।।

ભાઈ-બન્ધુ, સ્ત્રી પુત્ર, માતા-પિતા અને સગાં-સમ્બન્ધી જે સ્નેહબન્ધનથી બંધાઈ બિલકુલ હળી-મળીને એક થઈને રહેતાં હોય છે તે બધાં એક કોડીને માટે તત્કાલ એકબીજાનાં શત્રુ બની જાય છે ।।૨૦।।

તે લોકો થોડાક પૈસાને માટે પણ ક્ષોભ પામે છે અને ગુસ્સે થઈ જાય છે. વાત-વાતમાં સ્નેહસમ્બન્ધ તોડી નાખે છે, ચડસા-ચડસી કરે છે અને એકબીજાનું ખૂન કરતાં પણ ખચકાતા નથી, ત્યાં સુધી કે એકબીજાનો સર્વનાશ કરી નાખે છે ।।૨૧।।

દેવો પણ જે દેહની ઈચ્છા કરે છે તે મનુષ્ય-જન્મને અને તેમાં પણ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ શરીર પ્રાપ્ત કરી જે તેનો અનાદર કરે છે અને પોતાના સાચા સ્વાર્થ-પરમાર્થનો નાશ કરે છે તેઓ અશુભ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૨૨।।

આ મનુષ્ય શરીર મોક્ષ અને સ્વર્ગ નું દ્વાર છે તે મેળવીને પણ એવો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ હોય જે અનર્થોના ધામ એવા ધનના ચક્કરમાં ફસાયેલો રહે? ।।૨૩।।

જે મનુષ્ય, દેવતા, ઋષિ, પિતૃ, પ્રાણી, જ્ઞાતિબંધુ, કુટુમ્બી અને ધન ના બીજા ભાગીદારોને તેમનો ભાગ આપી સન્તુષ્ટ રાખતો નથી તેમ જ પોતે પણ તેનો ઉપભોગ કરતો નથી તે યક્ષની જેમ ધનની રખવાળી કરનારો કૃપણ તો અવશ્ય અધોગતિને (નરકને) જ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૨૪।।

પ્રમાદથી મેં મારું આયુષ્ય, ધન અને બલ પૌરષ ખોઈ નાખ્યાં. વિવેકી પુરુષો જે સાધનોથી મોક્ષ સુધી મેળવી શકે છે તેમને મેં ધન ભેગું કરવાની વ્યર્થ ચેષ્ટામાં ખોઈ નાખ્યાં. હવે બુઢાપામાં હું શું સાધન કરી શકવાનો હતો? ।।૨૫।।

આ પૈસા (ધન) માં અનર્થ છે એમ જાણવા છતાં મારા જેવા બીજા માણસો

પૈસા મેળવવાનો વ્યર્થ શ્રમ શા માટે કરી રહ્યા છે? સાચું કહીએ તો આ સર્વલોક કોઈની માયામાં મોહ પામ્યાં છે ।।૨૬।।

(ધન હોય તો ભોગ ભોગવાય તેથી ધનમાટે યત્ન કરનારને મોહિત થયેલા કેમ કહેવાય એમ કહે, ત્યાં કહે છે કે) ધનને આપનાર મળે, ધન મળે, કામને આપનાર મળે, કામ મળે અથવા જન્મને આપનાર કર્મો સમ્પાદન કરે તો પણ જેને મૃત્યુ ગળી રહ્યું છે તેને એ બધું સુખ આપનાર થતું નથી, કારણ કે કાં તો એ ભોગોનો નાશ થાય કાં તો પોતાનું મૃત્યુ થાય એટલે એ બધું સ્થિર રહેવાનું નથી તેથી એને માટે યત્ન કરનાર માણસ મોહમાં પડેલો છે એમ સિદ્ધ થાય છે ।।૨૭।।

એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી કે સર્વ દેવમય અને સર્વ ના દુઃખને હરનાર ભગવાન્ મને પ્રસન્ન થયા જેમણે મને આવી દશામાં મૂકી ઘરમાં વૈરાગ્ય કરાવ્યું; એ વૈરાગ્ય મને સંસાર તરવામાં સાધનરૂપ વહાણ થઈ પડશે ।।૨૮।।

હું હવે વૈરાગ્યની અવસ્થાએ પહોંચી ગયો છું. હવે જો મારું આયુષ્ય બાકી હશે તો હું મનમાં સન્તોષ રાખી મારા પરમાર્થની બાબતમાં સાવધાન થઈ જઈશ અને જે સમય બાકી છે તે દરમિયાન મારા શરીરને તપસ્યાદ્વારા સૂકવી નાખીશ ।।૨૯।।

ત્રણેય લોકના સ્વામી દેવગણો મારા આ સંકલ્પમાં વિઘ્ન નહિ નાખતાં મારા આ સંકલ્પનું અનુમોદન કરે. હજુ નિરાશ થવાની કોઈ જરૂર નથી, કારણ કે રાજા ખટ્વાંગે તો માત્ર બે ઘડીમાં જ વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હતી'' ।।૩૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે ઉદ્ધવજી! અવન્તિ (ઉજ્જયિની) ના તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે મનમાં આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી લઈ 'હું' અને 'મારા' પણાની ગાંઠ ખોલી નાખી અહન્તા-મમતાનો ત્યાગ કરી દીધો અને પોતાના મનને મારામાં લગાવી દઈ મનન પરાયણ સન્ન્યાસી થઈ ગયો. (દિવસ આખાનો ભૂલો પડેલો સાંજે પણ જો ઘેર આવી જાય તો તે ભૂલી પડયો નથી. પૂર્વ જીવનમાં પેટ ભરીને પાપ કર્યાં હોય પણ જીવનસન્ધ્યાએ પણ જો ભક્તિમાન થાય તો તેનો મોક્ષ થઈ જાય છે એ કહેવામાટે આપે એને માટે શ્લોકમાં **'દ્વિજસત્તમઃ'** 'ઉત્તમ બ્રાહ્મણ' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે) ।।૩૧।।

હવે તેણે તમામ સ્થાન, વસ્તુ કે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે મનમાંથી આસક્તિ છોડી દીધી; પોતાના મન, ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણો ને વશ કરી લીધાં. હવે તે પૃથ્વી ઉપર સ્વચ્છન્દરૂપથી ફરવા લાગ્યો. તે ભિક્ષામાટે નગર અને ગામડાંઓ માં એવી રીતે જતો

કે કોઈ તેને ઓળખી શકે નહિ ।।૩૨।।

હે ઉદ્ધવજી! તે ભિક્ષુક અવધૂત બહુ જ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. દુષ્ટ લોકો તેને જોતાંજ તેના ઉપર તૂટી પડતા હતા અને અનેક રીતે તેનો તિરસ્કાર કરી તેને તંગ કરતા હતા ।।૩૩।।

કોઈ તેનો દંડ આંચકી લેતું તો કોઈ તેનું ભિક્ષાપાત્ર ખૂંચવી લેતું. કોઈ કમંડલુ ઉઠાવી લઈ જતું તો કોઈ આસન, રુદ્રાક્ષની માળા અને ગોદડી ઉપાડીને ભાગી જતું. કોઈ તો વળી તેની લંગોટી અને વસ્ત્ર ને પણ જ્યાં-ત્યાં ફેંકી દેતું ।।૩૪।।

કોઈ-કોઈ તે વસ્તુઓ આપીને અને કોઈ બતાવી-બતાવીને પાછા આંચકી લેતા. જ્યારે તે અવધૂત મધુકરી માગી લાવતો અને બહાર નદી કિનારે ભોજન કરવા બેસતો ત્યારે પાપી લોકો કયારેક તેના માથા ઉપર પેશાબ કરતા તો કયારેક થૂંકતા તે લોકો તે મૌની અવધૂતને બોલવાને માટે અનેક રીતે વિવશ કરતા અને છતાં એ જ્યારે ન બોલતો ત્યારે એને મારતા ।।૩૫-૩૬।।

કેટલાક ''ચોર-ચોર'' કહી ધમકાવવા લાગતા, કેટલાક ''એને બાંધો-બાંધો'' એમ કહી અને પછી દોરડાથી બાંધવા લાગતા ।।૩૭।।

કોઈ તેનો તિરસ્કાર કરી મેણાં મારતા કે ''જુઓ-જુઓ, હવે આ કૃપણે ધર્મનો ઢોંગ રચ્યો છે. ધન-સમ્પત્તિ જતી રહી, સ્ત્રી-પુત્રોએ ઘરમાંથી કાઢી મૂકયો ત્યારે તે પેટ ભરવામાટે સન્ન્યાસી બન્યો છે ।।૩૮।।

ઓહો! જુઓ તો ખરા, આ તગડા જેવો ભિખારી ધૈર્યમાં તો મોટા પર્વત જેવો છે. તે ચૂપચાપ પોતાનું કામ કાઢી લેવા માગે છે. ખરેખર તો તે બગલાથી પણ મોટો ઢોંગી અને દઢ નિશ્ચયી છે ।।૩૯।।

કેટલાક તે અવધૂતની હાંસી ઉડાવતા, તો કોઈ તેના ઉપર અધોવાયુ છોડતા. જેવી રીતે લોકો વાનર વગેરેને બાંધે છે અને પોપટ વગેરેને પાંજરામાં પૂરે છે તેવી રીતે કેટલાક તેને બાંધી દેતા અને ઘરોમાં પૂરી દેતા'' ।।૪૦।।

પણ આ બધું તે ચૂપચાપ સહન કરી લેતો. કયારેક તેને જ્વર વગેરેને કારણે દૈહિક પીડા સહન કરવી પડતી, કયારેક ઠંડી-ગરમી વગેરેને લીધે દૈવી કષ્ટ ઉઠાવવું પડતું અને કયારેક દુર્જન લોકો અપમાન વગેરે દ્વારા તેને ભૌતિક પીડા પહોંચાડતા, પરન્તુ ભિક્ષુકના મનમાં તેથી કોઈ વિકાર ન થતો. તે સમજતો કે આ બધું મારા પૂર્વજન્મનાં કર્મોનું ફલ છે અને તે મારે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી ।।૪૧।।

જો કે નીચ લોકો અનેક રીતે તેનો તિરસ્કાર કરી તેને તેના ધર્મથી ડગાવવાના પ્રયત્નો કર્યા કરતા છતાં તે ભારે મક્કમતાથી પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહેતો અને સાત્ત્વિક ધૈર્યનો આશ્રય લઈ ક્યારેક-ક્યારેક આવા ઉદ્ગાર પ્રગટ કર્યા કરતો ।।૪૨।।

(ભીક્ષુ-ગીત) બ્રાહ્મણ કહેતો : મારા સુખ કે દુઃખ નું કારણ આ મનુષ્ય, દેવતા, શરીર, ગ્રહો, કર્મ કે કાલ વગેરે નથી, શ્રુતિઓ અને મહાત્માલોક મનને જ આનું પરમ કારણ બતાવે છે અને મન જ આ સમગ્ર સંસારચક્રને ચલાવી રહ્યું છે ।।૪૩।।

તેને કાબૂમાં રાખવું બહુ જ કઠણ છે કારણ કે તે બહુ બળવાન છે. મન જ વિષયોમાં રાગદ્વેષ વગેરે વૃત્તિઓ સર્જે છે. એ વૃત્તિઓ અનુસાર જ શુકલ-સાત્ત્વિક પુણ્યો, કૃષ્ણ-તામસ પાપો અને લોહિત (લાલ)-રાજસ પુણ્ય પાપ મિશ્રિત કર્મો થાય છે અને તે કર્મો પ્રમાણે જ જીવની વિવિધ ગતિઓ થાય છે. (પુણ્યોથી દેવતાને ત્યાં, પાપથી પશુ યોનિમાં અને મિશ્રકર્મથી મનુષ્યમાં જન્મ થાય છે) ।।૪૪।।

(મન જો સંસારનું કારણ હોય તો સુખ-દુઃખ પણ મનને થવાં જોઈએ, જીવને નહિ. જીવને સુખ-દુઃખ દેહના સમ્બન્ધથી થાય છે એમ સમાધાન કરવામાં આવે તો દેહનો સમ્બન્ધ પરમાત્માને પણ છે તો તેને એ સુખ-દુઃખ થવા જોઈએ એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે) દેહનો જેને અધ્યાસ હોય તેને તે સુખ-દુઃખ થાય. એવો અધ્યાસ પરમાત્માને નથી તેથી તેને સુખ-દુઃખ થતાં નથી. મન સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક છે. (મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતું જ રહે છે) ભગવાન્ તેની સાથે નિયામક તરીકે સદા અન્તર્યામીરૂપે રહે છે અને જીવના તે સનાતન સખા-હિતકર્તા-છે. તે અહં મમ (હું મારું) ના અભિમાનરહિત છે, કારણ કે તે હિરણ્મય-જ્ઞાનમય છે. તેથી તે તો પોતાના અલુપ્ત જ્ઞાનથી બધું સાક્ષીરૂપે જોયા કરે છે, સુખ-દુઃખના ભાગીદાર બનતા નથી. મનદ્વારાજ તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે. જ્યારે તે જીવ મનનો સ્વીકાર કરી તે દ્વારા વિષયોનો ભોકતા બને છે ત્યારે કર્મોમાં આસક્તિ હોવાથી તે કર્મોથી બંધાઈ જાય છે ।।૪૫।।

(તેથી મનનો નિગ્રહ કરવો એ જ બધાં સાધનોનું ફલ છે એ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે) દાન, સ્વધર્મ, નિયમ, યમ, વેદોનું અધ્યયન, તીર્થયાત્રા વગેરે સત્કર્મો, એકાદશી, બ્રહ્મચર્ય વગેરે વ્રતો આ બધાંનું અન્તિમ ફલ એ જ છે કે મન એકાગ્ર થઈ જાય, પ્રભુમાં લાગી જાય. મનનો નિગ્રહ એ જ પરમ યોગ છે ।।૪૬।।

જેનું મન શાન્ત (ભગવાન્‌માં સ્થિર) અને સમાહિત (વશીકૃત) છે તેને દાન વગેરે તમામ સત્કર્મોનું ફલ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયું. હવે તેને સત્કર્મો પાસેથી કંઈ મેળવવાનું બાકી રહેતું નથી અને જેનું મન ંચચલ (વિષયોથી ક્ષુબ્ધ) છે અથવા આળસનું ઘર છે તેને આ દાન વગેરે શુભ કર્મોથી હજી સુધી કંઈ ફાયદો થયો નથી ।।૪૭।।

બધી ઈન્દ્રિયો મનને વશ છે. મન કોઈ પણ ઈન્દ્રિયને વશ નથી. આ મન બળવાનથી પણ બળવાન, અત્યન્ત ભયંકર દેવ છે. જે મનને પોતાને વશ કરી લે છે તે જ ઈન્દ્રિયોનો વિજેતા બને છે એ દેવનો પણ દેવ છે અને તેથી ભગવાન્ જેવો પૂજન યોગ્ય છે ।।૪૮।।

ખરેખર મન બહુ મોટો શત્રુ છે. તેનું આક્રમણ અસહ્ય છે. તે માત્ર બહારના શરીરને જ નહિ પણ હૃદય વગેરે મર્મસ્થાનોને પણ વીંધી નાખે છે. તેને જીતવું બહુ કઠણ છે. મનુષ્યે સૌથી પહેલાં તે જ શત્રુને જીતવો જોઈએ, પરન્તુ મૂર્ખ મનુષ્યો તેને જીતવાને બદલે બીજાં માણસોને મિત્ર, ઉદાસીન કે શત્રુ માનીને તેમની સાથે ખોટો કલેશ કરતા રહે છે ।।૪૯।।

સાધારણ રીતે મનુષ્યોની બુદ્ધિ અંધ થઈ ગઈ છે–અવિદ્યારૂપી અન્ધકારથી તેનો વિવેક જતો રહ્યો છે તેથી તો આ મનઃકલ્પિત શરીરને ‘હુ’ અને સ્ત્રી પુત્ર ઘર ધન વગેરે ‘મારા’ માની બેસે છે અને પછી ‘‘આ હું છું અને આ બીજો છે’’ એવા ભ્રમના ફંદામાં ફસાઈ જાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે તેઓ અનંત અજ્ઞાનાંધકારરૂપી સંસારમાં જ ભટકતા રહે છે ।।૫૦।।

મનુષ્ય જ સુખ–દુઃખનું કારણ છે એમ માની લઈએ તો પણ તેની સાથે આત્માનો શું સમ્બન્ધ? કારણ કે સુખ–દુઃખ આપનાર પણ માટીનું શરીર છે અને તે ભોગવનાર પણ માટીનું શરીર જ છે. ભોજન સમયે કયારેક પોતાની જ જીભ પોતાના જ દાંતો વચ્ચે કચડાઈ જાય તો મનુષ્ય કોના ઉપર ગુસ્સો કરશે? ।।૫૧।।

સુખ–દુઃખનું કારણ ઈન્દ્રિયોના દેવતાને માનીએ તો પણ આત્માને એનો સમ્બન્ધ નથી. જો સુખ–દુઃખનું કારણ દેવતા હોય તો ઈન્દ્રિયોના અભિમાની દેવતાઓના રૂપમાં ભોકતા પણ તેઓ જ છે અને દેવતા બધાં શરીરોમાં એક જ છે. જે દેવતા એક શરીરમાં છે તે જ બીજા શરીરમાં પણ છે. આમ હોય તો પછી પોતાના જ શરીરના એક અંગથી બીજા અંગને ઈજા થઈ જાય તો ભલા ક્રોધ કોના ઉપર કરવો? ।।૫૨।।

જો સુખ-દુઃખનું કારણ આત્માને જ માનીએ તો તે તો તેનો પોતાનો જ છે કોઈ બીજો નહિ કારણ કે આત્માથી ભિન્ન કંઈ છે જ નહિ. જો બીજું કંઈ જણાતું હોય તો તે મિથ્યા છે. તેથી નથી સુખ કે નથી દુઃખ, પછી ક્રોધ શા માટે? ક્રોધનું કારણ જ ક્યાં રહ્યું? ।।૫૩।।

સુખ-દુઃખનું કારણ ગ્રહોને માનો તો એની સાથે પણ આત્માને સમ્બન્ધ નથી પણ જન્મવાળાથી એ આઠમે, ચોથે કે બારમે સ્થાને આવે તો એ જન્મધારી દેહને દુઃખનું નિમિત્ત થાય છે. આત્માનો જન્મ નથી એને સુખ-દુઃખ એ આપી શકતા નથી. વળી ગ્રહો વક્રાદિ દૃષ્ટિવડે ગ્રહોને જ પીડા કરે છે એ ઘરના ખૂણામાં બેઠેલાને પીડા કરવા આવતા નથી તેથી ગ્રહો પણ સુખ-દુઃખનું નિમિત્ત નથી, કેવળ મન જ દેહમાં અધ્યસ્ત હોવાથી સુખ-દુઃખનું કારણ બને છે. માટે એને જ વશ કરવું જોઈએ ।।૫૪।।

સુખ-દુઃખના કારણ તરીકે કર્મને માનો તો કર્મ તો જડ અને ચેતન બે વસ્તુથી બને છે એમાં દેહ જડ છે તે એકલો કર્મ કરી શકે નહિ. આત્મા પણ એકલો ચેતન હોઈને એ પણ કર્મ કરી શકે નહિ. કર્મ કરવામાં વિકારીપણું અને સ્વહિતકર્તૃત્વ જોઈએ. જડ વિકારી અને ચેતન હિત- અહિતનો જાણનાર હોય. દેહ વિકારવાળો માટે કર્તા પણ એ જડ હોવાથી એ સ્વહિતને જાણનાર નથી તેથી એ કર્મનો કર્તા ઠરતો નથી. આત્માહિત જાણનાર પણ વિકારી ન હોવાથી કર્તા નહિ થાય તેથી કર્મો સુખ-દુઃખનું કારણ છે એમ પણ સિદ્ધ થતું ન હોવાથી કોના ઉપર ક્રોધ કરવો? ।।૫૫।।

કાળ સુખ-દુઃખનું કારણ હોય તેથી પણ આત્માને કાંઈ એનો ભાર રહેતો નથી. કાળ એ તો આત્માનો અંશ છે. અગ્નિજ્વાલાનો તાપ અગ્નિને અને બરફની ઠંડી બરફને લાગે નહિ તેમ કાળથી થતાં સુખ-દુઃખો આત્માને અસર કરનાર થાય નહિ. આત્મા તો સુખ-દુઃખથી પર હોવાથી કોની ઉપર ક્રોધ કરવો? ।।૫૬।।

આત્મા પરથી પણ પર છે એને કોઈથી કોઈ દેશ કે કોઈ કાળમાં સુખ-દુઃખનો સમ્ભવ ઘટતો નથી. એ તો અહંકારવાળા સંસારીને જ થાય છે એમ જાણનાર કોઈ પ્રાણીથી ભય પામતો નથી ।।૫૭।।

આ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં થયેલ મુનિઓએ ધારણ કરેલી પરમાત્મનિષ્ઠાનો આશ્રય કરીને મુકુન્દ ભગવાન્‌ના ચરણકમળને સેવતો હું દુરન્ત અજ્ઞાનસાગરને પાર કરી જઈશ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો ।।૫૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : દ્રવ્ય નાશ પામવાથી જેને લેવા, દેવા (આપવા) કે સંભાળવાનો પરિશ્રમ દૂર થયો છે તેવો તે બ્રાહ્મણ સન્ન્યાસ લઈને ફરતો હતો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દુષ્ટ લોકો તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા, છતાં એ સ્વધર્મથી ચલિત ન થયો અને મૌન રહ્યો તથા આ ગીત ગાયા કરતો હતો ।।૫૯।।

‘‘પુરુષને સુખ-દુઃખ આપનાર મનના વિભ્રમ વગર બીજો કોઈ નથી. મિત્ર, ઉદાસીન, શત્રુ વગેરે સંસાર મનના ભ્રમને લઈને અજ્ઞાનથી થાય છે’’ ।।૬૦।।

હે ભાઈ ઉદ્ધવ! તમો મારા વિશે સર્વ ભાવથી બુદ્ધિને પરોવીને મનનો નિગ્રહ કરો. યોગ માત્રનો નિષ્કર્ષ મનને રોકવામાં જ છે ।।૬૧।।

ય એતાં ભિક્ષુણા ગીતાં બ્રહ્મનિષ્ઠાં સમાહિતઃ ।।
ધારયન્ શ્રાવયન્ શ્રુણ્વન્ દ્વન્દ્વૈર્નૈવાભિભૂયતે ।।૬૨।।

આ ઉપર કહ્યું તે ભિક્ષુકનું ગીતમાત્ર નથીતેતો મૂર્તિમાન બ્રહ્મજ્ઞાન નિષ્ઠાજ છે. જે પુરુષ એકાગ્રમનથી તે સાંભળે છે, સંભળાવે છે અને ધારણ કરે છે તે કયારેય સુખ-દુઃખ આદિ દ્વન્દ્વોને વશ થતો નથી. તેમની વચ્ચે રહીનેપણ નિડર રહેછે ।।૬૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં(પહેલાં જીવમુક્તિપ્રકરણના અવાન્તર બીજા ‘સાયુજ્યમુક્તિ’ પ્રકરણનો અઢારમો અને ચાલુ) ‘‘મનને જીતીને લોકોના તિરસ્કારને સહન કરવો’’ નામનો ૨૩મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૪

સાંખ્યના જ્ઞાનવડે મોહની નિવૃત્તિ થાય છે

અથ તે સમ્પ્રવક્ષ્યામિ સાંખ્યં પૂર્વૈર્વિનિશ્ચિતમ્ ।।
યદ્ વિજ્ઞાય પુમાન્ સદ્યો જહ્યાદ્ વૈકલ્પિકં ભ્રમમ્ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! હવે હું તમને સાંખ્યશાસ્ત્રનો નિર્ણય સંભળાવું છું. પ્રાચીન કાળના મોટા-મોટા કપિલ આદિ ઋષિ મુનિઓએ તે કહેલો છે. જ્યારે જીવ તે સારી રીતે સમજી લે છે ત્યારે તેનો ભેદબુદ્ધિ મૂલક સુખ-દુઃખાદિરૂપ ભ્રમ તત્કાલ છૂટી જાય છે ।।૧।।

યુગો પહેલાં પ્રલયકાળ વખતે આદિ સત્યયુગમાં અને જ્યારે મનુષ્યો વિવેક નિપુણ હોય છે ત્યારે આ બધી અવસ્થાઓમાં આ સમ્પૂર્ણ દશ્ય અને દ્રષ્ટા, જગત્ અને જીવ વિકલ્પ શૂન્ય, કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવથી રહિત, કેવલ બ્રહ્મજ હોય છે ।।૨।।

બ્રહ્મમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકલ્પ નથી એમાં કોઈ શંકા નથી તે કેવલ અદ્વિતીય સત્ય છે અને મન તથા વાણી ની ત્યાં સુધી ગતિ નથી. તે બ્રહ્મ જ માયા અને તેમાં પ્રતિબિમ્બિત જીવના રૂપમાં દશ્ય અને દ્રષ્ટા ના રૂપમાં બે ભાગોમાં જાણે કે વિભક્ત થઈ ગયું ।।૩।।

તેમાંથી એક ભાગને 'પ્રકૃતિ' કહે છે. તેણે જ જગતમાં કાર્ય-કારણનાં રૂપ ધારણ કરી લીધાં છે. બીજા જ્ઞાનસ્વરૂપ ભાગને 'પુરુષ' કહે છે ।।૪।।

હે ઉદ્ધવજી! જીવોના શુભ-અશુભ કર્મો અનુસાર મેં જ પ્રકૃતિમાં ખળભળાટ-ક્ષોભ-પેદા કર્યો, ત્યારે તેમાંથી સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રકટ થયા ।।૫।।

તેમાંથી ક્રિયાશક્તિપ્રધાન સૂત્ર અને જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન મહત્તત્ત્વમાં વિકાર થતાં અહંકાર વ્યકત થયો. આ અહંકાર જ જીવોને મોહમાં નાખનાર છે ।।૬।।

તે ત્રણ પ્રકારનો છે-સાત્ત્વિક, ર ાજસ અને તામસ. અહંકાર પંચતન્માત્રા, ઈન્દ્રિય અને મન નું કારણ છે; તેથી તે જડ-ચેતન બન્ને રૂપ છે ।।૭।।

તામસ અહંકારથી ક્રમશઃ આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી નામનાં પાંચ ભૂત થયાં. રાજસ અહંકાર થી દશ ઈન્દ્રિયો થઈ. સાત્ત્વિક અહંકારથી મન અને દશ ઈન્દ્રિયના દિશા, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ, મિત્ર, બ્રહ્મા અને ચન્દ્ર એમ અગિયાર દેવો થયા ।।૮।।

મેં ઉત્પન્ન કરેલા એ મહદાદિ ભાવો એકઠા થઈને કાર્ય કરવાને સમર્થ થયા. એમણે મારું ક્રીડા કરવાનું સ્થાન ઉત્તમ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યું ।।૯।।

એ અંડ જલમાં હતું. તેમાં હું નારાયણરૂપે રહ્યો. નાભિમાંથી વિશ્વકમળ થયું. તેમાં બ્રહ્મા થયા ।।૧૦।।

વિશ્વસમષ્ટિના અન્તઃકરણ બ્રહ્માએ પહેલાં બહુ તપ કર્યું. ત્યાર પછી મારો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી રજોગુણદ્વારા ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ અર્થાત્ પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ આ ત્રણ લોકની અને તેમના લોકપાલોની રચના કરી ।।૧૧।।

દેવતાઓને રહેવામાટે સ્વર્લોક, ભૂતપ્રેત આદિને રહેવામાટે ભુવર્લોક

(અન્તરિક્ષ) અને મનુષ્ય વગેરેને માટે ભૂર્લોક (પૃથ્વી) નું નિર્માણ થયું. આ ત્રણેય લોકથી ઉપર મહર્લોક, તપલોક વગેરે સિદ્ધોનાં નિવાસસ્થાન થયાં ।।૧૨।।

સૃષ્ટિકાર્યમાં સમર્થ બ્રહ્માજીએ અસુર અને નાગો ને માટે પૃથ્વીની નીચે અતલ, વિતલ, સુતલ આદિ સાત પાતાળ બનાવ્યાં. આ જ ત્રણે લોકમાં ત્રિગુણાત્મક કર્મો પ્રમાણે વિવિધ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૩।।

યોગદ્વારા મહર્લોક, તપસ્યાદ્વારા તપલોક, વાનપ્રસ્થના ફલરૂપ જનલોક અને સન્ન્યાસદ્વારા સત્યલોકરૂપ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ મારા ભક્તિયોગથી તો મારું ઉત્તમ ધામ મળે છે ।।૧૪।।

(વૈરાગ્ય થવામાટે કહે છે કે મારી ગતિ-મારી પ્રાપ્તિ-સિવાયની બધી ગતિ ચંચલ છે) આ સમસ્ત જગત્ કર્મો અને તેમના સંસ્કારોથી યુકત છે. કાલરૂપથી હું જ કર્મો પ્રમાણે તેમના ફલનું વિધાન કરું છું. આ ગુણ પ્રવાહમાં પડેલો જીવ કયારેક ડૂબી જાય છે અને કયારેક ઉપર આવી જાય છે-કયારેક પુણ્યવશાત્ સત્યલોક સુધીની ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તો કયારેક સ્થાવર સુધીની નીચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૧૫।।

જગતમાં નાના-મોટા, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ જેટલા પદાર્થ બને છે તે બધા પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેના સંયોગથી જ બને છે ।।૧૬।।

જે ભાવનું જે આદિકારણ છે અને જે એના લયનું કારણ છે તે જ એની મધ્યમાં પણ છે એને જ સત્ય માનવું, વિકાર સત્ય નથી. (એમાં દષ્ટાન્ત કહે છે) હારની પહેલાં સોનું હતું અને હાર ગળાવતાં સોનું જ રહ્યું. મધ્યમાં હાર, કડાં, કુંડલ વગેરે આકૃતિઓ વિકારરૂપ છે તે વાણીથી બોલવા માત્ર છે, સુવર્ણ સત્ય છે. પૃથ્વીમાંથી ઘડો બને તે ફૂટે છે ત્યારે પૃથ્વી જ રહે છે. મધ્યમાં ઘડો, કોડિયું, કૂંજો વગેરે વિકારો વ્યવહાર માત્ર છે તેમ બ્રહ્મમાંથી આ બધું થાય છે, અન્તમાં બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે તેથી વ્યવહાર માત્રમાં ઉપયુકત વિકાર સત્ય નથી પણ બ્રહ્મ જ સત્ય છે ।।૧૭।।

(જે ભાવ પદાર્થ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તે કાર્યનો એમાં લય થતાં એ જ કારણરૂપે રહે છે એમ કહો તો મહદાદિ અહંકારાદિ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ બધા વિકારો પ્રલયમાં મહદાદિમાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ બધા વિકાલો મહદાદિમાં લય પામે છે તે સત્ય કેમ ન કહેવાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) જેનાથી સર્વભાવની ઉત્પત્તિ થાય તેમ જ સર્વ એમાં જ લય થાય તેને સત્ય કહ્યું છે માટે મહદાદિ સર્વનું ઉપાદાન કારણ નથી પણ એ તો પ્રકૃતિનો વિકાર છે તેથી એ સત્ય ઠરતો નથી. (ત્યાં શંકા થાય

કે ત્યારે શ્રુતિ **''મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્''** એમ કેમ મૃતિકાને સત્ય કહે છે? તો ત્યાં કહેવાનું કે) એ દૃષ્ટાન્તને માટે છે. દૃષ્ટાન્ત સર્વાંગસમ્પૂર્ણ હોતું નથી. તેથી મૃતિકાનું કારણ પણ બીજું છે. તેથી એ પણ પરમાર્થ સત્ય નથી કેમકે એનો એના કારણમાં લય થાય છે. તેથી જેનું કોઈ કારણ ન હોય અને જે સર્વનું કારણ હોય, જે સર્વના અન્તે અવશિષ્ટ રહે તેવું બ્રહ્મ એક જ છે અને એ જ સત્ય છે ।।૧૮।।

(ત્યાં શંકા થાય કે કાળ, પ્રકૃતિ, પુરુષ એ તો નિત્ય છે તેને સત્ય માનવાં જોઈએ અને એમ માનીએ તો તમારું અદ્વય ન રહે! ત્યાં કહે છે કે) જે આ જગતરૂપ કાર્યના કારણરૂપ પ્રકૃતિ અને એનો આધાર પુરુષ અને કાલ એ ત્રણ પણ બ્રહ્મરૂપ છે તે બ્રહ્મ જ હું છું એટલે અદ્વૈતમાં બાધ આવતો નથી ।।૧૯।।

કેમકે પ્રકૃતિ એ શક્તિ છે, પુરુષ અને કાળબ્રહ્મ ની અવસ્થા વિશેષનાં માત્ર નામો છે. પિતાપુત્રની પરમ્પરાથી સર્ગ પ્રવૃત્ત થાય છે તે જીવના પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રવર્તે છે. એ ઈશ્વરનો સંકલ્પ છે ત્યાં સુધી પરમ્પરાથી ચાલ્યા કરે છે ।।૨૦।।

આ વિરાટ જ વિવિધ લોકની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર ની લીલાભૂમિ છે. કાલરૂપથી જ્યારે હું તેમાં વ્યાપ્ત થાઉં છું, પ્રલયનો સંકલ્પ કરું છું ત્યારે તે ભુવનોની સાથે વિનાશરૂપ વિભાગને માટે યોગ્ય થઈ જાય છે ।।૨૧।।

(હવે એના પ્રલયનો ક્રમ ઉત્પત્તિથી ઉલટા ક્રમથી કહે છે કે) જે અન્નથી મનુષ્ય શરીર ઉત્પન્ન થાય છે તે અન્ન સો વર્ષ અનાવૃષ્ટિ થવાથી ઉત્પન્ન ન થતાં દેહ એ અન્નમાં લીન થાય છે, અન્ન બીજ માત્ર બાકી રહે છે તે બીજ પૃથ્વીમાં લીન થાય છે, પૃથ્વી ગન્ધમાં લીન થાય છે, કારણ કે સંકર્ષણના મુખના અગ્નિથી એ ભસ્મ થાય છે ત્યારે એ ગંધ માત્ર રહી જાય છે ।।૨૨।।

પછી સો વર્ષ વરસે છે. તેના જલમાં ગંધ લીન થાય છે. અગ્નિ એનું શોષણ કરે છે ત્યારે જલ રસરૂપે રહે છે. એ રસ અગ્નિમાં લીન થાય છે. એ અગ્નિવાયુ સાથે અથડાવાથી રૂપમાત્ર જ રહે છે ।।૨૩।।

એ રૂપ વાયુમાં લીન થાય છે. એ વાયુને આકાશગળી જાય છે ત્યારે સ્પર્શમાત્ર રહે છે. એ આકાશમાં મળે છે. આકાશ અહંકારથી પરાભૂત થતાં શબ્દમાત્ર રહે છે, જ્યારે ઈન્દ્રિયો પોતાના કારણ દેવતાઓમાં અને છેવટે રાજસ અહંકારમાં સમાઈ જાય છે ।।૨૪।।

હે સૌમ્ય! રાજસ અહંકાર પોતાના નિયન્તા સાત્ત્વિક અહંકારરૂપ મનમાં,

શબ્દતન્માત્રા પંચમહાભૂતોના કારણ તામસ અહંકારમાં અને સમસ્ત જગતને મોહિત કરવામાં સમર્થ ત્રિવિધ અહંકાર મહત્તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે એટલે કે તે જડ અંશનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનક્રિયાશક્તિરૂપ થાય છે ।।૨૫।।

જ્ઞાન શક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન મહત્તત્ત્વ પોતાનાં કારણ ગુણોમાં લીન થઈ જાય છે. ગુણ અવ્યકત પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિ પોતાના પ્રેરક અવિનાશી કાલમાં લીન થઈ જાય છે ।।૨૬।।

કાલ જીવમાં લીન થાય છે. જીવ અવિદ્યા પ્રધાન છે ત્યાં સુધી જ કાલનો વેગ છે. જીવ જન્માદિ રહિત મારા-પરમાત્મામાં લીન થાય છે. આત્મા સ્વસ્વરૂપે જ રહે છે; એને કોઈમાં લીન થવાનું હોતું નથી. એ કોઈમાંથી થતો નથી, અજન્મા છે એ જગતનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલય વડે જાણી શકાય છે. એનું કોઈ કારણ નથી. એનું કારણ માનતાં અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થાય તેથી એ સત્ય વસ્તુ એક અદ્વય નિત્ય છે ।।૨૭।।

જેમ સૂર્ય ઉગતાં આકાશમાં અન્ધકાર રહેતો નથી તેમ ઉપર પ્રમાણે એક વસ્તુમાંથી ઉત્પત્તિ-લયને જોનારને દ્વૈતભ્રમ સ્થિર ન થતાં ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે ।।૨૮।।

એષ સાંખ્યવિધિઃ પ્રોક્તઃ સંશયગ્રન્થિભેદનઃ ।।
પ્રતિલોમાનુલોમાભ્યાં પરાવરદશા મયા ।।૨૯।।

હે ઉદ્ધવજી! હું કાર્ય અને કારણ બન્નેનોય યથાર્થ દ્રષ્ટા-સર્વજ્ઞ-છું. મેં તમને સૃષ્ટિથી પ્રલય અને પ્રલયથી સૃષ્ટિ સુધીની સાંખ્યવિધિ બતાવી દીધી. આથી સન્દેહની ગાંઠ કપાઈ જાય છે અને પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે ।।૨૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિપ્રકરણના અવાન્તર બીજા ‘સાયુજ્યમુક્તિ’ પ્રકરણનો ઓગણીસમો અને ચાલુ) ‘‘સાંખ્યના જ્ઞાનવડે મોહની નિવૃત્તિ થાય છે’’ નામનો ૨૪મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૨૫

સત્ત્વાદિ ગુણની વૃત્તિઓનું વર્ણન

ગુણાનામસમિશ્રાણાં પુમાન્ યેન યથા ભવેત્ ।।
તન્મે પુરુષવર્યેદમુપધારય શંસતઃ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પુરુષપ્રવર ઉદ્ધવજી! પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અલગ-અલગ ગુણોનો પ્રકાશ થાય છે. તેને લીધે પ્રાણીઓના સ્વભાવમાં પણ ફરક પડી જાય છે. હવે હું કયા ગુણથી કેવો સ્વભાવ થાય છે તે બતાવું છું, સાવધાનીથી સાંભળો ।।૧।।

શમ (મનનો સંયમ), દમ (ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ), તિતિક્ષા (સહિષ્ણુતા), તત્ત્વવિવેક, તપ, સત્ય, દયા, સ્મૃતિ, સન્તોષ, ત્યાગ, વિષયોની અનિચ્છા, શ્રદ્ધા, લજ્જા (પાપ કરવામાં સ્વાભાવિક સંકોચ), આત્મરતિ, *દાન, વિનય અને સરલતા વગેરે સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ છે ।।૨।।

વિશેષ : સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓમાં 'દયા' શબ્દ બે વખત આવે છે તેના બે અર્થ છે. ૧. બીજાનું દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા ૨. દાન.

(હવે રજોગુણની વૃત્તિઓ કહે છે) વિષયભોગની અભિલાષા, વ્યાપાર પ્રવૃત્તિપરાયણતા, દર્પ, તૃષ્ણા, અક્કડાઈ, દેવતાઓની ધનાદિ વગેરે માટે પ્રાર્થના, ભેદબુદ્ધિ, વિષયભોગ, યુદ્ધ આદિને માટે મદજનિત ઉત્સાહ, પોતાના યશમાં પ્રેમ, ઉપહાસ, વીર્ય (પોતાના પ્રભાવથી બીજાને આંજી નાખવાની વૃત્તિ), હઠપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવો વગેરે રજોગુણની વૃત્તિઓ છે ।।૩।।

(હવે તમોગુણની વૃત્તિઓ કહે છે) ક્રોધ (અસહિષ્ણુતા), લોભ, મિથ્યાભાષણ, હિંસા, યાચના, પાખંડ, ખેદ અથવા ગ્લાનિ, કલહ, શોક, મોહ, વિષાદ, દીનતા, નિદ્રા, આશા, ભય અને અકર્મણ્યતા વગેરે તમોગુણની વૃત્તિઓ છે ।।૪।।

આ પ્રમાણે ક્રમથી સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ ની અધિકાંશ વૃત્તિઓનું અલગ-અલગ વર્ણન કર્યું. હવે તેમના મિશ્રણથી થનારી વૃત્તિઓનું વર્ણન સાંભળો ।।૫।।

હે ઉદ્ધવજી! 'હું' અને 'મારું' એવી વૃત્તિથી વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે 'મન'

વિષયો, ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણ ના મળવાથી થાય છે તેને 'સન્નિપાત' કહે છે ।।૬।।

પુરુષ જ્યારે ધર્મ, અર્થ અને કામ માં ચિત્ત લગાડે છે ત્યારે તેથી એને શ્રદ્ધા, રતિ અને ધન ની પ્રાપ્તિ થાય છે એ ગુણોનું મિશ્રણ જ છે ।।૭।।

પુરુષ પ્રવૃત્તિથી ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખી ઘરનાં અને ધર્મનાં કામો કરે એનું નામ ગુણોનો સન્નિપાત (સન્નિપાત=મિશ્રણ.) જ કહેવાય ।।૮।।

માનસિક શાન્તિ અને જિતેન્દ્રિયતા વગેરે ગુણોથી સત્ત્વગુણી પુરુષને, કામના આદિથી રજોગુણી પુરુષને અને ક્રોધ, હિંસા વગેરેથી તમોગુણી પુરુષને ઓળખવા ।।૯।।

પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, જ્યારે તે નિષ્કામ થઈ પોતાનાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોદ્વારા મારી આરાધના કરે ત્યારે તેને સત્ત્વગુણી સમજવા જોઈએ ।।૧૦।।

સકામભાવથી પોતાનાં કર્મોદ્વારા મારું ભજન-પૂજન કરનારો રજોગુણી છે અને જે પોતાનો શત્રુ મરી જાય અથવા એવા બીજા આશયથી મારું ભજન-પૂજન કરે તેને તમોગુણી સમજવો ।।૧૧।।

સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોનું કારણ જીવનું ચિત્ત છે. એમની સાથે મારે કંઈ સમ્બન્ધ નથી અથવા હું બંધાતો નથી. આ જ ગુણોદ્વારા જીવ શરીર અથવા ધન વગેરેમાં આસક્ત થઈ જઈ બંધનમાં પડી જાય છે ।।૧૨।।

સત્ત્વગુણ પ્રકાશક, નિર્મલ અને શાન્ત છે. જ્યારે તે રજોગુણ અને તમોગુણ ને દબાવી દઈ વધે છે ત્યારે મનુષ્યને સુખ, ધર્મ અને જ્ઞાન આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૧૩।।

રજોગુણ ભેદબુદ્ધિનું કારણ છે. આસક્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ તેનો સ્વભાવ છે. જ્યારે તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ ને દબાવી દઈ રજોગુણ જોર પકડે છે ત્યારે મનુષ્ય દુઃખ, કર્મ, યશ અને લક્ષ્મી થી સમ્પન્ન થાય છે ।।૧૪।।

તમોગુણનું સ્વરૂપ અજ્ઞાન છે. આળસ અને બુદ્ધિ ની મૂઢતા તેનો સ્વભાવ છે. જ્યારે તે વધી જઈ સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ ને દબાવી દે છે ત્યારે પ્રાણી જાતજાતની આશાઓ કરે છે, શોક-મોહમાં પડી જાય છે, હિંસા કરવા લાગે છે અથવા નિદ્રા આળસને વશ થઈ પડ્યો રહે છે ।।૧૫।।

જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન હોય, ઈન્દ્રિયો શાન્ત હોય, દેહ રોગાદિના ભયથી રહિત હોય અને મનમાં આસક્તિ ન હોય ત્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ સમજવી. સત્ત્વગુણ

મારી પ્રાપ્તિનું સાધન છે ।।૧૬।।

જ્યારે કામ કરતાં-કરતાં જીવની બુદ્ધિ ંચચલ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અસન્તુષ્ટ, કર્મેન્દ્રિયો વિકારવાળી, મન ભ્રાન્ત અને શરીર અસ્વસ્થ થઈ જાય ત્યારે સમજી લેવું કે રજોગુણ જોર પકડી રહ્યો છે ।।૧૭।।

જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા શબ્દાદિ વિષયોને બરાબર સમજવામાં અસમર્થ થઈ જાય અને ખિન્ન થઈ જઈ લીન થવા લાગે, મન સૂન-મૂન જેવું થઈ જાય, અજ્ઞાન અને વિષાદ વધી જાય ત્યારે સમજી લેવું કે તમોગુણ જોર પકડી રહ્યો છે ।।૧૮।।

હે ઉદ્ધવજી! સત્ત્વગુણ વધતાં દેવતાઓનું, રજોગુણ વધતાં અસુરોનું અને તમોગુણ વધતાં રાક્ષસોનું બળ વધી જાય છે. (વૃત્તિઓમાં પણ ક્રમશઃ સત્ત્વાદિ ગુણોની અધિકતા થતાં દેવત્વ, અસુરત્વ અને રાક્ષસત્વ પ્રધાન નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ અથવા મોહની પ્રધાનતા થઈ જાય છે) ।।૧૯।।

સત્ત્વગુણથી જાગ્રત અવસ્થા, રજોગુણથી સ્વપનાવસ્થા અને તમોગુણથી સુષુપ્તિ અવસ્થા થાય છે, તુરીય (ચોથું) તત્ત્વ આત્મતત્ત્વ આ ત્રણેય અવસ્થાઓમાં સરખી રીતે વ્યાપ્ત છે તે જ શુદ્ધ અને એક રસ આત્મા છે ।।૨૦।।

વેદોના અભ્યાસમાં તત્પર બ્રાહ્મણ સત્ત્વગુણદ્વારા ઉત્તરોત્તર ઉપરના લોકમાં જાય છે. તમોગુણથી જીવોને વૃક્ષાદિ પર્યન્ત અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને રજોગુણથી મનુષ્ય-શરીર મળેછે ।।૨૧।।

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થયેલી હોય તેવી અવસ્થામાં મૃત્યુ થતાં સ્વર્ગ, રજોગુણની વૃદ્ધિને સમયે મૃત્યુ થતાં મનુષ્યલોક અને તમોગુણ ની વૃદ્ધિ વખતે મરે તેને નરક મળે છે, પરન્તુ અનન્ય ભક્તિયોગથી જેઓ મત્પરાયણ છે તેવા નિર્ગુણ ભક્તો મને જ પ્રાપ્ત કરે છે. (આ શ્લોકમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ જીવોને માટે લીન (મૃત્યુ પામેલા) અથવા લય (મૃત્યુ) નો પ્રયોગ કર્યો છે જ્યારે **'નિર્ગુણ'**ની સાથે આવો કોઈ પ્રયોગ નથી તે એમ બતાવે છે કે તેઓ તો જીવનકાળ દરમિયાન પણ મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે) ।।૨૨।।

જ્યારે પોતાના ધર્મનું આચરણ મને સમર્પિત કરી અથવા નિષ્કામ ભાવથી કરવામાં આવે છે ત્યારે તે સાત્ત્વિક હોય છે. જે કર્મ કરવામાં કોઈ ફલની કામના હોય છે તે રાજસિક હોય છે અને જે કર્મમાં કોઈનું વેર લેવાનો (સતાવવાનો)કે દેખાવ માત્ર

કરવાનો (દમ્ભનો) ભાવ હોય છે તે તામસિક હોય છે ।।૨૩।।

શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે. તેને કર્તા અને ભોક્તા સમજવો તે રાજસ જ્ઞાન છે અને તેને શરીર માનવું તે સર્વથા તામસિક છે. આ ત્રણે ગુણથી વિલક્ષણ પરમેશ્વર સમ્બન્ધી જ્ઞાન નિર્ગુણ છે ।।૨૪।।

(તપ, યોગ વગેરે માટે અનુકૂળ હોવાથી) વનમાં રહેવું તે સાત્ત્વિક નિવાસ છે. (પ્રવૃત્તિપ્રધાન હોવાથી) ગામમાં રહેવું એ રાજસ નિવાસ છે અને (સ્મૃતિનો નાશ કરનાર હોવાથી) જુગારખાનામાં રહેવું તે તામસિક છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ મારા મન્દિરમાં રહેવું તે નિર્ગુણ નિવાસ છે ।।૨૫।।

ફલાસક્તિ રહિત કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક, ફલની ઈચ્છામાં આંધળો બની કર્મ કરનાર રાજસ, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વિચારથી શૂન્ય થઈ કર્મ કરનાર તામસ અને મારામાં નિષ્ઠા રાખી મારી પ્રસન્નતામાટે જ કર્મ કરનાર નિર્ગુણ સમજવો ।।૨૬।।

વેદાન્તશાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક, કર્મમાં શ્રદ્ધા રાજસી, અધર્મમાં શ્રદ્ધા તામસી અને મારી સેવામાં શ્રદ્ધા નિર્ગુણા સમજવી ।।૨૭।।

શુદ્ધ, પથ્ય અને વગર મહેનતે મેળવેલ ભોજન સાત્ત્વિક, જીભને ભાવે તેવો અને સ્વાદની દૃષ્ટિથી યુક્ત ખોરાક રાજસ અને અપવિત્ર તથા દુઃખદાયી ખોરાક તામસ જાણવો ।।૨૮।।

આત્માથી મળતું સુખ સાત્ત્વિક, વિષયોથી મળતું સુખ રાજસ, મોહ અને દીનતા થી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ તામસ, મારા ધ્યાન, સેવા, નમનથી મળેલું સુખ નિર્ગુણ સમજવું ।।૨૯।।

હે ઉદ્ધવજી! દ્રવ્ય (વસ્તુ), દેશ (સ્થાન), ફલ, કાળ, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, શ્રદ્ધા, અવસ્થા (જાગરણ વગેરે), દેવ-મનુષ્ય-તિર્યગાદિ શરીર અને નિષ્ઠા બધાં ત્રિગુણાત્મક છે ।।૩૦।।

હે નરરત્ન! પુરુષ અને પ્રકૃતિ ને આશ્રિત જેટલા ભાવો છે તે બધા ગુણમય છે પછી તે નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોથી અનુભવેલા હોય, શાસ્ત્રોદ્વારા લોકલોકાન્તર સમ્બન્ધમાં સાંભળવામાં આવ્યા હોય કે બુદ્ધિદ્વારા વિચારવામાં આવ્યા હોય ।।૩૧।।

(ઉપર બતાવેલ ત્રિગુણમય પદાર્થ સંસારનાં કારણરૂપ છે તે જીતી લેવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એ દોઢ શ્લોકથી કહે છે) જીવને જેટલી યોનિઓ અથવા ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે બધી તેમના ગુણો અને કર્મો પ્રમાણે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

હે સૌમ્ય! બધા જ ગુણોનો સમ્બન્ધ ચિત્તની સાથે છે. (તેથી જીવ તેમને અનાયાસે જ જીતી શકે છે) જે જીવ તેમના ઉપર વિજય મેળવી લે છે તે ભક્તિયોગદ્વારા મારામાં જ નિષ્ઠાવાળો થઈ જાય છે અને છેવટે મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને જેને મોક્ષ પણ કહે છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૩૨।।

આ મનુષ્ય શરીર બહુ જ દુર્લભ છે. આ જ શરીરથી તત્ત્વજ્ઞાન અને તેમાં નિષ્ઠારૂપ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શક્ય છે તેથી તે મેળવીને બુદ્ધિમાન પુરુષોએ શબ્દાદિ વિષયોમાંની આસક્તિને દૂર કરી મારી ભક્તિ કરવી જોઈએ ।।૩૩।।

વિચારશીલ પુરુષે ખૂબ સાવધાનીથી સત્ત્વગુણના સેવનથી રજોગુણને અને તમોગુણને જીતી લેવા, ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં કરી લેવી અને મારા સ્વરૂપને સમજી મારા ભજનમાં લાગી જવું જોઈએ. આસક્તિનો અંશ માત્ર ક્યાંય રહેવા દેવો નહિ ।।૩૪।।

યોગ યુક્તિથી ચિત્તની વૃત્તિઓને શાન્ત કરી નિરપેક્ષતાદ્વારા સત્ત્વગુણ ઉપર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી લે. આ પ્રમાણે ગુણોથી મુક્ત થઈ જઈ, જીવ પોતાના જીવભાવનો ત્યાગ કરી દે છે અને મારી સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે ।।૩૫।।

જીવો જીવવિનિર્મુક્તો ગુણૈશ્ચાશયસમ્ભવૈઃ ।।
મયૈવ બ્રહ્મણા પૂર્ણો ન બહિર્નાન્તરશ્ચરેત્ ।।૩૬।।

નિરન્તર મારું ધ્યાન કરવાથી ગુણના કાર્યરૂપ સંસારથી મુક્ત થયેલ જીવ લિંગ શરીરરૂપ ઉપાધિને છોડી દે છે; કારણ કે એ ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થતી ગુણોની વૃત્તિઓને છોડી પૂર્ણ બ્રહ્મના આનન્દથી સ્વયં પૂર્ણ રહે છે. જે બહારના વિષયભોગ અને અન્તઃકરણ માં એના સ્મરણને છોડીને પૂર્ણ થયો છે તે જીવતાં જ મુક્ત થાય એટલે જીવન્મુક્ત થાય છે ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા 'સાયુજ્યમુક્તિ' પ્રકરણનો વીસમો અને ચાલુ) ''સત્ત્વાદિ ગુણની વૃત્તિઓનું વર્ણન'' નામનો પચીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આનાથી વધુ મૂર્ખ બીજો કોણ?

''પારસમણિ (ભાગવત)ને વાટકે, ભટજી (કથાકાર) માગે ભીખ''
ભટજી માંગે ભીખ, નામ ચિન્તામણિ હરિનું!!
સકળ મનોરથ સેથજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું!!! **(દયારામ)**

અધ્યાય ૨૬

દુષ્ટનો સંગ ન કરવો એ વાત ઐલગીતથી કહે છે

મલ્લક્ષણમ્ ઈમં કાયં લબ્ધ્વા મદ્ધર્મ આસ્થિતઃ ।।
આનન્દં પરમાત્માનમાત્મસ્થં સમુપૈતિ મામ્ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : (પહેલાં મેં કહ્યું કે વિદ્વાન પુરુષ સાવધાનીથી જિતેન્દ્રિય થઈ નિઃસંગ થઈ મારી ભક્તિ કરે. એમ ન કરે તો જીવન્મુક્તને પણ સંગ દુર્વાર (અનિવાર્ય) છે અને તો-તો અનર્થ થાય એવી આશંકા કરી સમાધાન કરે છે કે) આ મનુષ્ય દેહ જ મારી સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન છે. તે પ્રાપ્ત કરીને જે મનુષ્ય સાચા પ્રેમથી મારી શ્રવણકીર્તન આદિ ભક્તિ કરે છે તે અન્તઃકરણમાં નિયન્તારૂપથી બિરાજમાન મને-આનન્દસ્વરૂપ પરમાત્માને સારી રીતે નિઃસાધન હોવા છતાં પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૧।।

જીવોની બધી યોનિઓ, બધી ગતિઓ ત્રિગુણમયી છે. જીવ જ્ઞાનનિષ્ઠા-આત્મ-સાક્ષાત્કાર-દ્વારા તેમાંથી સદાને માટે મુક્ત થઈ જાય છે. સત્ત્વ, રજ વગેરે દેખાતા ગુણો વાસ્તવિક નથી, માયા માત્ર છે. જ્ઞાન થઈ ગયા પછી પુરુષ એમની વચ્ચે રહેવા છતાં એમના દ્વારા વ્યવહાર કરતો હોવા છતાં તે તેમનાથી બંધાતો નથી તેમાં આસક્ત થતો નથી એનું કારણ એ છે કે તે ગુણોની વાસ્તવિક સત્તા જ નથી ।।૨।।

સાધારણ લોકોએ એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જે લોકો વિષયોના સેવન અને ઉદર પોષણમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે તે અસત્-દુષ્ટ પુરુષોનો સંગ ક્યારેય ન કરે, કારણ કે તેમને અનુસારનારા પુરુષની દુર્દશા એક-એક અન્ધને ટેકે-ટેકે ચાલનાર બીજા અન્ધના જેવી જ થાય છે. તેને તો ઘોર-અન્ધકારક-નરક-માં જવું પડે છે ।।૩।।

હે ઉદ્ધવજી! પહેલાં તો પરમ યશસ્વી સમ્રાટ ઈલાનન્દન પુરૂરવા ઉર્વશીના વિરહથી અત્યન્ત બેશુદ્ધ થઈ ગયો હતો. પછી શોક દૂર થતાં તેને તીવ્ર વૈરાગ્ય થયો અને ત્યારે તેણે આ ગાથા ગાઈ ।।૪।।

(પુરૂરવાની પ્રથમ મોહ અવસ્થાને બતાવતાં કહે છે) રાજા પુરૂરવા નગ્ન અવસ્થામાં પાગલની જેમ પોતાનો ત્યાગ કરી દઈ ભાગી જતી ઉર્વશીની પાછળ અત્યન્ત વિહ્વળ થઈ જઈ દોડવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો, ''હે દેવી! નિષ્ઠુર!

થોડીવાર થોભી જા, ચાલી ન જા'' ।।૫।।

ઉર્વશીએ તેનું મનહરી લીધું હતું. તેને હજા તૃપ્તિ થઈ નહોતી. ક્ષુદ્ર વિષયોના સેવનમાં એ એટલો ડૂબી ગયો હતો કે અનેક વર્ષોની રાત્રિઓ કયારે આવી અને કયારે ગઈ તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ ।।૬।।

ઐલગીત

પુરૂરવાએ કહ્યું : અરે! મારી મૂઢતા તો જાુઓ. કામવાસનાએ મારા ચિત્તને કેટલું બધું કલુષિત કરી દીધું! ઉર્વશીના કંઠમાં બાહુ રાખી બેસી રહેતાં મારા આયુષનાં કેટલા કિંમતી વર્ષો વેડફાઈ ગયાં! ઓહો! વિસ્મૃતિની પણ એક સીમા હોય છે ।।૭।।

અરેરે! ઉર્વશીમાં લમ્પટ થઈ મોહ પામેલા એવા મારા આયુષનાં ઘણા વર્ષો તેણે લૂંટી લીધાં. સૂર્યના અસ્ત કે ઉદય ને હું જાણી ન શકયો. ઘણા ખેદની વાત છે કે ઘણાં વર્ષોના દિવસો ઉપર દિવસો વીતતા ગયા અને મને ખબર પણ નપડી ।।૮।।

મારા મનમાં મોહ એટલો બધો વધી ગયો કે જેણે નરદેવ શિરોમણિ ચક્રવર્તીસમ્રાટ એવા મને પુરૂરવાને પણ એક સ્ત્રીનું રમકડું બનાવી દીધું. એ પણ એક આશ્ચર્ય છે! ।।૯।।

જાુઓ! હું પ્રજાને મર્યાદામાં રાખનાર સમ્રાટ છું. તે મને તથા મારા રાજપાટને તણખલાની જેમ તરછોડી દઈ જવા લાગી અને હું પાગલ થઈ નગ્ન નિઃસહાય રોતો કકળતો તે સ્ત્રીની પાછળ દોડવા માંડ્યો. અરર! આ પણ કોઈ જીવન છે! ।।૧૦।।

હું ગધેડાની જેમ લાતો ખાઈને પણ એક ક્ષુદ્ર સ્ત્રીની પાછળ દોડતો રહ્યો જેમાં મારાં ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, તેજ, પ્રતાપ સર્વ નાશ પામ્યાં ।।૧૧।।

જેનું મન સ્ત્રીએ હરી લીધું છે તેવા પુરુષને વિદ્યા, તપ, ત્યાગ, શાસ્ત્રાભ્યાસ એકાન્તસેવન અને મૌન પણ કાંઈ શ્રેયસ્કર (લાભદાયી) થઈ શકતાં નથી ।।૧૨।।

મને મારા જ હિત-અહિતનું ભાન નથી છતાં હું મારી જાતને ઘણો મોટો પંડિત માનું છું. મને મૂર્ખને ધિક્કાર છે કે હું ચક્રવર્તીસમ્રાટ હોવા છતાં ગધેડા અને બેલ ની જેમ એક (તુચ્છ) સ્ત્રીની જાળમાં ફસાયો ।।૧૩।।

વર્ષો સુધી હું ઉર્વશીના અધરની માદક મદિરા પીતો રહ્યો તો પણ જેમ ઘીની ગમે તેટલી આહુતિઓ આપવા છતાં અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી (પણ વધે છે) તેમ મારી કામવાસના તૃપ્ત ન થઈ (પણ વધતી જ રહી) ।।૧૪।।

(એમ આઠ શ્લોકથી વૈરાગ્ય કહીને હવે દશ શ્લોકથી એનો વિવેક કહે છે) પુરુષને

જોઈને જેનું ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થાય છે તેવી પુંશ્ચલી (વ્યભિચારીણી સ્ત્રી) એ જેનું ચિત્ત ચોર્યું હોય તેને બચાવનાર આત્મામાં જ રમણ કરનાર, જીવન્મુક્તોના સ્વામી, ઈન્દ્રિયાતીત, સર્વસમર્થ ભગવાન્ સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ નથી ।।૧૫।।

તે દેવી ઉર્વશીએ તો મને વૈદિક સૂક્તનાં વચનોદ્વારા સમજાવ્યો પણ *હતો પરન્તુ મારી મતિ એટલી મૂઢ બની ગઈ હતી કે મારા મનનો તે ભયંકર મોહ તો પણ મટ્યો નહિ. મારી ઈન્દ્રિયો મને વશ નહોતી પણ હું ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ બન્યો હોવાથી તે સમજવાનું મારે માટે અશકય હતું ।।૧૬।।

વિશેષ : ઉર્વશીએ પુરૂરવાને કહ્યું હતું કે મારા વિરહથી તમે દુઃખી ન થાઓ. મોતને મળવા સામે ન જાઓ. અમંગલ ઈન્દ્રિયોરૂપી વરૂઓ તમારું ભક્ષણ કરી જશે. સ્ત્રીઓની સાથે સખ્ય હોય જ નહિ. તેમનાં હૃદય શ્વાનના હૃદય જેવા હોય છે. (શ્રીભાગવત પ્રથમ ભાગ નવમ સ્કન્ધ અધ્યાય ૧૪ માં પુરૂરવાની કથા આવે છે)

(એમ સ્ત્રીનો દોષ બતાવી હવે એમાં તો મારો જ અપરાધ છે એનો અપરાધ નથી એ બતાવે છે) મારા સરખા કામીપુરુષો ઉપર ઉર્વશીએ મહાન ઉપકાર કર્યો છે. જેમ દોરડાને સાપ માનીને ભય પામનારને દોરડું એનું કાંઈ બૂરું કરતું નથી પણ એનો મોહ જ એને કલેશ આપે છે તેમ મારા મોહથી જ હું દુઃખી છું એમાં ઉર્વશીનો દોષ નથી ।।૧૭।।

દુષ્ટ ગંધવાળો અપવિત્ર આ દેહ કયાં અને પ્રસન્નતા વગેરે ગુણો કયાં! પરન્તુ અવિદ્યાએ મને સ્ત્રી દેહમાં સુગન્ધ વગેરે દેખાડ્યાં. એ અધ્યાસ મોહથી થયો એમાં એનો દોષ કેમ ગણાય? ।।૧૮।।

વળી આ દેહમાં મમતા પણ માયાએ કરાવેલી છે. માતા-પિતાથી દેહ થાય છે તેથી એની ઉપર સત્તા માતા-પિતાની ગણાય. સ્ત્રી આ દેહનો ઉપભોગ કરે છે તેથી શું એ સ્ત્રીનો ગણાય? માલિક દેહને પોષણ આપે છે તેથી અન્ન આપનારનો દેહ ગણાય, આ દેહ અગ્નિમાં જાય છે તેથી એ એનો ગણાય, અથવા બાળવામાં ન આવે તો ગીધ, કૂતરાં વગેરે એનો ઉપયોગ કરે તેથી એ શું કૂતરાં, ગીધડાંનો ગણાય કે? દેહ આત્મા કે મિત્રોને માટે ગણીએ તો એનો ગણાય કે શું? એનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી ।।૧૯।।

મળમૂત્રથી ભરેલું આ શરીર અત્યન્ત અપવિત્ર છે. એનો અન્ત એ જ છે કે પક્ષીઓ તેને ખાઈ જઈ વિષ્ટા કરી દે તે સડી જતાં તેમાં કીડા પડી જાય અથવા બાળી

નાખતાં રાખનો ઢગલો થઈ જાય. આવા શરીર પર લોકો મોહિત થઈ જાય છે અને કહેવા લાગે છે કે “ઓ હો! આ સ્ત્રીનું મુખડું કેટલું સુન્દર છે! નાક કેટલું સુઘડ છે અને મન્દ–મન્દ હાસ્ય કેટલું મનોહર છે? ।।૨૦।।

આ શરીર ત્વચા, માંસ, રુધિર, સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાંઓનો ઢગલો તથા મળમૂત્ર અને પરુથી ભરેલું છે. આવા સ્ત્રીદેહમાં રાચનાર અને વિષ્ટાના કીડાઓમાં શો તફાવત છે? ।।૨૧।।

તેથી પોતાનું હિત સમજનાર વિવેકી મનુષ્યે સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીલમ્પટ પુરુષોનો સંગ ન કરવો જોઈએ. વિષય અને ઈન્દ્રિયો નો સંયોગ જ મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, નહિ તો વિકાર માટે કોઈ અવકાશ જ નથી ।।૨૨।।

જે વસ્તુ કયારેય દેખી કે સાંભળી નથી તેને માટે મનમાં વિકાર થતો નથી. જે લોકો વિષયોની સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંયોગ થવા દેતા નથી તેમનું મન પોતાની મેળે નિશ્ચલ થઈ શાન્ત થઈ જાય છે ।।૨૩।।

તેથી વાણી, કાન, નેત્ર, ત્વચા, શિશ્ન અને મન વડે સ્ત્રીઓ કે સ્ત્રીલમ્પટો નો સંગ કયારેય ન કરવો જોઈએ. મારા જેવા લોકોની તો વાત જ જવા દો, પરન્તુ મોટા–મોટા વિદ્વાનોએ પણ પોતાની ઈન્દ્રિયો અને મન નો વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ ।।૨૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુંઃ રાજરાજેશ્વર પુરૂરવાના મનમાં જ્યારે આ પ્રમાણે ઉદ્ગાર ઉઠવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે ઉર્વશીના લોકનો ત્યાગ કરી દીધો. હવે જ્ઞાનનો ઉદય થઈ જવાથી તેનો મોહ જતો રહ્યો અને તેણે પોતાના હૃદયમાં જ આત્મસ્વરૂપથી મારો સાક્ષાત્કાર કરી લીધો અને તે શાન્ત ભાવમાં સ્થિત થઈ ગયો ।।૨૫।।

તેથી પુરૂરવાની માફક બુદ્ધિમાન પુરુષે કુસંગ છોડી દઈ સત્પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. સન્તપુરુષો પોતાના સદુપદેશથી સંસારના મોહનો અને મનની આસક્તિનો નાશ કરે છે ।।૨૬।।

(સત્પુરુષોનાં લક્ષણો કહે છે) સન્તપુરુષોનાં લક્ષણ એ છે કે તેઓ મારી પ્રાપ્તિને જ પરમ પુરુષાર્થ સમજીને મારામાં જ તેમનું મન લગાડીને મારા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની તેમને અપેક્ષા જ હોતી નથી. તેમના ચિત્તમાં શાન્તિનો અગાધ સમુદ્ર લહેરાતો હોય છે તેથી રાગદ્વેષને તો તેમના જીવનમાં સ્થાન જ નથી હોતું. તેઓ સદા, સર્વદા સર્વત્ર સર્વમાં સર્વરૂપે બિરાજમાન ભગવાન્નાં જ દર્શન કરે છે. તેમનામાં અહંકારનો લેશ પણ હોતો નથી તો પછી મમતાની તો વાત જ કયાં રહી?

તેઓ ઠંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોમાં એક રસ રહે છે. તેઓએ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે ।।૨૭।।

હે પરમ ભાગ્યવાન ઉદ્ધવજી! સન્તોના સૌભાગ્યનો મહિમા કયાં સુધી કહું? તેમની પાસે સદા-સર્વદા મારી લીલાકથાઓ થયા કરતી હોય છે. મનુષ્યોને માટે મારી લીલા કથાઓ પરમ હિતકર છે; જે તેમનું શ્રવણ કરે છે તેમનાં પાપતાપોને તે ધોઈ નાખે છે ।।૨૮।।

જે લોકો આદર અને શ્રદ્ધા થી મારી લીલાકથાઓનું શ્રવણ, ગાન અને અનુમોદન કરે છે તેઓ મત્પરાયણ થઈ જાય છે અને મારી અનન્ય પ્રેમ મયી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૨૯।।

હે ઉદ્ધવજી! હું અનન્ત, અચિન્ત્ય, કલ્યાણમય ગુણ ગણોનો આશ્રય છું. કેવળ આનન્દ, કેવળ અનુભવ અને વિશુદ્ધ આત્મા એ જ મારું સ્વરૂપ છે. હું સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છું. જેને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તે સાધુ-સ્વકાર્ય સાધકને માટે કંઈ પણ મેળવવું બાકી રહેતું નથી ।।૩૦।।

તેની તો વાત જવા દો જેણે તે સન્તપુરુષોનું શરણ ગ્રહણ કરી લીધું તેની પણ કર્મજડતા, સંસાર-ભય અને અજ્ઞાન આદિ સર્વ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેણે અગ્નિદેવનો આશ્રય લઈ લીધો તેને ઠંડી ભય કે અંધકારનું દુઃખ સતાવી શકે ખરું? ।।૩૧।।

પાણીમાં ડૂબતા લોકોને માટે જેમ મજબૂત હોડી બચાવનાર છે તેમ આ ઘોર સંસારસાગરમાં ડૂબતા લોકો માટે બ્રહ્મને જાણનાર અને શાન્ત સન્તપુરુષો એવા ભગવાન્‌ના ભક્તો જ એક માત્ર આશ્રય છે ।।૩૨।।

જેવી રીતે પ્રાણીઓના પ્રાણની રક્ષા અન્નથી થાય છે, જેવી રીતે દીન-દુઃખિયાંઓનો પરમ રક્ષક હું છું, જેવી રીતે મનુષ્યને માટે પરલોકમાં ધર્મ એ જ એક માત્ર પૂંજી છે તેવી જ રીતે સંસારથી ભયભીત લોકોમાટે સન્તજનો જ પરમ આશ્રય છે ।।૩૩।।

જેવી રીતે સૂર્યનો આકાશમાં ઉદય થાય છે ત્યારે લોકોને તે જગત્ તથા પોતાને જોવામાટે નેત્રદાન કરે છે તેવીજ રીતે સન્તપુરુષો પોતાને તથા ભગવાન્‌ને જોવામાટે અન્તદષ્ટિ આપે છે. સન્ત અનુગ્રહ શીલ દેવતા, હિતૈષી, સુહૃદ(મિત્ર) અને પ્રિયતમ આત્મા છે. સન્તના રૂપમાં સ્વયં હુંજ વિદ્યમાન છું ।।૩૪।।

વૈતસેનસ્તતોઽપ્યેવમુર્વશ્યા લોકનિસ્પૃહઃ ।।
મુકતસંગો મહીમેતામાત્મારામશ્ચચાર હ ।।૩૫।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં જ સુદ્યુમ્નના પુત્ર (ઈલાનન્દન) *પુરૂરવાને ઉર્વશીના લોકની ઈચ્છા ન રહી. તેની તમામ આસક્તિઓ મટી ગઈ અને તે આત્મામાં રમણ કરતો સર્વ સંગ છોડીને સ્વચ્છન્દરૂપથી આ પૃથ્વી પર ફરવા લાગ્યો ।।૩૫।।

વિશેષ : 'વૈતસેનઃ' : (શ્રીભાગવત સ્કન્ધ ૯, અધ્યાય-૧)વૈવસ્વત મનુના પુત્ર સુદ્યુમ્ને ઉમા દેવીના (શ્રીપાર્વતીજીના) વનમાં પ્રવેશ કરતાં સેના સહિત તે બધાં સ્ત્રી થઈ ગયાં. ચન્દ્રના પુત્ર બુધે તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. તેના પુત્ર પુરૂરવા. ''વીતા સ્ત્રી ભાવં પ્રાપ્તા સેના યસ્ય સ વીતસેનઃ તસ્ય પુત્રઃ વૈતસેનઃ''

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો એકવીસમો અને ચાલુ) ''દુષ્ટનો સંગ ન કરવો એ વાદ ઐલગીતથી કહે છે'' નામનો છવ્વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! તેં ભાગવત ભણીને શું કીધું?
મારે જંતુ (શ્રોતા) અહિ (નાગ=કથાકાર) મણિ (ભાગવત)અજવાળે,
ત્યમ તેં ઉદર પોખી લીધું!! પારસમણિનું પાત્ર (ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર
ભિક્ષા માંગે! જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્રય ના ભાંગે

અધ્યાય ૨૭

ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર ક્રિયાયોગનું વર્ણન

વિશેષ : તત્કાલ ચિત્તમાં પ્રસન્ન કરનાર સર્વ કામના પૂર્ણ કરનાર ક્રિયાયોગને અંગસહિત આ સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કહે છે.

ક્રિયાયોગં સમાચક્ષ્વ ભવદારાધનં પ્રભો ।।
યસ્માત્ત્વાં યે યથાર્ચન્તિ સાત્વતાઃ સાત્વતર્ષભ ।।૧।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : હે ભકતવત્સલ પ્રભો! આપના શ્રેષ્ઠ ભકતો જે સાધન

સમુદાયથી ભકતના પાલક એવા આપને આરાધે છે તે આપના આરાધનરૂપ ક્રિયાયોગને સારી રીતે સમજાય એમ આપ કહો ।।૧।।

ભગવાન્ નારદજી, વ્યાસજી અને દેવ ના આચાર્ય બૃહસ્પતિ આપનું આરાધન શ્રેય કરનાર છે એમ વારંવાર કહે છે ।।૨।।

કેવળ મુનિઓ જ કહે છે એમ નથી પણ આપના શ્રીમુખથી સાંભળીને બ્રહ્માજીએ પોતાના પુત્રો ભૃગુ વગેરે મહર્ષિઓને એ ક્રિયાયોગ કહ્યો છે તેમજ શિવજીએ પાર્વતીજીને એ ક્રિયાયોગ કહ્યો છે ।।૩।।

હે મર્યાદારક્ષક પ્રભો! આ ક્રિયાયોગ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય આદિ વર્ણો અને બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ આદિ આશ્રમોને માટે પણ પરમ કલ્યાણકારક છે. હું તો એમ સમજું છું કે સ્ત્રી, શૂદ્ર વગેરેને માટે પણ એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધનાપદ્ધતિ છે ।।૪।।

હે કમલનયન શ્યામસુન્દર! આપ શંકર આદિ જગદીશ્વરોના પણ ઈશ્વર છો અને હું આપના ચરણોનો પ્રેમી ભકત છું. આપ કૃપા કરીને મને આ કર્મબંધનથી મુકત કરનારી વિધિ બતાવો ।।૫।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવજી! કર્મકાંડનો વિસ્તાર એટલો વિશાળ છે કે એની કોઈ સીમા જ નથી તેથી હું સંક્ષેપમાં જ પૂર્વાપર ક્રમથી વિધિપૂર્વક વર્ણન કરું છું ।।૬।।

મારી પૂજાની વિધિ ત્રણ છે–વૈદિક, તાન્ત્રિક અને મિશ્રિત. આ ત્રણમાંથી મારા ભકતે જે પોતાને અનુકૂળ આવે તે જ વિધિથી મારી આરાધના કરવી જોઈએ ।।૭।।

પહેલાં પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રોકત વિધિથી યોગ્ય સમયે યજ્ઞોપવીત સંસ્કારદ્વારા સંસ્કૃત થઈ દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત કરે. પછી શ્રદ્ધા અને ભક્તિસહિત કેવી રીતે મારી પૂજા કરવી તેની વિધિ મારી પાસેથી સાંભળો ।।૮।।

ભકિતપૂર્વક નિષ્કપટ ભાવથી (કોઈ પણ ફલની આશા રાખ્યા વિના) પોતાના પિતા અને ગુરુરૂપ મારી પરમાત્માની પૂજાની સામગ્રીદ્વારા મૂર્તિમાં, વેદીમાં, અગ્નિમાં, સૂર્યમાં, જલમાં, હૃદયમાં કે બ્રાહ્મણમાં કોઈમાં પણ મારી આરાધના કરે ।।૯।।

ઉપાસકે પ્રાતઃકાલ દન્તધાવન (દાતણ) કરી શરીરશુદ્ધિને માટે સ્નાન કરવું જોઈએ અને પછી વૈદિક તથા તાન્ત્રિક મન્ત્રોના ઉચ્ચારપૂર્વક માટી કે ગાય ના ગોબરનો શરીરે લેપ કરી ફરીથી સ્નાન કરવું ।।૧૦।।

ત્યારબાદ વેદોકત સન્ધ્યાવન્દન આદિ નિત્યકર્મ કરવાં જોઈએ. પછી મારી આરાધનાનો જ દૃઢ સંકલ્પ કરી વૈદિક અને તાન્ત્રિક વિધિઓથી કર્મબંધનોથી છોડાવનારી મારી પૂજા કરે ।।૧૧।।

પથ્થરની, કાષ્ઠની, ધાતુની, માટી અને ચન્દન આદિની, ચિત્રમયી, વાલુકામયી, મનોમયી અને મણિમયી એમ આઠ પ્રકારની મારી મૂર્તિ હોય છે ।।૧૨।।

મનોમયી પ્રતિમા સિવાયની સાત પ્રકારની પ્રતિમા ચલ અને અચલ એમ બે પ્રકારની છે. મનોમયી પ્રતિમાનું મન્દિર હૃદય છે. અચલ પ્રતિમાના પૂજનમાં પ્રતિદિન આવાહન અને વિસર્જન ન કરવું જોઈએ. (મૂર્તિની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાની વિધિ વખતે નિત્ય સ્થાયી સ્વરૂપે જ તેમાં પ્રભુ પધારે છે) ।।૧૩।।

ચલ પ્રતિમાના સમ્બન્ધમાં વિકલ્પ છે. ઈચ્છામાં આવે તો કરે અથવા ન કરે. પરન્તુ વાલુકામયી પ્રતિમામાં તો આવાહન તથા વિસર્જન પ્રતિદિન કરવું જ જોઈએ. માટી અને ચન્દન ની તથા ચિત્રમયી પ્રતિમાઓને સ્નાન ન કરાવે, માત્ર માર્જન કરે; પરન્તુ બીજી બધી પ્રતિમાઓને સ્નાન કરાવવું જોઈએ ।।૧૪।।

પ્રસિદ્ધ-પ્રસિદ્ધ પદાર્થોથી પ્રતિમા આદિમા મારી પૂજા કરવામાં આવે છે પરન્તુ જે નિષ્કામ ભકત છે તે અનાયાસે પ્રાપ્ત પદાર્થોથી અને ભાવના માત્રથીજ હૃદયમાં મારી પૂજા કરી લે ।।૧૫।।

હે ઉદ્ધવજી! સ્નાન, વસ્ત્ર,આભૂષણ આદિ તો પાષાણ કે ધાતુ ની પ્રતિમાના પૂજનમાં જ ઉપયોગી છે. વાલુકામયી મૂર્તિ કે માટી ની વેદીમાં પૂજા કરવી હોય તો તેમાં મન્ત્રોદ્ધારા અંગ અને તેના પ્રધાન દેવતાઓની યથાસ્થાન પૂજા કરવી જોઈએ. અગ્નિમાં પૂજા કરવી હોય તો ઘૃતમિશ્રિત હવન સામગ્રીઓથી આહુતિ આપવી જોઈએ ।।૧૬।।

સૂર્યને પ્રતીક માની કરાતી ઉપાસનામાં મુખ્યત્વે અર્ઘ્યદાન અને ઉપસ્થાનજ પ્રિય છે તથા જલમાં તર્પણ આદિથી મારી ઉપાસના કરવી જોઈએ. જ્યારે કોઈ ભકત મને હાર્દિક શ્રદ્ધાથી માત્ર જલ ચઢાવે છે ત્યારે હું તે અત્યન્ત પ્રેમથી સ્વીકારું છું ।।૧૭।।

જો કોઈ અભકત મારામાં પ્રીતિ વગર મને ઢગલાબંધ સામગ્રી નિવેદન કરે તો પણ તેનાથી મને સન્તોષ થતો નથી. ભક્તિ શ્રદ્ધાપૂર્વક સમર્પિત માત્ર જલથી જ જ્યારે હું પ્રસન્ન થઈ જાઉં છું ત્યારે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય આદિ

વસ્તુઓના સમર્પણથી તો કહેવું જ શું? ।।૧૮।।

ઉપાસક પહેલાં પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરે, પછી કુશ એ પ્રમાણે બિછાવે કે તેમના આગલા ભાગ પૂર્વની તરફ રહે. પછી પૂર્વ યા ઉત્તર તરફ મુખ રાખી પવિત્રતાથી તે કુશોના આસન ઉપર બેસી જાય. પ્રતિમા જો અચલ હોય તો તેની સામે જ બેસવુ જોઈએ. ત્યારબાદ પૂજા કાર્ય પ્રારમ્ભ કરે ।।૧૯।।

પહેલાં વિધિપૂર્વક અંગન્યાસ અને કરન્યાસ કરી લે. ત્યારબાદ મૂર્તિમાં મન્ત્રન્યાસ કરે અને હાથથી પ્રતિમા ઉપરથી પૂર્વસમર્પિત સામગ્રી દૂર કરી દઈ તેને પોંછી દે. ત્યારબાદ જલથી ભરેલ કલશ અને પ્રોક્ષણ પાત્ર આદિની પૂજા ગન્ધપુષ્પ આદિથી કરે ।।૨૦।।

પ્રોક્ષણ પાત્રના જલથી પૂજા સામગ્રી અને પોતાના શરીરનું પ્રોક્ષણ કરી લે. ત્યારબાદ પાદ્ય, અર્ઘ્ય અને આચમનને માટે ત્રણ પાત્રોમાં કલશમાંથી જલ ભરી રાખી લે અને તેમાં પૂજાપદ્ધતિ પ્રમાણે સામગ્રી મૂકે* ।।૨૧।।

વિશેષ : પાદ્યે શ્યામાક-દૂર્વાબ્જ-વિષ્ણુક્રાન્તાદિરિષ્યતે। ગન્ધ-પુષ્પાક્ષત-યવ-કુશાગ્ર-તિલ-સર્ષપાઃ। દુર્વા ચેતિ ક્રમાદર્ઘ્ય-દ્રવ્યાષ્ટકમુદીરિતમ્। જાતો લવંગ-કંકોલૈર્મતમાચમનીયકમ્. પાદ્યપાત્રમાં સામ્બાના દાણા, દૂબ, કમલ, વિષ્ણુક્રાન્તા અને ચન્દન, તુલસીદલ આદિ; અર્ઘ્યપાત્રમાં સુગન્ધી દ્રવ્યો, પુષ્પ, અક્ષત, જવ, કુશ, તલ, સરસવ અને દૂબ તથા આચમનપાત્રમાં જાયફળ, લવિંગ, કંકોલ વગેરે મૂકે.

ત્યાર પછી પૂજા કરનારાએ ત્રણેય પાત્રોમાં ક્રમશઃ હૃદયમન્ત્ર, શિરોમન્ત્ર અને શિખામન્ત્ર થી અભિમન્ત્રિત કરી અન્તમાં ગાયત્રીમન્ત્રથી ત્રણેયને અભિમન્ત્રિત કરે ।।૨૨।।

(દેહનો સંસ્કાર કહે છે કે) પછી પ્રાણાયામથી વાયુના શોષણદ્વારા, મૂલાધારમાં રહેલા અગ્નિથી દહનદ્વારા તથા લલાટમાં રહેલા ચન્દ્રમંડલના અમૃતથી દેહને તરબોળ કરવાથી શરીર અમૃતમય કરી દઈ હૃદયકમલમાં, જીવ અંશ છે જેનો એવી મારી સૂક્ષ્મમૂર્તિનું ધ્યાન કરવું. મોટા-મોટા સિદ્ધ ઋષિમુનિઓ ૐકારના અકાર, ઉકાર, મકાર, બિન્દુ અને અનુકરણનાત્મક નાદ આ પાંચ કલાઓને અન્તે તે જ સૂક્ષ્મમૂર્તિનું ધ્યાન કરે છે ।।૨૩।।

તે જીવકલા આત્મસ્વરૂપ છે. જ્યારે તેના તેજથી સમગ્ર અન્તઃકરણ તથા શરીર પૂર્ણ થઈ જાય, ત્યારે માનસિક ઉપચારોથી તેની માનસી પૂજા કરવી જોઈએ.

ત્યારબાદ તન્મય થઈ મારું આવાહન કરે અને પ્રતિમા આદિમાં સ્થાપના કરે. પછી મન્ત્રોદ્ધારા અંગન્યાસ કરી તેમાં મારી પૂજા કરે ।।૨૪।।

હે ઉદ્ધવજી! મારા આસનમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય રૂપી ચાર ધર્મોના પાયા છે. અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય આ ચાર દિશાઓમાં દંડા છે. દિવ્ય સત્ત્વ, રજ અને તમરૂપી ત્રણ પાટિયાનું આસન છે. તેના ઉપર વિમલા, ઉત્કર્ષિણી, જ્ઞાના, ક્રિયા, યોગા, પ્રહ્વી, સત્યા, ઈશાના અને અનુગ્રહા આ નવ શક્તિઓ બિરાજમાન છે. એ આસન ઉપર એક અષ્ટદલ કમલ છે તેની કર્ણિકા અત્યન્ત પ્રકાશમાન છે અને પીળાં-પીળાં કેસરોની છટા અનોખી છે. આસનના સમ્બન્ધમાં આવી ભાવના કરી પાદ્ય, આચમનીય અને અર્ઘ્ય આદિ ઉપચાર પ્રસ્તુત કરે. પછી ભોગ અને મોક્ષ ની સિદ્ધિને માટે વૈદિક અને તાન્ત્રિક વિધિથી મારી પૂજા કરે ।।૨૫-૨૬।।

સુદર્શન ચક્ર, પાંચજન્ય શંખ, કૌમોદકી ગદા, નન્દક તલવાર, બાણ, શાંર્ગ ધનુષ, હલ, સુનન્દ મુસળ આ આઠ આયુધોની પૂજા આઠ દિશાઓમાં કરે અને કૌસ્તુભમણિ, વૈજયન્તી માલા તથા શ્રીવત્સચિહ્નની વક્ષઃસ્થલ પર યથાસ્થાન પૂજા કરે ।।૨૭।।

નન્દ, સુનન્દ, પ્રંચડ, ંચડ, મહાબલ, બલ, કુમુદ અને કુમુદેક્ષણ-આ આઠ પાર્ષદોની આઠ દિશાઓમાં, ગરુડની સામે; દુર્ગા, વિનાયક, વ્યાસ અને વિશ્વક્સેનની ચારે ખૂણાઓમાં સ્થાપના કરી પૂજન કરે. ડાબી તરફ ગુરુની અને ક્રમ પ્રમાણે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ઈન્દ્ર વગેરે આઠ લોકપાલોની સ્થાપના કરી પ્રોક્ષણ, અર્ઘ્યદાન આદિ ક્રમથી પૂજા કરવી જોઈએ ।।૨૮-૨૯।।

શક્તિ હોય તો દરરોજ ચન્દન, ખસ, કપૂર , કેસર અને અરગજા આદિ સુગન્ધી વસ્તુઓ દ્વારા સુવાસિત જલથી મને સ્નાન કરાવે અને તે વખતે **'સુવર્ણ ધર્મ'** ઈત્યાદિ સ્વર્ણ ધર્માનુવાક, **'જિતં તે પુંડરીકાક્ષ'** ઈત્યાદિ મહાપુરુષવિદ્યા, **'સહસ્રશીર્ષા પુરુષ'** ઈત્યાદિ પુરુષસૂકત અને **'ઈન્દ્રં નરો નેમધિતા હવન્ત'** ઈત્યાદિ મન્ત્રોકત રાજનાદિ સામ ગાયનનો પાઠ પણ કરતો રહે ।।૩૦-૩૧।।

મારો ભકત વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત, આભૂષણ, પત્ર, માલા, ગન્ધ અને ચન્દન આદિથી પ્રેમપૂર્વક યથાવત્ મને શૃંગાર ધરાવે ।।૩૨।।

ઉપાસક શ્રદ્ધાસહિત મને પાદ્ય, આચમન, ચન્દન, પુષ્પ, અક્ષત, ધૂપ, દીપ

વગેરે સામગ્રી સમર્પિત કરે ।।૩૩।।

શક્ય હોય તો ગોળ, ખીર (દૂધપાક), ઘી, પૂરી, માલપૂઆ, લાડુ, હલવો, દહીં અને દાળ વગેરે વિવિધ વ્યંજનો રૂપે નૈવેદ ધરે ।।૩૪।।

ભગવાન્‌ના વિગ્રહ (શ્રીઅંગ) ને દાતણ કરાવે, ઉબટન લગાવે, પંચામૃત આદિથી સ્નાન કરાવે, સુગન્ધી પદાર્થોનો લેપ કરે, દર્પણ દેખાડે, ભોગ ધરે અને શક્તિ હોય તો રોજ, ન હોય તો પર્વના અવસરો પર, નૃત્ય-ગીત આદિનું પણ આયોજન કરે ।।૩૫।।

વધારે ફલની આશાવાળાએ શાસ્ત્રોકત વિધિથી બનાવેલ કુંડમાં અગ્નિની સ્થાપના કરવી. તે કુંડ મેખલા, ગર્ત અને વેદીથી શોભાયમાન હોય. તેમાં હાથની હવાથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેને સંકોરે ।।૩૬।।

વેદીની ચારે તરફ કુશકંડિકા કરી અર્થાત્ ચારે તરફ વીસ-વીસ કુશ બિછાવી મન્ત્ર પઢતાં-પઢતાં તેના ઉપર જલનો છંટકાવ કરે. ત્યારબાદ વિધિપૂર્વક સમિધાઓના આધાન રૂપ અન્વાધાન કર્મ કરી અગ્નિના ઉત્તર ભાગમાં હોમને ઉપયોગી સામગ્રી રાખે અને પ્રોક્ષણી પાત્રના જલથી પ્રોક્ષણ કરે. પછી અગ્નિમાં આ પ્રમાણે મારું ધ્યાન કરે ।।૩૭।।

‘‘મારી મૂર્તિ તપાવેલ સોના જેવી ઝળહળી રહી છે, રોમ-રોમથી શાન્તિની વર્ષા થઈ રહી છે. લાંબી અને વિશાળ ચાર ભુજાઓ શોભાયમાન છે. તેમાં શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ બિરાજમાન છે. કમળના કેસર જેવું પીળું વસ્ત્ર ફરફરી રહ્યું છે ।।૩૮।।

માથા પર મુગટ, કાંડાઓમાં કડાં, કમરમાં કંદોરો, બાંહોમાં બાજુબન્ધ ઝળહળી રહ્યાં છે. વક્ષઃસ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે, ગળામાં કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યો છે, ઘૂંટણો સુધી વનમાલા લટકી રહી છે’’ ।।૩૯।।

અગ્નિમાં મારી આ મૂર્તિનું ધ્યાન કરી પૂજા કરવી જોઈએ. ત્યાર પછી સૂકી સમિધાઓને ઘીમાં ઝબોળી આહુતિ દે અને આજ્યભાગ અને આધાર નામની બબ્બે આહુતિઓથી વધારાનો હવન પણ કરે. પછી ઘીમાં ભીંજવી બીજી હવન સમાગ્રીઓથી આહુતિ આપે ।।૪૦।।

ત્યાર પછી પોતાના ઈષ્ટ મન્ત્રથી અથવા નારાયણાષ્ટાક્ષર મન્ત્રથી તથા પુરુષસૂકતના સોળ મન્ત્રોથી હવન કરે. બુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્માદિદેવોને માટે પણ વિધિપૂર્વક મન્ત્રોથી હવન કરે અને સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ પણ આપે ।।૪૧।।

આ પ્રમાણે અગ્નિમાં અન્તર્યામીરૂપથી બિરાજમાન ભગવાન્‌ની પૂજા કરી મને નમસ્કાર કરે અને નન્દ, સુનન્દ આદિ પાર્ષદોને આઠેય દિશાઓમાં હવનકર્માંગ બલિ અર્પણ કરે. ત્યાર પછી પ્રતિમાની સન્મુખ બેસી, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ ભગવાન્ નારાયણનું સ્મરણ કરવું એ ભગવત્ સ્વરૂપ મૂલમન્ત્રનો જપ કરે ।।૪૨।।

પછી ભગવાન્‌ને આચમન કરાવે અને પ્રસાદ વિશ્વક્સેન નામના પાર્ષદને નિવેદન કરે. પછી ઈષ્ટદેવની સેવામાં સુગન્ધી તામ્બૂલ આદિ મુખવાસ ઉપસ્થિત કરે તથા પુષ્પાઞ્જલિ સમર્પિત કરે ।।૪૩।।

મારી લીલાઓનું ગાન કરે તેમનું વર્ણન કરે અને તેમનો જ અભિનય કરે. આ બધું કરતી વખતે પ્રેમોન્મત્ત થઈ જઈ નાચવા લાગે. મારી લીલાકથાઓ પોતે સાંભળે અને બીજાઓને સંભળાવે. ઘડીભર સંસાર અને તેના તાપોને ભૂલી જઈ મારામાં જ તન્મય થઈ જાય ।।૪૪।।

પ્રાચીન ઋષિઓ દ્વારા વેદો પુરાણોમાં આવેલ સ્તવનો દ્વારા કે સ્થાનિક ભાષામાં ભકતોદ્વારા રચેલા નાના-મોટા સ્તવન અને સ્તોત્રો થી મારી સ્તુતિ કરી પ્રાર્થના કરે, ‘‘હે ભગવન્! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. મને આપના કૃપા પ્રસાદથી તરબોળ કરી દો’’ પછી દંડવત્ પ્રણામ કરે ।।૪૫।।

પોતાનું મસ્તક મારા ચરણો પર રાખી દે અને પોતાના બન્ને હાથોથી મારા બન્ને ચરણ (જમણા હાથથી જમણું ચરણ અને ડાબા હાથથી મારું ડાબું ચરણ) પકડી વિનન્તી કરે, ‘‘હે ભગવન્! આ સંસારસાગરમાં હું ડૂબી રહ્યો છું. મૃત્યુરૂપ મગરે મારો પીછો પકડ્યો છે. ભયભીત થઈ હું આપને શરણે આવ્યો છું. હે પ્રભો! આપ મારી રક્ષા કરો’’ ।।૪૬।।

આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી મને સમર્પણ કરેલી માલા આદરપૂર્વક પોતાના મસ્તક પર રાખે અને તેને મારો આપેલ પ્રસાદ સમજે. જો વિસર્જન કરવું હોય તો એવી ભાવના કરવી જોઈએ કે પ્રતિમામાંથી એક દિવ્ય જ્યોતિ નીકળી છે અને તે મારા હૃદયમાં રહેલ જ્યોતિમાં લીન થઈ ગઈ છે. બસ, આજ વિર્સજન છે ।।૪૭।।

હે ઉદ્ધવજી! પ્રતિમા આદિમાં જ્યારે જ્યાં શ્રદ્ધા હોયત્યારે ત્યાં મારી પૂજા કરવી જોઈએ કારણ કે હું સર્વાત્મ છું અને સમસ્ત પ્રાણીઓમાં તથા પોતાના હૃદયમાં પણ બિરાજું છું ।।૪૮।।

હે ઉદ્ધવજી! આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય વૈદિક, તાન્ત્રિક ક્રિયાયોગ દ્વારા મારી પૂજા

કરે છે તે આ લોક અને પરલોક માં મારી પાસેથી ઈચ્છિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૪૯।।

જો પૈસાથી સમ્પન્ન હોય તો ભગવાન્‌ને બિરાજવાને માટે દૃઢ મન્દિર બંધાવે. એમાં મારી મૂર્તિનું સ્થાપન કરે. એને માટે પુષ્પપ્રધાન બગીચા કરાવે. એમાં પ્રતિદિન પૂજા કરે તેમજ ઉત્સવ વિશેષમાં યાત્રા વગેરેના પ્રકારો સમ્પાદન કરી મહોત્સવો વગેરેની વ્યવસ્થા કરે ।।૫૦।।

(એમ કરનારને ફળ થાય છે તે બતાવે છે) એ મન્દિરમાં નિત્ય પૂજા અને પર્વોના ઉત્સવો, યાત્રાઓ વગેરેના કાયમના નિર્વાહને માટે ખેતર, દુકાનો, ગામો, શહેરો વગેરે આપનાર મારા સમાન ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૫૧।।

મન્દિરમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા કરનારો ચક્રવર્તીરાજા થાય છે. મન્દિર બંધાવનાર ત્રણ લોકનો પતિ થાય છે. પૂજા વગેરે કરનારો બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. મન્દિર કરે, મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરે તેમજ પૂજા પણ કરે એમ ત્રણે સેવા એક જ સાધક કરે તો એ મારા સમાન વૈભવવાળો થાય છે ।।૫૨।।

ફળની આકાંક્ષા છોડી મને એવી રીતે ભજે છે તે ભક્તિયોગને પ્રાપ્ત કરે છે, ને ભક્તિયોગવડે મને એ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ।।૫૩।।

(એમ દાન કરનારના ફળને કહીને હવે કોઈએ આપેલી વૃત્તિઓને હરનારના ફળને કહે છે) **બ્રાહ્મણ અને દેવને પોતે કે બીજાએ આપેલી વૃત્તિને જે પાછી લઈ લે છે તે કરોડો વર્ષો સુધી વિષ્ઠાનો કીડો થાય છે** ।।૫૪।।

કર્તુશ્ચ સારથેર્હેતોરનુમોદિતુરેવ ચ ।।
કર્મણાં ભાગિનઃ પ્રેત્ય ભૂયો ભૂયસિ તત્ફલમ્ ।।૫૫।।

દાન દેનાર અને પાછું ખેંચનારને જ ફળ થાય છે એમ નહિ પણ દાન કરનાર, એમાં એને સહાય આપનાર, દાન દેવામાં પ્રેરણા આપનાર તથા આપેલા દાનને અનુમોદન આપનારને પણ એ કર્તાના જેવું જ ફળ એના મરણ પછી મળે છે. દાન પાછું લેનારની બાબતમાં અનિષ્ટ ફળ પણ એટલાને જ થાય છે એમ સમજવું. જો આવો હિસ્સો અધિક હોય તો ફલ પણ અધિક મળે છે ।।૫૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુકિત પ્રકરણના અવાન્તર બીજા ‘સાયુજ્યમુકિત’ પ્રકરણનો બાવીસમો અને ચાલુ)
‘‘ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર ક્રિયાયોગનું વર્ણન’’ નામનો
૨૭મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૮
ભગવાને ટૂંકમાં કહેલો જ્ઞાનયોગ

વિશેષ : જે જ્ઞાનયોગ વિસ્તારથી કહ્યો છે તે જ જ્ઞાનયોગને આ ૨૮મા અધ્યાયમાં સંક્ષેપમાં ભગવાન્ ઉદ્ધવજીને કહે છે.

પરસ્વભાવકર્માણિ ન પ્રશંસેન્ન ગર્હયેત્ ।।
વિશ્વમેકાત્મકં પશ્યન્ પ્રકૃત્યા પુરુષેણ ચ ।।૧।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : (આગલા અધ્યાયમાં દાતા, પ્રેરક, અનુમોદન આપનાર વગેરેની પ્રશંસા કરવાની તથા બ્રાહ્મણની આજીવિકા ઝૂંટવી લેનાર વગેરેની નિન્દા કરવાની, પ્રબળ ઈચ્છા થઈ આવે તેની સામે ભગવાન્ ચેતવણી આપે છે કે) હે ઉદ્ધવજી! જો કે વ્યવહારમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ દ્રષ્ટા અને દશ્યના ભેદથી બે પ્રકારનું જગત્ દેખાય છે તો પણ પરમાર્થ દષ્ટિથી એકાત્મકભગવત્સ્વરૂપ જ છે તેથી કોઈનો શાન્ત, ઘોર અને મૂઢ સ્વભાવ તથા તે અનુસાર કરવામાં આવતા કર્મોની સ્તુતિ કે નિન્દા કરવી જોઈએ નહિ. સર્વદા અદ્વૈતદષ્ટિ રાખવી જોઈએ ।।૧।।

જે પુરુષ બીજાના સ્વભાવ અને તેમનાં કર્મોની પ્રશંસા કે નિન્દા કરે છે તે તત્કાલ પોતાના યથાર્થ પરમાર્થ સાધનથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ કે સાધન તો દ્વૈતના અભિનિવેશ તે સત્ય છે એવી બુદ્ધિનો નિષેધ કરે છે અને પ્રશંસા તથા નિન્દા તેની સત્યતાના ભ્રમને વિશેષ કરીને દઢ કરે છે ।।૨।।

હે ઉદ્ધવજી! બધી ઈન્દ્રિયો રાજસ અહંકારનાં કાર્ય છે. જ્યારે તે નિદ્રિત થઈ જાય છે, ત્યારે શરીરનો અભિમાની જીવ ચેતનાશૂન્ય થઈ જાય છે એટલે કે તેને બહારના શરીરની સ્મૃતિ રહેતી નથી. તે વખતે જો મન બચી રહ્યું હોય તો તે સપનાનાં અસત્ય દશ્યોમાં ભટકવા લાગે છે અને તે પણ જો લીન થઈ ગયું હોય તો-તો જીવને મૃત્યુ સમાન ગાઢ નિદ્રા-સુષુપ્તિમાં લીન થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે જ્યારે જીવ પોતાના અદ્વિતીય આત્મા સ્વરૂપને ભૂલી જઈ જુદી-જુદી વસ્તુઓ જોવા લાગે છે ત્યારે તે સપના સમાન અસત્ય દશ્યોમાં ફસાઈ જાય છે કે મૃત્યુ જેવા અજ્ઞાનમાં લીન થઈ જાય છે ।।૩।।

(સર્વ જગત ભગવદ્રૂપ હોવાથી ભગવાન્ સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ સત્ય ન હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપમાં આ સારું અને આ ખરાબ એમ કહી જ ન શકાય એ છ

શ્લોકોથી સમજાવે છે) હે ઉદ્ધવજી! જ્યારે દ્વૈત નામની કોઈ વસ્તુ જ નથી, ત્યારે તેમાં અમુક ખરાબ અથવા આટલી સારી છે અને આટલી ખરાબ એ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. વિશ્વની બધી વસ્તુઓ વાણીથી કહી શકાય છે અથવા મનથી વિચારી શકાય છે તે બધી આત્માને બાદ કરો તો અસત્ય જ છે ।।૪।।

પ્રતિબિમ્બ, પડછાયો, પડઘો અને છીપમાં દેખાતા રૂપા વગેરેનો આભાસ તદ્દન મિથ્યા છે તો પણ તે દ્વારા મનુષ્યના હૃદયમાં ભય, કમ્પ વગેરેનો સંચાર થઈ જાય છે તેવી જ રીતે દેહાદિ બધી વસ્તુઓ સર્વથા અસત્ય જ છે, પરન્તુ જ્યાં સુધી જ્ઞાનદ્વારા તેની અસત્યતાનું જ્ઞાન થઈ જતું નથી ત્યાં સુધી એ પણ અજ્ઞાનીઓને ભયભીત કરતાં રહે છે ।।૫।।

હે ઉદ્ધવજી! જે કંઈ પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ વસ્તુ છે તે પ્રભુ જ છે. **'પ્રભુઃ'** એટલે **''પ્રકર્ષેણ ભવતિ''** તે સર્વશક્તિમાન હોવાથી સર્વરૂપ થાય છે. જે કંઈ વિશ્વ-સૃષ્ટિ દેખાય છે તેનું તે નિમિત્ત કારણ તો છે જ. તેનું ઉપાદાન કારણ પણ તે જ છે; એટલે કે તે જ વિશ્વ બને છે અને તે જ બનાવે પણ છે; તે જ રક્ષક છે અને રક્ષિત પણ તે જ છે. સર્વાત્મા ભગવાન્ જ આનો સંહાર કરે છે અને જેનો સંહાર થાય છે તે પણ તે જ છે ।।૬।।

વ્યવહાર દષ્ટિથી જોતાં આત્મા અવશ્ય આ વિશ્વથી ભિન્ન છે, પરન્તું આત્મદષ્ટિથી તે સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ. તે સિવાય જે કંઈ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે તેનું કોઈ પણ રીતે નિર્વચન કરી શકાતું નથી અને અનિર્વચનીય તો કેવલ આત્મસ્વરૂપ જ છે તેથી આત્મામાં દેહ-ઈન્દ્રિય-અન્તઃકરણરૂપ પ્રતીતિ ભ્રાન્તિરૂપ જ છે, ન હોવા છતાં એમ જ જણાય છે એમ વિવેકી પુરુષોએ નિરૂપણ કર્યું છે. આ ''સત્ત્વ, રજ અને તમ'' ને લીધે જણાતી દ્રષ્ટા-દર્શન દશ્ય વગેરેની ત્રિવિધતા ભગવત્સ્વરૂપને ઢાંકી દેનાર અવિદ્યારૂપ માયાનો ખેલ છે ।।૭-૮।।

હે ઉદ્ધવજી! મેં તમારી આગળ શાસ્ત્રોત્થ જ્ઞાન અને અનુભવથી નીપજતા વિજ્ઞાનની ઉત્તમ સ્થિતિનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. જે પુરુષ મારાં આ વચનોનું રહસ્ય જાણી લે છે તે કોઈની પ્રશંસા કે નિન્દા કરતો નથી. સૂર્ય જેમ પવિત્ર કે અપવિત્ર વસ્તુપર પડવાથી પવિત્ર કે અપવિત્ર થઈ જતો નથી તેમ તે પુરુષ આ જગતમાં સમભાવથી વિચરતો રહે છે ।।૯।।

(આ ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય બતાવે છે કે) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાસ્ત્ર

અને આત્માના અનુભવવડે આ દશ્યમાન પદાર્થ આદિ અને અન્તવાળો છે માટે અનિત્ય છે એમ અનુમાન, પ્રત્યક્ષથી પણ આ વિશ્વ આદિ અન્તવાળું છે, ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળું છે તેથી અસત્ છે. દેખવામાં આવતા દેહ વગેરે આદિ અન્તવાળા પ્રત્યક્ષ છે. શબ્દ પ્રમાણમાં **''યથા કર્મજિતો લોકઃ ક્ષીયતે એવમેવ પુણ્યજિતો લોકઃ ક્ષીયતે'' ''વાચારમ્ભણં વિકારઃ''** ઈત્યાદિ શાસ્ત્ર પણ દશ્યમાનને નશ્વર કહે છે. (સર્વનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે એમ કહે છે) તેથી બ્રહ્મ સિવાયની કોઈ સત્તાને વેદ માનતો નથી. તેમ આત્માના અનુભવથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે; માટે એ સંસારમાં આસક્તિ રહિત થઈને ફરવું ।।૧૦।।

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું : હે ઈશ! આત્મા સ્વયંપ્રકાશ અને દ્રષ્ટા છે. દેહ અનાત્મા જડ અને દશ્ય છે. આ સ્થિતિમાં સુખદુઃખાદિના અનુભવરૂપ અને જન્મમૃત્યુરૂપ સંસાર શરીરને કે આત્માને હોઈ શકતો નથી, પરન્તુ તેનું હોવું પણ ઉપલબ્ધ થાય છે તો પછી એ કોને થાય છે? (આનો ખુલાસો કરવા આપ જ સમર્થ છો એમ જણાવવા 'ઈશ' સમ્બોધન કર્યું છે) ।।૧૧।।

આત્મા અવ્યય (જન્મ, વિનાશ વગેરે વિકાર વિનાનો) સત્ત્વ વગેરે પ્રકૃતિના ગુણોથી રહિત, સ્વભાવથી જ શુદ્ધ (કર્મકૃત મલિનતા વિનાનો), સ્વયંપ્રકાશ, અવિદ્યાકૃત આવરણ વિનાનો છે; જ્યારે શરીર વિનાશી, સગુણ, અશુદ્ધ, પ્રકાશ્ય અન અવિદ્યાના આવરણવાળું છે. આત્મા અગ્નિની જેમ પ્રકાશમાન છે અને શરીર કાષ્ઠની જેમ જડ છે, તો પછી આ સંસાર કોને થાય છે? ।।૧૨।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! હકીકતમાં સંસારનું અસ્તિત્વ નથી તો પણ જ્યાં સુધી દેહ, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણોની સાથે આત્માનો સમ્બન્ધ છે ત્યાં સુધી અહન્તા-મમતા જેમની છૂટી નથી તેવા અવિવેકીઓને તે સાચો હોય તેવું સ્ફૂરેછે ।।૧૩।।

જેવી રીતે સ્વપ્નમાં અનેક વિપત્તિઓ આવે છે પણ ખરેખર તે હોતી નથી, છતાં સ્વપન ન તૂટે ત્યાં સુધી તેમનું અસ્તિત્વ મટતું નથી તેવી જ રીતે સંસાર ન હોવા છતાં તેમાં પ્રતીત થતા વિષયોનું ચિન્તન જે લોકો કરતા રહે છે તેમનાસુખ- દુઃખ, જન્મ-મરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી ।।૧૪।।

જ્યારે મનુષ્ય સ્વપ્ન જોતો હોય છે ત્યારે નિન્દ તૂટતાં પહેલા તેને મોટી-મોટી વિપત્તિઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. પરન્તુ જ્યારે તેની ઊંઘ ઊડી જાય છે તે

જાગી જાય છે ત્યારે તેને સ્વપ્નની વિપત્તિઓ રહેતી નથી કે તેને કારણે થયેલા ભય, મોહ વગેરે વિકાર પણ રહેતા નથી ।।૧૫।।

હે ઉદ્ધવજી! અહંકાર જ શોક, હર્ષ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહા અને જન્મ-મૃત્યુનો શિકાર બને છે. આત્માની સાથે તો તેમને કંઈ સમ્બન્ધ જ નથી ।।૧૬।।

(સંસાર જો અહંકારને થતો હોય તો મુક્તિ પણ અહંકારની થવી જોઈએ અને એમ થાય તો મુક્તિમાં પણ અહંકાર તો બાકી રહી જ ગયો. એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે) હે ઉદ્ધવજી! દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનમાં સ્થિત આત્મા જ જ્યારે તેમનું અભિમાન કરી બેસે છે એટલે કે દેહાધ્યાસ વગેરેથી દેહ વગેરેને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે ત્યારે તેનું નામ 'જીવ' થઈ જાય છે. તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આત્માની મૂર્તિ છે. ગુણ અને કર્મો થી બનેલું લિંગ શરીર તેને જ કયાંક સૂત્રાત્મા અને કયાંક મહત્તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યો છે. તેનાં બીજાં પણ ઘણાં નામ છે. તે (જીવ) જ કાલરૂપ પરમેશ્વરને અધીન થઈ જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસારમાં આમ તેમ ભટકતો રહે છે ।।૧૭।।

(તો પછી આ સંસારમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે) મન, વાણી, પ્રાણ અને શરીર વાસ્તવમાં અહંકારનાં જ કાર્ય છે. તે મૂળ વગરનું છે પરન્તું દેવતા, મનુષ્ય આદિ અનેક રૂપોમાં તેની જ પ્રતીતિ થાય છે. મનન શીલ પુરુષ ઉપાસનાની સરાણ ઉપર ચડાવી જ્ઞાનની તલવારને અત્યન્ત તીક્ષ્ણ બનાવી તેનાથી દેહાભિમાન-અહંકકાને મૂળમાંથી કાપી નાખી પૃથ્વીમાં નિર્દ્વન્દ્વ થઈ મૌન રાખીને ફર્યા કરે છે. પછી તેનામાં કોઈ જાતની આશા-તૃષ્ણા કે વિષયવાસના રહેતી નથી ।।૧૮।।

(એ જ્ઞાનના સ્વરૂપ, સાધન અને ફલ કહે છે). આત્મા અને અનાત્માના સ્વરૂપને પૃથક્-પૃથક્ સારી રીતે સમજી લેવું એ જ જ્ઞાન છે, કારણ કે વિવેક થતાં જ દ્વૈતનું અસ્તિત્વ મટી જાય છે. તેનું સાધન તપસ્યા છે. તે દ્વારા હૃદયને શુદ્ધ કરી વેદાદિ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું. તે ઉપરાંત શ્રવણાનુકૂલ યુક્તિઓ, મહાપુરુષોનો ઉપદેશ અને એ બન્નેથી અવિરુદ્ધ સ્વાનુભાવ પણ પ્રમાણ છે. બધાંનો સાર એ નીકળે છે કે આ સંસારના આદિમાં જે હતા તથા અન્તમાં જે રહેશે, જે તેનું મૂલ કારણ અને પ્રકાશક છે તે જ અદ્વિતીય, ઉપાધિશૂન્ય પરમાત્મા વચમાં પણ છે. તે સિવાય કોઈ વસ્તુ નથી ।।૧૯।।

(અનેક પ્રકારના વ્યવહારને ધારણ કરતું આ જગત્ એક વસ્તુરૂપ બ્રહ્મથી થયું છે

તે દૃષ્ટાન્ત આપીને સમજાવે છે કે) જેમ સોનામાંથી કુંડલ, કડાં, હાર વગેરે દાગીના તૈયાર થાય છે તે દાગીના રૂપ થયા પહેલાં એ બધું સુવર્ણ હતું, જ્યારે દાગીનાને ગળાવીએ ત્યારે પણ સોનું બાકી રહે છે માટે વ્યવહાર અવસ્થામાં જે હાર, કડાં, વીંટી, પોંચીના સમયમાં પણ એ સોનું જ છે તેમ આ જગતની પહેલાં હું હતો, વ્યવહારમાં દેવ, મનુષ્યરૂપે પણ હું અને જ્યારે પ્રલય થાય ત્યારે પણ હું એક જ છું. મારા સિવાય જુદી કોઈ વસ્તુ નથી ।।૨૦।।

હે ભાઈ! જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાવાળું મન, ત્રણ અવસ્થાના કારણ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો, કારણ, કાર્ય અને કર્તા એટલે ‘અધ્યાત્મ’ (ઈન્દ્રિય), અધિભૂત (પૃથ્વી વગેરે) અને અધિદૈવ (કર્તા) એમ ત્રણ પ્રકારનું જગત્ છે. આ બધી ત્રિવિધતાઓ જેની સત્તાથી સત્ય જેવી લાગે છે અને સમાધિ વગેરેમાં આ ત્રિવિધતા ન હોવા છતાં જેની સત્તા રહે છે તેની તૂરીય તત્ત્વ આ ત્રણેયથી પર અને તેમાં અનુગત બ્રહ્મતત્વ જ સત્ય છે ।।૨૧।।

(ત્રણે કાળમાં જેનો નાશ થતો નથી તે સત્ય વસ્તુ છે એમ કહ્યું. વચલા સમયમાં કાળથી નાશ પામનાર નામ માત્ર છે એ સમજાવે છે) જે ઉત્પત્તિ પહેલાં નહોતું અને પ્રલય પછી પણ જે નહીં રહે તે વચલા સમયમાં પણ નથી એમ સમજવું જોઈએ કેવલ કલ્પનામાત્ર નામ માત્ર જ છે. આ એક નિશ્ચિત સત્ય છે કે જે પદાર્થ જેમાંથી બને છે અને જેનાદ્વારા તે પ્રકાશિત થાય છે તે જ તેનું સાચું સ્વરૂપ છે તેજ તેની પરમાર્થ સત્તા છેતે મારો દૃઢ નિશ્ચય છે ।।૨૨।।

આ જે વિકારમયી રાજસ સૃષ્ટિ છે તે ન હોવા છતાં દેખાઈ રહી છે. તે સ્વયં પ્રકાશ બ્રહ્મ જ છે. તેથી ઈન્દ્રિય, વિષય, મન અને પંચભૂતાદિ જેટલાં ચિત્ર-વિચિત્ર નામ અને રૂપ છે તેમના રૂપમાં બ્રહ્મ જ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે ।।૨૩।।

બ્રહ્મવિચારનાં સાધન શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને સ્વાનુભૂતિ છે. તેમાં આત્મજ્ઞાની ગુરુદેવ સહાયક છે. આ સાધનોદ્વારા વિચાર કરી દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોનો સ્પષ્ટરૂપથી નિષેધ કરી દેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નિષેધદ્વારા આત્મવિષયક સન્દેહોને છિન્ન-ભિન્ન કરી પોતાના આનન્દસ્વરૂપ આત્મામાંજ મગ્ન થઈ જાય અનેબધીજ જાતની વિષયવાસનાઓને છોડી દે ।।૨૪।।

હવે દેહ વગેરે આત્મા નથી તે સમજાવે છે કે) નિષેધ કરવાની પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે કે પૃથ્વીનો વિકાર હોવાથી શરીર આત્મા નથી. ઈન્દ્રિયો તેમના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા,

પ્રાણ, વાયુ, જલ, અગ્નિ અને મન પણ આત્મા નથી, કારણ કે એમનું ધારણ-પોષણ શરીરની જેમ જ અન્નથી થાય છે. બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, આકાશ, પૃથ્વી, શબ્દાદિ વિષય અને ગુણો ની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ પણ આત્મા નથી, કારણ કે એ બધાં દશ્ય અને જડ છે ।।૨૫।।

(વિવેક જ્ઞાનવાળા જીવન્મુકત પુરુષને ઈન્દ્રિયાદિ કૃત ગુણ-દોષ લાગતા નથી એ સમજાવે છે કે) હે ઉદ્ધવજી! જેને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન સારી રીતે થઈ ગયું છે તેની વૃત્તિઓ અને ઈન્દ્રિયો નિશ્ચલ યા અંચચલ રહેતી હોય તો પણ તેને તેમનાથી કંઈ લાભ થતો નથી અને જો તે ચંચલ રહેતી હોય તો તેમનાથી તેને નુકસાન પણ થતું નથી, કારણ કે અન્તઃકરણ અને બાહ્યકરણ ગુણમય છે અને આત્મા સાથે તેમનો કોઈ સમ્બન્ધ નથી. આકાશ વાદળોથી ઘનઘોર છવાઈ જતાં સૂર્યના તેજનો પરાભવ થતો નથી કે વાદળો વેર વિખેર થઈ જતાં સૂર્યના તેજમાં વધારો થતો નથી ।।૨૬।।

(પ્રકાશિત થતા પદાર્થોના ગુણ-દોષો પ્રકાશ કરનારને સ્પર્શતા નથી એ સમજાવી હવે અનાસકત જીવન્મુકતને કોઈ પણ ગુણ-દોષ લાગતા નથી તે કહે છે) જેવી રીતે પવન આકાશને સુકાવી શકતો નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જલ ભીંજવી શકતું નથી ધૂળધુમાડો મેલું કરી શકતાં નથી અને ઋતુઓની શરદી-ગરમી તેને પ્રભાવિત કરી શકતી નથી, કારણ કે તે બધા આવન-જાવન કરનારા ક્ષણિક ભાવો છે અને આકાશ આ બધાનું એકરસ અધિષ્ઠાન છે તેવી જ રીતે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ ની વૃત્તિઓ તથા કર્મો અવિનાશી આત્માનો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. તે તો તેમનાથી સર્વથા પર છે. એમના દ્વારા તો સંસારમાં તે ભટકતો રહે છે કે જે તેમનામાં અહંકાર કરી બેસે છે ।।૨૭।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! આમ હોવા છતાં જ્યાં સુધી મારા ભક્તિયોગદ્વારા મનનો રજોગુણરૂપ મેલ *(કષાય) એકદમ દૂર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી આ માયાનિર્મિત પ્રકૃતિના કાર્ય શબ્દાદિ વિષયો અને તેમનાં કાર્યોનો સંગ સર્વથા છોડી દેવા જોઈએ ।।૨૮।।

વિશેષ : કષાય=અહીં શ્લોક ૨૭, ૨૮ તથા બીજા અનેક શ્લોકોમાં આ શબ્દ વપરાયો છે. તેનો અર્થ ભગવો રંગ થાય છે. એક વાર ભગવા રંગમાં કપડું રંગાયા પછી તે જતો જ નથી.

સારી રીતે નિદાન કરવામાં ન આવે તો જેવી રીતે રોગનો મૂળમાંથી નાશ થતો નથી અને તે વારંવાર ઊથલો મારી રોગીને સતાવ્યા કરે છે તેવીજ રીતે જે મનની

વાસનાઓ અને કર્મો ના સંસ્કાર મટી ગયા નથી, જે સ્ત્રી-પુત્રાદિમાં આસકત છે તે મન અધૂરા જ્ઞાનીને વીંધતું રહે છે અને તેને માર્ગભ્રષ્ટ પણ કરીદે છે માટે એણે કોઈનો સંગ નકરવો ।।૨૯।।

દેવોએ પ્રેરણા કરાયેલા પુત્ર, પત્ની વગેરે તેવા કુયોગીને મુક્તિમાં વિઘ્નરૂપ થાય છે. એવા વિઘ્નથી હણાયેલા કુયોગીઓ પૂર્વ કરેલા યોગાભ્યાસના બળવડે બીજા જન્મમાં પણ એ ભગવાન્‌નો યોગ સાધે છે પણ કર્મથી અધીન થતા નથી. તેથી અગાઉ કરેલો યોગાભ્યાસ વ્યર્થ જતો નથી, પરન્તું એ બીજા જન્મમાં પણ ફલ આપનાર થાય છે ।।૩૦।।

(જ્યારે વિદ્વાનને પણ દેહ નિર્વાહની આવશ્યકતા છે તો કર્મ તો કરવું જ પડશે અને કર્મ કરનારને સંસાર થવાનો જ, તો પછી એને માટે ઉપાય વ્યર્થ છે. એમ શંકા કરે એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) જીવ કર્મ કરે છે તેને કોઈ દેવની પ્રેરણા થાય છે ત્યારે એ મરતાં સુધી કર્મ કરે છે અને એમાં એ આસકત થતાં બંધાય છે, પરન્તુ દેહમાં રહ્યા છતાં આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર મૃત્યુ સુધી દેહનો નિર્વાહ કરનાર ભોજન વગેરે કર્મ કરવા છતાં એ નિરહંકારી હોવાથી સંસારના બંધનમાં આવતો નથી ।।૩૧।।

(એને દૈહિક કર્મથી વિકાર ન થવાની વાત જવા દો એ જે દેહમાં રહે છે તે દેહને પણ જાણતો નથી. એ જ કહે છે કે) ઊભો રહેલો, બેઠેલો, ચાલતો, સૂતો, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરતો, ભોજન કરતો તેમજ સ્વભાવ પ્રાપ્ત દર્શન, સ્પર્શ આદિની ચેષ્ટા કરતાં પોતાના દેહને પણ જાણતો નથી કેમકે જાણવાનું સાધન બુદ્ધિ તે બ્રહ્મમાં સ્થિર થઈ ગઈ છે એટલે દેહને ક્રિયાઓ થાય છે તેનો પણ એને ખ્યાલ નથી તેને જીવન્મુકત જાણવો ।।૩૨।।

જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં દેખેલા-ભોગવેલા વિષયોને જાગ્રત અવસ્થામાં આવ્યા પછી એ વિષયો એના સ્મરણમાં હોય છતાં એનું એને અભિમાન રહેતું નથી તેથી એ પોતે કર્યું એમ માનતો નથી પણ તેને ભ્રાન્તિરૂપ માને છે તેમ જ્ઞાની ભકત ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવતો છતાં એને દુઃખના કારણરૂપ માને છે તેમ જ અજ્ઞાની જેને આત્મા માને છે તેવા દેહને એ આત્માથી જુદો માને છે તેથી એને તત્કૃત સુખ-દુઃખનો સમ્બન્ધ થતો નથી ।।૩૩।।

(ત્યાં તો શંકા થાય કે સંસાર અવસ્થામાં આત્મા મલિન અને મુકત અવસ્થામાં આત્મા શુદ્ધ એમ કહીએ તો આત્મા વિકારી ઠરે એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) પહેલાં

વિષયોના સેવન વડે અનેક પ્રકારનાં દેહાદિ અને અજ્ઞાન વગેરે આત્માથી અભિન્ન માનેલ હતાં તે જ જ્યારે આત્માનું જ્ઞાન થયું ત્યારે એ દેહાદિ આત્માથી જુદાં છે આત્મા જ્ઞાનરૂપ સ્વયંપ્રકાશ છે એમ જાણવામાં આવ્યું. તેથી કોઈ કર્મના ફલરૂપ મુક્તિ થાય તો એ વિકારવાળી થાય પણ એ તો શાશ્વત છે. માત્ર એના આવરણને દૂર કરવામાં સાધનોનો ઉપયોગ હોવાથી ઉપરની શંકા અસ્થાને છે ।।૩૪।।

જેમ સૂર્યનો ઉદ્ય થાય ત્યારે એના પ્રકાશથી આંખને નડતું અંધારું દૂર થાય છે પણ એ પ્રકાશ ઘડા વગેરે પદાર્થને પેદા કરતો નથી, જેવી રીતે નિશ્ચયાત્મક મારો યથાર્થ અનુભવ-સાક્ષાત્કાર પુરુષની બુદ્ધિમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારને દૂર કરે છે, કોઈ નવીન પદાર્થને ઉત્પન્ન કરતો નથી ।।૩૫।।

(ત્યારે આ વિમુકત જીવ પરમાત્મામાં લીન થઈ જઈ પરમાત્મસ્વરૂપ બને છે એ અભિપ્રાયથી તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે કે) આ આત્માસ્વયંપ્રકાશ છે (જ્યારે જીવને પરમાત્મા પ્રકાશિત કરે છે); પરમાત્મા અજ (જન્મરહિત છતાં પોતાની ઈચ્છા થાય ત્યારે આવિર્ભાવ પામે તેવા) છે અને તેથી જ અપ્રમેય (ન જાણી શકાય તેવા) છે. તેનું જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય વગેરે દેશ અને કાલ થી અપરિચ્છિન્ન (અસીમ) છે (અને તેથી જ અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, પરિવર્તન, હ્રાસ અને વિનાશ તેનો સ્પર્શ પણ કરી શકતાં નથી) તે સર્વસાક્ષી છે. આત્મા (બીજા પરમેશ્વર ન હોવાથી સજાતીય ભેદ રહિત) એક છે (જ્યારે જીવ અનેક છે) અને અદ્વિતીય (સર્વોત્તમ, અનુપમ) છે. મન અને વાણીથી તે અગોચર છે. વ્યવહાર દષ્ટિથી પ્રાણ, વાણી, ચક્ષુ, મન વગેરેની પ્રવૃત્તિ તેને લીધે તેની પ્રેરણાથી થાય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ।।૩૬।।

હે ઉદ્ધવજી! અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વમાં અર્થહીન નામો દ્વારા વિવિધતા માની લેવી એ જ મનનો ભ્રમ છે, અજ્ઞાન છે. ખરેખર આ મોહ છે કારણ કે પોતાના આત્મા સિવાય તે ભ્રમનો પણ કોઈ આશ્રય જ નથી. આશ્રયની સત્તામાં આશ્રિતની સત્તા છે જ નહિ. તેથી બધું આત્મા જ છે. (છીપ હોય તો તેમાં ચાંદી છે એવો ભ્રમ થાય. છીપ જ ન હોય તો? દોરડું જ ન હોય તો સર્પનો ભ્રમ શામાં થવાનો છે?) ।।૩૭।।

(દેહ એ જ આત્મા છે એમ માનનારાઓની નિંદા કરતાં કહેછે)અમેજ પંડિત છીએ એમ માનનારા ઘણા લોકો એમ કહે છેકેઆ પાંચભૌતિક દ્વૈત ભિન્ન-ભિન્ન નામો અને રૂપો ના રૂપમાં ઈન્દ્રિયોદ્વારા ગ્રહણ કરાય છે-અનુભવી શકાય છે માટે તે સત્ય છે, પરન્તુ એ તો અર્થહીન વાણીનો આડમ્બર માત્ર છે કારણ કે તત્ત્વતઃ

ઇન્દ્રિયોની પૃથક્ સત્તા(અસ્તિત્વ)જ સિદ્ધ થતી નથી તો પછી તેઓ વળી કોઈને પ્રમાણિત(સિદ્ધ)કેવી રીતે કરશે? ।।૩૮।।

(આ પ્રમાણે સપરિકર જ્ઞાનયોગનું નિરૂપણ કરી, સાધના દરમિયાન રોગ વગેરે ઉપદ્રવ થાય તો તે દૂર કરવાના ઉપાય બતાવે છે)હે ઉદ્ધવજી! યોગ સાધના પૂર્ણ થતાં પહેલાંજ કોઈ સાધકને શરીરમાં રોગાદિ ઉપદ્રવો થાય તો તેણે નીચેના ઉપાયો યોજવા જોઈએ ।।૩૯।।

ગરમી-ઠંડી આદિને ચન્દ્રમા, સૂર્ય આદિની ધારણા દ્વારા, વાયુ વગેરે રોગોને વાયુ ધારણાયુકત આસનો દ્વારા અને ગ્રહસર્પાદિકૃત વિઘ્નોનો તપસ્યા, મન્ત્ર અને ઓષધ દ્વારા નાશ કરી નાખવો જોઈએ ।।૪૦।।

કામ, ક્રોધ વગેરે વિઘ્નોને મારા ચિન્તન અને નામસંકીર્તન આદિ દ્વારા દૂર કરી દેવાં જોઈએ. પતનની તરફ લઈ જનારા દમ્ભ, મદ વગેરે વિઘ્નોને ધીરે-ધીરે ભગવદ્ ભકતોની સેવાથી દૂર કરી દેવા જોઈએ ।।૪૧।।

કોઈ-કોઈ મનસ્વી યોગી વિવિધ ઉપાયોદ્વારા આ શરીરને સુદઢ અને યુવાવસ્થામાં સ્થિર કરી અણિમા આદિ સિદ્ધિઓમાટે યોગસાધન કરે છે પરન્તુ બુદ્ધિમાન પુરુષો આવા વિચારનું સમર્થન કરતા નથી કારણ કે એ તો એક વ્યર્થ પ્રયાસ છે. વૃક્ષમાં લાગેલા ફલની જેમ આ શરીરનો નાશ તો નિશ્ચિત છે ।।૪૨।।

જો કદાચ ઘણા દિવસો સુધી નિરન્તર અને આદરપૂર્વક યોગસાધના કરવાથી શરીર સુદઢ પણ થઈ જાય તો પણ બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાની સાધના છોડી દઈ એટલાથી જ સન્તોષ માનવો જોઈએ નહિ. તેણે તો સદા સર્વદા મારી પ્રાપ્તિને માટે જ સંલગ્ન રહેવું જોઈએ ।।૪૩।।

યોગચર્યામિમાં યોગી વિચરન્ મદપાશ્રયઃ ।।
નાન્તરાયૈર્વિહન્યેત નિસ્પૃહઃ સ્વસુખાનુભૂઃ ।।૪૪।।

જે સાધક મારો દઢ આશ્રય કરી મેં કહેલી યોગસાધનામાં સંલગ્ન રહે છે તેને કોઈ પણ વિઘ્ન-બાધા ડગાવી શકતી નથી. તેની બધી કામનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે અને તે આત્માનન્દની અનુભૂતિમાં મગ્ન થઈ જાય છે ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (પહેલાં જીવમુકિત પ્રકરણના અવાન્તર બીજા 'સાયુજ્યમુકિત' પ્રકરણનો ત્રેવીસમો અને ચાલુ) ''ભગવાને ટૂંકમાં કહેલો જ્ઞાનયોગ'' નામનો અઠ્ઠાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૯

ભક્તિયોગનું સંક્ષેપમાં વર્ણન-ઉદ્ધવજીનું બદરિકાશ્રમ ગમન

વિશેષ : આ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં (પ્રથમ ઓગણીસમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેલા) ભક્તિયોગને સંક્ષેપમાં પોતાના શિષ્ય ઉદ્ધવજીને કહે છે.

સુદુષ્કરામિમાં મન્યે યોગચર્યામનાત્મનઃ ।।
યથાઞ્જસા પુમાન્ સિદ્ધ્યેત્ તન્મે બ્રૂહ્યઞ્જસાચ્યુત ।।૧।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે અચ્યુત! આપે બતાવેલ આ યોગચર્યા, જે પોતાના મનને વશ કરી શક્યો નથી તેને માટે હું બહુ જ કઠિન સમજાું છું તેથી આપ કોઈ એવું સરલ અને સુગમ સાધન કૃપા કરીને બતાવો કે જેથી મનુષ્ય અનાયાસે જ સહેલાઈથી આપનું પરમ પદ પ્રાપ્ત કરી શકે ।।૧।।

હે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ! આપ જાણો જ છો કે અધિકાંશ યોગીઓ જ્યારે પોતાના મનને એકાગ્ર કરવા લાગે છે ત્યારે વારંવાર પ્રયત્ન કરવા છતાં સફલ ન થવાને લીધે હારી જાય છે અને તે વશ ન કરી શકવાને કારણે દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય છે ।।૨।।

હે પદ્મલોચન પ્રભુ! આપ વિશ્વેશ્વર છો. આપનાદ્વારા જ આ સમગ્ર સંસારનું નિયમન થાય છે તેથી જ સાર-અસાર સમજનારા ચતુર મનુષ્યો આપના આનન્દવર્ષીચરણકમલોનું શરણું લે છે અને અનાયાસે જ સિદ્ધિ હાંસલ કરી લે છે. આપની માયા તેમનું કંઈ બગાડી શકતી નથી, કારણ કે તેમને યોગસાધન કે કર્મકુશલતાનું અભિમાન હોતું નથી, પરન્તુ જેઓ આપના ચરણકમલોનો આશ્રય કરતા નથી તે યોગીઓ અને કર્મીલોકો પોતાના સાધનના ઘમંડથી ફૂલાઈ જાય છે, આપની માયાએ અવશ્ય તેમની મતિ હરી લીધી હોય છે ।।૩।।

હે પ્રભો! આપ બધાના હિતેચ્છુ મિત્ર છો. જો કે બ્રહ્મા વગેરે અનેક લોકેશ્વરો પણ પોતાના ઝગઝગતા કિરીટોની કોરોથી આપના ચરણકમલ રાખવાની ચોકી ઘસતા રહે છે છતાં આપને અનન્ય શરણે રહેલા સેવકો પ્રહ્લાદ, બલિ, નંદરાયજી, ગોપીજનો વગેરેને આપ અધીન થઈ જાઓ એ આપને માટે કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. જેના ભક્તો પણ કદી ચ્યુત થતા નથી તેવા આપ અચ્યુત ભગવાને રામાવતારમાં શબરી, કેવટ, રીંછ અને વાનરોની સાથે પણ મિત્રતાનો નિર્વાહ કર્યો

હતો ।।૪।।

હે પ્રભુ! આપ બધાના પ્રિયતમ, સ્વામી તથા આત્મા છો. આપના અનન્ય શરણગતોને આપ સર્વસ્વ આપી દો છો. આપે પ્રહ્‌લાદ, બલિ, સુદામા વગેરેને જે આપ્યું છે તે જાણીને એવો ક્યો પુરુષ હશે જે આપને છોડી અન્ય દેવતા કે ધર્મ જ્ઞાનાદિ વગેરે સાધનનો આશ્રય કરે? કોઈ વિચારવાન્ પુરુષ વિસ્મૃતિના ખાડામાં ધકેલી દેનાર તુચ્છ વિષયોમાં જ ફસાવી દેનાર ઐશ્વર્ય અને ભોગો ની ઈચ્છા કરે એ વાત માની શકાય એમ નથી. અમે આપના ચરણકમલોની રજના ઉપાસક છીએ. અમારે માટે દુર્લભ કંઈ જ નથી ।।૫।।

હે ઈશ! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓનાં અન્તઃકરણમાં અન્તર્યામીરૂપથી અને બહાર ગુરુરૂપથી બિરાજી તેમના તમામ પાપ-તાપ મટાડી દો છો અને આપના સ્વરૂપને તેની સામે પ્રગટ કરી દો છો. મોટા-મોટા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ બ્રહ્માજીના જેટલું લાંબું આયુષ્ય મેળવીને પણ આપના ઉપકારોનો બદલો ચૂકવી શક્તા નથી. તેથી જ તો તેઓ આપના ઉપકારોનું સ્મરણ કરી-કરી પળે-પળે અધિકાધિક આનન્દનો અનુભવ કરતા રહે છે ।।૬।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મા, શંકર વગેરે ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. આપ જ સત્ત્વ, રજ, તમ આદિ ગુણોદ્વારા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને રુદ્રનું રૂપ ધારણ કરી જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને સંહાર આદિ ક્રીડાઓ કરે છે. જ્યારે ઉદ્ધવજીએ અનુરાગભર્યા ચિત્તથી આપને આ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે આપે મન્દ હાસ્ય કરતાં પ્રેમપૂર્વક કહેવાનું શરૂ કર્યું ।।૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! હવે હું તમને મારા તે મંગલમય ભાગવત ધર્મોનો ઉપદેશ કરું છું જેમનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરવાથી મનુષ્ય સંસારરૂપ દુર્જયમૃત્યુને અનાયાસે જીતી લે છે ।।૮।।

હે ઉદ્ધવજી! મારો ભક્ત મારા પોતાનાં બધા કામ મારે માટે જ કરે અને તે કર્મો કરતાં-કરતાં અવ્યગ્ર રહીને મારા સ્મરણનો અભ્યાસ વધારે. થોડા જ દિવસોમાં તેનાં મન અને ચિત્ત મને સમર્પિત થઈ જશે. તેના મન અને આત્મા મારા જ ધર્મોમાં રમી રહેશે ।।૯।।

વિશેષ : મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર મળીને અન્તઃકરણ થાય છે. તેમાં ચિત્ત સ્વચ્છ, અવિકારી, શાન્ત (જ્ઞાનસ્વરૂપ) છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં તે ચેતનારૂપે રહેલું છે. મન વિકારાત્મક

છે, સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક છે.

ચિત્ત પણ બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા વિષયોના ગ્રહણથી કલુષિત થાય છે. તેમ થતું ન હોય તો તેનો નિરોધ કરવાનું શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં ન આવે એવી શંકા થાય તો એનું સમાધાન એ છે કે પાણીમાં ફીણ, મોજાં વગેરે થાય છે તે પાણીનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી પણ વાયુ, પૃથ્વી વગેરેને લીધે તેમ થાય છે, સ્વભાવથી તો તે નિર્મલ જ છે. પૃથ્વી કદી નિર્મલ ન હોય, વાયુ વિકારહિત ન હોય.

મારા ભક્તો જે પવિત્ર સ્થાનોમાં રહેતા હોય તે સ્થાનોમાં જ તે રહે. દેવતા, અસુરો અને મનુષ્યોમાં જે મારા અનન્ય ભક્ત થઈ ગયા હોય તેમના આચરણનું અનુસરણ કરે. (દા.ત. દેવતાઓમાં નારદજી વગેરે, અસુરોમાં પ્રહ્લાદ, બલિ વગેરે, મનુષ્યોમાં રાજા અમ્બરીષ વગેરે) ।।૧૦।।

પર્વના અવસરો ઉપર સમૂહમાં અથવા એકલા જ નૃત્ય, ગાન, વાદ્ય આદિ મહારાજાને છાજે તેવા ઠાઠ-માઠથી મારી યાત્રા વગેરેના ઉત્સવ ઉજવે ।।૧૧।।

આ પ્રમાણે શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો પુરુષ આકાશની જેમ બહાર અને અંદર પરિપૂર્ણ અને આવરણ શૂન્ય મને પરમાત્માને જ બધાં પ્રાણીઓ અને પોતાના હૃદયમાં બિરાજેલ જુએ ।।૧૨।।

હે નિર્મલ બુદ્ધિ ઉદ્ધવજી! જે સાધક આ વિષમતા રહિત જ્ઞાનદષ્ટિનો આશ્રય કરી સમસ્ત પ્રાણીઓ અને પદાર્થો માં મારાં દર્શન કરે છે અને તેમને મારું જ સ્વરૂપ સમજી આવકારે છે તથા બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલ (જાતિથી વિષમ), ચોર અને બ્રાહ્મણભક્ત (કર્મથી વિષમ), સૂર્ય અને ચિનગારી (ગુણથી વિષમ) તેમજ કૃપાલુ અને ક્રૂર (સ્વભાવથી વિષમ) માં સમાન દષ્ટિ રાખે છે તેને જ સાચો પંડિત સમજવો જોઈએ ।।૧૩-૧૪।।

જ્યારે નિરન્તર બધાં સ્ત્રી પુરુષોમાં મારીજ ભાવના કરવામાં આવે છે ત્યારે થોડાજ દિવસોમાં સાધકના ચિત્તમાંથી (બરાબરિયાની સાથે)સ્પર્ધા, (ઉત્તમની)અસૂયા અને (હીન પ્રત્યે)તિરસ્કાર અને દેહમાં અહંકાર વગેરે દોષ દૂર થઈ જાય છે ।।૧૫।।

''હું ઉત્તમ છું અને આ તો અધમ છે'' એવી દેહદષ્ટિને અને લોક લજ્જાને છોડી દઈ કૂતરાં, ચાંડાલ, ગાય અને ગધેડાં ને પણ ઈશ્વરના આવાસ રૂપ માની, પૃથ્વી પર પડી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે. આમ કરવાથી પોતાના જ લોકો જો હાંસી કરે તો

કરવા દે તેમની પરવા ન કરે ।।૧૬।।

જ્યાં સુધી બધાં પ્રાણીઓમાં મારી ભાવના-ભગવદ્ ભાવના, થવા ન લાગે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે મન, વાણી અને શરીર થી બધા સંકલ્પો અને કર્મોદ્વારા મારી ઉપાસના કરતો રહે ।।૧૭।।

હે ઉદ્ધવજી! જ્યારે આ પ્રમાણે સર્વત્ર બ્રહ્મ બુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે થોડા જ દિવસોમાં તેને જ્ઞાન થઈ જાય છે અને બધું બ્રહ્મરૂપ દેખાય છે. આવી દૃષ્ટિ થઈ જતાં બધાં સન્દેહો પોતાની મેળે ટળી જાય છે અને તે બધેય સ્થળે મારો સાક્ષાત્કાર અનુભવી ક્રિયામાત્રથી નિવૃત્ત થાય છે એટલે કે મુક્ત થઈ જાય છે ।।૧૮।।

મારી પ્રાપ્તિનાં જેટલાં સાધનો છે તે બધાંમાં, સમસ્ત પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં મન, વાણી અને શરીર ની બધીજ વૃત્તિઓથી મારીજ ભાવના કરવામાં આવે તેનેજ હું સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાધન સમજું છું ।।૧૯।।

હે ઉદ્ધવજી! આ જ મારો નિજી-પોતાનો ભાગવત ધર્મ છે. તેની એકવાર શરૂઆત કર્યા પછી કોઈ પણ જાતનું વિઘ્ન તેમાં સહેજ પણ ફેર પાડી શકતું નથી, કારણ કે એ ધર્મ નિષ્કામ છે અને સાક્ષાત્ મેં જ તેને નિર્ગુણ હોવાને લીધે સર્વોત્તમ તરીકે પ્રમાણિત કર્યો છે* ।।૨૦।।

વિશેષ : બીજા ધર્મના આરમ્ભથી અન્ત સુધી સાંગોપાંગ આચરણથી જ ફળ મળે છે, નહિ તો તે વ્યર્થ જાય છે. ભક્તિમાં એવું નથી. ભક્તિનો તો માત્ર આરમ્ભ જ કરવામાં આવે, અરે! તેના એક અંગનો પણ આરમ્ભ કરવામાં આવે અને તેની સમાપ્તિ પણ ન થઈ શકે તો પણ લેશમાત્ર પણ નાશની સમ્ભાવના નથી, ફળ ન મળે તેવી સમ્ભાવના નથી. મેં જ ગીતામાં ઘોષણા કરી છે, **ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ।** હે ભાઈ અર્જુન! કોઈ પણ કલ્યાણ કરનારાની દુર્ગતિ થતી જ નથી. **નેહાભિક્રમનાશોસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે।** અહીં (ભક્તિમાં) પ્રારમ્ભ થતાં જ નાશ થવાની-માર્ગભ્રષ્ટ થવાની શક્યતા જ નથી તેમજ વિઘ્ન પણ આવતું નથી. અગ્નિ અને તેની ઉષ્ણતા જુદાં પાડી શકાય જ નહિ તેમ મારી ભક્તિ અને ભક્ત નું કલ્યાણ પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે.

હે સજ્જનશિરોમણિ ઉદ્ધવજી! ભાગવત ધર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉણપ રહી જાય એ તો ઠીક, પરન્તુ જો આ ધર્મનો સાધક ભય, શોક વગેરે ઉપસ્થિત થતાં પ્રસંગે થતી ભાવના અને રોવું, કકળવું, નાસી જવું જેવાં નિરર્થક કર્મો પણ નિષ્કામ ભાવથી મને સમર્પિત કરી દે તો તે પણ મારી પ્રસન્નતાને લીધે ધર્મ બની જાય છે* ।।૨૧।।

વિશેષ : આમ તો મૃત્યુના ભયથી પલાયન કરી જવું એ વ્યર્થ છે કારણ કે મૃત્યુ ટાળ્યું ટાળી શકાતું નથી. કોઈ સ્વજન મરી જાય તો તેની પાછળ આક્રન્દ કરવું વ્યર્થ છે કારણ કે મરી ગયેલ માણસ પુનર્જીવિત થતો નથી. પણ ભગવન્નિમિત્તે ભય પણ થવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, જેમ કે કંસને અહર્નિશ ભયથી શ્રીકૃષ્ણ જ જ્યાં ત્યાં દેખાતા હતા, તો તેનો મોક્ષ થઈ ગયો. શિશુપાલને દ્વેષથી, વ્રજવાસીઓને પ્રેમથી, અર્જુનને સૌહાર્દથી અને જ્ઞાનીઓને ઐક્યથી ભગવત્સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયું.

વિવેકીઓના વિવેક અને ચતુર પુરુષોની ચતુરાઈની પરાકાષ્ઠા એમાં જ છે કે તેઓ આ વિનાશી અને અસત્ય શરીરદ્વારા મારા અવિનાશી અને સત્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી લે* ।।૨૨।।

વિશેષ : આ સંસારમાં એક પૈસો આપીને હજાર પૈસાની વસ્તુ મેળવી લેનાર પુરુષ પરમ બુદ્ધિમાન્ ગણાય છે. એક પૈસાના બદલામાં સોનામહોર પ્રાપ્ત કરનાર તેના કરતાં પણ વધારે બુદ્ધિશાળી ગણાય છે. હીરાં જેવા રત્ન મેળવી લે તે તો એના કરતાં પણ વધારે ચતુર ગણાય. તે પણ અતિ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પાસેથી જે આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરી શકે તે તો એના કરતાં પણ વધારે ચતુર, તો પછી એક જ પૈસાના બદલામાં ચિન્તામણિ, કામધેનુ કે કલ્પવૃક્ષ કમાઈ લે તેની ચતુરાઈનું તો વર્ણન જ ન થઈ શકે. કુરૂપતા, જરા (ઘડપણ) અને રોગના ઘર જેવા તામ્બિયાના સસ્તા આ શરીરમાંથી એક જ ઈન્દ્રિય-શ્રવણને માટે કાન અથવા કીર્તનને માટે જીભ અથવા સેવાને માટે હાથ વગેરેનું ભગવાન્‌ને દાન કરી દેવાય તો ભગવાન્ પોતાના સમગ્ર શ્રીઅંગ-સ્વરૂપાનન્દનું દાન ભક્તને કરી દે છે. ક્યો બુદ્ધિશાળી પુરુષ આવો સસ્તો સોદો ન કરે?

હે ઉદ્ધવજી! આ સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યાનું રહસ્ય મેં તમને સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું. દેવોને માટે પણ આ રહસ્ય સમજવું કઠિન છે તો મનુષ્યોને તો ક્યાંથી સમજાય? ।।૨૩।।

જે સુસ્પષ્ટ અને યુક્તિયુક્ત જ્ઞાનનું મેં વારંવાર વર્ણન કર્યું છે તેના મર્મને જે સમજી લે છે તેના હૃદયની સંશયગ્રન્થિઓ છેદાઈ જાય છે અને તે મુક્ત થઈ જાય છે ।।૨૪।।

મેં તમારા પ્રશ્નોના શંકા-સમાધાન સાથે ઉત્તર સારી રીતે આપી દીધા છે. જે પુરુષ આપણા પ્રશ્નોત્તરને વિચારપૂર્વક ધારણ કરશે તે વેદોના પણ પરમ રહસ્ય સનાતન પરબ્રહ્મને-મને-પ્રાપ્ત કરી લેશે ।।૨૫।।

જે પુરુષ મારા ભક્તોને આ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવશે તે જ્ઞાનદાતાને હું

પ્રસન્ન મનથી મારું સ્વરૂપ સુદ્ધાં આપી દઈશ તેને આત્મજ્ઞાન કરાવી દઈશ ।।૨૬।।

હે ઉદ્ધવજી! આ તમારો અને મારો સંવાદ સ્વયં તો પરમ પવિત્ર છેજ, બીજાઓને પણ પવિત્ર કરી દેનારો છે. જે રોજ આનો પાઠ કરશે અને બીજાઓને સંભળાવશે તે આ જ્ઞાનદીપદ્વારા બીજાઓને મારાં દર્શન કરાવવાને લીધે પવિત્ર થઈ જશે ।।૨૭।।

જે કોઈ એકાગ્ર ચિત્તથી આને શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય સાંભળશે તેને મારી પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થશે અને તે કર્મ બંધનથી મુક્ત થઈ જશે ।।૨૮।।

હે પ્રિય મિત્ર! તમે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજી લીધું ને? અને તમારા ચિત્તના મોહ અને શોક તો દૂર થઈ ગયા ને? ।।૨૯।।

તમારે આનો ઉપદેશ દામ્ભિક, નાસ્તિક (વેદોમાં જેને વિશ્વાસ ન હોય તેવા), વંચક, અશ્રદ્ધાળુ, ભક્તિહીન અને ઉદ્ધત પુરુષને કદી ન કરવો ।।૩૦।।

જે મનુષ્યમાં આ દોષો ન હોય, જે બ્રાહ્મણ-ભક્ત હોય, પ્રેમી હોય, સાધુ સ્વભાવ હોય અને જેનું ચરિત્ર પવિત્ર હોય તેને જ આ પ્રસંગ સંભળાવવો જોઈએ. જો શૂદ્ર અને સ્ત્રી પણ મારામાં પ્રેમભક્તિવાળાં હોય તો તેમને પણ આનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ ।।૩૧।।

જેવી રીતે દિવ્ય સ્વાદિષ્ટ અમૃતનું પાન કરી લીધા પછી કંઈ પણ પીવાનું બાકી રહેતું નથી તેવી જ રીતે આ જાણી લીધા પછી જિજ્ઞાસુને માટે બીજું કંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી ।।૩૨।।

હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! મનુષ્યોને જ્ઞાન, કર્મ, યોગ, વાણિજ્ય અને રાજદંડ વગેરેથી ક્રમશઃ મોક્ષ, ધર્મ, કામ અને અર્થરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે; પરન્તુ તમારા જેવા અનન્ય ભક્તોને માટે તે ચારેય પ્રકારનું ફલ માત્ર હું જ છું ।।૩૩।।

જે વખતે મનુષ્ય સમસ્ત કર્મોનો પરિત્યાગ કરી મને આત્મ સમર્પણ કરી દે છે તે વખતે તે મારો વિશેષ માનનીય થઈ જાય છે અને હું તેનું જીવત્વ (જીવપણુ) છોડાવી દઈ અમૃતસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવી આપું છું અને તે મારામાં મળી જઈ મદ્રૂપ થઈ જાય છે ।।૩૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હવે ઉદ્ધવજી યોગ માર્ગનો પૂરેપૂરો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી તેમની આંખો આંસુઓથી છલકાઈ ગઈ, પ્રેમના પૂરથી ગળું રૂંધાઈ ગયું, હાથ જોડીને ચુપચાપ ઊભા રહી ગયા અને

વાણીથી કંઈ જ બોલી શક્યા નહિ ।।૩૫।।

તેમનું ચિત્ત પ્રેમાવેશથી વિહ્વલ થઈ રહ્યું હતું. તેમણે ધીરજપૂર્વક તેને રોક્યું અને પોતાને અત્યન્ત સૌભાગ્યશાળી માની પોતાના મસ્તકથી યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો અને હાથ જોડીને આપને પ્રાર્થના કરી ।।૩૬।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : હે પ્રભો! આપ બ્રહ્માજી, માયા વગેરેના પણ મૂલ કારણ છો. હું મોહના મહાન અંધકારમાં અટવાઈ રહ્યો હતો. આપના સત્સંગથી તે સદાને માટે દૂર થઈ ગયો. જે અગ્નિની પાસે પહોંચી જાય તેની સામે ઠંડી, અન્ધકાર કે તેને લીધે ઉત્પન્ન થતા ભય કેમ ટકી શકે? તેવી જ રીતે આપને શરણે આવનારને જડતા, અજ્ઞાન, સંસારભય વગેરે ન જ સમ્ભવે ।।૩૭।।

હે ભગવન્! આપની મોહિની માયાએ મારો જ્ઞાનદીપક છીનવી લીધો હતો, પરન્તુ આપે કૃપા કરી આપના સેવકને તે પાછો આપ્યો. આપે મારા ઉપર મહાન અનુગ્રહની વર્ષા કરી છે. એવો કોણ હશે જે આપના આ કૃપાપ્રસાદનો અનુભવ કરીને પણ આપના ચરણકમલોનું શરણું છોડીને બીજા કોઈનો આશ્રય કરે? ।।૩૮।।

આપે આપની માયાથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરવામાટે દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અંધક અને સાત્વત વંશી યાદવોની સાથે મને મજબૂત સ્નેહ પાશથી બાંધી દીધો હતો. આજ આપે આત્મજ્ઞાનની તીખી તલવારથી તે બંધનને અનાયાસે જ કાપી નાખ્યું।।૩૯।।

હે મહાયોગેશ્વર! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. હવે આપ કૃપા કરી શરણાગત એવા મને એવી આજ્ઞા આપો કે આપનાં ચરણકમલોમાં મારી અનન્ય ભક્તિ અચલ રહે ।।૪૦।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે ઉદ્ધવજી! હવે તમે મારી આજ્ઞાથી બદરીવનમાં જાઓ. તે મારો જ આશ્રમ છે. ત્યાં મારાં ચરણ જળરૂપ ગંગા જલના સ્નાન-પાન દ્વારા સેવન કરી તમે પવિત્ર થઈ જશો ।।૪૧।।

અલકનન્દા (ગંગાજી) નાં દર્શનમાત્રથી તમારાં બધાં પાપ અને તાપ નષ્ટ થઈ જશે. હે પ્રિય ઉદ્ધવજી! તમે ત્યાં વલ્કલ (વૃક્ષોની છાલ) પહેરજો, વનનાં કન્દ, મૂલ, ફલ ખાઈને દેહનો નિર્વાહ કરજો અને કોઈ પણ પ્રકારના ભોગની ઈચ્છા રાખ્યા વિના નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ રહેજો ।।૪૨।।

ઠંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખ જે કંઈ આવી પડે તે સમભાવથી રહી સહન કરવાં. સ્વભાવ સૌમ્ય રાખવો. ઈન્દ્રિયો કાબૂમાં રાખવી. ચિત્તને શાન્ત રાખી, બુદ્ધિને

સ્થિતપ્રજ્ઞ રાખી તમે સ્વયં મારા સ્વરૂપના જ્ઞાન અને અનુભવમાં મગ્ન રહેજો ।।૪૩।।

મેં તમને જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો એકાન્તમાં વિચારપૂર્વક અનુભવ કરતા રહેજો. તમારી વાણી અને ચિત્ત મારામાં જ લગાડેલા રાખજો અને મેં બતાવેલ ભાગવતધર્મમાં પ્રેમથી તત્પર રહેજો. અન્તમાં તમે ત્રિગુણ અને તેમની સાથે સમ્બન્ધ રાખનારી ગતિઓને પાર કરી જઈ તેમનાથી પર મારા પરમાર્થ સ્વરૂપમાં મળી જશો ।।૪૪।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંસારના ભેદ ભ્રમને છિન્ન-ભિન્ન કરી દે છે. જ્યારે આપે પોતે ઉદ્ધવજીને આવો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે તેમણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પરિક્રમા કરી અને આપનાં ચરણકમલો ઉપર પોતાનું માથું મૂકી દીધું. એમાં કોઈ શંકા નથી કે ઉદ્ધવજી સંયોગ વિયોગથી થતાં સુખદુઃખના દ્વન્દ્વથી પર હતા કારણ કે તે ભગવાન્નાં નિર્દ્વન્દ્વ ચરણોનું શરણ લઈ ચૂકયા હતા, છતાં ત્યાંથી છૂટા પડતી વખતે તેમનું ચિત્ત પ્રેમાવેશથી ભરાઈ ગયું. પોતાનાં નેત્રોમાંથી વહેતાં આંસુઓની ધારાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલો ભીંજવી દીધાં ।।૪૫।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ કર્યા પછી તેમનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે. તેમના વિયોગની કલ્પનાથી ઉદ્ધવજી અત્યન્ત વિહ્વલ થઈ ગયા. તેમનો ત્યાગ કરી શક્યા નહીં. વારંવાર વિહ્વલ થઈ જઈ મૂર્છિત થઈ જવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી તેમણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોની પાદુકાઓ પોતાના મસ્તક ઉપર પધરાવી દીધી અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં ફરી-ફરી પ્રણામ કરી ત્યાંથી પ્રસ્થાન કર્યું ।।૪૬।।

ભગવાન્ના પરમ પ્રેમી ભક્ત ઉદ્ધવજી આપના-શ્રીકૃષ્ણના મધુર સ્વરૂપને હૃદયમાં પધરાવી બદરિકાશ્રમ આવ્યા. ત્યાં તેમણે તપોમય જીવન વ્યતીત કરી જગતના એકમાત્ર બન્ધુરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશ અનુસાર આપની સ્વરૂપ ભૂત પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી ।।૪૭।।

ભગવાન્ શંકર આદિ યોગેશ્વરો પણ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોની સેવા કર્યા કરે છે. તેમણે સ્વયં શ્રીમુખથી પોતાના પરમ પ્રેમી ભક્ત ઉદ્ધવજીને આ જ્ઞાન રૂપી અમૃતનું વિતરણ કર્યું. આ જ્ઞાનરૂપી અમૃત આનન્દ

મહાસાગરનો (આ અસાર સંસારને સસાર-સારયુક્ત બનાવનાર) સાર છે. જે એનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરે છે તે પોતે તો મુક્ત થઈજ જાય છે તેના સંગથી આખું જગત મુક્ત થઈ જાય છે ।।૪૮।।

ભવભયમપહન્તું જ્ઞાનવિજ્ઞાનસારં નિગમકૃદુપજહ્રે ભૃંગવદ્ વેદસારમ્ ।
અમૃતમુદધિતશ્ચાપાયયદ્ ભૃત્યવર્ગાન્ પુરુષમૃષભમાદ્યં કૃષ્ણસંજ્ઞં નતોઽસ્મિ ।।૪૯।।

હે પરીક્ષિત! જેવી રીતે ભ્રમર અનેક પુષ્પોમાંથી તેના માત્ર સારરૂપ મધનો જ સંગ્રહ કરી લે છે તેવી જ રીતે સ્વયં વેદોને પ્રકાશિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણે ભક્તોને સંસારથી મુક્ત કરવાને માટે આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન નો સાર કાઢયો છે. આપે જ જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), રોગ આદિ ભયની નિવૃત્તિમાટે ક્ષીરસમુદ્રમાંથી અમૃત પણ કાઢ્યું હતું તથા તે ક્રમશઃ પોતાના નિવૃત્તિ માર્ગીઅને પ્રવૃત્તિમાર્ગીભક્તોને પાન કરાવ્યું. તે જ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સમગ્ર જગતનું મૂલ કારણ છે. હું આપનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરું છું ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશ સ્કન્ધમાં (પહેલા જીવમુક્તિ પ્રકરણના અવાન્તર બીજા સાયુજ્ય મુક્તિ નામના પ્રકરણનો ચોવીસમો અને ચાલુ) ‘‘ભક્તિયોગનું સંક્ષેપમાં વર્ણન અને ઉદ્ધવજીનું બદરિકાશ્રમ ગમન’’ નામનો ઓગણત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

જીવમુક્તિ પ્રકરણ (પહેલું) સમ્પૂર્ણ

કંઈક વિચારો!!!

‘‘ભાગવત કથાની દક્ષિણા સ્વીકારીને ગુજરાન ચલાવવું એના કરતાં તો ભૂખ્યા મરી જવું બહેતર છે’’. ભગવત્કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા લેવામાં જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીનો આટલો કઠોર નિષેધ છે ત્યારે સાક્ષાત્ ભગવત્સેવા-મનોરથના નિમિત્તે ભેટ-સામગ્રી પડાવવાની બાબતમાં શ્રીમહાપ્રભુજીને કેવી સૂગ હશે!!!

અધ્યાય ૩૦ પ્રકરણ બીજું–ઈશ મુકિત

યાદવકુલનો ઉપસંહાર

વિશેષ : જીવમુકિત ઓગણત્રીસ અધ્યાયથી કહી. હવે ઈશમુક્તિ બે અધ્યાયથી કહે છે. એમાં પ્રથમમાં ભગવાન્‌ની મમતા યાદવકુલમાં સમ્ભવે તે યાદવ કુલને બ્રાહ્મણનો શાપ થયો છે તેથી યાદવો શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી બધા પ્રભાસ ગયા. ત્યાં ભગવાન્‌ની ઈચ્છા પ્રમાણે એ પરસ્પર લડીને નાશ પામ્યા એટલે ભગવાન્‌ની મમતા નષ્ટ થઈ. એ વાત આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

તતો મહાભાગવત ઉદ્ધવે નિર્ગતે વનમ્ ।।
દ્વારવત્યાં કિમકરોદ્ ભગવાન્ ભૂતભાવનઃ ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછયું : જ્યારે મહાન્ ભગવદ્ ભકત ઉદ્ધવજી બદરી વનમાં ચાલ્યા ગયા ત્યારે પ્રાણીમાત્રના પાલક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકામાં કઈ લીલા રચી? ।।૧।।

યદુવંશ શિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના કુલને બ્રહ્મશાપ થયા પછી બધાનાં નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયોને પરમ પ્રિય પોતાના શ્રીવિગ્રહની લીલાનું સંવરણ કેવી રીતે કર્યું? ।।૨।।

હે ભગવન્! જ્યારે સ્ત્રીઓનાં નેત્રો આપના શ્રીઅંગ ઉપર લાગી જતાં હતાં ત્યારે તેઓ તેમને ત્યાંથી હટાવી શકતી નહોતી. જ્યારે સન્તપુરુષો આપની સ્વરૂપ માધુરીનું વર્ણન સાંભળે છે ત્યારે શ્રીઅંગ કાનોને રસ્તે પ્રવેશ કરી તેમનાં ચિત્તમાં એવું ઘૂસી જાય છે કે ત્યાંથી હટવામાં સમજતું જ નથી. આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ની શોભા કવિઓની કાવ્યરચનામાં અનુરાગનો રંગ ભરી દે છે અને કવિઓનું સન્માન વધારી દે છે તેના સમ્બન્ધમાં તો કહેવાનું જ શું હોય? મહાભારતના યુદ્ધ વખતે જ્યારે આપ અમારા દાદા અર્જુનના રથ ઉપર બિરાજતા હતા તે વખતે જે યોદ્ધાઓએ આપનાં દર્શન કરતાં–કરતાં શરીરત્યાગ કર્યો તેમને સારૂપ્ય મુક્તિ મળી ગઈ. આપે પોતાના આવા અદ્‌ભુત શ્રીઅંગને કેવી રીતે અન્તર્ધાન કર્યું? ।।૩।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત! જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે આકાશ, પૃથ્વી અને અન્તરીક્ષ માં ભારે ઉત્પાત–અપશુકન થઈ રહ્યા છે ત્યારે આપે સુધર્મા સભામાં બેઠેલા બધા યાદવોને આ વાત કરી ।।૪।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘‘હે શ્રેષ્ઠ યદુવંશીઓ! જુઓ, આ દ્વારકામાં ઘણા ભયંકર ઉત્પાત થવા લાગ્યા છે. એ સાક્ષાત્ યમરાજની ધ્વજાની જેમ આપણા મહાન અનિષ્ટના સૂચક છે. હવે આપણે અહીં ઘડી બે ઘડી પણ રહેવું ન જોઈએ ।।૫।।

સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો અહીંથી શંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં ચાલ્યાં જાય અને આપણે પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈએ. આપ બધા જાણો છો કે ત્યાં સરસ્વતી પશ્ચિમ તરફ વહેતી સમુદ્રમાં જઈને મળી છે ।।૬।।

ત્યાં આપણે સ્નાન કરીને પવિત્ર થઈશું, ઉપવાસ કરીશું અને એકાગ્રચિત્તથી સ્નાન અને ચન્દન વગેરે સામગ્રીઓથી દેવતાઓની પૂજા કરીશું ।।૭।।

ત્યાં સ્વસ્તિવાચન કરાવી આપણે ગાયો, ભૂમિ, સોના, વસ્ત્ર, હાથી, ઘોડા, રથ અને ઘર વગેરે આપીને મહાત્મા બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરીશું ।।૮।।

આ વિધિ બધી જાતનાં અમંગલોનો નાશ કરનારી અને પરમ મંગલની જનની છે. હે શ્રેષ્ઠ યદુવંશીઓ! દેવતા બ્રાહ્મણો અને ગાયો ની પૂજાજ પ્રાણીઓના જન્મનો પરમ લાભ છે ।।૯।।

હે પરીક્ષિત! બધા વૃદ્ધ યદુવંશીઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપ્યું અને તરત જ યાદવોએ નૌકાઓથી સમુદ્ર પાર કરી રથોમાં પ્રભાસ ક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું ।।૧૦।।

ત્યાં જઈ યાદવોએ યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે શ્રદ્ધા અને ભકિતપૂર્વક શાન્તિપાઠ વગેરે તથા બીજાં પણ ઘણી જાતનાં મંગલ કૃત્ય કર્યાં ।।૧૧।।

(ભગવાન્‌ની આજ્ઞા પ્રમાણે આ બધું તો કર્યું પણ પછી સ્વચ્છન્દતાથી વર્તન કરવા લાગ્યા) આ બધું તો કર્યું પરન્તુ દૈવે તેમની બુદ્ધિ હરી લીધી અને તેઓ મૈરેયક (કદમ્બના રસમાંથી બનાવેલ) મદિરાનું પાન કરવા લાગ્યા, જેના નશાથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. તે પીવામાં તો અવશ્ય અત્યન્ત સ્વાદિષ્ટ લાગે છે પણ તેનું પરિણામ સર્વનાશમાં જ આવે છે ।।૧૨।।

તે જલદ મદિરાના પાનથી બધા ઉન્મત્ત થઈ ગયા અને તે ઘમંડી વીર એકબીજા સાથે લડવા-ઝઘડવા લાગ્યા. તેઓ મહાવીર હતા અને શ્રીકૃષ્ણની માયાથી મૂઢ થઈ રહ્યા હતા ।।૧૩।।

તે વખતે તેઓ ક્રોધે ભરાઈ એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા અને

ધનુષબાણ, તલવાર, ભાલા, ગદા, તોમર અને ઋષ્ટિ વગેરે અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી ત્યાં સમુદ્ર કિનારે જ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ।।૧૪।।

નશામાં ચકચૂર બનેલા યદુવંશીઓ રથ, હાથી, ઘોડા, ગધેડા, ઊંટ, ખચ્ચર, બળદ, પાડા વગેરે ઉપર સવાર થઈ, જંગલી હાથીઓ એકબીજાને દન્તશૂળ ભોંકી દે તેમ એકબીજાને બાણોથી ઘાયલ કરવા લાગ્યા. બધાની સવારી ઉપર ધજાઓ ફરકતી હતી; પાયદળ સૈનિકો પણ પરસ્પર લડી રહ્યા હતા ।।૧૫।।

પ્રદ્યુમ્ન સામ્બની સાથે, અક્રૂર ભોજની સાથે, અનિરુદ્ધ સાત્યકિ સાથે, સુભદ્ર સંગ્રામજિતની સાથે, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના નાના ભાઈ ગદ આપના ગદ નામના જ પુત્ર સાથે અને સુમિત્ર સુરથની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે બધા ભારે ભયંકર યોદ્ધાઓ હતા અને ક્રોધે ભરાઈને એકબીજાનું માથું ભાંગવા તૈયાર થઈ ગયા હતા ।।૧૬।।

તે ઉપરાન્ત નિશઠ, ઉલ્મુક, સહસ્રજિત્, શતજિત્ અને ભાનુ વગેરે યાદવો પણ પરસ્પર લડવા લાગ્યા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની માયાથી તેઓ અત્યન્ત મોહિત બન્યા હતા અને શરાબના નશાએ તેમને મદમાં અંધ બનાવ્યા હતા ।।૧૭।।

દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અન્ધક, ભોજ, સાત્વત, મધુ, અર્બુદ, માથુર, શૂરસેન, વિસર્જન, કુકુર અને કુન્તિ વગેરે વંશોના લોકો સૌહાર્દ અને પ્રેમને ભૂલી જઈ પરસ્પર લડવા લાગ્યા ।।૧૮।।

મૂઢતાને લીધે પુત્ર પિતાનું, ભાઈ ભાઈનું, ભાણેજ મામાનું, દોહિત્ર નાનાનું, મિત્ર મિત્રનું, સુહૃદ સુહૃદનું, કાકા ભત્રીજાનું તથા એક ગોત્રવાળા પરસ્પર એક બીજાનું ખૂન કરવા લાગ્યા ।।૧૯।।

અન્તે જ્યારે તેમનાં બધાં બાણ ખલાસ થઈ ગયાં, ધનુષ તૂટી ગયાં અને શસ્ત્રાસ્ત્ર નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ ગયાં ત્યારે તેમણે પોતાના હાથથી સમુદ્રના તટ પર ઊગેલું 'એરકા' નામનું ઘાસ ઉખાડવું શરૂ કર્યું. આ એ જ ઘાસ હતું જે ઋષિઓના શાપને લીધે લોઢાના મુશળના ચૂરામાંથી ઊગ્યું હતું ।।૨૦।।

હે રાજન્! તેમના હાથમાં આવતાં જ તે ઘાસ વજ્રના જેવા કઠોર મુદ્ગરના રૂપમાં ફેરવાઈ જતું. હવે તેઓ રોષે ભરાઈ તે જ ઘાસથી વિપક્ષીઓ ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તેમને વાર્યા તો તેઓએ આપને અને બલદેવજી ને પણ પોતાના દુશ્મન સમજી લીધા. તે આતતાયીઓની બુદ્ધિ એવી તો મૂઢ થઈ રહી હતી કે

તેઓ તેમને મારવાને માટે તેમના તરફ ધસી ગયા ।।૨૧-૨૨।।

હે કુરુનન્દન! હવે તો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામજી પણ ક્રોધે ભરાઈને યુદ્ધભૂમિમાં આમ-તેમ વિચરવા તથા મુઠ્ઠાના મુઠ્ઠા એરકા ઘાસ ઊખેડી-ઉખેડી તેમને મારવા લાગ્યા. એરકા ઘાસની મુઠ્ઠી જ મુદ્ગર (મગદળ) ના જેવી ચોટ કરતી હતી ।।૨૩।।

જેવી રીતે વાંસોના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થઈ દાવાનલ વાંસોને જ ભસ્મ કરી નાખે છે તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણોના શાપથી ગ્રસ્ત અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની માયાથી મોહિત યદુવંશીઓની સ્પર્ધાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રોધે તેમનો ધ્વંસ કરી નાખ્યો ।।૨૪।।

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે સમસ્ત યદુવંશીઓનો (ઉપ) સંહાર થઈ ચૂક્યો છે ત્યારે આપે પૃથ્વીનો રહ્યો સહ્યો ભાર પણ ઊતરી ગયો એમ માની સન્તોષનો શ્વાસ લીધો ।।૨૫।।

હે પરીક્ષિત! બલદેવજીએ સમુદ્રતટ ઉપર બિરાજી એકાગ્ર ચિત્તથી પરમાત્માનું ચિન્તન કરતાં-કરતાં પોતાના આત્માને આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર કરી દીધો અને અન્તર્ધાન થઈ જઈ મનુષ્યલોકનો ત્યાગ કર્યો ।।૨૬।।

જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે મારા મોટાભાઈ બલદેવજી પરમ પદમાં લીન થઈ ગયા ત્યારે આપ એક પીપળાના વૃક્ષની નીચે જઈ મૌન ધારણ કરીને ધરતી ઉપર બિરાજ્યા ।।૨૭।।

ત્યારે ભગવાને પોતાની કાન્તિથી પ્રકાશતું ચતુર્ભુજસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું જે ધૂમરહિત અગ્નિની જેમ દિશાઓના અંધકારને દૂર કરતું હતું ।।૨૮।।

એ સ્વરૂપમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હતું, મેઘ સરખું શ્યામ હતું, તપેલા સુવર્ણ જેવી એની કાન્તિ હતી, બે રેશમી વસ્ત્રોથી શોભતું મંગળમય હતું; સુન્દર મન્દ મુસકાનવાળું મુખારવિન્દ શ્યામ કુન્તલથી શોભાયમાન લાગતું હતું, કમલના જેવી સુન્દર આંખો શોભતી હતી, મકરાકૃત કુંડળનો પ્રકાશ પડતો હતો ।।૨૯-૩૦।।

કટિમેખલા, જનોઈ, કિરીટ, કડાં, બાજૂબન્ધ, હાર, નૂપુર, વીંટીઓ અને કૌસ્તુભ મણિશોભી રહ્યાં હતાં ।।૩૧।।

ઘૂંટણો સુધી વનમાલા લટકી રહી હતી. શંખ, ચક્ર, ગદા વગેરે આયુધ મૂર્તિમાન થઈ આપની સેવા કરી રહ્યાં હતાં. તે વખતે પ્રભુ પોતાની જમણી જાંઘ ઉપર ડાબું ચરણ રાખી બિરાજમાન હતા. ચરણારવિન્દનું લાલ-લાલ તળિયું રકત કમલની જેમ

ચમકી રહ્યું હતું ।।૩૨।।

'જરા' નામનો એક પારધી હતો. તેણે મુસળમાંથી બચેલા લોહના ટુકડામાંથી પોતાના બાણનું પાનું બનાવી લીધું હતું. ભગવાન્‌ના ચરણનું લાલ-લાલ તળિયું દૂરથી તેને હરણના મુખ જેવું દેખાયું તેણે તેને ખરેખર હરણ સમજી પોતાના તે જ બાણથી વીંધી દીધું ।।૩૩।।

જ્યારે તે પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે જોયું કે ''અરે! આ તો ચતુર્ભુજ પુરુષ છે'' અપરાધ તો થઈ ચૂક્યો હતો તેથી ભયને લીધે તે ધ્રૂજવા લાગ્યો અને દૈત્યદલન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં માથું નમાવી ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યો ।।૩૪।।

તેણે કહ્યું કે ''હે મધુસૂદન! મેં આ પાપ અજાણતાં કર્યું છે. ખરેખર હું બહુ જ મહાન પાપી છું, પરન્તુ આપ પરમ યશસ્વી અને નિર્વિકાર છો. આપ કૃપા કરી મારો અપરાધ ક્ષમા કરો ।।૩૫।।

હે સર્વવ્યાપક સર્વશક્તિમાન પ્રભો! મહાત્મા લોકો કહે છે કે આપના સ્મરણમાત્રથી મનુષ્યોનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. ઘણા જ ખેદની વાત છે કે મેં સ્વયં આપનું જ અનિષ્ટ કરી નાખ્યું ।।૩૬।।

હે વૈકુંઠનાથ! હું નિરપરાધી હરણોને મારી નાખનારો મહાપાપી છું, આપ મને આ જ ક્ષણે મારી નાખો કારણ કે હું મરી જાઉં એટલે ફરીથી આપ જેવા મહાપુરુષોનો આવો અપરાધ ન કરું ।।૩૭।।

હે ભગવન્! સમસ્ત વિદ્યાઓના પારદર્શીવિદ્વાન બ્રહ્માજી, તેમના પુત્ર રુદ્ર વગેરે તેમજ વેદોના દ્રષ્ટાઓ પણ આપની યોગમાયાનો વિલાસ સમજી શકતા નથી, કારણ કે એમની દૃષ્ટિ પણ આપની માયાથી આવૃત(ઢંકાયેલી) છે. એવી પરિસ્થિતિમાં અમારા જેવા પાપયોનિ લોકો તેને વિશે શું કહી શકે ।।૩૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : હે જરા! તું ડર નહિ, બેઠો થા. આ તો તેં મારું ઈચ્છિત કામ કર્યું છે. મારાજ સંકલ્પનું સમ્પાદન કરી મારી સેવાજ કરી છે. જા મારી આજ્ઞાથી તું, મોટા-મોટા પુણ્યશાળી લોકોનેજ જેની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સ્વર્ગમાં નિવાસ કર ।।૩૯।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તો પોતાની ઈચ્છાથી શરીર ધારણ કરે છે. જ્યારે આપે જરા પારધીને આ આજ્ઞા કરી ત્યારે તેણે આપની ત્રણ વાર પરિક્રમા કરી, નમસ્કાર કર્યા અને વિમાનમાં બેસી સ્વર્ગમાં

ચાલ્યો ગયો ।।૪૦।।

ભગવાનનો સારથિ તેમને શોધવા નીકળ્યો હતો. ભગવાને ધારણ કરેલ તુલસીની સુગન્ધવાળા વાયુની સુવાસથી આપ અહીં બિરાજતા હશે એમ ધારી તે આપની સમક્ષ હાજર થયો ।।૪૧।।

દારુકે ત્યાં જઈ જોયું કે પોતાના સ્વામી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પીપળના વૃક્ષની નીચે આસન જમાવી બિરાજી રહ્યા છે. અસહ્ય તેજવાળાં આયુધો મૂર્તિમાન થઈ તેમની સેવામાં સંલગ્ન છે. આપનાં દર્શન કરી દારુકના હૃદયમાં પ્રેમનો ઊભરો આવી ગયો. નેત્રોમાંથી આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી. રથ ઉપરથી કૂદી તે પ્રભુના ચરણોમાં જઈ પડયો ।।૪૨।।

તેણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી, ''હે નાથ! રાત્રે ચન્દ્રમા એકાએક અસ્ત થઈ જતાં રસ્તે જતા માણસોની જેવી દશા થાય છે તેવી મારી દશા આપનાં ચરણકમલોનાં દર્શન ન થતાં થઈ છે. મારી દષ્ટિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, ચારે તરફ અંધારું છવાઈ ગયું છે. મને દિશાઓનું જ્ઞાન કે હૃદયમાં શાન્તિ નથી. આપના દર્શનથી મારી દષ્ટિ સફળ થઈ'' ।।૪૩।।

હે પરીક્ષિત! હજુ દારુક આ પ્રમાણે કહી જ રહ્યો હતો એટલામાં તેની સામે જ ભગવાન્‌નો ગરુડધ્વજ રથ, પતાકા અને ઘોડાઓની સાથે આકાશમાં ઉડી ગયો ।।૪૪।।

તેની પાછળ જ ભગવાન્‌નાં દિવ્ય આયુધ પણ ચાલ્યાં ગયાં. આ બધું જોઈ દારુકના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. ત્યારે ભગવાને તેને કહ્યું ।।૪૫।।

''હે દારુક! હવે તમે દ્વારકા જઈને ત્યાં યદુવંશીઓનો પારસ્પરિક કલહથી થયેલો સંહાર, મોટા ભાઈ બલરામજીની પરમ ગતિ અને મારા સ્વધામ ગમનની વાત કહેજો ।।૪૬।।

તેમને એ પણ કહેજો કે મારી અનુપસ્થિતિ (ગેરહાજરી) માં સમુદ્ર દ્વારકા નગરીને ડુબાડી દેશે માટે હવે તમારે અને તમારા પરિવારે ત્યાં ન રહેવું જોઈએ ।।૪૭।।

બધા લોકો પોતપોતાની ધન-સમ્પત્તિ કુટુમ્બ તથા મારાં માતા- પિતાને લઈને અર્જુનના સંરક્ષણમાં ઈન્દ્રપ્રસ્થ ચાલ્યા જાય ।।૪૮।।

હે દારુક! મારા ભકતોનો હું સદા પ્રતિપાલક છું એવો ઉપદેશ મેં જે આપ્યો છે

તેનો આશ્રય કરો અને જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈ સર્વમાંથી આસકિત છોડી તેમની ઉપેક્ષા કરજો તથા આ બધાંને મારી માયાની રચના સમજી શાન્ત અને શોક મુકત થઈ જાઓ'' ।।૪૯।।

ઈત્યુકતસ્તં પરિક્રમ્ય નમસ્કૃત્ય પુનઃ પુનઃ ।।
તત્પાદૌ શીષ્ણ્ર્યુપાદાય દુર્મનાઃ પ્રયયૌ પુરીમ્ ।।૫૦।।

ભગવાન્‌ની આ આજ્ઞા મળતાં દારુકે આપની પરિક્રમા કરી અને આપનાં ચરણકમલ પોતાનાં મસ્તક ઉપર પધરાવી આપને વારંવાર પ્રણામ કર્યા. ત્યારબાદ (ભગવાન્‌નો વિયોગ થવાથી) ઉદાસ મને તેણે દ્વારકા જવા પ્રસ્થાન કર્યું ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કન્ધમાં (બીજા ઈશ (બ્રહ્મ)મુકિત પ્રકરણનો ममता ત્યાગ નામનો પહેલો અને ચાલુ) ''યાદવકુલનો ઉપસંહાર'' નામનો ત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૧

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું તિરોધાન

વિશેષ : ૧. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા ત્યારે દેવોને પોતાના કાર્યમાટે યાદવો બનાવ્યા હતા, પોતાને જ્યારે સ્વધામમાં પધારવાને વિચાર થયો ત્યારે એમને પાછા દેવો બનાવી પોતે સ્વધામ પધાર્યા એટલે અહન્તા ગઈ. એ વાત આ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં કહે છે.

૨. ભગવાન્‌નું શ્રીઅંગ જગતના આશ્રયરૂપ છે એનો દાહ થાય તો જગત્ બળી જાય એવી શંકા ન કરવી. અહીં **અદગ્ધ્વા** એમ પદચ્છેદ ન કરતાં પણ પોતાના શ્રીઅંગ સહિત પધારવાનું ન સ્વીકારીએ તો પણ જગતનો વિલય તો થવાનો જ છે તે થશે જ. એ ભગવાન્‌ના શ્રીઅંગનો દાહ માનીએ તો ધ્યાન અને ધારણા વિષય રહિત થઈ જશે એમ પણ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. ભગવાન્ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે તો ભકતોને ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર નહિ થાય એમ પણ શંકા ન કરવી કેમકે એ ભગવાન્‌નું શ્રીઅંગ ભૌતિક નથી તેથી એને અગ્નિ પણ દાહ કરવાને અસમર્થ છે. **''ભૂભારઃ ક્ષપિતો યેન જહૌ તચ્ચ કલેવરમ્।** અને જે શરીરથી પૃથ્વીનો ભાર આપે દૂર કર્યો હતો તે શરીરનો (નટ જેમ કાર્ય પૂરું થતાં પોતાના સ્ત્રી વગેરેના વેશનો ત્યાગ કરે છે તે) ત્યાગ કર્યો'' શ્રીભાગવત ૧।૧૫।૩૫ માં દેહત્યાગ કહ્યો છે. એ તો બ્રહ્મા વગેરેને ખબર ન

કરવામાટે આગ્નેય્યાદિ ધારણાવડે એ સ્વરૂપને અન્તર્હિત કરીને ભગવાન્ સ્વધામ પધાર્યા છે, કારણ કે ભગવાન્નું શ્રીઅંગ અલૌકિક છે. એટલે અહીં વિરોધ જણાતો નથી. (બાળપ્રબોધિની) શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ વિદ્વન્મંડનની ટીકામાં એ સમ્બન્ધે વિસ્તારથી લખે છે. તે પ્રસંગ જિજ્ઞાસુને આ અધ્યાયને અન્તે પરિશિષ્ટમાં આપેલો છે તે વાંચવા વિનન્તિછે.

અથ તત્રાગમદ્ બ્રહ્મા ભવાન્યા ચ સમં ભવઃ ।।
મહેન્દ્રપ્રમુખા દેવા મુનયઃ સપ્રજેશ્વરાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે પરીક્ષિત! દારુકના ગયા પછી બ્રહ્માજી, શિવજી, પાર્વતી, ઈન્દ્રાદિ લોકપાલ, મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓ, મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ, પિતરો, સિદ્ધો, ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, નાગ, ચારણ, યક્ષો અને રાક્ષસો, કિન્નર અને અપ્સરાઓ તથા ગરુડલોકનાં જુદાં-જુદાં પક્ષીઓ અથવા મૈત્રેય આદિ બ્રાહ્મણો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પરમ ધામ પ્રસ્થાનને જોવામાટે ભારે ઉત્સુકતાથી ત્યાં આવ્યા. તેઓ બધા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્ય અને લીલાઓનું ગાન અથવા વર્ણન કરી રહ્યા હતા ।।૧-૩।।

એમનાં વિમાનોની (પંક્તિ)હારોથી આખું આકાશ જાણે કે છવાઈ ગયું હતું અને તેઓ ભક્તિપૂર્વક પુષ્પોની વર્ષા કરી રહ્યા હતા ।।૪।।

સર્વવ્યાપક દેવતાઓને જોઈને બ્રહ્માજીને તથા પોતાની વિભૂતિરૂપ દેવતાઓને જોઈને મનથી સ્વરૂપનું અનુસન્ધાન કરી (જાણે કે સમાધિ લગાવતા હોય તેમ) કમલના જેવાં નેત્રો બંધ કરી દીધાં ।।૫।।

શ્રીવાગીશ સ્વીકૃત પાઠ **દગ્ધ્વા** છે, **ऽદગ્ધ્વા** (અદગ્ધ્વા) નહિ. ભગવાન્નું શ્રીઅંગ ભકતોના ધ્યાન અને ધારણા નો મંગલમય આધાર અને સમસ્ત લોકોમાટે મનોહર આશ્રય છે. તેથી આપે નેત્રો મીચી દઈ, દેવોની જ્ઞાનશક્તિનો તિરસ્કાર કરી ધીમે રહીને પોતાપણામાંથી શ્રીઅંગને મુકત કરી, સાથે-સાથે બહાર રહેલ સર્વને આ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કરાવી દઈ, આવરણાગ્નિ પ્રગટ કરી અથવા ઉપનિષદ્માં જણાવેલ પરમાત્મસ્થાનરૂપ અગ્નિશિખા પ્રગટ કરી તેમાં અન્તર્ધાન થઈ જઈ પોતાના નિત્યલીલાધામમાં પ્રવેશ કરી દીધો ।।૬।।

(વૈકુંઠલોક સૌથી ઊંચે હોવાથી, પોત-પોતાનો લોક માર્ગમાં આવે છે અને આપણે આપને પધારવાની વિનન્તિ કરવા આવ્યા છીએ. એ વિનન્તિનો અંગીકાર

કરી પ્રભુ આપણા લોકમાં પધારીને તેને પાવન કરતા જશે એ ઉત્સવના પ્રતીકરૂપે) તે સમયે નગારાં ગડગડવા લાગ્યાં અને આકાશમાંથી પાછળ-પાછળ જ આ પૃથ્વી ઉપરથી સત્ય, ધર્મ, ધૈર્ય, કીર્તિ અને શ્રીદેવી પણ ચાલી ગઈ ।।૭।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની ગતિ મન અને વાણી થી પર છે; તેથી તો જ્યારે ભગવાન્ પોતાના ધામમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, ત્યારે બ્રહ્માજી વગેરે દેવતા પણ આપને જોઈ ન શકયા. આ ઘટનાથી તેમને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું ।।૮।।

(ભગવાન્‌ની ગતિ કોઈના જાણવામાં આવતી નથી એમ કહ્યું એને દૃષ્ટાન્તથી દૃઢ કરે છે) આકાશમાં વાદળાંમાં છોડી વીજળી કયાં જાય છે એની ગતિ માણસો જાણતા નથી પણ દેવો જાણે છે તેમ આ લોકને છોડીને ભગવાન્ સ્વધામ પધાર્યા તેમની ગતિને દેવો જાણી ન શકયા પણ ભગવત્પાર્ષદો જ જાણી શકયા ।।૯।।

બ્રહ્માજી અને શિવજી ભગવાન્‌ની યોગગતિને જોઈને વિસ્મય પામ્યા અને તેઓ ભગવાન્‌ની ગતિની પ્રશંસા કરતા પોત-પોતાના લોકમાં ગયા ।।૧૦।।

(યદુકુલનો ઉપસંહાર અને સ્વરૂપનો અન્યથાભાવ-તિરોધાન કહેવામાં આવ્યા. ત્યાં **‘‘યોગધારણયાગ્નેય્યા દગ્ધ્વા ધામાવિશત્ સ્વકમ્’’**(ભાગ.૧૧।૩૧।૬) માં **આગ્નેય્યાદગ્ધ્વા** નો પદચ્છેદ **અદગ્ધ્વા** પણ શકય છે. તેથી આપે સ્વધામ પ્રવેશ, દાહ કર્યા વિના સશરીર કર્યો કે યોગીની જેમ દાહ કરીને? એ સન્દેહ દૂર કરવા, લીલા અને લીલાના પરિકરનાં સ્વરૂપ વિષેની શંકા આ શ્લોકથી દૂર કરે છે. નહિ તો તેરમા શ્લોકથી જ પોતાના સ્વરૂપ વિષેની શંકા નિવૃત્ત થઈ જાય છે એટલે અગિયારમો અને બારમો શ્લોક કહેવાની જરૂર નથી. તેથી આ શ્લોકમાં પરિકર યાદવોનું જ નિરૂપણ છે). હે રાજા! યાદવો વગેરેની ઉત્પત્તિ, ઉપસંહાર અને બીજી ચેષ્ટાઓને માયા વિડમ્બન (માયાનુકરણ) સમજો. નટ-નાટકમાં કોઈ સ્વાંગ લે છે ત્યારે તેનું અસલ રૂપ કેવું છે તેની પ્રેક્ષકોને ખબર પડતી નથી, તો પછી આ તો શ્રીકૃષ્ણ પર અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ પૂર્ણપુરુષોત્તમ છે જે સ્વયં આ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તેમાં પ્રવેશ કરી વિહાર કરે છે અને પ્રલય વખતે સમગ્ર જગતને પોતાની અંદર સમાવી લઈ શાન્ત થઈ તત્કાલીન પરિકર સાથે પોતાના અનન્ત મહિમામય સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે તે જ અત્યારે પણ બિરાજી રહ્યા છે. તે જ પરપુરુષને જ્યારે પૃથ્વી ઉપર લીલા કરવી હોય ત્યારે નિત્યલીલાના પરિકરને પણ પૃથ્વી ઉપર મોકલે છે અને તેમની ઉત્પત્તિ અને નાશ સામાન્ય મનુષ્યોની જેમ જ થયા તેવી પ્રતીતિ મનુષ્યોને પોતાની

માયાથી કરાવે છે ।।૧૧।।

(મૂલરૂપમાં આ સમ્ભવી શકે, અવતારરૂપમાં પણ આમ જ છે એ કેમ સમજાય? તે માટે સામર્થ્ય કહે છે) સાન્દીપનિ ગુરુના પુત્રને યમપુરી ગયા પછી કેટલાંય વર્ષો પછી પણ તેના મૂળ મનુષ્ય શરીરની સાથે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પાછો લાવી આપ્યો. માતાના ગર્ભમાં તમારું જ શરીર અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી બળી ગયું હતું. પરન્તુ તમારી માતાએ શરણે આવી વિનન્તિ કરતાં શ્રીકૃષ્ણે એના ગર્ભમાં તમારી રક્ષા કરીને તમને પુનર્જીવન આપ્યું. વાસ્તવમાં આપની શરણાગતવત્સલતા એવી જ છે. વધારે તો શું કહું? કાલના પણ મહાકાલ શંકરને (બાણાસુર માટે થયેલ યુદ્ધમાં) આપે જીતી લીધા હતા અને પોતાના જ શરીર ઉપર પ્રહાર કરનાર અત્યન્ત અપરાધી શિકારીને પણ સદેહે સ્વર્ગે મોકલી આપ્યો. હે પ્રિય પરીક્ષિત! તેથી આ શ્રીકૃષ્ણ જ મૂલરૂપ છે, તો પછી આપ પોતાના તથા યાદવો નાં શરીરોને સદાને માટે અહીં નહોતા રાખી શકતા? અવશ્ય રાખી શકયા હોત ।।૧૨।।

(તો પછી સમર્થ હોવા છતાં પોતાની અને યાદવો ની રક્ષા કેમ ન કરી? તેનું સમાધાન) જો કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સમ્પૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારનું નિરપેક્ષ કારણ છે તો પણ પોતે યાદવોનાં અને પોતાનાં શરીરને બચાવી લેવાની ઈચ્છા ન કરી. આથી આપે એમ બતાવ્યું કે આ મનુષ્ય શરીરનું શું પ્રયોજન? ભગવાન્‌માં જ નિષ્ઠાવાળા પુરુષો ભગવદ્ ઈચ્છા પ્રમાણે જ વર્તે છે. તેઓ સમજી ગયા કે ભગવાન્ હવે દેહત્યાગનો અભિનય કરી આસુરી જીવોને મોહ પમાડશે તેથી તેમણે પણ તેમજ યાદવાસ્થલીનું નાટક કરી પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યો. આમ તેમની ઉત્તમ ગતિ બતાવી. સામર્થ્ય હોવા છતાં પ્રભુએ તેમની રક્ષા ન કરી* ।।૧૩।।

વિશેષ : જેવી રીતે પ્રાકટ્ય પ્રસંગે **બભૂવ પ્રાકૃતઃ શિશુઃ।** પોતે પ્રાકૃત બાળક બની જઈ લોકોમાં જેમ પ્રાકૃત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી હતી તેમ અહીં પ્રભાસલીલામાં સ્વતઃ અગ્નિ પ્રકટ કરી, યોગીના જેવો અભિનય કરી લોકોમાં પ્રાકૃત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી સ્થિર કરી. લૌકિક પ્રકાર અપનાવે એટલે કે શ્રીઅંગનો અહીં ત્યાગ કરે તો ભકતોને પણ મોહ ઉત્પન્ન થાય. શ્રીરામચન્દ્રજી જેમ સમસ્ત અયોધ્યાને પોતાની સાથે સ્વધામ લઈ ગયા હતા તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ યાદવોને સશરીર સાથે લઈ પોતે સશરીર સ્વધામ પધારે તો અસુરોનો મોહ શિથિલ થઈ જાય. તેથી સર્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે, બન્ને રીતે ઔચિત્ય સચવાય તેમ વિદગ્ધ અભિનય કરી મનુષ્ય નાટક ઉપર પડદો પાડી દીધો. (શ્રીગુસાંઈજી વિરચિત **વિદ્વન્મંડન** તેના

ઉપરની શ્રીપુરુષોત્તમજી વિરચિત **સુવર્ણસૂત્ર,** શ્રીગિરિધરજી વિરચિત **હરિતોષિણી** વગેરે ટીકાઓને આધારે આ અધ્યાયને અન્તે આ પ્રસંગ વિસ્તારપૂર્વક પરિશિષ્ટ બીજામાં આપેલ છે તે વાંચવા જિજ્ઞાસુને વિનન્તિ છે.)

જે પુરુષ પ્રાતઃકાલે ઊઠી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના વૈકુંઠગમનની આ કથાનું એકાગ્રતા અને ભક્તિભાવપૂર્વક કીર્તન કરશે તેને ભગવાન્નું તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમપદ-વૈકુંઠ-પ્રાપ્ત થશે ।।૧૪।।

બીજી બાજુ દારુક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી વ્યાકુલ થઈ જઈ દ્વારકા આવ્યો અને વસુદેવજી તથા ઉગ્રસેનનાં ચરણોમાં નમન કરતા એ ચરણોને અશ્રુપ્રવાહથી ભીંજવી દીધાં ।।૧૫।।

હે પરીક્ષિત! તેણે યદુવંશીઓના વિનાશનું પૂરેપૂરું વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી લોકોનાં હૃદય અત્યન્ત ઉદ્વેગયુકત થઈ ગયાં અને તેઓ શોકથી મૂર્છાવિશ થઈ ગયા ।।૧૬।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી વિહ્વલ બનેલા તેઓ જલદી પ્રભાસ જઈ પહોંચ્યા. એમને જોઈને કેટલાક યાદવો તો ત્યાં જ પ્રાણરહિત થઈને પડ્યા, કેટલાક માથું કૂટવા લાગ્યા ।।૧૭।।

દેવકીજી, રોહિણીજી અને વસુદેવજી પોતાના પ્રાણપ્રિય પુત્રો શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવજીને ન જોતાં શોકની પીડાથી બેહોશ થઈ ગયાં ।।૧૮।।

તેમણે ભગવદ્ વિરહથી વ્યાકુલ થઈ જઈને ત્યાં ને ત્યાં જ પ્રાણ છોડી દીધા. સ્ત્રીઓએ પોત-પોતાના પતિઓનાં શબને ઓળખી લઈ તેને છાતી સરસાં લગાવી લીધાં અને તેમની સાથે તેઓ ચિતા ઉપર બેસી જઈ ભસ્મ થઈ ગઈ ।।૧૯।।

બલદેવજીની પત્નીઓએ તેમના શરીરને વસુદેવજીના પત્નીઓએ તેમના દેહને અને ભગવાન્ની પુત્રવધૂઓ પોતાના પતિઓના શબને ભેટીને ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની રુકૃમિણીજી વગેરે રાણીઓ પતિના ધ્યાનમાં તદ્રૂપ થઈને દેહને અગ્નિમાં શુદ્ધ કરીને એ બ્રાહ્મ દેહથી ભગવાન્ના ધામમાં પહોંચ્યાં ।।૨૦।।

હે પરીક્ષિત! પોતાના પ્રિયતમ અને સખા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી પ્રથમ તો અર્જુન અત્યન્ત વ્યાકુલ થઈ ગયા પણ પછી તેને આપે જ આપેલા ગીતાના ઉપદેશનું સ્મરણ થતાં તેણે પોતાના મનને સમજાવ્યું ।।૨૧।।

જેમને પિંડદાન કરનાર કોઈ ન હતું તેવી યદુવંશની સદ્ગત વ્યક્તિઓનું શ્રાદ્ધ

અર્જુને ક્રમશઃ વિધિપૂર્વક કરાવ્યું ।।૨૨।।

હે મહારાજ! ભગવાન્ ન રહેતાં, સમુદ્રે માત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના નિવાસસ્થાન સિવાય આખી દ્વારકા નગરી એક જ ક્ષણમાં ડૂબાડી દીધી ।।૨૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અત્યારે પણ ત્યાં સદા-સર્વદા નિવાસ કરી રહ્યા છે. તે સ્થાન સ્મરણ માત્રથી તમામ પાપ-તપોનું નાશ કરવાવાળું તથા બધાં મંગલોને પણ મંગલ બતાવી દેનારું છે ।।૨૪।।

પિંડદાન કર્યા પછી બાકી રહેલા વૃદ્ધો, બાળકો અને સ્ત્રીઓને લઈને અર્જુન ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યાં. ત્યાં તે બધાંની યથાયોગ્ય વસવાટની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં ઈન્દ્રપ્રસ્થનાં રાજા તરીકે અનિરુદ્ધજીના પુત્ર વજ્રનાભનો રાજ્યાભિષેક કર્યો ।।૨૫।।

હે રાજન્! તમાર દાદા યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોએ અર્જુન પાસેથી યદુવંશીઓના ઉપસંહારની વાત જાણીને તેમજ વંશધર એવા તમને રાજ્યપદ ઉપર અભિષિક્ત કર્યા અને તેમણે હિમાલયની વીરયાત્રા કરી ।।૨૬।।

દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જન્મલીલા તથા કર્મલીલા મેં તમને સંભળાવી. જે મનુષ્ય આનું શ્રદ્ધાપૂર્વક કીર્તન કરે છે તે સમસ્ત પાપોથી મુકત થઈ જાયછે ।।૨૭।।

ઈત્થં હરેર્ભગવતો રુચિરાવતારવીર્યાણિ બાલચરિતાનિ ચ શન્તમાનિ ।।
અન્યત્ર ચેહ ચ શ્રુતાનિ ગૃણન્ મનુષ્યો ભક્તિં પરાં પરમહંસગતૌ લભેત ।।૨૮।।

હે પરીક્ષિત! જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે ભક્તભયહારી નિખિલ સૌન્દર્ય માધુર્યનિધિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના અવાતર સમ્બન્ધી રુચિર પરાક્રમ આ શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણમાં તથા બીજાં પુરાણોમાં વર્ણવવામાં આવેલી બાળલીલા, કિશોરલીલા આદિનું સંકીર્તન કરે છે તે પરમહંસ મુનીન્દ્રોના અન્તિમ પ્રાપ્તવ્ય શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં પ્રેમલક્ષણા ભકિત પ્રાપ્ત કરે છે ।।૨૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત એકદાશ સ્કન્ધમાં (બીજા ઈશ (બ્રહ્મ) ભક્તિ પ્રકરણનો અહન્તા નાશ નામનો બીજો અને ચાલુ) ''ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું તિરોધાન'' નામનો એકત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઈશ (બ્રહ્મ) મુક્તિ પ્રકરણ (બીજાું) સમ્પૂર્ણ

એકાદશસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

નોંધ : અગિયારમા સ્કન્ધમાં આવેલ પ્રભાસલીલાના સમ્બન્ધમાં પરિશિષ્ટ ૧ અને ૨ આપેલ છે. જિજ્ઞાસુને તે વાંચવા વિનન્તિ છે.

પરિશિષ્ટ પહેલું

(પ્રભાસલીલા ઉપર તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધ ભાગવતાર્થ પ્રકરણ સ્કન્ધ અગિયાર, કારિકા ૯૭ થી ૧૧૫ શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત ટીકા 'યોજના' ને આધારે)

હવે મમતા અને અહન્તા ના અભિનયના ત્યાગરૂપ બ્રહ્મમુક્તિનો વિચાર કરવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મ તો નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત છે અને તેથી તેને બંધ હોઈ શકે નહિ. તેથી બ્રહ્મની મુક્તિનું કથન અનુચિત છે એ શંકા આથી દૂર થઈ. આપે આજ્ઞા કરી છે કે **બદ્ધો મુકત ઈતિ વ્યાખ્યા ગુણતો મે ન વસ્તુતઃ। ગુણસ્ય માયામૂલત્વાન્ ન મે મોક્ષો ન બન્ધનમ્।।** (શ્રીભાગવત ૧૧।૧૧।૧)

અર્થ : ''મને અધીન રહેતા સત્ત્વાદિ ગુણોની ઉપાધિથી જ આત્મા બદ્ધ છે કે મુક્ત છે એવો વ્યવહાર થાય છે, વસ્તુતઃ-તત્ત્વદષ્ટિથી નહિ. સત્ત્વાદિ ગુણો મારે અધીન છે તેથી તેમના કાર્યોમાંના અધ્યાસથી બન્ધ થાય છે અને અધ્યાસની નિવૃત્તિથી મોક્ષ થાય છે. હકીકતમાં વસ્તુતઃ બંધ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી. ગુણોનું મૂલ માયા છે, માયાનો હું નિયામક છું. મારે અધ્યાસ ન હોવાથી મારાં બંધ કે મોક્ષ નથી'' આથી જીવનું બંધન પણ માયાકૃત અહંકારથી ઉદ્‌ભવતી ભ્રાન્તિને લીધે છે, વાસ્તવિક નથી. માયાની જ્યાં સુધી નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી બંધની નિવૃત્તિ ન થાય. એટલે તે માયાની નિવૃત્તિ કરવા અધિકાર પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન યા ઉપાસના આવશ્યક છે. માયા તો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાની વાટ જોતી દાસ્ય કરતી સદા ઊભી જ છે. તેથી આપ (શ્રીકૃષ્ણ) ને માયાકૃત બંધ ન જ હોય પણ સ્વૈચ્છિક હોય, કારણ કે જ્યાં માયા ન હોય ત્યાં બંધ ન હોય. બ્રહ્મવાદમાં બધું ભગવદાત્મક છે, ભગવાન્ પોતે જ સર્વરૂપ છે એમ પ્રભુએ વારંવાર કહ્યું છે તેથી મમત્વનો અભિનય માત્ર છે. હવે યાદવોનો અભાવ થઈ ગયો-ઉપસંહાર થઈ ગયો-તેથી મમત્વનો નાશ પણ અભિનય માત્ર છે. અહન્તાના અભિનયના ત્યાગનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે કે પૃથ્વી ઉપર દુષ્ટોનો ત્રાસ અને ભાર વધી ગયો ત્યારે દેવોએ આપને ભૂભાર દૂર કરવા અવતાર લેવા પ્રાર્થના કરતાં આપે અવતાર લઈ ભૂભાર દૂર કર્યો. આપે શ્રીગીતાજીમાં ''**અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ।** હું બધાંની ઉત્પત્તિનું મૂલ છું'' **અહં યોગસ્ય સાંખ્યસ્ય, સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ।** વગેરે અનેક શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને **અહં, મે, મમ, મત્તઃ** (મારામાંથી) **મામ્** હું, મારું, મારામાંથી,

મને-શબ્દોનો પ્રયોગ વારંવાર કર્યો છે તે અહંકારના અર્થમાં નથી કર્યો પણ 'ભગવાન્' ના અર્થમાં કર્યો છે. **''સ આત્માનમેવાવૈદહં બ્રહ્માસ્મિ''** શ્રુતિ પણ એજ સિદ્ધાન્ત કહે છે. તેથી નટની માફક કપટથી લીધેલ મનુષ્યના શરીરમાં અહન્તાના અભિનયનો દેવોની પ્રાર્થનાથી પ્રભાસમાં ત્યાગ ભજવી બતાવ્યો છે.

શંકા : અહીં દેવોએ પ્રાર્થના કરવાનું કારણ શું?

સમાધાન : ભગવાન્ ઈશ્વર છે એટલે કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે-પ્રારબ્ધ, કાલ વગેરેએ કરેલાં બાધકો (વિઘ્નો) નો પરિહાર કરવા સમર્થ, પ્રારબ્ધ વગેરેએ કરેલને દૂર કરવા સમર્થ અને ભ્રાન્ત ભકતોમાં પણ અન્યથા કરવા સમર્થ છે. તેથી દેવો વગેરેનાં દુઃખ મનુષ્યનો નાટ્યવેષ લીધા વિના બીજી રીતે દૂર કરવા પણ પ્રભુ સમર્થ છે પણ મનુષ્યવેષનો સ્વીકાર કરવામાં જેમ દેવોની પ્રાર્થના જ કારણ હતી તેવી જ રીતે આ લીધેલ મનુષ્યવેષનો ત્યાગ કરવામાં પણ દેવોની પ્રાર્થના જ કારણ છે.

✎ શ્રીશુકદેવજીનું હાર્દ નહિ સમજી શકવાથી રાજા પરીક્ષિતને ભગવાન્‌ના સ્વરૂપમાં જીવ તુલ્યતાનો ભ્રમ થયો તેથી તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના દિવ્યાતિદિવ્ય શ્રીઅંગનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તે પૂછે છે. ઉત્પાતો અને અપશુકનો થયાં છે તે જાણે કે ભગવાન્‌ની તિરોધાન થવાની ઈચ્છાના છડીદાર છે એટલે કે ભગવદ્ ઈચ્છાથી જ થયા છે. કાલ એ ભગવાન્‌નો એક સેવક છે અને ભગવાને તેને ચોક્કસ સત્તાઓ આપી છે. લીલા સંવરણ કરવાની ભગવદ્ ઈચ્છા જાણીને જ કાલે ઉત્પાતો અને અપશુકનો બતાવ્યાં છે અને તેથી (ભગવદ્ ઈચ્છાકૃત હોવાથી) જ તેમનો ઉપાય ન થઈ શકે તેવાં બતાવ્યાં છે. હવે દ્વારકા એ પરમ કલ્યાણરૂપ મુકિતના ક્ષેત્રરૂપ છે, ત્યાં ભગવાને સોંપેલી ફરજ બજાવવા કાલ આવે તો દ્વારકાક્ષેત્રની ગૌણતા થઈ જાય. તે ન થવા દેવા માટે સ્ત્રીઓ વગેરેને શંખોદ્ધાર મોકલી દેવામાં આવ્યા. **વયં પ્રભાસં યાસ્યામઃ** આપણે પ્રભાસક્ષેત્રે જઈશું. (શ્રીભાગવત ૧૧।૩૦।૬) પ્રમાણે યાદવોને આપ પોતાની સાથે લઈ ગયા છે. તેમણે સ્વામીનું કાર્ય કર્યું છે તેથી તેમની મુક્તિ તો થવી જોઈએ. (ભગવદ્ ઈચ્છાથી થયેલ) બ્રહ્મદંડ-બ્રાહ્મણોએ આપેલ શાપ-દુરત્યય છે તેથી તે પ્રતિબંધ ન કરે માટે ત્યાં જઈ અભિષેક વગેરે કરવાનું કહ્યું છે અને સ્વયં કર્યું છે એટલે દક્ષપ્રજાપતિનાં શાપથી ચન્દ્રમાને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો હતો. તે વખતે તેણે પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈ સ્નાન કર્યું અને તત્કાલ તે પાપજન્ય રોગથી મુકત થઈ ગયા અને સાથે-સાથે કલાઓની અભિવૃદ્ધિ પણ તેને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ.

યત્ર સ્નાત્વા દક્ષશાપાત્ ગૃહીતો યક્ષ્મણોડુરાદ્ ।
વિમુકતઃ કિલ્બિષાત્ સદ્યો ભૈજે ભૂયો કલોદયમ્ ।।
(શ્રીભાગવત ૧૧।૬।૩૬)

આમ સેવાફલના પ્રતિબન્ધ નાશને માટેજ ત્યાં તેમને લઈ જવામાં આવ્યાછે.

વળી શ્રીગીતાજીમાં આપે આજ્ઞા કરી છે કે **''ધર્મ્યાદ્ધિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોન્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે।** ક્ષત્રિય માટે ધર્મયુદ્ધ સિવાય બીજાું કોઈ શ્રેય નથી'' ક્ષત્રિયોને માટે યુદ્ધ એ જ ધર્મ છે અને યુદ્ધમાં થયેલ મૃત્યુ મુક્તિનું સાધન છે. તેથી ભગવાન્નો છઠ્ઠો ગુણ વૈરાગ્ય પ્રગટ થયો. તેમનામાં મૂઢતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી, સ્વજનોને પણ ભુલાવી દઈ વૈરાગ્ય દઢ કર્યું. મુક્તિમાં પ્રતિબંધક દોષની નિવૃત્તિને માટે આપે તેમ કરાવ્યું છે. એમ બ્રહ્મશાપનો આશય જે લોકો જાણતા નથી તેમને માટે જ આ શાપ અન્યથાભાન-વિપરીત જ્ઞાનનું કારણ થાય છે તેવો ભાવ છે. તેથી જ મુનિઓને ભગવાન્નો અભિપ્રાય જાણનારા કહ્યા છે. તે અભિપ્રાય-મનુષ્યલીલાના અભિનયનો ઉપસંહાર.

વળી ભગવાન્ની ઈચ્છા જ્યારે કોઈને મુક્તિનું દાન કરવાની થાય છે ત્યારે તેની પાસે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાટે ઉપાય કરાવવા પણ આવશ્યક છે. તે ઉપાયો તો **કાયકલેશાવહાઃ** કાયાને અત્યન્ત કલેશ આપનારા હોય છે પણ પ્રભુની પુષ્ટિથી જ કાયાને કલેશ આપવાનો જેમને અભ્યાસ નથી તેવા યાદવોને એવા જ સાધનરૂપ યુદ્ધ કરવા તેમના ચિત્તને પ્રેરણા કરવી જોઈએ અને આપે તેમ કર્યું પણ ખરું. તેથી આ લીલા પુષ્ટિથી જ કરી છે પણ તેથી અસુર જીવોને વ્યામોહ થયો. તેથી **''સર્વલીલાઃ પુષ્ટિમધ્યે પ્રવિશન્તીતિ મે મતિઃ।** (શ્રીભા. ત. નિ, ષષ્ઠ સ્ક. કા. ૯૮) માં શ્રીમદાચાર્યચરણોએ આજ્ઞા કરી છે કે ભગવાન્ની બધી જ લીલાઓ પુષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે છે એવો મારો અભિપ્રાય છે'' આ ત્યાં ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં જેટલું સાચું છે તેટલું જ અહીં પણ સાચું છે. **એવં નષ્ટેષુ સર્વેષુ કુલેષુ સ્વેષુ કેશવઃ। અવતારિતો ભુવો ભારઃ ઈતિ મેનેવશેષિતઃ।।** (શ્રીભાગવત ૧૧।૩૦।૨૫) જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે સમસ્ત યદુવંશીઓનો ઉપસંહાર થઈ ચૂક્યો છે ત્યારે આપે પૃથ્વીનો રહ્યો સહ્યો ભાર પણ ઊતરી ગયો છે એમ વિચારી સન્તોષનો શ્વાસ લીધો. આ શ્લોકમાં જે 'નાશ' કહેવામાં આવ્યો છે તે નૈયાયિકો જેને ધ્વંસ કહે છે તે ધ્વંસ નથી પણ કપિલ ભગવાને પ્રતિપાદિત કરેલા ''કાર્યનો કારણમાં લય'' સમજવો તેથી ધીમે રહીને પોતાના આપોપામાંથી (?) પોતાના શ્રીઅંગને મુકત કરી, સાથે-સાથે બહાર રહેલ સર્વનો પોતાની અંદર આ પ્રકારે પ્રવેશ કરાવી દીધો. પ્રવેશ કરાવ્યા બાદ **યોગધારણયાગ્નેય્યા**માં કહેવામાં આવનાર તથા જે એ નીચે શ્રુતિમાં કહેલ

આવરણાગ્નિ (**રવિમધ્યે સ્થિતઃ સોમઃ સોમમધ્યે હુતાશનઃ। વહ્નિમધ્યે સ્થિતં સત્યં સત્યસ્યાન્તઃ સ્થિતોચ્યુતઃ।।**) પ્રગટ કરીને તેમાં આપ અન્તર્ધાન થઈ ગયા, દુનિયાને આપનાં દર્શન થતાં બંધ થઈ ગયાં. આ પ્રસંગે **બિભ્રચ્ચતુર્ભુજં રૂપં** થી ૧૧।૩૦।૨૮ થી ૩૨ સુધીમાં આપના શ્રીવિગ્રહનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે નિત્ય સ્વરૂપનું તિરોધાન થવા છતાં આપની સ્થિતિ કાયમ છે એમ બોધ કરવામાટે છે. નહિ તો તે વર્ણનનું અહીં પ્રયોજન ન હોવાથી તે નિરર્થક થાય. તેથી જ તો કહ્યું છે કે **''ઈચ્છાશરીરિણા।''** પોતાની ઈચ્છાથી જ જેમ શરીર ધારણ કરે છે તેમ ઈચ્છાથી જ તિરોધાન પણ કરે છે. પછી **''ભગવાન્ પિતામહં વીક્ષ્ય** ભગવાને બ્રહ્માજીને જોઈને'' એ (૧૧।૩૧।૫) શ્લોકમાં આપે નેત્રો મીચી દીધાં. તેનો ભાવ એવો છે કે બધાને જ્ઞાનશક્તિનું દાન કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાનાં નેત્રો મીચી દઈ તેમની જ્ઞાનશક્તિ તિરોહિત કરી દીધી. તેથી દેવોને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ સગુણ છે એવો ભ્રમ થયો. દેવોએ આપને પ્રાર્થના કરેલી કે **સલોકાન્ લોકપાલાન્નઃ પાહિ વૈકુંઠકિંકરાન્।** (શ્રી ભા.૧૧।૬।૨૭) આપના સેવક અમ લોકપાલો તથા અમારા લોકોનું પાલન-પોષણ કરતા રહેવાની કૃપા કરો. તેના જવાબમાં આપે આજ્ઞા કરેલી કે (ભા.૧૧।૬।૩૧) હે નિષ્પાપ બ્રહ્માજી! હવે બ્રાહ્મણોના શાપથી આ વંશના અન્તનો આરમ્ભ થઈ ચૂક્યો છે. એનો અન્ત થઈ જતાં હું આપના ધામમાં થઈને જઈશ.

ઈદાનીં નાશ આરબ્ધઃ કુલસ્ય દ્વિજશાપતઃ ।
યાસ્યામિભવનં બ્રહ્મન્ નેતદન્તે તવાનઘ ।।

આ જવાબથી ભગવાન્ વિમાનમાં બિરાજી વૈકુંઠ લોકમાં પધારશે એવો ભ્રમ બ્રહ્માજીને થયો. ભગવાન્ તો સગુણ નથી, ગુણાતીત જ છે. તેથી અક્ષરબ્રહ્મમાં વિદ્યમાન છે જ, ખાલી માયાનો પડદો ઉત્પન્ન કરી ત્યાં જ પ્રગટ થાય છે. આપના ગમન જેવું છે જ નહિ. **''યાસ્યામિ** હું જઈશ'' એ શબ્દ પ્રયોગ તો બ્રહ્મરૂપ સરસ્વતી પ્રભાસની અધિષ્ઠાત્રી છે તેથી તત્પરક છે. ૧૧।૬।૩૧ માં **એતદન્તે** માં જે સપ્તમી વિભક્તિ છે તે તો **ચર્મણિ દ્વીપિનં હન્તિ।** માણસ ચામડામાટે વાઘને મારે છે માં સપ્તમી વિભક્તિ નિમિત્ત અથવા હેતુ યા કારણ દર્શાવવા ચતુર્થીના અર્થમાં વપરાઈ છે તેવી રીતે વપરાયેલી સમજવી. અર્થાત્ **એતદન્તે** એટલે તેના અન્તને માટે પધારશે એમ બ્રહ્માજી વગેરે દેવો સમજ્યા તે તેમનો ભ્રમ જ હતો તેથી આપ બ્રહ્મલોકમાં પધાર્યા નથી. ભગવાન્ની વાણીનું હાર્દ સમજવામાં બ્રહ્માદિ પણ ભૂલા પડે છે તેથી તે દેવો પણ ભગવાને તિરોધાનનો આ પ્રકાર અપનાવ્યો તેથી વિસ્મિત થઈ ગયા એવો ભાવ છે.

ભગવાન્‌ના સારથિ દારુકે સાલોક્ય અને સામીપ્ય મુક્તિનો અનુભવ અહીં જ પૃથ્વી ઉપર કરી લીધો હતો કારણ કે તે અહીં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્‌ના લોકમાં અને આપની સમીપ રહ્યો હતો. હવે તેને સાયુજ્યરૂપ પરમ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

''કૃષ્ણપત્ન્યો વિશન્નગ્નિમ્'' (ભાગ.૧૧।૩૧। ૨૦) શ્રીકૃષ્ણનાં પત્નીઓએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃજે રાણીઓને અષ્ટાવક્ર ઋષિનો શાપ નથી થયો તે રુક્મિણી વગેરે મુખ્ય મહારાણીઓનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. ''માત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ગુણાતીત છે. પરિકરમાં મુખ્ય પરિકર રુક્મિણીજી વગેરે સાત્ત્વિક છે, બાકીનો પરિકર રાજસ અને તામસ છે. રુક્મિણીજી મૂલ પ્રકૃતિ હોવાથી તેમનો દેહ સાત્ત્વિક છે. બાકીના પરિકરનો દેહ રાજસ અને તામસ છે. તે સર્વનાં સૂક્ષ્મ શરીરની, દશમસ્કન્ધમાં કહેલ પ્રકારે, વાસનાઓનો ત્યાગ કરાવી તેને ગુણાતીત બ્રહ્મભૂત બનાવી, સ્થૂલ સગુણ શરીરનો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવી ત્યાગ કરાવ્યો તેથી વ્યાસસૂત્રના ચોથા ફલાધ્યાય તથા વિદ્વન્મંડનમાં કહેલ પ્રકારે તેમનો બ્રાહ્મદેહ (દિવ્યદેહ) વિદ્યમાન જ હોવાથી, આ બધું નાટ્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે એવો ભાવ છે'' (શ્રીભાગ. ત. દી. નિ. કા. આધારે)

પરિશિષ્ટ બીજું

(શ્રીગુસાંઈજી વિરચિત 'વિદ્વન્મંડન' ગ્રન્થ ને તેના ઉપરની શ્રીપુરુષોત્તમજી વિરચિત 'સુવર્ણસૂત્ર' શ્રીગિરિધરજી વિરચિત 'હરિતોષિણી' વગેરે ટીકાઓને આધારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રભાસમાં કરેલી ''આસુર વ્યામોહ'' લીલા ઉપર શંકા-સમાધાન)

શંકા : ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની બધી જ લીલાઓ નિત્ય છે તો પછી પ્રભાસક્ષેત્રમાં ભગવાને દેહત્યાગની કરેલી લીલા પણ નિત્ય છે શું?

સમાધાન : ભગવાન્‌નો દેહ મનુષ્યદેહની જેમ પંચમહાભૂતમાંથી બનેલો નથી પણ તે પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન સચ્ચિદાનન્દમય છે, કારણ કે ગીતાજીમાં **''યસ્યાન્તઃ સ્થાનિ ભૂતાનિ''** (જેની અંદર સમસ્ત પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે, અર્થાત્ જગત્ રહેલું છે.) આ વચનથી ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જગતના આધારરૂપ હોવું એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે અને માટી ભક્ષણનાં પ્રસંગે પોતાના મુખમાં સમ્પૂર્ણ જગત્ દેખાડી પોતાનો દેહ જગતનો આધાર છે એમ પ્રમાણિત કર્યું છે.

એ ઉપરાન્ત દામોદરલીલામાં અનેક દોરડાં સાંધવામાં આવતાં છતાં દરેક વખતે બે જ

આંગળ ઘટે છે તેનાથી શ્રીકૃષ્ણના શરીરની અપરિચ્છિન્નતા-અનન્તતા સિદ્ધ થાય છે તેથી પણ શ્રીકૃષ્ણનું શરીર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એ પ્રમાણિત થાય છે કારણ કે **સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ** શ્રુતિ અનન્ત શબ્દથી અપરિચ્છન્નતા-અનન્તતાને બ્રહ્મનો ગુણ કહે છે; તેથી આવા બ્રહ્માત્મક શરીરનો ત્યાગ હોઈ શકે નહિ. વળી પ્રભાસલીલાના વર્ણનમાં શ્રીકૃષ્ણે શરીરત્યાગ કર્યો છે એવો ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ નથી તેથી આ શંકા કરવીજ વ્યર્થ છે.

શંકા : યોગેધારણયાऽऽનેય્યા દગ્ધ્વા ધામાવિશત્ સ્વકમ્ (શ્રીભાગવત ૧૧।૩૧।૬) આ શ્લોકમાં યોગાગ્નિથી શ્રીકૃષ્ણના શ્રીઅંગનો દાહ થયો એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેથી મૃદ્ભક્ષણ (માટી ખાવાની) લીલા તથા દામોદરલીલાથી શ્રીકૃષ્ણનું શ્રીઅંગ સચ્ચિદાનન્દમય સિદ્ધ થતું નથી.

સમાધાન : શ્રીધર સ્વામી વગેરે મોટાભાગના ટીકાકારોએ **યોગધારણયાऽऽનેય્યા દગ્ધ્વા** માં **અદગ્ધ્વા** પદચ્છેદ કરી શ્રીકૃષ્ણ સસ્વરૂપ (સદેહ) સ્વધામ પધાર્યા એમ અર્થ કર્યો છે તેથી આપે દેહત્યાગ કર્યો એમ પ્રમાણિત થતું નથી.

શંકા : પૂર્વોકત શ્લોકમાં તે અદગ્ધ્વા પદચ્છેદ શકય છે અને કેટલાક ટીકાકારોએ કર્યો પણ છે. પણ **''યયાऽહરદ્ ભુવો ભારં તાં તનું વિજહાવજઃ।** (શ્રીભાગવત ૧।૧૫।૩૪) જે શરીરથી અજન્મા પ્રભુએ પૃથ્વીનો ભાર દૂર કર્યો તે શરીરનો આપે ત્યાગ કર્યો'' એમ શરીર ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તેનું શું?

સમાધાન : શ્રીસુબોધિનીજી અનુસાર તેનો એવો ભાવ છે કે પૃથ્વીનો ભાર હરવા સહાયને માટે જે શરીર આપ લાવેલા તે શરીરનો, પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરીને ત્યાગ કર્યો. આ જ શ્લોકના ઉતરાર્ધમાં કહ્યું છે કે **કણ્ટકં કણ્ટકેનેવ દ્વયં ચાપીશિતુઃ સમમ્।।** જેમ એક કાંટાથી બીજા કાંટાને દૂર કરવામાં આવે છે અને પછી સહાયમાટે લીધેલ કાંટાનો પણ ત્યાગ કરી દેવામાં આવે છે તેમ અજન્મા ભગવાને જે સહાયક યાદવરૂપવડે ભૂભાર હરણ કર્યો તે (સહાયક) યાદવરૂપનો પણ પોતે ત્યાગ કર્યો, કારણ કે સર્વનિયામક ભગવાન્‌ને ભારરૂપ અંગ અને સહાયક અંગ બન્ને સમાન છે. અભિમાની જીવોને આવે પ્રસંગે કલેશ થાય, ભગવાન્‌ને ન થાય.

અજ્ઞત્વં પારવશ્યં ચ વિધિભેદાદિકં તથા। તથા પ્રાકૃતદેહત્વં દેહત્યાગાદિકં તથા। અસુરાણાં વિમોહાય દોષા વિષ્ણોર્ન હિ ક્વચિત્।। (બ્રહ્મપુરાણ) અજ્ઞાન, પરવશતા, વેદ વિરુદ્ધ આચરણ, લૌકિકદેહ, દેહત્યાગ વગેર અસુરોને મોહ કરવામાટેજ ભગવાન્ દેખાડે છે. વિષ્ણુમાં આ દોષો(અજ્ઞાન વગેરે) કયાંય નથી જ.

ઉપરના શ્રીભાગવત ૧।૧૫।૩૪ માં શ્લોકમાં પણ જે શરીરથી ભગવાને ભૂભાર દૂર કર્યો

તે જ શરીરનો ત્યાગ કહ્યો છે, જે શરીરથી બીજી લીલાઓ કરી છે તેનો નહિ. આથી પ્રાકટ્ય પ્રસંગે દેવકીજીની સ્તુતિ પછી **બભૂવ પ્રાકૃતઃ શિશુઃ।** ભગવાન્ પ્રાકૃત બાળક બની ગયા. તેવી જ રીતે પ્રભાસમાં તનુત્યાગનો નટની જેમ અભિનય જ કર્યો છે.

શંકા : ઉપરનાં વાકયોથી તો માત્ર શ્રીકૃષ્ણની શરીરત્યાગલીલા માયિક સિદ્ધ થાય છે. પ્રભાસલીલાના પ્રસંગમાં તો ''**સઞ્જહ્રે સ્વકુલં વિભુઃ।** ભગવાને પોતાના (યાદવ) કુલનો સંહાર કર્યો'' આ વચનથી લીલા પ્રવિષ્ટ યાદવોના નાશનું પણ વર્ણન કર્યુ છે તેથી લીલાની નિત્યતા કયાં રહી?

સમાધાન : ઉપરના શ્લોકમાં **સઞ્જહ્રેઽસ્વકુલં વિભુઃ।** એમ પદચ્છેદ છે. **સ્વકુલ** તે લીલાસ્થ યાદવ કુલ; **અસ્વકુલ** તે માયિક યાદવકુલ. હા, તો સંહાર માયિક યાદવકુલનો કર્યો.

શંકા : અહીં અસ્વકુલ પદચ્છેદ શકય છે પણ **યદૂન્ યદુભિરન્યોન્યં ભૂભારાન્ સઞ્જહાર હ।** (શ્રીભાગવત ૧૧।૧૫।૨૬) યાદવોનો સંહાર યાદવોદ્વારા જ કરાવી ભૂભાર દૂર કર્યો.(વિવાહ અને ઉત્સવ માં સગા-સમ્બન્ધીઓ એક બીજાને ભોજન પીરસે છે તેમ એક બીજાની હત્યા કરી છે) **સંહર્તુમૈચ્છત્ કુલમ્** કુલનો સંહાર કરવાની ઈચ્છા કરી વગેરે અનેક વાક્યોમાં સ્પષ્ટ સંહાર લખ્યો છે તેનું શું?

સમાધાન : રાજન્ પરસ્ય તનુભૃજ્જનનાપ્યયેહા। માયાવિડમ્બનમવેહિ યથા નટસ્ય।। (૧૧।૩૧।૧૧) હે પરીક્ષિત! જેવીરીતે નટ અનેક પ્રકારના સ્વાંગ લે છે પરન્તુ બધાથી નિર્લેપ રહે છે તેવી જ રીતે યાદવોનો જન્મ, નાશની ચેષ્ટા વગેરેને માયાનો વિલાસ-અભિનય સમજવો. આ નટ તો અક્ષરથી પણ ઉત્તમ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે તેના અભિનયમાં શી ઊણપ હોય? આ વચનોથી શ્રીશુકદેવજીએ યાદવોની ઉત્પત્તિ તથા સંહારને માયિક અભિનય કહ્યો છે તેથી તેને વાસ્તવિક ન કહી શકાય. **સંહર્તુમૈચ્છત કુલમ્।** માં **સ્વકુલ** કે **યાદવકુલ** શબ્દનો પ્રયોગ જ નથી, માત્ર 'કુલ' શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી તેમાં તો કંઈ વાંધાજનક નથી. માત્ર **યદૂન્ યદુભિરન્યોઽન્યમ્** શબ્દોમાં **યદુ** શબ્દનો સ્પષ્ટ પ્રયોગ હોવાથી જિજ્ઞાસુને ભ્રમ થઈ શકે. તેની નિવૃત્તિ **રાજન્ પરસ્ય** શબ્દોથી થઈ જાય છે.

શંકા : હા! પણ એ વાકયમાં તો ''**પરસ્ય** પરમાત્માનું'' શબ્દ છે એટલે તેનો અર્થ, ''યાદવો વગેરે શરીર ધારીઓમાં પરમાત્માની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની ચેષ્ટા'' શ્રીધર સ્વામીએ કર્યો છે તેથી ભગવાન્‌ના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પ્રમાણિત થાય છે, યાદવોનાં નહિ.

સમાધાન : ''યાદવ આદિ શરીર ધારીઓમાં'' કહેવાની કોઈ જરૂર જ નથી. ભગવાન્

યદુકુલમાં પ્રગટ થયા છે એ વાત તો અત્યાર સુધી (૧૧।૩૧।૧૧ સુધી) માં અનેક વચનોથી સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે તેથી તેવો અર્થ કરવામાં **તનુભૃત્** શબ્દ નિરર્થક થઈ જાય છે અને માત્ર ભગવાન્‌ના આવિર્ભાવ-તિરોભાવને માયિક કહેવાં હોત તો **ભગવજ્જનનાપ્યયેહા** નો પ્રયોગ કર્યો હોત, **તનુભૃજ્જનનાપ્યયેહા** નો નહિ, જેથી કોઈ જાતનો સન્દેહ જ રહેવા ન પામે.

વળી જે યાદવકુલ પ્રભાસમાં આપસમાં લડી મર્યું તે યાદવકુલ માયિક છે તેના પ્રમાણમાં આ એક જ વચન છે એવું નથી. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સારથિ દારુકને કહે છે કે **મન્માયારચનામેતાં વિજ્ઞાયોપશમં વ્રજ।** આ (યદુકુલના ઉપસંહાર) ને મારી માયિક રચના સમજી (શોક ન કરતા) શાન્તિ ધારણ કરજે. (ભાગ. ૧૧।૩૦।૪૯) **યદિદં મનસા વાચા ચક્ષુર્ભ્યાં શ્રવણાદિભિઃ। નશ્વરં ગૃહ્યમાણં ચ વિદ્ધિ માયા નામનોમયમ્।।** (શ્રીભાગવત ૧૧।૭।૭) આ જગતમાં જે કંઈ મનથી વિચારવામાં આવે છે, વાણીથી કહેવાય છે, નેત્રોથી દેખાય છે અને શ્રવણ આદિ ઈન્દ્રિયોથી અનુભવાય છે તે બધું નાશવાન્ છે. સપનાની જેમ મનનો વિલાસ છે તેથી માત્ર માયા છે, મિથ્યા છે એમ સમજી લો. આ વાક્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના લીલા મધ્યપાતી અન્તરંગ ભકત ઉદ્ધવજીને કહે છે તેથી ''કોઈ પણ પદાર્થ વાસ્તવ-સત્ય નથી એમ કહી શકાય'' તેવી શંકા દૂર થઈ. આસુરી લોકોને વ્યામોહ કરવામાટે દેખાડવામાં આવતા પદાર્થો જ ઉપરના શ્રીભાગવત ૧૧।૭।૭ માં સમજવાના છે. સર્વ પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ ભગવાન્ કહેવા માગતા હોત તો **'નશ્વર'** શબ્દ ન વાપર્યો હોત. 'નશ્વર' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી પ્રભુનો આશય સર્વ પ્રપંચને 'નશ્વર' કહેવાનો નથી પરન્તુ પ્રભાસીય લીલાને જ 'નશ્વર' કહેવાનો છે.

શંકા : આ જ આશય ભગવાન્‌નો છે એનું પ્રમાણ શું?

સમાધાન : ભગવાન્ હંસ સનકાદિને કહે છે કે **''મનસા વચસા દૃષ્ટ્યા ગૃહ્યતેન્યૈરપીન્દ્રિયૈઃ। અહમેવ ન મત્તોન્યદિતિ બુધ્યધ્વમઞ્જસા''** (ભાગ. ૧૧।૧૩।૨૪) મનથી, વાણીથી, દષ્ટિથી તથા બીજી ઈન્દ્રિયોથી પણ જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે બધું હુંજ છું. મારાથી ભિન્ન મારા સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ. આ વિચાર આપ લોકો તત્ત્વવિચાર દ્વારા સમજીલો''.

શંકા : ભાગ. ૧૧।૭।૭ માં **યદિદમ્... નશ્વરં ગૃહ્યમાણં ચ** શબ્દોથી તો સમ્પૂર્ણ જગત્ માયિક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, નહિ કે માત્ર યદુકુલ, કારણ કે આ જ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં યદિદં **મનસા વાચા ચક્ષુર્ભ્યાં શ્રવણાદિભિઃ।** માં **'ઈદમ્** આ' સર્વ સાધારણ વસ્તુવાચક ઈદમ્ નો પ્રયોગ છે, યદુકુલ વાચક કોઈ ખાસ શબ્દનો પ્રયોગ નથી.

સમાધાન : યદુકુલ વાચક કોઈ ખાસ શબ્દ તો નથી એ બરાબર છે પણ જગતને માયિક કહેવું તે અનેક પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે. અહીં યદુકુલના વર્ણનનો જ પ્રસંગ છે તેથી **'ઇદમ્ આ'** નો અર્થ યદુકુલ જ માનવો યોગ્ય છે.

શંકા : નિત્યલીલા સ્થાન દ્વારકામાં જે યાદવો રહેતા હતા તેઓ જ ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી પ્રભાસમાં ગયા હતા. પરસ્પર યુદ્ધ કરી સમાપ્ત થઈ ગયા તો પછી વચમાં જ આ માયિક કુલ કયાંથી આવી પડ્યું? તેની કલ્પના કરવાનું કારણ?

સમાધાન : (શ્રીભાગવત ૧૧।૧।૮) **''બ્રહ્મણ્યાનાં વદાન્યાનાં નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનામ્। વિપ્રશાપઃ કથમભૂદ્ વૃષ્ણીનાં કૃષ્ણચેતસામ્''** બ્રાહ્મણ ભકત, દાનવીર, જ્ઞાનવૃદ્ધ અન વયોવૃદ્ધ ની નિત્ય સેવા કરતા રહેનારા શ્રીકૃષ્ણભકત યાદવોને બ્રાહ્મણનો શાપ કેવી રીતે થયો? પરીક્ષિતના આ પ્રશ્નમાં યાદવોને શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખનારા કહ્યા છે. તદુપરાન્ત **ગુપ્તૈઃ સ્વબાહુભિરચિન્તયદપ્રમેયઃ।** ૧૧ મા સ્કન્ધના આ વાકયમાં યાદવોને ભગવાન્‌ની ભુજાઓથી રક્ષાએલા કહ્યા છે, પરન્તુ સ્વયં ભગવાને **''યદિદં યાદવકુલં અને વીર્યશૌર્ય શ્રિયોદ્ધતમ્** વીર્ય અને શૌર્ય ની સમ્પત્તિથી ઉદ્ધત યાદવકુલ છે'' એમ કહ્યું છે અને તૃતીય સ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજીએ પણ કહ્યું છે કે **''દુર્ભગો બત લોકોયં યદવો નિતરામપિ, યે સંવસન્તો ન વિદુર્હરિં મીના ઈવોડુપમ્''** (શ્રીભાગવત ૩।૨।૮) અરેરે! આ મનુષ્યલોક દુર્ભાગી (કમનસીબ) છે. સદ્દભાગી હોત તો ભગવાન્ પધારી જતાં તે અહીં રહી શકે જ નહીં; તે અભાગી (સમ્પૂર્ણ ભાગ્ય હીન) તો નથી કારણ કે કેટલોક સમય તો તેને ભગવાન્‌નો અનુભવ થયો છે એટલે લગ્ન થયા પછી થોડો સમય પતિ સુખ માણ્યા પછી સ્ત્રી જેમ દુર્ભગા (વિધવા) થાય તેવો આ મનુષ્યલોક છે. તેમાંય વળી યાદવો ખાસ કમનસીબ છે કારણ કે જેમ સમુદ્રમન્થન પહેલાં ચન્દ્ર અને માછલાં એક જ સાથે સમુદ્રમાં રહેતાં હતાં. ચન્દ્ર અમૃતમય છે. ચન્દ્રને પ્રાર્થના કરી હોત તો તે માછલાંઓને અમૃતપાન કરાવી તેમનાં જરા, રોગ, મૃત્યુ કાયમને માટે ટાળી શકત. પણ માછલાં એમ જ માનતાં હતાં કે આ પણ અમારા જેવું એક જલચર પ્રાણી છે. તે ગોરું છે એટલું જ. એમ યાદવો પણ માનતા કે શ્રીકૃષ્ણ પણ એક યાદવ જ છે અને તેથી છતી આંખે કોઈ કૂવામાં પડે તેમ અજ્ઞાનવશ લડી મર્યા. ચન્દ્રમાના અમૃતના એક લેશમાત્રના સમ્બન્ધથી પણ, ચન્દ્રમાના આકાશમાં ન હોય ત્યારે પણ નક્ષત્રો પ્રકાશે છે તેવી રીતે યાદવો પણ ભગવાન્ વિશેના અજ્ઞાનને લીધે મુકત ન થયા અને આપસમાં લડી મર્યા. (શ્રીભાગવત ૩।૨।૮)

ઉપર યાદવોને ઉદ્ધત અને દુર્ભગ-કમનસીબ કહ્યા છે. હવે જે વ્યક્તિ બ્રાહ્મણ ભકત,

ઉદાર, વૃદ્ધોની સેવા કરનાર હોય તે ઉદ્ધત અને દુર્ભગ કેવી રીતે હોઈ શકે? આથી એ નક્કી થાય છે કે વૃદ્ધોપસેવી યાદવોને ભગવાને પોતાની ભુજાઓથી રક્ષાયેલા કહ્યા છે તે યાદવો અને ભગવાન્ જેમને ઉદ્ધત અને ઉદ્ધવજી જેમને દુર્ભગ કહે છે તે જુદા છે. પહેલા નિત્યલીલા સમ્બન્ધી વાસ્તવિક યાદવ છે અને બીજા માયિક છે. એક વ્યક્તિને ભૂત વળગ્યું હોય તે ભૂતનો આવેશ ન હોય ત્યારે સામાન્ય માણસની જેમ વર્તે છે અને ભૂતનો આવેશ થાય ત્યારે જુદી રીતે વર્તે છે તેમ પ્રભાસમાં નષ્ટ થયેલું યાદવકુલ માયિક અસ્વકુલ છે અને તેથી ભગવાન્ના દેહત્યાગની જેમ યાદવોનો દેહત્યાગ પણ અભિનય નાટ્ય માત્ર જ છે.

શંકા : પ્રભાસલીલા (ભાગ. ૧૧ થી ૩૧ શ્લોક ૧૫ થી ૨૮) ના પ્રસંગમાં તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે યાદવોના દેહત્યાગ પછી તેમની પત્નીઓ પોત-પોતાના પતિના શબની સાથે ચિતા ઉપર ચડી ગઈ અને જેમને પિંડદાન કરનાર કોઈ ન હતું તેમનું અર્જુને શ્રાદ્ધ પણ કરાવ્યું!

સમાધાન : ચિતારોહણ અને મરણોત્તર ક્રિયા વિના દેહત્યાગ લીલાનું નાટ્ય પૂરું ન કહેવાય, અધૂરું રહી જાય. આમ થાય તો અસુરોનો પૂરેપૂરો મોહ ન થાય. જે નટરાજાનો અભિનય કરવાનો હોય તેણે રાજાનો પોષાક નખથી શિખ સુધી પહેરવો જોઈએ. એ ફકત મસ્તક ઉપર રાજાનો તાજ પહેરી લે, બીજાં કપડાં સામાન્ય નાગરિક જેવાં હોય તો એ અભિનય જેમ બરાબર ન કહેવાય તેમ અહીં નાટ્યનો પૂરેપૂરો નિર્વાહ કરવા ચિતારોહણ વગેરે અભિનય બતાવ્યો છે.

શંકા : તો પછી શ્રીશુકદેવજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આ લીલાને કયાંય શ્રીમદ્ ભાગવતમાં માયિક કેમ નથી કહી?

સમાધાન : જ્યારે સ્વયં ભગવાન્ જ સર્વ મનુષ્યોને પોતાના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવવા ઈચ્છતા નથી પણ વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવામાટે પ્રભાસલીલા જેવું નાટ્ય દેખાડે છે ત્યારે ભગવાન્નું હાર્દ જાણનાર શ્રીશુકદેવજી જેવા મહાત્મા આ વિષયને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કેવી રીતે કહે? છતાં જો સ્થિર પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોઈએ તો આ લીલાને માયિક સિદ્ધ કરનારાં પ્રમાણ કંઈ ઓછાં નથી. દા.ત. **અન્તર્બહિઃ પૂરુષકાલરૂપૈઃ પ્રયચ્છતો મૃત્યુમુતામૃતં ચ** (ભાગ. ૧૦।૧।૭)માં ભગવાન્ પુરુષરૂપથી મુક્તિ અને કાલરૂપ થી સંસાર આપે છે તેવું નિરૂપણ છે.

કાલાત્મના નિવસતા વસુદેવગેહે। પિંડારકં સમગમન્ મુનયો નિસૃષ્ટાઃ।। (શ્રીભાગવત ૧૧।૧।૧૧) અર્થઃહવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નિજમન્દિર છોડી યાદવોનો ઉપસંહાર કરવા વસુદેવજીને ઘેર કાલરૂપથી નિવાસ કરી રહ્યા હતા. કાલાત્મા ભગવાને મોકલેલા મુનિઓ પિંડારક ક્ષેત્રમાં ગયા. આથી સિદ્ધ થાય છે કે યદુકુલ શાપથી લઈને યદુકુલ ઉપસંહારની લીલા

કાલાત્મા ભગવાને કરી છે એટલે કે તે સંસાર આપનારી હોવાથી માયિક છે, મિથ્યા છે અને બીજાના જ્ઞાનનું આવરણ કરતી હોય તે જ મોહ ઉત્પન્ન કરી સંસાર આપ નારી બની શકે છે. મોહનશક્તિ-મોહ કરવાની શક્તિ ભગવન્માયાની છે તેથી તેને ‘માયિક’ પણ કહી શકાય. આટલું જ કથન પ્રભાસલીલાને માયિક સિદ્ધ કરવામાટે પૂરતું છે પરન્તુ છતાં **‘‘રાજન્ પરસ્ય’’** વગેરે વધારામાં કહ્યાં છે. હવે આ અપ્રકાશ્ય વિષયમાટે આથી વધારે શું કહેવું?

શંકા : કાલ સ્વરૂપથી ભગવાને જે લીલા કરી છે તે બધી માયિક છે એમ તો તમે કહી શકો એમ નથી કારણ કે ગોવર્ધનલીલા પણ ભગવાને કાલરૂપથી કરી છે જેમ કે **કાલાત્મના ભગવતા શક્રદર્પં જિઘાંસતા।** (ભાગ. ૧૦।૨૪।૩૧ માં ઈન્દ્રનો ઘમંડ ચૂર કરવાની ઈચ્છાથી કાલાત્મા ભગવાને કહેલા શબ્દો) અહીં આ લીલા કાલાત્મા ભગવાને કરી છે તો તેને તો તમે માયિક માનવાને બદલે વાસ્તવિક માનો છો એનું શુ?

સમાધાન : ભગવાને માત્ર ઈન્દ્રના ઘમંડને દૂર કરવાની લીલા કાલસ્વરૂપથી કરી છે, સમસ્ત લીલા કાલસ્વરૂપથી કરી નથી. **કાલાત્મના જિઘાંસતા** આ વિશેષણો સહિત **ભગવતા** શબ્દનો સમ્બન્ધ **પ્રોકતં નિશમ્ય નન્દાદ્યાઃ સાધ્વગૃહ્ણન્ત તદ્વચઃ।।** (શ્રીભાગવત ૧૦।૨૪।૩૧) માં આવતા **પ્રોકતં** શબ્દ સાથે છે તેથી દર્પનાશક વચન ભગવાને કાલસ્વરૂપથી કહ્યાં છે એમ જ આથી સિદ્ધ થાય છે, સમ્પૂર્ણ ગોવર્ધનલીલા કાલસ્વરૂપથી કરી છે એમ નહિ. તેથી કાલસ્વરૂપથી ભગવાને કરેલી બધી લીલા માયિક છે એમ કહેવામાં કંઈ આપત્તિ નથી.

શંકા : તમે કહેલા સિદ્ધાન્તો ૧. સર્વ કલ્યાણગુણોથી પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ સાકાર છે, ૨. જગત્ સત્ય છે, ૩. જીવ અણુ છે, ૪. પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવી એ જ જીવનો પરમ ધર્મ છે, ૫.શ્રીકૃષ્ણના આત્યન્તિક અનુગ્રહથી લીલાને ઉપયોગી દેહ પ્રાપ્ત કરી ગોકુલ, વૃન્દાવન વગેરે નિત્યલીલા સ્થાનોમાં શ્રીકૃષ્ણની પરમાનન્દમયી લીલાનો અનુભવ કરવો એ જ જીવોમાટે વાઞ્છનીય ઉત્તમફલ છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણો થી સર્વથા અવિરુદ્ધ છે, શાસ્ત્ર સમ્મત છે તો વેદ આદિ શાસ્ત્રોને માનનારા બધા આસ્તિક લોકો આ સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કેમ કરતા નથી? અને જો સ્વીકાર ન કરે તો તમારા આ પરિશ્રમનું ફલ શું? કારણ કે જેઓ તમારા સિદ્ધાન્તો સ્વીકારે છે તેઓ તો આ સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ જાતની ઉપપત્તિ (યુક્તિ) ની અપેક્ષા જ રાખતા નથી અને જે લોકો સ્વીકાર કરતા નથી તેઓ ગમે તેટલી યુક્તિઓ રજૂ કરવામાં આવે તો પણ આ સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરવાના નથી અને જો આ સિદ્ધાન્ત બધાને જ સ્વીકાર્ય ન હોય તો સિદ્ધાન્તના જ સ્વરૂપની ન્યૂનતા થઈ.

સમાધાન : કોઈ પણ સિદ્ધાન્તની ઉત્તમતા યા પ્રામાણિકતા પ્રમાણોને અધીન છે, આદર કરનારાઓ તેનો સ્વીકાર કરનારાઓને અધીન નથી અને જગતમાં એવો સિદ્ધાન્ત કોઈ જ નથી જેનો આદર બધાજ કરે. તેથી સ્વીકાર કરનારાઓની ન્યૂનતાથી સિદ્ધાન્તના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા સમજવી ભૂલ છે. જે સિદ્ધાન્ત જે જીવના સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ પ્રકૃતિને અનુકૂલ હોય છે તે તેને ગમી જાય છે. આ અમારો સિદ્ધાન્ત સાત્ત્વિક છે તે જે જીવો સાત્ત્વિક છે તેમને તે રુચિકર લાગે છે, બીજા જીવોને નહિ. પરન્તુ બીજા રાજસ, તામસ જીવોને તે પ્રીતિકર ન લાગતા હોય તો તેથી આ સિદ્ધાન્તોમાં કંઈ ન્યૂનતા આવી જતી નથી, કારણ કે તેનું કારણ જીવોની જ અયોગ્યતા છે. જેવી રીતે લોઢાને સોનું બનાવી દેનાર પારસમણિ પથ્થરને સોનું બનાવતો નથી તો તેથી પારસમણિના સ્વરૂપમાં કાંઈ ન્યૂનતા માનવામાં આવતી નથી. તેવી જ રીતે દૈવી-સાત્ત્વિક જીવોને માટે ઉપયોગી આ અમારા સિદ્ધાન્ત જો અસુર, રાજસ કે તામસ જીવોને પ્રભાવિત ન કરતા હોય તેમને ગળે ન ઊતરતા હોય, તો તેથી સિદ્ધાન્તમાં કંઈ ન્યૂનતા સમજવી નહિ.

અમે (શ્રીગુસાંઈજીએ) તો આ પ્રમાણો અને ઉપપત્તિઓ (તર્કો) રજૂ કરવાનો પરિશ્રમ એટલા માટે લીધો છે કે ભગવદ્ ભજનના અધિકારી સાત્ત્વિક જીવો પણ બીજા જીવોના દુઃસંગથી મલિન હૃદયવાળા ન થઈ જાય, સાચા સિદ્ધાન્તો સમજે અને આડે માર્ગે ન ચડી જાય.

એકાદશસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી પુષ્ટિમાર્ગી(?) મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

દ્વાદશસ્કન્ધ

આશ્રયલીલા

વામહસ્ત- અધ્યાય૧૩

શ્રીકૃષ્ણાશ્રય	જગદાશ્રય	વેદાશ્રય	ભક્તિયોગાશ્રય	ભાગવતાશ્રય
અ.૧-૩	અ.૪-૫।।	અ.૫।।-૭	અ.૮-૧૦	અ.૧૧-૧૩

લોકાશ્રય	વેદાશ્રય	ભગવદાશ્રય	શબ્દાશ્રય	અર્થાશ્રય
અ.૧,૨	અ.૩,૪	અ.૫-૭	અ.૮-૧૦	અ.૧૧-૧૩

દ્વાદશ સ્કન્ધમાં તેર અધ્યાયથી ભગવાન્‌ના આશ્રયરૂપ લીલાનું વર્ણન કરે છે. તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં કલિના દોષથી દુષ્ટ થયેલ મગધદેશના રાજાઓનું વર્ણન વૈરાગ્ય થવામાટે કહેવામાં આવે છે જેનાથી આશ્રય દૃઢ થાય.

દ્વાદશ સ્કન્ધના પૂર્વસ્કન્ધ સાથે સંગતિ મેળવવામાટે **''દશમસ્ય વિશુદ્ધ્યર્થં નવાનામિહ લક્ષણમ્''** એને યાદ કરીને એ કહે છે કે એકત્રીસ અધ્યાયથી સાધન સહિત નવમી લીલા કહી તેનાથી શુદ્ધ આશ્રય બારમાં સ્કન્ધમાં તેર અધ્યાયથી કહે છે તેથી કાર્ય-કારણ અથવા બોધ્ય-બોધક ભાવ સંગતિ છે. એમાં આશ્રયનું લક્ષણ સામાન્ય રીતે **''વ્યતિરેકાન્વયૌ યસ્ય જાગ્રત્સ્વપ્ન-સુષુપ્તિષુ''** ૧૨।૭।૧૯ થી કહ્યું એટલે જેના ભાવથી જાગ્રત્ આદિનો ભાવ અને જેના અભાવથી એ ત્રણ અવસ્થાનો અભાવ એ આશ્રય કહ્યો. દ્વિતીય લક્ષણ **''પદાર્થેષુ યથા દ્રવ્યં''** ૧૨।૭।૨૦ થી કહ્યું તેથી જગતનું વિવર્ત ઉપાદાન બ્રહ્મ એ જ આશ્રય છે. એ આશ્રય આ સ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકારે કહ્યો છે. એમાં અન્વય-વ્યતિરેકથી પાંચ અને બીજી રીતે બે પ્રકારે કહ્યો છે. અહીં તો તેથી પણ કંઈક વિશેષ છે. સર્ગાદિ નવ લક્ષણથી લક્ષ્ય એક આશ્રય. **''આભાસશ્ચ નિરોધશ્ચ''** એમાં કહેલો જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેનાથી થાય છે તે બીજો બ્રહ્મમીમાંસામાં જન્માદ્યધિકરણમાં જે આશ્રય કહ્યો

છે તે જ અહીં **''જન્માદ્યસ્ય યતોન્વયાત્''** થી કહ્યો છે. તેથી ભગવાન્ ઉપાદાન અને કર્તા છે એમ સિદ્ધ કર્યું. **''આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિતયદ્રષ્ટા''** એ ત્રીજું લક્ષણ છે. એનું અહીં અત્યન્ત વિવિક્તપણું બતાવવામાટે એને 'સર્વાન્તર' કહ્યો. લોકાસન ચરણરૂપ ચતુર્થ અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનો આશ્રય છે અને તેનો પણ આશ્રય આ છે એ તેનું અપૂર્વપણું (ઉત્તમતા) બતાવવામાટે શ્રીભાગવત્ ૨।૧૦।૯ માં **''સ આત્મા સ્વાશ્રયાશ્રયઃ''** માં આશ્રયનો પણ આશ્રય કહ્યો છે. એમ ન કહેવું હોત તો **''સ આત્મા''** શબ્દોથી જ ચતુર્થ પરમાત્માનો અર્થ આવી જતો હોવાથી **'સ્વાશ્રયાશ્રય'** શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં ન આવત. તેથી વેત્તૃત્વ જીવમાં છે, અન્તરાત્મામાં છે. તે બધાની નિવૃત્તિમાટે **'સ્વાશ્રયાશ્રયઃ'** એવું વિશેષણ આપ્યું છે. એ સર્વાન્તર છે. એનું વર્ણન આનન્દમયાધિકરણમાં શ્રુતિથી સિદ્ધ કર્યું છે તેથી પાંચ પ્રકારનો આશ્રય કહ્યો છે. તેથી દ્વિતીયસ્કન્ધ શ્રીસુબોધિનીજીમાં **''ઈદં ભગવતો રૂપં ભગવાનેવ વા'' ''બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્''** એમ શ્રુતિ કહે છે. **''ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ''** એમ ગીતા કહે છે. એ ંચઢથી ભગવાન્‌ને આશ્રય કહે છે. લોકમાં રક્ષક 'આશ્રય' કહેવાય છે. તે પ્રસિદ્ધિને લઈને મુખ્ય ઉપજીવ્ય અર્થાત્ રક્ષક કે આશ્રય શ્રીકૃષ્ણ છે એમ આ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. એ શ્રીકૃષ્ણ શબ્દરસ રૂપ અને અર્થરસ રૂપ પણ છે એ આગળ છ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ થશે. ત્યાં શંકા થાય કે પૂર્વે બે લક્ષાણ કહ્યાં તેથી આશ્રય સમજાશે તો લોકસિદ્ધ કહેવાની શી જરૂર છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે લોકમાં શબ્દ અને અર્થ સાથે જ હોય છે, તેથી લોકસિદ્ધને આગળ કરીને એનો નિર્ણય કર્યો છે. કેટલાક લોકસિદ્ધને આગળ કરીને નિર્ણય કરે છે જ્યારે કેટલાક કેવળ ભગવાન્‌ને ભાવથી ભજે છે.

એમાં વેદસિદ્ધરૂપ અહીં કહે છે કે જેનાં નવ લક્ષાણ છે તેવો આશ્રય છે. એ આશ્રય બાર પ્રકારનો છે. એનાથી અધિક પુરુષોત્તમ છે. તે સર્વાશ્રય શ્રીકૃષ્ણ છે એમ સમજવામાટે આશ્રયલીલાનાં તેર અધ્યાય છે. એમાં અહીં ત્રણ અધ્યાયથી પ્રથમ પ્રકરણ કહે છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણને આશ્રય કહ્યા છે. તેથી જ **''વચોવિભૂતિર્ન તુ પારમાર્થ્યમ્''** એ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ વિના કાંઈ આશ્રય નથી એમ કહ્યું છે. લોકમાં યશને વિસ્તારીને ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત થયેલ રાજાઓની આ કથાઓ વિજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ને માટે કહેવામાં આવી છે. એ પરમાર્થ વસ્તુ નથી એટલે એવાની કથા સાંભળતાં ભગવાનનો મહિમા જાણવામાં આવે ત્યારે સંસારની અસારતા જણાતાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ભગવાન્ આશ્રયરૂપ થાય છે એટલામાટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોઈ આશ્રય નથી એમ નક્કી થયું. તેથી સર્વોપજીવ્ય સર્વાધાર શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

એ આશ્રયનું સ્વરૂપ શું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં **‘‘યસ્તૂત્તમશ્લોકગુણાનુવાદઃ’’** ત્યાંથી લઈ **‘‘કૃષ્ણે અમલાં ભક્તિમભીપ્સમાનઃ’’** સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણ કહ્યા છે. એ ધર્મવિશિષ્ટ છે તે જ સર્વાશ્રય છે એ વાત ત્રણે અધ્યાયમાં અનુસ્યૂત છે. એ બતાવે છે કે પ્રાકૃત જનને તો જે અવલમ્બન આપે તે એનો આશ્રય ગણાય છે. એનાથી ઉત્તમને ધર્મ આશ્રય રૂપ હોય છે. એ લોક અને ધર્મ નાશ પામ્યાની વાત બે અધ્યાયથી કહી છે એટલે લોક કે ધર્મ ન રહ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જ આશ્રયરૂપ રહ્યા. કલિમાં કેવળ શૂદ્ર વર્ણ રહ્યો છે તે શોકથી દ્રવિત છે. અસૂર્ય વર્ણ હોઈને એ દુષ્ટ છે તેથી એ તત્કૃત ધર્મ આશ્રયરૂપ થઈ શકે નહિ. વળી ધર્મમાં દમ્ભ, લોભ, કામ આદિનો પ્રવેશ થતાં એ ધર્મ પણ આશ્રિત-રક્ષક રહ્યો નથી. વળી **‘‘કથા ઈમાસ્તે કથિતાઃ’’** ઈત્યાદિમાં વિભૂતિ કહી તે નિરંકુશ આધારરૂપ થઈ શકે નહિ ત્યારે રાજાએ ‘‘કલિના દોષો કેમ દૂર થાય?’’ એમ શ્રીશુકદેવજીને પૂછ્યું ત્યારે એમણે **‘‘પુંસાં કલિકૃતાન્ દોષાન્’’** ઈત્યાદિથી ઉત્તર આપતાં શ્રીકૃષ્ણને જ આશ્રયરૂપ કહ્યા છે. એમના આશ્રયમાં (સેવા) પૂજા વગેરે કહ્યાં છે. કલિયુગના પૂર્વાર્ધમાં એમનો આશ્રય કરવો અને ઉત્તરાર્ધમાં કલ્કિ અવતાર થશે તે આશ્રયરૂપ થશે. એમાં કૃપા કરવામાં ભગવાન્ વિલમ્બ કરે તો એમાં જીવના દોષ બાધક છે એમ સમજવું, ભગવાન્‌ની દયા નથી એમ સમજવાનું નથી. તેથી નવ સર્ગાદિ લક્ષણથી દશમો આશ્રય કરવો એ ત્રણ અધ્યાયનો તાત્પર્ય છે. એમ પહેલું પ્રકરણ કહ્યું.

હવે બીજા પ્રકરણમાં **જગદાશ્રય** કહે છે. જેમ પૃથ્વીમાંથી ઘડા વગેરે થાય છે તેમ ભગવાન્‌માંથી જગત્ થાય છે. તે એમાં જ લીન થાય છે. માયિક પદાર્થ પણ એને લીધે જ દેખાય છે. એમાં અહીં સૃષ્ટિ ભગવદ્રૂપ અને માયિકી એમ બે પ્રકારની થાય છે. **‘‘આભાસશ્ચ નિરોધશ્ચ’’** જેનાથી થાય છે એમ કહ્યું છે. કાલની ગતિ અને યુગનું માન તૃતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. કલ્પ અને લય નું સ્વરૂપ અહીં કહે છે. પછી ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિ કેવી છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રાકૃતિક, આત્યન્તિક, નૈમિત્તિક અને નિત્ય પ્રલયનાં સ્વરૂપો કહે છે. ક્રિયાશક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે તે અગિયારમા સ્કન્ધમાં યોગીશ્વર અન્તરિક્ષના મુખે કહેવામાં આવી છે. પણ પૂરી રીતે પ્રલયનો પ્રકાર ત્યાં કહ્યો નથી. તેથી એ ક્રિયાશક્તિને સારી રીતે અહીં કહે છે. એમાં પ્રથમ આત્યન્તિક પ્રલયને બાર શ્લોકથી કહે છે. ત્યાં પહેલાં સાંખ્યવાદીનો મત ખોટો છે એમ સિદ્ધ કરવા બુદ્ધિ વગેરે અહન્તાથી પ્રતીત થાય છે તે અવસ્તુરૂપ છે એમાં અનુમાન કહે છે :

આત્મરૂપે જ્ઞાન થાય છે એ અહં-મમત્વથી પ્રતીત થતાં બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો અને વિષયો ને લઈને થાયછે, કેમકે એ બુદ્ધિ ઈન્દ્રિયાર્થની વૃત્તિરૂપ છે, શુક્તિ-રજતવૃત્તિક તદાશ્રય જ્ઞાનની જેમ, જે આવું ના હોય તે તેવું ન હોય, જેમ ઘડો.

વળી બીજી રીતે એનું અવસ્તુત્વ સિદ્ધ કરે છે : બુદ્ધિ તેમજ ઇન્દ્રિયાર્થો આદિ અને અન્ત વાળા તથા દશ્ય હોવાથી પોતાના સ્વરૂપથી અવસ્તુરૂપ છે, આત્મરૂપ જ્ઞાનથી દેખાય છે તેની સાથે હોય ત્યારે એ એની સાથે રહે ત્યાં સુધી વસ્તુભૂત રહે, પોતાની મેળે એ વસ્તુરૂપ થઈ ન શકે, જ્યોતિથી દેખાતા જ્યોતિથી જુદા ન પડતા દીપચક્ષુની જેમ. એક દીવાની સામે બેસી આંખનાં ઉપલાં પોપચાંને આંગળીથી ચોક્કસ રીતે દબાવવામાં આવે તો બે દીવા દેખાય છે. ખરી રીતે દીવો એક જ છે. બીજો દીવો અવસ્તુ છે, બીજો દીવો છે જ નહિ, પણ અમુક પરિસ્થિતિમાં દેખાય છે. એવી જ રીતે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો બીજા દીવાની જેમ સ્વરૂપથી અવસ્તુ રૂપ જ છે. એ જ કહે છે કે **''ન સ્યુરન્યતમાદતાત્''** એમ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ આદિનું જુદું અસત્ત્વ સિદ્ધ કર્યું. બુદ્ધિનું અસત્ત્વ ઠર્યું ત્યારે એની અવસ્થારૂપ જાગ્રત આદિ ભૂમિકાનું અસત્ત્વ સાધે છે કે જાગ્રત આદિ અવસ્થા અને એનો આત્મામાં હું જાગું છું એવો અધ્યાસ તો માત્ર આત્મામાં થાય છે.

અહીં શંકા કરે છે કે તમે પણ આત્મામાં અધ્યાસને સ્વીકારો છો તો કોઈ જગ્યાએ જે વસ્તુ સ્વરૂપથી સિદ્ધ હોય તેનો અન્યત્ર અધ્યાસ થાય તો તમે બુદ્ધિ આદિનો આત્મમાં અધ્યાસ કહ્યો તે બુદ્ધિ આદિ આત્મામાં અધ્યસ્ત થયાં તે પહેલાં હોવાં જોઈએ; પ્રથમ તો ભગવાન્ સિવાય બીજું કાંઈ પણ નહોતું તેથી એનો અધ્યાસ અહીં કેમ સમ્ભવે? આ શંકાને નિર્મૂળ કરવા બુદ્ધિ આદિની સત્તા સિદ્ધ કરવા વિશ્વની ઉત્પત્તિને કહે છે. **''યથેતિ...''** વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ દેખાતાં નથી તેથી એ કદાચિત થાય છે એમ કહી શકાય? ત્યાં કહે છે : **''અવયવ્યુદયાપ્યયાત્''**. અહીં અવયવ એટલે અંશ લેવો, અવયવનો અર્થ કારણ ન કરવો. તેથી વિશ્વ ક્યારેક આદિ-અન્તવાળું હોય છે કેમ કે એ અવયવ (કારણ) સહિત છે, જેમ આકાશમાં મેઘ છે. જે અવયવ સહિત હોય તે અનિત્ય હોય એવી વ્યાપ્તિ છે. આંશિક નાશ દેખાય છે તેથી વિશ્વ પણ અનિત્ય છે તેથી પ્રાકૃતપ્રલયમાં પણ યુક્તિ કહી. તેથી જલધરની પેઠે અનિત્ય છે તો પણ સત્ય છે અને એ બ્રહ્મમાં રહે છે. તેથી બુદ્ધિ વગેરે પણ પ્રપંચની સાથે ભગવાન્‌માં રહે છે. એનો અનુભવ થયા પછી એનો અન્યત્ર આરોપ કરવો સુશક્ય છે.

બુદ્ધિ આદિ અહન્તા-મમતાથી આત્મામાં અધ્યસ્ત થાય તે માયા માત્ર છે એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. ત્યારે તો હવે તમારા મતમાં વિશ્વ બ્રહ્મમાં રહે છે તે જુદું જ સિદ્ધ થયું; બુદ્ધિ આદિ અનિત્ય છે, નિત્ય આત્માથી અભિન્ન છે, ત્યારે તમારો મત સાંખ્ય મતથી કયાં જુદો પડે છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે **''સત્યં હિ અવયવઃ પ્રોક્તઃ''** અહીં 'અવયવ' શબ્દ કારણના અર્થમાં લેવો. સત્ય એ સર્વ અવયવીના કારણરૂપ છે, તેથી પ્રકૃતિ-પુરુષનું પણ એ

કારણ છે. શ્રુતિ બ્રહ્મને સર્વનું કારણ કહે છે. એની પછીના પદાર્થો બીજા જુદા હોય તો પણ એ જુદા નથી તેથી સાંખ્યથી અમારું બ્રહ્મ સર્વકારણ હોવાથી જુદું છે. સાંખ્યમાં તો પ્રકૃતિ-પુરુષ સર્વ કારણ છે. તો તે **''ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ''** છે. અમારે એવું બ્રહ્મ છે. પ્રકૃતિપુરુષ એનું પ્રથમ કાર્ય છે. શ્રુતિ બ્રહ્મને કારણ ભલે કહે પણ એ બ્રહ્મથી વિશ્વ થાય એ બુદ્ધિમાં ઊતરતું નથી એમ કહે તો ત્યાં તર્ક કહે છે કે જો પ્રકૃતિ-પુરુષ સર્વકારણ અને મૂલ્યરૂપે હોય તો યોગીઓને બ્રહ્મભાવ થાય છે ત્યારે એને પ્રકૃતિ-પુરુષ પણ બ્રહ્મની જેમ અનુભવમાં આવવા જોઈએ, પણ એ તો બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે, પ્રકૃતિ પુરુષને જોતા નથી, તેથી પ્રકૃતિ પુરુષ પર નથી પણ સત્ય જ પર છે. આજે એ પણ બ્રહ્મના અન્વય-વ્યતિરેક જણાય છે. સત્ સર્વનું કારણ છે તેથી સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે. માટે જેમ સૂતરનો તાર વસ્ત્ર બન્યા પહેલાં પણ હતો, વસ્ત્રની અવસ્થામાં પણ છે અને વસ્ત્ર ફાટી જવા છતાં પણ રહેશે તેમ સર્વના અભાવમાં પણ એ જ પ્રતીત છે, માટે જે તેવું હોય તે સત્ય હોય. જે એવું ન હોય તે સત્ય ન હોય. અહીં 'સત્'પદથી સત્ય બ્રહ્મ જ લેવું, પ્રધાન ન લેવું. એનો ઈક્ષત્યધિકરણમાં વિચાર કર્યો છે. એ જડ હોઈને જગતનું કારણ ન થઈ શકે એ વાત ત્યાં સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનીને એવી પ્રતીતિ ભલે થાય, સાંખ્યવેત્તાને એવી પ્રતીતિ થતી નથી તેથી **''યતો વા ઈમાનિ''** એ શ્રુતિનો અર્થ બીજી રીતે કરવો જોઈએ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે સાંખ્યનો એ ભ્રમ છે. એ જ બતાવે છે : **''યત્ સામાન્યવિશેષાભ્યામ્''** સાંખ્યનું પ્રધાન સર્વનું કારણ અને મહતત્ત્વ એનું કાર્ય તેથી કાર્ય-કારણભાવવાળું છે તે ભ્રમ છે. કેમકે એ અન્યોન્યાશ્રય રૂપ છે. સાંખ્યમાં પ્રધાનને કેવળ કારણપણું છે. એનું સ્વરૂપ કાર્યથી જણાય છે, પ્રત્યક્ષ કે શ્રુતિથી એનું સ્વરૂપ જણાતું નથી. **''સ્થૂલાત્ પંચતન્માત્રસ્ય બાહ્યાભ્યન્તરાભ્યાં તૈઃ અહંકારસ્ય તેન અન્તઃકરણસ્ય તતઃ પ્રકૃતેઃ''** એ સૂત્રથી એમ સિદ્ધ થાય છે. એના મતમાં **''પ્રત્યક્ષાનુમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ''** એ સૂત્રથી ત્રણ જ પ્રમાણ છે. એમાં અપ્રત્યક્ષ અને અશાબ્દ એવા મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્યથી પ્રધાનનું સ્વરૂપ અને કારણતા સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રત્યક્ષ અને શબ્દથી અન્યોન્ય આશ્રયવાળું એનું અનુમાન નકામું છે. તેથી પ્રધાનની પ્રતીતિ ભ્રમરૂપ છે. એમ જ શ્રીધરસ્વામીએ પણ માયાવાદી મતને અનુસરીને બ્રહ્મનું કારણપણું અત્યન્ત સત્ય નથી એમ કહી અવધિત્વ, વ્યાપકત્વ, ગુણ-ગુણિભાવ અને વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ પણ અન્યોન્ય આશ્રયની પકડમાંથી મુક્ત નથી. તેમનામાં પણ અન્યોન્ય આશ્રય છે તેથી બ્રહ્મકારણતા અવાસ્તવ કહી એ બરાબર નથી. કાર્યને કારણ સાપેક્ષતા છે પણ કારણ તો નિરપેક્ષ છે. તેથી કારણસ્વરૂપમાં કાંઈ બાધ નથી. કાર્યસ્વરૂપને કારણ સાપેક્ષતા છે. પણ એ

પાછળથી થાય છે તેથી અન્યોન્ય આશ્રય દોષ એમાં નથી, તેથી એ પણ નિર્બાધ છે. કાળવિશેષના સ્વરૂપને લઈને થતા કારણ-કાર્ય ભાવની પ્રતીતિ અન્યોન્ય આશ્રય દોષગ્રસ્ત હોવાથી અસિદ્ધ છે એમ ન કહેવું કેમકે એ અસિદ્ધિ પણ ત્રણ સ્વરૂપસાપેક્ષ હોવાથી એમને અન્યોન્ય આશ્રયત્વ નથી. એ જ કહે છે કે **''સર્વમાદ્યન્તવદ્વસ્તુ યત્''** અહીં એટલું સમજવું કે સાંખ્યના મતમાં **''દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ''** એ સૂત્રથી એના મતમાં સૂર્યાદિપરિસ્પન્દોપાધિરૂપ કાલજન્ય છે. એ ગુણોનો ક્ષોભ ન કરી શકે તેથી એના મતમાં મહત્ત્વોત્પત્તિ જ દુર્ઘટ છે. સર્વના અંકુરભૂત મહતત્ત્વ તે પણ આદિઅન્તવાળું હોવાથી એની પછી થનારો કાળ પણ એ વખતે ક્યાંથી હોય? એ ન હોય તો એનું પ્રધાનપણું ભ્રમરૂપ જ થશે. ૬.ભલે પ્રધાન સિદ્ધ ન થયો, પણ સ્વભાવમાંથી જ નીપજતા પ્રધાન (પ્રકૃતિ) ને પુરુષ જુએ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો તે પ્રત્યક્ષમાંથી જ પરિણમ્યું છે એમ સિદ્ધ થઈ ગયું અને અનુમાન તેને દઢ કરે છે. એમ કહે એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે **''વિકારઃ ખ્યાયમાનોઽપિ પ્રત્યગાત્માનમન્તરા''** એમ વિકારને (મહત્તત્ત્વને) પ્રત્યગાત્મા (જીવાત્મા) પ્રત્યક્ષ કરે, પણ એમના મતમાં પ્રત્યગાત્મા જ નથી તો એને કોણ પ્રયત્ક્ષ કરે? અહીં સમજવાનું છે કે જો સ્વભાવથી જ પરિણામ પામે તો સદા એમ થાય, તો પછી મહત્તત્ત્વ અને પ્રધાનને કાર્યકારણભાવ ન થાય. પ્રધાન પણ સર્વાંશે સ્વભાવનું પરિણામ થાય તો એનું પ્રકૃતિપણું જ ન રહે. તેથી પરિણામ આંશિક અનિત્ય થવું જોઈએ. એમ થાય તો એ કેવળ સ્વભાવથી એમ ન થાય. ત્યારે બીજું તો કોઈ એ વખતે નથી તેથી પ્રધાન (પ્રકૃતિ) ને પ્રત્યગાત્મા ઈક્ષણ કરે તો જ એમ થાય. તેથી પત્યગાત્માથી જ એમ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. ત્યારે પોતાનાથી જુદું પ્રધાન પ્રત્યગાત્મા જુએ છે એમ તો કોઈ કહેતું નથી, તેથી ભગવાન્ એવી ઈક્ષા કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યારે તો વિકાર સ્વરૂપથી અવસ્તુભૂત પ્રત્યગાત્મદશ્ય છે ત્યારે એ દેખાય છે, નહિ તો દીવાની પેઠે નહિ, એવા અનુમાનથી વિકારમાત્ર ભ્રમરૂપ ઠરે છે. જો ભ્રમરૂપ વિકાર હોય તો ખ્યાલ નહિ થાય કેમકે યથાર્થ અનુભવ વિના ખ્યાતિ થતી નથી. ત્યાં કહે છે **''અણુરપિ સ્યાચ્ચેચ્ચિત્સમઃ ચિત્સર્વ''** મૂળ ચિદાત્મક હોય તો જ શ્રુતિમાં કહ્યાં પ્રમાણે એની ખ્યાતિ થાય, કેવળ જડની ખ્યાતિ ન થાય. અહીં મૂળમાં **સમઃ** સર્વશબ્દનો પર્યાય છે, તેથી મૂળ ચૈતન્યરૂપમાં એ વિકાર છે, તેથી એની ખ્યાતિમાં બાધક નથી. એનેમાટે દષ્ટાન્ત આપે છે : આત્મવત્ જેમ **''બહુ સ્યાં''** એવી ઈચ્છા કરી ત્યારે અગ્નિ વિસ્ફૂલિંગની જેમ વિભાગ થતાં અનેક આત્મા (જીવ) થયા તેમજ **પ્રજાયેય** એમ ઈચ્છા કરી તેથી કરોળિયાના મુખમાંથી તન્તુ નીકળે છે તેમ ભગવાન્માંથી તન્તુની પેઠે પ્રપંચ થયો. ૭.ત્યારે તો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થતાં

અનેકત્વ થયું એમ કહો! ત્યાં કહે છે : **''ન હિ સત્યસ્ય નાનાત્વમ્''** એમ વિભાગ થતાં પણ બ્રહ્મમાં નાનાત્વ થતું નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન રહિત સાંખ્યવાદી નાનાત્વ એમાં માને તો એ છિદ્રના જેવું છે, જેવી રીતે નિરવયવ આકાશના ઘડા વગેરેની ઉપાધિથી વિભાગ પડ્યા એવું માત્ર દેખાય છે, ખરેખર વિભાગ પડતા હોતા નથી, એવી રીતે પોતાની ઈચ્છાથી અનેકરૂપ ધારણ કરતું બ્રહ્મ, બ્રહ્મના સ્વરૂપને નહિ જાણનારાઓને અનેક રૂપે દેખાય છે, ખરેખર એમ થતું નથી, કેમકે વિભાજક ક્રિયાનો ત્યાં અભાવ છે. વિભાજકના અભાવમાં સ્વરૂપમાં કોઈ ભેદક પદાર્થ નથી. કદાચ વ્યુચારણ શ્રુતિથી ઉપાધિની પહેલાં વિભાજક ક્રિયા હતી એમ માનો તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે **''જ્યોતિષોર્વાતયોરિવ''** હો. જેમ વિભાજક સ્વક્રિયાના ભેદથી દીપક ચક્ષુના ભેદથી જુદો દેખાય છતાં એ જુદો નથી, જેમ વાયુ અનેક દેશમાં વાય છે છતાં તે સ્વરૂપથી જુદો પડતો નથી, તેમ બ્રહ્મ સ્વક્રિયાવડે વિભક્ત થાય છે તો પણ એમાં અનેકતા નથી એમ અભેદ માત્રમાં એ દૃષ્ટાન્ત છે. ૮. ઉપરનાં બન્ને દૃષ્ટાન્તમાં અંશના ભેદથી સ્વરૂપનો ભેદ થાય છે એમ જ સિદ્ધ થાય છે તેથી બીજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. **''યથા હિરણ્યમિતિ''** સુવર્ણ અનેક વખતે અનેક આકૃતિ સ્વીકારી અનેક રીતે વ્યવહારમાં આવે છે છતાં એમાં ભેદ ગણાતો નથી, તેવું જ બ્રહ્મનું સમજવું. એમાં આટલો ફરક સમજવો કે સુવર્ણમાં બીજાની કૃતિવડે વિભાગ થાય છે ત્યારે બ્રહ્મમાં સ્વેચ્છાથી થાય છે. મૂલ વસ્તુ તો અનેક નથી પણ એક જ છે એ સિદ્ધાન્ત તો સુવર્ણ તથા બ્રહ્મમાં સરખો જ છે એ જ વાત એકાદશસ્કન્ધમાં ભગવાને **''યથા સુવર્ણં સુકૃતં પુરસ્તાત્''** એ શ્લોકથી ઉદ્ધવજીને કહી છે. તેથી પહેલાં કહેલાં દૃષ્ટાન્તો ઉપાધિવાદ, ભેદવાદ, વિશિષ્ટા દ્વૈતવાદના એકદેશિત્વનાં બોધક છે અર્થાત્ તે વાદોમાં સત્યનો અંશ જ છે, પૂરું સત્ય નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી જ તે વાદો ભગવાને કહ્યા નથી. ૯. એમ આશ્રયનાં નિરધારમાં બ્રહ્મવાદનો નિર્ણય કરીને આત્યન્તિક લય સમજાવવામાટે બન્ધ અને મોક્ષનો પ્રકાર **''યથા ધનોર્કે પ્રભવો''** ઈત્યાદિથી કહે છે. આત્યન્તિકનું સ્વરૂપ કહેતાં **''યદૈવમેતેન વિવેકહેતિના''** એમ કહેવાથી શુદ્ધ બ્રહ્મવાદરૂપી હથિયારથી માયાનો નાશ કરવાનું કહ્યું તેથી સાંખ્યોક્ત મોક્ષ નિત્યાનિત્ય વિવેક જન્ય બન્ધ છેદ કરીને બ્રહ્મભાવમાં પર્યવસાન પામતો ન હોવાથી એ આત્યન્તિક પ્રલયવાચ્ય થઈ શકતો નથી એમ પણ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. આગળ નિત્ય પ્રલય કાલની અવસ્થાના ભેદથી કહ્યો છે. એ સ્પષ્ટ હોવાથી એનો અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી. હવે નૈમિત્તિક અને પ્રાકૃતિક પ્રલય પ્રતિસંક્રમ રૂપ છે. આત્યન્તિક પ્રલયમાં સુવર્ણનું દૃષ્ટાન્ત બતાવ્યું છે તેથી નાનાત્વનું નિવારણ કર્યું છે. **''અચ્યુતાત્માનુભવોવતિષ્ઠતે''** એમ કહેવાથી રૂપાન્તરની એમાં કાંઈ જરૂર નથી એમ પણ

બતાવ્યું. નિત્યપ્રલયમાં કાલ ભગવત્ ચેષ્ટારૂપ છે તેમાં ચેષ્ટારૂપકૃતિ છે. એમ ચાર પ્રકારની ક્રિયા શક્તિ તે ક્રિયાનો આશ્રય સમજાવવા કહી છે. એ જ વાત **''લીલાકથાસ્તે કથિતાઃ''** ઇત્યાદિથી શ્રીશુકદેવજીએ નિરૂપણ કરી છે. અહીં ૧૨।૪।૨૩ થી ૩૪ સુધીના બાર શ્લોકોનો શુદ્ધ અદ્વૈતરૂપાર્થ કહી બતાવ્યો છે. પ્રાકૃતિક પ્રલયમાં પુરુષ અને અવ્યક્તની સ્થિતિ કહીને આત્યન્તિકમાં નાનાત્વની નિવૃત્તિ કહી છે. તેથી સુબાલોપનિષદ્માં કહેલી પ્રલય ક્રિયાને દઢ કરી છે. એ ઉપનિષદમાં પૃથ્વીથી પ્રકૃતિ સુધીનો લય કહીને અવ્યક્ત અક્ષરમાં, અક્ષર તમમાં લય પામે છે, તમ પરદેમાં એકરૂપ થાય છે, પછી **''દિવ્યો દેવ એકો નારાયણઃ''** એમ કહ્યું છે ત્યાં અક્ષર સુધીમાં લય શબ્દ વાપર્યો છે. તમસથી પરમાં એકી ભાવ કહ્યો છે. એમાં લય અને એકી ભાવ એમ બે શબ્દ જુદા વાપર્યા છે. તેથી વિભાગાભાવ–એકી ભાવ રૂપ સ્વરૂપભેદ કહ્યો તેથી પણ બ્રહ્મવાદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી આત્યન્તિક પ્રલયને સૃષ્ટ્યાદિત્રિતય ક્રિયા વિલક્ષણ એ ત્રણ ક્રિયા રૂપગણું બતાવ્યું છે. તેથી બ્રહ્મના લક્ષણમાં પણ ન્યૂનતા નથી. વળી એ આશ્રયને કહેનાર છે તેથી આશ્રય પણ એક ભગવદ્લીલા છે. તેથી એમાં શંકાને અવકાશ નથી એમ ચોથો અધ્યાય કહ્યો. પાંચમાનો વિચાર કરે છે. શ્રીશુકદેવજી સ્વયં બ્રહ્મભૂત છે, પુરાણોક્ત ભગવાન્નું અહીં વારંવાર વર્ણન કરે છે. એમાં આગળ અભેદબોધક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે તેથી ભગવાન્ની જ્ઞાન શક્તિ આ પ્રકરણના બીજા અધ્યાયમાં કહી છે. અહીં તો આશ્રય કહેવો એ પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે ત્યાં જ્ઞાન કહેવાની શી જરૂર છે? એ શંકા થાય, ત્યાં કહે છે કે વૈદિક આશ્રય એ જ કહેવાય, કેમકે વેદમાં **''જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્''** જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે એમ કહ્યું છે. તેથી આત્યન્તિકની પ્રાપ્તિને માટે જ્ઞાન કહ્યું છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે જ્ઞાનથી જ કૈવલ્ય (મોક્ષ) સિદ્ધ થાય તો આશ્રયની શી જરૂર છે? ભગવાને એકાદશ સ્કન્ધમાં પૂજા પ્રકાર વૈદિક અને તાન્ત્રિક રીતે ભગવદ્ આરાધનમાટે કહ્યો છે. **''ઉભાભ્યાં વેદતન્ત્રાભ્યાં મહ્યં તૂભયસિદ્ધયે''** ત્યાં બન્ને રીતે ભગવત્પ્રાપ્તિનું કથન છે. એ બન્નેવડે આશ્રય થયો અને વાણીનો એમાં લય થયો ત્યારે રાજાને ફળ પ્રાપ્ત થયું એમ સમજવામાટે જ્ઞાન અને આશ્રય એ બે કહ્યાં છે, એમાં પણ જ્ઞાન પ્રથમ કહ્યું તેથી એ જ્ઞાન જ શ્રીશુકદેવજીને અભિપ્રેત છે. એમ ન હોય તો ક્ષમાપ્તિમાં **''એતત્તેભિહિત કૃત્સ્નો બ્રહ્મવાદસ્ય સંગ્રહઃ''** એમ ઉપસંહાર ન કરત. તેથી ક્રિયાશ્રયના વિચારમાં પણ પૂર્વોક્ત રીતે જ્ઞાન મુખ્ય છે. **''ભવદ્ભિઃ અમૃતં પ્રાપ્તં નારાયણ ભુજાશ્રયૈઃ''** ત્યાં આશ્રય શબ્દ સાધનરૂપ કહ્યો છે, અહીં આશ્રય ફલરૂપ કહ્યો છે. તેથી આશ્રય બે પ્રકારનો છે સાધનરૂપ અને ફલરૂપ. જ્ઞાનાત્મક સાધન પણ વૈદિક અને તાન્ત્રિકના ભેદથી બે પ્રકારનું છે તેથી જે સિદ્ધાન્ત સમજાવવાનો છે તેનો વિચાર કરી આ બે પ્રકરણમાં ત્રણ બાબત

કહેવામાં આવી છે. હવે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જ્ઞાનાશ્રય કહે છે એમાં જ **''વ્રિતયં તત્ર યો વેદ સ સાધનપરો ભવેત્''** (કા.૨૪) એમ કહ્યું છે. આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણને જાણે તે શ્રીશુકદેવજી વગેરેની તુલ્ય સાધન પરાયણ થાય. **''વાક્યાન્વયાધિકરણ''** માં કહેલી રીતિ પ્રમાણે ભક્તિ થતાં મુખ્ય અધિકારી થાય છે. તેથી એ થઈને શ્રવણ વગેરે સાધનો કરે છે. એવાને માટે વિભૂતિના આશ્રયનો પક્ષ છે. એવો ભાવ બધા મુક્તોને થતો નથી, પણ **''અક્ષરધિયામ્''** સૂત્રમાં કહેલા, **ઔપસદ** ન્યાયથી ભગવાન્ જેને એવા ભાવનું દાન કરે તેને જ એવો ભાવ થાય છે. **''ભગવાન્ ભજતાં મુકુન્દો મુક્તિં દદાતિ કર્હિચિત્ સ્મ ન ભક્તિયોગમ્''** એમ શ્રીભાગવત્ ૫।૬।૧૮ માં કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે. **''ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનૌ હિ તદ્દર્શનાત્''** વ્યાસસૂત્રમાં ઈશ્વર અને જીવ ની સ્થિતિ એક જ હૃદયગુહામાં બતાવી છે તેનો અર્થ પણ એ જ છે. ભગવાન્‌ની જેમના ઉપર કૃપા નથી તેવા જ્ઞાનમાર્ગીઓ માટે જ્ઞાન એ સાધન છે. એમ અર્ધો અધ્યાય પૂર્વ પ્રકરણશેષ છે તે આ પ્રકરણમાં છે, પછી દોઢ અધ્યાયથી શૌનકના પ્રશ્ન ઉપરથી વેદ શાખા કહી છે. પહેલા અધ્યાયથી ઋક્ શાખા કહ્યા પછી ''શ્રુત્વૈવં છન્દસાં વ્યાસં સર્વ પાપૈઃ પ્રમુચ્યતે'' એમ ફલ કહ્યું છે તેવું યજુઃસામનું પણ સમજવું, કેમકે વેદત્વ સર્વમાં સમાન છે એમ દોઢ અધ્યાયથી ત્રીજું પ્રકરણ કહ્યું. હવે છ અધ્યાયથી બે પ્રકરણમાં પ્રથમ ભક્તિમાં ત્રણ અધ્યાયથી કર્માદિયુક્ત ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ કહી છે, તેમાં માર્કંડેયની ઉપાસનામાર્ગાનુસારિણી ભક્તિ છે. ભગવાને એને તપ કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે માર્કંડેયે કર્યું, પરન્તુ ભક્તિથી એ ભગવાન્ પધાર્યા ન હોતા તેથી ત્યાં પધારીને તિરોહિત થયા. જ્ઞાનમાર્ગ ક્લેશથી સિદ્ધ થાય છે, એમ બીજા અધ્યાયથી કહ્યું. અહીં શિવજીનો સંવાદ વગેરે શામાટે કહ્યો? મહાદેવજી ભક્તિવાળા છે તેણે એને માયા બતાવી છે. ભક્તને ક્લેશ થાય એ જ અહીં માયા છે. તેથી પ્રતિ સંક્રમને કેટલાક માયિક કહે છે. તે અવિદ્વાન છે એમ કહ્યું છે. એ બોધ ન કરવામાટે શિવસંવાદ કહ્યો છે. એથી એમ કહ્યું કે માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક ભગવદ્ શરણાગતિ કરવા સર્વ અપેક્ષા છોડીને ભક્તિ કરવી. એકાન્ત ભક્તિમાં પર્યટન કરવું, એ કર્મમાર્ગ અનુસાર ભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું. આશ્રયરૂપ ભક્તિ આ ત્રણથી જુદી છે, તે સ્વતન્ત્ર ભક્તિ કહેવાય છે. હવે પાંચમું ત્રણ અધ્યાયનું ભાગવતાશ્રય નામનું પ્રકરણ છે. સૂર્યથી કાલની અપેક્ષા રાખીને પુરુષનું આરાધન કરવું, એ કથાનું આધિદૈવિક રૂપ છે. અહીં બે એનાં અંગ છે એ ''અથેમમર્થ પૃચ્છામઃ'' ઈત્યાદિ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા અધ્યાયમાં કેવળ કથા જ કહી છે, ત્રીજામાં 'શ્રીમદ્ ભાગવત્' પુસ્તકનું દાન, દાનનું તથા પાઠનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે તેથી પ્રથમ આધિદૈવિક ભાગવત્ ઉત્તમ ફલ આપનાર, બીજું આધ્યાત્મિક ભાગવત્ સત્ કીર્તિ આપનાર, ત્રીજું

આધિભૌતિક ભાગવત્ કામિત ફલ આપનાર કહ્યું છે. તેથી અહીં એકમાત્ર શ્રીભાગવત્ નો જ દઢ આશ્રય કરવામાં આવે તો તે ગંગાજીની જેમ પાઠ કરનારની શુદ્ધિ સમ્પાદન કરી આપે છે, શ્રીહરિની જેમ સાયુજ્ય મુક્તિનું દાન કરી દે છે અને શમ્ભુની જેમ ભક્તિનું દાન કરી પુનઃ સ્વયં ફલ પ્રાપ્તિ કરાવી દેશે; કારણ કે આ શ્રીભાગવત્ પુરાણોમાં શ્રેષ્ઠ અને વૈષ્ણવોનું ધન છે. આમાં પરમહંસોના પ્રાપ્ય વિશુદ્ધ જ્ઞાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ સહિત નિવૃત્તિમાર્ગને પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક તેના શ્રવણ, પઠન, અને મનનમાં તત્પર રહે છે તે મુક્ત થઈ જાય છે. આ રસ સ્વર્ગ અથવા સત્યલોક માં નથી, કૈલાસ કે વૈકુંઠમાં પણ નથી. (શ્રીભાગવત્ માહાત્મ્ય પદ્મ પુરાણ અધ્યાય ૬।૮૧,૮૨) આ જ સિદ્ધાન્ત ‘‘નિમ્નગાનાં યથા ગંગા દેવાનામચ્યુતો યથા, વૈષ્ણવનાં યથા શમ્ભુઃ પુરાણાનામ્ ઈદં તથા’’ શ્રીભાગવત્ ૧૨।૧૩।૧૬ જેમ નદીઓમાં ગંગાજી, દેવતાઓમાં વિષ્ણુ અને વૈષ્ણવોમાં મહાદેવજી સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે પુરાણોમાં શ્રીમદ્ ભાગવત્ સર્વશ્રેષ્ઠ છે’’. માં દૃષ્ટાન્તદ્વારા દઢ કર્યો છે. તેથી આ પ્રકારનું ‘બર્હાપીડં’ શ્લોકમાં ‘ગીતકીર્તિઃ’ શબ્દથી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આવું શ્રીમદ્ ભાગવત્નું સ્વરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણનું જ બીજું શબ્દાત્મક સ્વરૂપ, સમસ્ત વેદોનો પણ વેદ, સૂત્રોનું પણ સૂત્ર, ગીતાની પણ ગીતા છે, પણ તેને અનેક પ્રકારની ભ્રાન્તિ અને તમસરૂપી કપાટની પાછળ પૂરાઈ ગયેલું જોઈ પ્રભુને બિલકુલ સન્તોષ થયો નહિ. સતી સ્ત્રી જેમ પોતાનું હાર્દ પતિ આગળ જ પ્રકટ કરે તેવી જ રીતે સરસ્વતી પોતાના નિગૂઢ રહસ્યો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ના સાક્ષાત્ મુખારવિન્દ વાક્પતિ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીદ્વારા પ્રગટ કરે. ઓરડામાં બધી વસ્તુઓ હોય પણ રાતે દીવો ન હોય તો કોઈ વસ્તુ મળે નહિ તેવી રીતે શ્રીમદ્ ભાગવતરૂપી દિવ્ય મહાલયમાંના રત્નો સ્પષ્ટ દેખાય તેટલામાટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ની આજ્ઞા અનુસાર અને આપને અભીષ્ટ, શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ તત્ત્વાર્થદીપ (નિબન્ધ) પ્રકટ કર્યો અહીં પાંચમું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે. એની સાથે શ્રીમદ્ભાગવત્ પણ આશ્રય બતાવીને સમ્પૂર્ણ થાય છે.

પ્રકરણ ૧ લોકાશ્રય – અધ્યાય૧

માગધ રાજાઓનો વંશ

સ્વધામાનુગતે કૃષ્ણે યદુવંશવિભૂષણે ।।
કસ્ય વંશોડભવત્ પૃથ્વ્યામેતદાચક્ષ્વ મે મુને ।।૧।।

પરીક્ષિત રાજા બોલ્યા : હે શ્રીશુકદેવ મુનિ! યદુકુલના ભૂષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ

સ્વધામ પધાર્યા પછી કોનો વંશ પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્ત્યો તથા હવે કોનું રાજ્ય થશે તે આપ કૃપા કરીને મને કહો ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : બૃહદ્રથ રાજાના વંશમાં જે છેલ્લો પુરઞ્જય અથવા રિપુઞ્જય નામનો રાજા થશે એમ નવમા સ્કન્ધમાં કહ્યું છે, તેનો શુનક નામનો મન્ત્રી થશે. તે રાજાને મારીને પ્રદ્યોત નામના પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપશે. પ્રદ્યોતનો પાલક નામનો પુત્ર થશે ।।૨।।

એનો પુત્ર વિશાખયૂપ થશે. એનો રાજક નામનો પુત્ર થશે. એનો પુત્ર નન્દિવર્ધન થશે. એમ આ વંશના પાંચ રાજાઓ પ્રદ્યોતન નામથી ઓળખાશે ।।૩।।

પ્રદ્યોતના વંશના એ પાંચ રાજાઓ એકસો આડત્રીસ વર્ષ સુધી આ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ત્યારપછી શિશુનાગ નામનો રાજા થશે. એનો કાકવર્ણ નામનો પુત્ર થશે. એનો પુત્ર ક્ષેમધર્મા થશે. એનો પુત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો રાજા થશે ।।૪।।

એનો પુત્ર વિધિસાર તથા વિધિસારનો અજાતશત્રુ નામનો પુત્ર રાજા થશે. પછી દર્ભક થશે. દર્ભકનો અજય નામનો પુત્ર થશે ।।૫।।

અજયનો પુત્ર નન્દિવર્ધન થશે, એનો પુત્ર મહાનન્દિ થશે. શિશુનાગના વંશમાં આ દશ રાજાઓ થશે ।।૬।।

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! એ ઉપર ગણાવેલા દશ રાજાઓ કલિયુગમાં ત્રણસો અને સાઠ વર્ષ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે ।।૭।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! મહાનન્દિની શૂદ્ર પત્નીના ગર્ભથી નન્દ નામનો પુત્ર થશે. તે બહુ બલવાન થશે. મહાનન્દિ ‘મહાપદ્મ’ નામની નિધિનો અથવા મહાપદ્મ (સો અબજ) સૈનિકોનો સ્વામી હોવાથી તેને લોકો ‘મહાપદ્મ’ પણ કહેશે. તે ક્ષત્રિય રાજાઓના વિનાશને નોતરશે. ત્યારથી જ રાજાઓ ઘણું કરીને શૂદ્ર અને અધાર્મિક થઈ જશે ।।૮-૯।।

તે મહાપદ્મ પૃથ્વીનો એક છત્ર શાસક થશે. તેના શાસનનું ઉલ્લંઘન કોઈપણ કરી શકશે નહિ. ક્ષત્રિયોના વિનાશનું તે કારણ હોવાથી દષ્ટિથી તો તેને બીજા પરશુરામજી જ સમજવા જોઈએ ।।૧૦।।

તેના ક્ષુમાલ્ય વગેરે આઠ પુત્રો થશે. તેઓ બધા રાજા થશે અને સો વર્ષ સુધી આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે ।।૧૧।।

કૌટિલ્ય, ચાણક્ય તથા વાત્સ્યાયન નામથી પ્રસિદ્ધ એક વિશ્વાસઘાતી બ્રાહ્મણ

નવનન્દ (નન્દ તથા તેના આઠ પુત્રો) ને મારી નાખશે. તેમના નાશ પછી કલિયુગમાં મૌર્યવંશી રાજાઓ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરશે * ।।૧૨।।

વિશેષ : વિશ્વાસઘાત એ મહાપાપ છે તે દર્શાવતી નીચેની કથા રસપ્રદ થશે-

એક વખત ભોજરાજાની આજ્ઞાથી તેની પટ્ટરાણી ભાનુમતીનું ચિત્ર કાલિદાસે બનાવી રાજાને આપ્યું. ચિત્રમાં રાજાએ જોયું કે જાંઘ ઉપર તલ બતાવવામાં આવ્યો છે. રાજાએ નક્કી કર્યું કે સદાયે ઢંકાયેલ રહેતા અંગ ઉપર તલ છે એ કાલિદાસને કેમ ખબર પડે? ચોક્કસ કાલિદાસને મારી રાણી ભાનુમતિ સાથે અનુચિત પરિચય હોવો જોઈએ. ભોજે કાલિદાસને તત્કાલ દેશવટો આપ્યો. હવે એક વખત એવું બન્યું કે રાજા શિકારે ગયો. વિષમ વનમાં ડરનો માર્યો તે એક વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયો તે વૃક્ષ ઉપર એક વાનર પહેલેથી હતો જ. વાનરે રાજાને આવકાર આપી તેની સાથે મૈત્રી કરી. તેમાં વિશ્વાસ મૂકી રાજા ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો. પછી કપિવિરોધી સિંહે ત્યાં આવી વાનરને કહ્યું, ''આ રાજા મને સોંપી દે જેથી હું તેની સાથેનો મારો જૂનો હિસાબ (જૂનું વેર) પતાવી દઉં''. વાનરે કહ્યું, ''રાજાએ મારું શરણ લીધું છે. શરણાગતનો ત્યાગ એ મહાન દોષ છે માટે હું નહિ સોંપું''. તે જ સિંહે ફરી આવી રાજાને કહ્યું, ''આ વાનર મને સોંપી દે, નહિ તો તું ઝાડ ઉપરથી ઊતરીશ કે તરત હું તને ખાઈ જઈશ''. રાજાએ આ સાંભળીને વાનરને વૃક્ષ ઉપરથી ધક્કો માર્યો. વાનરે પડતાં-પડતાં વચમાં આવતી એક ડાળ પકડી લીધી અને રાજાને શાપ આપ્યો, ''તને કોઢ નીકળશે'' રાજા રડી પડ્યો, માફી માગી. વાનરે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે **''વિ-સે-મે-રા''** આ ચાર અક્ષરોનો અર્થ તું સાંભળીશ ત્યારે તું નીરોગી થઈ જઈશ. રાજાએ ઘેર આવી મન્ત્રીમંડળ બોલાવ્યું અને તેને વનમાં બનેલું વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું અને ચાર અક્ષરોનો અર્થ પૂછ્યો. કોઈપણ મન્ત્રી, પંડિત કે વિદ્વાન આનો અર્થ કરી શક્યો નહિ. હવે કાલિદાસ ત્યાં ધારાનગરીમાં જ એક પંતિને ત્યાં સ્ત્રીવેશમાં રહ્યા હતાં. તેમના જાણવામાં આ વાત આવી. કાલિદાસે પોતાના પિતાના કરેલા પંતિને કહ્યું કે તમે દરબારમાં કહેજો કે આનો અર્થ મારી પુત્રી કહી આપશે. તેને બોલાવી આપ નામદાર પૂછો. તેથી રાજાએ તેની પુત્રી (સ્ત્રી વેષધારી કાલિદાસ) ને રાજાના દરબારમાં બોલાવડાવી. તેણે દરેક અક્ષરનો અલગ-અલગ અર્થ નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યો :

૧. વિશ્વાસપ્રતિ પન્નેષુ યે ચ વિશ્વાસ ઘાતકાઃ। તે યાન્તિ નરકં ઘોરં તાડિતા યમકિંકરૈઃ ।। વિશ્વાસ મૂકી શરણે આવેલાની સાથે જે વિશ્વાસ ઘાત કરે છે તેમને યમના દૂતો માર મારે છે અને તેઓ ઘોર નરકમાં પડે છે.

૨. સેતુબન્ધે સમુદ્રે ચ ગંગાસાગર સંગમે । સ્નાત્વા પાપવિમુક્તઃ સ્યાન્મિત્રદ્રોહકરં

વિના ।। સેતુબન્ધ, સમુદ્ર તથા ગંગાસાગરના સંગમમાં મિત્ર દ્રોહી સિવાયનો ગમે તેવો પાપી પુરુષ પણ પાપમાંથી છૂટી જાય છે.

૩. મેરુતુલ્યાન્ મહાપાપાન્ કૃત્વા સંગે સતાં નરઃ । મુચ્યતે ન હિ સન્દેહો મિત્રદ્રોહી ન મુચ્યતે ।। મેરુ પર્વત જેવડાં મહાપાપ કરીને પુરુષ ભગવદીયોના સંગથી મુક્ત થઈ જાય છે એમાં કોઈ શંકા નથી પણ મિત્રદ્રોહી પાપમુક્ત થતો નથી.

૪. રાજન્ ભોઃ શૃણુ મદ્વાક્યં યદિ કલ્યાણમિચ્છસિ । દેહિ દાનં સુવિપ્રેભ્યસ્તતઃ શ્રેયો ભવિષ્યતિ ।। રાજન્! કલ્યાણની કામના હોય તો મારું વચન સાંભળો, (અને) સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને દાન આપો. તેથી આપનું શ્રેય થશે''. આ સાંભળી ભોજ રાજા સાજા-તાજા થઈ ગયા. તેમણે પૂછ્યું,

ગૃહે વસસિ ભો દેવિ વનં ક્વાપિ ન ગચ્છસિ । પંચાસ્યકપિમદ્વૃત્તં કથં જાનાસિ સુન્દરિ ।।

હે દેવી! તમે ઘરમાં રહો છો, વનમાં ક્યાંય જતાં નથી, છતાં હે સુન્દરી! સિંહ, વાનર અને મારી વચ્ચે બનેલી ઘટના તમે કેવી રીતે જાણી?'' તેણે કહ્યું.

દેવદ્વિજ પ્રસાદેન કંઠે વસતિ શારદા । સર્વં જાનામિ ભો રાજન્ ભાનુમત્યાસ્તિલં યથા ।।

હે રાજન્! દેવો અને બ્રાહ્મણોની કૃપાથી મારા કંઠમાં સાક્ષાત્ શારદા (સરસ્વતી) વાસ કરે છે. તેથી જેવી રીતે ભાનુમતી રાણીના અંગ ઉપરના તલની મને જાણ થઈ તેવી રીતે હું બધું જાણું છું''. રાજાએ કાલિદાસને ઓળખી લીધા અને તેને પ્રસન્ન કરી ધામધૂમથી રાજનગરીમાં પધરાવી ગયા.

– બૃહત્ ભોજ પ્રબન્ધ.

એ જ કૌટિલ્ય નામનો બ્રાહ્મણ ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યને રાજગાદી ઉપર સ્થાપન કરશે. એ મૌર્યવંશનો પહેલો રાજા થશે. એનો પુત્ર વારિસાર (બિમ્બિસાર) અને તેનો પુત્ર અશોકવર્ધન થશે ।।૧૩।।

એ અશોકવર્ધનનો પુત્ર સુયશા થશે. એ સુયશાનો પુત્ર સંગત અને તેનો પુત્ર શાલિશૂક થશે. શાલિશૂકનો પુત્ર સોમશર્મા થશે ।।૧૪।।

સોમશર્માનો પુત્ર શતધન્વા અને શતધન્વાનો પુત્ર બૃહદ્રથ થશે. હે કુરુવંશ વિભૂષણ પરીક્ષિત! એ દશ રાજાઓ મૌર્યવંશમાં થશે. એ દશ રાજાઓ એકસો સાડત્રીસ વર્ષ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે ।।૧૫।।

પુષ્પમિત્ર શૃંગ એ બૃહદ્રથનો સેનાપતિ થશે. તે પોતાના સ્વામીને મારી નાખીને સ્વયં રાજા બની બેસશે. પુષ્પમિત્રનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર અને તેનો પુત્ર

સુજ્યેષ્ઠ થશે ।।૧૬।।

સુજ્યેષ્ઠનો પુત્ર વસુમિત્ર, એનો પુત્ર ભદ્રક, ભદ્રકનો પુલિન્દ, એનો પુત્ર ઘોષ અને ઘોષનો પુત્ર વજ્મિત્ર થશે ।।૧૭।।

એનો પુત્ર ભાગવત્ અને ભાગવત્નો પુત્ર દેવભૂતિ થશે. હે નૃપ! શૃંગવંશના એ દસ રાજાઓ એકસો બાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે ।।૧૮।।

હે પરીક્ષિત! શૃંગવંશી નર પતિઓનો રાજ્યકાલ સમાપ્ત થતાં આ પૃથ્વી કણ્વવંશી નરપતિઓના હાથમાં ચાલી જશે. કણ્વવંશી રાજાઓ તેમના પહેલાંના રાજાઓ કરતાં ઓછા ગુણવાળા થશે. શૃંગવંશનો છેલ્લો રાજા દેવભૂતિ બહુ જ કામી થશે. તેને તેનો મન્ત્રી કણ્વવંશી વસુદેવ મારી નાખશે અને પોતાના બુદ્ધિ બલથી પોતે રાજ્ય કરશે. વસુદેવનો પુત્ર ભૂમિત્ર, ભૂમિત્રનો નારાયણ અને તેનો પુત્ર સુશર્મા થશે. સુશર્મા બહુ જ યશસ્વી થશે ।।૧૯-૨૦।।

કણ્વવંશના આ ચાર રાજાઓ કણ્વાયન નામે ઓળખાશે અને કલિયુગમાં ત્રણસો પીસ્તાળીશ વર્ષ સુધી તેઓ પૃથ્વીને ભોગવશે ।।૨૧।।

કણ્વવંશી સુશર્માનો એક બલી નામનો શૂદ્ર સેવક થશે. તે અન્ધ્ર જાતનો અને મહાદુષ્ટ થશે. તે શુશર્માને મારી નાખી કેટલોક સમય પોતે પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરશે ।।૨૨।।

ત્યાર પછી તેનો ભાઈ કૃષ્ણ રાજા થશે. કૃષ્ણનો પુત્ર શ્રીશાન્તકર્ણ અને તેનો પુત્ર પૌર્ણમાસ થશે ।।૨૩।।

પૌર્ણમાસનો લમ્બોદર અને લમ્બોદરનો પુત્ર ચિબિલક થશે. ચિબિલકનો મેઘસ્વાતિ, તેનો અટમાન, અટમાનનો અનિષ્ટકર્મા, તેનો હાલેય, હાલેયનો તલક, તલકનો પુરીષભીરુ અને તેનો પુત્ર સુનન્દન થશે ।।૨૪-૨૫।।

હે પરીક્ષિત! સુનન્દનનો પુત્ર ચકોર થશે. ચકોરને આઠ પુત્રો થશે જે બધા 'બહુ' કહેવાશે. એમાં સૌથી નાનાનું નામ શિવસ્વાતિ હશે. તે બહુ બહાદુર થશે અને શત્રુઓનું દમન કરશે. શિવસ્વાતિનો ગોમતીપુત્ર અને તેનો પુત્ર પુરીમાન થશે ।।૨૬।।

એનો પુત્ર મેદાશિરા, એનો પુત્ર શિવસ્કન્દ, એનો યજ્ઞશ્રી, યજ્ઞશ્રીનો વિજય અને વિજયનો પુત્ર ચન્દ્રવિજ્ઞ થશે ।।૨૭।।

ચન્દ્રવિજ્ઞનો પુત્ર લોમધિ બહુ જ પ્રસિદ્ધ થશે. હે કુરુનન્દન! આ ત્રીસ રાજાઓ ચારસો છપ્પન વર્ષ પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવશે ।।૨૮।।

હે પરીક્ષિત! ત્યાર પછી અવભૂતિ નામની નગરીના સાત અહીર જાતના, દસ ગર્દભી નામના અને સોળ કંગ જાતિના રાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. આ બધાય ખૂબ લોભી હશે ।।૨૯।।

ત્યાર પછી આઠ યવન અને ચૌદ તુર્કો રાજ્ય કરશે. ત્યાર પછી દક્ષ ગુરુંડ અને અગિયાર મૌન રાજાઓ થશે ।।૩૦।।

મૌન રાજાઓ સિવાયના આ બધા એક હજાર નવાણું વર્ષો સુધી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે અને અગિયાર મૌન રાજાઓ પૃથ્વીનું શાસન ત્રણસો વર્ષ સુધી કરશે. જ્યારે તેમનો રાજ્યકાલ સમાપ્ત થશે ત્યારે કિલકિલા નામની નગરીમાં ભૂતનન્દ નામનો રાજા થશે. ભૂતનન્દનો વંગિરિ, વંગિરિનો ભાઈ શિશુનન્દિ રાજા થશે. એનો યશોનન્દિ અને તેના પછી પ્રવીરક રાજા થશે. એ બધા રાજાઓ એકસો છ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે ।।૩૧-૩૩।।

એ નન્દાદિના તેર પુત્ર બાહ્લિક કહેવાશે. એ પછી એક પુષ્પમિત્ર નામનો રાજા થશે. તેનો પુત્ર દુર્મિત્ર થશે ।।૩૪।।

સાત આન્ધ્ર, સાત કૌસલ, વિદૂર અને નિષધ તે-તે દેશના નામથી પ્રખ્યાત રાજાઓ એક જ વખતે જુદા-જુદા ખંડના રાજાઓ થશે. તે બાહ્લિક તેર રાજાઓના જ વંશ જ થશે ।।૩૫।।

મગધ દેશના માગધ રાજાના વંશમાં વિશ્વસ્ફૂર્જિ નામનો રાજા થશે. પ્રતાપમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે આગળ આવી ગયેલા પુરુઞ્જયથી જુદો બીજો પુરુઞ્જય કહેવાશે. એ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોને દૂર કરીને પુલિન્દ, યદુ અને મદ્રક નામના નવા વર્ણો કરશે ।।૩૬।।

એ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોને નષ્ટ કરી પ્રજાને શૂદ્ર જેવી બનાવી દેશે. એ પરાક્રમવાળો થશે અને ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી પદ્માવતી નામની નગરીમાં રહી ગંગાદ્વારથી લઈને પ્રયાગ સુધીના દેશનું પાલન કરશે ।।૩૭।।

જેમ-જેમ ઘોર કલિયુગ આવતો જશે તેમ-તેમ સૌરાષ્ટ્ર, અવન્તીદેશ માલવદેશ, શૂરસેન દેશ, આબુ પર્વતની આસપાસના દેશોમાં રહેતા બ્રાહ્મણો સંસ્કાર વગરના વ્રાત્યો થશે અને ત્યાંના રાજાઓ શૂદ્રપ્રાય થઈ જશે ।।૩૮।।

સિન્ધુ નદીના કિનારાનો દેશ ચન્દ્રભાગાનો તટવર્તીપ્રદેશ, કુન્તી નામનો દેશ અને કાશ્મીર દેશને બ્રહ્મતેજથી રહિત શૂદ્ર, વ્રાત્ય અને મ્લેચ્છો ભોગવશે ।।૩૯।।

એ બધા જ રાજાઓ આચાર વિચારમાં મ્લેચ્છો જેવા હશે. તેઓ બધા એકી સાથે જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરશે. તે બધા જ જુઠ્ઠા, અધાર્મિક, પ્રજાનું શોષણ કરનારા અને થોડું આપનારા થશે. તેઓ નાની-નાની વાતોમાં પણ ગુસ્સે થઈ જનારા હશે ।।૪૦।।

તે દુષ્ટ લોકો સ્ત્રી, બાળકો, ગાયો અને બ્રાહ્મણોને મારતાં પણ અચકાશે નહિ. બીજાની સ્ત્રી અને ધન પડાવી લેવા સદા તત્પર રહેશે. તેમને વધતાં કે ઘટતાં સમય લાગશે નહિ. તેઓ ક્ષણમાં રુષ્ટ અને ક્ષણમાં તુષ્ટ થશે. તેમની શક્તિ અને ઉમર ઓછી હશે ।।૪૧।।

તેમનામાં પરમ્પરાગત સંસ્કાર નહિ હોય. તેઓ પોતાના કર્તવ્ય કર્મનું પાલન નહિ કરે. રજોગુણ અને તમોગુણથી તેઓ અન્ધ બની જશે. રાજાના વેષમાં તેઓ મલેચ્છ જ હશે. તેઓ લૂટફાટ કરી પોતાની પ્રજાનું લોહી ચૂસશે ।।૪૨।।

તન્નાથાસ્તે જનપદાસ્તચ્છીલાચારવાદિનઃ ।।
અન્યોન્યતો રાજભિશ્ચ ક્ષયં યાસ્યન્તિ પીડિતાઃ ।।૪૩।।

જ્યારે તેવા લોકોનું શાસન થશે ત્યારે દેશની પ્રજામાં પણ એવા જ સ્વભાવ, આચરણ અને ભાષણની વૃદ્ધિ થઈ જશે. રાજાઓ તો તેમનું શોષણ કરશે જ, તેઓ એકબીજાને પણ ત્રાસ આપશે અને છેવટે બધા જ નષ્ટ થઈ જશે ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દ્વાદશસ્કન્ધમાં
(પ્રથમ લોકાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ)
''માગધ રાજાઓનો વંશ''નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''દાને હિ ન સ્વવિનિયોગઃ'' પ્રભુને દાન-ભેટસ્વરૂપે અર્પણ કરેલ વસ્તુ દેવદ્રવ્ય બની જાય છે. દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ (પ્રસાદ સ્વરૂપે પણ) પોતાનાથી કરી શકાતો નથી. પરન્તુ પોતાના માથે બિરાજતા પ્રભુની સેવામાં સમર્પિત કરાતી વસ્તુ દેવદ્રવ્ય બનતી નથી તેથી મહાપ્રસાદ તરીકે પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકાયછે.
(નવરત્ન, શ્રીપ્રભુચરણકૃત વિવૃ.પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિવૃતિ)

અધ્યાય ૨

ભગવાન્ કલ્કિ અવતાર ધરીને અધર્મીઓનો નાશ કરશે

તતશ્ચાનુદિનં ધર્મઃ સત્યં શૌંચ દયા ક્ષમા ।।
કાલેન બલિના રાજન્ નંક્ષ્યત્યાયુર્બલં સ્મૃતિઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા! સમય બહુ બળવાન છે. જેમ-જેમ ઘોર કલિયુગ આવતો હશે તેમ-તેમ ઉત્તરોત્તર ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા, આયુષ્ય, બલ અને સ્મરણ શક્તિનો લોપ થતો જશે ।।૧।।

કલિયુગમાં પૈસાવડે જ કુળનો ઉત્કર્ષ અને આચારનો ઉત્કર્ષ ગણાશે. ઉત્તમકુળ અને ઉત્તમ આચરણવાળા પાસે ધન નહિ હોય તો એને કોઈ ઉત્તમ ગણશે નહિ. તેમજ ધર્મ ન્યાયની વ્યવસ્થામાં બળ જ શ્રેષ્ઠ ગણાશે. જેને પીઠ બળ નહિ હોય તેનો ધર્મમાં તેમજ ન્યાયાલયમાં પરાજય થશે ।।૨।।

વિવાહ સમ્બન્ધને માટે કુલ, શીલ, યોગ્યતા વગેરેની ઓળખાણ જેવું કંઈ રહેશે જ નહિ. માત્ર યુવક-યુવતીની પરસ્પર રુચિથી જ સમ્બન્ધ થઈ જશે. વ્યવહારની નિપુણતા સચ્ચાઈ અને ઈમાનદારી માં નહિ રહે. જે જેટલું વધારે છલ-કપટ કરી શકશે તે તેટલો જ વ્યવહાર કુશળ ગણાશે. સ્ત્રી અને પુરુષ ની ઉત્તમતાનો આધાર શીલ-સંયમ ન રહેતાં માત્ર રતિકૌશલ જ રહેશે. બ્રાહ્મણની ઓળખ તેના ગુણ સ્વભાવથી નહિ પરન્તુ યજ્ઞોપવીતથી જ થશે ।।૩।।

વસ્ત્ર, દંડ, કમંડલુ વગેરેથી જ બ્રહ્મચારી, સન્ન્યાસી વગેરે આશ્રમીઓની ઓળખાણ થશે અને એક બીજાના ચિહ્ન સ્વીકારી લેવાં એ જ એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્વરૂપ રહેશે. જે લાંચ રુશવત આપવામાં કે ધન ખર્ચવામાં પાછો પડશે તેને અદાલતોમાં બરાબર ન્યાય નહિ મળી શકે. બોલવા ચાલવામાં જે જેટલો વધારે ચાલાક હશે તે તેટલો જ મોટો પંડિત મનાશે ।।૪।।

દરિદ્ર જ નીચ ગણાશે. જે જેટલો વધારે દમ્ભ અને પાખંડ કરી શકશે તે તેટલો જ મોટો સાધુ ગણાશે. વિવાહ-લગ્નને માટે એક બીજાની સમ્મતિ જ પૂરતી ગણાશે, શાસ્ત્રીય વિધિ વિધાન, સંસ્કાર આદિની કોઈ જરૂર જણાશે નહિ. સાબુ વગેરેથી દેહનો મેલ દૂર કરવો એને જ સ્નાન કહેવામાં આવશે, તીર્થાદિમાં નાહવું એ સ્નાન નહિ કહેવાય ।।૫।।

લોકો દૂરનાં જળાશયને તીર્થ માનશે અને ઘર આંગણાનાં તીર્થ-ગંગાજી, ગોમતીજી, માતા, પિતા વગેરેની ઉપેક્ષા કરશે. માથા ઉપર મોટા વાળ રાખવા એ જ શારીરિક સૌન્દર્યનું ચિહ્ન ગણાશે કારણ કે ઘરેણાં તો રહેશે નહિ. પોતાનું પેટ ભરવું એ જ જીવનનો સૌથી મોટો પુરુષાર્થ હશે. જે જેટલી અકડાઈથી વાત કરી શકશે તે તેટલો જ સત્યવાદી ગણાશે. સાચું બોલનારને કોઈ સત્ય વક્તા કહેશે નહિ ।।૬।।

કુટુમ્બને પોષશે તે જ ડાહ્યો ગણાશે. યશને માટે લોકો ધર્મ કરશે ।।૭।।

એવી દુષ્ટ પ્રજાથી આ પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ જશે ત્યારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર માંથી જે બળવાળો થશે તે જ રાજા બની બેસશે ।।૮।।

રાજાઓ લોભિયા, નિર્દય અને ચોર થશે. એ પ્રજાનાં દ્રવ્ય અને સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જશે ત્યારે એ પ્રજાઓ પર્વત અને વનોમાં ભાગી જશે. શાક, મૂલ, માંસ, મધ, ફલ, પુષ્પ, બીજ, ગોટલી વગેરેનો આહાર કરી લોકો જીવન નિર્વાહ કરશે ।।૯।।

ક્યારેક દુકાળ પડશે તો ક્યારેક રાજ્યના ભારે કરવેરા આવશે, ક્યારેક અસહ્ય ઠંડી પડશે તો ક્યારેક વળી હિમ પડશે, ક્યારેક આંધી તોફાનો થશે, ક્યારેક સખત ગરમી પડશે અને ક્યારેક નદીઓમાં ઘોડા પુર આવશે. આ ઉત્પાદો અને આપસના સંઘર્ષથી પ્રજા બચાવો! બચાવો! (ત્રાહિ, ત્રાહિ) એવા પોકારો કરતી નષ્ટ થઈ જશે ।।૧૦।।

લોકો ભૂખ, તરસ અને અનેક પ્રકારની ચિન્તાઓથી ઘેરાઈ જશે. રોગોથી તો એમનો છુટકારો જ નહિ થાય. મનુષ્યોનું કલિયુગમાં આયુષ્ય વધારેમાં વધારે વીસથી ત્રીસ વર્ષનું રહેશે ।।૧૧।।

હે પરીક્ષિત! કલિકાલના દોષોને લીધે પ્રાણીઓનાં અને મનુષ્યોનાં શરીર ઠીંગણાં, ક્ષીણ અને રોગોનાં ઘર થવા માંડશે. વર્ણો અને આશ્રમોના ધર્મો બતાવનાર વેદમાર્ગ નષ્ટપ્રાય થઈ જશે ।।૧૨।।

ધર્મમાં પાખંડની પ્રધાનતા થઈ જશે. રાજાઓ ડાકુ લૂંટારા જેવા થઈ જશે. મનુષ્યો ચોરી, જૂઠ અને નિરપરાધ હિંસા વગેરે અનેક પ્રકારનાં કુકર્મોથી પેટ ભરતા થઈ જશે ।।૧૩।।

ચારેય વર્ણના લોકો શૂદ્ર જેવા થઈ જશે. ગાયો બકરી જેવડી નાની-નાની તથા ઓછું દૂધ આપનારી થઈ જશે. વાનપ્રસ્થી અને સન્ન્યાસી વગેરે વિરક્ત આશ્રમવાળા પણ ઘરગૃહસ્થીનો જમેલો જમાવી ગૃહસ્થોના જેવો વ્યવહાર કરવા લાગશે. જેમની સાથે વિવાહનો સમ્બન્ધ છે (સાસુ, સસરા, સાળા, સાળી) તેમને જ સાચાં સગાં

માનવામાં આવશે ।।૧૪।।

ધાન્ય, જવ, ઘઉં વગેરે અનાજનાં ડૂંડાં નાનાં-નાનાં થઈ જશે. વૃક્ષોમાં અધિકાંશ ખીજડાના જેવાં નાનાં અને કાંટાળાં વૃક્ષો જ રહી જશે. વાદળોમાં વીજળી તો બહુ ચમકશે પરન્તુ વરસાદ ઓછો થશે. ગૃહસ્થોનાં ઘર અતિથિ સત્કાર યા વેદધ્વનિ વિહોણાં થઈ જવાથી અથવા જનસંખ્યા ઘટી જવાથી સૂનાં-સૂનાં થઈ જશે ।।૧૫।।

હે પરીક્ષિત! વધારે શું કહું? અતિથિ સત્કાર વિહોણો, ખલ ધર્મવાળો અને દુઃસહ ચેષ્ટાવાળો કલિયુગ આવશે. લોકો પ્રાયઃ ગૃહસ્થીનો ભાર વેંઢારનારા અને વિષયી થઈ જશે. આ સ્થિતિમાં ધર્મની રક્ષા કરવામાટે સત્ત્વગુણનો સ્વીકાર કરી સ્વયં ભગવાન્ અવતાર લેશે ।।૧૬।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! સર્વ વ્યાપક ભગવાન્ વિષ્ણુ સર્વ શક્તિમાન છે. તે સર્વ સ્વરૂપ હોવા છતાં ચરાચર જગતના સાચા શિક્ષક-સદ્ગુરુ છે. તે સજ્જન પુરુષોના ધર્મની રક્ષામાટે તેમનાં કર્મના બન્ધન કાપી નાખી તેમને જન્મમરણના ચક્કરમાંથી છોડાવવામાટે અવતાર ગ્રહણ કરે છે ।।૧૭।।

તે દિવસોમાં શમ્ભલ નામના ગામમાં વિષ્ણુયશ નામના એક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થશે. તેમનું હૃદય ઘણું ઉદાર અને ભગવદ્ ભક્તિથી પૂર્ણ હશે. તેમને જ ઘેર કલ્કિ ભગવાન્ અવતાર ગ્રહણ કરશે ।।૧૮।।

શ્રીભગવાન્ જ અષ્ટસિદ્ધિઓ તથા સમસ્ત સદ્ગુણોના એક માત્ર આશ્રય છે. સમસ્ત ચરાચર જગતના તે જ રક્ષક અને સ્વામી છે. આપ દેવદત્ત નામના પવનવેગી ઘોડા ઉપર સવાર થઈ દુષ્ટોને તલવારથી મારી નાખશે ।।૧૯।।

આપનાં રોમે રોમમાંથી અતુલનીય તેજનાં કિરણો નીકળતાં હશે. આપ પોતાના શીઘ્રગામી ઘોડા ઉપર સવાર થઈ પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર વિચરણ કરશે અને રાજાના વેશમાં છુપાયેલા કરોડો ડાકુઓનો સંહાર કરશે ।।૨૦।।

હે રાજન્! જ્યારે બધા ડાકુઓનો સંહાર થઈ જશે ત્યારે નગરોની તથા દેશની સમસ્ત પ્રજાનું હૃદય પવિત્રતા પૂર્ણ થઈ જશે કારણ કે ભગવાન્ કલ્કિના શરીરમાં લાગેલ અંગરાગના સ્પર્શથી અત્યન્ત પવિત્ર થઈ ગયેલ વાયુ તેમનો સ્પર્શ કરશે અને આ પ્રમાણે તે ભગવાન્‌ના શ્રીવિગ્રહની દિવ્ય સુગન્ધ પ્રાપ્ત કરી શકશે ।।૨૧।।

તેમનાં પવિત્ર હૃદયોમાં સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાન્ વાસુદેવ બિરાજમાન થશે અને પછી તેમનાં સન્તાન પહેલાંની જેમ હૃષ્ટ-પુષ્ટ અને બળવાન થવા લાગશે ।।૨૨।।

પ્રજાના નયનમનોહારી હરિ ભગવાન્ જ ધર્મના રક્ષક અને સ્વામી છે. તે જ ભગવાન્ જ્યારે કલ્કિના રૂપે અવતાર ગ્રહણ કરશે તે જ વખતે સત્યયુગનો પ્રારમ્ભ થઈ જશે અને સન્તાનની પરમ્પરા સ્વયં જ સત્ત્વગુણયુક્ત થઈ જશે ।।૨૩।।

જે વખતે ચન્દ્રમા, સૂર્ય અને બૃહસ્પતિ એક જ સમયે એકી સાથે પુષ્ય નક્ષત્રના પ્રથમ પલમાં પ્રવેશ કરે છે, એક રાશિમાં આવે છે તે જ વખતે સત્યયુગનો પ્રારમ્ભ થાય છે ।।૨૪।।

હે પરીક્ષિત! ચન્દ્રવંશમાં અને સૂર્યવંશમાં જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા છે અને થશે તે બધાનું ક્રમપૂર્વક સંક્ષેપથી વર્ણન મેં કરી દીધું ।।૨૫।।

તમારા જન્મથી ગણતાં નન્દનો અભિષેક થયો ત્યાં સુધી એક હજાર એક સો પંદર વર્ષ થાય છે ।।૨૬।।

સપ્તર્ષિના ઉદય વખતે પ્રથમ જે બે તારાઊગે છે તે બન્નેની દક્ષિણોત્તર રેખા ઉપર વચમાં અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રોમાંથી રાતે એક નક્ષત્ર દેખાય છે ।।૨૭।।

સપ્તર્ષિ એક-એક નક્ષત્રથી સાથે મનુષ્યનાં સો-સો વર્ષ સુધી રહે છે. તેઓ તમારા કાળમાં એટલે હાલમાં પણ મઘા નક્ષત્રમાં છે ।।૨૮।।

સ્વયં સર્વવ્યાપક સર્વશક્તિમાન ભગવાન્ જ શુદ્ધ સત્ત્વમય વિગ્રહ (શરીર) ની સાથે શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પ્રકટ થયા હતા. આપે જે વખતે પોતાની લીલા સંવરણ કરી સ્વયં પરમ ધામ પધારી ગયા તે જ વખતે કલિયુગે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી જ લોકો પાપ કર્મોમાં રુચિ વાળા થયા ।।૨૯।।

જ્યાં સુધી લક્ષ્મી પતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં ચરણ કમલોથી પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતા રહ્યા ત્યાં સુધી કલિયુગ લોકોમાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવી શક્યો ન હતો ।।૩૦।।

હે પરીક્ષિત! જે વખતે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્ર ઉપર વિચરણ કરતા રહે છે તે જ વખતે કલિયુગનો આરમ્ભ થાય છે. કલિયુગનું આયુષ્ય દેવતાઓનાં બારસો વર્ષનું અર્થાત્ મનુષ્યોનાં ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષનું છે ।।૩૧।।

જે વખતે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રથી આગળ વધી પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં પહોંચી ગયા હશે તે વખતે રાજા નન્દનું રાજ્ય હશે. ત્યારથી જ કલિયુગની વૃદ્ધિ શરૂ થશે ।।૩૨।।

પુરાતત્ત્વવેત્તા ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે જે દિવસે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પરમ ધામ પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યુ, તે જ દિવસે તે જ સમયે કલિયુગનો પ્રારમ્ભ થઈ ગયો ।।૩૩।।

હે પરીક્ષિત! જ્યારે દેવતાઓની વર્ષ ગણના અનુસાર એક હજાર વર્ષ વીતી જશે, ત્યાર બાદ કલિયુગના છેલ્લા દિવસોમાં ફરીથી કલ્કિ ભગવાન્‌ની કૃપાથી મનુષ્યોના મનમાં સાત્ત્વિકતાનો સંચાર થશે લોકો પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી શકશે અને ત્યારથી જ સત્યયુગનો પ્રારમ્ભ પણ થશે ।।૩૪।।

હે પરીક્ષિત! મેં તમને વૈવસ્વત મનુ (ક્ષત્રિય) નો રાજવંશ સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો. (તે વંશમાં વૈવસ્વત મનુ ઉત્તમ, ઈક્ષ્વાકુ વગેરે મધ્યમ અને પુરૂરવા વગેરે અધમ એવી જેમ અવસ્થાઓ છે). તેવી જ રીતે પ્રત્યેક યુગમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્રોની પણ વંશ પરમ્પરા સમજી લેવી. (આ શ્લોકમાં **'તાસ્તાઃ'** 'તે-તે' ને સ્થાને **'વંશાઃ'** 'વંશો' એવો પણ પાઠ છે) ।।૩૫।।

હે રાજન્! જે પુરુષો અને મહાત્માઓનું વર્ણન મેં તમારી પાસે કર્યું છે તેમની ઓળખાણ અત્યારે તેમના નામ માત્રથી જ થાય છે. અત્યારે તેઓ હયાત નથી. ઉદાર કીર્તિવાળા તેમનો માત્ર ઈતિહાસ જ સચવાયો છે. અત્યારે તેમની કીર્તિ જ પૃથ્વી ઉપર જ્યાં-ત્યાં સાંભળવા મળે છે ।।૩૬।।

ભીષ્મ પિતામહના પિતા (ચન્દ્રવંશી) શન્તનું રાજાનો ભાઈ દેવાપિ તથા (સૂર્યવંશી) ઈક્ષ્વાકુ વંશનો રાજા મરું એ બન્ને અત્યારે કલાપ નામના ગામમાં યોગના બળથી રહેલા છે ।।૩૭।।

કલિયુગના અન્તમાં એને કલ્કિરૂપ ધારી વાસુદેવ ભગવાન્ આજ્ઞા કરશે તેથી એ અહીં આવી વર્ણાશ્રમ ધર્મની પુનઃસ્થાપનાં કરશે અને એનો વિસ્તાર કરશે ।।૩૮।।

સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ એ ચાર યુગ અનુક્રમે પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણીઓમાં પ્રવર્ત્યા કરે છે ।।૩૯।।

હે રાજન્! મેં તમને કહેલા રાજાઓ તથા નહિ કહેલા બીજાઓ ''આ પૃથ્વી મારી છે, આ પૃથ્વી મારી છે'' એમ કરતાં-કરતાં અન્તે પોતે તો પૃથ્વી (ધૂળ)માં મળી ગયા અને પૃથ્વી તો અહીં ને અહીં જ રહી ।।૪૦।।

આ શરીરને કોઈ રાજા કહી ભલે રાજી થાય; પરન્તુ અન્તે તો એ ક્રીડા, વિષ્ટા કે રાખના રૂપમાં જ પરિણત થઈ જવાનું છે. (મૃતદેહનો અગ્નિ સંસ્કાર કરતાં રાખ થાય, તેને દાટી દેતાં તેમાં કીડા પડે અને તેને જલમાં ફેંકી દેવામાં આવે તો જલચર ખાઈ જતાં તેની વિષ્ટા થઈ જાય) તે જ શરીરમાટે અથવા તેના સમ્બન્ધીઓને માટે જે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રાણીને સતાવે છે, તે પોતાનો સ્વાર્થ કે પરમાર્થ જાણતો નથી,

કારણ કે પ્રાણીઓની સતામણી કરવી એ તો નરકનું દ્વાર છે ।।૪૧।।

જે લોકો એમ જ વિચાર કર્યા કરે છે કે મારા દાદા-પરદાદા આ અખંડ ભૂમંડલ ઉપર રાજ કરતા હતા, હવે તે મારે અધીન રહે અને મારા પછી મારા પુત્રો, પૌત્રો અને મારા વંશજો જ તેનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરે, તે મૂરખાઓ અગ્નિ, જળ અને માટી ના આ શરીરને પોતાનો આત્મા માની બેસે છે અને અભિમાનપૂર્વક પૃથ્વીમાં મમતા રાખે છે અન્તે તેઓ શરીર અને પૃથ્વી બન્નેને છોડી પોતે જ ચાલ્યા જાય છે ।।૪૨-૪૩।।

યે-યે ભૂપતયો રાજન્ ભુઞ્જન્તિ ભુવમોજસા ।।
કાલેન તે કૃતાઃ સર્વે કથામાત્રાઃ કથાસુ ચ ।।૪૪।।

હે પ્રિય પરીક્ષિત! જે-જે રાજાઓ ભારે ઉત્સાહ અને બલ-પૌરુષપૂર્વક આ પૃથ્વીના ઉપભોગમાં લાગી રહ્યા તે બધાનો વિકરાલ કાલ કોળિયો કરી ગયો. અત્યારે માત્ર ઈતિહાસમાં તેમની વાર્તા જ રહી ગઈ છે. (આમ તેઓ આ લોક અને પરલોક બન્નેના ફલથી ભ્રષ્ટ થયા, માટે અનાસક્તિપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવી એ જ ફલિતાર્થ થયો) ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કન્ધમાં (પ્રથમ લોકાશ્રય પ્રકરણનો બીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) ''ભગવાન્ કલ્કિ અવતાર ધરીને અધર્મીઓનો નાશ કરશે'' નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય૩

ભગવાન્નું કીર્તન કલિદોષ નિવૃત્તિનો એકજ ઉપાય છે

પ્રકરણ ૨-વેદાશ્રય

વિશેષ : કલિના દોષની નિવૃત્તિના ઉપાયોમાં સન્દેહ થાય તો એનેમાટે ચોક્કસ ઉપાય એ જ છે કે ભગવાન્નું સારી રીતે કીર્તન કરવાથી બધા કલિદોષ નિવૃત્ત થાય છે એ વાત આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

દૃષ્ટ્વાઽઽત્મનિ જયે વ્યગ્રાન્ નૃપાન્ હસતિ ભૂરિયમ્ ।।
અહો મા વિજિગીષન્તિ મૃત્યોઃ ક્રીડનકા નૃપાઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પૃથ્વી પોતાને માટે આકુલ-વ્યાકુલ થતા રાજાઓને જોઈને હસે છે અને કહે છે કે રાજાઓ પોતે તો મૃત્યુનાં રમકડાં છે અને મને જીતવાની ઈચ્છા કરે છે તેથી મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે ।।૧।।

જેના પિતા, પિતામહ વગેરે આ પૃથ્વી છોડી ચાલ્યા ગયા એ વાત તે રાજાઓ જાણે છે છતાં જલના પરપોટા જેવા આ દેહથી મને ભોગવવા ઈચ્છે છે તેઓનો કામ વૃથા છે કેમકે જેમાં એમણે વિશ્વાસ કર્યો છે તે જ તેમનો દેહ ક્યારે જશે એનો નિશ્ચય નથી તો એ ભોગને લાયક કેમ ગણાય? ।।૨।।

તેઓ વિચાર કરે છે કે,''પહેલાં અમે મન સહિત પાંચે ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીશું અંદરના શત્રુઓને પહેલાં જીતી લઈશું કારણ કે તેમને જીત્યા વિના બહારના શત્રુઓને જીતવા કઠિન છે. ત્યાર પછી અમારા દુશ્મનના મન્ત્રીઓ, અમાત્યો, નાગરિકો, નેતાઓ અને સમસ્ત સેનાને પણ વશ કરી લઈશું. જે કોઈ અમારા વિજયમાર્ગમાં કાંટારૂપ હશે તેને અમે ચોક્કસ ઉખેડીને ફેંકી દઈશું-જીતી લઈશું ।।૩।।

આ પ્રમાણે ધીરે-ધીરે ક્રમથી આખી પૃથ્વી અમને અધીન થઈ જશે અને પછી તો સમુદ્ર જ અમારા રાજ્યની ખાઈનું કામ કરશે''. આ પ્રમાણે તેઓ પોતાના મનમાં અનેક આશાઓ બાંધી લે છે પણ તેમને એ વાત તો બિલકુલ તો સૂઝતી જ નથી કે તેમને માથે કાલ ભમી રહ્યો છે ।।૪।।

એટલું જ નહિ જ્યારે એક દ્વીપ તેની સત્તા નીચે આવી જાય છે ત્યારે તે બીજા દ્વીપ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાટે ભારે શક્તિ અને ઉત્સાહ સાથે સમુદ્રયાત્રા કરે છે. ઈન્દ્રિયો સહિત મનને વશ કરી લોકો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે પણ આ લોકો તેમને વશ કરીને પણ જમીનનો નાનકડો ટુકડો જ મેળવે છે. આટલા પરિશ્રમ અને ઈન્દ્રિયસંયમનું આ કેટલું તુચ્છ ફલ છે? ।।૫।।

હે પરીક્ષિત! પૃથ્વી કહે છે કે મોટા-મોટા મનુઓ અને તેમના વીર પુત્રો મને જેમની તેમ અકબંધ છોડી દઈ જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં જ ખાલી હાથે પાછા ગયા, મને પોતાની સાથે લઈ જઈ ન શક્યા. હવે આ મૂર્ખ રાજાઓ યુદ્ધમાં જીતી મને વશ કરવા માગે છે! ।।૬।।

જે દુષ્ટ રાજાઓ મારામાં મમતા બાંધે છે તેમને મારેમાટે પિતા, પુત્ર કે ભાઈઓ સાથે પણ ક્લેશ (લડાઈ) થાય છે ।।૭।।

''હે મૂઢ! આ સમગ્ર પૃથ્વી મારી છે તારું આમાં કાંઈ નથી'' એમ એક બીજાની

સ્પર્ધા કરતાં તેઓ મારેમાટે એક બીજાને મારીને તે રાજાઓ પોતે પણ મરે છે ।।૮।।

પૃથુ, પુરૂરવા, ગાધિ, નહુષ, ભરત, કાર્તવીર્ય, સહસ્રબાહુ, અર્જુન, માન્ધાતા, સગર, રામ, ખટ્‌વાંગ, ધુન્ધુમાર, રઘુ, તૃણબિન્દુ, યયાતિ, શર્યાતિ, શન્તનુ, ગય, ભગીરથ, કુવલયાશ્વ, કકુત્સ્થ, નલ, નૃગ, હિરણ્યકશિપુ, વૃત્ર, લોકોને રડાવનાર રાવણ, નમુચિ, શમ્બર, ભૌમાસુર, હિરણ્યાક્ષ, તારકાસુર તથા બીજા ઘણા દૈત્યો અને શક્તિશાળી રાજાઓ થઈ ગયા. આ બધા લોકો બધું સમજતા હતા, શૂરવીર હતા, બધાએ દિગ્વિજયમાં બીજાઓને હરાવી દીધા પણ બીજા લોકો તેમને જીતી ન શક્યા, છતાં તે બધાય કાળનો કોળિયો બની મૃત્યુને શરણ થયા. હે રાજા! તેમણે પોતાના પૂરા અન્તઃકરણથી મારામાં ઘણી મમતા બાંધી અને સમજ્યા કે ‘‘આ પૃથ્વી મારી છે’’. પરન્તુ વિકરાલ કાલે તેમની લાલસા પૂરી ન થવા દીધી. અત્યારે તેમના બલ-પરાક્રમ અને શરીર વગેરેનો કંઈ પત્તો જ નથી. માત્ર તેમનો ઈતિહાસ લોકોમાં સચવાયો છે ।।૯-૧૩।।

હે પરીક્ષિત! આ પૃથ્વી ઉપર મોટા-મોટા પ્રતાપી અને મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે. લોકોમાં પોતાના યશનો વિસ્તાર કરી તેઓ અહીંથી કાયમને માટે ચાલ્યા ગયા. તમને વિષયોની અસારતાનું જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય થાય તેમાટે જ તેમની કથાઓ શ્રવણ કરાવી છે. એ બધો વાણીનો વિલાસ છે. તેમાં પારમાર્થિક સત્ય કંઈ નથી. (તેથી તેમની કથાઓ સાંભળવાનો આગ્રહ ન રાખવો) ।।૧૪।।

(તો પછી પારમાર્થિક સત્ય શું અને કઈ કથાઓ સાંભળવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ? તેનો ઉત્તર આપે છે) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો ગુણાનુવાદ સમસ્ત અમંગલોનો નાશ કરી દેનારો છે, મોટા-મોટા મહાત્માઓ તેનું જ ગાન કરતા રહે છે, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં અનન્ય પ્રેમમયી ભક્તિની લાલસા જેને હોય તેણે નિત્ય નિરન્તર ભગવાન્‌ના દિવ્ય ગુણાનુવાદનું જ શ્રવણ કરતા રહેવું જોઈએ ।।૧૫।।

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે ભગવાન્! મને તો કલિયુગ દોષોનો ભંડાર દેખાય છે. તે વખતે લોકો કયા ઉપાયથી તે દોષોનો નાશ કરશે. એ ઉપરાન્ત યુગોનું સ્વરૂપ, તેમના ધર્મો, કલ્પની સ્થિતિ અને પ્રલયકાલની મુદ્દત તથા સર્વવ્યાપક સર્વશક્તિમાન્ ભગવાન્‌ના કાલસ્વરૂપનું પણ યથાયોગ્ય વર્ણન કરવાની આપ કૃપા કરો ।।૧૬-૧૭।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : સત્યયુગમાં ધર્મનાં ચાર ચરણ હોય છે; તે ચરણ સત્ય,

દયા, તપ અને દાન છે. તે સમયના લોકો પૂરી નિષ્ઠાથી પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે. ધર્મ સ્વયં ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ છે. (રાગ-દ્વેષ વિના અભયનું દાન કરવું એ દાનની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા છે. વળી **''દૈપ્ શોધને''** તેથી પ્રથમ સ્કન્ધમાં દાનને બદલે શૌચ કહેલ છે) ।।૧૮।।

સત્યયુગના લોકો અત્યન્ત સન્તોષી અને દયાળુ હોય છે. તેઓ બધાંની સાથે મિત્રતાનો વ્યવહાર કરે છે અને શાન્ત રહે છે. ઈન્દ્રિયો અને મન ઉપર તેઓ કાબૂ રાખે છે અને સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વો તેઓ સમાન ભાવથી સહન કરે છે. મોટા ભાગના લોકો તો સમદર્શીઅને આત્મારામ હોય છે અને બાકીના લોકો ભગવદ્દ્ધ્યાન, તપ વગેરેમાં તત્પર રહે છે. વિષયોમાં તત્પર રહેતા નથી ।।૧૯।।

હે રાજન્! ધર્મની જેમ અધર્મને પણ ચાર ચરણ છે અસત્ય, હિંસા, અસન્તોષ અને કલહ ત્રેતા વગેરે યુગોમાં આના પ્રભાવથી ધીમે-ધીમે ધર્મના સત્ય વગેરે ચરણોનો ચતુર્થાંશ ક્ષીણ થતો જાય છે ।।૨૦।।

હે રાજન્! તે વખતે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતા અક્ષુણ્ણ-અકબંધ રહે છે. લોકોમાં હિંસા અને વિષયાસક્તિ બહુ હોતી નથી. બધા લોકો કર્મકાંડ અને તપસ્યામાં નિષ્ઠા રાખે છે અને અર્થ, ધર્મ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનું સેવન કરે છે. ઘણા ખરા લોકો વેદોના પારદર્શીવિદ્વાન હોય છે ।।૨૧।।

દ્વાપર યુગમાં હિંસા, અસન્તોષ, અસત્ય અને દ્વેષ અધર્મનાં આ ચરણો વધી જાય છે અને તેને લીધે ધર્મનાં ચાર ચરણ-તપ, સત્ય, દયા અને દાન-અડધા ક્ષીણ થઈ જાય છે. (અસત્યથી સત્યનો, હિંસાથી દયાનો, અસન્તોષથી તપનો અને કલહથી દાનનો ક્ષય થઈ જાય છે) ।।૨૨।।

તે સમયના લોકો બહુ યશસ્વી, કર્મકાંડી અને વેદો ના અધ્યયન અધ્યાપનમાં બહુ તત્પર હોય છે. કુટુમ્બો મોટાં હોય છે. ઘણું કરીને લોકો ધનાઢ્ય અને સુખી હોય છે. દ્વાપરયુગમાં વર્ણોમાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ બે વર્ણોની પ્રધાનતા હોય છે ।।૨૩।।

કલિયુગમાં તો અધર્મનાં ચારેય ચરણોનું જોર બહુ વધી જાય છે; તેને લીધે ધર્મનાં ચારેય ચરણ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને તેમનો ચોથો ભાગજ રહે છે. અન્તમાં તો તેનો પણ લોપ થઈ જાય છે ।।૨૪।।

કલિયુગમાં લોકો લોભી, દુરાચારી અને નિર્દય (કઠોર હૃદયવાળા) હોય છે. વગર કારણે તેઓ વેર બાંધે છે. દુર્ભાગ્યવાળા તેમજ બહુ લાલસા-તૃષ્ણાવાળા

હોય છે. દ્વિજની પ્રધાનતા રહેતી નથી પરન્તુ શૂદ્ર અને દાસો વગેરેનીજ પ્રધાનતા રહે છે ।।૨૫।।

(યુગોની વિષમતાનું કારણ કહે છે) બધા પ્રાણીઓમાં ત્રણ ગુણ હોય છે-સત્ત્વ, રજ અને તમ કાલની પ્રેરણાથી સમયે-સમયે શરીર, પ્રાણ અને મનમાં તેમના હ્રાસ અને વિકાસ (ઘટાડો અને વધારો) પણ થતા રહે છે ।।૨૬।।

જે વખતે મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો સત્ત્વગુણમાં સ્થિર થઈ પોતપોતાનું કામ કરવા લાગે છે તે વખતે સત્યયુગ સમજવો જોઈએ. સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા હોય ત્યારે મનુષ્ય જ્ઞાન અને તપસ્યામાં વિશેષ રુચિ રાખે છે ।।૨૭।।

હે બુદ્ધિમાન પરીક્ષિત! જે વખતે મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ અને રુચિ ધર્મ, અર્થ અને લૌકિક-પારલૌકિક સુખ ભોગવવા તરફ વળે છે અને શરીર, મન અને ઈન્દ્રિયો રજોગુણમાં સ્થિર થઈ કામ કરવા લાગે છે ત્યારે સમજી લેવું કે અત્યારે ત્રેતાયુગ પોતાનું કામ કરી રહ્યો છે ।।૨૮।।

જ્યારે લોભ અસન્તોષ અભિમાન દમ્ભ મત્સર વગેરે દોષોનો વધારો થાય છે અને મનુષ્ય ભારે ઉત્સાહ અને રુચિપૂર્વક સકામ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય તે વખતે દ્વાપરયુગ સમજવો. રજસ્ અને તમો ગુણની મિશ્રિત પ્રધાનતાનું નામજ દ્વાપરયુગ છે ।।૨૯।।

જ્યારે માયા, ખોટું બોલવું, કપટ, આળસ, નિદ્રા, હિંસા, ઝેર ખાવું, દુઃખ, શોક, મોહ, રોવું, ભય અને દીનતાનીપ્રધાનતા હોય ત્યારે તેને તમોગુણપ્રધાન કલિયુગ સમજવો જોઈએ ।।૩૦।।

જ્યારે કલિયુગનું રાજ્ય હોય છે ત્યારે લોકોની દષ્ટિ ક્ષુદ્ર થઈ જાય છે; મોટા ભાગના લોકો મન્દબુદ્ધિવાળા, મન્દભાગ્યવાળા, બહુ ખાનારા અને ચિત્તમાં અનેક કામનાઓથી ભરેલા હોય છે. સ્ત્રીઓ સ્વૈરવિહાર કરવાવાળી, ખરાબ આચરણ વાળી, દુષ્ટ,કઠોરબોલનારી, ઉગ્રસ્વભાવવાળી અને કલહ કરનારી થાય છે ।।૩૧।।

સમસ્ત દેશમાં (ગામ-ગામમાં) લુટારાઓની પ્રધાનતા અને પ્રચુરતા થઈ જાય છે. પાખંડી લોકો પોતાના નવા-નવા મત ચલાવી મન પસંદ વેદોમાં તાત્પર્ય કાઢે છે અને વેદોને કલંકિત કરે છે. પ્રજાનું ભક્ષણ કરનાર રાજાઓ હોય છે. બ્રાહ્મણો પેટ ભરવામાં અને વિષયાસક્તિમાં ડૂબેલા રહે છે ।।૩૨।।

બ્રહ્મચારી લોકો બ્રહ્મચર્યવ્રતરહિત અને અપવિત્ર રહેવા લાગે છે. ગૃહસ્થ બીજાને

ભિક્ષા આપવાને બદલે પોતે જ ભીખ માગવા લાગે છે. વાનપ્રસ્થી ગામોમાં વસવા લાગે છે અને સન્ન્યાસી ધનના અત્યન્ત લોભી થઈ જાય છે ।।૩૩।।

સ્ત્રીઓ નાજુક બાંધાવાળી, બહુ આહાર કરનારી અનેક બાળકોવાળી, નિર્લજ્જ, નિત્ય કડવું બોલનારી, ચોરી, કપટ અને સાહસ કરનારી થાય છે ।।૩૪।।

ધર્મ-અધર્મનો વિચાર નહિ કરનાર વેપારીઓ છળકપટ કરી ગ્રાહકોને છેતરે છે. પોતે ધનવાન હોય, આપત્તિ કાલ ન હોય છતાં સત્પુરુષો જેની નિન્દા કરે છે તેવો ન કરવાનો ધંધો વેપારીઓ કરે છે. (દા.ત. વ્યાજવટું, ભેળસેળ, તોલમાં વધારે લઈ લેવું અને ઓછું આપવું વગેરે) ।।૩૫।।

સર્વોત્તમ પણ માલિક દ્રવ્યરહિત બનતાં નોકર તેને છોડી દે છે. નોકર ગમે તેટલો વિશ્વાસુ અને જૂનો હોય તો પણ તે માંદો કે કાર્યમાં અશક્ત જણાતાં શેઠ તેને છૂટો કરે છે. કલિયુગમાં દૂધ આપતાં બન્ધ થતી ગાયોને છોડી દેનાર માણસો ઉત્તમ કુળમાં પણ હોય છે ।।૩૬।।

હે પરીક્ષિત! કલિયુગના મનુષ્યો બહુ જ વિષયાસક્ત થઈ જાય છે. તેઓ પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરવામાટે જ કોઈની સાથે પ્રેમ કરે છે. વિષયવાસનાના કીડા બની સ્ત્રીઓને વશ થાય છે અને એટલા દીન થઈ જાય છે કે માતા, પિતા, ભાઈ, મિત્ર, જ્ઞાતિ વગેરેને છોડી દઈને સાળી અને સાળાઓની જ સલાહ અને માર્ગદર્શન લે છે ।।૩૭।।

શૂદ્રો તપસ્વીઓનો વેષ લઈ પોતાનું પેટ ભરવા તથા દાન લેવા લાગે છે. જેમને ધર્મનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી તેઓ ઊંચા સિંહાસન ઉપર બિરાજી ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગે છે ।।૩૮।।

હે રાજન્! કલિયુગની પ્રજા દુકાળ પડવાથી અત્યન્ત ભયભીત અને ચિન્તાતુર થઈ જાય છે. એક બાજુ દુકાળ અને બીજી બાજુ રાજ્યના ભારે કરવેરાથી પ્રજાના શરીરમાં માત્ર હાડપિંજર અને મનમાં માત્ર ઉદ્વેગ શેષ રહી જાય છે. પ્રાણરક્ષાને માટે અન્ન પણ દુષ્પ્રાપ્ય (મળવું મુશ્કેલ) બને છે ।।૩૯।।

કલિયુગમાં પ્રજાને શરીર ઢાંકવામાટે કપડાં, પેટની ભૂખ મટાડવામાટે અન્ન, પીવાને માટે પાણી અને સૂવાને માટે બે હાથ જમીનની પણ મુશ્કેલી પડે છે તો પછી દામ્પત્યસુખ, સ્નાન અને આભૂષણ ની વાતજ ક્યાં રહી? આવા લોકોની આકૃતિ પ્રકૃતિ અને કૃતિ પિશાચોના જેવીજ થઈ જાય છે ।।૪૦।।

કલિયુગમાં લોકો એક કોડીને માટે સગા સમબન્ધી, ભાઈ, બહેન કે મિત્રો નો સ્નેહ તોડીને પણ પરસ્પર લડાઈ કરે છે, એકબીજાની હત્યા કરે છે અને પોતાના પ્રિય પ્રાણને પણ ખોઈ બેસે છે ।।૪૧।।

હે પરીક્ષિત! કલિયુગના લોકો તુચ્છ પ્રાણીઓની જેમ કેવળ કામવાસનાની તૃપ્તિ અને પેટ ભરવામાં રચ્યા-પચ્યા (જિહ્‌વોપસ્થ પરાયણ) રહે છે. પુત્ર પોતાના વૃધ્ધ મા-બાપની પણ રક્ષા કે પાલન-પોષણ કરતા નથી તેમની ઉપેક્ષા કરી દે છે તો માતા-પિતા પોતાના સર્વ રીતે કુશળ અને સદ્‌ગુણી, યોગ્ય પુત્રોની પણ પરવા નહિ કરતાં તેમને જુદા કાઢી મૂકે છે ।।૪૨।।

હે રાજન્! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ ચર-અચર (સ્થાવર-જંગમ) જગતના પરમ પિતા અને પરમ ગુરુ છે. ઈન્દ્ર, બ્રહ્મા વગેરે ત્રિલોકના અધિપતિઓ આપનાં ચરણકમલોમાં મસ્તક નમાવી આપને સર્વસ્વ સમર્પણ કરતા રહે છે. પરન્તુ કલિયુગના લોકોમાં એટલી બધી મૂઢતા ફેલાઈ જાય છે અને વેદવિરુધ્ધ માર્ગોથી લોકોનાં ચિત્ત એટલાં બધાં ભ્રમિત થઈ જાય છે કે પ્રાયઃ લોકો સર્વતઃ ભક્તોના રક્ષક ભગવાન્ અચ્યુતની ભક્તિ કરતા નથી ।।૪૩।।

મનુષ્ય માંદગીમાં, પડતાં, ઠેસ ખાતાં, મૃત્યુ પથારીએ કે ગમે તેવી લાચાર (પરાધીન)સ્થિતિમાં પણ જો ભગવાન્‌ના કોઈપણ એક નામનો ઉચ્ચાર કરી લે તો પણ તેનાં બધાં જ કર્મોની ભોગળો-બન્ધન છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે અને તેને વૈકુંઠલોક વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરન્તુ કલિયુગથી પ્રભાવિત થઈ જઈ લોકો આવા ભગવાન્‌ની આરાધનાથી પણ વિમુખ થઈ જાય છે ।।૪૪।।

હે પરીક્ષિત! કલિયુગમાં અનેક દોષ છે. બધી જ વસ્તુઓ દૂષિત થઈ જાય છે, સ્થાનોમાં પણ દોષોની પ્રધાનતા થઈ જાય છે. બધા દોષોનો મૂલ સ્ત્રોત તો અન્તઃકરણ છે જ પણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ હૃદયમાં બિરાજમાન થઈ જાય છે ત્યારે આપના સાન્નિધ્ય માત્રથીજ સમસ્ત દોષોનો નાશ થઈ જાય છે ।।૪૫।।

એ ભગવાન્‌નાં રૂપ, ગુણ, લીલા, ધામ અને નામ નાં કાનથી શ્રવણ, મુખથી કીર્તન, હૃદયમાં ધ્યાન, તનથી સેવા અને મનથી આદર કરનારના હૃદયમાં આપ પધારી હજારો જન્મોનાં ઢગલાબંધ પાપોના સમૂહને પણ ક્ષણ માત્રમાં ભસ્મ કરી દે છે ।।૪૬।।

જેવી રીતે સુવર્ણમાં પ્રવેશ કરી અગ્નિ તેના ધાતુ સમ્બન્ધી મલિનતા વગેરે

દોષોનો નાશ કરી દે છે તેવી જ રીતે સાધકોના હૃદયમાં બિરાજી ભગવાન્ તેના અશુભ સંસ્કારોને સદાને માટે ભસ્મ કરી દે છે ।।૪૭।।

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ પુરુષોત્તમ હૃદયમાં બિરાજમાન થવાથી અન્તઃકરણની જેવી વાસ્તવિક શુદ્ધિ થાય છે તેવી શુદ્ધિ વિદ્યા, તપસ્યા, પ્રાણાયામ, સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે મિત્રભાવ, તીર્થસ્નાન, વ્રત, દાન કે જપ વગેરે કોઈપણ સાધનથી થતી નથી ।।૪૮।।

હે પરીક્ષિત! હવે તમારા મૃત્યુનો સમય નજીક આવી રહ્યો છે તેથી સાવધાન થઈ જાઓ. એકાગ્ર ચિત્તથી અને હૃદયની સમસ્ત વૃત્તિઓથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને તમારા હૃદય સિંહાસન ઉપર પધરાવી લો. બ્રહ્માજી અને મહાદેવજી ને પણ મુક્તિ કેશવ આપે તો જ મળે છે એવું આપનું માહાત્મ્ય છે તો તમને પણ એમ કરવાથી પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ થશે ।।૪૯।।

જે લોકોનું મૃત્યુ નિકટ આવી રહ્યું છે તેમણે સદા-સર્વદા સર્વ પ્રકારે પરમ ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્નું જ ધ્યાન ધરવું જોઈએ. હે પ્રિય પરીક્ષિત! બધાના પરમ આશ્રય અને સર્વાત્મા ભગવાન્ પોતાનું ધ્યાન કરનારાઓને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે ।।૫૦।।

હે રાજા! આમ તો કલિયુગ દોષોનો ભંડાર છે, પરન્તુ તેમાં એક બહુ મોટો ગુણ એ છે કે માત્ર શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથી સંસારની સર્વ આસક્તિઓ છૂટી જાય છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૫૧।।

કૃતે યદ્ ધ્યાયતો વિષ્ણું ત્રેતાયાં યજતો મખૈઃ ।।
દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલૌ તદ્ હરિકીર્તનાત્ ।।૫૨।।

સત્યયુગમાં ભગવાન્નું ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતામાં મોટા-મોટા યજ્ઞોદ્વારા એમની આરાધના કરવાથી અને દ્વાપરમાં વિધિપૂર્વક તેમની સેવા-પૂજાથી જે ફલ મળે છે તે કલિયુગમાં માત્ર ભગવદ્ નામનું કીર્તન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાવગત્ દ્વાદશ સ્કન્ધમાં (બીજા વેદાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) ‘‘ભગવાન્નું કીર્તન કલિદોષ નિવૃત્તિનો એક જ ઉપાય છે’’ નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૪

ચાર જાતના પ્રલયની કથા

વિશેષ : વૈરાગ્યને માટે કાળનું પ્રાબલ્ય કહેતા આ ચોથા અધ્યાયમાં નૈમિત્તિક વગેરે ચાર પ્રલય કહેવામાં આવે છે.

કાલસ્તે પરમાણ્વાદિ-ર્દ્વિપરાર્ધાવધિર્નૃપ ।।
કથિતો યુગમાનં ચ શૃણુ કલ્પલયાવપિ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! પરમાણુથી લઈ બે પરાર્ધ સુધીના કાલનું સ્વરૂપ અને એક-એક યુગમાં કેટલાં વર્ષો હોય છે એ હું તમને (ત્રીજા સ્કન્ધમાં) કહી ચૂક્યો છું. હવે તમે કલ્પની સ્થિતિ અને તેના પ્રલયનું વર્ણન પણ સાંભળો ।।૧।।

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગ એક હજાર વાર જાય ત્યારે બ્રહ્માજીનો એક દિવસ પૂરો થાય. બ્રહ્માજીના આ દિવસને જ કલ્પ પણ કહેવાય છે. એક કલ્પમાં ચૌદ મનુઓ થાય છે ।।૨।।

કલ્પના અન્તે એટલા જ સમય સુધી પ્રલય પણ રહે છે. પ્રલયને બ્રહ્માજીની રાત્રિ પણ કહે છે. તે વખતે આ ત્રણેય લોક લીન થઈ જાય છેતેમનો પ્રલય થઈ જાય છે ।।૩।।

તેનું નામ 'નૈમિત્તિક પ્રલય' છે. આ પ્રલય વખતે સમસ્ત વિશ્વને પોતાની અંદર સમેટી લઈ શેષશાયી ભગવાન્ નારાયણ શયન કરે છે. બ્રહ્માજી પણ એ ભગવાન્‌ના ઉદરમાં સૂઈ જાય છે ।।૪।।

આ પ્રમાણે રાત પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત્રિ થતાં-થતાં બ્રહ્માજીનાં સો વર્ષ (એટલે ૨૦૦ કલ્પ) કે મનુષ્યોનાં બે પરાર્ધ વર્ષનું બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા (શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગન્ધ) પોતાના કારણ મૂલ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે ।।૫।।

આનું જ નામ પ્રાકૃતિક પ્રલય છે. આ પ્રલયમાં પ્રલયનું કારણ ઉપસ્થિત થતાં પંચભૂતોના મિશ્રણથી બનેલું આ બ્રહ્માંડ પોતાનું સ્થૂલરૂપ છોડી દઈ કારણરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે, ભળી જાય છે ।।૬।।

હે પરીક્ષિત! પ્રલયનો સમય આવે ત્યારે સો વર્ષ સુધી મેઘ પૃથ્વી ઉપર વર્ષા કરતા નથી. કોઈને અન્ન મળતું નથી ત્યારે ભૂખ-તરસથી વ્યાકુલ બનેલી પ્રજા એક

બીજાને ખાવા લાગે છે ।।૭।।

આ પ્રમાણે કાલના ઉપદ્રવથી ત્રાસી ગયેલી પ્રજા ધીમે-ધીમે નાશ પામે છે. પ્રલયકાળ વખતનો સાંવર્તક સૂર્ય પોતાનાં પ્રંચડ કિરણોથી સમુદ્ર પ્રાણીઓનાં શરીર અને પૃથ્વી નો બધો રસ ખેંચી લે છે અને કાયમની જેમ પૃથ્વી ઉપર ફરી તે વરસાવતો નથી. તે વખતે સંકર્ષણ ભગવાન્‌ના મુખમાંથી પ્રલય સમયનો સાંવર્તક અગ્નિ પ્રકટ થાય છે ।।૮-૯।।

વાયુના વેગથી તે બહુ જ વધી જાય છે અને તલ, અતલ વગેરે નીચેના સાતેય લોકોને ભસ્મ કરી દે છે. ત્યાંનાં પ્રાણીઓ તો પહેલેથી જ મરી ગયાં હોય છે. નીચેથી આગની ભયાનક જવાલાઓ અને ઉપરથી સૂર્યની પ્રંચડ ગરમી! તે વખતે ઉપર-નીચે ચારે તરફ આ બ્રહ્માંડ ભડકે બળે છે અને એવું લાગે છે કે જાણે ગોબરનું છાણું બળી જઈ અંગારાના રૂપમાં ઝગમગી રહ્યું હોય. ત્યાર પછી પ્રલય સમયનો અત્યન્ત પ્રંચડ સાંવર્તક વાયુ સેંકડો વર્ષો સુધી ફૂંકાતો રહે છે. તે સમયનું આકાશ ધુમાડા અને ધૂળ થી તો ભરાયેલું રહે જ છે. ત્યાર પછી અસંખ્ય રંગબેરંગી વાદળ આકાશમાં ઘૂમરાવા લાગે છે અને ભયંકર ગર્જનાઓ સાથે સેંકડો વર્ષો સુધી વરસ્યા કરે છે. તે વખતે બ્રહ્માંડની અંદરનો સમસ્ત સંસાર એક સમુદ્ર બની જાય છે, બહુ જલબમ્બાકાર થઈ જાય છે ।।૧૦-૧૩।।

આ પ્રમાણે જ્યારે જલ પ્રલય થઈ જાય છે ત્યારે જલ પૃથ્વી વિશેષ ગુણ ગન્ધને ગ્રસી લે છે, પોતાનામાં લીન કરી દે છે. ગન્ધ જલમાં લીન થઈ જવાથી પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ જાય છેતે જલરૂપ થઈ જાય છે ।।૧૪।।

હે રાજન્! ત્યાર પછી જલના ગુણરસને તેજસ્તત્ત્વ ગ્રસી લે છે અને જલ નીરસ થઈ જઈ તેજમાં સમાઈ જાય છે. ત્યાર બાદ વાયુ તેજના ગુણરૂપને ગ્રસી લે છે અને તેજ રૂપરહિત થઈ જઈ વાયુમાં લીન થઈ જાય છે હવે આકાશ વાયુના ગુણ સ્પર્શને પોતાનામાં મિલાવી લે છે અને વાયુ સ્પર્શહીન થઈ જઈ આકાશમાં શાન્ત થઈ જાય છે ત્યાર પછી તામસ અહંકાર આકાશના ગુણ શબ્દ (અવાજ) ને ગ્રસી લે છે અને આકાશ શબ્દહીન થઈ જઈ તામસ અહંકારમાં લીન થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે તૈજસ અહંકાર ઈન્દ્રિયોને તથા વૈકારિક (સાત્ત્વિક) અહંકાર ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતા અને ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને પોતાનામાં લીન કરી દે છે ।।૧૫-૧૭।।

ત્યાર પછી મહત્તત્ત્વ અહંકારને અને સત્ત્વાદિ ગુણો મહત્તત્ત્વને ગ્રસી લે છે. હે

પરીક્ષિત! આ બધો કાલનો મહિમા છે કાલથી પ્રેરાયેલ અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ગુણોને ગ્રસી લે છે અને પ્રકૃતિ પરમાત્મામાં લય પામે છે ।।૧૮।।

તે પરબ્રહ્મ જ ચરાચર જગત્‌નું મૂલ કારણ છે. તે અવ્યક્ત (ઈન્દ્રિયોથી અગોચર) જન્મમૃત્યુરહિત, હ્રાસવૃદ્ધિરહિત, સર્વદા એકરૂપ અને અવિનાશી છે. ‘‘પરબ્રહ્મનો જન્મ થાય છે. વધે છે’’. એમ વાણી જેને વિષે કહી શકતી નથી, ‘‘બ્રહ્મ આવું છે કે આવડું મોટું છે’’ એમ મન નક્કી કરી શકતું નથી. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં સત્ત્વ, તમો અને રજો ગુણ, મહદ્ આદિ નથી. તેમાં પ્રાણ, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, દેવતા નથી. તેને લોક જેવો પ્રાકૃત દેહ પણ નથી ।।૧૯-૨૦।।

તેને સ્વપન, જાગૃતિ કે સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ નથી. આકાશ, જલ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ અને સૂર્ય પણ હોતાં નથી કારણ કે પોતે સ્વપ્રકાશ અને બીજા સૂર્યોને પ્રકાશિત કરનાર છે. તે કંઈક સુપ્ત હોય તેવા શૂન્ય જેવા રહે છે. તેનું તર્કદ્વારા અનુમાન કરવું અસમ્ભવ છે. તે પરમાત્માને જ જગત્‌નું મૂલભૂત તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે ।।૨૧।।

પુરુષ અને પ્રકૃતિ ની સત્ત્વાદિ શક્તિઓને ઉપર્યુક્ત ક્રમથી લય થાય છે અને કાલના પ્રભાવથી વિવશ થઈ મૂલ સ્વરૂપમાં તેઓ લીન થઈ જાય છે. આ જ અવસ્થાને ‘પ્રાકૃતિક પ્રલય’ કહે છે ।।૨૨।।

હે પરીક્ષિત! (હવે બાર *શ્લોકથી આત્યન્તિક પ્રલયનું સ્વરૂપ કહે છે. આત્યન્તિક પ્રલય, જ્ઞાનથી થતો ભગવાન્‌માં લય એટલે મોક્ષ; એ મોક્ષ તો વાસ્તવિક ભેદનો અંગીકાર કરો તો સમ્ભવી શકે તેથી પ્રપંચ બ્રહ્મથી જુદો નથી એમ બતાવે છે). બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય અને અર્થ (ઈન્દ્રિયોના વિષયો) એ ત્રણ પદાર્થમાં બુદ્ધિ ગ્રહણ કરનાર છે, ઈન્દ્રિયો ગ્રહણમાં સાધન છે અને અર્થો ગ્રાહ્ય પદાર્થ છે એ ત્રણનો આશ્રય જ્ઞાનાત્મક બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મથી જુદી કોઈ વસ્તુ જ નથી કારણ કે આદિ અને અન્તવાળી વસ્તુ તે અવસ્તુ જ છે. એ તો કાર્ય કારણના વ્યતિરેક રહિત જ દેખાય છે કાર્ય કારણને લઈને જ દેખાય છેતેથી એ જુદું ન ગણાય ।।૨૩।।

વિશેષ : આ બાર શ્લોકને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ નિબન્ધની યોજનામાં શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ટીકાવડે ભૂષિત કર્યા છે જેનો યથામતિ સાર કૌંસમાં લખ્યો છે, વિશેષ જિજ્ઞાસુને દ્વાદશનિબન્ધ યોજનામાં એ વ્યાખ્યા જોવા વિનન્તિ છે.

(એને દૃષ્ટાન્તથી બતાવે છે) દીવો, નેત્ર અને રૂપ એ તેજથી જુદાં નથીતેમ બુદ્ધિ,

ઇન્દ્રિયો અને વિષયો એ ત્રણે બ્રહ્મથી જુદાં નથી કેમકે એ બ્રહ્મના કાર્યરૂપ છે. (એમ કાર્ય અને કારણ નો અભેદ માનો તો કાર્યમાં રહેલો દોષ તેના કારણ બ્રહ્મમાં પણ છે એમ માનવું પડશે એવી કાંઈ શંકા કરે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે) કાર્યથી અત્યન્ત જુદા એવા બ્રહ્મમાં એ દોષોનો સમ્ભવ નથી કેમકે બ્રહ્મ કાર્યથી અત્યન્ત જુદુ છે. પણ પ્રપંચ જુદો ન કહી શકાય તેથી કાર્યદોષો કારણમાં જઈ શકશે નહિ કેમકે કારણ એનાથી અત્યન્ત ભિન્ન છે ।।૨૪।।

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે એમ વિવેકી લોકોનું કહેવું છે. હે રાજન્! પ્રત્યગાત્મામાં આ અવસ્થાકૃત ભેદ વિશ્વ તેજસ અને પ્રાજ્ઞરૂપ એ માયામાત્ર છે એટલે કે કેવળ અવિદ્યાથી એ ભેદોની કલ્પના થાય છે ।।૨૫।।

આકાશમાં ક્યારેક મેઘ હોય છે ક્યારેક નથી હોતા તેથી આકાશને કાંઈ લાભ હાનિ થતાં નથી કેમકે વાદળો ઉદય અને (અસ્ત) નાશવાળાં છે તેમ બ્રહ્મના કાર્યરૂપ વિશ્વ પણ ઉદય-અસ્તવાળું છેતેથી ક્યારેક હોય છે ક્યારેક હોતું નથી. એનાથી નિત્ય બ્રહ્મને કાંઈ ગુણ દોષનો સમ્બન્ધ નથી ।।૨૬।।

(હવે કારણ તો કાર્યથી ભિન્ન છે એમ કહ્યું એ બતાવે છે) આ વ્યવહારમાં સર્વ અવયવીઓનો અવયવ જે કારણ તે જ સત્ય છે. હે અંગ! જેમ અવયવી-વસ્ત્રનો અવયવ સૂતર છે કેમકે અવયવી વિના પણ અવયવ જુદો દેખી શકાય છે પણ અવયવ વિના અવયવી જુદો દેખાશે નહિતેથી અવયવ સત્ય છે અને એનું કાર્ય અવયવી કદાચિત્ છે, અનિત્ય છે. જેમ વસ્ત્રના અભાવમાં સૂતર હોય છે પણ સૂતર ન હોય તો વસ્ત્ર કદી પણ ન હોય. તેવી જ રીતે કાર્યરૂપ જગતના અભાવમાં પણ આ જગતના કારણરૂપ અવયવની સ્થિતિ હોઈ શકે છે ।।૨૭।।

(હવે જ્યારે કાર્ય કારણમાં ભેદ તમે માનતા નથી ત્યારે તમારા મતમાં ભેદનો વ્યવહાર કેમ થઈ શકશે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે) સામાન્ય એટલે કાર્ય માત્રમાં અનુસ્યૂત રહેનાર કારણ અને વિશેષ એટલે કારણરૂપથી જુદું દેખાતું કાર્યતે કારણ અને કાર્ય થી જેની ઉપલબ્ધિ થાય તે બધો ભ્રમ છે કારણ કે કારણ અને કાર્ય નો અન્યોન્ય આશ્રય છે એક બીજા વગર એ દેખાતાં નથીતેથી આદિ અને અન્તવાળું બધું અવસ્તુ છે ।।૨૮।।

(એ બાબતને ફરી દઢ કરે છે કે) વ્યવહારમાં ચાલતો વિકાર એટલે કાર્યરૂપ પ્રપંચ પરમાત્મા વિના જરા પણ કહી શકાય જ નહિ. જો એ પરમાત્મા વિના વ્યવહારમાં

આવી શકતો હોય તો એ પણ પરમાત્મારૂપ જ ગણાય. એ સ્વપ્રકાશરૂપ જ ગણાય તો દ્વૈત જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન રહે ।।૨૯।।

(આત્મામાં પણ જીવ અને બ્રહ્મ એવા ભેદ તો જોવામાં આવે છે એનું શું? એવી કોઈ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે) પરમાર્થ ભૂત સત્ય-બ્રહ્મમાં અનેકપણું છે જ નહિ. (ત્યારે જીવ બ્રહ્મ એવો વ્યવહાર કેમ થાય છે? ત્યાં કહે છે કે) એ ભેદ વ્યવહારરૂપ ઉપાધિને લીધે છે, વસ્તુતઃ નથી. જો અજ્ઞાની જીવ બ્રહ્મનો ભેદ માનતો હોય તો આકાશનો ઉપાધિવડે ઘટાકાશ અને મહાકાશ ના જેવો ભેદ સમ્ભવે.(જેમ આકાશમાં સૂર્ય છે તેનો જુદા-જુદા જળમાં ઉપાધિથી ભેદ સમ્ભવે છે તેમ ક્રિયાભેદમાં દષ્ટાન્ત કહે છે કે) આકાશમાં ચાલતા વાયુ અને દેહ માં ચાલતા વાયુ ભેદ જેમ ઉપાધિકૃત છે તેમ જીવ અને પરમાત્મામાં દેહરૂપ ઉપાધિને લીધે અજ્ઞાની જીવ ભેદ માને પણ દેહ સિવાય આત્માને જોનાર આત્માને એક અદ્વિતીય જ માને છે ।।૩૦।।

(હવે જડ અને ચેતન બધું જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે એમ દષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે) સુવર્ણને લોકો કડાં, કુંડળ, હાર, વીંટી ના રૂપમાં અનેક રૂપે ઉપયોગમાં લે છેતેમ લૌકિક-વૈદિક વચનોવડે ભગવાન્ અનેક રીતે વ્યવહાર ગોચર થાય છે. માત્ર એમાં તફાવત એટલો જ છે કે સોનું આંખથી દેખાય છે અને ભગવાન્ *અધોક્ષજ હોવાથી કોઈ ઈન્દ્રિયના અનુભવમાં આવતા નથી ।।૩૧।।

વિશેષ : 'અધોક્ષજ'= અધઃ+જ. **'અધઃ'**=નીચું (હલકું) છે, **'અક્ષ'**=**ઈન્દ્રિય, 'જ'**=જન્ય જ્ઞાન કે સુખ. ઈન્દ્રિયદ્વારા ઉત્પન્ન થનારા સુખથી પર એવા ભગવાન્.

(અહીં જો ભગવાન્ અધોક્ષજ છે તો એ બ્રહ્મને અધોક્ષજ પણું કેમ થયું? એ શંકા છે. જો **''નાયં વેદ સ્વમાત્માનં''** એ ન્યાયથી અહંકારને લઈને ભગવાન્નું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી એમ કહો તો ત્યાં પણ એ શંકા રહે છે કે અહંકાર બ્રહ્મનો આવરક કેમ થઈ શકે? કારણ કે એનું કારણ પણ બ્રહ્મ છે તે તો એની પહેલાંથી જ સિદ્ધ છે તેને પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલ અહંકાર કેમ ગુપ્ત કરી શકે? જો એને આવરણ થાય તો એ સ્વપ્રકાશ કેમ સમ્ભવે? આવી શંકા અત્રે થાય તેનો ઉત્તર દષ્ટાન્ત પૂર્વક આપે છે કે) જુઓને સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાંથી જલને ખેંચે છે તે મેઘરૂપ આકાશમાં રહે છે. એ જ મેઘ જેનો સૂર્ય અધિદેવતા છે તેવી આંખને સૂર્યના દર્શનમાં પ્રતિબન્ધક થાય છે એ વાતનો તો બધાને અનુભવ છે. એમાં અહંકાર પણ બ્રહ્મનો ગુણ છે એટલે એના કાર્યભૂત છે છતા એ બ્રહ્મ પણ પ્રકાશિત એવા જીવને બ્રહ્મદર્શનમાં પ્રતિબન્ધક થાય

છે ।।૩૨।।

(તેથી જેમ મેઘનું આવરણ દૂર થતાં સૂર્યનાં દર્શન થાય છે તેમ અહંકારનો નાશ થતાં સ્વરૂપનું દર્શન થશે એ જ દૃષ્ટાન્ત સહિત કહે છે કે) જેમ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થતો મેઘ દૂર થતાં નેત્ર સ્વરૂપ ભૂત સૂર્યને જોઈ શકે છે. તેમ બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા થતાં એનો આવરક અહંકાર દૂર થશે ત્યારે એ પોતે જ હું બ્રહ્મ છું એમ પોતે પોતાને બ્રહ્મરૂપે જોઈ શકશે ।।૩૩।।

(આ જ આત્યન્તિક પ્રલય એમ કહી આ બાબતનો ઉપસંહાર કરે છે). ઉપર કહ્યા પ્રકારના વિવેકરૂપી હથિયારવડે આત્માને બન્ધન કરતા અને ઢાંકનાર માયામય અહંકારને છેદીને પરિપૂર્ણ એવા ભગવાન્‌ને પામીને ભગવદ્રૂપ થઈને રહે ત્યારે, હે પ્રિય રાજા! એ અવસ્થાને **'આત્યન્તિક પ્રલય'** કહેવામાં આવે છે ।।૩૪।।

(હવે નિત્ય પ્રલયનું નિરૂપણ કરે છે કે) હે શત્રુદમન રાજા! બ્રહ્માથી લઈ તણખલાં સુધીનાં જેટલાં પ્રાણીઓ કે પદાર્થો છે તે બધાંનો ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પ્રતિક્ષણ થાય છે. આ વસ્તુ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાઓને જ દેખાય છે, જાડી બુદ્ધિવાળાઓને દેખાતી નથી ।।૩૫।।

નદીના પ્રવાહના વેગથી તણાતા તૃણ અને કાષ્ઠની ઊંચી-નીચી અવસ્થાઓ થાય છે. સંસારના પરિણામી પદાર્થો, નદીપ્રવાહ, દીપની જ્યોત વગેરે પળે-પળે બદલાતાં રહે છે. તેમની બદલતી અવસ્થાઓ જોઈને એ નિશ્ચય થાય છે કે દેહ વગેરે પણ અન્નનું ભક્ષણ કરીને નિત્ય થતી ઉપચયાપચયની ક્રિયાઓ (નવા કોષોનું સર્જન અને જૂના કોષોના નાશ)દ્વારા કાલરૂપ પ્રવાહનાં વેગમાં નિત્ય નવીન (ઉત્પત્તિ) થાય છે અને જૂનો નાશ (પ્રલય) પામે છે ।।૩૬।।

(ત્યાં શંકા થાય કે જો પ્રતિક્ષણ અવસ્થા બદલે છે તો આપણે તેને કેમ જોઈ શકતા નથી? તેથી તમે કહો છો એ માની શકાતું નથી. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે) આદિ અન્તરહિત અને ઈશ્વરરૂપ એવા કાલથી એ અવસ્થાઓ થાય છે તેને કોઈ જાણી શકતો નથી. આકાશમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે ચાલે છે તેને ચાલતાં આપણે જોઈ શકતા નથી, પરન્તુ એક સ્થાનમાંથી એને બીજા સ્થાનમાં જતા જોઈને એ બીજા સ્થાનમાં જવું ચાલ્યા વિના સમ્ભવે નહિ તેથી એ ચાલે છે એમ આપણે કલ્પના કરીએ છીએતેમ આ દેહના બાલ્ય, યૌવન વગેરે વિલક્ષણ ભાવોને જોઈને એની વચ્ચેની અવસ્થાઓને જતી જોઈને નિત્ય ફેરફાર થાય છે એવા અનુમાન ઉપર આવી

શકાય છે ।।૩૭।।

નિત્ય નૈમિત્તિક આન્ત્યન્તિક અને પ્રાકૃતિક એમ ચાર પ્રકારનો પ્રલય મેં કહ્યો. વાસ્તવમાં કાલની ગતિ આવી સૂક્ષ્મ છે ।।૩૮।।

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! વિશ્વવિધાતા ભગવાન્ નારાયણ જ સમસ્ત પ્રાણીઓ અને શક્તિઓના આશ્રય છે. મેં જે કંઈ તમને સંક્ષેપથી કહ્યું છે તે બધું તેમની જ લીલાકથા છે. ભગવાન્‌ની લીલાઓનું પૂરું વર્ણન તો સાક્ષાત્ બ્રહ્માજી પણ કરી શકે નહિ ।।૩૯।।

જે લોકો અત્યન્ત દૂસ્તર સંસાર સાગરને તરી જવા માગે છે અથવા જે લોકો અનેક પ્રકારના દુઃખ દાવાનળમાં બળી રહ્યા છે તેમને માટે પુરુષોત્તમ ભગવાન્‌ની લીલા-કથારૂપ રસના સેવન સિવાય બીજું કોઈ સાધન, બીજી કોઈ નૌકા નથી. તેઓ માત્ર લીલા રસાયનનું સેવન કરીને જ પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરી શકે છે. (બીજું કોઈ જ સાધન ન હોવાથી, **''તસ્માત્ સર્વાત્મના રાજન્...''** એ દ્વિતીય સ્કન્ધની શરૂઆતમાં કહ્યું તે મુજબ શ્રવણ, કીર્તન વગેરેથી ભગવત્કથાનું જ યથાશક્તિ સેવન કરવું) ।।૪૦।।

મેં તમને આ જે કાંઈ સંભળાવ્યું છે તે જ શ્રીમદ્ ભાગવત્ પુરાણ છે. સનાતન ઋષિ નરનારાયણે પહેલાં દેવર્ષિ નારદજીને તે સંભળાવ્યું હતું અને તેમણે મારા પિતા મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસજીને સંભળાવ્યું ।।૪૧।।

હે મહારાજ! તે જ બદરીવન વિહારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને પ્રસન્ન થઈ મને આ વેદતુલ્ય શ્રીભાગવત્ સંહિતાનો ઉપદેશ કર્યો ।।૪૨।।

એતાં વક્ષ્યત્યસૌ સૂત ઋષિભ્યો નૈમિષાલયે ।।
દીર્ઘસત્રે કુરુક્ષેત્ર સમ્પૃષ્ટઃ શૌનકાદિભિઃ ।।૪૩।।

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! જ્યારે શૌનક વગેરે ઋષિઓ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં મહાન સત્ર કરશે ત્યારે તેમના પૂછવાથી પૌરાણિક વક્તા શ્રીસૂતજી તેમને આ સંહિતા શ્રવણ કરાવશે ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાવગત્ દ્વાદશસ્કન્ધમાં (બીજા વેદાશ્રય પ્રકરણનો બીજો તથા ચાલુ ''ચાર જાતના પ્રલયની કથા'' નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૫

પરીક્ષિતને મૃત્યુનો ભય દૂર થયો

પ્રકરણ ૩-ભગવદ્ આશ્રય

અત્રાનુવર્ણ્યતેભીક્ષ્ણં વિશ્વાત્મા ભગવાન્ હરિઃ ।।
યસ્ય પ્રસાદજો બ્રહ્મા રુદ્રઃ ક્રોધ સમુદ્ભવઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણમાં વારંવાર અને સર્વત્ર વિશ્વાત્મા ભગવાન્ શ્રીહરિનું જ સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્માજી શ્રીહરિ ભગવાન્ના પ્રસાદ (કૃપા)ની અભિવ્યક્તિ છે અને રુદ્ર આપના ક્રોધની અભિવ્યક્તિ છે; તેથી બ્રહ્માજી અને શંકર સ્વતન્ત્ર નથી પણ ભગવાન્ને અધીન છે.* ।।૧।।

વિશેષ : વાસ્તવમાં તો ભગવાન્નું સ્વરૂપ નિર્ગુણ છે પણ પોતાના ભક્તોને પ્રેમ કરનાર ઉપર ભગવાન્ કૃપા કરે છે અને ભક્તોનો દ્રોહ કરનાર ઉપર ક્રોધ કરે છે તેથી બન્ને કૃપા અને ક્રોધ પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન્ના શુદ્ધ સત્ત્વ સ્વરૂપ જ છે. તેથી જેની કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેલ બ્રહ્માજી અહીં કહેલાં સમસ્ત સાધ્ય-સાધન ઉત્પત્તિના હેતુ છે માટે ભક્તોએ ભગવત્કૃપા જ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું; તેવી જ રીતે રુદ્રસ્વરૂપ ભગવાન્નો ક્રોધ જ સમસ્ત સાધ્ય સાધનોનાં નાશનો હેતુ છે માટે કોઈ પણ સંજોગોમાં ભક્તોને દૂભવવા નહિ અને તો જ ભગવત્ક્રોધથી બચી શકાશે.

આ ૧૨।૫।૧ ઉપર શ્રીભાગવતજીની ટીકાઓ શ્રીબંસીધર કૃત ભાવાર્થ દીપિકા પ્રકાશ તથા શ્રીવિશ્વનાથ ચક્રવર્તીકૃત સારાર્થ દર્શિનીમાં દર્શાવેલ ભાવો અભ્યાસીમાટે આપવામાં આવે છેઃશાસ્ત્રાર્થનો ઉપસંહાર કરીને શ્રીશુકદેવજી મનોમન કંઈક આવું વિચારે છે, ''ઓહો! આ તો ભારે ગજબ થઈ ગયો! જેનાથી અધિક કે જેથી બરાબર કોઈ કે કંઈ નથી તે મહારહસ્યમય તત્ત્વરત્ન, રાજા પરીક્ષિત ઉપરની કૃપાને લીધે મારા હૃદયસમ્પુટમાંથી સરકી ગયું અને જગત્ આખાને તેની જાણ થઈ ગઈ. આ મારાથી અનુચિત થઈ ગયું. મારા પ્રભુએ જેને **''રાજવિદ્યા રાજગુહ્યમ્''** વિદ્યાઓનો રાજા અને સૌથી વધારે ગુપ્ત રાખવા જેવી વાત'' કહી છે તે મેં પ્રાયઃ પ્રગટ કરી દીધી! જેમકે,

''અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ।
તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્।।''

નિષ્કામ હોય, સર્વકામ હોય કે મોક્ષકામ હોય ઉદાર બુદ્ધિમાન્ સહુએ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું અનન્ય

ભક્તિયોગથી યજન કરવું'' (શ્રીભાગવત ૨।૩।૧૦) માં અન્વયથી અને **''ન ભજન્ત્યવજાનન્તિ સ્થાનાદ્ ભ્રષ્ટાઃ પતન્ત્યધઃ''** જેઓ ભગવાનનું ભજન નહિ કરતાં આપનો અનાદર કરે છે તેઓ મનુષ્યયોનિથી પણ ચ્યુત થઈ જાય છે તેનું અધઃપતન થઈ જાય છે. (શ્રીભાગવત ૧૧।૫।૩ યોગીશ્વર ચમ) માં ભક્તિ જ સર્વફલ સાધી આપનારી છે અને ભક્તિ સિવાયનાં સાધનો કરવાં ફીફાં ખાંડવા જેવું છે તે વ્યતિરેકથી કહ્યું. સ્વર્ગ સમ્પાદન કરી આપનારાં કર્મો તો દૂર રહ્યાં, મોક્ષના અતિ પ્રસિદ્ધ સાધન જ્ઞાનને પણ પરાસ્ત કરી દીધું. જ્ઞાન વિના એક માત્ર ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે છે. જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે એવી જે પ્રસિદ્ધિ છે તે જ્ઞાનમાં પણ ભક્તિ હોવી જ જોઈએ. જ્ઞાનની કહેવા પૂરતી જ, નામ માત્રની કારણતા છે. **''ભક્ત્યાહમેક્યા ગ્રાહ્યઃ''** હું એક માત્ર ભક્તિથી જ મળું છું. શ્રીભાગવત ૧૧।૧૪।૨૧ વગેરે અનેક વાક્યોમાં યોગ, સાંખ્ય, તપ, વેદાભ્યાસ, યજ્ઞો, જપ વગેરે સાધનોને સ્વલ્પ બતાવી ભક્તિની સર્વોપરિતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરી દીધું છે. હવે તો પુરાણ સમાપ્તપ્રાય થયું. હવે બગડેલી બાજી કેમ સુધારવી?'' એવો વિચાર શ્રીશુકદેવજીને આવતાં ભક્તિનાં સાર્વભૌમત્વનું અવમૂલ્યન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ઉતાવળ અને આવેશમાં જેમ કોઈ અતિ મૂલ્યવાન પણ અતિ ગોપ્ય રત્ન લોકોને બતાવી દે પણ બીજી જ પળે ભૂલ સમજાતાં પરિસ્થિતિને સુધારી લેવા બહુ જ ચાલાકી અને સફાઈથી તેને સમ્પુટમાં સરકાવી દઈ, મહાકોશમાં મૂકી દઈ બીજું જ ઓછી કિમ્મતનું રત્ન બતાવીને કહી દે કે આપણાં બધાં કામ આ રત્નથી જ પતી જશે. તેવી જ રીતે હું રાજા પરીક્ષિતને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીશ જેથી ભગવાન્‌ની માયાના પ્રભાવથી લોકો એમ માનતા થાય કે મેં પ્રયાણ કરતાં પહેલાં તો રાજાને જ્ઞાનનો જ ઉપદેશ આપ્યો હતો. વળી, સિદ્ધ ભક્તો સમક્ષ ભગવાન્ પ્રગટ થઈ જેમ તેની પરીક્ષા કરવા મોક્ષ વગેરે લઈ લેવા તેમને લલચાવે છે તેમ શ્રીશુકદેવજી રાજાને ભક્તિ થઈ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા પણ કરી રહ્યા છે. આમ તો શ્રીશુકદેવજી સર્વજ્ઞ છે છતાં પરીક્ષા લેવાનો અભિનય કરે છે તે આ જગતમાં પરીક્ષિતની ભક્તિનિષ્ઠા પ્રસિદ્ધ કરવામાટે સમજવી. વળી જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેનું ફળ અન્તે તો મુક્તિ જ છે એવો અજ્ઞાનીઓનો મત મને મંજૂર નથી કારણ કે મેં જ **''ભગવાન્ ભજતાં મુકુન્દો મુક્તિં દદાતિ કર્હિચિત્ સ્મ ન ભક્તિયોગમ્.''** ભગવાન્ ભક્તોનાં બીજાં કાર્યો કરવા ઉપરાન્ત તેમને મુક્તિ પણ આપી દે છે પણ મુક્તિથી ય મોંઘેરી અને અદકેરી ભક્તિ તેમને સહજમાં આપતા નથી. શ્રીભાગવત ૫।૬।૧૮માં મુક્તિ કરતાં ભક્તિ અધિક છે તેમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરીક્ષિતની મુક્તિ હવે આપવામાં આવનાર જ્ઞાનના ઉપદેશથી જ થાય છે એમ સમજવાનું નથી કારણ કે શૌનક વગેરે ૠષિઓએ શ્રીભાગવત ૧।૧૮।૧૬માં કહ્યું છે કે

ભગવાને પણ જેને ભક્ત તરીકે માન્યતા આપી છે તેવા મહાબુદ્ધિશાળી અને મહાન ભગવદ્ ભક્ત પરીક્ષિતને શ્રીશુકદેવજીએ ઉપદેશ જે નિત્ય જ્ઞાનથી મોક્ષ સ્વરૂપ શ્રીભગવાન્નાં ચરણકમલ પ્રાપ્ત કર્યા તે જ નિત્ય જ્ઞાન આપ અમને કહો. ભગવાન્ અત્યન્ત પ્રિય ભક્તોને ભક્તિયોગનું દાન કરે છે તેથી પરીક્ષિતને પ્રેમભક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવી છે. વળી ભક્તને મોક્ષની ઈચ્છા હોય તો પણ તેને જ્ઞાનનું કંઈ પ્રયોજન હોતું નથી. **''ભક્તિયોગેન મન્નિષ્ઠો મદ્ભાવાય પ્રપદ્યતે''** મારામાં નિષ્ઠાવાળો ભક્તિયોગથી મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને કે જેને મોક્ષ પણ કહે છે, પ્રાપ્ત કરીલે છે.

શ્રીભગવાન્ ઉદ્ધવજીને શ્રીભાગવત ૧૧।૨૯।૩૩ **''જ્ઞાને કર્મણિ યોગે ચ।''** માં કહે છે કે મનુષ્યોને જ્ઞાન, કર્મ, યોગ, વાણિજ્ય અને રાજદંડ વગેરેથી ક્રમશઃ મોક્ષ, ધર્મ, કામ અને અર્થ રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે પરન્તુ તમારા જેવા અનન્ય ભક્તોને માટે તો એ ચારેય પ્રકારનું ફલ માત્ર હું જ છું'' તેથી સર્વને અન્તે જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ભગવાન્ના મોહિની સ્વરૂપના કાર્ય જેવું છે જેથી અસુરો પ્રેમરૂપી સુધાથી વંચિત રહી જાય.

શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીભાગવત પુરાણ અહીં જ પૂરું કર્યુ છે તો પછી પ્રથમ સ્કન્ધ અને હવે પછીનો બારમો સ્કન્ધ ભાગવત કેમ કહી શકાય? તેનું સમાધાન એમ છે કે યજ્ઞનો પ્રારમ્ભ થતાં પહેલાં અને તેની પૂર્ણાહુતિ પછી થતી બધી ક્રિયાઓ યજ્ઞ જ ગણાય છે. નાટક શરૂ થતાં પહેલાં પ્રસ્તાવના અને પૂરું થયા પછીના આર્શીવાદ નાટક જ ગણાય છે. વળી શ્રીગીતાજીમાં આવતા બધા શ્લોક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમુખથી ઉચ્ચાર્યા નથી છતાં **''યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માત્ વિનિસૃતા।''** ગીતાજી આખાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ના સાક્ષાત્ શ્રીમુખમાંથી જ પ્રકટ થયાં છે એમ ગણાય છે તેવી જ રીતે પ્રથમ સ્કન્ધ તથા હવે પછીનો બારમો સ્કન્ધ શ્રીશુકદેવજીએ કહેલ ન હોવા છતાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યા બરોબર જ છે.

મંગલાચરણના પ્રારમ્ભના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ''આ શ્રીમદ્ભાગવત નિગમ કલ્પતરુનું પાકેલું અમૃત જેવું મિષ્ટ એવું ફલ છે કે જેમાં ગોટલી, છાલ, રેસા કે ડીંટાં કાઢી નાખવા જેવું કંઈ જ નથી. નર્યો રસ જ રસ છે'' એ તો યાદ હશે જ.

હે રાજા! હવે તમે આ પશુઓની ધારણા જેવી અવિવેકમૂલક ધારણા છોડી દો કે હું મરી જઈશ. જેવી રીતે પહેલાં શરીર નહોતું, હવે પેદા થયું અને હવે નાશ પામશે તેવી જ રીતે તમે પહેલાં ન હતા એમ નથી તમારો જન્મ થયો અને તમે મરી જશો એમ નથી ।।૨।।

જેવી રીતે બીજમાંથી અંકુર અને અંકુરમાંથી બીજની ઉત્પતિ થાય છે તેવી જ

રીતે એક દેહથી બીજા દેહની અને બીજાથી ત્રીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરન્તુ તમે ન તો કોઈથી ઉત્પન્ન થયા છો કે ન તો ભવિષ્યમાં પુત્ર પૌત્ર વગેરેના શરીરના રૂપમાં ઉત્પન્ન થશો. જેવી રીતે અગ્નિ લાકડાંથી સર્વથા અલગ રહે છે, લાકડાંની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ ની સાથે તેને કંઈ લેવા દેવા નથી તેવી જ રીતે તમે શરીર વગેરેથી સર્વથા અલગ છો ।।૩।।

(જન્મ વગેરે દેહનાં ધર્મો છે એ વાત દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે). માણસ સ્વપનમાં પોતાનું માથું કપાયું છે અને મરી ગયો છે એમ પોતે જુએ છે છતાં એ માત્ર ભ્રમજ છે તેવી જ રીતે આ જગતમાં પણ તે દેહના નાશને જુએ છે. પરન્તુ આ બધી શરીરની જ અવસ્થાઓ દેખાય છે, આત્માની નહિ. જોનારો તો તે અવસ્થાઓથી સર્વથા અલગ, જન્મ અને મૃત્યુથી રહિત, શુદ્ધ બુદ્ધ પરમ તત્ત્વસ્વરૂપ છે ।।૪।।

જેવી રીતે ઘડો ફૂટી જતાં આકાશ પહેલાંની જેમ જ અખંડ રહે છે પરન્તુ ઘટાકાશ (ઘડાની અંદર રહેલ આકાશ) ની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી લોકોને એમ લાગે છે કે તે મહાઆકાશમાં મળી ગયું છે વાસ્તવમાં તો તે મળી ગયેલું હતું જ તેવી જ રીતે દેહપાત થઈ જતાં એમ જણાય છે કે જાણે જીવ બ્રહ્મ થઈ ગયો. વાસ્તવમાં તો તે બ્રહ્મ હતો જ. તેની અબ્રહ્મતા તો પ્રતીતિમાત્ર-દેખાવ પૂરતી જ હતી ।।૫।।

મન જ આત્માને માટે શરીર, વિષય અને કર્મો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જ મન માયાને ઉત્પન્ન કરે છે. હકીકતમાં માયા (અવિદ્યા) જ જીવના સંસારચક્રમાં પડવાનું કારણ છે ।।૬।।

જ્યાં સુધી તેલ, તેલ રાખવાનું પાત્ર, દિવેટ અને અગ્નિ નો સંયોગ રહે છે ત્યાં સુધી જ દીપમાં દીપકપણું છે તેવી જ રીતે જ્યાં સુધી આત્માનો કર્મ, મન, શરીર અને તેમનામાં રહેલ ચૈતન્ય અધ્યાસની સાથે સમ્બન્ધ રહે છે ત્યાં સુધી જ તેને જન્મ-મૃત્યુના ચક્રરૂપ સંસારમાં ભટકવું પડે છે અને રજોગુણ, સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણ ની વૃત્તિઓથી તેને ઉત્પન્ન, સ્થિત અને વિનષ્ટ થવું પડે છે ।।૭।।

પરન્તુ દીપક ઓલવાઈ જતાં તત્ત્વરૂપ તેજનો વિનાશ થતો નથી તેવી જ રીતે સંસારનો નાશ થઈ જવા છતાં સ્વયંપ્રકાશ આત્માનો નાશ થતો નથી કારણ કે તે કાર્ય અને કારણ, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહથી પર છે તે આકાશની જેમ બધાનો આધાર છે, નિત્ય અને નિશ્ચલ છે તે અનન્ત છે. ખરેખર આત્માની ઉપમા આત્માને જ આપી શકાય ।।૮।।

હે રાજા! તમે તમારી વિશુદ્ધ અને વિવેકયુક્ત બુદ્ધિને પરમાત્માના ચિન્તનથી ભરી દો અને સ્વયં તમારા હૃદયમાં બિરાજેલ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરો ।।૯।।

આમ તમારો આત્મા (મન) ઈશ્વર સાથે એક રૂપ થઈ જશે તેથી તમે ઈશ્વર (સમર્થ) બની જશો તેથી બ્રાહ્મણના શાપથી પ્રેરાયેલો તક્ષક તમને ભસ્મ કરી શકશે નહિ. અરે! તક્ષકની તો વાત જવા દો, સ્વયં મૃત્યુ અને મૃત્યુઓનો કાફલો પણ તમને મારી શકશે નહિ ।।૧૦।।

તમે એ પ્રમાણે ચિન્તન કરો કે ''હું જ સર્વાધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મ છું, સર્વાધિષ્ઠાન બ્રહ્મ હું જ છું''. આ પ્રમાણે તમે તમારી જાતને પોતાના વાસ્તવિક એકરસ અનન્ત અખંડ સ્વરૂપમાં સ્થિત કરી લો ।।૧૧।।

એ વખતે ભલે તક્ષક આવીને પોતાનાં વિષપૂર્ણ મુખોથી તમારા પગમાં ડસી લે તેની કંઈ પરવા નથી. તમે તો તમારા આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જઈ આ શરીરને, તક્ષકને કે આખા વિશ્વને તમારા (આત્મા) થી જુદાં જોઈ શકશો નહિ ।।૧૨।।

એતત્ તે કથિતં તાત! યથાઽઽત્મા પૃષ્ટવાન્ નૃપ ।।
હરેર્વિશ્વાત્મનશ્ચેષ્ટાં કિં ભૂયઃ શ્રોતુમિચ્છસિ ।।૧૩।।

હે પરીક્ષિત! તમે વિશ્વાત્મા ભગવાન્‌ની લીલા વિશે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેનો ઉત્તર મેં આપી દીધો. હવે બીજું શું શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા છે? ।।૧૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધમાં (ત્રીજા ભગવદ્ આશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) ''પરીક્ષિતને મૃત્યુનો ભય દૂર થયો'' નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૬

પરીક્ષિતની પરમ ગતિ

જનમેજયનો સર્પસત્ર અને વેદોનો શાખાભેદ

વિશેષઃ પરીક્ષિત રાજાનું સર્પદંશથી મૃત્યુ થયું એ વાત એના પુત્રના જાણવામાં આવતાં તેણે સર્પોને મારવાને માટે યજ્ઞ કર્યો એટલે એ વિધિથી સર્પોને અગ્નિમાં બાળ્યા એ વાત તથા વેદશાસ્ત્રના વિભાગને કહેતા ત્રણ વેદ વ્યાસજીએ કર્યા એ વાત આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેવાશે.

એતન્નિશમ્ય મુનિનાભિહિતં પરીક્ષિદ્
વ્યાસાત્મજેન નિખિલાત્મદશા સમેન ।।
તત્પાદપદ્મમુપસૃત્ય નતેન મૂર્ધ્ના
બદ્ધાઞ્જલિસ્તમિદમાહ સ વિષ્ણુરાતઃ ।।૧।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! વ્યાસનન્દન શ્રીશુકદેવ મુનિ સમસ્ત ચરાચર જગતને પોતાના આત્માના રૂપમાં અનુભવ કરે છે અને વ્યવહારમાં બધા પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે. ભગવાન્‌ના શરણાગત અને આપદ્વારા સુરક્ષિત રાજર્ષિ પરીક્ષિતે તેમનો સમ્પૂર્ણ ઉપદેશ ખૂબ ધ્યાનથી શ્રવણ કર્યો. હવે તેમનાં ચરણકમલોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી હાથ જોડીને પરીક્ષિત રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું : હે ભગવન્! જે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શન અને અનુભવ મને ગર્ભમાં તથા બાલ્યકાલમાં થયેલાં તે જ અનાદિ, અનન્ત અને એક રસ શ્રીહરિના સ્વરૂપ અને લીલાઓનું વર્ણન આપે કર્યું છે. તેથીય આગળ વધીને તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લેવાનું સાધન પણ આપે બતાવી દીધું છે. આપની સ્વાભાવિક દયાલુતાને કારણે જ આપે આ કૃપાનું કાર્ય કર્યું છે મારામાં તો કોઈ સાધન કે યોગ્યતા નથી ।।૨।।

સંસારનાં પ્રાણીઓ પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ના જ્ઞાનવિહોણાં છે અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોના-દાવાનલથી પ્રજળી રહ્યાં છે. તેમના ઉપર ભગવન્મય મહાત્માઓનો અનુગ્રહ થાય એ કોઈ નવી ઘટના કે આશ્ચર્યની વાત નથી. એ તો એમને માટે સ્વાભાવિક છે ।।૩।।

મેં તથા બીજા ઘણા લોકોએ આપના મુખારવિન્દથી આ શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણનું શ્રવણ કર્યું છે. આ પુરાણમાં શબ્દે-શબ્દે ભગવાન્ શ્રીહરિના તે સ્વરૂપ અને લીલા ઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જેનું ગાન કરવામાં મોટા-મોટા આત્મારામ પુરુષો ખોવાઈ જાય છે ।।૪।।

હે ભગવન્! આપે મને અભયપદનો, બ્રહ્મ અને આત્મા ની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો છે હવે હું પરમ શાન્તિ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિત છું. હવે મને તક્ષક આદિ કોઈ પણ મૃત્યુના નિમિત્તથી અથવા કોટીબંધ મૃત્યુઓથી પણ ભય નથી. હું અભય થઈ ગયો છું ।।૫।।

હે બ્રહ્મન્! હવે આપ મને મૌન થઈ જવાની તથા કામનાઓના સંસ્કારથી પણ રહિત ચિત્તને ઈન્દ્રિયાતીત પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિલીન કરી દઈ મારા પ્રાણોનો ત્યાગ કરી દેવાની આજ્ઞા આપો ।।૬।।

આપે મને આપેલ જ્ઞાન (શ્રીકૃષ્ણાનુભવ) અને વિજ્ઞાન (શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યના અનુભવ) માં મારી નિષ્ઠા (સ્થિતિ) થઈ જવાથી મારું અજ્ઞાન કાયમને માટે નાશ પામ્યું છે. આપે ભગવાન્‌ના પરમ કલ્યાણમય સ્વરૂપનો મને સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો છે ।।૭।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ૠષિઓ! રાજા પરીક્ષિતે શ્રીશુકદેવજીને આ પ્રમાણે કહી તેમની પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી. હવે શ્રીશુકદેવજીએ રાજા પરીક્ષિતને ભગવાન્‌માં સર્વઈન્દ્રિયો જોડવાની આજ્ઞા આપી તેમની વિદાય લઈ સમાગત ત્યાગી મહાત્માઓ, ભિક્ષુઓ સાથે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ।।૮।।

રાજર્ષિ પરીક્ષિતે પણ સ્વયં પોતાના મનને પરમાત્માના ચિન્તનમાં લીન કરી દીધું અને ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા. તે વખતે તેમના શ્વાસ-પ્રશ્વાસ પણ ચાલતા ન હોતા અને વૃક્ષના ઠૂંઠાની જેમ અક્કડ થઈ ગયા ।।૯।।

ગંગાજીના તટ ઉપર તેમણે આગળનો ભાગ પૂર્વ તરફ હોય તેવી રીતે દર્ભો બિછાવી રાખ્યા હતા. ઉત્તર તરફ મોં રાખી પોતે તેના ઉપર બેસી ગયા હતા. તેમની આસક્તિ અને સંશય તો પહેલેથી જ મટી ગયા હતા. હવે તે બ્રહ્મ અને આત્મા ની એકતારૂપ મહાયોગમાં સ્થિત થઈ જઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ ગયા ।।૧૦।।

હે બ્રાહ્મણો! મુનિકુમાર શૃંગીને ગુસ્સે થઈ પરીક્ષિતને શાપ આપી દીધો હતો એટલે તેનો મોકલેલો તક્ષક નાગ રાજા પરીક્ષિતને કરડવામાટે તેની પાસે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેણે કશ્યપ નામના એક બ્રાહ્મણને જોયો* ।।૧૧।।

વિશેષ : અહીં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે જેને મોટા ભાગના ટીકાકારો ક્ષેપક ગણે છે :

તત્રાલીઢં વટં દષ્ટ્વા તક્ષકેણ મહાત્મના।ચકાર નિર્વિષં વિપ્રો મન્ત્રપૂતેન વારિણા।।

કશ્યપ બ્રાહ્મણની વિષ ઉતારવાની વિદ્યાની પરીક્ષા કરવા તક્ષકે એક વડલાના વૃક્ષને દંશ દીધો. વડલાનું વૃક્ષ બળી ગયું. કશ્યપે મન્ત્રેલું જલ તે વૃક્ષ ઉપર છાંટતાં વડલો તો લીલોછમ થઈ ગયો એટલું જ નહિ એ વડલાના વૃક્ષ ઉપર પહેલેથી જ લાકડાં લેવા ચઢેલો એક બ્રાહ્મણ પણ સજીવન થઈ ગયો. તક્ષક અને કશ્યપ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પછી આ બ્રાહ્મણ રાજા પરીક્ષિતના મન્ત્રીઓની પાસે ગયો અને તેમને આ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું. મન્ત્રીઓએ રાજા જનમેજય

વગેરેને આ વાત કરી (અ.૫૦,આદિપર્વ, મહાભારત).

કશ્યપ બ્રાહ્મણ સર્પવિષની ચિકિત્સા કરવામાં નિષ્ણાત હતો. તક્ષકે ઘણું બધું ધન આપી કશ્યપને ત્યાંથી જ પાછો મોકલી દીધો તેને રાજા સુધી પહોંચવા જ દીધો નહિ અને પોતે ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરી શકતો હોવાથી બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ, રાજા પરીક્ષિતની પાસે ગયો અને તેને દંશ માર્યો ।।૧૨।।

રાજર્ષિ પરીક્ષિત તક્ષકના કરડતાં પહેલાં જ બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈ ગયા હતા. હવે તક્ષકના વિષની આગથી તેમનું શરીર સર્વના દેખતાં જ બળીને ભસ્મ થઈ ગયું ।।૧૩।।

પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ દિશાઓમાં હાહાકાર થઈ ગયો. દેવતા, અસુરો, મનુષ્યો વગેરે બધાય પરીક્ષિતની આ પરમ ગતિ જોઈ વિસ્મય પામ્યા ।।૧૪।।

દેવોનાં દુન્દુભિ વાગવા લાગ્યાં. ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓ ગાન કરવા લાગ્યાં. દેવો રાજાને ધન્યવાદ આપતા પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ।।૧૫।।

જ્યારે જનમેજયને ખબર પડી કે તક્ષકે મારા પિતાજીને દંશ દીધો છે ત્યારે તેને અત્યન્ત ક્રોધ થયો. બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને તેણે સર્પસત્રદ્વારા વિધિપૂર્વક અગ્નિકુંડમાં સર્પોને હોમવાનું આવાહન કર્યું ।।૧૬।।

સર્પસત્રમાં અગ્નિ જ્યારે સળગ્યો ત્યારે એમાં મોટા સર્પો બળવા લાગ્યા. એને જોઈને ભયથી ઉદ્વેગ પામેલો તક્ષક. ઇન્દ્રને શરણે ગયો ।।૧૭।।

પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયે જ્યારે તક્ષકને ન જોયો ત્યારે એ બ્રાહ્મણોને પૂછવા લાગ્યો કે ''સર્પમાં અધમ તક્ષક હજુ કેમ આ આહુતિમાં બળતો નથી. તમે બીજાને બાળો છો ત્યારે તક્ષકને હજુ કેમ હોમી દેતા નથી?'' ।।૧૮।।

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું : હે રાજેન્દ્ર! તક્ષક ઇન્દ્રને શરણે ગયો છે તેથી ઇન્દ્ર એની રક્ષા કરી રહ્યા છે. એમણે સર્પને પકડી રાખ્યો છે તેથી એ અધમ સર્પ અત્યાર સુધી અગ્નિમાંથી બચી રહ્યો છે ।।૧૯।।

પરીક્ષિત નન્દન જનમેજય મહાન બુદ્ધિમાન અને વીર હતો. તેણે બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઋત્વિજોને કહ્યું, ''હે બ્રાહ્મણો! આપ લોકો ઇન્દ્રની સાથે તક્ષકને અગ્નિમાં કેમ હોમી દેતા નથી?'' ।।૨૦।।

જનમેજયની વાત સાંભળી બ્રાહ્મણોએ તે યજ્ઞમાં ઇન્દ્રની સાથે તક્ષકનું અગ્નિકુંડમાં આવાહન કર્યું. તેમણે કહ્યું, ''અરે તક્ષક! તું મરુદ્ગણના સહચર ઇન્દ્રની

સાથે આ અગ્નિકુંડમાં હમણાં ને હમણાં આવીને પડ'' ।।૨૧।।

જ્યારે બ્રાહ્મણોએ આ પ્રમાણે આકર્ષણ મન્ત્રનો પાઠ કર્યો ત્યારે તો ઈન્દ્ર પોતાના સ્થાન સ્વર્ગથી વિચલિત થઈ ગયા. વિમાનમાં બેઠેલા ઈન્દ્ર તક્ષક સાથે બહુ ગભરાઈ ગયા અને તેમનું વિમાન પણ ચક્કર-ચક્કર ફરવા લાગ્યું ।।૨૨।।

અંગિરાનન્દન બૃહસ્પતિજીએ જોયું કે દેવરાજ ઈન્દ્ર વિમાન અને તક્ષક સાથે આકાશમાંથી અગ્નિકુંડમાં પડી રહ્યા છે ત્યારે તેમણે રાજા જનમેજયને કહ્યું ।।૨૩।।

''હે નરેન્દ્ર! સર્પરાજ તક્ષકને મારી નાખવો આપને શોભતું નથી. તેણે અમૃત પી લીધું છે તેથી તે અજર અને અમર છે ।।૨૪।।

હે રાજન્! જગતનાં પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જ જીવન, મરણ અને મરણોત્તર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મ સિવાય બીજું કંઈ કોઈને પણ સુખ-દુઃખ આપી શકતું નથી ।।૨૫।।

હે જનમેજય! આમ તો ઘણા લોકોનાં મૃત્યુ સર્પ, ચોર, આગ, વીજળી આદિથી તથા ભૂખ, તરસ, રોગ વગેરે નિમિત્તોથી થાય છે પણ એ તો બધી કહેવાની વાતો છે. વાસ્તવમાં તો બધાં પ્રાણી પ્રારબ્ધ કર્મનો જ ભોગ ભોગવે છે ।।૨૬।।

હે રાજા! તમે ઘણા નિરપરાધ સર્પોને બાળી નાખ્યા છે. આ અભિચાર યજ્ઞનું ફલ કેવલ પ્રાણીઓની હિંસા જ છે. તેથી તે બંધ કરી દેવો જોઈએ. કારણ કે જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો જ ભોગ ભોગવતાં હોય છે. (એટલે સર્પોના પ્રારબ્ધે જ તમને આ યજ્ઞ કરવાની પ્રેરણા કરી તેથી તમારો પણ કંઈ વાંક નથી)''* ।।૨૭।।

વિશેષ : મહાભારતની નીચેની કથાનું અહીં અનુસન્ધાન કરવુંઃ

એક વખત કશ્યપ પ્રજાપતિની પત્નીઓ (સર્પોની માતા) કદ્રુ અને (ગરુડજીની માતા) વિનતા વચ્ચે ઉચ્ચૈઃશ્રવા (ઈન્દ્રના અશ્વ) ના પુચ્છના રંગ વિષે વિવાદ થયો. કદ્રુએ કહ્યું કે ''તે શ્યામ છે'' અને વિનતાએ કહ્યું કે ''તે શ્વેત છે આવતી કાલે એની ખાતરી કરીશું અને જે ખોટી પડે તે દાસી બનીને રહે''. એવી શરત લાગી. કદ્રુએ તેના પુત્રો સર્પોને કહ્યું કે ''તમે શ્યામ રોમ બનીને અશ્વના પુચ્છે વીંટાઈ જાઓ. મારું કહ્યું નહિ માને તે જનમેજયના સર્પસત્રમાં બળીને ભસ્મ થઈ જશે''. આમ જે સર્પોએ માતાની આજ્ઞા નહોતી માની તે સર્પો જનમેજયના આ સર્પસત્રમાં બળ્યા છે.

શ્રીસૂતજી બોલ્યાઃ હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! મહર્ષિબૃહસ્પતિજીની વાતનું

સન્માન કરીને જન્મેજયે કહ્યું, ‘‘આપની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે’’ આમ તેણે સર્પસત્ર બન્ધ કરી દઈ બૃહસ્પતિજીની વિધિ પૂર્વક પૂજા કરી ।।૨૮।।

હે ઋષિઓ! (જેનાથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શૃંગીને પણ ક્રોધ આવી ગયો, રાજાને શાપ થયો, તેનું મૃત્યું થયું, જનમેજયને પાછો ક્રોધ આવ્યો, સર્પો માર્યા ગયા) આ તે જ ભગવાન્ વિષ્ણુની મહામાયા છે. તે કલ્પનાતીત છે. તેથી જ ભગવાન્‌ના અંશરૂપ જીવો ક્રોધ વગેરે ગુણ વૃત્તિઓદ્વારા શરીરોમાં મોહિત થઈ જાય છે એક બીજાને દુઃખ આપે છે અને પોતે પણ ભોગવે છે. ભગવાન્[1] જ તેને નિવૃત્ત કરી શકે છે જીવો પોતાના પ્રયત્નોથી નહિ જ.[2] ।।૨૯।।

વિશેષ : ૧. **‘અબાધ્યયા’** - ૧. જેને નિવૃત્ત ન કરી શકાય તેવી માયાથી ૨.**‘‘અકારો વાસુદેવઃ સ્યાત્’’** (એકાક્ષરકોશ) જેની નિવૃત્તિ ભગવાન્ વાસુદેવ(ની શરણાગતિ) થીજ થાય તેવી(માયા)થી. **‘અઃ’**=વાસુદેવ. ૨.આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધના બીજા ચરણમાં **૧.‘‘અબાધ્યયા લક્ષણા યયા ૨. મુહ્યત્યસ્યૈવાત્મભૂતા’’** એમ બેપાઠ છે.

(વિષ્ણુ ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી એમની ભક્તિ કરવાથી જ માયાની નિવૃત્તિ થાય છે તેથી આપના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે) આ દમ્ભી છે, કપટી છે એ જાતની બુદ્ધિમાં વારંવાર જે દમ્ભ-કપટની સ્ફૂરણા થાય છે તે જ માયા છે. જ્યારે આત્મવાદી પુરુષો બ્રહ્મનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નિર્ભય રૂપથી પ્રકાશિત થતી નથી, પરન્તુ ડરની મારી, મોહ વગેરે ઉત્પન્ન કરવાનાં પોતાનાં કાર્ય નહિ કરતી જેમ-તેમ ગુજારો કરી લે છે. આ રૂપમાં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. માયાના આશ્રિત નાના (વિવિધ) પ્રકારના વિવાદ મતવાદ પણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નથી; વાદ-વિવાદની તો વાત જવા દો, લોક-પરલોકના વિષયોના સમ્બન્ધમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવાવાળું મન પણ શાન્ત થઈ જાય છે ।।૩૦।।

જેને ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ નથી કે ઈન્દ્રિયોથી થતાં પુણ્યપાપરૂપ કર્મ નથી; જેમાં આ બન્નેનું સુખ-દુઃખ વગેરે ફલ નથી, સત્ત્વાદિ ગુણોથી રચાયેલો જીવ નથી કે જીવની ઉપાધિરૂપી અહંકાર નથી અને તેથી જ તે કોઈનાદ્વારા બાધિત થતા નથી કે કોઈના વિરોધી નથી અર્થાત્ જેમાં માયાનાં મોહ વગેરે કાર્યો છે જ નહિ. વિવેકી પુરુષ તેવા પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરી, પોતે અહંકાર વગેરે ઊર્મિઓનો ત્યાગ કરી દઈ તે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિરામ પામે. (આમ કરવાથી જ જીવમાં રહેલા મોહની નિવૃત્તિ થાય છે) ।।૩૧।।

ભગવાન્ સિવાય બીજામાં જેમને પ્રેમ નથી અને તેથી જ વેદો જેના સ્વરૂપને **''નેતિ-નેતિ''** ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ આવું નથી, આવું નથી એમ કહી વર્ણન કરે છે તે ભગવાન્ સિવાય તમામ વસ્તુઓ અને આસક્તિઓને છોડી દેવા ઈચ્છનારા ભગવદ્ ભક્તો આગળ જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે પરમ ઉત્કૃષ્ટ, વૈષ્ણવોને પ્રાપ્ત થતું વિષ્ણુના પદસ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે તથા તે મુમુક્ષુઓ દેહ, ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણને વશ કરી, દેહ, ગેહ વગેરેમાં અહન્તા-મમતા તથા રાગ-દ્વેષ વગેરેનો ત્યાગ કરી, હૃદયમાં ધ્યાનદ્વારા પરમ પદનું આલિંગન કરે છે નિરન્તર ધ્યાન કરતા રહે છે ।।૩૨।।

વિષ્ણુ ભગવાન્‌નું આ જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, આ જ આપનું પરમ પદ છે. જેમનાં અન્તઃકરણમાં શરીર પ્રત્યે અહમ્ભાવ નથી કે તેના સમ્બન્ધી ગૃહ વગેરે પદાર્થોમાં મમતા પણ નથી તેવા લોકોને તે પરમ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. (ખરેખર જગતની વસ્તુઓમાં હું પણુ અને મારાપણું રાખવું એ જ દુર્જનતા છે) ।।૩૩।।

હે શૌનકજી! જેને આ પરમપદની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય તે બીજાઓની કટુ (તીખી) વાણી સહન કરી લે અને તેના બદલામાં કોઈનું અપમાન ન કરે. આ ક્ષણભંગુર શરીરમાં અહન્તા-મમતા કરી કોઈપણ પ્રાણી સાથે ક્યારેય વેર ન કરે ।।૩૪।।

(શાસ્ત્ર સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં પોતાના વિદ્યાગુરુ વ્યાસ ભગવાન્‌ને નમન કરે છે) ભગવાન્ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસજીનું જ્ઞાન અનન્ત છે. તેમનાં જ ચરણકમલોના ધ્યાનથી મેં આ શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણનું અધ્યયન કર્યું છે. હું હવે તેમને જ નમસ્કાર કરી આ પુરાણ સમાપ્ત કરું છું. (કૃષ્ણ પંચાત્મક છે. ૧. નન્દનન્દન યશોદોત્સંગ લાલિત વ્રજવિહારી ૨. કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ ભગવાન્ ૩. અર્જુન ૪.કૃષ્ણા=દ્રોપદી અને ૫. તુરીય (તુર્ય) પ્રિયા શ્રીયમુનાજી ।।૩૫।।

શૌનકજીએ પૂછ્યું : હે સૌમ્ય* સૂતજી! વેદ વ્યાસજીના શિષ્યો પૈલ વગેરે મહર્ષિ મહાત્માઓ તથા વેદોના આચાર્ય હતા. તેમણે વેદોનું વિભાજન કેટલી રીતે કર્યું તે આપ કૃપા કરીને અમને સંભળાવો ।।૩૬।।

વિશેષ : સૌમ્ય-સોમ એટલે ચન્દ્ર. ચન્દ્રની જેમ જે મનનો સન્તાપ હરી લે તે સૌમ્ય.

સૂતજીએ કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! જે વખતે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીએ પૂર્વસૃષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્પાદન કરવા ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું તે વખતે તેમના હૃદયરૂપી આકાશમાંથી કંઠ, તાલુ

વગેરે સ્થાનોના સંઘર્ષથી રહિત એક અત્યન્ત વિલક્ષણ અનાહત નાદ પ્રગટ થયો. જ્યારે જીવ પોતાના કાન બંધ કરી દે છે ત્યારે તેને પણ તે અનાહત નાદનો અનુભવ થાય છે ।।૩૭।।

મોટા-મોટા યોગીઓ તે જ અનાહત નાદની ઉપાસના કરે છે અને તેના પ્રભાવથી અન્તઃકરણના દ્રવ્ય (અધિભૂત), ક્રિયા (અધ્યાત્મ) અને કારક (અધિદૈવ) રૂપ મલનો નાશ કરી તે પરમ ગતિરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે જેમાં જન્મ-મરણરૂપ સંસારચક્ર નથી.* ।।૩૮।।

વિશેષ : દ્રવ્ય=શરીર. ક્રિયા=પુણ્ય પાપરૂપ કર્મ. કારક=ઇન્દ્રિય ગણ.

તે ઘણ્ટનાદ જેવા અનાહત નાદમાંથી **'અ'**કાર, **'ઉ'** કાર, અને **'મ'** કારરૂપ ત્રણ માત્રાઓ વળો **'ૐ'** કાર પ્રગટ થયો. યોગીઓ સિવાયના પુરુષો તેને જાણી શકતા નથી. **'ૐ'** કાર સ્વયં પણ અવ્યક્ત અને અનાદિ છે અને પરમાત્મસ્વરૂપ હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ પણ છે. જે પરમ વસ્તુને ભગવાન્, બ્રહ્મ કે પરમાત્માના નામથી કહેવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ **'ૐ'** કારદ્વારા થાય છે ।।૩૯।।

(તે પરમાત્મા કોણ છે તેવી જિજ્ઞાસા થતાં કહે છે કે) જે આ અવ્યક્ત ૐકારના નાદને સાંભળે છે તે જ પરમાત્મા છે. જીવોનું જ્ઞાન તો ઇન્દ્રિયોને અધીન છે. (એમ ન હોય તો અન્ધજનોને પણ રૂપ વગેરેનું જ્ઞાન થઈ જાય) જ્યારે પરમાત્મા તો શૂન્યદગ છે. (નેત્રો બંધ રાખીને પણ ભગવાન્ જોઈ શકે છે કર્ણો બંધ રાખીને પણ સાંભળી શકે છે વગેરે) કાન બંધ કરી દેવામાં આવ્યા હોય અથવા જીવ ઊંઘમાં હોય અને અવાજ થતાં જીવને જે જગાડી દે છે તે પરમાત્મા છે. ઊંઘમાં જીવને નાદની ઉપલબ્ધિ પરમાત્માદ્વારા જ થાય છે. તે જ ૐકાર પરમાત્માના હૃદયાકાશમાં પ્રગટ થઈ વેદરૂપ વાણીને પ્રગટ કરે છે ।।૪૦।।

ૐકાર પોતાના આશ્રય પરમાત્મા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્ વાચક છે અને ૐકાર જ સમ્પૂર્ણ મન્ત્ર, ઉપનિષદ અને વેદોનું સનાતન બીજ છે ।।૪૧।।

હે શૌનકજી! ૐકારના ત્રણ વર્ણ છે-**'અ'**,**'ઉ'** અને **'મ્'** આ જ ત્રણેય વર્ણ સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણો; ઋક્, યજુઃ અને સામ આ ત્રણ નામો, ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ આ ત્રણ અર્થો અને જાગ્રત-સ્વપન-સુષુપ્તિ આ ત્રણ વૃત્તિઓના રૂપમાં ત્રણ-ત્રણની સંખ્યાવાળા ભાવોને ધારણ કરે છે ।।૪૨।।

ત્યાર પછી સર્વશક્તિમાન બ્રહ્માજીએ **'ૐ'** કારમાંથી જ અન્તઃસ્થ

(ય,ર,લ,વ), ઉષ્માક્ષર (શ,ષ,શ,હ) સ્વર ('અ' થી 'ઔ' સુધી) સ્પર્શ વ્યજંન ('ક' થી 'મ' સુધી) તથા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ વગેરે લક્ષણોયુક્ત અક્ષર-સામામ્નાય (વર્ણમાલા) ની રચના કરી ।।૪૩।।

તે જ વર્ણમાલાદ્વારા તેમણે પોતાનાં ચાર મુખોથી હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા આ ચાર ઋત્વિજોનાં કર્મ બતાવવામાટે ૐકાર અને વ્યાહૃતિઓ (ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ) સહિત ચાર વેદ પ્રગટ કર્યા અને પોતાના પુત્ર બ્રહ્મર્ષિ, મરીચિ વગેરેને વેદોના અધ્યયનમાં કુશળ જોઈ તેમને વેદોનું શિક્ષણ આપ્યું. તેઓ બધા જ્યારે ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં નિપુણ થઈ ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના પુત્રો કશ્યપ વગેરેને તેમનું અધ્યયન કરાવ્યું ।।૪૪-૪૫।।

ત્યાર પછી તે જ લોકોના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી શિષ્ય-પ્રશિષ્યોદ્વારા ચારેય યુગોમાં સમ્પ્રદાયના રૂપમાં વેદોની રક્ષા થતી રહી. દ્વાપરના અન્તમાં મહર્ષિઓએ તેમનું વિભાજન પણ કર્યુ ।।૪૬।।

જ્યારે બ્રહ્મવેતા ઋષિઓએ જોયું કે સમયના પ્રભાવથી લોકોનું આયુષ્ય, શક્તિ અને બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે ત્યારે તેમણે પોતાના હૃદય પ્રદેશમાં બિરાજમાન પરમાત્માની પ્રેરણાથી વેદોના અનેક વિભાગ કરી દીધા ।।૪૭।।

હે શૌનકજી! આ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં પણ બ્રહ્મા, શંકર વગેરે લોકપાલોની પ્રાર્થનાથી અખિલ વિશ્વના જીવનદાતા ભગવાને ધર્મની રક્ષામાટે મહર્ષિ પરાશરદ્વારા સત્યવતીના ગર્ભથી પોતાના અશાંશ કલા સ્વરૂપ[1] વ્યાસજીના રૂપમાં અવતાર લીધો છે. હે પરમ ભાગ્યવાન શૌનકજી! તેમણે જ આ અઠ્ઠાવીસમી ચતુર્યુગીના[2] દ્વાપરયુગના સન્ધિ સમયે વેદના ચાર વિભાગ કર્યા છે ।।૪૮-૪૯।।

વિશેષ : ૧. અંશાંશકલા=અંશ એટલે પ્રકૃતિ કે માયા; તેનો અંશ સત્ત્વગુણ; તેની કલા અથવા અંશ તે વ્યાસજી રૂપે પ્રગટ થયા.

૨. ચતુર્યુગી=સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગોનો સમૂહ-ચોકડી. અત્યારે અઠ્ઠાવીસમી ચતુર્યુગીનો કલિયુગ ચાલી રહ્યો છે.

જેવી રીતે મણિઓના સમૂહમાંથી વિભિન્ન જાતિના મણિઓ અલગ-અલગ કરી દેવામાં આવે છે તેવી જ રીતે મહામતિ ભગવાન્ વ્યાસદેવે મન્ત્ર સમુદાયમાંથી ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકરણો પ્રમાણે મન્ત્રોનો સંગ્રહ કરી તેમાંથી ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ ચાર સંહિતાઓ બનાવી અને પોતાના ચાર શિષ્યોને બોલાવી પ્રત્યેકને એક-

એક સંહિતાનું શિક્ષણ આપ્યું ।।૫૦-૫૧।।

એમાં પ્રથમ ઋગ્વેદ સંહિતા પોતાના શિષ્ય પૈલને ભણાવી. એ સંહિતામાં ઋચાઓ ઘણી છે તેથી એનું બહ્‌વૃચ એવું બીજું નામ છે. પોતાના વૈશમ્પાયન નામના શિષ્યને નિગદ નામનો યર્જુવેદ ભણાવ્યો ।।૫૨।।

છન્દમાં ગવાતી એવી છન્દોગ નામની સંહિતા જૈમિની નામના પોતાના શિષ્યને વ્યાસજીએ કહી સંભળાવી, અથર્વાંગિરસ નામની ચોથી સંહિતા સુમન્તુ નામના શિષ્યને વ્યાસજીએ આપી ।।૫૩।।

(એમ વેદની ચાર સંહિતાઓની વાત કહીને હવે એ વેદના વિભાગ થયા એનો ઇતિહાસ કહે છે કે) જે ઋક્‌સંહિતા વ્યાસજીએ પૈલ નામના શિષ્યને ભણાવી તે પૈલ મુનિએ એના બે વિભાગ કરી ઇન્દ્રિપ્રમિતિ અને બાષ્કલ નામના બે શિષ્યોને એ સંહિતા ભણાવી ।।૫૪।।

હે ભાર્ગવ! એ બાષ્કલે પણ પોતાને મળેલી શાખાના ચાર ભાગ કર્યા અને એ ભાગો પોતાના બોધ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પરાશર અને અગ્નિમિત્ર નામના શિષ્યોને ભણાવ્યા ।।૫૫।।

પરમ સંયમી ઇન્દ્રપ્રમિતિએ પોતાને મળેલી સંહિતા પોતાના વિદ્વાન પુત્ર માણ્ડૂકેયને આપી. એનો શિષ્ય દેવમિત્ર થયો. તેણે એ સંહિતા સૌભરી વગેરે ઋષિઓને ભણાવી ।।૫૬।।

એ માણ્ડૂકેયનો પુત્ર શાકલ્ય થયો તેણે પિતા તરફથી પોતાને મળેલી સંહિતાના પાંચ ભાગ કર્યા અને એ વાત્સ્ય, મુદ્‌ગલ, શાલીય, ગોખલ્ય અને શિશિર નામના મુનિઓને ભણાવી ।।૫૭।।

શાકલ્યનો એક બીજો શિષ્ય જાતૂકર્ણ્ય હતો. તેણે નિરુક્ત સાથે પોતાને મળેલી સંહિતાના ત્રણ ભાગ કર્યા અને તેના સમ્બન્ધી નિરુક્ત સાથે પોતાના શિષ્યો બલાક, પૈજ, વૈતાળ અને વિરજ નામના મુનિઓને ભણાવ્યા ।।૫૮।।

બાષ્કલનો પુત્ર બાષ્કલિ થયો. તેણે બધી શાખાઓમાંથી એક વાલખિલ્ય નામની શાખા રચી અને એને બાલાયનિ, ભજ્ય અને કાસાર વગેરે ભણ્યા ।।૫૯।।

આટલી બહ્‌વૃચ સંહિતા ઉપર કહેલા મુનિઓએ ધારણ કરી. આ વેદના વિસ્તારને સાંભળનાર મનુષ્ય સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે ।।૬૦।।

(યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાની ઉત્પત્તિ કહે છે) હે શૌનકજી! વૈશમ્પાયનના

કેટલાક શિષ્યોનું નામ ચરકાધ્વર્યુ[1] હતું. તે લોકોએ પોતાના ગુરુદેવને લાગેલી બ્રહ્મહત્યાના[2] પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાટે એક વ્રતનું અનુષ્ઠાન કર્યું તેથી જ તેમનું નામ ચરકાધ્વર્યુ પડ્યું ।।૬૧।।

વિશેષ : ૧. 'ચરકાધ્વર્યુ' : 'અદ્વર્યુ' નામની શાખાનું અધ્યયન કર્યું માટે અદ્વર્યુ. **''ચરકગુરોરનુષ્ઠેયં વ્રતં સ્વયં ચેરુસ્તસ્માચ્ચરકા અભવન્।''** ગુરુએ (આ) ચરવાનું વ્રત પોતે આચર્યું તેથી તેઓ ચરક કહેવાયા.

૨. વૈશમ્પાયને લાગેલી બ્રહ્મહત્યા એક વખતે ગંગાનદીને તીરે ઋષિઓની સભામાં તેમણે ઠરાવ કર્યો કે આજે મહામેરુ પર્વતની તળેટીમાં બધા ઋષિઓએ સત્સંગમાટે ચોક્કસ આવવું અને જે ન આવે તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ. સાત રાત સત્સંગ ચાલશે. અનિવાર્ય સંયોગવશાત્ વૈશમ્પાયન તેમાં જઈ શક્યા નહિ. બનવા કાળ તે એવું બન્યું કે વૈશમ્પાયનનો પગ અજાણતાં તેના ભાણેજને અડી ગયો. ભાણેજ તત્કાલ મરી ગયો. મામા વૈશમ્પાયનને અત્યન્ત ક્લેશ થયો (વિષ્ણુપુરાણ)

વૈશમ્પાયનના એક શિષ્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ પણ હતા. તેમણે પોતાના ગુરુદેવને કહ્યું, ''અહો ભગવન્! આ ચરકાધ્વર્યુ બ્રાહ્મણ તો બહુ જ અલ્પ શક્તિવાળા છે. એમના વ્રતપાલનથી શું લાભ થવાનો છે? હું આપના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે ઘણી જ કઠોર તપશ્ચર્યા કરીશ'' ।।૬૨।।

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિની આ વાત સાંભળી વૈશમ્પાયન મુનિને ક્રોધ આવી ગયો. તેમણે કહ્યું, ''બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર તારા જેવા શિષ્યની મારે કોઈ જરૂર નથી. અત્યાર સુધીમાં મારી પાસેથી ભણેલ વિદ્યાને છોડીને તું જલદી અહીંથી ચાલ્યો જા'' ।।૬૩।।

દેવરાતના પુત્ર યાજ્ઞવલ્ક્યજીએ ગુરુજીની આજ્ઞા મળતાં જ ભણાવેલ યજુર્વેદનું વમન કરી દીધું અને તે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. જ્યારે મુનિઓએ જોયું કે યાજ્ઞવલ્ક્યે તો યર્જુર્વેદનું વમન કરી દીધું ત્યારે તેમના મનમાં તેને કોઈપણ રીતે ગ્રહણ કરી લેવાની લાલચ થઈ આવી. પરન્તુ બ્રાહ્મણ થઈને ઓકી કાઢેલા મન્ત્રો ગ્રહણ કરવા અનુચિત છે એમ વિચારી તેઓ તેતર બની ગયા અને તે સંહિતાને અનાજના દાણાને ચણે તેમ ચણી ગયા. તેથી જ યજુર્વેદની તે પરમ રમણીય શાખા 'તૈત્તિરીય' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ (તિત્તિરિ=તેતર) ।।૬૪-૬૫।।

હે શૌનકજી! હવે યાજ્ઞવલ્ક્યે વિચાર કર્યો કે હું હવે એવી શ્રુતિઓ પ્રાપ્ત કરું કે

જે મારા ગુરુની પાસે પણ ન હોય. તેમાટે તે સૂર્ય ભગવાનનું ઉપસ્થાન કરવા લાગ્યા ।।૬૬।।

''યાજ્ઞવલ્ક્ય આ પ્રમાણે ઉપસ્થાન કરે છે'' - (પહેલાં ગાયત્રીના પ્રથમ પાદનો અર્થ કહે છે કે) હું **'ૐ'** કાર સ્વરૂપ ભગવાન્ સૂર્યને નમસ્કાર કરું છું. બ્રહ્માજીથી લઈને તૃણપર્યન્ત જેટલાં જરાયુજ (ઓરથી વીંટાયેલ અવસ્થામાં જન્મતાં), અંડજ (ઈંડામાંથી જન્મતાં), સ્વેદજ (પસીનાથી થતાં) અને ઉદ્ભિજ્જ (વનસ્પતિ) (અથવા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, વનસ્પતિ) ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે તે બધાંના હૃદયમાં અને બહાર આકાશની જેમ સમાન રીતે વ્યાપ્ત રહીને પણ આપ ઉપાધિના ધર્મોથી અલિપ્ત રહેનારા અદ્વિતીય ભગવાન્‌જ છો. આપજ ક્ષણ, લવ, નિમેષ આદિ અવયવોથી સંઘઠિત સંવત્સરોદ્વારા અને જલના આકર્ષણ વિતરણ-આદાન-પ્રદાનદ્વારા સમસ્ત લોકોની જીવનયાત્રા ચલાવો છો ।।૬૭।।

(ગાયત્રીના બીજા પાદનો અર્થ કહે છે કે) હે પ્રભો! આપ સમસ્ત દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. જે લોકો પ્રતિદિન ત્રણેય સમય વેદવિધિપૂર્વક આપની ઉપાસના કરે છે તેમનાં તમામ પાપ અને દુઃખોનાં બીજોને આપ ભસ્મ કરી દો છો. હે સૂર્યદેવ! આપ સમસ્ત સૃષ્ટિના મૂલ કારણ એવં સમસ્ત ઐશ્વર્યોના સ્વામી છો. તેથી અમે આપના આ તેજોમય મંડલનું પૂરી એકાગ્રતાપૂર્વક ધ્યાન ધરીએ છીએ ।।૬૮।।

(હવે ગાયત્રીના ત્રીજા પાદના અર્થનું અનુસન્ધાન કરી સ્તુતિ કરે છે કે) આપ બધાના આત્મા અને અન્તર્યામી છો. જગતમાં જેટલાં ચરાચર પ્રાણીઓ છે તે બધાં આપનાં જ આશ્રિત છે. આપ જ તેમના અચેતન મન, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણોના પ્રેરક છો ।।૬૯।।

(ગાયત્રીના તૃતીય પાદમાં પણ સૂર્યમંડલની શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ કરે છે કે) આ લોક પ્રતિદિન અન્ધકારરૂપ અજગરના મોમાં પડી અચેત અને મડદાં જેવો થઈ જાય છે. આપ પરમ કરુણા સ્વરૂપ છો તેથી કૃપા કરીને આપની દૃષ્ટિમાત્રથી જ તેને સચેત કરી દો છો અને પરમ કલ્યાણનાં સાધન ત્રણે સન્ધ્યામાં લગાડી આત્માભિમુખ-પરમાત્માની ઉપાસના (ભક્તિ) કરવામાં પ્રવૃત્ત કરો છો. જેવી રીતે રાજા દુષ્ટોને ભયભીત કરતો પોતાના રાજ્યમાં ફરે છે તેવી જ રીતે આપ ચોર, જાર વગેરે દુષ્ટોને ભયભીત કરતા વિચરતા રહો છો ।।૭૦।।

ચારે દિશાઓમાં બધા દિક્પાલ ઠેક-ઠેકાણે કમલની કળી જેવી પોતાની

અંજલિઓથી આપને ઉપહાર સમર્પિત કરે છે ।।૭૧।।

હે ભગવન્! આપનાં બન્ને ચરણકમલોને ત્રણેય લોકના ગુરુસમાન મહાનુભાવો વન્દન કરે છે. મેં આપના યુગલ ચરણ કમલોનું શરણ એટલામાટે લીધું છે કે મને એવા યજુર્વેદની પ્રાપ્તિ થાય કે જે કદી ન ભુલાય અને આજ સુધી કોઈને ન મળ્યો હોય ।।૭૨।।

સૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ ભગવાન્ *સૂર્યની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ અશ્વનું રૂપ ધારણ કરી તેની સામે પ્રગટ થયા અને અત્યાર સુધી કોઈને પ્રાપ્ત ન થયેલા યજુર્વેદના મન્ત્રોનો ઉપદેશ તેને કર્યો ।।૭૩।।

વિશેષ : 'રવિ' ને સ્થાને **'હરિઃ'** પણ પાઠાન્તર છે. **'હરિ'**= ઉપાસકોના તમામ તાપસન્તાપ દૂર કરનાર.

ત્યાર પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ યજુર્વેદના *અસંખ્ય મન્ત્રોથી તેની પંદર શાખાઓની રચના કરી. તે જ નવાજસનેયથ શાખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કણ્વ, માધ્યન્દિન વગેરે ઋષિઓએ તેમનું અધ્યયન કર્યુ ।।૭૪।।

વિશેષ : ''શતૈર્વિભુઃ'' ''સ તૈઃ પ્રભુઃ'' ''સ તૈર્વિભુઃ'' આ ત્રણ પાઠ છે.

એ વાત તો હું પહેલાં જ કહી ગયો છું કે મહર્ષિ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને જૈમિનિ મુનિને સામસંહિતાનું અધ્યયન કરાવ્યું. તેના પુત્ર સુમન્તુ મુનિ અને પૌત્ર સુન્વાન હતા. જૈમિનિ મુનિએ પુત્ર અને પૌત્રને એક-એક સંહિતા ભણાવી ।।૭૫।।

જૈમિનિ મુનિના એક શિષ્યનું નામ સુકર્મા હતું. તે એક મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષ હતો. જેવી રીતે એક વૃક્ષમાં ઘણી શાખાઓ હોય છે તેવી જ રીતે સુકર્માએ સામવેદની એક હજાર સંહિતાઓ બનાવી દીધી ।।૭૬।।

સુકર્માના કોસલદેશના વાસી શિષ્ય હિરણ્યનાભ, પૌષ્યઞ્જિ અને બ્રહ્મવેતા ઓમાં શ્રેષ્ઠ આવન્ત્ય તે શાખાઓ ભણ્યા ।।૭૭।।

પૌષ્યઞ્જિ અને આવન્ત્ય ના પાંચસો શિષ્યો હતા. તેઓ ઉત્તરદિશાના નિવાસી હોવાથી ઔદીચ્ય સામવેદી કહેવાતા હતા. તેમને જ પ્રાચ્ય સામવેદી પણ કહે છે. તેમણે એક-એક સંહિતાનું અધ્યયન કર્યુ ।।૭૮।।

પૌષ્યઞ્જિના બીજા પણ શિષ્યો હતા લૌગાક્ષિ, માંગલિ, કુલ્ય, કુસીદ અને કુક્ષિ. આમાંના દરેકે સો-સો સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યુ ।।૭૯।।

કૃતો હિરણ્યનાભસ્ય ચતુર્વિંશતિસંહિતાઃ ।।
શિષ્ય ઊચે સ્વશિષ્યેભ્યઃ શેષા આવન્ત્ય આત્મવાન્ ।।૮૦।।

હિરણ્યનાભનો શિષ્ય કૃત હતો. તેણે પોતાના શિષ્યોને ચોવીસ સંહિતાઓનું અધ્યયન કરાવ્યું. બાકીની સંહિતાઓનું અધ્યયન પરમ સંયમી આવન્ત્યે પોતાના શિષ્યોને કરાવ્યું. આ પ્રમાણે સામવેદનો વિસ્તાર થયો ।।૮૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધમાં (ત્રીજા ભગવદાશ્રય પ્રકરણનો બીજો તથા ચાલુ) ''પરીક્ષિતની પરમગતિ, જનમેજયનો સર્પસત્ર અને વેદોનો શાખાભેદ'' નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭

અથર્વવેદની શાખાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ

વિશેષ : આ સાતમા અધ્યાયમાં અથર્વવેદનો વિસ્તાર તથા પુરાણના વિભાગ એના લક્ષણ તેમજ શ્રીભાગવત સાંભળવાનું ફળ કહેવામાં આવે છે.

અથર્વવિત્ સુમન્તુશ્ચ શિષ્યમધ્યાપયત્ સ્વકામ્ ।।
સંહિતાં સોડપિ પથ્યાય વેદદર્શાય ચોક્તવાન્ ।।૧।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ૠષિઓ! અથર્વવેદના જ્ઞાતા સુમન્તુ મુનિએ પોતાની સંહિતા પોતાના પ્રિય શિષ્ય કબન્ધને ભણાવી. કબન્ધે તેના બે ભાગ કરી પથ્ય અને વેદદર્શ ને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું ।।૧।।

વેદદર્શે પોતાની સંહિતાના ચાર ભાગ કરીને પોતાના ચાર શિષ્યો શૌક્લાયનિ, બ્રહ્મબલિ, મોદોષ અને પિપ્પલાયનિ ને ભણાવ્યા. પથ્યે પોતાની સંહિતાના ત્રણ ભાગ કરીને પોતાના ત્રણ શિષ્યો કુમુદ, શુનક અને જાજલિ ને ભણાવ્યા ।।૨।।

અંગિરાયોગમાં જન્મેલા શુનકે ''બ્રભુ અને સૈન્ધવાયન'' નામના બે શિષ્યોને પોતાની સંહિતાના બે ભાગ કરીને ભણાવ્યા ।।૩।।

અથર્વવેદના આચાર્યોમાં આ સિવાય સૈન્ધવાયનાદિના શિષ્ય સાવર્ણ્ય વગેરે તથા નક્ષત્રકલ્પ, શાન્તિ, કશ્યપ, આંગિરસ વગેરે અનેક બીજા વિદ્વાનો પણ થયા. હવે હું તમને પૌરાણિકો વિશે સંભળાવું છું ।।૪।।

હે શૌનકજી! પુરાણોના છ આચાર્ય પ્રસિદ્ધ છે ત્ર્ય્યારુણિ, કશ્યપ, સાવર્ણિ, અકૃતવ્રણ, વૈશમ્પાયન અને હારીત ।।૫।।

ભગવાન્ વ્યાસજીના શિષ્ય અને મારા પિતા રોમહર્ષણ પાસેથી તેઓ એક-એક પુરાણ સંહિતા ભણ્યા હતા. મેં આ છયે આચાર્યો પાસેથી બધી સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યુ હતું ।।૬।।

આ છ સંહિતાઓ ઉપરાન્ત બીજી પણ ચાર મૂલ સંહિતાઓ હતી. તેમનું પણ મે કશ્યપ, સાવર્ણિ, પરશુરામજીના શિષ્ય અકૃતવ્રણ અને એ બધાની સાથે વ્યાસજીના શિષ્ય શ્રીરોમહર્ષણજી (મારા પિતા) ની પાસે અધ્યયન કર્યું હતું ।।૭।।

હે શૌનકજી! મહર્ષિઓએ વેદ અને શાસ્ત્ર અનુસાર પુરાણોનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે. હવે તમે સ્વસ્થ થઈ સાવધાનતાથી તેમનું વર્ણન સાંભળો ।।૮।।

પુરાણોના પારદર્શીવિદ્વાનો પુરાણોનાં દસ લક્ષણ બતાવે છે વિશ્વસર્ગ, વિસર્ગ, વૃત્તિ (સ્થાન), રક્ષા (પોષણ), અન્તર (મન્વન્તર), વંશ અને વંશાનુચરિત (ઈશાનુકથા), સંસ્થા (નિરોધ અથવા મુક્તિ), હેતુ (ઊતિ) અને અપાશ્રય (આશ્રય) કોઈ-કોઈ આચાર્ય પુરાણોનાં પાંચ જ લક્ષણ માને છે. બન્નેનાં દષ્ટિબિન્દુ બરાબર છે કારણ કે મહાપુરાણોમાં દસ લક્ષણ અને નાનાં પુરાણો (ઉપપુરાણો) માં પાંચ લક્ષણ હોય છે. વિસ્તાર કરીને દસ અને સંક્ષેપ કરીને પાંચ લક્ષણ બતાવે છે ।।૯-૧૦।।

(હવે તેનાં લક્ષણો સાંભળો). ભગવાન્‌ની દષ્ટિથી પ્રકૃતિના ગુણ ક્ષુબ્ધ થતાં મહતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. મહત્તત્વમાંથી તામસ, રાજસ અને વૈકારિક (સાત્ત્વિક) અહંકાર બને છે. ત્રિવિધ અહંકારથી જ પંચતન્માત્રા, ઈન્દ્રિય અને વિષયો ની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઉત્પત્તિક્રમને સર્ગલીલા કહે છે. (સાત્ત્વિક અહંકારથી દેવો, રાજસથી ઈન્દ્રિયો અને તામસ અહંકારથી પૃથ્વી વગેરે પંચમહાભૂતો તથા શબ્દાદિ વિષયોનો ઉદ્ભવ થાય છે) ।।૧૧।।

ભગવાન્‌ના અનુગ્રહવડે એ મહદાદિ ભેગાં થાય છે અને પૂર્વ કર્મની વાસનાવડે એમાં સૃષ્ટિ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થતાં બીજાંકુર ન્યાયથી ઉત્પત્તિ થાય છે એ લીલાનું નામ 'વિસર્ગ' છે ।।૧૨।।

હાલતાં-ચાલતાં પ્રાણીઓની આજીવિકા (દેહનિર્વાહનું સાધન) સાધારણ રીતે જડ પદાર્થો જેવાં કે અનાજ, વનસ્પતિ વગેરે છે. (શ્લોકમાં ચકાર છે તેથી હાલતાં-

ચાલતાં પાડા, બકરાં વગેરે પણ દેહનિર્વાહનાં સાધન ગણાય છે તે 'વૃત્તિ' શબ્દથી કહેવાય છે. એ વૃત્તિ માણસોને કામથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ વેદના વિધિથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે) એ ભગવાન્‌ની 'સ્થાન લીલા' ગણાય છે ।।૧૩।।

ભગવાન્ યુગે-યુગે પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, ઋષિ, દેવતા વગેરેના રૂપમાં અવતાર ગ્રહણ કરી અનેક લીલાઓ કરે છે. આ જ અવતારોમાં આપ વેદધર્મનાં વિરોધીઓનો સંહાર પણ કરે છે આપની આ અવતાર લીલા વિશ્વની રક્ષામાટે જ હોય છે તેથી જ તેને 'રક્ષા' (પોષણ લીલા) કહે છે ।।૧૪।।

મનુ, દેવતા, મનુપુત્ર, ઈન્દ્ર, સપ્તર્ષિ અને ભગવાન્‌ના અંશાવતારો આ જ છ બાબતોના વિશેષતા યુક્ત સમયને 'મન્વન્તર' કહે છે ।।૧૫।।

બ્રહ્માજીથી જેટલા શુદ્ધ રાજાઓની સૃષ્ટિ થઈ છે તેમની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સમયની સન્તાન પરમ્પરાને 'વંશ' કહે છે. તે રાજાઓ તથા તેમના વંશધરો જેમકે પ્રિયવ્રત, ધ્રુવ, પૃથુ વગેરેનાં ચરિત્રો 'વંશાનુચરિત' ('ઈશાનુકથા' નામની ભગવદ્ લીલા) કહેવાય છે ।।૧૬।।

આ વિશ્વ બ્રહ્માંડનો સ્વભાવથી જ પ્રલય થઈ જાય છે. તેના ચાર ભેદ છે નૈમિત્તિક, પ્રાકૃત્તિક, નિત્ય અને આત્યન્તિક, તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાનોએ આને જ 'સંસ્થા' (નિરોધ અથવા મુક્તિ) નામ આપ્યું છે ।।૧૭।।

અવિદ્યાથી કર્મ કરનાર જીવ જ આ સૃષ્ટિનું કારણ છે એને કેટલાક અનુશયી અને કેટલાક અવ્યાકૃત નામથી પણ કહે છે. એમાં અનુશય શબ્દનો અર્થ થાય છે ''તે કર્મ જેનું ફલ ભોગવાયું નથી''. એવા કર્મવાળા જીવ 'અનુશયી' કહેવાય છે. આ જીવસૃષ્ટિની પૂર્વે નામ, રૂપ અને આકૃતિ રહિત હતો. તેથી એને 'અવ્યાકૃત' પણ કહે છે. આ રીતે 'ઊતિ લીલા' કહેવામાં આવી છે ।।૧૮।।

અવિદ્યાથી જીવોમાં કલ્પી લીધેલી (પણ ખરેખર તો બુદ્ધિની) જાગ્રત, સ્વપન અને સુષુપ્ત આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં જેનો અનુસ્યૂત સમ્બન્ધ છે છતાં એ અવસ્થાના અભાવમાં પણ જે છે. અવસ્થાના અભાવમાં તેનો અભાવ નથી પણ ભગવાન્‌ના વ્યતિરેકમાં અવસ્થાનો અભાવ છે એ બ્રહ્મ સર્વના આશ્રયરૂપ છે. એ બ્રહ્મ 'અપાશ્રય' છે ।।૧૯।।

(એ અન્વય વ્યતિરેકને દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે). નામ અને રૂપવાળા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં કારણરૂપે સન્માત્ર દ્રવ્ય છે અને એનાથી જુદા પણ મહદાદિ પદાર્થો છે. એમ

ગર્ભાધાનથી લઈને મરણ પર્યન્તની દેહની અવસ્થામાં એ અવસ્થાના સાક્ષી તરીકે અન્તર્યામી પણે રહે છે. એ દેહના નાશ પછી પણ જે રહે છે તે બ્રહ્મ જ આશ્રય છે. તેને બીજા કોઈનો આશ્રય લેવો પડતો નથી તેથી તેને **'અપાશ્રય'** શબ્દથી મૂળમાં કહેવામાં આવ્યો છે ।।૨૦।।

(એમ પુરાણનાં દસ લક્ષણ બતાવ્યાં તેનું પ્રયોજન બતાવે છે કે) જ્યારે આ ભગવાન્‌ની સર્ગાદિ દસ લીલાના શ્રવણથી ભક્તિયોગ થાય અને ભક્તિવડે ચિત્ત વિષયાશક્તિથી વિરામ પામે અને એ પરમાત્માને જાણે ત્યારે એ જાગ્રદાદિ ત્રણ વૃત્તિને છોડે ત્યારે એ સંસારરૂપ ચેષ્ટાથી મુક્ત થાય છે ।।૨૧।।

એવાં લક્ષણોથી ઓળખાતાં પુરાણો અઢાર છે એમ મુનિઓ કહે છે. એમાં મહાપુરાણ અને અલ્પપુરાણ એમ બે ભેદ છે એમ પણ એ મુનિઓજ કહે છે ।।૨૨।।

(એને અહીં નામથી ગણાવે છે). બ્રહ્મપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, ગરુડપુરાણ, નારદપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, સ્કન્દપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત- પુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ, વામનપુરાણ, વરાહપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, કૂર્મપુરાણ અને બ્રહ્માંડપુરાણ એમ અઢાર પુરાણો છે ।।૨૩-૨૪।।

બ્રહ્મન્નિદં સમાખ્યાતં શાખાપ્રણયનં મુનેઃ ।।
શિષ્ય-શિષ્ય પ્રશિષ્યાણાં બ્રહ્મતેજોવિવર્ધનમ્ ।।૨૫।।

હે શૌનકજી! વ્યાસજીની શિષ્ય પરમ્પરાએ જે રીતે વેદસંહિતા અને પુરાણસંહિતાઓનાં અધ્યયન, અધ્યાપન, વિભાજન વગેરે કર્યા તે મેં તમને કહી દીધું. આ પ્રસંગ વક્તા, શ્રોતા અને પાઠક ના બ્રહ્મતેજની વૃદ્ધિ કરે છે ।।૨૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કન્ધમાં (ત્રીજા ભગવદ્ આશ્રય પ્રકરણનો ત્રીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) ''અથર્વવેદની શાખાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ' નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!

ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૮

માર્કંડેયજીની તપસ્યા તથા વરદાન ની પ્રાપ્તિ

પ્રકરણ ૪-શબ્દાશ્રય

વિશેષ : આ આઠમા અધ્યાયમાં માર્કંડેયની તપશ્ચર્યા, મોહક કામાદિ દોષોથી માર્કંડેયનું અલિપ્ત રહેવું તથા એમણે કરેલી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ વગેરે કથા કહેવામાં આવે છે.

સૂત જીવ ચિરં સાધો વદનો વદતાં વર ।।
તમસ્યપારે ભ્રમતાં નૃણાં ત્વં પારદર્શનઃ ।।૧।।

(આગળના અધ્યાયમાં પુરાણોની ગણના કરી તેમાં માર્કંડેય પુરાણનો નિર્દેશ સાંભળી માર્કંડેય ઋષિનું ચરિત્ર પૂછે છે)

શૌનકજીએ કહ્યું : હે સન્તશિરોમણિ સૂતજી! આપ આયુષ્યમાન હો. ખરેખર આપ વક્તાઓના શિરોમણિ છો. જે લોકો સંસારના અપાર અન્ધકારરૂપ સમુદ્રમાં અટવાઈ પડ્યા છે તેમને આપ તેમાંથી તરવાનો માર્ગ બતાવી પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવો છો. આપ કૃપા કરી અમારા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો ।।૧।।

લોકો કહે છે કે મૃકંડ ઋષિના પુત્ર માર્કંડેય ઋષિ દીર્ઘ જીવી છે અને જે સમયે આખા જગતનો પ્રલય થઈ ગયો હતો તે વખતે પણ તે બચી ગયા ।।૨।।

પરન્તુ હે સૂતજી! તે તો આ જ કલ્પમાં અને અમારા (ભૃગુના) જ કુલમાં જન્મેલા એક શ્રેષ્ઠ ભૃગુવંશી છે અને અમને ખબર છે ત્યાં સુધી આ કલ્પમાં અત્યાર સુધી કોઈ પ્રલય થયો જ નથી ।।૩।।

વળી લોકો કહે છે જલમય જગત્ થયું ત્યારે સમુદ્રમાં ફરતાં એમણે એક વડનું વૃક્ષ અને એના પત્રમાં એક અદ્‌ભુત બાળકને શયન કરતું જોયું હતું. એ વાત પણ પ્રલય વગર કેમ સમ્ભવે? ।।૪।।

હે સૂતજી! એ મોટો સન્દેહ અમને છે. હે મહાયોગિન્!એ વાત સાંભળવાની ઉત્કંઠા પણ છે, વળી આપ પુરાણને જાણનારમાં મુખ્ય છો તો આપ અમારા એ સંશયને દૂર કરો ।।૫।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે મહર્ષે! લોકોના ભ્રમને દૂર કરનાર તમારો આ પ્રશ્ન બહુ જ સુન્દર છે, જે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કલિના દોષને દૂર કરનાર નારાયણની કથાનું ગાન

થાય છે ।।૬।।

(માર્કંડેય મુનિએ તપશ્ચર્યા કરી ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર્યા. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા ત્યારે એમણે ભગવાન્‌ની માયા જોવાની ઈચ્છાથી એ જ વરદાન માગ્યું અને ભગવાન્‌ની માયાવડે સાત કલ્પ જોયા. એ કલ્પો ભગવાને પોતાની માયાવડે માર્કંડેયને જ બતાવ્યા એટલે બીજા કોઈએ એ કલ્પો જોયા નહિ એ શૌનકની શંકામાં ઉત્તરરૂપે કહેવામાટે માર્કંડેય મુનિનું ચરિત્ર જ આ અધ્યાયની શરૂઆતથી સમાપ્તિ સુધી કહે છે. પ્રથમ એમની યોગ્યતા કહે છે) મૃકંડ ઋષિએ પોતાના પુત્ર માર્કંડેયના બધા સંસ્કાર યથાસમય કર્યા. માર્કંડેયજી વિધિપૂર્વક વેદોનું અધ્યયન કરી તપ અને સ્વાધ્યાયથી સમ્પન્ન થઈ ગયા ।।૭।।

તેમણે આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ધારણ કર્યુ અને શાન્ત ભાવથી રહેતા હતા. મસ્તક પર જટા વધારી વૃક્ષોની છાલનાં જ વસ્ત્રો તેઓ ધારણ કરતા હતા અને એક હાથમાં કમંડલુ તથા બીજા હાથમાં દંડ રાખતા. તેમના શરીર પર યજ્ઞોપવીત અને મેખલા શોભાયમાન રહેતાં ।।૮।।

કાળા મૃગનું ચર્મ, રુદ્રાક્ષની માળા અને કુશ આ જ એમની પૂંજી હતી. આ બધું તેમણે પોતાનું આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત નભાવવા જ ગ્રહણ કર્યુ હતું. તેઓ સવારે અને સાંજે અગ્નિહોત્ર, સૂર્યોપસ્થાન, ગુરુવન્દના, બ્રાહ્મણસત્કાર, માનસીપૂજા અને ‘‘હું પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ છું’’ આ પ્રકારની ભાવના વગેરેદ્વારા ભગવાન્‌ની આરાધના કરતા, સવાર-સાંજ ભિક્ષા લાવી ગુરુદેવનાં ચરણોમાં નિવેદન કરી દેતા અને મૌન થઈ જતા, ગુરુજીની આજ્ઞા થાય તો એક વાર ભોજન કરતા, નહિ તો ઉપવાસ કરતા ।।૯-૧૦।।

માર્કંડેયજીએ આ પ્રમાણે તપસ્યા અને સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહી કરોડો વરસો સુધી ભગવાન્‌ની આરાધના કરી અને આ રીતે મોટા-મોટા યોગીઓ માટે પણ કઠિન એવો મૃત્યુ ઉપરનો વિજય તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો ।।૧૧।।

માર્કંડેયજીનો મૃત્યુઉપરનો વિજય જોઈ બ્રહ્માજી, ભૃગુ, શંકર, દક્ષપ્રજાપતિ, બ્રહ્માજીના પુત્રો સનક વગેરે તથા મનુષ્ય, દેવતા, પિતર અને બીજાં બધાં પ્રાણીઓને અત્યન્ત આશ્ચર્ય થયું ।।૧૨।।

આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી અને યોગી માર્કંડેયજી આ પ્રકારે તપસ્યા, સ્વાધ્યાય અને સંયમ વગેરે દ્વારા (અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને આસક્તિ

એ પાંચેય) ક્લેશો મિટાવી દઈ શુદ્ધ અન્તઃકરણથી ઈન્દ્રિયાતીત પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા ।।૧૩।।

યોગી માર્કંડેયજીએ ચિત્તને એકાગ્ર કરી પરમાત્મામાં જોડી દીધું. આ મહાયોગ દ્વારા સાધન કરતાં છ મન્વન્તર જેટલો લાંબો સમય પસાર થઈ ગયો ।।૧૪।।

હે બ્રહ્મન્! આ સાતમા મન્વન્તરમાં ઈન્દ્રને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તે તેમની તપસ્યાથી શંકિત અને ભયભીત થઈ ગયા કે તે પોતાનું સ્થાન લઈ લેશે તેથી તેણે તેમની તપસ્યામાં વિઘ્ન નાખવાનું શરૂ કર્યું ।।૧૫।।

હે શૌનકજી! માર્કંડેયજીની તપસ્યામાં વિઘ્ન નાખવામાટે ઈન્દ્રે તેમના આશ્રમે ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, કામ, વસન્ત, મલયાનિલ અને રજોગુણ ના અતિ પ્રિય પુત્રો લોભ અને મદ ને મોકલ્યા. (આ બધાં મૂર્તિમાન સ્વરૂપે ત્યાં ગયાં હતાં) ।।૧૬।।

હે ભગવન્! તે બધાં ઈન્દ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમના આશ્રમે ગયાં. માર્કંડેયજીનો આશ્રમ હિમાલયની ઉત્તરમાં પુષ્પ ભદ્રા નદીના તટ પર ચિત્રા નામની શિલા પાસે છે ।।૧૭।।

હે શૌનકજી! માર્કંડેયજીનો આશ્રમ અત્યન્ત પવિત્ર છે. ચારે તરફ લીલાંછમ પવિત્ર વૃક્ષોની પંક્તિઓ છે અને તેમની ઉપર પવિત્ર લતાઓ લહરાઈ રહી છે. વૃક્ષોનાં ઝુંડમાં પુણ્યાત્મા ૠષિગણ નિવાસ કરે છે અને અત્યન્ત પવિત્ર અને નિર્મલ જલથી ભરેલાં જળાશય બધી ૠતુઓમાં એક રસ રહે છે ।।૧૮।।

ક્યાંક મતવાલા ભમરા પોતાના સંગીતમય ગુઞ્જારવથી લોકોના મનનું આકર્ષણ કરતા રહે છે તો ક્યાંક વળી મતવાલી કોકિલાઓ પંચમ સ્વરમાં કુહૂ-કુહૂનું કૂજન કરતી રહે છે. ક્યાંક મતવાલા મોર કળા કરી કલાપૂર્ણ નૃત્ય કરતા રહે છે તો ક્યાંક વળી બીજા મસ્ત પંખીઓનું ઝુંડ ખેલતું રહે છે ।।૧૯।।

માર્કંડેય મુનિના આવા પવિત્ર આશ્રમમાં ઈન્દ્રે મોકલેલ વાયુએ પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેણે પહેલાં શીતળ ઝરણોની નાની-નાની ફર-ફર (સીકર) નો સંગ્રહ કર્યો. ત્યાર પછી સુગન્ધી પુષ્પોને આલિંગન કર્યું અને પછી કામ ભાવને ઉત્તેજિત કરવા ધીમે-ધીમે વાવા લાગ્યો ।।૨૦।।

કામદેવના પ્રિય મિત્ર વસન્તે પણ પોતાની માયા ફેલાવી. સન્ધ્યાનો સમય હતો. ચન્દ્રમા ઉદિત થઈ પોતાનાં મનોહર કિરણો ફેલાવી રહ્યો હતો. હજારો ડાળીઓવાળાં વૃક્ષો લતાઓનું આલિંગન પ્રાપ્ત કરી ધરતી સુધી ઝૂકી રહ્યાં હતાં. નવી-નવી કૂંપળો,

ફલો અને ફૂલો ના ગુચ્છાઓ અલગજ શોભી રહ્યા હતા ।।૨૧।।

વસન્તનું સામ્રાજ્ય જોઈ કામદેવે પણ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેની સાથે ગાવા-બજાવવાવાળા ગન્ધર્વોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ ચાલી રહ્યાં હતાં. ચારે તરફ સ્વર્ગની કેટલીક અપ્સરાઓ ચાલી રહી હતી અને એકલો કામદેવજ બધાંનો નાયક હતો. તેના હાથમાં પુષ્પોનું ધનુષ હતું અને તેના ઉપર સમ્મોહન વગેરે બાણ ચડાવેલ હતાં ।।૨૨।।

તે વખતે માર્કંડેય મુનિ અગ્નિહોત્ર કરી ભગવાન્‌ની ઉપાસના કરી રહ્યા હતા. તેમનાં નેત્રો બંધ હતાં. તે એટલા તેજસ્વી હતા કે જાણે અગ્નિદેવ જ મૂર્તિમાન થઈ બેઠા હોય! તેમને જોઈને જ એમ થઈ જતું હતું કે તેમને પરાજિત કરવા બહુ જ કઠિન છે. ઈન્દ્રના આજ્ઞાકારી સેવકોએ માર્કંડેયને આ અવસ્થામાં જોયા ।।૨૩।।

હવે તો અપ્સરાઓ તેમની સામે નાચવા લાગી. કેટલાક ગન્ધર્વો મધુર ગાન કરવા લાગ્યા તો કેટલાક મૃદંગ, વીણા, ઢોલ વગેરે વાજિન્ત્રો અનોખા બાજમાં અને મનોહર સ્વર તથા શૈલી માં બજાવવા લાગ્યા ।।૨૪।।

હે શૌનકજી! હવે તો કામદેવે પોતાના પુષ્પનિર્મિત ધનુષ ઉપર પંચમુખ બાણ ચડાવ્યું. તેના બાણનાં પાંચ મુખ છે શોષણ, સમ્મોહન, સન્દીપન, તાપન અને ઉનમાદન. જે વખતે બાણ છોડવાનું હતું તે જ વખતે ઈન્દ્રના સેવકો વસન્ત અને લોભ માર્કંડેય મુનિનું મન ચલાયમાન કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા ।।૨૫।।

તેમની સામે જ પુઞ્જિકસ્થલી નામની સુન્દર અપ્સરા દડાથી ખેલી રહી હતી. સ્તનોના ભારથી વારંવાર તેની કમર લચકી જતી હતી. સાથે-સાથે તેના કેશપાશમાં ગૂંથેલાં પુષ્પો અને માલાઓ વિખરાઈ જઈ પૃથ્વીપર પડતી જતી હતી ।।૨૬।।

ક્યારેક-ક્યારેક તીરછી નજરથી તે આમ તેમ જોઈ લેતી હતી. તેનાં નેત્રો ક્યારેક ગેન્દની સાથે આકાશ તરફ જતાં ક્યારેક ધરતી તરફ તો ક્યારેક હથેલીઓ તરફ. તે ગેન્દની પાછળ હાવભાવ (લટક-મટક) કરતી દોડતી હતી તે જ વખતે તેની કટિમેખલા (કંદોરો) તૂટી ગઈ અને વાયુએ તેની બારીક સાડી શરીરથી અલગ કરી દીધી ।।૨૭।।

કામદેવે સમય સરની તક ઝડપી માર્કંડેય મુનિ ઉપર પોતાનું બાણ એમ સમજીને ચલાવ્યું કે હવે તો મુનિ મારાથી જીતાઈ જ જશે, પરન્તુ તેનું કંઈ જ ચાલ્યું નહિ. અસમર્થ અને અભાગિયા પુરુષો (દરિદ્રી) ના મનોરથ વ્યર્થ થાય તેમ ઈન્દ્રના સેવકોના તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા ।।૨૮।।

હે શૌનકજી! માર્કંડેય મુનિ અત્યન્ત તેજસ્વી હતા. કામ, વસન્ત વગેરે ઇન્દ્રના સેવકો મુનિની તપસ્યામાં ભંગ પડાવવા આવ્યા હતા, પરન્તુ જ્યારે તેઓ તેમના તેજથી બળવા લાગ્યા ત્યારે, જેવી રીતે નાનાં બાળકો સર્પને જગાડી ડરીને ભાગી જાય છે તેવી જ રીતે તેઓ ત્યાંથી જીવ બચાવવાની ઇચ્છાથી નાસી ગયા ।।૨૯।।

હે શૌનકજી! ઇન્દ્રના સેવકોની ઇચ્છા આ પ્રમાણે માર્કંડેયજીને પરાજિત કરવાની હતી પરન્તુ તે કંચિત્ પણ વિચલિત ન થયા એટલું જ નહિ આ પ્રસંગને લઈને તેમના મનમાં અણુમાત્ર પણ અહંકાર કે ક્રોધ ન આવ્યો. મહાપુરુષોને માટે આમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? ।।૩૦।।

જ્યારે દેવરાજ ઇન્દ્રે જોયું કે પોતાની સેનાની સાથે કામદેવ પોતે પછડાટ ખાઈ-નિસ્તેજ થઈ પાછો આવ્યો છે અને સાંભળ્યુ કે બ્રહ્મર્ષિ માર્કંડેયજી પરમ પ્રભાવશાલી છે ત્યારે તેને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું ।।૩૧।।

હે શૌનકજી! માર્કંડેય મુનિ તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિદ્વારા ભગવાન્‌માં ચિત્તને એકાગ્ર કરતા હતા. હવે તેમના ઉપર કૃપા પ્રસાદની વર્ષા કરવા ભક્તોના નયન-મનોહારી નરોત્તમ નર અને નારાયણ ભગવાન્ પ્રગટ થયા ।।૩૨।।

બેમાંથી એકના શરીરનો વર્ણ ગૌર અને બીજાનો શ્યામ હતો. બન્નેનાં નેત્રો તાજાં જ ખીલેલાં કમલના જેવાં કોમલ અને વિશાળ હતાં. ચાર-ચાર ભુજાઓ હતી. એકે મૃગ ચર્મ પહેર્યું હતું તો બીજાએ વૃક્ષની છાલ પહેરી હતી, બન્ને હાથોની અનામિકામાં પવિત્રી (દર્ભની વીંટી) પહેરી હતી અને ગળામાં ત્રણ-ત્રણ દોરાનાં યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) હતાં. તેમના એક હાથમાં કમંડલુ હતું અને બીજામાં વાંસનો સીધો દંડ હતો ।।૩૩।।

કમળ કાકડીની માલા પહેરી હતી, જીવજન્તુઓને દૂર કરવાનું વસ્ત્ર અને દર્ભ ની પૂડી ધારણ કરી હતી. બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર વગેરેના પણ પૂજ્ય ભગવાન્ નર-નારાયણ કાંઈક ઊંચા કદના હતા અને તેમણે વેદો ધારણ કર્યા હતા. તેમનાં શરીરમાંથી દમકતી વીજળીના જેવી પીળા રંગની કાન્તિ નીકળી રહી હતી. તેઓ એવા જણાતા હતા કે સ્વયં તપ બે સ્વરૂપ ધારણ કરી આવ્યું હોય ।।૩૪।।

જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ જોયું કે સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપ નર-નારાયણ ઋષિ પધાર્યા છે ત્યારે તે અત્યન્ત આદર ભાવથી ઊભા થઈ ગયા અને સાષ્ટાંગ દંડવત

પ્રણામ કર્યા ।।૩૫।।

ભગવાન્‌નાં દિવ્ય દર્શનથી તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે તેમનું રોમ-રોમ તેમની બધી ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ પરમ સન્તુષ્ટ થયાં. શરીર પુલકિત થઈ ગયું. આંખોમાં એટલાં બધાં હર્ષાશ્રુ ઊભરાયા કે જેને લીધે તે તેમનાં દર્શન પણ પૂરાં કરી શકતા નહોતા ।।૩૬।।

ત્યાર પછી હાથ જોડી ઊભા થયા. તેમનું એક-એક અંગ પ્રભુને નમસ્કાર કરતું હતું. તેમના હૃદયમાં ઉત્સુકતા તો એટલી હતી કે જાણે તે ભગવાન્‌ને આલિંગન કરશે. તેમનાથી બીજું તો કંઈ બોલી શકાયું નહિ, ગદ્ગદ્ વાણીથી માત્ર એટલું જ કહી શકાયું, ‘‘નમસ્કાર! નમસ્કાર!’’ ।।૩૭।।

બન્ને સ્વરૂપોને ત્યાર બાદ આસન ઉપર બિરાજમાન કર્યા, પ્રેમથી તેમનાં ચરણ પખાળ્યાં અને અર્ઘ્ય, ચન્દન, ધૂપ અને માલા વગેરેથી તેમની પૂજા કરી ।।૩૮।।

ભગવાન્ નર-નારાયણ સુખપૂર્વક આસન ઉપર બિરાજમાન હતા અને માર્કંડેયજી ઉપર કૃપા પ્રસાદની વર્ષા કરી રહ્યા હતા. પૂજા કર્યા પછી માર્કંડેય મુનિએ તે સર્વશ્રેષ્ઠ મુનિવેષધારી નર-નારાયણનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ।।૩૯।।

માર્કંડેય મુનિએ કહ્યું : હે ભગવન્! હું અલ્પજ્ઞ જીવ આપના અનન્ત મહિમાનું કેવી રીતે વર્ણન કરું? આપની પ્રેરણાથી જ સમસ્ત પ્રાણીઓ, બ્રહ્મા, શંકર તથા મારા શરીરમાં પણ પ્રાણશક્તિનો સંચાર થાય છે અને પછી તેને જ કારણે વાણી, મન તથા ઈન્દ્રિયોમાં પણ બોલવા, વિચારવા, કાર્ય કરવા કે જાણવાની શક્તિ આવે છે. આ પ્રમાણે બધાના પ્રેરક અને પરમ સ્વતન્ત્ર હોવા છતાં આપ આપની ભક્તિ કરનારા ભક્તોના પ્રેમબન્ધનથી બંધાયેલા છો ।।૪૦।।

હે પ્રભો! આપે માત્ર વિશ્વની રક્ષાને માટે જ જેવી રીતે મત્સ્ય, કુર્મ વગેરે અનેક અવતાર ગ્રહણ કર્યા છે. એવી જ રીતે આપે આ બન્ને રૂપ પણ ત્રિલોકીના કલ્યાણ તેના દુઃખની નિવૃત્તિ અને વિશ્વનાં પ્રાણીઓને મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવવામાટે ગ્રહણ કર્યા છે. આપ રક્ષા તો કરો જ છો એટલું જ નહિ પણ કરોળિયાની જેમ પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ આ વિશ્વને પ્રગટ કરો છો અને પછી સ્વયં સ્વરૂપમાં જ લીન કરો છો ।।૪૧।।

આપ ચરાચરનું પાલન અને નિયમન કરનાર છો. હું આપનાં ચરણકમલોમાં

પ્રણામ કરું છું. જેઓ આપનાં ચરણકમલનું શરણ લઈ લે છે તેમને કર્મ, ગુણ અને કાલ જનિત કલેશ સ્પર્શ પણ કરી શકતા નથી. વેદના મર્મજ્ઞ ઋષિ-મુનિ આપની પ્રાપ્તિને માટે નિરન્તર આપની સ્તુતિ, વન્દન, પૂજન અને ધ્યાન કરતા રહે છે. (અહીં **''કર્મગુણ કાલરજઃ અને કર્મગુણ કાલરુજઃ''** એમ બે પાઠ છે) ।।૪૨।।

હે પ્રભો! જીવ ચારે તરફ ભયથી જ ઘેરાયેલો છે. બીજાની તો વાત જ શી, આપના કાલસ્વરૂપથી સ્વયં બ્રહ્માજી પણ ભયભીત રહે છે કારણ કે તેમનું આયુષ્ય પણ સીમિતમાત્ર બે પરાર્ધ વર્ષોનું જ છે. તો પછી તેમનાં ઘડેલાં ભૌતિક શરીરવાળાં પ્રાણીઓને વિશે તો કહેવું શું? એવી અવસ્થામાં આપના ચરણકમલોનું શરણ લીધા સિવાય બીજો કોઈપણ પરમ કલ્યાણ તથા સુખ-શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય અમારી સમજમાં આવતો નથી કારણ કે આપ સ્વયં મોક્ષસ્વરૂપ છો ।।૪૩।।

હે ભગવન્! આપ સમસ્ત જીવોના પરમ ગુરુ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ છો. તેથી આત્માના સ્વરૂપને જ ઢાંકી દેવાવાળા દેહ, ગેહ, કલત્ર (પત્ની), પુત્ર, ધન વગેરે નિષ્ફલ, અસત્ય, નાશવાન પદાર્થોનું ભજન છોડી દઈ કેવલ આપનાં ચરણકમલોનું જ હું શરણ ગ્રહણ કરું છું. કોઈપણ પ્રાણી જો આપનું શરણ લઈ લે છે તો તે તેથી પોતાના બધા અભીષ્ટ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૪૪।।

જીવોના હિતચિન્તક હે પ્રભો! જો કે આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ના કારણ રૂપ રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણ એ પ્રકૃતિથી વિભક્ત થયા છે તેને આપે તે-તે લીલામાટે ધારણ કર્યા છે તેથી એ બ્રહ્મ વગેરે ત્રિમૂર્તિ આપની જ છે, છતાં મનુષ્યનાં મોક્ષ અને શાન્તિને માટે તો આપની સત્ત્વમૂર્તિ જ ઉત્તમ છે, બ્રહ્મા, રુદ્ર વગેરે મૂર્તિ પ્રાયઃ મોક્ષ કે શાન્તિ આપનાર નથી, પરન્તુ એનાથી તો તેને બદલે દુઃખ, મોહ, ભય વગેરે થાય છે ।।૪૫।।

હે ભગવન્! તેથી જ બુદ્ધિમાન પુરુષ આપની અને આપના ભક્તોની પરમ પ્રિય અને શુદ્ધ મૂર્તિ નર-નારાયણની જ ઉપાસના કરે છે. તેઓ વિશુદ્ધ સત્ત્વને જ આપનો શ્રીવિગ્રહ (શ્રીઅંગ) માને છે. તેની જ ઉપાસનાથી આપના નિત્યધામ વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ધામની એ વિશેષતા છે કે તે લોક હોવા છતાં સર્વથા ભયરહિત અને ભોગયુક્ત હોવા છતાં પણ આત્માનન્દથી પરિપૂર્ણ છે. તેઓ રજોગુણ અને તમોગુણ ને આપની મૂર્તિ સ્વીકાર કરતા નથી ।।૪૬।।

(તેથી આનન્દથી પરિપૂર્ણ વિગ્રહવાળા આપનો હું કંઈપણ ઉપકાર કરી શકું તેમ

ન હોવાથી નમન માત્ર કરું છું) હે ભગવન્! આપ સર્વસાક્ષી, સર્વ વ્યાપક, સર્વ સ્વરૂપ, જગદ્ગુરુ, પરમ આરાધ્ય અને શુદ્ધ સ્વરૂપ છો. સમસ્ત લૌકિક અને વૈદિક વાણી આપને અધીન છે. આપ જ વેદમાર્ગના પ્રવર્તક છો. હું આપના આ યુગલ સ્વરૂપ નરોત્તમ નર અને ઋષિવર નારાયણને નમસ્કાર કરું છું ।।૪૭।।

(હું એવો છું તો બધા મને તેવો કેમ જાણતા નથી એમ ભગવાન્ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) હે અખિલગુરો! આપની માયાવડે જેમની બુદ્ધિ ઢંકાઈ ગઈ છે તેવા પુરુષો પોતાની ઈન્દ્રિયોમાં, હૃદયમાં અને વિષયોમાં એના નિયામક તરીકે રહેલા આપને જોઈ શકતા નથી. આપની માયાથી આપનાં સ્વરૂપને એ જાણી શકતા નથી પણ જે આપનો મુખ્ય ભક્ત હોય છે તે વેદોદ્વારા આપનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકે છે ।।૪૮।।

યદ્દર્શનં નિગમઆત્મરહઃપ્રકાશં મુહ્યન્તિ યત્ર કવયોજપરા યતન્તઃ ।।
તં સર્વવાદવિષયપ્રતિરૂપશીલં વન્દે મહાપુરુષમાત્મનિ ગૂઢબોધમ્ ।।

(આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન વેદવડે જ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરતા મુનિ નમસ્કાર કરે છે) બ્રહ્માજી જેમાં મુખ્ય છે તેવા મુનિઓ પણ સાંખ્યયોગ વગેરે શાસ્ત્રોદ્વારા પ્રયત્ન કરવા છતાં આપના સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ ગુપ્ત જ્ઞાનમાં મોહ પામે છે. આપ એવા સર્વવાદને અનુસરતા સ્વભાવવાળા છો, દેહાદિ સંઘાતવડે અત્યન્ત ગુપ્ત પ્રકાશવાળા આપ મહાપુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધમાં (ચોથા શબ્દાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) ''માર્કંડેયજીની તપસ્યા તથા વરદાનની પ્રાપ્તિ'' નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૯

ભગવાને માર્કંડેયજીને પ્રલયજળમાં દેખાડેલી પોતાની માયા

વિશેષ : ભગવાન્‌ની માયા જોવાની ઈચ્છા કરનાર માર્કંડેય મુનિને પ્રલયના જળમાં હરિ ભગવાને વટપત્રમાં દર્શન આપ્યાં. એમને ઉદરમાં લીધા અને બહાર કાઢ્યા એમ કરી પોતાની માયા બતાવી એ વાત આ નવમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

સંસ્તુતો ભગવાનિત્થં માર્કંડેયેન ધીમતા ।।
નારાયણો નરસખઃ પ્રીત આહ ભૃગૂદ્વહમ્ ।।૧।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : જ્યારે જ્ઞાન સમ્પન્ન માર્કંડેય મુનિએ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાન્ નરના સખા નારાયણે પ્રસન્ન થઈ ભૃગુકુલ શ્રેષ્ઠ માર્કંડેયજીને કહ્યું ।।૧।।

ભગવાન્ નારાયણે કહ્યું : હે સન્માન્ય બ્રહ્મર્ષિ શિરોમણિ! ચિત્તની એકાગ્રતા, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, સંયમ અને મારી અવિચ્છિન્ન અનન્ય ભક્તિથી તમે કૃતાર્થ થઈ ગયા છો ।।૨।।

આ તમારા આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રતની નિષ્ઠા જોઈ અમે તમારા ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન થયા છીએ. તમારું કલ્યાણ થાઓ. સમસ્ત વરદાન આપનારાઓનો હું સ્વામી છું; તેથી તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે વરદાન તમે મારી પાસે માગી લો ।।૩।।

માર્કંડેય મુનિએ કહ્યું : હે દેવદેવેશ[૧] શરણાગત ભયહારી, હે અચ્યુત![૨] આપનો સદા જય હો! જય હો! આપે કૃપા કરી આપના મનોહર સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં તે જ અમારેમાટે પૂરતું વરદાન છે ।।૪।।

વિશેષ : ૧.**'દેવદેવેશ'**: ઈન્દ્ર વગેરે દેવો છે તેમના પણ દેવ હોય તે દેવદેવ અર્થાત્ બ્રહ્માજી. દેવદેવ(બ્રહ્માજી)ના પણ ઈશ તે દેવદેવેશ. (અહીં નારાયણ ભગવાન્) ૨.**'અચ્યુત'**: જેના આશ્રિત ભક્તોનું પતન થતું નથી તે અચ્યુત.

બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવગણ યોગસાધનાદ્વારા મનને એકાગ્ર કરી આપનાં પરમ સુન્દર શ્રીચરણકમલોનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈ ગયા છે. તે જ દુર્લભ દર્શનવાળા આપે આજે મારાં નેત્રોની સામે પ્રકટ થઈ મને ધન્ય બનાવ્યો છે ।।૫।।

હે પવિત્ર કીર્તિવાળા મહાનુભાવોના શિરોમણિ કમલનયન! છતાં પણ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આપની પાસે વરદાન માગું છું. આપની જે માયાથી મોહિત થઈ,

બધા લોકો અને લોકપાલો **'સત્'** શબ્દથી ઓળખાતા અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં અનેક પ્રકારના ભેદવિભેદ જોવા લાગે છે તે આપની માયા જોવા હું ઈચ્છું છું ।।૬।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકજી! જ્યારે આ પ્રમાણે ઈચ્છા પ્રમાણે માર્કંડેય મુનિએ ભગવાન્ નર-નારાયણની સ્તુતિ અને પૂજા કરી લીધી અને વરદાન માગી લીધું ત્યારે તેમણે હસતાં-હસતાં કહ્યું, ''ભલે તમને મારી માયાનાં દર્શન થશે''. ત્યાર પછી સમર્થ ભગવાન્ પોતાના બદરીવનના આશ્રમમાં પધારી ગયા ।।૭।।

માર્કંડેય મુનિ પોતાના આશ્રમમાં જ રહી નિરન્તર એ જ વાતનું ચિન્તન કરતા રહેતા કે મને માયાનાં દર્શન ક્યારે થશે. તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, જલ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ તથા અન્તઃકરણમાં વધુ તો શું, સર્વત્ર ભગવાન્નાં જ દર્શન કરતાં-કરતાં માનસિક વસ્તુઓથી તેમનું પૂજન કરતા રહેતા. ક્યારેક-ક્યારેક તો તેમનાં હૃદયમાં પ્રેમની એવી ભરતી આવી જતી કે તેઓ તેના પ્રવાહમાં ડૂબકાં ખાવા લાગતા તેમને એ વાતની પણ સૂધબૂધ ન રહેતી કે ક્યારે, ક્યાં, કઈ રીતે ભગવાન્ની પૂજા કરવી જોઈએ ।।૮-૯।।

હે શૌનકજી! એક દિવસ સન્ધ્યા વખતે પુષ્પભદ્રા નદીને કાંઠે માર્કંડેય મુનિ ભગવાન્ની ઉપાસનામાં તન્મય હતા ત્યારે, હે બ્રહ્મન્! એકાએક ભારે મોટી આંધી આવી ।।૧૦।।

તે વખતે આંધીને લીધે ભયંકર કડાકા અને ભડાકા થવા લાગ્યા અને વિકરાલ વાદળો આકાશમાં ચડી આવ્યાં. વીજળી ચમકવા લાગી અને પૃથ્વી ઉપર રથની ધરી જેવી મુસળ ધાર વર્ષા પડવા લાગી ।।૧૧।।

એટલું જ નહિ, માર્કંડેય મુનિને એવું જણાવા લાગ્યું કે ચારેય તરફથી ચારેય દિશાઓમાં આવેલા સમુદ્રો સમગ્ર પૃથ્વીને ગળી જવા ઉછાળા મારતા ધસી રહ્યા છે. આંધીના વેગથી સમુદ્રમાં લોઢે લોઢ ઊછળી રહ્યા છે. બહુ જ ભયંકર ભમરીઓ પડી રહી છે અને ભયંકર ધ્વનિ કાન ફાડી નાખે છે.ઠેક- ઠેકાણે ભયંકર મગરો અને માછલાં કૂદી રહ્યાં છે ।।૧૨।।

એ વખતે બહાર, અંદર, ચારે તરફ જલ જ જલ દેખાતું હતું. એવું લાગતું હતું કે તે જલરાશિમાં પૃથ્વી જ નહિ, સ્વર્ગ પણ ડૂબી રહ્યું છે, ઉપરથી જોરદાર આંધી ઊતરી રહી છે અને વીજળી ચમકી રહી છે જેથી સમ્પૂર્ણ જગત્ સન્તપ્ત થઈ રહ્યું છે. જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ જોયું કે આ જલપ્રલયમાં પૃથ્વી પૂરેપૂરી ડૂબી ગઈ છે, ઉદ્ભિજ્,

સ્વેદજ, અંડજ અને જરાયુજ ચારેય પ્રકારનાં પ્રાણીઓ તથા પોતે પણ અત્યન્ત વ્યાકુલ થઈ રહ્યા છે ત્યારે તે ઉદાસ અને અત્યન્ત ભયભીત બની ગયા ।।૧૩।।

તેમની સામે જ પ્રલય સમુદ્રમાં ભયંકર મોજાઓ ઉછાળા મારી રહ્યાં છે, આંધીના વેગથી જલરાશિ ઊછળી રહ્યા હતા અને પ્રલયના સમયનાં વાદળો વરસી-વરસી સમુદ્રના પાણીમાં વધારો કર્યે જતાં હતાં. તેમણે જોયું કે સમુદ્રે દ્વીપ, પૃથ્વીના ખંડો અને પર્વતોની સાથે સમગ્ર પૃથ્વીને ડૂબાડી દીધી છે ।।૧૪।।

પૃથ્વી અન્તરિક્ષ, સ્વર્ગ, જ્યોતિર્મંડલ (ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ) અને દિશાઓની સાથે ત્રણેય લોક જળમાં ડૂબી ગયા. બસ તે વખતે એક માત્ર મહામુનિ માર્કંડેયજી જ બચવા પામ્યા હતા. તે વખતે તેઓ જડ અને આંધળાની જેમ જટાઓ છૂટી મૂકી આમ-તેમ ભાગી-ભાગીને પોતાના પ્રાણ બચાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા ।।૧૫।।

તેઓ ભૂખ અને તરસથી વ્યાકુલ થઈ રહ્યા હતા. કોઈ તરફ મોટા મગર તો કોઈ તરફ *'તિમિંગલ' નામના મગરમચ્છ તેમના ઉપર તૂટી પડતા હતા. કોઈ તરફથી પવનનો સુસવાટો આવતો હતો તો કોઈ તરફથી મોજાંઓની થપ્પડો તેમને ઘાયલ કરી દેતી હતી. આ પ્રમાણે આમ-તેમ ભટકતા-ભટકતા તેઓ અપાર અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારમાં અટવાઈ પડ્યા, બેહોશ થઈ ગયા અને એટલા બધા થાકી ગયા કે આ પૃથ્વી છે કે આકાશ તેનું પણ તેમને ભાન રહ્યું નહીં ।।૧૬।।

વિશેષ : 'તિમિ' એટલે એક સો યોજન-આઠસો માઈલ-લાંબુ મત્સ્ય. 'તિમિ' ને પણ જે ગળી જાય તે 'તિમિંગલ', જે તિમિ કરતાં એક હજાર ગણું મોટું હોય. (શ્રીભાગવત ૧૦।૧।૫ જોવા વિનન્તિ).

તેઓ ક્યારેક મોટા વમળમાં ફસાઈ જતા, ક્યારેક તરલ તરંગોની ચોટથી દૂર ફેંકાઈ જતા, ક્યારેક જલચર પ્રાણીઓ એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરતાં ત્યારે તેઓ અચાનક જ તેમનો શિકાર બની જતા ।।૧૭।।

તેઓ ક્યારેક શોક, સન્તાપ કરતા તો ક્યારેક મોહ, ક્યારેક નર્યા દુઃખનાં નિમિત્ત આવતાં તો ક્યારેક વળી સહેજ સાજ સુખ પણ મળી જતું. તેઓ ક્યારેક ભયભીત થતા, ક્યારેક મરી જતા તો ક્યારેક વળી જાતજાતના રોગો તેમને સતાવવા લાગતા ।।૧૮।।

આ પ્રમાણે માર્કંડેય મુનિ વિષ્ણુ ભગવાન્‌ની માયાના ચક્કરમાં મોહિત થઈ રહ્યા

હતા. તે પ્રલયકાલના સમુદ્રમાં ભટકતાં-ભટકતાં તેમને લાખો કરોડો વર્ષો વીતી ગયાં.* ।।૧૯।।

વિશેષ : અહીં **વિષ્ણુમાયાવૃતાત્મનઃ** એવું મુનિને એક વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી એ બધું એમણે એકલાએ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી જોયું એટલે ભગવાન્ જેને વરદાનથી માયા દેખાડે છે તે જ એ જોઈ શકે તેથી બીજાને માટે આ દર્શન નથી એટલે બીજાને હિસાબે આ પ્રલય નથી પણ એ એકને માટે જ માયાકૃત પ્રલય છે તેથી કોઈ પ્રલય થયો છે એમ કહે તો એ વાત ખોટી છે. તેથી પ્રથમ કરેલા પ્રશ્નોત્તરની સંગતિ માયાદર્શનથી ઠીક થાય છે.

હે શૌનકજી! માર્કંડેય મુનિ આ પ્રમાણે પ્રલયના જલમાં ઘણો સમય ભટકતા રહ્યા. એક વાર તેમણે પૃથ્વીના એક ટેકરા ઉપર એક નાનું શું વડનું ઝાડ જોયું. તે લીલાંછમ પાંદડાંઓ અને લાલ-લાલ ફલોથી શોભી રહ્યું હતું ।।૨૦।।

તે ઝાડના ઈશાન ખૂણાની એક ડાળીના એક પડિયાના જેવા આકારવાળા પાનઉપર સૂતેલા અને પોતાની કાન્તિવડે એટલા ભાગના અન્ધકારને દૂર કરતા એક બાળકને મુનિએ જોયા ।।૨૧।।

તે બાળક મરકતમણિના જેવું શ્યામ હતું. મુખકમલ અત્યન્ત સુન્દર હતું. ગરદનમાં શંખના જેવી ત્રણ રેખાઓ હતી. છાતી પહોળી હતી, નાસિકા ઘાટીલી હતી અને ભ્રુકુટિ બહુ જ મનોહર હતી ।।૨૨।।

શ્યામ વાંકડિયા કેશની અલકો કપોલ ઉપર આવી રહી હતી અને શ્વાસ લેવાથી ક્યારેક-ક્યારેક હાલી પણ ઊઠતી હતી. શંખના જેવા અન્તર્વલયયુક્ત કર્ણોમાં દાડમનાં લાલ પુષ્પના *આકારનાં કર્ણફૂલ ધારણ કર્યા હતાં. વિદ્રુમ (પરવાળા) જેવા લાલ હોઠોની કાન્તિથી શિશુના સુધામય શ્વેત મલકાટમાં લાલિમા (લાલાશ) ભળતી હતી ।।૨૩।।

વિશેષ : કર્ણે પુષ્પં કટૌ સૂત્રં વેણીં શિરસિ ધારયન્। તાવદ્ભવતિ ચાંડાલો યાવદ્ ગંગાં ન મજ્જતિ। એ સ્મૃતિનો વિરોધ થતો હોવાથી ''કર્ણોમાં દાડમનાં પુષ્પ'' નહિ પણ પુષ્પના આકારનાં કર્ણફૂલ, કર્ણાભરણ ધર્યા છે એમ ભાષાન્તરમાં સ્વીકાર્યું છે.

નેત્રોના ખૂણાઓ કમલના અંદરના ભાગ જેવા થોડા-થોડા લાલ હતા. હાસ્ય અને દૃષ્ટિ હઠાત્ હૃદયને હરી લેતી હતી. નાભિ ઊંડી હતી. નાનુંશું ઉદર પીપળના પાન જેવું જણાતું હતું અને શ્વાસ લેતી વખતે તેના ઉપર પડતી ત્રિવલી (ત્રણ કરચલીઓ) તથા નાભિ પણ ચલાયમાન થઈ જતી હતી ।।૨૪।।

નાના-નાના હાથમાં ઘણી જ સુન્દર આંગળીઓ હતી. તે બાળક પોતાના બન્ને કરકમલોથી એક ચરણ કમલને મુખમાં મૂકી ચૂસી રહ્યું હતું. માર્કંડેય મુનિ આ દિવ્ય દશ્ય નિહાળી અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યા ।।૨૫।।

હે શૌનકજી! તે દિવ્ય શિશુને જોતાં જ માર્કંડેય મુનિનો થાક દૂર થયો. તેમનાં હૃદયકમલ અને નેત્રકમલ આનન્દથી ખીલી ઊઠ્યાં. શરીર પુલકિત થઈ ગયું. તે નાનકડા શિશુના આ અદ્‌ભુત ભાવને જોઈને તેમના મનમાં ''આ કોણ હશે? વગેરે'' અનેક શંકાઓ થવા લાગી અને તેઓ આ બાબતો તે શિશુને પૂછવામાટે તેની પાસે ગયા ।।૨૬।।

ત્યાં તો તે શિશુના શ્વાસની સાથે જેમ કોઈ મચ્છર પેટમાં ચાલ્યો જાય તેમ તે મુનિ તેના ઉદરમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમણે પ્રલય પહેલાં જે સૃષ્ટિ જોઈ હતી તેવી જ સમ્પૂર્ણ સૃષ્ટિ ઉદરમાં જોઈને તેઓ વિસ્મય પામ્યા. મોહને લીધે તેઓ કંઈ વિચારી પણ ન શક્યા ।।૨૭।।

તેમણે તે શિશુના ઉદરમાં આકાશ, અન્તરિક્ષ, જ્યોતિમંડલ, પૃથ્વી, પર્વતો, સમુદ્રો, દ્વીપો, ખંડો, દિશાઓ, દેવો, દૈત્યો, વનો, દેશો, નદીઓ, નગરો, ખાણો, કિસાનોનાં ગામ, અહીરોના વાસ, આશ્રમો, વર્ણો તેમના આચાર-વ્યવહાર, પંચમહાભૂત, તેમનાથી બનેલાં પ્રાણીઓનાં શરીર તથા પદાર્થ અનેકયુગ અને કલ્પોના ભેદથી યુક્ત કાલ વગેરે બહુ-બહુ જોયું. એટલું જ નહિ; જે દેશો, વસ્તુઓ અને કાળદ્વારા જગતનો વ્યવહાર સમ્પન્ન થાય છે તે બધું જ ત્યાં યથાર્થ (સાચા) સ્વરૂપમાં પ્રતીત થતું તેમણે જોયું ।।૨૮-૨૯।।

હિમાલય પર્વત તે જ પુષ્પભદ્રા નદી, તેના કાંઠા ઉપર પોતાનો આશ્રમ અને ત્યાં રહેનારા ઋષિઓને પણ માર્કંડેયજીએ પ્રત્યક્ષ જ જોયા. આ પ્રમાણે સમ્પૂર્ણ વિશ્વને જોતાં-જોતાં જ તે દિવ્ય શિશુના ઉચ્છ્‌વાસદ્વારા જ તેઓ બહાર આવી ગયા અને પાછા પ્રલયકાળના સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા ।।૩૦।।

હવે ફરીથી તેમણે જોયું કે સમુદ્રની વચ્ચે પૃથ્વીના ટેકરા ઉપર એ જ વડનું વૃક્ષ યથાવત્ વિદ્યમાન છે અને તેના પત્તાના પુટ (પડિયા) માં તે જ શિશુ શયન કરી રહ્યું છે, તેના અધરો ઉપર પ્રેમામૃતથી પરિપૂર્ણ મન્દહાસ્ય છે અને પોતાની પ્રેમપૂર્ણ દષ્ટિથી તે માર્કંડેયજી તરફ જોઈ રહ્યું છે ।।૩૧।।

શિશુના રૂપમાં ક્રીડા કરતા ઈન્દ્રિયાતીત ભગવાન્‌ને માર્કંડેયજીએ નેત્રોના

માર્ગદ્વારા હૃદયમાં પહેલેથી જ બિરાજમાન કરી દીધા હતા પણ બહારના સ્વરૂપને આલિંગન કરવા મહા મુશ્કેલીએ આગળ વધ્યા ।।૩૨।।

પરન્તુ હે શૌનકજી! ભગવાન્ કેવળ યોગીઓના જ નહિ, સ્વયં યોગના પણ સ્વામી અને સર્વના હૃદયાકાશમાં છુપાઈને રહેનારા છે. હજુ તો માર્કંડેય મુનિ શિશુની પાસે પહોંચી પણ નહોતા શક્યા તેટલામાં તો અભાગિયા અને અસમર્થ પુરુષોનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય તેમ તત્કાલ તે શિશુ અન્તર્ધાન થતાં મુનિનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો ।।૩૩।।

તમન્વથ વટો બ્રહ્મન્ સલિલં લોક સમ્પ્લવઃ ।।
તિરોધાયિ ક્ષણાદસ્ય સ્વાશ્રમે પૂર્વવત્ સ્થિતઃ ।।૩૪।।

હે શૌનકજી! તે શિશુના અન્તર્ધાન થતાં જ તે વડનું વૃક્ષ, પ્રલયકાલીન દશ્ય અને જલ પણ તત્કાલ અદશ્ય થઈ ગયું અને માર્કંડેય મુનિએ પોતાને પહેલાંની જેમ પોતાના જ આશ્રમમાં બેઠેલા જોયા ।।૩૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધમાં (ચોથો શબ્દાશ્રય પ્રકરણનો બીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) ''ભગવાને માર્કંડેયજીને પ્રલય જળમાં દેખાડેલી પોતાની માયા'' નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉધ્ધાર થશે કે નહીં તે તો
ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીનો અનુગામી થઈને શ્રીમહાપ્રભુજીની જ
આજ્ઞાથી વિપરીત જઈ મૃતકના ઉધ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર
ગુરુદ્રોહી શિષ્ય, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગોસ્વામી ગુરુ તેમજ
તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર આ ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(!)
શ્રીવલ્લભના દ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

અધ્યાય ૧૦

માર્કંડેયજીને શિવજીએ ભક્તિ આપી

વિશેષ : શિવજી મુનિ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને માર્કંડેયજીના આશ્રમમાં આવ્યા. તેમને ભક્તિ આપી પ્રસન્ન કર્યા, આ વાત દસમા અધ્યાયમાં આવે છે.

સ એવમનુભૂયેદં નારાયણ વિનિર્મિતમ્ ।।
વૈભવં યોગમાયાયા-સ્તમેવ શરણં યયૌ ।।૧।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! માર્કંડેય મુનિએ આ પ્રમાણે નારાયણ-નિર્મિત યોગ માયાના વૈભવનો અનુભવ કર્યો. આ માયાથી મુક્ત થવામાટે માયાપતિ ભગવાન્‌નું શરણ જ એક માત્ર ઉપાય છે એમ નિશ્ચય કરી તે ભગવાન્‌ને શરણે ગયા ।।૧।।

માર્કંડેયજીએ સ્વગત કહ્યું : હે હરિ! આપની માયા પ્રતીતિમાત્ર હોવા છતાં સત્ય જ્ઞાનની સમાન પ્રકાશિત થાય છે. મોટા-મોટા વિદ્વાનો પણ આપની ભક્તિ વિના એમ માનવા લાગે છે કે ‘‘અમે વિદ્વાન છીએ’’. આપના ચરણકમલનું શરણ જ અભય સંસાર ભયમાંથી મુક્તિ આપનાર છે. આપની જે માયા વિદ્વાનોને પણ મોહ પમાડે છે તે માયાને તરી જવામાટે હું આપના ચરણકમલને શરણે આવ્યો છું ।।૨।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : માર્કંડેયજી આ પ્રમાણે શરણાગતિની ભાવનામાં તન્મય થઈ રહ્યા હતા તે જ વખતે ભગવાન્ શંકર ભગવતી પાર્વતીજીની સાથે નન્દી ઉપર સવાર થઈ આકાશમાર્ગે વિચરણ કરતા ત્યાં આવી ચડ્યા અને માર્કંડેયજીને તે જ અવસ્થામાં જોયા. તેમની સાથે તેમના ગણ પણ હતા ।।૩।।

જ્યારે ભગવતી પાર્વતીજીએ માર્કંડેય મુનિને ધ્યાનની અવસ્થામાં જોયા ત્યારે તેમનું હૃદય વાત્સલ્ય સ્નેહથી ભરાઈ ગયું. તેમણે ભગવાન્ શંકરને કહ્યું ‘‘હે ભગવન્! આ બ્રાહ્મણને આપ જુઓ. તોફાન શાન્ત થઈ જતાં જેવી રીતે સમુદ્રનાં મોજાંઓ અને માછલીઓ શાન્ત થઈ જાય છે અને સમુદ્ર ધીર ગમ્ભીર થઈ જાય છે તેવી જ રીતે આ બ્રાહ્મણનાં શરીર, ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ શાન્ત થઈ રહ્યાં છે. સમસ્ત સિદ્ધિઓના દાતા આપ જ છો. તેથી આપ કૃપા કરીને આ બ્રાહ્મણની તપસ્યાનું પ્રત્યક્ષ ફલ આપો ।।૪-૫।।

ભગવાન્ શંકરે કહ્યું : હે દેવી! આ બ્રહ્મર્ષિ આ લોક અથવા પરલોકની કોઈ પણ

વસ્તુની ઈચ્છા રાખતા નથી. તેમના મનમાં ક્યારેય મોક્ષની પણ આકાંક્ષા થતી નથી તેનું કારણ એ છે કે ઘટ-ઘટવાસી અવિનાશી ભગવાન્‌ની પરમ ભક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે ।।૬।।

હે પ્રિયે! તેમને આપણી કોઈ જરૂર નથી છતાં પણ આપણે તેમની સાથે સત્સંગ કરીશું કેમકે એ મહાત્મા છે. જીવ માત્રને માટે સન્તપુરુષોનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય એ પરમ લાભની વાત છે ।।૭।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : ભગવાન્ શંકર ભગવદ્ ભક્તોના પરમ ઉપકારક, સર્વ વિદ્યાઓના પ્રવર્તક અને સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં બિરાજમાન અન્તર્યામી પ્રભુ છે. તેઓ **''ભગવતી પાર્વતીજી''** ને આમ કહી માર્કંડેયજી પાસે આવ્યા ।।૮।।

તે વખતે માર્કંડેય મુનિની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓ ભગવદ્‌ભાવમાં તન્મય હતી. તેમને પોતાના શરીર અને જગતનું બિલકુલ ભાન ન હતું. તેથી વિશ્વના આત્મા એવા શિવ-પાર્વતીજી સ્વયં પોતાના આશ્રમમાં પધાર્યા છે તે પણ તેઓ જાણી ન શક્યા ।।૯।।

હે શૌનકજી! સર્વ શક્તિમાન ભગવાન્ કૈલાસ પતિથી એ વાત છૂપી નહોતી રહી કે માર્કંડેય મુનિ આ વખતે કઈ અવસ્થામાં છે. તેથી જેવી રીતે વાયુ અવકાશના સ્થાનમાં અનાયાસે જ પ્રવેશ કરે છે તેવી જ રીતે તેમણે પણ પોતાની યોગમાયાથી માર્કંડેય મુનિના હૃદયાવકાશમાં પ્રવેશ કરી દીધો ।।૧૦।।

માર્કંડેય મુનિએ જોયું કે તેમના હૃદયમાં તો ભગવાન્ શંકરનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે જેમના મસ્તક પર વીજળીના જેવી ચમકતી પીળી-પીળી જટાઓ શોભાયમાન છે, ત્રણ નેત્રો અને દસ ભુજાઓ છે. તેમનું ઊંચુ અને હૃષ્ટ-પુષ્ટ શરીર ઉદય થતા સૂર્યના જેવું તેજસ્વી છે ।।૧૧।।

શરીર ઉપર વાઘના ચર્મને ધારણ કર્યું છે અને હાથમાં શૂલ, ખટ્‌વાંગ (દંડને એક છેડે ખોપરીનો મૂઠો લગાડેલ હોય તેવું શિવજીનું શસ્ત્ર) ઢાલ, રુદ્રાક્ષની માળા, ડમરૂ, ખપ્પર, તલવાર અને ધનુષ લીધાં છે ।।૧૨।।

માર્કંડેય મુનિ પોતાના હૃદયમાં અકસ્માત ભગવાન્ શંકરનું આ રૂપ જોઈ વિસ્મય પામ્યા.''આ શું છે? ક્યાંથી આવ્યું?'' આ પ્રકારની વૃત્તિઓનો ઉદય થતાં તેઓએ સમાધિથી નિવૃત્તિ લઈ પોતાની આંખ ખોલી ।।૧૩।।

જ્યારે તેમણે આંખો ખોલી ત્યારે જોયું કે ત્રણેય લોકોના એક માત્ર ગુરુ ભગવાન્

શંકર પાર્વતીજી તથા પોતાના ગણોની સાથે પધારેલ છે. તેમણે તેમનાં ચરણોમાં માથું ટેકવી પ્રણામ કર્યા ।।૧૪।।

ત્યાર બાદ માર્કંડેય મુનિએ સ્વાગત, આસન, પાદ્ય, અર્ઘ્ય, ગન્ધ, પુષ્પમાલા, ધૂપ અને દીપ આદિ ઉપચારોથી ભગવાન્ શંકર, ભગવતી પાર્વતી અને તેમના ગણોની પૂજા કરી ।।૧૫।।

ત્યાર પછી માર્કંડેય મુનિ તેમને કહેવા લાગ્યા ''હે સર્વવ્યાપક અને સર્વ શક્તિમાન પ્રભો! આપ આપની આત્માનુભૂતિ અને મહિમાંથી જ પૂર્ણકામ છો. આપની શાન્તિ અને સુખથી જ સમસ્ત જગતમાં સુખશાન્તિનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે એવી અવસ્થામાં હું નિષ્કિંચન આપની શી સેવા કરી શકું? ।।૧૬।।

હું આપના ત્રિગુણાતીત સદાશિવ (કલ્યાણરૂપ) સ્વરૂપને અને સત્ત્વગુણથી યુક્ત શાન્ત વિષ્ણુસ્વરૂપને નમસ્કાર કરું છું. હું આપના રજોગુણયુક્ત બ્રહ્મારૂપ અને તમોગુણથી યુક્ત અઘોર રુદ્રરૂપને નમસ્કાર કરું છું ।।૧૭।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ સન્તોની ગતિ આદિ દેવ ભગવાન્ શંકરની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે તેઓ તેનાથી અત્યન્ત સન્તુષ્ટ થયા અને પ્રસન્ન ચિત્તથી હસતા-હસતા કહેવા લાગ્યા ।।૧૮।।

ભગવાન્ શંકરે કહ્યું : હે માર્કંડેયજી! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને હું અમે ત્રણેય વર દાતાઓના સ્વામી છીએ. અમારાં દર્શનનું ફળ ન મળે એવું બને જ નહિ તે કદી વ્યર્થ જતાં નથી. અમારાદ્વારા જ મરણશીલ મનુષ્ય પણ અમરત્વ (મોક્ષ) મેળવી લે છે તેથી તમારી ઈચ્છામાં આવે તે વરદાન મારી પાસે માગી લો ।।૧૯।।

(વરદાન આપીને અમે તમારા ઉપર કોઈ અનુગ્રહ કરતા નથી તમારી સેવા જ કરીએ છીએ. તમે તો સમગ્ર જગતના વન્દનીય છો એમ કહેવા બ્રાહ્મણોની સ્તુતિ કરે છે). બ્રાહ્મણો સ્વભાવથી જ સદાચારી, મત્સર આદિ દોષરહિત શાન્ત અને અનાસક્ત હોય છે. તેઓ કોઈની સાથે વેરભાવ રાખતા નથી અર્થાત્ સમદર્શીહોવા છતાં પ્રાણીઓનાં દુઃખ દેખી તેનું નિવારણ કરવા પૂરેપૂરી શક્તિથી પ્રયત્ન કરે છે. તેમની સૌથી મોટી વિશેષતા એ હોય છે કે તેઓ અમારા અનન્ય પ્રેમી અને ભક્તો હોય છે ।।૨૦।।

દેવો મનુષ્ય આદિ બધા લોકો, ઈન્દ્ર વગેરે લોકપાલો આવા બ્રાહ્મણોની વન્દના, પૂજા અને ઉપાસના કર્યા કરે છે. તેમજ હું, ભગવાન્ બ્રહ્મા તથા સ્વયં સાક્ષાત્ ઈશ્વર

વિષ્ણુ પણ તેમની સેવામાં તત્પર રહીએ છીએ ।।૨૧।।

એવા શાન્ત મહાપુરુષો મારામાં, વિષ્ણુ ભગવાન્‌માં, બ્રહ્મામાં, પોતાનામાં અને બધા જીવોમાં અણુમાત્ર પણ ભેદ જોતા નથી. સદાસર્વદા, સર્વત્ર અને સર્વથા એકરસ આત્માનું જ તેઓ દર્શન કરે છે. તેથી અમે તમારા જેવા મહાત્માઓની સ્તુતિ અને સેવા કરીએ છીએ ।।૨૨।।

હે માર્કંડેયજી! કેવલ જલમય તીર્થ જ તીર્થ નથી હોતાં અને કેવલ અચેતન મૂર્તિઓ જ દેવતા નથી હોતી. સૌથી મોટાં તીર્થ અને દેવતા તો તમારા જેવા સન્તો છે કારણ કે તે તીર્થો અને દેવતાઓ દર્શન માત્રથી જ નહીં પણ ઘણો સમય સેવન કરવાથી જ પવિત્ર કરે છે પરન્તુ તમે સન્તો તો દર્શન માત્રથી જ પવિત્ર કરી દો છો ।।૨૩।।

અમે તો બ્રાહ્મણોને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ કારણ કે તેઓ ચિત્તની એકાગ્રતા, તપ (કામનાઓના ત્યાગ), સ્વાધ્યાય (શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને અધ્યાપન) અને વાણી વગેરે ઈન્દ્રિયો ઉપરના સંયમદ્વારા અમારા વેદમય શરીરને હૃદયમાં ધારણ કરે છે ।।૨૪।।

હે માર્કંડેયજી! બ્રહ્મહત્યા વગેરે કરનારા મહાપાતકીઓ અને અન્ત્યજો પણ તમારા જેવા મહાપુરુષોના ચરિત્રશ્રવણ અને દર્શન થી જ શુદ્ધ થઈ જાય છે તો પછી તમારી સાથે વાતચીત, સંગ વગેરેથી શુદ્ધ થઈ જાય તેમાં તો કહેવું જ શું? ।।૨૫।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકજી આદિ ઋષિઓ! ચન્દ્રભૂષણ ભગવાન્ શંકરની એક-એક વાત ધર્મના ગુપ્તતમ રહસ્યથી પરિપૂર્ણ હતી. તેના એક-એક અક્ષરમાં અમૃતનો સમુદ્ર ભરેલો હતો. માર્કંડેય મુનિ પૂરી તન્મયતાથી પોતાના કર્ણોદ્વારા તેનું પાન કરતા રહ્યા પણ તેમને તૃપ્તિ ન થઈ ।।૨૬।।

તેઓ લાંબા સમય સુધી વિષ્ણુ ભગવાન્‌ની માયાથી ભટકી ચૂક્યા હતા અને ખૂબ થાકી પણ ગયા હતા. ભગવાન્ શિવજીની કલ્યાણકારક વાણીનું અમૃતપાન કરવાથી તેમનો બધો ક્લેશ દૂર થઈ ગયો. તેમણે ભગવાન્ શંકરને આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૨૭।।

માર્કંડેયજીએ કહ્યું : સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની આ લીલા બધાં પ્રાણીઓની સમજથી પર છે કારણ કે તેઓ સમસ્ત જગતના સ્વામી હોવા છતાં પણ પોતાને અધીન રહેવાવાળા મારા જેવા જીવોની વન્દના અને સ્તુતિ કરે છે ।।૨૮।।

ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર પ્રાયઃ પ્રાણીઓને ધર્મનું રહસ્ય અને સ્વરૂપ સમજાવવામાટે તેનું આચરણ અને અનુમોદન કરે છે તથા કોઈ ધર્મનું આચરણ કરે છે તો તેની પ્રશંસા પણ કરે છે ।।૨૯।।

(મહાન પુરુષ સામાન્ય પુરુષની સ્તુતિ વગેરે કરે તો તેથી તેના પ્રભાવને કંઈ આંચ આવતી નથી એ સમજાવે છે). જેવી રીતે જાદુગર માલિક હોય છતાં એના નોકરોનો નોકર થાય એમાં એનો પ્રભાવ ઓછો થતો નથી પણ એ પોતાના કાર્યમાં કુશળ ગણાય છે તેવી જ રીતે આપ પોતાની સ્વજનમોહિની માયાની વૃત્તિઓનો સ્વીકાર કરી કોઈની વન્દના, સ્તુતિ આદિ કરો છો તો કેવલ તે કામથી આપના મહિમામાં કોઈ ત્રુટિ આવતી નથી ।।૩૦।।

સ્વપનમાં પોતાનાં અનેક સ્વરૂપોને પોતે મનોરથથી જોનાર એ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ઈન્દ્રિયોને ક્રિયા પોતે જ કરતા હોય એમ માને છે તેમ આપે પોતાના મનથી જ સમ્પૂર્ણ વિશ્વની સૃષ્ટિ કરી છે અને તેમાં જીવ રૂપે સ્વયં પ્રવેશ કરી, કર્તા ન હોવા છતાં કર્મ કરવાવાળા ગુણોદ્વારા કર્તા હો તેવા પ્રતીત થાઓ છો તેવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૩૧।।

હે ભગવન્! આપ ત્રિગુણસ્વરૂપ હોવા છતાં આપ તેમના નિયામક છો, આપનામાં જેટલું સામર્થ્ય છે તેટલું જ સામર્થ્ય આપના ગુણોમાં છે, આપ જ સમસ્ત જ્ઞાનનું મૂલ કેવલ (શુદ્ધ), અદ્વિતીય, ગુરુરૂપ અને બ્રહ્મ સ્વરૂપ છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૩૨।।

હે અનન્ત! આપનાં શ્રેષ્ઠ દર્શનથી ચડિયાતી એવી બીજી કઈ વસ્તુ છે કે જે હું વરદાનના રૂપમાં માગું? આપનાં દર્શનથી જ મનુષ્ય પૂર્ણકામ અને સત્યસંકલ્પ થઈ જાય છે ।।૩૩।।

આપ સ્વયં તો પૂર્ણ છો જ, પોતાના ભક્તોની પણ સમસ્ત કામનાઓ આપ પૂર્ણ કરનારા છો. તેથી આપનાં દર્શન કર્યા છતાં એક વરદાન વધારે માગું છું અને તે એ કે ભગવાન્‌માં તેમના શરણાગત ભક્તોમાં અને આપમાં મારી અવિચલ ભક્તિ સદાસર્વદા રહે ।।૩૪।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકજી! જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ મધુર વાણીથી આ પ્રમાણે ભગવાન્ શંકરની સ્તુતિ અને પૂજા કરી ત્યારે તેમણે ભગવતી પાર્વતીજીની પ્રેરણાથી આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૩૫।।

ભગવાન્ શંકર બોલ્યા : “હે મહર્ષિ! તમારી બધી કામનાઓ પૂર્ણ હો. ઈન્દ્રિયાતીત પરમાત્મામાં તમારી અનન્ય ભક્તિ સદાસર્વદા ટકી રહે. તમારો પવિત્ર યશ કલ્પ પર્યન્ત ફેલાતો રહે અને તમે અજર અને અમર થઈ જાઓ ।।૩૬।।

હે બ્રહ્મન્! તમારું બ્રહ્મતેજ તો સર્વદા અક્ષુણ્ણ (અકબન્ધ) રહેશે જ. તમને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સમસ્ત વિશેષ જ્ઞાનોના એક અધિષ્ઠાન રૂપ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યયુક્ત સ્વરૂપસ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. બ્રહ્મવર્ચસ્વી અને પુરાણના આચાર્ય પણ તમે થશો” ।।૩૭।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ત્રિલોચન ભગવાન્ શંકર માર્કંડેય મુનિને વરદાન આપી ભગવતી પાર્વતીજીની સમક્ષ માર્કંડેય મુનિની તપસ્યા અને તેમણે કરેલા માયા દર્શનનાં અનુભવોનું વર્ણન કરતા-કરતાં ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ।।૩૮।।

ભૃગુવંશ શિરોમણિ *માર્કંડેય મુનિને તેમના મહાયોગનું પરમફલ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તે ભગવાન્‌ના અનન્ય પ્રેમી થઈ ગયા. આજે પણ તેઓ ભક્તિ ભાવપૂર્ણ હૃદયથી પૃથ્વી ઉપર વિચરણ કર્યા કરે છે ।।૩૯।।

વિશેષ : પ્રભુની માયાને પ્રત્યક્ષ જોનાર આ માર્કંડેયમુનિ આજે પણ ચિરંજીવ છે. રાજા-મહારાજાઓ અને પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો એમની પૂજા કરીને દીર્ઘાયુષની પ્રાપ્તિમાટે આજેપણ પોતાના જન્મદિવસે માર્કંડેય પૂજાનો શાસ્ત્રીયવિધિ કરે છે. (માર્કંડેય પુરાણ)

તમને મેં પરમ જ્ઞાન સમ્પન્ન માર્કંડેય મુનિએ ભગવાન્‌ની યોગમાયાથી જે અદ્‌ભુત લીલાનો અનુભવ કર્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યો ।।૪૦।।

માર્કંડેયજીએ જે આ અનેક કલ્પોનો સૃષ્ટિ-પ્રલયોનો અનુભવ કર્યો તે ભગવાન્‌ની માયાનો જ વૈભવ હતો તાત્કાલિક હતો અને તેમને જમાટે હતો, સામાન્ય માણસોમાટે નહિ. આ માયાની રચનાને ન જાણનારા કોઈ-કોઈ અનાદિ કાલથી વારં-વાર થતા સૃષ્ટિ-પ્રલય જ આને પણ બતાવે છે. (તેથી તમારે એ શંકા ન કરવી જોઈએ કે આ જ કલ્પના અમારા પૂર્વજ માર્કંડેયજીનું આયુષ્ય આટલું લાંબું કેવી રીતે થઈ ગયું?) ।।૪૧।।

ય એવમેતદ્ ભૃગુવર્ય વર્ણિતં રથાંગપાણેરનુભાવભાવિતમ્ ।।
સંશ્રાવયેત્ સંશૃણુયાદુ તાવુભૌ તયોર્ન કર્માશય સંસૃતિર્ભવેત્ ।।૪૨।।

હે શૌનકજી તમને મેં જે માર્કંડેય મુનિનું ચરિત્ર સંભળાવ્યું છે તે ભગવાન્ ચક્રપાણિના પ્રભાવ અને મહિમાથી ભરપૂર છે. એનું જે શ્રવણ અથવા કીર્તન કરે છે તે

બન્નેય કર્મવાસનાઓને લઈને પ્રાપ્ત થતા જન્મ મરણના ચક્કરમાંથી કાયમને માટે છૂટી જાય છે ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કન્ધમાં (ચોથા શબ્દાશ્રય પ્રકરણનો ત્રીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) ‘‘માર્કંડેયજીને શિવજીએ ભક્તિ આપી’ નામનો દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૧૧

ભગવાનનાં અંગ, ઉપાંગ અને ઓયુધોનું રહસ્ય તથા વિભિન્ન સૂર્યગણોનું વર્ણન (બાર સૂર્યની કથા)

પ્રકરણ : ૫ અર્થાશ્રય

વિશેષ : પૂજાને માટે મહાપુરુષ ભગવાનનું વર્ણન અને પ્રતિમાસ જુદા-જુદા સૂર્યોના વ્યૂહનું વર્ણન એટલી વાત આ અગિયારમા અધ્યાયમાં છે.

અથેમમર્થં પૃચ્છામો ભવન્તં બહુવિત્તમમ્ ।।
સમસ્તતન્ત્રરાદ્ધાન્તે ભવાન્ ભાગવતતત્ત્વવિત્ ।।૧।।

શૌનક મુનિ બોલ્યા : હે સૂતજી! આપ ભગવાન્ના પરમ ભક્ત અને બહુજ્ઞોમાં શિરોમણિ છો, શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત વિશે અમે આપને એક વિશેષ પ્રશ્ન પૂછવા માગીએ છીએ કેમકે આપ એના મર્મજ્ઞ છો ।।૧।।

અમે ક્રિયા-યોગનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા માગીએ છીએ, કારણ કે તેનું કુશળતા પૂર્વક બરાબર આચરણ કરવાથી મૃત્યુગ્રસ્ત માનવ અમરતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેથી આપ અમને એ બતાવવાની કૃપા કરો કે *પંચરાત્ર આદિ તન્ત્રોની વિધિ જાણવાવાળા લોકો કેવલ શ્રીલક્ષ્મીપતિ ભગવાન્ની આરાધના કરતી વખતે કયાં-કયાં તત્ત્વોથી તેમનાં ચરણ આદિ અંગ, ગરુડ આદિ ઉપાંગ, સુદર્શન ચક્ર વગેરે આયુધ અને કૌસ્તુભ વગેરે આભૂષણોની કલ્પના કરે છે? ।।૨-૩।।

વિશેષઃ 'પંચરાત્ર'-પાંચ છે રાત્ર(પ્રકરણ) જેમાં તે, નારદજીએ રચેલ એક પાંચ પ્રકરણવાળો ગ્રન્થ. **'પંચાનન'** - પંચ (ઉઘાડેલું-વિસ્તૃત) છે આનન (મુખ) જેનું તે સિંહ.

શ્રીસૂતજીએ કહ્યું : હે શૌનકજી! શ્રીગુરુદેવના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને હું, બ્રહ્મા આદિ આચાર્યોએ, વેદોએ અને પંચરાત્ર આદિ તન્ત્ર ગ્રન્થોએ વિષ્ણુ ભગવાન્‌ની જે વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે જ આપ લોકોને સંભળાવું છું ।।૪।।

ભગવાન્‌ના જે ચેતનાધિષ્ઠિત વિરાટ રૂપમાં આ ત્રણેય લોક દેખાય છે તે પ્રકૃતિ, સૂત્રાત્મા, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા આ નવ તત્ત્વો સહિત અગિયાર ઇન્દ્રિય તથા પંચમહાભૂત આ સોળ વિકારોમાંથી બનેલ છે ।।૫।।

એ ભગવાન્‌નું જ પુરુષરૂપ છે. પૃથ્વી તેનાં ચરણ છે, સ્વર્ગ મસ્તકે, અન્તરિક્ષ નાભિ, સૂર્ય-ચન્દ્ર નેત્ર, વાયુ નાસિકા અને દિશાઓ કાન છે ।।૬।।

પ્રજાપતિ લિંગ છે, મૃત્યુ ગુદા છે, લોકપાલગણ ભુજાઓ છે, ચન્દ્રમા મન છે અને યમરાજ ભૃકુટિ છે ।।૭।।

લજ્જા ઉપરનો હોઠ, લોભ નીચેનો હોઠ, ચન્દ્રમાની ચાંદની દન્તાવલિ, ભ્રમ મલકાટ, વૃક્ષ રોમ અને વાદળાં જ વિરાટ પુરુષના શિર ઉપર ઊગેલા વાળ છે ।।૮।।

હે શૌનકજી! જેવી રીતે આ વ્યષ્ટિ પુરુષ પોતાના પરિમાણથી સાત વેંતનો છે તે જ રીતે તે સમષ્ટિ પુરુષ પણ પોતાના માપથી સાત વેંતના છે* ।।૯।।

વિશેષ : સમષ્ટિ પુરુષ-ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું માપ આરાધકની ભાવના અનુસાર હોય છે પણ તે સાક્ષાત્કૃત પ્રભુનું માપ પણ તે જ સ્વરૂપની સાત વેંત જેવડું હોય છે.

સ્વયં ભગવાન્ અજન્માં છે. તે કૌસ્તુભમણિને બહાને શુદ્ધ જીવચૈતન્ય રૂપ આત્મજ્યોતિને જ અને તેની સર્વવ્યાપક પ્રભાને જ વક્ષઃસ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનાં રૂપથી ધારણ કરે છે ।।૧૦।।

તે પોતાની સત્ત્વ, રજ આદિ ગુણોવાળી માયાને વનમાલાના રૂપમાં, વેદોને પીતામ્બરના રૂપમાં તથા **'અ+ઉ+મ્'** આ ત્રણ માત્રાવાળા પ્રણવ 'ૐ'ને યજ્ઞોપવીતના રૂપમાં ધારણ કરે છે ।।૧૧।।

દેવાધિદેવ ભગવાન્ સાંખ્ય અને યોગરૂપ મકરાકૃત કુંડલ તથા બધા લોકોને અભય કરી દેનાર બ્રહ્મલોકને જ મુગટના રૂપમાં ધારણ કરે છે ।।૧૨।।

મૂલ પ્રકૃતિ જ આપની શેષ શય્યા છે જેના ઉપર આપ બિરાજમાન રહે છે અને ધર્મ, જ્ઞાન આદિ યુક્ત સત્ત્વ ગુણનું જ આપના નાભિ કમલના રૂપમાં વર્ણન કરવામાં

આવ્યું છે ।।૧૩।।

આપ મન, ઈન્દ્રિય અને શરીર સમ્બન્ધી શક્તિઓથી યુક્ત પ્રાણતત્ત્વરૂપ કૌમોદકી ગદા, જલતત્ત્વરૂપ પાંચજન્ય શંખ અને તેજસ્તત્ત્વરૂપ સુદર્શન ચક્રને ધારણ કરે છે ।।૧૪।।

આકાશના જેવું નિર્મલ આકાશ સ્વરૂપ 'નન્દક' નામની તલવાર, તમોગુણ સમાન સ્વરૂપને ઢાંકી દેનાર અજ્ઞાનરૂપ ઢાલ, કામરૂપ શાર્ગંધનુષ અને કર્મનું જ ભાથું ધારણ કરે છે ।।૧૫।।

ઈન્દ્રિયોને જ ભગવાન્નાં બાણો કહેવામાં આવ્યાં છે. ક્રિયાશક્તિરૂપ મન જ રથ છે. તન્માત્રાઓ રથના બહારના ભાગ છે અને વર, અભય આદિ મુદ્રાઓથી આપની વરદાન, અભયદાન આદિના રૂપમાં ક્રિયાશીલતા પ્રગટ થાય છે ।।૧૬।।

સૂર્યમંડળ અથવા અગ્નિમંડળ જ ભગવાન્ની પૂજાનું સ્થાન છે, અન્તઃકરણની શુદ્ધિ જ મન્ત્રની દીક્ષા છે અને પોતાના બધાં પાપોનો નાશ કરી દેવો એ જ ભગવાન્ની પૂજા છે ।।૧૭।।

હે બ્રાહ્મણો! ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ પદાર્થોનું નામ જ લીલાકમલ છે જે ભગવાન્ પોતાના કરકમલમાં ધારણ કરે છે. ધર્મને ચામર અને યશને વ્યજન (પંખા) ના રૂપમાં તથા પોતાના નિર્ભય ધામ વૈકુંઠને છત્રના રૂપમાં ધારણ કરે છે, ત્રણેય વેદો (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ) નું જ નામ ગરુડ છે. તે જ યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુને વહન કરે છે ।।૧૮-૧૯।।

આત્મસ્વરૂપ ભગવાન્ની અને એમનાથી કદી અલગ ન થનારી આત્મશક્તિનું જ નામ લક્ષ્મીજી છે. ભગવાન્ના પાર્ષદોના નાયક વિશ્વવિખ્યાત વિશ્વક્સેન પાંચ રાત્રાદિ આગમ રૂપ છે. ભગવાન્ના સ્વાભાવિક ગુણ અને અણિમા, મહિમા આદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓને નન્દ, સુનન્દ આદિ આઠ દ્વારપાલ કહે છે ।।૨૦।।

હે બ્રહ્મન્! સ્વયં ભગવાન્ જ વાસુદેવ સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ આ ચાર મૂર્તિઓના રૂપમાં અવસ્થિત છે; તેથી તેમને જ ચતુર્વ્યૂહના રૂપમાં કહેવામાં આવે છે ।।૨૧।।

તે જ જાગ્રત-અવસ્થાના અભિમાની 'વિશ્વ' બની શબ્દ, સ્પર્શ આદિ બાહ્ય વિષયોને ગ્રહણ કરે છે અને તે જ સ્વપન અવસ્થાના અભિમાની 'તૈજસ' બની બાહ્ય વિષયો વિના જ મનોમન અનેક વિષયોને જુએ છે અને ગ્રહણ કરે છે. તે જ

સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની ‘પ્રાજ્ઞ’ બની વિષય અને મનના સંસ્કારોથી યુક્ત અજ્ઞાનથી ઢંકાઈ જાય છે અને તે જ બધાના સાક્ષી ‘તુરીય’ રહી સમસ્ત જ્ઞાનોના અધિષ્ઠાન રહે છે ।।૨૨।।

આ પ્રમાણે અંગ, ઉપાંગ, આયુધ અને આભૂષણો થી યુક્ત તથા વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એમ ચાર મૂર્તિઓના રૂપમાં પ્રગટ સર્વ શક્તિમાન ભગવાન્ શ્રીહરિ જ ક્રમશઃ વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને તુરીય રૂપથી પ્રકાશિત થાય છે ।।૨૩।।

(બ્રહ્મા આદિ ત્રણ મૂર્તિ ધારણ કરીને જગતની સૃષ્ટિ આદિ તે જ કરે છે એમ નિરૂપણ કરે છે). હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ! એ જ પોતાની ત્રિગુણાત્મક શક્તિ માયાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રરૂપ ધારણ કરી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તેનું પોષણ (રક્ષણ) કરે છે અને તેનો સંહાર કરે છે. વેદોની પ્રવૃત્તિ કરનાર પણ તે જ છે. સર્ગ વગેરે લીલા કરવામાટે ગુણોનો સ્વીકાર કરે છે છતાં આપ પરવશ થતા નથી કેમકે એ સ્વપ્રકાશ છે, નિજાનન્દથી જ પરિપૂર્ણ છે. આ બધાં કર્મો અને નામોથી આપનું જ્ઞાન કદાપિ ઢંકાઈ જતું નથી. સર્વના આત્મા હોવાથી ભેદરહિત હોવા છતાં શાસ્ત્રમાં આપ ભિન્ન હોય તેવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અવશ્ય; છતાં ભગવત્પરાયણ ભક્તો, આ જ સર્વાત્મા ભગવાન્‌ને અન્તઃકરણમાં પ્રત્યક્ષ કરી લે છે, બીજા નહિ (શ્લોકમાં **‘શૌનકજી’** માટે **‘દ્વિજઋષભ્’** બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ, ના, ના, બ્રાહ્મણોથી પણ શ્રેષ્ઠ એ સમ્બોધન શ્રીભાગવતજીના શ્રોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવે છે) ।।૨૪।।

(જેનાથી ઉપાસના કરવાનું ઉપર કહ્યું તે શ્રીકૃષ્ણને સમ્બોધન કરીને નમસ્કાર કરતાં કહે છે). હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! આપ અર્જુનના સખા છો. આપે યદુવંશ શિરોમણિનાં રૂપમાં અવતાર ગ્રહણ કરી પૃથ્વીના દ્રોહી ભૂપાલોને ભસ્મ કરી દીધા છે. આપનું પરાક્રમ સદા એક રસ રહે છે. વ્રજનાં ગોપીજનો તથા આપના નારદ આદિ પ્રેમી ભક્તો આપના પવિત્ર યશનું નિરન્તર ગાન કર્યા કરે છે. હે ગોવિન્દ! આપના નામ, ગુણ અને લીલા આદિનું શ્રવણ કરવાથી જ જીવનું મંગલ થઈ જાય છે. અમે બધા આપના સેવક છીએ. આપ કૃપા કરીને અમારી રક્ષા કરો ।।૨૫।।

પુરુષોત્તમ ભગવાન્‌ના લક્ષણ ચિહ્નભૂત અંગ ઉપાંગ અને આયુધ આદિના આ વર્ણનનું જે મનુષ્ય ભગવાન્‌માં જ ચિત્ત લગાડી પવિત્ર થઈ પ્રાતઃકાલ પાઠ કરશે તેને બધાના હૃદયમાં બિરાજ માન બ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્માનું જ્ઞાન થઈ જશે ।।૨૬।।

શૌનકજીએ કહ્યું : હે સૂતજી! ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીમદ્ ભાગવતજીની કથા રાજર્ષિ પરીક્ષિતને શ્રવણ કરાવતાં (પંચમ સ્કન્ધમાં) કહ્યું હતું કે ઋષિ, ગન્ધર્વ, નાગ, અપ્સરા, યક્ષ, રાક્ષસ અને દેવતાઓનો એક સૌરગણ હોય છે અને એ સાતેય દરેક મહિને બદલાતા રહે છે. આ બારેય ગણ પોતાના સ્વામી બાર આદિત્યો સાથે રહીને શું કામ કરે છે અને તેમની અન્તર્ગત વ્યક્તિઓનાં નામ શું છે? સૂર્યના રૂપમાં પણ સ્વયં ભગવાન્ જ છે તેથી તેમના વિભાગને અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ તો આપ કૃપા કરીને તે કહો ।।૨૭-૨૮।।

શ્રીસૂતજીએ કહ્યું : સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા ભગવાન્ વિષ્ણુ જ છે. અનાદિ અવિદ્યાથી એટલે કે તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ સમસ્ત લોકોના વ્યવહાર ચલાવનાર પ્રાકૃત સૂર્યમંડલનું નિર્માણ થયું છે. તે જ લોકોમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે ।।૨૯।।

અસલમાં સમસ્ત લોકોનાં આત્મા અને આદિકર્તા એકમાત્ર શ્રીહરિ જ અન્તર્યામી રૂપથી સૂર્ય બન્યા છે. જો કે તેઓ એક જ છે તો પણ ઋષિઓએ તેમનું અનેક રૂપોમાં વર્ણન કર્યું છે તે જ સમસ્ત વૈદિક ક્રિયાઓનું મૂલ છે ।।૩૦।।

એક ભગવાન્ જ માયાદ્વારા (પ્રાતઃ આદિ) કાલ, (સમતલ આદિ) દેશ, (યજ્ઞ આદિ) ક્રિયા, (બ્રાહ્મણ આદિ) કર્તા, (સ્રુવા આદિ) કરણ (સાધન), (યાગ આદિ) કર્મ, (આગમ યા વેદરૂપી) મન્ત્રો, (વ્રીહિ-જવ આદિ) દ્રવ્ય અને (સ્વર્ગ આદિ) ફલરૂપથી નવ પ્રકારના કહેવાય છે ।।૩૧।।

કાલરૂપધારી ભગવાન્ સૂર્ય લોકોનો વ્યવહાર બરાબર ચલાવવાને માટે ચૈત્ર આદિ બાર મહિનાઓમાં પોતાના ભિન્ન-ભિન્ન બાર ગણોની સાથે ચક્કર લગાવ્યા કરે છે ।।૩૨।।

હે શૌનકજી! ધાતા નામના સૂર્ય, કૃતસ્થલી અપ્સરા, હેતિ રાક્ષસ, વાસુકિ સર્પ, રથકૃત્ યક્ષ, પુલસ્ત્ય ઋષિ અને તુમ્બુરુ ગન્ધર્વ આ ચૈત્ર માસમાં પોતપોતાનાં કાર્યો સમ્પન્ન કરે છે ।।૩૩।।

અર્યમા સૂર્ય, પુલહ ઋષિ, અથૌજા યક્ષ, પ્રહેતિ રાક્ષસ, પુઞ્જિકસ્થલી અપ્સરા, નારદ ગન્ધર્વ અને કચ્છનીર સર્પ એ સાત વૈશાખ માસના કાર્યનિર્વાહક છે ।।૩૪।।

મિત્ર સૂર્ય, અત્રિ ઋષિ, પૌરુષેય રાક્ષસ, તક્ષક સર્પ, મેનકા અપ્સરા, હા હા

ગન્ધર્વ અને રથસ્વન યક્ષ આ જયેષ્ઠ માસના કાર્યનિર્વાહક છે ।।૩૫।।

અષાઢમાં વરુણ નામના સૂર્યની સાથે વસિષ્ઠ ઋષિ, રમ્ભા અપ્સરા, સહજન્ય યક્ષ, હૂહૂ ગન્ધર્વ, શુક્ર નાગ અને ચિત્રસ્વન રાક્ષસ પોતાના કાર્યનો નિર્વાહ કરે છે ।।૩૬।।

શ્રાવણ માસ 'ઈન્દ્ર' નામના સૂર્યનો કાર્યકાલ છે. તેની સાથે વિશ્વાવસુ ગન્ધર્વ, શ્રોતા યક્ષ, એલાપત્ર નાગ, અંગિરા ઋષિ, પ્રમ્લોચા અપ્સરા અને વર્ય નામના રાક્ષસ પોતાના કાર્યનું સમ્પાદન કરે છે ।।૩૭।।

ભાદ્રપદના સૂર્યનું નામ વિવસ્વાન્ છે. તેની સાથે ઉગ્રસેન ગન્ધર્વ, વ્યાઘ્ર રાક્ષસ, આસારણ યક્ષ, ભૃગુ ઋષિ, અનુમ્લોચા અપ્સરા અને શંખપાલ નાગ રહે છે ।।૩૮।।

હે શૌનકજી! માઘ માસમાં પૂષા નામના સૂર્ય રહે છે. તેથી સાથે ધનઞ્જય નાગ, વાત રાક્ષસ, સુષેણ ગન્ધર્વ, સુરુચિ યક્ષ, ઘૃતાચી અપ્સરા અને ગૌતમ ઋષિ રહે છે ।।૩૯।।

ફાગણ માસનો કાર્યકાલ પર્જન્ય નામના સૂર્યનો છે. તેની સાથે ક્રતુ યક્ષ, વર્ચા રાક્ષસ, ભરદ્વાજ ઋષિ, સેનજિત્ અપ્સરા, વિશ્વ ગન્ધર્વ અને ઐરાવત સર્પ રહે છે ।।૪૦।।

માગશર માસમાં સૂર્યનું નામ અંશુ હોય છે. તેની સાથે કશ્યપ ઋષિ, તાર્ક્ષ્ય યક્ષ, ઋતસેન ગન્ધર્વ, ઉર્વશી અપ્સરા, વિદ્યુચ્છત્રુ રાક્ષસ અને મહાશંખ નાગ રહે છે ।।૪૧।।

પોષ માસમાં ભગ નામના સૂર્યની સાથે સ્ફૂર્જ રાક્ષસ, અરિષ્ટનેમિ ગન્ધર્વ, ઊર્ણ યક્ષ, આયુ ઋષિ, પૂર્વચિત્તિ અપ્સરા અને કર્કોટક નાગ રહે છે ।।૪૨।।

આશ્વિન માસ એ ત્વષ્ટા સૂર્ય, જમદગ્નિ ઋષિ, કમ્બલ નાગ, તિલોત્તમા અપ્સરા, બ્રહ્માપેત રાક્ષસ, શતજિત્ યક્ષ અને ધૃતરાષ્ટ્ર ગન્ધર્વનો કાર્યકાલ છે ।।૪૩।।

તથા કાર્તિક માસમાં 'વિષ્ણુ' નામના સૂર્યની સાથે અશ્વતર નાગ, રમ્ભા અપ્સરા, સૂર્યવર્ચા ગન્ધર્વ, સત્યજિત્ યક્ષ, વિશ્વામિત્ર ઋષિ અને મખાપેત રાક્ષસ પોતપોતાનું કાર્ય સમ્પન્ન કરે છે ।।૪૪।।

હે શૌનકજી! આ બધી સૂર્યરૂપ ભગવાન્‌ની વિભૂતિઓ છે. જે મનુષ્યો આનું પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ અને સાયંકાલ સ્મરણ કરે છે તેમનાં તમામ પાપનો નાશ થઈ જાય

છે ।।૪૫।।

આ સૂર્યદેવો પોતાના છ ગણોની સાથે બારેય માસમાં સર્વત્ર વિચરતા રહે છે અને આ લોક તથા પરલોક માં વિવેક બુદ્ધિનો વિસ્તાર કરે છે ।।૪૬।।

સૂર્ય ભગવાન્‌નાં ગણોમાં ઋષિલોકો તો સૂર્યસમ્બન્ધી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના મન્ત્રોદ્વારા તેમની સ્તુતિ કરે છે અને ગન્ધર્વો એમના સુયશનું ગાન કરતા રહે છે. અપ્સરાઓ આગળ-આગળ નૃત્ય કરતી ચાલે છે ।।૪૭।।

નાગ ગણ રસ્સીની જેમ તેમના રથને બાંધી રાખે છે, યક્ષગણ રથનો સાજ સજાવે છે અને બલવાન રાક્ષસ તેને (રથને) પાછળથી ધકેલે છે ।।૪૮।।

આ સિવાય *'વાલખિલ્ય' નામના સાઠ હજાર નિર્મલ સ્વભાવવાળા બ્રહ્મર્ષિ સૂર્યની તરફ મોં રાખી તેમની આગળ-આગળ સ્તુતિનો પાઠ કરતા ચાલે છે ।।૪૯।।

વિશેષ : અંગુષ્ટ પર્વ જેટલા આ સાઠ હજાર વાલખિલ્ય નામના ઋષિઓ વેદના મન્ત્રોની ઋચાઓનો ઉચ્ચાર કરતા-કરતા સૂર્યના રથની આગળ-આગળ પાછા પગે ચાલતા રહે છે અને મન્ત્ર પૂરો થતાં 'અસ્તુ' એવો ઉચ્ચાર કરે છે. હવે જો મૃત્યુલોકનો કોઈ માનવ કોઈને અપ શબ્દ કે શાપના શબ્દો કહે અને વાલખિલ્ય ઋષિઓ એ જ વખતે 'અસ્તુ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે તો તેનું (બોલનારનું) અનિષ્ટ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ વાણીનો ઉચ્ચાર કરે અને જો એ ઋષિઓ 'અસ્તુ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે તો તેને (બોલનારને) શ્રેષ્ઠ ફલ મળે છે માટે મનુષ્યે શ્રેષ્ઠ વાણીનો જ ઉચ્ચાર હમેશાં કરવો જોઈએ. (વિષ્ણુ પુરાણ)

એવં હ્યનાદિનિધનો ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।।
કલ્પે-કલ્પે સ્વમાત્માનં વ્યૂહ્ય લોકાનવત્યજઃ ।।૫૦।।

આ પ્રમાણે અનાદિ, અનન્ત, અજન્મા ભગવાન્ શ્રીહરિ જ કલ્પે-કલ્પે પોતાના સ્વરૂપના વિભાગ કરી લોકોનું પાલન-પોષણ કરતા રહે છે ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધમાં (પાંચમાં અર્થાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) ''ભગવાન્‌નાં અંગ, ઉપાંગ અને આયુધોનું રહસ્ય તથા વિભિન્ન સૂર્ય ગણોનું વર્ણન'' નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૨

શ્રીભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષય સુચી

નમો ધર્માય મહતે નમઃ કૃષ્ણાય વેધસે ।।
બ્રાહ્મણેભ્યો નમસ્કૃત્ય ધર્માન્ વક્ષ્યે સનાતનાન્ ।।૧।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : ભગવદ્ભક્તિરૂપ મહાન ધર્મને નમસ્કાર કરું છું. વિશ્વવિધાતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. હવે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી હું શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલા સનાતન ધર્મોનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ કહી સંભળાવું છું ।।૧।।

હે શૌનક આદિ ઋષિઓ! આપ લોકોએ મને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તે અનુસાર મેં ભગવાન્ વિષ્ણુનું આ અદ્ભુત ચરિત્ર શ્રવણ કરાવ્યું. તે સર્વ મનુષ્યોએ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે ।।૨।।

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર સ્વયં ભગવાન્ શ્રીહરિનું જ સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. તે જ બધાના હૃદયમાં બિરાજમાન, બધાની ઇન્દ્રિયોના સ્વામી અને પ્રેમી ભક્તોનું જીવનધન છે ।।૩।।

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં પરમ રહસ્યમય અત્યન્ત ગોપનીય બ્રહ્મતત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે બ્રહ્મમાં જ આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની પ્રતીતિ થાય છે. આ પુરાણમાં તે જ પરમ તત્ત્વનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે ।।૪।।

હે શૌનકજી! આ મહાપુરાણના પ્રથમ સ્કન્ધમાં ભક્તિયોગનું સુન્દર રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને સાથે-સાથે ભક્તિયોગથી ઉત્પન્ન અને તેને સ્થિર રાખનાર વૈરાગ્યનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરીક્ષિતની કથા અને વ્યાસજી તથા નારદજીના સંવાદના પ્રસંગમાં નારદ ચરિત્ર પણ કહેવાયું છે ।।૫।।

રાજર્ષિ પરીક્ષિત બ્રાહ્મણનો શાપ થતાં કઈ રીતે ગંગાતટ પર અનશન વ્રત લઈને બેસી ગયા અને ઋષિપ્રવર શ્રીશુકદેવજીની સાથે કઈ રીતે તેમનો સંવાદ પ્રારમ્ભ થયો એ કથા પણ પ્રથમસ્કન્ધમાંજ છે ।।૬।।

યોગ ધારણદ્વારા શરીરત્યાગની વિધિ, બ્રહ્માજી અને નારદજી નો સંવાદ, અવતારોની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા તથા મહત્તત્ત્વ આદિના ક્રમથી પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આદિ વિષયોનું વર્ણન દ્વિતીય સ્કન્ધમાં થયું છે ।।૭।।

ત્રીજા સ્કન્ધમાં પહેલાં વિદુરજી અને ઉદ્ધવજી નો અને પછી વિદુરજી તથા મૈત્રેયજીનો સમાગમ અને સંવાદનો પ્રસંગ છે. ત્યાર બાદ પુરાણ સંહિતાને વિશે પ્રશ્ન છે અને પછી પ્રલયકાલમાં પરમાત્મા કઈ રીતે સ્થિત રહે છે તેનું નિરૂપણ છે ।।૮।।

ગુણોના ખળભળાટથી પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિ અને મહત્તત્ત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિ-વિકૃતિઓ દ્વારા કાર્ય-સૃષ્ટિનું વર્ણન છે. આના પછી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ અને તેમાં વિરાટ પુરુષની સ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે ।।૯।।

ત્યાર બાદ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કાલનું સ્વરૂપ, લોક-પદ્મની ઉત્પત્તિ, પ્રલય-સમુદ્રમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરતી વખતે વરાહ ભગવાન્દ્વારા હિરણ્યાક્ષનો વધ; દેવતા, પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યોની સૃષ્ટિ તથા રુદ્રોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ છે. પછી તે અર્ધ-નારી-નરના સ્વરૂપનું વિવેચન છે. જેનાથી સ્વાયમ્ભુવ મનુ અને સ્ત્રીઓની અત્યન્ત ઉત્તમ આદ્ય પ્રકૃતિ શતરૂપાનો જન્મ થયો હતો. કર્દમ પ્રજાપતિનું ચરિત્ર તેદ્વારા મુનિ પત્નીઓનો જન્મ, મહાત્મા ભગવાન્ કપિલજીનો અવતાર અને કપિલદેવ તથા તેમની માતા દેવહૂતિના સંવાદનો પ્રસંગ આવે છે ।।૧૦-૧૩।।

એટલી વાત તૃતીય સ્કન્ધમાં કહી. ચોથા સ્કન્ધમાં મરીચિ આદિ નવ પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ, દક્ષયજ્ઞના વિધ્વંસ, રાજર્ષિ ધ્રુવ તેમજ પૃથુના ચરિત્ર તથા પ્રાચીન બર્હિષ અને નારદજી ના સંવાદનું વર્ણન છે. પાંચમા સ્કન્ધમાં પ્રિયવ્રતનું ઉપાખ્યાન; નાભિ રાજા, ઋષભદેવજી અને ભરત નાં ચરિત્ર કહ્યાં ।।૧૪-૧૫।।

દ્વીપ, વર્ષ, સમુદ્ર, પર્વત અને નદી ઓનાં વર્ણન; જ્યોતિશ્ચક્રના વિસ્તાર અને પાતાલ તથા નરકોની સ્થિતિનું નિરૂપણ પણ પાંચમા સ્કન્ધમાં જ છે ।।૧૬।।

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં આ વિષયો આવ્યા છે-પ્રચેતાઓથી દક્ષની ઉત્પત્તિ; દક્ષની પુત્રીઓનાં સન્તાન દેવતા, અસુર, મનુષ્ય, પશુ, પર્વત અને પક્ષીઓનાં જન્મકર્મ; વૃત્રાસુરની ઉત્પત્તિ અને તેની પરમ ગતિ. સાતમાં સ્કન્ધમાં મુખ્યત્વે દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષનાં જન્મ-કર્મ અને દૈત્યશિરોમણિ મહાત્મા પ્રહ્લાદના ઉત્કૃષ્ટ ચરિત્રનું નિરૂપણ છે ।।૧૭-૧૮।।

આઠમા સ્કન્ધમાં મન્વન્તરોની કથા, ગજેન્દ્રમોક્ષ, વિભિન્ન મન્વન્તરોમાં થનારા જગદીશ્વર ભગવાન્ વિષ્ણુના અવતાર કૂર્મ, મત્સ્ય, વામન, ધન્વન્તરિ, હયગ્રીવ આદિ; અમૃત પ્રાપ્તિને માટે દેવતાઓ અને દૈત્યોએ કરેલ સમુદ્રમન્થન અને દેવો તથા દૈત્યોનો સંગ્રામ આદિ વિષયોનું વર્ણન છે ।।૧૯-૨૦।।

નવમા સ્કન્ધમાં મુખ્યત્વે રાજવંશોનું વર્ણન છે; ઈક્ષ્વાકુનાં જન્મ-કર્મ, વંશ-વિસ્તાર; મહાત્મા સુદ્યુમ્ન, ઈલા અને તારા નું ઉપાખ્યાન આ બધાંનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સૂર્યવંશનું વૃત્તાન્ત, શશાદ અને નૃગ આદિ રાજાઓનું વર્ણન, સુકન્યાનું ચરિત્ર; શર્યાતિ, ખટ્વાંગ, માન્ધાતા, સૌભરિ, સગર, બુદ્ધિમાન કકુત્સ્થ અને કોસલેન્દ્ર ભગવાન્ રામચન્દ્રજીના સર્વપાપનાશક ચરિત્રનું વર્ણન પણ આ જ સ્કન્ધમાં છે ત્યાર બાદ નિમિરાજાનો દેહત્યાગ અને જનકોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે ।।૨૧-૨૪।।

ભૃગુવંશશિરોમણિ પરશુરામજીનો ક્ષત્રિયસંહાર, ચન્દ્રવંશી નરપતિ પુરૂરવા, યયાતિ, નહુષ, દુષ્યન્તનન્દન ભરત, શન્તનુ અને તેના પુત્ર ભીષ્મ આદિની સંક્ષિપ્ત કથાઓ પણ નવમા સ્કન્ધમાં જ છે. બધાના અન્તે યયાતિના મોટા પુત્ર યદુનો વંશવિસ્તાર કહેવાયો છે ।।૨૫-૨૬।।

હે શૌનક આદિ ઋષિઓ! આ જ યદુવંશમાં જગતના પતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લીધો હતો. આપે અનેક અસુરોનો સંહાર કર્યો. આપની લીલાઓ એટલી બધી છે કે કોઈ તેનો પાર પામી શકે નહિ તો પણ દશમા સ્કન્ધમાં તે લીલાઓનું કંઈક કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. વસુદેવજીની પત્ની દેવકીજીથી આપનું પ્રાગટ્ય થયું. ગોકુલમાં નન્દરાયજીને ત્યાં પધારી મોટા થયા ।।૨૭।।

પૂતનાના દૂધની સાથે તેના પ્રાણોનું પણ આપ પાન કરી ગયા. બાળભાવમાં જ ગાડાને ઊંધું કરી નાખ્યું ।।૨૮।।

તૃણાવર્ત, બકાસુર અને વત્સાસુરને માર્યા, ધેનુકાસુર અને પ્રલમ્બાસુરને એના ભાઈઓ સાથે માર્યા ।।૨૯।।

*દાવાનલમાં સપડાયેલા ગોપોની રક્ષા કરી કાલિયનાગનું દમન કર્યુ. અજગરથી નન્દરાયજીને મુક્ત કર્યા ।।૩૦।।

વિશેષ : દસમા સ્કન્ધમાં અધ્યાય અગિયારમાં વત્સાસુર અને બકાસુરના ઉદ્ધારની, બારમામાં અઘાસુરના ઉદ્ધારની તેરમામાં બ્રહ્માજીનો મોહ, ચૌદમામાં બ્રહ્માજીએ કરેલી ભગવાન્ની સ્તુતિ અને પંદરમાં અધ્યાયમાં ધેનુકાસુરના ઉદ્ધારની કથા આવે છે. જ્યારે અહીં દશમ સ્કન્ધની અનુક્રમણિકામાં વત્સાસુર પછી સીધો ધેનુકાસુર આવે છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના મત પ્રમાણે પરમ્પરાથી ચાલ્યા આવતા ઉપલા ત્રણ અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત છે તેને આથી પુષ્ટિ મળે છે. કાશીવાળા શ્રીભાગવતની **'બાલપ્રબોધિની'** નામની ટીકાના વિદ્વાન લેખક શ્રીગિરિધરજી

આનાં એક સો આઠ કારણ આપે છે જેનેમાટે **"તત્ત્વાર્થ દીપ નિબન્ધ"** ભાગવતાર્થ પ્રકરણનું પરિશિષ્ટ વાંચવા વિનન્તિ છે.

ત્યારબાદ ગોપીઓએ ભગવાન્‌ને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરવા વ્રત કર્યું અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈ તેમને ઈચ્છિત વરદાન આપ્યું. ભગવાને યજ્ઞ પત્નીઓ ઉપર કૃપા કરી તેમના પતિઓ બ્રાહ્મણોને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો ।।૩૧।।

ગોવર્ધન ધારણની લીલા કરી ત્યારે ઈન્દ્રે અને કામધેનુએ આવી ભગવાન્‌નો યજ્ઞાભિષેક કર્યો શરદ ઋતુની રાત્રિઓમાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપીજનોની સાથે રાસક્રીડા કરી ।।૩૨।।

દુષ્ટ શંખચૂડ, અરિષ્ટ અને કેશી દૈત્યને ભગવાને માર્યા. ત્યાર પછી અક્રૂરજી મથુરાથી વ્રજમાં આવ્યા અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામજી તેમની સાથે મથુરા પધાર્યા ।।૩૩।।

એ પ્રસંગે ગોપીજનોએ જે વિલાપ કર્યો હતો તેનું વર્ણન છે. રામ અને શ્યામે મથુરા પધારી ત્યાંની સજાવટ જોઈ અને કુવલયાપીડ હાથી, મુષ્ટિક, ચાણૂર અને કંસ આદિનો સંહાર કર્યો ।।૩૪।।

સાન્દીપનિ ગુરુને ત્યાં વિદ્યાધ્યન કરી તેમના મૃત પુત્રને પાછો લાવ્યા. હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં નિવાસ કરી રહ્યા હતા તે વખતે આપે ઉદ્ધવજી અને બલરામજીની સાથે યદુ વંશીઓનું દરેક પ્રકારે પ્રિય અને હિત કર્યું ।।૩૫।।

જરાસંધ કેટલીયવાર ભારે સેના લઈને આવ્યો અને ભગવાને તેનો ઉદ્ધાર કરી પૃથ્વીનો ભાર હલકો કર્યો. કાલયવનને મુચુકુન્દદ્વારા ભસ્મ કરી દીધો. દ્વારકાપુરી વસાવી રાતોરાત બધાને ત્યાં પહોંચાડી દીધાં ।।૩૬।।

સ્વર્ગથી કલ્પવૃક્ષ તથા સુધર્મા સભા લઈ આવ્યા. ભગવાને વિરોધીઓને યુદ્ધમાં હરાવી રુકૂમિણીજીનું હરણ કર્યુ ।।૩૭।।

બાણાસુર સાથેના યુદ્ધને પ્રસંગે મહાદેવજી ઉપર એવું બાણ છોડ્યું કે તેઓ બગાસાં ખાવા લાગ્યા અને બાણાસુરના હજાર હાથમાંથી ચાર હાથ રાખી બાકીના કાપી નાખ્યા. પ્રાગ્જ્યોતિષપુરના સ્વામી ભૌમાસુરને મારી નાખી સોળ હજાર રાજકન્યાઓને હરી લાવ્યાં. (અને તેમનું પાણિગ્રહણ કર્યું) ।।૩૮।।

શિશુપાલ, પૌણ્ડ્રક, શાલ્વ, દુષ્ટ દન્તવકત્ર, શમ્બરાસુર, દ્વિવિદ, પીઠ, મુર,

પંચજન વગેરે દૈત્યોના બલપૌરુષનું વર્ણન કરીને એ વાત બતાવી કે ભગવાને તેમને કેવી રીતે માર્યા. ભગવાન્‌ના સુદર્શન ચક્રે કાશીને બાળી નાખી અને પછી આપે મહાભારતનાં યુદ્ધમાં પાંડવોને નિમિત્ત બનાવી પૃથ્વીનો મોટા ભાગનો ભાર ઉતારી નાખ્યો. (એટલી વાત દશમ સ્કન્ધમાં કહી) ।।૩૯-૪૦।।

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! અગિયારમા સ્કન્ધમાં એ વાતનું વર્ણન આવે છે કે ભગવાને બ્રાહ્મણોના શાપને બહાને કેવી રીતે યદુવંશનો ઉપસંહાર કર્યો. આ સ્કન્ધમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવજી નો સંવાદ બહુ જ અદ્‌ભુત છે ।।૪૧।।

તેમાં સમ્પૂર્ણ આત્મવિદ્યા અને સર્વ ધર્મ નિર્ણયનું નિરૂપણ થયું છે. અન્તે એ વાત બતાવવામાં આવી છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આત્મ યોગના પ્રભાવથી અન્તર્ધાન થઈ મૃત્યુલોકનો પરિત્યાગ કેવી રીતે કરી દીધો ।।૪૨।।

બારમા સ્કન્ધમાં જુદા-જુદા યુગોનાં લક્ષણ અને તેમાં રહેનાર લોકોના વ્યવહારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કલિયુગમાં મનુષ્યોની ગતિ વિપરીત હોય છે. ચાર પ્રકારના પ્રલય (પ્રાકૃતિક, નૈમિત્તિક, આત્યન્તિક અને નિત્ય) અને ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ (પ્રાકૃતિકી, નિત્યા અને નૈમિત્તિકી) નું વર્ણન પણ આ જ સ્કન્ધમાં આવે છે ।।૪૩।।

ત્યાર બાદ પરમ જ્ઞાની રાજર્ષિ પરીક્ષિતના શરીર ત્યાગની વાત કહેવામાં આવી છે. પછી વેદોના શાખા વિભાજનનો પ્રસંગ આવ્યો છે. માર્કંડેયજીની સુન્દર કથા, ભગવાન્‌નાં અંગ-ઉપાંગોનું સ્વરૂપ-કથન અને સર્વને અન્તે વિશ્વાત્મા ભગવાન્ સૂર્યના ગુણોનું વર્ણન છે ।।૪૪।।

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! આપ લોકોએ આ સત્સંગના પ્રસંગે મને જે કંઈ પૂછ્યું હતું તેનું વર્ણન મેં કરી દીધું. આ પ્રસંગે મેં ભગવાન્‌ની અનેક પ્રકારની લીલાઓ અને આપનાં અવતાર ચરિત્રોનું જ કીર્તન કર્યું છે એમાં કોઈ સન્દેહ નથી ।।૪૫।।

(ઉપરથી કૂવા વગેરેમાં) પડી જતાં, પગ લપસતાં, દુઃખ ભોગવતાં, છીંક ખાતાં કે વિવશતાથી પણ ઊંચા અવાજથી **‘‘હરયે નમઃ।’’** બોલી ઊઠે છે તે મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૪૬।।

જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધકારને નાશ કરી દે છે જેવી રીતે વવાઝોડું વાદળોને વીખેરી નાખે છે તેવી જ રીતે જો દેશ, કાલ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં નામ, લીલા, ગુણ વગેરેનું સંકીર્તન કરવામાં આવે અથવા તેમના પ્રભાવ, મહિમા

વગેરેનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો આપ સ્વયં હૃદયમાં પધારી બિરાજે છે અને શ્રવણ તથા કીર્તન કરનાર પુરુષનાં તમામ દુઃખ દૂર કરી દે છે ।।૪૭।।

જે વાણીથી ઘટપટવાસી અવિનાશી ભગવાન્‌નાં નામ, લીલા, ગુણ વગેરેનો ઉચ્ચાર થતો નથી તે વાણી ભાવપૂર્ણ હોવા છતાં પણ નિરર્થક છે સારહીન છે, સુન્દર હોવા છતાં પણ અસુન્દર છે અને ઉત્તમોત્તમ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનારી હોવા છતાં પણ અસત્કથા છે. જે વાણી અને વચન ભગવાન્‌ના ગુણોથી પરિપૂર્ણ રહે છે તે જ પરમ પાવન છે તે જ મંગલમય છે અને તે જ પરમ સત્ય છે ।।૪૮।।

જે વાણી દ્વારા ભગવાન્‌ના પરમ પવિત્ર યશનું ગાન થાય છે તે જ પરમ રમણીય, રુચિકર તેમજ ક્ષણે-ક્ષણે નવીન લાગે છે તેથી અનન્ત કાલ સુધી મનને પરમાનન્દનો અનુભવ થતો રહે છે. મનુષ્યના તમામ શોકને પછી ભલેને તે સમુદ્રના જેટલો વિસ્તૃત અને અગાધ હોય તો પણ તે વાણી જ તેને સૂકવી નાખે છે. (દૂર કરે છે) ।।૪૯।।

રસ, ભાવ, અલંકાર આદિથી યુક્ત વાણી પણ જો જગતને પવિત્ર કરવાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં યશોગાન ક્યારેય કરતી ન હોય તો તે કાગડાઓને માટે એઠવાડ ફેંકવાના સ્થાન સમાન અત્યન્ત અપવિત્ર છે. માનસ સરોવરમાં રહેનારા હંસ અથવા બ્રહ્મધામમાં વિહાર કરનારા પરમહંસ ભક્તો તેનું ક્યારેય સેવન કરતા નથી. નિર્મળ હૃદયવાળા ભક્તો તો જ્યાં ભગવાન્ નિરન્તર વસે છે એવા પરમ પવિત્ર સન્તોના સંગમાં જ નિવાસ કરે છે ।।૫૦।।

તેથી ઊલટું જેમાં સુન્દર રચના પણ નથી અને જે વ્યાકરણ વગેરેની દષ્ટિએ દૂષિત શબ્દોવાળી છે, પરન્તુ જેના પ્રત્યેક શ્લોકમાં ભગવાન્‌ના સુયશ સૂચક નામ જડેલાં છે તે વાણી લોકોનાં તમામ પાપોનો નાશ કરી દે છે કારણ કે સત્પુરુષો એવી જ વાણીનું શ્રવણ, ગાન અને કીર્તન કર્યા કરે છે ।।૫૧।।

(જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં પણ ભગવાન્‌ની ભક્તિ ઉત્તમ છે એ વાતને હવે કહે છે) મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાક્ષાત્ સાધન તે નિર્મલ જ્ઞાન પણ જો ભગવાન્‌ની ભક્તિ વિહોણું હોય તો તેની એટલી શોભા હોતી નથી તો પછી જે કર્મ ભગવાન્‌ને અર્પણ કરવામાં આવતું નથી તે ગમે તેટલું શ્રેષ્ઠ હોય તો પણ તે સર્વદા અમંગલરૂપ, દુઃખદાયક જ છે. તો તે શોભાસ્પદ કેવી રીતે બની શકે? તેથી જ્ઞાન અને કર્મ તો ભક્તિનાં સહાયક છે, સ્વતન્ત્ર રીતે તે કદાપિ મુખ્ય ફળસાધક થતાં નથી ।।૫૨।।

વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું પાલન, તપસ્યા અને અધ્યયન આદિને માટે જે ભારે પરિશ્રમ કરવામાં આવે છે તેનું ફલ માત્ર યશ કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ જ છે, પરન્તુ ભગવાન્‌ના ગુણ, લીલા, નામ આદિનું સ્મરણ, કીર્તન વગેરે તો આપના શ્રીચરણકમલોની અવિચલ સ્મૃતિ પ્રદાન કરે છે ।।૫૩।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલોની અવિચલ સ્મૃતિ તમામ પાપ, તાપ અને અમંગલોને નષ્ટ કરી દે છે અને પરમ શાન્તિનો વિસ્તાર કરે છે. તેનાથી જ અન્તઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે, ભગવાન્‌ની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ પરમ વૈરાગ્ય સહિત ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૫૪।।

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! આપ લોકો પ્રેમપૂર્વક નિરન્તર આપના હૃદયમાં બિરાજમાન સર્વના આત્મામાં બિરાજતા અન્તર્યામીરૂપ, સર્વ શક્તિમાન આદિદેવ, બધાના આરાધ્ય દેવ તેમજ સ્વયં બીજા આરાધ્ય દેવથી રહિત નારાયણ ભગવાન્‌ને તમારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરીને અનન્યતાથી ભજો છો તેથીજ આપ લોકો બહુજ ભાગ્યવાન છો. આપને ધન્યવાદ છે ।।૫૫।।

જે વખતે રાજર્ષિ પરીક્ષિત અનશનનું વ્રત લઈ મહાન ઋષિઓની ભરી સભામાં બધાની સમક્ષ શ્રીશુકદેવજી મહારાજ પાસે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા શ્રવણ કરી રહ્યા હતા તે વખતે ત્યાં જ બેસી મેં પણ તે જ પરમઋષિના મુખથી આ આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કર્યું હતું. આપ લોકોએ તેનું સ્મરણ કરાવી મારા ઉપર મહાન અનુગ્રહ કર્યો છે. હું એમાટે આપનો અત્યન્ત ઋણી છું ।।૫૬।।

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! ભગવાન્ વાસુદેવની એક-એક લીલા સર્વદા શ્રવણ અને કીર્તન કરવા જેવી છે મેં આ પ્રસંગે તેમના જ મહિમાનું વર્ણન કર્યુ છે જે અશેષ અશુભ સંસ્કારોને મિટાવી દે છે ।।૫૭।।

જે મનુષ્ય એકાગ્ર ચિત્તથી પ્રતિદિન (સમય હોય તો) એક પહોર અથવા (સમય ઓછો હોય તો) એક ક્ષણ પણ આનું કીર્તન કરે છે તે (ભગવત્કથાના કથન કે શ્રવણ રૂપી સ્નાનથી માત્ર દેહજ નહિ પરન્તુ) શરીર સહિત અન્તઃકરણને પણ પવિત્ર કરી દે છે ।।૫૮।।

(શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ, શ્રવણ, કીર્તન દરરોજ કરવા જોઈએ, પરન્તુ દરરોજ સમય ન જ મળતો હોય તો) જે પુરુષ દ્વાદશી કે એકાદશી (જે દિવસે વ્રત હોય તે તિથિ) ના દિવસે આનું શ્રવણ કરે છે તે *દીર્ઘાયુ થઈ જાય છે અને જે સંયમપૂર્વક

નિરાહાર રહી પાઠ કરે છે તેનાં આગાઉનાં સર્વ પાપોનો તો નાશ થઈ જ જાય છે, પરન્તુ પાપની પ્રવૃત્તિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે ।।૫૯।।

વિશેષ : ''આયુષ્યવાન્ ભવેત્। આયુર્વર્ધતેનેનેતિ આયુષ્યઃ ધર્મઃ।'' આયુ જેનાથી વધે તે આયુષ્ય અર્થાત્ ધર્મ. **''ધર્મેણ વર્ધતે ચાયુઃ।''** એવું શાસ્ત્ર વચન છે. હા. તો ધર્મથી આયુષ્ય વધે છે એટલે **'આયુષ્યવાન્'** એટલે **'ધર્મવાન્।'** એટલે ફલિત અર્થ એ થયો કે પાઠ આદિ કરનાર **''સર્વ ધર્મ ભાગ્ભવતિ।''** અર્થાત્ બધા ધર્મો આચરણમાં મૂક્યા હોય અને જે ફલ મળે તે ફલ તેને મળે છે અથવા પાઠ કરનારનું અકાલમૃત્યુ અથવા અપમૃત્યુ થતું નથી. વળી ગ્રહ આદિ અરિષ્ટ (દુર્ભાગ્ય, દુશ્મન) થી થતો આયુષ્યનો ક્ષય પણ શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠ આદિના પ્રભાવથી થતો નથી.

જે મનુષ્ય એકાગ્ર મનથી ઉપવાસ કરીને પુષ્કર, મથુરા કે દ્વારકામાં આ પુરાણ સંહિતાનો પાઠ કરે છે તે સંસારના સર્વ ભયથી મુક્ત થાય છે. તેને સંસાર સતાવી શકતો નથી ।।૬૦।।

જે મનુષ્ય શ્રીભાગવતની આ કથાનું ઉચ્ચારણ કે શ્રવણ કરે છે તેના કીર્તનથી કે શ્રવણથી દેવતા, મુનિ, સિદ્ધ, પિતર, મનુ અને રાજા સન્તુષ્ટ થાય છે અને તેની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરે છે ।।૬૧।।

ઋગ્વેદનું અધ્યયન અને પાઠ કરનાર બ્રાહ્મણને ત્યાં મધની નદીઓ, યર્જુવેદનું અધ્યયન અને પાઠ કરનાર બ્રાહ્મણને ત્યાં ઘીની નદીઓ અને સામવેદનું અધ્યયન અને પાઠ કરનાર બ્રાહ્મણને ત્યાં દૂધની નદીઓ વહે છે. તે ત્રણે ફલ એક માત્ર શ્રીભાગવતજીનો પાઠ કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે. (મધ, ઘી અને દૂધની નદીઓ વહે છે અર્થાત્ દરેક પ્રકારની સુખ સમુદ્ધિ મળે છે અથવા પુષ્કળ મધ, ઘી અને દૂધ સાથે અન્નનું દાન કરનારને જે ફલ મળે છે તે જ ફળ શ્રીભાગવતજીનું એકલું પારાયણ કરવાથી જ મળે છે) ।।૬૨।।

જે દ્વિજ સંયમપૂર્વક આ પુરાણ સંહિતાનું અધ્યયન કરે છે. તેને જેનું વર્ણન સ્વયં ભગવાને કર્યુ છે તે જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૬૩।।

આના અધ્યયનથી બ્રાહ્મણને ઋતમ્ભરા-પ્રજ્ઞા(તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર બુદ્ધિ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ક્ષત્રિયને *ભૂમિ પ્રાપ્ત થાય છે. વૈશ્ય ધનવાન બને છે અને શૂદ્ર આ પુરાણનું બ્રાહ્મણ પાસેથી શ્રવણ કરે તો તે બધા પાપોથી મુક્ત થાય છે ।।૬૪।।

વિશેષ : મૂલમાં **''ઉદધિમેખલામ્''** છે. જે 'ભૂમિ' નું એક નામ છે. જેવી રીતે નાના ગામડાંના ઠાકોર કે ભાયાત પણ 'નરેન્દ્ર' કહેવાય છે; ઠાકોર સાહેબને માટે 'નરેન્દ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તેથી તે પૃથ્વી ઉપરના બધા મનુષ્યોનો ઈન્દ્ર (રાજા) બનતા નથી તેવી રીતે અહીં ક્ષત્રિયને **''ઉદધિમેખલા''** પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. **'ઉદધિ'** એટલે સમુદ્ર છે **'મેખલા'**-કંદોરો જેનો તે આખી પૃથ્વી મળી જતી નથી પણ તેને ભૂમિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવી જ રીતે **''વૈશ્યોનિધિપતિત્વમ્।''** નિધિ એટલે પદ્મ વગેરે નવ નિધિનો પતિ કુબેર. વૈશ્ય શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કરે તો તે ધનવાન થાય. 'ભવિષ્ય પુરાણ'માં શૂદ્રને પુરાણોનું શ્રવણ બ્રાહ્મણ મુખથી કરવાનું વિધાન છે, સ્વઅધ્યયન કરવાનું નહિ તેથી શૂદ્રોએ બ્રાહ્મણ પાસેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરવું.

(બીજાં બધાં પુરાણો કરતાં આ શ્રીમદ્ભાગવતનું માહાત્મ્ય અધિક છે અને તેથી તેનું ફલ પણ અધિક છે અધિક મહાત્મ્યનું કારણ કહે છે કે) ભગવાન્ જ બધાના સ્વામી છે જે કલિના દોષના સમુદાયનો નાશ કરનાર અને સર્વના દુઃખને હરનાર છે. આમ તો ભગવાન્‌નું વર્ણન કરનારાં ઘણાં પુરાણો છે પરન્તુ તેમાં સર્વત્ર અને નિરન્તર ભગવાન્‌નું વર્ણન મળતું નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં તો પ્રત્યેક કથા પ્રસંગમાં, શબ્દે-શબ્દે, સર્વસ્વરૂપ ભગવાન્‌નું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ।।૬૫।।

આપ જન્મ-મૃત્યુ આદિ વિકારોથી રહિત, દેશ, કાલ આદિકૃત પરિચ્છેદોથી મુક્ત અને સ્વયં આત્મતત્ત્વ જ છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય પણ જેની શક્તિઓ (રજસ્, સત્ત્વ અને તમસ્) થી જ થાય છે; બ્રહ્મા, શંકર, ઈન્દ્ર આદિ લોકપાલ પણ જેમની સ્તુતિ કરવાનું લેશ માત્ર જાણતા નથી તે જ એક રસ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૬૬।।

જેમણે પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા એ નવ શક્તિઓની વૃદ્ધિ કરી આ ચરાચર જગતની સૃષ્ટિ કરી છે અને જે તેના અધિષ્ઠાન રૂપથી સ્થિત છે તથા જે જ્ઞાન સ્વરૂપ દેવતાઓના આરાધ્ય દેવ છે તેવા સનાતન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં હું નમસ્કાર કરું છું ।।૬૭।।

સ્વસુખનિભૃતચેતાસ્તદ્ વ્યુદસ્તાન્યભાવો
ऽપ્યજિતરુચિર લીલા કૃષ્ટસારસ્તદીયમ્ ।।
વ્યતનુત કૃપયા યસ્તત્ત્વદીપં પુરાણં
તમખિલવૃજિનઘ્નં વ્યાસસૂનું નતોऽસ્મિ ।।૬૮।।

(પોતાના ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરી હવે પોતાના ગુરુદેવ–શ્રીશુકદેવજીને નમસ્કાર કરે છે) શ્રીશુકદેવજી મહારાજનું ચિત્ત સ્વરૂપાનન્દથી જ પૂર્ણ હતું અને તેથી જ બીજે બધેયથી તેમની મનોવૃત્તિ હટી ગઈ હોવા છતાં પણ મુરલી મનોહર શ્યામ સુન્દરની મધુ મયી મંગલમયી, મનોહારિણી લીલાઓએ તેમની વૃત્તિઓને પોતાની તરફ આકર્ષીલીધી અને તેમણે જગતનાં પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરીને ભગવત્તત્ત્વને પ્રકાશિત કરનાર આ મહાપુરાણનો વિસ્તાર કર્યો. હું તે જ સર્વપાપહારી વ્યાસ નન્દન ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરું છું ।।૬૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધમાં (પાંચમા અર્થાશ્રય પ્રકરણનો બીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) ‘‘શ્રીભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષય સૂચી’’ નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૩

વિભિન્ન પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા અને શ્રીમદ્ ભાગવતનો મહિમા

વિશેષ : પુરાણોના શ્લોકની સંખ્યા ક્રમવડે આ તેરમા અધ્યાયમાં કહી છે તથા શ્રીમદ્ભાગવતના દાન વગેરેનું ફલ પણ અહીં જ કહે છે.

યં બ્રહ્માવરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈઃ
વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્–ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।।
ધ્યાનાવસ્થિત તદ્ગતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો
યસ્યાન્તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ।।૧।।

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : બ્રહ્મા, વરુણ, ઈન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુદ્ગણ દિવ્ય સ્તુતિઓદ્વારા જેના ગુણગાનમાં સંલગ્ન રહે છે; સામ સંગીતના મર્મજ્ઞ ઋષિમુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદો સહિત વેદોદ્વારા જેમનું ગાન કરતા રહે છે; યોગી લોકો

ધ્યાનદ્વારા સ્થિર અને તલ્લીન મનથી જેમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે; પરન્તુ આ બધું કરવા છતાં દેવતા, દૈત્ય, મનુષ્ય કોઈપણ જેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પૂરેપૂરું ન જાણી શક્યા તે સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. (આથી શ્રીસૂતજી એમ સૂચવે છે કે આ પુરાણના પાઠથી આવા ભગવાન્‌માં સ્તુતિ, સંકીર્તન અને ધ્યાન અત્યન્ત અલ્પ પ્રમાણમાં મેં કર્યા છે. મને આપના સ્વરૂપનું પૂરેપુરું જ્ઞાન નથી જ થયું) ।।૧।।

જે (સમુદ્રમન્થન) વખતે ભગવાને કૂર્મ (કાચબાનું) રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને આપની પીઠ ઉપર ગગન ચુમ્બી મન્દરાચલ પર્વત રવૈયાની જેમ ઘમર-ઘમર ઘૂમી રહ્યો હતો તે વખતે તેના પથ્થરોની ધારો પીઠ ઉપર ઘસાવવાથી કૂર્મ ભગવાન્‌ને જાણે કે ખંજવાળવાથી થોડું સુખ થયું. પરિણામે આપ નિદ્રાળુ થતાં પોઢી ગયા. તેથી શ્વાસની ગતિ થોડી વધી ગઈ. તે શ્વાસ વાયુથી સમુદ્રના જલને ધક્કો લાગ્યો હતો તેના સંસ્કારોનો થોડોક જ અંશ આજે પણ તેમાં દેખાય છે. આજે પણ સમુદ્ર તે જ શ્વાસવાયુની થપ્પડના પરિણામરૂપે રાત-દિવસ ભરતી અને ઓટ રૂપે ચડતો ઊતરતો રહે છે તેને અત્યાર સુધી આરામ મળ્યો નથી. ભગવાન્‌નો તે જ પરમ પ્રભાવશાળી શ્વાસવાયુ આપ લોકો શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કરનાર, અધ્યયન કરાવનાર, શ્રોતા અને વકતા નું બલ, ઓજ વગેરેના દાનદ્વારા રક્ષણ કરો. (કારણ કે શ્રી ભા. ૧૧।૪।૪માં યોગીશ્વર દ્રુમિલજી કહે છે કે **‘‘યસ્યેન્દ્રિયૈસ્તનુભૃતામ્ ઉભયેન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનં સ્વતઃ શ્વસનતો બલમોજ ઈહા’’** ભગવાન્‌ની ઈન્દ્રિયોથી જ સમસ્ત દેહધારીઓની ઈન્દ્રિયો બની છે. તેમના સ્વરૂપથી જ સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાનનો સંચાર થાય છે. તેમના શ્વાસ-પ્રશ્વાસથી બધાં શરીરોમાં બળ આવે છે તથા ઈન્દ્રિયોમાં ઓજસ્ (કાર્ય કરવાની શક્તિ) અને કર્મ કરવાની શક્તિ આવે છે. પોતાના સ્વરૂપને દેવ, દાનવ કે માનવ કોઈ પિછાની શકતું નથી તે વાત સમુદ્ર મન્થન વખતે કૂર્મ અને મોહિની અવતાર લઈને ભગવાને બતાવી આપી હતી. સમુદ્રમન્થન તો ભગવાને પોતે કૂર્મરૂપથી કર્યુ હતું, દેવોની તો નામમાત્રની નિમિત્તતા હતી. તેવી જ રીતે આ અપાર વેદોરૂપી મહાસાગરનું મન્થન ભગવાને પોતે જ કર્યું છે, વ્યાસજી, શુકદેવજી, સૂતજીની તો માત્ર નિમિત્તતા છે. જે ભગવાને સમુદ્રમન્થન કર્યું તે જ ભગવાને મોહિની સ્વરૂપથી અસુરોને છેતરી પોતાના ભક્તો દેવોને સમુદ્રમન્થનનું ફલ અમૃત આપ્યું. તેવી જ રીતે વેદરૂપી સમુદ્રના મન્થનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું આ ભક્તિરૂપી અમૃત શ્રીમદ્ભાગવતરૂપે, અભક્તોરૂપી અસુરોને છેતરી તમને ભક્તોને આપ્યું છે. આમ આ

શ્લોકમાં ભક્તોને આશીર્વાદ આપવામાં આવ્યા છે) ।।૨।।

(જેવી રીતે ચક્રવર્તીસમ્રાટ આગળ તેના ખંડિયા રાજાઓની તેમનાં નામ સાથે ગણતરી કરવામાં આવે છે તેવી રીતે મહાપુરાણ ચક્રવર્તીશ્રીમદ્ભાગવતની સન્નિધિમાં પુરાણોની ગણના કરવામાં આવે છે). હે શૌનકજી! હવે પુરાણોની અલગ-અલગ શ્લોક સંખ્યા તેમનો સરવાળો, શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય અને તેનું પ્રયોજન પણ સાંભળો; સાથે-સાથે તેના દાનની પદ્ધતિ તથા દાન અને પાઠ આદિનો મહિમા પણ આપ સાંભળો ।।૩।।

બ્રહ્મપુરાણમાં દસ હજાર, પદ્મપુરાણમાં પંચાવન હજાર, શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં ત્રેવીસ હજાર અને શિવપુરાણમાં ચોવીસ હજાર શ્લોક છે ।।૪।।

શ્રીમદ્ભાગવતમાં અઢાર હજાર, નારદપુરાણમાં પચીસ હજાર, માર્કંડેયપુરાણમાં નવ હજાર તથા અગ્નિપુરાણમાં પંદર હજાર ચાર સો શ્લોક છે ।।૫।।

ભવિષ્ય પુરાણની શ્લોકસંખ્યા ચૌદ હજાર પાંચ સો, બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણની અઢાર હજાર અને લિંગપુરાણની અગિયાર હજાર છે ।।૬।।

વરાહપુરાણમાં ચોવીસ હજાર, સ્કન્દપુરાણમાં એકાશીહજાર એકસો અને વામન પુરાણમાં દસ હજાર શ્લોકો છે ।।૭।।

કૂર્મપુરાણ સત્તર હજાર, મત્સ્યપુરાણ ચૌદ હજાર, ગરુડપુરાણ ઓગણીસ હજાર અને બ્રહ્માંડ પુરાણ બાર હજાર શ્લોકોનું છે ।।૮।।

આ પ્રમાણે *બધાં પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા કુલ ચાર લાખ થાય છે તેમાં પહેલાં કહેવાયું તેમ શ્રીમદ્ભાગવત અઢાર હજાર શ્લોકોનું છે ।।૯।।

વિશેષ : મહાભારત તો ઈતિહાસ છે અને રામાયણ વાલ્મીકિ ઋષિએ રચેલું કાવ્ય છે તેથી તે બન્નેની ગણના પુરાણોમાં નથી.

હે શૌનકજી! સૌ પ્રથમ ભગવાન્ વિષ્ણુએ પોતાના નાભિકમલ પર સ્થિત અને સૃષ્ટિની રચના કરીશ તો (મોક્ષ વિરોધી) સંસાર થશે એવા ભયથી ડરી ગયેલા બ્રહ્માજી ઉપર પરમ કરુણા કરીને આ પુરાણ પ્રકાશિત કર્યું હતું. (**ભગવતા પ્રોક્તમિતિ ભાગવતનામ નિરુક્તિઃ।** આ પુરાણનું નામ 'ભાગવત' એટલામાટે પડ્યું છે કે તે સાક્ષાત્ **'ભગવાને'** કહ્યું છે. સંસાર નિવૃત્તિ તેનું ફલ છે અને કરુણા કરીને પ્રકાશિત કર્યું તે એની દુર્લભતા બતાવે છે) ।।૧૦।।

તેના પ્રારમ્ભ, મધ્ય અને અન્ત માં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી ઘણી કથાઓ છે.

આ મહાપુરાણમાં ભગવાન્ શ્રીહરિની જે લીલાકથાઓ છે તે તો અમૃતસ્વરૂપ છે જ; તેમના સેવનથી સત્પુરુષો અને દેવતાઓને અત્યન્ત આનન્દ મળે છે* ।।૧૧।।

વિશેષ : અહીં કથાને અમૃત કહી છે. અમૃતનું પાન દેવોએ કર્યું હતું, કથાનું પાન ભક્તો કરે છે. દેવોને અમૃતનું પાન મોહિની ભગવાને કરાવ્યું હતું તેવી જ રીતે આ કથારૂપી અમૃતનું પાન ભક્તોને આ શ્રીમદ્ભાગવત કરાવે છે તેથી મોહિની ભગવાને જે કાર્ય કર્યું હતું તે જ કાર્ય શ્રીમદ્ભાગવત કરે છે એમ ફલિત થાય છે. સમુદ્રમન્થન પછી અમૃતની વહેંચણી કરતી વખતે બીજાઓ (અસુરો) ને ખબર ન પડે તેમ દેવોને ભ્રૂવિભંગ (હાવભાવ) થી મોહિની ભગવાન્ જણાવે છે કે આ મારા આવિર્ભાવનું પ્રયોજન અસુરોને છેતરીને તમને જ અમૃતપાન કરાવવાનું છે; જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને ન જાણનાર અસુરોને ભ્રૂવિલાસથી એમ જણાવે છે કે તમને વિજય પ્રાપ્ત કરાવવો એ જ મારું કર્તવ્ય છે. તમને અમૃતનું દાન કરવું એ પ્રયોજન તો ગૌણ છે. મુખ્ય પ્રયોજન તો તમારા ગૃહમાં સ્થિતિ કરી તમને નિત્ય આનન્દ ચમત્કારની પ્રાપ્તિ કરાવવી તે છે. તે દરમિયાન આ બિચારી અતિ દીન-હીન દેવોને અમૃતનો છાંટો નાખી દઉં. એવી જ રીતે **''પરોક્ષં ચ મમ પ્રિયમ્।''** પરોક્ષ કથન મને પ્રિય છે'' એમ ભગવદ્વાણી પ્રમાણે. પોતાનું તત્ત્વ જાણનારા ભક્તો પ્રત્યે, અભક્તો ન જાણી શકે તેમ **''હરિલીલા વ્રાતા મૃતાનન્દિત સત્સુરમ્''** એમ અગિયારમાં શ્લોકમાં ઉત્તરાર્ધર્મમાં વ્યઞ્જના વૃત્તિથી શ્રીભાગવતનું મુખ્ય પ્રયોજન કહીને, પોતાના સ્વરૂપને નહિ સમજનાર પણ પંડિત મનાયેલા શુષ્ક જ્ઞાનીઓ પ્રત્યે શ્રીભાગવતના વાચ્ય અને પ્રયોજન બીજી જ બે વસ્તુઓ કહે છે અને તે એ કે સમસ્ત ઉપનિષદો-વેદાન્તનો સાર બ્રહ્મ છે અને આત્માના એકત્વરૂપ અદ્વિતીય સદ્વસ્તુ અને તેના નિર્માણનું પ્રયોજન કૈવલ્ય-મોક્ષ છે.

કેટલાક આનો અર્થ આ પ્રમાણે ઘટાવે છે-આ શ્રીભાગવત શાસ્ત્રના પ્રારમ્ભ (૧।૧।૨)માં **''ધર્મઃ પ્રોજ્ઝિતકૈતવોત્ર પરમો।''** અહીં (શ્રીભાગવતમાં) નિષ્કપટ પરમ ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે જે ક્ષણે પરમ ભાગ્યવાન પુરુષ આનું શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે તે જ ક્ષણે કર્તું ''અકર્તું, અન્યથા કર્તું સમર્થ ઈશ્વર તેના હૃદયમાં પધારી તેના બંદી બની જાય છે'', આથી ભગવત્પ્રેમ એ જ આનું પ્રયોજન છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે આ શ્રીભાગવતનો મોહિની ભગવાન્ જેવા ધર્મ બતાવનાર પ્રકટ અર્થ થયો. અભ્યન્તર અર્થ આ પણ છે- **''બ્રહ્માત્મૈકત્વલક્ષણં યદ્વસ્તુ તન્નિષ્ઠં તતોપિ નિઃસૃત્ય તિષ્ઠતીતિ તન્નિષ્ઠમ્।''** બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા તેમાંથી પણ બહાર નીકળી જઈને જ્ઞાન, કર્મ, મોક્ષ વગેરેની અભિલાષા રહિત જે હોય તે **'કેવલ'** અનન્ય ભક્તો. તેમનો ભાવ તે **'કૈવલ્ય'** તે જ જેનું પ્રયોજન છે તે

અર્થાત્ ભગવત્પ્રેમ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. એ જેના નિર્માણનું પ્રયોજન છે તેવું શ્રીભાગવત છે.

આપ લોકો જાણો જ છો કે સમસ્ત ઉપનિષદ્નો સાર બ્રહ્મ છે અને આત્માના એક રૂપત્વ અદ્વિતીય સદ્વસ્તુ તે જ શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. તેના નિર્માણનું પ્રયોજન એકમાત્ર કૈવલ્ય-મોક્ષ છે ।।૧૨।।

જે પુરુષ ભાદ્રપદ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે શ્રીમદ્ભાગવતને સોનાના સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન કરી તેનું દાન કરે છે તેને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે* ।।૧૩।।

સન્તોની સભામાં બીજાં પુરાણોની શોભા ત્યાં સુધી જ થાય છે જ્યાં સુધી અમૃતના સાગરરૂપ સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્વયં શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણનું દર્શન કે શ્રવણ થતું નથી. શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી અમૃતનું પાન કરતાં જ સત્પુરુષોની બીજાં પુરાણોમાં રુચિ થતી નથી ।।૧૪।।

આ શ્રીમદ્ભાગવત સમસ્ત ઉપનિષદોનો સાર છે જે આ રસસુધાનું પાન કરી મસ્ત બની ચૂક્યો છે તેને બીજાં કોઈ શાસ્ત્ર પુરાણમાં આનન્દ ન આવે ।।૧૫।।

જેવી રીતે નદીઓમાં ગંગાજી, દેવતાઓમાં વિષ્ણુ ભગવાન્ અને વૈષ્નવોમાં શ્રીશંકરજી સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત સર્વોત્તમ છે ।।૧૬।।

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જેવી રીતે બધાં ક્ષેત્રોમાં કાશી સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે બધાં પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવતનું સ્થાન સૌથી ઊંચું છે ।।૧૭।।

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ પ્રાકૃતદોષ રહિત એટલે પરમ પવિત્ર અને શુદ્ધિ કરનારું છે, ભગવાન્ના પ્રિય ભક્તો (વૈષ્ણવો) ને અતિપ્રિય છે. આ પુરાણમાં જીવન્મુક્ત પરમહંસોના સર્વશ્રેષ્ઠ, અદ્વિતીય અને માયાના લેશથી રહિત જ્ઞાનનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રન્થની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે આનું નૈષ્કર્મ્ય, અર્થાત્ કર્મોની આત્યન્તિક નિવૃત્તિ પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિયુક્ત છે. જે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ, પઠન અને મનન કરે છે તેને ભગવાન્ની ઉત્તમ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૧૮।।

(ગ્રન્થના આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં મંગલાચરણ કરવું જોઈએ એવો શિષ્ટાચાર છે તેથી શ્રીમદ્ભાગવતના પહેલા જ શ્લોકમાં **''સત્યં પરં ધીમહિ''**થી મંગલાચરણ કર્યું હતું. તે જ રીતે ગ્રન્થનો ઉપસંહાર કરતાં મંગલાચરણ કરે છે તેમાં પણ **''સત્યં પરં ધીમહિ''**અમે બધા તે જ પરમ સત્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીએ છીએ'',-આરમ્ભના એ જ સ્વરૂપનું ધ્યાન

કરવામાં આવે છે. વળી ગાયત્રીમાં પણ **'ધીમહિ'** શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. તેથી આ શ્રીમદ્ભાગવત બ્રહ્મવિદ્યા છે એમ કહ્યું). આ શ્રીમદ્ભાગવત ભગવત્ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક શ્રેષ્ઠ પ્રકાશક છે. બીજું કોઈ પણ પુરાણ તેની તુલના કરી શકે એમ નથી. કલ્પના આરમ્ભમાં સૌથી પહેલા સ્વયં ભગવાન્ નારાયણે આ બ્રહ્માજીને માટે પ્રગટ કર્યું હતું. પછી તેમણે બ્રહ્માજીરૂપે દેવર્ષિ નારદજીને ઉપદેશ કર્યો અને નારદજીના રૂપમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસજીને હૃદયમાં પ્રકટ કર્યો. ત્યાર પછી તેમણે (ભગવાને) જ વ્યાસજીના રૂપે યોગીન્દ્ર શ્રીશુકદેવજીને અને શ્રીશુકદેવજીના રૂપથી અત્યન્ત કરુણાવશ રાજર્ષિ પરીક્ષિતને ઉપદેશ કર્યો. તે ભગવાન્ પરમ શુદ્ધ અને માયામલથી રહિત છે શોક અને મૃત્યુ તેમની પાસે પણ ફરકી શકતાં નથી. આપણે બધા તે જ પરમ સત્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીએ છીએ. (શ્લોકમાં **''વિભાસિતોયમતુલોજ્ઞાનપ્રદીપઃ પુરા।''** શબ્દો છે જેવી રીતે ભગવાને મહાવૈકુંઠનું દર્શન કરાવ્યું હતું તેમ અહીં આ પ્રદીપ **''વિભાસિતઃ પ્રકાશિતઃ''** પ્રકાશિત કર્યો, **''ન તુ વિરચિતં ભાગવતમ્।'' અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતની રચના કરી નથી** તેને **'વિભાસિત'** વિભાસિત કર્યું છે. અહીં **''વિમલં, વિશોકં, અમૃતમ્''** ત્રણ શબ્દોનો તાત્પર્યથી એક જ અર્થ છે તે પુનરુક્તિ શ્રીમદ્ભાગવત સર્વથા સંસારભયનો નાશ કરે જ છે એમ ભાર મૂકવા માટે જ છે) ।।૧૯।।

(શાસ્ત્રની સમાપ્તિ કરતાં પોતાના ઈષ્ટદેવને પ્રણામ કરે છે). આપણે બધા તે સર્વસાક્ષી ભગવાન્ વાસુદેવને નમસ્કાર કરીએ છીએ જેમણે કૃપા કરીને મોક્ષના અભિલાષી બ્રહ્માજીને આ શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણનો ઉપદેશ કર્યો.(ભગવાન્‌ને સર્વ સાક્ષી કહ્યા છે તેનો ભાવ એવો છે કે ''હું તેનો ભક્ત હોઉં કે અભક્ત, શિષ્ટ હોઉં કે દુષ્ટ, ભગવાન્‌ના હૃદયના અભિપ્રેત અર્થની વ્યાખ્યા કરતાં મને આવડતી હોય કે ન હોય તે બધું તે ભગવાન્ સાક્ષાત્ જુએ છે તેથી આપની કૃપા એ જ મારું તો શરણ છે. બ્રહ્માજી પણ જે શ્રીભાગવતનો અર્થ ભગવત્કૃપા વિના પામી ન શકે ત્યાં મારા જેવા પામર પ્રાણીની શી વિસાત છે? વળી સૃષ્ટિની રચના પહેલાં બ્રહ્માજીને મુમુક્ષા (સૃષ્ટિરચનાના કાર્યથી હું બંધાઉં નહિ તેવી ઈચ્છા) હતી પણ શ્રીભાગવતનો ઉપદેશ શ્રવણ કર્યા પછી તો તેમને ભગવત્પ્રેમની આકાંક્ષા થઈ અને મોક્ષ પ્રત્યે ઉદાસીનતા થઈ) ।।૨૦।।

આ સાથે અમે તે યોગીરાજ બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રીશુકદેવજીને પણ નમસ્કાર કરીએ છીએ જેમણે સંસારરૂપી સર્પે જેને દંશ દીધો હતો તેવા રાજર્ષિ પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ શ્રવણ કરાવી મુક્ત કર્યા. (અર્જુનનો મોહ ગીતાજીનો ઉપદેશ કરી

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દૂર કર્યો, ઉદ્ધવજીનો મોહ એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાને ઉપદેશ આપી દૂર કર્યો તેવી રીતે પરીક્ષિતનો સંસાર શ્રીશુકદેવજીએ દૂર કર્યો. લોકપ્રતીતિને લક્ષમાં રાખીને જ આ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી સર્પનું વિષ હરી લેનાર મન્ત્રો લોકમાં અર્થજ્ઞાનની પણ અપેક્ષા રાખતા નથી. વિષ ઉતારનાર મનુષ્ય મન્ત્રનો અર્થ જાણતો હોય કે ન જાણતો હોય પણ મન્ત્ર બોલવાથી જેને સર્પ કરડ્યો હોય તેનું વિષ ઉતરી જ જાય છે તેવું તેનું સ્વરૂપ બલ છે. એવી જ રીતે, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરનાર અર્થ સમજતો હોય કે ન સમજતો હોય તો પણ સંસાર-વિષને તે નિર્મૂલ કરી દે છે ।।૨૧।।

હે દેવતાઓના આરાધ્ય દેવ સર્વેશ્વર! આપ જ અમારા એક માત્ર સ્વામી અને સર્વસ્વ છો. હવે આપ એવી કૃપા કરો કે વારંવાર જન્મ લેવા છતાંય આપનાં ચરણકમલોમાં અમારી અવિચલ દૃઢ ભક્તિ નિરન્તર રહે ।।૨૨।।

નામસંકીર્તનં યસ્ય સર્વપાપ પ્રણાશનમ્ ।।
પ્રણામો દુઃખશમન-સ્તં નમામિ હરિં પરમ્ ।।૨૩।।

જે ભગવાન્નાં નામોનું સંકીર્તન તમામ પાપોનો સર્વથા નાશ કરી દે છે તથા જે ભગવાન્ના ચરણકમલને કરેલ એક જ પ્રણામ સદાને માટે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોને નષ્ટ કરી દે છે તે જ પરમ તત્ત્વરૂપ શ્રીહરિને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૨૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કન્ધમાં
(પાંચમા અર્થાશ્રય પ્રકરણનો ત્રીજો તથા ચાલુ)
''વિભિન્ન પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા અને શ્રીભાગવતનો મહિમા''
નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દ્વાદશસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્। વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ હેતુ વિનાજ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર,
પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ,
શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્। વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ
ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ હેતુ વિનાજ
કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા
અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

"દાને હિ ન સ્વવિનિયોગઃ" પ્રભુને દાન-ભેટસ્વરૂપે અર્પણ કરેલ વસ્તુ
દેવદ્રવ્ય બની જાય છે. દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ (પ્રસાદ સ્વરૂપે પણ)
પોતાનાથી કરી શકાતો નથી. પરન્તુ પોતાના માથે બિરાજતા
પ્રભુની સેવામાં સમર્પિત કરાતી વસ્તુ દેવદ્રવ્ય
બનતી નથી તેથી મહાપ્રસાદ તરીકે પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકાયછે.
(નવરત્ન, શ્રીપ્રભુચરણકૃત વિવૃ.પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિવૃતિ)

કુલ્યાઃ પૌરાણિકાઃ પ્રોક્તાઃ પારમ્પર્યયુતા ભુવિ।
ક્ષેત્રપ્રવિષ્ટાસ્તે ચાપિ સંસારોત્પત્તિહેતવઃ।।
પોતાના કુટુમ્બનું પોષણ, ધન કે યશ ની કામનાથી જેઓ પુરાણની કથા કહે છે
તેઓ ખેતરમાં પાણી પહોંચાડનારી નીક જેવા હોય છે.
નીક વાટે પાણી મળતાં જેમ ખેતરમાં અનાજ ઉગતું હોય છે
તેમ રૂપીઆ સ્વીકારીને કથા કરનારાઓના મુખે કથા સાંભળનાર
શ્રોતાઓમાં ભક્તિભાવને ઠેકાણે અધોપાત કરનાર અહન્તા-મમતાજ વધે છે.
ભક્તિમાર્ગીઓએ એવાના મુખે કથા ન સાંભળવી. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી–મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા–મનોરથોના નામે ભેટ–સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

‘‘દાને હિ ન સ્વવિનિયોગઃ’’ પ્રભુને દાન–ભેટસ્વરૂપે અર્પણ કરેલ વસ્તુ દેવદ્રવ્ય બની જાય છે. દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ (પ્રસાદ સ્વરૂપે પણ) પોતાનાથી કરી શકાતો નથી. પરન્તુ પોતાના માથે બિરાજતા પ્રભુની સેવામાં સમર્પિત કરાતી વસ્તુ દેવદ્રવ્ય બનતી નથી તેથી મહાપ્રસાદ તરીકે પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકાયછે.

(નવરત્ન, શ્રીપ્રભુચરણકૃત વિવૃ.પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિવૃતિ)

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી. ઘરમાં રહીને કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ **(જાહેરમન્દિર–હવેલીમાં)** સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી

(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી–મન્દિરમાંજાહેર સેવા–મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા ‘ભક્તિ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

સાધનાને ક્યારે પણ ધર્મપ્રચાર, પ્રદર્શન કે કમાઈ નું સાધન બનાવી ન શકાય.

સાધના હંમેશા વ્યક્તિગતપણે અને એકાન્તમાં જ થઈ શકે. ભગવત્સેવા એ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની ભક્તિમયી સાધના છે. પોતાના ઘરના એકાન્તમાં જ ભગવત્સેવા ગુરુ તેમજ શિષ્યે કરવી જોઈએ. હવેલી–મન્દિરમાં દર્શન–મનોરથના માધ્યમથી તેને સાર્વજનિક બનાવી ન શકાય.

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા–કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

એવું કરે ત્યારે તો સેવા–કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર–ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા–કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા–કથા કરતાં સેવા કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર–ધંધાની માફક પૈસા–ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા–કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોક જ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીનો અનુગામી થઈને શ્રીમહાપ્રભુજીની જ આજ્ઞાથી વિપરીત જઈ મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર ગુરુદ્રોહી શિષ્ય, તેમાટે આજ્ઞા આપનાર ગોસ્વામી ગુરુ તેમજ તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર આ ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(!) શ્રીવલ્લભના દ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.